

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧૦૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાસમણી

વિષય ઝરઝરન- : ૩.૬

લેન્ડમાન્ડર કિન્ઝોક ફાર્બસ રચિત

રાસમાળા

અધ્યાય

ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ

તેનું ગૂજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તરકર્તા
દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ રચિત કાર્પસશ્વપનચરિત્ર સહિત

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
કાર્પસ ગૂજરાતી સભા

પુનઃ શોધિત તથા વર્ધિત
ત્રીજી આવૃત્તિ
ભાગ ૧ લો

પ્રકટકર્તા

કાર્પસ ગૂજરાતી સભાની વતી

માનદ મંત્રી

રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈકોર્ટ ખાસર,

મોરારજી ગોકુળદાસ ચાલ નં. ૫, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ

ગુજરાત સિદ્ધાંત પ્રચારક
ગોપીરાઈટ-સંગ્રહ
'ગુજરાતી' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ધ્ર્મજારામ દેશામ્બએ જાપ્યું

સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૦

RĀSA MĀLĀ

OR

THE HINDU ANNALS OF THE PROVINCE OF GUJARĀT

BY

ALEXANDER KINLOCH FORBES

TRANSLATED INTO GUJARĀTĪ

BY

DIWĀN BAHĀDUR RANCHHODABHĀĪ UDAYARĀM

WITH A MEMIOR OF THE AUTHOR

BY

MANASSUKHARĀM SURYARĀM TRIPĀTHĪ

THIRD EDITION

VOL. I.

FOR

THE FORBES GUJARĀTĪ SABHĀ

Printed by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

Published by Uttamalal Keshavlal Trivedi, B.A., LL.B.,
High Court Pleader; Hon. Secretary, The Forbes Gujarati Sabha,
Morarji Buildings No. 5, Sandhurst Road,
BOMBAY.

Price Rs. 5-8-0.

મંથકર્તાની પ્રસ્તાવના.

પ્રાચીન હિન્દુનો વિષય-જે ઇતિહાસકર્તા અને પંડિતોનું ખ્યાન ખંચે એવો છે તે વિષે વધારે લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેની સાથે સર-ખામણી કરતાં, તેના મધ્યકાલિક ઇતિહાસનો શોધ કરવાના, એ કરતાં જરા ઉતરતી પંક્તિના કામ ઉપર, પ્રમાણમાં ઓછું ખ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. જો કે અશોક અને અંદ્રગુપ્તનો સમય, શોધ કરવાને માટે વિશેષ ઉચો વિષય છે, તો પણ તેટલા સાર, જે સમય ઓછો પ્રાચીન છે તે ચાલતા હિન્દુ સાથે વધારે વ્યાવહારિક સંબંધ ધરાવે છે, તે વાત જૂલી જવી જોઇએ નહિ. વળી વિશેષ એ છે કે, અર્વાચીન હિન્દુથી પ્રારંભ કરીને, તેથી મથલા પાછળના સમયો ઉપર ઉતરિયે તો તેથી આપણને પાકો આધાર મળે છે; તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે સમયો અંધારામાં રહી ગયેલા રહે ત્યાં સુધી, તેમના પછીના સમય ઉપર પડેલું અજવાળું ગમે એટલું પ્રકાશમાન હોય તથાપિ તે અજ-વાળું મહણુ કરી લેવાનું કામ સંશયજનક થઈ પડે. કાઈ પરદેશી જન હિન્દુની જૂમિમાં ગમે તેટલી મુદત સુધી વસેા હોય તો, હાલના લોકોની ધણી રીત-ભાતો અને રહેણિયો-જે લોકો થઈ ગયાને ધણી મુદત થઈ નથી-તેઓની સ્થિતિની રહી ગયેલી નિશાનિયો છે એવું ખુદ્દી રીતે તેના જોવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ-જેમ કે, દબ્બાબરેલા બ્રહ્મણનો પ્રાતિભાસિક આકાર, કે જે માત્ર આવરણે કરીને વાતાવરણમાં ચમત્કારિક રીતે વક્રીભવન થવાથી થયેલો, તે જેવી રીતે બ્રહ્મણના નાના વિધના દેખાવ ઉંચ સ્થાને પરાવર્તન પામેલા દેખાડી આપે છે (ઇટલીમાં થાય છે તેમ) તેવી રીતે, હવણાંની હેવાત વસ્તુઓ, લાંબો વિચાર કરતાં, મૂલ વસ્તુઓનું ભાન કરાવે છે. જે લોકોનું રાજ્ય લઈ પડીને મુસલમાનોએ તેમને ઠેકાણે પોતાનું કચું તે જ લોકોનાં લક્ષણ, મુસલમાનના રાજ્યની નિશાનિયો હાલ રહેલી છે તેમાં, ધણી મજ-બુતાઈથી અંકિત થયેલાં છે, અને તે જ ઉપરથી, પશ્ચિમના પર્વતો બધીથી મુસલમાન લોકોના હુમલાનું ધાડું આવીને દેશમાં પડ્યું તેના જેવાં આર્થ-વર્તની જૂમિ ધણું દબ્બાબરેલાં નમરોથી શબ્દમરાયેલી હશે એવી સત્યતા ફહાડી શકાય છે. આ પ્રમાણે છતાં પણ આમળના દિવસોનો એવો મહિમા બતાવી આપનાર, વધારે ચોક્કસ નિશાનિયો છે, અને તે ઉપરથી, મહાપ્રતા-પવાન ક્રોળ, લોળનું કલિપત કથાઓમાં વર્ણવેલું નમર, મહન ચોગિનીપુર, એઓનો, હાથા રૂપે ચિતાર આપણે ધારી શકિયે છિયે. અમે લખ્યાં તે શક-શની માત્ર હેવાતી જ નથી, એઓની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરી તે દેશ કરતાં પણ

વધારે વિસ્તારવાન પ્રદેશ ઉપર કૃષ્ણાણના રાજ્યઓએ પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું, અને કચ્છમાં કચ્છી, પરમાર, ચૌહાણ, અથવા શટ્ટોડની પંક્તિમાં આવી ગયે એવા અણ્ણહિલપુરના સોલંકી હતા.

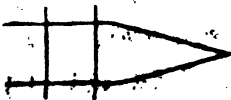
અમારા આ પુસ્તકમાં અમે વનરાજના નગરની વાત લખીએ છીએ, તેમ જ તેના નાશ થવા ઉપરથી તેમાંથી હિંદુનાં ખીજાં રાજ્ય અને સંસ્થાન સ્થાપનાં તથા જે માહેલાં કેટલાંક તે આજ સુધી ચાલતાં આવ્યાં છે તે સંબંધી પણ લખીને એ બંને ઉપર અમારા વાંચનારનું લક્ષ્ય અમે ખેંચીએ છીએ. હું સારી પેઠે સમજું છું કે મારા વિષય,—ઇષ્ટિયન છતાં પણ માત્ર એક ચોક્કસ સ્થાન વિષે છે તે સર્વને રસિક થઈ પડવો કઠિન છે. તેમ જ, તેનું વર્ણન કરવાની મારી પોતાની ખામિયો વિષે પણ હું અળણ છું એમ નથી. તથાપિ હું આઠ વર્ષ સુધી ગૂજરાતમાં રહ્યો છું અને તાપી નદીના કિનારાથી તે છેક બનાસ નદીના કિનારા સુધી વસનારા જૂદા જૂદા ભોડાના ધાડા સંબંધમાં કામની રૂપે તથા ખાનગી રીતે આવેલો છું, તેથી મને મારા આ કામમાં યોગ્ય થવાને કેટલોક લાભ મળેલો છે.

પૂર્વની વિદ્યાનું જ્ઞાન મને છે એવું ડોળ હું પ્રથમથી જ ધાલતો નથી, તો પણ, તે સાથે મારે લખવું જોઈએ કે હિન્દુ વિદ્યાનો પાસેથી મને ભેઈતો આશ્રય મળ્યો છે, અને એ વાતથી જો કે પુસ્તક રચનારની કુશળતા ઓછી થઈ જણાઈ આવે છે, તો પણ, તેથી કરીને પુસ્તકની કદર ઓછી થઈ ગયેલી વિચારવામાં આવશે નહિ.

બાપારી ભોડા મળ્યું કરીને વિદ્યા સંબંધી વિષયમાં નિરપેક્ષી હોય છે તો પણ એક બાપારી વીરચંદ્ર જાડારી કરીને મારવાડનો રહેવાશી જૈન-ધર્મ પાળનારો હતો તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં કુશળ હતો, તેણે અને પ્રબંધ ચિંતામણિનું પુસ્તક આપીને જ માત્ર ઉપકૃત કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેનું ભાષાન્તર કરવામાં તેના આશ્રયની ખરખરી અમલ હતી તે તેણે પૂરી પાડી છે.

સોરઠની સીમા ઉપર જઈવાણ આવેલું છે ત્યાંના રહેવાશી દલપતરામ ડાલાભાઈ છે તેમનો ઉપકૃત હું વિશેષ કરીને થયેલો છું.

અને ગૂજરાતમાં રહ્યાને મળ્યા દિવસ થયા નહિ એટલામાં હું સરકારી અધિકાર ઉપર હતો તેવે પ્રસંગે મારા મ્હેં આગળ એક કામળ રણુ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બે ભાટની સહિયો સાથે કદારિ-યોનાં નિજ્ઞાન ફાડેલાં હતાં, તે જોઈને મારી જિજ્ઞાસા ઉદિત થઈ; પછી મેં પૂછપરછ કરવા માંડી

અને એ ભત્તિના લોકોમાંથી જેઓનો સમાગમ કરવો બની આવ્યો તેઓને મેં સમાગમ કર્યો. ભાટ લોકોના ભંડારની આ પ્રમાણે મને કાંપી થઈ એટલે, મારી જિજ્ઞાસા શ્રી જવાને બદલે ઉઘટી વધી. જે લોકોની પાસે રાજના ભંડાર હતા, અને જે મેળવવાની મારી ધ્રુષ્ટા હતી તે લોકોને સમજાવવાને અને ભંડારના ડાબલાનો ખુલાસો કરી સેવાને ભાટની વાતોનું જ્ઞાન મેળવી સેવાની અગત્ય હતી, તે મેળવવા માટે કોઈ દેશી માણસના આશ્રયની મને ખરેખરી અગત્ય જણાઈ. સારા ભાગ્યે કરીને, તરત જ કવીશ્વરનું નામ મને જાણ કરવામાં આવ્યું-કેમકે દલપતરામને તેમના દેશના લોકોએ એ પદ આપેલું છે, એમને મેં ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં ઠરાવ કરીને રાખ્યા, તે દિવસથી મારા એ ઉપયોગી સાહાયક બહુ કરીને મારી પાસે જ રહેતા. રાત્ર, વાતો, એકઠી કરવાને, અને લેખનો ઉતારો કરી સેવાની મતલબે, ગૂંજાતના ધણા ખરા ભાગમાં કરવાની મેં દલપતરામને જોડવણ કરી આપી, તોય પણ અમારા શ્રમનો બદલો મળવાને કેટલીક વાર થઈ. અજ્ઞાનતા, અદેખાઈ, અને લોભ નડવાથી અમારે ધણીક હરકતો વેઠવી પડી છે, તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે જોઈ હું આપું તો તે કદાપિ વાંચનારને ગમતભરેલું થઈ પડે ખરું, પણ તે નિશ્ચય કંટાળો ઉપજાવે; તથાપિ તે વિષેનો જોખો તેવો વિચાર, હું નીચે થોડી હકિકત લખું છું તે ઉપરથી, લક્ષમાં આવશે. મારા શોધ ઉપર 'બહેમાઈને' કેટલાક એમ ધારતા હતા કે છૂપો ખજાનો શોધી ફહાડવા સાર સરકારે મને ઠરાવ્યો છે; વળી કેટલાક એમ ધારતા કે, આપણી જમીન સરકાર ખાલસા કરી દેવા સાર આપણા હક્ક સંબંધી કાંઈ સખળ શોધી ફહાડવાનો હેતુ છે; વળી જે વહિવંચા લોકો પાસે હકિકત બગેલી હતી તેનો ઉતારો કરવા દેવાના બદલામાં ગાય ધનામ આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય બદલો આપ્યો ફહેવાય એવી ધણી વાર મને સૂચના કરવામાં આવતી હતી. ઉપર મારા સરકારી અધિકારને લીધે હું વાધેલા, ઝાલા, અને ગેહલિલ વંચના ઠાકોરાના સંબંધમાં આવ્યો, અને ટુરત જ મારા જાણવામાં આવી ગયું કે ભાટ લોકોને મને તેવી લાભાયક બતાવવા કરતાં, અને મને તે પ્રકારે તેઓને વિનવવા કરતાં, તેમને જો તેઓ વંચપરંપરાના જેના પરિચાત છે એવા આ સંસ્થાનિકા બણીથી જરા સૂચના મળે તો કામ થાય. હું મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો, તેથી, ઉપરના વિચાર પ્રમાણે માફ કામ તે પ્રાન્તના રાજકર્તાઓની સાહાયતાથી ફહાડી સેવાને સક્રિયવાન થયો એટલું જ નહિ, પણ ગાયકવાડના મુલકમાંથી પણ એવા પ્રકારની મુલજતા મને મળી ગઈ. (પ્રથમ તો એક વાર મને ત્યાંના કારભારિયો બણીથી ચોખ્ખી ના ફહેવામાં આવી હતી.) અને

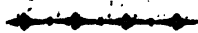
ધોડાદરા સરકારના પાટણના સુબા બાબા સાહેબની કૃપાથી, અણહિલપુર જે ખરેખરી વિનોદજનક જગ્યા છે ત્યાંથી એક દ્વયાશ્રયનું પુસ્તક અને બીજી મૂલ્યવતી સામગ્રી મળી આવી.

માફ સરકારી અધિકારનું કામ, જે ધણું કરીને બહુ વધારે હતું, તે-માંથી અવકાશ મળતી મારી વેળામાં, મેં વહિવંચાના ચોપડાના અને જૈનના રાસના શોધ પછવાડે જ પ્રયત્ન કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દુઓમાં આલતી પ્રત્યેક રીતભાત, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે મારા શોધની વાતોમાં અને પુસ્તકોમાં આવતી, તેનું જ્ઞાન મેળવવાને કરેલો છે; દેવાલય, કૃવા, વાવ, અને ઇત્રિયો ઉપરના ભેખના ઉતારા મેં કરાવ્યા છે; અને હિન્દુ સિદ્ધપચા-તુર્થનાં સ્થાનનાં પ્રત્યેક ખંડેર, જે જોવાને મને બની આવેલું છે તે, મેં તપાસેલું છે. આ છેલ્લા કામની મારી તપાસના કામમાં અમદાવાદનું નવું જૈનનું દેઈ બાંધનાર કુશળ સલાટ પ્રેમચંદ્રનો મને ધણો આશ્રય મળ્યો છે; તેમ જ, ધણા બુદ્ધિશાળી એવા બે સૂતાર, ત્રિભોવનદાસ અને જુધર દયારામ કરીને હતા તેઓનો પણ એવો જ આશ્રય મળેલો છે.

આવા સમયમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ, અને આપણા કવીશ્વર જે એના કામને માટે સારી પેઠે તૈયાર થયેલા હતા, તેમણે ગૂજરાતમાં ચાલતા ઠંઢેમ સંબંધી અને જ્ઞાતિ સંબંધી બે ઇનામના નિબંધ રચ્યા; એ બંને પુસ્તકોનો ધણો ઉપયોગ મેં આ પુસ્તકના ચોથા વિભા-ગમાં કરેલો છે.

મને ઈંગ્લંડ જવાની થોડી રજા મળી તેમાં ઇણ્ડિયા હાઉસનું હકતર-બાનું જોવાની મને આનંદપલ્લ ઇસ્ટ ઇણ્ડિયા કંપનીના કોર્ટ આફિ ડીરેક્ટરોએ આજ્ઞા આપી, તેથી તેમાંથી મારા સંગ્રહના ઉપયોગની સામગ્રી મેળવીને મારો પ્રયત્ન હું પરિપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. મારી મહેનતનું ફળ હું લોકોની સેવામાં મૂકું છું, તે જેવું તેવું છે, તો પણ તે સ્થાનિક અધિકારિ-યોના ઉપયોગનું થઈ પડશે, અને વિલાયતમાંના પણ મારા થોડાક દેશિયો, જેઓના સરખી પ્રજા ગૂજરાતના હિન્દુઓ છે તેઓના લાભમાં, તેમનું લક્ષ ખેંચાવનાર સાધન થઈ પડશે.

મારો સંગ્રહ મેં જે રાસોમાંથી કરેલો છે તેઓને નામે નામ મારા સંગ્રહનું નામ મેં “રાસમાળા” રાખ્યું છે.

ભાષાન્તરકર્તાની પ્રસ્તાવના.

ગૂજરાત સરખો વિસ્તીર્ણ દેશ, જેવો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર અને ચિત્તા-કર્ષક છે તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક વિષયમાં પણ તેવો જ છે. પરંતુ તે વિષે જ્ઞાન મેળવવાને જ્યાં સુધી આપણને સાધન મળ્યાં હોય નહિ, ત્યાં સુધી તે વિષેનો વિચાર આપણા મનમાં પૂરેપૂરો આવી શકે નહિ. જે પહેલી રાજ્યોની અને આપણી વચ્ચે હજારો માઈનું અંતર આવી પડેલું, અને મહા વિજ્ઞાન સાગર વચ્ચે પડીને એક બીજાને જુદા પાડેલા, એવા દેશોનો પ્રાચીન, મધ્યકાલિક, અને અર્વાચીન ઇતિહાસ, આપણી નજર આગળ અનેલા વૃત્તાન્તની પેઠે આપણે જાણીએ, અને આપણે પોતાના જ દેશને ઇતિહાસ, તેવાં જ રાજ્યોના ઇતિહાસ સાથે સરખાવતાં, તેવાં જ મનોરંજક, તેવાં જ બોધકારક, તેવાં જ ખેડકારક, અને તેવાં જ દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવે એવો છતાં, તેનાં ચમત્કારિક પૃષ્ઠો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાને આપણને સાધન મળે નહિ એ કેવું શોકારપદ ફેરવાય? આનંદપ્રદ મિ. ફાર્બસે અતિશય રટણ કરીને ગૂજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાળા રૂપી સાધન કરીને ગૂજરાતની સારી સેવા બજાવી છે. એ સદ્ગૃહસ્થે ધણું પુસ્તકોનું^૧ મથન કરીને તેમાંથી પોતાનો અભિષ્ટ સંગ્રહ કરી લીધો છે. તે ઉપરાન્ત વહિવંચાના ચોપડા અને બીજા લેખ, તેમ જ બીજાં પુસ્તકો જોયાં હશે તે તો જુદાં.

આ. મી. ફાર્બસે ધણું શ્રમ વેડીને અંગરેજી પુસ્તક એ ભાગમાં તૈયાર કર્યું છે. તેમાં તેમણે આ દેશના લોકો ઉપરનો પોતાનો ભાવ બતાવી આપ્યો છે. એવા સદ્ગૃહસ્થનું જીવનચરિત્ર આ પુસ્તક સાથે જોડવાને લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તે કામ ઉપાડી સેવાનું કામ સભાના માનદ મંત્રી બાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ માથે લીધું તેથી અને ધણી ખુશી થઈ, કેમકે, એ બાઈનો એ ગૃહસ્થ સાથે ધારો સંબંધ થયેલો હતો તથા સભા સ્થાપન કરવાના શુભ ઉદ્દેશમાં એ બાઈને પ્રેમપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો.

૧ અખંધ ચિંતામણિ, દ્વયાશ્રય, શત્રુજયમાહાત્મ્ય, કુમારપાળ ચરિત્ર, કુમારપાળ અખંધ, લોહપ્રખંધ, વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાસ, કુમારપાળ રાસો, અરૂંડપુસણની પ્રેત મંજરી, ઇલાહિ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પૂજારી, તેમ જ મારવાડી બાષાનો પૃથુરાજ રાસો, હિન્દી બાષામાં રચાયેલી રત્નમાળા અને જગદેવ પરમારની વાત. અંગરેજીમાં હંડિ રાજસ્થાનના બે ભાગ, અહન અહબરી, મિરાતે અહમદી, એલિન્ડન ફત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ફાર્બસ ફત એલિન્ડલ એન્વાર, અહન રૂઢિત ઇતિહાસ, હંડિ ચેરન ઇન્ડિયા, ઇલાહિ, ઇલાહિ.

તેથી પ્રકુક્ષિત થતા મને કરીને, એવા સદ્ગુહરણું ચરિત્ર ઉમળકાભરેલી રીતે લખાય તે નિઃશંક ઉત્તમ જ થાય; અને થયું છે પણ તેમ જ, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠો તેમની મેળે જ ખતાવી આપશે.

અમદાવાદના મનલાલ વખતચંદે કુમારપાળ રાસા ઉપરથી રાસ-
માળાના ધોરણે ગૂજરાતનો લઘુ ઇતિહાસ રચ્યો છે. પરંતુ તે કરતાં વધારે
વિસ્તારવાળો એક ઇતિહાસ રચવાની ધણી અગત્ય હતી અને તે રચવાનાં
સાહિત્ય એકઠાં કરીને તેમાં આજ સુધી ડાકટર ભાઈ દાજી સરખા વિદ્વા-
નના નવા કરેલા શોધનો ઉપયોગ કરવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તેમ
કરવાને કેટલોક વિલંબ હોવાને લીધે ફાર્મસ ગૂજરાતી સભાએ રાસમાળાનું
ભાષાન્તર કરાવવાનો ઠરાવ કર્યો તેનો મેં લાભ લીધો છે. નજરચૂકથી
અથવા જૂદી રીતે અર્થ સમજવાથી અંગરેજી પુસ્તકમાં જે જુજ ચૂકો રહી
ગઈ છે તે મારાથી બની આવ્યું તેમ મેં સુધારી લીધી છે, અને તે વિષે
ટીપમાં જણાવેલું છે, તેમ જ, જે ઠેકાણે વિશેષ સૂચન આપવાનું અને ચોખ્ખ
જણાયું છે તે ઠેકાણે ટીપ આપીને તે પણ જણાવેલું છે. આ પ્રમાણે બનતી
કાળજી રાખતાં છતાં પણ, આવડા મ્હોટા પુસ્તકમાં અલખત મારાથી ચૂકો
થઈ ગઈ હશે તો “મનુષ્ય પ્રાણી જૂલ કરવાને પાત્ર છે” એ વાત ખ્યાનમાં
રાખીને વિદ્વાનોએ ક્ષમા કરવી.

રાસમાળાના બે ભાગમાં થઈને ચાર વિભાગ છે, તેમાં ત્રણ વિભાગ
તો ઇતિહાસવિષયક છે, અને ચોથો રીતભાત અને બ્હેમ વિષે છે.

આ પુસ્તકમાં જે ચિત્ર આપ્યાં છે તે સિવાય ખીજી આકૃતિયો દાખલ
કરવાની ધારણા હતી અને તે વિષેનું વર્ણન લખતાં આકૃતિ જોવાનું સૂચન
પણ કરવામાં આવેલું છે, પણ તે આકૃતિયો વિલાયતથી આવી શકી નથી.

રણુભાઈભાઈ ઉદયરામ.

બીજી નવી આવૃત્તિ વિષે સૂચન.

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયાંને આજે ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે. હવેણું તે મળી શકતી નથી, વળી તેનું મૂલ્ય ભારે હોવાથી ધનના ઓછા સાધન-વાળા સામાન્ય પુરૂષો લઈ શક્યા નથી. ગૂજરાત વનોક્ષુલર સોસાયટીના સ્થાપક રચેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, અને તેટલો વધારે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી, ગૂજરાત વનોક્ષુલર સોસાયટીએ ફાર્મસ ગૂજરાતી જ્ઞાના પાસેથી નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મેળવી છે; અને મૂલ્ય ઘણું ઓછું કરી નાંખ્યું છે, તેથી આ પુસ્તકનો લાભ ઘણા જન લઈ શકશે. આ પુસ્તક ઇંગ્લેન્ડમાં પહેલાં તેમાં જે સુધારોવધારો કરવાનો હોય તે કરવાને અને સૂચવવામાં આવવાથી મેં તે કામ પ્રીતિપૂર્વક કર્યું છે, અને તેમ કરવામાં જ્યાંથી જેને પુસ્તકનો મેં આશ્રય લીધો છે તેનું નામ તે પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે. હજી પણ કેટલાંક સ્થળ સંસ્કરણરેલાં રહ્યાં છે. પૃથ્વીરાજ રાણામાં આવેલી કેટલીક વાતો સંસ્કરણ ભરેલી છે તે વિષે ઝખડો મચી રહ્યો છે તેનું જોઈએ તેવું નિરાકરણ હજી લગણુ થયું નથી.

સસ્તું પુસ્તક થવા માટે પ્રથમ આવૃત્તિમાં આપેલાં ચિત્ર આમાં હાખલ થઈ શક્યાં નથી.

જુલ-કચ્છ.

માસ શુદ્ધ ૧૩ સંવત ૧૯૫૫.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે ભાષાન્તરકર્તાના બે બોલ

આજે લગભગ ૨૩ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવાનો અવસર આવ્યો છે. અને ગૂજરાતી ફાર્મસ સભાએ જ એ કામ ઉપાડી લઈને પોતાની અમદાવાદી બહેનને બોલે મોકલું બાળક પાકું પોતે સંભાળી લીધું છે. ચિત્રરૂપી અલંકાર સહવર્તમાન બાળકને અડવું નહિ રાખતાં ચિત્રરૂપી અલંકાર પાછા તેને અંગે ધારણ કરાવ્યા છે.

ફાર્મસ મહાશયને રાસમાળાનું ભાષાન્તર ગૂર્જર ભાષામાં કરાવવું હતું. આ કામની યોગ્યતા બેઈને તેવા પુરૂષની બલામણુ કરવા વિષે તેમણે તે વેળાના ઉત્તર પ્રાન્તના એન્સ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. હોપને લખ્યું. તેમણે માફ નામ નિવેદન કર્યું. જે સમયે હું અમદાવાદમાં હતો. એટલે ન્યાય ખાતામાં એપાળરાવ હરિ દેસમુખ હતા તેમને તેમણે લખ્યું. એઓ પણ મારા પરિચિત હતા. મને પત્ર બતાવીને મુંબઈ જવાની બલામણુ કરી તે સમયે મારાથી અમદાવાદ છોડાય એમ નહોતું. મારી વાત તો અહિંથી અટકી.

પછવાડેથી મારા બાળુવામાં આવ્યું કે ફાર્મસ મહાશયે ખીખ કાઢીને શોધી ફાડાવામાં તેઓ પોતાના અવસાન સુધી ફાળ્યા નહિ. આ રીતે કામ મોકુફ રહેલું ફાર્મસ ગૂજરાતી સભાએ ઉપાડ્યું. પરીક્ષકસમિતિ નીમીને ભાષાન્તરના નમુના મંગાવ્યા. મારી પાસે ભાષાન્તર કરાવવાની સાહેબ મોસુફની સળળ ઈચ્છા હતી એ વાત લક્ષમાં રાખીને મેં પણ મારો નમુનો મોકલ્યો, અને તે સફળ નિવડ્યો.

ખીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ સુધીનું કાર્ય મારા જ હસ્તક ચાલતું રહી શક્યું છે.

લોકોપયોગી સસ્તી આવૃત્તિ છપાવાની વૃત્તિ અમદાવાદની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને થઈ અને તે સમય સુધીના નવા ઐતિહાસિક બનાવો તેમાં ઉમેરી આપવાનું કામ મને સુપ્રત કર્યું, એ વિષે ખીજી આવૃત્તિના સૂચનમાં એ વાત નિવેદન કરી છે.

ખીજી આવૃત્તિમાં, ધણી પુસ્તકોનું સંશોધન કરીને મેં બધાં જે દાખલ કરવાનું હતું ત્યાં તે કર્યું છે. પરંતુ માથા કરતાં મનોહર મ્હોડું થાય નહિ એ બ્યવહારસ્થિતિને અનુસરીને અંગરેજી મૂળ ગ્રંથમાં જેટલો વિષય હતો તેટલો જ આ આવૃત્તિમાં રાખવાનો હેતુ સાચવ્યો છે, છતાં બધાં અગત્ય જણાઈ ત્યાં એવો ઉમેરો રૂઢવા દીધો છે અને તે કાંઈ જોડો નથી.

જે ફઢાડી લીધો તે ભાગ રાસમાળાપૂર્ણિકા એવું નામ આપીને રાસમાળાનો ત્રીજો ભાગ જૂદો પાઠવાની અગત્ય આવશ્યક જણાઈ છે.

વાંધેલાઓનો વિશેષ વૃત્તાન્ત મૂળ અંગરેજી પુસ્તકમાં દાખલ કરી શકાય એવાં સાધન કાર્યસ સાહેબ પાસે મોજુદ હતાં, છતાં, તે ગમે તે કારણથી પરિપૂર્ણ તેમને હાથે બની શક્યું નથી. આ વૃત્તાન્ત લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠ ઉપરાન્તનો મેં બીજી આવૃત્તિના પ્રથમ ભાગમાં લખીને દાખલ કર્યો હતો તે તે સ્થાનેથી ફઢાડી લઈને રાસમાળાપૂર્ણિકામાં ગોઠવી દેવામાં આવશે.

મુંબઈ ચોપાટીને માર્ગે નેમાણી }
 બવન તા. ૧૮ મી જુન }
 સન ૧૯૨૨, જેઠ વદિ }
 ૯ મી સંવત ૧૯૭૮. }

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૧

દાર્પિસ શ્રવન ચરિત્ર ... ... પ્રારંભમાં નિરાળાં પૃ. ૧- ૫૩

પ્રકરણ	૫૪ સુધી
૧ ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય-વલ્લભીપુર ...	૧- ૨૩
૨ જયશિખરી ચાવડો, પંચાસરનો રાજા ...	૨૩- ૩૫
૩ વનરાજ અને તેના કમાનુયાયી-અણહિલપુરનો ચાવડો વંશ. ...	૩૬- ૫૨
૪ મૂલરાજ સોલંકી... ...	૫૨- ૬૪
૫ ચામુંડ-વલ્લભ-દુર્લભ-સોમનાથનો નાશ ...	૬૫-૧૧૨
૬ પ્હેલો ભીમદેવ	૧૧૩-૧૩૬
૭ રાજા કર્ણ સોલંકી-મયણુ દેવીનો રાજકારભાર-સિદ્ધરાજ ...	૧૩૬-૧૬૪
૮ જગદેવ પરમારની વાત ...	૧૬૫-૨૦૦
૯ રા'ખેમાર ...	૨૦૦-૨૧૯
૧૦ સિદ્ધરાજ ...	૨૧૯-૨૩૨
૧૧ કુમારપાળ ...	૨૩૩-૨૮૪
કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત ...	૨૮૫-૨૯૨
૧૨ અજયપાળ-બાળ મૂળરાજ-બીજો ભીમદેવ ...	૨૯૨-૩૩૫
૧૩ અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદ્વલોકન... ...	૩૩૫-૩૬૦
૧૪ વાઘેલા-તેજપાળ અને વસ્તુપાળ-આણુ પર્વત ચંદ્રાવતીના પરમાર ...	૩૬૦-૩૯૦

વિભાગ ૨.

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧ મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ	૩૯૧-૩૯૬
૨ વાઘેલા-લુણાવાડા-સોઠા પરમાર-કાઠી-ઝાલા-ઈડર પીર- મના ગોહિલ	૩૯૭-૪૩૧
૩ ગૃજરાતના રજપૂત સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ ખેલો, શાહ અહમદ. ૪૩૨-૪૫૪	
૪ અહમદશાહ ૧ લો-મહમદશાહ ૧ લો-કુતુબશાહ ...	૪૫૫-૪૬૩
૫ મહમૂદ બેગડો	૪૬૪-૪૭૭
૬ મહમૂદ બેગડો (ચાલુ)	૪૭૮-૪૯૩
૭ મુઝફ્ફર ખીજો-સિકંદર-મહમૂદ ખીજો-બહાદુરશાહ-મહમૂદ લતીફખાન-અમદાવાદના રાજવંશની સમાપ્તિ- અકબર પાદશાહ... ..	૪૯૪-૫૦૬
૮ ઈડરનો રાજકારભાર-રાવ નારણદાસ-રાવ વીરમદેવ- રાવ કલ્યાણમલ... ..	૫૦૭-૫૨૮
૯ અંબા ભવાનીનું દેવલ-દાંતા	૫૨૮-૫૪૮
૧૦ ઈડર	૫૪૮-૫૫૬
૧૧ ગોહિલ	૫૫૬-૫૭૦

પહેલા ભાગનાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ઓનરેબલ મી૦ ફાર્બસનું મુખચિત્ર	મુખપૃષ્ઠ
મોઢેરાના દહેરાનો ઝરખો	૧૪૦
મોઢેરાના દહેરાની સામેનો કુંડ	૧૪૧
ઝીંઝુવાડાનો દરવાજો	૩૫૦
શાહઆલમથી આવતો મુસલમાની ભાગોળનો દરવાજો... ..	૩૪૭
સરખેજનો શાહઆલમનો રોજો	૪૯૩
ઈડર દેશમાંની એક વાવ	૫૪૮

ફાવસજીવનચત્રિ.^૧

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE
ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાફલવિકીડિત.

જેવી રીતિયો પુષ્પવાસ તિલમાં સ્થાયી થઈ જાય છે;
નિરાકાર સગુણ આવી ગુણોમાં આકારો દેખાય છે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
સવપાત્રો ગુણ નિર્મિ સદ્વત્ જને, ધન્યાંગી સદ્વાસના.^૨

આપણા દેશનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર અને કરનાર, સમભાવી, દેશીઓના પ્રતિપાલ, ઉદાર, ગુણી, સદયહૃદયવાન, પ્રેમી, કુલીન, અને સ્વધર્મજ્ઞ, વિરલ પરદેશીય રાજપુરુષોમાંના એક; ગૂર્જરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધારકતો, અને ગૂર્જરના અસ્ત પામતા સ્તુતિપાઠક—ભાટ ચારણાદિ કવિઓની કૃતિને સ્તંભાવીને તે કવિઓના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્સાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ, મૂલ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં લણડન નગરમાં અવતર્યા હતા. 'પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા, પવન પ્રમાણે ખજા,' એ યથાર્થ છે. ફારસીમાં પણ એવા જ અર્થની કહેવત છે કે: 'તુખ્મ તાસીર સોખત અસર,' એટલે જેવું ખીજ તેવો ગુણ; જેવો સંગ તેવો રંગ.

ફાર્બસ વંશના આજથી સાતસો વર્ષ ઉપરના મૂલ પુરુષોમાંથી એક જોન નામનો પુરુષ સ્કોટલેન્ડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કોટલેન્ડના રાજાની કન્યાને વર્યો હતો. તે બેના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ કેટલાંક ઉચ્ચ પદ રાજદ્વારમાં ભેળવ્યાં હતાં. તેઓમાંના કેટલાકે ધર્મોપદે-

૧ આ જીવનચરિતની પ્રથમાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તેની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ થઈ દ્વિતીયાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૩ માં મુદ્રાંકિતા થઈ હતી, અને આ તૃતીયા આવૃત્તિ પુનઃ સંવત ૧૯૭૮ માં મુદ્રાંકિતા ગયા છે.

૨ સદ્વાસના અંગી ધન્ય છે, અર્થાત્ જેના અંગમાં સારા ગુણોના વાસ છે એવા ધન્ય—સાબાશ—છે.

સકનું પવિત્ર કામ પણ કરેલું છે. ફાર્બસ વંશના મુખ્ય કુમાનુયાયી અજી ભારે ભૂમિસ્વામી-વતની-છે અને લાર્ડ ફાર્બસનું પદ ભોગવે છે.

આપણા ફાર્બસની પાસેની શાખા શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણ્યામાં આવે છે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ. મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો રાજ-પ્રતિનિધિ મંત્રી, (Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસ્થિયાના રાજદ્વારમાં સન ૧૮૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર ફાર્બસને ૬૬ મૈત્રી હતી. તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ. મિચેલે પોતાનાં ભૂમિ, ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. ફાર્બસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર ફાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના દાયાદોને (વારસોને) તે વતન દાયાદમાં (વારસામાં) આપ્યું. તે એવા નિયમથી કે વારસા સાથે તેના મિત્રનું મૂલ મિચેલ નામ પણ તે દાયાદ ધારણ કરે. આપણા ફાર્બસનો પિતા મિ. જન ફાર્બસ મિચેલ તે એ સર આર્થર ફાર્બસનો પૌત્ર થાય. તેઓનો સ્વદેશ સ્કાટલેન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત જણીથી પ્રતિનિધિ થઈ સર આર્થર ફાર્બસ બહુ વર્ષ સુધી રાજ્યસભામાં વિરાજ્યા હતા. સર આર્થર ફાર્બસ, બીજા લાર્ડ ફાર્બસનો અને સ્કાટલેન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશલ હિલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર, ધી. આનરેબલ સર પાટ્રિક ફાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરુષ હતો. તે સર આર્થર ફાર્બસ, બુચાનના અર્લ અર્સ્કિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

ફાર્બસનાં માતાજી સર થામસ બ્રાઉનના વંશનાં હતાં, જે ગૃહસ્થે Hydriotophia અને Religio Medici નામે સારા ગ્રંથો રચેલા છે, અને જે અજી પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. એમ ઉભય પ્રકારથી-રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન માતૃવંશથી-ફાર્બસ ઉત્તમ કુલના હતા; અને પોતાની કુલદીપકતાથી ‘પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા’ એ વાક્ય સપ્રમાણ કયું હતું.

એ રીતિએ જે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણા ફાર્બસ જન્મ્યા હતા, તે ઉત્તમ વંશોના શુભ અંશ તેનામાં કેવા હતા, એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે જ. આત્માવસ્થાનું તેનું બવિધ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યા ઉપરની રુચિને લીધે, તે દીપતા હતા, એ આદિ કઈક જાણ્યામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચા વિદ્યા અને ઉચ્ચા કલાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યાંથી જ એનું મન, સ્વાભાવિકી રીતિએ એવા

૬૯ સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃતનું પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જી. બાન્. બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય રૂપે અષ્ટ માસ સુધી તે રહ્યા હતા.

પછી અત્ર રાજ્યકર્ત્તા મંડલી ધી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, તેની 'સિવિલ સર્વિસ'માં એનું નામ નોંધાયું, તેથી હુલીબરી પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરવા તે ગયા. ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પારિતોષિક (ધનિામ) પણ ત્યાં તેણે બહુ મેળવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાને મધુર સ્વાદ અખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ બેન્સના સર્વ ગ્રંથો, એના શાલાસ્નેહીઓથી કે પછી પાઠશાલામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્જસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાલા દેખાડતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદ્ભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્જસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યા છે; અને એમાંના 'વિષયો ઉત્તમ છે.' 'મિત્ર પ્રમાણે મતિ અને ગ્રંથ પ્રમાણે ગતિ,' એ સત્ય છે. સારા મિત્રો, અને ગ્રંથો, સારા સંસ્કાર કરે છે અને તેથી અંતઃકરણ, સાઈ થાય છે. અને તે સારા અંતઃકરણમાંથી બહુ કલ્યાણકારી પ્રવાહ નિઃસરી અનેકને સુખી કરે છે. ફાર્જસ સાહેબને મહાકવિ શેક્સપીઅરના લેખ ઉપર બહુ પ્રીતિભાવ હતો. તેનો દૃઢ અભ્યાસ ફાર્જસના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ફાર્જસના લેખોમાં શેક્સપીઅરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવે છે.

તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્જસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે તેણે ભરતખંડમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. જી જી માસની તા. ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેક્ટરની નીચે,—હિન્દુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પ્રસાર થાય ત્યાં સુધી,—ફાર્જસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. ધારણાશક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી, તેથી થોડાક જ માસમાં હિન્દુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષા ઉત્તર્યા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડલીના સભાસદ ધી આનરેબલ બી. એચ. એલિસ, એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્જસની સાથે હતા. એ બન્ને ગૃહસ્થો એવી સારી રીતિએ પરીક્ષા ઉત્તર્યા કે તે વિષે તા. ૧૭ મી જાન્યુ-આરી સન ૧૮૪૪ ના બાઈએ ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

“ધી ગવર્નર ઇન કૌન્સિલ ધારે છે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ એ જ કાર્યસ અને એલિસને બહુ કીર્તિકર છે. હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા પછી કાર્યસ એ માસમાં અને એલિસ એક માસમાં પાસ થયા છે.”

પરીક્ષામાં ઉત્તર્યા પછી ત્રીજે જ દિવસે અહમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ. કાર્યસને આપી. ત્યાર પછી તા. ૧૦ મી અક્ટોબર સ. ૧૮૪૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા. ૮ મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમાયા. પછી તા. ૬ ડી એપ્રિલ સ. ૧૮૪૬ માં સદર અદાલતના આફ્ટિંગ ડેપુટી રેજિસ્ટ્રાર, અને તેને ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૮ મીને દિને અમદાવાદના ‘આસિસ્ટન્ટ જજ’(સહાયકારી ન્યાયાધીશ)નું પદ મળ્યું, પણ તે જ વર્ષના નોવેમ્બર માસ સુધી ‘ડેપુટી રેજિસ્ટ્રાર’નું કામ ચલાવવા તેને મુંબઈમાં રાખ્યા હતા.

પ્રથમ સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં કાર્યસની શુભ ચરણ થયાં. ગૂર્જરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એ જ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગૂર્જરના અથવા ગૂર્જરાષ્ટ્ર-‘ભરતખંડની દુર્ગણી ગાય,’ ગૂર્જરાષ્ટ્ર-ધર્મિર-લીલાની એક વાટિકા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેનાં, થોડાં જ વર્ષો ઉપર મહાપ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રિયકુલદીપક ભીમદેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહાકીર્તિમન્ત રાજધિરાજો સ્વામી હતા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાં સોમનાથ જેવું જગત્વિખ્યાત દેવાલય એક સમયે અખિલ જગત્નું ચિત્ત આકર્ષતું; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાંના ક્ષત્રિય રાજપુત્રો, એક સમયે ક્ષત્રિય ધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્તિનો દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહાપ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થૂલ દેહ કરતાં અમર યશોદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું લક્ષ જેઓને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે શરવીર રાજપુત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં ધ્વજપતાકાએ અને વાદિત્રધીષે-નિશાન ડંકાએ-સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી તો “જય જય જય”ના મંગલ સિંહનાદ વિના અન્ય શબ્દ જ પડવા દિધેલા નહિ, જેઓએ વિમુખ એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાલધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કરણ રાજાએ ક્ષત્રિય ધર્મના બહુ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દેવ અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતઃપટમાં જે ક્ષત્રિય વંશના શૌર્યાદિ પુરુષાર્થના, -તેજ ક્ષીણ થઈ શાન્તિ પામતા, પણ લોહીવર્ણ લાલ ઉણુ-કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ દેશીયો અને અનુકંપાવાન ઉદાર પરદેશી-યોનાં મનને અઘાપિ ખેદાત્મક આનંદ આપે છે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન

૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; એવો મૌરવાન્વિત ગૂર્જર દેશ; જે ગૂર્જર દેશ સંબંધમાં રત્નમાલાનો કૃષ્ણજિત કવિ, શંકર કવિના મુખદાર કાન્થકુખ્જની રાજધાની કલ્યાણમાં આવી મહારાજશ્રી ભૂવર સમીપ પંચમ રત્ન વિષે વહે છે કે:—

“મહીકા ઉત્તમ અંગ કહાવે, જહાં સુ ગૂર્જરદેશ સુહાવે,
જલ-તૃણ-દ્રુમયુત મહી રસાલા, ધન સંપૂર્ણ હિ લોક દયાલા. ૨૦

+ + + + +
તહાં બડી વિઘાડી શાલા, -રહી પ્રત્યક્ષ તહાં અજબાલા. ૨૭

દ્રવ્યસાર પારસમણિ, વપુમે વદન કહાત,
સાર તરુનકા ફલ જ્યુંહિ ઉર્વીસાર ગૂર્જરાત” ૨૫

અહો! એવી ગુર્વી ગૂર્જરાત! જહિ પછી ઉદ્યાસ્તનો નિયમ લાગુ પડી અન્ધકાર થયો. જે અન્ધકારના કાલમાં, સદ્ગુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બલાત્કારના પ્રહાર પડતા તે રૂઝવા વેલા જ આવતી નહિ. જે અન્ધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થક કરનાર ગુણો ઉપર, -અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓળખાઈ મનુષ્ય કહેવાય છે, એવા બ્યવર્તક ગુણો ઉપર-દુઃસહ બાર આવી પડ્યો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી તે ગુણો ચગદાઈ રહ્યા હતા, તે અન્ધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ ચાલ્યો, તેવા સંધિમાં આપણા ફાર્મસ સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગૂર્જરાતમાં થતી, તે તે વારામાં તેઓના અધિકારીઓ ગૂર્જરાતને ચૂસતા; ગૂર્જરાત એક અને તેને ચૂસનાર છુધાતુર અનેક. એટલે ગૂર્જરાતની દુર્દશામાં શી ન્યૂનતા! સન ૧૮૧૮ સુધી ગૂર્જરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પણ પહેરાતાં નહિ. કાઠને જોજો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે તે કાલના મૂર્ખ રાજના અતિ મૂર્ખ અધિકારીઓ તેને છુટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડટાઈ રહેવું પડતું હતું. તહિ પૃથિવીના સંગમાં સંતાઈ રહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બલ ચલાવી પૃથિવીને અધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાલમાં સર્વ વિપરીત જ દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી-જે અંતરમાં મલિના પણ ઉપરથી પ્રકાશી બહુનાં મન હરણુ કરી ફાંફાં મરાવે છે, તે લક્ષ્મીએ બાલ-ઉપર-પણ મલિન રહેતી, એટલું જ નહિ પરંતુ સરસ્વતી જે ઉજ્જવલ પ્રકાશવતી, કાન્તિમતી અને સદા ઉચ્ચ સંગે સ્વતંત્ર વસનારી-તેની પણ વિપરીતા દશા તે કાલે હતી. સરસ્વતી બંધનમાં બંધાઈ ભૂચરાં રૂપા બંદિશાલામાં પડેલી! જેને સુગડ પંડિતો સેવે તેને કનિષ્ઠ કાટોએ-ઉધાધઓએ-સેવવા માંડેલી! ગૂર્જરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર-જનુ વિના બીજું

કોઈ દીઠામાં જ આવે નહિ, અદ્વૈતદષ્ટિ રાજના દુષ્ટ બિલાડા જેવા કાર્ય-ભારીઓના ત્રાસથી રંક પ્રજા ઉદરની પેઠે પોતાના દરમાં જ ભરાઈ બેસી રહે. જ્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્યુષોનો પરિવાર મહાલી રહેલો. અરે! ઇતિહાસમાં વાંચતાં, અને કોઈ ધરડા માણુ-સનાથી સાંભળતાં, આજ પણ કમકમી આવે એવી અવસ્થામાં ગૂર્જરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં ઇસ્વી સન ૧૮૦૦ ના વર્ષથી કહિ કહિ કિરણ દેખાવા માંડ્યાં. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણા ગૂર્જરાતમાં ઈંગ્લિશ રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એ સંધિમાં ફાર્મસ સાહેબ આવ્યા. ગૂર્જરાતની ફલદાત્રી વાટિકા દૂરસ્થ રાજના જંગલી કાર્યભારીઓથી બિલાડી મૂકાઈ હતી. ધણાં વર્ષ સુધી ગૂર્જર ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડતર પડી રહી અધિક ફલ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં ફાર્મસ જેવા ‘માલી’નું ત્યાં આવવું થયું.

ફાર્મસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કલામાં ઉભયમાં કુશલ હતા. વિદ્યાનો પ્રકાશ કલા ઉપર અને કલાનો પ્રકાશ વિદ્યા ઉપર નાંખી, ઉભયના સાધનથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા ફાર્મસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગૂર્જરાતની ભવ્યા શિલ્પકૃતિ જોઈ તેઓને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં એ અવાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગૂર્જરાતસહ સમભાવ થઈ તેને અંતઃકરણથી દયા આવી. તેનો પરિણામ એ થયો કે ગૂર્જરાતનો અનુગ્રહ કરવા તે તત્પર થયા. તેનું આધુનિક સમયને અનુકૂલ સમર્થ સાધન ઐતિહાસિક લેખ છે. તે ઐતિહાસિક લેખ-રાસમાલા નામે-પ્રીતિભાવથી લખી ગૂર્જરના સમર્થ મહાકવિનો અર્થ ફાર્મસે સાચો છે.

દુહો-કરનલ ટાડ કુલીન વિણુ, ક્ષત્રિયયશ ક્ષય થાત;

ફાર્મસ સમ સાધન વિના, ન ઉદ્ધરત ગૂર્જરાત.

કલા ઉપર વિદ્યાનો પ્રકાશ (તાપ અને તેજ) પાડી તેને વાગ્મિની કરવાનો ફાર્મસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશીયવિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાલ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું. તેમાં સ્વાદ લાગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવા સારૂ અભિરુચિ થઈ, અને રા. ભોલાનાથ સારા-ભાઈની બલામણુ ઉપરથી ૬૦ દલપત્તરામને સન ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. રાજ્યકાર્ય કરતાં અવકાશ મળતો તે વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં વાવતા. ગૂર્જરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગૂર્જરાત ઉપર અધિક અધિક અનુકંપા અને સ્નેહમમતા

થવા માંડાં. તેનું ફલ એ થયું કે ગૂર્જરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તનુ, મન અને ધન અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો. હસ્તલિખિત ગ્રંથના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા. ખુલ્લે ખોલ્યે બરાઈ રહેલા બાટ ચારણાદિ કવિ-ઓને ખોળવાના પ્રયત્ન ચાલ્યા. માનવેલીનાં મૂળિયાં જેવા સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ કોઈ વંચી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ—જલ જઈ પહોંચ્યું. કવિઓનો આદર સત્કાર થવા માંડ્યો.

જે કવિઓના સમર્થ પૂર્વજો દીર્ઘદષ્ટિ રાજ્યકર્તાઓના પ્રીતિપાત્ર હતા. અને તેઓને સ્વધર્મમાં સ્થાપિત કરતા, અને સદ્બિમાનથી પ્રતાપી યશો-લોભી રાજા પાસે માન માગી સૂચવતા કે:—

‘કવિ ના મિલે તાહિંકું કોન જાને,’
અને આવા આશયનું કવતા કે:—
“માનત હું સુજન, સકલ જાનત હું જહાન,
જસકે જો ગરજવાન તો આપ હિ ખોલાવેંગે;
સુજન ખી અજાન હોય (અત્રનું ચરણ હસ્તગત નથી).
દેયંગે ન મોજ તો નિદાન પસ્તાવેંગે;
કીર્તિકા કટાર શિક્કા સહિ હું અમારે હાથ,
જેસે જેતી દેયંગે તેસે તેતી પાવેંગે;
કહતહું કલ્યાણ જૂપ માનિયો સુજન
અમ મારંગે દાન તો કવીન્દ્ર કયું કહાવેંગે.
માંગ માંગ લેનહાર, માંગે પર દેનહાર,
એસે બેશહુરદાર જહાન ખીય જેતે હું,
માંગે બિન દેનહાર, દીયે ખીન લેનહાર
એસા મેં શોધતા હું નીતિમાન કેતે હું:
માંગે નામરદ જાય, મરદ જાય માંગે ન,
મરદાંકું મરદ દાન મના મના દેતે હું;
કહેત હું કલ્યાણ જૂપ માનિયો સુજન તુમ
હમ મરદાંકા દાન તો માન સહિત લેતે હું.”

પૂર્વેના સ્વતંત્ર કવિઓ દીનદાન લેતા નહિ, અને મિથ્યા માન દેતા નહિ; પરંતુ ખલદાન લેતા, અને ખલને દંડ દેતા, તેઓ માનવાનું, માનદ અને માન્ય હતા. તેઓ સ્વખલ સમજતા અને અયાચક તથા ગ્રીહ રહેતા અને જ્યારે ચાચના કરતા ત્યારે પણ તે કોઈ સામાન્ય જન પાસે નહિ,

કિન્તુ અધિક ગુણવાન સ્વગ્રાહક યશોધન રાજાઓ સમીપ જ કરતા, જહી તે સફલા થાય વા નિષ્ફલા જાય. કવીશ્વર કાલિદાસ કવે છે કે:—

“સામ્રા મોષા વરમચિગુણે નાચમે લલ્લકામા.” મેઘદૂત. ૬

For, better far, solicitation fail

With high desert, than with the base prevail,”

પરંતુ તેવા યશોલોભી રાજાઓનો દુર્ભાગ્યે અભાવ થતાં, તેવાને યોગ્ય કવિઓનો પણ દુષ્કાલ પડ્યો. તેઓની પ્રજા રંક અધમો પાસે યાચના કરવા લાગી, અને સ્થાનબદ્ધ થઈ ઉતરી ગઈ. તે એટલે સુધી કે, કવિ શ્યામલભટ્ટનો ભોજ-રખિદાસ પટલ-તેના વર્ગના મુખીપટલો પણ તેવા કંટક-વત્ પતિત કવિપુત્રોથી કંટાળી જઈ કહેવા લાગ્યા કે:—

“ભાટ બ્રાહ્મણનું લાકડું વણ પેસારયું પેસે,

કહ્યું હોય ચોરે આવજો તો ઘેર આવીને બેસે.”

દેશીય રાજ્યમાં વિદ્યાના અભાવે કવિઓનાં ગ્રાહક ન હતાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કાઈ કાઈ નામના કવિ તેમાંથી બચી ગયેલા તેઓ પાછા ફાર્બસથી પ્રોત્સાહન પામી ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને ફાર્બસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કવવા લવવા લાગ્યા કે,—

“કરેલ કીર્તિમેર, દુનિયામાં તે દેખવા

ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં.”

કવિઓની પ્રતિભાશક્તિમાં (Imaginative Power) અથવા કલ્પના-શક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કઈ કઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉધાર્ધને (પુસ્તકો ખાઈ જનાર કીડાને) કહે છે,—

“કુથ્યા પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરીશ અસ્ત;

ફરતો ફરતો ફારબસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ.”

એ પ્રકારે ગૂર્જરાતમાં થઈ રહ્યું. મધ્ય સમયના રાજ્યના ત્રાસદાયક બલાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જંપી નિરાંતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી, મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો તિરસ્કાર અને અન્યાય ! અને ક્યાં વિદ્વાન, નાગર, પ્રજાહિતૈષી અને વિવેકી ફાર્બસ જેવા અધિકારીઓનો સત્કાર અને ન્યાય ! ક્યાં પહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ ! અને ક્યાં બીજાની સુખદા માયા મમતા ! જાણે નવા વાયુચક્રમાં આવ્યા હોય એવું વૃદ્ધ લોકોને લાગવા માંડ્યું. જ્ઞાન્તિનાં પરિવાર-વિદ્યા, કલાકૌશલ્ય, સાંસારિક સુખ આદિ-વધવા માંડ્યાં. ફાર્બસ સાહેબ એ સુખદા સામગ્રી વધારવામાં એક

મુખ્ય સાધન થઈ રહ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાં જ સાધનનાં ખીજ ગૂર્જરાતમાં વાવવાનો પોતે આરંભ કર્યો. કર્નલ કુલજેઝ, કર્નલ વાલેસ, અને રેવરન્ડ પીરીટ આદિ મૃદુસ્થાને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં ‘ગૂર્જરાત-વનોક્યુલર-સોસાયટી’ સ્થાપી. તેણે ગૂર્જરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સારૂ આજ સુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે, તે આ દેશમાં અજણું નથી, એટલે તે વિષયે વિશેષ લખવું અત્ર આવશ્યક નથી. એ જ ‘સોસાયટી’ના સંબંધમાં સન ૧૮૪૯ માં સરસ્વતી મંદિરનું પુસ્તકમાલાનું-સ્થાપન, ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ જ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજા ઉપર થયું.

પૂર્વે બદ્દ ચારણાદિ જેઓ સદેશવાહકાદિનું કર્મ કરતા હતા, જેઓ રાજ્યના સંધિવિગ્રહનું કાર્ય કરતા હતા, જેઓ અન્યના અભાવે રાજ્યકર્તાને મર્યાદામાં વર્તાવનાર ઉપયોગી અંકુશ જેવા હતા, અને પ્રજાને પ્રોત્સાહક તથા મનોરંજક હતા, જેઓ બહુ કારણથી રાજ્યનું એક અંગ જ ગણાતા, તેઓ અંતર્ધાન પામ્યા હતા; અને તેઓને સ્થાને તેવા કોઈ સાધનની સંપૂર્ણ અપેક્ષા હતી. આ દેશકાલના રાજ્યકર્તા તથા પ્રજા એઓને અનુકૂલ અને ઉપયોગિ થાય એવું સાધન, વર્તમાનપત્રનો અવતાર જ હતો. તે વર્તમાન-પત્ર, જે આજ કાલ અન્ય દેશોમાં પૃથિવી ઉપરની વૃદ્ધિનું અને સુધારાનું મુખ્ય અને મહાબલવત્ સાધન ગણાય છે; જે રાજાનો સખલ શિક્ષક અને પ્રજાની રક્ષણી ઢાલ ગણાય છે; જે સ્વતંત્રતાનું અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેનું સામર્થ્ય આપણા રાજ્યકર્તા દેશમાં એટલું બધું છે કે તે રાજ્યકર્તાથી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે શિરોમણિ અને રાજ્યનું ચતુર્થ અંગ ગણાય છે, તેવું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, કિંતુ તેની છાયા ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ ફાર્મસ સાહેબથી લોક દીડી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્મસની સહાયતાથી નિઃસરવા માંડ્યું. તે બુધવારે પ્રકટતું તેથી ગૂર્જરાતમાં વર્તમાનપત્રોને લોકો અજાણ બુધવારીઆને નામે ઓળખે છે. યુરોપમાં જેવી પ્રવીણતાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો બાર અને પ્રતાપ પડે છે, તેની તુલના કરે એવાં પત્ર અજાણ પણ આ દેશમાં વિરલ છે, તો આરંભમાં તો આશ્ચર્ય શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વ ખીજ વેરવાં બેઠયે તેમાં એ ખીજ વેરવામાં પણ ફાર્મસ સાહેબ ચૂક્યા ન હતા. વર્તમાનપત્રનો મુખ્ય ધર્મ આ છે કે:-રાજા પ્રજાનો પરસ્પર સદ્ભાવ વધારી પ્રજાની અપેક્ષાઓ અને ઇચ્છાઓ રાજ્યકર્તાને નિવેદન કરવી, અને એ પ્રકારે રાજ્યકર્તાને સહાયશ્રૂત થઈ, તેઓને સ્વધર્મમાં જાગૃત રાખવા. ફાર્મસ સાહેબ રાજ્યકર્તાવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજ્યના

તેજમાં ન તણાતાં, તે ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી યથાર્થ બજવતા. રાજ્યકર્તૃવર્ગના સર્વ અધિકારીઓ ફાર્બસ જેવા મહામના અને ઉદાર હોવા દુર્લભ જ. યૂરોપમાં નથી તો આ દેશમાં તો આશા જ શી ? વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય, રાજ્ય-કર્તા ઉપર અધિકારી વર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેનો જાગૃત કરે એવો ગંધ ‘સદર અદાલત’ના ન્યાયાધીશો સુધી ગયો, તેથી તેઓ ચમક્યા. તેઓએ જાણ્યું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેઓએ તત્કાલ ‘સર્ક્યુલર’ કહાઓ કે “સરકારી નોકરે વર્તમાનપત્રના કામથી દૂર રહેવું.” ફાર્બસ સાહેબને “કનિષ્ઠા સેવા” કહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા યથાર્થ થયો હશે. ફાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઇટીના (સભાના) મંત્રીનું કામ ડાક્ટર સીવર્ડને સોંપ્યું.

સોસાઇટીએ એક નિસાલ પણ સ્થાપી હતી, તે નિસાલમાં ડાક્ટર સીવર્ડે પોતાના એક ટેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીઠી સાથે લખુવા મોકલ્યો. મહેતાજીએ ડાક્ટર પાસે જઈને કહ્યું કે, છોકરાને દાખલ કરતાં એથી બારે હાનિ થશે. ખીજ નિસાલીઆ ઉડી જશે. પણ કેટલાક યુરો-પીઅનો આપણી રીતિભાિતિથી કેવલ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જેવા રહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કાપાય-માન થાય છે. ડાક્ટર સીવર્ડે તેમ જ કહ્યું. મહેતાજીને મૂર્ખ ગણી કહાડી, તેને સિદ્ધકસ્થાનેથી કહાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કોને શરણ જવું એ તે મહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબનાં ગુણગાન ત્યાં સર્વના જાણ્યામાં હતાં, તેથી તત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને ક્ષમાવાન પુરુષની બક્ષીહારી છે. મહેતાજીએ ફાર્બસ સાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજાત એવા બન્ને જણ વચ્ચે થયેલી કેવળ તુચ્છ વાર્તાએ બારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન ફાર્બસ સાહેબને બહુ જ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવર્ડના ઉપર એક પત્રિકા લખી, તેમાં લખ્યું છે કે, — આ દેશમાં એવું થવાને અજીબસે વર્ષનો અવકાશ જોઈએ, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી ઇત્યાદિ. તેથી ડા. સીવર્ડનો કોપ શાન્ત થયો.

તા. ૨૨ મી નોવેમ્બર સન ૧૮૪૬ થી તા. ૨ જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૦ સુધી ‘જજ્જ અને સેસ્થન્સ જજ્જનું’ કામ ફાર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં મુરતના આસિસ્ટન્ટ જજ્જ અને સેસ્થન્સ જજ્જ થયા. જ્યાં સુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાં સુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગિની વિદ્યાલયનાં ખીજ નાંખી તેનાં

અંકુર કુટેલાં જોયાં હતાં. ગૂર્જરાતની પૃથિવી રસાલા દીઠી હતી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરાંપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક “સુરત અષ્ટાવિંશી સોસાયટી” ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી (Secretary) થયા તે સભાને અંગે વિચારનું અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્તમાનપત્ર તે કહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય હાલ વહવાણમાં એકસ્ટ્રા આરિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ* છે, તેઓને તંત્રી (Editor) કરાવી “સુરત સમાચાર” નામે એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતળાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિભાતિમાં પલોટાવા શિખવે છે, તે જ રીતિએ ફાર્જસે અમદાવાદમાં અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ વિનાનાં શિષ્યતાં બાલક બહુ ઠાકરો ખાય; કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકાથી પેલા નિર્દોષ બાલકોને અનાયાસે નિર્જીવ પદાર્થથી કલ્લેલ પામતાં જોઈને ખમાય નહિ, તેથી તેઓના ઉપર કમળાવાળી ફરદગિટી જોયાં કરે, અને તેઓની અદ્ય બૂલનો પણ લાલ લઈ તેઓને સંતાપવા ધારે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેઓની ધર્મી પ્રકૃતિનો એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. સુરતમાં એ સમયે એ જ પ્રકારે હતું. ફાર્જસ જેવા કુલીન હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તેઓ દેશીયોને ભવિષ્યત્ કાલમાં કર્તવ્ય કાર્ય ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવા સાર નહાની નહાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાલાઓ, નિશાલો આદિ કઢાવતા. ક્ષુદ્ર મનના સર્વ અધિકારીઓને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્રેષી પક્ષવાળા હિંદો શાખ્યાં કરતા હતા. તેઓએ ‘સુરત સમાચાર’ના અધિપતિ અને તંત્રી રા. મુકુંદરાયજીના ઉપર એક તુચ્છ અપરાધ મૂક્યો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્જસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતો ઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરુષોનો મૂળથી જ સ્વભાવ હોય છે; તેમાં આ વેળા તો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્જસ સાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા. મુકુંદરાયજીને આપ્યો. તેથી તે નિરપરાધી શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રા. મુકુંદરાયજી પોતાના ઉપકૃત હૃદયથી આજ લખે છે કે “તે સમય પ્રમાણે મારા ઉપર કામ ચાલ્યું. તે “કામ પોતાના ઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્જસને કાળજી હતી * * * “એ રીતિની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી “અમલદારો વગર અપરાધે કુટી મારવાની પેરવી કરે છે તે ચાલી શકી નહિ.”

સુરતમાં ‘એન્ડુસ પુસ્તકશાલા’ સ્થપાઈ તે પણ ફાર્જસ સાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધનાં કાર્ય ઉદારતાથી કરતા એટલું જ નહિ, કિંતુ

* એ લખ્યા પછી તેઓ સુસ્તના મિન્સીપલ સદર અમીન થયા છે.

રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આપી પરસ્પર રાજપ્રજાને પ્રીત વધે એમ કરતા.

શહેરસુધરાઈ વિષેના સન્ ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સાર સરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં રાજ્યની જગત લેવાની રીતિથી લોકો ત્રાસી, ઈંગ્લિશ રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેઓએ પાછું જગતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ ખીની ઉઠ્યા, અને કાલાહલ કરવા મંજા. ફાર્મસ સાહેબના યોગ્ય મનોહર સ્વભાવની વાર્તા સરકારના કાન સુધી જઈ પહોંચી હતી, તેથી કંઈ નવું કાર્ય કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ન રાખી તે કરવા ફાર્મસ જેવા ખીજા યોગ્ય અધિકારી મળવા દુર્લભ છે, એવું સમજી, સન્ ૧૮૫૧ માં ફાર્મસ સાહેબને જ એ શહેરસુધરાઈનો ધારો ચલાવનાર અધિકારી નિમ્મા. તેઓએ યથેષ્ટ કાર્ય કર્યું. કવિ દલપતરામને તથા દુર્ગારામ મહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, ખીજા લોકોને સમજાવવાનું કામ તેઓએ સોંપ્યું. પોતે પણ તેઓની સાથે જઈ શેરીએ શેરીએ ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સાહેબના સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાં વિશ્વાસ વધી બચનો ભાર દૂર થતો, અને તેઓના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો અસમજે તુમુલ કાલાહલ કરી ચૂકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહામનના ફાર્મસ કોપ કરતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપાદષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીના આવા સારા સદ્વર્તનથી પ્રજાની રાજા ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાય છે, તે અનાયાસે સમજાશે. સુરતના લોકોએ રાજા થઈ અનુમત આપ્યું કે,—અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરૂદ્ધ બોલી કાલાહલ કરી હાંશી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પોતાનો ધારેલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વળતાં બોલતા કે,—‘આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે, એઓના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આ તો પ્રજાના માથાપ જેવા છે.’ એ પ્રમાણે પ્રજા રાજા રહી; અને રાજ્યકર્તા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જુલાઈ સન્ ૧૮૫૧ અંક ૨૨૭૧ નું એક પત્ર લખી સરકારે પણ ફાર્મસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરી, પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમ જ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, ભારી આભાર માન્યો. તેના ખીજા ખણમાં લખે છે કે:—

“I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission.”

તા. ૧લી મે સ. ૧૮૫૧માં તેઓ અમદાવાદના પહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજિસ્ટ્રેટ નિયોજાયા; અને તેજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે મંડલ એઓને સ્વાધીન થયાં. પછી સન ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન ફાર્મસને મળ્યું. સન ૧૮૫૪ ના જુન માસમાં અમદાવાદના આફ્ટિંગ જજ અને સેસ્શન્સ જજ બન્યા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યાંથી જ હસ્તલિખિત ગ્રંથની પૃચ્છા ચાલુ હતી. પ્રાકૃત મહાકવિ ચંદનો પૃથુરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તે સાડે સાનંદ, વિજયપૂર આદિ ગ્રામોમાં ઘણી ખોળ કરાવી. પરંતુ તેનું ફલ થયું નહિ. પછી જ્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા, ત્યાં માણસો મોકલતા, પણ કહિંથી અખણ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. ‘રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી’ની મુંબઈની શાખામાં એ પુસ્તક છે, એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે ખુંદીકાટાના રાજા પાસે એ પૃથુરાજરાસનું આખું પુસ્તક છે, તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું. તે પુસ્તક પણ અર્ધ આવ્યું. તેની પ્રતિકૃતિ કરાવી. તે સંપૂર્ણ પુસ્તક આશ્રયે ઍંશી હજાર શ્લોકપૂરનું છે. પુસ્તક મંગાવતાં ૩૧૧૦) તો માત્ર ૮પાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ બહુ નાણાં ખર્ચી લખાવી લીધો છે. તે હાલ મુંબઈમાં “ફાર્મસ ગૂર્જરાતીસભા”ના સ્વાધીન પુસ્તકસંગ્રહમાં મુંબઈના પુરાલયમાં (ટાઉનહાલમાં) ખીન્ન સંસ્કૃત ગૂર્જરાતી અને વ્રજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ફાર્મસ સાહેબે બહુ શ્રમ લીધો જણાય છે.

ગુણપદ ગ્રંથોના સંગ્રહ સમાન અન્ય સંગ્રહ અત્ર કોઈ નથી. ગુણગ્રાહી ગુણવાનોએ દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના પૂર્વજ ગુણીઓના અન્તઃ-કરણમાંના વિવેકવિચારના અને અનુભવના સુખપ્રદ અમૂલ્ય અમર સારનું અતિપ્રયાસે દોહન કરી, દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના ઉત્તરજ લોક સાડે સંગ્રહી, રક્ષુ છે, જેમાં, એવા ગ્રંથ, જે અગ્રોને અચેતન મૃતવત્ મૂક જડ છે, પરંતુ જે વિદ્વાનોને સચેતન અમર વાગીશના સમ છે—તે ગ્રંથના અનેક અક્ષય ભવ્ય ભાંડારોથી આ ભરતખંડ ભરપૂર હતો. રત્નખાનિ, સુવર્ણોદ્ધિધાતુખાનિ, રૂપસંપત્તિ પણ જેની તુલના કરી શકે નહિ, એવા મહાન્ અનુપમ અમર ગ્રંથનિધિ આ દેશમાં હતા. પુસ્તકસંગ્રહ સંબંધમાં ઈંગ્લિશ કવિઓ કહે છે કે:—

“With awe, around these silent walks I tread;
 These are the lasting mansions of the dead:
 “The dead ;” methinks a thousand tongues reply;
 These are the tombs of such as cannot die !
 Crowned with eternal fame, they sit sublime.
 And laugh at all little strife of time.”

The Library by George Crabbe.

“The animate spirit has even consented to shut itself up in the inanimate thing—a book—and there retains its ancient prerogative of befriending and teaching, encouraging and delighting, its fellow-spirits.”

Culture and Self-culture by Samuel Neil, page. 51

“Coal has been beautifully described as the treasured sun-beams of pre-Adamite eras,—capable of glowing, brightening and heating now, even as before their prisoned light was packed and sealed up for the behoof of coming ages; yea, made all the more useful and precious by their portability and adaptability. If coal may thus be said to cast forth the latent sun-rays of long by-gone times, what shall we call those treasure-cities of the soul-books which send forth from each page, as if from a deftly painted window, the light and glory of thought—the thought of those who have partaken.

“Of that immortal death that leads to life ?”

How brilliant yet substantial are the textures with which the intellect, “plying fast her golden shuttles” in the loom of time, weaves for herself as raiment, and adorns herself, while transforming thought into literature, feeling into music, and investigation into science!”

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page 72

પુસ્તકપ્રિય પુરુષોને એ ઉપરથી અનેક વિચારસંકલનનું પ્રતિભાન થશે.

કાર્પસ સાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેઓને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ સાર અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય લંડાર છે એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કત્યા, પણ તે નિષ્ફલ થયા ત્યારે પિંડે ત્યાં ગયા. પૃચ્છા કરતાં પુનઃમિયાગચ્છ અને સાગરગચ્છના બે ઉપાશ્રય (અપાશરા) મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પિંડે અપાશરાના શ્રીપૂજ્ય પાસે ગયા, નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્ય છે? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી, પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે ના બેસતાં, એક ચાકળા ઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપૂજ્યોને માનવચ્છ આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેઓને રુચે એવી વાર્તાઓ કરી. બન્ને ઉપાશ્રયના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. શ્રીપૂજ્યોએ એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશ્રયે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી દ્વિયાશ્રય નામનું અત્યુપયોગી પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે ઉપાશ્રયમાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં જ ૩૫,૦૦૦ પુસ્તકો છે! ભારતખંડની અમરકાંતિકરા અનુપમસમૃદ્ધિ સરસ્વતી છે. તે સરસ્વતીના લંડારના લંડાર મધ્યકાલની આ દેશની દુર્દશામાં લુંટાયા છે. અને બળાયા છે, ચોરાયા છે અને દ્વીપાન્તરે ગયા છે. અને અજી પણ જે અજ્ઞાના હાથમાં હોય છે તો ગંધીનાં હાટોમાં જઈ પડીકાં બંધાઈ ચૂરો થાય છે.

પાટણમાં બીજા પુસ્તકલંડાર છે તે પણ સાહેબે જોયા. સર્વ કરતાં એક મહાભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકોના લંડાર જયપુરના રાજદ્વારમાં છે—જે જયપુરમાં આર્યવંશના દેશીય રાજા પૂર્વથી અઘાપિ પર્વત એક ક્રમે રાજ્ય કરે છે, જે જયપુરના પૂર્વના રાજા ભારતીના ભારે લક્ષ્મ હતા, જે જયપુરમાં મુસલમાનોથી નાશ કરવા અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશ પણ થયો નથી, તે જયપુરના રાજદ્વારમાંનો પુસ્તકલંડાર, અને તેવા જ કાશ્મીર અને નેપાલના પુસ્તકલંડાર મિં કાર્પસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. માત્ર ગૂર્જરાતમાં ખંભાત, વડોદરા, અને અમદાવાદના લંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મુખ્યત્વે ઇતિહાસ

સંબંધિ પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાં પ્રબંધચિંતામણિ, લોજપ્રબંધ, દ્વયાશ્રય, પૃથુરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, રત્નમાલા, પ્રવીણસાગર, જગદેવપરમાર, બાળીવિલાસ, શ્રીપાલરાસ, કેસરરાસ, હુમીરપ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તેઓને સમગ્ર લઈ તેનો રાસમાલામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીતિભાતિ સાહેબના જેવામાં આવતાં કે તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને બારે ઉત્કંઠાથી તેનું પૂર્વનું માહાત્મ્ય શોધી કહાડવા પ્રયત્ન કરતા. શિલ્પકલામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાલ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં અન્ય સૂચક ચિહ્ન ઓછાં છે.

આ નિરંતર જમતી પૃથિવીની પેઠે તે ઉપર આવેલા ખંડો અને દેશો પણ અનેકને અધીન થાય છે. જેમ પૃથ્વી રાત્રિને અધીન થઈ અન્ધ-કારને વશ થાય છે, અને દિનને અધીન થઈ પ્રકાશને વશ થાય છે; તેમ દેશો પણ કોઈ વાર પ્રજારંજક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ રક્ષાર્થ સુખી થાય છે, અને કોઈ વાર પ્રજાલંબક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ ભક્ષાર્થ દુઃખી થાય છે. તે રાજ્યકર્તાનું દેશીય હોવું કે પરદેશીય હોવું, સ્વધર્મી હોવું કે વિધર્મી હોવું, એ રક્ષકભક્ષક થવામાં વાસ્તવિક નિમિત્ત નથી હોતું. મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાના જ્ઞાન, સુસ્વભાવ અને દૂરદષ્ટિ ઉપર રહે છે. જે રાજ્યકર્તા પ્રજાલંબક હોય છે, તે અન્તે સ્વાર્થલંબક અને શત્રુરંજક થાય છે. આ દેશમાં અનેક રાજ્યકર્તા થયા છે. પ્રખ્યાત મુસલમાન મહારાજ અકબર વિધર્મી હતા તોપણ તેના સમયમાં આ દેશ શ્રીમાન, વર્ધમાન અને સમૃદ્ધિમાન હતો. આપણા હાલના બ્રિટિશ રાજ્યના વારામાં પાછો તેવો થાય છે. સારા રાજ્યકર્તાનાં રાજ્ય અધિક સુસ્થાયિ અને ચિરંજીવ પણ થાય છે. પરંતુ મધ્યના અન્ધકારકાલના રાજ્યકર્તા તેવા ન હોવાથી, આ દેશને અને તેઓને ઉભયને બારે હાનિ થઈ છે. નાશ કરવો એમાં જ કીર્તિ છે, એવું સમજેલા અવિચારી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જેમાંના ખલીફ ઓમર સંબંધમાં યૂરોપીઅન ઐતિહાસિકો લખે છે કે, -તેણે ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી અખિલ જગતના ઇતિહાસને બારે હાનિ કરી છે. અને અનેક વિદ્યાકલાનો નાશ કર્યો છે, તે અજી ૧૨૪૦ વર્ષે પણ આપણે વિચારી મૂકાતો નથી, તેવા રાજ્યકર્તાઓએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સલાનાશ વાળ્યું નથી. મધ્યકાલના અંધકારના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય થઈ વંચી ગયેલાં કોઈ કોઈ વિશીર્ણ સ્થલો અને ખંડિત ચિહ્નો પણ,

વિચારવાનોને, આર્ય લોકોની ગતકીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરિપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનશ દાડ અને કાર્યસના ગ્રન્થ વાંચ્યેથી પૂર્વોક્ત લેખની સત્યતા સહસા ખ્યાનમાં આવશે. કાર્તિક સાહેબે સિદ્ધપુર, અણ્ણહિલ્લપુર, પાલીટાણા, આણ્ણ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને ત્યાંનાં ભવ્ય ખંડેરા, કીર્તિસ્તંભો, દેવાલયો, જલાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકલામાં પણ પ્રવીણ હતા. તેમણે પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આલેખી, લઈને રાસમાલામાં મૂકેલાં છે.

તેઓ એવાં રમણીય સ્થળે જોવા જતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાનાં ‘બૂટ’ કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા. અને તે પણ સામાની આરા લઈને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધિની જે દંતકથા ચાલતી હોય તેની, અને કઈ તેનું માહાત્મ્ય લખાયલું હોય તે તેની પૃચ્છા કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરણ નામે ધરડો ભાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, “એક વાર ‘ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જીનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે ‘ખુશી થઈ એક ગામ બખશીશ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મહોટો રાજા ‘છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે.” સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી કવિ દલપતરામને કહ્યું કે ‘હનુમાન નાટક’ની પેલી વાર્તા એ ખારોટને તમે સંભળાવો. તે આ હતી:- “એક સમયે નાટકમાં ‘હનુમાનનો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે ‘ઓ હનુમાન બાપજી! ‘તમે મને બાયડી મેળવી આપો તો હું તમને તૈલ સિદ્ધર ચડાવું.” હનુમાને ‘ઉત્તર આપ્યું કે-તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હું જ કુંવારો ‘રહું!” સાહેબે પેલા ખારોટને કહ્યું કે, “ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી ‘શક્તિ હોત તો હું જ ચાકરી શા વાસ્તે કરત?” એ પુસ્તકાદિના સંગ્રહ સંબંધમાં એક વૃત્ત લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાહેબ તેમાં જે વ્યય કરતા હતા તે સ્વોપાર્જિત સ્વધનમાંથી જ કરતા હતા.

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને અનુરાગ હતો. પાસે નકશો, નાણાંની કોથળી, પીસ્તોલ અને લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વિવિધ વાંટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાર્તા કરતા, અને તેઓને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિબાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓનાં દુઃખસુખની

વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિષયના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવતા. કેઈ અનાથ દરિદ્રી વાટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી કાથળાથી સહાય કરતા; અસમજીને સમજણ આપી તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબલનું સહાય આપતા. એક સમયે વન-વગડામાં એક બાઈ માથે ભાર ઉચકી જતી હતી. તે બહુ થાકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઈશ્વર વિના કેઈ ન મળે. કાર્ત્ત્વિયે તેને દીડી. તેની પાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઉતાર્યો. આ વાર્તા તો સાધારણ છે, પણ એ ચારિત્ર્ય કેવું ઉત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવે છે, તે વાચનારે જ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવના મનુષ્યનો એક પલ વાર પણ સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી પિસરતો નથી, તો જેને માયાળુ સ્વભાવમિશ્રિત અનેક સદ્ગુણશીલ કાર્ત્ત્વિયનો સમાગમ બહુ વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાર્તા કહેવી ! કાર્ત્ત્વિયની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યું છે, તેઓને મુખેથી કાર્ત્ત્વિયની પ્રશંસા વિના બીજું કશું કાને પડતું નથી. કાર્ત્ત્વિયના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાય છે. ધન્ય છે કાર્ત્ત્વિયનું જીવન ! તેનાથી અધિક ભાગ્યશાળી નર તે કિયો ! કહ્યું છે કે—

“જળ તુમ આયે જગતમે, લોક હસે તુમ રાય;

એસી કરણી કર ચલો, એસે વિપરીત હોય.”

કાર્ત્ત્વિય સંબંધમાં એવું જ થયું છે. કાર્ત્ત્વિય સદ્ગત થયા પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપ અવાચક સતે ચિત્તવેષક શબ્દવતે ગુણ ગાતા કેટલાક ગૃહસ્થોને પ્રત્યક્ષ દીઠા છે. અને કાર્ત્ત્વિય અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કલ્યાણી થતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં, રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ આવશ્યક વાર્તા તેઓએ પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિજ્ઞાણ સ્થાપી. તે અઘાપિ “કાર્ત્ત્વિય શાલા” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સન્ ૧૮૫૨ માં સાહેબની અમ્મરી ઈડર ગઈ. ઈડરના ક્ષત્રિય રાજાઓ પૂર્વે મહાપ્રતાપી અને યશોધન હતા. તેઓ કવિઓનાં લાડ પાળનારા હતા. તેઓએ પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તો કવિઓને ત્યાગ (પ્રીતિદાન) માં આપ્યો હતો. એ વાર્તા સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિઓને મેળો કરવાનું એ ઈડર યોગ્ય સ્થાન ગણી ત્યાં કવિમેળો કલ્પ્યો. મહારાજ યુવન-સિદ્ધજી પાસે કવિઓને પત્ર લખાવી નિમંત્રણ. તેઓની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગિની વાર્તા તારવી કહાડતા. પોતાની શક્તિને

અનુસરી કવિઓની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓને માનવત્વ આપી વિદાય કરતા; તે સાથે તેઓને નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે “હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે “આપી શકતો નથી.”

કાર્પસનો સ્વભાવ દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. પોતાના આય-પતમાંથી ધર્મદાય કહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલ છે, તે પ્રથા કાર્પસે પકડી હતી. તેઓ એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પહોંચ્યા. તહિ એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી યાચતો આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અન્ન મળ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પજો પજો પોકાર કરતો હતો કે “ભલા ભગવાન! તે શું ધાર્યું છે! આખા “ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતા ન મળે! ભરવસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં આલોટવા “કાલ! કોઈ ઇશ્વરનો લાલ નહિ હોય!” ઇત્યાદિ કહી નિઃશ્વાસ નાંખતો અંતરમાં ઇશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઇશ્વરના લાલ નીકળ્યા. કાર્પસને કાને તેના શબ્દો પડતાં જ તેણે ઇશ્વરનો મહિમા દેખાડ્યો. અંતરિક્ષથી ઉત્તરે એમ કવિ દલપતરામને મોકલીને, તે બ્રાહ્મણને પાકું સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાથ હિન્દુ, મુસલમાન કે પછી ગમે તે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકું સીધું કાર્પસના સદાવતમાંથી મળતું. ગુલ કાર્યોમાં કાર્પસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપિયા મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતા.

દાંતેથી કાર્પસ સાહેબ અંબા માતાએ જઈ આજીજી ગયા. આજીજીના શાન્ત, શીતળ અને ઇશ્વરલીલાથી ભરપૂર પર્વતને નિરખી, અમદાવાદ બણી આવવા સાર દાંતામાં પાછા આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બદલી થઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. રાજથી તે રંક સુધી જેને સમાન રીતિએ કાર્પસના સ્નેહે સુખી કર્યા હતા, તે સર્વ તેના વિયોગથી ભારે શોકાતુર થયા હતા.

સન ૧૮૫૩ ના જીન માસમાં કાર્પસ સાહેબ અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કાર્ય કામલ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી (પણ જોષએ તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારીઓ ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને સદ્ય ન્યાય આપતા એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂર્જરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જણ્યામાં ઉપર આવ્યું છે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા. ૨૮ મી માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિધાવ્યા. ગૂર્જરાતથી તેનું તનુ દૂર યુરોપ ગયું, પણ તેનું મન ગૂર્જરાતમાં

જ હવે. ત્યાં રહીને પણ ગૂર્જરાતની જ સેવા કર્યાં કરી. ‘રાસમાળા’ નામે સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું. ‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ની ‘કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ’ને સ્વાધીન આ દેશને લગતાં લેખ-પત્રો હતાં, તે અતિ શ્રમ વેડી વાંચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક પરિપૂર્ણ કર્યું. તે સન ૧૮૫૬ માં બે ભાગમાં લંડનમાં રિયર્ડસન પ્રાધર્સના મુદ્રા-ચંત્રાલયમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકના ઉપર વિદ્યાયતનાં પત્રોએ અને હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોએ* તથા બીજા કેટલાક સંભા-વિત વિદ્વાન પુરુષોએ† બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે. સ્થળસંકેતને લીધે તેનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાનું આવશ્યક પણ જણાતું નથી, કારણ કે જે સાફ જ છે, તેને સંમતિની આવશ્યકતા બહુ રહેતી નથી. એક કવિ કહે છે કે:—

“કવિતા ને કસ્તૂરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય.”

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસરોને તત્કાળ જણાશે જ. રાસમાળામાં પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લેખનની) ગૂર્જરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ટાણની પેઠે તેઓએ ગૂર્જરાટ્ટના પ્રાચીન કાળનો મહિમાભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની પતિતા દશા, એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેઓના મનમાં અનુકંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રસાર્દ હૃદયે, તેણે કાઈ કાઈ પ્રસંગે જે ગૂર્જરાતના ગુણ ગાર્હ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે, તે અખિલ ગૂર્જરાતી મંડળને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણા ત્રણ વર્ષ રાસમાળાની રચના રચવામાં સફળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નોવેમ્બર માસમાં આ દેશમાં પધાર્યા. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધીશ થયા, અને એક માસની અંદર પાછા સરકારની પ્રતિનિધિ (એજન્ટ) થયા. ફાર્મસની તીવ્ર શુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેઓના ઉપર એવો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કાઈ પણ કઠિન કાર્ય હોય તો તે ફાર્મસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચે જે મહોટો કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધીઓનો નિર્ણય કરવા મિ. ફાર્મસને નિયોજ્યા. તે કાર્ય

* Overland Mail. The Athenaeum. The Daily News. The Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

† The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence, K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone &c.

કરતાં જરા અધીરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તો પણ તેઓએ એવી સારી રીતિએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધીઓને વિણી કઢાયા કે, સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કોઈ પક્ષવાળાને ‘અન્યાય થયો’ એવું કહેવા અવકાશ રહ્યો નહિ. તેણે સન ૧૯૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તે જ માસમાં પૂરું કર્યું. એ બારે કાર્ય સાફ મારિસના ‘સદર અદાલતના ફેસલાના’ આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૭૬ મે લખે છે કે—

“એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફાર્મસને એટલી બધી માનદ “છે કે તેની અસંકુચિત પ્રશંસા કોર્ટ (સદર અદાલત) કરી શકતી નથી તેથી “વિશેષ ખેદ પામે છે.”

કોર્ટનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે. અગ્રાત કિંવા પરોક્ષ, અને પ્રત્યક્ષ કિંવા અપરોક્ષ. આપણે ઉપર જે વૃત્તાંત જાણ્યો તે ફાર્મસે આપણું અપરોક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેનો છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરુષોનો, કર્તાનું નામ જણાય નહિ એવું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણકારી થવું એ સાત્વિક ધર્માત્માઓનાં હૃદય ઉપર આવતાં સુવાસિત પુષ્પફલવત્ છે. અને તેનો પરિણામ બહુને કલ્યાણકારી થાય છે.

ફાર્મસે આપણું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; અને તે પણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ્ય થાય નહિ. સન ૧૯૫૭ ના વર્ષમાં બળવા થયો. તે વેળા કોધાવેશમાં આવી પડી યૂરોપીઓને સર્વ દેશીય લોકને ધિક્કારવા લાગ્યા. અપરાધી વા નિરપરાધીના વિવેકને વિસારી મૂકી, કોઇને લાલ નહિ અને મન સર્વનાં દુઃખાય એવાં લખાણ વર્તમાન પત્રાદિમાં લખી અત્રના અને યૂરોપના લોકોનાં મનમાં સર્વ દેશીયો વિષે નીચા અભિપ્રાય તેઓ કરાવવા મંજા. એવાઓએ દેશીયોને મહાધાતકી ગ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિતરી, તેઓના ઉપર સારા લોકોનો તિરસ્કાર અને કોપ થાય એવું કરવા માંડ્યું. બરછીની અણી કરતાં, ફૂર કલમની અણી કોઈ કોઈ વેળા વિશેષ બલતી અને ત્રાસદાયિકા જણાઈ છે, અને તોપેના ધડાકા કરતાં વિચારના તુમુલ ગંભીર થોષો બહુ દૂર દેશ જઈ પહોંચ્યા છે, અને બારે રોજ વાળી દીધો છે. બળવાનો કાલ પણ વિલક્ષણ હતો. નિરપરાધી દેશીયોને ક્રોધાચ્છથી બળવાની વેળા જેટલી હાનિ થતી, તેના કરતાં સહસ્રગુણિત અધિક હાનિ વર્તમાનપત્રોમાં વિરુદ્ધ લખનારા કરી શકતા. તે વિષય કાલે વિવેકી ફાર્મસે ન્યાયપક્ષ પકડ્યો હતો એ થોડાના જ જાણમાં

હસે. પોતે તે વેળા ગૂર્જરાતમાં હતા. ચોપાસથી, દેશીયો કુભાંડી છે, દેશીયોઃ
 ધાતકી છે, દેશીયો કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશીયોને
 પશુ જેવા ગણી તે પ્રમાણે તેઓના પ્રતિ વર્તવું જોઈએ, ઇત્યાદિ એવા
 અવિવેકી અને અવિચારી શબ્દોની ગર્જનાઓ, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હર-
 દ્વાર સુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વારિકા સુધી, યૂરોપીયોમાં પથરાઈ રહી
 હતી. તેને બેઠીને સત્ય સંભળાવવા અને દર્શાવવાને વિરલ વીરો શક્તિ-
 માન્ય હતા. પરંતુ તે વિરલ વિવેકી વીરોએ ધર્મપક્ષની ઢાલથી ધણું જ
 કર્યું છે. તેમાં કલકત્તામાં 'હિંદુ પેટ્રિઅટ'વાળો હુરિશ્ચંદ્ર, મુંબઈમાં 'બોમ્બે
 ટાઈમ્સ' (જે પાછળથી 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' કહેવાય છે) તેનો તંત્રી મિ.
 રાબર્ટ નાઇટ આદિ હતા. કાર્ત્ત્વસે તે સમયે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ રીતિએ
 લેખનવતે આપણા દેશની સારી સેવા કરી છે. રાજનીતિ સંબંધમાં કાર્ત્ત્વસ
 સાહેબના વિચાર, આપણાં તત્ત્વજ્ઞતા મહારાસ્ટ્રી અને તેઓના કેટલાક ઉદાર
 રાજપુરુષોના ઉચ્ચ વિચારો હોય છે, તેને અનુસરતા હતા. તેવાઓના
 રાજનીતિ સંબંધના વિચારો રાજપ્રજા ઉભયને લાભકારી અને પ્રશંસનીય
 હોય છે. તેઓનો નિર્ણય છે કે,—શસ્ત્રાસ્રના બળથી કોઈ પણ પ્રજાને ચિરકાલ
 સુધી સ્વાધીનમાં રાખી શકાતી નથી. તેઓ સર્વ જાતિની પ્રજા ઉપર
 સમાન ભાવ રાખે છે. તેઓ દેશીય વિદેશીયમાં અથવા જાતીયવિજાતીયમાં
 અંતર ગણતા નથી. સર્વા પ્રજાનું દુઃખલંબન કરવું અને મનરંજન
 કરવું એ જ રાજધર્મ માને છે. તેઓ પ્રજાની પ્રીતિમાં જ સખલા રાજનીતિ
 ગણે છે. ઉત્તરતા વર્ગના સામાન્ય લોક રાજ્યાધિકાર પામે છે ત્યારે તેઓની
 દષ્ટિ એવી રહી શકતી નથી, તેઓ ગર્વી હોય છે અને તાત્કાલિકી સ્વાર્થ-
 સિદ્ધિ સારૂ ભેદબુદ્ધિ ઉપજાવે છે; અને રાજ્યાધિકારનો આશ્રય આડે લઈ
 સ્વછંદતાથી વર્તે છે. પરંતુ આપણાં તત્ત્વજ્ઞતા મહારાસ્ટ્રીના પ્રધાનમંડળમાં
 કેવા સારા અને યોગ્ય વિચારો વર્તે છે, એ પ્રસંગોપાત્ત અનેક વાર પ્રસિદ્ધ
 થયાં જાય છે, તે લક્ષમાં ન રાખી તેઓ રાજદ્રોહના દોષમાં આવે છે.
 મહારાસ્ટ્રી શ્રી રાજ્યાસને વિરાજ્યાં તેનાં દશ વર્ષ પશ્ચાત્ત અને આ દેશમાં
 બળવો થયો તેનાં દશ વર્ષ પૂર્વે, સન ૧૮૪૭ માં એક રાજલેખ લખાયો
 છે. તે લેખ સર્વ રાજ્યકર્તાના હિતાર્થ અને સ્મરણાર્થ અત્ર અવતારાય છે.
 યૂરોપમાં પોર્ટુગલ દેશમાં રાજકર્ત્રીના પક્ષપાતથી અવ્યવસ્થા ચાલતી
 હતી. તે વેળા આપણાં તત્ત્વજ્ઞતા મહારાસ્ટ્રીના મંત્રી લોર્ડ પામરર્ટને સ્વ-
 રાજ્યના રાજદૂત દ્વારા પોર્ટુગલની રાસ્ટ્રીને જે સંદેશો લખ્યો હતો તે આ
 પ્રમાણે છે:

Lord Palmerston's despatch to Sir H. Seymour, the English minister at Lisbon, dated 5th February 1847.

"The Queen should remember that unless she "shows herself to be the Sovereign of the whole nation, "she cannot expect the whole nation to regard and "love her as their Sovereign; and that a throne whose "stability rests on the point of the bayonet has a very "ticklish and uncertain basis. Pray preach all these things, "and such others as may occur to you in the same spirit."

Life of the Prince Consort. People's Edition. Part I. page 70.

જેણે અન્યાય કર્યા હોય છે, તેને એવા કોઈ અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયમાં ભારે બચ રહે છે. પેલા પોતે જ કરેલા અન્યાય તે કાલે બચનો વેશ ધરી બેસે છે; અને તેને બીચરાવે છે. ફાર્બસે તો ન્યાય અને લોકનું કલ્યાણ જ કર્યાં કર્યું હતું, તેથી એવા બચંકર કાલમાં પણ તેનું મન સદા નિર્ભય રહેતું હતું. પોતાના અન્ય યુરોપીય મિત્રોને પણ પત્ર દ્વારા નિર્ભય રહેવાનું કારણ સહિત લખી તેઓની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતિએ પોતાના અનુભવથી તેઓના મનનું સમાધાન કરી બહુ યુરોપીયોને અને તેઓની સુકુમારી સ્ત્રીઓને બચના ભારે દુઃખથી મુક્ત કર્યાં છે. એક મિત્રને ફાર્બસ લખે છે કે:—"We are all right here, though some of us very absurdly alarmed, and people who know nothing of what has gone on for the last thirty years, are very distrustful of the Gaekwad, the Rajput chiefs and every body in general." "અમે તો નિર્ભય સ્વસ્થ છીએ, જો કે આપણાં કટલાક નિર્ણયક બચનીત થઈ રહે છે; અને જે "લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું થયું છે તેની કંઈ જાણ નથી તેઓને ગાય- "કવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સાધારણતઃ કોઈ એકનો પણ વિશ્વાસ "આવતો નથી." એમ રાજ્યકર્તા લોકોને ધૈર્ય આપતા અને તેથી વિશ્વાસ ન તુટી સમાધાન રહેતું. ભારે બળવાના સમયમાં પણ ગૂર્જરાતમાં શાંતિ રહી હતી તેમાં, -ફાર્બસ જેવા સદ્ગુણસ્થોના સદ્ગુણથી અને વિવેકથી રાજ્ય- કર્તાનો અને પ્રજાનો સંબંધ ગૂર્જરાતમાં સજ્જડ રહેતો-એ એક મુખ્ય કારણ હતું. એ સંબંધમાં ફાર્બસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યો છે.

"મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્ર"માં (Bombay Quarterly

Review) પણ કાર્પસ સાહેબના લેખો આવતા. તે એવા સમભાવથી લખાતા કે તેના વાચકને આ દેશ ભણી સદ્ભાવ થાય. “મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક-પત્ર” ના એપ્રિલ સન ૧૮૫૭ માં, દશમા અંકમાં, ‘ભરતખંડનું કલાકૌશલ્ય’ ‘Indian Architecture’ ઉપર કાર્પસે વાર્તિક લખ્યું છે. તે એવા હેતુથી કે, ગૂર્જરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિત્રથી પોતે જાણે, તેમ અખિલ ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કલાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિત્રથી, રાજ્યકર્તા લોક જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા જાણી તેના ઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એ તો પછી પ્રીતિનું અનિવાર્ય ફલ છે.

તે જ પત્રના સન ૧૮૫૭ ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં તેમણે સર જોહન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી રાજ્યકર્તાના જીવનચરિત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. રાજ્યાધિકારીઓએ પ્રજા પ્રતિ કેમ વર્તવું, એ સંબાંધની સારી સૂચનાઓ તેમાં છે. સત્પુરુષનાં જીવનચરિત્ર છે તે દર્પણસમ છે. તેમાં દષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જાણે છે. ખીજું કાંઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે છે ત્યારે આપણને રચવું નથી. દોષ દેખાડનાર ઉપર રાષ આવે છે, મન પીડા પામે છે અને કાપાઈ સામું થવાનું કરે છે. તેથી પેલા દોષ સુધરતા નથી પણ ઉલટા સજ્જડ થાય છે. એ આદિ બાધ સદ્-ગુણીનાં સચ્ચરિત્ર દૂર કરે છે. પોતાના દોષ પોતે દીઠા કે તેને દૂર કરવાનું સમજાણને સ્વાભાવિક મન થાય છે. કાર્પસે, માલ્કોમનું ચરિત્ર યૂરોપીયો આગળ ધરી, એ અર્થ સાધવા યત્ન કર્યો છે. તેમાં સમાવેશ કરેલાં થોડાં વાક્યો અત્ર નિરર્થક નહિ કહેવાય—

માલ્કોમનો સ્વભાવ—“જ્ય મેળવાય તો તે પ્રત્યેકને રાજી રાખી

૧. ‘Moreover it was as much a principle as it was a pleasure with him to achieve success, whenever he could, by keeping every one in good humour’. page 112.

x x x x x x

“He was personally a man of simple habits and unostentatious demeanour”. page 112.

x x x x x x

“If it did not change the destinies of kingdoms, it certainly left “in the mirror of perpetuity” the image of a brave, frank Englishman.” page 114.

x x x x x x

“મળવવો એવા તેનો નિયમ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ તેને આનંદ થતો. તેપિંડે સાધુસ્વભાવનો અને આડંબર વિનાના આચારનો હતો.” (રાજકૂત થઇને ઈરાનમાં તે ગયો હતો અને ત્યાં બ્રિટન દેશનો મહિમા તેણે સ્થાપિત કર્યો હતો, ઇત્યાદિ લખી ફાર્પસ કહે છે કે:—) “એ કદાપિ તેથી રાજ્યનાં બલિષ્ઠ નહિ બદલામાં હોય પણ તેણે ‘સદા કાલના દર્પણમાં’ એક ચરવીર અને નિર્ભય મનના સરલ ઈંગ્લિશ જનનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. કાઈ દેશીયો ‘મળવા આવતા તેઓનો માદકામ બહુ વિનયપૂર્વક આદરસંકાર કરતો એટલું જ નહિ, કિંતુ મળવા આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેની દશા મથાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તતો; ... મળવા આવનારા પાછા વળતાં ‘સંતોષ અને આનંદ પામતા,’ ઈરાનમાં પોટ્ટોઝની પ્રથમ વાવણી માદકામે કરાવી છે, તેથી તેનું નામ સાઈ રહેશે એવું સર જેમ્સ માકિન્ટોશ લખે છે. પણ ફાર્પસ સાહેબ કહે છે કે:—“ માદકામે એક એથી પણ વિશેષ ‘ફલપ્રદ બીજ રાખ્યું છે. * * માદકામના ઈરાનમાં પ્રવાસથી એવા તો ‘પ્રખ્યાત ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયા છે કે, જેણે એશિયા ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે, ‘જેણે યૂરોપને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને જેણે આપણા દેશના (ઈંગ્લાન્ડના) ‘સાહિત્યને શોભાવ્યું છે.” * * “માદકામ પંથનું મુખ્ય તત્ત્વ બે શબ્દમાં ‘છે.—સુગમ્યતા અને પરકાર્યની અચર્યા—“Accessibility and non-interference.—તે પોતે દશે દાર ખુલાં મૂકી પોતાના સ્થાનમાં વિરાજતો. જે દેશીયો મળવા આવતા, તે સમાધાન અને સંતોષ લઈ પાછા વળતા.” ફાર્પસ કહે છે કે “એ ખેદકારક વાર્તા છે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરત-ખંડમાં થોડા છે. પ્રથમ તો દેશીયોને સાઈ દાર જ ખુલાં ભાગ્યે હોય છે; તેમ કરતાં કાઢને પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે ‘જાણનાર અને સમભાવવાનું પુરુષ મળવા એ તો તેથી પણ ક્વચિત્ રાજ્ય પ્રભામાં અંતર પડે છે તે એ જ કારણથી. પછી ધુંધવાતા ઢગલા ઉપર એક ‘તનખો પડે છે એટલે તે સળગી ઉઠે છે. જે મનુષ્યો માદકામ સાઈ પ્રાણ ‘પાથરવા તત્પર હોત તે જ મનુષ્યો કંટાલીને રાજ્યઅંધનથી નરમ પડી, બલ-વામાં અને ધાતકી કામોમાં સામીલ થાય છે. ઇત્યાદિ ઈં ઈં” અનેક

“His native visitors he was wont always to receive not only with unfailing courtesy but with that thorough understanding of the character and circumstances of each individual,..... he seldom failed to send them away gratified.” page 117.

સમ્રાજ્ય વાર્તાઓ લખી માલ્કોમનું જીવન વખાણ્યું છે; અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતે જ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતે જ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. ફાર્બસ સાહેબ માલ્કોમપંથી હતા. તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો પરમાર્થી, વિનયી, પરાપકારી, કૃપાલુ, વિવેકી, દીનના નાથ, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ધ્યાનનાર અને કરનાર હતા.

રાજપ્રજ વચ્ચેનાં કાર્યોમાં, તાત્કાલિક સ્વાર્થસાધક અધિકારીઓ ભણ્ણીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે ફાર્બસ સાહેબના વિચાર દૂરદષ્ટિવાળા, સર્વને લાભકારક, અને યથાર્થ હતા. તે કહે છે કે:—“ન્યાય કરવામાં કિંચિત્ “પણ પક્ષપાત કસ્યાથી આપણા વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને “તેના જે પરિણામ થાય, તે પચાશેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના “કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે એવું માલ્કોમ માનતા. અરે! આપણી જ “પ્રજા સાથેના, અને ખીજા માંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ “કરવામાં, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના કાર્યભારીઓ કેટલો બધો પક્ષ કરે “છે; તેઓ પોતાને ફાવે એવા અર્થ કહાડે છે, કારણ કે બળ પોતાના પક્ષમાં “છે. આપણે આપણી મેળે વિશ્વાસ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે,

* “He believed that if we determine a case of disputable nature in our own favour, because we had the power, we should give a blow to the existing reliance upon our faith that would be more injurious to our interests than the loss of fifty provinces. We fear that in things small as in things great, in times present as in times past, with individuals as with states, the British Government in India and its officials have too often been guilty of—shall we call it only?—the mistake of interpreting treaties and agreements in a one-sided manner, because on that one side lay all the power. We boast, and with general truth, of our faith; but no one who has been in the habit of conversing with the natives of India, and who has the capacity of appreciating their feelings, can fail to be aware that *in their opinion* serious deductions should be made from the claim to unsullied integrity which we assert and that the picture would be coloured somewhat less brightly were the lion painting the portrait of the man.” Page 119-120.

“પણ કોઈ દેશીય સાથે જેને બરાબર સમાગમ હોય, તેના જણ્યામાં આવશે
“કે, દેશીયો આપણી પ્રામાણિકતા વિષે કેવા વિચાર રાખે છે. સિંહ મનુષ્યની
“લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહસા જિતે છે, એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે,
“પરંતુ તે જ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજા જ પ્રકારનું ચિત્રે.”

પ્રખ્યાત આર્થર વેલેસ્લી (ડયુક ઓફ વેલિંગટન) અને માલ્કોમનું પણ
એ જ મત હતું. એક પ્રસંગે ગોવાલિયર વિષેની ચર્ચામાં વેલેસ્લી માલ્કોમને
લખે છે કે—“આપણી પ્રામાણિકતાની કીર્તિ બળવવાને સાર ગોવાલિયર અને
“હિન્દુસ્થાનના બીજા દેશો દશ વાર નોંઘાવર કરિયે તો પણ કંઈ નથી. ઈ”
મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વેલોરનો બળવો થયો તે સમયે તે બળવો કરનારાએ બળવો
શ્રિદિશ અધિકારીઓના અન્યાય અને અજ્ઞાનથી કચ્ચો હતો, એવું માની,
તે દેશીયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરાધી ગણતા, તે વિષે
લખતાં ફાર્ગસ લખે છે કે—“તે? (માલ્કોમ) માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા
“બળનાં વિશેષ ઉદાહરણનાં કરતાં મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે
“તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય.” મધ્યપ્રાંતમાં સમાધાન થયું
તે પ્રસંગે માલ્કોમ એલ્ફીન્સ્ટનને લખે છે કે:—“જે સારું થયું છે તેનું મુખ્ય
“રહસ્ય તો આ છે કે, પોતાની મેળે કોઈના દોષો ક્ષય થાય એમ હોય તો
“તેમ થતાં સુધી હું ધૈર્યથી સહન કરું છું. અકસ્માત્ સહસા સુધારા અને
“વેગવાન પરિવર્તનનો હું પક્ષવાદી નથી.”^૩ ઈ. ઈ. ઈ. માલ્કોમના ચરિત્ર વિષે
લખતાં પોતાના આબ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે.

(૧) Arthur Wellesley writes to Malcolm that:—“I would sacrifice Gwalior or every other frontier of India, ten times over, in order to preserve our credit for scrupulous good faith .....What brought me through many difficulties in the war and the negotiations of peace? The British good faith, and nothing else,” page 120.

(૨) “He (Malcolm) believed that the clemency and magnanimity of Government would have had more effect in the minds of liberal men, than twenty examples of severity.” Page 125.

(૩) Malcolm to Elphinstone :—But the chief secret is—I am very tolerant of abuses, and can wait with patience to see them die their natural death. I am no advocate, God knows for sudden reforms or violent charges. These are, indeed, the rocks of the sea in which we are now afloat.”

એ માલકોમના જીવનચરિત્ર ઉપરનું વાર્તિક સમાપ્ત કરતાં કાર્મસ લખે છે કે:—

“It is melancholy to think how little our late conduct in India has accorded with the wise principles of Sir John Malcolm.....We cannot especially regard without anxiety the rapid growth, among both our military and civil officers, of a supercilious contempt for every thing which relates to the customs and feeling of India.....It is seldom that a native now finds the ‘four doors open,’ less often perhaps still that when he gains admittance he meets with either knowledge of or sympathy with *himself*, within.” Page 189.

પૂર્વોક્ત ‘મુંબઈ ત્રેમાસિક વાર્તિક પત્ર’ના સન ૧૮૫૮ ના જુલાઈથી સપ્ટેમ્બરવાળા અંક ૧૪ માં” ‘આઉડ’ (અયોધ્યા) એવા નામના મથાળા નીચે કાર્મસે જે નિષ્પક્ષપાતથી રાજપ્રજાને હિતકારક ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો કિઞ્ચિત્ સાર લઈ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે આ વિષય સમાપ્તિ ઉપર લાવવો પડે છે.

“જે રજપૂત રાજાઓનો અને ઠાકુરોનો, મુસલમાનથી કે મરાઠાથી કોઈ કાલે પણ પૂરો પરાજય થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનું, ચિરકાલના અને વંશપરંપરાના સ્થાવર ત્રાસ-વતન અથવા જાગીરો-ઉપરનું સ્વામિત્વ, અને સાધારણ ખેડુતોનો પોતે સાંચેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણું કશું અંતર ગણતા નથી! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળ્યો, એટલે તેમાં ખીજના સ્વત્વ (હક્ક) વિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કહાડી આપણું કાવતું કરિયે છિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જિત્યો. તેનું અર્ધ રાજ્ય ખુંચાવી લીધું અને અર્ધ પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત જમીનદારો-વતનદારો-પૃથુરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમાનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમાનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના બળની સહાયતાથી મુસલમાનોને સ્વાધીન કરિયે છિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શત્રુઅત્રના સાધનથી નહિ તો, તેના જેવાજ પણ જરા સાન્ત ધારાના સાધનથી, આપણે પણ એ જ કામ કરિયે છિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયો છે. ગૂજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી, આપણી પાસે

એ જ રીતિએ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કહ્યું હોત તો કાઠિયાવાડ(સુરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું ઉચ્છેદન વા નિકર્તન થયું હોત, કિંવા જે અવ્યવસ્થા-દુર્દશા-અયોધ્યામાં થઈ છે, તે દશા ગૂર્જરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડને અને સુરાષ્ટ્રના રાજાને ઉભયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચવ્યું. સાત્ત્વિકી વૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી જાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઝંઝુમુક્ત થયા અને ગૂર્જરાતમાં પંચાશ વર્ષ સુધી એવી શાન્તિ રહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલપુરનો રાજદંડ દ્વિતીય લીમદેવના હાથમાંથી પાંચો તારથી ગૂર્જરાતે દીડી નથી * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણો જ છે. પંચાશ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેશ લઈ લેવો, તેના કરતાં પરમાર્થ શુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમથી જ સમાધાન રખાવ્યું હોત તો, તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન કહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કર્યો તેના હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાજો છે કે, -(મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ સ્લીમાનના લખવા ઉપરથી ઉઠ્યો હતો, તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે પ્રકારે મેળવવામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર કેવલ અન્યાયી દેખાય છે. ૧

૧ "Having acquired territory in Western India by conquest from one native prince, or cession from another, and finding therein a body of Rajput Chiefs who had never been wholly subdued by either Mahomedan or Mahratta, we drew no distinction between their hereditary and long-maintained rights and the temporary title of mere revenue farmers".—P. 184.

x x x x x x

"We were to enable him (the ruler of Oude) by our arms to do that which neither he nor his master had ever been able to do for themselves, viz., to complete the subjection of the Hindu landholders, who, from the time of Pruthuraj the Ohohan had continued with more or less success to resist the Mahomedan". P. 185.

x x x x x

The Gaikwar agreed to increase his subsidiary force, and entrapped us into the stipulation that one of the battalions

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના લાર્ડ કાન્નિંગના ગુપ્ત રાજલેખ,—જેથી બળવા પછી લખતોર હાથમાં આવ્યું એટલે અયોધ્યામાંના વતનવાળા (શ્રીમતિસ્વામી) કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જપ્તી કરવાનું હતું, એવું સમજી તે

should proceed against his "domestic enemies" in Kathiawar whenever necessity required. If the British Government had really acted upto this contract, the result must have been either the annihilation of the Rajput aristocracy throughtout Guzerat, or else a state of affairs similar to that which has so long obtained in the dominions of the Nawab Vazir of Oude. The catastrophy was fortunately averted. Lord Wellesly had himself suggested that an amicable arrangement might be effected which should guarantee to the Gaikwar Government its revenue and at the same time preserve the rights of the half subdued chiefs for whose reduction that Government sought our assistance. The suggestion approved itself alike to the sagacity of Colonel Walker, and to the honest-mindedness of Jonathan Duncan, and these two eminent men together worked out a settlement well known at least on this side of India, which while it has preserved the estates of the Jhalas and the Gohils, and rescued the Gaikwar Government from bankruptcy, has also ensured to Guzerat for half a century such tranquillity as was hitherto unknown to her, at least since the day on which the sceptre of Unhilpur was struck from the hand of Bhim Deva II". Page 185.

x x x x x x

We suppose it must be the party which alone had the power of preventing it,—that is to say, the British Government. It was not necessary that we should have left the king and chiefs to tear each other unchecked in Oude any more than in Guzerat; a disinterested intervention in 1801 would not have been less just than annexation (not perhaps *wholly* disinterested) half a century afterwards; and certainly it is in the tranquillity of the territories of Baroda for the last half century that we behold the fruits of a wise and righteous policy rather than in the turbulence of those of Lucknow.

વિષે-તથા તેની વિરુદ્ધ લાર્ડ એલેન્બર્ગે લખેલો લેખ, એ ઉભય લેખો વિષે વિચાર આપતાં ફાર્બસ લખે છે કે-“ ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (conservative) અને ઉત્તરપક્ષ (Liberal)માં વાક્યુદ્ધ મચ્યું છે. અમે ત્યાં સમીપ હત, તો આનંદથી પોકારત કે-“ જય સ્ટાન્લી.” પરંતુ દૂરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે; પછી જય ગમે તે પક્ષનો થાઓ, તે સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ કાર્નિંગે જે ગંભીરમહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશીઓના ઉપર કૃપાળુ દષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તે સારૂ અમે લાર્ડ કાર્નિંગની સ્તુતિ કરીએ છીએ. પરંતુ અયોધ્યાના* સંબંધમાં એઓની રાજ્યનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

The ground upon which the British Government proceeded in at length annexing the kingdom of Oude was that of humanity, it felt in 1855, though not in 1801, that “it would be guilty in the sight of God and man if it were any longer to aid in sustaining by its countenance and power a system fraught with suffering to millions,” and its anxiety was to deliver itself from the reproach which the people of Oude may justly cast upon it” Page 189.

x   x   x   x   x   x

* લાર્ડ કાર્નિંગના એ રાજ્યલેખ વિષે ફાર્બસના અને તે સમયે સર્વના સમજ્યામાં આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હતું. લાર્ડ કાર્નિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defence) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે કે, એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસના વાંચવામાં આવેલ નહિ, તેથી કુદીન કાર્નિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનિવાર્ય ફાર્બસે મૂકવો પડ્યો હોય એવું લાગે છે. સર્વ આર્થમિય કાર્નિંગ જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, વિદ્વાન, રાજ્યધર્મજ્ઞ, નિષ્પક્ષપાતી, દીનના નાય અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિશ્વ જ રાજપ્રતિપુરુષો (Vice-roy) થયા હશે ને થશે. લાર્ડ ડેવિડાઉસી જેવા સ્વહંદી, સ્વાર્થી અને રાજ પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલે વિનાશકારક સુરંગ ખોદેલી, તેમાં જામશરી મૂકાવાના સંધિ જેવા, વિષમ અને વિકટ કાલમાં રાજ્યના અનેક સંકળાયેલા રથોના મુખ્ય ચંત્રની લગામ અમર લાર્ડ. કાર્નિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિ કસવાની ખરી કસોટી એવા વિષમ અને અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયો છે. ખરું હીર તે સમયે જણાય છે. શુદ્ધ માંચનની પેઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પરીક્ષા થાય એવા સંયોગો આવી મળ્યા હતા. તેમાંથી વિજય પામી અધિક મૂલ્યવાન થઈ નિર્મલ કુંદન જેવા તે લાર્ડ કાર્નિંગ

છે. અને ધારીએ છીએ કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રીઓનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંકપ્રજા જેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા અધિકારીઓનું પ્રબલ અહુણું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સાર જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારે તેઓ દેશીય રાજ્ય ખાઈ જાય છે, અને વતનદારોનાં વતન જત્ત કરી લે છે. આ વિષય ઉપર ઈંગ્લંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઈંગ્લંડ પોતાની સંપાદિતા કીર્તિને પાત્ર કરશે.” કાર્યસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે-“કાંઈનું લઈ લેવું નહિ.”

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથી જ બળવો થયો એવું સિદ્ધ કરી કાર્યસ લખે છે કે:-“અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જ ‘દેશની પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ’ “(માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે.”^૧ ઇ. ઇ. ઇ.

જણાવે છે. તેણે આપણા દેશમાં એવાં લાભદાયક ખીજ નાંખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો વર્ષાવ્યા છે કે તેનાં ફલ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ કાન્નિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. પુસ્તકોમાં પણ સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. અત્રે એટલું સૂચનાર્થ લખવાનું પ્રયોજન આટલા સારૂં થયું છે કે, -કાર્યસથી અભણે મૂકાઈ ગયેલો આરોપ તે આરોપ જ હતો-ખરો દોષ ન હતો-એમ સમજાય. કાર્યસને ડેકાણે ખીજ કાઢ્યો એ લખ્યું હતું તો, તેને કાંઈ ખરૂં તો શાનું જ માને, પણ તેની અવજ્ઞા કરી ઉલટું તે ઉપર બિઝારથી જુલે, એવા કાન્નિંગના શુભ ગુણ પ્રસિદ્ધ પ્રકારે છે. “કાન્નિંગનું કલ્યાણ થાયો.” એવું કયો સુખજી દેશીય ઈશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

૧. “While we are yet writing, the post brings us the celebrated secret despatch of April 19, 1858, and close at its heels follows another with the announcement that Lord Ellenborough has resigned, and that England is the scene of a party struggle on the question of Oude, that Liberal and Conservative, Peelite and men of Manchester, have fixed their feet against each other, and that in the thickening strife—

Crests rise and stoop and rise again,
Wild and disorderly.”

What are we to say to these things? Were we nearer to the strife, the gladiator's soul which we are told dwells in

એ આદિ આપણા દેશને લાભકારક અને રાજ્યકર્તાની આખો ઉધારે એવા અનેક ઉત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીતિએ કાર્યરત આપ્યા છે. આ પ્રસંગે ખેડાનંદયુક્ત ઉદયથી કહેવું પ્રાપ્ત છે કે—આ દેશના લોક ઉપર, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ વર્ગના કુલીન રાજા, ભૂમીશ્રેણી (વતનદારો) આદિ લોક ઉપર, કુલીન કાર્યરત, મનસા, વાચા, અને કર્મણા એ ત્રણે કરી જે ઉપકાર કર્યા છે, તે અજી કદાપિ તેઓ ભણતા નહિ હોય, પણ જે દેશભિમાનીઓ ભણી શક્યા છે તેઓને સંતોષિત કરે છે. તે ઉપકાર જેમ

all men might manifest its presence in us,—we might be incited to cheer “Stanley on,” and to shout

“Fight, gentlemen of England! fight boldly, ye men!”

But fortunately we are not called upon to snuff the battle from afar, and we can afford to await philosophically the termination of the contest, trusting that it may result in good to India by some means which are not apparent to us, and meanwhile caring very little whether

“Roderigo kill Cassio Or Cassio him, or each do kill the other.”

Page 193-94.

x x x x x x

“This is no new thing; the party which has been more influential than any other in India of late years, holds as its creed that it is just and advisable to reduce society in this country to a dead level of labouring ryots, and in order to carry out this theory, it would in every case, when it had the opportunity, annex the territories of native princes and confiscate the lands of their vassal chieftains.” Page 195.

x x x x x x

“It is upon this question that the home legislature are now called upon to decide, and we can only hope that the decision will not be influenced by either private friendship for Lord Canning or any other form of party spirit, but will be based upon justice, and when it is promulgated be recognised by India and by the world as not unworthy of the ancient reputation of England for wisdom and generosity.” Page 195.

જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કરાવશે એમાં સંશય નથી.

પૂર્વોક્ત “ધી ઑએ ક્વાર્ટરલી રેવ્યુ”ના-ત્રૈમાસિક વાર્ષિક પત્રના ભાગ. ૩, જાન્યુઆરી અને એપ્રિલ સન ૧૮૫૬ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ થી ૩૭૭ સુધીમાં ‘ધી રેવાકાંઠા’ નામે વિષય છે, તેમાં રેવાકાંઠાનાં રાજપીપળા આદિ રાજ્યો અને શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર સંબંધમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે તેના અન્ત ભાગમાં બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાનાં દેશીય રાજ્ય પ્રતિનાં કર્તવ્યો વિષયે કેટલાક વિચાર આપ્યા છે. એ વિષય ફાર્બસ સાહેબે લખ્યો હશે એમ કદાઈ અનુમાન કરે છે, પરંતુ તે અજ્ઞ સંદિગ્ધમાન છે, નિશ્ચિત થયું નથી તેથી તેમાંથી અત્ર કંઈ અવતાર્યું નથી.

તત્રલવતી મહારાજીએ આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં પ્રધાન લાર્ડ સ્ટાન્લીની કલ્યાણકારિણી સંમતિથી જે રાજ્ય-નીતિ-દર્શક-પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં કરેલી પ્રજાલાલની પ્રતિજ્ઞાઓથી ફાર્બસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે આવા આશયનું લખે છે:-“એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જે “રાજ્ય ચાલશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ચાલશે જ) બલવો એ “નામ જ સંભળાનાર નથી.”^૧

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થલેથી એઓને સરકારના કાઈ એક ગુપ્ત કાર્યમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો-કરનલ પોપ અને ઈ. આઈ. હુર્વર્ડ સાથે યોજ્યા હતા, તે કાર્યમાં પણ એઓએ સારો યશ મેળવ્યો છે.

તા. ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં તેઓ ખાનદેશના ન્યાયાધીશ ઠર્યા. ત્યાં એવી સારી રીતિએ કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે સ્થાન છોડી જવા વેલા, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ ફાર્બસની સારી પ્રશંસા લખી છે, અને તે સરકારે બહુ રાજી થઈ માન્ય કરી છે. ફાર્બસ સાહેબ દક્ષિણમાં-ખાનદેશમાં-ગયા, ત્યાર પછી થોડા સમયે તેઓને આવેા સંકટપ થયો. પ્રતીત થાય છે કે, -ગૂર્જરાતમાં વસીને તે દેશ વિષયે જાણ મેળવી, અને પછી તે ભાગના ઇતિહાસાદિનાં સાધન મેળવી, રાસમાલા પ્રસિદ્ધા કરી, તેમ સુરાષ્ટ્રમાં (કાઠિયાવાડમાં) થોડું વસી, તે પ્રાચીન દેશ

૧. “The (Queen’s) proclamation itself seems to me to have done wonders already. It acts as a sedative visibly and if these principles continue to be acted upon, as I trust they may, we shall be able to laugh rebellions to scorn. It will have no sympathy any where.”

વિષયે પણ જાણ મેલવાય તો સાફ. તેથી ત્યાંના ‘પૌલિટિકલ એજન્ટ’ના સ્થાને જવાની ઇચ્છા સરકારને દર્શાવી. તે વેલા એ સ્થાનનો પગાર બારે ન હતો; અને પોતે જે ન્યાયવિભાગમાં હતા તેમાં રહેવાથી લાભ અધિક હતો. તે ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં, કેવલ વિદ્યાના વ્યસનથી જ્ઞાનસંગ્રહાર્થ સુરાષ્ટ્ર જવા વૃત્તિ કરી હતી, પરંતુ તે વેલા તે સ્થાન ખાલી ન હોવાથી મધ્યું નહિ.

ત્યાર પછી થોડેજ સમયે સરકારને જ કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રસંગને લીધે ફાર્બસ જેવા દેશીય રાજા તથા પ્રજારંજક ગૃહસ્થને સુરાષ્ટ્રમાં મોકલવાનું આવશ્યક લાગ્યું. અને તે વેલાના ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૯માં પુનેથી ધુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કે:—

“તમારો તે વિષયે વિચાર લીધા વિના તમને કાઠિયાવાડના પૌલિટિકલ એજન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડી છે. જેમ અને “તેમ સત્વર તમારે એ સ્થાન સ્વાધીન લેવું એ બહુ અગત્યનું છે. કૃપા કરીને “મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખું છું.”^૧

સૂચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને લખે છે કે:—“એક નવાળા “આપણી સત્તા માનવાની ના કહે છે, અને ઓખામંડલના વાઘેરાએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાળું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમાધાન રહેવાની અગત્ય છે. તે જ કારણે સાફ તમને નિયોજવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે.” ફાર્બસ સાહેબે વિના વિલંબે તા. ૧૬ મી અક્ટોબર સન ૧૮૫૯ માં કાઠિયાવાડ જઈ પૌલિટિકલ એજન્ટિસનું કામ સ્વાધીન લીધું. સુરાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં જીનાગઢના નવાળા સાહેબના રાજ્યમાં ત્યાંની સીબંદી નિરંકુશ થયાથી અવ્યવસ્થા થઈ હતી, તેનું શાન્તિથી એવું સમાધાન કર્યું કે, જે સીબંદી સરકારના સામે થશે એવું ભય મુંબઈ સરકારને લાગ્યું હતું તે જ સીબંદી વાઘેર સામે થવામાં સરકારના ઉપયોગમાં આવી. ઓખામંડલના વાઘેરા શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સામે થયા હતા. તે સંબંધમાં પણ યોગ્ય ઉપાયો યોજી, વાઘેરનું ભય તે પાસ બહુ થયું હતું તેઓની ઉપર જય મેલવી, તેઓને મર્યાદામાં લાવી મૂક્યા. જીનાગઢ સંબંધમાં પોતે એક સ્પષ્ટ વિજ્ઞાપિત્ર સરકારમાં લખી મોકલ્યું. તેમાં એવી ઉપયોગિની અને સારી સૂચનાઓ હતી કે તેથી સરકાર

૧ “I have been obliged to appoint you to act as Political Agent in Kathiawad without consulting your wishes on the subject. It is of great importance that you should take up the appointment as soon as possible. Pray lose no time in proceeding to Bombay. I write by post.”

બહુ રાજ થયા. ત્યાં કાર્ય પણ એવી મનમાનતી રીતિએ કર્યું કે, સરકારે તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સં. ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કે:—
 “ફાર્થસ જેવા વિચારવાન અને શક્તિમાન અધિકારીને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન
 “કર્યેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેઓને નિયોજવામાં આવ્યા હતા તે સર-
 “કારની આશા કેવી યથાસ્થિતા હતી તે* એઓના જીનાગઢ સંબંધના સારા
 “લેખ ઉપરથી જણાય છે.” સેક્રેટરી-આવ-સ્ટેટ-ફાર-ઈન્ડિયા(વિલાયતના
 ભારતખંડના મંત્રી)એ ઉપલા મતમાં અનુસરી ફાર્થસને માન આપ્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં ફાર્થસનું બહુ રહેવું થયું ન હતું; તો પણ ત્યાં વિદ્યાની
 રચિ કરાવવા એઓએ શ્રમ લીધો હતો. લોકોને સારા થવાને ઉપદેશ કરતા
 અને તેથી થતા લાભો તેઓને સમક્ષ સમજાવતા. તેની સુશીલતાએ તેના
 સ્વરૂપ આવાસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને ઠાકુરોનાં મન હરણ કર્યાં
 હતાં. સુરાષ્ટ્રવાસીનો તે એક પ્રિય મિત્ર થઈ ગયો હતો. જીનાગઢનાં અને
 ગોંડલનાં રાજ્યો સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી. એ પ્રકારે
 જે અવશ્યનાં મહત્ત્વ કાર્ય હતાં તે સમાપ્ત કરી, પછી લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું,
 એટલે તેઓને સુરતના ન્યાયાધીશ નિયમ્યા. સુરાષ્ટ્ર મૂકતાં તે વિષે કેટલાક
 વિચારો લખી એક વિચિત્રિપત્ર (રીપોર્ટ) સરકારને લખ્યું છે. તેમાં પણ તેમણે
 ઉપયોગિની અને લાભકારિણી સૂચનાઓ કરી છે. તા. ૨૫ મી માર્ચ સન
 ૧૮૬૦ માં તેઓ સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા.
 સન ૧૮૫૯ ના ૮ મા નવા સિવિલ પ્રોસીડ્યુઅર આક્ટ ઉપર ગુણદોષપત્ર
 (રીપોર્ટ) લખવાનું સરકારે કહ્યું ત્યાં તે લખ્યું; તેમાં પણ સારો યશ
 મેળવ્યો છે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર જીયાર્ન ક્લાર્કના વારામાં રાજકીય,
 ગૃહ, વિદ્યા, ન્યાય, અને પરજિયા સંબંધી વિભાગોના સરકારના મંત્રી ઠર્યા.
 તે કાર્ય પણ એવી સારી રીતિએ કર્યું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની ગવર્નર
 સર જીયાર્ન. ક્લાર્કને સ્વાભાવિકી વૃત્તિ થઈ, તે તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર
 સન ૧૮૬૧ માં લખે છે કે:—

---

* “The Lucid report of the Acting Political Agent on the affairs of Junagadh and the arrangements suggested by him for the future administration of the State, show how well-founded were the expectations of the Government of the benefits to be anticipated from the appointment to the charge of Katbiawod of an officer of Mr. Forbes’ ability and judgment.”

“મારા પ્રિય ફાર્મસ,”

“સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂળ પડશે? જો પડે તો, હું એમ ધારું
“હું કે મારે તમને નિયમવાજ જોઈએ. જો કે સરકારના મંત્રિસ્થાન
“ઉપરથી તમને ખોવા એથી માંડે મન બહુ દુઃખાશે.”^૧

તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બરે ‘સદર-અદાલતના’ ન્યાયાસન ઉપરિ ‘આક્ટિંગ’
ન્યાયાધીશ નિયોજાયા. તા. ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં સુસ્થ ન્યાયાધીશ થયા.

મુંબઈમાં ફાર્મસનું પધારવું થયું. ત્યાં પણ તેના ફલપ્રદ હસ્તથી ફલ
થયા વિના રહ્યાં નથી. એક નિઠાથી રાજપ્રજને સંતોષ પમાડી પોતે
કરેલી સેવાનું એક સાંઈ ફલ તેઓને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માનભરેલું
અને વિશ્રાન્તિ સાથે લાભકારક “વરિષ્ઠ ન્યાયસભાના” (High Court)
ન્યાયાધીશનું ઉચ્ચ પદ છે. ફાર્મસ જેવા વિચારવાન, શાન્ત સ્વભાવના
દયાવાન ન્યાયી પુરુષને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેનો સંયોગ યથાથી
સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભયને શોભવાનું થયું. ફાર્મસના સહન્યાયાધીશોએ
પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવેલા ઉત્તમ ઉદ્દગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ફાર્મસનું
બુદ્ધિબલ, ન્યાયનિર્ણયશક્તિ, સૂક્ષ્મદૂરમર્મસદૃષ્ટિ, બહુ સારી હતી. આપણી
સરકાર વારંવાર નવા નવા અનેક ધારા કરે છે, તથા ન્યાય આપવામાં
વિલંબ બહુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ન્યાય બહુ જ મોંઘો છે, એ પ્રજાને
પીડાકારી છે, એવું બહુ યૂરોપીયોનું મત છે; તેવું ફાર્મસનું પણ હતું. પક્ષ-
વાદીઓએ (હાઇકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર, બારિસ્ટરો) પણ ફાર્મસના સારા
સ્વભાવ અને કુશલતા વિષે એકસ્વરે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુંબઈ જેવા મુખ્ય નગરના વાતાવરણમાં
બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારીઓ ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી
ભાગનું શોષણ કરે છે, અને તેથી તેઓનો સ્વભાવ “અન તેવો ઉદ્દીર”
પ્રમાણે સારો નથી હોતો. મુંબઈમાંના યૂરોપીયો પ્રાયશઃ ઉદાર, સભ્ય, અને
સુશીલ હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપી નીકળવો દુર્લભ.
મિ. ફાર્મસ મુંબઈમાં પણ શુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યા.

૧. “My dear Forbes,

Would it suit you to go to the Sadar Court? If so, I consider that I ought to nominate you; very sorry, as I shall be, to lose you as Judicial and Political Secretary to the Government.

Believe me, your sincerely,
George Clerk.”

સન ૧૮૬૪ માં ધી. આનરેબલ ઉદ્વિયમ ક્રીયર ગયા, ત્યારે તેમના “બ્રાન્મે-બ્રાન્-આવ-ધી-રોયલ-એશિઆટિક-સોસાયટી”ના પ્રમુખસ્થાને કાર્પસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિષ્ટ વિનીત હોવાથી, તે ઉચ્ચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી અધિક શોભશે એવું માની ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી તે માન્ય કરવા ના કહી; ત્યારે તેઓને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહામાનદ પદ સરકારે એઓને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધિની, કલાકૌશલ્યસંબંધિની અને લોકહિતકારિણી બહુ સલામો સાથે મુંબઈમાં પણ કાર્પસનો સંબંધ હતો. બહુધા ઉપયોગિ કૃત્યોમાં કાર્પસનું નામ દીકામાં આવે છે. અત્રેની સર જમસેદજી ‘કલાશાલા’ના પણ તે પ્રમુખ હતા.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન્ પુરુષોનાં સચરિત ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સાર એક મંડલ થવા વિચાર થયો હતો. તેના પ્રમુખસ્થાને પણ ધી. આનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ કાર્પસનું નામ મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે મુંબઈ નગરીમાં પણ કાર્પસની બહુ પ્રકારની યોગ્યતાને લીધે તે એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતાં શુભ કાર્યોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા દેવાનું તેઓને બહુધા વિનવવામાં આવતું. કારણ તેનો સ્વભાવ અપિ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્યભરેલો હતો.

કાર્પસ સાહેબના રાજકીય વિષયમાં કેવા ઉત્તમ વિચાર હતા તે યદ્યપિ તેઓનાજ સ્વલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તથાપિ તે સંબંધમાં વલી ‘ધી બ્રાન્મે સાટર્ડે રેવ્યુ’ નામે વિદ્વાનમંડલનું એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થતું હતું, તેના મુખ્ય ભાગમાં લખે છે તે અત્ર અવતારાય છે.

“He (the Hon. Mr. Justice Forbes) recognised fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up and made her mighty upon the earth,—subject of course to the practical restrictions of a state of pupilage until subjection gradually and slowly passess into federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take.”—The Bombay Saturday Review. 9th Sep. 1865.

સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિષયમાં ફાર્જસ સાહેબના વિચારો સ્થિતિ-પાલક-જે યૂરોપમાં Conservative કહેવાય છે તેવા-પ્રતીત થતા; કારણ કે યૂરોપમાં પણ ઉચ્ચ કુલોમાં પ્રાયશઃ સ્થિતિ-પાલકતા ઉપર અધિક મમતા રહે છે. તેવામાં યૂરોપીયો સાથેના સહવાસ ગૂજરાતમાં નવો જ હતો. યૂરોપીયો અન્યજ વર્ગના નોકરો રાખતા, એટલે તે વર્ગના સહવાસ તેઓને રહેતો. તેથી ઉચ્ચ વર્ગના કુલીનો તેઓના સંબંધમાં આવવાની ઉપેક્ષા કરતા. જે અન્ય દેશીયો રાજ્યસેવાર્થ કંઈક જાણી તેઓના સંબંધમાં આવતા, તે બહુધા સામાન્ય વર્ગમાંના હતા. તેવા દેશીયો ઉચ્ચ સ્વકુલના સંપ્રદાયથી અગ્ર, અને સારાસાર સમજી સમજાવવા અશક્ત; અને યૂરોપી-યોને અનુમત રહેથી અને તેઓનું અનુકરણ કરેથી સ્વાર્થસિદ્ધિ થશે એમ માનતા તેથી, તેઓમાંના કેટલાક યૂરોપીયનોની બ્રાન્તિ ન ભાગી, તેઓનું અનુકરણ કરવા તત્પર રહેતા. સામાન્ય યૂરોપીયોમાં તેઓને ઉત્તેજન મળતું. એમ થયાથી આ દેશમાં સર્વત્ર તેમ ગૂજરાતમાં પણ ‘બુનો’ અને ‘નવો’ એમ બે પક્ષ થયા. જીર્ણપક્ષીઓ પઠિત ન હતા. તેથી તેઓના આચારવિચાર યથેચ્છ તો ન હતા, પરંતુ તેઓ રૂડી કે ફૂડી રૂઢિને વળગી રહેવા આગ્રહી હતા. અને તેઓને લોકસંખ્યાનું અનુચલ હતું. નવીન પક્ષીઓ પણ પઠિત ન હતા તેઓ રૂઢિને ફૂડી અને બુંડી ગણી વિઃસ્મારતા અને તેઓને પાદરી-ઓનું અને તેઓ દ્વારા કાઈ કાઈ યૂરોપીય રાજ્યાધિકારીનું અનુચલ રહેતું. દેશીયોમાં તેવામાં ધર્મનું જ્ઞાન તે સારું ન હતું, પરંતુ મૂલ ધર્મના આચાર-વિચારરૂપ સૂર્યમાંથી આવેલાં કિરણો, ચંદ્રમારૂપ કેટલીક શાસ્ત્રમૂલિકા રૂઢિમાં પ્રતિફલિત થઈ સ્થિત હતાં. તેઓને સજ્જડ વળગી રહેલા લોકો ઉપર પાદરીઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થતો. તેથી તે રૂઢિને કાઈ પ્રકારે પણ નિર્મલા કરવા તેઓ પ્રયત્નવાન હતા. સામાન્ય યૂરોપીયોને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનો સહવાસ ન્યૂન રહેતો. તે સંબંધમાં તેઓને એમ સમજાવવામાં આવતું કે, - ઉચ્ચ વર્ગવાલા દેશીયો જ્ઞાતિનું અભિમાન રાખી યૂરોપીયોને ઉતરતા ગણે છે. એ સુચનાને ખરી માનનાર યૂરોપીયોને તેવા દેશીયો ઉપર અભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ સર્વનું મૂલ રૂઢિ છે તેનો ઉચ્છેદ થયે, - પાદરીઓને, સામાન્ય યૂરોપીયોને, અને તેમ થયે યથેચ્છાચરણમાં પ્રતિબંધ ન આવે તેથી નવીન પક્ષીઓને, - એ ત્રણેને અનુકૂલ પડે એમ હોવાથી, તેઓનો સમભાવ રહી, રૂઢિનો ઉચ્છેદ કરવામાં તેઓને પરસ્પરનો આશ્રય મળતો.

આ ભરતખંડ સ્થિતિપાલક (conservative) છે એ તો નિઃસંશય છે. કારણ કે અનેક અનુભવથી શિક્ષિત થઈ આ પરિપક્વ દેશના કેટલાક

સખલ સુખદ સંપ્રદાય દેશકાલાધિકારાનુસાર બંધાય છે અને બંધાશે. એ સંબંધમાં વિચારકોનો કંઈક આવો અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે.

આ સૃષ્ટિના પ્રાયશઃ સર્વ વિષય સંબંધમાં મધ્ય માર્ગ નિર્બાંધ તથા ક્ષેમતર લાગે છે અને તે માર્ગ આ સૃષ્ટિના સૃષ્ટાના માર્ગને અનુસરતો છે. આ સૃષ્ટિમાંનાં પ્રાણિપદાર્થોની પ્રકૃતિના સંબંધમાં એક અબાધ્ય નિયમ આવે. જણાય છે કે, -જેટલા જીવત્ પદાર્થો છે તેમાં 'બલ' ઉપાદેય અને 'મલ' હેય હોય છે. મૂલ ઉત્પન્ન પદાર્થ અવિચ્છિન્ન રાખવો અને તેમાં દેશકાલાનુસાર જે સ્વાભાવિકી સંપત્તિનાં બીજ હોય તેનું બલ વધારવું, અને તેમ થતાં જે મલભાગ આવ્યો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. એમ થયે શોધન-વર્ધન થાય છે અને તે મૂલ પદાર્થ સતત સજીવ વર્તે છે. અને એ જ યથાક્રમ છે. સજીવ વૃક્ષમાં એ ક્રિયા સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે સ્વસ્થાનમાંથી બલપુષ્ટિ લીધાં કરે છે, અને શુષ્ક પત્રાદિ રૂપ મલનો ત્યાગ પણ કરે છે, અને વૃદ્ધિ પામ્યાં કરે છે, અને મૂલ વૃક્ષ બન્યું રહે છે. મનુષ્ય-શરીરમાં પણ સ્વદેશકાલ અને સ્વશક્તિ અનુસાર સ્વપ્રકૃતિને અનુકૂલ પદાર્થના સેવનથી બલ વધે છે, અને નષ્ટાદિ મલનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને શરીર-સંતતિ થયાં કરે છે. એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર યથાક્રમ છે.

એ જ પ્રકારે સંપ્રદાય સંબંધમાં છે. આ દેશકાલને અનુકૂલ આચાર-વિચાર, સ્વભાવ, સંસ્થિતિ, શીલ, વ્યવહાર, રીતિભાતિ, ગતાનુગતિ, રૂઢિ, ઈત્યાદિ નામથી ઓળખાતા જે સંપ્રદાય છે, તે સંબંધમાં પણ સૃષ્ટિનો જે યથાક્રમ નિયમ છે તેનુસાર થયે, અનાયાસ થયે-ચ્છ થવા સંભવ છે.

અહુણાં જીર્ણપક્ષીઓ અજ્ઞાનને લીધે દેશકાલને પ્રતિકૂલા એવી ફૂડી રૂઢિઓ, -જેમાં આચારવિચારાદિનાં પ્રતિકૂલ, વિકલ, વ્યંગ, અને વિચ્છિન્ન થઈ રહેલાં પણ દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી જ વર્તાય છે-તેને વળગી રહી, ઉદયના બાધક પ્રતિબંધને સહે છે અને વહે છે: તેમ નવીન પક્ષીઓ અનુભવના અને સંપૂર્ણ વિવેકવિચારના અભાવે જે જે પૂર્વસ્થિત હોય છે તેમાં દોષદષ્ટિ કરી તેમાં ફેરફાર કે તેનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે; અને અપરીક્ષિતા અને અપરિચિતા સ્થિતિઓને આણુવા પ્રયત્નવાન હોય છે. કર્તવ્યની સિદ્ધિમાં એ ઉભયપક્ષનું આચરણ ઈષ્ટ નથી. સૃષ્ટિના નિયમનો મધ્યમાર્ગ જ ઈષ્ટપ્રદ માર્ગ છે. પ્રથમ તો સંપ્રદાય શબ્દમાં અન્તર્ગત થતા પૂર્વોક્ત આચાર-વિચારાદિને રાગદ્વેષ વિના યથાવિધિ સમજવા અને પછી સ્વદેશ, સ્વકાલ, સ્વસ્થિતિ, સ્વશક્તિ આદિ ઉપર લક્ષ રાખી તેમાંથી ગુણપ્રદ હોય તેનો સંગ્રહ કરવો અને દુષ્ટ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. તેઓમાં પ્રથમથી દોષદષ્ટિ

તો ન જ કરવી. સંપૂર્ણ અનુભવ વિના દોષદષ્ટિ કરનાર લોકને બારે હાનિનો સંભવ છે. સાર અસાર સમજ્યા વિના જે, પરિવર્તન-ફેરફાર-વાનરવિદ્યા કરવા ઇચ્છે છે, તેનામાં સ્વસ્થિત જે ઇષ્ટ હોય છે તે બહુ કરી જાય છે અને પરસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે આવે છે, તથા સ્વસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે રહે છે, અને પરિસ્થિત ઇષ્ટ હોય છે તે આવતું નથી. એમ દુર્ભાગ્યે વાનરવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બહુ સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થતાથી સંપ્રદાય સંબંધમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે. યુરોપમાં પણ વિવેકી અને અનુભવી વિચારકો એવા આશયના જ અભિપ્રાયથી વર્તે છે.

આપણાં તત્ત્વજ્ઞાતી મહારાજીના સ્વામી પ્રિન્સ કોનસોર્ટ આલ્બર્ટના વિદ્યાગુરુ બેરોન સ્ટોકમાર સન ૧૮૪૮ માં પોતાના શિષ્ય પ્રિન્સ કોનસોર્ટને લખે છે કે:—

“Your Royal Highness, in your political argument, uses the phrase “Conservative” several times. Conservative, in a strict sense, is *Nature* and *Nature* only, *which maintains, uninterruptedly and in continuous action, a portion of the old, rejects a portion of what has grown too old, and in its stead Creates and establishes a portion that is new.*” The Life of Prince Consort. People's Edition part. I p 80.

ફાર્ગસ સાહેબના સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિચારો પૂર્વોક્ત પ્રકારને અનુસરતા વિવેકપૂર્વક સ્થિતિપાલક હતા.

સવિવેક પુરાણપક્ષ અને સવિવેક નવીનપક્ષ ઉભય પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તથા પરસ્પર ઉપયોગી છે. તેઓમાંના વિવેકી અગ્રણીઓએ લક્ષમાં રાખવાનું આ હિતકારક છે કે:—અન્યોન્યના આચારવિચાર ઉપર રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહ બની શકે એટલા ઓછા કરી, સ્વપક્ષ ઉપરિ પ્રીતિ બંધે કરાઓ પણ પરપક્ષ ઉપર અપ્રીતિને લીધે તિરસ્કાર ન કરવો, એમાં દક્ષતા છે. કારણ અન્તે તો સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ અને વિવેકથી વિવર્જન^૧ થઈ સત્યમૂલક યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવિ રહેવાનું. એ સિદ્ધાન્ત છે.

કારણ-અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય-અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો ફાર્ગસમાં સંયોગ

થયો હતો. આ જગતમાં તેજદેવી લોકો બહુ હોય છે. જેનામાં સ્વખલ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શક્તિમાનમાં ખપવા ઈચ્છે છે, એવા દંભી આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાન મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખે છે. તેઓથી સંગીનો ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી; તેથી સદાગ્રહથી ગુણનું આધિક્ય કરવાની સ્પર્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચઢતાં, કુટિલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિકગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્રતાપ જેવા વચ્ચે કંઈ કાલા કાચનું અંતરપટ લેવાય છે તેમ, કંઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે જીવે છે, અને બીજા તે જ પ્રકારે જીવે એમ ઈચ્છે છે. એવું આ જગતમાં વારંવાર દીઠામાં આવે છે. કાર્પસ પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેના ઉપર પણ દુષ્ટ દષ્ટિએ જેનારા હોય જ. પણ આશ્ચર્યકારક આ છે કે તેમ જણાતું ન હતું. જેમ ક્ષિતિજમાં પૃથ્વીના સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાલના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકે છે, તે વેલા મધ્યપટની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રતાપી (અર્થાત્ વિદ્વાન, અધિકારવાન, પદવાન) સતે નત્રતા, મધુરતા, અને વિનયવિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેઓના ઉપર દ્વેષ ઉચી દષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સત્ય છે. પોતાના સંગીઓમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી કાર્પસ આગળ નીકળી આવ્યા હતા. અને જે તે કાર્યમાં ઉપર તરી આવી તે એક અગ્રેસર ગણાતા, તો પણ તેના ઉપર યૂરોપીયો દ્વેષ રાખતા નહિ. કાર્પસના સુખમાં અને ઉદયમાં તેઓ ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. કાર્પસને પોતાના પ્રતિનિધિ સમ ગણી, તેનો ઉત્કર્ષ દેખી, સર્વે પ્રસન્ન થતા. એથી પણ સિદ્ધિ થાય છે કે કાર્પસમાં પૂર્વોક્ત કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ અસામાન્ય હતો. આપણા પંડિતો કહે છે કે:—

“દાનં પ્રિયદાહુતાતિ જ્ઞાનમર્ગર્વ ક્ષમાન્વિતં શૌર્યમ્ ।

વિત્તં ત્યાગેન યુક્તં દુર્લ્ભમેતચ્ચતુષ્ટયં લોકે ॥”

‘પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય, ભાગયુક્ત ધન, એ ચાર આ લોકમાં દુર્લભ છે.’

કુલીના સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ એવા મૃદુ ગુણો, કાર્પસની વિદ્યા અને અધિકાર આદિ સાથે, એવા સુંદર પ્રકારે મળ્યા હતા કે સીમા. તેઓ સર્વનું શુભ ઈચ્છતા. સર્વના સુખમાં પોતાનું સુખ માનતા. તેથી તે અખત-શત્રુસમ હતા. અર્થાત્ જગતમાં તેને શત્રુ ન હતો એમ કહિયે તો ચાલે. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા. યૂરોપમાં તે વેલા ધર્મ ઉપર અનાસ્થા થાય એવા લેખો પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ વેગથી ચાલ્યો હતો. અમુક પવન આવી જલમાં

તરંગ ઉઠે છે તેમ, અમુક સમયે અમુક દેશોમાં પણ અનેક પ્રકારના તરંગો આવે છે. કાઈ વાર વિવિધ પ્રકારની મહામારી આવી જાંના નિવાસીઓનાં શરીરને પીડા કરે છે; કાઈ વાર કાઈ પ્રકારના મતમતાન્તર વા બ્રાન્તિઓ આવે છે. તે તત્ત્વ નિવાસીઓનાં અન્તઃકરણને ચલિત કરી લાભહાનિ કરે છે. તેના ઝપાટામાં આવતાં, અપકવ લોકોનો અભિધાત અધિક થાય છે. યૂરોપમાં એ પ્રકાર વારંવાર જોવામાં આવે છે; કારણ ત્યાંના લોકોનો સ્વભાવ સ્થિતિપાલક કરતાં સ્થિતિચાલક અધિક છે. આપણા રાજકર્તાનાં દેશીય લોક ઉદ્યોગમાં, વ્યાપારમાં અને ધનોપાર્જનમાં કુશલ અને સુસ્થિર છે. પરંતુ ધર્મવિચારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેવા નથી. તેથી ત્યાં કાઈ વાર ધર્મ-ધર્મના, કાઈ વાર જડ વિદ્યાના, અને કાઈ વાર ચૈતન્યવિદ્યાના, તરંગો આવે છે. અને તેમાં મગ્ન થતા લેખકો તત્ત્વજ્ઞાન લેખ લખે છે. ફાર્બસ સાહેબ ધર્મનિષ્ઠ હતા તેથી જડના કરતાં ચૈતન્યના પક્ષને ઉત્તમ માનતા. એક સમયે “Buckle's History of Civilization” નામે પુસ્તક કાઈ મિત્રે વાચવા સારૂ તેઓને મોકલ્યું. પોતે તેનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો અને પછી નીચે ઉતારેલાં શૈક્ષણીકરનાં એ ચરણ તે ઉપર લખી તે પુસ્તક પાછું મોકલ્યું:

“There are more things in heaven and earth, Horatio,
Then are dreamt of in *our* philosophy.”

‘આપણી સમજણના સ્વપ્નમાં આવ્યા હોય એથી વિશેષ વિષયો આ લોકમાં અને પરલોકમાં છે.’ અર્થાત્ સ્વપ્નમાં કિંવા કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા વિષયો આ લોક પરલોકમાં અસંખ્ય છે.

ફાર્બસના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા સારી હતી તેથી તે ખુબુ ભાગ્યશાલી હતા. ઉપકૃત થયેલાના આશીર્વાદથી તેનું જીવન સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહાવૃક્ષ રોપનારાઓને તેનાં ફલ ચાખવાનો સમય ભાગ્યે જ આવે છે. એવા વૃક્ષને ફલતાં વિશેષ વાર લાગે છે; એટલામાં રોપકના અસ્થિર દેહનો અંત આવે છે. પોતાનાં વાવેલાં ખીજોનાં વૃક્ષો થઈ તે ઉપર ફલ ફલ એસતાં દેખી થતા ગુમ સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકૃતી ફાર્બસને મળ્યો હતો.

ખુબુ કરી મનુષ્યો એકાન્તમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે. કાઈ ઉપરિની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલી છે એવું તેના જાણ્યામાં હોય છે, ત્યારે તે કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવે છે. મનુષ્યોનાં કર્મને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. એ ભૂતાર્થ ફાર્બસના જાણ્યામાં તેથી પોતે વાવેલાં ખીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેઓની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવા સારૂ, ગૂર્જરાત બહુ પોતાના અવસાનકાલના થોડા જ માસ પૂર્વે ફાર્બસ અગાત

(કાઈ જાણે નહિ એવી રીતિએ) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દષ્ટિએ સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ થયેલાં જોઈ કાર્તિકસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીને હોય.* એ એક શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિન છે, તે માત્ર અનુભૂત કરી શકાય છે. તેના અજણો તે સમજી શકે પણ નહિ.

કાર્તિકસનું છેલું પ્રસિદ્ધ લેખન જગતવિખ્યાત સુરાષ્ટ્રના સોમનાથ વિષેનું છે. તે એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખામાં સન ૧૮૬૪ માં તા. ૧૪ એપ્રિલને દિને વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તે જ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં સન ૧૮૬૫ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણજીતકૃત રત્નમાલા નામે એક સુંદર વ્રજભાષાનો ગ્રંથ છે. જેમાં પતનના મહારાજોનો ઇતિહાસ છે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાં છે તેટલાંનું ઈંગ્લીશ કવિતામાં કાર્તિકે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને અહુણાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જે સભા “કાર્તિકસ” નું પ્રતાપિ નામ ધારણ કરે છે, જે સભાના સંબંધમાં આ જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને જે સભાને કાર્તિકસના મરણથી અસાધારણી હાનિ થઈ છે—કારણ ‘મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા’ એવું જે સભાને થયું છે—તે સભા સંબંધિ થોડું જણાવી આ લેખ સમાપ્તિ પામશે.

મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાલ લઈ દેશ-હિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ, સભા કે મંડલી રૂપ પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કાઈ કાઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું હતું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કાર્ય સાધી પણ લીધાં છે; ઉદાર શ્રીમંતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લક્ષ્યાવધિ ધન પરોપકારનાં કાર્યોમાં કઢાવ્યાં છે. ધન્ય છે ઉદાર શ્રીમંતો અને ધન્ય છે તેઓના દૂરદર્શી પ્રેરકો. ભરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કાર્યો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો અજી વિધમાન છે. તે લખસખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિચારો અત્ર સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી

* પૂર્વે કાર્તિકે અમદાવાદમાં સરસ્વતીને તરત બંધનમુક્તા કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદિર ન હોવાથી તે વેલા લાંબી બહુ દૂર ગઈ નહોતી. પોતે છટ્ટી થઈ બહારની બંદિયાલામાં જ રહી હતી. પરંતુ કાર્તિકે ફરીથી છેઠા લાંબા ત્યારે તેને પુષ્પ થયેલી અને પોતાનું જ એક સુંદર મંદિર (હીમાબાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ) કરી મિ. કટિસ જેવા પૂજારીના સાધનથી મહાભતી દીઠી. એવા અનેક સારા ફેરફાર કાર્તિકે પોતે જોયા હતા.

વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂરું વિચારાય છે. ઇશ્વરની લીલા અકલિતા અને અપરંપારા છે, એ સત્ય છે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગૂર્જરી ભાષા,—જે વિચારની વાચકમુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મંજૂષાનો આપણા ગૂર્જર બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું અતિ ઉપયોગી સાધન—તેને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધન ઉપર પ્રથમ આ લેખકનું લક્ષ ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર^૧ (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા નથી) જે દેશીઓનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અજ્ઞાત રહી લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહે છે, તેઓનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભ યોજનામાં ઉત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. વિદ્વાન, ઉદાર, પરાપકારી, દેશીઓના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચીએ છીએ તેવા વર્ગના પુરુષોમાંનો એક, ડાક્ટર હિલસન, તેને એ વિચાર સંભળાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સમ્મતિ આપી. એમ સંકલ્પ બળવાન થઈ સાર રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગૂર્જરાત અને ગૂર્જરાતી ભાષા સાથે સજ્જ એકીબૃત્ત થઈ ગયેલું કાર્પસનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતિએ જ, આ લખતાં આ જ શોકમિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે કાર્પસ સાહેબને મિલીને સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે શુભ સમયે અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદ્દર્શક પ્રસન્ન મુખે કાર્પસે કહ્યું કે:—“ મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યાં કરતો હતો, પરંતુ “મારી પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી, અવે એ કામમાં * * * “હું પણ યથાશક્તિ પરંતુ બહુપ્રીતિથી સર્વ પ્રકારે સામીલ રહીશ. ઇ. ઇ. ” પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા કાર્પસે પોતાનું બહુ લક્ષ આપવા માંડ્યું. મુંબઈના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને કાને એ વિચાર આ લેખકે નાંખ્યો, તેઓએ નાણાંનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર્યું. તે શુભ સમાચાર મિ. કાર્પસને કહ્યા એટલે તેઓને અધિક ઉત્સાહ થયો. સંકલ્પિત સભાના ઉદ્દેશ શા શા છે તે વિષયનાં પ્રસિદ્ધિપત્ર છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સુરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારીઓ દ્વારા કાર્પસે પ્રયત્ન કર્યો. રા. મુકુંદરાયે તે કાર્ય

૧. એ સંભાવિત ગૃહસ્થનું નામ ધી રેવરેન્ડ મિસ્તર જનજીભાઈ નવરોજ છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં તેની નામ ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનું ઉલ્લેખન કરી ચકાયું ન હતું. પરંતુ તેવા સદ્ગૃહસ્થનું નામ ગુપ્ત રહે એ અંતઃકરણને બાધકારી હતું. આ વાક્ય પણ તેઓની અનુજ્ઞા લીધા વિના તેઓનું નામ પ્રસિદ્ધ કરાય છે. આશા છે કે તેઓ એ દોષને ક્ષતિવ્ય ગણશે.

ઉત્સાહથી માથે લીધું. કાર્તિક સાહેબનું નામ સુરાષ્ટ્ર દેશના રાજાએને એવું પ્રિય હતું કે કાર્તિક સાહે 'જે કરે તે એણું,' એવું તેઓ માનતા હતા. તેઓએ ઉદાર મનથી 'ગૂજરાતી સભા' અર્થે નાણાં ભર્યાં. એ સભાના ઉપયોગ સાહે એક લાખ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરવા વિચાર હતા. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮,૨૦૦* અઠાવીશ હજાર બસે સુરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર થોડાક જ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ રૂ. ૭૭,૫૦૦ ભર્યા. બીજા ગૃહસ્થો પણ એ વિષયે જાણતા તેમ સારો આશ્રય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી આશા આપતા, તે ઉપરથી ધાર્યા કરતાં આધિક નાણાંનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે ભાર્યું હતું.

પ્રથમ મુંબઈમાં વાલુકેશ્વર સમીપ કાર્તિકને યંગલે થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઈના પુરાલયમાં મેળવી. સર્વના એકમતથી "ગૂજરાતી

* એ રીતિએ ભરાયલાં નાણાંમાંથી જે આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જીનાગઢના નવાબ સાહેબ.

૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.

૪૦૦૦ શ્રી ભવાનગરના જમ સાહેબ.

૨૫૦૦ શ્રી ધરંગધરાના રાજ સાહેબ.

૨૦૦૦ શ્રી પેરબંદરના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ માંથી.

૧૭૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી લિંબડીના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦૦ શ્રી મેરબીના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી ચુડાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી સાયલાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી જસદણના ખાચર સાહેબ.

૨૦૦ શ્રી બળાણના મલેક સાહેબ.

૨૦૦ શ્રી મહિયાના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦ શ્રી કેમટડાના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦ શ્રી વીરપુરના ઠાકુર સાહેબ.

એ રીતિએ ઠાકિયાવાડનાં, અને બીજાં મુંબઈનાં નાણાંમાંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦૦ સદ્ગત રોક. એકઠાસ તેજપાલના વસુલ થયાં છે. તેની સરકારી નોટા લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખવામાં આવી છે.

સભા” સ્થપાઈ. તેમાં મિ. ફાર્જસ પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરુષોની એક વ્યવસ્થાપક મંડલી, અને આ લખનાર મંત્રી, એમ નિયમન થયું; અને હર્ષ-ભરી સભા વિસર્જિતા થઈ. તે સમયે સર્વેએ તેના પ્રતિ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધિ પામશે એમાં કોઈને પણ શંકા થાય નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે ! ઈશ્વરની અકલિતા માયા કોનાથી કલાઈ છે ! ઉપરનો વિચાર કરીને ઉઠ્યા તે જ વેલા મુંબઈને માથે એક સંકટચક્ર અદૃશ્ય ભ્રમતું હતું. તેની ગતિ કોઈના જાણ્યામાં નહતી. એવા સંધિમાં વલી ફાર્જસની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેઓને મુંબઈ છોડી પુને જવું પડ્યું. મંત્રીને પણ કંઈ અવશ કાર્ય સાર સ્વચ્છામ જવું પડ્યું. એ વિદ્યોથી કાર્ય વિલંબાઈ સમય વ્યુત થયો. તેનું પરિણામ તો હાનિ હોય જ. પછી કેટલેક માસે મુંબઈમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે, મુંબઈની દશા વિપરીતા દીડી. અદૃષ્ટદેવીએ શોકનો પડદો અકસ્માત્ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાક જ માસ ઉપર સુખમાં દીઠેલા, તે તે ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુઝાતા દીડી. અનુભવી પેડિતો કહી ગયા છે કે “ ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ ” તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ ઈશ્વરમાં નાણાં ભર્યાં હતાં તેઓને તત્કાલ સુખવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડાની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રાખી શકતા ન હોતા. તેનો પરિણામ એ થયો કે નાણાં વસુલ આવી શક્યાં નહિ.

એ પરિણામથી સભાને ભારે હાનિ થઈ એવું ન ગણાત. કારણ એ સાધનને તો પાતાલમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભામાં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાનિ એ સભાને તે જ કાલે થઈ.

બહુ વિચારે કસ્યાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા ભોગવી તા. ૩૧ થી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને ગુરુવારને દિને પુનામાં ધી આનરેબલ એલિસના બંગલામાં ફાર્જસનો દેહ પજ્યો, અને તે સદ્ગતિ પામ્યા. ફાર્જસના અકાલે સદ્ગમનથી સભાને એવો તો અસહ્ય ધક્કો લાગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી એ દુર્લભ થઈ પડ્યું.

ફાર્જસને એ સભા કેવી પ્રિયા હતી અને તેના ઉપર અંતઃકરણથી તેનાં સ્નેહમમતા કેવાં હતાં તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્જસનું માત્ર એક વચન અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાલ વેલા જે જે કાર્યો સાથે ફાર્જસને સંબંધ હતો, તે તે કાર્યો એઓના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે “ગૂર્જરાતી સભાનું” કામ પણ સંભાળી લેવા એઓના મિત્રોએ કહ્યું. તે સમયે ફાર્જસે ઉત્તર આપ્યું કે:-“ સર્વ કાર્ય તમને સોંપીશ, પણ મારી ગૂર્જ-

“રાત્રી સભાનું કાર્ય તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજી નથી.” એ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે, તે દર્શાવવા તેમાંનો પ્રત્યેક અક્ષર એવો તો સમર્થ છે કે, એક માત્રા પણ વધિક કહી પુષ્ટિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

એ પ્રકારે કાર્ત્ત્વિયના સદ્ગુણનથી ગુજરાતી સભાને જ એકલીને અસાધ્યા હાનિ થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો તેને તેને એઓના મરણથી અભિધાત અને શોક થયા છે. અને કવિ દલપતરામ કવે છે તેમ, “કીરતી કોટ કિંલાક જવા થકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી.” કાઠિયાવાડમાંથી રા. રા. મુંકુંદરાય લખે છે કે “કાર્ત્ત્વિયનું મરણ જાણી “અત્રના ધણા રાજરજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય “ગયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે.” ગુજરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોકસંતાપ થાય એમાં તો નવાઈ જ શી. જે બહુ વર્ષ કાર્ત્ત્વિય સાથે રહ્યા, અને જેઓનાથી કાર્ત્ત્વિયના વૃત્તાન્તમાં બહુ સાધન મળ્યાં છે, તે કંઈ દલપતરામે “કાર્ત્ત્વિયચરિત્ર” નામે એક પ્રશસ્ત્ય કાવ્ય લખ્યું છે. તે વાચવાની આ પ્રસંગે સર્વને ભલામણ છે. એ પ્રશસ્ત્ય પુસ્તકમાંની સરસા કવિતા પ્રાસંગિકી અને સ્વાભાવિકી છે. કાર્ત્ત્વિય દલપતરામના ભોજ હતો. દલપતરામનું કવિત્વ કાર્ત્ત્વિયથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને કાર્ત્ત્વિય સંબંધી લખતાં તે પૂર્ણ, દશા પામ્યું છે. કાર્ત્ત્વિયના વિયોગથી કંઈ દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાનિ થઈ છે, અને તેઓનું હૃદય સવિશેષ કામલ થઈ નિર્મલ સ્નેહ દર્શાવતાં વહે છે કે;—

(ઈંદ્રવિજય)

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામનીં ખોટનું દુઃખ ખરૂં,—પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબકુસંપનું, છાતિતણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
કોડ રિપુતણું કાણુ ગણે કદિ યોગણું આવીં ચડી દુઃખ યોટયું;
મેં મનમાં અનુમાન (અનુભવ?) કર્યું દુઃખ મિત્રવિયોગનું સર્વથી મોટું.

‘ગુજરાતી સભાએ’ કાર્ત્ત્વિયનો શોક તેનું શુભ નામ જ તેણે પોતાનામાં કોતરાવી દર્શાવ્યો છે, અર્થાત્ “કાર્ત્ત્વિય ગુજરાતી સભા” એવું નામ ધારણ કર્યું છે. ‘એશિયાટિક સોસાયટી’ની શાખાએ પણ પોતાના વૃત્તાન્ત પત્રમાં કાર્ત્ત્વિયશોકદર્શક લેખ, વિદ્વાન્ અને બહુશ્રુત ડાક્ટર ઉલસનના મતને અને રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલિકના અનુમતને અનુસરી લખ્યો છે. તે ઉભય ગૃહસ્થોએ એ પ્રસંગે ભાષણો કર્યાં છે, તેમાં કાર્ત્ત્વિય સાહેબના શુભ ગાયા

અનુલેખન.

‘કાર્ત્ત્વિય ગૂજરાતી સભા’ની ટીપમાં તુરતમાં રૂપિયા પાંચઠ્ઠ હજાર સાતસેં અંકે રૂ. ૬૫,૭૦૦) ભરાયા હતા: એમાં સુરાષ્ટ્રમાંના રાજ્યકર્તાઓએ રૂ. ૨૮,૨૦૦) ભર્યા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨૬,૨૫૦) આવ્યા હતા; અને મુંબઈમાં ભરાયલા રૂ. ૩૭,૫૦૦)માંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) આવ્યા હતા. કુલ રૂ. ૨૬,૭૫૦) અક્ષરે રૂપિયા છવીસ હજાર સાતસેં અને પચાસ વસુલ થયા હતા. તેમાંથી રૂ. ૧૮૩૮)માં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ લઈ મુંબઈના પુરાણ-ટાઉનહાલ-માં ‘કાર્ત્ત્વિય ગૂજરાતી સભા’ના એક કપાટમાં એ જ રૂ. ૧૦૦ ગૂ. સભાના હસ્તકમાં છે. રૂ. ૧૪૦૦૦) ને આગ્રે રાસમાલાનું બાપાંતર કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં વ્યય થયો હતો. રાસમાલાના વેચાણનાં નાણાં પાછાં વત્યાં તેની, તથા મૂલમાંથી જે શેષ હતું તેની, સરકારી નોટો લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખેલી છે. એ સભાનું કાર્ય થથેચ્છ કરવામાં એ નાણાં ઉપર આવતું વાજ પહોંચી શકે એમ ન હોવાથી નાણાં આપનાર સુરાષ્ટ્રના રાજ્યોએ સભાના મંત્રીને સૂચના કરી હતી કે “એ નાણાંના વાજમાંથી “સારાં કામ કરી શકવા જેટલો સંગ્રહ થાય ત્યાં સુધી એ નાણાંનું મૂલ દ્રવ્ય “વાજથી વધારવામાં આવે છે એમ અજી થોડાંક વર્ષ ચલાવવું.” તે અનુસાર એ નાણાં વાજથી વધારવાનું જ લક્ષ રાખેલું છે. આ વિ. સંવત્ ૧૯૫૩ ઈ. સ. ૧૮૯૭ના વર્ષના અન્ત સુધી મૂલ દ્રવ્ય અને વૃદ્ધિદ્રવ્ય (વાજ) મલીને કુલ રૂપિયા બાસઠ હજાર અને પાંચસેં અંકે રૂ. ૬૨,૫૦૦)ની સરકારી નોટો લેવાઈ. ‘ધી બેંક આવ બોમ્બે’માં એ જ રૂ. ૧૦૦ ગૂ. સભાના નામથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. અને અજી તેમાં પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જશે.

‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ નામે સંસ્કૃત પુસ્તક છે. તેમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત હોવાથી પ્રખ્યાત ડાક્ટર ભાગી દાજીના તંત્રિત્વ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ‘કાર્ત્ત્વિય ગૂજરાતી સભા’એ નિર્ણય કર્યો હતો. પરંતુ તે ગ્રંથ ડા. ભાગી દાજી સદ્ગત થયાથી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો નથી.

‘રાસમાલા’નું ગૂજરાતીમાં બાપાંતર આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ કર્યું છે; અને તે સુંદર તથા સચિત્ર ગણાયું છે. તેની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-સહિતા દ્વિતીયાવૃત્તિ માત્ર એક વાર પ્રસિદ્ધ કરવા રૂ. ૧૦૦ ગૂ. સભાની ભાગિની અમદાવાદમાંની ‘ગૂજરાત વર્નાક્યુલ સોસાયટી’ને અનુગ્રા આપી છે.

ગિરગામ, મુંબઈ. } મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
સંવત્ ૧૯૫૩. આશ્વિન વદિ ૧૩. } રૂ. ૧૦૦ ગૂ. સ. માનદ મંત્રી.

રાસમાળા.

પ્રકરણ ૧.

ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય- વલ્લભીપુર

ગૂજરાત પ્રાન્ત પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં છે, તે એ ભાગ મળીને થયેલો છે-તે માંહેલો એક ભાગ ખંડસ્થ છે, અને બીજો દ્વીપકલ્પસ્થ છે; તેમાંથી દ્વીપકલ્પસ્થ ભાગ ઘણાખરો ઓમનના કિનારાની સામે, અને સિન્ધ તથા મકરાનના કિનારાની નીચે, આર્ષી સમુદ્રમાં વધી ગયેલો છે. ખંડસ્થ ભાગ અથવા ખરા ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા હિંદુ લોંટા નર્મદા નદી ગણે છે. તથાપિ એ પ્રાન્તની લાંબા, દક્ષિણમાં બહુ આથે લગી, નર્મદાના મુખથી તે મુંબઈ ભણીના અર્ધા રસ્તા સુધી છેક દંભણ અથવા સેણર્જન (સંજાણ) લગણુ ખોલાય છે. વિંધ્યાચલ અને આરાવલિ પર્વતને સાંધનારી ડુંગરિયોની દાર, નર્મદા નદીના કિનારાની ઉત્તરમાં આગળ વધીને ગૂજરાતની ઉત્તર. અને પૂર્વ સીમા બને છે; અને માળવા, મેવાડ, તથા મારવાડથી ગૂજરાતને નાખો પાડી દે છે. એની પશ્ચિમ અને વાયવ્ય સીમાએ, કચ્છનો અખાત અને ખાંડ રણ, જે કોઈકોઈ વેળાએ ઘણું ખંડ પાણીથી ભરાઈ જાય છે, તે છે; એની દક્ષિણ ને નૈર્ઋત્ય સીમાને કિનારે ખંભાતનો અખાત, અને આર્ષી સમુદ્ર છોજો મારે છે. ગૂજરાતની આ પ્રમાણેની સીમામાંહેથી એનો વાયવ્ય કોણ ભણીનો ભાગ છેક બંધ વિનાનો છે, અને ત્યાંથી એ પ્રાન્ત ઉપર હક્ક થયેલા છે. ત્યાં આગળ સપાટ રેતીનું મેદાન છે. તે કચ્છના રણની અને આશુ પર્વતની તસાડી વચ્ચે આવેલું છે.

જે પર્વત, ગૂજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સીમાએ આવેલા છે. અને જેની અનેક શાખાઓ એ પ્રાન્તના છેક પાસેના ભાગ સુધી પ્રવેશ થઈ છે. તે પર્વત ઉલા, ખડગચડા, અને દુર્ગમ છે. ડુંગરાના સ્કંધ અને શિખરો વચ્ચેની ખીણો જંગલોથી પખરાઈ ગયેલી છે. આ જંગલોની ઘેરઘટા છાયામાંથી અનેક નદિયો વહે છે, તેઓની ઉંચી તેડો તોડીને લાંબા, ઊંડા અને ગુચપુચિયા બહેળા

બની રહેલા છે, અને તેઓના ઉપર ઝાડ તથા વનસ્પતિ ઉગીને ઘણાં ખરાં ઘાડાં ઉપવન બની રહેલાં છે. જેમ સપાટ ભાગ નજર આવતો જાય છે, અને વન દેખાતું બંધ થતું જાય છે, તેમ, નદિયો પૂહોળી અને ઓછી આરણ્યક થતી જાય છે; અને આગળ જતાં સામ્રમતી, મહી અને નર્મદા એ ત્રણ ધોરી નદિયોમાંથી જેની સમીપમાં આવી જાય છે તેનો સંગમ કરી, અંતે ખંભાતના અખાતને મળે છે. ગૂજરાતનો ઘણો ખરો નૈર્ઋત્ય દ્રાણનો આખો સાઠ માઈલનો પ્રદેશ, કચ્છના રણુથી માંડીને તે નર્મદાના કિનારા સુધી, દ્વીપકલ્પને મોખરે, અને ખંભાતના અખાતને ઉત્તર અને પૂર્વ કિનારે આવી રહ્યો છે, તે ખુલ્લો અને પૂર્ણ થયેલો સપાટ છે; આ દ્વિતીય પ્રદેશનો ઘણો વિભાગ, અને મુખ્યત્વે કરીને જે સામ્રમતી અને મહીની વચ્ચે આવ્યો છે તેટલો, ઝાડની સરસ ઘટાથી છવાઈ ગયેલો છે, તે ઝાડોમાં ઘણાં તો આંખાનાં છે, અને બાકીનાં બીજા જાતિનાં છે, તેઓના ઉપર ફલ લટકતાં દેખાય છે અને ઘણા જ દેદીપ્યમાન રંગનાં પાંદડાં ઝળકી રહે છે. આ પ્રદેશ, મદારાદ્રનો ઇતિહાસ લખનાર ફ્રે છે કે, “ ઇંગ્લંડના ઉમરાવોના સર્વોત્તમ યોગાતોની દારે સેંકડો માઈલ સુધી ઉતરે એવો છે. ” વળી ડુંગરાવાળા પ્રદેશમાં ખેતીવાડી કરવામાં આવતી નથી, તો પણ, જ્યાં જ્યાં વાવણી કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં, બહુ જ સારી ફળદ્રુપતા જેવામાં આવે છે, ખેતરોની સારી સંભાળ લેવામાં આવે છે, અને સરસ પાકથી ભરતક જણાય છે; અદિયાં પણ આંખા અને બીજાં રોપેલાં ઝાડ બહુ જ વધારે જેવામાં આવે છે; અને સપાટી ચડતી ઉતરતી છે, તથા જંગલ અને ડુંગરા નજરે પડે છે તેથી મિસ્તર એલિફન્ટન લખે છે તે પ્રમાણે “ હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ ભાગનો એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક અને વધારે રમણીય દેખાય નજરે આવતો નથી. ”

કચ્છના ન્હાના રણુના છેડાથી સુમારે વીશ માઈલને અંતરે અમિકાણમાં, ખારા પાણીનું એક મ્હોટું સરોવર શિર થાય છે, તે દૂર ખંભાતના અખાતના મથાળા સુધી જઈ પહોંચે છે, અને ખરા ગૂજરાતની તથા સોરઠ અથવા કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પની સીમા બની રહે છે. અસલને વારે આ બન્ને ભાગ એક બીજાથી પૂરી રીતે છૂટા પડેલા દશે, અને ખરું જોતાં સોરઠ એ એક ખેટ દશે એવો સંભવ જણાય છે^૧.

૧ આ વિષય સંબંધી સૂચના મેળવવા કાળે, બૉમ્બે પ્રાન્ત આવ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના ભાગ પમાને પૃષ્ઠ ૧૦૯મે મેજર કુલ નેગસનો લેખ છે તે જુઓ. તેમ જ વળી, એલિફન્ટસ ઇન્ડિયાના સન ૧૮૪૧ની આશુત્તા પહેલાં ભાગને પૃષ્ઠ ૫૫૮મે જુઓ.

ખંભાતના અખાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર, ભાવનગરની ઉત્તરમાં, થોડેક માઇલને અંતરે, યાનિટ (કઠણાશ ભરેલા) પથ્થરના ડુંગરાની દાર છે, તે સ્થિર સરોવર સરખા સપાટ પ્રદેશમાં, જાણે દરિયાનાં મોઝાંતની વચ્ચેવચ્ચ ખેટનું ઝુમખું તરતું હોયની એવી દેખાય છે. આ ખરબચડાં શિખરોની ટોચ જે ચમારડી ગામ ઉપર ઝોડી રહી છે ત્યાંથી જે દેખાવ નજરે પડે છે તેના કરતાં ચડિયાતા દેખાવ, આખા હિંદુસ્તાનમાં, દિનિદાસ સંબંધી તથા દંતકથાઓ વિષેની વિચારસંકલનામાં રમુજ પાડે એવા, તથા વિવિધ પ્રકારના ખીજ થોડા જ હશે.

ચમારડીના ખરાબાને એક વાર દરિયાના પાણીની છોજો વાગતી હતી એવી દંતકથા ચાલે છે તેને ત્યાંની અખોલોથી પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે, તે અખોલો દરિયાનાં મોઝાંતથી પોલી થઈ હોય એવી ખુશી રીતે જણાય છે, તેની વચ્ચે ઉભા રહીને જોનારની નજર આગળ, ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવી રહેલું, અને કંઈ ક્ષિતિજમાં જઈ અંડલું એવું ટાળી ભૂમિનું વિશાળ અને સપાટ મેદાન જણાય છે, તે પ્રતિ વર્ષ થતું અને રૂની વાવણીથી ભરપૂર થયેલું રહે છે (જે ભાગ ઉપર અખાતની ભારે ભરતીનો ધસારો થાય છે. અને જે ખારો અને ઉજ્જડ પડેલો દેખાય છે તે ભાગ વિના) અને તેની સપાટી ઉપર પૂર્વ બણીની દિશાએ રસ્તો કરવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા જળપ્રવાદથી જ માત્ર ખંડિત થયેલું જોવામાં આવે છે. વળી, એ ચમારડીના ડુંગર ઉપરથી, પ્રતાપવંતી વલ્લભીના ગદ આગળ થઈને વહેતી, અને ઉનાળાના દિવસમાં પોતાના વાંકાચૂડા માર્ગે મંદ મંદ ગતિ કરતી તથા વર્ષાઋતુમાં ઘણા પ્રવાહબળથી દરિયા ભણી ધસારા સહિત માર્ગ કરતી, એવી નદી જોવામાં આવે છે. તેમ જ વળી, કનકસેનના દહ સુધી ગુહ્ય રહેલા વંશનાં મ્હોટાં વૂડાણ દરિયા ભણી લઈ જતી, અને જે દવાણાં થોડી અને ન્દાની હોડિયોથી ખેડાય છે, તે પણુ જે નગર ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે તેની પડખે થઈને જતી, અને ગોધાના અંદરને પસાર કરતી, જે ખાડી પીરમના ચમત્કારિક અને મનોરંજક ન્દાના ખેટને સોરહના દ્વીપકલ્પથી જૂદો પાડે છે તેને ધસી આવી ઘણા વેગથી મળતી, અને પોતાની અસલની મ્હોટાઈની નિશાનિયો જતાવતી, એવી ખારા પાણીની ભાવનગરની ખાડી, પણુ ત્યાંથી ઝોળખાઈ શકાય છે. આ સપાટ ભૂમિમાં, ચમારડીની ઉત્તરે થોડાક માઈલને છેટે લાલનું વળા નામનું ગામ છે (જે લાલમાં ગોદિલ રજપૂત કાકોરની સત્તામાં છે;) તથા પુરાતન નગર વલ્લભીપુરનાં ખંડેર પડી રહ્યાં છે. અને એથી આગળ વળી, જાણે દિનિદાસવિષયક દેખાવનો સંબંધ ચાલતો રાખવાની તેની મતલબ હોય તેમ, એક ઊંચો મિનારો લોલિયાણા

નામે નગર દર્શાવે છે, આ ઠેકાણે અસલને વારે મુસલમાન પાદશાહના સરદારો પ્રાન્તની જમાઈદી વસુલ કરતા હતા. એક પડી ગયલી મસ્જિદની પાસે અસભ્ય મરાઠાએ એક દેરું બાંધ્યું છે. અને મોખરે અશુદ્ધ જોડણીનો અને કદંગી રીતે કાતરેલો નીચે લખેલો લેખ છે;—

“શ્રી શિવનાં પગલાં પ્રયાસથી દામાજી ગાયકવાડ અહરનિશ પૂજે છે. સંવત્ ૧૭૯૪. (સન. ૧૭૩૮.)”

અમારડીના ડુંગર ઉપર ઉભો રહીને જોનાર, દક્ષિણ ભણી નજર કરે તો, પર્વતની હારોથી ચિત્રવિચિત્ર થયેલો આકાર તેની નજરે પડે છે. ભૂમિ ઉપર થોડાક માઈલ સુધી, અને પીરમની દક્ષિણમાં, ખોખરાના ડુંગર દૃષ્ટિએ આવે છે; છેક પાસે, અને બહુ પશ્ચિમમાં ખડકમય હાર સિહોરને વિંટલાયલી દેખાય છે, અને એથી પણ પશ્ચિમમાં, આવે, પવિત્ર પર્વત શત્રુંજયનો ઉત્તમ આકાર. જેના ઉપર ખડકવાળો ઉપરનો ડુંગર, જે રાજમંદિરના જેવી બાંધણિયોથી ભરપૂર છે એવો વિરાજતો છતો પાલીટાણાના બુરજ અને મિનારા કરતાં પણ ઉંચો જોડાં ખાતો દેખાય છે.

જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર થયા, ૧ તેમાંથી આદિ આદિનાથે ૨ શત્રુંજયના પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી હતી તેથી તે પવિત્ર ગણાય છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી સુમારે બે હજાર ફૂટ ઉંચો છે. યાત્રાળુ લોક અહિં આવે છે તે પાલીટાણા શહેરમાં થઈને પર્વતની તલાટિયે આવે છે, તે રસ્તે બન્ને બાજુએ વડનાં

૧ જૈન ધર્મના ચોવીશ તીર્થંકરોનાં નામ, તેમનાં માતૃપિતાનાં નામ, લાંચ્છન, ઐતલે તીર્થંકરની પ્રતિમા નીચે તેનું ચિહ્ન થાય છે તે, કે જેપરથી કયા તીર્થંકરની પ્રતિમા છે તે ઓળખાય છે, એ સઘળી વિગત માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા પરિશિષ્ટ અંક. ૧.

૨ હિંદુઓના ચાર યુગને મળતા, જૈનોના ૬ આરા છે. ત્રીજા આરામાં કૃષ્ણ ઋષિના વંશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાનો વંશજ નાણી રાજ થયો. તેને મહાદેવી નામે રાણી હતી અને ઋષભ દેવ નામે પુત્ર હતો તે જ જૈનના પહેલા તીર્થંકર આદિનાથ. ઋષભ દેવના પહેલાં પૃથ્વી ઉપર વર્ષાદ વર્ષતો નહિ, અગ્નિની ઉત્પત્તિ હતી નહિ, કોઈ કાંઠાવાળું ઝાડ થતું નહિ; વિદ્યા તેમ જ ચતુરાઈનો ધંધો જગતમાં હતો નહિ. આ સર્વ ઋષભ દેવ દાખલ કર્યાં, માણસોને ત્રણ કર્મે શીખવ્યાં—ઉપીકર્મે, અથવા લડાઈ અને રાજ્યની વિદ્યા; મૃશી કર્મે અથવા શાસ્ત્રવિદ્યા; કૃશીકર્મે (કૃષિકર્મે) ખેતીવાડીની વિદ્યા. આ વેળાએથી મનુષ્યોએ નિયમિત ધંધો કરવા માંજો. છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી વિક્રમાદિત્યના સંવત્ની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષમાં (ઈ. સ. ની પૂર્વે ૫૨૬) નિર્વાણ પામ્યા; ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ, આઠ માસ, અને બે અઠવાડિયે પાંચમા આરાનો પ્રારંભ થયો તે એકવિંશ હજાર વર્ષ સુધી ચાલવાનો છે.

(ઋષભ દેવનું સ્થાપન હાટ દેશમાંના બૃગુકચ્છ (ભરૂચ)ની પાસે નર્મદાના તટ ઉપર વજ્રસેન મુનિએ શિકાવતાર તીર્થમાં કર્યું, આ સ્થાન હાલ નિકાવિહાર કહેવાય છે.

ઝાડની હારો છે તેની ઘટાઓથી સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી. પર્વતના રક્ષક અથવા ચડાવ ઉપર, એથી તે ત્રણ માઈલ સુધી થાક લાગે એવો રસ્તો છે, પણ એ આબુએ વિસામો લેવાની ઘણી જગાઓ છે. પાણીનાં ન્હાનાં તલાવ અને ફૂવા છે, તથા ન્હાનાં દેરાસર અંધાવેલાં છે. આ ચૈત્યમાં તીર્થંકરનાં પગલાં છે. આવો રસ્તો વટાવીને યાત્રાળુ છેવટે ખેટના જેવા ઉપરના ડુંગર આગળ આવી પહોંચે છે. આ ડુંગર ઘણા સુંદર રંગના ખરાખાનો અનેલો છે, તેના ઉપર તેના ધર્મનું ચૈત્ય છે. આ ડુંગર એ શિખરોનો છે તેની વચ્ચે એક ખીણ છે તે ઘણી ખરી પૂર્ણ ગર્ભ છે, અને દેવાલય, અગાશિયો, અને વાડિયોથી છવાઈ ગર્ભ છે. અધાયની આસપાસ કાટ છે, અને તોપને માટે તેમાં કાશિકાં મૂક્યાં છે. આ ઘેરાવામાં ખીજન ન્હાના કાટ છે તેથી ઘણાં દેરાસરો, પોતપોતાની મેળે સ્વતઃ કાટના જેવાં બની રહેલાં દેખાય છે. દક્ષિણ શિખર ઉપર મધ્ય સમયનાં દેરાસર છે, તે કુમારપાળ અને વિમલશાદનાં અંધાવેલાં છે, ત્યાં એક તલાવ છે તે, તે જગ્યાની દેવી ખોડિયારના મહિમાને લીધે પવિત્ર ગણાય છે, તેની પાસે જૈન તીર્થંકર ઋષભ દેવની વિશાળ કદની મૂર્તિ છે. તેના પગ આગળ જીવના ખરાખામાંથી કારી દ્વાડેલો પોડિયો છે. ઉત્તર શિખર ઉપર મ્હોટામાં મ્હોટું અને ઘણું પુરાતન ચૈત્ય છે તે દંતકથામાં કહેવાના સમ્પ્રતી રાજાએ અંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે. શત્રુંજય ઉપર જૂનાં દેવાલયો થોડાં છે; અને વારે વારે જીર્ણોદ્ધાર થાય છે તેથી તેમની આબુ આબુએ હાલનાં દેરાસર છે તેમાંથી ઓળખી દ્વાડવાને યદુ કુલ પડે છે, પણ જે આધુનિક છે તે સર્વ વૃંદને નામે ઓળખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં, ચારે મગથી-સિન્ધુ નદીથી તે પવિત્ર ગંગા નદી સુધી, અને હિમાલયના હિમનાં મુકુટધારી શિખરોથી તે તેની કન્યાકુમારી, જે રૂદ્રને સારૂ સુજેલી અર્ધાંગના, તેના ભદ્રાસન સુધીમાં એકે નગર એવું નહિ હોય કે જ્યાંથી એક અથવા બીજી વેળાએ, પાલીટાણના ડુંગરને વિરાજમાન કરનાર દેરાસરોને નાણાંની ભેટ નહિ આવી હોય; એક ગલી પછી બીજી ગલી, અને એક ચોક પછી બીજો ચોક, એ પ્રમાણે જૈન ધર્મનાં દેવાલય તેઓના ભવ્ય કાટ સહિત વિસ્તાર પામ્યાં છે, તે અર્ધા મ્હેલ જેવાં, અર્ધા કાટ જેવાં, એકાન્ત અને મહિમાવાન પર્વત ઉપર દેદીપ્યમાન આરસ પાહાણનાં આધેલાં, અને સ્વર્ગના મહાલય સમાન, છેક ઉંચે હવામાં મૃત્યુ લોડને પગ દેવાને દુર્લભ, એવાં છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગંભારમાં અજિતનાથની, આદિ-નાથની અથવા કોઈ બીજા તીર્થંકરની એક અથવા વધારે મૂર્તિઓ છે, તેનો ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરેલો, આરસ પાહાણની મૂર્તિનો આકાર, રૂપેરી દિવિ-યોના ઓછા અજવાળાથી ઝાંખો દષ્ટિએ પડે છે, અગરબત્તીની સુગંધ હવામાં

ખેંટી રહે છે, અને ચક્રચક્રિત ફરસબંધી ઉપર લક્ષિતમાન સ્થિતો. સોનાના શૃંગાર સળેલી અને વિચિત્ર રંગનાં વસ્ત્રથી ઝઘઝઘાટ મારતી, એક સ્વરી પણ મધુર સ્તવન લણુતી એવી, ઉઘાડે પગે પણ ધિમેધિમે પ્રદક્ષિણા ફરે છે. શત્રુંજય, ખરેખાત પૂર્વ લણીની અદ્ભુત કથાના એક કશ્ચિત ડુંગરની ઘટિત રીતે ઉપમા આપી શકાય એવો છે, એના રહેવાસિયો બહુ એકાએક આસનાં પુતળાં બની ગયલા હોય, પણ તે ઉપર આવીને અપ્સરાના હાથ, સર્વ સ્વચ્છ અને ચક્રચક્રિત રાખતા હોય, અને સુગંધીવાળા પદાર્થોના ધૂપ કરતા હોય તેમ જ તે અપ્સરાના સુસ્વર, દેવનાં શૃંગારિક ગીત ગાદને હવાને ભરી દેતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

પાલીટાણાના ડુંગરની ટોચ ઉપરથી, પશ્ચિમ લણી બેતાં, ચોખ્ખે દહાડે નેમીનાથને લીધે પવિત્રતા પામેલો એવો દયદયાભરેલો ગિરનાર દષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તર લણી સિંહોરની આસપાસના ડુંગરા, નાશ પામેલી વલ્લીપુરીના દેખાવને ભાગ્યે જ રુચ્યું કરે છે; આદિનાથના પર્વતની તલાટીની બેડાબેડ, પાલિટાણાના મિનારા, જે ધનઘટાની આરપાર તડકામાં ચળકાટ મારે છે તે, દષ્ટિએ પડતા દેખાવનો અગ્રભાગ બને છે; અને નજર છે તે રૂપેરી શત્રુંજય નદીના વાંકાચૂકા પૂર્વ લણીના પ્રવાહ સાથે સદૃશ ચાલતી ચાલતી તલાબનાં સુંદર અને દેવાવયોથી શોભી ઉડતા ખરાબા ઉપર થોડી વાર આવીને ફરે છે, અને ત્યાંથી પેલી પાર, જ્યાં પ્રાચીન ગોપનાથ અને મધુમાવતી- (મહુવા)ને ઉછળતા દરિયાની છાંજો વાગે છે ત્યાં સુધી જઈ ભમે છે.

શત્રુંજય ઘણુંજ પ્રાચીન અને જૈન ધર્મનું અતિ પવિત્ર ધામ છે. સર્વ તીર્થ કરનાં એ અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યું છે, અને જેનો નિરંતર નિવૃત્તિ સાથે સંબંધ થાય છે તેનું એ સુખસ્થાન ગણાય છે. વળી તે મુમુક્ષુઓનું મહામંદિર મનાય છે, અને અંગરેજોના પવિત્ર ઐશ્વર્યોનાની પેઠે દુનિયાના નાશની વેળાએ પણ એનો નાશ થવો સંજ્ઞા નથી એમ કહેવાય છે. પૌરાણિક રાગ-ઓની લાંબી લાંબી ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્થાનની સર્વે જગ્યાએથી તેઓએ આપ્તને આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તપશ્ચર્યા તે ધર્મની ક્રિયાઓ

૧ જહા જહા લોકોના ઘણા રાજાને અયોના પોતાના સ્મશાનની જગ્યા તરીકે પસંદ કરવાનું કારણ નીચેના પ્રાચીન ભવિષ્યકથન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું કહેવાય છે:

“જગતનો પ્રલય થતાં પેલાં સાત વર્ષ અગાઉ, રેલથી લોકો ડૂબી જશે; એક જ “ભરતીથી દરિયો આયર્લેન્ડ ઉપર ફરી વળશે; અને લીલોતરીવાળા ઇસલેનું પણ “એમ જ થશે. તથાપિ કોલમ્બોના બેટ રેલના પાણી ઉપર તરશે.”-આદામ્સ આન્ડી-કિવટિ આફ અયોના એ નામના પુસ્તક ઉપરથી.

કરેલી તેથી તે વધારે ક્ષણપ્રદ થયેલી અને તેના પ્રતાપથી તેઓ પોતાના પાપના ભારથી નિવૃત્ત થઈને મુક્તિ પામ્યા છે. આ ચમત્કારિક અકળ સ્થાનનો પાર પામવાને તીર્થીકરના ભક્તો સરખાની પણ ધીરજ ચાલી શકે એમ નથી, તો કપર્દિ યક્ષ, કંકુ રાજા, અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલી અંબિકા, સમુદ્રવિજય યાદવ, અને કલ્યાણના^૧ સુંદર રાજા તથા તેની અનુપમ રાણી એઓએ આ પવિત્ર ડુંગર ઉપર અંધાવેલાં દેરાસર, એ સર્વ વિષે અમે પણ લખાણ કરીને અમારા વાંચનારાઓને સમજાવવાનો યત્ન કરતા નથી.

સૌરાષ્ટ્રના રાજા શીલાદિત્યની આજ્ઞાથી, પ્રખ્યાત વલ્લભીપુરના શ્રી ધનેશ્વર સૂરિયે શત્રુજયમાહાત્મ્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે, તેના ઉપરથી સાર ફલાડીને રચેલા પુસ્તકમાંથી થોડી વધારે મનોરંજક વાત જાણી અમે અહિં આપિયે છિયે:

ઋષભ દેવનો પુત્ર, ભરત રાજા, અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો, તે શત્રુજયની ઉત્તર ભણી સેના લઈ જઈને મહાશક્તિમાન મહેન્દ્ર રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા મંજ્યો. પૂર્ણેલી લડાઈમાં તો ભરત હાર્યો, પણ પછીથી બીજી લડાઈ થઈ તેમાં તે જય પામ્યો, અને દુઃખની વેળાએ છોકરું જેમ પોતાની માતા ભણી દોડી જાય તેમ, મહેન્દ્ર રાજા, પોતાની હાર થઈ એટલે, સિન્ધુ નદી ભણી દોડી ગયો.^૨

ચોમાસામાં ભરતને એક જગ્યાએ ખમચી રહેવું પડ્યું, પણ ચોમાસુ ઉતરવા આવ્યું એટલે, તેના પ્રધાન સુખેષુ^૩ સિન્ધુ નદીની ઉત્તરમાં, સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે, એક કિલ્લો હતો તે લીધો. ભરતના ન્હાના ભાઈ બાહુબલિના પુત્ર સોમવશાએ ઋષભ દેવનો પ્રાસાદ આપ્યો (શત્રુજય ઉપર) અને ભરતે તીર્થના ખર્ચને સાદ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી. તે દિવસથી સૌરાષ્ટ્ર, દેવદેશ^૪ કહેવાયો. ભરતનો સગો શક્તિસિંહ કરીને સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી હતો, તેને રાજાની સેના સહિત સુખનનો આશ્રય મળ્યો એટલે તેણે ગિરનાર ઉપરથી રાક્ષસોને ફલાડી મૂક્યા, અને ત્યાં મેડ પર્વતના જેટલા ઊંચા, આદિનાથ

૧ શત્રુજયમાહાત્મ્યમાં મહિપાળ રાજાના સંબંધમાં તેના સસરા કાન્યકુબ્જ દેશના રાજા કલ્યાણ સુંદર તથા તેની રાણી કલ્યાણ સુંદરીનું લખાણ આપ્યું છે પણ તેઓએ સિદ્ધાશ્વ પર્વત ઉપર એક પણ દેવલ અંધાળું હોય એવો લેખ નથી.

૨ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા પરિશિષ્ટ અંક ૨. ૨. ઉ.

૩ પ્રધાન સુખેષુ નહિ, પણ સુયુદ્ધિ નામનો હતો. લડવામાં સેનાપતિ સુખેષુ હતો તેને બદલે સુખે(ષે)ષુ લખ્યો છે તે ભૂલ છે. કિલ્લાને બદલે સિન્ધુનિહૃત એવું નામ છે.

૪ દેવ એટલે સ્વર્ગમાં વસનાર. આ વિષેનો વિશેષ ખુલાસો સમાપ્તિના મંકરણમાં જુઓ.

અને અરિષ્ટનેમીના પ્રાસાદ બાંધ્યા. પછીથી, શત્રુજય ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્લેચ્છ લોકાએ નાશ કર્યો, અને કેટલાક કાળ સુધી, પવિત્ર પર્વત ઉપર ઉજ્જ-
ડપણાનું રાજ્ય ચાલ્યું.^૧

જેવામાં વિક્રમ રાજ પૃથ્વીને રણમુક્ત કરવાને ઉઠ્યો, તેવામાં, એક ગરીબ શ્રાવક બાવડ કરીને હતો તે અને તેની સ્ત્રી બાવલા, કામ્પિત્ય પુરમાં વસતાં હતાં, તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમને ઘેર આવી ચડેલા એ યતિઓની તેઓએ સારી સેવા કરી, તેથી ચમત્કારિક ગુણની એક ઘોડીની તેઓને પ્રાપ્તિ થઈ. બાવડ, ત્યાર પછી, થોડી વારમાં ઘોડાનો મ્હોટો વ્યાપારી થઈ પડ્યો. તેણે વિક્રમાદિ-
ત્યની ઘોડશાળામાં સારા ઘોડા આપ્યા, તેથી તે રાજ્યએ તેને મધુમાવતી (અથવા મહુવા) જે સોરઠામાં છે તે જગીરમાં આપ્યું. આ નગરમાં તેને જાવડ નામે એક પુત્ર થયો. તે તેના આપના મરણ પછી તેનો વારસ થયો. તે જાણે શ્લાપણનો બીજો દેવ ના હોય એ પ્રમાણે પોતાના નગરનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. નહારી વેળામાં મુદ્ગલ^૨ લોકોની સેના સમુદ્રની ભરતીની પેઠે આખા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ, તે તેઓ સોરઠ, લાટ,^૩ કુચ્છ^૪ અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ બધા પ્રકારની માલમિલકત, છોકરાં, સર્વે જાતિની સ્ત્રિયો અને વળી પુરૂષોને પણ લઈ પોતાને “મુદ્ગલ” દેશ જતા રહ્યા. તેઓ બીજા જાતિના લોકો સાથે જાવડને પણ પકડી ગયા હતા; ત્યાં ગયા પછી પણ એ વ્યાપારિયે દ્રવ્ય મેળવ્યું; તે ધર્મક્ષેત્રમાં હતો તે જે પ્રમાણે ધર્મ પાળતો તે પ્રમાણે જ અહિં પણ પાળવા લાગ્યો, અને જૈનનું એક દેહ બાંધ્યું. ધર્મી પુરૂષો ત્યાં જઈ પૂહોંચતા તેનો જાવડ સારો સત્કાર કરતો હતો. તેથી તેના મ્હો આગળ તેઓએ શત્રુજયનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, અને ભવિષ્ય વસ્તુ કે એની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવાનું તમારે માથે નિર્માણ થયું છે. વળી તેઓએ તેને કહ્યું કે, પવિત્ર પર્વતના રક્ષક દેવ પ્રાણધાતક, માંસા-
હારી અને દારૂડિયા થઈ પડ્યા છે; સ્વધર્મત્યાગી ક્રમક યક્ષ, જૈનધર્મનાં માણસો જે ત્યાં જવાની હિંમત ચલાવે છે તેઓનો નાશ કરે છે; શત્રુજયની યોગરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે; અને નકપલ દેવની પૂજા કરવાને

૧ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા અંક ૨.

૨ મૂળ પુસ્તકમાં જોમ છે. ગૂજરાતી ભાષામાં “ મુગલ ” અથવા મોગલ લખાય છે.

૩ મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ.

૪ કુચ્છનાં નામ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનુપ દેશ, જર્ત દેશ, લોન્કટ, ઉદમદેશ, સામરદ્રીપ જેવામાં આવે છે, અને લાગડ જે કુચ્છનું એક પ્રગણું છે તેનું જૂનું નામ વચ્છા દેશ મળે છે. ૨. ઉ.

કાઈ નથી. આ પ્રમાણે તેઓના ફહેવા ઉપરથી જીવડે ચક્રેશ્વરો દેવીની આરાધના કરી, અને મેલા દેવને બલિદાન આપ્યાં. તક્ષશિલા નગરીમાં રાજા જગન્મત્ત રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં ઋષ્યપલ દેવની મૂર્તિ સંતાડી હતી તે જગ્યા તેઓએ તેને બતાવી. જીવડે મહાપ્રયત્ન રાજા પાસેથી એ મૂર્તિ લીધી. રાજાના આશ્રયથી તેણે એક સંઘ ફહાઓ અને તેમાં પોતે પોતાની જાતિના કેટલાકને સંગાથે લઈ શત્રુંજય લણી મૂર્તિ લઈ ચાલ્યો. ઘણાં સંકટ વેડીને, જીવડ અને તેના સાથી, સૌરાષ્ટ્રમાં મધુમાવતી છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ એવા ભાગ્યશાળી કે, આગળ જીવડે ભોટ અને ચીન વહાણોનો કાફલો મોકલ્યો હતો તે સોનું અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભરીને આ વેળાએ બંદરમાં આવી પહોંચેલાં તેઓએ જોયાં. આ જ વેળાએ વળી મહામુનિ શ્રી વજ્રસ્વામી મધુમાવતીમાં આવી પહોંચ્યા, તેઓએ ક્રમક્રમ યક્ષને પોતાના ધર્મમાં પાછો આણ્યો હતો, તે પણ દેવ અને યક્ષોના સાથ સહિત મુનિની સાથે હતો. જીવડ અને પવિત્ર વાયરસ્વામી તેમના સાહાય્યકારક ક્રમક્રમ સહિત તાબડોતોશ શત્રુંજય ઉપર ગયા; ત્યાં મડદાં, લોહી અને ધોળાં દાડકાંથી પર્વત પથરાઈ જઈ અપવિત્ર થયેલો હતો તે જોઈ તેઓ સર્વે ભયભીત થઈ ગયા. પોતાનું હૃદય જેવું ચોખ્ખું હતું તે પ્રમાણે પર્વતને ચોખ્ખો કર્યો. અને શ્રી વજ્રસ્વામિયે મુહૂર્તનો દિવસ ફરાવ્યો ત્યારે યાત્રાળુ લોકો મૂર્તિ લઈને વાજતે ગાજતે ઉત્સવ કરતા પર્વત ઉપર ચડ્યા. તથાપિ રાક્ષસોની પાપ-બુદ્ધિના જાથુ અટકાવને લીધે, યાત્રાની જગ્યાની ફરી સ્થાપના કરવાને માટે તેઓએ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા. જીવડ છેવટે બળના અંગારા લઈને વિક્રમ સંવત ૧૦૮ (ઈ. સ. ૫૨)માં મરણ પામ્યો. અને તેના નિરંતર પ્રયત્ન અફળ ગયા તેથી જે કાર્ય કદિ સંપૂર્ણ થાય નહિ તેને “એ તો જીવડ ભાવડ કામ છે” એવી ફહેવન ફહેવાનો દેશમાં વહિવટ પડ્યો તે અઘાપિ સુધી ચાલે છે.

જીવડના મરણ પછી કેટલેક વર્ષે, બૌદ્ધ માર્ગિયોએ સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને પોતાના ધર્મમાં લઈ લીધા અને શત્રુંજય તથા બીજી સર્વે પવિત્ર જગ્યાઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી. આખરે ધનેશ્વર સૂરિ થયા તેમણે વલભીપુરના રાજા શીલાદિત્યને પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો, અને બૌદ્ધ પંથિયોને દેશપાર કરીને, યાત્રાનાં સ્થાન પાછાં હાથ કરી લઈને ઘણા પ્રાસાદ બાંધ્યા.

માહાત્મ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે આ છેલ્લું કાર્ય, વિક્રમ સંવત ૪૭૭ (ઈ. સ.

૧ ક્રકાટલંકમાં એના જેવી જ ફહેવન ચાલે છે, “સેન્ટ મંગોના કાર્બની પેઠે એ કદિયે સંપૂર્ણ થશે નહિ.”

૪૨૧)માં નીપજ્યું. શીલાદિત્ય ક્રિયે સમયે^૧ થયો એ વાત અદ્યદ રાખીને, ઐશ્વર્ય ધર્મમાંથી એનો પરધર્માશ્રય થયો અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો મહોચ્છ લોકોના હલાથી નાશ થયો તે સંબંધી જૈન પુસ્તકોમાંથી અમે લખિયે છિયે:૨

૧ આ સયયે વલ્લભી વંશની સ્થાપના પણ થઈ ન હતી. ગુપ્ત સંવત્સર આ ગણત્રિયે. ૨૩૭ થાય, અને ૯૦ સં ૫૫૬ થાય છે. સંવત્ ૪૭૭માં ગ્રંથ સમાપ્ત થયો છે તે છે. ૨. ૬.

૨ સૌગત અથવા ઐશ્વર્ય, અને અર્હત અથવા જૈન એ નિરીશ્વરવાદી મત માંહેલાં બે, બેદ અને આઠાણના મતથી વિરુદ્ધ હતાં, તે સંબંધી અત્રે લખવું યોગ્ય હોય છે. હિંદુ ધર્મ માનનારા આઠાણી પુરુષો અને ઐશ્વર્ય મતવાળાઓ વચ્ચે ભૂદસા બેર લડાઈયો ચાલેલી છે તેમાં હિંદુસ્તાનના ઐશ્વર્યોનો નાશ થયો છે. જૈન લોકો બે કે તોફાનના ત્રાસ-માંથી જીવતા રહ્યા અને હવણું તેઓ સામા થઈ શકે તેવા હતા તથાપિ તેઓ ધણી મુશ્કેલાઈથી કગરયા હતા. વિલસન રૂહે છે કે, (એશિ. રીસ. પુ. ૧૬ હિંદુઓના પંથ વિષે વિષય.) “ઐશ્વર્ય અને સૌગત વચ્ચે આધવાચાર્ય કાંઈ ભેદ ગણતો નથી, તથાપિ કદાપિ ધણે અગત્યનો ભેદ બંને વચ્ચે નથી તો પણ કાંઈક પણ છે ખરો: આનંદગિરિના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે સૌગતોએ સુગત મુનિનું મત ધારણ કરેલું હતું, તેથી તેઓનું મુખ્ય મત એ હતું કે પ્રાણિયો ઉપર દયા કરવી એમાં સર્વે નીતિ અને ભક્તિધર્મ આવી જાય છે. આ મત ધણે પ્રકારે ઐશ્વર્ય અને જૈન એ બન્ને સંપ્રદાયને મળતું છે.” વલ્લભીમાં ઐશ્વર્ય અને સૌગત એક હતા એમ જણાય છે. અને પ્રતિપક્ષીપણું માત્ર એમની અને જૈનની વચ્ચે થયું છે. કાંઈ આ નિરીશ્વરવાદી ધર્મ અને ધર્માઠાણી હિંદુઓ વચ્ચે થયું નથી. સૌર પંથ રૂહેવાય છે તેના પંથી, સૂર્યને જગતનો ઉત્પન્નકર્તા અને કારણ માને છે—અને તેમના-માંના થોડા, મુખ્યત્વે કરીને આઠાણ છે—તેઓનો આજે પણ એક પંથ છે—તેઓ આ વેળાએ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં બહુ હતા. આનંદગિરિએ આ પંથના ભેદ જણાવ્યા છે તે, હવણું પ્રસિદ્ધ નથી એમ મનાય છે. પાડક વિલસન રૂહે છે કે એ ભેદ આનંદ-ગિરિ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગણાવે છે:—

“જેઓ ઉદય પામતા સૂર્યને પૂજે છે અને આઠ અથવા ઉત્પન્નકર્તા શક્તિનું તેને પ્રતિરૂપ ગણે છે તે; જેઓ મધ્યાહ્નના સૂર્યને રૂદ્ર-નાશ કરનાર ગણે છે તે; અને જેઓ અસ્ત પામતા સૂર્યને વિષ્ણુ રૂપ અથવા પાલનકર્તા ગણી માને છે તે.

“ચોથા ભેદવાળા ત્રિમૂર્તિનો પક્ષ માને છે. તેઓ સૂર્યની ઉપર લખેલી ત્રણે સ્થિતિને ઉશ્કેરી ત્રણ ગુણ અહણ કરનાર પ્રતિરૂપ માને છે.

“પાંચમા ભેદવાળાનો શો આશય છે તે સાફ રીતે કહ્યો નથી, તથાપિ સૂર્ય જેવો ખરેખરો અને વાસ્તવિક છે, અને તેની સપાટી ઉપર ચિહ્ન છે તે તેના વાળ અને ફાહાડી ઇત્યાદિ છે એમ ગણી તેની આરાધના કરે છે. આ મતના માનવાવાળા લોકો હવણુંના સૌર મતવાળાની સાથે જે વિષયમાં મળતા આવે છે તે વિષય એ છે કે સૂર્યનાં દર્શન કયા વિના તેઓ ભોજન કરતા નથી.

“સૌરનો છઠો ભેદ છે તે માનવાવાળા, ઉપર લખેલા પક્ષવાળાથી વિરુદ્ધમાં

કથામાં ફરે છે કે, ગૂજરાતમાંના ખેડા નામના મોટા નગરમાં દેવા-દિત્ય કરીને વેદપારંગત બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને સુભગા નામે એક પુત્રી હતી, તે આળવિધવા હતી. તે નિત્ય સવાર, બપોર અને સાંજે (ત્રિકાળ) સૂર્યને દૂરો, પુષ્પ, અને પાણીના અર્ધ આપતી હતી. આ આળવિધવાનું સ્વરૂપ જોઈને સૂર્ય દેવને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરીને તેને ભોગવવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. આથી તેને ગર્ભ રહ્યો. સુભગાએ પોતાના કુળને લાંચ્છન લગાડ્યું એવું જાણીને તેનાં માઆપ તેના ઉપર કેાપ્યાં તો ખરાં, પણ તેને પોતાના એક ચાકરની સાથે વલ્લભીપુર પહોંચાડી તેના પોપણની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં દિવસ પૂરા થયા એટલે તેને બે આળક (પુત્રપુત્રી જોડે) અવતર્યાં. આ દેદીપ્યમાન આળકોને આડ વર્ષનાં થતાં જરા પણ વાર લાગી નહિ. તેઓમાંથી છોકરાને ગુસ્તી પાસે ભણવા મૂક્યો; પણ ખીન્ન છોકરાઓની સાથે ભળી જતાં તેઓ તેને “નઆપો” કહી ખીજવવા લાગ્યા. તેથી તેના કુમળા મન ઉપર ખરેખરી અસર એ થઈ ગઈ કે હું “નઆપો છું.” તે એક વાર ઘણો ખીજવાઈને સુભગા પાસે જઈ ફરેવા લાગ્યો કે “શું મા ! મારે આપ નથી કે મને લોક નઆપો ફરે છે ?” તેણિયે જવાબ દીધો કે “હું જાણતી નથી, તું પૃથ્વીને મને શું કરવાને અમથો બળાપો કરાવે છે ?” છોકરો સંતાપ ભર્યો ત્યાંથી તો ગયો, પણ તે દિવસથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે જે ખાઈને અથવા ગમે તે પ્રકારે મારે મારા દેહનો ત્યાગ કરવો કે લાંચ્છન સાંભળવાનું રહે નહિ.

એક દિવસે તે ખેદ કરતો ખેડેલો હતો તેવામાં સૂર્યનારાયણે આવીને દેખા દીધી અને તેને પુત્ર કહીને બોલાવી કહ્યું કે હું તારું રક્ષણ કરીશ. પછી તેને કાંકરા આપીને કહ્યું કે આથી તારા શત્રુનો નાશ કરવાને તું શક્તિમાન થઈશ. સૂર્યના આપેલા આવા અસ્ત્રની કીર્તિથી તે શીલાદિત્યને^૧ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. શીલાદિત્યે એક વાર વલ્લભીના કાઈ રહેવાશીને મારી નાંખ્યો તેથી ત્યાંનો રાજા તેના ઉપર કેાપ્યો, પણ સૂર્યે આપેલા અસ્ત્રવડે તે માર્યો ગયો એટલે સુભગાનો પુત્ર પ્રકાશિત તો હતો પણ સારથી સૌરાષ્ટ્રનો રાજા

એટલા છે કે તેઓ દેખાતા અને ખરેખરા સૂર્યની આરાધના કરવાની અગત્ય છે એમ ગણતા નથી, પણ માનસિક તેજનો અંબાર કદાપી તેનું ધ્યાન ધરીને આરાધના કરે છે. તેઓ કપાળે, હાથે અને છાતિયે ગોળાકાર તક્ત મુદ્રાની છાપો લે છે. આ ચાલનો શંકરાચાર્યે ધિકાર કરેલો છે. કેમકે તે વેદમતના અભિપ્રાયથી અને શ્રાદ્ધાણી આંગિક અને પૂજનીય યોગ્યતાને જે માન યોગ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ છે.”

૧ શીલા=સફુણ + આદિત્ય=સૂર્ય, એમ ખરો અર્થ થાય તેને બદલે એ ધિકારપૂર્વક નામ છે એવું બતાવવાને શીલા=પથર=પથરાના કાંકરાનો આદિત્ય એટલે સૂર્ય, એવો સમાસવિગ્રહ કેટલાક કરે છે.

થયો. અને સૂર્યનારાયણના આપેલા ઘોડા ઉપર બેસીને આકાશમાં પ્રવાસ કરનારાની પેઠે પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં વિચરવા લાગ્યો. અને પોતાના પરાક્રમથી ઘણા દેશ જિતી લઈ ઘણા દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું.

કાઈ એક વેળાએ, ઔદ્ધ ધર્મના કાઈ ઉપદેશકા વિદ્યાનું અભિમાન ધારણ કરીને શીલાદિત્ય પાસે આવ્યા અને બોલ્યા કે, આ શ્વેતામ્બર^૧ જે અમને વિવાદમાં જિતે તો એમને અહિં રહેવા દેજો, ને જે હારે તો દેશપાર ફાડી મૂકજો. તેઓનું આવું બોલવું રાજાએ સ્વીકારીને ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની તેણે સભા કરી. પોતે તેમાં પ્રમુખ થયો અને બોલ્યો કે, બે પક્ષવાળામાંથી જે હારે તેણે વલ્લભીના રાજ્યની સીમા પાર થવું. બનવાકાળ તેથી ઔદ્ધો જય પામ્યા, અને શ્વેતામ્બરોને પરદેશ જવું પડ્યું, પણ મનમાં આશા રાખી કે વળી કોઈવાર ફરીથી વિવાદ કરીશું. શીલાદિત્ય ત્યારથી ઔદ્ધ ધર્મ પાળવા લાગ્યો, પણ તે શત્રુજયના મહાન્ ઝડપલ દેવને આગળ પ્રમાણે માનતો હતો.

શીલાદિત્યે પોતાની બેઠકે જન્મેલી તેની બહેન હતી, તેને ભૃગુપુર- (ભર્ય)ના રાજા વેરે પરણાવી હતી, તેને દેવના જેવી કાન્તિનો અને ગુણનો એક પુત્ર થયો. કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી, પોતાનો ઘણી મરી ગયો એટલે તેણે કાઈ તીર્થની સારી જગ્યામાં જઈને સારા ગુરુ પાસે ધર્મની દીક્ષા લીધી. તેનો દીકરો પણ આઠવર્ષની વયે દીક્ષા લઈને બેઠો. પછી તેઓને જેમ પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ સારી ચાલના અને ડાહ્યા મનુષ્યોના મ્હોં આગળ પોતાના ધર્મના અભિપ્રાય જણાવવા માંડ્યા. એક દિવસે પેલા છોકરાનું નામ મલ્લ હતું તે પોતાની સાધવી માતા પ્રતિ ઘણી આતુરતાથી ફરેલા લાગ્યો કે, “શું આપણા ધર્મ પાળવાવાળાની અવસ્થા મૂળથી જ આવી માડી છે?” તેણિયે આંખમાં આંસુ સહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે, “આપુ! મારા જેવી પાપિણી તને શો ઉત્તર આપે? આગળ આપણા યશસ્વી શ્વેતામ્બર ગામે ગામ અગણિત રહેતા હતા, પણ નામીયા ગુરુ વીર મુરેન્દ્ર જગતનો ત્યાગ કરીને ગયા ત્યારથી અન્ય ધર્મ વાદિયોએ, તારા પૃથ્વીપતિ મામા શીલાદિત્યને વશ કરી લીધા છે. તીર્થની પવિત્ર જગ્યા જે શત્રુજય, જ્યાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો લાભ મળતો તે શ્વેતામ્બરોના જવાથી ભૂતના જેવા ઔદ્ધ લોકોનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. શ્વેતામ્બરો પરદેશ જઈ વશ્યા છે, તેઓનું અભિમાન નરમ પડ્યું છે, અને તેઓનો મહિમા જતો રહ્યો છે.” મલ્લ ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ્યો હતો તેથી પોતાના

૧ જૈન. ૨ સાધુ અને સાધવી અથવા જૈન ધર્મનાં ત્યાગી પુરુષ (સાધુ) અને સ્ત્રી (સાધવી) અને શ્રાવક અને શ્રાવિકા એટલે પુરુષ અને સ્ત્રીઓ જેઓએ કાઈ પણ આશ્રમ ધારણ નહિ કરેલો એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની સભા.

ધર્મ વિષેનો કલહ નહિ વીસરી જતાં, વિજયી થવાનાં સાધનો મેળવવાના કામમાં ગુંથાયો. તપશ્ચર્યાથી, અને એકનિષ્ઠાથી આરાધના કરવાથી, સરસ્વતી દેવી તેને પ્રસન્ન થયાં, અને વિષ્ણુને ગરુડ જેમ સાપને વશ કરે છે તેમ ઐશ્વર્યને વશ કરવાને નાયચક્ર નામનું એક પુસ્તક તેને આપ્યું. આ હથિયાર લઈને અર્જુન જેમ શિવનાં શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી શોભતો હતો તેવો શોભાયમાન મહા, સૌરાષ્ટ્રની શોભા જે વલ્લભીપુરી ત્યાં આવી શીલાદિત્યની દરબારમાં જઈ પહોંચ્યો, અને રાજાને કહેવા લાગ્યો કે “હે રાજા! ઐશ્વર્ય લોકોએ આખા જગતને લભાવીને વશ કરી લીધું છે, માટે હું મહા, તારો ભાણેજ, તેઓનો પ્રતિપક્ષી ઉઠ્યો છું.” તેના આવા કથન ઉપરથી આગળની પેઠે વિવાદ કરવા સાડું, રાજાએ સલા લરી, અને પોતે સાંભળવા બેઠો. મહાને દેવીની સાહાય્યતા હતી તેના બેરથી તેણે ઐશ્વર્યને વિસ્મય પમાડી દીધા, અને શ્રવેતા-અરના ધર્મની હોવાઈ જતી ચીનગારીમાંથી આવો જુસ્સાબેર લખુડા ઉઠ્યો તેથી તેઓ કંપવા લાગ્યા. લોકપ્રસિદ્ધ હાર થાય તેની અપકીર્તિ વધારે સમજીને તેઓએ પોતાના પ્રતિપક્ષીને જગ્યા સોંપી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ બોલ્યા: “પોતાના દેશનો નાશ, પોતાના કુળનો નાશ, પોતાની સ્ત્રીનું હરણ, અથવા પોતાના મિત્રોનું દુઃખ, એ સર્વેનો દેખાવ જેની દૃષ્ટિ પડતો નથી તેનું મ્હોટું ભાગ્ય.” આ પ્રમાણે નિરીશ્વરવાદિયો હારી ગયા, એટલે, રાજાની આજ્ઞાથી તેઓને દેશપાર કર્યા અને જૈન ઉપદેશકોને પાછા બોલાવ્યા. મહા ઐશ્વર્યને હરાવ્યા તેથી રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી વિદ્વાનોએ તેને સૂરિનું પદ આપ્યું. પછી સર્વે તીર્થસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જે શ્રી શત્રુંજય તેનો અપાર મહિમા જાણીને તેણે પોતાના મામા શીલાદિત્યની સાહાય્યથી તેની ફરીને પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીમહા સૂરિની કીર્તિ સારી પ્રસર્યા પછી, પુરોહિતસભાએ, તેમને ખંભાત અથવા સ્તંભતીર્થ જે શ્રી અભયદેવ સૂરિયે સ્થાપ્યું હતું ત્યાં મોકલ્યા. ત્યાં શ્રેણિક અને બીજા શ્રાવકો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો.^૧

૧ આ લખાણ વિષે મુનિશ્રી હર્મવિજયનું વિવેચન લક્ષમાં લેવા જેવું છે તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

૧ કાર્ણસ સાહિબે વિદ્વાનોએ સૂરિપદ આપ્યા વિષે જે લખ્યું છે તે જૈનોના મન્તવ્યથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, કારણ કે સૂરિપદની બાબતમાં જૈનોની એવી માન્યતા અને પ્રાચીન પ્રથા છે કે-એવું પદ ગુરુ શિવાય, અથવા આચાર્ય વિના કોઈ આપી શકે નહિ તેમ જ, સૂરિપદની બાબતમાં કોઈ પણ રાજાની આજ્ઞાનો અધિકાર નથી. કિંતુ વિદ્વાન અને સુશીલ સાધુને રાજા પ્રસન્ન થયો હોય તો તેને પદવી આપવા માટે રાજાની આજ્ઞા નહિ પરંતુ આચાર્યને વિનયથી નમ્રપણે માર્ચના કરી શકે છે અને શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે ગુરુ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને યોગ્ય પદવી આપે છે.

આ સમયે (મરમંડલ) મારવાડમાં પાલી (પલી) નામે શહેર છે; ત્યાંના *કાકુ નામે એક ધંધાર્થી, પોતાનું વતન છોડીને, પોતાના ઉચાળા લઈને વલ્લભી આવ્યો, અને નગરના દરવાજા પાસે ગોવાળિયાના કુખા હતા ત્યાં તેમના ભેગો રહ્યો, તે પોતાની ધણી જ ગરીબાઈને લીધે રંકના નામથી ઓ-

૨ શ્રીયુત્ લખે છે કે-શ્રી મલ્લ સૂરિની કીર્તિ સારી થયા પછી પુરોહિત સભાએ તેમને સ્તંભતીર્થ મોકલ્યા, આ પછુ અસત્ય છે. કારણ કે-આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અથવા ગમે તે ત્યાગી સાધુ હોય તેને એક સ્થાને રહેવાનો અધિકાર નથી. તે જ હેતુથી તેઓ સ્વયં ગામે ગામ વિચરે છે. કોઈ વખતે જરૂરી કાર્ય માટે ગુરૂની આજ્ઞા હોઈ શકે છે, પરંતુ તેમાં મલ્લ સૂરિને તેવો કોઈ પછુ બનાવ બન્યો હોય તેવું તેમના વિષે આપવામાં આવેલ કથાઓમાં વર્ણવ્યું નથી. તેમાં વળી પુરોહિતસભા તો હોઈ શકે જ નહિ.

૩ વળી અભયદેવ સૂરિએ સ્થાપેલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું ગમન સંભવત્ જ નથી; કારણ કે-મલ્લ સૂરિ અને અભયદેવ સૂરિ વચ્ચે આસરે ૭૦૦ વર્ષનું અંતર છે તો ૭૦૦ વર્ષ પછી સ્થપાએલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું આવડું આકાશપુષ્પવત્ સંભવત્ નથી. જો કે તે ગામ ઘણું જૂનું છે અને તેનું પ્રાચીન નામ ત્રંબાવતિ હતું તેથી તે ગામમાં તેઓ પધાર્યા હોય તો તે અસંભવિત કહી શકાય નહિ. પરંતુ ૭૦૦ વર્ષ પછી પડેલું સ્તંભતીર્થ નામ પ્રબંધચિંતામણિકારે તેના પ્રબંધમાં લખ્યું છે તેનો હેતુ તેને ક્રિત વર્તમાન સમયના પ્રખ્યાત નામથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

૪ શ્રેણિક અને બીજા આવકો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ જ લખ્યું છે, તેથી તેઓ શું કહેવા માગે છે તે સમજી શકાતું નથી. મળે એમ લાગે છે કે-અતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં શીલાદિત્ય રાજાએ જ્યારે આવકનાં વ્રતો માંહેનાં કેટલાંક વ્રતો લીધાં, અને ધર્મની અનેક પ્રકારે ઉત્તરિ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, ત્યારે ચોવિસો વર્ષ ઉપર થએલા અગધ દેશના પ્રખ્યાત જૈનધર્મી મહારાજા શ્રેણિક અને અન્ય આવકોની તેને ઉપમા આપી છે તે નહિ સમજતાં તેઓએ આ વાક્ય લખી નાંખ્યું હોય તેમ લાગે છે. મુનિક્ષી ધર્મવિજય.

* એના ન્હાના બાઈનું નામ પાતાલ હતું, તે, ધનવાન હતો તેથી તેના ઘરનું કામકાજ કરવા કાકુ રહેતો. એક દિવસ તેના ક્યારડામાં પાણી ભરાયું હશે અને કાકુ તો નિશ્ચિન્ત સૂતો હતો તેને ઉઠાડી ઠપકો આપ્યો એટલે તે ખેદ પામી ચાલી નીકળી વલ્લભીપુર સમીપે આહીરોમાં જઈ વસ્યો. એક સમયે કોઈ (કાર્પટિક) કાપડી કંપ પુસ્તક પ્રમાણે, રૈવતક (ગિરનાર) પર્વતે જઈને, એક તુંબડીમાં સિદ્ધ રસ ભરી લાવ્યો. વલ્લભીમાં આવતાં 'કાકુય તુંબડી' એવી આકાશવાણી સાંભળી બડકચો ને પોતાની ચોરી પકડાઈ એમ માની તેણે તે તુંબડી કાઢીને ત્યાં થાપણુ મૂકી. એક પર્વને દિવસે કાકુ રસોઈ કરતો હતો તેવામાં ચૂલા ઉપર ખીંટિયે તુંબડી ભરવી હતી તેમાંથી ચૂલા ઉપર મૂકેલી તપેલીમાં સિદ્ધરસનું ડીપું પડ્યું એટલે તે તપેલી સોનાની થઈ ગઈ. પછી ધનવાન થવાનું સાધન મળ્યું એટલે બીજે ઠંકાણે તુંબડી આદિ

ળખાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તેને કૃષ્ણ ચિત્રક^૧ અને બીજી કાર્મિક વસ્તુઓ મળી, એટલે કાકુ રંકે પોતાની ઘાસની ઝુંપડી આળી મૂકી, અને નગરમાં જઈ બીજા દરવાજા પાસે એક મહેલ બંધાવી ત્યાં રહ્યો. તેની પુંજ દિન દિન પ્રતિ વધવા લાગી, અને ક્રાદ્યધિપતિ ફરેવાયો; પણ તે એટલો બધો લોભી હતો કે કોઈ ટેકાણે દેશો ખર્ચ કરતો નહિ, - 'નહિ પવિત્ર મનુષ્યોના લાભને અર્થે ખર્ચતો,' નહિ યાત્રા કરવામાં વાવરતો, કે નહિ કોઈ ગરીબને આપતો. પણ ઉલટો ફરેતો કે જેનું ભાગ્ય હોય, તેને ધન મળે. એવું જણાવી પોતાના ગરીબ પડોશીનું ધન પણ તે પડાવી લેતો. એક દિવસે કાકુ રંકની રીંદકરી રત્નજડિત સોનાની ભવ્ય કાંશકીવતે માથું ઓળટી હતી તે રાજાની કુંવરીના જોવામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું, પણ તેના આપે તે આપવાને ના કહી એટલે શીલાદિત્યે બલાતકારે ખુચી લીધી. આ કબ્જિયો થયો તેથી કાકુ રંક, મેલેચ્છ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના રાજાને જઈને કહેવા લાગ્યો કે

પોતાનો સામાન મૂકી આવ્યો. ને પોતાની જૂની ઝુંપડી હતી તે સજાગવી મૂકી. નગરને બીજે નાકે ધર રાખી ત્યાં વેપાર કરવા લાગ્યો. એક સમયે એક ધી વેચનારી ધીનો ગાડવો લઈને આવી, તેની પાસેથી ધી જોખી લેવા માંડતાં જોખતાં જોખતાં ધીનો પાર આવ્યો નહિ તે જોઈ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે ઢઠાણી ઉપર ગાડવો મૂક્યો હતો તેમાં ચમત્કાર લાગવાથી તે લઈ લીધી. એ ઢઠાણી ચિત્રકવેદની ગુંથેલી હતી તેથી તેને આ પ્રમાણે ચિત્રક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમ જ પૂર્વેના કોઈ પુણ્યના મતાપથી તેને બીજી સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ. - ૨ ઉ. નો ઉમેરો.

૧ કિટલીકૃત "ફેરી મૈયાલાલ" નામનું એક પુસ્તક છે તેમાં ઉપરના વિચારને મળતી વાત છે, "ધણું વર્ષ ઉપર નેથરવિદન પાસે (નાર્થમખર) એક છાકરી રહેતી હતી, તે દૂધ દોહીને તેની બરેલી વટલોઈ માથે મૂકી પાછી આવતી હતી, તેવામાં એક ખેતરમાં પરિયા રમતી તેણે જોઈ, ને પોતાની સાથે જે હતાં તેમને બતાવી, પણ તેને કોઈ જોઈ શક્યું નહિ. પેલીના જોવામાં આવ્યું તેનું કારણ એવું હતું કે, વટલોઈ મૂકવાની ઉટેણી ચતુષ્પત્રી નામની વનસ્પતિનાં પાંદડાંની ગુંથેલી હતી. એ વનસ્પતિથી પરી જોવાની શક્તિ આવે છે.

૨ આ વાર્તાને રા. ઠંકુર નારાયણે " ગુજરાતી " પત્રની વાર્ષિક એટના પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ઓપીને એવી રસિક બનાવી છે કે જે ઘડી પણ વાંચવાનું આપણને મન થાય. એનું નામ તેમણે "અનંગબદ્રા અથવા વલભીપુરનો વિનાશ" રાખ્યું છે. આ ગ્રંથે રાજા તે સિન્ધુ દેશનો (અલ્મનુરનો હાકિમ) અરબ અમરુબીન જમાલ છે; વલભીપુરનો નાશ ઈ. સ. ૭૭૦ માં થયો છે. આ સમયે સિન્ધનો હાકિમ અમરુબીન હકુસર બિન ઉસમાન હઝારમદ હતો અને તે દિબરી સન ૧૫૧-ઈ. સ. ૭૬૭ માં ત્યાંનો ૧૨ મો હાકિમ હતો. એના પછી ૧૩ મો હાકિમ હિ. સ. ૧૫૪=ઈ. સ. ૭૭૦-૭૧ માં ફહબિન હાકિમ હતો. (જુઓ Reinard પૃ-૨૧૩) ૨. ઉ. નો ઉમેરો.

જે તમે વલ્લભીપુરનો નાશ કરો તો હું એક કરોડ મ્હોરો આપું. રાજાએ તે કરાર કબૂલ કરીને સેના તૈયાર કરી કુચ કરવા માંડી. રસ્તે જતાં મેલાણુ કરી રાજા પોતાના તંત્રીમાં અર્ધો જાગતો ને અર્ધો ઉઘતો સૂતો હતો તેવામાં, છત્રધારને કાકુ રંકના લણીથી કાંઈ ઇનામ મળ્યું ન હતું માટે અગાઉથી વિચાર કરી રાખ્યા પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:—“આપણા રાજાની દરબારમાં કાંઈ ડાહ્યું માણસ નથી, નહિતર એક અજાણુ કુળના અને જેની રીતભાતની કાંઈને ખબર નથી, તથા તે સારો છે કે નકારો તે કાંઈ જાણતું નથી એવા એક રંક નામના વેપારીના ભમાવ્યાથી, પૃથ્વીના મહાન ઇન્દ્ર સમાન આ અશ્વપતિ સૂર્યના પુત્ર શીલાદિત્ય ઉપર ચડાઈ કરવાને આવે નહિ.” રાજા આ સુખદાયક ઔષધના જેવાં વચન સાંભળી બીજે દિવસે આગળ વધ્યો નહિ. પછી રંકના સમજવામાં ખરું કારણ આવ્યું એટલે બીજીને ચાકરની ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હોરો આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો, ત્યારે તે રાજાની હુઝૂરમાં બીજે દિવસે ઉપરના જેવો જ લાગ જોઈ બોલ્યો કે:—“વિચારીને કે વિના વિચારે એક વાર પગલું ભર્યું તે ભર્યું, આ સિંહ સમાન “મહાન રાજાએ એક ડગલું ભર્યું તો હવે આગળ ચાલવામાં શોભા છે. “ત્યારે સિંહ રમતાં રમતાંય પણ હાથીનો નાશ કરી શકે છે ત્યારે પછી “તેને મૃગપતિ અથવા મૃગવધ કરવાનું નામ ફહેવરાવી શા માટે હલકાં “પડતું જોઈયે? બેમાંથી એક નામમાં પ્રતિષ્ઠા નથી. આપણા રાજાનાં પરાક્રમ અપાર છે, એના સામે કોણ ટક્કર લઈ શકે એવો છે?” આવાં વચનથી ખુશી થઈને મ્હેચ્છ રાજા, ડંકાના ગડગડાટથી આકાશ અને પૃથ્વીને ગજવી દેતો આગળ ચાલ્યો.

આણીમગ વલ્લભીમાં, સંકટ આવી પડવાનું છે એવું જાણીને શ્રીચંદ્ર-પ્રભુ, શ્રીવર્દ્ધમાક દેવ અને બીજી મૂર્તિઓએ શિવપટ્ટણુ (પ્રભાસ), શ્રીમાલપુર, અને બીજાં નગરો લણી પ્રયાણુ કર્યું. શ્રીમદ્ધવાદી મહામુનિ પણ, પોતાના ભક્તો સહિત પંચાસર જતા રહ્યા.^૧ મ્હેચ્છની સેના નગરની પાસે

૧ “જ્યારે રાજ્યમાં કાંઈ સંકટ આવી પડવાનું હોય ત્યારે, તેમના દેવની મૂર્તિઓ જતી રહે નહિ એટલા માટે અસલી લોકો તેમને સાંકળી લેતા. ક્વિનિશિયન “લોકો મેલકાર્યની મૂર્તિ નિરંતર સાંકળી લીધેલી રાખતા.”—આનંદનની ફ્લાસિકલ ડિક્શનેરી પૃ. ૬૦૧.

“બ્રહ્મ બુદ્ધિના ચાહુદી લોકોને તેમના કોપકારણને લીધે શિક્ષા થવાની હતી “ત્યારે તેમના દેવલના જે અદૃશ્ય રક્ષકો હતા તે ફહેવા લાગ્યા કે ચાલો આપણે “અહિથી જતા રહિયે.”—હિન્દુસ સર્મન ઇન ઈંગ્લંડ પૃ. ૬૬

આવી પહોંચી, અને રૂંક જે પોતાના દેશના નાશનો ધિકારવા યોગ્ય કારણરૂપ હતો તેણે દગો દઈ મ્હેંછાને શીખવ્યું, તેથી તેઓએ સૂર્યકુંડ^૧ ગાયના લોહીથી ભર્યો, એટલે શીલાદિત્યની ચડતી કળાનું કારણ જે તેનો પવિત્ર ઘોડો હતો તે ત્યાંથી રાજાને તણ દઈ વિષ્ણુના ગરડની પેઠે આકાશમાં જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે શીલાદિત્ય નિરૂપાય થઈ ગયો, તેથી મરાયો ને મ્હેંછાએ, જાણે રમત કરતા હોય તેમ, વલભીપુરનો નાશ કર્યો.

વલભીપુરીના નાશ વિષે હિન્દુઓમાં દંતકથા ચાલે છે તે ઉપર લખેલા જૈનના વૃત્તાન્ત કરતાં કેવળ જૂદી જ છે, અને ઘણું કરીને તેમાં ઇતિહાસ-વિષયક કશો આધાર નથી. આ દંતકથા, મેદાનનાં નગરોની વાત સાથે અને લાટની સ્ત્રીના મરણની વાત સાથે, એટલી બધી મળતી આવે છે કે એ અદ્ભુત વાતની છાયા અને ઇસારાથી ઉપજેલી વાત કરતાં કોઈ બીજી હોય એવું તો લાગ્યે જ ધારી શકાય. આપણે જાણીએ છીએ કે, જેનો એકા-એક પત્તો લાગી શકે નહિ, અને લાગ્યે જ માનવા જોગ હોય એવી વાતો એશિયા ખંડના પ્રાચીન અને ઘણા અર્વાચીન લોકોમાં ચાલતી આવી છે. અને હિન્દુ લોકો, જે ચમત્કારિક વાતોનો ગમે તે પ્રકારે પત્તો લગાડવાને નિરંતર આનંદ માની લે છે, અને જેઓ જાણે છે. કે શક્તિમાન ઈશ્વર જે “ભૂમિ ઉપર વસનારા લોકોનાં પાપકર્મને લીધે, તે ભૂમિ કુળરૂપ હોય તેને ઉજ્જડ કરી નાંખે છે” તેના કોઈ પણ કોપને લીધે જ એક વાર દમ્બઆભરેલી વલભી સડકો વર્ષથી ઉજ્જડ થઈ પડી રહી એવું માની, ગોડનું આવતું કારણ ઠરાવી દેવાને તેઓને સ્વાભાવિક વલણ થયા વગર રહે નહિ.

૨ તે દંતકથા એવી છે કે, “કુંડીમલ્લ નામે સાધુ, પોતાનો એક શિષ્ય લઈને “વલભીપુર આવ્યો. આ પવિત્ર પુરૂષે વલભીની છેક પાસે તે વેળાએ અમારડી “નામે એક જગા હતી, તેની પાડોશમાં ઇશાવળાના કુંગરની તલાટીમાં નિવાસ

૧ અબંધારિતામણિમાં એમ છે કે, પંચરાજવાદકોને (બેડ વાલ્ડ જેવું વગાડનારાઓને) લાંચ આપીને ફેડ્યા એટલે સૂર્યના આપેલા અશ્વ ઉપર ચડીને શીલાદિત્ય યુદ્ધ કરવા આવ્યો કે તરત જ તેમણે જ જોશથી વાલ્ડ વગાડ્યાં તેથી ઘોડો બડકીને આકાશમાં ઉડતાં રાજા ખજો ને સૂર્યલોકમાંથી અશ્વ આવ્યો હતો તે ત્યાં જતો રહ્યો.—૨. ઉ.

૨ કચ્છ માંડવી પાસે રાયણ ગામ છે, તેની સમીપ એક પાટણ હતું તેના તથા ભદ્રાવતીના નાશ વિષે આવી જ દંતકથા ચાલે છે, તેમાં સાધુનું નામ કુખણીમલ્લ રહેવાય છે.—

આ દંતકથાને લગતી અવધૂતના અભિયાપની વાત “અનંત પ્રભા”માં પૃ. ૧૪૧થી ૧૪૭ સુધીની The Indian Antiquary ઉપરથી લખી છે તે વધારે સારી છે. ૨. ઉ.

“કર્યો. શિષ્ય નગરમાં ભિક્ષા લેવાને ગયો. પણ તે તો કહિં મળી નહિ; ત્યારે તેણે
 “જંગલમાં જઈને લાકડાં કાપી આણી વેચ્યાં, ને તેના પૈસાનો લોટ લીધો. પણ
 “તેના રોટલા કોઈ ઘડી આપે નહિ. આખરે એક કુંભારણુ મળી તેણે ઘડી
 “આપ્યા. આ રીતે પ્રતિદિવસ કરતાં કેટલાક દિવસ વીતી ગયા, એટલે લાકડાના
 “ભારા જાથુ ઉચકવાથી શિષ્યના માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માંડ્યા તે જોઈ
 “સાધુએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું, તેનું પેલાએ ઉત્તર આપ્યું કે, મહારાજ ! આ
 “નગરમાં કોઈ ભિક્ષા આપતું નથી, તેથી મારે જંગલમાં જઈ લાકડાં કાપી
 “લાવી વેચવાં પડે છે, તેનો લોટ આણું છું, ને એક કુંભારણુ મને તેના
 “રોટલા ઘડી આપે છે, આ કારણથી મારા માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માંડ્યા
 “છે. સાધુ પુરુષ બોલ્યો: ‘હું મારી મેળે આજે માગવા જઈશ.’ એમ કહી
 “પોતે ગયો, પણ તેને કોઈએ ભિક્ષા આપી નહિ, માત્ર પેલી કુંભારણુ આપી.
 “આ ઉપરથી સાધુને ઘણો ક્રોધ ચઝ્યો. તેણે શિષ્યને કહ્યું કે, કુંભારણુને
 “જઈને ફેરવે કે, તું તારા કુટુંબનાં સર્વે માણસો લઈને નગર છોડી જતી રહે.
 “આજે આ નગર ડટાઈ જશે. કુંભારકુંભારણુ પોતાના દીકરાને લઈને વલ્લભી
 “છોડી ચાલ્યાં. કુંભારણુને સાધુએ ચેતાવી હતી કે તારે નગર ભણી પાધું
 “વાળી જોતું નહિ, પણ દરિયાકિનારે, હાલમાં ન્યાં ભાવનગર છે ત્યાં
 “જઈ પહોંચી ત્યારે સાધુ પુરુષની તેણે આજ્ઞા ઉલ્લંઘીને વલ્લભી ભણી પાધું
 “જોયું, એટલે તત્કાળ તે પાપાણુની પુતળી બની ગઈ. તે ત્યાં હજી સુધી
 “રૂવાપરી માતાના નામથી પૂજાય છે. આણીમગ પેલો સાધુ કમંડલુ ઉઠું
 “કરીને બોલ્યો કે-‘નગર ! તું ઉઠું વળી જ, ને તારો ધનમાલ ધૂળ થઈ જાયો!’
 “આવું ફેરતાં વેત જ વલ્લભીનો નાશ થયો.”

હાલમાં વળા નામે કર્યો છે તેની પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભણીની બાજુએ
 એક વિશાળ પીલુડીનું જંગલ છે. તેમાં આડા અવળા રસ્તા છે, ને તેમાં
 વલ્લભીપુરના ખંડેરનો મુખ્ય ભાગ આવ્યો છે તે બધો ઉઘાડી રીતે નજરે પડે છે.
 ઘર બાંધવા સાઈં છીટો વગેરે કાટ ફેદાડી લેવાને કર્યાના લોકોએ ખોદી ખોદીને
 ઘણાં પોલાણુ કરી મૂક્યાં છે. તેમાં ભીતિના પાયા જણાયા છે તે ઘણા ખરા
 તો સાડાચાર કુટ પહેાળા, પકવેલી છીટાના, માટીથી ચણેલા છે. કેટલાએક ખાડાની
 જોડી ખાણો થઈ જાય છે ને તેમાંથી ખાઈ પાણી નીકળે છે. ફેર છે કે વળા
 કર્યાની આસપાસ ત્રણ ચાર માઈલ સુધી છીટાના ચણતરનું કામ જોવામાં
 આવે છે. છીટા ઘણી ખરી ૧૬ ઈંચ લાંબી, ૧૦ ઈંચ પહેાળી અને ૩ ઈંચ જાડી
 જોવામાં આવે છે.

આ પીલુડીના જંગલ પાસે ઘેલારો નદી વહે છે. તેમાં ચોમાસામાં પૂર

આવે છે ત્યારે આખા જંગલ ઉપર તેનું પાણી ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા પાણીનાં જૂઠાં જૂઠાં વહન સપાટ મેદાનમાં વહી જતાં ખંડેરને છેક ઉધાડું કરી મૂકે છે, તેથી નાશ પામેલી વલભી ઉધાડી થઈ પડે છે.

વળા કસ્યાની ઉત્તરમાં એક કુંડની જગ્યા છે. તે ધોરારદમન ફહેવાય છે, અને નૈર્ઋત્ય કોણમાં સપાટ વિસ્તીર્ણુ જગ્યા છે તે શિયાળાની ઋતુમાં લીલાછમ જેવા ધર્તના છોડથી છવાઈ ગયેલી દેખાય છે. આ જગ્યા, રત્ન તલાવ ફહેવાય છે અને કેટલેક ટેકાણે તેની પાળ હજી સુધી જોવામાં આવે છે.

પીલુડીના ઝાડથી છવાઈ ગયેલી જગ્યા છે, તેમાં અને વળાની બધી બાબુએ, શિવ અને શૈલિયાની ત્રાનિટ પાપાણુની બનાવેલી મૂર્તિયો ઘણી જોવામાં આવે છે. તે કદમાં ઘણી જ મોટી છે. આ સર્વે, જમીનની સપાટી ઉપરના ચોત્રા ઉપર બેસારેલી જોવામાં આવે છે, તેજ ધણુંકરીને અસલના દેવાલયની સપાટી હશે એમ લાગે છે. તેથી જણાય છે કે નગર કંઈ દટાઈ ગયેલું નથી. શિવલિંગ તો ઘણાં ખરાં આખાં છે પણ શૈલિયા અથવા નંદી જે તેમની સામે છે તે ખંડિત થયા વિનાના નથી. એક ત્રાનિટ પાપાણુની નંદીની મૂર્તિ છે તેને માયું નથી અને શરીરમાં ચીરો છે, આ નંદી બુદ્ધેશ્વર મહાદેવના લિંગની^૧ સામે છે. જેટલાં લિંગ શોધી ફહાડવામાં આવ્યાં છે તે સર્વેને બ્રાહ્મણોએ નામ આપ્યાં છે, જેમ કે વૈજનાથ, રત્નેશ્વર, ઈશ્વરિયા મહાદેવ ઇત્યાદિ. નંદીની મૂર્તિયો હવણાંની મૂર્તિયો કરતાં ચતુષ્પાદી પ્રાણીની સરસ બેસવાની ઢબમાં કાત્રી ફહાડેલી છે.

કર્નલ ટાડના લખવા પ્રમાણે, સૂર્યવંશનો કનકસેન રાજા સન ૧૪૪ અથવા ૧૪૫ માં, પોતાની રાજધાની અયોધ્યા હતું અને જ્યાં રામચંદ્રજિયે રાજ્ય કરેલું એવું પોતાનું કોશલનું રાજ્ય છોડીને, વૈરાટ જઈ વસ્યો. આ સ્થાનમાં પાંડવના પુત્રો પોતાના વનવાસની વેળાએ આવી રહ્યા હતા તેથી તે પ્રખ્યાત છે, અને હવણાં ધોળકાર^૨ કર્યો છે તે જ એ હશે

૧ વળાની પાસેનાં લિંગ, હાલનાં દેહેરામાં હોય છે તેવાં જ છે. પણ તે કદમાં મોટાં છે, અને ત્રાનિટ ભતના પાપણુના એક કડકાનાં ધરેલાં છે. તે બે ૪૨ ઉંચી જળાધારીમાં ત્રણ ૪૨ ઉંચાઈનાં અને ૮ ૪૨ ઘેરાવામાં ગોળાકાર છે. એમાંનાં કેટલાંક ચોખ્ખુથી અથવા ખુણુ થઈ પળીથી ગોળાકાર થયેલાં છે.

૨ કુચમાં લાગડ ફહેવાય છે તેમાં ગેરી (ઘાતપરી) ગામ છે તે, તથા બાહાર માન્તમાંનાં હીનાજપુર અને ફેજપુર, તેમ જ, જયપુર પાસેનું વૈરાટ, અને ધારવાડ પાસેનું હનગળ પણ વૈરાટ નગર ફહેવાય છે. ૨. ઉ.

એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કનકસેને પંચમા વંશના રાજા પાસેથી રાજ્ય ખંચાવી લીધું અને વડનગરની સ્થાપના કરી. ચાર સૈંકડાં વહી ગયા પછી તેના વંશજ વિજયે, ^૧વિજયપુર અને બિદરખા વસાવ્યાં, તેમાં છેલ્લું શહેર પછીથી સિંહોર કહેવાયું. અને એ જ વંશવાળાઓએ પ્રખ્યાત વલભી નગર વસાવ્યું તથા ખંભાત પાસે જાળની શહેર સ્થાપ્યું, અને તેનો પણ વલભીના નાશ સાથે જ નાશ થઈ ગયો.^૨

ખીજે દેકાણે એ જ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, કનકસેને સૌરાષ્ટ્ર જઈને ઢાંકમાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. એ શહેર પ્રાચીન કાળમાં મુગરીપટ્ટણ કહેવાતું હતું. અને જાળખેતર (હજી સુધી જાલ કહેવાય છે) રાજ્યની જિત કરી લીધા પછી, એના વંશે જાળ રજપૂતનું પદ ધારણ કર્યું. વલભીનો નાશ થવાથી ત્યાંના થોડા રહેવાસિયો, જાલી નામે જૈન શહેર, જે મેવાડ અને મારવાડની સીમા ઉપર છે ત્યાં જઈ વસ્યા, અને ખીજ હતા તે મારવાડ પ્રાન્તના સાંદરા અને નાંદોલમાં જઈ રહ્યા.^૩

જે જૈન ગ્રંથકારોનાં લખેલાં વર્ણનોમાંથી અમે ઉતારો લીધો છે તે ગ્રંથકારો, વલભીનો નાશ વિક્રમ સંવત્ ૩૭૫ (ઈ. સ. ૩૧૯)માં થયો કહે છે. એ જ વર્ષમાં વલભી સંવત્સર નામે એક સંવત્સર ચાલ્યો,^૪ અને આ ગ્રંથકારોએ વલભીના નાશનો દ્વંદ્વો, એ નગરના નામથી કહેવાતા સંવત્સરના પ્રારંભના દ્વંદ્વો સાથે શેળમેળ કરી દીધો હોય એવો સંભવ છે. શત્રુંજયમાહાત્મ્ય ઉપરથી જણાય છે કે પાલીટાણાના ડુંગર ઉપરનાં દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા જે શીલાદિત્ય નામે રાજ્યે કરી, તે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ (ઈ. સ. ૪૨૧)માં ગાદિયે બેઠો. વલભીના જે રાજા થઈ ગયા તેઓનાં નામની જૂદી જૂદી ટીપો તામ્રપટ^૫ ઉપરથી ઉપજવવામાં આવિયો છે, તેમાં શીલાદિત્ય નામના ચાર રાજ્યો નોંધેલા છે. આ રાજ્યોમાંથી અરાધનાં નામ નોંધેલાં

૧ જુલો રાસમાળા પૂરણિકામાં પરિચિષ્ટ અંક ૩ માં વલભીપુરનો ઇતિહાસ.

૨ જ્ઞાનદસ આર્કિ રાજસ્થાન એ નામના ગ્રંથના પહેલા પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૮૩ તથા ૨૧૫ થી ૨૧૮ સુધીમાં લખ્યા પ્રમાણે.

૩ “વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકને પૃ. ૫૧, ૧૪૮ ૨૬૮, ૩૫૨, પ્રમાણે તથા રાજસ્થાન પુસ્તક પહેલું પૃ. ૨૧૭ પ્રમાણે.

૪ ટોડરૂત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાને પૃ. ૫૦૬ ખિલાવળના લેખ ઉપરથી.

૫ ખંજાણની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ. ૪ ના પૃ. ૪૭૭ તથા એના જ પુસ્તક ૭ માના પૃ. ૬૬૬, અને અંબાળી એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ ૩ ના પૃ. ૨૧૩ ઇલાદિ પ્રમાણે.

છે તેમાંના પૂહેલા એને સેનાપતિ કરીને લખ્યા છે, તે ઉપરથી કલ્પના થાય છે કે તેઓ ઉજ્જવણના^૧ પરમાર રાજાઓના આશ્રિત હશે. આકીના રાજાઓએ “મહારાજ”નું પદ ધારણ કર્યું છે. તેઓ વળી “શ્રી ભદ્રાદેવ” કહેવાતા હતા અને એમ જણાય છે કે તેઓ (તેઓમાંના ધણા ખરા) મહેશ્વર અથવા શિવના ભક્ત હતા; કેમકે તેઓની રાજમુદ્રા અને વાવટા ઉપર શિવના પોઠિયાનું^૨ ચિત્ર છે, અને આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેમની નાથ પામેલી રાજધાનીમાં શિવલિંગ ધણાં જોવામાં આવે છે. ઉપરના લેખ ઉપરથી વર્ષ ૧૪૭૫માં આવ્યાં છે (આશરેથી) તે ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૧૫૫ સુધી શાલો થાય છે. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી, જો વલ્લભીના નાશની ખરી શાલ ગણાયે તો તે ધણી જ પૂહેલી છે. હિન્દુસ્થાન વિષે ચીનમાં લખેલા વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે:—“ટાંગ વંશના રાજ્યની વેળાએ, ઇ. સ. ૬૧૮ થી “૬૨૭ સુધી હિન્દુસ્થાનમાં ધણા ફલેશ ચાલ્યો હતો. રાજા (શીલાદિત્ય ?) “ધણી લડાઈયો લડ્યો હતો. હ્યુએનસાંગ (હુએનસંગ) નામે બૌદ્ધ મતના ચીન “દેશના એક સાધુએ પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક લખ્યું છે, (ઈ. સ. ૬૪૦) તે “આ વેળાએ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને શીલાદિત્યને મળ્યો હતો.”^૩

મોનશો બકવેટે ક્રેન્ય^૪ ભાષામાં વૃત્તાન્ત ઉતારી લીધો છે તેમાં લખે છે કે “વલ્લભી દેશ પહારિસની (લાટ) ઉત્તરમાં છે, તેનો ઘેરાવો છ હજાર “લી (૧૩૦૦ માઇલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ લી (પાંચ માઇલ) કરતાં “પણ ઘેરાવામાં વધારે છે. ત્યાંના રહેવાસિયોની રીતભાત, ઉત્પત્તિ, ગરમાઈ, “અને તેમના શરીરની પ્રકૃતિ એ સર્વ આજવા દેશ પ્રમાણે છે. વસ્તી ઘણી “છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સૌ કરતાં પણ વધારે ઘર કાટચધિપતિ ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ધણા દૂરદેશાવરોમાંથી અત્યંત “સંપત્તિ આવી એકઠી

૧ અમને વધારે સંભવ કલ્યાણના સોલંકિયોનો લાગે છે.

૨ અમારી પાસે એવી મુદ્રા છે. ૨. ઉ.

૩ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલનું પુસ્તક છઠું પુ. ૩૫૧.

૪ ચીનના બૌદ્ધ સાધુએ ત્રાન્મોકિસયાના બ્રાહ્મણિયા અને ઈન્ડિયામાં ઇ. સ. ૬૩૨ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો તેના વૃત્તાન્ત ઉપરથી ઈન્ડિયાની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પુ. ૫ માને પૃ. ૬૮૫ મેં વલ્લભી વિષેની એની નોંધ છપાઈ છે, તે ઉપરથી; પણ તેમાં એની સૂચના પ્રમાણે નામનો ફેરફાર કર્યો છે.

૫ વલ્લભીપુરનો આસપાસનો પ્રદેશ તલ્લાન, ભાદ્રોદ અને આખું મોહિલવાડ એ સર્વેના બધા ભાગનું પ્રાચીન નામ વાળાક ક્ષેત્ર છે.

૬ આજવાનું પ્રાચીન નામ અવંતિ દેશ છે. ૨. ઉ.

થાય છે. એકસો કરતાં પણ વધારે સંધારામ (ખૌદમતના મઠ) જેવામાં
 “ આવે છે; ત્યાં છ હજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના ધણાખરા
 “ સમાત્ય સંપ્રદાયના અનુયાયી છે, અને તે મત હીનયાન મતના પેટાનો
 “ છે. ત્યાં સેંકડો દેવાલયો તો દેવનાં છે; તેના સાધુની સંખ્યા મ્હોટી
 “ છે. ગૌતમ બુદ્ધ જ્યારે મૃત્યુ લોકમાં હતા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૦ થી
 “ ૪૮૦) ત્યારે આ દેશમાં ધણી વાર આવેલા હતા. અને તેમણે જે જે
 “ ઝાડની છાયા નીચે વિશ્રામ કરેલો, તે તે ઠેકાણું ઓળખાઈ આવવા સાડું
 “ અશોક રાજ્યએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦) સ્તૂપો બંધાવી છે. રાજ્યકર્તા વંશ
 “ ક્ષત્રિય કુલનો છે. આગળનો રાજા, માળવાના શીલાદિત્યનો ભત્રિજો હતો,
 “ અને હાલમાં જે રાજ્ય ચલાવે છે તે કનોજ (કાન્યકુબ્જ) દેશમાં શીલા-
 “ દિત્ય રાજા રાજ્ય કરે છે તેના કુંવરનો જમાઈ થાય છે; તેનું નામ દ્રૌવ ભટ
 “ (ધ્રુવપટુ ધ્રુવભદ્ર) છે. મેનશો જાકવેટ ધારે છે કે, વલ્લભીના રાજાઓના
 “ વંશમાં અગિયારમો રાજા, જે બીજો દ્રૌવ સેન થઈ ગયો, તે જ આ
 “ રાજા બન્યો. વલ્લભીનો નાશ એ વંશના જે છેલ્લા રાજાની વેળામાં
 “ થયો તે યોથો શીલાદિત્ય રાજા હતો, એનું રાજ્ય (અકેકા રાજ્યનો
 “ સુમાર વીસ વીસ વર્ષનો ગણતાં) મોડામાં મોડું સુમારે ઈ. સ. ૭૭૦
 “ (૭૬૬) સુધી હતું. પણ મિસ્તર વાઇન આશરે આંધીને એ સેંકડાં
 પહેલું ધારે છે.

રાજસ્થાનનો કર્તા ધારે છે કે, વલ્લભી ઉપર મ્હેચ્છ લોકોએ ચડાઈ
 કરી હતી તે સિધિયન લોકો હતા. મિસ્તર વાઇન કહે છે કે તેઓ “બાકત્રો
 ઇન્ડિયન” જાતિના લોક હતા, એઓના સિક્કા સોરઠમાંથી ધણા મળી
 આવ્યા છે. અને મિસ્તર એલ્ફિન્સ્ટન ધારે છે કે, તેઓ મ્હોટા નશિરવાન
 પાદશાહના હાથ નીચેના ઇરાનિયો હશે. ચડાઈ કરનારા લોકો મ્હેચ્છ અથવા
 હિન્દુ વિના બીજી જાતિના હતા એવું જો લખ્યું હોત નહિ તો, અમે
 એવી ધારણા કરત કે, સોરઠમાં પોતાની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો
 પ્રયત્ન કરતાં, દક્ષિણ માંહેલા કૈટ્યાણના સોલંકિયોએ વલ્લભીનો નાશ કરેલો
 હશે. વલ્લભીનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામાં, અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું
 આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિષે જે જે કલ્પના કરિયે તે સર્વ
 દેદેળા પાયા ઉપર જ થાય એમ છે. હિન્દુસ્થાનના આ ભાગમાં એક બીજો

૧ છટ્ટો શીલાદિત્ય ધ્રુવ ભટ કહેવાતો હતો. ગુપ્ત સં. ૪૪૧=ઈ. સ. ૭૬૦ જુઓ
 ઈ. સ. ૭૭૦ માગ. ૧૫ વૃ. ૩૩૮. ૨. ઉ.

રાજકર્તા વંશ હતો તે અણહિલપુરના આવડા રજપૂતોનો હતો. આ અણહિલપુર રાજધાની ઈ. સ. ૭૪૬ માં સ્થાપવામાં આવી એમ કહેવાય છે. હવે અમે જે વૃત્તાન્ત લખિયે છિયે તે ઉપરથી જણાશે કે આવડાઓની રાજધાનીની સ્થાપના વલ્લીપુરનો નાથ થયા પછી બહુ મોડી થઈ નથી.

પ્રકરણ ૨.

જયશિખરી આવડો^૧, પંચાસરનો રાજા.

કંચના રણ પાસે પંચાસર છે ત્યાં વલ્લીથી ઓમલસુરિ અને ખીજ નાસેડુ આવીને રહ્યા હતા, તે વેળાના પ્રારંભથી, અમે લખવાનું શરૂ કરિયે છિયે. અમારું પ્રમાણ “રત્નમાળા” અથવા રત્નનો હાર એવા નામનો ગ્રંથ છે તે છે. એ ગ્રંથ કૃષ્ણાજી નામના આદ્યજી, ગૂજરાતના મહાનસિંહ રાજાનાં વખાણને અર્થે, કવિતામાં રચ્યો છે.

તે કવિ કહે છે કે:—“સોલંકી વંશની કીર્તિ ઘણી છે; એ વંશ દેવનો “ છે. તેમાં સિદ્ધરાજ એ એક કુળદીપક થઈ ગયો છે.” વળી તે કહે છે “કે ખરી વાત છે કે, જે રસ્તામાં મારે ચાલવાનું છે તે રસ્તો, મારા પહેલાં “ થયલા કવિયોના ગ્રંથોથી પાંશરો દોર જેવો થઈ ગયેલો છે, અને જે મોતી “ મારે પરાવવાનાં છે તે મોતી પહેલાં કવિયોની હીરા સરખી બુદ્ધિથી “ વિધાયલાં છે; તો પણ, આ વીર રાજાનાં ફરીથી ઘટિત વખાણ કરવાને “ સરસ્વતી દેવીના પ્રતાપથી જ હું શક્તિમાન થઈશ ” પણ કૃષ્ણાજી પોતે પોતાની રચનાથી તૃપ્ત થયો હોત નહિ તો તે ખરો કવિ કહેવાત નહિ. તેણે આત્મવખાણ એવા શબ્દોથી કર્યાં છે કે, તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, અગર જો તેણે ખીજના ગ્રંથનાં વખાણ ઉદારતાથી કર્યાં છે, તો પણ તે પોતાના ગ્રંથની બુજ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે અજાણ ન હતો.

“જે માણસ સમુદ્રમાં ન્હાયો તેણે સર્વ તીર્થ કર્યાં; જેણે અમૃતપાન “ કર્યું તેને ખીજું કશું ખાવાને જોઈતું નથી; જેની પાસે પારસમણિ છે તેની “ પાસે સર્વ ધન છે, એજ રીતે જે માણસે રત્નમાળા વાંચી તેણે સર્વ “ પુસ્તક વાંચ્યાં. આરસ પહાણથી બાંધેલું જળાશય હોય પણ તે જળ વિના

૧ આવડા, શીખ, ચૌરાનો ચૌરાજમાં પ્રવેશ અને તેમની ઓળખ માટે બુદ્ધિ રાસમાળા પૂરણિકા અંક ૪.

“ શોભતું નથી; તથા દીપાયમાન દેવાલય હોય પણ તેના ઉપર શિખર ચઞ્ચુ
 “ હોય નહિ તો તે શોભતું નથી, તેમ જ કોઈ માણસના શોધ ધણા ભારે
 “ હોય પણ તેણે જો રત્નમાળા વાંચી નહિ તો તેની પંડિતાઈ શોભતી નથી.”

અમને લખવાને દિલગીરી ઉપજે છે કે મૂળ આ રત્નમાળાનાં ૧૦૮ રત્ન હતાં તેમાંથી માત્ર આઠ રત્નાં છે.

સંવત્ ૭૫૨ અથવા ઈ. સ. ૧૮૬૬માં કલ્યાણુ^૨ નગરમાં સૌલંકી વંશનો ભૂવડ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે સોળ પટાવત હતા, તેમને નિરંતર તે પોતાની પાસે રાખતો હતો. તેઓ રાજભક્ત હતા, અને રાજાની ચડતી ચઢતી જોવાને ઇચ્છતા હતા. લડાઈની વેળાએ મૂઠિયો વાળીને નાશી જાય એવા ન હતા; પણ આકાશના સ્તંભની પેઠે ડગે નહિ એવા હતા. એમનાં નામ નીચેના દુહામાં છે.—

(દુહો)-ચંદ, દ્વંદ, બઠ, વેદ, વૌર, સિંહ, સિંધુ, ગિરિ, ધીર;

સામત, ધીમત, ધન્વિ, પટુ, ભીમ, મહારથો, મિહિર.

આમાં, મિહિર હતો, તે મુખ્ય હતો તેને કોઈ દિવસ ખહાર કામગિરી ઉપર મોકલવામાં આવતો નહિ. બાકી બીજાઓને, જિત કરવા સારૂ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે દિશાએ મોકલવામાં આવતા હતા. આસપાસના સર્વે રાજા-

૧ છપય-સજિત સોઠ સિનગાર, નારી બિન ચંદ્ર ન સોદે;

પુરુષ ધરે પોષાક, પાગ બિન લસત ન જોદે,

આરસ રચિત જલાશ્ર, પાનો બિન માનિય ડના,

રેની પતિ બિન રેની, મુક્ત ધૃત બિન સબ ન્યુના,

સબ પ્રંથ પંથ પંડિત લલે, રત્નમાલ નહિ જો પટે,

બહુ દિસમાન વેવલ બન્ધો, ન લસે બિનુ શિલ્લર ચદે.

જ્યો નિધિ મેં અન્હાત, તીર્થ સબ સો નર કીના;

જો જિવિત દિય દાન, દાન સબ હી તિન દીના,

પરધન પર ત્રિય ત્યાગ, સબે વૃત પૂરન પારે,

અમૃત મિલે આહાર, સ્વાદ સબ ઓરં બિસારે;

સબ ધન તિનકે ગૃહ જાનિહુ, જિનકુ ચિંતામણી મિલે,

અસ પ્રંથ પંથ સબ સો પઢયો, રત્નમાલ ધર હી દિલે.

૨ અબન્ધ ચિન્તામણિના કર્તા મેરૂપંગ કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નગરને રાજા ભૂદેવ (ભૂય, ભૂવડ અથવા ભૂયડ) હતો એમ લખે છે; તેમ જ કુમારપાલ ચરિતમાં પણ એમ જ છે અને ઇતિહાસોમાં એ નગર દક્ષિણનું કલ્યાણ એમ ગણેલું છે. ૨. ઉ.

ઓમાં ભૂવડની આણુ વત્તીઈ ગઈ હતી. માત્ર એક ચૂજરાતનો રાગ જિતાયા વિના રહ્યો હતો. તે ચાંવડા વંશનો હતો; તેનું નામ જયશિખરી હતું; અને તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કરીને હતી. તેનું રાજધાની નગર પંચાસર હતું. પોતે બળવાન, તેજવાન અને બુદ્ધિમાન હતો; તેનો ભંડાર અખૂટ હતો, અને તેની ફોજ અગણિત હતી. આવો એક રાગ ભૂતળમાં છે એટલી જાણ પણ ભૂવડના પટાવતોએ તેને પડવા દીધી નહિ, તેથી તે જાણતો હતો કે આખી પૃથ્વી મારી સત્તા નીચે છે.

જિતી લીધેલા દુશ્મનોને ત્યાં લૂટ કરી તે લૂટથી અને ઊંટ, ઘોડા, રથ, અને હાથિયોથી આખું કંથ્યાણુ નગર ભરાઈ ગયું હતું; ઝવેરી, વણકર, સૂતાર, અને સુશોભિત વાસણુ અનાવનારા ત્યાં વસતા હતા. અને ઘરની ભીતો રંગિત ચિત્રોથી શણગારેલી હતી. વૈદ્ય, અને કારીગર ઘણા હતા, તેમ જ ગવૈયા પણ ત્યાં વસતા હતા, અને વિદ્યા ભણવાને અર્થે નિશાળો પણ હતી. સૂર્ય ૭ મહિના ઉત્તરાયનમાં ચાલે છે ને ૭ મહિના દક્ષિણાયનમાં ચાલે છે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે હંકાપુરી અને કંથ્યાણુપુરીની શોભા સરખાવાને તેનાથી ખની આવે.

બીજા સદ્ગુણોની સાથે, રાગ ભૂવડ, પંડે સર્વ જાતના રૂઢાપણુનો લોભી હતો, અને તે સાથે વિદ્યાનો મ્હોટો પોષક હતો. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ડાહ્યા હિન્દુરાજને આશ્રય આપવાને ઘટિત એવાં જે વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્ર તેનો તે પૂરો પોષક હતો. વિદ્વાન લોકોને તે એટલું બહુ ઉત્તેજન આપતો કે, જે પ્રમાણે ચોમાસાનું બહુ પાણી દરિયા ભણી ચાલી જાય છે તે જ પ્રમાણે બધા પ્રકારની પ્રવીણતા તેના દરબારમાં ચાલી ચાલી આવતી હતી.

એ રાજાને એક બાગ હતો, તે શિવની કૈલાસપુરી જેવો હતો; તે પરમાનંદ પમાડે એવાં ફૂલ અને ફળનાં ઝાડથી શોભાવેલો હતો. તેમાં એક સમયે રાગ નૃત્ય, ગીત, ગાયનથી ઉમંગ પામતો બિરાજમાન થયો હતો. તેનો યુવરાજ, કર્ણ કુંવર, રાજપોષાક પૂઢેરી, એક પડખે બિરાજ્યો હતો, અને ચંદ્ર અને બીજા પટાવતોથી આખી મંડળી શોભાયમાન દેખાતી હતી. તેમાં વળી બુદ્ધિ અને રૂઢાપણુમાં એક બીજાથી ચડિયાતા એવા વિદ્વાન અને કવિયોનો સમાજ ખેડેલો હતો, પણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર કામરાજ, જે રાજાનો મિત્ર હતો તે હતો; રાગ ભૂવડ જેમ મુલટોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો તેમ એ કવીશ્વર વિદ્વાનોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો. તેવામાં એક પર-

દેશી કવિએ આવીને રાજના વખાણનાં કવિત કહેવા માંગ્યાં. તેમાં જે ચતુરાઈ બતાવી હતી તે સમજીને રાજ પોતે રીઝ્યો, અને પોતાની આસપાસ કવિયો બેઠેલા હતા તેઓને તેનું ઉત્તર કહેવા કહ્યું, પણ તેમાં કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. પછી ભૂવડે પેલા કવિને મૂલ્યવાન શિરપાવ આપ્યો અને પૂછ્યું કે “તમારું નામ શું? અને જે દેશમાં તમે આટલાં બધાં વર્ષ છાના રહ્યા તેનું નામ શું?”

કવિએ જવાબ દીધો કે, “મારું નામ શંકર છે. ગૂર્જર દેશ જે પૃથ્વીનો ‘ઉત્તમોત્તમ ભાગ છે, જેની ભૂમિ પૂર્ણ ‘રસાલ છે, પાણી, ધાસ, અને ઝાડથી ‘અતિ શોભાયમાન છે, જ્યાં ધન ‘તો ઢગલે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે, તે ‘ગૂર્જર દેશથી હું આવ્યો છું, ત્યાં પંચાસર છે તેમાં સમુદ્રપુત્રી જે લક્ષ્મી તેનો ‘નિરંતર વાસ છે, તે સર્વ પ્રકારે દેવનગરી જે ઇન્દ્રપુરી તેની સમાન છે. જે ત્યાં ‘વસે છે તેને દેવર્ગમાં જવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ત્યાં આવડો રાજ રાજ્ય ‘કરે છે તે બધી સુલટ જાતિમાં અગ્રેસર છે, અને જેણે પોતાનાં અદ્ભુત કામથી ‘જયનો શિખર (પર્વત) ઉભો કર્યો છે તેથી તેને કવિયો ‘જયશિખરી’ કહે છે, ‘તેની પટરાણી ‘રૂપસુંદરી’ કરીને છે તેની શોધી જોડે જડે એમ નથી. રાણીનો ‘ભાઈ શૂરપાળ છે તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે. જયશિખરી અને શૂરપાળ ‘જો ભેગા ભળે તો ઇન્દ્રને તેના ઇન્દ્રાસન ઉપરથી ઊઠાડી મૂકે, પણ તેમને તેની ‘ગરજ ઓછી જ છે; કેમકે તેઓની પોતાની ગૂર્જરાત છે તે આખી પૃથ્વીનું ‘તત્ત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતીનો નિરંતર વાસ છે; મેં મારી વિદ્યા મેળવી છે તે ‘ત્યાં જ, અને ત્યાંથી જ હું દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું.”

રાજ ભૂવડે, ગૂર્જરાતનાં આવાં વખાણ સાંભળીને મૂંઝે હાથ નાંખ્યો. તે જોઈ કામરાજે તેના અંતરની છાના વેરની વાત જાણી લીધી ને શંકર સાથે કવિતાવિવાદ કરવા લાગ્યો, પણ એકલો તો તેનાથી હાર્યો એટલે શિવે (શંકરે) કામને જિત્યો હતો તે શંકરે કામરાજનો પરાજય કર્યો.

ભૂવડે રાજ, તે દિવસની ગંભીરતા આંતરું પરિણામ આવેલું જોઈ, ના-ખુશીની સાથે મહેલમાં ગયો. સાંજે તેણે પોતાના પટાવતોને બોલાવ્યા ને ગૂર્જરાત સંબંધી વધારે વૃત્તાન્ત સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી. એકઠા થયેલા પટાવતોએ રાજને જૂઠું સમજાવવા માંડ્યું કે, અમે જયશિખરીને હરાવી પંચાસર લીધું હતું, પણ રાજ શરણ થયો એટલે તેનો નાશ અમે કર્યો નહિ. રાજને ગળે આ વાત ઉતરી નહિ, તેથી અંદરે દમાવીને કહ્યું કે સાચે સાચું બોલ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, અર્જુન ગિરિ અથવા આણ પર્વતની દક્ષિણ

લણી જતાં, આપણા પટાવતોના ને શૂરપાળનો બેટો થયો હતો. શૂરપાળ સાથે તેના બંનેવીની ફેાજ હતી, તેની સાથે લડાઈ કરવાનું બચબરેલું લાગ્યાથી આપણા પટાવતો આડે રસ્તે સોરઠ આવ્યા. આવી વાત સાંભળીને સત્વર ફેાજની તૈયારી કરવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે લશ્કર તૈયાર થયું, ને જયશિખરી ઉપર ચડાઈ કરવા ચાલ્યું. જતાં વેત જ અપશકુન થયા, પણ, સત્વર જવાની રાજાની આજ્ઞા હતી એટલે લશ્કરને ઉપરિયો અટકાવી શક્યા નહિ.

શંકર કવિ આવામાં ઘેર જઈ પહોંચ્યો હતો, અને તેણે પોતાના રાગને સર્વ વૃત્તાન્ત માંડીને કહ્યો હતો, જયશિખરી શૂરવીર હતો, તેથી લડાઈ કરવાની તક મળી એટલે ઘણો આનંદ પામ્યો, અને પોતાના સુભટોને કંકણ, કુંડળ, અને ખીજા અલંકારોના તથા વસ્ત્રોના શિરપાવ આપ્યો.

રાજા ભૂવડની સેના ચાલી આવી. તેમાં હાથી, ઘોડા ઘણા હતા; ચાર હજાર રથ હતા, ઘોડેસવારો પાસે શસ્ત્ર અસ્ત્ર હતાં; પાયદલનો તો કાંઈ પાર ન હતો. જે જે ગામ થઈને લશ્કર આવતું ગયું તે તે ગામલોકો લશ્કર જોઈને ધરત્યાર મૂકી નાશી ગયા, ને જે ગામવાળા સામા થયા તેમની ઉપર છાપો મારીને તે ગામ લૂટ્યાં. જ્યાં થઈને ચડેલું લશ્કર ગયું ત્યાંની પાણીવાળી જમીન સૂકી થઈ ગઈ, ને સૂકી જમીન બેજવાળી થઈ ગઈ; જ્યાં મેલાણુ થતું ત્યાં મધ્વિધાની કસરતો થતી ને શસ્ત્ર-અસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો. દુશ્મનના દેશની પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે મોખરાનું એક શહર લૂટ્યું, અને પંચાસરથી છ માઇલને છેટે પડાવ કર્યો, ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાં લૂટી સ્ત્રીપુરુષોને કેદ કરી રાખ્યાં.

આ વાત સાંભળીને જયશિખરીને નખથી તે શિખા સુધી ક્રોધ ચડ્યો. હલ્લો કરનારાનો સેનાપતિ મિહિર હતો તેને તેણે કાગળ લખ્યો, તેમાં મરીબ લોકોના ઉપર જીલમ કર્યો તે વિષેનો ઘણો ઠપકો દઈ લખ્યું કે શૂરવીર તો આવું અધટિત કામ કરે નહિ, પણ કૂતરાને પથરો માર્યો હોય તો મારનારના લણી નહિ થતાં તે પથરાને બચકાં બરે તેમ તું કરે છે. મિહિરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે “મ્હોમાં લીલું તરણું ધાલી તારે રાજા ભૂવડને શરણુ થતું, નહિતર લડવાને સામા થતું.” જયશિખરિયે તરત લડવાનું કબૂલ કર્યું, ને પોતાના ભાયાત અને સુભટોને બોલાવીને ખીજે દૂહાડે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મિહિરનો કાગળ આવ્યો ત્યારે શૂરપાળ ત્યાં હતો નહિ, તેથી રાજાની જાણમાં ન છતાં રાત્રિની વેળાએ, એકાએક શત્રુ ઉપર દૂટી પડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાત પણ એમ બની કે, તે વેળાએ શત્રુઓ તૈયાર હતા નહિ,

કેટલાક પાસેનાં મામડાં લૂટવા ગયા હતા, કેટલાક ખાતા પીવામાં પડ્યા હતા, કેટલાક ઊંધતા હતા, કેટલાક નાયમજરામાં ગુલતાન થયા હતા, તેથી તેને કાપી મર્યું. શૂરપાળના માણસો હાથમાં તરવારો લઈને ટૂટી પડ્યા, તેમાં ધાસ કાપનારા ધાસ કાપી નાંખે તેના કરતાં શત્રુઓને કાપી નાંખવાને તેઓને વધારે મહેનત પડી નહિ. શૂરપાળે ઘૂંદને કહ્યું કે, શસ્ત્ર ઝાલીને સાવધાન થઈ તારા ઇષ્ટ દેવને સંભાર, એમ કહી, તેના પેટમાં તરવાર ખોશી, અને ઘૂંદને સખત ધાયલ કચ્ચો; ઢોરના ધોરમાં જેમ વાધ પડે ને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય તેમ શત્રુની ફેજમાં ભંગાણુ પડ્યું. ઘૂંદને જખમ વાગ્યા હતા તેથી નાસતાં મરણ પામ્યો. વેદ જે ધરમાર રાજાનો સગો થતો હતો તે ફળેતીનો માચ્છો નિરાશ થઈને પોતાનો લશ્કરી પોષાક ઉતારી સંન્યાસીને વેશે કાશી નાશી ગયો. મિહિર જે સેનાપતિ હતો તેણે જાણ્યું કે માફ કાળું મ્હોં થયું તેથી તેણે પોતાના રાજાની રાજધાનીથી આઠ દિવસની કુચને છોડે પડાવ કચ્ચો રાજા ભૂવડ હાર થયાના સમાચાર જાણીને મિહિરની જાવણીમાં આવી પહોંચ્યો, ને નાશી આવેલા લશ્કરને હિંમત આપી ફૂલેલા લાગ્યો કે એક વાર પાછું હઠતું પડે તો તે બીજી વાર જિત થવાની નિશાની છે, કેમકે હથિયારને પાછું છટકાવ્યા વિના તેનો જખરો ધા થઈ શકતો નથી. ભૂવડ, પોતાના સુભટો અને લશ્કરને ફરીથી શરૂ ઉપજવવામાં ફતેહ પામ્યો, એટલે લડાઈની મસલહત કરવાને સુભટોની સલાહ કરી, તેમાં એવો ફરાવ કર્યો કે રાજાએ-પિંડે તત્કાલ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવો. ઘેરથી નીકળતાં રસ્તામાં સારા શકુન થયા અને વાદિત્રના, રણશિંગાના અને દુન્દુભીના નાદના ઘડઘડાટ આકાશમાં થવા લાગ્યા.

સેના પાસે આવી પહોંચી, એટલે, જયશિખરી પંચાસરના દરવાજા બંધ કરીને માંહે પેઠો, પછી રાજા ભૂવડે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. પ્રથમ મિહિરે હલ્લો કર્યો, તેને શૂરપાળે પાછો હઠાવ્યો. પંચાસરના રાજાએ પોતાના સુભટોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, જેમને પોતાનો જીવ વહાલો હોય તેમણે સુખેથી ઘેર પાછા જવું, પણ સર્વેએ સરખું ઉત્તર આપ્યું કે અમે ઊંચા કુળના રજપૂત છીએ અને અમે સર્વે તમારી સાથે મરવાને તૈયાર છીએ. આવી આપિટીની વેળાએ જે પૂઠ દઈને પોતાના નામને અર્પણ લગાડે તેનું માંસ કાગડા પણ ખાય નહિ અને તે કોટી કલ્પ સુધી નર્કમાં રહે. આવન દિવસ સુધી હહા કર્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે રાજા ભૂવડે મિહિરને સલાહ પૂછવા બોલાવ્યો, તેણે કહ્યું કે શૂરપાળને ફેડવાની મહેનત કરવી. પછી આકડાના દ્વંષ વટે કાગળ લખીને શૂરપાળ ઉપર મોકલ્યો તે તેણે કંકુ ચોળીને વાંચ્યો; પણ રાજા

જૂવડનું લખેલું તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, અને જવાબમાં લખ્યું કે “ પાણી એક વાર જે દૂધ સાથે મળી ગયું તે તેમાંથી જૂદું પડતું નથી તેમ હું જયશિખરીનાથી જૂદો પડી શકતો નથી. ઓ! મૂર્ખના શિરોમણિ! હું જાણ કુળનો છું, મને ફેડવાની આશા તું કેમ રાખે છે? ત્રણ લોકનું રાજ્ય આપવા કરે પણ જે વર્ણસંકર હોય તે જ લેવાનું મન કરે.”

રાત પડે ત્યારે બન્ને રાજાઓ, પોતપોતાના લશ્કરને લડવાને થર છૂટે, અને યુદ્ધ કરવાની રીત જાણવામાં આવે, એટલા માટે મહાભારતની કવિતા ગવરાવે. જે વેળાએ હીમનાં અદ્ભુત પરાક્રમની વાતો ગૂંજરાતના સુભટોના સાંભળવામાં આવે ત્યારે તેમને ઘણો જીસ્સો ઉત્પન્ન થાય, અને તેઓ પૂછે કે “રાત ક્યારે ખૂટશે; સવાર ક્યારે થશે, કે અમને લડવાનું મળે?”

(કુહા).

વાટ જીવે નિજ પતિ તણી, વનિતા વિયોગી જેમ;
વ્યાકુળ થઈ વહાણાંતણી, સુભટ જીવે સૌ તેમ.
રણસંગ્રામે જે પડે, ભારથમાં છે સાર;
તેને તો ઇંદ્રજ તણી, વરે અપ્સરા નાર.
અર્ધીશ થઈ આનંદથી, એમ કરે ઇચ્છાય;
કાષ્ઠ ધૂળનાં ઘર તણ સ્વર્ગે જઈ વસાય.
આજ્ઞા જયશિખરી તણી થઈ તે થતાં સવાર
સુભટ શોભિતા સૌ થયા, તત્પર તેણી વાર.
રણમાંથી જિતી કરી, વળવાની નહિ આશ;
પણ વઢીં મરી જઈ અપ્સરા વરવા કરી આશ.
નિહાળીં નિશ્ચય સુભટના, સ્વર્ગતણી સૌ નાર;
મીત થકી સૌ પરણવા, સર્વ થઈ રહીં તૈયાર.
સૌ સુભટાએ સ્નેહથી, કવચ ધર્યાં જે વાર;
સર્વ શણગાર બની રહી, સર્વ સ્વર્ગની નાર.
સૌ સુભટાએ સ્નેહથી, શસ્ત્ર સન્ધ્યાં જે વાર;
વરમાળા કરમાં ગ્રહી, રહીં ચોલી સૌ નાર.
સુભટાએ જ્યારે ગ્રહી, તુરીતણીં લગ્નમ;
મેઠી ગટ વિમાનમાં સ્વર્ગ તણી સૌ સ્થામ.

રૂપસુંદરિયે અંતઃપુરમાંથી ચાલતા યુદ્ધના લયંકર અવાજ સાંભળ્યા,
એટલે પોતાના પતિને ખોલાવ્યો, અને તેને વિનવીને કહ્યું કે “સ્વામીનાથ!
જ્યાં સુધી સારા શકુન થયા નથી, ત્યાં સુધી રણસંગ્રામમાં પડવાની હામ

અકવી કહિ.” પણ જ્યશિખરી બોલ્યો કે, “કન્યાકાળને સમયે અને રિપુ દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો હોય ત્યારે શકુન જોવા નહિ, પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું.” એમ કહી તેના મનનું સમાધાન કર્યું. જેમ ગાજવીજનાં તોફાનની વેળાએ વાદળાં એક બીજાની સાથે અથડાય છે, તેમ એક બીજાની ફાજ સામાસામી આવી ગઈ; તેમનાં હથિઆર વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગ્યાં; જેમ મેઘની ગર્જના થાય તેમ ધરતી, પગના ધમકારાથી, ધમધમવા લાગી; લડાઈનાં વાદિત્ર વાગી રહ્યાં; તેથી બીકણુ હોય તેનામાં પણ શર આવે. જેમ વર્ષાઋતુમાં વર્ષાદ વરશી રહે છે તેમ બાણુ અને અસ્ત્રોના વર્ષાદ વરશી રહ્યો; હળ, મુશળ ને ફરશીથી તેઓ લડવા લાગ્યા; હાથી સામા હાથી, ઘોડા સામા ઘોડા; ને રથી સામા રથી. લોહીની નદિયોમાં કપાઈ મરેલાનાં મુડદાં તરવા લાગ્યાં; રણસંગ્રામનો પોકાર જેમ વધવા લાગ્યો તેમ સુભટો, આનંદ પામવા લાગ્યા. જેઓ હિંમત હારી જતા તેઓને ભાટ લોકો લલકારતા હતા. તેઓ કહેતા કે “ઓ શૂરવીરોના પુત્રો! રંગ છે તમને, આ રણભૂમિ રૂપી તીર્થ તમને ફરી ફરીને મળવાનું નથી, માટે જગતમાં જશ મેળવો, ને સ્વર્ગ પામો. દેવતાઓના મુખમાંથી વાહ! વાહ! ના અવાજ કદાવો અને અમર થાઓ.”

યુદ્ધનો ધુંધાટ આકાશમાં પહોંચ્યો ને દેવતાઓને કાને જઈ લાગ્યો; તેઓને લાગ્યું કે આ તે કુરુક્ષેત્રમાં^૧ ફરીને યુદ્ધ થયું કે શું? અપ્સરા નાચવા લાગી, ગાંધર્વ હતા તે ગાવાવગાડવા લાગ્યા. ને પાતાળવાસી નાગ અને દેવતાઓ કંપવા લાગ્યા. શિવ આવે ટાણે રણભૂમિ ઉપર ભટકવા લાગ્યા ને પોતાની કદિ પૂરી થાય નહિ એવી જે રૂઢમાળા તેમાં શૂરવીરોનાં મસ્તક લઈ પરોવવા લાગ્યા. ડાકણો અને ભૂત તેની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યાં. જોગલિયો અને માંસ લક્ષણ કરનારા, પોતાનાં અપ્પર લોહીથી ભરવા, ગીધ પક્ષીની પેઠે લલચાઈ આવી પહોંચ્યાં.

શૂરપાજે પોતાના સદાના શૂરપણાથી, ભટની સેનાને પાછી હડાવી; પણ જે લોકો પાછા હડતા હતા તેઓનો ધિક્કાર કરી ધમકાવીને રાજા ભૂવડે કહ્યું કે “જો પાછા હડ્યા તો તમને મારે હાથે પૂરા કરીશ.” ભટ મરણિયો થઈને શત્રુની ફાજમાં ટૂટી પડ્યો; ત્યાં તેણે ધણા જણને માથા પણ તેના ઉપર બાણુનો વર્ષાદ વર્ષવાથી તે પડ્યો ને શૂરપાળના હાથથી મરણ-તોલ થવાયો. ભટની ઉંધ માથે ઝોકાવાની હિંમતથી કામ સચ્ચું. કેમકે

૧ પાંડવકૌરવોનું મહાભારતમાં વર્ણવેલું યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમાં થયું હતું. ૨. ઉ.

તેની સેના, જયશિખરીની સેનાને હઠાવવામાં જિત પામી, અને કિલ્લાની પશ્ચિમ આબુએ જઈ કિલ્લો તોળ્યો.

જયશિખરિયે, જાણ્યું કે આ લોહીલોવાણુ લડાઈમાં મારા ધણા સુભટો માર્યા ગયા, તેથી હવે જિતવાની આશા રહી નહિ, એટલે શૂરપાળને બોલાવીને ફહેવા લાગ્યો કે, “તારી ગર્ભવંતી બહેન રૂપસુંદરીને કોઈ નિર્ભય ઠેકાણે લઈ જા, કે મારા વંશનું ખીજ રહે.” શૂરપાળે પ્રથમ તો ના કહી, પણ રાજાએ તેને પોતાના સોગન દઈને કહ્યું કે “મારી ખાતર તું એટલું કામ કર. મારા વંશમાં કોઈ શ્રાદ્ધ કરનાર નથી, તેથી હું મોક્ષ નહિ પામું, ને “મારા વંશમાં કોઈ હશે નહિ તેથી અરે બાઈ! મારા શત્રુ નિષ્કંટક રાજ્ય “ચલાવશે.”

આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવાથી શૂરપાળ, પોતાની બહેનને લઈને કિલ્લામાંથી નીકળી ચાલ્યો; પણ નાશી જવાનું કારણ રૂપસુંદરીના જાણવામાં આવ્યું એટલે આગળ ડગલું ભરવાને પણ તેણે ના કહ્યું ને પોતાના પતિની સાથે સતી થઈ બળી મરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે તેણે નિવેદન કર્યો. પણ વંશનો નાશ થવાના કારણથી શૂરપાળને અસર થઈ હતી તે જ કારણ તેણે પોતાની બહેનને સમજાવીને શાન્ત પાડી. તેને પછી એક રણમાં મૂકીને જયશિખરીની સાથે મરવાને પોતે પાછો આવ્યો.^૧

તે દરમિયાન, રાજા બૂવડે જોયું કે, કિલ્લાનું રક્ષણ હવે થઈ શકે એવું નથી, એટલે જયશિખરીને ફહેણુ ફલાવ્યું કે, “ચાલ પ્રમાણે જો તું મોંમાં તરણું લઈ, અવળા હાથ ખાંધી, મારે શરણે આવી પડે પડે તો ગૂજરાતનું રાજ્ય પાછું તને સોંપી દઉં.” જયશિખરિયે ઉત્તર વાળ્યું કે “એ રીતે શરણુ “થયા પછી મને શુભતું સાઈ લાગવાનું નથી, ગૂજરાતને બદલે દેવર્ગ “પામીશ તો તે સારો બદલો થશે, અને હું ચાવડા વંશનો છેલ્લો છું તે તેની કીર્તિ મારી પછવાડે મૂકતો જઈશ.”

૧ શેક્ષપિયર કવિૃત ઈંગ્લંડના ૬ ફા હેનરી રાજાના નાટકના ત્રીજા બાગના ચોથા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં પણ આવે જ વિચાર છે:-

“મારા ગર્ભસ્થાનમાં એડવર્ડ રાજાનો વંશજ છે, તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે હું “નિરાશા તર્જુ છું. અને એ જ કારણે કરીને મારા મનના ઉછાળા હું વશમાં રાખું છું, “તથા મારા ઉપર જે આપત્તિ આવી પડી છે તે નરમ થઈને સહન કરું છું; અરે! “એ જ કારણને લીધે હું મારાં આંસુ પડતાં અટકાવું છું અને લોહી ચૂસી ખાતો “નિશ્વાસ ઉઠતો અટકાવું છું; કે રખે ને નિશ્વાસ નાંખવાથી એડવર્ડ રાજાનો વંશ “અને ઈંગ્લંડની આદીનો ખરો વારસ મારા ગર્ભસ્થાનમાંથી સરી પડે અથવા મારાં “આંસુમાં બૂડી જાય.”

આવું સાંભળી ભૂવડને ધણો ક્રોધ ચઝો એટલે પોતાની જિત પૂર્ણ કરવાને તત્કાળ તૈયાર થયો. જયશિખરીની પાસે થોડી સેના રહી હતી તેનું ધણી સેના આગળ કાંઈ આદ્યું નહિ. રાજાએ પોતે શત્રુની સેનાને ઘાસની પેટે કાપી નાંખીને સારો ટકાવ કર્યો, પરંતુ છેવટે તે મરાયો, ને તેના શરીર ઉપર થઈને શત્રુ પંચાસ-રમાં પેટેા. 'કિલ્લાના રક્ષકો અને દરબારના રક્ષકોએ મરતાં સુધી તેમને પેસવા દીધા નહિ, પણ છેવટે ભારે મારામાર થયા પછી, ભૂવડે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દાસિયો ધણા જુરસાથી સામી થઈ. ને હાથમાં ભુંગલ કે જે કાંઈ આદ્યું તે લઈને દુશ્મનોને શહરના દરવાજા બહાર હટાવી દીધા. તેમની ઇચ્છા જયશિખરીની લાશ લેવાની હતી તે અહિં પૂરી થઈ. પછી તેમણે ચંદનની ચિતા ખડકી માંહિ નાળિયેર નાંખ્યાં, અને જયશિખરીની સાથે તેઓ સર્વે બળી મુઈ, તેમાં વળી ચાર રાણિયો, દાસદાસિયો સાથે ચિતામાં પડી. નગરના લોકોમાંથી જેઓ રાજાના ઉપર ધણો સ્નેહ રાખતા હતા તે પણ પોતાના રાજાની સાથે સ્વર્ગના રાજાની હજુરમાં જવા બળી મુવા. છેલ્લી વારે ભૂવડ, પોતાની ફોજ સહિત અંદર ધસી ગયો ને ચિતા બળતી બંધ કરાવી, ઘટિત રીતે આવડા રાજાની મૃત્યુક્રિયા પોતાને હાથે કરીને તેનાં વખાણુ કર્યાં કે આવા ખરા શરવીરને જન્મ આપનારને ધન્ય છે. તેને જ્યાં અગ્નિદાહ કાધો તેના ઉપર શિવનું દેવલ ચણાવી તેમાં શિવની સ્થાપના કરીને તેમનું નામ “ગૂર્જરેશ્વર” પાડ્યું. જે દિવસે જયશિખરી પડ્યો તે દિવસે સૂર્ય ઝાંખો દેખાયો, ચારે દિશાઓ ભયંકર દેખાવા લાગી, ને પૃથ્વી કંપવા માંડી; ને નદિયોનાં પાણી ફોડાળાયલાં જેવાં થઈ ગયાં; પવન ઊંનો વાવા માંજો; હોમના અગ્નિમાંથી ભારે ધૂમાડા નીકળવા માંજા; આકાશમાંથી તારા ખરવા માંજા, આ બધા ઉત્પાત જોઈને લોકોએ જાણ્યું કે આજે કાંઈ મોટો પુરૂષ પડ્યો.

૧ કૃષ્ણદાસ કહે છે કે, જયશિખરિયે ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી, પછી બે હાથ કપાયા તેથી રાત્રિ વિનાનો થયો, તો પણ તેણે ભૂવડની છાતીમાં લાતોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભૂવડ મૂંઝિત થઈને પડ્યો ને લોકોએ જાણ્યું કે જમને ઘેર ગયો. એટલામાં જયશિખરીને પછવાડે રહીને બે મદલોએ તરવારોના ધા કરીને માથું કાપ્યું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ઘડ ઝુઝીને પડ્યું, ભારે ભૂવડે બળીને એવું કહ્યું કે “ઓ ક્ષત્રિય પુત્ર! તારાં માળાપને ધન્ય છે. હું બહુ પરાક્રમી કોઈ દેવનો અંશ છે. અરે બુદ્ધિશાળી! તારે અંતસ્થાને ગૂર્જરેશ્વર મહાદેવનો શુદ્ધ માસાદ કરાવીશ.” એમ કહીને વારે વારે મજામ કરીને નિઃશંક થઈ નગરમાં પેટેા. ૨. ઉ.

રાજા ભૂવડે કુચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજાને જિત્યા^૧ અને ગૂજરાતની શોભા જોઈને તેને ત્યાં રહેવાનું મન થયું; પણ તેના સલાહકારોના ફહેવાથી તેણે જાણ્યું કે હજી તો શૂરપાળ એક બાળુમાં કાંટાની પેઠે ખુંચતો રહ્યો છે તેથી આસપાસના રાજાઓ ઉપર ખંડણી ખેસાડીને અને ગૂજરાતમાં પોતાનો એક સખો ફરાવીને પોતાને દેશ ગયો.

શૂરપાળ, પોતે, પોતાની ખેનને નિર્ભય કેકાણે રાખીને પાછો આવ્યો. સારે જયશિખરી મરાયો હતો, તેથી પ્રથમ તો એકાએક તેના મનમાં ઉભરો ભરાઈ આવ્યો કે, “મારે પણ લડાઈમાં પડવું ને એની પછવાડે મરવું.” પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે, “હું જો લડાઈમાં માર્યો જઈશ તો ભૂવડનું રાજ્ય “નિષ્કંટક થશે; જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે, આગળને માટે હવે વિચાર-વાનું છે. જો ભાગ્યયોગે મારી ખેનને પુત્ર પ્રસવશે તો ગૂજરાતનું રાજ્ય “હું પાછું મેળવીશ; મારા આશ્રય વિના એ કામ બનશે નહિ.” પછી તે પોતાની ખેનને ખોળવાને નીકળી પડ્યો. પણ તેને તેનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. કેટલાક ફહે છે કે તેને મ્હોં બતાવવાની શરમ લાગી તેથી તે સારી વેળાની વાટ જોતો ગિરનાર પર્વતના વનમાં ઉપરકાટમાં રહેકાણુ કરી રહ્યો.

આણીમગ શૂરપાળના ગયા પછી રૂપસુંદરીને એક બીલડિયે જોઈ, તેને કાઈ મ્હોડું માલુસ જાણી માન ઢઈ ફહેવા લાગી:—“ખેન! આ વનમાં મારા “બેગાં તમે રહો. ફળપ્રલ, શાકપાન ખાવા સારૂ પર્વતમાંથી મળી આવશે. “અહિં તમારે કાંઈ ભય નથી.” આવી વાત સાંભળીને પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી રહેવાને તેણે માન્ય કર્યું, પછી તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. સંવત્ ૭૫૨ ના વસંત ઋતુમાં વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યના ઉદયની વેળાએ આ પૃથ્વીના સૂર્યનો ઉદય થયો; તે મહાપરાક્રમી અને ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ થવાને જ સ્તબ્ધ થયો. તે દિવસે સૂર્ય નિર્મળ ઉગ્યો, આકાશ પણ નિર્મળ થયું, નદીનાં જળ પણ નિર્મળ બેવા માંજાં, અને બ્રાહ્મણોના યજ્ઞકુંડમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંજો નહિ, તેથી, લોકોએ જાણ્યું કે કાઈ વીર પુરુષનો જન્મ થયો.

જેવામાં કુંવર છ મહિનાનો^૨ થયો હતો તેવામાં, રણમાંથી જતાં એક યતિએ, ઝાડની ડાળિયોએ બાંધેલું ખોયું દીકું અને ત્યાં આવીને જીવે છે તો

૧ કુચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા જયશિખરીની મદદમાં આવ્યા હતા તે હાસ્યા તેથી ભૂવડે કુચ્છમાંના જાગડ ભાગમાં ગેડી (ધૂતપદી) તથા અરડામાંના હાલના નખત્રાણુ તાખાના ઝુંતરીમાં સોલંકી રજપૂતનાં થાણાં ખેસાડ્યાં. જનરાજ ચાવડે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું ત્યારે આ થાણે આવેલા સોલંકિયો ત્યાંના ધણી ઘઈ પડયા. ૨. ઉ.

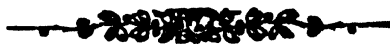
૨ અંગ્રેજમાં છ વર્ષ છે તે બૂલ છે. ૨. ઉ.

નિદ્રાવશ થયેલો કુંવર જાણે સ્વર્ગના રાજના દરબાર માંહેલો કોઈ દેવ હોયની એવો દીસવા લાગ્યો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને તપાસ કર્યો તો તેની માતા, રાજની રાણી છે એમ વાત નીકળી આવી. તેને પછી એ યતિ ઘટિત માનથી નગરમાં લઈ આવ્યો. પછી જયશિખરીના મરણની વાત તેણે રાણીને કહીને ઘણી ધીરજ આપી, ને ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે હું આજકનું રક્ષણ કરીશ. વનમાં જન્મ્યો તેથી પેલા યતિએ કુંવરનું નામ “વનરાજ” એટલે વનનો રાજા એવું પાણું. પછીથી તેના જન્મની વાત શૂરપાળના જાણવામાં તરત આવી ગઈ. તે જ્યાં બહારવટે રહીને ભૂવડ રાજના સૂઆને હેરાન કરતો હતો, ત્યાં પોતાની બહેનના કુંવરને છાનોમાનો લઈ આવ્યો. પછી તેની સંભાળમાં, કુંવર ચૌદ વર્ષનો થતાં સુધી, સિંહના બચ્ચાની પેઠે તે હિંમત, બળ અને હ્દાયણ વધારતો ઉછર્યો. તે દરમિયાન પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના વિચાર તેના મનમાં થતા હતા.^૧

૧ શાસ્ત્રી મનલાલ કાળિદાસે પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી કરેલા રોધ પ્રમાણે—

“વિક્રમ રાજના સંવત્સરાં સાતસેં વર્ષ વીલ્યાં, તે સમયે ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશના રાજાએ ખેટકપુર (ખેડા, જે ગૂજરાતનું તે વખતે રાજ્ય-નગર હતું તે) માંથી ગૂર્જરવંશી રાજાને નસાડીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વલ્લભીપુરમાં તે સમયે સૂર્યવંશી ધ્રુવપદ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કનોજના આમ રાજાએ પોતાની રત્નગંગા નામની પુત્રી પરણાવી અને બીજી પુત્રી લાટ દેશના (ભૃગુકચના) રાજાને પરણાવી હતી. કનોજનો રાજા રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો ક્ષત્રિય હતો. તે યોગેશ્વરિ દુર્ગમાં રહેતો ને સાર્વભૌમ રાજા થયો હતો. તે ઐશ્વર્ય આચાર્યના પ્રસંગથી વેદધર્મ છોડી ઐશ્વર્યધર્મ થયો હતો. તેણે વલ્લભીપુરના ધ્રુવપદ અને ભૃગુકચના ઐશ્વર્ય રાજાને પુત્રી દઈ ઐશ્વર્યધર્મ બનાવ્યા અને પોતે મેળવેલું ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય પોતાની રત્નગંગા પુત્રીને કાંચળીમાં આપ્યું. તેથી તે વલ્લભીરાજ્ય સાથે જોડાયું. ગૂર્જરવંશી રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલી ભૂમિ ઉપર આ ઐશ્વર્યધર્મ રાજાએ કર નાંખ્યો તે ન લેવા બ્રાહ્મણોએ તેને વિનવ્યો પણ તેમને કર માફ ન થવાથી નારાજ થઈ ગૂર્જર દેશના વઢિયાર પ્રાન્તમાં પંચાસરપુરમાં આપો-રકટ વંશનો જયશિખરી નામનો વેદધર્મી રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની પાસે ગયા. તેનું રાજ્ય જો કે નહાનું હતું પણ તે બહુ બળવાન હોવાથી બ્રાહ્મણોને આશ્રય આપી વલ્લભીરાજ પાસેથી ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય જિતી લઈ, ત્યાંના પોતે રાજા થઈ, બ્રાહ્મણોને કર માફ કર્યો. આથી ધ્રુવપદ રાજાએ પોતાના સસરા કનોજના સુધન્વા રાજાને એ વૃત્તાંત કહાવી મોકલ્યો. તે ઉપરથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા મહોદી સેનાથી ગૂર્જર દેશના જયશિખરીને જિતવાને આવ્યો. તેણે પંચાસરને ઘેરા લીધો. જયશિખરી રાજાએ પોતાનો પરાજય થયો એવું જાણી મરતી વેળાએ પોતાના સાજા શૂરપાળને કહ્યું કે “જો થવાનું તે થયું પણ હવે તમારે કોઈએ યુદ્ધ કરવું નહિ. તારી બહેન (રાણી) “ગર્ભિણી છે તેને અહિંથી થોડે દૂર પ્રચ્છન્ન પ્રદેશમાં ધર્માવધ્ય ક્ષેત્ર છે ત્યાં મોટા

“બ્રાહ્મણ ઋષિયા તપ કરે છે અને પિશ્તુડિયોના વનમાં રહે છે તેમને માંડે નામ આપી
 “સોંપી આવો, એટલે તેનું ત્યાં રક્ષણ થશે.” તે ઉપરથી શૂરપાળ પોતાની બહેન અક્ષતા
 રાણીને બ્રાહ્મણોના આશ્રમે મૂકી આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ તેનું સારી રીતે સંરક્ષણ કર્યું.
 શૂરપાળ બહારવટે ગયો. રાણી અક્ષતા(છતા)ને કુંવર જન્મ્યો. તે વનમાં જન્મ્યો માટે
 બ્રાહ્મણોએ તેનું વનરાજ નામ પાડ્યું, અને જાતકર્માદિક સર્વ સંસ્કાર કર્યા. એ આશ્રમ
 પાસે ઈન્દ્ર નામનું સરોવર હતું. તેને કાંઠે વનરાજ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓ સાથે રમતો અને
 મસ્તી કરતો. બ્રાહ્મણો પાસે વનરાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યો. જ્યોત્ષ્ઠી દીપ્તિ પછી વેદ
 ભણ્યો, વિષ્ણુગુપ્તાદિક પંડિતોએ રથેલા નીતિગ્રંથ શીખ્યો. તે ઇતિહાસની પુરાતન
 વાતો સાંભળતો. પછી તેણે પોતાનું ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો.
 એક સમયે ઈન્દ્ર સરોવરને કાંઠે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વડના ઝાડ નીચે વનરાજ સૂતો હતો.
 સૂર્ય નમ્યા પછી વનરાજના મ્હોં ઉપર તડકો આવ્યો ત્યારે એક નાગે આવી તેની
 ઉપર ફેણ કરી હતી. ફેણની ઢાંચા વનરાજના મ્હોં પર બ્રાહ્મણોએ જોઈ વિચાર્યું કે
 “આ બાળક બહારના રાત્રીએને હણીને ગૂર્જર દેશનો રાજા થશે, અને તે સાથે સૌરાષ્ટ્ર
 “અને લાટ દેશના રાજાને પણ જીતશે. આ રાજના જન્માક્ષરમાં જેમ રાજ્યપદ લખેલ
 “છે તેમ પરાક્રમીપણું પણ જણાય છે.” પછી વનરાજ પોતાના મામા શૂરપાળને સાથે
 લઈને બહારવટે નીકળ્યો. પ્રથમ દશ યોદ્ધા સંગાતી થયા, પછી થોડે થોડે સૈન્ય વધ્યું.
 એક વખત કુનોજ દેશના ભૂખટ રાજાનું સૈન્ય ગૂર્જર દેશની ખંડણી ઉધરાવવા આવ્યું
 હતું. તે ચોવીસ લાખ સુવર્ણની મ્હોરો અને ચારસો જાતવંત ઘોડા લઈને સ્વદેશ જતું
 હતું તેને વનરાજે જિતીને સધળું લૂટી લીધું. પછી એક વર્ષ સુધી કાકુંબર વનમાં વન-
 રાજ છુપાઈ રહ્યો, ને પછી ગૂર્જર દેશનો રાજા તે બળથી થયો. મોઢેરા બ્રાહ્મણોના
 ગ્રંથમાં, વનરાજની માતા છતા (અક્ષતા) આશ્રમમાં આવી અને વનરાજ મ્હોટો
 થયો તે સંબંધી હકીકત સવિસ્તર લખી છે. જૈન લોકોના ગ્રંથમાં જૈન સાધુ શિલ-
 ગુણ સૂરિએ વનરાજની માતાને આશ્રય આપ્યો એમ લખેલ છે, એ વાત ખોટી છે.
 કેમકે જૈન સાધુઓનો એવો ધર્મ છે કે એનાથી વનમાં રાણીને આશ્રય આપી રાકાય
 નહિ. વળી જૈન ગ્રંથકાર લખે છે કે “તદ્દેષી નૈવ મન્યતે” એમ રાણીને આશ્રય આપ્યો
 તે પછી બ્રાહ્મણ માનતા નથી. આ લખવા ઉપરથી રાણીને વનમાં બ્રાહ્મણોએ આશ્રય
 આપ્યો છે એ વાત સાચી ઠરે છે. વનરાજ આવડો પોતે નવીન નગર બાંધવાને શૂરવીર
 ભૂમિ ખોળતો હતો, એવામાં અણહિલ રખારિયે એને “યત્ર યશ્ચકેન યા ત્રાસિતઃ” ત્યાં
 રાણે કૃતરાને નસાવ્યો છે, એવી શૂરવીર ભૂમિ હોવાથી. પછી વનરાજે એ સ્થાનમાં
 અણહિલ રખારીને નામે અણહિલપુર વસાવ્યું તે સમયે વનરાજ વર્ષ ૫૦ ની ઉંમરનો હતો.
 ત્યાં વિક્રમ સંવત ૮૦૨ આષાઠ શુદ્ધ ૩ દિને વનરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો.” ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૩ બું

વનરાજ અને તેના કુમારુયાચી-અનહિલપુરનો

આવડા વંશ.^૧

વનરાજની ઉત્પત્તિ વિષે, જૈન ગ્રન્થકાર લખી ગયા છે તે, તથા ગુજરાતમાં જે દંતકથા ચાલે છે તે, રાસમાળામાં આપેલા વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. આપોતકટ અથવા આવડાનો વંશ જેમાંથી પંચાસરના રાજા થયા, તેની ઉત્પત્તિ, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભણીના દેશમાંથી થઈ હશે એવી ધારણા થાય છે. તે વંશ સૂર્યવંશમાંથી કે ચંદ્રવંશમાંથી થયો નથી, ને તે માત્ર પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં જ પ્રસર્યો હતો. સોરઠને કાંઠે, દેવ અને પટ્ટણ-

૧રાસમાળા પ્રમાણે રાજવંશ :-

	ગાદીપતિ		સુધી		કેટલાં વર્ષ
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	રાજ્ય કર્યું
૧ વનરાજ	૮૦૨	૭૪૬	૮૬૨	૮૦૬	૬૦
૨ ચૌગરાજ	૮૬૨	૮૦૬	૮૬૭	૮૪૧	૩૫
૩ ક્ષેમરાજ	૮૬૭	૮૪૧	૯૨૨	૮૬૬	૨૫
૪ ભુવડ (પિયુ)	૯૨૨	૮૬૬	૯૫૧	૮૬૫	૨૯
૫ ચૈરીસિંહ (વિજયસિંહ)	૯૫૧	૮૬૫	૯૭૬	૯૨૦	૨૫
૬ રત્નાદિત્ય (રાવતસિંહ)	૯૭૬	૯૨૦	૯૯૧	૯૩૫	૧૫
૭ સ્થામતસિંહ (ભૂયડદેવ)	૯૯૧	૯૩૫	૯૯૮	૯૪૨	૭
					૧૯૬

(રા. બા. ગોવિન્દલાલદેવ પૃ. ૧૪૧.) આચીન ગુજરાત (Early Gujarat) નામના ગ્રન્થમાં નવા શોધ અને કલ્પના પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:-

વનરાજ જન્મ્યો સન ૭૨૦, ગાદિયે બેઠો ઈ. સન ૭૬૫ ને તેનું મરણ ઈ. સ. ૭૮૦ અને વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું. પછી
છવીશ વર્ષનું અંતર

ચૌગરાજ ઈ. સન ૮૦૬ થી ૮૪૧

રત્નાદિત્ય
ઈ. સ. ૮૪૨ થી
ઈ. સ. ૮૪૫

ચૈરીસિંહ
ઈ. સ. ૮૪૫-૮૫૬
(ભૂયડ ?) ઈ. સ. ૮૮૦

ક્ષેમરાજ
આમુંડ
ઈ. સ. ૮૫૬-૮૮૦

ધાધડ અથવા રાહડ ઈ. સ. ૯૦૮-૯૩૭

ભૂબટ
સન ૯૩૭ થી ૯૬૧

સોમનાથ એવાં બે બંદર છે તેના ઉપર, જયસિખરી અથવા જમરાજ આવડાના પ્હેલાંના રાજ રાજ્ય કરતા હતા એવું કહેવાય છે. કદાપિ તેઓ

આ રીતે તેના વંશ ખતાવેલ છે. તે રાજાઓ નીચેના અનુક્રમ પ્રમાણે રાજ કર્યું--

વનરાજ	ગાદીપતિ		મરણ		રાજ્ય કર્યું વર્ષ.
	સંવત્ ૮૨૧	સન ૭૬૫	સંવત્ ૮૩૬	સન ૭૮૦	
*આમુંડ યુવરાજ	૮૩૬	૭૮૦	૮૬૨	૮૦૭	૨૬
ચોમરાજ	૮૬૨	૮૦૭	૮૯૧	૮૩૬	૨૯
રત્નાદિત્ય	૮૯૧	૮૩૬	૮૯૪	૮૩૯	૩
વૈરીસિંહ	૮૯૪	૮૩૯	૯૦૫	૮૪૯	૧૧
દેવરાજ	૯૦૫	૮૪૯	૯૩૭	૮૮૧	૩૪
આમુંડરાજ	૯૩૭	૮૮૧	૯૬૪	૯૦૮	૨૭
ધાધડ	૯૬૫	૯૦૮	૯૯૨	૯૩૬	૨૭
તેનો કુંવર ભૂખટ	૯૯૩	૯૩૭	૧૦૧૭	૯૬૧	૨૪
					૧૯૬

* હિન્દી કવિતામાં રાજમંડલગ્રંથ અષ્ટચંદ્ર મુનિયે રચ્યો છે તે પ્રમાણે આમુંડ યુવરાજ જેનો જન્મ સં. ૮૨૫ નો છે, જેણે ગાળામાં જણાવેલાં ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

“સ્મૃત સંકીર્તન” નામના ગ્રંથમાં આપોલક વંશના રાજા આ રીતે લખ્યા છે:-

૧ વનરાજ, ૨ ચોમરાજ, ૩ રત્નાદિત્ય, ૪ વૈરીસિંહ, ૫ દેવરાજ, ૬ આમુંડરાજ, ૭ રાહુરાડ અથવા રાહડ, અને ૮ ભૂખર અથવા ભૂખટ. એને સંવત્ ૧૦૨૨- (ઈ. સ. ૯૬૬)માં આદ્યુક વંશના ભૂખરાજે મારી રાજ્ય લીધું.

[“અખંધચિન્તામણિ” સંસ્કૃત ગ્રંથ ઐશ્વર્યાચાર્યનો બનાવેલો રાસી રામચંદ્ર દીનાનાથે દીકા કરેલ સન ૧૮૮૮ માં છપાયો છે, તેમાં આવડા વંશ આ રીતે આપ્યો છે:-

વનરાજ—સંવત્ ૮૦૨ વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમને રોજે અણ્ણહિલવાડમાં ગાદિયે બેઠો અને સં. ૮૬૨ માં દેવ થયો. એણે વર્ષ ૧૦૯ માસ ૨ અને દિવસ ૨૧ની

ઉમર લોગવી અને વર્ષ ૫૯ માસ ૨ દિવસ ૨૧ રાજ કર્યું.

ચોમરાજ—સંવત્ ૮૬૨ ના આષાઢ શુદ્ધ ૩ ગુરૂ, અશ્વિન નક્ષત્ર, સિંહ લગ્નમાં રાજ્યાભિષેક થયો. અને [સંવત્ ૮૭૮ (૮૭૯) આવણી શુદ્ધ ૪ સુધી એટલે]

વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું. એને દેવરાજ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા.

રત્નાદિત્ય—સંવત્ ૮૭૯ આવણી શુદ્ધ ૫ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર, ધનુર લગ્નમાં ગાદિયે બેઠો.

વલભીના રાજના ખંડિયા હશે અને તે શહરનો નાશ થયા પછી, કોઈ અડચણ કરે નહિ એવા પંચાસર નગરમાં નાશી આવ્યા હશે, અને આગળ લખ્યા પ્રમાણે, વલભીના જૈન લોકો આદિ બીજી પ્રજા પણ પોતાનું રક્ષણ થવાને અર્થે ત્યાં આવીને રહી હશે. પંચાસર નામે એક ન્હાનું શહર રાધનપુરના નવાખના તાબાનું, કચ્છના ન્હાના રણની એક કોરે હજી લગણું

| તે સં. ૮૮૧ (૮૮૨) કાર્તિક શુદ્ધ ૯ સુધી વર્ષ ૩ માસ ૩ રાજ્ય કચ્છ.
(ગાળો) (સંવત્ ૮૮૨ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૦ થી સંવત્ ૮૮૭ સુધી વર્ષ ૫ માસ ૩ અને દિવસ ૧૯)

ફેમરાજ દેવ—સંવત્ ૮૯૮ (સં. ૮૮૭) જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૩ ચનિવાર, હસ્ત નક્ષત્ર સિંહ લગ્નમાં ગાદિયે બેઠો તે સંવત્ ૯૨૨ (સં. ૯૨૫) બાદ્રપદ શુદ્ધ ૧૫ રવિવાર સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૩ દિન ૧૦ રાજ્ય કચ્છ.

આમુરરાજ દેવ—સંવત્ ૯૨૫ (સં. ૯૩૫) આશ્વિન શુદ્ધ ૧ સોમે, રોહિણિ નક્ષત્ર, કુંભ લગ્ને પટ્ટાભિષેક થયો. તે સં. ૯૩૮ (સં. ૯૩૯) માધ વદિ ૩ સોમવાર સુધી વર્ષ ૧૩ માસ ૪ ને દિવસ ૧૬ રાજ્ય કર્યું.

શ્રી આકડ દેવ—સં. ૯૩૮ (૯૩૯) માધ વદિ ૧૪ મંગલવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર, સિંહ લગ્ને રાજ્યાભિષેક થયો ને સં. ૯૬૫ પૌષ શુદ્ધ ૯ બુધ સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ ને દિવસ ૨૦ રાજ્ય કર્યું.

ભૂયમડ દેવ—સંવત્ ૯૯૦ (સં. ૯૬૫) પૌષ શુદ્ધ ૧૦ ગુરવાર, આર્દ્રા નક્ષત્ર, કુંભ લગ્ને, પટ્ટાભિષેક થયો. એણે “ભૂયમડેશ્વર” પ્રાસાદ નામનું દેવાલય બંધાવ્યું. એણે સં. ૯૯૧ (૯૯૩) આષાઢ શુદ્ધ ૧૫ સુધી વર્ષ ૨૭ માસ ૬ દિવસ ૧૦ રાજ્ય કચ્છ. એને સોલંકી ભૂજરાજે મારી પોતે તેની ગાદિયે સંવત્ ૯૯૩ આષાઢ શુદ્ધ ૧૫ ગુરવાર આશ્વિની નક્ષત્ર, સિંહ લગ્નમાં, બે પોહોર રાત્રિ ગયે એકવીસ વર્ષની ઉંમરે બેઠો.

એ રીતે આપોલકટ વંશના સાત રાજાઓએ વર્ષ ૧૯૦, માસ બે, દિવસ ૭, રાજ્ય કચ્છ.]

(આમાં જે કૌંસમાં આંકડા લખ્યા છે તે પ્રમાણે સાલ ગણવાથી રાજ્યગાદીનાં વર્ષ મળશે.)

રાસત્રી પ્રજાલાલ કાળિદાસના રહેવા પ્રમાણે આપોલકટ (આવડા) વંશના રાજા—૧ વનરાજ, ૨ યોગરાજ, ૩ વૈરસિંહ, એણે પોતાની કુંવરી, પંડિત બિલ્હણને પરણાવી હતી, ૪ ફેમરાજ, ૫ આમુરરાજ, ૬ આદ્યદ, અને ૭ ભૂમડ. એને કુંવર ન હોવાથી તેની પછી તેનો બાણેજ ઔદુક્ય (સોળંકી) ભૂજરાજ ગાદિયે બેઠો.

ચૈત્રવર્ગના “અબંધચિંતામણિ,” જિનમંડન ઉપાધ્યાયના “કુમારપાળ પ્રબંધ,” અને “પટ્ટાવલિ”માં આવડાવંશના રાજાઓનો ક્રમ અને રાજ કરવાનાં વર્ષ “રાસમાળા” પ્રમાણે જ છે. ફક્ત “પટ્ટાવલિ”માં યોગરાજે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કરવાનું જણાવેલ છે અને બીજામાં વર્ષ ૩૫ છે.

ન્યાં સુધી વધારે આધાર રાખી શકાય એવો વૃત્તાન્ત અનવાળામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી આવડાવંશનો ગોટાળો નક્કી થઈ શકે એમ નથી. ૨. ઉ.

છે. ચંદુર ગામ જે પંચાસરની ઉત્તર થોડેક માઈલને અંતરે છે તે વનરાજની જન્મભૂમિ કહેવાય છે; અને ખીજું એક ન્હાનું શહેર જે વનરાજના નામ ઉપરથી વનોડ કહેવાય છે તે જ તેનું ન્હાનપણનું રહેઠાણ હશે. ત્યાં આમળ તેની કુળદેવી વનાવી માતાનું દેવાલય છે, ને ત્યાં વેન કરીને એક કૂત્રો છે તે તેની આસાથી કરાવ્યો હશે, એમ કહેવાય છે. ગૂજરાતનો આ ભાગ વઢિયારને નામે હજી લગી ઓળખાય છે, તે નામ જૈન ગ્રંથકારોએ આપેલું છે. ત્યાંની ધરતી સપાટ છે, વાવેતર ઘણું સાફ થતું નથી, કેમકે તેની પડોશમાં રણ છે તેના જેવી તેની ભોંય છે. તેમાં ન્હાનાં ગામડાં ઘણાં પાસે પાસે છે, ને ઝાડની ઘટા લગભગ આવી રહી છે, તેથી તેઓ છંટેથી પણ ઓળખાઈ આવે છે. પંચાસરની થડમાં રાતોજ અને શંખેશર કરીને ગામ છે ત્યાં હજી સુધી જૈનનાં દેરાસરનાં ખંડેર છે. તે એક બે વાર ફરી બંધાયાં હશે, તથાપિ તેનો અસલ પાયો તો એ જ દેકાણે હશે. વળાની આસપાસ જેવાં ખંડેર હાલમાં દીઠામાં આવે છે તેવાં જૂનાં શહેરોનાં ખંડેર વિસરેલા અને ખીજાં ગામોની પડોશમાં જેવામાં આવે છે.

જે જૈન સાધુએ વનરાજનું રક્ષણ કર્યું તેનું નામ શીલગુણસુરિ (શીલાંગ-સુરિ) હતું, ને તેના જ અપાસરામાં આ રાજકુંવરે પોતાની બાલ્યાવસ્થાના દિવસ કહાજા હતા એવું કહેવાય છે. અસલના વારામાં જેમ 'સાયરસની વાતો ચાલતી અને હવણાંના લખાણમાં જેમ 'ગાઈડરિયસ, 'આરવીરેગસ અને 'નાર્વલની વાતો ચાલે છે તે પ્રમાણે આ રાજવંશી બાળકના અસાધારણ

૧ સાયરસ ઈશાનનો રાજ હતો. તેણે એશિયાનો પૂર્વ ભાગ જિતી લીધા પછી તેને સિથિયામાં માસેન્જીની રાણી ટામિરિસે હરાવીને તેનું માથું કાપી નાંખ્યું. અને તે મનુષ્યમાણીના લોહીથી ભરેલા વાસણમાં નાંખીને કચ્છ કે હવે તારી ઇચ્છામાં આવે એટલું મનુષ્યમાણીનું લોહી પીને તૃપ્ત થા. ૨. ઉ.

૨-૩ ઝિટનના રાજ સિમ્બેલાઇનના એ બે કુંવર હતા. આ બે બાઈને બિલે-રિયસ નામનો એ જ રાજ્યનો અમીર ચોરી ગયા હતા, તેનું કારણ એ હતું કે, એ અમીરને રાજ્યને વિના અપરાધે દેશનિકાલ કર્યો હતો. આ કુંવરોને તેણે ઝુકામાં ઉછેર્યા હતા. જ્યારે તેઓ મ્હોટા થયા ત્યારે એવો બનાવ બન્યો કે એ જ અમીરે રાજ્યને રોમન લોકો પાસેથી છોડાવ્યો હતો તેથી તેની એ અમીર ઉપર કૃપા થઈ એટલે તેણે બે કુંવરો રાજ્યને પાછા સોંપી દીધા તેથી તે ધણે રાજ થયા. ૨. ઉ.

૪. નાર્વલ નામે એક ભરવાડ હતો તે સર આલકમની જાગીરમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને એક સુંડલામાં સંતાડેલું એક બાળક મળી આવ્યું તેને તેણે પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ઉછેર્યું. આગળ જતાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે આ બાળક સર આલકમનો દોહિત છે એટલે તેની પુત્રી લેડી રેન્ડાફના મ્હોલા ધણી લાર્ડ ડગલસથી થયેલો પુત્ર છે. એ વાત તેની માતા જાણવામાં આવી હતી.

જુસ્સાની વાતો ચાલી, અને તે રાજવંશી છતાં, તેનો દેખાતો જૂદો ડાળ માત્ર નામનો જ છે એવું તે જ ઉપરથી જણાઈ આવવા લાગ્યું. ખ્હારવટિયાને જે આફતો વેઠવી પડે છે તે વેઠી શકાય એવડો તે મ્હેટો થયો ત્યારે પોતાના મામા શૂરપાળની સાથે હલ્લા કરવામાં સામેલ થયો. તેમાં તેણે સ્વપરાક્રમથી સાંડું નામ ફાહાજું; શૂરવીરપણાનો ભાસ કરાવતું તેણે રાજચિહ્ન ધારણ કર્યું તેથી તેના સાથિયોને ઘણી હિમ્મત આવી. વળી પોતાના સ્વાધીનમાં જે રાજ્ય થવાનું છે તે જાણે તાબામાં આવી ગયું હોયતી એમ સમજીને માન અને અધિકારની જગ્યાએની બેંચણ તેણે અત્યારથી કરવા માંડી. શ્રીદિવી ૧ એક વ્યાપારીની સ્ત્રી હતી, તેણે તેની સારી પરણાગત કરી હતી તેથી તેને કહ્યું હતું કે “હું જ્યારે પાટ ખેસીશ ત્યારે તારે હાથે રાજતિલક કરાવીશ.” ૨ જન્મ અથવા આંપો કરીને એક વ્યાપારી હતો, જે સ્વપરાક્રમથી અને યુદ્ધકળાથી પ્રખ્યાત થયો હતો, અને જે પછી આંપાનેરનો વસાવનાર થયો તેને પ્રધાનપદવી આપી. અનહિલ જે પોતાની

આ બાળક જ્યારે મ્હેટો થયો ત્યારે તેણે લાર્ડ રેન્ડાલ્ફનો છવ બચાવ્યો. તેથી તેણે લશ્કરમાં તેને નોકરી આપી, પણ એ લાર્ડનો વારસ એલેનલેવન હતો તે આ છોકરાને ધિકારતો હતો તેથી તેણે લાર્ડને એમ સમજાવ્યું કે આ છોકરો લેડી રેન્ડાલ્ફ સાથે ઘણી અયોગ્ય છટ લે છે. આ વ્હેમ બરાયો તેથી એક સમયે પેલો છોકરો પોતાની ખરી મા લેડી રેન્ડાલ્ફ પાસે ગયો હતો તેવામાં તે લાર્ડે તેને ઘેરી લઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. આ મારામારીમાં એલેનલેવનને છોકરાએ મારી નાંખ્યો. એટલે લાર્ડ રેન્ડાલ્ફે તે છોકરાને મારી નાંખ્યો. પાછળથી જે ખરી વાત હતી તે લાર્ડના જાણવામાં આવી ગઈ ને લેડી રેન્ડાલ્ફે જ્ઞાપી જગ્યાએથી પડતું મેલીને મરી ગઈ. આ વેળાએ ડેન-માર્કને રુકાટલંડ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં લાર્ડ પોતે જતો રહ્યો.

૧ કુમારપાલ ચરિતવાળો તથા એરુંગ એમ લખે છે કે, વનરાજ કાકર ગામમાં પોતાના મામા સાથે એક વેપારીના ઘરમાં ચોરી કરવા ગયો હતો. ત્યાં ઘરેણાં આદિ માલ ફાડયો ને દહીંના ગોરસમાં તેનો પંજો પડતાં તે અધો માલ મૂકીને જતો રહ્યો. બીજે દિવસે વાણિયાની બ્હેને ગોરસમાં પંજની રેષાઓ જોઈ ધાર્યું કે “આવી રેષાવાળો આ ‘કોઈ બાગ્યવાન મહાપુરુષ છે અને એ મારા બાઈ જેવો છે માટે તેને જોયા વિના મારે ‘જોજન કરવું નહિ.” શોધ કરાવતાં વનરાજનો પત્તો લાગ્યો, તેને પોતાને ઘેર બોલાવી બાઈ ગળી ભોજન કરાવ્યું, અને આશ્રય માટે નાણું આપી ઉપકૃત કર્યો. વનરાજે પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પોતાના પટ્ટાભિષેકસમયે તેને પોતાની બ્હેન ગણી તેના હાથથી તિલક કરાવવા વચન આપ્યું. ૨. ઉ.

૨ કુમારપાલ ચરિતના લખનાર અને એરુંગના લખવા પ્રમાણે એક દિવસ વન-રાજ પોતાના બે સોબતિયો સહિત વગડામાં ફરતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જન્મને (જન્મકાક) લટવા રોક્યો, તે વેળા જન્મની પાસે પાંચ બાણ હતો, તેમાંથી, બે વિક્ષણ જાણી ભાગી નાંખ્યા, તેનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે એકેકાને માટે અકેક બસ છે માટે વધારાનાં બે મેં ભાગી નાંખ્યાં. આ જન્મ વાણિયો કેવો તાકાડી છે તેની પરીક્ષા કરાવી તેથી પ્રસન્ન થઇને વનરાજે તેને કહ્યું કે “મારા પટ્ટાભિષેકને સમયે તમને મારા મહામાત્ય કરાવીશ.” પછી રાજ્યલાદિ આપીને વાણિયો ચાલ્યો ગયો. ૨. ઉ.

ટાળી માંહેલો એક હતો, અને જેણે રસ્તા ખતાવ્યા હતા, તેથી તેનો તે ઉપકૃત થયો હતો, માટે પોતાના રાજધાની નગરનું નામ એના નામ ઉપરથી પાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો. રઝળતાં રઝળતાં ધણું વર્ષ વહી ગયાં; વનમાં તેના પરાક્રમી અને વિશ્વાસુ મામા શૂરપાળનો નાશ થયો, પણ ખીજા મિત્રો આવી મળવાથી તેની ખોટ પૂરી પડી. વનરાજ તો નામના જ વનરાજ રહ્યા અને ખરેખરી રાજપદવી મેળવવાનાં કાંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ, તો પણ તેણે પોતાનો મમત મૂક્યો નહિ. તેની મમતા હતી તો તેને તેનું કળ મળ્યું. રાજ ભૂવડે ગૂજરાતની ઉપજ ખાવાનું પોતાની કુંવરી મિલ્કત-દેવીને સોંપ્યું હતું, અને તે કુંવરીની વતી વ્યવસ્થા કરનારા સલાહકાર હતા તેઓએ આવડા સરદારને “સેલબ્રત” અથવા બરછીદારનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, અને તેનો બદલો છેક હાલની વેળાના ઠાકુરો પેઠે એવી મતલબથી કરાવ્યો હતો કે જેણે કરીને તેના વિષેનો ઉચો જીવ રહે નહિ ને રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેવાય. પણ એથી કરીને એકે મતલબ સરી નહિ. કલ્યાણના પ્રતિનિધિઓ દેશમાં છ મહિના રહ્યા તેટલી વારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, અને સોરઠમાં જાતવાન ઘોડા થાય છે તે, પાર વિનાના લઈને ઘેર જતા હતા, તેઓના ઉપર વનરાજે હલ્લો કર્યો, તેમને રૂટયા અને જીવથી મારી નાંખ્યા. આ ઉપરથી કલ્યાણના રાજા સાથે તેને વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો, તેમાંથી બચી જવા. ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી કેટલીક વારે તેને વગડામાં અથવા પહાડમાં જ્યાં સંતાઈ રહેવાની સારી જગ્યા મળી ત્યાં રહેવાની જરૂર પડી પણ તેને જે લૂટ મળી હતી તેથી તુરત જ પોતાની આગળની ધારી મૂકેલી ધારણા પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો, તે એ કે, નવું રાજધાની નગર અણહિલપુર અથવા અણહિલવાડ (અનહિલ પાટણ) બાંધવાનું તેણે શિર કર્યું.

એક કવિત છે તેમાં કહ્યું છે કે “સંવત ૮૦૨માં (૬૦ સં ૭૪૬) “સદાકાળ રહે એવું નગર સ્થાપવામાં આવ્યું; મહા વદિ ૭ અને અક્ષિષ્ટ “શનિવારે, ત્રીજે પોહોરે, વનરાજની આણુ વરતાઈ,” એક જૈન સાધુ, “જે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં કુશળ હતો તેની પાસે શહરની જન્મોત્તરી કરાવી પૂછ્યું.

૧ મેરૂંગ “મહાશ્વિકા” નામ લખે છે, અને કુમારપાલ ચરિતમાં મહાશ્વેદી એવું નામ છે.

૨ અબંધ ચિન્તામણિમાં લખે છે કે, વનરાજે તેમની પાસેથી એક લાખ રૂપાનાણું અને જાતવંત ચાર હજાર તેજ ઘોડા લીધા. વળી કુમારપાલ ચરિતમાં ૨૪ લાખ સોનામોહોર અને ૪૦૦ ઘોડા લખે છે, તેમ જ એક ખીજા પુસ્તકમાં ૧ લાખ કોરી જણાવી છે. ૨. ઉ.

તેણે જોઈને કહ્યું કે ૧૨૬૭ ની સાલમાં અનહિલપુર ભાગશે.” અક્ષાઉદીન ખુનીની વખતમાં આ ભવિષ્ય કેવી રીતે ખરું પડ્યું તે વિષે આગળ લખવામાં આવશે.

વનરાજનો જ્યારે રાજ્યાભિષેક* થયો ત્યારે વચન આપ્યા પ્રમાણે તેણે શ્રીદેવી પાસે રાજતિલક કરાવ્યું અને જાન્યને પ્રધાનપદવિષે સ્થાપ્યો. પછી વનરાજનું મન પોતાના જૂના રક્ષણહાર શીલગુણસુરિ ભણી ગયું. તેની પાસે એની માતા રૂપસુંદરી રહેતી હતી. જૈનધર્મના ખરા ઉપાસકને પોતાના ધર્મનિયમથી શાન્તિ મળે છે તે પ્રમાણે રૂપસુંદરી પોતાની વિધવા-વસ્થામાં અને પડતી દશામાં શાન્તિ પામેલી હતી. વૃદ્ધ રાણી અને તેનો ધર્મગુરુ જે મૂર્તિની પૂજા કરતાં હતાં તે મૂર્તિ સુદ્ધાં, તેમને અનહિલપુરમાં તેડી લાવ્યો. ત્યાં એક દેરાસર બંધાવ્યું તેમાં પેલી માતની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનું નામ “પંચાસર પારસનાથ” પાડ્યું. પ્રદક્ષિણા કરવાની જગ્યામાં વનરાજની મૂર્તિ રાજજત્ર સહિત સેવકના ડાળીથી પધરાવી છે, તે હજી સુધી છે.

* મેરુગ્રાના લખવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમે, પાટણના ગણેશના લેખમાં સં. ૮૦૨ ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ અને “પાટણની રાજવલિ” માં સં. ૮૦૨ શ્રાવણ શુદ્ધ ૨ સોમે વૃષભ લગ્ને વસાવ્યું લખેલ છે. રાણી મળલાલના રહેવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ આષાઢ સુદ્ધ ૩ છે.

જૈનધર્મને આવી રીતે તેણે આશ્રય આપ્યો. તેથી જૈન ગ્રંથકાર કહે છે કે “ધર્માથી કોઈ માનવું નથી પણ વનરાજની વેળાથી ગૂજરાતનું રાજ્ય આવકાએ સ્થાપ્યું છે.” આ પ્રમાણે જાત્યાભિમાન બનાવવાને તેને કારણ છે. વનરાજ પોતે કિયો ધર્મ પાળતો હતો તેનો કાંઈ નિશ્ચય થતો નથી. પણ તે દેવલકત કહેવાતો અને જે કામદેવે થોડી વાર પણ શિવ સરખા ઉપર જિત મેળવી હતી તે કામદેવને તેણે જિત્યો હતો તેથી તેનાં વખાણ થયાં છે. ઉમામહેશ્વર અને ગણપતિની મૂર્તિયો હજુ સુધી પાટણમાં છે; તેમના ઉપર લેખ (સં. ૮૦૨ નો) છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અનહિલવાડ સ્થાપ્યું તે વેળાએ વનરાજે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કદાપિ એમ પણ હશે કે એના પછી જે રાજાઓ થયા તેમની પેઠે આ પહેલો આવડા રાજા પણ પોતાના ધર્મ ભવેના અભિપ્રાયમાં જરા પણ મતાભિમાની નહિ હોય; અને અગરજે તે શિવલકત હતો તોપણ કૃતમતા અને પુત્રલકિતથી ઉશ્કેરાઈને, તેમ જ રાજનીતિને અનુસરીને, તેણે કદાપિ તીર્થંકરોના ધર્મના આચાર્યોને ઉત્તેજન આપ્યું હશે.

ઈ. સ. ૬૯૬ માં ૧ વનરાજ જન્મ્યો અને ઈ. સ. ૮૦૬ માં દેવ થયો અને અણહિલવાડમાં ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૨ તેના પછી તેનો કુમાર ચોગરાજ પાટ બેટો.

૧ મેરૂતગના લખવા પ્રમાણે વનરાજે ૧૦૯ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું તેમાં તેણે ૫૯ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કર્યું. સંવત્ ૭૫૨ વૈશાખ શુ. ૧૫ જન્મ; સંવત્ ૮૬૨ આષાઢ શુદ્ધ ૩ શુક્રવારે ચોગરાજને રાજ્યાભિષેક થયો છે તે લગભગ વનરાજની મરણતિથિ.

૨. ઉ.

૨ કલમાળા પ્રમાણે વનરાજ ઈ. સ. ૬૯૬ માં જન્મ્યો. અર્ધનઅકબરી ગ્રંથ ઉપરથી બુદ્ધિફાલ કહે છે કે ૭૪૬ માં તેણે નરવાળા બાંધ્યું. તે વેળાએ તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી. એ રીતે તે સન ૬૯૬ માં જન્મેલો એ વાત ખરી. અખંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે વનરાજે ૭૪૬ થી ૮૦૬ સુધી ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ ગણતરી પ્રમાણે તે ૧૧૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો ગણવો જોઈયે. કર્નલ ટાડ લખે છે કે તેણે ૭૪૬ થી રાજ્ય કરવા માંડ્યું તે ૫૦ વર્ષ સુધી કર્યું અને ૬૦ વર્ષનો થઈ તે મરણ પામ્યો. પણ છેક ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તો અણહિલપુર સ્થાપ્યું નહિ હોય, તેમ જ આ ગણતરીયે તેના મરણનું વર્ષ ખીલ પ્રમાણ સાથે મળતું આવતું નથી. સો વરા વનરાજનો જન્મદિવસ જે નક્કી કર્યો છે તે ખરો નથી. બલ્હાર રાજાઓના ધણા દિવસ સુધીના રાજ્ય સંબંધી ટાડસ બેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અને આર્ચ-સ્થાનના પ્રવાસિયોના લેખમાં જોવું.

બનરાજના પુત્ર સંબંધી થોડી જ વાત જાણવામાં આવી છે; તથાપિ તે-
ટલી થોડી વાત ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે જે સમયમાં થયો તે કરતાં
પણ વધારે સારા સમયને યોગ્ય હતો. તેણે નિરંતર પોતાનું રાજ્ય વ-
ધાર્યું, ને ઉપજમાં પણ વધારો કર્યો; તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતો, ને ઈ-
ન્દ્રના જેવો બાણાવળી હતો, તે સાથે વળી અસાધારણ એ હતું કે, તે વિ-
દ્યામાં નિપુણ હતો. ચૈાગરાજનું રચેલું પુસ્તક, તેના સંબંધી ઇતિહાસ લખ-
નારાઓની વેળા સુધી હયાતીમાં હતું, પણ તે શા વિષેનું હતું તે સંબંધી કાંઈ
ખબર પડી નથી. સૌ વક્ષા તો તે આવડાવંશની વંશાવળી વિષે હશે, અથવા
એમ નહિ તો વિશેષે કરીને ૧ ઉમાપતિની પ્રાર્થનાનું અથવા રાધાના અવતારી
૨ પ્રિયતમ કે જે સંબંધી ઘણી કવિતા થઈ છે, તેના વિષે હશે.

ચૈાગરાજ જેવામાં અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં બનેલી
માત્ર એક વાત ગૂજરાતના ઇતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે. સો-
રઠ માંહેલા પદ્મણ્ડે કેટલાંક પરદેશી વ્હાણુ આવી પ્હોંચ્યાં, તેમાં
વ્યાપારનો મૂલ્યવાન માલ ભર્યો હતો, તેઓ કિયે બંદરથી કિયે દેશ જવાને
હંકારી આવ્યાં તેની કંઈ ખબર ન હતી, તો પણ રાજની મનાઈ છતાં, તેનું
ઉદ્ધવન કરીને, ક્ષેમરાજ કુંવર જે યુવરાજ હતો તેણે વ્યાપારિયો ઉપર હલ્લો
કરીને તેમનો માલ લૂંટી લીધો. તેણે એક પરોણાગતનો નિયમ તોજ્યો
તેથી રાજને અતિ ખેદ થયો, અને ક્ષેમરાજ તથા તેના બીજા એ ભાઈ
લૂટ કરવાના કામમાં સામેલ હતા તેઓને કપકા ઈર્ષને કહ્યું કે “મારા આખા
“જિવનમાં મેં જે કાંઈ કર્યું હતું તે સર્વ ઉપર તમે પાણી ફેરવ્યું.” વળી
તેણે કહ્યું: “દૂર દેશાવરોમાં જૂદા જૂદા રાજાઓની કારકીર્દિ વિષેની ડાહ્યા
“પુરૂષોએ જ્યારે તુલના કરી હતી ત્યારે ગૂજરાતના રાજા ચોર લોકો ઉપર
“રાજ્ય કરે છે એવું કહી તેમને ધિક્કારી ફહાણા હતા. હું પણ તે રાજાઓની
“દારમાં ગણાઉં, એટલા માટે આપણા પૂર્વજોનું લાંછન મેં ધોઈ નાંખવા
“માંજું હતું. પણ તમારા લોભથી તે પાછું તાજું થયું છે. નીતિશાસ્ત્રમાં
“કહ્યું છે કે:—

શ્લોક—આજ્ઞામજ્ઞો નરેન્દ્રાણાં નિચ્છેદોડનુજીવિનામ્

પૃથક્કશ્ય્યા ચ નારીણામશસ્ત્રો વધ ડચ્યતે.

અર્થ:—રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય, અનુભવી(સેવક જન)ની આજીવિકાનો
છેદ અને સ્ત્રીની પૃથક્ક શ્ય્યા એ વળુ હથિયારે ત્રણેને ઘાત થયા ફહેવાય.”

૧ મહાદેવ અથવા શિવ. ૨ શ્રીકૃષ્ણ, જે વિષ્ણુનો અવતાર થયો તે.

૩ મેઝતુંગના લખવા પ્રમાણે સોમેશ્વર પત્તનને બંદરે વ્હાણુ આવેલાં તેમાં
તેજ હબર એક ઘોડા અને ૧૫૦ હાથી આદિ કરોડોનો માલ હતો. ૨. ઉ.

ચૌગરાજ^૧ ધણાં વર્ષ સુધી જીવ્યો અને પાંત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ચિતા ખડકાવી બળી મુવો.^૨

ચૌગરાજની પછીના તરતના થનારા કમાનુયાયી વિષેની વાત, ચૌગરાજની વાત કરતાં પણ આપણા હાથમાં થોડી આવી છે. તેનો કુંવર દ્વૈમરાજ કોધી સ્વભાવનો હતો, અને તેને લીધે તેને કોઈની સાથે બનતું નહિ. તે પોતાનાં સર્ગાનાથી જૂદો પડ્યો હતો. તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના રાજ્યભંડારનો વધારો કર્યો હતો. તે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૯૦ સં ૮૬૬ માં મરણ પામ્યો.

પછી દ્વૈમરાજનો પુત્ર શ્રીભૂવડ^૩ ગાદિયે બેઠો. તેણે ૬૦ સં ૮૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેનું રાજ્ય સલાહશાન્તિથી ભરેલું અને ચડતું થતું ચાલ્યું. તેની સામે કોઈ શત્રુ થયો નથી.

તેના પછી વૈરીસિહ^૪ થયો તેનું રાજ્ય તેના પિતા ભૂવડના કરતાં વધારે માથાકૂટભરેલું ચાલ્યું. તે જંગલિયોના સામે થયો અને તેમાં તે જિત પામ્યો.—“યુદ્ધમાં લડતાં તે કદિ હાર પામ્યો નથી.” તેને તેના બુદ્ધિશાળી પ્રધાનનો આશ્રય હતો. અહિં જે પરદેશના લોકો સાથે લડાઈ થવાનું લખ્યું છે તે વિષેનો કશો પત્તો હાથ લાગ્યો નથી.

વૈરીસિહની પછી તેનો પુત્ર રતનાદિત્ય અથવા મુસલમાની ઇતિહાસ

૧. ચૌગરાજના સમયમાં ચિતોડમાં ખેમાન રાજ (ઈ. સ. ૮૧૨થી ૮૩૬ સુધી) રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર મુસલમાનોએ હુલ્લો કર્યો હતો એમ કહે છે; તેમાં મૂજરાતમાં પછીથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રાજ્યો સાથે નીચે લખેલા પશ્ચિમ દેહેલોટી રાજને આશ્રયે આવ્યા હતા—ભાંગરોલથી મકવાહન; તારાગઢથી (તારિંગા ?) રેહેવર; પટ્ટણથી રાજવંશી આવડા; સિરોહીથી દેવડા; જુનેગઢથી જાદવ, પાટડીથી જાલા, ચોટિયાલાથી (ચોટયાલા) બલ્લ; પિરમગઢથી ગોહિલ. મુસલમાનોની સામે ચૌગરાજને ખેલાળ્યો હતો એવું અમને મળેલા આધાર ઉપરથી જણાઈ નથી, તેમજ મૂજરાતમાં એટલા બધા પ્રાચીન કાળથી, સૌરાષ્ટ્રના ચડુ અને બળવંશ સિવાય જે જાતિના રાજ-ઓનાં નામ ઉપર લખ્યાં છે તે જાતિયો ભારે હેયાતીમાં હોય એમ જણાઈ નથી. (અન્યકર્તા.)

ઉપરની ટીપમાં તારાગઢનું નામ કૌસમાં તારિંગા લખ્યું છે તે ભૂલ છે કારણ કે પૃથ્વીરાજ રાસામાં અનભેરનું નામ તારાગઢ લખેલું છે માટે કૌસમાં અનભેર ભેઠએ. ૨. ઉ.

૨. પોતાના કુમારોની ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અયોધ્ય વર્તણુંક ઉપરથી પ્રાચીન-વેશન વ્રત ધારણ કરી ૧૨૦ વર્ષની વયે સં. ૮૯૭ માં ચિતાપ્રવેશ કર્યો. ૨. ઉ.

૩ તેનું બીજું નામ રાજ પીયુ હતું. ૪ મુસલમાન ઇતિહાસકારે બેહીરસિંગ અથવા વીરસિંહ નામ લખ્યું છે, વળી બિજયસિંહ નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે. ૨. ઉ.

અખનારાઓ જેને રેશાદત કરીને ફેરવે છે તે ૪૦ સં ૯૨૦ માં ગાદિયે બેઠો.

“તે પૃથ્વીને વિષે સૂર્ય જેવો હતો, તેની શોભા અનુસ્ય હતી, તેણે “દુનિયાનું દુઃખ નિવારણ કર્યું, તે અળવાન, હિમ્મતવાન, અને વચન “પાળવામાં પ્રખ્યાત હતો. તે પોતાના રાજ્યમાં ચોર, ઠગારા, સ્ત્રીલપટ અને જૂઠાઓને વસવા દેતો નહિ.” તે સન ૯૩૫માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો કુંવર રસામતસિંહ ગાદિયે બેઠો. તે વનરાજના કુળનો છેલ્લો રાજા હતો. તેની સાથે આવડા વંશની સમાપ્તિ થઈ.

એમ. રનોડોના અખ્યા પ્રમાણે, આર્યસ્તાનના પ્રવાસિયોએ હિન્દુસ્થાનની ભેટ લીધી હતી તે, ક્ષેમરાજ અને ભૂવડની કારકીર્દિમાં લીધી હતી; અને આ બંને રાજ્યોનો વૃત્તાન્ત થોડો મળ્યો છે, તેવામાં વળી તે પ્રવાસિયોની નોંધ અગર જે આ જગ્યાએ લાગુ પાડવી કઠણ છે, તો પણ વનરાજના વંશજોને લાગુ પડે છે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે, માટે આ જગ્યાએ દાખલ કરવા યોગ્ય છે. પહેલો પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે ફેરવે છે:-

“હિન્દુ અને ચીનાઈ બંને લોક કબુલ કરે છે કે, પૃથ્વી ઉપર ચાર “મહાન અથવા મુખ્ય રાજ્યો છે; તેમાં આર્યસ્તાનનો રાજા મુખ્ય છે, “અને નિઃસંશય બીજા રાજ્યો કરતાં તે ઘણો જ શક્તિમાન, ઘણો દ્રવ્ય-“વાન, અને સર્વ વાતે સર્વોત્તમ છે, એવું પણ તેઓ માન્ય કરે છે; તેનું “કારણ એ જ કે, તે મહોટા ધર્મનો અધ્યક્ષ અને રાજા છે, તેમજ તેનાથી “મહોટાઈમાં અને સત્તામાં કોઈ પણ ચડિયાતો નથી.

“ચીનનો અધિરાજ, આર્યસ્તાનના રાજા પછીની પોતાની પદવિ “ગણે છે, તેના પછી ગ્રીક લોકોનો રાજા છે; અને છેલ્લો, મોહરમી અથ

૧ અધનઅકબરીમાં આવડાવંશની વિગત આપી છે તેમાં રાવતસિંહ નામ લખ્યું છે:-

રામરાજ (વનરાજ)	૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
યોગરાજ—	૩૫ ”
ક્ષેમરાજ (લીમરાજ)	૨૫ ”
રાજા પિયુ (ભૂવડ)	૨૬ ”
રાજા વિજયસિંહ	૨૫ ”
રાજા રાવતસિંહ (રનાદિત્ય)	૧૫ ”
રાજા સાવંતસિંહ (સામતસિંહ)	૭ ”

૧૯૬

૨ મેરુગં એનું નામ ભૂયગડ દેવ ફેરવે છે.

૨. ઉ.

“આદન, અથવા જેઓ પોતાના કાન વિધાવે છે, એવા (કાનફટા) લોકોને
 “બહાર રાજ છે. આ બહાર રાજ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિખ્યાત છે;
 “અને ત્યાંના ખીજ રાજઓ, અગર જે કે પોતપોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર
 “છે, તો પણ, બહારની આ અસાધારણ શક્તિ અને શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે.
 “જ્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલે છે ત્યારે તેના માનની ખાતર તેઓ
 “તેમનો અતિ સત્કાર કરે છે. આર્ય લોકોની રીતિ પ્રમાણે આ રાજ
 “દેદીપ્યમાન તુષ્ટિદાન આપે છે, તેની પાસે હાથી, ઘોડા ઘણા છે, અને તેનો
 “ભંડાર પણ ભરપૂર છે, તેને ત્યાં થારતેરિયન દ્રામ નામનું રૂપાનાણું ચાલે છે.
 “આ શિક્ષો આરેખિક દ્રામ કરતાં અર્ધો દ્રામ વજનમાં વધારે છે; રાજની
 “મહોરનો તેમાં સિક્કો પાડવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રથમ થયેલા રાજના છેલા
 “વર્ષથી એટલે તે જે સાલમાં ગાદિએ બેઠો હોય તે સાલ તેના ઉપર છપાય
 “છે. આર્ય લોકોની પેઠે મુસલમાની સનથી તેમનાં વર્ષ ગણાતાં નથી, પણ
 “પોતાના રાજઓના વર્ષથી ગણે છે. તેમના રાજઓમાંથી ઘણા રાજઓ
 “બહુ વર્ષ સુધી હવ્યા છે. અને ઘણાઓએ પચાસ વર્ષ ઉપરાંત રાજ્ય કર્યાં
 “છે. આર્ય લોકો ઉપર તેઓ કૃપાદષ્ટિ રાખતા હતા તેથી તેઓ માને છે કે
 “અમારો લાંબો આવરદા થયો અને અમે ઘણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. ખરું
 “જોતાં, આ રાજઓ કરતાં આર્ય લોકોના ઉપર અંતઃકરણથી વધારે પ્રીતિ
 “રાખનારા ખીજ કોઈ નથી, અને તેઓની પ્રજા પણ આપણે માટે તેવો જ
 “ભાવ રાખે છે.

“જેમ ખુશરૂ અને ખીજ સામાન્ય નામ હોય છે તે પ્રમાણે બહાર એ
 “નામ પણ આ સર્વ રાજઓને સામાન્ય રીતે લગાડવામાં આવે છે, તે કંઈ
 “વિશેષ નામ નથી. જે દેશમાં આ રાજની સત્તા ચાલે છે તે દેશ કમકમ
 “(Kamkam) નામના પ્રાન્તના કિનારાથી શરૂ થાય છે, તે ભૂમિને માર્ગે
 “ચીનની સરહદ સુધી જઈ પહોંચે છે. તેની આસપાસ તેની સાથે લડનારા
 “ઘણા રાજઓનાં રાજ્ય છે, તો પણ તે તેઓના સામે ચડતો નથી. આ
 “રાજઓ માંહેલો એક રાજ હરઝ (Haraz) કરીને છે તેની ફોજ ઘણી
 “વધારે છે. અને હિન્દુસ્થાનના ખીજ સર્વ રાજઓ કરતાં તેનું જોર ઘોડા-
 “ઓની આબતમાં ઘણું છે; પણ તે આર્યોનો શત્રુ છે; અગર જે તેવો
 “છે ખરો, તો પણ તેની સાથે તે કબૂલ કરે છે કે આર્યોનો રાજ સર્વ
 “રાજઓમાં શિરોમણિ છે; મુસલમાનો વિષે એના જેટલો ધિક્કાર હિન્દુ-
 “સ્થાનના ખીજ કોઈ રાજને નથી. તેનું રાજ્ય બૂશલાકા ઉપર છે. તેમાં
 “ઘણું દ્રવ્ય છે તે જાંટ તથા ખીજ દોર પણ ઘણાં છે. ત્યાંના લોકો રૂપું

“ધોઈ ફહાડે છે. તેનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને તેઓ ફહે છે કે ખંડસ્થ
“ભાગમાં તેની ખાણો છે. આ દેશમાં ચોર વિષેની વાત તો ચાલતી જ નથી.

“આ રાજ્યની એક બાબુએ તાફેક (Tafek)નું રાજ્ય છે, તેનો
“વિસ્તાર ઘણો નથી; ઈન્ડિઝના સર્વ ભાગ કરતાં, અહિના રાજાને ત્યાં
“અતિસુંદર, ગોરી સ્ત્રિયો છે. પણ તેની ફોજ થોડી છે તેથી તેની આસ-
“પાસના રાજાઓની સત્તા એના ઉપર છે. બલ્હારના જેવો તેને આખોના
“ઉપર પ્રીતિ ભાવ છે.

“રાહમી (Rahmi) નામના રાજાના રાજ્યની સરહદે આ રાજ્યો
“છે. આ રાજા છે તે, હરઝના રાજા સાથે તેમજ બલ્હાર સાથે લડે છે.
“તે તેના કુળ વિષે અથવા તેના રાજ્યના પ્રાચીનપણા વિષે ઘણો મોભ્લા-
“વાજો ગણાતો નથી, પણ તેની ફોજ બલ્હાર રાજાની ફોજ કરતાં તો થું
“પણુ હરઝ અને તાફેકના રાજાઓની ફોજ કરતાં વધારે છે. ફહે છે કે
“એ રાજા જ્યારે રણસંગ્રામમાં ચડે છે ત્યારે પચાસ હજાર હાથીને મોખરે
“તે ચાલે છે, અને ઘણું કરીને તો તે શિયાળાની ઋતુમાં કુચ કરે છે,
“બીજી એક ઋતુમાં કરી શકતો નથી; કેમકે હાથિયો તરસ સહન કરી
“શકતા નથી. લોકો ફહે છે કે તેની ફોજમાં દશથી પંદર હજાર સુધી તંબુઓ
“છે. આ જ દેશમાં તેઓ રૂનાં લૂગડાંના પોશાક એવી ચમત્કારિક રીતિથી
“અનાવે છે કે તેવા બીજી કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતા નથી. આ પોશા-
“કનો ઘણોખરો ભાગ સફાઈદાર હોય છે અને તે એવા ખારીક વણુતરના
“હોય છે કે સાધારણ કદની વીંટીમાંથી પાર કાઢાડી શકાય.

“આ દેશમાં હલકા શિક્કાને ટુંકાણે કાઢિયો ચાલે છે, તથાપિ સોના-
“રૂપાના શિક્કા તેમનામાં છે. ઘોડાનો સામાન કરવામાં અને ઘર છાજવામાં
“કુંવાર અને કાળાં રૂવાડીનાં ચામડાં વાપરે છે. આ જ દેશમાં પ્રખ્યાત
“કરકનદન Karkandan અથવા ગેંડા હોય છે. * * *

“આ રાજ્ય પછી બીજું એક રાજ્ય છે, તે કિનારેથી દૂર જમીન
“ઉપર છે તેને કાશબિન (Kashbin) ફહે છે. ત્યાંના રહેવાશિયો ગૌર વર્ણના
“હોય છે ને તેઓ કાન વિધાવે છે. તેઓ કાટ પાળે છે અને તેમનો દેશ
“ઉત્તર અને પૂર્વ હોય છે.

“કિનારેથી વળી વધારે છે, હિત્રંજ (Hitrange) નામનું એક
“નદાનું રાજ્ય છે, તે ઘણું ગરીબ છે; પણ તેમાં એક અખાત છે, ત્યાં
“દરિયામાંથી અખરના દગડાં દગડાં આવે છે. વળી તેમને ત્યાં, હાથીદાંતની

“હત છે અને મરી પણ થાય છે, પરંતુ મરી થોડાં નીપજે છે, તેથી, ત્યાંના
“રહેવાશી, તે લીલાં ને લીલાં, ખપમાં આણે છે.

“બહાર” એ નામ ઉપરથી, અનહિલવાડના અસલી ચાવડા રા-
જાઓ સાથે કશોય સંબંધ બેસારવો કઠણ છે. બહારનું રાજ્ય કમકમના
કિનારાથી તે ચીનની સરહદ સુધી પહોંચ્યું છે, એવું જે એનું વર્ણન આપ્યું
છે, તે ઉપરથી પણ પત્તો લાગે એમ નથી. ખીજા રાજાઓ ઉપર બહારના
ઉપરીપણા વિષેની ગણના લોકોમાં માન્ય કરવામાં આવેલી છે, તેના કરતાં
પ્રવાસિયોએ તે વિષે હદ બાંધીને લખ્યું છે. તેઓએ લખ્યું છે કે “ત્યાંના
રાજા, અગર જે બહારની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે તે પણ પોતપોતાનાં
રાજ્યમાં સ્વતંત્ર છે.” અને ફરીથી ખીજા જગ્યાએ લખે છે કે “આખા
“ઇન્દીઝમાં બહાર રાજાધિરાજ છે;” તથાપિ “ત્યાંનાં ઘણાંએક રાજ્ય છે
“તે એક જ રાજાના સ્વાધીનમાં નથી, પણ દરેક પ્રાન્તનો જૂદો જૂદો રાજા
“છે.” હરઝના રાજા વિષે લખ્યું છે કે, ભૂશલાકાના ઉપર તેનું રાજ્ય હતું,
અને તેની પડોશના રાજાઓ કરતાં તેની પાસે થોડા ઘણા હતા. આ વૃત્તાન્ત
સોરઠના ચાદવ કુલના રાહ, કે જેની રાજધાની ગિરનાર પાસેના ડુંગર ઉપર
જૂનો કિલ્લો હતો તે હતી, તેની સાથે મળતું આવે છે. તાદેક અથવા કાશ-
મિનના રાજાઓના વૃત્તાન્ત સાથે મેળવી એવાને કશું સાધન હાથ લાગતું
નથી; તેમ જ રાહમી વિષે કંઈ મળતું નથી. કર્નલ ટાઉ કાશમિનને કચ્છ જૂજ
હરાવે છે, પણ તે “કિનારેથી દૂર જમીન ઉપર” આવેલું હોતાં બાગ્યે જ હરાવી
શકાય એમ છે. એ જ ગ્રંથકર્તા કલ્પના કરે છે કે હિન્દુ તે રાત્રું-
જયને લાગુ પડે છે. રેનોડોએ જે સામાન્ય વિષય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય
આપ્યો છે તે હજી કંઈક વધારે લાગુ પડે છે. તે કહે છે કે, “આ દેશોનાં
“નામ જે આપણને મળી આવ્યાં છે, તેનો ઘણોખરો ભાગ અપભ્રંશ થઈ
“ગયો છે; અને આખી અક્ષરમાં તે લખી બતાવવાને કઠણ છે તેથી શક-
“ભરેલી કલ્પના કરવામાં કશો માત્ર નથી.”

તો પણ એ પ્રવાસિયે ચાલતા આવેલા રેવાજ વિષે લખ્યું છે તે
ગૂજરાતના હિન્દુઓને લાગુ પડી શકે એવું છે. અગ્નિ અને પાણીમાં પડવા

૧ બહાર એ રાજા બાળક રાય(સૂર્ય રાય)નો અપભ્રંશ થયો હશે એવી
બહુધા ધારણા થઈ છે; બાળીરાય (વલ્લીરાય એટલે વલ્લીના રાજાને અર્થ,) ભૂતાઈ
(ભૂત + અર્ક=પોષક સૂર્ય, રાજાનો ખિતાબ,) અથવા બાળ નામના પરમજ્ઞા ઉપરથી
ઓળખાવાતી ખુજ. રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ બારમાને પૃષ્ઠ ૭ મે અને
ખીજાં ત્યાં પ્રમાણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી.

વિષેનો જે વૃત્તાન્ત છે તેનો ઉતારો અમે હવે કરિયે છિયે, અને આ ઉપરાન્ત વળી મુડદાને બાળવાનો ચાલ છે, તેથી સ્ત્રિયો પોતાના ધણીની પછવાડે તેની ચિતામાં બળી મરે છે; તપસ્વી નમ્ર અથવા માત્ર મૃગચર્મ ધારણ કરીને સૂર્યના તાપ સામું કેટલાક કાળ સુધી જોઈ રહેવાનું તપ આચરે છે એ આદિ ચાલ છે તે વિષેનો ઉતારો પણ અમે આપિયે છિયે. તે પ્રવાસી લખે છે કે,

“આ સર્વે રાજ્યોમાં રાજ્યસત્તા રાજાનાં કુટુંબિયોમાં જ રહે છે, “ત્યાંથી છટ્ટી પડતી જ નથી; અને એક જ કુટુંબના, એક બીજાની પછવાડે “ગાદિયે બેસે છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્વાન, વૈદ્ય, અને બધી જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્ર “બાળનારા બધા કારીગરોની જૂદી જૂદી નાતો છે, અને જેઓનો ધંધો “જૂદો છે તેઓ એકબીજાની નાતમાં કદિ મળી જતા નથી.” એક કરતાં વધારે સ્ત્રિયો પરણવાનો ચાલ, ખાવામાં માત્ર ચોખા વાપરવાનો સાધારણ ચાલ, મુર્તિ પાસેથી પ્રત્યુત્તર લેવાનો ચાલ, ખાતાં ખેડાં નહાવાનો ચાલ અને બીજા ચાલ વિષે પણ લખ્યું છે. વળી લખ્યું છે, કે “હિન્દુસ્તાનનાં રાજ્યોમાંથી “રાજાઓને જોઈયે એટલા મહત્ત સિપાઈઓ મળી શકે છે, ને તેઓને લગાઈ ને “સાડે એકડા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાને ખર્ચે રણબ્રમિ ઉપર જાય “છે, ને રાજાને માથે કાંઈ પડતું નથી.”

અબ્રુઝીદ અલ્લહસન, બીજો પ્રવાસી ઉમેરો કરે છે કે, “હિન્દુઓમાં “એક સાધારણ ચાલ છે કે, સ્ત્રી અથવા પુરૂષ, ત્યારે ઘરડાં ધાય અથવા “જાણે કે ઘણાં વર્ષ થવાથી હવે મરી જવાશે ત્યારે પોતાના કુટુંબનાં માણ- “સોને કાંઈ રાખે છે કે અમને અગ્નિમાં હોમજો, અથવા પાણીમાં જળપાન “કરજો, કારણ કે તેઓને નિશ્ચય હોય છે કે અમારો બીજો અવતાર થશે.” તે કહે છે કે, “હિન્દુઓમાં યોગી અને વૈદ્ય હોય છે તે બ્રાહ્મણને નામે “ઝોળખાય છે. તેમનામાં કવિઓ હોય છે, તેઓ રાજાઓનાં જૂઠાં વખાણની “કવિતા કરે છે. તેઓનામાં જોશી છે; વિદ્વાન, ભવિષ્યવર્તનારા, અને પક્ષિ- “યોનું બ્રમણ બાળનારા પણ છે, અને બીજા, જન્મશાસ્ત્રની ગણતરી બાંધવાનો “દ્રાકો રાખનારા પણ છે, તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ગોરાજના રાજ્યમાં કનુજ^૧

૧ “એશિયા ખંડના ધણા ખરા લોકો જ્યોતિષ વિધાની તરફેણમાં એટલા બધા, “ધંધા હોય છે કે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે, તેઓ એવું માને છે કે જે જે બનવાના “લેખ, ઉપરથી લખાયા હોય છે તે તે લેખ નીચે બને છે. હરેક કામ કરતાં ખેડાં “તેઓ જોશીને પૂછે છે; લગાઈ કરવા સાડે બે સેના, સજ્જને સામસામી તૈયાર થઈ રહી “હોય પણ શકુનની ધડી નક્કી કર્યા વિના લગાઈનો મારંબ કરવાનો વિચાર સેનાપતિ- “ના મનમાં આવેજ નહિ-તેમ જ જોશિયોને પૂછ્યા વિના કાંઈ સેનાપતિ ઠરાવવામાં

“નામનું મોટું નગર છે ત્યાં છે.” તે ચોમાસાના લક્ષણ વિષે લખે છે કે,-
“ચોમાસું છે તે હિન્દુઓનું જીવન છે; જે વર્ષાદ વરસે નહિ, તો તેઓને
“ઘણી આપદા વેઠવી પડે.”

યોગી લોકોનો વૃત્તાન્ત અણુઝીદે લખ્યો છે તે અમે નીચે દાખલ કરિયે
છિયે. અણુઝીદે તેઓને “ખિકાર” કહે છે, કર્નલ ટાડ કલ્પના કરે છે કે એ
શબ્દ ફરી એ શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ ગયો છે, પણ આવા ભીખી ખાનારા
લોકોને “ભીખારી” કહે છે તે ખિકારની સાથે સારી રીતે મળતો આવે છે.

“હિન્દુસ્થાનમાં એક જાતના માણસો હોય છે તે ખિકાર કહેવાય છે,
“તેમના જીવન સુધી તેઓ નાગા કરે છે, અને તેમનું શરીર ઢંકાય એટલા
“તેમના વાળ વધારે છે. તેઓ તેમના નખ વધારે છે, તે અણીદાર અને
“તરવારના જેવા તીના થાય છે, કદિ તેઓ તેમને લેવરાવતા નથી, પણ તેમની
“મેળે ખરી પડવા અથવા કપાઈ જવા દે છે. આમ કરવામાં તેઓ ધર્મ
“માને છે. તેઓ મારીના શકારને દોરીમાં પેરાવીને ગળામાં ઘાલે છે; જ્યારે
“તેઓને ખૂબ લાગે છે ત્યારે કાઠિ હિન્દુને ખારણે ઉભા રહે છે, અને જેઓ
“અંદર હોય છે તેઓ ત્વરાથી રાંધેલા ચોખા આણી આપે છે, ને તેમાં
“ઘણું પુણ્ય સમજે છે; શાણકામાં ખાઈને જાય છે તો પછી ઘણી અગત્ય
“પણા વિના પાછા આવતા નથી. પ્રવાસિયોની સોઈને માટે ધોરી રસ્તા
“ઉપર ધર્મશાળા અંધાવામાં પુણ્ય ગણવામાં આવે છે; ત્યાં દુકાનદારોને
“વસાવે છે એટલે જે જે વસ્તુ જોઈયે તે તે પ્રવાસિયોને ખરીદવાને બની
“આવે છે.” ખીજી જગ્યાએ લખે છે કે, “કેટલાક હિન્દુઓ એવા છે કે
“એક ભાણામાં બે જણા ભેગા બેસીને જમતા નથી, એવી રીતે જમવામાં
“તેઓ મોટું પાપ સમજે છે. જે સૌ જણા જમવાને એકઠા થયા હોય તો
“દરેક જણને એકબીજાને અજ્ઞા વિના જૂદા જૂદા ભાણાં જોઈયે છિયે. તેમના
“રાજન, અને ધાર્મિક માણસોને માટે રોજ રોજ તાજી રસોઈ થાય છે. ને
“નાણિયેરિનાં પાંદડાંનાં બનાવેલાં પત્રાળાં અને પડિયામાં તેઓ જમે છે. જમી

“આવતો નથી. લગ્ન થતાં નથી, અને પ્રવાસ કરવાને પણ નીકળતા નથી. ગુલામ વેચાતો
“લેવો હોય, અથવા નવું લગ્ન પ્રથમ પ્હેરવું હોય એ આદિ ઘણાં હલકાં કામમાં પણ
“જેશીને પૂછ્યા વિના ચાલતું નથી. આ મૂર્ખાઈબરેલો વ્હેમ સર્વેને એટલો બધો દુઃખ-
“દાયક થઈ પડ્યો છે, અને તેથી એવાં અગત્યનાં અને અણુજમતાં પરિણામો નીપજે
“છે કે, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે, એટલું છતાં પણ એ વ્હેમ આટલી લાંબી મુદત સુધી
“જારી રહ્યો છે. છાની અને ઉધારી સર્વે વાત જેશીને ઉધારી કરીને કહેવી પડે છે,
“તેની સાથે વળી જે જે ઉપાય કામે લગાડવાના હોય તે પણ કહેવા પડે છે.”-
અર્નિયરનું ઇરિવિંગ જાકે કરેલું બાધાન્તર.

“રજા પછી પત્રાળાં પડ્યા અને જે કાંઈ વધેલું હોય તે સર્વ પાણીમાં નાંખી દે છે. આ પ્રમાણે હમેશાં નવી સામગ્રી જોઈએ જિયે.”

“હિન્દુ રાજાઓ હીરે જડેલી સોનાનાં કડકિયાં પહેરે છે. વળી “તેઓ જૂઠા જૂઠા રંગના રત્નના મૂલ્યવાન ગણબંધ પહેરે છે, તેમાં મુખ્યત્વે “કરીને લીલમ અને લાલો હોય છે; પણ તેમને મોતી વધારે પસંદ પડે છે. “અને તેનું મૂલ્ય ખીજાં બધાં જવાહીર કરતાં ચડે છે. હાલમાં તેઓ પોતાની “ખીજા મૂલ્યવાન વસ્તુ સાથે રાખી મૂકે છે. દરબારના રાજશ્રી લોક, મ્હોટા “અધિકારી અને વ્યૂહપતિઓ એવા જ જવાહીરના હાર પહેરે છે; તેઓ દંકડી “ચાળનાં કડકિયાં પહેરે છે, અને પોતાના પરિવાર સહિત પ્હાર નીકળે છે “ત્યારે સૂર્યનો તડકો અટકાવવા મોરનાં પીછાંનું છત્ર ધરાવે છે.”

—:૦:—

પ્રકરણ ૪.

મૂળરાજ સોલંકી (ધ. સ. ૯૪૨ થી ૯૯૭)

સોલંકી વંશ.^૧

ઇતિહાસકર્તા સામતસિંહનું સાફ લખતા નથી. તેઓએ તેને માટે એવું લખ્યું છે કે, તે કીર્તિમાન રાજા ન હતો; તેને રાત કે દાહાડો બોલવામાં

૧. રાસમાળા પ્રમાણે.

	ક્યારે ગાદીપતિ થયા		ક્યાં સુધી ભોગવી		કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
૧ મૂળરાજ	૯૯૮	૯૪૨	૧૦૫૩	૯૯૭	૫૫
૨ આમુષ્મરાજ	૧૦૫૩	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ જલ્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦૧૧
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ લીમદેવ (મ્હોલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૫૦
૬ કર્ણ	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૨૨
૭ સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૬૯	૧૧૪૩	૪૯
૮ કુમારપાળ	૧૧૬૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અબયપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મૂળરાજ (ખીજો) (ખાજ મૂરાજ)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ લીમદેવ (ખીજો) (લોખો લીમ)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૬૮	૧૨૪૨	૬૩
૧૨ ત્રિભુવનપાળ	૧૨૬૮	૧૨૪૨	૧૩૦૦	૧૨૪૪	૨

કશે વિચાર નહતો; તેનામાં વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ; સાફ કે નરસું, હિત કે અહિત એમાં કશે ભેદ તે સમજતો નહિ; અને જાણુ તે પોતાનું મન ફેરવ્યાં કરતો. તેણે સાત વર્ષની ટુંકી મુદત સુધી રાજ્ય કચું તેમાં શું શું અન્યું તે નોંધી રાખ્યું નથી, માત્ર એટલું જ લખ્યું છે કે, તેને

“આચીન મૂળરાત”નો કત્તો આલુક્ય (સોલંકી) વંશની વંશાવળી આ રીતે આપે છે—
ક્યારે ગાદીપતિ થયા. ક્યાં સુધી રાજ્ય કચું. કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

	સંવત	સન	સંવત	સન	
૧ મૂળરાજ	૧૦૧૭	૯૬૧	૧૦૫૨	૯૯૬	૩૫
૨ આમુવડરાજ	૧૦૫૨	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ વર્ણભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ ભીમદેવ (ખેલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૪૨
૬ કર્ણદેવ	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૩૦
૭ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૪૯
૮ કુમારપાળ	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અનંયપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મૂળરાજ (ખીલો)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ ભીમદેવ (ખીલો)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩

દ્વાયાત્રયની ટીકાની ટીપ અને સુરથોત્સવમાં મૂળરાજ સં. ૯૯૩ માં ગાદિયે બેઠો એમ લખ્યું છે.

“અખંધ ચિન્તામણિ” (મેરુતંગાચાર્યનો), જિનમંડન ઉપાધ્યાયના “કુમારપાળ મખંધ” અને “ખટાવલી”માં મૂળરાજે ૫૫ વર્ષ, આમુવડરાજે ૧૩ વર્ષ, વર્ણભરાજે ૭ માસ, દુર્લભરાજે વર્ષ ૧૧ ને માસ ૬, ભીમરાજે વર્ષ ૪૨ (અખંધચિન્તામણિની એક પ્રતમાં વર્ષ ૫૨ લખેલ છે) રાજ્ય કચું લખ્યું છે.

“કુમારપાળ મખંધ” અને “ખટાવલી”માં કર્ણદેવે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કચું ફેલે છે. સિદ્ધરાજે રાજ્ય કચ્યાનું અખંધ ચિન્તામણિ ૪૯ વર્ષ; અને “ખટાવલી” વર્ષ ૪૮, માસ ૮, અને દિવસ ૧૦ ફેલે છે.

કુમારપાળે ૩૦ ચિં. અને કુ. ૩૦ વર્ષ ૩૧; અને ખટાવલી વર્ષ ૩૦, માસ ૮ ને દિવસ ૨૭ રાજ્ય કચું ફેલે છે.

અનંયદેવે ૩૦ ચિં. વર્ષ ૩; અને ખટાવલી વર્ષ ૩; માસ ૧૧, ને દિવસ ૨૮ રાજ્ય કચું ફેલે છે.

મૂળરાજ (ખીલો) અ. ચિ. વર્ષ ૨; ખટાવલી વર્ષ ૨, માસ ૧, ને દિવસ ૨૪ રાજ્ય કર્યાનું લખે છે.

ભીમદેવ (ખીલો) અ. ચિ. વર્ષ ૬૩; ખટાવલી વર્ષ ૬૫, માસ ૨, ને દિવસ ૮ રાજ્ય કચું લખે છે.

“ખટાવલી” ભીમદેવ (ખીલ) પછી પાદકાશન ગાદિયે બેઠો તેણે ૭ દિવસ રાજ્ય કર્યાનું; તે પછી ચિલુવનપાળે માસ બે ને દિવસ બાર રાજ્ય કર્યાનું ફેલે છે. તે પછી આલુક્યની બીજી સાખાના વાયેલાને હાથે મૂળરાતની ગાદી મળે.

કાંઈ સંતાન નહતું. તે ઉપરાન્ત અણહિલવાડની ગાદિયે સોલંકી વંશ શી રીતે આવ્યો તેનો વૃત્તાન્ત પણ લખ્યો છે.

કલ્યાણના રજૂવડ રાજાની ચોથી પ્હેડિયે જીવનાદિત્યકરીને રાજા થયો, તેને ત્રણ કુમાર હતા, એકનું નામ રાજ, બીજાનું નામ બીજ, અને ત્રીજાનું નામ હંડક (દડક). તેઓ સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં સામંતસિંહના દરબારમાં આવ્યા. સો વશા તો એકલી યાત્રાને માટે જ તેમણે પોતાનું ઘર છોડ્યું નહિ હોય, પણ રજપૂત રાજવંશિયોના ન્હાના ભાઈયોના

૧ આવડાના બાટના કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે,

સામંતસિંહને સંતાન ન હતું એમ કહેવામાં આવે છે તો પછી મૂળરાજને તેના પછી પાટે બેસવાનો સંભવ છતાં તે તેને મારી નાંખત નહિ, પરંતુ સામંતસિંહને એક કુંવર હતો તેનું નામ અહિપત હતું. જ્યારે મૂળરાજે સામંતસિંહને માર્યો ત્યારે અહિપતને લઈને તેની મા, જે બાટી રજપૂતાણી હતી તે, પોતાને ખિસ્ત તણેત (સિન્ધ અને આરવાડની વચ્ચેના રજુમાં છે) ગઈ. કેમકે જેસલે જેસલમેર વસાવ્યું તે પ્હેલાં બાટી રજપૂત ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. અહિપતનું વય આ સમયે સુમારે એક વર્ષનું હતું. કેટલેક વર્ષે તે કચ્છમાં લાખા કૂલાણીને શરણે આવ્યો તેથી મૈસરગઢ ગામ તથા તેની આસપાસની ભોંય તેના નિર્વાહને અર્થે આપી. મૂળરાજ અને લાખા કૂલાણીને વૈર બંધાવાનું આ પણ એક કારણ હોય એવો સંભવ છે. લાખા કૂલાણી આટકોટ પાસેની લડાઈમાં ૪૦ સં ૯૭૯માં મરાયો, અને મૂળરાજે કચ્છ ખાલસા કર્યું, તેવામાં અહિપતે તેનાં ઘણાં ગામ કબજે કરી લીધાં (કેટલાક કહે છે કે ૯૦૦ ગામ લીધાં) અહિપતની પંદરમી પ્હેડિયે પૂંજેજ આવડો થયો; પોતાના સમયમાં તે મૈસરગઢ ખોઈ ખેડો. આ સમયે કચ્છમાં જામ ધાવજ અને પછી વેણજ હતા, તેમના સમયમાં, જામ અબડાનિયે ઘણી લડાઈયા કરી છે. તેણે આવડાઓને નસાડયા હશે એમ સંભવ છે. પૂંજેજ મૈસરગઢથી ધારપુર (પાલણપુર તાબામાં) ગયો અને ત્યાં ૮૪ ગામનો તાલુકો જમાવ્યો, પણ અહિપતેની મૂજરાત લીધી તે સમયે પૂંજેજનો તાલુકો પણ ગયો અને તે પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યો. પછી સારી નોકરી જોઈને પાદશાહે તેને અંબાસર નીચે રપર ગામ આપ્યાં. અંબાસરમાં તેના પછી પાંચમે ઠાકોર જયસિંહ આવડો થયો તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમણે ત્રણે ભાગે ગામ વહેંચી લીધાં. ઈશ્વરદાસ વડીલ હતો તે અંબોડમાં, સુરજમલ વરસોડામાં, અને સામંતસિંહ અંબાસરમાં જ રહ્યો. સામંતસિંહથી પાંચમે પુરુષ સુરસિંહજી થયો, તેણે હાલના મહિકાંઠાના ગામ માણસામાં ગાદી કરી. હવણાં ઠાકોર રાજસિંહજી આવડા માણસામાં છે તે સુરસિંહજીથી ૧૨ મા પુરુષ છે.

૨ અબંધચિન્તામણિમાં ભૂદેવ-ભૂયડદેવ એવું નામ લખ્યું છે. અને એનો વંશ ભૂયડરાજવંશ (ભૂદેવક) એમ લખ્યું છે. ભૂવડનો, કર્ણાદિત્ય, તેનો અંદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, અને તેનો જીવનાદિત્ય થયો એમ રત્નમાળામાં કહ્યું છે. ૨. ઉ.

માદીની સાથે હક્કને લીધે સંબંધ હોય છે, તેથી અદેખાઈને લીધે, તેઓનો ભાગ્યોદય પોતાના દેશમાં થતો નથી, માટે તે લાલ પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી લેવા જવાનો તેમનામાં સાધારણ ચાલ છે, તે પ્રમાણે તેઓ પણ નીકળી પડ્યા હશે. રત્નમાળમાં લખ્યા પ્રમાણે, આ ત્રણ કુંવરોમાં જે મ્હેરો હોતો તે, મધ્યમ કદનો, ગોરો, અને સ્વરૂપવાન હોતો. વળી તેના વિષે કહ્યું છે કે, “તે પોતાનો ધર્મ પાળતો હતો, નિત્ય શિવની પૂજા કરતો હતો; પણ “તેને સ્ત્રિયોની પાંતીનું દુઃખ હતું, તેમ જ સુખ નહતું.” તેના કુળને લીધે, અને તેનામાં શરવીરના સારા ગુણ હતા તેથી, અલુહિલવાડના રાજાએ પોતાની લીલાદેવી બ્હેન તેને બ્હેરે પરણાવી. આ કુંવરીને તેનો ગર્ભ રહ્યો, અને પ્રસુતવેદનાથી મરણ પામી. પણ તેના ગર્ભસ્થાનમાંથી કુંવર હતો તે ક્હાડી લીધો, તે મૂળ નક્ષત્રમાં આવ્યો તેથી તેનું મૂળરાજ નામ પાડ્યું? સામંતસિંહે તેને દત્તક કરી લીધો, તે ઉદય પામતા સૂર્યના

૧ રત્નાદિત્યે સન ૯૨૦ થી ૯૩૫ સુધી પંદર વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, ત્યાર પછી સામંતસિંહે સન ૯૩૫ થી ૯૪૨ સુધી સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. મૂળરાજે ૯૪૨ માં તેને મારી રાજ્ય લીધું તે વેળાએ તેનું વય ૨૧ વર્ષનું હતું, એ કપરથી સન ૯૨૧ માં તેનો જન્મ થયેલો નીકળે છે. આ વેળાએ રત્નાદિત્ય પાટે હતો પણ સામંતસિંહ કુંવરપદે હોવાથી રાજકાર્યમાં સામેલ રહેતો હશે એમ જણાય છે તેથી પોતાની બ્હેનને પરણાવવામાં આગેવાન હોવાથી તેને તે વેળાનો રાજા ગણ્યો હશે; પણ ખરું જોતાં રત્નાદિત્ય પાટે બેઠો કે તરત જ રાજ, અને બીજા, ત્યાં આવેલા હોવા જોઈએ. લીલાદેવીને સન ૯૨૦માં પરણાવી હોય તો ૯૨૧માં મૂળરાજને જન્મવાનો સંભવ બને ખરો. સામંતસિંહ ગાદિયે બેઠો ત્યારે મૂળરાજનું વય ૧૪ વર્ષનું હતું તે સમયથી સાત વર્ષમાં તે પોતાના મામાના રાજકાળમાં કર્તા થઈ પડવાથી, તેણે એને સારો આશ્રય આપ્યો હશે, પણ જો સામંતસિંહ પાટે બેઠો પછી લીલાદેવીને પરણાવી હોય તો મૂળરાજનું વય ધણીમાં ધણું ૭ વર્ષનું હોય તેવો બાળક સામંતસિંહને મારીને પાટે બેસે એવો સંભવ હોય નહિ.

૨. ઉ.

૨ સોલંકી વંશ વિષે ભાટ લોડાની કથા એવી છે કે,—અંતર્વેષ અથવા ગંગા યમુનાની વચ્ચેના (હાઆબ) પ્રદેશમાં ટુકટોડા-મદાવતી નગરીમાં સોલંકીનું રાજ્ય હતું તે વંશમાં રાજ તથા બીજા થયા. તેઓને પોતાના ભાયાત સાથે ટોટા થયા અને પિત્રાદિયોને પ્રાપ્ત કાળે માસ્યા. પછી ગોત્રહત્યા બેઠી તેનો પસ્તાવો થયો. તેના નિવારણને અર્થે દ્વારકા અને કાશીની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. પ્રથમ કાશીમાં જઈ એક વર્ષ રહ્યા ને પુણ્યદાન કર્યું, પછી ગંગાજળની કાવડો ભરી દ્વારકા જતાં, રસ્તામાં પાટણને ગુંદરે ઉતર્યા. તેવામાં રાજનો ખાસદાર ઘોડી પાવા આવ્યો. તે ઘોડી રાજ, તથા બીજાના ભગવા વેપથી બડકી તેને ખાસદાર ચાલુક માર્યો. તે જોઈ બીજા, જે ઘોડાની પરીક્ષાનો શાસિહોત્ર નામનો ગ્રંથ બહુલો હતો તે ખેદ પામીને બોલ્યો કે “ભૂંડા! તું ચાલુક મારીને આ ઘોડીના પેટમાં પંચકથાણી વહેરા છે તેની ડાબી

જેવો પ્રતાપ બતાવીને, પોતાના મામાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરીને, અને સર્વને પ્રિય થઈ પડીને, બાલ્યાવસ્થામાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. રાસમાળાનો કર્તા તેને વિશ્વાસઘાતી, દયાહીણ અને પોતાની જ ચડતીમાં તત્પર રહેનારો કથે છે તે તેનાં પાછળનાં કૃત્ય ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. “તે વર્ણે કાળો પણ દેખાવમાં “સ્વરૂપવાન હતો; કામદેવને વશ હતો; કંબુસ હતો તેથી તે દ્રવ્ય ભોંયમાં “ડાટી મૂકતો; યુદ્ધકળામાં કુશલ નહતો, પણ શત્રુની સામે થતો તો ઠગા- “ધથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને તેનો નાશ કરતો.” જ્યારે તે પાકી ઊંમરનો થયો ત્યારે સામંતસિંહે દારની ધૂનમાં તેને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો; પણ જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે રાજ્યએ તેની પાસેથી રાજ્ય પાછું લીધું. જૈન ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, તે દિવસથી ચાવડાઓએ દાનનો મહિમા ઘટાડી દીધો એવી કહેણી ચાલી. મૂળરાજે એક વાર રાજ્યનો સ્વાદ ચાખ્યો, તે તેને મૂકવો ગમ્યો નહિ. તેણે ફોજ એકડી કરીને પોતાના મામા ઉપર હસ્તો

“આંખ ફોડી નાંખી.” ખાસદારને અચરજ લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈને રાજને સમાચાર કહ્યા. રાજ તેમને મહાપુરૂષ સમજીને તેમની પાસે આવ્યો, અને તેમનું મુખ જોઈ વરતી ગયો કે, આ કોઈ કુલીન અને પ્રતાપી પુરૂષો છે એમની પાસે કાંઈ હશે ખરું, માટે સરત બકીને તે પડાવી લેવું. પછી તે બોલ્યો કે, ‘તમારા કહેવા પ્રમાણે મારી ઘોડીને જો પંચકલ્યાણી વછેરો અવતરે તો પાટણનું અર્ધું રાજ્ય મારે તમને આપવું, ને તે ઉપરાંત મારી સેનાજી (કુમારપાળ રાસામાં લીલાદેવી લખી છે.) ખેન પરણાવું. ને જો તમારી વાત નહીં પડે તો તમારું સર્વસ્વ કુંડી લઉં. આ ઠરાવ અન્યોન્યે માન્ય કર્યો, ને બન્ને બાઈ દરબારમાં રહ્યા. પછી સુમારે પંદર દિવસે ઘોડીને પ્રસવ થયો. તેને ચાર પગ તથા મ્હો ઘોળું એવો પંચકલ્યાણી અને ડાખી આંખ ફોટલી એવો વછેરો અવતર્યો. આ બનાવ જોઈને સામંતસિંહ ચાવડાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાની હા કહી, પણ જાતિ, કુળ જાણ્યા વિના ખેન પરણાવાની ના કહી, પણ પેલા રજાતોએ પોતાની સર્વ વાત તેને કહી દીધી તેથી રાજ ખુશી થયો ને બીજને વેરે કન્યા પરણાવાનો ઠરાવ હતો. પણ તે એક આંખ્યે કાણો હતો, તથા તેણે પોતાના બાઈ રાજ વેરે કન્યા પરણાવાની ઇચ્છા જણાવી તેથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. પછી બન્ને બાઈ, કેટલાક દિવસ સુધી, ત્યાં જ રહ્યા, તેવામાં સેનાજી બાઈને મૂળરાજ અવતર્યો.

મેરૂતંગ એમ કહે છે કે, સામંતસિંહે ઘોડો ફેરવતાં અજ્ઞાતપણે ચાલુક મારી તેથી પેલા બાઈઓમાંથી એક હું કહીને માથું ધ્રુણાવી પીડા પામતો બોલ્યો “ન્યુનજન “લેવા યોગ્ય” તમારા ઘોડાની ગતિ છતાં તમે ચાલુક મારી તેથી મને પોતાને વાગી હોય એમ થયું. સામંતસિંહે કહ્યું “ત્યારે તમે આ ઘોડો ફેરવો.” કુંવરે ઘોડો એવો સરવ ફેરવ્યો કે સર્વે દંગ થઈ ગયા ને સામંતસિંહે પોતાની ખેન લીલાદેવી તેને પરણાવી.

કરી તેને મારી નાંખ્યો, અને જે ગાદી ઉપર તેને ઘણી ભયંકર રમત કરવામાં બેસાવ્યો હતો તે ગાદી ઉપર તે પોતાને હાથે ચડી બેઠો.^૧ આ વિષે કુમારપાળ ચરિતનો કર્તા કહે છે કે, “સાન વસ્તુ નિર્ગુણી છે—૧ જમાઈ, ૨ વીંછી, ૩ વાઘ, ૪ મદિરા, ૫ મૂર્ખ, ૬ ભાણેજ, અને ૭ રાજ. એમાંના દરેક જણને ગુણની પરીક્ષા નથી.” નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂળરાજે વળી મોસાલ પક્ષનાં સર્વને મારી નાંખ્યાં. આ ઘાતકી કર્મ વિષે, તેના ઇતિહાસ લખનારાએ, મરનારાઓને કલંક દઈ તેઓનું દુઃખ ઓછું કરી બતાવવા જાવરી નાંખ્યું છે કે, તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા, બ્રાહ્મણ, અને દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા;^૨ તો પણ મૂળરાજને આ પાપકર્મનો પસ્તાવો થયા વિના રહ્યો નથી.

૧ આ વિષે બાટની કથા એવી છે કે,—મૂળરાજ મ્હોટા થયા પછી તેને લઈને રાજ તથા બીજા દ્વારકા બાળી ગયા હતા. રસ્તામાં તેનો બાપ રાજ, લાખા કૂલાણીથી મરાયો હતો તેવામાં મૂળરાજ અગિયાર વર્ષનો થયો હતો તેને તેના કાકા બીજા કહ્યું કે “તારા મામાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાનું કહ્યું છે માટે તેની પાસે જઈને તે પ્રમાણે “માગી લે”. મૂળરાજે તે પ્રમાણે મામાને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, “મેં તારા બાપને લીધું “ઉછાળ એટલે લીધું ઉછાળિયે ને પાકું બોંય પડે એટલી વાર સુધી રાજ્ય આપવાનું કહ્યું “હવે તે પ્રમાણે હું તને આપવાને રાજ છું.” મૂળરાજે આ વૃત્તાન્ત પોતાના કાકાને કહ્યો ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, “લીધું ઉછાળ રાજ્ય આપે એટલી વારમાં તારે સામંત “અને પટાવતોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા, એટલે તેઓ તારી પક્ષમાં થઈ જશે” મૂળરાજે નિત્ય લીધું ઉછાળ ગાદી મળે તેટલી વારમાં સર્વે કારભારિયોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા માંડ્યા તેથી તેઓ સર્વે એવી કલ્પના કરવા લાગ્યા કે સામંતસિંહની ગાદી મૂળરાજને મળે તો બહુ સાફ થાય. એક વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું. એટલે રાજ્યે જળ્યું કે આ તો રાજકોશ ખાલી કરી નાંખશે. મૂળરાજને તેના કાકાએ વળી એક બીજી સલાહ એવી આપી હતી કે, “માંસના કડકા નાંખી ગરધવોને તારે સાધવી, “તે હળી જશે એટલે તારા માથા ઉપર ભર્યાં કરશે, પછી લીધુને લોહીવાળું કરીને “ઉછાળને એટલે તેને માંસરૂપ જાળી ગરધવ લઈ ઉડી જશે તેથી સદા ગાદી તારા સ્વાધીનમાં રહેશે.” છ મહિનામાં તેણે કાકાની સલાહ પ્રમાણે ગરધવો સાધી લીધી હતી. તે દરબારમાં ગયા ત્યારે એક દિવસ લોહીવાળું લીધું ઉછાળ્યું તે ગરધવ લઈને ઉડી એટલે પાકું બોંય પડ્યું નહિ. મામાએ તેને ગાદી ઉપરથી ડોકવાનું કહ્યું પણ તે ઉકયો નહિ ને કહ્યું કે, લીધું પડેલું દેખાડો તો હું જાઉં. આ ઉપરથી મામા બાણેજને ટંટા થયો. દરબારી લોકો મૂળરાજને મળી ગયા, ને મૂળરાજે તે વેળાએ સામંતસિંહને ડેર કર્યો.

એરૂઠંગના લખવા પ્રમાણે સંવત્ ૯૯૮ માં ૨૧ વર્ષને વયે તે સ્વતંત્ર રીતે ગાદિ-પતિ થયો.

૨. ઉ.

૨ શેક્સપિયર કવિ, પોતાના જોન રાજના નાટકના ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં એવા જ પ્રકારનો વિચાર લખે છે:—

આવડા વંશનો નાશ થઈ જવાથી, આસપાસના સર્વે રાજાઓને મૂળ-રાતનું રાજ્ય લઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો, તેમાં મૂળરાજે, પોતાનું નવું મેળવેલું રાજ્ય તેના શત્રુઓથી રક્ષવાને ધણી ખંદાઈભરેલી યુક્તિઓ કરવા માંડી. ઉત્તરમાં પંજાબ અથવા શાહર(સામ્પર)નો રાજા જે એક લાખ ગામનો (સપાદલક્ષ) ધણી હતો, અને પછીથી તેનું રાજ્ય અજમેરને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેણે એના ઉપર પ્રથમ હલ્લો કર્યો. તે જ વેળાએ રતિલંગાના રાજા તૈલપના સેનાપતિ મારપે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે, તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઘેટા જેમ પાછો હડી

“જે રાજદંડ અન્યાયથી ખુંચાવી લીધો હોય, તે જેવા કલહભરેલા પ્રકારથી “મેળવી લેવામાં આવ્યો હોય તેવા જ પ્રકારથી સાચવી રાખવો પડે છે, અને જે લપશી “પડાય એવી જગ્યા ઉપર હમો રહે છે તેને નિર્બળ આધાર ટકાવી શકતો નથી.”

૧ મેરુતંગ સપાદલક્ષ જણાવે છે, એહાલ્લરાજ વિમહરાજ.

૨ મિસ્તર વાટર એલિયટ (રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકના ૪ ભાગના પાના. ૧ પ્રમાણે) કલ્યાણના આલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનું વર્ણન કરતાં “તૈલપદેવ” નામના રાજા વિષે લખ્યું છે, તેણે શક ૮૯૫ થી ૯૧૬, (અથવા સન ૯૭૪ થી ૯૯૮) ૯૭૩-૯૭ મુધી રાજ કર્યું, તેથી તે મૂળરાજના સમયનો હતો, માટે બેશક અહિં તૈલપ લખ્યો છે તે જ એ તૈલપદેવ માળવાના બહાદુર રાજા મુંજને માર્યો હતો એવું લખ્યું છે. મિ. એલિયટ, કલ્યાણ રાજ્યની ઉત્તર દિશાની સીમા નર્મદા નદી લખી છે. (પ્રાચીન ગૂજરાતનો કર્તા લાટ દેશનો ખારપ રહે છે.)

૩ કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, લાટશ્વરનો સેનાપતિ ખારપ જે બીજા કોઈનાથી હટે નહિ એવો હતો તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળા મૂળરાજે હાણીને તેના હાથિયોનો સમૂહ લઈ લીધો.

બાબાનંતરમાં આચાર્ય વલ્લભજીની કવિતા બીજા સર્ગમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

હવે ચૌલુક્ય ભૂપાળ, પુરને પાળતો હતો
ઝીતી રાજ-સમાજને, મૂળરાજ કરી છતો ૧
જિત-શૂર્યો છટેલી, કૃષ્ણનીવન્ ગુણે કરી
ગૂર્જરેશ્વર-રાજાશ્રી, જેને પોતા થકી વરી- ૨
સેનાની લાટશ્વરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી;
તે બાર્પને હણી જેણે, હાથીસેના ત્રહી દમી. ૩
પડેલા છે શત્રુ જેણે, તે સ્વબાણેાતણું રણે
નિશાન કમ્બૂભૂપાળ, લાખાનું કર્યું જેહણે ૪
હણ્યું દારિદ્ર્ય દાનો દઈ, જિત્યા શૌર્યથી દુર્જનો
કીર્તિએ રામને ઢાંકી, કર્યું રાજ્ય ધણા દિનો. ૫

(૫૪ ૧૩). ૨. ઉ.

વધારે જોરથી ટક્કર મારે છે અથવા વાધ જેમ કોધાયમાન થઈને નમી સંકોચાય છે તેમ વધારે મારાત્મક અસર કરે એવી તલપ મારી શકે છે તેમ તમારે તમારું પરાક્રમ પાછું ખેંચી રાખવું. આમ કહેવા ઉપરથી અથવા પોતાની નિત્યની પ્રપંચી રીત પ્રમાણે મૂળરાજ અણહિલવાડ તજીને, ઘણે આધે અને કોઈનો હલ્લો થઈ શકે નહિ એવા કચ્છના નાકા ઉપર કુંથકોટ^૧ કિલ્લો છે તેમાં ભરાઈ પેઠો, તે એવી આશાથી કે ચોમાસામાં હરકત પડશે તેથી અજમેરના રાજાને પાછા જવું પડશે. પણ તે રાજાએ તો ચોમાસામાં પણ ટકાવ કર્યો ને જ્યારે નવરાત્ર આવ્યાં ત્યારે હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી. મૂળરાજે કાંઈ રણાલય આપીને અજમેરના લશ્કરને પાછું ફેલાડ્યું, પણ

૧ કચ્છના ભચાઉ તાલુકામાં આ કિલ્લો છે તે કુંથાદુર્ગ અથવા કુંથાનઢ પણ કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૯૪૩ માં જામ સમ્રાટનિયે પૂરો કર્યો અને તેના પિતા જામ સમ્રાટનિયે આરંભ કર્યો હતો. ૨. ઉ.

૨ જોરતુંગના લખવા પ્રમાણે (લાલચ આપી ફેલાવ્યા નથી પણ) નીચે પ્રમાણે બન્યું છે:—

નાગોર અથવા સુપાદલક્ષના રાજાએ જ્યાં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાં જ, શાકંબરી નામે નગરી વસાવી, પોતાની ગાત્રદેવીને ત્યાં જ મગાવી નવરાત્ર કરી મૂળરાજે લહ-લ્હિકા કરવાના મિથે પોતાના સામંતોને સંકેતયુક્ત કંકાતરિયો લખી. તે પ્રમાણે ત્યાં જે આવે તેમનો સત્કાર કરવા માટે, રાજપુત્રોને અગાધથી મોકલ્યા, અને પોતે પણ મુદ્દતને સમયે સાંઠણી ઉપર બેસી આવી પૂઢોંચ્યો. ને સુપાદલક્ષની ઊવણીમાં પેશી, તેના તંબુ આગળ જઈ, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. સંકેત પ્રમાણે તેના સામંતો પણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર સહિત આવીને તેના તંબુની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા. મૂળરાજે સુપાદલક્ષના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, “આ જુમંડળમાં મારા સામે યાદ એવો બળવાન મુકુટધારી હજી મેં “જોયો નથી. પણ આપ અહિં યુદ્ધાર્યે પધાસ્યા છો તેથી યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી હર્ષ થાય છે. પરંતુ તૈલિપનો સેનાપતિ આરપ અહિં ગઈ આવ્યો છે તેને “શિક્ષા કરીને હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આપે સુખે અહિં થોભવું. પછીથી યુદ્ધનો રસ “પરસ્પર આપણે ચાખીશું. આ વાત નિવેદન કરવાને હું આવ્યો છું.” સુપાદલક્ષે કહ્યું કે, “એક કટાર ઉપર જુઝવી આપ મારા જેવા શત્રુના અગણિત સેન વચ્ચે થઈને આવ્યા “તો આપના સાહસિક ધૈર્યને ધન્ય છે! આપની સાથે મિત્રતા રાખવી યોગ્ય છે.” મૂળરાજ ત્વરાથી ત્યાંથી ઊઠી પોતાના સામંતો સહિત સાંઠણી ઉપર પાછો સવાર થઈ આરપની ઊવણી ઉપર દૂરી પડ્યો, ને તેની સેનાનો ઘાણી વાળી દઈને હર! હર! મહાદેવ! કહેતો જય મેળવી પાછો ફર્યો અને શાકંબરી બણી આવ્યો તો સુપાદલક્ષ તેવું આરપ સંબંધનું પરાક્રમ જણી જતો રહ્યો હતો. આ બનાવથી પોતે ઘણો પ્રસન્ન થયો, અને આ પરિણામ અમર કરવાને તેણે મૂળરાજ વસહિકા અને જુંબલદેવ સ્વામીને પ્રાસાદ કરાવ્યો. કહે છે કે તેનો ભક્તિભાવ જોઈ સોમેશ્વર મહાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને મંડલિક નગરમાં તેને દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે, “તારા અણહિલપાટણમાં

આ વિષે ધ્યાનમાં ઉતરે એવો કાંઈ લેખ નથી. પછી પોતાના પટાવતોને એકઠા કરીને ધ્યાનપના લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો ને તે સેનાપતિને ઠેર કર્યો તથા તેની ફેાજમાં કાપાકાપ કરીને લંગાણુ પાડ્યું.^૧

“હવે નિવાસ કરું છું. તેનો પરચો તને સત્વર જણાશે.” ત્યાં જોયું તો ક્વાનાં પાણી બધાં ખારાં થઈ ગયાં એટલે એએશ્વર પોતાના સેવક સમુદ્ધ સહિત ત્યાં પધાસ્યા સમજી તેણે ત્યાં ત્રિભૂતિપ્રાસાદ કરાવ્યો એટલે સર્વે જળ પાછાં મીઠાં થઈ ગયાં.

ત્રિપુરપ્રાસાદને માટે પૂનરી યોગતો, તે શ્રી સ્વસ્વતી કિનારે કુંચડી નામે પવિત્ર તપસ્વી હતો તેની પાસે ગયો, પણ તેણે કહ્યું કે:-

અધિકારાન્નિર્મિમાંસૈર્માઝપત્યાન્નિર્મિદ્નૈઃ ।

શીઘ્રં નરકવાઞ્છા ચેત્ દિનમેકં પુરોહિતઃ ॥

“અધિકારીને ત્રણ માસે, અને મહપતિને ત્રણ દિવસે, નર્કની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ જો તે કરતાં એ તુરત નર્કપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતી હોય તો એક દહાડો જ “પુરોહિત થવું. માટે હે રાજન્! સંસારસમુદ્ધ નિર્વિધને તરવા હું એવા લો- “ભયી દૂર રહો છું.” રાજાએ ધાસ્યું કે સત્પાત્ર તો આ છે, ને એ માનતો નથી તો શું કરવું? પછી તેને બિક્ષા આપવાના રોટલામાં તેના નામનું તામ્રપટ્ટ કરાવીને ધાસ્યું, ને તે બિક્ષામાં આપ્યું, ત્યારે છેવટે તેણે પોતાના એક રાજવંશી શિષ્ય વ્યજજ્ઞદેવને લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તેની પાસે જઈ તેને સેવા માટે ૩૨ વારાંગના, ૮ પલ કેસર, ૪ પલ કરતુરી, ને ૧ પલ કપૂર ન્હાવા માટે, તથા આચ્છાદન કરવા માટે સિતાતપત્ર (ચેતછત્ર), ગ્રામ સહિત આપવાનો કરાર કરી તેડી લાવ્યા અને ત્રિપુર-ધર્મસ્થાનના અધિકારીનો તેને અભિષેક કર્યો. તે સ્થાન, કુંકરૌલ એટલે કાંકરૌલ નામના ગામથી આજે પણ યોગબાય છે.

આ પૂનરી રાજવંશી હતો તેથી દેવાલયમાં રાજવૈભવ જેવી ધામધૂમ રાખતો હોવાથી મૂળરાજની રાણીને તેના બ્રહ્મચર્ય વિષે રાક ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી એક રાત્રિયે ત્યાં પૂનરો લઇને ગઈ, પણ વ્યજજ્ઞદેવ તેની વૃત્તિ સમજી ગયો ને તેના ઉપર પાન ખાધેલા મુખની પીચકારી મારી. તેના યોગળનો સ્પર્શ જો જો સ્થલે થયો તે તે સ્થલે તે રાણીને કોઠ નીકળ્યો. પણ બ્રહ્મચારીની અતિ પ્રાર્થના કરવાથી તેણે પોતાના ન્હાચલા પાણીથી તેને ન્હાવાની આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે કરતાં તેને થયેલો કોઠ મટી ગયો.

૨. ઉ.

૧ નારોલના એઠાણોની દંતકથા વિષે નીચેનું કથન છે તે ધણું કરીને આ વિષે છે:-

“સંવત્ ૧૦૩૯ મા (સન ૯૮૩), પટ્ટણુ શેહેરના આવેના દરવાજા આગળ લાખ-જુરાવ એઠાણુ જગત ઉધરાવતો હતો. તેણે એવાડના રાજા પાસેથી ખંડણી લઈને તેની મરજી પ્રમાણે જો કરવાનું હરો તે કયું.—હરકૃત રાજસ્થાન ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૪૪૬.

એકદા અખંધ ચિન્તામણિમાં લખે છે કે સપાદલક્ષીય (એઠાણુ રાજા વિમલરાજ ખીજો) રાજાએ મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કરી, તેવે સમયે તૈલપ દેશના રાજા તૈલપના સેનાપતિ ધ્યારપે પણ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું પણ તેમાં તે માર્યો ગયો. તેના ઘોડા ને હાથી મૂળરાજે લઈ લીધા.

શત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી, મૂળરાજે અણહિલવાડમાં કેટલાંક ધર્મનાં સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં પ્રખ્યાત મહાદેવનું દેજ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળા છે, તે પૂજ કરવાને તે જીવ્યો નહિ. એમ કહેવાય છે કે, શિવની તેણે ઘણી ભક્તિ કરી હતી, તેથી તે શિવે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને, જેમાં સોમનાથ મહાદેવનું સર્વ દેરાંઓમાં સ્મરણયોગ્ય દેજ છે તે સુધાંત, સોરઠ દેશનું રાજ્ય આપ્યું. સોરઠ મળવા વિષેનો વૃત્તાન્ત પ્રખ્યાત હુમાયાર્યે પોતાના દુયાશ્રયમાં આપ્યો છે તેમાંથી એક ભાગ અમે નીચે આપિયે છીયે:—

જૈન આચાર્ય કહે છે કે, “મૂળરાજ જગતપ્રતિપાલ હતો; તે ઉદાર “મનનો, સદ્ગુણોથી ભરેલો હતો. સર્વ રાજ સૂર્યની પેઠે તેની પૂજ કરતા “હતા, ને જે લોક પોતાનો દેશ તજીને ત્યાં આવી વસતા હતા, તેઓ “એના રક્ષણ નીચે સુખ પામતા હતા; તે કારણથી તેને ચક્રવર્તી એવું પદ “મળ્યું, તેના શત્રુમાંથી અર્ધાં તો તેણે ફર કચ્યા, ને અર્ધાંને ભીખ માગતા “કરીને, નાત બ્રહ્માર કહાડી ચૂકેલાની પેઠે, શહર બ્રહ્માર કચ્યા. તેમની “સ્ત્રિયોએ કૂવાનાં દેડકાંની પેઠે, ઘરના આંગણા બ્રહ્મારનું કાંઈ પણ જોયું “ન હતું તેઓને વગડામાં ભટકતાં, ભીલોએ પકડીને શહેરમાં ગુલામની પેઠે વેચી.”

એક સમયે સોમનાથ મહાદેવે મૂળરાજને સ્વપ્નમાં દેખા દઈ, આજ્ઞા કરીકે, “આહરિપુ^૧ અને બીજા દૈત્યોએ પ્રભાસતીર્થનો નાશ કર્યો છે માટે “તેઓને પૂરા કર્ય, મારા પ્રતાપથી તું જય પામીશ.”

૧ ચંદ્રવંશમાં આદિ નારાયણથી ચોથા પુરુષ ચંદ્રમા થયા તેના વંશજ ચંદ્ર-વંશી કહેવાયા. ૬૨મા પુરુષ ચંદ્ર થયા તેના કુળના ચાંદવ અથવા ભાંદવ કહેવાયા. ૫૪ મા પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ ચાંદવ થયા તેમને કુમાર, ૫૫ મો પુરુષ સામ્ય થયો તે મિત્ર (ઈજમ) દેશમાંના શોણિતપુરના રાજ બાણાસુર પછી થયેલા રાજ કૌભાણડની કુંવરી રામા વેરે પરણ્યો હતો, તેથી તેને ૫૬ મો પુરુષ ઉચ્છ્વીક નામે કુંવર થયો, તે ચાંદવા સ્થંભી થઈ ત્યારે પોતાને મોસાળ શોણિતપુરમાં હતો. તે કૌભાણડને કુંવર ન હોવાથી તેની પછી ગાદીનો વારસ થયો. તેના વંશમાં ૧૩૫ મો દેવેન્તુ નામે ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકાને અંતે શોણિતપુરમાં રાજ થયો; તેને ચાર કુંવર ૧ અસપત (અધપતિ) ઉર્ફે ઉમસેન, ૨ ગજપત (ગજપતિ), ૩ નરપત (નરપતિ), અને ૪ ભૂપત (ભૂપતિ) નામે થયા. તેમના વંશમાં હજારત મહમદ પેગમ્બરે સુસલમાન ધર્મ ચલાવ્યો. મિત્ર દેશની કેટલીક પ્રજા સુસલમાન થઈ. આ ચારે બાઈઓને સુસલમાન થવાની ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે પોતાનું રાજ્ય છોડ્યું અને ત્યાંથી નાઠા. મ્હોટો બાઈ અસપત સુસલમાન થયો, બાકીના ત્રણ બાઈ આગળ ચાલતા હાલના અફઘાનીસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યાં, એ ત્રણમાંથી મ્હોટા ગજપતે પોતાને નામે, વિક્રમ સંવત્ ૭૦૮ (ઈ. સ. ૧૫૨૭)ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રાત્રિવારે શોણિ

ખીજે દહાડે સવારમાં, મુકુટધારી રાજાએ રીત પ્રમાણે દરબારમાં હાજર થઈ ગયા. એટલે સોલંકી રાજાએ પોતાના પ્રધાન જગંક અને ખેરાલુના

નક્ષત્રમાં ગળની નામે શહર વસાવ્યું. અને નરપતને ત્યાંના જામ (રાજા) સ્થાપ્યો. ગળની અને ખુરાસાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભૂપતે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના વંશના ભટ્ટી કે ભાટ્ટી કહેવાયા. તેમને કેટલીક મુદતે ખુરાસાનના રાજાએ ત્યાંથી હાંકી ફઠાવ્યા, એટલે ખંભળમાં આવી સલભાણા શહર (લાહોર કે તેની નજીકમાં હશે) આબાદ કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું. પરંતુ ત્યાંથી પણ તેમને દુરમનના બચથી ભાગવું પડ્યું તે સિંધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યા. ત્યાં ઉમરકોટના ખરમાર રાજા તથા જાલોરના સોનિંગરા સાથે લગ્નસંબંધ બાંધ્યા. આ પ્રમાણે કરી રણમાં “તણોત”ને કિલ્લો સંવત્ ૭૮૭ માં બાંધી રાજધાની કરી. તણોતથી રાવળ દેવરાજે પોતાના નામ ઉપરથી દેવરાજ કિલ્લો બાંધી રાજધાની કરી. તેની છઠ્ઠી પેઢિયે રાવળ જેસલ થયો, તેણે તે શહરથી દશ માઈલ ઉપર પોતાને નામે સારા બચાવવાળો જેસલમેર નામે કિલ્લો ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં બાંધ્યો. ત્યારથી તેના વંશજોની રાજધાની ત્યાં છે.

ઉપર કહેલ ગળપત પોતાના કુંવર—૧ સ્થાલબાહન, ૨ અલંદ, ૩ રસલુ, ૪ ધર્મગંધ, ૫ ખાચા, ૬ રૂપ, ૭ સુન્દર, ૮ લેખ, ૯ જસકર્ણ. ૧૦ નેમા, ૧૧ માત, ૧૨ નિમક, ૧૩ ગંગેવ, ૧૪ જંગેવ, અને ૧૫ જયપાળ એમ પંદર કુંવર સહિત હિન્દમાં આવ્યો. તેની કેટલીક પેઢિયે નગર કઠ્ઠામાં ચૂડચંદ્ર, (ચૂડચંદ્ર) નામ થયો, તે સૌરાષ્ટ્રમાંના વામનસ્થલી(વંથલી)ના રાજા ખાલારામ આવડાને બાણેજ યતો હતો; તે ઉપરથી ખાલારામે, પોતાના કુંવર સાથે સંતોષ ન હોવાથી, ચૂડચંદ્રને પોતાનો વારસ બનાવ્યો. એના વંશજો ચૂડાસમા કહેવાયા.

શ્રી ચન્દ્રચૂડે ચૂડાચન્દ્રે ચૂડા સમાનમણત યતઃ

જયતિ નૃપહંસવંશાત્તંસઃ સંસત્રશસિતો વંશઃ

(ચૂડચંદ્ર એટલે શિવ, કેમકે શિવે ચન્દ્રને પોતાને મસ્તકે ધારણ કર્યો છે, તેમ આને ખીજાએ કબૂલ્યો તેથી ચૂડચંદ્ર થયો.) આ સંસ્કૃત કવિતા અશુદ્ધ છે.

વામનસ્થલીની ગાદિયે ચૂડચંદ્ર ઈ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭ સુધી. તેનો કુંવર હમીર પોતાના પિતાની હેયાતીમાં મરણ પામવાથી તેનો કુંવર ૨ ભૂજરાજ ચૂડચંદ્ર પછી ગાદિયે બેઠો, ઈ. સ. ૯૦૭થી ૯૧૫ સુધી. તે પછી તેનો કુંવર ૩ વિશ્વવરાહ ઈ. સ. ૯૧૫થી ૯૪૦ સુધી. તેણે રાહ પદવિ ધારણ કરી. તે પછી ૪ અહચરિસિંહ (રાહ-ગારિયો ૧ લો કે અહચરિસિંહ) ઉર્ફે અહચરિપુ થયો. તેણે ઈ. સ. ૯૪૦થી ૯૮૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ મહા બળવાન હતો એનાથી દિલ્લી, દેવગઢ, લંકા વગેરેના રાજા ડરતા હતા. એ અણહિલવાડના રાજા ભૂજરાજ સોલંકી સાથેની લડાઈમાં ઈસવી સન ૯૭૯ માં હાર્યો. એણે જૂનાગઢનો ઉપરકોટ બાંધ્યો છે.

ગળની શહરની ગાદિયે જામ નરપત બેઠો તે પછી તેનો કુંવર (૧૩ મો) પુરુષ સ્થાપત ઉર્ફે સમો થયો, તેના વંશના સમા કહેવાયા (જે પાછળથી જાડેજને નામે પ્રસિદ્ધ થયા). જામ સમાને મુસલમાનો સાથની લડાઈમાં ગળની ખોડું પડ્યું. ત્યાંથી

રાજા જેહુલને પૂછ્યું કે, “ મહાદેવની આજ્ઞા પાળવાને શો ઉપાય કરવો જોઈયે ” વળી તેણે કહ્યું કે “ આહરિપુને મેં આગળ પાડ્યો છે; પણ તેનો

તેણે જલોચીસ્તાન અને સિન્ધ વચ્ચેની હદમાં આવી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની દશમી પહેડિયે (૧૪૬૦) લાખિયારબડ થયો, તેણે સમ્રે નગર (પાછળથી નગરકઢા) વસાવી રાજગાદી કરી. તેનો કુંવર (૧૪૭) લાખોલ (ઉર્ફે લાખો ખુરાદો) થયો, તેની પછી તેનો ન્હાનો કુંવર ઉજડલ ગાદિયે બેઠો અને મ્હોટો કુંવર (૧૪૮) મેડલ કચ્છમાં આવી પાટમઢનો રાજા વાલમ આવડો જે તેનો મામો થતો હતો તેનું રાજ્ય લઈ ઇ. સ. ૮૧૯ માં ગાદિયે બેઠો. તે પછી તેનો કુંવર ૧૪૯ સાડલ થયો, તેણે કચ્છના વાગડમાં કંચકોટનો કિલ્લો, ઇ. સ. ૮૪૩ માં તેના બાપે બાંધવા માંડ્યો હતો તે, પૂરો કર્યો. તે પછી તેનો કુંવર (૧૫૦) ફૂલ થયો, તેણે ઇ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર લક્ષરાજ (લાખાક) ઉર્ફે લાખોલ કે લાખો ફૂલાણી થયો. તેણે ઇ. સ. ૮૮૦ થી ૯૭૯ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આ ઉપરથી જણાશે કે લાખો ફૂલાણી અને આહરિપુ પોતપોતામાં પિત્રાર્થ થતા હતા.

૧ “મેં જ આહરિપુને ગાદિયે સ્થાપ્યો છે, પણ એ કુલમમાં જન્મેલો માટે “નિર્લગ્ન, પરિત્રાજકોનો હિંસક નિકળ્યો; ત્યારે હું પૂછું છું કે, હું એનો નાશ શી રીતે “કરું ? કેમકે, પોતે જ જેને સ્થાપેલો છે, તેને પોતે જ લપેટે એમ હું એનો વિનાશક શી “રીતે યાજી ? એમ કયો ઉર્જ (સાત્વિક) પુરૂષ કરે ? વધત્વ અને અવધત્વરૂપ વિરુદ્ધ “કાર્યની પ્રાપ્તિ થઈ માટે શું કરવું જોઈયે તે તમે ક્હો.

“ભીતિના અસ્થાન અને મતિના પરમ ધામ, યતુના સંહારનારા, હે મહારાય ! “જંમક ! તમે જુદસ્પતિ જેવા છો, અને જેહુલ ! તમે શુક જેવા યુદ્ધિમાન છો, તો તમે “એક પણ ક્ષણ વિલંબ કર્યા વિના જ યોગ્ય હોય તે કહી દો.” ત્યારે જેહુલ બોલ્યો:-

“અર્ધવતી નદી (રૂધિરની ચર્મ સહિત વહેતી નદી)ના સર્જનાર (બહુ યજ્ઞ “કરનાર રંતિદેવ) જેવા, તથા રૂઝ્ખવાન (પર્વત) જેવા અતિ ઉચ્ચ, અને કક્ષિવાન “જેવા સંપૂર્ણ ધાર્મિક ! હે સર્વ ભૂપતિએ ઘુંટણ વાળીને નમન કરાયલા ! એ આહીર “(આહીર) ગધેડા (સફીવાન)ને ઉદ્દેશીને જે શંભુએ આપને કહ્યું તે યુક્ત જ છે.

“ઉદનવાન=ઋષિ (જેનામાં પાણી છે એવો) તેના અપત્ય=ઓદનવત તેમનો દ્રોહ “કરનારો-ઓદનવત=એ નામના આશ્રમમાં થયેલા ઋષિઓનો દ્રોહ કરનાર એ સુરાષ્ટ્ર “દેશના રાજાએ મારી નાંખેલા (તીર્થયાત્રા કરનાર લોકનાં અસ્થિઓની) “છવાયદી, સમુદ્રકિનારે આવેલી અબાસભૂમિ પ્રયત્નવાનને પણ અગ્રમ્ય થઈ પડે છે.

“જે સુરાષ્ટ્રભૂમિ શ્રીવિષ્ણુએ કરીને ઉત્તમ રાજાથી યુક્ત (રાજનવતી) હતી, તેને “દૃઢિમ નામના અસ્ત્રવાળા હોવાથી હર્મિ (લિહેરો) સહિત સમુદ્ર જેવા ભયંકર જણાતા, “અને કૃમિના રોગવાળાના જેવી શૌર્યની ગરમીની ચેળ થયેલા, આ રાજાએ, નડારા “રાજવાળી કરી નાંખી છે.

“હાથમાં થવ લીધેલા એવા જે મુનિયો તેમની ગાયો, આહિમતીપુરીના ઈરા (કાર્ત- “વીર્ય-સહસ્રાન્નુન) પેઠે હરનારો, વૃષભના જેવા સ્કંધવાળો, જાનુમતીના પતિ (દુર્બોધન) “જેવો આ, ગરૂડવન (કૃષ્ણની ધ્વજ ઉપર ગરૂડનું ચિહ્ન છે), અને કપિવન (અન્નુનની

“કાઈ એવા ચોધડિયામાં જન્મ થયો છે કે તે નિર્લજ્જ થઈને યાત્રાણુ
“લોકોનો નાશ કરે છે. મેં એને અધિકાર આપ્યો છે એ વાત ખરી, પણ

“ખબ ઉપર હુમાનનું ચિહ્ન છે (કુષ્માર્જુને વસવા ચોગ્ય જામનસ્થલીમાં (આહરિપુ
“જેવો નહારો રાત્ર) વસે છે.

“રાત્રિયે હુમલો કરનારો, રાત્રિયે પણ ન સૂઈ જનારો, અને ઉત્ત્ર ખાહુવાળો, તથા
આસન વાળીને પણ બેસતો નથી એવો આહરિપુ હોતાં, વીર હાથવાળા (રાવણ)નો
“ભાઈ વિશીષણ જે ચિરાયુ છે તેથી તીર્થોમાં જમણ કરે છે તે પણ મને લાગે છે કે
“(આ નહારને હાથે) અભાસમાં મહિનો કે દોઢ મહિનો રહેવા ઇચ્છે તો પણ તે રહી
“શકે એમ નથી.

“દૃઢચથી જ દુષ્ટ, લોકોના દૃઢચને સાલતો, ને રાવણથી ચતુર્થાંશ કે અષ્ટાંશ ઓછો
“હોય તેવો, અને સમુદ્રના જળથી પણ ન અટકાવી શકાય એવો, આ, લોહી પીનાર
“(રાક્ષસો)ને સચુના લોહીથી ખુશી કરે છે.

“અને નીકળી પડતાં લીડાં તથા આંતરડાંવાળા, લાંબા ડાંતવાળા, રાત્રના હાથીના
“સમૂહને, યમના દંત જેવાં અસ્રથી હણતો, મલ્લપાનાદિના જેવા રક્તપાનથી, તેમ વિદ્યા
“જેમાંથી નીકળી ગયેલી છે એવાં આંતરડાંથી પિરાચીને (આ રાત્ર) સતોષ પમાડે છે.

“તીર્થમાં ફરનાર જનોના ચતુર્થે, (આહરિપુએ), વ્યાધ્રપાદના અપત્ય ઋષિ, જેમની
“કૃષ્ણ નિરંતર નાસાચ ઉપર જ ઠરી રહે છે, જેમનું મન નિરંતર દ્વિપદાદિ છંદો સ્વ-
“વામાં રમે છે, ને જે મનુષ્ય માત્રના હિતમાં જ નિરત છે, તેમનો, નાક કુંજરાવીને
“અનુચિત વચન બોલી તિરસ્કાર કર્યો.

“મનુષ્ય માત્ર પ્રતિ, દુષ્ટતા કરતા એવા, કેવલ અક્લ્લ વિનાના તથા સર્પનાં જેવાં
“કૃત્તિલ કર્મ કરનારા, તેમ ચતુર્થાંશ ભાગ લેવાનો કહીને લોકો પાસેથી આખુંએ તાળી
“લેનારા, આ દુષ્ટથી ધર્મ કેમ આપત્તિમાં ન આવે?

“પશ્ચિમ દિશાનો પતિ (એ આહરિપુ) દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાના રાત્રને પશુની
“પેઠે પોતાની આગળ પગે ચાલતા કરીને, અતિ અહંકારભર્યો, દૃઢચ તથા અણુ તેમાં
“નાથી જાયાં ને જાંચાં શખીને સ્વર્ગને જ રસ્તે જતો હોય, તેમ અહર ચાલે છે.

“ધણા વિદ્વાનો છતાં પણ કેવળ પાપિષ્ઠની સંગતિમાં રહેનારા, પુરોહિતે વિધે
“ધર્મને જાણનાર છતાં પણ, પાપમાં જ રમનારા, એવા અતિ રૌદ્ર અસ્રાદિના નૈપુણ્ય-
“વાળા, આ રાત્રનાં ચરિત્ર, તેનાથી ત્રાસીને નખી જતી પૃથ્વી જ જાણે છે. (ખીન્ને કાઈ
“જાણી શકતો નથી.)

“અતિ કૂરતાએ કરીને વડે જેવા, તથા ઇન્દ્રના વૈભવની ઇચ્છા રાખનાર, આ
“યુવાનની, કૃતરાના પુછડા જેવી વાંકી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રાણીને ભોગવતા ઇન્દ્રને પણ કાંટાની
“પેઠે સાથે છે.

“જવાનીના મદથી શ્વાનના જેવી ઉન્મત્તતાવાળા, અને યુવતિયોના લંપટ, તથા
“ઇન્દ્રથી પણ ન ખીનારા, એણે, રાત્રએને લોહીથી ભરેલા (રૂધિરાક્ત) ખાણેાવતી હાણી
“હણીને તેમની રાત્રી રાષ્ટ્રિયોને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી છે.

“એનાં કર્મ આવાં છે ત્યારે મારે એનો નાશ કરવો કે નહિ.” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જોહુને આહરિપુનાં દુષ્ટ કર્મ ગણાવીને ઉત્તર આપ્યું કે:-

“સામવેદમાં (સ્થંતર અને બૃહદ્રથંતર) સામ જેવા, વૃત્ર તથા અર્જુનના બળ-
“વાળા, રાત્રીએને બંદીવાન કરી રાખનારા, સુંદર અશ્વવાળા, દુષ્ટ કર્મ કરનારા, એવા
“આ પાપના દિવસ ૩૫ રાત્રીને જોઈ કાણ નમરું નથી?

“રાત્રીની એ નામના આયુધથી હજારો બ્રાહ્મણને મારી નાંખવાને લીધે, યજ્ઞ માત્ર
“બંધ થયાથી પૃથ્વીને પ્તીહ રોગ જેવા આ રાત્રીનાથી (ત્રાસીને) પોતાનો યજ્ઞભાગ ન
“મળવાથી ક્ષધાતુર થયેલો ઈન્દ્ર, આજ ને આજ જ, આ દુષ્ટને પૃથ્વીપતિ બનાવનારા
“વિધિને ધિક્કારશે.

“વિશાળતાથી દીપતાં, મહત્તી ડોલતાં, ચલવિચલ થતાં, ને એમ ચમની પણ
“સ્પર્ધા કરતાં, અને પૃથ્વી તથા આકાશને ગળી જવાને તત્પર, એવા એનાં નેત્ર, તે
“પણ, એવા જ એના તનુને યોગ્ય છે.

“જ્યારે એની પાસેના ભાયામાંની અપહતા રાત્રીઓ પ્રતિ ધૂણે છે, ફળે છે, ફેંકે દે
“છે, ત્યારે દેવતાઓ પણ જ્યાંથી નાશી ગયા છે એવું સ્વર્ગ, દેવતાના પુનરાગમનને
“ધમ્મતું સર્વ, સ્વર્ગ કેમ ફેરવેઈ શકાય?

“કારક જેમ અનેક ક્રિયાઓનો, તેમ તે મહા મહા પાપનો હેતુ છે, સ્વતંત્ર છે.
“કુકર્મનો કર્તા છે; ને વિશ્વને અતિ તાપ આપે છે, દિશા માત્રમાં રખે છે, સમુદ્રને
“પણ તરી બંધ છે, દુર્ગુણમાં પણ પેસે છે, ને જરાએ બચ પામતો નથી.

“રમતમાં પણ ફરતાં ભૂપતિઓને બડકાવે છે, પૃથ્વીમાંથી દ્રવ્ય માત્ર ખેંચી લે
“છે, તેમ તે ઉપર અધર્મ જ પ્રવર્તાવે છે, મુનિઓ પાસે કાંઈ બાળુતો નથી (એટલું જ
“નહિ) પણ તેમની શ્રીને પણ રોધ કરે છે, તેમને સન્માર્ગ પૂછતો નથી, ને હલકો
“તેમની પાસેથી કર લે છે.

“રત્નાકરમાંથી રત્ન તાણી લે છે, (છતાં) કુબેરના બંડારની ઇચ્છા કરે છે, યુદ્ધમાં
“પ્રતિપક્ષિયો એની પાસે પોતાના માણુ યાચે છે ને એને પોતાના સ્વામી રૂપે સ્વીકારે છે.

“રાવણુ પોતાના પુરમાં પરસ્ત્રીને ખેંચી ગયો હતો; કાર્તવીર્ય મુનિની ગાય ચોરી
“ગયો હતો; પોતાની બ્હેનના બાળકને કંસ મારી નાંખતો હતો; શું એ ત્રણે પાસેથી
“અનીતિ આ દુષ્ટ શીખ્યો છે?

“સિંધુપતિને મથી નાંખીને ગજ, અશ્વ, ગાય આદિ હંડમાં લઈ લીધાં, ને એની
“યુક્તિથી મહીધરો પરસ્પર વિરોધવાળા થઈ પડ્યા; એમ એણે સિંધુપતિ અર્થાત્ સમુદ્રનું
“મંથન કરી એરાવત, કામધેનુ, અને ઉચ્ચૈત્રવા લેનાર, તથા મહીધર એટલે પર્વતની
“પાંખા તોડી નાંખનાર ઇન્દ્રના ગુણ, હંડ રૂપે મહાણુ કર્યા છે. ચમને પણ ધાત કરવા
“પ્રેરે છે, પણ પોતે ચમથી પ્રેરાતો નથી.

“એણે પૃથ્વીને સૈન્યના સમૂહથી ખેદ પમાડ્યો છે, શેષનાગને બારથી પીડા બતાવી
“છે, શત્રુને ચમપુરી બતાવી છે, ને પિશાચીને તેમનું માંસ ખવડાવ્યું છે.

“કેદ કરેલા રાત્રીને એણે અતિ કઠોર વચન સંબળાવ્યાં છે, ને તેમને એણે
“હંડની રકમો કહી સંબળાવી છે; વૈરીના માથા ઉપર પગ મૂકતાં એણે ઉમ તેજથી કાને
“રાંધી નાંખ્યા નથી?

“એ ભરવાડ? ધણો જીભી છે;” શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યના વારાથી, જે “ગાદી પ્રતાપથી પ્રકાશ પામતી એના વખત સુધી ચાલતી આવી છે તે

“એ, ઉજ્જયંત ઉપર મૃગયા રમતાં કૂતરાનાં ટાળાં પાસે ચમરીવાળી ગાયને મરાવી, તેમને જ તે ખવરાવે છે; ને એ ચિત્ર રંગના કૂતરાનાં ટાળાંને પ્રભાસના આશ્રમેમાંની ચીસો પાડતી હરિણિયો પણ ખવરાવી દે છે.

“જગત્ માત્રને અબલ્ય એવું બક્ષ કરનાર, અને અખિલ જગતને પણ કુર્મમાં પ્રેરનાર એવા એને હવે દૂત પાસે કેહેવરાવવું કે બાલાવવો એ કામનું નથી. પલાણુ સહિત હાથીની સેના તૈયાર કરાવો, અને તેને કબજે કરવા માટે સેનાપતિને આજ્ઞા કરો!

“જે મળ માત્રને કુમાર્ગે ચડાવે, તેવાને મૃત્યુમાર્ગે ચડાવવો જોઈયે. જે જે એવા એવા કુમાર્ગે વર્તાવનારને દંડ ન કરે, તે તેના પાપથી પોતાનો ધર્મ ખૂએ.

“તમે જો એને દંડ નહિ આપો, તો એ, પોતાના બળથી ચમને પણ ગણકારશે નહિ (તો તમ જેવાની શી દયા?) કેમકે સત્પુરુષોએ ઉપેક્ષિત એકા દુષ્ટ લોકો કોને કોને પોતે ખરાબ કરતા નથી?

“દુષ્ટ નીતિવાળા (છતાં બાહ્યાચારથી અનુકૂલ જણાતા) એવાને તમે કેમ અધાપિ પ્રસન્નતાથી નિહાળો છો? એવા કપટીનો જરા પણ સત્કાર કરો નહિ; જે ન્યાયી છે, તે ન્યાયને જ નમે છે.

“હે નાથ! રાત્રિયે તમને જેણે કહ્યું છે તે નાથને અર્થાત્ શિવને જો તમે (પ્રસન્ન કરવા) ઇચ્છતા હો, કે ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હો, કે તમારા વંશના ધર્મને, કે સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મને સંભારતા હો, તો આ સંબંધે તો કોઈ ઉપર દયા કરો, ક્ષમા ઉપર નહિ.

“શ્રી શંભુ તમારા સ્વામી થઈ તમને ‘તું જ તેને શાસન કરવા સમર્થ છે’ એમ કહી ગયા છે, તો સૈન્ય તેમ યુદ્ધિ ઉભયને એના વધ માટે શુદ્ધ કરી તૈયાર કરો, કેમકે શત્રુની ઉપેક્ષા રૂપી વ્યાધિ (તે ઉપેક્ષા કરનાર રાજાને જ નહિ) પણ આખા રાજ્યને પીડા કરે છે.

“પૃથ્વીને સંતાપ કરનાર તથા તેને ચૂશી ખાનાર એવા એ વ્યાધિને હણવાના સંબંધે આપને ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી, પૃથ્વીને પીડા કરનાર પર્વતગણની પાંખ છેદવામાં ઇન્દ્રને કાણે પ્રેરણા કરી હતી?

“લોકને પીડી નાંખનાર શત્રુને દંડ ન દેનાર રાજા આખી પૃથ્વીને પીડે છે. માટે જો એમ ન કરવું હોય તો મળને રંજનનાર આ દુષ્ટને રંજડો.

જેમ ઇન્દ્રે જમ્બને હણ્યો, જેમ જલશાયી વિષ્ણુએ અધુને હણ્યો, અને પુર હૈત્યને શંભુએ હણ્યો, તેમ હે રાજા! પૃથ્વીને પીડનાર આ પાપને તું હણ.” (શ્લોક ૫૬ થી ૬૫ સર્ગ ૨ ભ.) દ્વયાશ્રયનું બાષાન્તર પૃ. ૩૭ થી ૪૩. પ્રો. અણિલાલ નમ્બુબાઈ દ્વિવેદીકૃત.

૧ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આહરિપુ ચાદવ કુલનો હોવાથી તેને આબીર (આહિર) એટલે ગાયો ચારનારો ગણી આ ઠેકાણે ભરવાડ લખ્યો છે.

“ગાદિયે બેશીને સૌરાષ્ટ્રમાં તે રાજ્ય કરે છે. યાત્રાળુ લોકો પ્રભાસ લણી
 “જય છે તેઓને મારીને તેમનાં હાડકાં અને માંસ ધોરી રસ્તામાં વેરે છે. અને
 “જે વામનસ્થળીમાં હનુમાન અને ગરુડની ધન્યો ફરકતી તેમાં રાવણની^૧ પેડે
 “નિર્ભયપણે રાજ્ય કરે છે, અને ચોરોને ખીછ પવિત્ર જગ્યાઓમાં વસવા
 “દે છે; બ્રાહ્મણોનો તે તિરસ્કાર કરે છે, અને વટેમાર્ગીઓને રસ્તા વચ્ચે
 “લૂંટી લે છે; તેથી ધાર્મિક લોકોનાં હૃદયમાં તે તીવ્ર પ્રમાણે ખટકે છે. તે
 “જવાન છે, કામી છે, અને મોહનો ભરેલો છે; તેથી, પોતાના શત્રુઓનો નાશ
 “કરીને તેઓની ઈચ્છાને જોરાવરીથી પોતાના અંતઃપુરમાં ખેંચી જાય છે.
 “આ જંગલી પુરૂષ ગિરનારના પર્વત ઉપર ભટકતો ફરે છે, અને પ્રભાસ
 “આગળનાં હરિણોનો શિકાર કરે છે. તે ગાયનું માંસ ભક્ષણ કરે છે, દારૂ
 “પિયે છે અને લડાઈમાં તેના શત્રુનું રૂધિર ભૂત, પ્રેત અને તેમના ચરને
 “પાય છે. આ પશ્ચિમ દિશાના રાજા આહરિપુએ^૨ દક્ષિણ અને ઉત્તરના
 “ધણા રાજાઓને તેમના રથ મૂકીને નસાડી મૂક્યા છે; તેથી, જાણે તે કાઠીની
 “પરવા રાખ્યા વિના સ્વર્ગના રાજ્યની ગિત મેળવવા ધારતો હોય તે પ્રમાણે
 “ઉંચું જોઈ ચાલે છે. આહરિપુ યમપુરીના યમરાય જેવો વિકાળ શરીરનો
 “છે, સ્વભાવમાં પણ તે તેના જેવો જ છે, ને આખી પૃથ્વીને જાણે હવણાં
 “ગળી જશે અને વૈકુંઠને જતોને આજશે એવો દેખાય છે. ને તેના રાજ્યમાં
 “હુન્નરી માણસો છે, તેઓ એ દુષ્ટના સંગથી પોતાનો હુન્નર અધી જનનાં
 “એવાં હથિયાર બનાવવામાં વાપરે છે કે તેના ઝપાટામાંથી કાઠી પણ અચી
 “શંકે નહિ, ને ધર્મ-અધર્મનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નથી. તેની ફાજ
 “ધણી છે, તેથી સર્વ રાજા તેને નમે છે. તે ધણો આરોગ્ય છે; તેણે સિંધના
 “રાજાને પકડીને તેની પાસેથી દંડમાં હાથી, ઘોડા છીનવી લીધા છે; તેમ જ

૧ સમજફરથી લખાયલું છે, ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:—

જે સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ શ્રી કૃષ્ણ (કૃષ્ણ) જેવા ઉત્તમ રાજાથી રાજનવતી હતી
 અને શ્રીકૃષ્ણની દેવળ ઉપર ગરુડનું ચિહ્ન હોવાથી ગરુડધ્વજ કહેવાતા કૃષ્ણ, અને અર્જુન-
 નની દેવળ ઉપર હનુમાનનું ચિહ્ન હોવાથી કપિધ્વજ કહેવાતા એવા અર્જુન એમ
 કૃષ્ણાર્જુન(નરનારાયણ)ને વસવા યોગ્ય વામનસ્થળીમાં આહરિપુ, જેવા નડારો
 રાજા વસે છે. ૨. ઉ.

૨ આહરિપુ એ કોઈનું નામ નથી પણ ઉપનામ છે. દુષ્યાસ્યનો દીકારા, આહ=
 જળચર (મગર) રિપુ=શત્રુ, જળચરનો શત્રુ એવો અર્થ કરે છે. તેનો અભિપ્રાય એવો
 કે “શત્રુનો પકડનાર” અજમેરના એક રાજાએ કોઈ મુસલમાન રાજાને હરાવ્યો હતો
 તેથી તે “મુસતાન આહ” એટલે મુસતાનનો પકડનાર કહેવાતો હતો. ૨. ઉ.

“તેણે ઘણા રાજાને વશ કર્યા છે; મને લાગે છે કે, યમપુરીના રાજા સાથે
 “તે જો યુદ્ધ મચાવાનો હોય તો યમને પણ તેને ખંડણી આપીને નખી પડ્યા
 “વિના ધૂટકો થાય નહિ. ખડોમાંના મોટા કાટ અને નિર્ભય જગ્યાઓ તે
 “તોડી પાડે છે; તે આખો દરિયો ખુંદી વળે એવો છે તેથી લોકોને તેનાથી
 “ઉગરવાનો એક ઉપાય નથી. જગતમાં જ્યારે દેવ કોપે છે ત્યારે ઉગરવાનો
 “એક ઉપાય રહેતો નથી, તેમ થયું છે. તેના પાપના ભારથી પૃથ્વી કંપે છે.
 “ઘાતકોને શિક્ષા કરવાની જે રાજામાં સત્તા હોય તે તેઓનો ઘાત કરે નહિ
 “તો પોતે પણ તેવો જ ઘાતક હશે છે; તેટલા માટે અહો ! રાજા તમે જો
 “એનો નાશ કરશો નહિ તો એનાં પાતક તમને લાગશે. તમે એનો નાશ
 “કરી શકો એવા છો, માટે શિવે તમને તેમ કરવા આજ્ઞા કરી છે, તો તમે
 “તમારી સેના એકઠી કરીને એને રાજ્ય ઉપરથી ઉઠાડી મૂકો, નહિતર પછી
 “દિન દિન પ્રતિ એનું જોર એટલું બધું વધી પડશે કે છેવટે તમારાથી પણ
 “વશ કરી શકાશે નહિ.”^૧

આ પ્રમાણે મૂળારાજે જોડુલની સલાહ સાંભળી, એટલે તેણે દેવતા-
 ઓના સલાહકાર ઋષિ જેવો જે પોતાનો પ્રધાન ગ્રંથુકર તેને પૂછ્યું, એટલે
 તે પણ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

૧ કેટલાક ખારોટાનું એવું કહેવું છે કે, અહારિસિંહ આગલી શિવબક્ષ હતો,
 તેથી તેને જૈન લોકો સાથે પૂરું વૈર હતું માટે તે ધર્મના યાત્રાળુ ત્યાં આવતા ત્યારે તે
 તેમને મારફટ કરીને હતો. જૈન ગ્રંથકારોએ એને વખોડ્યો છે તેનું કારણ પણ એ જ છે.

૨ “દ્વયાશ્રય”માં આ રીતે વિસ્તારથી છે:—

“પોતાના વામનસ્થલીપુરમાં વસતા એને, એક ગાક ઉપર જ ફરતો ઉગ્ર-
 ચંતાદ્રિનો દુર્ગ છે, અને એક યોજનને અંતરે સમુદ્રરૂપી દુર્ગ છે. એમ એ બધાં એનાં
 રક્ષણસ્થાન છે. એ સર્વદા ઉદ્ધત રહે છે. જરા વાર પણ, એટલે ભાત રંધાઈ જવા
 જેટલી વાર લાગે એટલી વાર પણ તે સૂતો નથી; એવાને સાધવાં સહજ ન બન્યુંવો.

“ગાય દોહોવા જેટલી વાર પણ વિરામ પામ્યા વિના, રાજાઓ એને સેવે છે; સો
 કોશ જેટલે છેટથી, સૈનાપતિને આજ્ઞા કરવાની રીતિથી, તમે એને સંહારવામાં માત્ર
 એક દાતરણથી વૃક્ષ કાપવા જેવું કરો છો.

“જો તમે જયની સ્પૃહા રાખતા હો, કે યથાની સ્પૃહા રાખતા હો તો લોકના
 ઉપર કોપ કરતા, તેમની ઈર્ષ્યા કરતા, તેમનો દ્રોહ કરતા, એવા આ દુષ્ટને સંહારવા
 સારૂ જતે જ કોપ કરીને હો.

“વનની શુદ્ધામાંથી નીકળીને સિંહ બધાં વનપશુનાં યૂથમાંથી હદામ હાથીને જ
 શોધીને મારે છે; માટે તમારે જગતનું રક્ષણ કરવા સારૂ જતે જ એની સામા જવાના
 વિચારથી પાછા હઠવાનું નથી, તે વાતમાં પ્રમાદ કરવાનો નથી, કે તે વાતમાં કાંઈ
 હલકાઈ ગણી તેને ફેરવવાની નથી.

“આહરિપુ જ્યાં રહે છે તે વામનસ્થલી^૧ મહા ગિરનારની ઝાયા નીચે છે, ત્યાંથી દરિયાના ધુંધાટ સંભળાય છે. ને તેણે ઉપર એક કાટ બાંધીને પોતાના “રહેઠાણની મજબૂતી કરી છે, તે કાટ વળી પર્વત અને સમુદ્ર બંનેથી વધારે રક્ષાયો છે. આહરિપુ એવો છે કે રાત્રે તે આંખ મીંચી સૂતો નથી. મોટાટી ફોજ વિના “એને જિતવો તે ઘાસ કાપવાના દાતરડાથી મોટું જાડ કાપવું અશક્ય છે તેના “જેવું છે. તેના શહરથી ઘણે ગાઉને છેટે પણ આપણી ફોજ જાવણી કરી શકશે “નાહ ને ભોગભોગે તેમ થયું તો તે ઘેરો ધાલીને તમારું પણ ચાલવા દેશે “નાહ. કચ્છ છે તે સોરઠની પાસે જ છે; ત્યાંનો મહારાજન લાખો જે કૂલનો^૨

“યુદ્ધમાં અપરાજિત, રાત્રી બય ન પામનાર, કચ્છાધિપતિ જે સર્વ જગતને બચંકર, મ્યેચ્છ બંડિયા રાજઓનું પણ રક્ષણ કરનાર, તથા કશાથી પાછો ન હઠનાર, એવો પ્રસિદ્ધ લક્ષ રાજ (લાખોજ) છે તે એક માનો જણ્યો બાઈ હોય તેવો એનો સખા છે.

“આશ્વિન પૂર્ણિમાથી જેમ દીપોત્સવ એક પક્ષ માત્ર દૂર છે, તેમ માત્ર આઠ જ યોજન કચ્છથી સોરઠ દૂર છે, એટલે ફક્ત મહારાજનો કુમાર એ લક્ષરાજ, જે પૃથ્વી ઉપરના ભૂપતિ થકી બળવડે કરીને અધિક છે તે એનાથી દૂર નથી.

“પર્વત ઉપર, સમુદ્રને કિનારે રહેનારા, જે જે નૃપો ક્ષત્રિયવ ધારણ કરી રહ્યા છે, ને એની આંખ આગળ રમી રહ્યા છે, તે સર્વે એના યુદ્ધમાં ઝંપલાવશે, માટે તમારા પ્રતિપક્ષી એક કે બે છે એમ ન ગણશો, પણ ઘણા છે એમ સમજજો.

“એક મિત્રની સમીપે, કે એક દુર્ગમાં બરાચલો, કોઈ રાજ હોય તો તેને પણ જિતવો કઠિન છે, તો એ ઉભય રીતે સંપત્ર, આને મારવાને સમર્થ આકાશ અને પૃથ્વીની વચમાં તમારા પોતાના વિના બીજું કોઈ હાલ જણાવું નથી.

“સુરાષ્ટ્રમાં જે આભીર લોક આહરિપુ આદિ ક્ષત્રિય વસે છે તેમના પ્રતિ, અર્જુનને પણ પરાક્રમથી અતિક્રાન્ત કરનાર તમે, જ્યારે લડવા માટે ચડશો ત્યારે તેમની સ્ત્રિયો “હે પ્રાણનાથ ! ધિક વિધિ ?” એમ પ્રલાપ કરવા મંડશે, એવું હે પ્રભુ ! મારી કલ્પનામાં આવે છે” (શ્લોક ૧૦૨ થી ૧૦૬, સર્ગ ૨ જો.) પ્રે. મેલિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું ભાષાંતર.

૧ વામનસ્થળી તે હાલમાં જુનાગઢ પાસે વનથળી છે તેજ. કર્નલ વાકર પોતાના સોરઠના પ્રગણાં વિષેના વિજ્ઞાપનમાં લખે છે કે સોરઠના અસલી રાજઓનું પ્રથમ રહેઠાણ વનથળીમાં હતું.

૨ કચ્છના જાડેજના બાટ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—“કચ્છ-વામડના કુંચકોટમાં સમા (જાડેજ) રાજ જામ સાડને ગેડીના (ધ્રતપદી) સોલંકી ધણે પોતાનો બનેવી જણી વધારે સહવાસ રહેવા માટે, કુંચડ યોગી તપશ્વર્ષી કરતો હતો તે ડુંગર રહેવા માટે સોંપ્યો હતો; પણ સાડે તો તે ઉપર કોટ બાંધીને પોતાની સત્તા વધારવાનું કરવા માંડયું તેથી ધણે તેને જમવા બોલાવી મારી નાંખ્યા ઈ. સ. ૮૪૩. આ વેળાએ ધણજીની ખેળને ફક્ત નામે કુંવર હતો તેને પણ તે મારી નાંખશે એવા બયથી

“કુમાર થાય છે તે કાઠથી જિતાયો નથી, તે તથા આહરિપુ જાણે એક માના

તે સોલંકી રાષ્ટ્રિયે પોતાની ફારક નામની ખવાસજીને સોંપીને તેને નસાડી મૂકી; પણ ધરજીને જાણ થતાં તેણે પછવાડે મારા મોકલ્યા, તેમને સમીપ આવતા જોઈ, ફારકે પોતાના દીકરાનાં લગડાં ફૂલ કુંવરને પેહેરાવ્યાં ને કુંવરનાં લગડાં પોતાના દીકરાને મદ પેહેરાવી દીધાં અને તેઓ પાસે આવ્યા એટલે છાકરા આપી દીધો, અને તેને મારાઓએ મારી નાંખ્યો. તેમના ગયા પછી સિંધમાં રજુ પાસે બાંબજીસરના રાજા જે પરમાર સોદા ફેલાતા હતા તે ધંધુરાના ગામમાં ફરાડ જાતના વાણિયા અજા અને અણુ-ગોર નામે બે બાઈ તથા બોલાડી નામે બેને હતી તેને ઘેર દાસી થઈને ફારક ફૂલ સહિત રહી. અને અજા અણુગોરે ફૂલને ઢોર ચારવાનું સોંપ્યું. તે ગાયો સાથે ફૂલ એક લવારની ગાયો ચારતો હતો તેની ચરામણીના બદલામાં તેની પાસે એક સાંગ (બરછી) ધડાવી લીધી. તેને સ્વાભાવિક રીતે શિકારનો શોખ વધવા લાગ્યો. એક વાર સોદો ધંધુરો સિંહનો શિકાર કરવા નીકળ્યો તેની સાથે ફૂલ પણ ગયો અને બનાવ એવો બન્યો કે ધંધુરે જેવો સિંહ ઉપર ધા કર્યો તેવો જ તે છલંગ મારી હાથ ઉપર જઈ ધંધુરાને વળગ્યો, એવામાં જ, ફૂલે સમયસૂચક થઈને ઉછાળો મારી સિંહને સાંગવતે વીંધી નાંખ્યો. આ તેનું પરાક્રમ જોઈને ધંધુરો તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયો અને પૂછ-પરછ કરતાં તેના જન્મની ખરી વાત જાણી આવી એટલે તેને ધાણુ સોદા નામની પોતાની દુંવરી પરણાવી. ૨. ઉ.

અખંધ ચિન્તામણિમાં એકદુગ ફૂલના લગ્ન-સંબંધમાં લખે છે કે, પૂર્વે પરમાર વંશનો કોઈ કીર્તિરાજ નામે રાજા હતો, તેને કામલતા નામે કુમારી હતી, તે પોતાની સખિયો સાથે સંધ્યાકાળે કોઈ પ્રાસાદમાં બાહરમત રમતી હતી તેમાં બાલકિયો સ્તંભોને બાઝી “આ મારો વર,” “આ મારો વર”, એમ બોલતી હતી. તેવામાં ફૂલડો નામનો એક ગોવાળીઓ અંધારામાં જે એક સ્તંભને ટેકો દઈ બેઠો હતો તેને બાઝીને કામલતાથી એમ ફેલાઈ ગયું કે “આ મારો વર”. ફૂલડો તો ત્યાંથી શરમાઈને ચાલતો જ થયો, પણ કામલતાએ તેને બરાબર ઓળખી લીધો ને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે હવે તો એ જ મારો પતિ.

વર્ધાન્તરે કામલતાના વિવાહની વાત નીકળતાં, તેણે પોતાનાં માતાપિતાને એ સર્વ વૃત્તાંત જણાવીને કહ્યું કે, ફૂલડા ગોવાળીયા વિના બીજા મારે બાઈબાપ સમાન છે. આવો કુમારીનો આગ્રહ જોઈ છેવટે તેમણે તેની સાથે કર્યા પરણાવી. તેને એક પુત્ર થયો તેનું નામ લાખો (લાખાક) પાડ્યું હતું તે આજે લાખા ફૂલાણીને નામે ઓળખાય છે. કાલાન્તરે તે કુચ્છદેશાધિપતિ થયો. માળવાનો ચરોરાજ એવરપ્રસાદથી અનિત મહા સમર્થ રાજા થયો. તેણે ૧૧ વેળા મૂળરાજના સૈન્યને હરાવ્યું હતું. એક સમયે કપિલકોટ (કેરા કેરા-કોટ)ના દુર્ગમાં (જેમાં આજે ભૂજ તાલુકાનું ગામ કેરા નામનું છે) તે હતો તે લાખ જોઈને મૂળરાજે તેને ત્યાં ઘેરી લીધો. આ વેળાએ તેનો શરો ભૂત્ય માર્હેચ નામનો હતો તેને બીજે દેશ જિતવા મોકલ્યા હતા તેનું લાખાએ સ્મરણ કર્યું, એટલે મૂળ-રાજા તેને આવતો રોકવાની ગોઠવણ કરી; તો પણ શસ્ત્ર મૂકીને પોતાના રાજાને મળવાની

“કુંવરો હોયની તેમ તેઓને એક ખીબીથી છૂટા પાડી શકાય એમ નથી. વળી “ખીબા જંગલી રાખાઓ જે જગતને લય ઉપજાવે છે તે એની પક્ષમાં છે. “ઓ રાખા ! જે શત્રુને પહાડ, જંગલ અને સમુદ્રનો આશ્રય છે તેને જિતવો બહુ “કઠિણ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ને આહરિપુ આ ત્રણને પોતાના સાહાયકારક “ગણે છે. તેથી એના ઉપર ચડાઈ કરવાનું ખીબાના ભરોસા ઉપર નહિ નાંખતાં “તમે જાતે ચડીને જિત મેળવો. આ ભરવાડ વંશના શરવીરો ખીબાના વશમાં “રહે એવા નથી, તો પણ જે ધડિયે તેઓના ઉપર તમારી ચડાઈ થઈ છે “એનું સાંભળશે તે જ ધડિયે તેઓ કંપવા માંડશે અને તેમની સ્ત્રિયો વિધ- “વાના શોકના રાજિયા ગાવા માંડશે.”

આ યુદ્ધવિષયક ઉશ્કેરણીથી મૂળરાજને શરૂ થયું, ને તેના હૃદયમાં યુદ્ધ કરવાની અગ્નિમય ઉત્કંઠા જે ક્યારની ધુંધવાયાં કરતી હતી તેમાં અળ- નણ હોમાયું. એટલે તે ગાદી ઉપરથી ઊઠ્યો ને દિનકરનાં કિરણની ગરમાઈથી પૂર્ણ ખિલાયમાન થયેલા ફૂલની પેંદે દેદીપ્યમાન થતો, અને રણસંગ્રામમાં પજા હોય તેની પેંદે બુદ્ધિ ટોકતો, મંત્રશાળામાંથી ફલંગ મારતો. બદાર આવ્યો અને તેની સાથે તેના મુલોટો પણ નીકળ્યા.

શરદ ઋતુ આવી પહોંચી હતી, ધણા વાવેતરથી પૃથ્વી ટંકાઈ ગઈ હતી; નદી અને તળાવનાં જળા નિર્મલ થયાં હતાં, આકાશ વાદળો વગરનું સ્વચ્છ હતું, કમળ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયાં હતાં, તેઓનો રંગ ટાઈ પ્રિયાના પ્રકાશિત ઓડનું સ્મરણ કવિને કરાવતો હતો. સોરઠના કિનારા ઉપર વર્ષાદનાં

આજ્ઞા મળતાં તે ખાસી હાથે જઈને તેને મળ્યો. તે વેળાએ બન્નેનું હૃદય યુદ્ધ આલસ હવું તે પ્રસંગ બેઈ લાખાને તેણે નીચે પ્રમાણે લલકાર્યો:—

ऊग्या ताविउ जहिं न किउ लक्खउ भणइ निघट्ठ

गणिया लब्धद दीहवा के दहक अहवा भट्ठ

ગીતિ-રવિના પ્રકાશ પેઠે, પ્રકટ છતાં કદિ અસ્તિત્વ જો ન હયું,

તો લાખાના નામે, અધમપણાનો અતિશય દોષ ગણ્યું.

પોતાના નગરમાં જવાને પણ કરેલા દિવસમાં આઠ દશ દિવસ ખાસી રહ્યા છે, તેટલામાં શત્રુનો નાશ કરી નાંખવાને માહેયે લાખાને અનેક પ્રકારનાં શૌર્યગર્ભિત વચન કહી બહુ ઉશ્કેર્યો, પણ મૂળરાજના શરીરમાં રુદ્રકલાનો આવેશ આવવાથી તેણે લાખાને મારી પાડ્યો. ૨. ઉ.

૧ ઝિરનારના ગારિયા ઉર્ફે આહરિપુ, કન્હનો લાખો અને સિન્ધનો આ વેળા- એ જામ સૂમો રજપૂત હતો તે સર્વે એક જ જાદવ વંશના બાપાતો હતા. જુલો દીપ પૃષ્ઠ ૬૨ મે. ૨. ઉ.

વિલગ્નિત ફેરાં મોતી^૧ રૂપ થતાં પડતાં હતાં. હંસ પક્ષી જે વર્ષા ઋતુમાં માન સરોવર ઉપર જઈ રહે છે તે હવે ગંગા અને ખીછ નદીઓ ઉપર આવ્યા હતા. ખેડુતોની સ્ત્રિયો ડાંગરના ખેતરની રખેવાળી કરતી ગીત ગાઈને વનને આનંદદાયક કરી દેતી હતી. એવા સમયમાં દેવના મંદિરમાં આત્મણોએ વેદનાં અને ચંડીપાઠનાં પારાયણ કરવા કુંભસ્થાપના કરી ને પથારીએ સૂઈ અત્થચર્યવ્રત પાળી નવરાત્રી પૂર્ણ કરીને, દસરાને દિવસે પારણાં કરી કુંભજળ-માંથી રાજાને માથે અભિષેક કર્યો. વૈકુંઠપતિના ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને દેવાસયો ઉપર ધજાઓ ફરકવા લાગી. વામન અને બળી^૨ રાજાનું રમરણ થવાથી ભૂતજે આનંદ વ્યાપી ગયો, અને મહાવિષ્ણુ પોતાની ક્ષીર સમુદ્રની લાંબી સમાધિમાંથી ઉઠ્યા.

ભૂજરાજાને દ્વારે નગારાં વાગ્યાં ને નોખતો ગડગડવા લાગી. શુભ શકુન દર્શાવતા શંખનાદ થવા લાગ્યા; ને વિવિધ વાદ્યોના ઘેર નાદ સ્વર્ગે જઈ પહોંચ્યા, તેથી સ્વર્ગવાસી લોકોએ જાણ્યું કે, રાજા પોતાના સુભટોનો અગ્રેસર થવા તૈયાર થયો. અણુહિલવાડના વાવટા નીચે ચાલનારા રાજાઓ પણ પોતપોતાની સેના લઈ, સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરવાની આતુરતાભર્યા ઉલ્લાસે આવ્યા. રાજા ગાદી ઉપર બેઠો; તેના સામા મોતિયે સ્વસ્તિક^૩ પરાયા,

૧ કેટલાક કહે છે કે જ્યારે વર્ષાદ વરસે છે ત્યારે કાઠુ માછલી સપાટી ઉપર આવે છે ને મ્હોં ઉઘાડી રહે છે તેમાં વર્ષાદનાં ફેરાં પડે છે તે મોતી થાય છે. રનોડો પૃષ્ઠ ૯૭.

ઉપરની ટીપ ઉપરથી ગમે ત્યારે વર્ષાદ વરસે ને કાઠુ માછલીના મ્હોંમાં તેનાં ફેરાં પડે તો મોતી થાય છે એવું જાન થાય છે, પણ વાત એમ ચાલતી નથી. પરંતુ કહે છે કે, શરદ ઋતુમાં સ્વાતી નક્ષત્રને વિષે સૂર્ય છતાં જો વર્ષાદ થાય ને તેનાં ફેરાં છીપના મ્હોંમાં પડે તો તેનાં મોતી થાય છે. ૨. ઉ.

૨ બળી રાજાને ત્રિલોકનું રાજ્ય મેળવતાં અટકાવવા માટે વિષાકે વામન અવતાર લીધો.

૩ આવી નિશાની હિન્દુઓમાં આનંદનું ચિન્હ ગણાય છે તે “સ્વસ્તિક” (એટલે જ મંગળકારી) રહેવાય છે અને સ્ત્રીની સહિત એ સાધારણ ચિન્હ છે. તેમજ જૈનના સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનું ચિન્હ પણ છે. અસલની વેળાથી હિન્દુસ્થાન ને ચીનમાંના ધાર્મિક તાપસોમાં તે ગુહ્ય ચિન્હ હતું. તે ઉપરથી સો વસા યુરોપમાં છઠ્ઠા સંક્રામાં તે ફાખલ થયું હશે. એસિ. રિસર્ચીઝ પુસ્તક ૬, પૃ. ૩૦૬ જુલો. ચીનના પંદરમા સૈકાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં એ નિશાનીને ‘ફલદાટ’ કરીને લખેલી છે. મિ. વાલ્કર કહે છે કે “ધણા જૂના સમયની ખીરતી લોકોની ઘેર ઉપર એ હોય છે અને સન ૧૦૭૭ ની સાલના પાદરીના પટા ઉપર તે જોવામાં

અને બાળુએ ગાંધર્વ ગાન કરવા લાગ્યા; અને ચાકરો પંખાથી વા દોળવા લાગ્યા. જે નેશિયોએ તેમના જન્મથી જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરેલો તેઓ મુહૂર્ત શોધી ફહાડવા સૂર્યના તડકામાં શંકુ માંડીને ઘડીનું માપ ફહાડવા બેઠા. કુળગૌરે હાથી અને ઘોડાની રાજ પાસે પૂજા કરાવી. છેવટે જીદારો આગળ ચાલ્યા; સૈનિકો હથિયાર સજ્જ દરવાજા આગળ દારખંધ ઉભા રહ્યા. ફરી વાદિતના નાદ થયા. ગાજ ગાદી ઉપરથી ઉડ્યો એટલે “જયજયના” શબ્દ ઉચ્ચારી તેને કપાળે પુરોહિતે તિલક કચ્ચું. આગળ ચાલતાં મૂળરાજે અને તેના મુભંટાએ, બ્રાહ્મણ અને ભાટ જે યજ્ઞ ગાનારા ફહેવાય છે તેઓને દાન આપ્યાં. પર્વત જેવા કાળા અને કદાવર હાથી ઉપર ચડતાં રાજાએ કુળદેવીને નમસ્કાર કર્યા, માથે મેઘાંબર છવાયા; આગળ ચાલતાં ઘોડાઓના હણહણાટ થવા લાગ્યા; સર્વે જયજયના પોકાર કરવા લાગ્યા; મહેલથી તે નગરના દરવાજા મુખી કેસરના પાણીના છંટકાવ થયા; પૌરાણિકો અને વેદિયા આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા કે, “તમારો જય થાઓ, અને તમારા શત્રુઓ દહિલુમાં થમને દાર પૂલોચનો.” જેમ જેમ અશ્વારી આગળ ચાલવા લાગી તેમ તેમ નગરમાં વધારે ભીડ થવા લાગી; કચુંબલ લૂગડાં ખેંચેલી અને ઘરેણાંના ચમકાટથી શોભતી એવી સ્ત્રિયોની ભીડ શેરિયોમાં થવા લાગી. ભીડાભીડમાં ફૂલના અને મોતિયોના દાર તૂટવા લાગ્યા; ચોટામાંથી જતાં લોકો ફૂલફૂલથી રાજાને વધાવા લાગ્યા; નગરની સ્ત્રિયો ઘરના કામધંધા છોડીને અને છાકરાને રડતાં મૂખીને અશ્વારીનો ડાડ જેવાને ચાલિયો; રસ્તે ચાલતાં કેટલાંક ગામ મુખી, ગામડાના લોકો, પોતાના રાજાને જેવાને આવ્યા, કેમકે દેવતાઓમાં જેમ કન્દ્ર શોભે છે તેમ મનુષ્યોમાં મૂળરાજ રૂપમાં, ગુણમાં અને સત્તામાં શોભતો હતો.

અણહરિવાડનો રાજા મ્હોટી સેના સહિત આવે છે એવું સાંભળી આહરિપુએ પોતાની ફ્રાજ એકડી કરી. તેના મળતિયા, ખંડિયા અથવા આળ્યું છે’ બીજા રીચર્ડ રાજના ગાદી ઉપર બેસવા ખેલાં પીતળ ઉપર તે સાધારણ શૃંગાર હતો-ફેવરંડ આર્લ્સ છુટલ. એમ. એ. ફ્રાટ ‘મૉન્યુમેંટલ બ્રાસીઝ અન્ડ સ્ક્રાબ્સ,’ એક્સફોર્ડ; પાર્કર, ૧૮૪૭. પૃ. ૨૮ માની ટીપ.

૧ દ્વિચાત્રયમાં આનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે છે:—“આહરિપુએ પોતાની તરફથી મૂળરાજની ઊવણીમાં દૂત મોકલ્યા, તેણે ત્યાં જઈ વિવેકથી જણાવ્યું કે:—

“શૌર્યમાં અર્જુન રૂપ! હે ન્યાય વિરૂદ્ધ વર્તનારને દંડ દેનાર! તમારા આવવાનું કારણ અતિ રસથી જણવાની ઇચ્છાવાળા, સૂર્યસમા આહરિપુએ (આપની કુવૂર) હું દુણ્ણસને મોકલ્યો છે.

સાહાયકારી રાજ્યો, તેને આવી મળ્યા; વગડાના બીજ પણ તેની સાથે

“ઋગ્વચન પઠન કરતા, દુષ્ટ નાસિકાવાળા, અંતનાં વનોમાં વસેલા, અમારાં આગ્રવન અને દંધુવન ઉપેડી નાખનારા, દ્વિજોએ મિથ્યા વાર્તા બનાવીને આપને ચક્રિત કર્યા છે શું ?

“બહિરવન, અગ્રવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન, પ્લક્ષવન, શરવન, શિશુવન, એ બધાં વનોમાં રહેતા અમારા રાજ્યોએ શું તમારો કોઈ અપરાધ કર્યો છે ?

“અમારાં શિશુવનમાં, કે બહરી આદિ વનમાં, ખોરડીને હોય છે તેવા, આપના કંટકો ભરાયા નથી, અડદના વનને શોધતો કોઈ પણ મનુષ્ય કદાચિત્ પણ નમારના વનમાં અડદના વનને પામતો નથી.

“નીવારવન, તથા ફૂલી રહેલાં વિહારીવન, સુરહારવન, ઇરિકાવન, ઇત્યાદિ વનોમાં મૃગયા સાડ, ગિરિનદીના વેગથી (જંબુમાલીનું) સુંદર જળ પીવા પધાર્યા છે ?

“અથવા જળને સ્થાને મધુ પીતા, હાથમાં મલ્લના ખ્યાલાવાળા યદુઓએ શું આપને કાંઈ બરચું છે ? પણ હાથમાં મલ્લપાનના ખ્યાલાવાળા, દારડિયા સોરડિયા ગમે તેમ લવે તેમાં શો દોષ ?

“અથવા ધનુર્ધારિ વાહન, તેમ વીરોને લઈ જનારાં વાહન, એ સર્વના અતિ પ્રશસ્ત સમુદ્ર જેવો, તથા હાથીના વાહનવાળો, જર્તાપિપ (કચ્છભૂપતિ) જે અમારો આગ્રિત છે, તે શું શરદ ઋતુના અપરાધની પેઠે આપને પીડા કરે છે ?

“ત્રણ ત્રણ અચ્ચાર વર્ષથી ચાલતા રાત્રિવિગ્રહને રામાવવાને આપ પધાર્યા છે ? પણ ચાર કે ત્રણ વર્ષના જીવાન ઘોડાવાળો એ (આહરિપુ) રાત્રીથી અપરાજિત છે. કે અતિ ગર્વિષ્ટ એવા કોઈ સમુદ્રતટાધિપતિને જિતવા આપ પધાર્યા છે ? રિપુના સંધને સંહારતાં બાણના સમૂહ સહિત પૃથ્વી માત્ર ઉપર ફરતો એ શું તેને જિતી નહિ શકે ?

“અથવા બધી પૃથ્વીમાં ફરતા આ ક્ષત્રિય કુમારને આ શરદ ઋતુના દીર્ઘ દિવસોમાં (મળવાની) ઉલ્કાવાળા હોઈ આપ પધાર્યા છે ? (જે એમ હોય) તો તો બહુ સાડ. આજ અમારાં પુણ્ય પક્ષ થયાં, ને અમારાં સર્વ શુભ કામ સફળ થયાં.

“વૃષભવાહન શ્રી(સોમનાથ)નાં દર્શન કરવા અતિ ઉચ્ચ ઇચ્છાવાળા સારા નૃપો સહિત, (આપ પધાર્યા હો તો), સુરાષ્ટ્રના ઇન્દ્રને કોઈ સારા પ્રધાન દ્વારા ખબર શા સાડ ન અપાવી ?

“શું આપ શંખોદ્ધારથી સારી રીતે પક્ષ થયેલી શેલડીના રસ જેવું મિષ્ટ, તીર્થ-જળ લઈ જવા ઇચ્છો છે ? તો આપને નમસ્કાર કરી હું જ ત્યાં જઈ, ને જળ મોકલી આપું, આપ વનોનો નાશ ન કરો.

“ઉત્તમ હયવાળી તથા ઉત્તમ નાયકોવાળી સેના, અન્યાયથી અતિ દૂર એવા જે આપ, તે મિથ્યા જ લઈ ચાલ્યા આવ્યા ન હો. પણ જીવ જતાં પણ અંતરમાં રહેલી મૈત્રી, નાશ પામતી નથી, કે એક વાર થયેલી તે મટતી નથી.

“એ (આહરિપુ) ચારે દિશા (બાજી) પોતાના સૈન્યથી ફરી વળે છે, જેની પાસેથી

સામેલ થયા; તેની નીલી રાણીના અને ખીજી રાણીયોના કુમાર જે સોરઠ

લે છે, તેવું લઈને જ બેસી રહેતો નથી, ખીલીક પામતાનું રક્ષણ કરે છે, યતુનો નાથ કરે છે, એવી દૂતની વાણીથી આપ ઈર્ષા યા માટે ધરો છો ?

“યતુને સંહારતો તેમનો યશ માત્ર ખી જાય છે, ને પોતાને નમનારને લક્ષ્મી આપે છે, ન્યાયવ્યવહાર બહુ સારી રીતે સમજાવે છે, એવા ગર્જતા હાથીની સેનાવાળા (આહરિપુ) ઉપરની મૈત્રીનો નારા ન કરો.

“નિરંતર જગૃત અને અત્યંત શાન્ત કરી દીધેલા યતુવાળા, તથા ધણા કાળથી વૃદ્ધિ પામતો અત્યંત મૈત્રીભાવ ધરતા આ(આહરિપુ)ની ધનધાન્યાદિથી પૂર્ણ પૃથ્વીને, વિપુલ રાણસમૂહને ઉદારતાં સૈન્ય સહવર્તમાન તમે, યા માટે નુકસાન કરો છો ?

“અથવા જો તમારા અંતરમાં ન કહી શકાય એવો કાંઈ છલ જ હોય, તો મારે બોલવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમારે ઉત્તર આપવાની પણ અગત્ય નથી. હવે તો માત્ર યમરાજ જ એ બધાનો બદલો વાળવા તમારા પ્રતિ શત્રુ થાઓ.

“અમારી કીર્તિને અતિશય ઉખેડી નાંખવાની ઇચ્છાથી તમે અતિ ઉકળી ઉડે એવા કોપ ચડાવનાર (કૃત્ય) કર્યું છે. એટલેથી જ તમારા ઉત્તરની કરી જરૂર નથી. તમારી હકીકત, મારા મનમાં વારંવાર બળતો હું (મારા સ્વામીને) દહેવા આ માલ્યો.”

જવતું બાળુએ મૂકીને, પ્રાણ જાય એવું, આ રીતે બોલીને દૂત અટક્યો. એટલે તેને જવાડતો સતો (મૂળરાજ) રાજ આ પ્રમાણે બોલ્યો:-

“આ સર્વ જવતામાં પણ જવતા, હે આતું વદનાર ! તું સર્વ જવતામાં ખરો જવતો છો.

“તે તારા સ્વામીનો પક્ષ સારી રીતે કર્યો તેમ તે તારો ધર્મ પણ સારી રીતે બજાવ્યો. કેમકે પૃથ્વી ફાટી જાય તેવું આમ બોલતાં, આ સભામાં કદિ હજાય નહિ એવા પણ હૃદયમાં હજીવાનો ભય આવે છે.

“આને સહજ હજી, અંદર મારી નાંખું, અંદર મારી નાંખિયે, બહુ હાલિયે, આપણે જો મારિયે, એમ હજીવાની ઇચ્છાવાળી નુપમંડળી છતાં; તું જે આમ, આ સભામાં બોલી શક્યો તે ખરેખર ખડો બહાદૂર છો.

“પોતાના સ્વામીના કાર્યને પક્ષપાતપૂર્વક સ્થાપન કરતાં લેશ પણ ભય ન ધરીને તારી પેઠે મદ્રપાનથી અતિનિંદ્ર લોકવાળા(તમારા દેશના લોકો)માંથી કેવળ અનિંદ્ર અને કોષયે પણ આગળ ન વહેતું એવું કોણ વઢી શકે ?

“તારો સ્વામી બુદ્ધિહીણ થઈ પોતાની જાતને પણ હીણ કરનારો, અમો સજ્યા છિયે તેમાં શું પોતાની જાતને ચડાઈ કરવા યોગ્ય નથી જાણતો ? કે અમારી ચડાઈને માટે વળી સામે તોવો ભય દેખાડે છે ?

“કુટિલ ધનુષવાળા એ પાપિયે તીર્થમાં જનારા ચાત્રાળુના ઝમનનો રોધ કર્યો છે તેની શિક્ષા કરવા માટે ચડાઈ કરવી યોગ્ય છે.

“કોપ કરે તેવા દુષ્ટ આચરણવાળાને, જો હું અકોપ થઈ જઈ રહું તો અવશ્ય રક્ષણ કરવા યોગ્ય, જે આ પૃથ્વી તે મારાથી કેમ રક્ષાય ?

માંહેલી પ્રસિદ્ધ બાહર નદીને કાંઠે વસતા હતા તે કવચ સહુને ત્યાં આવ્યા.

“બ્રાહ્મણેને દિસાએ પ્હોંચાડનાર, એ રાખને મારે જરૂર રાસન કરવું નેઈયે, કેમકે એના જેવા દિસકના રાખ આગળ તો દિસકો પણ કંટાળી નય છે.

“ધર્મકર્મથી પરવારેલાં (કેમકે) અત્યંત પીડાથી થરથરતાં અને પોતાના ગોત્રાભિધાનાદિ પણ વિસરી ગયલાં તથા નિસ્તેજ, એવાં એણે અત્યંત વિપત્તિમાં દબાવેલાં, ક્યાં ક્યાં બ્રહ્મસ્થાનો અમને પીડા નથી કરતાં ?

“દુષ્ટ કર્મની ઇચ્છા રાખનારા એનાં, અન્યદારગમનાદિ અપવિત્ર અને કહીં પણ પ્રકાશ ન કરી શકાય તેવાં કુકર્મ અતિ પ્રમળ થઈ પડ્યે સતે, તે અમારા મનમાં ચિંતાનું કારણ થઈ પડેલાં છે. ને તેથી એ, અમારી મૈત્રીને અત્યંત અયોગ્ય છે.

“અત્યંત પાવન કરનાર અને લક્ષ્યાદિથી ભપકી રહેલા અભાસને અનેક ત્રાસથી તથા તેની મધ્યે ગયલા લોકને હણવાના રીવાજથી એણે અતિદુષ્ટપણાની કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ રંજી નાંખ્યું છે.

“જનોની, અંદર જવારૂં યાત્રાને અત્યંત બંધ પાડતા, એનાથી સુરાષ્ટ્ર દેશ યાત્રાળુને અંદર જઈ શકવા યોગ્ય રહ્યો નથી માટે એ દેશના મધ્યમાં જ હણુવારૂંપી દંડ, એવા ધી પીપીને મસ્ત થયલાને કેમ ન દેવો ?

“જે યજ્ઞકર્તા (બ્રાહ્મણ)ને તેમણે ભેગાં કરેલાં સૂકાં છાણાંથી મારીને હુર્વથી વારંવાર નાચે છે, એવા નિર્ભય મનવાળા, અને તરવાર નચાવતાનું, બીજું શું કુકર્મ નેઈયે !

“ગર્ભના ભારથી નમી જતા પેટથી નાસવા અશક્ત, એવી હરિણીના ઉપર રાત્ર ફેંકી તેના રૂધિરથી પ્રસિદ્ધ ઉગ્ગમ્યંત તીર્થને અબડાવી, અતિ દુર્ગંધવાળું જેણે કરી મૂક્યું છે એવો, મ્લેચ્છીને પેટ જન્મેલો હોય તેવો, તે શું અમારો મિત્ર થઈ શકે ?

“બચથી નાશી છૂટતાને પોતે મારી નાંખે છે, ને તેને બીજા વળી ખાય છે ને ત્રીજા ખાય છે; એવી માછલાંની નીતિ ચાલતી રહેશે ત્યારે અમારા અર્ગલાતુલ્ય ભુજના બડા પરિધ પણ શા કામના છે ?

“લૂકિડ ઋષિ, જે સર્વ યોગ ભણુનારના ગુરૂ હતા, જે માત્ર ધરતીને જ પોતાનો પલંગ કરીને રહેતા, ને જાતે અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ હતા, તેમને જેણે પીડ્યા. તથા તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને પણ પીડ્યાં એવા (રાત દિવસ કોઢથી રાત્રી) જપા પુષ્પ જેવી અક્ષિવાળા પાપના પલંગને હું કેમ સહન કરી શકું ?

“આ ઉછળી રહેલી, રિપુના રૂધિર રૂપી જપા પુષ્પથી પૂજાયલી વિજયવતી અને આડે દિશાને પ્રકાશતી, ચમરાજની સગી પ્હેન, મારી બલિષ્ઠ તથા સારી રીતે હણનારી તરવાર, આજ એને ખાઈ જવા ભૂખી થઈ છે.

“જેમ સૂર્યને ધારણ કરતી, રાત્રીની પાર ઉતરેલી, પૂર્વ નિશા, તમે રૂપ દુઃખથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે; તેમ આણે અનેક રૂપે પીડેલી મળ પણ મારા દર્શનથી સર્વ પીડાથી મુક્ત થાઓ !

“થોડા જ સમયમાં આ સુરાષ્ટ્ર ભૂમિ, એનો સ્વામી બંદીવાન થાય તેવી, કે એને !

કચ્છનો જામ લાખો જે તેનો મિત્ર હતો તે પણ તેને આવીને મળ્યો. તેનું રણસંગ્રામમાં મોત થશે એવું જોશિયોએ તેને ભવિષ્ય કહ્યું હતું તો પણ રણક્ષેત્રમાં પડીને વૈકુંઠવાસ કરવાની તેનામાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. લાખાએ કહ્યું છે કે “જેનાં યુવાવસ્થાનાં પરાક્રમ કાષ્ઠ્યે જોયાં નહિ તેને ધિઃક્રાર છે. મારા જીવનરતો અંત આવ્યો છે તેનું શું પારખું?” દરિયાકિનારે જેનું રાત્ર્ય હતું તે સિંધુ રાજ પણ લશ્કર લઈને આવ્યો, અને દક્ષિણનો મોરચો પકડીને ઉભો રહ્યો.

શીલપ્રસ્થનો રાજા મૂળરાજની લણ્વી લડવાને આવ્યો તે નિપુણ બાણ-વર્ણી હતો; (મારવાડનો) રાજા, સાથે પોતાના વગર ખોડાવેલા માથાના સ્વામી મરે તેવી થાઓ! અને એમાં દ્વિપદી ને ચતુષ્પદી ગાતા ચારણોનો સમૂહ ધડા જેવાં બાવલાંવાળી ગાયોને સુખે ચારે!

“ધડા જેવાં બાવલાંવાળી સો ગાયો આપીને ખરીદેલી, જે ત્રણ ત્રણ વર્ષની થોડિયો છે તેમને, બાળકોને તબવી તબવીને રથે જોડે તથા ત્રણ વર્ષનો ન્હોનો દાડ કોરે મૂકી, ગળે માળા બાંધેલા અશ્વ ક્ષણમાં તૈયાર કરે!

“જા, ન્હોટા રાજાઓ સહિત, તેમ બહુસામ નામની પુરીના અધીશ્વરો સહિત સો રાજાવાળી કે હજાર રાજાવાળી, સદા સામોપાયથી વિરહિત એવી, અને સર્વદા યુદ્ધ માટે તૈયાર એવી, તેમની સેના તૈયાર કરીને સીમાએ યુદ્ધ માટે આવે, એમ તારા સ્વામીને કહે.”

એમ રાજા પામેલા દૂતે પોતાના સ્વામી પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી લડાઈની તૈયારી કરાવી. (દ્વિચાત્રય-પ્રો. મ. ન. દ્વિવેદીનું બાધાંતર)

૧ દ્વિચાત્રયમાં આહરિપુત્રી મદદમાં કચ્છના જામ લાખોજ આવ્યાનું જણાવ્યું છે તે આ રીતે—

“જે પુરૂષ જેટલા ઉંચા બાલાથી પ્રકાશતો, નીલ થોડી ઉપર ચડેલો, અને નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરતો નીલાદ્રિ જેવો જણાતો, ને શૈલિણીનાથના રાત્રને (રાહુને) પણ દૂર મૂકે તેવો લક્ષ્મણ, રેવતીમાં આવ્યો.” શ્લોક ૪૭, સર્ગ ૪ થો.

આ ઉપર દીકાકાર લખે છે કે—“રેવતીમાં એટલે જ્યારે ચંદ્ર એ નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે, અર્થાત્ લક્ષ્મણની રાશી મેષ છે કેમકે અશ્વિનીમાં જન્મેલો છે. ને રેવતીમાં ચંદ્ર મીન રાશીનો તેથી તે લક્ષ્મણને બારમો થયો. માટે આ અશુભ કાળે આવ્યાથી એનું મરણ થશે એમ સૂચ્યું છે.”

વળી જ્યારે જામ લાખોજ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો ત્યારે કહ્યું છે કે—

“અહો! આજનો દિવસ, ચંદ્રયુક્ત પુષ્ય નક્ષત્રવાળો ન છતાં તેવો છે કેમકે પૌષ અને તૈષ એવા સર્વ નરને સિદ્ધિદાતા છે; એમ ઝર્ગચાર્ચની ઇચ્છા કરતા ચાંદવોને, ઝર્ગની ગરજ સારવા લવતો, લક્ષ્મણ તૈયાર થયો.” શ્લોક ૯૦, સર્ગ ૪ થો.

આ ઉપર દીકાકાર લખે છે કે—“પૌષતૈષ એટલે પુષ્ય અને તિષ્યમાં જન્મેલા. એવો સંપ્રદાય છે કે બારમો ચંદ્ર છે તે પુષ્ય નક્ષત્ર હોય તો સર્વાર્થસાધક છે.”

અને લાંબાં કાંનછેરિયાંવાળા માણસો લઈને આવ્યો; વળી કાશી દેશનો રાજા, શ્રીમાલનો સર્વોત્તમ રાજા, આણુ પર્વત અને ઉત્તરનો ધરમાર રાજા પણ આવ્યો; અણહિલવાડના રાજાનો લાઈ ગંગામહ એ સર્વે ત્યાં આવ્યા, પણ સોલંકીના પિત્રાઈ રખીજ અને દુંડક હતા તેઓએ આવવાને ના કહી.

જેવામાં મૂળરાજની સેના ચક્રને આકારે અને ગરૂને આકારે થતી હતી તેવામાં આણુના સુભટો જે હિંમતમાં આગેવાન ગણાતા હતા તેઓએ મુખ્ય સેનાસમુદાયથી 'ધૂટા પડી વેળંબુમાલી નદીને તટે હાર બંધાઈ યુદ્ધ મચાવ્યું. તેમાં આના રાજાએ ઘણા યોદ્ધાઓને દેર કરીને શત્રુ પાસેથી જિતનો ઝંડો હાથ કરી લીધો. મૂળરાજના યોદ્ધાએ પણ ઘણી હિંમત અને શસ્ત્ર-વિદ્યાની કુશલતા બતાવી. તેમના શત્રુ, અમરો પણ જો કે તેમનાં રક્ષણ થાય એવાં કવચ અને વજનદાર ઢાલો સહિત હતા અને અગર જો તેઓ મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા હતા તથા આણુનો વર્ષાદ વરસાવી દેતા હતા, તો પણ, મૂળરાજે તેઓના સુભટને હાથી ઉપરથી મારી પાખો એટલે તેને શત્રુના હાથમાં રહેવા દઈને તેઓ ત્રાસ પામીને નાદા.^૪

૧ શ્રીમાલ એને ભિન્નમાલ પણ કહે છે, તેનો જે રાજા તેજ અર્જુનદેશ્વર એમ અભયતિલક ગણી કહે છે. એટલે શ્રીમાલ ને આણુના રાજા જુદા નહિ. ૨. ઉ.

૨ મૂળરાજનો પિતા રાજ, તથા બીજ અને દુંડક એ ત્રણે બાઈ થતા તેથી બીજ તથા દુંડક તેના સગા કાકા થાય.

૩ કાઠિયાવાડમાં આટકોટ પાસે લડાઈ થઈ છે ત્યાં લાખા ફૂલાણી તથા તેના સાથીઓના પાળિયા છે.

૪ દ્વચાત્રયમાં આ પ્રસંગ આ રીતે વર્ણવેલો છે:—“મૂળરાજ અને આહરિપુની લડાઈ ચર થઈ ત્યારે પ્રથમ મૂળરાજની સેનાએ પરાક્રમ બતાવ્યું. તે જોઈ આહરિપુએ પોતાના સૈન્યને ઉશ્કેર્યું તે ખૂબ જીરૂસાથી લડ્યું, મૂળરાજે પોતાની હાર થતી જોઈ સંખનાદ કર્યો અને આહરિપુની પેઠે પોતે પણ હાથી ઉપર ચઢ્યો.

“એ શ્રેષ્ઠ નૃપે હાથી ઉપર રહે રહે, પૂર્વે કલેશ ન પામેલા એવા શત્રુસૈન્યને ઉત્તમ અસ્ત્રોથી કલેશિત તથા પરમ વિન્હલ કરી નાંખ્યું.

“એટલે ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રો વર્ષાવતો દેવ્યનો રાજા (આહરિપુ) કોધ પામી, ઉત્તમ યોદ્ધાથી વીંટળાયેલા રાજકુંવર (મૂળરાજ) તરફ ધસ્યો.

“હે શુદ્ર નૃપ ! આપણામાંના કોણુ હવે કંઈ છે ને કોણુ ઉત્સ છે, એમ અન્યોન્યને આત્મપ્રકરતા, એ બે રાજા લડવા લાગ્યા. (કંઈ અને ઉત્સ એ શસ્ત્રભીરૂ બ્રાહ્મણોનાં નામ છે).

“જવાન હસ્તિનીઓની પેઠે કેટલાએક ઘોડાથી, ને કેટલાએક હાથીથી વીંટાએલા, એ બેના રાજા તો દૂર ઉભા રહ્યા.

“જે, એ યુદ્ધમાં બળ્યા ન હોતા તેમને, એક વાર વાચલી ગાય, ગૃહવત્સથી

કચ્છના લાખા જામે આ સમયે ફહેણુ ફહાળ્યું કે જો મારા મિત્રને મૂકી દો તો હું ખંડણી આપું, પણ અણહિલવાડના રાજાએ તે સ્વીકાર્યું હોહોવાતી ગાય, વાછડાંને ખાતી ગાય, વાંજણી ગાય, તેની પેઠે એ બે પૃથ્વી રૂપ ઘેનુના પાળનાર, હજીતા નહતા.

“શ્રોત્રિય કંઠ, કાલાપ પાઠક, કૌસોપાધ્યાય, એમને જેમ મૂર્ત કંઠ છેતરે છે તેમ સૌરાષ્ટ્રે (આહરિપુત્રે) ઔલુક્ય(મૂળરાજ)નાં અશ્વોના પ્રહારથી વંચી જવા માંડ્યું.

“એ દૈત્યએઈ ગર્ભિણી ઘોડીના ગર્ભ ફૂટી પડ્યા એ રીતે, ઉત્તમ ગદા, ગર્ગના કરીને ગૂર્જરભૂપતિ ઉપર ફેંકી.

“યુવાન છતે પણ માથે તાલવાળો, યુવાન છતે પણ બુદ્ધિથી વૃદ્ધ, જીવાન છતાં પળિયાંવાળો, એવા રાજપુત્રે (મૂળરાજે) હરીને તેનો (ગદાનો) શક્તિથી બંધ કર્યો.

“તીપું ભોજન કરવાથી પાણીવાળી થઈ હોય તેમ અશ્ત્રુ સહિત આંખવાળો આહરિપુ કોધથી કપાળે ચઢાવેલી કરચલીથી યુવાન છતે વળિયાં પડેલો વૃદ્ધ જણાવ્યો.

“સરખે સરખા નડા બે હાથથી, ખાવાનું અન્ન હોય તેમ, લીલા માત્રથી જ, એણે લોહાના સર્પ જેવાં બે શંકુ પકડીને (મૂળરાજ ઉપર) ફેંક્યાં.

“કુમારી પરિમાન્નિકાના શાપ જેવાં દુઃસહ, કે કુમારી શ્રમણાના શીલ જેવાં તીક્ષ્ણ તીરથી તેને (શંકુને) ઔલુક્યે તોડી નાંખ્યાં.

“અન્યોન્યને છેતરવાની બુદ્ધિથી ફેંકાયલા તીરથી એ ઉભયે, પક્ષી સહિત રેવડ અને ન્યમોધના વૃક્ષ જેવા રાજે છે.

“તેમને સ્તિન્ધ વાણી અને અંગવાળા તથા પીઠછત્રોપાનહાદિ ધારણ કરતા, નારદ મુનિએ, ધવખદિરપલાશાદિમાં બરાઈ રહીને જોયા.

“પછી બમર ચઢાવીને, રોષથી વાંકી ફાટી કરીને, બયાનક અને ફાટી ગયેલા રોળા સહિત, અતિ બયાનક બુજવાળો, એ દૈત્ય, વાનરની પેઠે ફૂટીને, કીર્તિ તથા યુદ્ધનાં માતા રૂપ છરી અને ખર્જૂ લઈ, જે હાથી ઉપર ઔલુક્ય બેઠો હતો તે ઉપર ચડ્યો.

“એ બે અતિ દર્પવાળા, ચમપુત્ર જેવા, હાથમાં તરવાર અને છરી લઈ, પિત્રાઈ બાઝ્યા હોય એમ, એકજ હાથી ઉપર લડવા લાગ્યા.

“ફકદકુમારનાં માતાપિતા (શિવ પાર્વતી) અને પ્રહુન્નનાં માતપિતા (વિષ્ણુલક્ષ્મી) તારા ઉપર આજ રૂઠ્યાં છે એમ કહેતાં ઔલુક્યે દૈત્યને (આહરિપુત્રે) ભૂમિ ઉપર પાડ્યો.

“શિવનાં સાસુસસરાના પુત્ર (ઐનાક) જેવા દુર્ધર એવા એણે, ફૂટી પડીને, જેનાં સાસુસસરો રડતાં રહ્યાં એવા(આહરિપુ)ને હાથીની વરતથી બાંધ્યો.

“ઈન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણીના રિપુને બલિની પેઠે બાંધનારને, એને, વિષ્ણુની પેઠે, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણી તેમ ગાર્ગ્ય અને વત્સ કુટુંબના બ્રાહ્મણો સ્તવવા લાગ્યા.

“આ ગાયો, આ વાછડાં, આ ઘોડા, આ રૂર, સર્વ ત્વરાથી જાઓ ! એમ એ (આહરિપુ) પકડાયા પછી બોલતો કોષ કરીને ભક્ષરાજ (ભાખો ફહાણી) ધાવ્યો.

“વશ, અંગરાગ, માલા, એ બધાંને શ્વેત કરતો (તે), ઔલુક્ય પાસે આવી બોલ્યો:-

“હે મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા ! આજ હું યુદ્ધે ચડ્યો છું, ત્યાં તારો ચન્દ્ર પુષ્ય અને

નહિ, એટલે, લાખાએ કોધાયમાન થઈને મૂળરાજ ઉપર આક્રમણ કર્યું. પણ મૂળરાજનામાં દેવશક્તિ પ્રકટ થઈ હતી તેથી આ વિષમ લડાઈમાં લાખો

પુનર્વસુમાં છે (અર્થાત્ આઠમે ચન્દ્ર છે તેથી તારું મરણ થશે) એમ જાણ, કેમકે મારા અને આહરિપુનામાં તિષ્ઠ અને પુનર્વસુની પેઠે કશું અંતર નથી.

“તારા પોતાના લાભાલાભ વિચારી, એને, તેમ તારા માન અને કીર્તિને મૂક, લાભાલાભ વિચાર કરીને જ સુખકર કે દુઃખકર વસ્તુનું પ્રહણ કરાય છે.

“ઘોડાઘોડીની પેઠે એને બાંધીને ઘોડાઘોડીની ઇચ્છા કરતો હોય તો તારા આગળ-પાછળનામાં કોઈએ એમ કશું હોય તે કહે, અમે તો (મિત્રને છોડાવવા રૂપી કાર્ય રૂપ) આ યુદ્ધથી જ તે કહી બતાવીએ છીએ.

“હયું કે નીચું જો નહિ, ત્યાં હવે તારું કાણુ છે? પાડે પાડા બાહે તેમ હવે મારી સાથે યુદ્ધ કર.

“પછી ઔલુક્ય કોપમાં પણ વાણીથી દધિ અને ધૃત ખવરાવતો બોલ્યો કે જેને ગાયો એ જ દમ્પિ ધીને સ્થાને ખપે છે તેવા એ દુષ્ટને કેમ મૂકી શકાય?

“એ પાપી દુશકાય જેવો છે, ને એના સાહાય્ય નૃપો પણ તેવા જ છે એને છોડાવવાની ઇચ્છાવાળા એક તમે જ, ધવાશ્વકર્ણ (વૃક્ષ) જેવા સસાર જણાવ્યો છો.

“તમે જો યુદ્ધ કરશો તો તમને તિલ અને અડદના છોડની પેઠે આ મારો હાથ પીશી નાંખશે; ધવાશ્વકર્ણ (વૃક્ષ)ને બાગી નાંખનારો મહાવાયુ શું તિલ અડદના કર્ણણ આગળ પાછો હઠશે?

“એક પ્રકારના હરિણ જેવા અશ્વ સહિત તે હરિણની પેઠે જ જો નાશી જવાની તારી ઇચ્છા હોય તો અલ્યાશ્વી જ નાશ, અર્હિ તિત્તિર અને કપિંજલની પેઠે ટક ટક ના કર.

“એમ સાંભળીને એણે (લક્ષ્મણએ) અશ્વચાદિમાં બેઠેલા શત્રુને મગતરાં જેવા કે તિત્તિર કપિંજલ જેવા પણ ન ગણ્યા, ને પોતાના હાથમાં ધનુષ્ય લીધું.

“બોર અને આમળાની પેઠે, કે ધાણી અથવા જલેખીની પેઠે, શત્રુને ખાઈ જવા માટે એણે તીર વરસાવા માંજ્યાં. ત્યારે ત્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર સર્વે ત્રાસ પામ્યા.

“બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના પાળનારે (મૂળરાજે) પણ ધનુષ્યના ટંકારવ કર્યો, અને ભેરી તથા શંખના વગાડનારાએ જયનાદ કરતાં ભેરી અને શંખ ફેરવ્યાં.

“માયું અને ડોક ન હલાવતા એવા એના ધનુષ્યની પશ્ચળના ઉચ્ચનાદથી જાણે એમ કહેવાના માંજ્યું કે હવે કંઠ અને કંઠલાપ એ (બ્રાહ્મણો) પ્રતિષ્ઠા તથા ઉન્નતિ પામ્યા.

“વાનપેય અયનમાં કે અર્કશ્વમેધમાં હોય તેમ રણમાં એ ઉભયે વન જેવા ઇશુ-બાણથી માંડવો બનાવી નાંખ્યો.

“વિરોધને લીધે નોળિયા અને સર્પની પેઠે બાહેલા, તથા (અનુક્રમે) દેવતા અને દાનવથી સ્તવાયલા, એ ઉભયે, યુદ્ધ રૂપી સંહિતાના વિસ્તાર માટે પદક્રમ કરવા માંજ્યો.

(સંહિતા, પદક્રમ એ શબ્દો દ્વયર્થ છે. સંહિતા એટલે સંધિપૂર્વક લખેલો વેદમંત્રનો સમૂહ; તેનો વિગ્રહ કરી બોલાય તે પદ; અને તેની અમુક પ્રકારે બળે બળેથી આવૃત્તિ કરાય તે ક્રમ-એવા ધણા પ્રકાર છે. જેમ વેદ સંહિતા, પદ ને ક્રમથી વિસ્તારવાળી થાય તેમ યુદ્ધકાર્ય પદક્રમ એટલે અમુક અમુક સ્થાનાદિ પ્રક્રિયા તેથી વિસ્તરે.)

સોલંકીના ભાલાથી વિધાર્ધ ગયો. આ જાડેજ રાજાને ગદ્દીને મૂળરાજે તેને ગળે પગ મૂક્યો. લાખાની માએ પોતાના કુંવરનું મુકદ્દું દેખી, અને તેની

“ગૂર્જરાના અને કચ્છના એ બે નાથે, દ્વારિકાનાથ અને કુન્દિનપુરના અધીશની (ફકિમયાની) પેઠે, શર રૂપી મોભંની પરંપરાથી ભણે ગંગારોણ વેહેવરાવ્યા.

“વારાણસી અને કુરુક્ષેત્ર રૂપી સંગ્રામભૂમિ પામીને એ બે, જેમ શૌર્યપુર અને કેતવતના નાથ તેમને પામીને ખુશી પામે તેમ, ખુશી થવા લાગ્યા.

“દંડતાથી ગૌરી અને કૈલાસ પર્વત જેવા, અંગે અક્ષત, એ બે સૂતાર અને હવારનું અનુકરણ, પરસ્પર શસ્ત્ર બાંગીનાંખી કરતા હતા.

“સુભટાએ બળદ, અશ્વ, ઊંટ, ગર્ધવાદિ ઉપર બાણ આણીઆણીને ફડા અને દૂધ જેવી ઉજ્જવલ કીર્તિની આકાંક્ષા રાખતા તેમને આપ્યાં.

“દશ જેની સમીપ છે (એટલે નવ કે અગીઆર) એટલા હાથીના જેટલા બલવાળા, તથા દધિ અને સર્પિષ ( ) જેવાં ચક્ષુવાળા લક્ષ્ (લાખા કૂલાણીએ) છ બળદ અને પાડાથી ઉચકાયલો બાલો ઉપાગ્યો.

“એણે (લાખાજીએ) લગભગ દશ હાથી તથા ઘોડાને કચ્છરી નાંખતાં, તથા દરોક રથને કુંદી નાંખતાં, અતિ પ્રકાશવાળા દંતથી હોઠ કરડતાં, બાલો ઉચે કરીને ફેંક્યા.

“પરંગે ઉત્તત (શુભ લક્ષણયુક્ત મહાપુરુષોનાં માયું, દૃઢ, ખબા, અને પગ એ છ ઉત્તત હોય છે.) એવા યુવક્યરાજે (મૂળરાજે) ચારે દિશાને કીર્તિથી સુવાસિત કરી લીધી લેતા, સર્વ સારમય લોહના બાલાથી લક્ષરાજને (લાખા કૂલાણીને) હણ્યા.”

[કચ્છના ભાટો પણ એમ જ કહે છે કે મૂળરાજે લોહના બાલાથી લાખા કૂલાણીને માર્યો:—

[બચી ફૂલાળી ફરોરયો, રારો મંઢાળું; મૂલરાજ સાંગ વચ્ચતી, લાલ્હો મરાળું.]

“હમ રિપુના નિઘ્રહથી પોતાનું પ્રિય કરેલા એવા એના ઉપર તે જ ક્ષણે બબ્બે ત્રણ ત્રણ દેવાંગના સહિત દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

“બાળકોને આંગળિયે વળગાડીને એની (આહરિપુની) પરણેલી સ્ત્રિયોએ પતિ રૂપ બિક્ષા માગવાથી એણે (મૂળરાજે) આહરિપુને અંગુલી કાપી લઈ ઊડી દીધા.

“સૌરાષ્ટ્રનાં વૃક્ષ તેમ બાલ સર્વેએ, એ સમયથી ધારણ કરેલો ઐવેશ (આડિયું; કાઢી ન ધાલવા રૂપી) શાન્તિપુત્ર(મૂળરાજ)નો યશ પ્રકાશ કરે છે.

“એ ભૂપતિએ (મૂળરાજે) યતિ તથા વિગ્રીને ચથાર્થ વ્યવસ્થાપૂર્વક, દુઃખહીન કરી સુખસંપન્ન કર્યા.

“પછી પ્રભને પુત્ર સમાન ગણતો અને તેજરૂપી અગ્નિથી સર્વને હિતકારી, એ પુત્રપ્રસવથી ભણે સંતોષ પામ્યા હોય એવા અગ્નિહોત્રિયો સાથે અભાસ (ચાત્રાએ) ગયા.” પછી આણહિલપુર ગયા. (દ્વયાશ્રય-શ્લોક ૮૬ થી ૧૩૨ સર્ગ ૫ મે. પ્રે. ન. મ. દ્વિવેદીકૃત ભાષાંતર.)

મૂછો વાથી ફરકતી જોઈ, મૂળરાજને શાપ દીધો કે “તે મારા પુત્રને માથ્યો માટે તારા કુટુંબનો કાઢથી નાશ થજો.”^૧

જન્મ લાખાને સોરઠના રાજ સાથે મિત્રતા હતી, તે ઉપરાંત તેને મૂળરાજ સાથે શત્રુવટ બાંધવાનાં બીજાં કારણ પણ હતાં. કહે છે કે, રાજ સોલંકી પોતાની રાણી (લીલાદેવી) મરી ગઈ એટલે દ્વારિકામાં વિષ્ણુનું દેવાલય છે તેની યાત્રા કરવાને ગયો. ત્યાંથી પાછા વળતાં તે લાખા કુલાણીના દરબારમાં ગયો ને તેની બહેન રાયાંજીની સાથે પરણ્યો, ને તેને પૈટ પછી રાખાધિય (લાખાધિય ઉદ્દે ગંગામહ) નામે પુત્ર થયો. તેના પછીના ઇતિહાસ લખનારાએ તેના દુર્ભાગ્યની વાત લખી છે તે તેના આ બીજા લગ્નને લાગુ પડે છે. એકબીજાની વડાઈ વિષેનો વિવાદ કરતાં રાજ સોલંકીને તેના રજપૂત સાથિયો સુદાંત, લાખાએ મારી નાંખ્યો, અને જડેજી રાણી રાયાંજી તેની પછવાડે સતી થઈ. બીજા સોલંકી, જે મૂળરાજનો કાંકા થાય તેણે આ કબિયાતું વૈર લેવા પોતાના ભત્રિજાને ભંભેસ્યો. અને લાખા જન્મ રાવે પોતાના દરબારમાં રાજના ન્હાના કુંવર રાખાધિય(લાખાધિય ઉદ્દે ગંગામહ)ને તેના ઓરમાઈ ભાઈ, મૂળરાજની સામે કરવાને રાખ્યો હતો. એ રાજકીય કારણને લીધે પણ લાખાની સામે થવાને મૂળરાજ ઉશ્કેરાયો હતો.

મૂળરાજે લાખાને દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં દેર કર્યો છે, એવી જે કીર્તિ તેને મળે છે તે સામે વાંધો ઉઠાવાયો છે. જેમ કસારેન્સના ઝુકને બકન તથા તેના નાઈટોએ બોગી આગળ દેર કર્યો, તે પ્રમાણે જે મુલટોએ લાખા ઉપર હાથ ચલાવ્યો હતો તેઓમાંથી માત્ર એકના જ ધાથી નહિ પણ ઘણા જણાના

૧ હતા એટલે કાઠ વિષે હિન્દુઓ એમ ધારે છે કે સૂર્ય, જેણે તેનો કાંઈ અપરાધ ક્યો હોય તેને તેની શિક્ષા કરવા એ રોગ કરે છે. અબંધ ચિંતામણિમાં બાણ(મયૂર) નામનો કવિ જે માળવાના લોજરાજના દરબારમાં હતો તેને કાઠ થયો હતો તે સૂર્યની શાંતિ કરવાથી મટી ગયા. સોરઠમાં સેનનાથ મહાદેવની વધારે પૂજા થતી હતી. ઈરાની લોકોનો એવો વિચાર છે એવું હિરોડોટસે (કિલ્યો) કહ્યું છે. જે કાંઈ પણ નગરવાસીને કાઠ અથવા કંઠમાલી રોગ થયો હોય તો તેને નગરમાં રહેવા દે નહિ, તેમ જ કાંઈ ઈરાની સાથે વાત પણ કરવા દે નહિ, કારણ કે તે લોક એમ માને છે કે સૂર્યનો કાંઈ અપરાધ કરીને એ રોગ એણે પોતાના ઉપર ખેંચી લીધો છે. એ જ રીતે જ્યુ(યાહુદી)લોક માને છે કે અમુક પાપને લીધે કાઠ થાય છે.

૨ જે દ્વારિકાની યાત્રા કરે તે જ્યારે કચ્છમાં નારાયણસરોવર જે આદિધામ ગણાય છે ત્યાં યાત્રા કરી આવે ત્યારે જ તેની દ્વારિકાની યાત્રા સફળ ગણાય છે તેથી રાજ પોતે શેરોગઠ એટલે હાલના નારાયણસરની યાત્રાએ ગયેલો, ત્યાંથી વળતાં કપિલકોટ (કિરાકોટ) આવેલો હતો. ૨. ઉ.

ધાથી તે ઠેર થયેલો હશે. જેને વિષે હુમાય્યાએ લખ્યું છે તે જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશનો પૂર્વજ સિયોજ રાઠોડ જે મારવાડમાં રાજ કરતો હતો અને અણહિલવાડ આવ્યો હતો તેણે મૂળરાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, તેથી તે ત્યાં લડાઈની વેળાએ હાજર હતો, અને લાખા કૂલાણીને તેણે ઠેર કર્યો હતો એવું તેના દસોદી ભાટ કહે છે.^૧

૧ કચ્છનો લાખો કૂલાણી સિયોજ રાઠોડના હાથથી મરાયો એમ રાઠોડના ભાટ કહે છે તે વાત ખોટી છે, કેમકે, કનોજના રાઠોડ જયચંદ્રનું રાજ્ય સાહ્યુ-દિન ધોરિયે ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં જિતી લીધું, તેથી, તેણે ગંગા નદીમાં પડીને પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો. તેનો કુંવર રોષ રાઠોડ હતો તેને (કચ્છ ને સેતરામ) સિયોજ અને સાર્ધતરામ એવા બે કુંવરો હતા, તે પાદશાહ સામે ખ્હારવટમાં હતા. પણ છેવટે સન ૧૨૧૨ માં થાકીને તેઓ પોતાની સાથે ૨૦૦ રજપૂતો લઈને હાલના વિકાનેર રોડેરથી ૨૦ માઈલ ઉપર પશ્ચિમમાં (કાલ્મજ) કાલ્મજમાં આવ્યા. ત્યાં તે વેળાએ સોલંકી ભતનો રજપૂત રાજ્ય કરતો હતો, તેની કુંવરી સાથે સિયોજ પરણ્યા. પછી મેદે-વામાં હાથી ભતિના રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા તેમને લૂણી નદી ઉપર કનણીમાં બોલાવ્યા ને પછી તેમનો નાશ કર્યો, તેમજ પછી સોચોરના ફેવડા, ઝાલોરના સોનીગરા, અહોતના મોહિલ, સિંધલના સંકલા અને નૂતના ખેરમદના ગોહિલોનો નાશ કરીને મારવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાલીવાડ બ્રાહ્મણોને જગીરમાં પાલી મળ્યું હતું તેમને ઝેર અને મીઠા ભતના લોક ઉપદ્રવ કરતા હતા માટે તેમનો નાશ કરવા બ્રાહ્મણોએ સિયોજને પાલીમાં વસાવ્યા. પણ તેણે તો ઉલટું લોભાઈને બ્રાહ્મણોને જ મારીને પાલીના ઘણી થઈ પડી ફાવનું પદ ધારણ કર્યું અને ત્યાં જ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. સિયોજને અસોધામ, સોનીગ અને અજમાલ એવા ત્રણ કુંવરો હતા, તેમાં અસોધામ પાલીની ગાદિયે બેઠો, અને સોનીગ ઈડરનું રાજ્ય લીધું. તેના વંશજ હવણાં મહીકાંડામાંના પોલમાં છે. અજમાલને વાધાજ, અને વાઢેરજ એવા બે કુંવરો હતા તેમના નામથી વાજ અને વાઢેર એવી બે રજપૂતની ભતિ થઈ. અસો-ધામના વંશજ રાવ આંદોજ થયા તેમણે પાલીથી રાજગાદી ઉઠાવીને પડિહાર ભતિના રજપૂત રાજને મારીને મણ્ડુરમાં રાજધાની કરી. તે આંદોજ ઇ. સ. ૧૪૦૨માં મરાયો. આંદોજના રણમલજ થયા ને તેમના કુંવર જોધાએ ઇ. સ. ૧૪૫૯ (સં. ૧૫૧૯ જેઠ શુક્ર ૧૧)માં જોધપુર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી.

આ પ્રમાણે રાઠોડ સિયોજ જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશોના પૂર્વજ હતા એ વાત ખરી, પરંતુ તે મૂળરાજ સોલંકીના સમયમાં હતા નહિ; કારણ કે તેના પછી ૨૩૩ વર્ષે આ સિયોજ થયો છે તે કાલ્મજના સોલંકીની કુંવરી પરણ્યો હતો, તે ઉપરથી મૂળરાજ પણ સોલંકી હોવાથી ભાટોએ એ ચોક્કું ખેસારી દીધું છે; કેમકે લાખો તો ઇ. સ. ૮૫૫ માં જન્મ્યો છે અને ૯૭૯ માં સવાસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મૂળરાજના હાથથી જ મરાયો છે.

લાખાના જન્મમરણ વિષે નીચે પ્રમાણે નૂતી કવિતા છે:-

ચાકે સાત સતોતરે, (શુક) સાતમ આવજી માસ;

સોનલ લાખો જન્મિયો, સૂરજભોત પ્રકાશ.

“શેખર (સલખોજી) રાઠોડના પ્રતાપવાન પુત્રે સેના સહિત યાત્રા કર-

સોનલ રાણી જે કુહર રખારીને ત્યાં ઉછરેલી કોઈ અપ્સરા કહેવાતી કન્યા હતી તેની વેરે કૂલ જામ, પરણ્યો હતો. તેનો પુત્ર લાખો સૂર્યની ભેતના પ્રકાશ જેવા રાકે ૭૭૭ ના આવજી સુદી ૭ (ને સોમવારે)ને દિવસે જન્મ્યો હતો.

છપચ-શાકે નવ એકમેં, માસ કાર્તિક નિરંતર,
પિતાવેર છલ ગ્રહે, સાહડ દાખે અતસધર,
પડે સમા સો પનર (૧૫૦૦) પડે સોલંકી સોખટ (૬૦૦)
સો ઓગણિસ (૧૬૦૦) આવડા, મૂવા રાજરક્ષણવટ
પાતલે ગાવવા મંગલ લઈ, હાધમલ સેલસિહના આશરે;
આઠમે પક્ષ શુક્ર ચાંદણે, મૂળરાજ હાય લાખો મરે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સિયાળને હાથે લાખો મરાયો નથી પણ મૂળરાજના હાથથી મરાયો છે. જીવો પૃ. ૮૧ ની નોંધ-કચ્છી કવિતા:-

અચી કુલાણી ફરોરચો, રારો મંડાણું,
મૂળરાજ સાંગ ઉખતી, લાખો મરાણું.

(લાખો) ફૂલાણી આવીને પૂલ્યો, એટલે પોરસમાં આવ્યો, લડાઈ મંડાઈ, મૂળ-રાજે સાંગ (બરછી) મારી તેથી લાખો મરાયો.

વળી પ્રબંધ ચિંતામણિમાં મેરૂંગથી પણ આધાર મળે છે કે,-

અનુષ્ટુપ્-સ્વપ્રતાપાનલે યેન લક્ષહોમં વિતન્વતા ।

સૂત્રિતસ્તત્કલત્રાણાં બાષ્પાવગ્રહનિગ્રહઃ ॥

આર્યા-કચ્છપલક્ષં હત્વા સહસાધિકલમ્બજાલમાયાતમ્ ।

સંગરસાગરમધ્યે ધીવરતા દર્શિતા ચેન ॥

જેમ અગ્નિમાં લાખ હોમ કરનાર અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કરે છે તેમ પોતાના પ્રતાપ રૂપી અગ્નિમાં લક્ષ(લાખો ફૂલાણી)નો હોમ કરનાર (મૂળરાજ) તેણે તેની સ્ત્રિયોનાં આંસુવડે અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કર્યો (એટલે અતિવૃષ્ટિ કરી).

જેમ સમુદ્રમાં માછી પોતાની પસારેલી જળમાં આવતાં લક્ષ કચ્છપ એટલે કે કાચબા આદિ જળચરોને મારે છે તેમ કચ્છપતિ લક્ષ-લાખા ફૂલાણીને (મૂળરાજે) પોતાની વિસ્તારવાળી જળમાં લઈને સંગ્રામ રૂપી સાગરમાં હણીને (ધીવરતા) માછી-પણું મકટ કર્યું.

વળી કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર લખે છે કે:-

સપરત્રાકૃતશત્રૂણાં સંપરાયે સ્વપત્રિણામ્ ।

મહેચ્છકચ્છમૂપાલં લક્ષં લક્ષીચકાર યઃ ॥

શત્રુઓનાં અંગમાં ઠેક પીંછાં સુધી પ્રવેશ કરનારાં પોતાનાં બાણોનો મૂળરાજે મહોદી ધચ્છવાળા કચ્છમૂપાલ(લક્ષ-લાખા)ને યુદ્ધમાં લક્ષ કર્યો (તાકયો).

૧ જયચંદ્રનો કુમાર શેખ (સલખોજી) રાઠોડ તે સિયાળનો બાપ. ૨. ઉ.

“વાનો નિયમ લીધો, ત્યારે મૂળરાજે નાળિયેર^૧ મોકલીને તેને ફહાવ્યું કે દે “કનોજના ધણી ! આજે તું મને સાહાય્ય થા. રાઠોડે કહ્યું હવણું તો હું “જોમતિયે (દ્વારિકા) યાત્રા કરવા જઈ છું—વિવાહ સંબંધીની વાત વિષે હું યાત્રા “કરીને ઘર લણી પાછો વળીશ ત્યાર પછી થઈ રહેશે. પાછાં વળતાં પાટણ- “માં મૂળરાજને ઘેર સિયો રાઠોડ પરણ્યો. પછી જાડેજનો કિલ્લો રાઠોડે તોડી “પાડ્યો. શત્રુના હૃદયમાં તે બાણની પેઠે સાલવા લાગ્યો. રકમધજને ને “ચાદવને વાંધો ક્યાં હતો? એ તો સોલંકી રાજને એણે આશ્રય આપ્યો. “હતો. યુદ્ધમાં સિયાએ લાખાને દેર કચ્યો; એ વાત કાળના કાળ વહી જશે “પણ વિખ્યાત રહેશે.”

પછી મૂળરાજે પોતાના લશ્કર સહિત પ્રલાસની યાત્રા કરી, પવિત્ર સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું, ને શત્રુ પાસેથી મળેલી લૂટ તથા હાથિયો લઈને પોતે ઘેર પાછો આવ્યો.

અણહિલવાડે આવ્યા પછી, કેટલેક દિવસે, મૂળરાજને આમુંડ નામનો કુમાર જન્મ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ કુંવરની અસાધારણ બુદ્ધિ જણાઈ આવવા માંડી. તેને વારંવાર રૂદ્રમાળ જવામાં અત્યંત આનંદ ઉપજતો હતો. તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણો મહાભારતની કથા ફૂલેતા હતા તે સાંભળવાનો તેને સારો લાગ મળી આવ્યો હતો.

એક દિવસ, એ કુંવર, રાજદરબારમાં જઈ, પોતાના બાપને નમન કરી બેઠો હતો તેવામાં અણહિલવાડના રાજની કૃપા સંપાદન કરી લેવા, આઘા આઘા દેશના રાજ્યોએ પોતાના પ્રતિનિધિયો સાથે બેટ મોકલાવી હતી તે લઈને તેઓ દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. અંગ દેશના રાજ લણીથી શણગારેલો રથ, દરિયાકિનારેથી^૨ રત્ન, અને વનવાસ દેશના ભર્તા લણીથી સોનું બેટ થયું. દેવગિરિના રાજ્યે વાર્ષિક^૪ ખંડણી મોકલાવી, કોલાપુર

૧. વિવાહ સંબંધી વાત કરવાને નાળિયેર મોકલવાનો ચાલ છે. ૨. ઉ.

૩ રાઠોડ.

૪ સિન્ધુરાજ લણીથી રત્ન બેટ આવેલાં તેને બદલે દરિયાકિનારેથી આવ્યાનું લખાયું છે તે એવા કારણથી કે દ્વાપરાયમાં સિન્ધ દેશના રાજને “અબ્ધિસ્વામી (દરિયાનો ધણી)” લખ્યો છે તેથી સમજફેર થયું છે. ૨. ઉ.

૪ શરજ એટલે, મહાદેવના પુત્ર કાર્તિકસ્વામી(૨૬૬)ની ગુફા દેવગિરિ પર્વત ઉપર છે તે ઉપરથી ત્યાંના રાજ શરજ્યલ અથવા દેવગિરિના રાજ કહેવાય છે, તેને કાર્તિકસ્વામીની સેવા કરવાના ફળ રૂપે દેવતાઈ કમળપુષ્પની પ્રાપ્તિ થયેલી. એવાં કમળ દેવતાઈ હોવાથી સંખ્યામાળે પણ મિત્રાઈ નય નહિ એવા પ્રતાપવાળાં હોવાથી વાર્ષિક

નામના મહાપુરના અધિપતિએ મૂળરાજના પગ આગળ પદ્મરાગમણિ ભેટ કર્યા. કાશિમરના રાજા (કીર) ભણીથી પોતાના દેશની વખણાતી કસ્તૂરી ભેટ થઈ. કુરુક્ષેત્રના રાજાએ વિવિધ રંગનું છત્ર મોકલાવ્યું. પાંચાલના રાજાએ^૧ ગાયો અને દાસ ખોંચાયાં. છેલ્લી વેળાએ દક્ષિણ માંહેલા જાટ દેશનો પ્રતિનિધિ આવ્યો. તેણે પોતાના રાજા દ્વારપ ભણીથી એક હાથી ભેટ કર્યો, તે એવો અપશકુનિયાળ હતો કે જોશિયોએ^૨ જોતાં વેત જ

હંડ રૂપે તેણે તે મૂળરાજને ભેટ મોકલ્યાં. આ પ્રમાણે મૂળ અન્યમાંથી અર્થ નીકળે છે તેને બદલે વાર્ષિક ખંડણી લખવામાં આવી છે.

ઉપર જે રાજાઓ ભણીથી ભેટ આવ્યાનું લખ્યું છે તે ઉપરાંત વિન્ધ્ય દેશનો રાજા જે હાથિયાને બાંધનારા એટલે વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં થતા હાથિયાને વશ કરીને બાંધી લેનારો, તેવાને પણ મૂળરાજે હાથે કરીને બાંધેલો, તેણે વગર મિત્રાયલા કમળના અગ્ર જેવી સુંદવાળો શકુનિયાળ હાથી ભેટ મોકલ્યો હતો.

મૂળરાજની પાદુકાનું અર્ચન કરનાર પાન્ડુ દેશના અધિપતિએ ચાંદરણીની શોભા ધારણ કરનાર એવા દેદીપ્યમાન હાર અર્પણ કરવા મોકલ્યા હતા.

તેજ નામના દેશ(જે ધણું કરીને અર્જસ્તાન હોવો જોઈએ કેમકે તેનું બીજું નામ તાજ કહેવાય છે)ના રાજાએ તેજ ઘોડા ભેટ મોકલ્યા હતા.

૧ પાંચાલ દેશમાં કાંપીલ્ય નામે નગર હતું ત્યાંના સિદ્ધ એટલે વિખ્યાત એવો પાંચાલ રાજા, તેણે મૂળરાજની આજ્ઞાને અનુસરીને દાસ્યા:પુત્ર ખસ (કોઈ એક ક્ષત્રીય જાતિ) જે ચોરનું ટાળું કરીને વટેમાર્ગીઓને લૂટવાનો ધંધો માંડી બેઠા હતા તેઓને હણીને અને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખીને તેમની એકઠી કરેલી રિક્કિ લાવીને મૂળરાજને અર્પણ કરી દીધી છે. દાસ્ય:પુત્ર એ ખસનું વિશેષણ મૂળમાં છે તે બરાબર નહિ સમજાયાથી દાસ (શુલામ) અને ગાયો લખાઈ ગયાનું સમજાય છે અથવા તો રિક્કિની ગણનામાં દાસ, દોરનો સમાવેશ કર્યો હોય. ૨. ઉ.

૨ મૂળરાજે આસુંડ સામું જોઈને એ કેવા પ્રકારનો હાથી છે તે બજાવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે—

“તેણે બૃહસ્પતિ(વાચસ્પતિ)દેવ ‘ગજલક્ષ્ણ શાસ્ત્ર’ જોયું હતું તેને આધારે કહ્યું કે આવો લાંબી સુંદવાળો (દીર્ઘ હસ્ત) હાથી જેને ઘેર હોય તેને ત્યાં ઇન્દ્રનું સ્વર્ગાધિપત્ય હોય તો પણ તે નાશ પામે! આ હાથીને જેવા દંતુસલ છે તેવા અસ્થિદંતુસલનો હાથી (નિઃશ્રીક-હાડકાંની પેટ શોભા રહિત દંતવાળો) જેને ત્યાં હોય તેના પિતાના શિષ્ય, પુત્ર, બહેન, બનેલી તથા ભાણેજો એ સર્વેનું ઉચ્છેદન કરી નાંખે. આ હાથી આતુનેત્ર (પિંગલ નેત્ર-બિલાડા જેવી પીળી આંખો) હોતાં, પોતાના માતા, પિતા, બહેન, ભાણેજને કલેશકારક છે. આવો શુકપિષ્પુચ્છ એટલે પોપટપૂંછો હાથી બ્રાહ્મણ દક્ષિણમાં પણ લે નહિ તો આપણાથી તે લેવાય જ કેમ? આ હાથી કૃષ્ણનખો (કાળા નખવાળો) છે તેથી તેનો જે ધણી થાય તેનું એવું રિષ્ઠ થાય કે તેનું નિવારણ કરવાને

કશું કે એ તો “કાળ રૂપ” છે.—આ બેટથી જે માનસકુન થયા તેથી સર્વે દરબારિયોના મનમાં ત્રાસ ઉપજ્યો; અને દ્વારપ રાજ્યએ આવી રીતે અપમાન કર્યું તેથી આમુંડ યુવરાજને એટલો બધો ક્રોધ ઉપજ્યો કે, એકદમ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ, અને તે અટકાવવાને મૂળરાજને મહા મહા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. કેમકે તરત નીકળવાને મુહૂર્ત સાડે આવતું ન હતું. એથી હાટના પ્રતિનિધિને તેની અપશકુનવાળી બેટ પાછી લઈ જવાની ધિક્કારથી આજ્ઞા કરીને મૂળરાજ શાન્ત પડ્યો. પણ ન્યારે શુભ મુહૂર્ત આવ્યું ત્યારે દ્વારપને તેના ગર્વની શિક્ષા કરવા સાડે મૂળરાજ અને યુવરાજ (આમુંડ) કુંવર સેના સહિત ચડ્યા. તેઓના રાજ્યની સરહદ નર્મદા નદીના કિનારા સુધી હતી ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા; તે એટલી ઝડપથી કે, ઉંચી કટણો ઉપરથી નીચે નદીમાં સુલટેા ઉતર્યા ત્યાં સુધી નદીમાં સ્ત્રિયો નહાતી હતી તેઓના જાણવામાં કશું આવ્યું નહિ. સૂર્યપુર (સુરત) અને ભગુકચ્છર (ભરૂચ) એ બે શહેરો વચ્ચે થઈને સેના ચાલી તે દ્વારપના રાજ્યપ્રદેશમાં આવી પહોંચી. તે દેશ તે વેળાએ નકારાં પગલાંવાળી સ્ત્રિયોએ કરીને પ્રખ્યાત હતો. તેઓની બેટાળ કંમર અને કાળો મેંશ જેવો બેટાળ

અગ્નિસોમોપમ અને અગ્નિવરૂણોપમ પુરોહિત અગ્નિ અને સોમ અથવા અગ્નિ અને વિષ્ણુ જેના દેવતા એવી વૈદિક ક્રિયાઓ કરે તથાપિ તેમ કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ. આ અલ્પવંશ એટલે લઘુપીઠવાળો હાથી સર્વ પ્રકારે નિંદવા યોગ્ય છે.

“આ હાથીને હોઠે રેખા છે એવો આજ્ઞવલિમાન હાથી મહા દોષિત ગણાય છે, તે એટલો બધો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર પૂર્વમાંથી ફીટીને પશ્ચિમમાં ઉગે ત્યારેજ તે શુભ ગણાય. મૃગ જાતિના હાથી રૂહેણાય છે તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ છે, એનો સ્વાસ દુર્ગંધ મારે છે. એવો હાથી રાખવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય આવો અમંગલકારી કુલક્ષણો હાથી આપણને હીનત્વ પમાડવાને જ દ્વારપે બેટ મોકલ્યો છે.”

આ રીતે દ્વારપ્રયમાં લખ્યા પ્રમાણે આમુણડે હાથીના અપશકુનિયાજપણાનું ઉત્તર આપ્યું છે, પણ ભેશિયોએ નહિ. રાજકુમારોએ રાજનીતિ, અશ્વવિદ્યા, ગજવિદ્યા આદિ જાણવું જોઈએ અને આમુણડ તે પ્રમાણે જાણતો હતો એમ જણાવવાનો પણ ઉક્ત મંથના કર્તાનો હેતુ છે.

દ્વારપ અથવા બારપને “દ્વારપ્રય”નો કર્તા હાટ દેશનો રાજા રૂહે છે; “અંબ સ્થિતામણિ”માં તેને સિંહાનના રાજા તૈલપનો સરદાર રૂહે છે; “સુકૃતસંકીર્તન”માં તેને કાન્યકુબ્જના રાજાનો સરદાર અને “કીર્તિકૌમુદી”નો કર્તા હાટ રાજાનો સરદાર રૂહે છે. પરંતુ અંબ સ્થિતામણિનો અભિપ્રાય અમને ખરો લાગે છે. ૨. ઉ.

૧ શ્રીજયતી ગૂજરાતના રાજ્યની સીમા હેમાચાર્યે ગણી છે અને તે શ્રીજયતીનું બીજું નામ હરો એમ સમજાય છે. આ ઠેકાણે સેનાએ મેલાણ કહ્યું છે.

૨ ચીક લોક ભરૂચને હિન્દુ નામ ઉપરથી જર્જગઝ રૂહેતા તે નામ ભગુકચ્છને બદલ ન મળતું આવે છે.

ચ્છેરો ચૂલાની ધૂણીથી જાણે તેવો થઈ ગયો હોય એમ માની તેઓને જોઈને ગૂજ-
રાતના સુભટો હસવા લાગ્યા. ^૧લાટના રાજાને ઘણા બેટના રાજાઓનો આશ્રય
હતો તો પણ તેને જિતવો કઠિણ ન હતો. મૂળરાજની સરદારી નીચેની એક દુક-
ડીની માત્ર સાહાય્યથી આમુંડ કુંવરે ગૂજરાતી સેનાને આગળ કરીને તેના ઉપર
હલ્લો કરી તેને ઠેર કર્યો. આ પ્રમાણે આમુંડે પોતાની કુંવારી તરવારને
લોહી પાતું તેથી તેનો પિતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો; પછી તરત જ સેના
અણહિલવાડ લણી પાછી ચાલી.

મૂળરાજના ધાવનસ્થાનની હવે હદ આવી. તેણે પોતાના મોસાલપક્ષ-
વાળી પોતાના રાજ્યની સરહદ ચારે દિશાએ વધારી દીધી. કચ્છ તેણે જિતી
લીધું; સોરઠની પવિત્ર ભૂમિમાં પણ તેની આણુ વર્ત્તવા માંડી; દક્ષિણના
લોકોએ, તેનો જિતવો વાવટો નર્મદા અને સહ્યાદ્રિ પર્વતના ઘાટની પેલી
પાર ફરકતો દીડો; પવિત્ર આણુના શિખર ઉપર દુર્ગ્ય અચળગઢના દુર્ગમાં
પરમારરાજ ^૨ રાજ્ય કરતો હતો તેણે એની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી, અને મારવાડ
તથા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના મહા શરવીરો ગૂજરાતના વાવટા પાછળ તેની
સરદારી નીચે પ્રથમ જ ચાલવા લાગ્યા. વળી તેને ઘરતું સુખ પણ સાડે
હતું, અને હિન્દુઓ જેને અત્યંત સુખ ગણે છે અને જે સુખ તેના પછી
થનારા અણહિલપુરના રાજાઓને હતું નહિ તે સુખ પણ તેને હતું, તે એ કે
તેની પછવાડે તેની ગાદી ઉપર બેસનાર યોગ્ય કુમાર હતો.

મૂળરાજે પોતાના મોસાલપક્ષનાં સગાંને કતલ કરી નાખ્યાં હતાં, તેનો
પૂર્ણ પસ્તાવો તેને હવે પોતાના રાજ્યના છેલ્લા દિવસોમાં થવા લાગ્યો ને તેનું
પ્રાયશ્ચિત્ત ગમે તેટલું અર્ચ થાય તોયે તે કરીને પણ કરવાની માત્ર હવે તેના મનમાં
આતુરતા રહી; તેથી તે દુઃખનો માર્યો એક યાત્રા પછી બીજી યાત્રા કરવા
સાડે લટકવા લાગ્યો; પણ ઘરડપણને લીધે, લટકવાથી થાકી ગયેલો, પાપ
અને સંકટનો માર્યો, અજ્ઞાની, આરામની ઇચ્છાએ સિદ્ધપુર જઈ વશ્યો,
ને ત્યાં તેણે આગળ લખ્યા પ્રમાણે, મહાદેવની કૃપા સંપાદન કરવા સાડે
એક દેવલ બાંધવાનું શિર કર્યું.

૧ કીર્તિકોમુદીમાં લખ્યું છે કે (જુવો સર્ગ ૦ ૨ નો મ્લોક-૩ બાબાન્તર પૃ. ૧૩)

સેનાની લાટશરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી

તે બાપને હણી જેણે હાથીસેના ગ્રહી દળી. ૨. ઉ.

૨ ધારમાં સ્ત્રીયક બીજો (હર્ષ) સન ૯૪૧ થી ૯૭૩ સુધી, ત્યાર પછી ઝુંજરાજ
(વાકપતિ બીજો) ૯૭૩ થી ૯૯૭ સુધી હતો.

નદાની પણ સ્વચ્છ સરસ્વતી નદી, વિખ્યાત કોટેશ્વરમહાદેવના દેવલ આગળથી નીકળી, આરાસુરના ખાડમાં થઈ પશ્ચિમ લણી કચ્છના રણમાં વહે છે. સરસ્વતી મૂળથી તે મુખ સુધી પવિત્ર ગણાય છે, પણ સિદ્ધપુર આગળ ફેટલીક લંબાઈ સુધી સૂર્યના લણી પૂર્વ દિશા લણી વળે છે તેથી તેટલી જગ્યાના પ્રવાહનો મહિમા બહુ વધારે ગણવામાં આવે છે.

સરસ્વતીને ઉત્તર કાંઠે ભેખડ ઉપર રમણીય સિદ્ધપુર શહેર છે, તેમાં નદીની બાજુએ હાલમાં બેહોરા^૧ આદિ દ્રવ્યવાન વ્યાપારીઓનાં ઘર છે, તે અર્ધા ચુરોપ ખંડનાં ઘરના જેવા આકારે દેખાય છે. તેના ઉપર ગચ્છીની અગાશિયો છે અને બારીનાં બારણાંને ફરેરી હોય છે; વળી આ તીર્થનગરમાં હિન્દુનાં શિખરવાળાં દેવાલય વચ્ચે વચ્ચે આવી રહ્યાં છે તેથી રમણીય દેખાવ દેખાય છે. અહિં તહિ વાડિયો નજરે આવે છે, તેમાં કેળ અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ છે. તે સાથે આંખનાં પ્રાંઠ વૃક્ષોની તેમાં ન્યૂનતા છે નહિ. પુરાતન રૂપમાળાના વિકાળ અને રાક્ષસી કદનાં ખંડેર તો વળી હજી સુધી ઝોક્યાં કરે છે, તેનાં પગથિયાંની હારો નદીની બાજુએ છેક આધે સુધી જઈ પહોંચી છે. દક્ષિણ કાંઠાની સપાટીમાં શિવપંથીના રમણીય યોગાનવાળા આશ્રમ છે, તેમાં જે સરસમાં સરસ છે તે હોલ્કર રાજાની વિધવા રાણી અહલ્યાબાઈએ બંધાવ્યો છે, ત્યાંથી આધે આરાસુર અને આજી લણી ડુંગરની હાર ચાલે છે, પછી દેખાવ પૂરો થાય છે.

• સિદ્ધપુર અસાધારણ પવિત્રતાનું ધામ છે:—

“સર્વ તીર્થમાં શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)નું તીર્થ છે તે શ્રેષ્ઠ છે, એવું મહાન ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારનું ધન આપનાર છે; તેનું માત્ર દર્શન કરે છે તેને મુક્તિ મળે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

શ્લોક—“ગયાયા યોજનં સ્વર્ગઃ પ્રયાગાચાર્દ્યયોજનમ્ ।

શ્રીસ્થળાદ્વસ્તમાત્રં ત્યાયન્ત્ર પ્રાચી સરસ્વતી ॥”

“ગયાજીથી એક યોજન સ્વર્ગ વેગળું છે, પ્રયાગથી અર્ધું યોજન રહે છે, અને શ્રીસ્થળમાં જે ઠેકાણે સરસ્વતી નદી ઉગમણી દિશામાં વહન કરે છે ત્યાંથી માત્ર એક હાથને છેટે છે.”

૧ આ બેહોરા પ્રથમ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેમને બ્રહ્મજીને વટાવવા સારથી મુસલમાન ગણાયા. તેમ જ નાગર બ્રાહ્મણ પણ વટાવ્યા છે તે પણ બેહોરા થયા છે. તેઓ આજે પણ બ્રાહ્મણોમાં ચાલતી અવકંઠથી ઓળખાય છે. તેમના એક મોઢેલામાં સઘળાં તેમનાં ઘર આવેલાં છે છતાં વચ્ચે હનુમાનનું દેવળ છે. ૨. ઉ.

મરણકાળ પાસે આવ્યો જાણી શુદ્ધ થવા સાર આ પવિત્ર તીર્થમાં જઈ વસવાને, વધે પ્હેંચેલા રાજાએ વિચાર કર્યો. પણ દેહકષ્ટ એકલાં જ પાળવાથી અથવા ભોગવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એવું તેનાં સમજવામાં આવેલું, પરંતુ તે પ્રમાણે કરીને બેશી રહેવાથી ફળસિદ્ધિ થઈ નહી. “નહાવુંધોવું, અપવાસ “કરવા, બાધા આખડી રાખવી, યાત્રા કરવી, અને તપ કરવું એ સર્વ બ્રાહ્મણો “જ્યારે માન્ય રાખે ત્યારે ફળદાયક છે, બીજી રીતે નથી. બ્રાહ્મણો ફૂલે છે “તેટલું દેવ માની લે છે. જેમ જળથી મલીન માણસ સ્વચ્છ થાય છે તેમ “તેઓના વચનથી પાપી માણસ શુદ્ધ થાય છે.”

આ રહસ્ય સમજતાં મૂળરાજ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોને તેઓનાં કુટુંબ સહિત માનથી તેડી લઈ જવાને એકઠા કરવા લાગ્યો. તેઓને ઉત્તરના પર્વત ભણીથી અને અરણ્ય અથવા જળાશય પાસેની તીર્થની જગ્યાઓમાંથી આગ્રહ કરીને લાવ્યો. ઋષિઓના પુત્ર, વેદમાં કુશળ, પરણેલા, જવાન, સેવા કરવા યોગ્ય એવા, કુમારિકા નદી નીતીરે જવાને તૈયાર થયા. એકસો ને પાંચ ગંગા-ચમુનાના સંગમ^૧ પાસેથી આવ્યા, સો સામવેદી વ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા, બસે કાન્યકુબ્જથી, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી એકસો કાશીથી, બસે ને બોતેર કુશ્મેત્રથી, એક સો ગંગાદ્વારથી, અને એક સો નૈમિષારણ્યમાંથી આવ્યા. કુશ્મેત્રમાંથી વળી એકસો ને બત્રીસ વધારે બ્રાહ્મણોને રાજાએ તેડાવ્યા. આ બ્રાહ્મણોના અગ્નિહોત્રના કુંડમાંથી ધુમાડા ગગનમાં ગોટાવા લાગ્યા.

તેઓના આવી પ્હેંચ્યાના સમાચાર રાજાએ જાણ્યા, એટલે તેણે જઈ તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદથી વધાવી લીધો. પછી હાથ જોડીને તે બોલ્યો.—“તમારી કૃપાથી માંડે જન્મ્યાનું સાર્થક્ય થયું છે. “મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે; માટે હું બ્રહ્મદેવો ! તમારી કૃપાના બદલામાં “માંડે રાજ્ય જોધ્યે તો લ્યો, માંડે દ્રવ્ય લ્યો, મારા હાથી લ્યો, મારા ઘોડા “લ્યો, જે જે તમારી ઇચ્છા હોય તે અંગિકાર કરો. હું પશ્ચાત્તાપભરેલો “તમારો રંક દાસ છું.” તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું: “અહો મહાન્ રાજા ! “રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાને અમે શક્તિમાન નથી, ત્યારે તેને ધૂળધાણી “કરી નાંખવાને શા માટે અમારે લેવું જોઈએ ? જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે “ક્ષત્રિયો પાસેથી જોરાવરીથી રાજ્ય લેઈને એકવીસ વાર અમને આપ્યું.” રાજા બોલ્યો: “હું મહાન્ બ્રહ્મદેવો ! હું તમારું રક્ષણ કરીશ; તમે નિર્ભયપણે તમારી મેળે જપતપ કરો.” બ્રાહ્મણો બોલ્યા: “ડાહ્યા પુરૂષો કહી ગયા છે કે,

૧ અલાહાબાદના કિલ્લા આગળ ગંગા અને જમના નદીનો સંગમ થાય છે, તે તીર્થ હિન્દુઓમાં પ્રયાગને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

“જે રાજ પાસે રહે છે તે સંકટ પામે છે; રાજ અભિમાની, ક્રોધભરેલા,
“અને ગરજમતલખી હોય છે; જે તમારે અમને આપવાની કાંઈ ઇચ્છા હોય
“તો આ મહાન અને હૃદયને આનન્દ ઉપજાવે એવું શ્રીસ્થળ આપો. હે
“રાજધિરાજ! ત્યાં અમે આનન્દમાં રહીશું. સોનુંરૂપું અને રત્ન જે તમે બ્રાહ્મણોને
“આપવા ઇચ્છો છો તે નગરની શોભા વધારવા પછવાડે વાવરો.”

પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. એટલે મૂળરાજે બ્રાહ્મણોની અર્ધપાદપૂજા કરી
તેઓને કંકણ કડકિયાં ભેટ કર્યાં, તેઓને શ્રીસ્થળપુર આપી દીધું, અને તે
સાથે ગાયો, અને સોના તથા રત્નના હારથી શણગારેલા રથ અને બીજી વસ્તુઓ
પણ ભેટ કરી.

મૂળરાજે વળી બીજા દસ બ્રાહ્મણોને સુંદર અને દ્રવ્યવાન સિંહપુર
નગર (સિહોર) આપ્યું, તે સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુઓ પણ ભેટ કરી. તેમ જ
બીજા બ્રાહ્મણોને સિંહપુર અને સિહોરની પાસેનાં ન્હાનાં ગામ આપ્યાં. બીજા
બધા બ્રાહ્મણોએ આ સર્વ તુષ્ટિદાન લીધું, તો પણ, છ બ્રાહ્મણોએ કેટલીક વાર
સુધી તે લેવાની આનાકાની કરી; તથાપિ રાજાના કાલાવાલા આગળ છેવટે તેમનું
કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તેઓએ ખંભાત અને તેની પાસેનાં બાર ગામ લીધાં.
સ્તાંભતીર્થ જે ખંભાત કહેવાય છે તે જોએ સોમવદ્ધી^૧ પીવામાં આનન્દ માનતા
હતા તેવા છ બ્રાહ્મણોને આપ્યું, તે સાથે તેઓને સાડ ઘોડા આપ્યા.

આ પ્રમાણે પુણ્યદાન કર્યા પછી મૂળરાજે પોતાના પુત્રપૌત્રોને બોલાવી
બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી. પછી પોતાના કુમાર આમુંડને
રાજ્ય સ્વાધીન કરી, પોતે સિંહપુરમાં જઈ વસ્યો, ત્યાં રમ્યાશ્રમ (આનન્દની
જગ્યા) નામે મહેલ પોતે બંધાવ્યો હતો તેમાં પોતાના બાકીના જીવતરના
દિવસ નિર્ગમન કર્યા પછી, લક્ષ્મીપતિની પાસે નારાયણપુરમાં વાસ કર્યો.

હુમાચાર્ય^૨ કહે છે:—

અથ પ્રાર્થી ગત્વા દુહિતનયાં શ્રીસ્થલપુરે ।

વપુઃ સ્વં દુત્તાગ્રૌ સ્પિહિતપિનઢાપરયક્ષાઃ ॥

યયૌ રાક્ષઃ સુતર્દિવમનપિનઢાપિહિતધીઃ ।

ઘટીતું સ્વર્ગાદપ્યવનવિધિના વક્ત્રયમિવ ॥

૧ હોમહવન કરતી વેળાએ બ્રાહ્મણોમાં એવો ચાલ હતો કે જે ક્રિયા કરાવનાર હોય
તે સોમવદ્ધી પીયે. તેનું કારણ એમ ધારવામાં આવતું હતું કે ખરા બ્રાહ્મણ વિના
બીજા કોઈનાથી તે પી (જરૂરી) શકાય નહિ. ૨. ઉ.

૨ દ્વિયાશ્રય સર્ગ ૬ શ્લોક ૧૦૭. અંગરેજ મૂળમાં અર્થફેર જણાય છે. અહિં
પ્રસ્તુત રાજાના અંતરિક્ષારોહણના વર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત સૂર્યના અંતરિક્ષારોહણનું વર્ણન
નીકળે છે, માટે સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે. ૨. ઉ.

મૂળરાજના કમાનુયાયી જેઓ થયા તેઓની ટીપ એક તામ્રપટ ઉપરથી અમે નીચે આપિયે છિયે. તે લેખ સંવત્ ૧૨૬૬ (સન ૧૨૧૦)ની સાલનો છે તે અમદાવાદના ભંડારમાંથી થોડાં વર્ષ ઉપર જઓ હતો ને તે આ ગ્રન્થ-કર્તાએ ભંડારની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને બક્ષિસ આપ્યો છે.

સમસ્તરાજાવલીસમલંકૃતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકચૌહુક્યકુલકમલ-વિકાસનૈકમાર્તણ્ડશ્રીમૂલરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકશ્રીચાણ્ડરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકશ્રીવલ્લભરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકશ્રીદુર્લભરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકશ્રીભીમરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમદારકમહારાજાધિરાજત્રિલોકીમલ્લશ્રીકર્ણદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમદારકમહારાજાધિરાજઅવન્તીનાયત્રિભુવનગંઢર્બરક-જિણ્ણસિદ્ધચક્રવર્તિશ્રીજયસિંહદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમદારકકમાપતિવરલઘ્વપ્રસાદપ્રાપ્તરાજ-પ્રૌઢપ્રતાપલક્ષ્મીસ્વયંવરસ્વમુજવિહારાધ્યાપ્તદેવિહિતસાલંકારીશૂપાલશ્રીકુમારપાલદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકપરમમાહેશ્વરપ્રબલબાહુદંઢર્પ-રૂપકંઢર્પહેલાકરદીકૃતસપાદલક્ષ્મપાલશ્રીઅજયપાલદેવ.

પાદાનુધ્યાતપરમેશ્વરપરમમદારકમહારાજાધિરાજમ્લેચ્છતમોનેચય્છન્નમીવલય-પ્રયોતનબાલાર્કઆહવપરાભૂતદુર્જયગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવ.

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકાભિનવસિદ્ધરાજસત્તમચક્રવર્તિ-શ્રીમદ્ધીમદેવ.

इत्यादि

ઉપરના લેખ પછીના લેખ છે, તેમાં છેલ્લા ત્રિભુવનપાળને માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

પાદાનુધ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમદારકશૌર્યોદાર્યગાંભિર્યાદિગુણાલંકૃત-શ્રીત્રિભુવનપાલદેવ.

રાજવલી (રાજવિરૂદ્ધ) ધારણ કરનાર સધળા રાજાઓની પંક્તિથી સુશો-ભિત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભદ્રારક (ચક્રવર્તી) ચૌહુક્ય કુળ રૂપી કમળોને ખીલવવામાં એક સૂર્યરૂપ શ્રી મૂલરાજદેવ.

ચિન્તામણિ” પ્રમાણે સંવત્ ૯૯૮ (ઈ. સ. ૯૩૨)થી સંવત્ ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૯૭) સુધી પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

(મૂળરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી આમુંડરાજદેવ.

(આમુંડરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી વલ્લભરાજ દેવ.

(વલ્લભરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક દુર્લભરાજદેવ.

(દુર્લભરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી ભીમરાજદેવ.

(ભીમરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજધિરાજ ત્રણ લોકને જિતવામાં મક્ક જેવા શ્રી કર્ણદેવ.

(કર્ણદેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજધિરાજ અવંતિપતિ ત્રિલોકને પીડનાર, ઈર્ષરકને જિતનાર સિદ્ધના ચક્રવર્તી શ્રી જયસિંહદેવ.

(જયસિંહ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક ઉમાપતિના વરદાનથી મળેલા પ્રસાદથી રાજ્ય મેળવનાર, પ્રાદ પ્રતાપવાલી લક્ષ્મીના સ્વયંવર, પોતાના આડુઅળથી રણભૂમિમાં શાકંભરી ભૂપાલને જિતનાર શ્રી કુમારપાલદેવ.

(કુમારપાલ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક પરમમાહેશ્વર (વ્રણા શિવભક્ત) પ્રમળ આડુદંડના અભિમાન-રૂપી કામદેવની ચેટાવડે સપાદત્ત દેશના રાજાને કરદાનવાળો કરનાર શ્રી અજયપાલદેવ.

(અજયપાળ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજધિરાજ, મ્લેચ્છ લોકો રૂપી ગાદ અંધકારથી છવાઈ ગયેલ ભૂમિવસનને પ્રકાશવામાં નરણસૂર્ય, લગઠમાં દુર્ગ્ય ગજનીના અધિપતિને હરાવનાર શ્રી મૂલરાજદેવ.

(મૂલરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક અલિનવ (નવીન) સિદ્ધરાજથી સાતમા ચક્રવર્તી શ્રીમાન ભીમદેવ.

(ભીમદેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શૌર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય આદિ ગુણોથી અલંકૃત શ્રીમાન ત્રિભુવનપાલ દેવ.

પ્રકરણ ૫ મું.

*ચામુંડ-વલ્લભ-દુર્લભ-સોમનાથનો નાશ.

(ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨)

હિન્દુઓના ઇતિહાસ સંબંધી વાત લખનારાઓ, (પછીથી તે વાત જૈન અથવા બ્રાહ્મણોના લખાણ ઉપરથી ફેલાડેલી હોય, અથવા ત્ત્રાજપૂત વંશના વખાણની નોંધ રાખનારા ભાટ લોકોના કવનમાં હોય) સઘળી બિના લખવાને ખરેખરી ચૂપકી પકડી બેઠેલા જણાય છે, પછી તે બિનાથી પરિણામ ગમે તેટલો અલાભકારી અથવા ગમે તેટલી સારી અસરવાળો થયો હોય, પણ તે બિના લખવાથી, જેઓનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય તેઓની કીર્તિને આંચ લાગશે એવું તેમને લાગ્યું, એટલે પછી તે બિના તેમને મન લખવા જેવી રહી નહિ. અપરાધી, હાપણ વિનાના, અને અભાગિયા રાજની વર્તણૂક ઉપર ઢાંકપિછોડો થાય છે, ને વેનેશિયન લોકોની સંલેપમાં લખવાની રીતિ કરતાં પણ વધારે ટુંકામાં, રાજ ક્યારે જન્મ્યો ને ક્યારે મરી ગયો, એટલી જ વાત માત્ર નોંધવામાં આવે છે. આ વિષેનું ઉદાહરણ જોવું હોય તો પ્રયંધ ચિંતામણિ નામના ગ્રંથમાં, તેના કર્તા, વડવાણના રહેવાસી જૈન સાધુએ મૂળરાજના કમાનુયાયી, ચામુંડના રાજ્ય વિષે જે લખ્યું છે તેમાંથી અરાખર મળી આવે છે, એના કરતાં વધારે લાગુ પડતાં બીજાં ઉદાહરણ ઘોડાં જ છે. મુસલમાનોના વાવટા નીચે રાજપૂતનો સૂર્ય અસ્ત પામવા માંડ્યો તે આ રાજની જ વેળામાં, હિન્દુસ્થાનનાં મેદાનો ઉપર એક અજબોયો અને ઉન્મત્ત દલ્લો કરનારો દૂરી પડ્યો તે આ રાજની જ વેળામાં, અને પ્રાચીન રાજવંશો ડડળી ગયા, તથા અવિનાશી દેવ મહાકાળેશ્વર પોતે અસ્ત પામી ગયા તે પણ આ રાજની જ વેળામાં; અને એવા વૃત્તાન્ત જેની

* બીજા સર્ગમાં કીર્તિકોમુદીના બાષાન્તરમાં આચાર્ય વલ્લભજી કહે છે કે,-

યે ગયે એ કથા-રોષ, નિરોષ કરી દુશ્મન,
રાજ ચામુંડ રાજત્રી પછે થયો મહી-મંડન. ૬
રાત્રિચિંતોનાં ચિત્તોને, જે ડો'યાં તાપ આપવે,
ઈન્દ્રને ભય દેનારા, જેના સેનાગ્ર બાગ છે. ૭
પાણી-પદ્મે રહી જેના, શોભી આશ્રયકોશને,
અસિ-ભ્રમરની હોય, બેઠા બૂભૂત-વંશને. ૮

એકે રાત્રે જીવતો રહેવા ન દઈને જ્યારે મૂળરાજ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછવાડે પૃથ્વીના ભૂખણરૂપ ચામુંડ રાજ થયો.

વેળામાં બનેલા એવો અણુહિલવાડનો સત્તાવાન રાજા, જે પોતે દુઃખના રંગમંડપ ઉપર મુખ્ય ખેલ કરનાર હતો તેનું વર્ણન, થોડા શબ્દોમાં, કાંઈ સૂચના મળે નહિ એવા પ્રકારે લખીને ગ્રંથકારે પતાવી દીધું છે તે, લંડનના વેસ્ટ-મીનીસ્ટર દેવળના શાન્ત યોગાનમાં, આરામ પામેલા ક્રિશ્ચિયન સાધુઓને (એબટ) ડાટે છે. તેમની ઘેર ઉપર પાપાણની પટ્ટી ચ્હોડીને સ્મરણપ્રશસ્તિ કારવામાં આવે છે તેના જેવું છે:-

“વિક્રમસંવત્સર એક હજાર ત્રેપનથી (સન ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ સુધી) તેર વર્ષ પર્યંત આમુંડરાજે રાજ્ય કર્યું.”^૧

રત્નમાળાના એક ખંડમાં આમુંડ રાજાની રીતભાતનું વર્ણન ચિતર્યું છે, પણ તેમાં ખીજી વધારે સૂચના થોડી જ મળે છે. તથાપિ આ રાજાના રાજ્યમાં મુસલમાન ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા એવું હિન્દુના હાથથી લખાયલું પ્રમાણ મળી આવે છે એ એક કારણને લીધે તે અગત્યનું છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

“મૂળરાજાનો પુત્ર આમુંડરાજ હતો; તે શરીરે દૃઢજો અને પીળા “ચ્હેરાનો હતો; ખાવાપીવાનો અને સુંદર પોશાક પહેરવાનો તેને ધણો “આદર હતો. પોતાની વાડીમાં તેણે સારાં ઝાડ ઉછેર્યાં હતાં; તેણે વાવ “અને તલાવ બંધાવ્યાં હતાં; કેટલાંક કામ અધુરાં મૂકીને તે યમને દ્વાર “પહોંચ્યો. તેના પિતાના કરતાં તેનો યશ વધારે સારો હતો. યવન વિના તેને “કાંઈ શત્રુ ન હતો; પ્રજામાં તેનું સંભારણું ધણા દિવસ રહ્યું.”

આમુંડના રાજ્ય વિષેનું થોડું વર્ણન, જે દ્વયાશ્રયમાં છે તેમાં અમે ઉપર લખ્યું છે તે રીતે, મૂકી દીધા બાબતનો કપકા આપવા જેવો વાંક ધણો કર્યો છે, તથા તેમાં કેટલુંક કથન કર્યું છે તે સો વશા તો સાચી વાત ઢાંકી દેવા, શ્રોતાવક્તાના મનને ગમતી આવે એવી વાતો ઉમેરી, ફેરફાર કર્યો છે તો પણ તે વર્ણન ધણું મૂલ્યવાન છે, કેમકે, હિન્દુસ્થાનમાં મુસલમાનોએ પ્રથમ હલ્લો કર્યો તેના ઇતિહાસ સંબંધી ધણી અડચણોનો ખરો ખુલાસો એ વર્ણનમાંથી મળી આવે છે.

કહે છે કે, તેના બાપના મરણ પછી, અણુહિલવાડનું રાજ્ય તેણે સારી રીતે ચલાવ્યું; તે સાથે તેણે પોતાના લંડારમાં, ફેજમાં અને કીર્તિમાં પણ વધારો કર્યો. તેનામાં એક વાતની ખોડ ન હતી; અને મૂળરાજે ભૂમિદાન

૧ મેઝરૂમ ગ્રંથકર્તા ચિંતામણિમાં કહે છે કે, સં. ૧૦૫૩ માં આવળ શુદ્ધિ ૧૧ શુક્રવાર પુખ્ય નક્ષત્રને વૃક્ષબ લક્ષમાં આમુંડ પાટ બેઠો. તેણે શ્રીચત્તનમાં અન્દનાથ દેવના તથા પોતાની બ્હેનને નામે આપિણેશ્વર દેવના પ્રાસાદ બંધાવ્યા. ર. ઉ.

કરેલાં તે તેણે પાળ્યાં. ચામુંડને વલ્લભરાજ^૧ નામે પુત્ર થયો; તે પણ, રાજનીતિમાં કુશળ, અને ગાદિયે બેસવાને યોગ્ય થયો. તે નત્ર અને શરવીર હતો તેથી રાજા પોતાના હૃદયમાં ધણો ખુશી થતો હતો, અને આણીમગ ગાદીના શત્રુ જે ચામુંડના મરણ પછી સુખે રહેવાને તકાવી રાખા હતા તેઓએ પોતાની આશા છોડી દીધી હતી.

કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણ લખે છે કે.—“વલ્લભરાજ ઘાટે દીગણો હતો, પણ “પ્રવળ બુદ્ધિનો હતો; પાપકર્મથી તે દૂર રહેતો. તેના શરીરનો રંગ રાતો “હતો; તેને આખે શરીરે તલ હતા; તેને રાજ્યનો ધણો લેખ હતો, તો પણ તે “બોદ્યું અબોદ્યું કરતો નહિ. પોતાનાં કામ અધુરાં મૂકીને તેણે દેહત્યાગ કર્યો.”

હેમાચાર્ય રહે છે કે, ચામુંડને દુર્લભરાજ નામે બીજો કુંવર હતો. એ પણ એવો પરાક્રમી ઉદ્યો હતો કે એની ખીક કોઈ અસુર પોતાની મુંડી કાઢી કરી શકતો નહિ. જોશિયોને તેની જન્મોત્સવની ખત્રી હતી ત્યારે તેઓએ જાતી દોકીને કહ્યું હતું કે, એ કોઈ મ્હોટો પરાક્રમી ઉદ્યો. તે તેના શત્રુઓના ઉપર જય મેળવશે; ડહાપણના માર્ગને ઉત્તેજન આપશે, અને રાજધિરાજ થશે. આ દુર્લભરાજ અને તેનો વડો ભાઈ વલ્લભરાજ તેઓએ પોતાનો અભ્યાસ એકઠા મળીને કર્યો હતો, અને પોતાના આપનો દાખલો લઈને અન્યોન્ય ધણો પ્રેમ રાખતા હતાં. પછીથી ચામુંડરાજને ત્રીજો કુમાર થયો તેનું નામ નાગરાજ હતું.

એક સમયે ચામુંડરાજે કામને વશ થઈને પોતાની ખેન ચાચિણી (વાચિણી) દેવી સાથે ભોગ કર્યો. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા, વલ્લભરાજને ગાદિયે બેસારીને પોતે કાશીની યાત્રા કરવાને ચાલ્યો, રસ્તે જતાં, માળવાના રાજાએ તેની પાસેથી જત્ર, ચંમર અને બીજાં રાજચિહ્ન ખુંચાવી લીધાં. ચામુંડ યાત્રા કરીને અણહિલવાડે આવ્યો એટલે પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને પિતૃભક્તિથી ઉશ્કેરી, પોતાને અપમાન કરનારને શિક્ષા દેવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી, વલ્લભરાજ સેના એકઠી કરીને માળવા ઉપર ચઢ્યો. પણ દ્રૈવયોગે

૧ એવર્તુગ રહે છે કે, તેણે માળવા ઉપર ચડાઈ કરીને આશા નગરીના કોટ ઘેરી લીધો પણ તે શીળી રોગથી મરણ પામ્યો. તેને “રાજમહનસંકર” તથા “જન્મ-કંપણ” એવાં બે વિરહ હતાં. એના પછી એના ભાઈ દુર્લભરાજને અભિષેક થયો. તેણે પોતાના ભાઈના શ્રેયને અર્થે મહનસંકર આસાદ કરાવ્યો, તથા મી પતનમાં સમભૂમિધવલગૃહ (સાત માળનો) કરાવ્યો, તેમાં બચકરજી (દાનશાળા), હસ્તિશાળા, અને ઘડિકાગૃહ કરાવ્યાં હતાં. વળી દુર્લભસર નામે સરોવર પણ તેણે કરાવ્યું હતું. ૨. ઉ.

૨ આરાનમરીમાં મુંજનો ભાઈ સિન્ધુરાજ (સિન્ધુલ) સન ૯૬૭ થી ૧૦૧૦ સુધી હતો, ત્યારપછી ભોજદેવ પહેલો ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધી હતો. ૨. ઉ.

રસ્તામાં તેને સિતલા નીકળી તે મટાડવાને કાઈ વૈદ્ય શક્તિમાન નહતો. તેથી જીલ્લાના જે યુદ્ધ કરવાની આશા છોડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા માંડી તે ધર્મદાન કરવા માંડ્યું, તે ત્યાંનો ત્યાં મરી ગયો તે સેના પશ્ચાત્તાપ કરતી અણહિલવાડે પાછી આવી.^૧ પોતાના વડા પુત્રની હાણુથી આમુકના હૃદયમાં વા લાગ્યો તેથી પોતાના બીજા કુમાર દુર્લભરાજને ગાદિયે બેસારી પોતે પાપ-નિવારણાર્થે નર્મદાકિનારે ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થ છે ત્યાં જઈ વસ્યો. આ જગ્યાએ અન્દ્રગુપ્ત અને તેનો ધાતકી પ્રધાન આણક્ય^૨ એઓ પાપબંદને અર્થે રહ્યા હતા તેથી એ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં આમુંડ દેવ ગયો. (ઈ. સ. ૧૦૧૦)

૧ જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગજનવિયે હિન્દુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાવલ ભેચર, જે બીજાઓની સાથે મહમૂદ સામે યથા હતો તે. સન ૧૦૧૦ માં પટ્ટણના સેન સોલંકી રાજા વલ્લભની પુત્રી વેદે પરણ્યો હતો. ટોડ રાજસ્થાન બામ બીજે પૃષ્ઠ ૨૪૦ અને તેની નીચેની ટીપ.

૨ “ફો છે કે આઠ રાજવંશી ભાઈયોને (અન્દ્રગુપ્તના) આણક્યે મારી નાંખ્યા; “વળી લખ્યું છે કે, આણક્યનો વૈરના જુસ્સાનો આવેશ નરમ પડ્યો એટલે તે મનમાં “શ્વેલો બળાપો કરવા લાગ્યો, અને પાપકર્મના પસ્તાવાનો ફેશ તેને એટલો બધો “નડવા લાગ્યો અને તેથી કરીને તેના શરીરનું લોહી એટલું બધું ઉઘળી આવ્યું કે, “દરિયાની પાસે નર્મદા નદીને કાંડે ભરૂચથી સાત માઠ પશ્ચિમ દિશાએ શુકલતીર્થ “નામની ધર્મની પ્રખ્યાત જગ્યા છે ત્યાં પોતાનાં પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને ગયો. “ત્યાં કેટલાંક ઉગ્ર તપ અને પાપશુદ્ધિની ક્રિયાઓ કર્યા પછી તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે, “એક હોડીમાં બેસી તેને ઘેળો ચઢ ચડાવી નદીમાં હંકારવી; જે ચઢ ઘેળાને કાળે. “થઈ જાય તો પાપની ક્ષમા મળ્યાની ખરી નિશાની મળી જાણવી; પાપની કાળાશ “કડીને શઠને વળગશે. આ પ્રમાણે નિષ્પન્ધુ અને તેણે આનંદથી પોતાના પાપ સહિત હોડીને સમુદ્રમાં તરતી મૂકી દીધી.”

“આ ક્રિયા અથવા તેના જેવી જ બીજી (હોડીનું ખર્ચ ઘણું બેસે માટે) આજે “પણ શુકલતીર્થે કરવામાં આવે છે; પણ હોડીને બદલે માટીની માટલિયોમાં દીવા “કરી પોતાનાં પાપ એકઠાં કરી મૂક્યાનો સંકલ્પ કરી તે વેઠતી મૂકે છે.”

(આવી રીતે દીવા નદીમાં વેઠતા મૂકવામાં આવે છે તેનું કારણ ઉપર લખ્યું છે તેમ નથી, પણ બીજું છે, તે એ કે-કુટુંબનું કોઈ માણસ મરી જવાથી અવગતિ પામી ભૂત થયું હોય તે ધરના છવતા માણસને વળગી બોલે ત્યારે તેને ગતિ પમાડવા તેને વેઠવામાં આવે છે કે, “તને રેવાળમાં ઉઢારીશું.” પછી રેવાળ જઈ એકરસંમને આરે જેને ભૂત આવડું હોય તેને બેસારી તેના માથા ઉપર માટીની ન્હાની માટલી અથવા ઘરો ઉતારી તેમાં દીવો અને ભૂતને જે પદાર્થની ઇચ્છા હોય તે પદાર્થ મૂકી ઘરો નદીમાં વેઠતો મૂકે છે, તે તરતો તરતો કેટલેક આથ જઈ યુગી જાય છે તો તે ભૂત ધયેલ માણસની સારી ગતિ રેવાળ માતાએ કરી એકું માનવામાં આવે છે. હોડીને સાટે

એ વાત બન્યા પછી, દુર્લભરાજે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવ્યું, અસુ-
રોને તેણે બહાદુરીથી જિત્યા, દેશં બાંધ્યાં, અને ધણું ધર્મનાં કામ કર્યાં.
અણહિલવાડમાં તેણે એક દુર્લભ સરોવર બાંધ્યું. શ્રીજીનેશ્વરસર પાસે તે
અણુતો હતો, તેથી, જૈન ધર્મનો બોધ પામી, જીવતાં પ્રાણિયો ઉપર દયા
કરવાના સારા માર્ગમાં ચાલતો. તેની જ્ઞેનને પરણાવવા સારૂ સ્વયંવરમંડપ
રચાવ્યો હતો, તેમાં મારવાડના રાજા મહેન્દ્રને તે પસંદ કરીને પરણી હતી.^૧
મહેન્દ્ર રાજાની જ્ઞેન દુર્લભદેવિયે દુર્લભરાજને પસંદ કર્યો ને તેની સાથે
પરણી તેથી તેને પરણવાને ઇચ્છનાર બીજા રાજાઓ સાથે એને શત્રુતા
બંધાઈ. આ જ વેળાએ વળી તેની ન્હાની જ્ઞેન, (સદ્મી) આમુંડના ન્હાના
કુંવર નાગરાજ સાથે પરણી.

પછીથી દુર્લભના ન્હાના ભાઈ નાગરાજને એક પુત્ર થયો તેનું નામ
લીમ પાડ્યું. માણસને માથે ત્રણ ઝાણ છે, તે પવિત્રતાથી અને બુદ્ધિ વધા-
ર્યાથી, યજ્ઞ કર્યેથી, અને પુત્ર પ્રસવ્યેથી છોડી શકાય છે. માટે જ્યારે લીમ
જન્મ્યો ત્યારે પિતૃઝાણમાંથી છૂટ્યા એવું જાણી દુર્લભ અને નાગરાજને
ત્રણે આનંદ થયો, ને દરબારમાં મહેલસવ કર્યો; કુંવરના જન્મની વેળાએ
આકાશવાણી થઈ કે, એ મહા પરાક્રમી નીપજશે.

પડિયામાં દીવો કરીને બેઠો મૂકવામાં આવે છે તે પાપને માટે છે; પણ હલારો લોકો
એવા બેઠા દીવા મૂકે છે તથાપિ તેનું ખરૂં કારણ જણતા નથી; માત્ર એટલું જ સમજે
છે કે, દેવાલયમાં જેમ દીવો માની કરિયે જાય ને તેમાં પુણ્ય છે તેમ દેવાલ માતા
છે માટે તેમની પ્રજા અર્થે તેમાં આરી રીતે બેઠો દીવો મૂકવાથી પુણ્ય થાય છે. ૨. ઉ.

“એમ જણાય છે કે અન્દ્રગુપ્ત પણ પોતાની રાજમાદીનો સારો કબજો કરી પાપ-
“શુદ્ધિ કરવા આજ્ઞક્ય સાથે શુભવર્તીર્થ ગયો હતો.” બુદ્ધિર્દનના મગધના રાજાઓ વિષે
નિબંધમાં લખ્યા પ્રમાણે. એશિયાટિક રીસર્ચીઝ બાજ. ૯ પૃ. ૯૯ ઉપરથી.

૧ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, મારવાડના રાજા મહેન્દ્રે પોતાની જ્ઞેન દુર્લભ-
દેવીના સ્વયંવરમાં દુર્લભરાજને તેડ્યો હતો, તે પોતાના ભાઈ નાગરાજ સહિત, સેના
લઈ ગયો હતો. ત્યાં અંબરાજ, કાશીરાજ, અંતીરા, ચેરીરાજ, કુરરાજ, હુણ્ણધિપ,
અથુરેય, વિન્ધદેસાધિપ, અંબરાજ, વગેરે રાજાઓ હતા, તેમાંથી રાજકુમારી દુર્લભ-
સેનને પસંદ કરી પરણી. મહેન્દ્રે પોતાની બીજી જ્ઞેન દુર્લભસેનના ભાઈ નાગરાજને
પરણાવી. ત્યાંથી પાછા આવતાં ઉપર કહેલા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયું તેને હરાવી
વિજયવાન થઈ દુર્લભસેન સ્વદેશ આવ્યો.

જમલપુરની પાસે ત્રિપુરી(તિવરી)માં એકી રાજ્ય હતું તેની સ્થાપના કૈાદદ
પેઢેલાએ નવમી સદીમાં કરી હતી. મુંજે આ વંશના હસામ રાજાને કુવરાજ ઠરાવ્યો હતો.

લીમ જ્યારે મ્હેરો થયો ત્યારે ^૧દુર્લભે પોતાની ઇચ્છા તેને કહી “કે ‘આત્માના કષ્ટ્યાણને અર્થે કોઈ તીર્થમાં જઈ વસું. પાપશુદ્ધિ મારે કરવી છે, ‘માટે મને રાજ્યના ભારમાંથી મુક્ત કર.” લીમે પ્રથમ તો ના કહી, પણ દુર્લભ અને નાગરાજનો અતિ આગ્રહ જોઈ, પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો. આ સમયે આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસ્યો. ત્યાર પછી દુર્લભ અને નાગરાજ સ્વર્ગે ગયા.

રત્નમાળા ઉપરથી દુર્લભરાજનો નીચે જણાવેલો વૃત્તાન્ત અમારા હવે પછીના અનુસંધાનમાં ઉપયોગનો થઈ પડશે. તેમાં જણાવેલું છે કે, “દુર્લભ ‘કદમાં ઉંચો હતો અને તેનું અંગ ગોરું હતું; તેનું વલણ વૈરાગ્ય ભણી ધણું ‘હતું; તે પાર્વતીપતિનો ઉપાસક હતો; તે જ્ઞાની હતો તેથી તેને એકાએક ‘અભિમાન ચડી આવતું નહિ; તેને સાધુ પુરુષની સંગત, ન્હાવુંધોવું, પુણ્યદાન ‘કરવું, અને ગંગા નદીનો કિનારો એ ખુબ પ્રિય હતું. તેને જન્મથી જ શુદ્ધનો લોભ નહતો.”

હોમાચાર્યે આમુંડ રાજ વિષે જે વાત કહી છે તેવી જ વાત પ્રમંધ-ચિંતામણિના કર્તાએ દુર્લભરાજ સંબંધી કહી છે; તે ફૂલે છે કે, લીમદેવને રાજ્ય સોંપીને તે કાશીયાત્રા કરવા ગયો, ને રસ્તે જતાં માળવાનો મુંજરાજ જે ત્યાં તે સમયે રાજ્ય કરતો હતો તેણે તેને અટકાવ્યો, ને તેનાં રાજચિહ્ન વેગળાં મૂકાવ્યાં. (મુંજે પાડેલી ફરજ પ્રમાણે) દુર્લભ પછી કાપડીનો (વૈરાગીનો) વેષ ધારણ કરીને, કાશિયે યાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યો. તો પણ માળવાના રાજની અપમાનભરેલી ચાલ વિષે તેણે લીમદેવને જાણ કરી હતી, તેથી, ત્યારથી, ગૂજરાતના અને માળવાના રાજઓ વચ્ચે શત્રુતાનું મૂળ રોપાયું.

ભોજચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, દુર્લભરાજ મુંજને મળ્યો ત્યારે તેણે તેને રાજ્ય પાછું લેવાની સલાહ આપી, તેથી લીમને છેવટે ખોટું લાગ્યું.^૨ અસલની વેળાએ રજપૂત રાજઓમાં આ પ્રમાણે રાજ્ય છોડી દેવાનો સાધારણ ચાલ હતો એમ દીસે છે; કેમકે ગયાની પવિત્ર ભૂમિમાં મોત પામ-

૧ દુર્લભરાજ ગાદીયે બેઠો તે વખતમાં તેના કુટુંબની રાણિયો અને કુંવરિયો સોમનાથની યાત્રાએ ગયેલાં ત્યારે જૂનાગઢનો રાહ દયાસ ઉર્ફે મહીપાળ ૧ લો (ધ. સ. ૧૦૦૩ થી ૧૦૧૦) હતો તેણે અપમાન કર્યું, તેટલા માટે દુર્લભસેને લશ્કર સાથે સોરઠ ઉપર ચડી જઈ તેની રાજધાની વામનસ્થલી (વંચલી) નિતી લીધાથી રાહ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં બસાયો હતો તેને ઘેરા પાલી નિત્યો હતો.

૨ ટોડ કૃત ચેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૭૦-૧૭૧ જુલો.

વામાં તેઓ મોક્ષનો ખરો માર્ગ સમજતા હતા. પરંતુ પછીથી તો તેમ કરવાને બદલે, જ્યારે ઇસલામના પંથિયોએ તેમના ધર્મની સામે ઘડાઈ કરવા માંડી ત્યારે પોતાના ધર્મના શત્રુઓની ઉપર ઘડાઈ કરી તેમનો નાશ કરવાનો ચાલ તેઓએ લાગુ કરી દીધો. તો પણ એકાએક ધ્યાનમાં આવતું નથી કે દુર્લભ ફરીથી ગાદી ઉપર બેસવાને કેમ યોગ્ય ગણાયો હશે. રજપુત લોકોના ધારા પ્રમાણે કોઈ રાજા જે એક વાર રાજકારભાર છોડીને જાય તો પછી ફરીથી પાછો કદિ રાજધાનીમાં ડગલું દે નહિ તે તો મુવા જેવો જ થયો; તે રૈયત થઈ શકે નહિ ને રાજા તો હવે રજો નહિ. તે પોતાનું આગલું નામ તજે છે અને ત્યાગીને ઘટે એવું નામ ધારણ કરે છે. વળી વધારે નિશ્ચયાત્મક કરવા સારૂ તેનું પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે. તેને બાર દિવસ થાય છે ત્યાં સુધી શોક પાળવામાં આવે છે. પુતળાને ચિત્તા ખડકા બાળી મૂકે છે. એટલે કે તેનો કમાનુયાયી વાળ અને મૂછો બોડાવે છે અને અંતઃપુરમાં જિયો રડારાળ કરી મૂકે છે.^૧

કૃષ્ણાંશુ કવિએ ભીમ રાજાનું વર્ણન દેખીતા પ્રીતિભાવથી લખ્યું છે, અને ભીમના રાજ્ય વિષે હિન્દુઓનું લખેલું પ્રથમ દાખલ કરવા માટે મુસલમાન ઇતિહાસકારોની સોમનાથ સંબંધી વારે વારે ફૂલેલી વાત લખવાને અમે મુદતવધી રાખિયે છિયે તેથી કૃષ્ણાંશુના લખેલા ભાગનો અમે અંદિ ઉતારો કરિયે છિયે, કેમકે ગજનીના ફર દેવમૂર્તિલંકર, મહમૂદના સામી એણે ટક્કર લીધી હતી એવું એમાંથી નીકળે છે.

“દુર્લભનો કમાનુયાયી ભીમદેવ (ખેલો) હતો; તે ઇન્દ્ર જેવો પ્રતઃપી હતો; યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ અને બાણાવળી હતો; તે શરીરે જડો અને ઉંચો હતો, તેનું આખું શરીર રૂપાટાંથી ભરાયલું હતું તેનો ચહેરો થોડો ધણે શ્યામ વર્ણનો હતો, પણ દીપાયમાન હતો. તે ધણે અભિમાની અને “યુદ્ધાસક્ત હતો; મ્હેજોની સામે બાથ બીડવાને તે ડરતો નહિ.”

ઈંગ્લાંડમાં ડેન લોકોની હાર થઈ ત્યાર પછી, જેવામાં કયાનુટ કે ગ્રેટ બુઇન્હેસ્ટરનું જૂનું દેવલ સંગારવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તે એવા

૧ દોડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ. ૨૭૭; ભાગ. ૨ બના પૃષ્ઠ ૪૫૦, ૪૯૯.

જો વેરાળી થઈ ગયો હોય અને જતો રજો હોય તો તેની ૧૨ વર્ષ લગણુ રાહ જોવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. ત્યાર પછી પત્નો ન લાગે તો જ પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે. અને તે જ દિવસે તેને અગ્નિસંસ્કાર કરી સૂતક અને શોક પાળવામાં આવે છે, ચોથે દિવસે હતરક્રિયા કરે છે. ૨. ઉ.

ભલકાથી કે સોનારૂપાના દેખાવથી અને જવાહીરના તેજથી અનુભવાનાં મન ગભરાઈ જતાં હતાં, તેવામાં, એક બીજો પાદશાહ, તેના જેવો જ જ્યવંત યોદ્ધો, અને ઈમારતોનો ભલકો બતાવવાને તેના જેવો જ અભિલાષી હતો, તેણે, આથે, પૂર્વમાં, એક સાહસિક કામ માથે લઈ તેમાં મૂર્તિ સ્થાપેલા દેવાલયનો નાશ કરીને પોતાનું નામ અમર કરવાની ઇચ્છા કરી. આ દેવળ, પશ્ચિમ ભણીનો વ્યવહારકુશળ કથાનુટ રાગ જે ક્રિશ્ચિયન દેવળ સ્થાપવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તેના કરતાં વધારે શોભાયમાન હતું. ઇસલામના શત્રુ હિન્દુ ઉપર ગજનીના મુલતાને અગિયાર અશ્વરિયો કરી હતી તેમાં પ્રત્યેક વાર તેનો લોભ તૂમ થયો હતો અને તેની હોંસ પરિપૂર્ણ થઈ હતી; પણ મૂર્તિપૂજકોનો ધર્મ તૂટ્યા વિના રહ્યો હતો, અને મહાકા-જેશ્વરની પ્રાચીન વધાવાની જગ્યાએથી પણ એવો વધાવો આવતો હતો કે, મહાન સોમેશ્વરની ખરા લાવથી પૂજા કરવાને ઘણા લોકો કાળજી રાખતા નથી માટે તેની શિક્ષા થવા સારું મુસલમાનોનો જય થવા દેવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગમાં આ વેળાએ, મુસલમાની ધર્મના હિમાયતિયે પોતાનું એક વાર વધારે પરાક્રમ દાખવી છેલ્લો પ્રયત્ન એવા પ્રકારનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી કરીને, થતી પ્રળમાં કદાપિ તે ઇસલામી ધર્મના વિસ્તારનાર તરીકે લેખવામાં આવે અથવા એમ નહિ તો મૂર્તિપૂજા ઉપર મહા કોપ આણનાર તો કહેવાય જ.

સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરવા સારું સન ૧૦૨૪ ના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં મહમૂદે ગજની છોડ્યું; તેની અગણિત સેનામાં, સ્વેચ્છાથી લડનારા તુર્કસ્તાનના પસંદ કરવા યોગ્ય લડવાઈયા પણ સામેલ થયા. એક મહિનામાં તેઓ મુલતાન આવી પહોંચ્યા, અને હજી તેમની અને હિન્દુસ્થાનના મેદાનની વચ્ચે વિશાળ અરણ્ય પડ્યું હતું તો પણ તે વટાવવાના કઠિન કામને માટે પણ તેઓ તેમની મેજે સજ્જ થયેલા તૈયાર જ હતા, તેથી તેની સરહદ વટાવવામાં તેઓ જય પામ્યા. અજમેર નગર ત્વરાથી તેમના હાથમાં આવી ગયું.^૧ અને, જે

૧ રજપૂત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, ચૌહાણ રાજા વીરબીલનદેવ, અથવા ધર્મરાજ જે લડાઈમાં માર્યો ગયો તેણે મહમૂદને અજમેરથી પાછો હટાવ્યો હતો. (જુઓ) 'દર્ડ રાજસ્થાન ભાગ રાને પૃષ્ઠ ૪૪૭, ૪૫૧. (પણ, પછીથી), "મહમૂદે અજમેર ઉપર હલ્લો કર્યો, તેને તજીને લોક નાશી ગયા હતા. અને તેની આસપાસનો 'દેશ લૂંટને વાસ્તે અને નાશને કાળે ખુલ્લો મૂક્યો હતો. ગઢ દીલ્લીનો કિલ્લો (અજમેરનો તારાગઢ) રાખી દેવામાં આવ્યો હતો, અને મહમૂદ હાર્યો હતો.

કિલ્લો પાસેના ડુંગર ઉપર આવી રહ્યો હતો તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ્ય નહિ આપતાં, તેઓએ આગળ કુચ કરવા માંડી, તથા આરાવલી પર્વતની તક્કાટી ઓળંગીને આગળ આવ્યા એટલે અદ્ભુત આણું પર્વત તેમના મ્હોં આગળ ઝોકાં ખાતો દેખાયો, ત્યાંથી ગૂંજરાતના મેદાનમાં થઈને આગળ આસ્યા એટલે અણુ-હિલવાડ મ્હોં આગળ આવી પડેલું દેખાયું. આમુંડ^૧ રાજા ખરેખરે સપડાઈ ગયો. એના પટાવતો વિખરાઈ ગયેલા હતા, અને લડાઈના દિવસને માટે સજ્જ થઈ રહેવાને બદલે તેનું મન પોતાની વાડીનાં ઝાડમાં, અને પોતે જે જળાશય બંધાવતો હતો તેમાં ચુંથાયું હતું, તેથી પોતે પોતાની રાજધાનીના વિશાળ મેદાન સામવવાને અને આવા સંન્યની સામે ટકવાને સાધન વિનાનો હતો. તેથી રાજા ત્યાંથી નાડો ને મુસલમાનની ફોજ શહરમાં દાખલ થઈ તેને કોઈએ અટકાવ કર્યો નહિ.

મહમ્દે આ લડાઈ ઉભી કરી હતી તે હિન્દુઓના રાજા ઉપર નહિ પણ તેમના દેવ ઉપર કરી હતી; તેથી વનરાજની નગરી પછવાડે મૂકીને નેના સૈનિક વાવટા સોમનાથ ભણીને માર્ગે ઘણી ત્વરાથી પ્રયાણ કરતી સેનાને મોખરે ફરકવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્ય કોણના કિનારા ઉપર વેરાવલનું ન્હાનું બંદર અને અખાત છે. તેની જમીન ઘણી જ સરસ ધાડી ઝાડીવાળી, અને ખેતીવાડીના કામમાં ચડિયાતી છે. આ ન્હાનો અખાત, તેની નિર્ભય અને રમણીય વક્રતાને લીધે, અને તેની સોનેરી રેતી પાણીની છોળોથી સદા તજે ઉપર થયાં કરે છે તેથી કરીને, આખા હિન્દુસ્થાનમાં બીજો કોઈ તેની બરાબરીનો નથી એમ ગણાય છે. આ અખાતની દક્ષિણ ભણીની સરહદ ઉપર જમીનનો ભાગ આગળ વધી ગયેલો છે. તેના ઉપર દેવપટ્ટણ અથવા પ્રભાસ નગરી આવી રહી છે. તેને સાંધ્યા વિનાના પથ્થરોનો કિલ્લો છે તેમાં બેવડા દરવાજા છે, અને પાર વિનાના સમકોણે બુરજોથી તેને રક્ષી લીધો છે. તેમાં લગભગ બે માઇલના "તથા ધાયલ થયો હતો તેથી તેને નાંદોલ નાશી જવાની અત્ય પડી. નાંદોલ ચો-
"દાણના તાખાનું હતું તે તેણે છુટું અને ત્યાંથી નેહલવાડ ભણી ગયો." એ જ પુસ્તક પૃ. ૪૪૮.

૧ મહમ્દ ગજનવી સોમનાથ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે અણુહિલવાડની ગાદિએ આમુંડ નહિ પણ ભીમદેવ રાજા હતો. આ ચડાઈ ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં થઈ અને આમુંડ ઈ. સ. ૧૦૧૦ માં દેવચોક પાગ્યો હતો. તે પછી બદલબ, અને પછી હુલ્લમ થયો. તે પછી ભીમદેવ ઈ. સ. ૧૦૨૨ માં ગાદિયે બેઠો. એટલે ચડાઈ વખતે તેને ગાદિયે બેઠે બે વરસ થયાં હતાં. ૨. ઉ.

ધેરાવાનું યોગાન આવી ગયું છે; એ કિલ્લાની આસપાસ પચીસ ફૂટ ખોળાઈની અને સુમારે તેટલી જ ઉંડાઈની ખાડી છે, તેને મોખરે ચણતર કરી લીધું છે. અને જ્યારે ગમે ત્યારે તેમાં દરિયાનું પાણી ભરી દેવાય એવી ગોઠવણ કરી છે. આ શહેરની બંધી યોજના તથા ખંડિત થયેલી મૂર્તિયો જે અહિંતહિં વિખરાયલી પડેલી છે તે, અને ઇમારતની બાંધણીની શોભા જે હજી સુધી મસ્જિદો અને રહેવાનાં ઘરમાં ફેરવાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે એ સર્વ આપણે બૂલ ખાઈએ નહિ એવી ભાષામાં, જિતનારાઓની નવી રીતિ દાખલ થઈ છતાં પણ સોમનાથના શહેરના હિન્દુઓનું મૂલારંભપણું દેખાડી આપે છે. કિલ્લાની ભીંત જે સમુદ્રમાં પડે છે તેની સજ્જડ અને શહેરના નૈઋત્ય કાણના ઉંચા અને સમુદ્રમાં ધપેલા ખરાબા ઉપર મહાકાળેશ્વરનું પ્રખ્યાત દેવાલય આવી રહ્યું છે. એનું હવણું તો છેક પડી ગયેલું ખંડેર પડેલું છે, તે ઉપરથી, તેની અસલની યોજના અને બાંધણીની દબ અતિ શોભાયમાન હશે, એવી કલ્પના થઈ શકે છે. કેટલેક છેટે સુધી આખી જગ્યા, થાંભલાના શેષ રહેલા ટુકડાઓથી કાતરેલા પથ્થરથી, અને અસલ દેવાલયના બીજા કડકાર્થી રોકાઈ ગઈ છે. આગળ ચાંચવા લોકો આ કિનારા ઉપર હરકત કરતા હતા, માટે પાસેના વેરાવળ બંદરનું રક્ષણ કરવા સારૂ, એના ઉપર ભારે તોપો ચડાવવામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથી ચલાવેલો તોપોનો મારો એની બાંધણીની ચમત્કારિક મજબુતાઈની પરીક્ષા કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સોમેશ્વર મહાદેવના કીર્તિમાન દેરાની આ તો હવણાંની સ્થિતિ લખી; પરંતુ મુસલમાનોની ફોજની આંખે પડેલો તેનો દેખાવ તો એક ન્યારો જ હશે; તે વેળાએ તો તેનું ગગનમાં ઝોકાં ખાતું શિખર, તેની પછવાડેના દરિયાની આશમાની આકાશકક્ષાર્થી પાર નીકળી ગયેલું દેખાતું હશે, તેની ટોચ ઉપર શિવની ભગવી ધ્વજ ફરકારા દઈ રહી હશે. તેનો દારમંડપ, તેનો રંગમંડપ, અને શંકુ આકારનો ધુમટ તથા તેની ચોગરદમ ફરતો ચોક, અને થાંભલાએ ટેકાવેલી અડાળિયો, તે સાથે વળી, મહત્તી આસપાસ ઉપગ્રહ હોય તેમ તેને ફરતાં અગણિત ન્હાનાં દેરાં, એ સર્વ વડે સોમનાથના મનમાનતા દેવલની અતિ રમણીય શોભા બીલી ઉઠતી હશે—પણ આ બધુંએ હવણું તો ભોંયની સાથે સપાટ થઈ પડ્યું છે, તેની ભીંતોને મસ્જિદની ભીંતો કરી દીધી છે; અને ત્યાં માણસને રહેવાનાં હલકાં રહેઠાણ થઈ પડ્યાં છે.^૧

૧ સોમનાથનું આ વર્ણન ટોડરૂત “વિસ્થાન ઇન્ડિયા”માંથી અને કીટાના ગિરનારના પ્રવાસની નોંધ ઉપરથી લીધું છે; ખેંગલ આનંદ આવ ધી એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલ (પુસ્તક) ૮ માનું પૃષ્ઠ ૮૬૫.

મહમૂદ ઘણી ઉતાવળથી પાસે આવી ખોંચ્યા, અને જે દેશમાં થઈને તે આવ્યો તે દેશ સાચવવાને માટે કાઈ હતું નહિ તો પણ સોમનાથનું રક્ષણ કરવા સારૂ, અને આક્રમણ કરનારાઓને શિક્ષાએ ખોંચાડવા કાળે, જીવને જોખમ ખોંચાડીને પણ હથિયાર સજ્જતાં માણસો લડવાને તૈયાર થઈ રહેલાં જોવામાં આવ્યાં. રજપૂતોએ શત્રુના દૂતને પાસે આવવાની સંજ્ઞા કરી ને તેને તેઓએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા બતાવી અને અભિમાન દર્શાવ્યું કે હિન્દુસ્થાનના દેવતાઓને મુસલમાન લોકો અપમાન ખોંચાડે છે તેનું વૈર લેવાને અને એક પળમાં તમને લોંબાગે કરી નાંખવાને સારૂ શક્તિમાન સોમેશ્વરે તમને પોતાની પાસે ધસડી આણ્યા છે. બીજે દિવસે સવારમાં પેંખંબરનું લીકું નિશાન ચડ્યું અને મુસલમાનોએ કિશ્તી લગભગ જઈને હલ્લો કરવાનું મંડાણ કર્યું. થોડી વારમાં તો તિરંબાળેએ મોરચા સારૂ કરચા અને હજીનો આવો અણધારેલો જુસ્સો જોઈને હિન્દુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને નરમ થઈ ગયા એટલે કિલ્લો છોડીને દેરામાં ખીચાખીચ પેશી જઈને આંખમાં પાણી આણી મહાદેવને પગે પડી તેમને જહારે ધાવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આણી-મગ મુસલમાનો પણ આવો લાગ આવેલો જોઈને, “અક્ષા અકબર” ના પોકાર કરતા નિસરણિયો માંડી કિશ્ત ઉપર ચડી ગયા; પણ રજપૂતો જેમ એકાએક નરમ પડી ગયા હતા તેમ જ એકાએક શરા થઈ પડ્યા, અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયા હતા તે બચાવ કરવા સારૂ અવસ્થિત થઈ ગયા, ને સૂર્ય અસ્ત પામતાં પહેલાં તો મહમૂદના સિપાઈયો પોતાના પગ ટકાવી શક્યા નહિ તથા થાકથી કાયર થઈ ગયા એટલે ચારે બાજુએ પાછા પડીને પાછા નાઠા.

બીજે દહાડે સવારમાં લગઈ પાછી ચાલી: પણ મુસલમાનો જેવા કિશ્ત ઉપર ચડવા લાગ્યા કે લાગણ જ હિન્દુઓએ તેઓને ઉધે માથે નીચે ઢોળી પાડ્યા તેથી આ બીજા દિવસની તેમની સર્વ મહેનત પહેલા દિવસ કરતાં પણ છેક બરબાદ ગઈ.

ત્રીજે દિવસે, પાસેના રાગ્નઓ જે દેવગના રક્ષણને સારૂ ત્યાં એકઠા થયા હતા તેઓ લડાઈના આકારમાં. મહમૂદની છાવણીમાંથી દેખાઈ શકાય તેવી રીતે હારબંધ ઉભા રહ્યા. મુલતાન પણ તેઓનો ઘેરો ઉડાવવાને આ પ્રયત્ન અટકાવવા નિશ્ચય કરી બેઠા, ને રખવાળોને દાબ દેવાને એક ટુકડી ત્યાં મોકલી, પોતે જાતે શત્રુઓ સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. ઘણા જુસ્સાથી યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં કોનો જય થતો હતો તે જણાતું નહતું. એટ-

લામાં વલ્લભસેન સુવરાજ, અને તેના શરવીર ભત્રીજો જુવાન લીમદેવ, ખેલવાનું નવી સેના લઇને આવી પહોંચ્યા, તેથી હિન્દુઓમાં તાજી હિમ્મત આવી. આ સમયે મહમૂદ પોતાની સેનાને દ્યુપત્ર ધતાં જોઈ, પોતે ઘોડા ઉપરથી નીચે કૂદી પડ્યો, અને લોંબ ઉપર લાંબે પગે પડીને અલ્લાની મદદ માગી; પછી પાછો ઘોડે ચડી, એક શરે સિરકાશિયન સરદાર હતો તેને હિમ્મત દેવાને હાથે પકડી રજપૂતો ઉપર આગળ ધસ્યો ને પોતાની સેનાને તેણે એવી ઉશ્કેરણી આપી કે તે ઉપરથી તેઓને લાગ્યું કે જે પાદશાહની સાથે રહીને આપણે વારંવારે લડાઈમાં લડ્યા છિયે અને લોહીસોહાણુ થયા છિયે તેને આવે પ્રસંગે છોડી દેવો એ ધણું શરમભરેલું છે. તેથી તેઓ એક-સંપ કરી હિન્દુઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. આવા જુરસાભરેલા હલ્લાની સામે હિન્દુઓથી ટકી શકાય એમ નહતું; મુસલમાનોએ હિન્દુઓ ઉપર તૂટી પડીને પાંચ હજારને કતલ કરી નાંખ્યા, એટલે સર્વ ઠેકાણે ભંગાણુ પડ્યું. સોમનાથના રખેવાળોએ પણ અણહિલવાડનું નિશાન લોંબ ઉપર પડેલું જોઈને રક્ષણ કરવાની જગ્યા છોડી દીધી, અને દરિયા ભણીને દરવાજે થઈને નીકળ્યા ને ચાર હજાર માણસની ઝુંડી બાઝીને નાઠા, તેમ કરતાં પણ તેઓનો ધણો નાશ થયો.

ગજનીના યશસ્વી સુલતાને, આ વેળાએ, કિલ્લાની આસપાસ અને સર્વ દરવાજે ચોકી મૂકી દીધી, અને પોતાના પુત્રને અને ખીજ થોડા ઉમરાવોને સાથે લઈને પોતે સોમેશ્વરના દેવલમાં પંડા. તેણે આરસપાહાણની બાંધેલી લગ્ન જગ્યા જોઈ. તેના ઉંચા મંડપને ચમત્કારિક કાતરણીથી કાતરેલા અને રત્નજડિત થાંભલા હતા. માંહલા નિજમંડપમાં બહારનું અજવાળું આવી શકતું નહતું, ત્યાં સોનાની સાંકળે દીવાનું ઝમરખ લટકાવેલું હતું તેને અજવાળે સોમેશ્વરનું સિંગ જોવામાં આવ્યું; તે નવ શીટ બહાર દેખાતું હતું ને છ શીટ લોંબમાં હતું. પાદશાહના હુકમથી સિંગના બે કડકા કરવામાં આવ્યા તેમાંનો એક હિન્દુસ્થાનમાં જાહેર મસ્જિદના પગથિયામાં જડવાને અને ખીજને ગજનીના પોતાના મેહેલની કચેરીના દરવાજા સાફ રાખ્યો. ખીજ કડકા મક્કા અને મદિના શહેર જે તેઓનાં ધર્મનાં મથક છે તેઓને માન આપવા સાફ ત્યાં મોકલવા રાખ્યાં. મહમૂદ આ પ્રમાણે કડકા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવામાં બ્રાહ્મણો ત્યાં આવીને તેની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, તમે જે સિંગ હવે તોડો નહિ તો અમે તમને ધણું ધન આપિયે. આ સાંભળી મહમૂદનું મન જરા દ્યુપત્ર થયું. એવામાં તેના ઉમરાવો તેને સલાહ આપવા લાગ્યા તે એવા મનસુબાથી કે તે સ્વીકારશે; ને તે જ પ્રમાણે થોડોક વિચાર કરીને સુલતાન પણ બોલ્યો કે, મૂર્તિ વેચવાની પ્રીતિ મેળવવા

કરતાં મૂર્તિ ભાંગવાની કાર્તિ મારે જોઈએ છિયે. પછી હુંટાહુંટનું કામ ચાલ્યું અને સિંઘ નીચેથી તેઓને ધણું ધન મળ્યું.

મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા પણ કબુલ કરે છે કે, ઘેરો ઉદાવવાના પ્રયત્નમાં ભીમદેવ પાર પડ્યો ન હતો તો પણ તેણે ત્રણ હજાર મુસલમાનોને કાંપી નાંખ્યા હતા, અને કેવપદ્મ લેવાયા પછી તે સર્વસ્વ હરી લીધેલા દેવાલયથી ૧૨૦ માઇલ (૪૦ પરસંગ) ને દુરે, 'કુંડહત (કચ્છના કુંથકોટ) નામના કિલ્લામાં જઈ પેટા. તે શરા રાય, ભીમદેવની પછવાડે જવાને સોમનાથનું ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય એકઠું કરીને, મહમૂદ તૈયાર થયો. સુલ્તાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો તો ખરો, પણ કિલ્લાની પાસે જવાનું તેને દેખીતું અસકય લાગ્યું, કેમકે તેની ચોમેર (રણનું) પાણી આવી રહ્યું હતું ને માત્ર એક જ જગ્યાએ યદિને ઉતરીને જવાય એવું હતું. તો પણ મહમૂદ પોતાના લશ્કર સહિત નિમાજ

૧ મૂળ અંગ્રેજીમાં ગણદાખા લખ્યું છે તે ભૂલ છે, તે ફિરીસ્તા ઉપરથી લખ્યું છે. જિંઝ ગણદેવી રહે છે એ પણ માત્ર કલ્પના છે. ફિરીસ્તાની કેટલીક પ્રતોમાં અકાળ અથવા અંકાવ-અંકવ લેવામાં આવે છે. આસપાસના રત્તાન્ટો ઉપરથી એમ સિદ્ધાન્ત થયો છે કે, આ લખાણ તે કચ્છમાં આવેલા કુંથકોટને લાગુ પડે છે. આ કિલ્લો ઇસી ૬મી સદી ઉપર ત્રણ માઇલના ઘેરાવામાં મળ્યૂત બાંધણીનો હોતાં તથા રજાસ પાણીથી રક્ષાયેલો હોતાં ભીમને વધારે ચોગ્ય લાગ્યો હશે, કેમકે મૂળરાજ ઉપર જાણપે હતો કર્યો ત્યારે તે પણ ત્યાં ગયો હતો. જુલો પાછળ પૃષ્ઠ ૫૯.

વળી કચ્છ તે વેળાએ ભીમના તાબામાં હતું. એ વાત તેના એક તામ્રપટ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ લેખ ઇન્ડિયન આર્ચીકલેરીના ભાગ ૬ કુને પૃ. ૧૯૩ મે, તેમ જ બર્નેસે આલ્ફ્રિડલવાડના ઓરિજીના લેખનું ન્હાનું પુસ્તક છપાવ્યું છે તેને પૃષ્ઠ ૪૮-૫૧ મે છે. તે સંવત્ ૧૦૮૬ કાર્તિક સુદિ ૧૫ નો છે. તેમાં કચ્છ અંકલમાં આવેલું મસૂર ગામ સદાશિવ અનંતપાલને આપ્યાનું જણાવ્યું છે.

આ સ્થાનને કુંથકોટ ઠરાવવામાં હવણાંની સ્થિતિ ઉપરથી કેટલાકને શક ઉપજે છે. ત્યાં આગળ પાણીમાં બરતી ઓટ થવાનું ચોક્કસ બંધબેસતું તેમને લાગતું નથી. કચ્છ એટલે જેઠ, અને તેની આસપાસ પાણી પણ રહેતું તથાપિ ધીરેધીરે તે ઉતાર અને પૂર્વમાં ઓછું થતું ગયું છે. હવણાં વળી કચ્છના અખાતનો ધસારો પૂર્વ ભાગમાં વધતો જતો જણાય છે અને રજામાં પાણી વિસ્તારાય છે. શિકારપુર આગળ કેટલીક મુદતથી મછવા કરે છે અને કદાપિ હવે પણ ચઈ શકશે. કર્નલ વૉટ - સન (કાઠિ. ગેઝે. પૃ. ૮૦) કાઠિયાવાડના કિનારા પર જિયાણીની ઈસાનકાજ થોડા માઇલને અંતરે આવેલ બાંધવી હોય એમ ધારે છે તેમ જ બીલ કેટલાક જૂદી જૂદી કલ્પના કરે છે. સર્વ વાત લક્ષમાં લેતાં આ સ્થાન કુંથકોટ હોવું જોઈએ એમ મારો અભિપ્રાય થાય છે. આ સ્થાનનું મેં સારી રીતે અવલોકન કર્યું છે. ર. ઉ.

પડીને, અને કુરાન ઉપર પોતાના લાગ્યનો આધાર રાખીને, પાણી જે વેળાએ ઉતરતું થવા માંડ્યું તે પ્રસંગ સાધી, સેના સહિત પાણીમાં ચાલ્યો, તે સામી બાજુએ હેમક્ષેમ આવી પહોંચ્યો ને તાબડતોબ હલ્લો કર્યો. મુસલમાનો પાસે આવ્યા કે તરત ભીમદેવ નાઠો. એટલે હલ્લો કરનારાઓના હાથમાં સહેલાઈથી કબજો આવ્યો. તે વેળાએ જ કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારા હતા તેમના ઉપર કાળો કેર વર્તીવી દીધો. ઝીછોકરાંને કેદ કરી લીધાં ને મહમૂદે કંડહત (કંથકોટ) લુંટીને પોતાના ખર્ચનામાં ઉમેરા કર્યો.

એ પ્રમાણે જય પામીને મહમૂદ અણહિલવાડ પાછો આવ્યો અને ત્યાં તેણે ચોમાસું ગાળ્યું એમ લાગે છે. તેને ત્યાંની જમીન એવી ફલદ્રૂપ લાગી, અને હવા એવી સ્વચ્છ અને નિરોગી જણાઈ, તથા સીમ એવી ખેડેલી અને રમણીય દેખાઈ કે, ફરે છે કે તેણે પોતાના કુંવર મસાઉદને ગજનીનું રાજ્ય સોંપીને ત્યાં પોતાની રાજધાની ઠરાવી કેટલાંક વર્ષ રહેવાનો મનસુખો જણાવ્યો. લંકાના જવાહીરની અને પૈગુની ખાણોની વાતો સાંભળીને મહમૂદના વિચાર ધણા ખેંચી ગયા, અને તેને જવાહીર એકઠું કરવાનો છોકરવાદી ભરેલો શોખ હતો, તેથી તે દેશો જિતવાને સારૂ ફરે છે કે તેણે દરિયાઈ ફોજ તૈયાર કરવાનો પક્કો મનસુખો કર્યો; પણ તેના સરદારોની ગંભીરાઈભરેલી સલાહ ઉપરથી તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે માન્ય કરીને પોતાના રાજ્ય ભણી જવાનો ઠરાવ કર્યો.

વિલાસી ૧આમુંડ રાજ્યએ પોતાનું રાજ્ય છોડી દીધું તે તેની બહેન

૧ મહમૂદ ચડી આવ્યો ભારે આમુંડ અથવા ભમુંડ, અણહિલવાડનો રાજ હતો એવું કેટલાકનું ભૂલભરેલું માનવું છે તે ઉપરથી પોતાના દેશની દુર્દશા યદ્ય તે સહન નહિ કરી શકવાથી તે કાપડી (અતીત) થયા. પણ ખરી હકીકત એમ નથી. મહમૂદ ચડી આવ્યો તે વેળાએ તો ભીમદેવ ગાદિયે હતો એમ ઇબ્ન અસિરે પોતાની કામિયુ તવારિખમાં જણાવ્યું છે; તેમ જ તારીખી અલ્ફીનો કત્તો કહે છે કે, “સોમનાથની ચઢાઈ પૂરી થયા પછી મહમૂદને ખબર પડી કે નહરવાડ(અણહિલવાડ)નો રાજ ભીમ નાશી ગયો છે અને કંદમ(કંથકોટ)ના કિલ્લામાં પેશી ગયો, એટલે ત્યાં ચડી ગયો.”

દ્વયાશ્રયના ગુજરાતી ભાષાન્તરને પૃ. ૧૨૩ મે નીચે પ્રમાણે દીપ છે:—“આમુંડ-રાજ બહુ કામી હોવાથી તેને તેની બહેન વાવિણી દેવિયે પદબ્રજ કરી તેના પુત્ર વલ્લભરાજને ગાદી આપી. આમુંડરાજ આથી વિરાગ પામી કાશી તરફ જતો હતો, તેવામાં માર્ગમાં એને આજવાના લોકોએ લુંટ્યો તે ઉપરથી એણે પાછા આવી વલ્લભને આજ્ઞા કરી કે માલવરાજને દંડ દેવો.” ૨. ઉ.

સાથેના ફહેવાતા ગોત્રગામી સંબંધને લીધે નહિ, પણ તેના દેશની આ પ્રમાણે દુર્દશા થઈ તેથી કદાપિ છોડી દીધું હશે એમ લાગે છે. આ વિષે એ તેમ હોય, પણ પછીથી એનું નામ કશામાં આવતું નથી, અને ગુજરાતમાં પોતાના ભણીનો ખંડિયો રાજ્ય સ્થાપવા સાર, મહમૂદ અને તેના કારભારિયોનું લક્ષ હક્કદાર પુરૂષ શોધી ફહાડવામાં લાગ્યું હતું તેવામાં પણ વલ્લભ અને દુર્લભસેન એ બેઉ ભાઈયો વાસ્તે ભાંજધડ થઈ હતી. વલ્લભ, જે યુવરાજ હતો તેના ડહાપણ સંબંધી સર્વ બ્રાહ્મણોને ધણો ભરોસો હતો, માટે તે ડાહ્યો અને વિદ્વાન છે એવું તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વળી આગ્રહથી ફહેવામાં આવ્યું કે, તેને એક પરગણાનો અધિકાર ક્યારનોય આપેલો છે, ત્યાં પણ વાજખી રીતે અને ન્યાયથી વર્તે છે; તેથી ખંડણી આપવાનું એક વાર જો તે માન્ય કરે તો તે પ્રતિ વર્ષે ગજની મોકલી દેવાને ચૂકે નહિ. ખીજા ફહેવા લાગ્યા કે, દુર્લભસેન જ્ઞાન મેળવવા અને યોગાભ્યાસ કરવામાં લાગેલો છે, માટે રાજ્ય એને સોંપવું જોઈએ—પણ સામા પક્ષવાળા તેનો અપવાદ કરી ફહેવા લાગ્યા કે, તે દુષ્ટ સ્વભાવનો પુરૂષ છે, ઈશ્વરની તેના ઉપર અકૃપા થઈ છે, અને તે દુનિયાથી વિરક્ત થયો છે તે પોતાની ઇચ્છાથી થયો નથી, પણ ગાદી ઉપર બેસવા માટે તે પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી એના ભાઈએ એને ઘણી વાર કેદ કર્યો હતો, માટે પોતાનો જીવ ઉગારવાને અર્થે એણે ઢોંગ કર્યો છે. આ બધો વિવાદ સાંભળીને સુલતાન બોલ્યો કે, જો કદાપિ યુવરાજ પંડે આવીને રાજ્યને માટે વિનંતિ કરી હોત તો તેને આપવામાં આવત. પણ એણે તો કશી ચાકરી કરી નથી, તેમજ પોતે સલામ સરખી કરવાને પણ આવ્યો નથી, તેને આવડું મ્હોડું રાજ્ય સોંપવામાં આવશે નહિ. આમ કહીને તેણે વનવાસી દુર્લભસેનને ગૂજરાતનું રાજ્ય સોંપવાને પસંદ કર્યો, અને તેણે પણ કાબુલ અને કંદહારના જેટલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. વળી સુલતાનને તેણે વિનંત્યો કે, મારી સત્તા સારી પેઠે બેઠી હશે નહિ એટલામાં તો વલ્લભસેન બેશક મારા ઉપર હલ્લો કરશે, માટે મારા રક્ષણને અર્થે, થોડા ઘોડેશ્વાર મૂકી જાઓ. દુર્લભસેને આવું કહ્યું તે ઉપરથી સુલતાનના મનમાં આવ્યું કે, આપણે આ દેશ છોડીને જઈએ તેના પહેલાં વલ્લભસેનને જોર કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ, તેના આવા ફહેવા ઉપરથી થોડી વાર પછી, વલ્લભસેનને કેદ કરીને મહમૂદની આગળ આણ્યો.

૧ ગત પૃ. ૧૦૮ મેં દીધે આપી છે તે પ્રમાણે વલ્લભ આલવાના રાજ્ય ઉપર જાઓ પણ ત્યાં તેને શીળી નીકળાથી મરણ પામ્યો. આ વિષે દુઆત્રયના ભાષાન્તરના પૃ. ૧૨૫મેં જુવો—“દેવયાગે કરીને એને એવો કોઈ દુષ્ટ રાજ થયો કે જેને કોઈ વચ્ચે કરી

મહમૂદ એક વર્ષ કરતાં પણ વધારે વાર ગૂંજરાતમાં રહ્યો, ત્યાર પછી ધરભણી પગલાં ભરવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યો, અને દુર્લભસેનની વિનંતિ ઉપરથી શુવરાજ વલ્લભસેનને પોતાની સાથે ગજની લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જે રસ્તે થઈને તે જવાને નીકળ્યો તે રસ્તો અગ્નિત ભીમદેવે અને તેના સહકારી અજમેરના રાજા વિસલદેવે રોક્યો હતો. આટલી વારમાં શુસલમાનની ફોજ, લડાઈથી અને હવાના ફેરફારથી ઓછી થઈ ગઈ હતી તેથી લડાઈ અચાવવાના જોખમમાં પડવાને બદલે સિન્ધની પૂર્વેના રેતીના નવો માર્ગ શોધી ફહાડી, તે માર્ગે થઈને જવાને મહમૂદે નિશ્ચય કર્યો. આ રસ્તે જતાં પણ ઉજ્જડ મેદાન આવી પડ્યું, ત્યાં પાણી વિના તેની ફોજનો ધાણ વળી ગયો, અને તેના ઘણા ઘોડેશ્વારો હતા તેઓના ઘોડા માટે ઘાસ-દાણા ખૂટી પડ્યો; ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રી સુધી એક હિન્દુ મોમિયો, તેના

“રાક્યું નહિ. આ રોગને વૃદ્ધિ પામતાં કોઈ ઔષધ અટકાવી શક્યું નહિ. કાળને પરાજય “પમાડતો, મિત્રો સાથે વાર્તાનંદ કરતો, તરવિચારમાં નિમગ્ન રહેતો એ (વલ્લભરાજ) “પરમાત્મામાં લીન થયો.” મરણસમયે તેણે સેનાપતિને કહ્યું કે, “મારું મરણ હપાવીને “સૈન્યને તું અજુહિલપુર લઈ જા, તને અમુક પારિતોષિક આપું છું.” અજુહિલવાડ આવી આ માઠા પરિણામની વાત આમુંડને કહેતાં “અત્યંત મન્યલતા અમિની પેડે “સજગી રહેલા શોકથી રાજતું (આમુંડતું) અંગ તપવા લાગ્યું. એટલે ધર્મોપદેશક ઋષિ- “યોનો સમાગમ કરવા માંજ્યો; ને પ્રવચ્ચતીર્થ(શુક્લતીર્થ)ને સંભારવા માંજ્યું, પછી યત્નને “પરાજયકર્તા દુર્લભસેનને રાજ્ય સોંપી સર્વને વિરમય પમાડનાર એ રાજ્યએ, વિરમય “પમાડે તેવા કથ તપોગુણથી, નર્મદા તટ ઉપરના શુક્લતીર્થમાં જઈ આત્મધ્યાન “ધરવા માંજ્યું.”

દુર્લભરાજે કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પોતાના ન્હાના ભાઈ નાગાનંદના ભીમ નામે ન્હાના પુત્રને કહ્યું કે “પૃથ્વીને તારા ગુણથી વસ કરીને મસલ કરતો, યત્નને તેજથી “શેષી નાંખી પરાજય પમાડતો તું પૃથ્વીને પ્રહણ કર, હું હવે તીર્થમાં જઈ કર્મપારાને “કાપીશ.” ભીમે રાજ્ય લેવાની આનાકાની કરી પણ છેવટે દુર્લભરાજે અને નાગરાજે “ભીમને સમજાવીને અભિષેક કર્યો. “એ નવા રાજ્યએ એવી શોભા વિસ્તારી કે જેવું એના પછી કોઈ કરી શકનાર નથી. પછી દુર્લભરાજ દેવગંધારને શોભાવવા લાગ્યો અને “તેનો ન્હાનો ભાઈ (નાગરાજ) પણ દેવગંધારને અલંકાર થયો.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, મહમૂદ આગ્યો ત્યારે વલ્લભસેન તો માત્ર ૭ માસ રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો હતો, અને દુર્લભરાજ, ભીમને રાજ્ય સોંપી તીર્થમાં જઈ વસ્યો હતો. માત્ર એટલો સંભવ રહે છે કે મહમૂદ ત્રી આગ્યો ત્યારે ધર્માભિમાનને લીધે દુર્લભસેન તીર્થત્રાસી થયો જતાં પણ લડવામાં ભેગો મળ્યો હતો એમ કેટલાએક લખ્યું છે તેવો સંભવ હોય ખરા. ૨. ઉ.

ઘસકરને રેતીના મેદાનમાં આડે રસ્તે ધસડી ગયો; ઘણા સિપાઈયો તો સહન થાય નહિ એવી ગરમાંઈ અને તરસથી આકુળવ્યાકુળ થઈને માર્યા મયા; સાથે ભોમિયો લીધો હતો તેને દારૂ છુ:ખ દેવા માંડ્યું. તે સોમનાથનો પૂજારી હતો અને મહાદેવના દેરાને હરકત કરી તેનું વૈર લેવાને મુસલમાનની ફાજનો પૂરો ધાણુ વળાવી દેવાનો તેણે આવી જાતનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એવું તેણે માની દીધું; તેથી પાદશાહે તેને ગર્દન માર્યો અને સાંજ પડવા આવી હતી માટે નિમાજ પઢી સર્વેને ઉગારવા બાબત, ખુદાની અરજ કરવા લાગ્યો. મુસલમાન ઇતિહાસકારો કહે છે કે, તરતજ ઉત્તરમાં એક તારો ખરતો દેખાયો, તે બાણી તેણે પોતાનો રસ્તો ચલાવ્યો અને સવાર થતાં પહેલાં એક સરોવર અથવા પાણીના તલાવને કાંઠે આવી પહોંચ્યો.

છવટે, સોમનાથને જિતનારા લોકો મુલતાન પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી ગજની પાછા ગયા.^૧

૧ સોમનાથ ઉપર મહમૂદની ચડાઈનો વૃત્તાંત, શિંગ્ગફત ફીરિસ્તા, અઈન અકબરી, ખર્ફૂત મિરાત અહમદી, અને એલિફન્ટાનફત હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ઇલાદિ-માંથી લીધો છે.

સફાઈ થાય એવી રીતે અઈન અકબરીના અને મિરાતે અહમદીના ખતાવનારાઓએ લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગજનવિયે, અશ્વદિલવાડ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું ત્યારે ત્યાં આમુંડ (અથવા તેને તેમાં જામુંડ લખ્યો છે) રાજ્ય કરતો હતો. આપણે જોઈ કે હિન્દુના ગ્રંથોમાં, મહમૂદની ચડાઈ વિષે કાંઈ લખ્યું નથી, પણ આમુંડ રાજા પોતાના કુંવર વહ્નબસેનના મરણ પછી જીવતો હતો એમ જણાવ્યું છે. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ જે હાબીસલીમ વિષે લખ્યું છે તે, વહ્નબસેન અને તેનો બાઈ દુર્લબસેન હશે એવું માની લેવાને, અમને લાગે છે કે, કાંઈ હરકત નથી, અને હામદેવ લખ્યો છે તે હામદેવ વિના બીજો કોઈ નહિ હોય. વહ્નબ અને દુર્લબ એ બન્ને બાઈયો સંબંધીની વાતોમાંથી કોને કઈ લાગુ કરવી એ જરા કઠિન કામ છે. આમુંડના રાજ્ય પછી, તરતજ, વહ્નબસેને થોડી વાર રાજ્ય કહ્યું એ વાત જ્યાં જ્યાં વર્ણનથી મળતી આવે છે. પૃષ્ઠ ૯૮ ની ટીપમાં તામ્રપટ ઉપરથી પેદેલા અજરાજથી તે બીજા હામદેવ સુધી અશ્વદિલવાડના રાજાના નામની વિગત આપી છે તેમાં વહ્નબસેને રાજ્ય કહ્યું હોય એમ જરાય નીકળતું નથી, પણ દુર્લબસેન ગાદિયે હતો એવું નીકળે છે. વહ્નબસેન જે યુવરાજ હતો તેની વતી આમુંડ રાજ્ય કરતો હશે. વહ્નબસેન

૧ એ તામ્રપટ અમે મૂકી દઈને બીજું પરિપૂર્ણ છે તે પૃ. ૯૮ મેં છાપ્યું છે અને તેમ વહ્નબસેનનું નામ હાખલ છે. ગ્રંથકારની ઉપરની ટીપ નકામી થઈ પડે છે, એમ અતાવવાને અમારી પછવાડે આપેલી ટીપો વાંચવાથી જણાઈ આવશે. ૨. ઉ.

પોતે ભીમદેવની સાથે, મહમૂદની સામે લડવાના કામમાં ગુંથાયેલા રહ્યો હતો ન તેણે કોઈ વાર પણ નમી પડવા જેવું કશું નથી એવી ખાતરી કરતાં એ સર્વ વાત શક્ય છે એમ લાગે છે. અને હિન્દુઓના વૃત્તાન્તમાંથી હાય લાગેલી થોડી વાતને લાગુ પડતા સુસલમાનના વૃત્તાન્ત ઉપરથી પણ વાળખી રીતે એવી કંપના થઈ શકે છે, તેથી મહમૂદે પોતાના ખંડિયા રાજ્યને માટે સ્વાભાવિક રીતે દુર્લભસેનને વધારે યોગ્ય મણ્યો હશે. દુર્લભને પોતાના ભાઈના પ્રતિપક્ષપક્ષમાં પોતાના દેશના માણસો બેશક મળતિયા હોય ખરા, પણ મહમૂદે યુવરાજને રાજ કરવાને પસંદ કર્યો હોય એવી કંપના કરિયે તો એક અડચણ નડે છે, તે એ કે રાજ્યના ઉપર તેનો ખરા હક્ક જ હતો એ વાતમાં કોઈનાથી ના રહેવાય નહિ. એમ છતાં, તેને લડાડીને તેની જગ્યાએ તેના ભાઈને સ્થાપવામાં આવશે એવી ભારે ખ્હીક રાખવાનું તેને કારણ રહે નહિ; વળી વનવાસી દાબિરાલીમ(દુર્લભસેન)ને પસંદ કરવામાં ગાદિયે બેસનારાઓનો ચાલતો અનુક્રમ વહેતો હોય એવું સુસલમાન ઇતિહાસકારોના લખાણ ઉપરથી જણાય છે.

આવાં કારણ હોવાને લીધે જે ફેરફારથી બંને પક્ષકારોની સ્થિતિઓ કલટા સુલટી થઈ જાય છે અને દુર્લભસેન સાધુએ જે કેદખાનાની કોટડી વહીવટીસેનને માટે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તેમાં તેને જ પડવાનું થાય છે, અને અગર જો, મિ. એલિફન્ટનના લખવા પ્રમાણે, -તે વાત કોઈ પણ પ્રકારે અશક્ય હોય એમ નથી, અને સત્તાવાન હિન્દુ આચાર્યની દ્રષ્ટિએ દયાનો એ એટલો બધો ખરો ચિતાર છે કે સુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાએ કંપી રહાડીને લખ્યો હોય એવો શક લેવાની કોઈ અગત્ય નથી, તો પણ એ વાત રદ કરવાની અમને અગત્ય પડે છે.

રત્નમાળાના કર્તાએ, વહીવટીસેનનાં વખાણની વાત લખતાં, લખ્યું છે કે “તે બોધ્યું અબોધ્યું કરતો નહિ” અને તેના એ જ ગુણને લીધે મહમૂદના સલાહકારોએ, વહીવટીસેનને રાજ્ય સોંપવાની બલામણ્ણ કરી હતી પણ મહમૂદે તે સ્વીકારી ન હતી.

તારીખ સંબંધી હજી એક મોટી અડચણ આવી પડી છે, તે તારીખ અમે અહિં લખિયે છિયે પણ તેનો ખુલાસો અમે આખી શકતા નથી. સુસલમાનોના વૃત્તાન્ત પ્રમાણે, મહમૂદે ઝૂંજરાતમાં જિત કરી તે સન ૧૦૨૪ ની સાલમાં કરી, પણ હિન્દુ અન્ધકર્તા, વહીવટીસેન (જેણે હ માસ રાજ્ય કર્યું.) અને દુર્લભસેનનો ગાદિયે બેસવાનો સન ૧૦૧૦ લખે છે અને ભીમદેવનો ૧૦૨૨ લખે છે.*

* દાબિરાલીમનો અર્થ દુર્લભસેન ગણાયો છે પણ દાબિરાલીમ ફારસી રાખ્દ છે અને હિન્દુસ્તાનના સારા રાજાઓને ફારસી ગ્રંથોમાં તે નામે બહુ પ્રસંગે વિરોધણ લખવામાં આવ્યું છે. તેથી આ નામ દુર્લભસેનને જ આપેલું છે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહિ. તો પણ રોઝતુલસફાના કર્તાએ બે દાબિરાલીમની હકિકત લખીને ગુંચવાડો કરી નાંખ્યો છે. તેના પહેલાં યઈ ગ્રંથના અન્ધકારોએ તો ભીમદેવ તે વેળાએ હતો એમ લખ્યું છે, તેમ છતાં, આ લેખકે આવી ગુંચવાડાબરેલી ખીના કોઈ આધાર ઉપરથી લખી હોય એમ નીકળતું નથી. ઈન્ડિયન આન્ડીકવેરીના ભાગ. ૮ ને પૃ. ૧૫૩ મે મરહૂમ જાદસને એક સુસલમાની લાવણીનો ભાવાર્થ જાણ્યો છે તેમાં પણ પાટણ સોમનાથના નાશ વિષે લખતાં પ્રમાણ વિનાની વાતો લખી છે.

પ્રકરણ ૬.

પહેલો ભીમદેવ (ધ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨)-૫૦ વર્ષ.†

(સંવત ૧૦૭૮-૧૧૨૮)

પહેલા ભીમદેવે સન ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેની કાર-કાર્દિનો સારાંશ દ્વયાશ્રયના કર્તાએ આપ્યો છે, તેમાં પોતાના પક્ષકારના લાભની વાત જે હોય નહિ તે મુકી દેવાનો હિન્દુ અન્યકારોમાં દુર્ગુણ છે તે

મત પૃષ્ઠ ૫૨-૩ મે સોલંકી વંશમાં કોણ રાજ કર્યારે થયા એની દીપ આપી છે. તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિરોધ હકીકત આપવાની અમલ જણાય છે:—

અગ્રંથ ચિન્તામણિ પ્રમાણે આસુંડરાજ સં. ૧૦૬૫ આશિન શુદિ ૫ સોમવારે દેવ થયા, તેને બીજે દિવસે એટલે શુદિ ૬ ભીમે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રે મિથુન લગ્ને શ્રી વર્ધભરાજદેવ રાજ્યે બેઠો અને સંવત્ ૧૦૬૫ ચૈત્ર શુદિ ૫ દેવ થયા, એટલે તેણે ૫ માસ, ૨૬ દિવસ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી શુદિ ૬ ગુરુવારે, ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રે, મકર લગ્ને તેના બાઈ દુર્લભરાજને રાજ્યાભિષેક થયા. તેણે ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી સં. ૧૦૭૭ જ્યેષ્ઠ શુદિ ૧૨ સોમવારે અશ્વિની નક્ષત્રે, મકર લગ્ને ભી ભીમને રાજ્ય સોંપીને તીર્થવાસ કરવા માટે વાણીરસી (કાશી) ગયા. પંડિત જ્ઞેષ્ઠરામ પાસેથી મને બે જૂદી જૂદી પટ્ટાવલીનાં ત્વનાં પાનાં મળ્યાં છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

એક પટ્ટાવલી	બીજી પટ્ટાવલી.
મૂળરાજ ૧૦૧૭-૧૦૫૨=૩૫	૯૯૮-૧૦૫૩=૫૫
આસુંડ ૧૦૫૨-૧૦૬૫=૧૩	૧૦૫૩-૧૦૬૬=૧૩
વર્ધભ ૧૦૬૫-૧૦૬૫=૦૧૧	૧૦૬૬-૧૦૬૬=૦૧૧
દુર્લભ ૧૦૬૬-૧૦૭૮=૧૨૧	૧૦૬૬-૧૦૭૮=૧૨૧
ભીમ ૧૦૭૮-૧૧૨૦=૪૨	૧૦૭૮-૧૧૨૦=૪૨

મુદ્રત સંકીર્તનમાં સોલંકી રાજ્યોને ક્રમ ઉપર પ્રમાણે જ છે પણ તેમાં સંવત્ આપેલા નથી.

દ્વયાશ્રયમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ ક્રમ છે, પણ વર્ષ આપ્યાં નથી. એની દીકાની અન્તે એક દીપ છે તે ઉપરથી મૂળરાત્રી બાધાન્તરકર્તા પ્રે. મણિલાલે નીચે પ્રમાણે સાલમાં આંકડા આપ્યા છે:—

મૂળરાજ સંવત્ ૯૯૩-૧૦૫૨=૫૯	દુર્લભરાજ „ ૧૦૬૬-૧૦૭૨=૬
આસુંડ „ ૧૦૫૨-૧૦૬૭=૧૪	ગાળો „ ૧૦૭૨-૧૦૮૦=૮
વર્ધભરાજ „ ૧૦૬૬-૧૦૬૬ ૬ માસ	ભીમ „ ૧૦૮૦-૧૧૨૦=૪૦

આવા ફેરફારથી ભ્રમમાં પડવાનું કારણ નથી પ્રકરણ ૪ થાની દીપમાં આવેલી રાજવલિ માન્ય રાખવા સરખી છે. ર. ઉ.

જોવામાં આવે છે ખરો, તો પણ જે સમયનું તે લખે છે તેની લગભગ તે થયો છે, અને તેણે જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી બીજું સૂચી આવે છે, તથા જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી એકઠી કરેલી સામગ્રીની ગોઠવણી કરવાનું સાધન, તે ઉપરથી મળી આવે છે એ કારણને લીધે તે ખપનું છે.

હિમાચાર્ય કહે છે કે, “ભીમદેવે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે વ્ય-
“ભિચારનો અપરાધ જતો કરતો નહિ. ચોરાને તે યુક્તિથી પકડીને શિક્ષા
“કરતો હતો, તેથી તેના રાજ્યમાં ચોરીઓ ઓછી થતી હતી. તે જીવરક્ષા
“અહુ સારી રીતે કરતો, તેથી વનમાં વાધવરથી પણ કોઈને જીવ લેવાતો
“નહિ. જે રાજાઓ શત્રુની બીકથી નાસેડું લેતા તે ભીમને શરણે આવી
“રહેતા; કેટલાક રાજા તેના રાજ્યમાં આકરીએ રચ્યા હતા તેથી તે “રાજ-
“ધિરાજ” કહેવાયો. યુદ્ધ અને અંધના રાજાઓએ તેને નજરાણાં મોકલ્યાં
“હતાં. મગધમાં પણ તેની કીર્તિ પ્રસરી હતી; કવિઓએ માગધી અને બીજી
“ભાષામાં એનાં પરાક્રમનાં વખાણની કવિતા કરી હતી, તેથી તેની કીર્તિ
“એટલી બધી પ્રસરી હતી કે તેને જાણે નગરે દીડો હોયની એમ આવેના
“દેશના લોકો તેને ઓળખતા હતા.

“એક વાર ભીમના ખાતમીદારોએ આવીને તેને કહ્યું કે, ભૂમિ ઉપર
“અતિ કૃત્તાર જઈને સિન્ધુ પતિ અને ચેદીનો^૧ રાજા આપની કીર્તિનો
“ધિક્કાર કરે છે. અપયશ આપે છે, આપના ગુણોનો અપકર્ષ કરે છે અને
“આપનામાં દોષ આરોપણ કરે છે. સિન્ધુરાજ^૨ તો કહે છે કે ‘એક વાર હું
“ભીમની ખબર લઈશ.’ આ રાજાની ધારણાઓ જેવી મોટી છે તે પ્રમાણે
“તેનામાં બળ પણ છે. શિવશાણના રાજાને તેણે જિતી પોતાના કટકમાં
“રાખ્યો છે, તેમ જ ઘણાએક બીજા એટલા રાજાઓ અને મહાપતિઓને
“તાબે કર્યા છે.”

આ બધી વાતો ભીમે ન્યારે સાંભળી ત્યારે તેણે પોતાના પ્રધાનને
બોલાવી એ વિષે વિચાર કરવા માંજો, ને એકદમ સેના એકઠી કરીને

૧ ચેદી તે હાલનું ચંદેલ, ગોડવાણમાં છે તે હશે એવી કલ્પના થાય છે.
શ્રી કૃષ્ણના શત્રુ શિશુપાલનો તે દેશ હતો. (ચંદેલ દેશ એ હાલનો ખુદલખંડ.) વળી
જુનો પાછળ પૃ. ૧૦૫ ની દીપ.

૨ ધારાનગરીના સિન્ધુરાજ(સિન્ધુક)નો સમય ૯૬૭ થી ૧૦૧૦ નો છે. એના
પછી હિમાદેવ થયો છે (૧૦૧૦-૧૦૫૫), તેનો અહિં સંબંધ છે. આ સ્થાને સિ-
ન્ધુરાજ તે સિન્ધદેશના રાજાને લાગુ પડે છે.

પોતે ચમ્પો. સિંધની જોડાજોડ પંજાય છે ત્યાંથી “પાંચ” નદીઓના સંગમનું
 “ઠ્ઠેતું પાણી એકું મળીને દરિયાના જેવું બની રહે છે. સિન્ધુ રાજ
 “પોતાના શત્રુઓને જિત્યા પછી આ જોરાવર કિલ્લાના જેવા પ્રવાહના બળને
 “લીધે જ સુખે બેસે છે. પર્વત તોડી તોડીને તેના મોટા પથ્થરથી ભીમની
 “સેનાએ પુલ બાંધવા માંજો, તે પૂરો થવા આવ્યો એટલે જેમ અગ્નિ ઉપર
 “મૂકેલું દૂધ ઉભરાઈ જાય છે તેમ પ્રવાહના પાણીના લાગ પડી ગયા ને તે
 “બીજે ટેકાણે ઠહવા લાગ્યો. લીલાં અને સૂકાં બંને જાતનાં લાકડાં, માટી,
 “તેમ જ પથ્થર, પુલ બાંધવાના કામમાં વાપરવા લાગ્યા. બ્યારે કામ પૂરું
 “થવા આવેલું ભીમે જોયું ત્યારે તે ખુશી થયો, અને સર્વેને રાજ કરવા
 “સારૂં સારૂં અને મીઠાઈ વહેંચાવી. પછી, પુલ ઓળંગીને પોતાની સેના સહિત
 “તે સિન્ધમાં ચાલ્યો. ત્યાંનો રાજા હુમ્મુકર તેની સામે થયો ને લડાઈ ચાલી.
 “અંદ્રવંશી ભીમ ઘણા શૌર્યથી લજ્જો. અને ઘણાને કદ કરીને સિન્ધના
 “રાજાને પોતાના તાબામાં કરી લીધા.”

“ત્યાર પછી ભીમદેવ ચેદી ઉપર ચડાઈ કરીને રસ્તામાં જે દેશ આવ્યા
 “તેના રાજાને તાબે કરતો ગયો. ચેદીના રાજા કુલેંડ ભીમને પાસે આવતો
 “સાંભળ્યો એટલે પાહાડી અને જંગલી લોહાની સેના એકઠી કરી પણ તેણે
 “ભીમની પ્રાપ્તિ વિષે સાંભળ્યું હતું, અને તેને લાગ્યું કે તે જિતાય એવો નથી
 “તેથી તેની સામે તેને લડવાનું મન થયું નહિ. પણ સલાહ કરવાને વિનંતિ
 “કરી. એટલામાં તો એના ઘોડેચાર અને પાયદળ લશ્કર લડવાને તૈયાર થયાં
 “હતાં તે આગળ ચાલ્યાં, અને રાજાની નોખત ગડગડી, તેમ જ બીજા
 “વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. આ વેળાએ ભીમદેવનો સંધિવિગ્રહી

૧ એ પાંચ નદિયોનાં નામ-જેકમ (જકમ), ચંદ્રા (ચીતાબ), રાવી (ઉચા),
 ત્રિયા (ખાડ), અને સતલજ (સતલુજ) એ સિન્ધુ (સિંદર કે ઈંડસ) ને મળે છે.

૨ હુમ્મુક એ સિંધનો હમીર સુમરો (બીજો) હતો. કમકે તેનો સમય એક જ
 છે. હમીર સુમરે કચ્છ તાબાના કીર્તિમદના કેશર મહાબાહુને માર્યો. અને તેના
 દુનર હારાગ મહાબાહુ ત્યાંથી નાશી અશ્વદિધવાડના રાજા ઈર્ણ સોલંકીને યરણે
 આવ્યો કે ત્યાં તેણે ઇતામમાં ઝાંઝાવાડ માંત મેળવ્યો.

૩ ઈર્ણના પિતાનું નામ ગાંગેયદેવ અને એના પુત્રનું નામ ચરાઈ હતું. હાલ
 એ એકી દેશ બહેવાય છે.

હમીર સુમરો સન ૧૦૫૩-૫૪ સુધી હતો. જુઓ આગળ જમકું અને વારદેય
 પીઠદેવ એ નામના મહારાજાં.

“હામોદર” કરીને હતો. તેને ચેદીના રાજ ભણી મોકલી ફાવ્યું કે ખંડણી
 “આપવાનું માન્ય કરશે તો અમે સલાહ કરીશું. હામોદરે જઇને કહ્યું કે
 “અમારા રાજ્યે, દુશાર્ણવનો રાજ, કાશીના રાજ, અને ખીજ વણા
 “રાજ્યોને તાબે કરી લીધા છે. વળી ભદ્રભટ્ટ નામે ગજઅંધના રાજ્યે દૂર
 “દેશથી આવીને પોતાનું શરણાંગતપણું બતાવ્યું છે; તેલીંગનો રાજ તંત્રીક
 “પોતાનાં હથિયાર છોડી દઇને નમી પડ્યો છે; અયોધ્યાનો રાજ, જેણે
 “આગળ કાઇને ખંડણી આપેલી નહિ તેણે ગાર્દના રાજ પાસેથી લીધેલો
 “ખજનો લીમદેવને આપી દીધો છે. કર્ણ રાજ્યે, થોડી ઘડભાંજ કચ્છા
 “પછી, ખીજ મોટા રાજ્યો સંસ્થાંથી તેને ફહેવામાં આવ્યું હતું તેમની
 “પ્રમાણે વર્તવાને માન્ય કચ્છ અને લીમને તાબે થયો, તથા હામોદરની
 “સાથે તેણે સોનું, હાથિયો, પવનવેગી ઘોડો, અને ખીજ મૂલ્યવાન પદ્મા-
 “થોતો નજરાણો મોકલ્યો; તે સાથે વળી તેણે માળવાના રાજ ભોજ
 “પાસેથી સોનાની પાલખી” લીધી હતી તે મોકલી. આ બધી ભેટ લઇને
 “સિદ્ધાર્થ પ્રતિનિધિ, લીમદેવ પાસે પાછો આવ્યો. તેણે સલાહના કાર
 “સ્વીકારીને, પોતાના પ્રધાન પાસે બાહ્ય રખાવ્યા અને જ્યેત્સવ કરતો
 “અણહિલવાડે પાછો આવ્યો. ત્યાં નગરના લોકો ઉત્સવનો દિવસ હોય તેમ
 “સારાં યુગમાં લતાં પેહેરીને આનંદભર્યા તેના સામા ગયા; કેમકે લીમના
 “રાજ્યમાં તેઓ ઉપર કાંઈ સંકટ આવ્યું ન હતું તેથી તેના પ્રતિ પ્રગળી
 “પ્રીતિ હતી. માત્ર છૂપા ચોરથી જ તેઓને રક્ષવામાં આવતા હતા એટલું જ
 “નહિ પણ ઉઘાડા શત્રુઓ તેમનાં શહેર ઉપર હુમલો કરી શકે નહિ અને આગ
 “લગાડી દઇને ભયંકર આપત્તિમાં નાંખે નહિ એવી રીતે તેઓને રક્ષવામાં
 “આવતા હતા.”

એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, તેમાં લીમ અને માળ-
 વાના પ્રખ્યાત રાજ ભોજ તથા છેક પૂર્વ ભણીના રાજ કર્ણના રાજ્ય વિષે
 તેણે લખ્યું છે તેની સાથે ખીજઓનું લખવું મળતું આવે છે; અને હેમા-
 ચાર્યે પોતાના વર્ણનમાં પંચજન્ય અને સિન્ધની લડાઇઓ વિષે સૂચવ્યું છે તે
 ગજનીના મુલતાન મોદુદના માણસો અને હિન્દુઓ વચ્ચે મુસલમાનોને

૧ એશ્વત્થ ડામર નામ આપે છે. ૨. ઉ.

૩ ભોજ સોનાની પાલખી કહીને ભેટ આપી હતી પણ લીમે જ્યારે ભોજની
 પાસેથી રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન રચ્યો ત્યારે તે લીમ સાથે મળી ગયો હતો અને
 લીમને કેટલીક ભેટ (જુલો કાર રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૪) આપી તે સાથે પેલી
 પાલખી પણ લીમને અર્પણ કરી હતી.

ધર્મક્ષેત્રમાંથી ફહાડી-મૂકવાને માટે લીમના સમયમાં ઘડાઈ ઉઠી હતી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય એમ જણાય છે; આ ઘડાઈમાં લીમદેવે કરો ભાગ લીધો ન હતો, એવું ખીજે ટૂંકાણે કહેલું છે તે ઉપરથી જોવામાં આવશે, પણ ઉલટી તેણે તેમાં સામેલ થવાને ના કહી તેથી એકઠા મળેલા રજપુત રાજાનાં હથિયાર પોતાના ઉપર ખેંચવાનું તેણે દારણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આ વૃત્તાન્તનો સંબંધ ખીજાં પ્રમાણે ઉપરથી મળી આવે છે તે અમે હવે લખિયે છિયે.

માળવાનો પરમાર રાજા, સિંગલટ^૧, આ વેળાએ પુત્ર વિનાનો હતો. તેને મુંજ-લાસની ઝાડીમાંથી કાઢયે કાહાડી નાંખેલો એક છોકરો જન્મો તેનું નામ તે ઉપરથી મુંજ પાડીને તેણે નિજપુત્ર કરી લીધો. ત્યાર પછી સિંગલટને સીંધવ^૨ નામે એક કુમાર થયો. પોતાના મરણાવસરે સિંગલટે મુંજને પાસે બોલાવીને તેને પોતાની પછવાડે ગાદિયે બેસારવાનો મનસુબો હતો તે કહી બતાવ્યો અને તે જ વેળાએ તેના જન્મ સંબંધી અને તેને નિજપુત્ર કરી લેવા સંબંધી સર્વ જે ખરેખર હતું તે તેને કહી દીધું, ને તેને સમજાવ્યો કે, તારા ભાઈ સીંધવ સાથે પ્રીતિભાવથી રહેજે.

મુંજે ગાદિયે બેઠા પછી, તેના ડાહ્યા પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યના આશ્રયથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, પણ સિંગલટે તેને છેલ્લી શીખામણ દીધી હતી તેથી અને તેના જન્મ વિષેની વાતથી તેની ત્રી જાણીતી હતી, એટલા માટે તેને મારી નાંખીને, અને ગાદીના ખરા વારસ સીંધવને માળવામાંથી ફહાડી મૂકીને પોતાનો નિર્દય સ્વભાવ દર્શાવ્યો. સીંધવ સ્વભાવનો ઉન્મત્ત હતો માટે, અને મુંજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો તેથી, મુંજને ક્રોધ ચઢ્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાક સમય સુધી તો તે યૂજરાતમાં કાસદ કરીને ગામ છે ત્યાં રહ્યો (સો વશા અમદાવાદથી સુમારે ચૌદ ગાઉ ઉપર કાશિરાપાલડી છે તે હશે.) છેવટે સીંધવ માળવામાં પાછો આવ્યો ત્યાં મુંજે તેના સત્કાર કરી રાખ્યો, અને રાજ્યનો ભાગ તેને સ્વાધીન કર્યો પણ આ મેળાપ ઘણા દિવસ ચાલ્યો નહિ. મુંજે આખરે સીંધવને પકડીને કેદ કર્યો અને તેની આંખો ફહાડી લીધી.

પ્રસિદ્ધ લોજ રાજા, સીંધવનો પુત્ર હતો. તે તેની બાલ્યાવસ્થામાં યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ થયો, તેમ જ શાસ્ત્રોનો તે જાણ થયો, પણ જોશિયોએ

૧ સિદ્ધલટ, સિદ્ધલટ, શ્રીકર્ણ એવાં પાઠાન્તરે નામ છે.

૨ સિન્ધુલ, સિન્ધુરાજ.

તેના નીચે પ્રમાણે બળિષ્ઠ જન્માક્ષર વર્ત્યા, તેથી, મુજ રાજાનો તેના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

પંચાશત્પંચવર્ષાણિ સપ્તમાસં દિનત્રયમ્ ।

ભોજરાજેન ભોક્તવ્યઃ સગૌહો દક્ષિણાપથઃ ॥

અર્થ—“લોજરાજા, પંચાવન વર્ષ, સાત માસ^૧ અને ત્રણ દિવસ સુધી દક્ષિણા પથ અને ગૌહનું રાજ્ય ભોગવશે.”

રાજાએ જાણ્યું કે, લોજ ગાદિએ બેસશે તો મારા પુત્રને રાજ્ય મળશે નહિ તેથી તેને મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ એનો પ્રાણ લેવાને જેઓને? મોકલ્યા હતા તેઓ એની સુંદરતા અને સદ્ગુણ જોઈને એને મારી નાંખવાનું કામ કરી શક્યા નહિ. રાજાએ તેમને સોંપેલા કામ વિશે પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે અમે અમારું કામ પૂર્ણ કર્યું છે. એમ કહીને લોજે તેઓને કાગળ^૨ આપ્યો હતો તે રાજાના હાથમાં મૂક્યો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

માન્ધાતા સ મહીપતિઃ કૃતયુગાલંકારમ્ભૂતો ગતઃ

સેતુર્યેન મહોદયૌ વિરચિતઃ ક્લાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ।

અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરમ્ભૃતયો યાતા દિવં ભૂપતે

નૈકેનાપિ સમંગતા વસ્ટમતી મન્યે ત્વયા યાસ્યતિ ॥

અર્થ—સત્યુગના અલંકાર રૂપ માન્ધાતા મહીપતી મરી ગયો; જેણે મહા સમુદ્રની ઉપર પાળ બાંધી, અને જેણે દશ મસ્તકવાળા રાવણનો નાશ કર્યો એવો પૃથ્વીપતિ રામ પણ કયાંય જતો રહ્યો; તેમ જ, એ વિના યુધિષ્ઠિર આદિ લઈને બીજા રાજાઓ સ્વર્ગે ગયા પણ તેમનામાંથી કોઈની સાથે પૃથ્વી ગઈ નહિ, તથાપિ મને લાગે છે કે, હું મુંજ રાજા! એ પૃથ્વી હવે તારી સાથે આવશે.

૧ અંગ્રેજીમાં ૭ માસ લખ્યા છે તે ભૂલ થયેલી જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ આ વિષે એવી કથા છે કે બંગાલાના (બંગ અથવા બંગ દેશના) ભૂપાળને વલ્લરાજ નામે યોદ્ધો હતો તેને એક ગામ આપવાની લાલચ દઈ મુંજે લોજને મારી નાંખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેને આ કામ અચોક્કસ લાગ્યું હતું, પણ રાજાની મરજી રાખવાને એ કામ તેણે નામનું જ માથે લીધું, ને લોજને વનમાં લઈ ગયો પણ માથા વિના છાનોમાનો પાછો આણી એક ભોંયરામાં સંતાડી મૂક્યો ને રાજાની ખાતરી કરી આપવા સારૂ તેને એક કૃત્રિમ માથું કરીને બતાવ્યું. ૨. ઉ.

૩ કાગળ નહિ પણ વડના પાંદડા ઉપર લોહીવડે લોજે લખી આપ્યું હતું એવી કિવદંતિ છે. ૨. ઉ.

આ યોગે વાંચીને મુંજને ધણો ખેદ થયો અને આવા કુમારને મારી નખાવ્યો તેથી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછીથી તેને ફેરવામાં આવ્યું કે ભોજનો છવ લીધો નથી. આ સાંભળીને તેને ધણો હર્ષ થયો ને ભોજને પોતાની પાસે મંગાવીને તેને શુવરાજ કરી સ્થાપ્યો. દંતકથા એવી છે કે, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વમાં એક પ્રદેશ છે તેને બ્રાહ્મણો ધર્મારણ્ય^૧ ફેર છે તેની યાત્રા કરી, મુંજ રાજ્યે પોતાનાં પાપનિવારણની વાત પ્રસિદ્ધ કરી, ત્યાં તેણે એક નગર વસાવ્યું તે હજી સુધી મુંજપુર ફેરવાય છે.

તિલંગાના^૨ દેશના રાજા તૈલપદેવ ઉપર ચઢાઈ કરવાને મુંજ દેવે તૈયાર થયો. તે વેળાએ તેના પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યે તેને ધણો સમજાવ્યો અને આગળની લડાઈમાં નાશ થયો હતો તે કહી બતાવ્યું, તથા આગળનું એક લવિષ્ય વર્તેલું હતું કે, માળવાનો રાજા જે ગોદાવરી નદી ઉતરીને પાર જાય તો તેનો નાશ થાય, તે વચન આ વેળાએ તેને ફરીથી કહી સંભળાવ્યું. રૂદ્રાદિત્યનું વાચું મુંજે ગણકાચું નહિ તેથી ખોટા પરિણામની અગમ વેદનાનો ખેદ તેના મનમાં ભરાઈ ગયો એટલે પોતાની પ્રધાનપણાની જગ્યા ઉપરથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો અને તરત જ પછી મરણ પામ્યો. મુંજ રાજ્યે હઠીલાવેડા કરીને પોતાનું ભાગ્ય ખોળ્યું, અને તૈલપદેવની સેના સામે લડ્યો, તેમાં તે હાર્યો, ને કેદ પકડાયો. આ વેળાએ એના પ્રધાને એને ખચાવાની યુક્તિ^૩ કરી હતી તેથી છૂટી ગયો હોત, પણ એને કેદમાં જતાં, તૈલપદેવની બહેન મૃણાલવતીની સાથે પ્રીતિ બાંધી હતી તેને જાની વાત કહી, એટલે તેણે તેને દગો દીધો. દેવે તો મુંજની ચણી જ દલડા^૪

૧ પાટણ પાસેના મોઢેરા અને તેની આસપાસની ભૂમિને ધર્મારણ્ય ફેર છે. ૨. ઉ.

૨ પૃષ્ઠ ૫૮ ની દીપ જુવો.

૩ કાષ્ઠપિન્નમાં મુંજને પૂર્યો હતો ત્યાં સુધી ભોંયમાં સુરંગ ખોદાવી હતી તેમાં થઇને માળવામાં નાશી જવા મૃણાલ દેવીને મુંજે કહ્યું પણ તે વયે મુંજના કરતાં મોટી હતી તેથી તેને લાગ્યું કે હવણાં મને પટરાણી કરવાનું મુંજ ફેર છે પણ ઘેર જઈ જવાન શક્તિયોનો સમાગમ થયેથી મારા ઉપર અબાવ થશે માટે એની સાથે જવામાં માલ નથી; આવા વિચાર કરીને તેણે પોતાના બાહને મુંજના પલાયન સંબંધી સુરંગ વિષેની વાત કહી દીધી, તેથી નુકસાન થવાથી મુંજ બાંધ્યો કે-

જા મતિ પચ્છઈ સમ્પજઈ, સા મતિ પહિલી હોઈ,

મુજ મળઈ મુણાલવઈ, વિઘન ન વેઠઈ કોઈ.

૪ સાત દિવસ સુધી તૈલપ દેવે બિચારા મુંજને ખાવાનું આપ્યું નહતું આખા નગરમાં ઘેર ઘેર બીખ મંગાવી હતી. આ વેળાએ ભૂદે ભૂદે પ્રસંગે મુંજના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયેલા તે સર્વે વાંચવા જોગ છે, કેમકે તે તેનાં અનુભવનાં વાક્ય છે. ૨. ઉ.

અને માઠી વલે કરી, અને છેવટે જ્યાં હલકા અપરાધિયોને ફાંસી દેવામાં આવતા હતા ત્યાં લઈ જઈને તેનું માથું કાપી નાંખ્યું અને તૈલપ રાજના મેહેલની પડોશમાં, પ્રેતમાંસ ખાનારા પક્ષિયો પાસે ચુંથાવા સાર તેનું માથું એક લાકડીમાં ખોશી રખાવ્યું.

ફરે છે કે, મુંજ રાજએ, પૃથ્વીના ભૂગોળશાસ્ત્ર વિષે વર્ણન લખ્યું છે. તે પછવાડેથી ભોજ રાજએ સુધારીને પાંશરૂં કર્યું છે.^૧ તેણે વિદ્યાને ત્રણે આશ્રય આપેલો જણાય છે, તે તેના મરણ પછી નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ દેખાઈ આવે છે:—“સદ્ગુણસંયય મુંજ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની પાસે જતી રહી, શૌર્ય શ્રીવીરને ઘેર ગયું; પણ સરસ્વતીને કાઠનો આશ્રય લેવાનું રહ્યું નહિ.”^૨

મુંજની પછવાડે શ્રીભોજ રાજ ગાદીપતિ થયો, તે અણહિલવાડના સોલંકી પહેલા ભીમના સમયમાં થયો. ગ્રંથકર્તાએને તેઓના વર્ણવ્યા પ્રમાણે સર્વ રાજગુણોના ભરેલો ભોજ રાજ મળી આવ્યો. તેને વિષે તેઓએ એવું કહ્યું છે કે, તે નિત્ય નિત્ય પ્રતિ એવા વિચાર કરતો કે, લાગ્ય છે તે સદા સરખું ચાલતું નથી, અને જિવતર જળતરંગની પેઠે વૈક્ષણભંગુર છે. આવા વિચાર ઉપરથી, તેની પાસે જેઓ આવતા તેમને તે મનમાન્યું આપતો. માંગણ, ખેલાડી, બ્રાહ્મણ, ચોર આદિ તેની પાસેથી હણી લેવાને જે તેના મેહેલમાં જતા તેઓને શ્રી ભોજની ઉદારતાને લીધે સમાન રીતે મળતું આવેા છૂટો હાથ નહિ મૂકવા વિષે તેને તેના પ્રધાને વિનંતિ કરી તે ઉપરથી તેને અધિકારથી દૂર કર્યો. તેના મનમાં આવતું કે, બલિરાજ, કર્ણ અથવા વિક્રમાદિત્ય એ સર્વથી વધીને, કાઈએ આગળ નહિ આપેલાં એવાં દાન મેં આપ્યાં છે. આથી તેને આનંદ થતો હતો. એના અમર્યાદ મોકળા હાથનો ઉપાય એની મેળે જ થયો, કેમકે એક કવિ આવ્યો કે તેના એક પ્રકાશમાન ગુણાનુવાદ કાવ્યનો રાજએ બદલો આપ્યો કે તે જ વેળાએ એક બીજું વધારે સરસ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું, તેથી ભોજરાજની છેલ્લી વારે દાર

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ બાગ ૯ મો પૃષ્ઠ. ૧૭૬ મા ઉપરથી.

૨ મુંજને ફાંસી દેતી વેળાએ ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવા કહેતાં તે બાલ્યેા ક:—

લક્ષ્મી યાસ્યતિ ગોવિન્દે વીરશ્રીવીરવેરમનિ ।

ગતે મુંજે યશઃપુંજે નિરાલંબા ઇરસ્વતી ॥

(બી.તિ.) યશ ટમ મુંજ જવાથી, લક્ષ્મી ગોવિન્દને ધરે ગઇ છે.

વીર શ્રીવીરધર ગઈ, સરસ્વતી તો નિરાશથી થઇ છે.

૩ ત્રિયથ્થ ચલતાં નિજ ચેતસિ ચિન્તયન્ કલ્લોલલોલં નિજં જીવિતં ચ

થઈ, અને પોતાની આટલી બધી પ્રશંસા કરનારની સાથે, બરાબરીપણું રાખવા સારૂ કવિને જાના રહેવાનું કહેવાની અગત્ય પડી.^૧

ભોજની સાથે સલાહ કરવા સારૂ બીમદેવે સંધિવિગ્રહ કરવાવાળા પ્રતિનિધિયો મોકલ્યા હોય એમ જણાય છે; પણ આ બંને પ્રતિપક્ષી રાજાઓ વચ્ચે કહેણ ચાલ્યું તેમાં એક બીજાને સવિનય લખવાને ટેકાણે વધારે ઉપમા-ભરેલી કવિતાઓ લખી મોકલવામાં આવી એ વિના બીજાને કશો પરિણામ થયો નથી. અને આવી કવિતાની લડાઈ ચલાવવામાં અણહિલવાડના ચંચળ ચોદ્ધા કરતાં કદાપિ ભોજ રાજા વધારે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યો હશે એ વાત ખરી, તથાપિ સર્વ જોતાં બીમદેવનો હાથ ખરેખરો ઉપર રહ્યો છે એ વાત માન્ય કરવી જ જોઈયે.

એક સમયે માળવામાં મોંઘવારી ત્રણી વધી ગઈ એટલે ભોજરાજા જૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, પણ બીમદેવના પ્રતિનિધિ ડામરે (અમને લાગે છે કે હુમાયુએ જેને હામોદર લખ્યો છે તે) તેનો વિચાર

૧ એકતું પ્રમાણે મૂળ વાત એમ છે કે, જે નવી કવિતા કરી લાવ્યું તેને એક લાખ રૂપિયા ભોજ આપતાં, તેથી ભતિસાગર પ્રધાને ચાર એવા પંડિત રાખ્યા કે કોઈ નવી કવિતા એક વાર બોલે કે એક પંડિત તુરત જ તેની તે કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, પણ બીજાના સંભળવામાં બે વાર આવે એટલે તે પશુ ધારણ કરીને નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે તેમ જ ત્રીજાને ત્રણ વાર શ્રવણ થતાં તે પશુ આવેલા કવિની નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, ચોથાને ચાર વાર શ્રવણ થતાં તે ધારણ કરીને તેની તે જ કવિતા તેના વારો આવતાં કહી સંભળાવે. આમ થવાથી ખરું જોતાં, આવેલો કવિ નવી કવિતા કરીને બોલે પશુ એક પણ એક ચારે પંડિતો તે પાછી કહી સંભળાવે, એટલે નવી ગણાય નહિ. આ યુક્તિ એક કવિના સમજાવમાં આવી, એટલે તેણે નીચે પ્રમાણે નવી કવિતા કહી સંભળાવી.

દેવ ત્વં મોજરાજ ત્રિભુવનવિજયી ધાર્મિકઃ સત્યવાદી ।

વિન્ના તે મે ગૃહીતા નવનવતિયુતા રત્નકોટ્યો મદીયાઃ ॥

તાંસ્ત્વં મે દેહિ રાજાન્ સકલબુધજનૈર્જાયતે વૃત્તમેતત્ ।

ત્વં વા જાનાસિ નો વા નવકૃતિરશ્ચેલ્લક્ષમેકં દદસ્વ ॥

અર્થ-હે દેવ ભોજરાજ ! તું ત્રણે શુવનનો વિજેતા છે, ધાર્મિક અને સત્યવાદી છે; તારા પિતાએ મારી પાસેથી ૯૯ અયુત રત્નો કહીનાં લીધાં છે. હે રાજા ! એ રત્નો મને પાછાં આપ; આ રત્નો કહીનાં આપ્યાનું વૃતાન્ત તારી સજાના બુધજન કવિ અને જાણે છે, અમરતો તું જાણે છે; પણ જો તમે કોઈ ન જણતા હો તો મને આ નવો શ્લોક ગણીને એક લાખ આપ.

પેશ જવા દીધો નહિ તે એવી રીતે કે તિલંગાના રાજા^૧ તૈલપની સાથેનો અસલી કનિયો પાછો ઉભો કરવાની યુક્તિ કરી. આ રાજા જ્યારે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે, ભીમદેવે જેવા કઠ્ઠા તેવા કરાર કરી તેની સાથે રાજાથી સલાહ કરવાને ભોજ તૈયાર થયો. આ સર્વ વિષયની ચિંતાથી ભોજ જ્યારે ધૂટો થયો ત્યારે, ધારા નગર જે ત્યારથી ધારને સાધારણ નામે ઓળખાય છે તે સ્થાપવાના અથવા તેની ફરી સ્થાપના કરવાના કામમાં તે રોકાયો.

પછી, જ્યારે ભીમદેવ સિન્ધ ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં મંજો (સો વશા તો જેને વિષે આગળ સૂચના કરવામાં આવી છે તે જ હશે.) ત્યારે ભોજરાજાએ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનો લાગ સાધ્યો. કુળચંદ્ર કરીને એક સાહસિક પુરુષ સેના લઈને આવ્યો અને રાજાના જન્માક્ષરમાં આવતું હતું કે તે દક્ષિણ અને ગૌડદેશનો ધણી થશે તે ભવિષ્ય પૂર્ણ કરવાને તેણે કાલ આપ્યો. ભીમદેવ અણહિલપુરમાં હતો નહિ તેવામાં કુળચંદ્ર નગરમાં પેઠો, અને તે હાંટીને મેહેલના દરવાજા આગળ જ્યાં ઘડી ડોકાટી હતી ત્યાં કાઢિયો દાટીને જયપત્ર લખાવી લઈ માળવે પાછો ગયો. ત્યાં ભોજે તેનો આદરસત્કાર કર્યો, પણ નાશ થયેલી જગ્યામાં મીઠું ગટવાને બદલે કાઢિયો ગટી તેથી તેને ટપકા દીધો અને કહ્યું કે, એથી તો ઉલટા આપણને માનશુકન થયા, કેમકે, આગળ ઉપર માળવાનું ધન ગૂજરાતમાં જશે. આગળ આપણા જેવામાં આવશે કે, યશોવર્મા જે ભોજના વંશમાં થયો તેના વારામાં આ ભવિષ્યકથન પૂર્ણ થયું છે.

એમ કહે છે કે. ભીમદેવ જાનોમાનો ભોજના દરબારમાં ગયો

૧. ૧ જુલો પાછળ પૃ. ૧૧૯ જુનના સમયમાં કન્યાણના સોલંકીયોનો તૈલપ રાજા સન ૯૭૩ થી ૯૯૭ સુધી હતો. તેથી આ તૈલપ રાજા ભોજના સમયમાં હતો નહિ, પરંતુ તૈલપથી બીજો રાજા સત્યાશ્રય સન ૧૦૦૯ સુધી હતો. ભોજરાજાનો સમય સન ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધીનો છે એટલે તે પણ નહિ તેમ જ ત્રીલ વિક્રમાદિત્ય પછી થયો તે પણ નહિ તથા પછી જયસિંહ અથવા જગદેકમદલ જે તૈલપનો પૌત્ર તે સન ૧૦૧૯ થી ૧૦૪૩ સુધી હતો, તથા તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧૦૪૩ થી ૧૦૬૮ સુધી હતો. આ છેલ્લા બેમાંથી એકનો સંભવ જણાય છે. ભોજચરિત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજના દરબારમાં એક નાટક બજવી બતાવવામાં આવ્યું તેમાં તૈલપે મુંજને મારી નાંખ્યાનો પ્રસંગ પ્રલક્ષ કરી બતાવ્યો તે જોઈને ભોજે સેના સહિત તૈલપ ઉપર આક્રમણ કરી તૈલપને પકડી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. અહિં તૈલપ લખ્યો છે તે નહિ પણ તેને બદલે જયસિંહ સમજવો. જયસિંહનો કુમાર સોમેશ્વર થયો તેણે માળવા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે એ પણ ચાલતા આવેલા વૈરબાવને લીધે જ.

હતો; ત્યાં તેણે પ્રતિનિધિ ડામરના માણસનો વેપ લીધો હતો, પણ આ સાહસિક કૃત્યનું કાંઈ ફળ થયું હોય એમ જણાતું નથી. એક બીજી વેળાએ એવો બનાવ બન્યો હતો કે, જ્ઞાનગરીના દરવાજાની પાસે, જોજની કુલ-દેવીની પૂજા કરવા તે ગયો હતો, તેવામાં, યૂજરાતના ધાડેધારો જે તેના રાજ્યમાં એટલા બધા આગળ પેશી ગયા હતા કે તેઓએ તેને લગભગ પકડીને કેદ કર્યો હોત એવો અવસર આવ્યો હતો. આ બંને રાજાઓ પોતપોતાના આખા રાજકારભારની વેળામાં એક બીજાના સામા હતા એમ ખુદ્દુ દીસી આવે છે.

દેલવાડા અથવા આણુ પર્વતની સપાટ ભૂમિ ઉપર દેવાલયોનો જે પ્રદેશ ફેલાય છે તેમાં આવક લોકોનાં આરસપહાણનાં દેરાસરો છે. તેમાંનું એક અતિ ભવ્ય છે; તે ઉપરનો લેખ લેતાં, સન ૧૦૩૨ (સં. ૧૦૮૮)-માં વિમળશાહે બંધાવ્યું હતું.^૧ આખ્યાયિકામાં લખ્યા પ્રમાણે, એ કેકાણે શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય હતાં, પણ વિમળશાહે આણુ ઉપરની બીજી જગ્યા પસંદ કરવાને બદલે આ જગ્યા પસંદ કરી, અને તેના ધર્મનો જય થવા સાડે લક્ષ્મીનો તેણે આશ્રય લઈ, બાંધવા ધારેલાં પવિત્ર દેરાસરો સાડે જેટલી જગ્યા જોઈએ તેટલી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા રૂપિયા આપવાનું સાદું કર્યું. આ તેની માગણી સ્વીકારાઈ; પણ આ શાસ્ત્રાનુસાર દેવતાઓને પવિત્ર સ્થાને આદિનાથની પેહેલ વેરકી જ સ્થાપના થઈ. આ વેળાએ અચ્ચેશ્વરનો કિલ્લો જે રાજાના કબજામાં હતો તે રાજાનું નામ હંદુરાજ^૨ પરમાર હતું, તે અમિકુંડમાંથી પ્રકટ થયેલા ક્ષત્રીના વંશમાંથી થયેલા કાન્હડદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો. હંદુરાજની ચંદ્રાવતીપુરી હતી, તેના બંડર હજી સુધી છે. આપણે જોયું કે એના પૂર્વજોએ અણહિલવાડના રાજાઓનું અધિપતિપણું માન્ય કર્યું હતું, પણ લેખમાં લખ્યું છે કે હંદુરાજે ભીમદેવની ચાકરી છોડી દીધી હતી અને જોજની સાથે મિત્રાઈ કરી હતી. આ કારણ માટે યૂજરાતના રાજાએ વિમળશાહને દંડપતિનો અધિકાર આપીને આણુ ઉપર મોકલ્યો. અને તે આ અધિકાર ઉપર હતો તેવામાં જ અંબાલવાની માતાએ રાત્રે સ્વપ્નમાં તેને દેખા દીધી અને યુગાદિનાથનું દેરાસર બાંધવાની આજ્ઞા કરી.

૧ એને વિમલસહિ એટલે વિમલશાહનાં દેરાં કે દેલવાડાનાં દેરાં કહે છે.

૨ આણુ ઉપર ધન્ડુક રાજ રાજ્ય કરતો હતો. એણે ભીમદેવની હુકમત કબુલ કરી હતી અને તે એનો ઉમરાવ બન્યો હતો તેથી આણુના પરમારોની પ્રસિદ્ધતા બહુ કમી થઈ ગઈ હતી. (ધાર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭.) ૧. ઉ.

આરાસુરના પર્વત ઉપર, અંબા ભવાનીના પ્રસિદ્ધ દેરાની પ્રાપ્તિ, કુંભારિયામાં દેરાં બંધાવનાર પણ એનો એ જ વિમળશાહ હતો. દેવવાડામાં તેણે ભવ્ય દેરૂં બાંધ્યું છે તેના જેવી જ બાંધણીનાં આ પણ છે, અને રૂહે છે કે એ બંનેની વચ્ચે ભીતર રસ્તો છે. આ સંબંધી વૃત્તાન્ત હવે પછી લખવામાં આવશે.

આ વેળાએ, દાહલ ભૂમિ જે હાલમાં તિપેરા કહેવાય છે તેની ઉપર અને પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીનગર અથવા વાણારસીમાં કર્ણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે દેવતદેવીનો પુત્ર હતો. આ રાણી પોતાના ધર્મનિષ્ઠપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, તે આ રાજાનો પ્રસવ કરતાં જ મરણ પામી હતી. શુભ લક્ષમાં એનો જન્મ થયો હતો તેથી તેનું રાજ્ય ચારે દિશામાં વધી ગયું હતું ને એકસો ને છત્રીસ રાજાઓ કર્ણના કમળપાદની પૂજા કરતા હતા.

ઉજ્જયિનીના રાજા ભોજની કીર્તિની કર્ણને અદેખાર્ધ આવી તેથી તે તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, અને એટલા માટે સરહદના એક ગામડામાં ભીમદેવનો સમાગમ કરીને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો કે, પશ્ચિમ દિશાએથી માળવા ઉપર હલ્લો કરીને તમારે એનું લક્ષ ખેંચવું, એટલે બીજી બાજુએથી હું હલ્લો કરીશ. ભીમદેવે તેમ કરવાને હા કહી. આ પ્રમાણે ભોજરાજાના ઉપર એ રાજાઓનાં આક્રમણ થયાં, અને તેઓની સામે લડાઈ કરવાને તેને મન અનુકૂળ આવે એમ હતું નહિ તેથી પોતાના દેશમાં આવવાના પહાડી રસ્તા હતા તેને નાંકે ઘોડેચારે મૂકીને તે તો બેસી રહ્યો. આ સમયે ભીમદેવે ડામરને પોતાનો પ્રતિનિધિ ડરાવીને રાજા કર્ણની જાવણીમાં રાખ્યો હતો. તેની પાસેથી સમાચાર મેળવવા સાડે ભીમે પોતાના દૂતને મોકલ્યો; તેને ડામરે એક ગીતિ શીખવી તે તેણે આવીને ભીમદેવને કહી સંભળાવી^૧ :—

ગાથા—અમ્બય ફલં હપકં, ચિળં સિદિલં સમુદ્ભવો પવણો

માહા મિલ્હપ્પીલ, ન ચાણિમો કજ્જ પરિણામો ॥

આંખે ફેરી પાકી, ડીડું ડોડળો ગયું છેક તેનું;

પવને ડાળી ધુળે, શુંય છેવટ આવશે અરે એનું.

ભીમદેવે આ ગીતિ સાંભળીને શાન્ત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભોજ રાજાને લાગ્યું કે હવે મારે પરલોકમાં જવાની તૈયારી છે એટલે પુણ્યદાન કરાવ્યું, અને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પોતાના સુભટ્ટોને સોંપીને તેઓને આજ્ઞા

૧ પાણીપતની લડાઈ થતાં પહેલાં ભાઈ સાહેબે પણ એ જ પ્રમાણે સમસ્યા કરી છે તે એશિયાટિક રીસર્ચીસ્ટા બાગ ત્રીબલને પૃષ્ઠ ૧૫૫ મે પાને નીચે પ્રમાણે લખી છે. ૧

“બાલો ટકોટ બસાયો છે, ને હવે બીજું એક ડીપું તેમાં સમાઈ શકે એમ રહ્યું નથી.”

કરી કે હું મારી સાથે કાંઈ લઈ જતો નથી એવું બતાવવાને સ્મશાનમાં શબ લઈ જતાં મારા હાથ ઉધાડા રખાવજો.^૧

ભોજ રાજના મરણની કથાને જાણ થઈ એટલે તે ધાર ઉપર ચડીને આવ્યો, તેનો તેણે નાશ કર્યો, અને રાજભંડાર બધો પોતાના કબજામાં કરી લીધો. ભીમદેવની વતી ઠામરે હાંડનો ભાગ માગ્યો, તેનો એવો દરાવ કર્યો કે માળવાનાં દેવાલયોની ઉપજ ગૂજરાતના રાજાએ ખાવી.

કેટલાંક વર્ષ સુલતાન મહમુદના કમાનુયાયિઓનું ધ્યાન પોતાના દેશના કબજામાં ગુંથાયું હતું તેથી હિન્દુસ્તાનના કારભારમાં વચ્ચે પડવાને તેમને બની આવ્યું નહતું, અને તેના મરણ પછી તેમને વધે તેનો પૌત્ર સુલતાન મોદદ જ્યારે ગાદી ઉપર હતો ત્યારે હિન્દુના ઉપર જીલમ કરનારું પરરાજ્યનું પુસરું ફહાડી નાંખવાને તેઓએ મહા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૦૪૩ માં, ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે, દિલ્હીના રાજાએ ખીજા હિન્દુ રાજાઓની સાથે મળીને, મોદદના સરદારો પાસેથી હાંસી, તાહનેસર (સ્થાનેશ્વર) અને તેઓના તાબાનાં રાજ્ય પાછાં લઈ લીધાં. ત્યાંથી રજપૂતો નગરકોટના કિલ્લા બાણી ચાલ્યા, તેને ચાર મહિના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો એટલે કિલ્લેદારોને ખાવાપીવાનું દુઃખ પડવા માંડ્યું, અને કોઈના બાણીથી આશ્રય મળવાનો રહ્યો નહિ, તેથી તેમને શરણ થઈ જવાની અગત્ય પડી. હાથમાં પાછા આવેલા દેવાલયમાં મહાદેવની પાછી સ્થાપના થઈ, અને આવો ધર્મનો વિજય થયો, તેથી, લોકોને એટલી બધી હાંસ છૂટી કે, હિન્દુસ્તાનના સર્વ ભાગમાંથી હજારો યાત્રાળુ લોકો સોના, રૂપા, ને જવાહીરની ભેટ કરવાને, અને ભીમના કિલ્લાના દેવળનો મહિમા પાછો ચલાવવાને ત્યાં આવી મળ્યા.

રજપૂત રાજાઓનો આ જય થયો તેથી તેમના મનમાં ત્રણો વિશ્વાસ આવી ગયો, અને મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા ફહે છે કે, મુસલમાનોનાં હથિ-વારથી ડરી જઈને શિયાળની પેઠે તેઓ પોતાની ભરખ પેસવાની જગ્યા-માંથી મુંડી ઉઠી કરી શકતા નહિ તે હવે સિંહનો દેખાવ ધારણ કરીને ઉધાડી રીતે પોતાના ઉપરીની સામે થયા. ત્રણ રાજાઓએ દશ હજાર અશ્વાર અને અગણિત પાયદળની સેના લઈને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી. સાત મહિના સુધી મુસલમાનોએ શરિયે શેરી, અને ખંડેરે ખંડેરનો બચાવ

૧ આ પ્રસંગે તેણે નીચે પ્રમાણે કથન કર્યું:

કસુ કર રે પુત્ર કલત્ર ધિક મુ કર રે કરણવાહી
 એકલા બાફો એકલા બાફો હાથ પગ બે કાઢી.

કરીને તેમનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો અને છેવટે તેઓ હારી જવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યા એવું લાગ્યું, એટલે જિત મેળવવી કે સ્વધર્મને અર્થ દેહત્યાગ કરવો એવા સોગન ખાઇને બેઠા અને વ્યૂહબંધ આગળ ધરી આવીને તેઓના દુસ્મનોને પાછા હઠવાની અગત્ય પાડી.

હિન્દુ ગ્રંથકારોના લખવા પ્રમાણે, એકડી મળેલી સેનાની આગેવાની કરનાર, અજમેરનો ચૌહાણ રાજા, વિસલદેવ હતો. હિન્દુઓના ધર્મનું અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે છેલ્લી ટક્કર લેવાને એકસંપ થવા સારૂ તેણે જેમ બીજા રાજાઓને તેજા હતા તેમ, એમ કહેવામાં આવે છે કે, અણહિલવાડના રાજાને પણ બોલાવ્યો હતો, પણ અગરજો આગળની વેળામાં ન્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર માથા ઉપર આવી પહોંચ્યો હતો ત્યારે સામાન્ય શત્રુની સામે લડવાને લીમદેવ સામ્બરના રાજા સાથે મળી ગયો હતો, તે પણ બંને વચ્ચે ચાલતી આવેલી અસલની અદેખાઇને લીધે, ચૌહાણ રાજાએ ન્યાં આગેવાની લીધી ત્યાં તેની પછવાડે ચાલવાને લીમદેવને ઠીક લાગ્યું નહિ, અને ગૂજરાતની સેના અલગ રહી. આણીમગ, વિસલદેવ તો પોતાના અશ્વારો સહિત ઉત્તરોત્તર જય મેળવતો ચાલ્યો, અને અધર્મી લોકોના નાશથી “ધર્મક્ષેત્ર” ફેરવાતી ભૂમિ એક વાર ફરીથી તેવી કરવાનું અભિ-માનભરેલો લેખ પોતાના કીર્તિસ્તંભ ઉપર કાતરાવાનો માનવંતો દાવો તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધો.^૧

ચંદ બારોટના રચેલા પૃથુરાજ રાસાના ૬૬ અધ્યાય છે, તેમાંથી એકમાં, અજમેરના રાજાની વાતનો ઉઠાવ તથા જય પામેલા એકસંપી રાજાઓની સાથે, લીમદેવના અતડા રહેવાથી લગાઈ ઉઠી તે સંબંધી જે લખેલું છે તે અમારા વાંચનારાઓને નજર કરિયે જિયે.

ચંદ બારોટ ફેરે છે કે “આણુ પર્વત ઉપર યજ્ઞકુંડમાંથી ઋષિયોએ “એક પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, ને તેને રાજપદ આપ્યું. તેના વંશમાંથી મહાન્ “અને ધાર્મિક રાજા બાલણુ? નામે ઉત્પન્ન થયો. તેના પુત્ર વિસલદેવ થયો.

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૭ પૃ. ૧૮૦.

૨ આ તે કર્નલ હાર્ડે જેને બીર બીલમદેવ લખ્યો છે તે. એણે મહમૂદ મબનવી સામે બીટલીમઠ અથવા અજમેરનો ડુંગરી કિલ્લો (તારામઠ) રફ્યો હતો. ફિરોઝશાહના સ્તંભ ઉપર, એશિયાટિક રીસર્ચીઝના પુસ્તક, ૭ માના પૃષ્ઠ ૧૮૦ પ્રમાણે એનું નામ “વેલ્લદેવ” અથવા “વેલ્લદેવ” લખ્યું છે, ‘વ’ ‘ને’ ‘બ’ બે મળતા છે તેથી વિસલદેવ સામાન્ય રીતે બીસલદેવ ફેરવાય.

“તે વૈશાખ માસના શુદ્ધ પક્ષની પ્રતિપદા અને શુક્રવારે ગાદિયે બેઠો. છત્રીસે
“શાખાના રજપૂત અને ભાટ લોકો એકઠા થયા; વિસલને રાજછત્ર અર્પણ
“કર્યું; તેને કપાલે રાજતિલક કર્યું; અને બ્રાહ્મણો વેદ ભણવા લાગ્યા
“તથા ચંડીનો પાઠ કરવા લાગ્યા.

“વિસલના મસ્તક ઉપર રાજછત્ર ધરાયું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞકુંડ
“તૈયાર કરી તેમાં પંચસર મૂક્યા. ધૂમાડો નીકળ્યો, જ્વાળા ચાલી, બ્રાહ્મ-
“ણોએ મંત્ર ભણતાં અને આશીર્વાદ દેતાં રાજ્યાભિષેક કર્યો; અને સર્વ
“જન બોલી ઉઠ્યા-વિસલ, પૃથ્વીપાલ યશવંત થાઓ! યશવંત થાઓ!”

“વિસલે ઇન્દ્રના જેવું સુખ ભોગવ્યું; યશ અને ન્યાય તેણે પાછાં
“આણ્યાં; અજમેર નગરમાં રહેતાં, શત્રુને વશ કરતાં, વિસલે નિર્વિદ્ધ
“રાજ્ય કર્યું. ઘણાં મહાન નગર તેણે લીધાં; એના રાજ્યમાં આખું જગત
“એક છત્ર નીચે આવી ગયું.”

“વિશ્વકર્માએ જાણે તેનું નગર શોભાવ્યું ન હોય, એવું તેણે શોભા-
“વ્યું હતું. અધર્મ ફહાડીને તેણે ધર્મ વાસ્યો હતો; પાપનું કામ તેણે એક
“કર્યું નહિ. પોતાનો જેટલો હક્ક તેટલું તેણે લીધું, હક્ક વિના તેણે લોભ
“કર્યો નથી, ચારે વર્ણ^૧ ચોલાણને તાબે હતી; ૩૬ શાખારે તેની ચાકરીમાં
“હતી. વિસલરાજ, ધર્મધુરન્ધર, પૃથ્વીના ઉપર દેવ જેવો પ્રતાપી હતો.”

“એક સમયે, વિસલરાજ અરણ્યમાં હરિણને શિકાર કરતો હતો,
“ત્યાં એક સારી જગ્યા બેઠી તે ઢેકાણે તલાવ અંધાવાની તેના મનમાં
“પચ્છા થઈ. એક સારી જગ્યા તેણે શોધી ફહાડી, ત્યાં પર્વતમાંથી ઝરણું

૧ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ.

૨ ૩૬ શાખાના રજપૂત ફહેવાય છે. રજપૂતોની છત્રીય શાખાનાં નામ રાસા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે:—

છત્રીય.

૧ રવિ, ૨ યશિ, ૩ ભદ્ર વંશ, ૪ કાકરથ, ૫ પરિમાર, ૬ સદાવર,

૭ અહુઆણ, ૮ ચાહુકથ, ૯ ચંદ, ૧૦ સેદાર, ૧૧ અભિધર;

૧૨ દોયમત, ૧૩ મકવાણ, ૧૪ ગરઅગોહ, ૧૫ ગોહેલપત;

૧૬ છાપોકટ, ૧૭ પરિહાર, ૧૮ રાવ રાડોડ સુરોસજ્જત;

૧૯ દેવડા, ૨૦ ટોક, ૨૧ સિધવ, ૨૨ અનંમ, ૨૩ પોતક, ૨૪ પડિહાર, ૨૫ દધિખટ;

૨૬ કારટપાલ, ૨૭ કટપાલ, ૨૮ હન, ૨૯ હરિતક, ૩૦ ગોર, ૩૧ કમાખ, ૩૨ મટ.

“ બહેતું હતું. અને અરણ્ય પણ સારું હતું. અહિંયાં પોતાના મુખ્ય પ્રધાનને
 “ બોલાવ્યો, ને તેને કહ્યું કે, પુષ્કરના જેવું અહિં એક જળાશય બંધાવો. આ
 “ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને તે ઘેર પાછો વળ્યો; તેના મનમાં અનહદ આનંદ
 “ થયો. ધર્મના પુત્ર શુધિષ્ઠિરના જેવું તેણે રાજ્ય કર્યું. વિસલ એ એક પૃથ્વી
 “ ઉપર ઇન્દ્ર થઇ ગયો. માથે છત્ર ધારણ કરેલો અને બે પડબે ચંદ્ર જેને
 “ હળતાં એવો, અશ્વનીકુમારના જેવો, રણિયામણો આંખે દેખાય છે.
 “ પુતાસર, તુંવર છત્રીસે શાખા ત્યાં એકઠી મળી, શરવીર રાજાએ તેમને
 “ પોતાની પાસે બોલાવ્યા; તેમને પાનનાં બીડાં આપ્યાં; ગાંધર્વ લોકો તેની
 “ કીર્તિનું ગાન કરવા લાગ્યા; રાજા, હસતે મ્હોડે, નીચું ધાલી રહ્યો; દરબાર
 “ આકાશ મંદર જેવો દેખાવા લાગ્યો, તેમાં ચૌહાણ એ ચંદ્ર હતો. સર્વેની
 “ સલામ લઇને તેઓને રજા આપી. સર્વે ઉઠ્યા એટલે માંગણો આશીર્વાદ
 “ દેવા લાગ્યા. એક પ્રહર રાત્ર ગઈ એટલે રાજા મેહેલમાં પધાર્યો, ત્યાં
 “ કપૂર, સુખડ, કસ્તુરી અને બીજા સુગંધવાન પદાર્થો બેહેકી રહ્યા હતા.
 “ ભોંય ઉપર મૂલ્યવાન અત્તર છાટ્યું હતું. દીવાનખાનું લલકદાર રંગેલું
 “ હતું, તે આનંદ ઉપજાવવાને યોગ્ય હતું, તેમાં રાજા પધાર્યા. ત્યાં નાટક-
 “ કાર, ગવૈયા અને બીજા ગમ્મત કરાવનારાઓને બોલાવ્યા. તેની માનવંતી
 “ રાણી, પરમારપુત્રીનું સુખ તે ભોગવતો તે રૂપ યૌવનમાં અપ્સરા જેવી
 “ હતી, તેને તે પ્રાણના જેવી પ્રિય હતી, તેને એક ક્ષણ પણ તે વિસારતો
 “ નહિ, બીજી કોઈના ઉપર તે કદિ દષ્ટિ કરતો નહિ.”

પરમાર રાણિયે સારંગદેવ નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ્યારે પાટા

ડહો.

૩૩ ૩૪ ૩૫
ધ્યાનપાલક, નિકુંબર, રાજપાલ કવનીશ;

૩૬
કાલચુર, કે આદ દે, બરને બંસ છતીશ.

૧ સૂર્યવંશી, ૨ ચંદ્રવંશી, ૩ યાદવ, ૪ કકુથ (કચવા), ૫ પરમાર, ૬ સદાવર (તુંવર), ૭ અહુઆણ, ૮ ચાલુક્ય (સોલંકી), ૯ જંદ (રાંદેલ), ૧૦ શિહાર, ૧૧ આબિ-યર, ૧૨ દોયમત (દાદિમા), ૧૩ મકવાણા (ગ્રાહા), ૧૪ ગોહિલ, ૧૫ મહિલોત (સીસોદિયા), ૧૬ આપોલક (આવડા), ૧૭ પરિહાર, ૧૮ રાઠોડ, ૧૯ દેવરા, ૨૦ ટાંક ૨૧ સિધવ, ૨૨ અનિધ (અગન), ૨૩ પોતિક, ૨૪ પટિહાર (પ્રતિહાર), ૨૫ દધિખટ, ૨૬ કાર્ટપાલ (કારટ), ૨૭ કોટપાલ, ૨૮ હુન (હુલ કે હુણ), ૨૯ હરિતક (હાડા), ૩૦ ગોર (ગોડ), ૩૧ કમાખ (કમાડ કે જેઠવા), ૩૨ મટ (જટ), ૩૩ ધ્યાનપાલક (ધ્યાન-પાલક), ૩૪ નિકુંબ, ૩૫ રાજપાલ, અને ૩૬ કાલચુર (કાલચર).

ઉમરનો થયો ત્યારે કિરપાળ કાયસ્થને સુપ્રત કરીને તેને સામ્રાજ્ય નગરમાં મોકલ્યો. આ નગર સાકંભરી દેવીને મનગમતું હતું, અને તે કુંવરના રહેઠાણ સાફ ઠરાવી રાખ્યું હતું. તેને યોગ્ય કન્યા મેળવી આપવામાં આવી હતી તે “શવળ દેવરાજની પુત્રી નામે ગૌરી, કામની પાસે રતિ શોભે, તેમ સારંગદેવને પડખે શોભતી હતી.”

આ પ્રમાણે કલ્યાણકારી શકુનિયાળ ચિહ્નથી વિસલના રાજ્યનો પ્રારંભ થયો; પણ તેની ચડતી કળા પછવાડેથી વધારે ઘેરાઈ ગઈ, અને અંદ બારોટ ફેલે છે કે, એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો તેનું કારણ દેખીતું છે, તે એ કે, તેની એક રાણી પરમારપુત્રી હતી, તે એકલીના ઉપર જ તે સર્વ રાણિયો કરતાં વિશેષ મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી બીજી રાણિયો અને તેમનાં સગાંવાહાલાંઓને અદેખાઈ ઉપજી. તો પણ શિવના આશ્રયથી તેને તેની સત્તા પાછી મળી, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તેણે ત્રાસદાયક રીતે કરવા માંજો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તે નિર્ભયાંદ કામને વશ થઈ ગયો ને એની પ્રજા દેશ છોડીને ટોળે મળી ઉચાળાભરી જવાને તૈયાર થઈ.

“નગરવાસી લોકો, ટોળેટોળાં મળીને, પ્રધાનને ઘેર ગયા, અને ફેલેવા લાગ્યા: ‘હ્રી અને પુરુષ બંનેના ઉપર સંકટ ગુજરે છે માટે અમે અહિં ‘રહીશું નહિ અને કોષનાં માસ્કાં જતાં રહીશું.’ ઉક્તેણા લોકોને પ્રધાને ‘ધીમા પાજા. તેમનામાંથી જે મુખ્ય હતા તેઓને અને રાણિયોને લઇને ‘સર્વે વાળું રાજ પાસે આવ્યું. તેઓ ફેલેવા લાગ્યા કે ‘ભૂમિનું રક્ષણ કરવાને રાજ્યએ ખંડાર ફરતાં રહેવું. ભૂતળમાં ધણા રાજ્યો છે; એવા ‘કાંટાનો નાશ કરવા અધિરાજ્યએ આક્રમણ કરીને તેઓનાં નગર અને ‘પ્રાન્ત સ્વાધીન કરી લેવાં જોઈયે.’ તેમના ફેલેવાનો ભાવાર્થ રાજ સમજ્યો. ‘તે બોલ્યો:—‘મારામાં જે ભડકો ઉઠ્યો છે તે તમને દઝાડે છે. વાર તમે ‘ફેલો છો તે પ્રમાણે હું કરીશ; હું કિરપાળને તેડવા મોકલું છું ને જે જે ‘દેશ જવાને તમને ઘટિત લાગતું હોય તે તે દેશ હું ઘોડે ચડીને તમારી ‘સાથે આવું છું.’

“પછી તેણે પોતાના સર્વે મંત્રિયોને આજ્ઞા આપી, અને કિરપાળને

૧ મુસલમાનોએ હિન્દની સીમા ઉપરની કેટલીક જગ્યાઓ લઈ લીધી હતી તે પાછી હસ્તગત કરવા માટે વિસલદેવના ઉપરીપક્ષા નીચે બધા હિન્દુ રાજ ભેગા બળ્યા હતા પણ ગૂંજરાતનો ભીમદેવ બળ્યો ન હતો, કોઈ સોલંકી માન આપવા આવ્યા નહિ વગેરે બપાણે અંદે કસ્યું છે તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. જો ભીમદેવ ભેગો બળ્યો હોત તો મુસલમાનો પગ હિન્દમાંથી નીકળી જત. ૨. ઉ,

“તેડું મોકલ્યું. તે સામ્બારથી અજમેર નગરમાં આવ્યો. આવીને
 “રાજાના ચરણને તેણે સ્પર્શ કર્યો. નજરાણામાં એક તરવાર લાવીને તેના
 “મુખ આગળ મૂકી, તેની મૂઠ અને મિથિયું રત્નજડિત હતાં, રાજાએ
 “તે કડે બાંધી; મુહૂર્ત જાણનારા પ્રવીણ જોશિયોએ શુભ મુહૂર્ત વર્ણવ્યું.
 “રાજા બોલ્યો:—‘સાંઈ મુહૂર્ત આપ્યું તે પ્રમાણે નવખંડ પૃથ્વીમાં હું મારી
 “તરવાર ચલાવીશ, ને આખું જગત્ હું મારે સ્વાધીન કરી લઈશ; મેરના
 “જેવા અચલ રાજાઓ હશે તેો પણ હું તેઓને ખંડિયા કરી દઈશ.
 “અરે! કિરપાળ! માંઈ કહ્યું સાંભળ, ખજાનો લઈને મારી સાથે ચાલ—
 “વિસલ સરોવરે આપણા તંથુ ડોકાવો.’

“દશે દિશાયે તેણે તેડાં મોકલ્યાં કે બધાએ આવીને મને અજમેર
 “મળવું. મહાન શ્રીપરિહાર આવીને તેના વાવટાને મળ્યો, મંદોવરના ધણિયે
 “આવીને તેનો ચરણ-સ્પર્શ કર્યો, બધા ગહિલાટ (ધેડોટી) મેળાને માથે થઈ
 “આવ્યા. રામગોર, તુંવર, પાવાનો ધણી, મેવાડનો રાજા મહેશ, દુનાપુરનો
 “મેદિહલ^૧ પોતાના સાથ સહિત આવ્યા. જોડાય પણ પોતાનું પાયદલ લઈને
 “આવ્યો, સિંધનો રાજા નાશીને સિંધ જતો રહ્યો, ભટનેરના રાજાએ
 “નજરાણો મોકલ્યો, મુલતાન સુધીના રાજાઓ તેને આવી મળ્યા. જેસલમેર
 “આસા પહોંચી, બધા મહોટા ભૂમિયા તામે જ હતા; ચાદવ, વાઘેલા, મોરી,
 “મહાન ગૂર્જર, સર્વેએ તેના તેડાનું પણ રાખ્યું. અંતરવેદમાંથી કુરંજ
 “આવ્યો. બધા મહેરે તામે થઈ તેનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. જેતસિંગ આસા માથે
 “ચડાવી નીકળ્યો; ને સાથે તચિપુરના રાજાને લેતો આવ્યો. ઘણા પરમાર
 “ઘોડે ચડ્યા; દાર તેની પાછળ ચાલવા આવ્યા; ચંડેલ, દાહીમ એઓએ
 “તેની પૂજા કરી, તરવાર ધૂમાવીને સર્વે ભૂમિયાને સ્વાધીન કરી લીધા.

“કાઈ સોલંકી માન આપવા આવ્યા નહિ, તેઓ કડણાશથી તર-
 “વાર પકડી આઘા રહ્યા. આવું જોઈને જેતસી ગોલવાલ બોલ્યો: ‘અજ-
 “મેરમાં આપણાં ઘર અને નગરને સાચવવા થોડી ફોજ મૂકી, આપણે
 “ચાલો, ચાલુક્ય બચી જવાનો નથી.’ કુચ ઉપર કુચ કરતા ચોદાઓ
 “ચાલ્યા પર્વતને રસ્તે, રાજા પોતાનો પહેલો ધા સોલંકી ઉપર કરવાને
 “ચાલ્યો. ઘણા કિલા તેણે જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. તેણે આબોર લીધું
 “ને તેનો કાટ તોડી નાંખ્યો; પહાડોમાં અને જંગલોમાં શત્રુઓ નાશી ગયા.

૧ મેદિહલ છે તે મનિક જતથી ઉત્પન્ન થયેલી ચોદાજાની એક શાખા છે—
 દાંડ રાજસ્થાન, ભાગ ૨, ૪૪૫ એ પ્રમાણે જ બીજા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૪૬ માં છે.

“આણુ ઉપર ચડી તેણે અમળેશ્વર જોયા; લાગત તેણે તાબે કરી લીધું, સોરઠ જે
“ગિરનારની ભૂમિ ત્યાંથી એને માન મળ્યું અને ખંડણી મળી—લડાઈ મળી નહિ.

“ગૂજરાત જે સીતેર નગરની ભૂમિ હતી તેમાં આણુકચરાવ આણુક
“યોદ્ધો હતો. સમાચાર સાંભળીને આણુક ઘોડે ચડી આવ્યો, શિવ અને
“દૂર્ગાની તેણે પૂજા કરી. પોતાને ખબર તેણે બાલો મૂક્યો, તેની સાથે ત્રીસ
“હજાર ઘોડેશ્વર હતા. સીતેર મદઝરતા હાથિયો હતા; બે ગાઉને છેટે તેણે
“છાવણી નાંખી. ચોહાણે ધુંધાટ સાંભળ્યો—આણુકચ રાવના ધપવાને.
“ધુંધાટ રાજા વિસલે સાંભળ્યો. રણુઘોડો મંગાવીને તે અશ્વાર થયો. રાજ્ય-
“ડંકા ગજવ્યો, સેનાને કમમાં ગોઠવી દઈ તે આગળ ચાલ્યો. વર્ષા ઋતુમાં
“જેમ તમરાં અવાજ કરે છે તેવું દેખાવા લાગ્યું; ઢાલો ચકચકવા લાગી,
“લાલા ઝળકારા દેવા લાગ્યા; યોદ્ધાઓને મન આનંદ હતો, કાયરને મન
“કષ્ટ હતું, આણુકચની ભૂમિનો નાશ કરી દરિયાની ભરતીની પેઠે સેના આગળ
“ધસી. રસ્તે જતાં નગર, શહર અને ગામડાં જે આવ્યું તે વૂંટતા ગયા.

“આણુકચે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ધુંધવાઈને જેમ ભડકા થાય છે
“તેમ ધુંધવાઈને તે સાવચેત થયો, આણુકચાચ આણુકચ યોદ્ધો, પાણી મંગાવી
“નહાયો; વિજયનું ચરણામૃત લીધું. હરિને ગળામાં પહેરી લીધા અને બોલ્યો
“જે અર્થ સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ. (આજે હું જય પામવા કે મરવા
“ભડું છું.) જે હું નાસું તો મારા કુળની લાજ જાય. આખી ભૂમિમાં કોઈ
“યોદ્ધો નથી જ, કે હથિયારથી હરકત થયા વિના વિસલ ચાલ્યો જાય છે?

“શ્રીકંઠ બારોડને શત્રુની પાસે મોકલ્યો, તે વિસલદેવ ચોહાણને જઈ
“મળ્યો; હાથ ઉંચા કરી તેણે આશીર્વાદ દીધો; આણુકચાચની હાલચાલ વિષે
“તેણે તેને કહ્યું: ‘તમારે જે કરવાનું છે તે રાજા સાથે કરવાનું છે, રૈયતની
“સાથે તમારે શું કામ છે? તમે તેમને બહુ હાનિ કરી છે. કોઈ હિન્દુ રાજા
“એવું કરે નહિ. રૈયતને દુઃખ દેતો બંધ થા ને ઘેર પાછો જા. અજમેર
“જઈ પહોંચ ને ત્યાં રાજ્ય કર. આણુક રાજાએ કહ્યું છે કે, ‘હું ક્ષત્રીય જાતિનો
“છું, લડાઈ ચલાવવાનો મારો ધર્મ છે, નાસવું એ મને દુઃખદાયક છે, પણ
“મોતનો દિવસ તો મારો ઉત્સવનો દાહાડો છે, મારી આસપાસ સામંતો છે
“તે કુલીન જાતના છે. અમે તમારાથી પાછા હાલવાના નથી, જે તને એમ પર-
“વડે નહિ તો પાછો જા ને લડાઈ કરવી છોડી દે. રણુક્ષેત્રમાં સામો થઈશ નહિ.’
“ચોહાણને આવો નિરોપ પહોંચ્યો એટલે તેણે રાજાડંકા વગડાવ્યો. ઘોડા અને
“હાથિયો ઉપર સામાન સમઝાવ્યો. યોદ્ધાઓએ હથિયાર ધારણ કર્યાં. બન્ને
“સેના પાસે પાસે આવી ગઈ. તે દરિયાનાં મોઝાંની પેઠે શિખર નમાવતી

“દેખાવા લાગી. ચૌહાણે ચકાવો રચાવ્યો. અને ખોલ્યો:—‘હવે આપણે જોઈયે
“છીએ કે આલુકરાય, અભિમન્યુની? પેઠે તે કવો લાગે છે. જેવો લેખ
“લખ્યો હશે તેવું નિપજશે.

“અંને સેના મળી; યોદ્ધાઓ પોતાના મિત્રોને ફહેવા લાગ્યા: ભાઈયો!
“ભાઈયો! મારો, મારો!’ તેઓ લજા ને એક ખીજને કલ કર્યા. આલુક્યની
“સેના પાછી હઠી; આલુકરાય તેઓની એથે આવી પૂહોંચ્યો, ગાઠ વ્યૂહ તેણે
“હલાવ્યો. પરિહાર અને ગહિલાટે પૂઠ ખતાવી. પરિહાર તુંવરના ઠેકાણા ભણી
“દોડ્યો; ગાઠ વ્યૂહ ફૂટ્યો, અને એકઠો લોચો વળી ગયો. આ વેળાએ
“ખંધાર અને ખલોચ શૌર્ય રાખી કંઈ ગણકાર્યા વિના આલુક સામા થયા.
“યોદ્ધાઓના ડગલા, જેમ તેઓ હોળી રમ્યા હોય તેમ લાલ રંગાયા; તેઓ
“લોહીલોવાણુ થઈ ગયા. વસંતઋતુમાં જેમ પાલાશ(કેસુડાનું)નું ઝાડ લાલ
“ફૂલથી છવાઈ જાય છે તેમ હાથિયો લોહી વહેતા ચળકતા દેખાયા. આલુક
“અને વિસલ એક ખીજને દેખાવા લાગ્યા. તે જણે સૂર્યના સામા થયાથી
“ચંદ્ર ઝાંખો દેખાય છે તેમ દેખાવા લાગ્યું. આલુક્ય ઘોડે ચડેલો હતો,
“ચૌહાણુ હાથી ઉપર બેઠો હતો; અને રાજાઓ ભયંકર લડાઈ લજા. આલુક
“જઈને ન્યારે પોતાના ઘોડાને હાથીના દંતુશણે ખઝાઓ ત્યારે એક ખીજનાં
“હથિયાર ભેગાં અથડાયાં. રાત્રિ પડી એટલે યોદ્ધાઓ ધૂટા પડ્યા; તેઓ પોત-
“પોતાની છાવણીમાં ગયા અને ધાયલ થયેલાની સારવાર કરવા લાગ્યા.”

“ખીજે દાહાડે સવારમાં આલુક્યના મંત્રિયો ભેગા થઈને આવ્યા. અને
“તેમનો રાજા જણે નહિ એમ ચૌહાણુને નિરોપ મોકલ્યો. પાવાનો ધણી
“આ સાંભળીને રાજા પાસે ગયો. તેણે કિરપાળને ખોલાવ્યો. આલુક્યના
“મંત્રિયો તેઓને મળવાને ગયા; તેઓ ખોલ્યા, જે જે માગો તે તે અમે
“લાવીને તમારે પગે મૂકીયે. રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું: ‘સાંભળો, અહિ હું
“એધાણી રાખી જાઉં છું; એક માસ પછી હું અહિ એક નગર પાંધીશ—
“આ માન્ય કરો ને ભેટ લઈ આવજો. આ પ્રમાણે કાલકરાર થયા. ચૌહાણુ
“રણક્ષેત્ર જિત્યો—આલુક્ય ધાયલ થયો હતો. વિસલનગર સ્થાપીને વિસલ
“પાછો ઘેર ગયો.”

૧ અકબૂહ મહાભારતમાં કૌરવની સેનાએ રમ્યો હતો, અર્જુનનો પુત્ર અભિ-
મન્યુ છ કોઠા પાર પડી ગયો હતો ને સાતમાના નાકા આગળ મરાયો હતો.

૨ કર્ણે દર્શના વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના ગ્રંથને પૃષ્ઠ ૧૭૨ એ લખ્યું છે કે, મરાઠા
થયો તેમાં એક ક્લબ એવી હતી કે, આલુક્યે પોતાની કન્યા વિસલદેવને પરણાવવી.
વળી હમિર રાજાના પક્ષકર્મના એક હમિર રાસાનું પ્રમાણ આપી લખ્યું છે કે, બીમના
પુત્ર કર્ણને વિસલદેવ કેદ કરી લઈ ગયો હતો.

વિસલ અજમેર પહોંચ્યા પછી, તેણે થોડી વાર છોડી દીધેલી ચાલ પાછી ચલાવી, એક વૈરાગ્યુ સ્ત્રીનું પતિવ્રતાપણું બંગ કરાવ્યું. તે દુર્ગુણની શિક્ષા તેને કેવી થઈ અને મનુષ્યનો અવતાર છોડી મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનાર અસુર અથવા દાનવ કેવો થયો તે વિષે ચંદ આરોટ વર્ણન કરે છે. તો પણ લોકમાં સામાન્ય વાત એવી ચાલી હતી કે સાપના કરડવાથી તે મરણ પામ્યો ને પરમાર રાણી પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.

વિસલની પછવાડે સારંગદેવ ગાદિયે બેઠો. તેણે ખેલું કામ તો એ જ કર્યું કે પોતાની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેના રક્ષણ સારું રણચંભારના દુર્ગમ કોટમાં પહોંચતી કરી. એ કોટ તેના કુટુંબનું સ્થાન હતું. અજમેરમાં એક દાનવ ભરાઈ પેડો હતો તેનો નાશ કરવા ઉપર તેણે પછીથી લક્ષ દોડાવ્યું. આ દાનવે પોતાના ઉન્મત્તપણાથી અને અકરાંતિયાપણાથી અજમેરને ઉજ્જડ કર્યું હતું; પણ તે આ કામમાં જય પામ્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસનું બલિદાન થઈ પડ્યો.

સારંગદેવ અને ગૌરીનો પુત્ર આનો હતો તે એની ધારણામાં વિશેષે કરીને પાર પડ્યો. તેણે પોતાના બાપના કરતાં ઉઘટો જ માર્ગ પકડ્યો, અને હથિયાર પકડી દાનવની સામે થવાને બદલે તે તેને શરણુ થયો, અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. આવી તેની સમ્મતા બેઠને દૈત્ય તેની ઉપર ખુશી થયો, અને આનાના વંશના પિતા પછી પુત્ર એ પ્રમાણે અજમેરનું રાજ્ય કરશે એવું વરદાન આપીને તે આકાશમાર્ગે નિગમબોધ જે જમના નદી ઉપર છે ત્યાં ગયો અને અનંગપાળ તુંવારે દિલ્હી સ્થાપી ત્યાં સુધી ૩૮૦ વર્ષ લગણુ પાપનું પાયશ્ચિત્ત કરવાને રહ્યો. તેના શરીરના ભાગમાંથી, ચંદ આરોટ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજના સામંતો પ્રકટ થયા અને કવિ પોતાને વિષે કહે છે કે હું તેની જીભથી ઉત્પન્ન થયો છું.^૧ આના પછી તેનો પુત્ર

૧ પૃથ્વીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૧૫ માં થયો. તે વિષે દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે:— વિસલદેવ એક નાગકન્યા પરણ્યો હતો અને તેના ઉપર બીજી રાણિયો કરતાં વિશેષ પ્રેમ રાખતો તેથી નાગકન્યાને ઝેર દઈ મારવાની ધારણા કરી તે બજારમાં આવતાં તલાવમાં મૂકેલ હતો તેમાં પોતાની પાસેના મણિના મહિમાથી નાગકન્યા વિસલદેવને લઈને તેમાં વસવા લાગી. મણિનો મહિમા રાણિયોના બજારમાં આવતાં રાજની પાપડીમાં તે મણિ રાખતો તેમાંથી ફાડી લઈને બાળી નાંખે. મણિના મહિમાથી રાજને જલમાં માર્ગ મળતો તે હવે બંધ થયો તેથી નાગકન્યાનો વિશેષ શતાં થયો બની ગયો. એક વાર કાઈ ઋષિના તેના બેવામાં આવી. તે નાગકન્યા જેવી સ્વરૂપમાં હોતાં તેને વળગવા જતાં તેણે સાપ દીધો એટલે રાક્ષસ બની ગયો. ચાર

જ્યસિંહદેવ મારિયે બેઠો તેના પછી તેનો પુત્ર આનંદદેવ ગાદિપતિ થયો તે, પૃથિરાજનો દાદો થાય, અને બીજા ભીમદેવનો સામાવાળિયો જે સોમેશ્વર તેનો બાપ થાય.

પહેલો ભીમદેવ ઉદયામતિ બહેરે પરણ્યો હતો. એને પેટ કર્ણ નામે કુંવર પ્રસવ્યો હતો. આ રાણિયે અણહિલવાડમાં એક વાવ કરાવી છે તે એકલી જ માત્ર ખંડેર અવસ્થામાં હાલ રહેલી છે, બાકી વનરાજના વંશનાં સ્મરણાર્થ થયેલાં બધાં બાંધકામનો નાશ થયો છે. આ વાવને રાણીની વાવ કરીને કહે છે. ભીમદેવને વળી બીજા બે કુંવર હતા, તેમાં એકનું નામ મૂળરાજ અને બીજાનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. આગળ વાંચતાં જણાશે કે આ બન્ને કુંવર કર્ણના પહેલાં જન્મ્યા હતા. મૂળરાજની માતાનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી; ક્ષેમરાજની માતાનું નામ બકુલાદેવી હતું, તે સો વશા તો રાખ હતી અને નીચા કુળની હતી. પ્રઅંધચિતામણિનો કર્તા કહે છે કે, તે ગણિકા હતી, અને ભીમદેવે એક ગુલામ તરીકે વેચાતી લીધી હતી. ક્ષેમરાજનું નામ કેટલીક વાર હરિપાળદેવ લખવામાં આવ્યું છે, તે તેની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં વિધ્વજની પૂજા કરવા ઉપરથી કદાચિ પશું હશે.

એમજ આચાર્ય, મૂળરાજની નીચે પ્રમાણે વાત કહે છે, તે આશ્ચર્યકારક છે, પણ તેના ઉપરથી પહેલા ભીમદેવના વારામાં ઉપજની વસુલાત વિધેની વ્યવસ્થા કેવી હતી તે જાણવાને બની આવે છે; અને વળી ગૂજરાતના ખેડુત, હાલ ઉપજ ઉધરાવતી વેળાએ હડીલાપાણું બતાવે છે, અને કુમળી નજરથી જુજ કરનારા જણાય છે તેવા જ તે વેળાએ હતા. એક વેળાએ, “એક વર્ષ ગૂજરાતમાં વર્ષાદ પડ્યો નહિ ત્યારે ડંડાઈ અને વિશે-” “પક ગામના કુટુંબિકા (કણબિયો) રાજને ઉપજનો ભાગ આપવાને

પહેલો પછી સોમેશ્વર થયો તે રાક્ષસ સંબંધી વૃત્તાન્તથી જાણીતો થયો હતો. એક સમયે એક બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રીના દુઃખથી કંટાળીને પેલા રાક્ષસ પાસે ગયો તેને તે પૂછવા લાગ્યો કે, તું શા દુઃખનો મારયો મારી પાસે મરવા આવ્યો છું? તે કહે કે, મને સ્ત્રીનું દુઃખ મોટું છે. રાક્ષસે તેને દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે, આ દ્રવ્યથી તારી સ્ત્રી રાજ રહેશે પણ તેના બદલામાં તું સોમેશ્વરને મારી વતી કહેજે કે, હું સૂરવર રૂપે વનમાં ફરીશ તે પ્રસંગ જોઈ મારો વધ કરી તે માંસનું બક્ષણ કરીશ તો મારો ઉદ્ધાર થશે અને જે માંસ બક્ષણ કરશે તેઓને પુત્રોની પ્રાપ્તિ થશે. સોમેશ્વર પોતાના વિશ્વાસુ સાથિયો લઈને ત્યાં ગયો અને રાક્ષસની ઇચ્છા પ્રમાણે કચ્છ એટલે તેને પૃથિરાજ થયો તેમ જ તેના સાથિયોના પુત્ર પૃથિરાજના સોળ સામંત અને સૂરમા થયા. સૂરવરની જીભ લાટના ખાવામાં આવી તેથી દેવીનો વરદાયી ચંદ્ર બાઢ તેને થયો. ૨. ઉ.

“શક્તિમાન ન હતા. એક મંત્રીને (હાથમાં) મ્હેતો અથવા તલ્લાટી રહેવાય છે)
 “તપાસ કરવાને મોકલવામાં આવ્યો, તે જે લોકોની પાસે કંઈ માલ-
 “મિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો, અને લીમના આગળ
 “રજુ કર્યા. એક દિવસે સવારમાં મૂળરાજ કુંવર સત્યવક્તા અને વચન-
 “પાલક ગણાતો હતો તે, તે જગ્યાની પાસે ફરતો હતો; તેની સાથે રાજનો
 “સોંપેલો એક દાસ હતો તેણે આ સર્વ માણસોને ડરીને માંહોમાંહે વાન
 “કરતાં જોયા, તેની પૂછપરછ કરતાં, પોતાના ચાકરની હસ્તક સર્વ વાન
 “મૂળરાજના જાણવામાં આવી, તે સાંભળીને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.
 “તરત જ પછી રાજને પોતાની ઘોડા ઉપર બેસવાની કળા ઉપરથી પ્રસન્ન
 “કરીને, તેણે કંઈ માગવાનું કહ્યું તેના બદલામાં, રાજની પાસે માગી લીધું કે
 “પેલા કુટુંબિકા(કણ્વિયો)નાં નાણાં પાછાં આપો. રાજની આંખમાં હર્ષનાં
 “આંસુ આવ્યાં, અને તેના કહેવા પ્રમાણે કહ્યું, તથા તેને હડ કરીને
 “કહ્યું કે તું પોતાને વારસે બીજું કંઈ માગી લે.”

“પેલા લોકોને કેદમાંથી છોડી મૂક્યા એટલે તેઓ મૂળરાજને ચ-
 “રણરૂપરૂ કરવાને આવ્યા. કેટલાક તો જાણુ તેની ચાકરી કરવાને તેની પાસે
 “રહ્યા. બાકીનાએ તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસારી.”

“પછી તરત જ મૂળરાજ મરણ પામ્યા પછી પોતાના દયાળુ સ્વભા-
 “વને લીધે સ્વર્ગમાં ગયો. રાજ અને તેનો દરબાર તેમ જ જે લોકોનો તેણે
 “વચ્ચે પડીને ધૂટકારો કર્યો હતો, તે સર્વે તેના મરણથી દુઃખના દરિ-
 “યામાં પડ્યા; રહેતાં રહેતાં વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો
 “તે ઉપરથી, હાથીના સરખી દિલગીરીનો દંતુશળ દબાવી દીધો. બીજે વર્ષે
 “પુષ્કળ વર્ષાદ પડવાથી ખેડુતો રળિયાત થયા, ને બધી જાતનું અનાજ
 “સારી પેદ પાક્યું; એટલે ગયા વર્ષનો અને ચાલતા વર્ષનો રાજભાગ રાજને
 “આપવાને લોકો આવ્યા. ચડેલું લેવાને લીમદેવે ના કહી, પણ ખેડુતોની
 “પ્રાર્થના કરવા ઉપરથી, અને પક્ષકાર રાજ રહે એવો હરાવ કરવાને ખેડુ-
 “તોના સંબંધમાં પંચ હરાવવાની છવટે તેણે હા કહી. પંચે હરાવ કર્યો કે
 “બન્નેને વર્ષની ઉપજનો ભાગ રાજને હસ્તગત કરવો ને મૂળરાજ કુંવરના
 “સુખને અર્થે ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું દેવાલય બંધાવવાના કામમાં તે વાપરવો.”

દ્વાયાશ્રયનો કર્તા લખી ગયો છે કે, લીમદેવે પોતાના રાજ્યની સમા-
 મિતી વેળાએ, મૂળરાજ જે સોલંકી વંશનો પ્રથમ રાજ થયો તેની અને
 તેના બીજા પૂર્વજોની રીતિ પ્રમાણે, પોતાના પાટવી કુમાર ક્ષેમરાજને રાજ્ય
 સોંપીને સ્વર્ગ મેળવવા સારૂ તપશ્ચર્યા કરવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ ક્ષેમ-

રાજ, આપવા ધારેલી સત્તા લેવાની ના કહીને બોલ્યો: “હું આપનાથી વિખુટો પડવાનો નથી, પણ હું આપના એકાન્ત વાસમાં આપની સાથે આવીશ.” કેટલીક રકઝક થયા પછી લીમદેવ અને દ્વેષરાજે મળીને કર્ણને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને બંને ત્યાગી થયા. પછી તરત જ લીમદેવ સ્વર્ગવાસી થયો.

દ્વેષરાજને પોતાના પિતાનો વિયોગ થયો તેથી દુઃખ પામીને સ્વસ્વ-તીને કિનારે ઝુન્ડિક્ષ્વર (મંડુકશ્વર) નામે પવિત્ર સ્થાન છે ત્યાં જઈને રહ્યો; આ સ્થાન દ્વાધસ્થલી અથવા દેથલી નામે ગામ છે તેથી બહુ આધે નથી. માટે આ ગામ દ્વેષરાજના કુંવર દેવપ્રસાદને કર્ણરાજાએ એટલા માટે આપ્યું હતું, કે ત્યાં વસવાથી પોતાના પિતાના વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તેની સેવા કરવાને બની આવે.

પ્રકરણ ૭.

રાજા કર્ણ સોલંકી—મયજીદ્દવીનો રાજ્યકારભાર—

(ઈ. સન. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪)

સિદ્ધરાજ.

રાજા કર્ણ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪) પરભાસ્વા લોકાના ભણીથી ગૂજરાતમાં લડાઈઓ ચાલી નહોતી; એમ કહેવાય છે કે, એની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓએ, પોતાના ખંડિયા રાજાઓ ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડેલી, તે આ રાજાએ ચાલતી રાખી, પણ આસપાસના સત્તાવાન રાજાઓ સાથે તેણે લડાઈ કરી હોય એવું લખેલું નથી. તથાપિ કર્ણને આવેા પ્રસંગ મળ્યો તેથી મેવાસનો ઉજ્જવ અને પેસાય નહિ એવો દેશ નામે કરી લેઈને પોતાના રાજ્યનું બળ દૃઢ કર્યું.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં છે કે, ઘણા પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં ગંગલી લોકો વસતા હતા, તેમના વંશજ હજી જોવામાં આવે છે, તેઓનો બધો દેખાવ એક બીજાને મળતો આવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ અથવા રાજ્યનો પ્રકાર કેવો હતો તે વિષે કયાંય વૃત્તાન્ત પણ થોડો જ મળેલો છે. અશ્વપ હેઅ-રના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ પશ્ચિમ અને મધ્ય હિન્દુસ્થાનના મૂળ રહેવાસી હતા.

૧ સંવત્ ૧૧૨૮ ના ચેત્ર વદિ ૭ સોમવાર, હસ્ત નક્ષત્ર, મીન લક્ષમાં રાજ્યાભિષેક થયો એમ મેરૂતું લખે છે. ૨. ઉ.

એમાં કશો વાંધો નથી, અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળનારા લોકો, પછીથી તે મમે ત્યાંથી આવ્યા, પણ તેનના આક્રમણથી તેઓ પોતાના કિલ્લાઓમાં ભરાઈ પેઢા, અને તેમનું દુઃખદાયક અને નિરૂપાય શ્રવતર થઈ ગયું; “આ વાત રજપૂત લોકો “ તેમની મેળે ખરી રીતે માન્ય કરે છે અને તેમના કથારૂપી ઇતિહાસમાં પણ “ કબુલ કરે છે કે તેમનાં ઘણાં ખરાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને કિલ્લા કલાણા કલાણા બીલ સરસ્યાએ વસાવ્યાં હતાં અને તેમની પાસેથી સૂર્ય વંશિયોએ જિતી લીધા હતા.” ભાટ લોકો કહે છે કે, ઊત્તાનપાદ જે કાઈ ઋષિના શાપથી મરણ પામ્યો હતો તેના વંશમાં વેણુ થયો, તેના શરીરમાંથી લીલ અથવા કૈયો ઉત્પન્ન થયો હતો તેનાથી તેઓની એક શાખા ચાલી. કૈયો આણુની આણુબાણુના વગડાઓમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેણે એક છોકરો મૂક્યો હતો તેનું નામ અન્નન્યાહુ હતું, તે ધણો બળવાન હતો અને તે પણ એના બાપવાળા પ્રાન્ત ઉપર જ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેનાથી ગ્રાહો થયો તે તારક અથવા ખારવાનો ધંધા કરતો હતો, અને ન્યારે રામે પ્રથમ અયોધ્યા છોડ્યું ત્યારે એને ઘેર વાસો કર્યો હતો, ગ્રાહાથી બધા બીલ લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યાર પછી તેઓની દશ શાખાઓ થઈ.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, કૈયાની જાત યૂજરાતમાં વસી હતી. મત્સ્ય-નગર અથવા વૈરાટપુર, જેની જગ્યાએ હવણાં ધોળકા કસબો છે એવું માનવામાં છે, ત્યાંના વૈરાટ રાજા પાસે ન્યારે પાંડવો જન્મને રહ્યા, ત્યારે સુદિષ્ણા નામે કૈયા જાતની રાણી તેમના જોવામાં આવી હતી, અને તેના બાઈ કૈયા કીચક દ્રૌપદી ઉપર બળાત્કાર કર્યો એટલા માટે લીમ પાણ્ડવે તેનો શ્રવ લીધો હતો. આ કૈયા વિષે એવું લખ્યું છે કે, તે પોતાની જાતિના લોકો સાથે રહી, સર્વે લડાઈમાં જિત મેળવીને, અને રાજા દુર્યોધન અથવા તેના મિત્ર સુશર્માના તાબાના ત્રિગર્ત^૧ દેશનો નાશ કરીને તરત જ પાછો આવ્યો હતો.

માન્ધાતા રાજાના બાપ યૌવનાશ્વથી કોણી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ઉપરના સરખું નહિ માનવાજ્ઞેગ કથન ચાલે છે. તેઓનો પૂર્વજ કોણી હતો, તેને એક ઋષિએ વગડામાં ઉછેર્યો હતો, તે હમેશાં જંગલમાં રખડી ખાતો. ભાટ લોકો કહે છે કે, તેના વંશજ જે કે તે વસ્તીમાં થોડા જ ઉપયોગના હતા તે પણ જંગલમાં સિહના જેવા હતા. આ કોણી લોકો સિંધુ નદીની પડોશમાં દરિયા કિનારે ધણુકાળ સુધી રહ્યા, પણ હિંગળાજ માતા તેઓને નળ પાસેના દેશમાં લાવી, અને તેઓ પોતાની સાથે બિરડ નામે બીજ લાવ્યા તે એવું હતું કે દુકાળની વેળામાં પણ અફળ જાય નહિ. આ વેળાએ આ લોકો મહેર

૧ હવણાંનું તિર્હત જે નેપાળની દક્ષિણે છે.

તેમ જ કોળી ફેલાતા હતા, અને સોનંગ મહેર તેઓનો ઉપરી હતો. તેને બાર છોકરા હતા, તેમાંથી દરેક, એકેકા કુળનો ઉપરી ફેલાયો. મ્હોટો છોકરો નરવાન કરીને હતો તે નળ આવલીમાં જઈને વસ્યો. ત્યાં હિંગળાજ દેવિયે પોતાને માટે બંધાવેલા દેવલમાં નિવાસ કર્યો હતો. આ દેડું હવણું નથી પણ નળમાંના એક ખેટ ઉપર તેનું સ્થાન બતાવવામાં આવે છે, ત્યાંનો એક આરો હવણું હિંગળાજનો આરો^૧ કરીને ફેલાય છે. બીજો છોકરો ધન મહેર અથવા ધાંડ હતો, તેણે ધંધુકા વસાવ્યું, તે ધણું વર્ષ સુધી તેના વંશજોના કબજામાં રહ્યું, અને તે એટલો બધો બળવાન થયો કે પોતે રાજાનું પદ ધારણ કરી લીધું. “તેની પાસે પંદર હજાર પાળા હતા, અરાડ હજાર “અશ્વાર હતા, અને તેના કિલ્લા આગળ આઠ હાથિયો માથાં ઝોકાવતા હતા.” બીજા ભાઈઓને દરેકને અંકેકું ગામ હતું. ભાટ ફેલે છે કે, આ સમયે ગૂજરાતમાં ભારે વસ્તી નહતી, પણ મ્હોટો વગડો હતો તેથી બીજા અને કોળિયોથી નિર્ભયપણે રહી શકાતું હતું. તેઓ હાલની પેઠે તે વેળાએ પણ હુંટ કરવાનો વંશપરંપરાનો ધંધો જ લઈ ખેડા હતા, અને પોતે પોતાની મેળે “રાત્રિના દૂત” (નિશાયર) ગણે છે તેવા જ હતા. આ જંગલી જાતના લોકોને દાખમાં રાખવા સારૂ, ગૂજરાતના રાજા કર્ણ સોલંકિયે પોતાનું ધ્યાન પ્હોંચાડવાની આગેવાની કરી હતી. તેમ જ એના આજ સુધી થયેલા કમાનુયાયિયોને એ સંબંધી થોડી ધણી કાળજી રાખવી પડી છે.

ભૂટારૂ જાતિને વારે વારે લપાઈ રહેવાનાં રહેઠાણોમાંનાં મુખ્યમુખ્ય રહેઠાણ, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વ ભણીથી તે સાબરમતી સુધીના દેશમાં હતાં. આશો બીજા, જે બીજોનો આગેવાન હતો તે, આશાપક્ષીમાં રહેતો હતો, હવણું તે આશાવળ ફેલાય છે અને અમદાવાદ શહેરની પાસે છે. એ બીજા ઉપર કર્ણ રાજાએ ચડાઈ કરી હતી એવું ફેલાય છે. તે સમયે અગ-લિત કામદીવાળાની સેના તેની સાથે હતી એમ છતાં પણ તે બીજા હાર્યો અને કર્ણને હાથે મરાયો. કર્ણને અહિં સારાશકુન^૨ થયા એટલા માટે

૧ એમણે આનંદ આવ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું પુસ્તક. પૃષ્ઠ ૧૧૩.

૨ કર્ણ સોલંકી, નગર વસાવવાનું સ્થાન નક્કી કરવા થોડે ખેડી નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે એક શિકારી ફરારો હતો તેની પછવાડે સસલાં પક્ષાં ને તે નદીની સામી બાજુએ પાણીમાં થઈને નાહો, તે જોઈ સસલાંને મારવા કહ્યું તેમની પછવાડે ઝાંઝાવી નદીમાં સસલાં હતાં તેમના ઉપર તરવારનો ધા કર્યો, તો તરવારનું પાનું જેટલા ભાજમાં પાણી અડ્યું હતું તેટલા ભાજમાં ગળી ગયેલું જણાયું. સાથે ભોમિયો હતો તેને કારણ પછતાં તેણે જણાવ્યું કે આ સ્થાનનો મહિમા એવો છે કે, સસલાં ફરારોને હંફાવે છે અને અહિંનું પાણી એવું પાચનકારક છે કે હોડાને પણ ગાળી નાંખે છે. ૨. ઉ.

કોચરવ દેવનું તેણે એ ઠેકાણે દેઈ બંધાવ્યું. અમદાવાદની પાસે, નદીને કાંઠે એક આવા નામની જગ્યા છે તેથી હજી સુધી ઓળખાઈ આવે છે. મેરતુંગ (પ્રબંધ ચિંતામણિના કતાં) લખે છે કે, આ ઠેકાણે રાણએ જયવંતી દેવીનું એક દેવલ બંધાવ્યું હતું, અને પોતાના ઇષ્ટદેવ કર્ણેશ્વર તથા કર્ણમેરપ્રાસાદને નામે એ દેવળો ચણાવ્યાં હતાં, તેમ જ કર્ણસાગર નામનું એક સરોવર બંધાવ્યું હતું, અને વળી, કર્ણાવતી નામે એક નગરી વસાવીને તેણે તે પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું કર્યું હતું. કર્ણાવતીની^૧ જગ્યા તો, નિશ્ચય થાય એવી રીતે ઠરાવી શકાતી નથી. પરંતુ કર્ણસાગર નામના મહાન સરોવરનું ખરેખરે સ્થાન નક્કી કરવાને કશો શક રહ્યો નથી. અણહિલપુર પાટણની દક્ષિણમાં થોડે મેલને છેટે, મેઢેરા શહરની પાસે એક ગામડું છે તે હજી સુધી કર્ણસાગર કહેવાય છે, તેની સીમમાં મહાન સરોવરની ભાંગી ગયેલી નિશાનિયો છે, અને આસપાસનાં ગામડાંનાં લોકો તેને દસ મેલનું તજાવ કરીને કહે છે. વળી તે સિદ્ધરાજના બાપ, ભલા માણસ કર્ણનું તે છે એવી હજી સુધી ત્યાંના લોકોમાં દંતકથા ચાલે છે.

રાણ સરખાને ધટિત એવી એ યોજના હતી, અને, કદાપિ બાંધણીના ભાગનું હવણું થોડું જ કંઈ રહેલું છે તો પણ તે યોજના કેવા પ્રકારની હતી તેનો સાફ રીતે પત્તો લાગી શકે એમ છે. ખેરાલુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણ નદી વેહેતી આવે છે તેનો રણ ભણી ચાલતો પ્રવાહ આ ઠેકાણે રોકી લીધો હતો તેથી તેનું સર્વ પાણી કર્ણસાગરમાં એકતું થતું હતું. યોજના કર્યા પ્રમાણે કામ નહિ બની શક્યું હતું એમ નહતું; કેમકે સેંકડા પછી સેંકડાં વહી ગયાં, બનરાજના વંશની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ, મુસલમાનોએ દેશ

૧ કર્ણની પછવાડે મુસલમાન કમાનુયાયી શાહ અહમદ યથો તેનું શહર હવણું જ્યાં છે તેની જગ્યા ઉપર કર્ણનું નગર હશે એવો સંભવ છે. કોચરવ અને આશા-વળીના નામથી આ જગ્યાનું જ્ઞાન થાય છે. અને જે ઠેકાણે હવણું અમદાવાદ છે તે ઠેકાણે જનું હિંદુ નગર હશે એમાં શક નથી. મુસલમાની કથામાં શાહ અહમદની સાથે આશાવળીનાં નામ મેળવ્યાં છે તે કદાચિત્ રાણ કર્ણની ન્હૂની વાતને લાગુ પાડીને મેળવી દીધાં હશે. હવણાંના હિંદુઓમાં અને જૈન પુસ્તકો અને લેખોમાં અમદાવાદને શ્રીનગર કરીને લખવામાં આવે છે. જેમકે, અમદાવાદની પાસે “હાદા હરિની વાવ કહેવાય છે તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જોગડાના ધરમાંની એક સ્ત્રી નામે બાઈ હરિએ બંધાવી છે. તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે” “શ્રીનગરની ઈશાણ કાણુમાંના હરિપુરમાં એ વાવ છે.” શ્રીનગરનું નામ વળી સિદ્ધરાજના રાજ્યના વર્ણનમાં આવેલું આપણાં લેવામાં આવે છે. એ ખરી વાત છે કે શ્રીનગર એ માત્ર ઉપમાનું નામ છે, એનો અર્થ એવો થાય છે કે, શિદ્ધિસિદ્ધિવાળું નગર અથવા શહર.

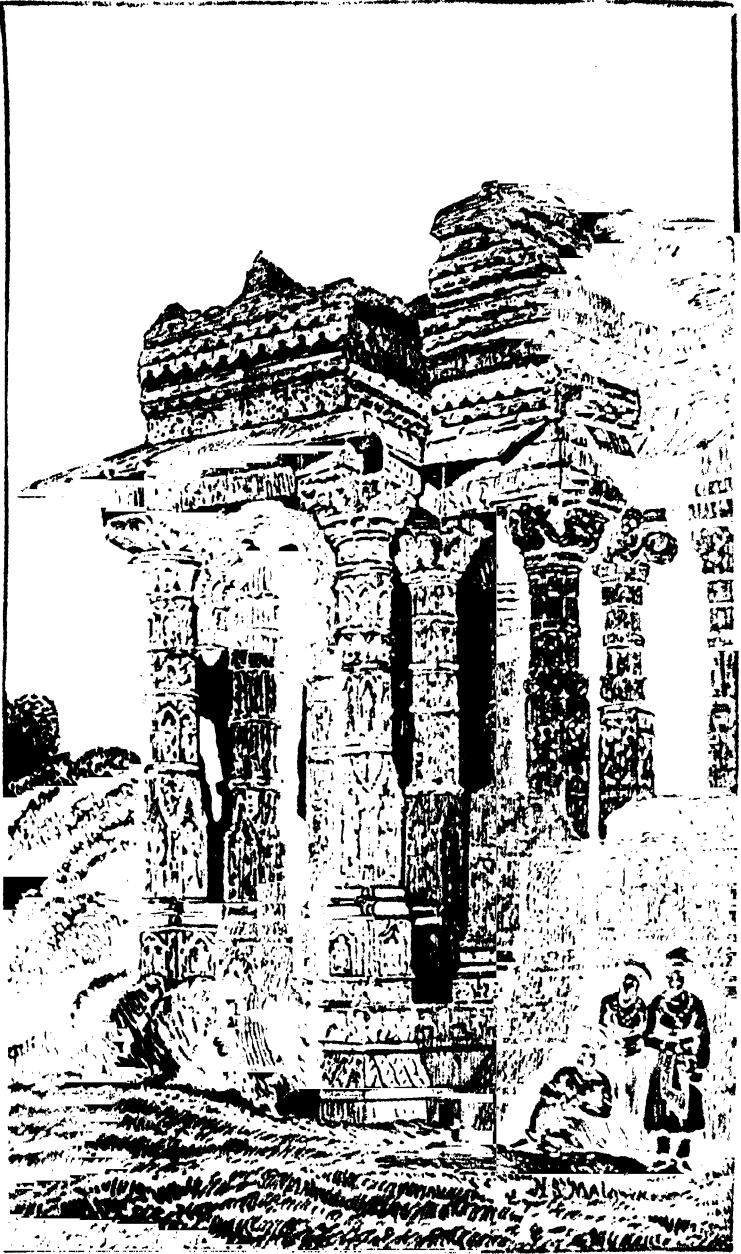
નિત્યો, તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે તેમની પણ સમાપ્તિ થઈ, ત્યાર પછી તીડ સરખા મરાઠાનું વાદળું પણ પશ્ચિમની તોપના બુસ્સાભરેલા ધધડાટથી ક્યારનુંય વિખરાઈ ગયું, તોપણ કર્ણ સોલંકિયે સાંકળી લીધેલી રૂપેણુ નદી હજી સુધી અંતરાયલી જ રહી હતી; આખરે તેની બેડિયો ટૂટી અને એક ક્ષણ વારમાં કર્ણસાગર સંભાળ લીધા વિનાનો ઉજ્જડ થઈ પડ્યો.^૧

મોઢેરા શહર છે તે સપાટ મેદાનથી તરતું, ઈંટાની ઇમારતોના ખંડેરાથી ન્હાની સરખી ડુંગરી બનેલી અથવા ટેકરો થયેલો તેના ઉપર આવી રહ્યું છે. તેની પાસેના પ્રદેશનો દેખાવ અને રણુથી આગળ ખેંચાઈ આવેલા ખારા પાણીના નળનું વિઘ્નમાનપણું છે, એ ઉપરથી પણ એવા સંભવ જણાય છે કે, એક વાર જે સમુદ્ર એ ભાગ ઉપર વિસ્તરાયલો હતો તેના કિનારાની છેક પાસે, અસલની વેળાએ શહર હશે. જૈન વૃત્તાન્તમાં એનું નામ, મોઢરપુર, અથવા મોઢબંક પૃથ્ણુ લખેલું છે અને તે ઉપરથી ત્યાંના બ્રાહ્મણ મોઢ કરીને ફહેવાય છે. એ શહરની છેક પાસે હિન્દુનું એક ઘણું સુંદર દેવાલય છે. તે ઉપરથી (મિશ્રનું દેવાલયો બંધાયા વિષે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કર્ણસાગર અને આશાવળની પાસે હોવાં જોઈએ.) અમને કલ્પના થાય છે કે, તે પૈકી ગમે તો કહ્યું-શ્વરનું દેડું કે પછી કર્ણમેરૂ પ્રાસાદ હોય. આ દેવાલયનો યથાર્થ વૃત્તાન્ત હવે પછી લખીશું, પણ આ ઠેકાણે અમારે લખવું જોઈએ કે, કર્ણસાગરને શોભાવનાર દેવાલયોમાંથી બે ન્હાનાં હજી સુધી રહેલ છે, તે જેવી રીતથી અને જેવા આકારનાં બાંધેલાં છે તેને બરાબર મળતું આ દેડું છે. અને, વળી તેની બાંધણીમાં સર્વ ઠેકાણે સફાઈ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, જે વેળાએ પૂર્ણ સાધન હશે અને ખ્હારના શત્રુની બીતિ નહિ હોય તેવી વેળાએ એ બાંધવામાં આવ્યું હશે.

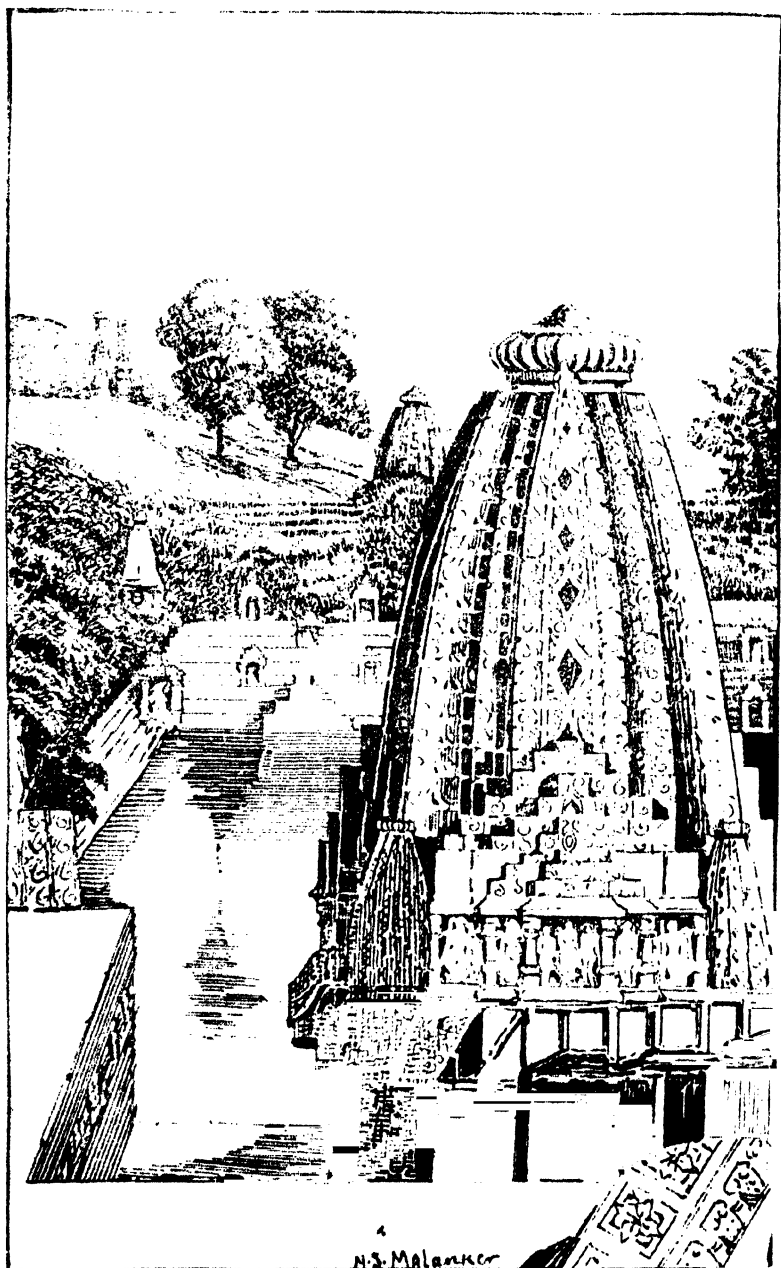
રૈવતાચળ અથવા ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું લગ્ન ચૈત્ય છે તે પણ રાજા કર્ણનું બંધાવેલું ફહેવાય છે અને તેના નામ ઉપરથી કર્ણવિહાર ફહેવાય છે.

કર્ણરાજનને પોતાની પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર કુંવર કેટલાંક વર્ષ સુધી થયો નહતો, પરંતુ તેના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ એક અદ્ભુત અનાવથી તે એવા એક કુંવરનો પિતા થયો કે જે કુંવરના ભાગ્યમાં અભુ-હિતપુરની કીર્તિને ઉચ્ચસ્થાને પૂહોચાડી દેવાનું લખ્યું હતું. એક દિવસે,

૧ આ બનાવ ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નિપજ્યો. એના પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ માળ યડયો હતો, અને તે વર્ષમાં વર્ષાદ એટલો બધો વરસ્યો કે રૂપેણુ તે વેળામાં મોટા પ્રવાહથી વહેવા લાગી અને ચારે કાંઠે પાણી ફાટી ગયું.

ભંબેટકાના દેવળનો દારમંડપ

મોઢિરાના દેવળની સામેનો કુંડ

રાજા દરબારમાં જઈને બેઠો કે તરત જ ચોપદારે આવીને તેને કહ્યું કે, એક જાણી ચીતરનારો, ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કરતો કરતો આવી આપણે દરવાજો ઉઘો છે, અને આપની હુઝૂરમાં આવવાની આજ્ઞા માગે છે. રાજાએ આવવા દેવાની હા કહી, એટલે ચીતારાને દરબારમાં આણી રજુ કર્યો; તેણે આવતાં વાંત જ, રાજાને નમન કર્યું, અને નીચે બેસીને બોલ્યો: “અહો ! મહારાજા, આપની કીર્તિ દેશેદેશ જઈ પહોંચી છે, તેથી ઘણા લોકો આપના “વિષેનો જ વિચાર કરે છે, અને આપનાં દર્શન કરવા ઘણા આતુર થાય છે; મારા મનમાં પણ ઘણા દિવસથી એવી જ ઇચ્છા હતી.” એવું કહીને ચીતારાએ રાજાના મુખ આગળ જમિયોનો કાગળ મૂક્યો. તેમાં એક રાજાના મ્હોં આગળ લક્ષ્મી નાચતી ચીતરી હતી, અને તેની એક બાજુએ એક કુમારિકાનું ચિત્ર આલેખ્યું હતું તે લક્ષ્મીના કરતાં પણ ઘણું જ સુંદર હતું. રાજાએ ચિત્ર જોતાં જ પેલી કુમારિકાના ચિત્રનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં અને તે કંઈ જાતિની છે તે વિષે પૂછપરછ કરી. ચીતારાએ ઉત્તર આપ્યું:

“દક્ષિણમાં ચન્દ્રપુર નામે એક નગર છે. તેનો રાજા જયકેશી^૧ છે, તેની “આ કુમારી છે, એનું નામ મીનલદેવી^૨ છે. તે તેની યુવાવસ્થામાં છે. ઘણા “રાજકુંવર એને વરવાને ઇચ્છે છે પરંતુ કોઈનું માગ્યું તે માન્ય કરતી નથી. તેનાં “સગાંવહાલાંએ તેને કહ્યું કે, તારી યુવાવસ્થાના દિવસ વહી જાય છે માટે “તું પરણવાની હા કહે. આ ઉપરથી, પોતાને મહા ગુણોના ભરેલો વર મ- “ળે એટલા માટે તે ગૌરીની પૂજા કરવા લાગી. ઐશ્વર્ય પંથના જાતિઓ જે “પોતાનું માથું અને દાઢી મુંઝાવે છે તેઓએ પણ ઘણા રાજકુમારોની જા- “ઓ ચીતરીને તેને બતાવી. પછીથી કોઈ અતિ કુશળ ચીતારો ચન્દ્રપુર “આવ્યો તેણે રાજકુંવરીને આપની જાણી બતાવી, તે જોતાં વાંત જ મનમાં “પ્રસન્ન થઈ ગઈ. અને પોતાની માતાને કહ્યું કે, મેં તો કર્ણરાજાને વરવાને “પસંદ કર્યા છે. ઉત્તરમાંથી ઉડતા પક્ષિયો આવે છે તેઓ તમારી પાસેથી “આવ્યા હશે એમ જાણી તેઓને પૂછે છે. તમારી સાથે પરણવાની તેની ઇચ્છા “ત્વરથી પૂર્ણ થતી નથી, તેથી તે ખાતી નથી, ને પીતી પણ નથી. તે “સ્નાની પામી ગઈ છે, એટલા માટે તેણે મને જાનોમાનો તમારી પાસે “મોકલ્યો છે, અને જયકેશી રાજાની પણ એમાં ખુશી છે.” આ પ્રમાણે કહીને ચીતારાએ સોનું, રત્ન અને બીજા જે કંઈ બેટ જયકેશીએ આપી હતી

૧ બીજા જગ્યાએ જયકેશીને કર્ણાટકનો રાજા શુભકેશી જે દાવાજિમાં બળા મૂકે તેનો પુત્ર કરીને લખ્યો છે.

૨ સંસ્કૃતમાં એનું શુદ્ધ નામ મયણદેવી છે.

૩ ઉ.

તે મુખ આગળ મૂકી. કર્ણ રાજ્યએ તે સ્વીકારી અને રાજકુમારીને પરણવાની તેના મનમાં ઘણી ઉત્કંઠા થઈ.

તરત જ પછી કુમારીને કર્ણ રાજ્ય સાથે પરણાવવા સાર અણહિલપુર પાટણ લાવ્યા. રાજ્યએ પણ માન્ય કરવા પ્રમાણે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેને પદ્મરાણી કરી સ્થાપી. તથાપિ અયણક્ષેત્રીનાં વખાણ સાંભળીને રાજ્ય જે મોહિત થઈ ગયો હતો તેને હવે તે ઘણી જ કદરૂપી જણાવા લાગી.^૧ અને અગર જે તેણે પરણેતર માન્ય કરીને પોતાનું વચન પાળ્યું તો પણ સંસારવ્યવહાર ચલાવવાની તેણે ના પાડી. અને પોતાની આંખોથી પણ તેને પૂરી નિહાળી નહિ. પોતાના પતિના આવા નિશ્ચયને લીધે અયણક્ષેત્રીને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી પોતાની દાસિયો સહિત અમિમાં બળી મરીને કર્ણરાજ્યને માથે હત્યા ચોંટાડવાને તૈયાર થઈ. કર્ણની માતા ઉદયામતી પણ પોતાની વહનું દુઃખ જોઈ શકી નહિ એટલે તે કહેવા લાગી કે, હું પણ એની સાથે મારો પ્રાણત્યાગ કરું છું. તેની પ્રજા પણ તેના ઘાતકીપણાની ખુલ્લે મોંઠે વાતો કરવા લાગી, અને કહેવા લાગી કે, ગાદીને શોભાવનાર વારસ થાય તેવો મળવાની જેવડે કરીને આશા અને તેથી વળી રાજ્યની દહતા પણ થાય એવું છતાં, રાજ્ય ના કહે છે તે કીક કરતો નથી. આવું કહેતાં છતાં પણ રાજ્યને કશી અસર થઈ નહિ, અને જેવી ઠગાઈ ટામરે જીજ્ઞાસ ઉપર કરી, અને એરિયાનાએ (કવિ કહે છે તે પ્રમાણે) એન્નેલોના ઇચ્છા વિનાના પ્રેમ પ્રતિ કરીને બલાકાર કર્યો તેવા પ્રકારની ઠગાઈથી જે તે ઠગાયો હોત નહિ તો તેને પોતાની માનો અને સ્ત્રીનો છેવટ સુધી આગ્રહ અને પ્રજાની આતુરતા એઓની પરીક્ષા કરવાનો તેનો અભિલાષ પરિપૂર્ણ થયો હોત નહિ.

નમુંજલા નામે એક ઘણી સુંદર રાજકી સાથે રાજ્ય પ્રેમમાં લુપ્તથાવો

૧ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, અયણક્ષેત્રીનું ૩૫ જોઈ રાજ્ય પ્રસન્ન થયો. રાજ્યને પરણ્યે ઘણાં વર્ષ થયાં પણ પુત્ર થયો નહિ તેથી તેણે ઘણાં વ્રત કર્યાં ને ભક્તી દેવીની ઉપાસના કરી. ભક્તીદેવિયે પ્રસન્ન થઈ પુત્ર થવા વરદાન આપ્યું તેથી જયસિંહ નામે પુત્ર થયો.

૨ વિહલજી અથવા બિહલજી નામે કવિ કાશ્મીરનો રહેવાશી હતો. તે ફરતો ફરતો અણહિલવાડમાં આવ્યો, તે વેળાએ કાશ્મીરમાં અનંતદેવનો કુમાર કળશદેવ રાજ્ય કરતો હતો. આ કવિ ત્યાંથી નીકળીને પ્રથમ અયુરા, વૃંદાવન, કાન્યકુબ્જ, કાશી, ત્રયાગ, અયોધ્યા, હાલદી, ધારાનગર, ગૂર્જરદેશ, સોમનાથપત્તન અને સેતુબંધ સુધી ફર્યો હતો. એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં એને કવિ લેખે માન મળ્યું હતું. દક્ષિણ દિશાનું આબૂપણ અને અગાધ વંશના રાજાની રાજધાની કલ્યાણ નગરમાં તે આવ્યો,

એટલે તેને એકાન્તમાં મળવાનો સંકેત કર્યો. આ વાત એના એક મુળજ નામે પ્રધાનના જાણવામાં હતી તેથી તેણે નદીને સાટે મયજ્યુદ્ધેવીને

ત્યારે ત્યાં કર્ણુદેવ દેશનો અધિપતિ ઔદ્યુત્ય વંશનો ભૂપાલ એવો કુન્તલેન્દુ અથવા જેનું બીજું નામ ત્રૈલોક્યપદ હતું તેણે અને તેના કુમાર વિક્રમાંકદેવે તેનો સારો આહરસકાર કરીને રાખ્યો, અને બધા પ્રકારની સંપત્તિ સાથે વિદ્યાધિપતિની પદવી આપી. આ ઠેકાણે તેણે વિક્રમાંકદેવ ચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંથી ઉપર પ્રમાણે વૃત્તાન્ત નીકળે છે. વિદ્યુલ્લુ ચરિત નામનું ખંડ કાવ્ય છે, તેમાં એને માટે નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. ગુર્જરદેશમાં અણહિલપત્તન નામના નગરમાં વૈરી-સિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી, અવન્તિ ભૂપાલની કુમારી સુતારા (સુનારી) હતી, તેને શશિકલા નામની કન્યા હતી, તેને ભણાવવાને માટે એ કવિને રાખ્યો. કેટલેક સમયે બંનેને પ્રીતિ બંધાઈ, કેમકે, પ્રથમ બંને તે બંને કંપતિ હતાં. રાજાના જણવામાં આ વાત આવવાથી તેણે વિદ્યુલ્લુને શ્રીયે ચડાવાની આજ્ઞા કરી, પણ શશિકલાએ પોતાની માતા પાસે સર્વ વૃત્તાન્ત કહીને તેની પછવાડે મરવાની ઈચ્છા બતાવી એટલે તેણે રાજાને સમજાવ્યો. તેથી રાજાએ તેની વાત માન્ય રાખીને પોતાની કુવરી વિદ્યુલ્લુ વેરે પરણાવી.

આ વૃત્તાન્ત માન્ય રાખવા થોડા નથી, કેમકે, વિદ્યુલ્લુ ઈ. સ. ૧૧ મા રાજાના ઉત્તરાર્ધમાં કાશ્મીર છોડીને અણહિલપત્તનમાં આવેલો છે, તે વેળાએ બીમદેવનો કુમાર કર્ણુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. (ઈ. સ. ૧૦૭૨) વૈરીસિંહ નહતો, કેમકે આપો-કટ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈરીસિંહ તો ઈ. સ. ૯૨૦ માં દેવ થયો હતો, માટે કર્ણુના સમયમાં તે બૂજરાતમાં આવ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ છે.

મયજ્યુદ્ધેવી કર્ણુને ગમતી ન હતી અને એક નદીના ઉપર તેનો પ્રેમ બંધાયો હતો, તેના થાગ ભાવવાની કુક્તિમાં તેને ઠેકાણે પ્રધાને મયજ્યુદ્ધેવીને કામલ કરી દેતાં, સિદ્ધરાજ જયસિંહની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાતનો પ્રસંગ લઇને વિદ્યુલ્લુએ કર્ણુસુન્દરી નાટિકા રચેલી જણાય છે. તેની વસ્તુ નીચે આપવામાં આવે છે તેથી જણવામાં આવશે.

એક સમયે કર્ણુ, ચંદ્રચૂડેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેવામાં આકાશ-માર્ગે અંધર્વકન્યાઓ વિચરતી હતી, તેમાંથી એક શિવલિંગ ઉપર થઇને પધારી જઈ, તેથી તેના પુણ્યનો ફાયદો થતાં તે બોલ ઉપર પડી ગઈ. રાજા પરિક્રમણ કરતો જતાં આ સુન્દરીને દીડી, એટલે મોહિત થયો. પણ પોતાનું પૂજન પરિપૂર્ણ થતા સુધી તેણે પોતાનું મન વશ રાખ્યું. આ સમયે રાણીની પરિચારિકાઓ હાજર હતી જે સુન્દરીને રજવા-સમાં લઈ ગઈ. રાજા પૂજનથી પરવાસ્યા પછી એવા મથા ઠો. સુન્દરી દીડી

* સૌર અથવા સુન્દર કવિકૃત 'સુરત પંચાસિકા' ને 'સૌર પંચાસિક' પણ કહેવાય છે. એનો કર્તા સુન્દર કવિ હતો એવો પણ શંકા છે. આ ૫૦ મ્હોલકું દ્વિ અર્થો કાવ્ય છે. એક અર્થે રાજકુંવરીને લાગુ પડે છે અને બીજા દુર્જનને લાગુ પાડવા માટે આવે છે.

અડાવી દીધી. કર્ણ જાળમાં સપડાયો, રાણી સગલાં થઈ, તેણે એધાણીને માટે પોતાના પતિની રાજ્યમુદ્રા યુક્તિઅન્ધ મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાંધો પડે તો કામમાં લાગે. રાજાના જાણવામાં નડી જ હતી તેથી પછવાડેથી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને બ્રાહ્મણની સલાહ પ્રમાણે પીતળની સાત

નહિ, પશ્ચ રાત્રે તેને તેનું સ્વપ્ન લાગ્યું અને પૂર્ણ પ્રીતિનો પ્રસંગ આવતાં તે જાગી ગયો, એટલે એના અંકુર રાત્રમાં રહી ગયા. તેના અમાત્ય સ્થંપતિદરના જાણવામાં હતું કે ગંધર્વ કન્યા મળે તો રાત્ર ચક્રવર્તી થાય તેથી તેવી સ્ત્રીના રોધમાં રહેવા, અને તેની સાથે રાત્રનો યોગ કરાવવા તેણે પોતાના પ્રણીધિને સૂચવી રાખ્યું હતું. એટલે પેલી સુન્દરીનું ચિત્ર રાત્રના સરદુશાનના લતામંડપની એક બાજુ ઉપર ચીતરી રાખ્યું હતું, તે રાત્રના જોવામાં આવે છે અને વિદૂષક સાથે ગુસ્સા વાતોનો વિનોદ ચલાવે છે. એટલામાં દેવી (રાણી) ત્યાં આવી પહોંચે છે અને સુન્દરી વિષેની વાતો થતી સાંભળે છે. વળી સુન્દરીનું ઢાંકેલું ચિત્ર તેના જોવામાં આવે છે એટલે રીસાઈને જતી રહે છે.

બીજા અંકમાં રાત્ર રીસાયદી રાણીને મનાવે છે. અને વિદૂષકને રહે છે કે, જે સ્ત્રીમાં મારું ચિત્ત પેકું છે, તે સ્ત્રી મારા વિષે અનુકૂળ છે કે નહિ તેનો તપાસ કર, વિદૂષક તે પ્રમાણે કરે છે તો, અંતઃપુરમાં તેને સંતાડી રાખેલી વિરહાકુળ સ્થિતિમાં આવી પડેલી તેને જાણાવે છે. તે વાત તેણે કર્ણને કહી પછી કર્ણ સરદુશાનમાં ચિત્ર જોઈ મનનું સમાધાન કરવા જાય છે, પણ રાણીયે તે ચિત્ર ઘસી નાંખ્યું હતું, તેથી રાત્રને તે પણ જોવાનું બન્યું નહિ એટલે એક પામે છે. આણી તરફ સુન્દરીને પણ અતિશય વિરહાગ્નિ વ્યાપી રહેલો હોતાં બાજના કુંડમાં નહાવા માટે સખિયો સહિત જાય છે, અને પોતાની સ્થિતિ તેમને જાણાવે છે. પણ ઉવટે તે સ્થાને ફાંસો ખાઈને મરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલામાં વિદૂષક રાત્રને લઈને ત્યાં આવે છે અને તેને મરતી ઉઠારે છે. ત્યારે એક બીજાને વાતો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રમાણે ન્યારે ઓચિંતી ત્યાં રાણી આવી પહોંચે છે એટલે રંગમાં ભંગ થાય છે.

ત્રીજા અંકમાં, સુન્દરી રાત્ર ઉપર પ્રેમપત્રિકા લખીને મોકલે છે, તે લઈ જનાર સખી, જઈને રાણીને આપે છે, અને જે સંકેતસ્થાનમાં એક બીજાએ મળવું એવું પત્રિકામાં લખ્યું હતું તે સ્થાને રાણી પોતે, સુન્દરીને। વેરા પહેરીને જાય છે, અને રાત્રને પેલી પત્રિકા પૂઠોચારી દે છે એટલે તે વાંચીને રાત્ર પણ ત્યાં આવે છે. રાત્રીનો અંધારાનો સમય હોતાં રાત્ર તેને સુન્દરી માને છે અને તેનાં વખાણ અને રાણીની નિંદા કરે છે. તે પ્રસંગ જોઈને રાણી છતી થાય છે, એટલે તેની પાસે રાત્ર ક્ષમા માગે છે, પણ તેનો તિરસ્કાર કરીને દેવી ચાલી નીકળે છે.

ચોથા અંકમાં, અમાત્યને ચિન્તા થાય છે કે, ગંધર્વ કન્યા આવી છતાં, રાત્રની સાથે તેનો વિવાહ થઈ શકતો નથી; અને તે રાણીની ઈચ્છા વિના બની શકે એમ નથી તેથી તે રાણીને રૂઢેવા લાગ્યો કે, આપે ત્રણ વેળા રાત્રનું અપમાન કરી તેમને કોપાયમાન કર્યા છે માટે તમારે તેમને મનાવવા જોઈએ. કર્ણ સમજાવ

ઉન્હી ધીકાવેલી 'મુક્તિયોને' બાઝવાનું બચકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને રાજા તૈયાર થયો. પ્રધાને પછી, તેને મુક્તિથી હુગ્યો હતો તે વાત કહી દીધી. આ પ્રમાણે મયલુદ્ધેવી, પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની માતા થઈ, અને તેનો જન્મ પાલલુપુરમાં થયો.

સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણે, વિપ્લુમાં પોતાના વિચાર રમમાણ કરીને કન્દ્રપુર(સ્વર્ગ)માં વાસ કર્યો ? ત્યારે તે છેક બાળક હતો. તેની બાલ્યાવ-

શાહી માનતી નથી. ત્યારે અમાલ્યે તેને એમ સમજાવી કે, આપનાં બહેનનો પુત્ર વધે અને આઠારે સુન્દરીના જેવા છે તેને સુન્દરીનાં આભૂષણ અને પૈષાક પ્દેશ-વીને રાજા વેરે પરજાવીને તેમને રાજ કરો. આ પ્રમાણે રાજાની મક્કરી કરવાનું રાણીને ગર્યું અને અમાલ્યના રૂઢેલા પ્રમાણે ગોઠવણ કરી. અમાલ્યે પણ રાણીને ઠગી અને પૈશા છોકરાને અંતઃપુરમાં વેષ પ્દેશવાને મોકલ્યો અને તેને બદલે સુન્દરીને આણીને રાજા વેરે પરજાવી દીધી. પછરાડેથી કપટની વાત રાણીના જણ-વામાં આવી પણ તેને ખરું કારણ સમજાવ્યું, એટલે તે પણ સંતોષ પામી.

વિવાહવિધિ પરિપૂર્ણ થયો એટલે ઝર્જનનગર જિતવાને માટે રૂચ્ચિકને મોકલ્યો હતો. તેની પાસેથી પ્રધાન વીરસિંહ આવીને જય મેળવ્યાના સમાચાર કહે છે. એ પ્રમાણે નાટિકાની સમાપ્તિ થાય છે. આ નાટિકા ત્યાંના મહામાલ્ય સંપત્તર જે સાહ-ત્વતા નામથી જણીતો હતો. તેની સૂચનાથી અહણીકપુરમાં આદિનાથની યાત્રાના મહોત્સવમાં બજવી બરાવવા માટે રચી હતી. ૨. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજ અબંધમાં મેરુદંડ લખે છે કે, અથ પ્રાતસ્તવ્દુર્લિસિતાત્ પ્રાજ-પરિત્યાગોયતો નૃપતિઃ સ્માર્ત્તાસ્તપ્રાયશ્ચિત્તં વપ્રચ્છ । તેસ્તપ્તતામ્રમયપુતલિકાલ્લિંગનમિતિ । બીજો પાઠ એમ છે કે, ઉચ્ચતાય નૃપતયે સ્માર્ત્તસ્તપ્તતામ્રમય પુતલિકાલ્લીંગનમિતિ પ્રાયશ્ચિત્તે-આમાં સાત પૂતળિયો પિત્તળની ઠહી નથી, પણ સ્તમ્ભ એ શબ્દને સમ સમજીને સાત અર્થ થઈ ગયેલો જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ કર્ણે સંવત્ ૧૧૨૦ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૭ થી સંવત્ ૧૧૫૦ પૌષ વદિ ૨ સુધી ૨૯ વર્ષ, ૮ માસ, અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય હતું. સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૫૦ વર્ષે પૌષ ૩ સનિવારે શ્રવણ નક્ષત્રે, રૂપ લગ્ને પટ્ટાભિષેક કર્યો તેનું કારણ અબંધમાં એમ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ રમતો રમતો કર્ણની ગાદિયે બેસી ગયો એટલે તે શુભ સમય સમજી તેને રાજ્યાભિષેક કરી કર્ણ પોતે કર્ણાવતી નગરી નવી સ્થાપી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

કર્ણ સોલંકીના સમયમાં કમ્ભ તાબાના કીર્તિમદનો રાજા કેશર મકવાણે, સિંધના રાજા હમીર સુમરા (બીજા) સાથેની લડાઈમાં માર્યો ગયો તેથી તેના દુવર હરપાળ, વિજયપાળ, અને સાંતાણ મૂળરાતમાં આવ્યા. હરપાળ કર્ણરાજને મારાશીનો દીકરો એટલે મશીઆઈ બાઈ થતો હતો. કર્ણ સોલંકીની રાણી દૂલાં દેવીને બાબરો નામનો ભૂત નહતો હતો. તેની સાથે હરપાળે લડીને તેનો પરાજય

સ્થામાં રાજસત્તા મેળવી લેવા સાર સામસામા પક્ષકારો વચ્ચે વાંધો ઉઠેલો જણાય છે. કર્ણના ભાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજના મરણની વાત સાંભળી એટલે તે સરસ્વતીને કિનારે ચિતા ખડકાવીને બળી મુવો. તેણે ત્રિભુવનપાળ નામનો એક પુત્ર પોતાની પછવાડે મૂક્યો હતો તે, બાળ રાજ-કુમારની પાસે ને પાસે રહેતો હતો. અને પછવાડેથી, જ્યારે સિદ્ધરાજ, સમુદ્ર સુધી આખી પૃથ્વી જિતતો જિતતો ગયો ત્યારે ત્રિભુવનપાળ યુદ્ધમાં પોતાના રાજની અગાડી રહેતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગામ કર્ણની માતા ઉદયમ-તીના ભાઈ મદનપાળના હાથમાં રહેતી, પણ આ રાજવંશી ત્રાસદાયક રીતે વર્તતો હતો, અને મુખ્ય તો, દરબારનો પ્રખ્યાત અને મળતાવડો વૈદ લીલો કરીને હતો તેને દુઃખ દર્દને તેની પાસેથી ઘણો પૈસો^૧ લઈ લીધો તેથી તેના સામી એક ટોળી બંધાઈ, અને સાન્તૂ પ્રધાને યુક્તિથી બાળ રાજકુમારને કબજામાં કરી લઇને પોતાને ઘેર રાખ્યો. મદનપાળને તેના સિપાઈઓને હાથે મારી નંખાવ્યો.^૨

આ વેળાએ, સર્વ રાજસત્તા, બાળરાજની માતા મયલુલ્લદેવીની સ્વાધીનતામાં આવી. તેને સાન્તૂ, મુંજલ અને બીજાં એક ઉદો^૩ (ઉદયન) કરીને

કરી પોતાની આજ્ઞામાં રહેવા કબૂલાત લીધી. એ જ્ય મેળવવા બદલ કર્ણ સોલંકી તરફથી હરપાળને ઘણાં ગામો મળ્યાં. આજે એ હરપાળના વંશજ જાણા રહેવાય છે, અને તેના નામપરથી જાણાવાડ નામે ઓળખાય છે. હરપાળના વંશજ ધાંઝધરા, લાંકાનેર, લોંબડી, વઢવાણ, ચૂડા, સાયલા, લખતર, વગેરેના રાજકર્તા છે. અને હરપાળના ભાઈ વિજયપાળનો વંશ હાલ મહીડાંડામાં ઇલોલ વગેરે ગામોમાં છે, તથા સાંતાળના વંશજ કટોસણ વગેરેના મકવાણા તાલુકાદારો છે. ૨. ઉ.

૧ બાવીસ હજાર રૂપિયા દંડ લીધો હતો. ૨ સિદ્ધરાજ અબંધમાં એમ છે કે, મદનપાળને કર્ણપુત્રે (સિદ્ધરાજે) માર્યો બીજી પ્રતમાં એવો પાઠ છે કે, સાન્તૂ મંત્રિયે મદનપાળને પોતાને ઘેર બોલાવી સેવકો પાસે મારી નંખાવ્યો. ૨. ઉ.

૩ ઉદો અથવા ઉદયન મારવાડનો શ્રીમાળી વાણિયો હતો. તે એક સમયે ચો-માસામાં થી વેચાઈ લેવા રાતે જતો હતો. માર્ગમાં ચાલતાં કેટલાંક માણસોને એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં પાણી વાળતા દીઠા. તેમને જોઈને તેણે પૂછ્યું કે તમે કાણ છો? તેમણે કહ્યું કે અમે અમુક માણસના કામુક (દાદાડિયા) મજૂર છીએ. ઉદોએ કહ્યું કે મારા ક્યાં છે? તેઓએ સહજ ઉત્તર આપ્યું કે કર્ણાવતીમાં. આ કથન ઉપરથી તેને એવા શકન સમજાયા કે હું કર્ણાવતીમાં જઈશ તો સેવકાદિની સમૃદ્ધિ પામીશ. પણ તે કટુંબ સહિત કર્ણાવતી ગયો. ત્યાં વાચડા જ્ઞાતિયે બંધાવેલા વાચડ ગચ્છના શ્રી અજિતનાથના માસાદમાં દર્શન કરીને બેઠો હતો, એટલામાં શ્રાવક ધર્મ પાળનારી એક લાઠિ નામની બીપણે સાધર્મિક જાણી નમન કરી પૂછ્યું કે, તમે કાને ત્યાં અતિથિ

હતો. એ સર્વે પ્રધાનોનો આશ્રય કારભારમાં રાણીને મળતો હતો. આ સર્વે, જાતિના વાણિયા હતા, અને જૈન ધર્મ પાળતા હતા. વીરમગામ આગળ મીનલસર (મયણદેવ) અથવા માનસર અને ધોળકા આગળ મઢાવ^૧ અથવા મીનલ નામે બે સરોવર મીનલદેવિયે પોતાનું નામ આપી બંધાવ્યાં છે, તે તેણે પોતાના કારભારની વેળામાં જ બંધાવ્યાં હતાં.

મીનલસરની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે પોતાની યોજના પ્રમાણે તલાવ બંધાવામાં નડતું હતું, તેથી આકારની ખામી મટાડવાને રાણિયે ધણું દ્રવ્ય આપીને વેચાતું લેવા માગ્યું, પણ ગણિકાએ આપવાને ના કહી અને કહ્યું કે, રાણીનું નામ સરોવર બંધવાથી જેવું પ્રખ્યાત થશે, તેવું માંડું નામ, ઘર આપવાની ના કહેવાથી પ્રસિદ્ધ થશે. મયણદેવે ન્યાયી હતી તેથી તેણે લેવાને બળાત્કાર કર્યો નહિ. આમ કરવાથી તલાવના આકારમાં વિરોધ આવી પડ્યો ખરો, પણ તેથી તેના રાજ્યની કીર્તિ થઈ અને

યયા છે? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, હું પરદેશી છું તેથી જે ખાલાવે તેનો પરોણો થાઉં. જાણી તેને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ અને પોતાના એક ખાલી ઘરમાં ઉતારો આપ્યો. કાંઈ વાણિયાને ઘેર રંધાવી તેને જમાવ્યો. થોડો સમય ત્યાં પછી ઉઠા પાસે કંઈ પૈસો ભેગો થયો એટલે તેણે પીઠરિયું ધર પાડી નાંખી છટાનું ધર બંધાવવા પાંચો ખાલાવ્યો. તેમાંથી એક દ્રવ્યબંડાર મળ્યો વાણિયાએ તે જાણીને આપવા માંડ્યો, પણ તેણે કહ્યું કે એ તો તમારા બાગ્યનું છે.

કૃતપ્રયત્નનપિ નૈવ કાંશ્વન સ્વયં શયાના નપિ સેવતે પરાન્ ।

દ્રવ્યેડપિ નારિત દ્વિતયેડપિ વિચિતે ત્રિયઃ પ્રચારો ન વિચારગોચરઃ ॥

બાનાર્થ-જહમી પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ કેટલાએકને સેવતી નથી; બીજા કેટલાએક સૂતેલા હોય છે, એટલે કે, પ્રયત્ન નથી કરતા તોય પણ (જહમી) પોતાની ભેજે તેમને સેવે છે. ઉપર જણાવેલા બંને પ્રકારના માણસો પાસે નથી હોતી અને હોય છે પણ ખરી, માટે જહમીના પ્રચારનો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી.

એણે પછી કર્ણવતીમાં ૭૨ જિનાલયરાણો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યા. સિદ્ધરાજ અને મંત્રી ઠરાવીને સ્તંભતીર્થ મોકલ્યો. આ વેળાએ કુમારપાળ બઠકતો અંભાતમાં આવ્યો ત્યારે ઉદયને એને પોતાને ઘેર મહેમાન તરીકે રાખીને તેને સંતોષ પમાડ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં આગળ જતાં જ્યારે કુમારપાળ રાજ થયો ત્યારે ઉદયને પોતાનો મુખ્ય અમાત્ય ઠરાવ્યો.

૧ એકા શ્લોકમાં ઉમરેડ કસનો છે તેમાં પણ મઢાવ નામનું તલાવ છે. ૨. ઉ.

૨ નોશિસ્વાનને પોતાનો મહેલ ચણાવતાં એક ડોશીની ઝુંપડી નડી હતી, પણ તે તેણે તોડી પડાવી નહિ તેથી તેની કીર્તિ હજી પણ ગવાય છે. જુઓ મારી પ્રસિદ્ધ કરેલી ખાદશાહી રાજનીતિને પૃ. ૧૫૩ થી ૧૫૪ સુધી. ૨. ઉ.

ત્યાં એક ફહેવત ચાલી કે, “જો તમારે ન્યાય જોવો હોય તો જઈને મલાવ જીવો.” તેના પ્રધાનોએ પણ તેનું જોઈને મૂલ્યવાન સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં આપણો ગ્રંથકર્તા^૧ કર્ણાવતીમાં ઉદયનવિહાર નામના અપાસરાનું નામ દે છે અને “શ્રીમુંજલેશ્વર” અને સાન્તનું સ્થાનક એવાં નામ વખે છે, તે સો વશા તે જ નગરમાં હશે.

શુક્રાતીર્થની જરા ઉપર નર્મદા નદીનો એક આરો છે, તે બાહુલોદને (હવણાં બાહોદ ફહેવાય છે) નામે ઓળખાતો હતો, ત્યાં આગળ સોમેશ્વરના દેરાની યાત્રા કરવાને જનારા પાસેથી વેરા લેવામાં આવતો હતો, તે બંધ કરવા સારૂ શિવના એક પૂજારિયે મયજુલ્લદેવીને પોતાનો દેશ છોડતાં પહેલાં ઉત્તેજ હતી, તે ઉપરથી વેરા માફ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. તેના ધર્મગુરૂએ તેને કહ્યું હતું કે ગયા ભવમાં તું બ્રાહ્મણી હતી, અને દેવપટ્ટણ યાત્રા કરવા જવા સારૂ તું બાહુલોદ આગળ આવી હતી. પણ તારી પાસે દાણ માગ્યું તે આપવાને કંઈ હતું નહિ, તેથી તને આગળ જવા દીધી નહિ, તેથી તેના પરિતાપમાં અપવાસ કરવાથી તારૂં મૃત્યુ થયું હતું. હવણાં તેના કાલ પાળવાનો લાગ આવ્યો એટલે મયજુલ્લદેવી પોતાની સાથે સિદ્ધરાજને લઈને બાહુલોદ ગઈ, અને યાત્રાગુઓને જે અડચણો નાંખવામાં આવતી હતી તે જાતે જોવાને તેને પ્રસંગ મળ્યો. સિદ્ધરાજે કર ઉધરાવવાનું કામ જે પંચને સોંપ્યું હતું તેઓને હિસાબ લઈ રજુ થવાની આજ્ઞા કરી, અને હિસાબ જોતાં કર ઉધરાવ્યો હતો તેની રકમ ઘણી મોટી થયેલી જોવામાં આવી, તો પણ, તેણે પોતાની માના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે, તમારે જ્ઞાને ધર્મનું કામ કરવા સારૂ તું આ કર લેવાનું બંધ કરું છું. પછી મયજુલ્લદેવિયે યથાવિધિ સોમેશ્વરની પૂજા કરીને એક દાથી, હાથમાં ત્રાજવાં ઝાલેલા એવા તુલા પુરૂષની^૨ એક સોનાની મૂર્તિ, અને બીજી મોટી મોટી બેટ કરી.^૩

૧ એરુંગ. ૨ એ કરથી વર્ષે ૭૨ લાખની પેદાશ થતી હતી. ૩ અથવા કદાપિ મયજુલ્લદેવિયે પોતાની તુલા કરીને તેટલું સોનું દેવાલયમાં અર્પણ કર્યું હશે. કેમ કે સાધારણ ચાલ તો એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ૪ દ્વાપરયુગના બારમા સર્ગમાં એવી વાત છે કે “એક દિવસ સિદ્ધપુરથી આવીને બ્રાહ્મણોએ કૃષિશાહ કરી કે તમે જે સ્વરશાહા સ્વસ્વતી તીરે બાંધી હતી તેને રાક્ષસોએ વણસાડી નાંખી; એ ઉપરથી રાજા પોતાના પ્રમાદને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો સેના લઈ આવ્યો. રાક્ષસોનો સ્વામી બર્બર અથવા બર્બરક જવાલાઓ કાઢતા રાક્ષસોની સેના લઈ સામે આવ્યો અને શિલા તથા વૃક્ષોને વરસાદ વરસાવવા મંડયો. એથી

જેવામાં ગૂજરાતનો બાળ રાજા આ પ્રમાણે રોકાયેલો હતો, તેવામાં માળવાના રાજા યશોવર્માએ તેના રાજ્યના ઉત્તર ભાગ ઉપર ચડાઈ કરી. તે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં તેનો સાન્નિધ્ય પ્રધાન કામ ચલાવતો હતો, તેની પાસે ચડાઈ કરનારાઓને પાછા હટાવાનાં પૂરાં સાધન નહિ હોય તેથી, કે પછી તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં

બચલીત થઇને જયસિંહની સેના પાછી હી પછુ પ્રતિહારે બહુ તિરસ્કાર કર્યાથી, તથા જયસિંહ પંડે યુદ્ધ કરવાને નીકળ્યો તેથી પાછી ભેગી થઈ. જર્જર અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સામસામે થઈ ગયા, તેમાં જયસિંહે જર્જરને તરવારથી મારી મર્યા, પછુ તરવાર ભાંગી ગઈ, હાથેહાથ દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું. તેમાં સિદ્ધરાજે જર્જરને બાંધીને કેદ કર્યો. જર્જરની સ્ત્રીએ પ્રાર્થના કરી કે હવેથી એ દુરાચાર તણ સારે મારે આવશે. અને નિરંતર તમારો ફાસ થઈ રહેશે. પછી જયસિંહ દેવે તેને છોડી દઈ, તે સ્થાનનો રક્ષક ઠરાવ્યો.

તેરમા સર્ગમાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાત્રિયે એક વખત નગરચર્ચા ભેગા ફરતો ફરતો સરસ્વતી પર ગયો ત્યાં તો એણે કોઈને એમ બોલતાં સાંભળ્યું કે, હું તમને મૂકીને છત્તનાર નથી, તમે ફવામાં પડશો તો હું પછુ તમારી પાછળ પડીશ. આ સાંભળી સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો, ને ત્યાં ઉભેલા નાગપુત્રને આશ્વાસન કરી, તેનું દુઃખ કાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, હકીકત પૂછવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે, મારે નામ કનકચૂડ છે ને વાસુકી નામના ઇષ્ટ એવા રતનચૂડનો હું પુત્ર છું. મારે મારા સહાધ્યાયી હમન ભેડે વાદ થયો કે, ભે એ હેમંતમાં લવલી દેખાડે તો મારે મારી બાર્યો હારવી. એણે તો ગમે તે પ્રકારે તેમ કહ્યું, અને હું હાર્યો. પછુ એવામાં અમને બન્નેને બેલાવી નાગલોકે કહ્યું કે તમારામાંથી હમનનો વારો હુલ્લડ પ્રતિ જવાનો છે, મારે તેણે જવું. હુલ્લડ નામે એક વરૂણનું વરદાન પામેલો નાગ કાશ્મીરમાં રહે છે, તેણે એક વાર ખાતાલને પાણીમાં ડૂબાવી નાંખવા માંડ્યું, ત્યારે નાગ લોકોએ તેની સાથે એવી રાશ્ત કરી કે, પ્રતિ વર્ષે તમારી પૂજા કરવા અત્રથી એક એક નાગ આવશે, ને ભે તેમ ન થાય તો તમે ફાલે લે કરો. હુલ્લડ આ વાત કબૂલ રાખી, પછુ હવે તેના પ્રતિ જવું એ બહુ વિકટ છે, કેમકે કાશ્મીર હિમવાળો પ્રદેશ છે, તેથી ત્યાં જતાં મરી જવાય. આટલા મારે અત્ર આ રૂપ છે તેમાંથી ઉપ લઈ જઈ શરીરે લગડવામાં આવે તો બધી જઈ સાજા સમા પાછા અવાય. હમનને જવાનું કહ્યું તેથી તેણે મને કહ્યું કે, તું ભે મને ઉપ લાવી આપે તો હું તને હોડમાંથી મુક્ત કરું. એ ઉપ લેવા હું અત્ર આવ્યો છું. પછુ વજ્રમુખી માખોથી બરેલા આ અંધારા ફવામાં પડ્યા પછી હું છવું એવી મને આશા નથી. આ મારી પ્રાણપ્રિયા મને તેમ કરવામાં વિદ્ર કરે છે ને સાથે આવવા તૈયાર થઈ છે. આ કથા સાંભળી સિદ્ધરાજે તેને ધીરજ આપી ઉપ આણી આપ્યો અને તે ન્હાના કુમારને જર્જર, ભે એકનિષ્ઠાથી ભક્તિ કરતો હતો તેની સાથે ખાતાળમાં પહોંચાડી દીધો.” ૨. ઉ.

શક્તિ નહિ હોય તેથી, થશોવર્માને પૈસાની રકમ આપીને પાછો ફરડાઓ. પણ તરણુ રાજ પોતાની રાજધાનીમાં જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે સાંભળીને ધણો ક્રોધાયમાન થયો અને તે દિવસથી માળવાનો પરાભવ કરવાની મનમાં ગાંઠ વાળી.

સિદ્ધરાજ જેવામાં માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં, અણહિલવાડમાં સહસ્ત્રલિંગ તલાવ^૧ અંધાવાનું કામ ચાલતું કર્યું હતું. આ તલાવની દંતકથાઓ અને વાતો ચાલવા ઉપરથી તે ધણું પ્રસિદ્ધ થયું છે એને માટે ખોદાણુ કરેલું તે હજી સુધી પાટણુ આગળ જેવામાં આવે છે, પણ આંધણી માંહેલું કશું રહ્યું નથી. આ તલાવ ગોળાકાર અથવા બહુબાજુવાળું હતું, અને થોડી અથવા ઘણી મળતી આવે એવી આંધણિયો ગૂંજરાતમાં ઘણી જેવામાં આવે છે. વીરમગામના મીનલસરની ચોગરદમ મહાદેવનાં દેરાં આંધેલાં હજી સુધી છે, તે પ્રમાણે, આ તલાવની ચારેમેર ફરતાં ઘણાં જ દેરાં હશે, તે ઉપરથી, તેનું નામ સહસ્ત્રલિંગ તલાવ ધણું કરીને પાડવામાં આવ્યું હશે. આ તલાવને લગતી નીચે લખેલી વાત ગાવામાં અને ફરેવામાં આજ સુધી પણ સાધારણ ધર્મ પડી છે:—

જશમા ઓડણુની વાત.^૨

કોઈ એક સમયે માળવાના એક રૂહેવાશિયે આવીને સિદ્ધરાજના આગળ, જશમા ઓડણુના રૂપનાં વખાણુ કર્યાં, રાજાએ તેને મેળવવાને ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા. છેવટે પાટણુ આગળ તેણે સહ-

૧ આ તલાવ અકબરના વારામાં હતું. મહેં જવા સાડ તેનો વજર બેરામખાન ગૂંજરાત આવ્યો હતો અને પાટણુ (અણહિલવાડ) આવી ઉતર્યો હતો. તે વેળાએ ત્યાં અસીખાન લોદી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ વેળાએ બેરામખાન, એક જગ્યા નામે સહસનક, જે તેની પાસે એક હજાર દેરાં અંધાવ્યાં હતાં તેથી, ફરેવાતી હતી, તે જોવાને ગયો હતો. ઝિમની ફેરિસ્તા ભાગ રજ. પૃ. ૨૦૩ પાટણુ આગળ આ જ ઉમરાવે ખાનસરોવર અંધાવ્યું હતું એવું ફરેવાય છે.

૨ જશમા ઓડણુનો રાસડો.

આજ મિતિથી પૂર્વે પચાસ વર્ષ ૫૧ દીકરિયોના સુખથી પંડિત જેઠારામે ગવાતો સાંભળેલો હતો. અને તેમનાં બહેન સુમારે ૬૦ વર્ષનાં હતાં તેમને જેટલો સાંભરતો હતો તેટલો ઉતરાવી મંગાવતાં પંડિત જેઠારામ લખે છે કે:—મારી સમજણમાં એમ આવે છે કે નીચે લખી દર્શાવેલ રાસડામાં અર્થની આનુપૂર્વી ઉપર લક્ષ્ય રાખતાં કોઈ કોઈ રેકાણે આખી તુકોની ન્યૂનતા પડે છે. આ રાસડો બનાવનારનો ઉદ્દેશ, ઐતિહાસિક વૃત્તાત જાણવા સાથે ગાનારિયોને સતીત્વનો બોધ દેવાનો અને પાતિવ્રત્ય પાસે રાજ્ય-વિભવ આદિ સધળું તુચ્છ છે, એવો સદુપદેશ આપવાનો છે.

સલિંગ તક્ષાવ કરાવા માંડ્યું ત્યારે દૂધમલ આવડો જે પોતાનો બનેવી હતો તેને માળવેથી એડ અને એડણો લાવવાને મોકલ્યો. દૂધમલ તેમને તેડવા ગયો, અને તેમને ગામ જઈ તેઓને ફેરવા લાગ્યો કે, સિદ્ધરાજ સોલંકી

“સર્વે નારી બહે રાજ” આનો અર્થ એવો બાસમાન થાય છે કે સર્વે એટલે સમસ્ત લોક ફેરે છે કે, રૂપે, રંગે, મત્રે અને ધર્મે નારી તે જશમા જ છે એમ બહે છે એટલે કથે છે.

રાસડો

- રાજા બેઠો બરિ રે સમાએ, નયક આવ્યા નયના; સર્વે નારી બહે રાજ. ૧
- રાજા રે જશમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ધર શોભતી; સર્વે નારી બહે રાજ. ૨
- રાજાએ મેલ્યા બારીમર બે ચાર, કે જશમાને તેડવા; સર્વે નારી બહે રાજ. ૩
- ગાયો આશતલ બાહરે ગોવાળ, કે ક્યારે વાસો એડો તણે; સર્વે નારી બહે રાજ. ૪
- ખિરખિરીઆરડી વાડ, કે ધૂધરીઆળો આંપણે. સર્વે નારી બહે રાજ. ૫
- કાગળ દીધો જશમાને હાંચ, કે જશમાયે વાંચીને માયું ધૂણિયું. સર્વે નારી બહે રાજ. ૬
- જશમાએ દીધો સસરાને હાંચ, સસરે વાંચીને માયું ધૂણિયું. સર્વે નારી બહે રાજ. ૭
- વહા! તારે રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે. સર્વે નારી બહે રાજ. ૮
- સસરા! હું હાંડે મ હાર, નહિ રે ટળું જશમા એડણી. સર્વે નારી બહે રાજ. ૯
- જશમાને વારે છે બાપ, મળને ધીઅડી રે મઠ માંડવે. સર્વે ૧૦
- હારો રે દળાવ્યા જશમાએ ધર્મ, કળશી દળાવ્યા જશમાએ બાનરો. સર્વે ૧૨
- ધેલા બાપા ધેલડું શું બોલ, એક વાર નહિ મઠ માંડવે. સર્વે ૧૧
- ચિન્થ્યા દયમ કેરી રાત, એડોએ ઉચાળા ખડિયા. સર્વે ૧૩
- ચારૂ પૂનમ કેરી રાત, એડોએ ઉચાળા પલાણિયા. સર્વે ૧૪
- એડોને ઊતારા દેવરાવો, કે જશમાને ઊતારા મેડિયે. સર્વે ૧૫
- મેડિયે તારી રાણીને બેસાડ, અમે રે એડોને બહાં ઝૂપડાં. સર્વે ૧૬
- એડણેને દાતણિયાં દેવરાવ, જશમાને દાતણ દાડમી. સર્વે ૧૭
- દાતણ તારી રાણીને દેવરાવ, અમે રે એડોને બહી ઝીલડી. સર્વે ૧૮
- એડણેને ભોજનિયાં દેવરાવો, જશમાને ભોજન લાડવા. સર્વે ૧૯
- લાડવા તારી રાણીને જમાડ, અમે રે એડોને બહી રામડી. સર્વે ૨૦
- એડણેને મુખવાસિયા દેવરાવ, જશમાને મુખવાસ એળચી. સર્વે ૨૧
- એળચી તારી રાણીને ખવરાવ, અમે રે એડોને બહી મોષડી. સર્વે ૨૨
- એડણેને પોઠણિયા દેવરાવ, જશમાને પોઠણ ઢોલિયો. સર્વે ૨૩
- ઢોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમે રે એડોને બહી ગોઢડી. સર્વે ૨૪
- જશમાએડણ હાથો મારે દાર, મહો તો બતાવું મારી રાણિયો. સર્વે ૨૫
- જેવું તારી રાણિયોનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજાધયો. સર્વે ૨૬
- જશમા એડણ અમારે ધર હાલ, મહો તો બતાવું મારા કુંવરો. સર્વે ૨૭

કીને વિશાળ તલાવ ખોદાવવું છે એટલા માટે ધણા ઓડ અને ઓડણોનો ખપ છે. આવું સાંભળીને જશમા પોતાની નાતના લોકોને એકઠા કરીને પોતાના ધણીને લઈને પાટણ આવી. સિદ્ધરાજે આજ્ઞા કરી કે બીજા ઓડને નગરની બહાર ઉતારો આપવો, પણ જશમાને મ્હેલમાં આણવી. જશમાએ ના કહી, અને બોલી કે, “મ્હેલમાં તો રાણિયો સૂવે, ઓડણને તો ભોંય ઉપર જ પડી રહેવું શોભે.”

જ્યારે તલાવ ખોદાવા માંડ્યું ત્યારે રાજા પોતે આવીને તપાસ રાખવા બેસતો; તેને જશમાનો ધણો મોઢ લાગ્યો. તેણે તેને કહ્યું “જશમા ! આવડો બધો માટીનો ભાર ઉચકીશ નહિ, એથી તારું શરીર ખગડશે.” તે બોલી, “એ વાતની કાંઈ ચિંતા નથી” ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તું તારા બાળકની સંભાળ રાખ ને બીજા ઓડણોને માટી વહેવા દે.” તેણિયે ઉત્તર આપ્યું, “આમ-લીની ડાળિયે મેં એની ઝોળા બાંધી છે ત્યાં આવતી જતી હું એને દિયકા નાંખું છું.”

જ્યારે ખોદવાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે રાજાએ બધા ઓડને તેમની મજૂરી ચૂકાવી આપી; પણ જશમાને કહ્યું કે, તું તો હવણાં રહે તને પછીથી આપીશું. બીજા ઓડને જવાની રાજાએ આજ્ઞા આપી, તેઓની સાથે જશમા પણ જાનીમાની જતી રહી. રાજાએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે, અશ્વર થઈને મોઢેરા સુધી તેમની પછવાડે દોડ કરીને કેટલાક ઓડને દેર કર્યા. તે ઉપરથી જશમાએ પોતાના પેટમાં કટારી મારી અને મરતાં મરતાં શાપ દીધો કે, “તારા તલાવમાં પાણી ટકશે નહિ.”

રાજા પાછો પાટણ આવ્યો ત્યારે તેણે તલાવ સૂકાઈ ગયલું જોયું. તેણે પ્રધાનને પૂછ્યું કે શું કરિયે તો તલાવમાં પાણી ટકે ? પ્રધાને જોશિયોને

જેવું તારા કુવરોનું રૂપ, તેવા રે મારે ઘેર બત્રીજા. સર્વેં	૨૮
જશમા ઓડણુ હાલો મારે દ્વાર, કહો તો બતાવું મારા હાથિયો. સર્વેં	૨૯
જેવું તારા હાથિયોનું* રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર બેસડી. સર્વેં	૩૦
કેવડું ખણાવશે તળાવ ? કેવડી ખણાવશે તલાવડી ? સર્વેં	૩૧
લાખે ખણાવશું તળાવ, અરધ લાખે તલાવડી. સર્વેં	૩૨
જશમા તારો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જશમા તારો ધરધણી. સર્વેં	૩૩
સોનધયો હોંસ છે હાથ, રૂપલા વેઠ ઓડો તણા. સર્વેં	૩૪
જશમા માટી થોડેરી ઉપાડ, તારી રે કંડે સિંચક લાગશે. સર્વેં	૩૫
વેલા રાજા વેલડું શું બોલ ? એહ રે અમારો કસબ થયો. સર્વેં	૩૬

* કાઠિયાવાડના નાધારી બેંશો ન્હાના હાથા જેવા દેખાય છે.

પૂછીને કહ્યું કે, જે એક માણસનો ભોગ અપાય તો શાપ મરી જાય. આ વેળાએ દેહ લોહાને નગરની બહાર વસવા દેતા. તેઓ ઓળખાય એટલા માટે માથે કાચું સૂતર બાંધતા અને હરિણનાં શીંગડાં કેડે લટકાવતા. તેથી લોહાને તેમને ઓળખી આધા ખસી જવાનું કાવતું હતું. રાજાની આજ્ઞા થઈ તે ઉપરથી માથો ડરીને એક દેડ હતો તેનું માથું તલાવ વચ્ચે કાપી નાંખવાનો ફરાવ થયો કે જેથી પાણી ટપી રહે. માથો ગિધણની સ્તુતિ ગાતો મરી ગયો. ત્યારથી તલાવમાં પાણી રહેવા લાગ્યું. માયાએ મરતી વેળાએ રાજા પાસે માગી લીધું હતું કે. મારા અજિઞ્ઞાનના અદ્ભુતમાં, દેડ ઉપર હવેથી શહર બહાર વસવાનો અને જૂદો પાપાક પૂહરવાનો અળાત્કાર કરશો નહિ. રાજાએ આ વાત માન્ય કરી, તે દિવસથી માયાની ખાતર ઉપર લખેલી છૂટી આપી.

આ થઈ રહ્યા પછી, જયસિંહે ત્યારથી ઉજ્જવણ જવાની તૈયારી કરવા સારૂ ગામે ગામથી પોતાની સેના એકઠી કરી. અને કૂચ કરતો કરતો, રસ્તે જેનાં શહર આવે તે રાજાઓને જિતીને તેમને પોતાની સાથે લેતો લેતો, અને પોતાની સેનાને વધારે સપાટ રસ્તો મળે એટલા સારૂ ઉંચી જગ્યાઓને સપાટબંધ કરાવતો આગળ ચાલ્યો. કેટલાક બીજાના આગેવાનો પણ અત્યંત ચંચળાઈ અતાવતા રાજાની સાથે ચાલ્યા, તે જેમ રામની આસપાસ હનુ-માનની સેના ચાલતી દેખાતી હતી તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે ગૂજરાતના રાજાએ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે પડાવ કચ્ચો, તંબુ ડોકાયા, થોડા હારબંધ બંધાયા અને બીજાં બાકીનું જે જ્યાં થયે તે ત્યાં ગોડવાયું. પછી જયસિંહના તંબુમાં ગમત ચાલી-નૃત્ય કરનારિયોના નાચ તેના આગળ થવા માંડ્યા.

ફેલે છે કે, સિદ્ધરાજે માળવામાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, તેથી તેને ઘણી કીર્તિ મળી. પણ રાજધાની ધારાનગર લેવાના ઘણા હુમલા

૧ સિદ્ધરાજે માળવા સાથે લડાઈ ચલાવી તે જુનાગઢના રાહ ખેંચાર ઉપર જિત મેળવ્યા પછી કરેલી જણાય છે. કેમકે સૌરાષ્ટ્રની જિત કરવાથી તેની યાદગીરીમાં પોતાને (જયસિંહને) નામે સિંહ સંવત્સર (સંવત) ચલાવ્યો. તેની શરૂઆત સંવત્ ૧૧૬૯-૭૦ એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૧૩-૧૪ માં થયેલી છે અને માળવા સાથની લડાઈ ત્યાંના રાજા યશોવર્મા સાથે વર્ણવી છે. પણ ખરૂં જોતાં તે લડાઈ તેના પિતા ખરમાર નરવર્મા જે સંવત્ ૧૧૬૦ થી ૧૧૮૯ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી) હતો તેના સમયમાં શરૂ થઈ અને, તે પછી, તેની ગાદિયે આવનાર તેના કુંવર યશોવર્મા સાથે ચાલુ રહી તેમાં તેને કંઈ કરી અણબધા પુર લાવ્યો.

કચ્છા તે નિષ્ફળ ગયા, તેથી તેનું મન પાછું હટી ગયું, અને તેને શુંબલ મંત્રી જે તેની સાથે આવ્યો હતો તેની સલાહ પૂછવા લાગ્યો કે હવે આપણે

ચરોત્રર્મા સંવત્ ૧૧૮૯ થી ૧૧૯૬ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૩૩થી ૧૧૪૨-૪૩ સુધી) હતો. મતલબ કે સિદ્ધરાજે માળવાની નિત પોતાની છેલ્લી અવસ્થામાં કરેલી છે.

કુમારપાલ અખંધમાં એમ લખે છે કે, “બારમા કદનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધચક્રવર્તી બિરહ ધારણ કરનાર સિદ્ધરાજે દિગ્વિજય કરવા જતાં બાર વર્ષે ધારાનગરી લીધી; તેને ત્રણ કોટ હતા તે તોડી નાકામાં પ્રવેશ કરવા જતાં તેનાં કમાડોને લોટાના આગળ હતા તે તોડતાં તેને ચરા:પટલ નામે હાથી હતો તે મરણ પામ્યો; ને માળવાનો રાજ નરવર્મા જીવતો પકડાયો.”

નરવર્મા ઇ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી હતો તેના ઉપર સિદ્ધરાજે પ્રથમ ચડાઈ કરેલી જણાય છે. અને ત્યાર પછી તેના કુવર ચરોત્રર્મા ઇ. સ. ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૩ સુધી હતો તેની સાથે લડાઈ ચાલતી રહેતાં સિદ્ધરાજની તરવાર બાર વર્ષ ખુદી રહી માટે તેનું મ્થાન કરાવવા તે રાજના પગની થોડી ચામડી ઉતરાવી: એટલામાં તેના પ્રધાનોએ કહ્યું કે મહારાજ! નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “રાજ અવધ્ય છે”, માટે આપે એને મૂકી દેવો. આ ઉપરથી તેને જીવતો રાખી કાષ્ઠપિંજરમાં પૂરાવ્યો. અતુર્વશતિ અખંધના અંતર્ગત મદનવર્મા અખંધમાં પણ એમ જ લખ્યું છે અને વિરોધમાં જણાવે છે કે, સિદ્ધરાજે મહારાષ્ટ્ર, તિલિંગ, કર્ણાટ, પાંચ આદિ રાજ્ય વશ કર્યાં.

પ્રુદેલખંડમાં હમણાં જ્યાં મહોબા છે ત્યાં ચંદેલ કુલના રાજ થયા છે અને જેના સંવત્ ૧૧૮૯ થી ૧૨૨૦ સુધીના લેખો મળી આવે છે તે પ્રસંગમાં કુમારપાળ અખંધમાં લખે છે કે:-

એક સમયે તેની (સિદ્ધરાજની,) સભામાં આવીને કોઈ બાટ ચિત્રકૂટની પાસેના મહોબક નગરના રાજ મદનવર્માનાં વખાણ કર્યાં એટલે પોતાના એક મંત્રીને બાટની સાથે મહોબકપત્તન લેવા મોકલ્યો. તેણે પાછા આવીને તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં, એટલે મોટું સૈન્ય લઈને સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો. મદનવર્માને ખબર થઈ કે સિદ્ધરાજ આવે છે એટલે તે બોલ્યો કે, બાર વર્ષ સુધી ધારાનગરી આગળ પડ્યો રહ્યો હતો તે જ કે બીજો? એ કપાડી રાજને રહ્યો કે, તમારે પૂર કે ભૂમિ ભેઈતી હોય તો યુદ્ધ કરિયે અને જો એવી ઇચ્છા ન હોય તો ૯૯ કરોડ મહોરો લઈને ચાલ્યા જાઓ. સિદ્ધરાજે હંડ લીધો, પણ મદનવર્મા જેવા મોજલા રાજને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. તેણે થોડા માણસો સહિત આવવાની હા કહી, એટલે તે તેને મળવા ગયો. મદનવર્મા હીને સામો આવ્યો (ભેટ્યો) અને સિદ્ધરાજને સુવર્ણના આસને બેસાર્યો. અને બોલ્યો કે, સિદ્ધેન્દ્ર! આપ મારા પરોણા થયા એ અમારાં મ્હોટાં બાગ્ય સમજિયે છિયે. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે આવો વિવેક કરો છો પણ તમે તો મને કપાડી રાજ રહ્યો છો એ શું? મદનવર્માએ કહ્યું આ કલિકાળ છે, આયુષ્ય ટુંકું છે, રાજશ્રી પણ થોડી જ છે, બળ ટુંકું છે, એમ છતાં બાગ્યોદય કરીને રાજ્ય મળે

પાછા વળી જવું થોડું છે કે નહિ ? તે પ્રધાનને યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર એક સામા પક્ષના માણસ પાસે સમાચાર મળ્યા તે ઉપરથી એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ કે, જો કિલ્લાના દક્ષિણ દરવાજાને રસ્તેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કાંઈ વળે ખરું. આ હલ્લો કરવામાં સિદ્ધરાજ જાતે આગળ

છે, તો તેના સારા ઉપભોગ કરવો, તેને બદલે વિદેશમાં બટકીને કાળ દહાડવો એ કબાડીનું કામ રહેવાય, માટે મેં આપને એવું કહ્યું છે.

સિદ્ધરાજે કહ્યું, તમારું કથન સત્ય છે. હું કબાડી ખરો, ધન્ય તો તમને રહેવાય કે, તમે આ પ્રમાણે સુખ ભોગવો છો. પછી સિદ્ધરાજ પાછો ફર્યો, તેને ૧૨૦ પોતાના અંગરક્ષકો આપ્યા. તેઓ સુકામળ હોતાં અર્ધાં તો રસ્તામાં જ મરણ પામ્યા. ને સિદ્ધરાજ અણહિલપુરમાં આવ્યો.

હિન્દુસ્થાનના મધ્યકાલિક શિક્ષાના પુસ્તકમાં મે. જ. સર. એ. કાન્નિગદામે મહોબ અથવા જેહાહુતીના અન્દેલ રાજાઓની ડીપ આપી છે તેમાં મદનવર્મદેવના શિક્ષાની આકૃતિ આપી છે, તેમાં એક બાજુ ઉપર ચાર હાથની પાર્વતીની મૂર્તિ બેઠેલી આલેખેલી છે અને બીજી બાજુએ શ્રીમાન્ મદનવર્મદેવ એવા અક્ષરો છે.

જેહાહુતી, અથવા જેલકબક્તિ એ અન્દેલોના પ્રદેશ છે અને તે તેની રાજધાની મહોબ અથવા મહોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરમાં જમના નદી, અને દક્ષિણમાં કિયાન અથવા કેન નદી, પશ્ચિમમાં ધસાન નદી, અને પૂર્વમાં વિન્ધ્ય પર્વત એ દિશાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે છે. કેન અથવા કર્ણાવતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે તેથી એ પ્રદેશના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે લગભગ બરાબર વિભાગ પડી ગયા છે. પશ્ચિમ વિભાગમાં રાજધાની, નગરો અને મહોબ અને અનુરાહો આવી જાય છે, તેમ જ પૂર્વ વિભાગમાં કાલંજર અને અજયગઢ નામના મહોટા કિલ્લાઓ આવી જાય છે. આ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૦૦૦ માઈલ કરતાં પણ વિશેષ હતું. અનુરાહોમાં હજી પણ બવ્ય દેવાલયોના સમૂહ આવી રહ્યા છે, તે ઉપરથી તેની ધનાઢયતા જણાઈ આવે છે; તેમ જ કુનોજ ઉપર જિત મેળવેલી તથા મહમૂદ ગઝનવીના સામી ટકર ઝીલેલી તે ઉપરથી એની સત્તા જણાઈ આવે છે. મહોબખંડ ઉપરથી જણાય છે કે આ દેશના રાજા અન્દ્રવંશી છે, અને બનારસના રાજગુરુ હેમરાજની પુત્રી હેમાવતીનાથી તેઓની ઉત્પત્તિ છે એવી દંતકથા છે. પણ શિલાલેખો આદિમાં તેમને અન્દ્રત્રેય (અન્દ્રક આત્રેય) વંશના ગણે છે અને એ લેખોથી ઉપરના કથનને કરોડેકો મળતો નથી. અનુરાહોના લેખમાં પ્રથમ પ્રાચીન રાજાનું નામ નન્તુક આપ્યું છે, જેનાથી છઠ્ઠી પેઢેડિયે ધંત્રદેવ ઇ. સ. ૬૫૩ થી ૬૯૯ સુધી થયો છે. અને તેનાં આપેલાં તામ્રપત્રમાં તો તેના ફાદા હર્ષદેવનું જ પ્રથમ નામ છે. બારમો રાજ કીર્તિ-વર્મદેવ થયો તેના શિક્ષા મળી આવ્યા છે તેના પૂર્વેલાંના મળી આવ્યા નથી. એટલે કે કર્ણદેવ રાજ જે કલચુરી વંશનો હતો તેના એ ખંડિયો હતો. પણ પછવાડેથી તેના તે મહોટા શત્રુ થઈ પડ્યો હતો. આ રાજના શિક્ષા માત્ર સોનાના મળી આવ્યા છે,

નીકળ્યો. તેના જે માનીતા હાથી ઉપર તે બેઠો હતો તે હાથિયે મનાય નહિ એવો યત્ન કરીને લ્હોડાની ભૂગળે જડેલા ત્રિપોળિયા દરવાજામાંથી એ તોડી પાડ્યા, પણ આવું પરિણામ આણતું તેનો જીવ ગયો. આ પ્રમાણે ગૂજરાતના રાજાને પેસવાનું મળ્યું એટલે એકાએક

પણ ત્યાર પછીના રાજાના શિક્ષા સોનાના અને ત્રાંખાના મળી આવ્યા છે. માત્ર ચૌદમા રાજા જયવર્મદેવનો એક શિક્ષો રૂપનો મળી આવ્યો છે. સોનાના શિક્ષા ૬૦ થી તે ૬૩ એન વજનના છે. ત્રાંખાના પણ એટલા જ વજનના છે. એ સિવાય ૧૫ એનના વજનના ન્હાના શિક્ષા પણ સોનાના અને ત્રાંખાના છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે ત્રાંખાના શિક્ષા ઉપર પાર્વતીને બદલે હનુમાનનો આકાર આવેલો છે.

મહોબના ચંદેલ રાજાઓનો વંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

અંક	વર્ષ		નામ	લેખનું વર્ષ સંવત	
	વિક્રમ સંવત	ઈસ્વી-સન.			
૧	૮૫૭	૮૦૦	નન્નુકદેવ.		ઈ. સ. ૮૩૧ ના મુમારમાં પરિ-હાર રાજાને કથ-લાવી નાંખ્યો - રિમથ-પૃ. ૩૬૦.
૨	૮૮૨	૮૨૫	વાકપતિ.		
૩		૮૫૦	વિજય.		
૪		૮૭૫	શહિલ.		
૫		૯૦૦	હર્ષદેવ.		
૬		૯૨૫	યશોવર્મદેવ.		
૭	૧૦૧૦	૯૫૩	ધંગદેવ.	૧૦૧૧-૧૦૫૫	
૮	૧૦૫૬	૯૯૯	ગડદેવ.	૧૦૫૬	
૯	૧૦૮૨	૧૦૨૫	વિદ્યાધરદેવ.		
૧૦	૧૦૯૭	૧૦૪૦	વિજયપાલદેવ.		
૧૧	૧૧૦૭	૧૦૫૦	દેવવર્મદેવ.	૧૧૦૭	
૧૨	૧૧૨૦	૧૦૬૩	કીર્તિવર્મદેવ.	૧૧૫૪	
૧૩	૧૧૫૫	૧૦૯૭	હર્ષકશનવર્મદેવ.		
૧૪	૧૧૬૭	૧૧૧૦	જયવર્મદેવ.	૧૧૭૩	
૧૫	૧૧૭૭	૧૧૨૦	હર્ષકશનવર્મદેવ બીજો.		
૧૬	૧૧૭૬	૧૧૨૨	પૃથ્વીવર્મદેવ.		
૧૭	૧૧૮૬	૧૧૨૯	મહાનવર્મદેવ.	૧૧૮૬-૧૨૨૦	
૧૮	૧૨૨૨	૧૧૬૫	પરમદેવ	૧૨૨૪	
૧૯	૧૨૬૮	૧૨૦૩	ત્રૈલોક્યવર્મદેવ.	૧૨૬૬-૧૨૯૭	
૨૦	૧૨૯૭	૧૨૪૦	વીરવર્મ પેહેલો.	૧૩૧૨-૧૩૩૭	
૨૧	૧૩૩૯	૧૨૮૨	લોખવર્મ.	૧૩૪૫	
૨૨	૧૩૫૭	૧૩૫૦	વીરવર્મ બીજો.	૧૩૭૨	
૩૦	૧૫૭૭	૧૫૨૦	કિરતસિંહ (કીર્તિ.)		

૧ આ હાથીનું નામ યશ:પટલ હતું, તથા મહાવતનું નામ રાસમળ હતું. તે હાથીની યશોધરલ અથવા યશલદેવ ગણપતિરૂપે વળસર ગામમાં સ્થાપના થઈ. ૨. ઉ.

તે કિલ્લાનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માએ ટક્કર લેવામાં શૌર્ય બતાવ્યું છતાં પણ તે ઝલાઈ ગયો. એટલે સિદ્ધરાજની પૂર્ણ જિત થઈ, અને જેમ ચારસો વર્ષ પછી તેના મુસલમાન કમાનુયાયીનાં નિશાન માંડુના^૧

૧ મહાજવાના રાજાઓની નીચેની વંશાવલિ, એક લેખ હપરથી મિ. એલ. વિલકિનસને બાબાન્તર કરી, એન્ડ્રાસ બ્રાન્ચ આવ ધી એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક ૫ માને પૃ. ૩૮૦ મે હપરવેલી છે તે હપરથી તથા બીજા પ્રમાણ નીચે નોંધવામાં આવ્યાં છે તેને આધારે તૈયાર કરી છે:-

૬ મો રાજા હોન્નદેવ. ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૫. આલુક્ય હીમદેવ ગુજરાતનો રાજા આ સમયે હતો.

૧૦ મો જયસિંહ. ૧૦૫૫-૧૦૫૬ આ સમયે આ ગુજરાતમાં દેશનો બાગ દાખલ થયો હતો.

૧૧ મો ઉદયાદિત્ય. ૧૦૫૬-૧૦૮૧.

૧૨ મો હર્ષદેવ. ૧૦૮૧-૧૧૦૪.

૧૩ મો નરવર્મા સંવત ૧૧૬૦. (સન ૧૧૩૪) માં મરણ પામ્યો. ઉગ્ગજીના લેખનું કોલબ્રુકનું બાબાન્તર. ટ્રેનગ્રાહસન આવ ધી. રો. એ. સો. ૧. પૃ. ૨૩૨.

૧૪ ચરોવર્મા ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૨ સુધી. આ સમયે ગુજરાતના રાજાએ આદેશનો ઘોરો મુક્ક જિતી લીધો.

ગાળો-૧૧૪૨-૧૧૫૫-બલ્લાલ દેવ કારબારી.

૧૧૪૩ થી ૧૧૭૬ સુધી ગુજરાતના રાજાઓનું સામ્રાજ્ય તેના પેટામાં હર્ષભીવર્મા હરિમન્દ્ર; ઉદયવર્મા.

૧૫ અજયવર્મા. “આ રાજાની દૃપથી વિદ્વાન અને નિપુણ રાજા શ્રી હરિમન્દ્રદેવને રાજ્ય મળ્યું.” તેણે પોતાની નિલાગિરિ રાજધાનીથી બ્રાહ્મણોને દાન કર્યાં. સં. ૧૨૩૫. (ઇ. સ. ૧૧૭૬) જુઓ જર્નલ ઍ. એ. સો. પૃ. ૭. પૃ. ૭૩૬.

૧૬ વિન્ધવર્મા “એણે ગુજરાત દેશ વશ કરી લેવાને મન કર્યું.” (૧૧૬૦-૧૧૮૦)

૧૭ અમુરથાચન.

૧૮ સુબટવર્મા, અથવા સોહડ. “આ વિજયી રાજાની, સૂર્યના અગ્નિમય કિરણ “સરખી, કોષમયી અતિ શક્તિ, જેણે તેનો ગર્જિત કોપ ગુજરાતના પાટણ-નગર- “(અથવા નગરો)માં ચલાવ્યો, તે ગુજરાતમાં હજી સુધી પણ દાવાનજ લાગે છે “તેથી આજ પર્યંત દેખાઈ આવે છે.”

૧૯ અર્જુન રાજા. “આ રાજા જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે રમતાં રમતાં પણ તેણે જયસિંહ રાજાને નસારી મૂક્યો હતો.” તેને માંડુના કિલ્લામાં સંવત્ ૧૨૬૭ ના ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૧૦ મે (ઇ. સ. ૧૨૧૦) રાજ્યાભિષેક કર્યો ત્યારે પોતાના કુલગોરને એક ગામ દક્ષિણમાં આપ્યું હતું. એણે ૧૨૧ વરસ રાજ્ય કર્યું.

શુરભાગે ઉપર ચઢ્યાં, તેમ તેનું નિશાન ભોજરાગની નગરી ઉપર ફરકવા લાગ્યું.^૧

સિદ્ધરાજ ઘર બાણી પાછો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે જતા યાત્રાળુ લોકોને જે નાયકો લૂંટી લેતા હતા તેમના કિલ્લા ઉપર તેણે હુલ્લા કરીને તેઓને નસાડી મૂકી દેશને નિર્ભય કર્યો.

માળવાની જિત કરીને આવતાં, સીદ્ધરાજની અશ્વારી જયોત્સવ કરતી અણ્ણહિલવાડમાં પેડી, તે અવસરે, જિતી લીધેલા યશોવર્મા રાજને યશ-પતાકારૂપ ગણી રાજહસ્તી ઉપર ખેસાવ્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિયોની

માળવાની ધારાનગરીમાં બે વંશની સત્તાને અન્ત સન ૧૧૧૨ માં આવ્યા. એટલે કે અર્જુનદેવ નિઃસંતાન ગુજરાથી બીજી શાખાનો ૨૦ મો રાજા દેવપાળદેવ થયે, તેણે ૧૨૧૬ થી ૧૨૪૦ સુધી રાજ્ય કયું એ રાજા પ્રથમ શાખા સાથે જોડાઈ જવાથી હવે પ્રથમ પ્રમાણે માળવાનું રાજ્ય ચાલવા માંડ્યું. આ રાજા લક્ષ્મીવર્મદેવનો પૌત્ર હતો. હિન્દના પાદશાહ અલ્તમશે ૧૨૩૫ માં એના સમયમાં ઉગ્ગણ અને ભીલસા કબજે કરી લીધાં. મહાકાળેશ્વરનું દેવળ એણે તોડી પાડ્યું. ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા સોમસિંહને દેવપાળદેવે હરાવી તેને કેદ કર્યો હતો તેના વેરમાં તેણે ગુજરાતના રાજાને બોલાવીને તેના ઉપર આક્રમણ કયું.

૨૧ જયતુંગદેવ અથવા જયસિંહ બીજો. એ જયપાળદેવનો કુંવર હતો. એના સમયમાં મુસલમાનોનું બળ બહુ પ્રસરી ગયું. હિન્દુઓને ધર્મશ્રદ્ધ કરતા હતા. એનું રાજ્ય ધણું ધટી ગયું હતું.

૨૨ જયવર્મન બીજો. એનો સમય સન ૧૨૫૬ થી ૧૨૬૧ સુધી એ જયતુંગદેવનો અનુજ હતો. એણે પોતાના ન્દાના રાજ્યમાંથી ધરતીદાન કયું છે તેના તામ્રપટ મળી આવ્યા છે. એના સમયમાં મુસલમાનો ધણા વધી પડ્યા અને માળવાની પીડાને પાર રહ્યો નહિ.

૨૩ ત્રીજો જયસિંહદેવ થયો તેનો સમય સન ૧૨૬૧ થી ૧૨૮૦ સુધી થયો. એના સમયમાં ગુજરાતમાં વિશલદેવ વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો, તેણે ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો તે વિષેનો એક શિલાલેખ છે.

૨૪ બીજો ભોજદેવ. એનો સમય સન ૧૨૮૦ થી ૧૩૧૦ સુધી હતો. એના સમયમાં હમીર સોલંકિયે એના ઉપર ચડાઈ કરીને એને હરાવ્યો હતો. મુસલમાનોથી પણ તે ધણો પીડાયો હતો. છેવટે તે મુસલમાન થઈ ગયો હતો. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવે એના ઉપર આક્રમણ કરીને હરાવ્યો હતો.

૨૫ ચોથો જયસિંહદેવ. એનો સમય સન ૧૩૧૦. તે ધારાનગરીની માદિયે બેઠો અને આ વંશના પણ રાજ્યનો અન્ત એના જ સમયમાં આવ્યો.

૧ મુસલમાન સરદારોના હાથ નીચે માંડસિક બની ગયેલાઓ રાજ્યવહિવટ ચલાવતા હતા. અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ઉગ્ગણ, ધાર, પાણડુ અને ચંદેરીનો એક સુબો હરાવ્યો હતો.

કૃષ્ણ ભારાઈ હતી તેમાં દુષ્યાશ્રયને ત્યાર પછી થનારો ગ્રંથકાર હેમચન્દ્ર-
જૈનધર્મનો આચાર્ય, બીજા મ્લેતાશ્રમમાં મુખ્ય હતો, તેણે ગૂર્જરાષ્ટ્રના શરવી-
રની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાઈ. તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમ જ રાજનું લક્ષ ગયું:-

મૂર્ધ્નિ કામગવિ સ્વગોમયરસૈરાસિચ રત્નાકરા
શ્રુત્તાસ્વાસ્તિકમાતનુધ્વજ્જુપ સ્વં પૂર્ણકુંભી મવ
મૃત્વા કલ્પતરોર્ફલાનિ સરલૈર્વિગ્ધારણાસ્તોરણા-
ન્યાધત સ્વકરૈર્વિજિત્ય જગત્તી નન્વેતિસિદ્ધાધિપઃ ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જિતીને આવે છે, માટે અહો ! કામદુધા !
તમે તમારા ગોમયરસવડે ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર, ! તમે મોતીના સ્વસ્તિક
પૂરો; અહો ચંદ્ર, ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો ! દિશાના
હાથિયો ! તમે તમારી સુંદોવતી કલ્પનરૂપાં પાદડાંનું તોરણ ધારણ કરો.^૧

જિત મેળવીને પાછા આવ્યાનો જ્યોત્સવ થઈ રહ્યો એટલે, હેમા-
ચાર્ય એક રચનાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવવા સાર,

૧ દુષ્યાશ્રયના ચૌદમાં સર્ગમાં કહ્યું છે કે “એક વખત સિદ્ધરાજને નગરચર્યામાં
યાગિનિયોના મેળાપ થયો; તેમને સર્વ પ્રકારે પરાસ્ત કરવાની એ ખંત રાખતો; કેમકે
તે પોતાના લોકને કનડતી. ભેમણીએ કહ્યું કે તું અમારી પૂઠે પડ્યો છે તેમાં તારું
સારું નહિ થાય. ભે કલ્યાણ ઈચ્છતો હોય તો અવંતિના નાથ યશોવર્માને પગે
પડ અને તેની પેઠે અમને બલિદાનથી તૃપ્ત કર. જયસિંહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તમા-
રાથી થાય તે કરજે, પણ હું તમારા યશોવર્માનો જ પરાજય કરીશ. પછી પોતે
મોટી સેના લઈને આવ્યો. રસ્તામાં બીલસેના આવી મળી. બધાંએ લશ્કરે અવન્તિ
આગળ મેલાણુ કર્યાં અને અવન્તિ અથવા ઉગ્ગલચિનીના કિલ્લાને તોડવાની તૈયારી
ચાલી. એક દિવસ રાત્રે રાજા ફરતો ફરતો સિપ્રા (ક્ષિપ્રા) નદીના તટ ઉપર ગયો,
ત્યાં તો યાગિનિયો ભેગા થઈ પોતાનું જ એક પૂતળું બનાવી, તેના ઉપર પોતે
(સિદ્ધરાજ) હારે એવો પ્રયોગ કરતી હતી, તે દીઠું. પછી જયસિંહ પોતે છતો થયો
ને યાગિનિયો સાથે યુદ્ધ કરી, કાલિકા જે બહુ બહુ રૂપ ધરી આવતી હતી તેને
પરાસ્ત કરી. કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે, “તું સાક્ષાત્ વિજિત છે અને યશોવર્માને
જિતશે. આ સમાચાર રાત્રિયે યશોવર્માએ સાંભળ્યા એટલે યશોવર્મા ઓનોમાનો ધારા
નગરીમાં નાશી ગયો. પણ જયસિંહે અવન્તિનો કિલ્લો તોડી, તે લીધા પછી ધારા
નગરી પણ તેણે જિતી લીધી અને યશોવર્માને જિતી કેદ કર્યો.”

૨ વ્યાકરણ અષ્ટાધ્યાયી પદ્ધતિનિયે અષ્ટાધ્યાયી રચી છે તેની હેમાચાર્યે રચી.
અને તેમાં રાજનું વર્ણન નથી એમ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું તે ઉપરથી અષ્ટાધ્યાયીના ઉદાહરણ
રૂપ દુષ્યાશ્રય કાવ્ય રચ્યું તે ઉપર અભયતિલક મણીની દીકા છે. ૨. ઉ.

અને તેણે જે ગ્રંથ રચ્યો હતો તે બ્રાહ્મણોના-ગ્રંથોના આધાર ઉપરથી લખ્યો છે એવું સામાવાળા કહેતા હતા તેઓનો અકવાદ અંધ કરવાને, એક સભા ભરી, તેમાં પ્રમુખ થઈ બિરાજવાની સિદ્ધરાજને વિનંતિ કરવામાં આવી, તેનો પરિણામ આચાર્યના લાભમાં ઉતર્યો. રાજાની આજ્ઞા થવા ઉપરથી હેમાચાર્યનો ગ્રંથ એક રાજહસ્તી ઉપર અંખાડીમાં મૂકી તે ઉપર શ્વેતછત્ર ધરાવી અને ચામર આદિ બીજાં રાજચિહ્ન સહિત રાજમહેલને લાંડાર લઈ ગયા. તથાપિ દુર્જનો કહેવા લાગ્યા કે, એ પુસ્તકમાં કાંઈ રાજાના પૂર્વજોની કીર્તિનું વર્ણન નથી. આવી વાત થતી સાંભળીને રાજાને જરા ખેદ થયો, પણ બીજે દિવસે વ્યાકરણને જ્યારે ફરીને તપાસ્યું, ત્યારે હેમાચાર્ય ખાંપણુ સુધારવાને જરાબર તૈયાર થઈ રહ્યો હતો; તેના મુખમાંથી સોલંકી રાજા-ઓની કીર્તિની ચતુરાઈભરેલી કવિતા નીકળવા લાગી. પછી તરત જ તેણે દ્વયાશ્રય ગ્રંથ રચીને મૂકી દીધેલા વિષયની પૂરતી કરી.

ત્યારપછી, સિદ્ધરાજનું લક્ષ મૂળરાજને અમિદાહ દીધેલી જગ્યા ઉપર ખાંધેલા ત્રિપુરપ્રાસાદ અને બીજાં દરબારનાં દેવાલય ઉપર ગયું. તેણે તેમનો અર્ચ ચલાવવામાં અને દેવની ઉપજમાં એટલું અર્ધ ધન હદપાર વાપરવા માંડ્યું કે ક્લિસસે જેમ સાયરસને ઉપદેશ કર્યો હતો તેમ નીચે પ્રમાણે સિદ્ધરાજને લવિષ્યસૂચક ઉપદેશ કરવાની યશોવર્મા રાજાને અગત્ય પડી:-

“માળવા દેશ લાખો રૂપિયાની ઉપજનો છે, તો પણ, વાસણમાં જેમ સમુદ્ર
“સમાઈ જાય તેમ ચૂંજરાતમાં તે ખપી જાય છે. તેનું કારણ એ કે આ-

૧ સાયરસ ધરાનનો પાદચાહ હતો, તેણે ક્લિસસને જિતી લીધો અને ચિતા ખડકાવી બાળી નાંખવા હાજર કર્યો, એટલે ચિતામાં પડતાં પહેલાં તેણે સોલન ! એમ ઉચ્ચાર કર્યો. ત્યારે તેને પૂછ્યું કે તું સોલનને શા માટે સંભાર્યો ? ક્લિસસે જણાવ્યું કે, હું જ્યારે મારી સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં હતો ત્યારે મેં સોલનને પૂછ્યું કે સુખી કોણ ? ત્યારે તેણે અભણ્યા કોઈ બે જણનાં નામ દીધાં. તેથી આશ્ચર્ય પામી મેં કહ્યું કે, તમે મને સુખી કેમ નથી કહેતા ? તેણે કહ્યું કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીવતો હોય ત્યાં સુધી તે સુખી છે કે દુઃખી તે કહી શકાય નહિ, કેમકે ભવિષ્યમાં શું નીપજશે ? તેની કોઈને ખબર પડતી નથી. આ ઉપરથી તમે જોશો કે હું પોતાને ખરે સુખી સમજતો હતો તેને જીવતાં ચિતામાં બળી મરવું પડે છે, એવો સમય આવ્યો. તેથી સોલનના વાક્યની સત્યતા પ્રકટ થતાં મેં તેને સંભાર્યો. સાયરસને પણ આ કથ-
નથી ખોધ મળ્યો, અને ક્લિસસને તેનું રાજ્ય પાકું આપી પોતાના મિત્ર તરીકે માનવા લાગ્યો. ૨. ઉ.

“મળ માળવો મહાકાળેશ્વર મહાદેવને^૧ આપ્યો હતો તેથી તે દેવદ્રવ્ય થયું
“તે અમે ભોગવ્યું; પણ સૂર્ય જેમ ક્ષિતિજમાં અસ્ત પામે છે તેમ અમારો
“મહિમા અસ્ત પામી ગયો. તે જ પ્રમાણે તમારા વંશના રાજાઓ પણ
“જ્યારે ધર્મનાં બધાં ખર્ચ, આગળ જતાં પૂરાં પાડી શકશે નહિ, અને
“મૂળમાંથી સંકટ તમારો નાશ કરશે, ત્યારે એક એક દેવને ખાતે આપવા
“દરાવેલો ખર્ચ તેમને ઓછો કરી નાંખવો પડશે.”

શ્રીસ્થળમાં મૂળરાજે રૂદ્રમહાકાળનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું તે છાણો-
દ્વાર કરાવ્યા વિના પણ હતું અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરવામાં રાક્ષસો^૨ ચડી

૧ વનરાજના પિતા જયશિખરીના યત્ન બૂવડ રાજા વિષે આજળ લખવામાં આવ્યું છે. ઉગ્ગજમાં મહાકાળેશ્વરનું દેડું છે તેમાં એ બૂવડે પોતાનાં અવયવની ખાંપણ સુધરી તેના બદલામાં આખું માળવા અને રાજધાની નગર ઉગ્ગજ મહાદેવને અર્પણ કરી દઈને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ પરામાર રજપૂતોને સોંપ્યું હતું.

૨ દ્વયાશ્રયમાં આ રાક્ષસોના નાયકને બર્બર અથવા બર્બરક હરીને લખ્યો છે અને પૃષ્ઠ ૯૩ ઉપર જે લેખનો ઉત્તરો કર્યો છે તેમાં એ જ નામને ટેકાણે માળવાના રાજા તરીકે બર્બરક હરીને લખવામાં આવ્યું છે; યશોવર્માએ ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને તેથી સિદ્ધરાજને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તેને આ વાત લાગુ પાડી શકાય છે. અન્યકર્તાની આ ટીપ બરાબર નથી, તેનો નીચેના લખાણથી ખુલાસો થાય છે.

દ્વયાશ્રયમાં આ રાક્ષસોના નાયકને બર્બર અથવા બર્બરક હરીને લખ્યો છે અને ‘પૃષ્ઠ ૯૩ માંના તથા ચૈત્રલક્ય વંશનાં બીજાં તામ્રપટ્ટામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજને વર્બરકજિણુ એટલે બર્બરકને જિતનાર કહ્યો છે. સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે સિદ્ધરાજ ગોટાં પરાક્રમે બાબરા બૂતના આશ્રયથી હતો. તેને તેણે રમશાનમાં એક મહડા ઉપર બેસી વશ કર્યો હતો. સોમેશ્વર પોતાની કીર્તિ-કોમ્પીમાં કહે છે કે આ મહાન રાજાએ બૂતના રાજા બર્બરકને રમશાનમાં કેદ કર્યો અને રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ તરીકે પ્રખ્યાત થયો:

રમશાને યાતુધાનેન્દ્રં વદ્ધ્વા વર્બરકામિષમ્ ।

સિદ્ધરાણેતિ રાજેન્દુર્યો જન્મે રાજરાણિષુ ॥ ૩૮ ॥

દ્વયાશ્રય કાથમાં આ બર્બરકે રાક્ષસ અથવા ગ્લેચ્છનો અધિપતિ કહે છે તે શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)ના બ્રાહ્મણોને દુઃખ હતો. જયસિદ્ધે તેને જિતી લીધો, અને તેની સ્ત્રી પિંચલિકાના કહેવાથી તેને ઉઘાર્યો. પણ બર્બરે જયસિદ્ધને મૂલ્યવાન ભેટો આપી, અને બીજા રજપૂતોની પેઠે તે પણ તેની સેવામાં રહ્યો.

હાલ્ટર બૂધર ધારે છે કે, બર્બરકો અનાર્યમાંની એક જાતિ છે, જે ઉત્તર ગૂજરાતમાં કૈલી, બીર અથવા મેરની પેઠે સંખ્યાબંધ વસેલા છે. કાઠિયાવાડમાં જે બાત્રમાં આ બર્બર કોટ વસ્યા તે હમણાં બાબરિયાવાડ કહેવાય છે.

આવ્યા હતા, તેથી હોમની જવાબાને આકાશમાં જવાનો વારો રહ્યો ન હતો. સિદ્ધરાજે બાલસોના શત્રુઓને ફહાડી મૂકીને, પોતાના ધણા કુશળ કારી-

ટાંડ સાહેબ (વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૭૩-૧૬૫) ગૂજરાતના મેદાન ઉપર અગ્નિ-
ચારમા ને બારમા સૈકામાં પાહાડી અને જંગલમાં રહેનારા લોકોના હુમલા વિષે કહે
છે કે તે બર્બરિકની સાથેની સિદ્ધરાજની લડાઈથી હતી.

બર્બર નામ જૂના સમયનું છે, અને હિન્દુસ્થાનથી મોરોકો સુધી ફેલાયલું છે.
(વિલસન પુ. ૭ મું પૃષ્ઠ ૧૭૬) બર્બરસ અને બારબરિયન એ બન્ને નામ વચ્ચેના
સંબંધ માત્ર ઉચ્ચારના મળતાપણા ઉપરથી જ જણાય છે એમ નથી, પરંતુ સ્થળો
સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં બર્બરોને, કંઈ વસનારા પરદેશિયો અને અનાર્થ ભતિ કહી છે તે
ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

આજબી બાષામાં જંગલને બાર કહે છે. તે ઉપરથી બરમાં રહેનાર તે બારબરી
એમ પણ બારણા થઈ શકે છે. ઉત્તર આફ્રિકા અથવા બર્બરી સંસ્થાન કહેવાય છે. તેમાં
મોરોકો, આલજિરિયા, ટૂનિસ અને ત્રિપોલી આવી જાય છે. આ સંસ્થાનોમાંના જૂન-
સમુદ્રના કિનારા ઉપર વસનારા લોકો બર્બરિયન કહેવાય છે. કર્નલ ટોડના કહેવા
પ્રમાણે મોરોકો અરબ=અર=મર (રેતીનું રણ) તેના જે દેશ તે મોરોકો અને
ત્યાંના રહેવાશી મૂર કહેવાય છે. તે રણ મોર રણનો અપભ્રંશ થઈ શકે છે.
મોર એટલે મરકાના રહેવાશી. એડ અથવા કે બેર કે બેર એટલે ઘેટું; ઘેટાં રાખવા
વાળા તે. (મી. ડ્રૂસના અભિપ્રાય પ્રમાણે) બેરબેર એટલે બરવાડ. મોરીતાનિયાના
નોમાડિક રાજાઓ, તે મર યાન(આફ્રિકાનું મોટું રણ)ના પક્ષી અથવા પાલી
બરવાડ રાજાઓ હતા. બર્બરી અને ઈજિપ્તના ફીલીટા અથવા પાલી રાજાઓ તે
કોણ? રાતા સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા ઉપર વસનારા અને આબિસિનિયાના રહેવાશી
બેરબેર લોક ત્યાંથી ખસીને ઉત્તરકાંઠા બણી જઈ ત્યાં તેમ જ એટલાસ પર્વત ઉપર
વસી કબજે કરી રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ સહરાના રણ સુધી તેમની ભતિવાળા
ધરી ગયા. અને તે ઉપરથી તેઓ વરયા તે સ્થાન બર્બરી કહેવાયું. સોલોમન અને
તેના સમકાલીન સિયાકના સમયથી આફ્રિકાના પૂર્વકાંઠા અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે ગાઢ
વ્યવહાર ચાલતો હતો.

નીચેના શ્લોકોમાં બર્બર નામ આવે છે, અને ત્યાંના રાહુ જેવા બચંકર દેખા-
વના લોકને બર્બર માન્યા છે:-

રાહુર્બરકે દેશે સંજાતઃ કામવર્જિતઃ ।

ગૌત્રે પૈટીનસે લેહિ સિદ્ધાસ્થો વરપ્રદઃ ॥

બર્બર દેશમાં પૈટીનસ ગાત્રમાં જન્મેલો, શરીર વગરનો, સિદ્ધાસ્થ થયેલો વર-
દાન આપનારો એવો હે! રાહુ! તું છું તે અહીં આવ.

નીચેના હનુમાન નાટકનો શ્લોક છે, તેમાં પણ બર્બરોને જ રાક્ષસ માન્યા છે.

બાહીદુઃપ્રત્યક્ષપ્રતિમટપ્રોન્માયિક્રાંતિકો ।

મૂપઃ પંક્તિરયો વિભાવસુકુલપ્રચયાતકેતુર્બલી ॥

મરેને દેડે પૂરે બાંધવાના કામમાં લગાયા. પછી જોશિયોને પૂછવા ઉપર-થી તેને ચેતાવવામાં આવ્યો કે દેવપદ્મજીના દેવાલયને જેમ પારકા દેશના ચોદાના આવવાથી નુકસાન પહોંચ્યું હતું, તેમ આ નવા દેરાને કદાપિ થાય. આ ઉપરથી સિદ્ધરાજે અશ્વપતિયોની અને બીજા રાજાઓની મૂર્તિયો કરાવીને દેરામાં મૂકાવી, તથા તેમની પાસે પોતાની પણ એક મૂર્તિ પ્રાર્થના કરતો હોય એવી ઢબમાં મૂકાવીને તે ઉપર લેખ લખાવ્યો તેમાં એવી વિનંતિ કરી કે, “કદાપિ જો દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ આ દેવાલયનો નાશ કરવો નહિ.” પછી મહાદેવની જ્યવંત ધ્વજ રૂદ્રમાળાના શિખર ઉપર ચડાવી, ને આગળ જૈનનાં દેરાંને ધ્વજ ચડાવવાની છૂટી અપાતી નહિ તે રાજાએ કૃપાદષ્ટિ રાખીને ચડાવવાની આજ્ઞા આપી. શ્રીસ્થળ શહેર પોતાના રાજવંશી જીર્ણોદ્ધારનું નામસ્મરણ રહેવાને આ વેળાથી પોતાનું સિદ્ધપુર નામ ધારણ કર્યું. જૈન લોકો આ વાતમાં એટલો વધારો કરે છે કે, આ જગ્યાએ રાજાએ મહાવીર સ્વામીનું દેરાસર બંધાવ્યું ને ત્યાં મેળો ભર્યો.

પછી તરત જ સિદ્ધરાજ રાજાવે ફરી ગયો અને ત્યાં ચોમાસું ગાળ્યું. ત્યાં એને મનમમતા સમાચાર મળ્યા કે, સહસ્ત્રલિંગ તક્ષાવ પૂરે બંધાઈ રહ્યું.

ઠવીંચર્ચરમૂમિમારહતચે મૂરિખવા: પુત્રતાં ।

ચચારસ્વમયા વિધાય મહિત: પૂર્ણચતુર્થા વિમુ: ॥ ૧ ॥

પુત્રી ઉપરનો જીર્ણરોનો (રાક્ષસોનો) ધણો બાર ઉતારવા સાર પૂજાથી એકધર્મથી પરિપૂર્ણ અને ચક્રાથી ખરમખમાએ પોતાનું સ્વરૂપ રામ, હનુમાન, હસ્ત, સત્યુદ્ધ એવા ચાર પ્રકારે બદલેથી જેનું પુત્રપણું મહાજી કર્ણુ તેવો ચોદો, રાજાએ રૂપ પ્રતિદ્વંદ્વિયોનું મથન કરે તેવાં પરાક્રમવાળો, સૂર્યકુળમાં પ્રખ્યાત બળરૂપ બળવાન દરારથ રાજા હતો. ૨. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજે માળવા સર કસ્યા પછી મહોબક(બુદ્ધેશખંડમાંના હાલના મહોબ)ના ચંદેલ રાજા મહનવર્મદેવને જિત્યો. એ મહનવર્મા સંવત્ ૧૧૮૬ થી ૧૨૨૦ સુધી (ઈ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૬૪ સુધી) હતો. ચંદેલ કુળના સૌથી પ્રખ્યાત રાજામાંનો એ એક હતો.

“કીર્તિકૌમુદી”માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગર(માળવા)થી કલંબર ગયો. મહોબકના રાજાએ સિદ્ધરાજને પોતાના પરાજી તરીકે માન આપ્યું ને પરાજીઆકરીની રીતે દંડ તથા ખંડણી આપ્યાં.

“કુમારપાળ ચરિત”માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગરથી પાછો વળતો હતો ત્યારે પાટણ પાસે તેની જાવણીમાં એક બાટ કચેરીમાં આવ્યો. તેણે કહ્યું કે “આપની કચેરી મહનવર્માની કચેરી જેવી આશ્ચર્ય પમાડનાર છે. એ મહનવર્મા મહોબક ચક્રરોનો રાજા છે. તે ધણો હુશિયાર, ડાહ્યો, હઠાર, અને આનંદી છે.” આ વાતની ખાત્રી કર્યા, સિદ્ધરાજે પોતાનો દૂત ત્યાં મોકલ્યો. ૭ મહિને દૂતે આવી રાજાને

છે ને પાણીથી ભરાયું છે. ચોમાસું વીતે ચૂજરાત આવતાં રસ્તામાં શ્રી-
નગરમાં તેણે વાસો કચ્ચો. ત્યાં ધણું દેરાં ઉપર ધ્વજભોજો ફરકતી જોઈ ને
તળવીજ કરી, તે ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મનાં જે જૂદાં જૂદાં દેરાં
હતાં તે ગણાવ્યાં ને તે સાથે જૈન ધર્મનાં હતાં તેની પણ ગણના કરી તે
ઉપરથી સિદ્ધરાજે ક્રોધાયમાન થઈને કહ્યું: “ચૂજરાતની ભૂમિમાં જૈનનાં
દેરાસરો ઉપર ધ્વજ ચડાવવા દેવાની આજ્ઞા કરી નથી તેમ છતાં તમારા
નગરમાં મારી આજ્ઞા કેમ પાળવામાં આવી નથી?” આ ઉપરથી શ્રીઋષ-
ભદ્રેવના ચૈત્યની વ્યવસ્થા કરનાર મહાજન હતું તેના નેતાઓ રાજસભામાં
તાત્રપટ અને બીજા લેખ લઈને તેઓને પ્રાચીન કાળથી છૂટ મળી છે એવું
સિદ્ધ કરવા આવ્યા. આ તકરારનું છેવટ આવતાં બ્રાહ્મણોએ પણ એ વાત
માન્ય કરી, તે ઉપરથી ઉદાર મનના રાજાએ આજ્ઞા કરી કે આજથી એક
વર્ષ પછી જૈન દેવાલયો ઉપર ધ્વજભોજો ચડાવવા દેવી.

સિદ્ધરાજના સેનાપતિયોમાં જગતદેવ^૧ (જગદેવ) કરીને એક પ્રખ્યાત

ખાત્રી આપી કે બાટનું ફેડું ખરે છે. આ સાંભળી સિદ્ધરાજ એકદમ મદોબક ઉપર
ચડાઈ લઈ ગયો. અને ચઢતી સોળ માઇલ ઉપર પોતાનું મેલાણું કસ્યું, અને પ્રધાન
સાથે મદનવર્માને પોતાને તાબે થવાનું ફેડું મોકલ્યું. મદનવર્મા મોજમલહ કરતો
હતો તેણે આવેલા પ્રધાનની પરવા કરી નહિ.

મદનવર્માએ કહ્યું કે, આ રાજા તે જ છે કે જેને ધારાનગર સાથે બાર વર્ષ લડતું
પડ્યું. તે કબાડી અથવા જંગલી રાજા હોતાં તેને પૈસા જોઈતા હશે: માટે તેને જોઈતું
હોય તે આપો. પછી પૈસા આપવામાં આવ્યા. સિદ્ધરાજ તેની બેપરવાઈથી અભયભ
થયો, અને મન્યા વગર રવાને ન થવાનું જણાવ્યું. મદનવર્માએ તેને મળવાનું કબૂલ કસ્યું.
સિદ્ધરાજ પોતાના ધણા અંગરક્ષકો સહિત મદનવર્માની રાજ્યવાટિકામાં ગયો. ત્યાં
મહેલ પુરાનુમા હતો. તેને ફરતી લકરની ચોટી હતી. સિદ્ધરાજને ચાર અંગરક્ષકોથી
મહેલમાં દાખલ કર્યો. આ રાજાએ સિદ્ધરાજની સારી રીતે પરીજ્ઞાતાકરી કરી. પોતાનો
મહેલ, બગીચો, પુરાકારક ધરો બતાવ્યાં. સિદ્ધરાજની સારી બરદાસ્ત રાખ્યા પછી તે
રવાના થયો ત્યારે તેને ૧૨૦ માણસ ચોટીવાન તરીકે આપ્યા. (જુઓ પાછળ પૃ. ૧૫૪ થી
આશી નોટ).

હથાત્રયમાં કહ્યું છે કે સિદ્ધરાજે આજવા નિલ્યા પછી સિંધ નામના જોડેના
દેશના રાજાને પકડી કેદ કર્યો.

૧ જગદેવ વિષે મેરુગે એમ લખ્યું છે કે, તે ત્રિવીર એટલે દયાવીર, દાનવીર
અને યુદ્ધવીર પુરૂષ હતો. તેને સિદ્ધરાજે પોતાના સામંત તરીકે તેના સત્કાર કરીને
રાખ્યા હતા. પણ કુનતલના પરમર્દિ રાજાએ તેને બોલાવી લીધો. આ પરમર્દિ રાજા
પટા (હુરીનો) ખેલવાનો અવધાસ કરતો હતો અને નિલ એક રસોઈયાને મારી
નાંખતો હતો, તેથી તે કેાપકાળાનજ ફેંદેવાતો હતો. આ રાજાની રાષ્ટ્રિયે જગદેવને

પરમાર હતો. તે આ સમયે હતો એવું કથન વઢવાણના ગ્રન્થકર્તા આચાર્યે કર્યું છે. પછી તેમાં માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે તે ત્રિવીર એટલે જળવાન, શુદ્ધિમાન અને ધનવાન હતો; તથા સિદ્ધરાજ તેના ઉપર અહુ પ્રીતિ રાખતો હતો, પણ છેવટે તે રાજની આકરી છોડીને પરમર્દી રાજના દરબારમાં ગયો, તે રાજની પટરાણી એને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી.

જે વાત અમે હવે અમારા વાંચનારાઓને માટે રજુ કરિયે છિયે, અને તેનો મુખ્ય નાયક આ શરવીર સેનાપતિ છે, તેમાં ઇતિહાસવિષયક કાંઈ સત્યતા નથી, તો પણ રજપૂતના શ્રવતરનું વીર્યવાન ચિત્ર આપણા આગળ તે ખડું કરે છે. અને અદ્ભુત કથાઓ જે ક્ષત્રિના પ્રત્યેક ખરા પુત્રને આનંદ પામવાનું મૂળ છે તેના નમુના તરીકે તે અણુગમનું નહિ થઈ પડે.

પ્રકરણ ૮ મું.

જગદેવ પરમારની વાત.

માળવા દેશની ધારા નગરીમાં, ઉદ્યાદિત્ય રાજ રાજ્ય કરતો હતો, તેને બે રાણિયો હતી, તેમાં એક વાઘેલા શાખાની હતી ને બીજી સોલંકિણી હતી; વાઘેલીને રણધવલ^૧ કુંવર હતો. વાઘેલી માનીતી હતી, ને સોલંકિણી

પોતાનો ભાઈ કરી માન્યો હતો. કુંવરલેશ્વરે એને શ્રીમાલના રાજ ઉપર ચડાઈ કરવાની આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે તે ગયો. તે એવા શ્રદ્ધાળુ હતો કે દેવપૂજ કરવા બેઠો હોય તેવે સમયે અમે તેવું સંકટનું ઠાંકણું આવે તો પણ સેવા પૂર્ણ કરવા વિના તે ઉઠે નહિ. આ વાત શ્રીમાલના રાજના જણવામાં આવી એટલે એણે એવા પ્રસંગનો ભાગ ભેઈને તેનો નાશ કરવા પોતાની સેના મોકલી. તેણે જગદેવનું ઉપરીપણું ન હોવાને લીધે તેની સેનાનો નાશ કર્યો, પણ ગ્યારે પૂજ પૂરી થઈ રહી ત્યારે ૫૦૦ સુબટો ભઈને રાત્રની સેના ઉપર દુટ્ટી પડ્યો અને સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે, સિંહ જેમ હાથીના ટોળાને નસાડે, અને મહાવાયુ જેમ મેઘમંડળને ફીકાડી નાંખે એમ રાત્રની સેનાનો પલક વારમાં ધાણ વાળી નાંખ્યો. આ સ્થાને વિરોધમાં એમ લખ્યું છે કે સપાલદક્ષના રાજને પૃથ્વીરાજની સાથે સંગ્રામ થયો તેમાં પરમર્દી રાજ પણ સપાલદક્ષના પક્ષમાં હતો, પરંતુ તે ત્યાંથી દાર ખાઈને પાછો નાશી આવ્યો; જે પૃથ્વીરાજે ૨૧ વાર રહેઝોનો પરાજય કર્યો હતો; ઇત્યાદિ હકીકત લખી છે. પરંતુ પૃથ્વીરાજના સમય વિષે ગુંચવાડો થાય છે.

૧ કુર્નલ દડોડે, (રાજસ્થાન ભાગ ૨ જો. ૨૪૨, મદ્રાસ આરુત્તિ પૃ. ૨૧૮) જે સલમેરની ઇતિહાસવિષયક કથાઓનો ઉતારો કર્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

“રાધધવલ, પુંતાર, ધારના ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર (અથવા વંશજ) હતો તેને ત્રણ

અણુમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ કરીને કુંવર હતો; તે કાંઈક સામળે રંગે હતો, પણ ફૂટડો હતો. રણુધવલ મોટો કુંવર હતો તેથી તે યુવરાજ અથવા ગાદીનો વારસ હતો. બે ભાઈની વય વચ્ચે બે વર્ષનું છેદું હતું, જગદેવ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે રાજ્યે સુદાર નામના એક દાસને પૂછ્યું કે “સોલંકિણી રાણીને કુંવર છે કે નહિ?” સુદારે ઉત્તર આપ્યું: “સોલંકિણી રાણીને જગદેવ કુંવર છે, પણ તે કદિ દરબારમાં આવતા નથી.” રાજ્યે બોલ્યો: “જગતમાં પુત્રથી કાંઈ વધારે નથી,” એવું કહીને તેણે જગદેવને તેડું મોકલ્યું, એટલે જગદેવ દરબારમાં આવ્યો. તેનું અંગરખું ચણાટિયાનું (જડા ખદડ લૂગડાનું) હતું; તેને માથે ફેટો હતો તે માત્ર એક રૂપિયાની મતાનો જ હતો; તેના હાથકાન અડવા હતા. આવી દશામાં તેણે આવીને નમન કર્યું. રાજ્યે તેને છાતી સરસો ચાંપીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો, અને તેનો પોષાક જોઈને બોલ્યો: “કુંવર! તું આવાં લૂગડાં પહેરે છે એનું કારણ શું?” જગદેવે કહ્યું: “મારી તપશ્ચર્યામાં ખામી છે; મહારાજને ધેર “જન્મ પામ્યો તો ખરો, પણ તેજ મહારાજના માળવા દેશમાં શેરભર “અન્ન અને પીવાને પાણી મળવાને પણ સાંસા પડે છે. મારાં માવજીને “આપે એક ગામ આપ્યું છે, એ જ તેમના ગુજરાનને માટે સાધન છે, ને “તેનો કારભાર પોતે ચલાવે છે. ગામ^૧ એ નામ તો મ્હોદું છે, પણ તેની “ઉપજ થોડી છે. માત્ર આ એક જ ગામની ઉપજમાંથી ખાવાપીવાનું અને “લૂગડાંલત્તાનું ખર્ચ, દાસદાસિયોના ગુજરાનનું ખર્ચ, અને રથ તથા બળ- “દાનું ખર્ચ નિભાવવું પડે છે. મારાં પોતાનાં લૂગડાં તો તેમાંથી પૂરાં પડી “શકતાં નથી.” રાજ્યે આ બધું સાંભળ્યું, અને પછી ભંડારીને કહ્યું: “એને

“પુત્રિયો હતો, તેમાંની એક જયપાળ (અન્યપાળ) સોલંકી જે સિદ્ધરાજનો પુત્ર હતો તેને દીધી હતી. બીજી બીજરાજ બહીને, અને ત્રીજી ચિત્રોડના રાણાને દીધી હતી.”

આમ લખાણ છે, પણ સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હતો; અન્યપાળ હવે તેની પછ- વાટે (કુમારપાળ પછી) ગાદિયે બેઠો છે તે તેનો સગો હતો; પણ તેનો વંશજ ન હતો. માળવાના રાજ્યોની વંશાવલી પૃષ્ઠ ૧૫૭ ની છાપી છે તે જુઓ.

સિદ્ધરાજની વેળામાં જગદેવ થયો તે લોજના કમાનુયાયી ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હતો. તથાપિ આ વાત ચાલે છે તે ખરેખરી અદ્ભુત કથા છે. લક્ષ્મણદેવ નામનો એનો એક ભાઈ, તેના બાપ પછી સન ૧૦૮૧ થી ૧૧૦૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. બીજો ભાઈ નરવર્મા દેવ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો તેનો સમય ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩.

૧ ત્રણ સારાં ગામ એવો અંગ્રેજમાં અર્થ દીધો છે તે ત્રીનસુ એ વિભક્તિ નહિ સમજવાથી ભૂલ થઈ છે. ૨. ઉ.

નિત્યના બખ્ખે રૂપિયા આપજો.” જગદેવ બોલ્યો: “મહારાજ ! આપે મને “બક્ષિસ આપવાને કહ્યું તે તો મેં માથે ચડાવ્યું, પણ પ્રતાપવંતાં માવજી? “મારા ઉપર વહાલ રાખે છે, એટલે નભવાનું નથી, માટે હું કાંઈ લેનાર “નથી: લખ્યા લેખ હશે તે પ્રમાણે નિપજશે.” પછી રાજ્યએ ભંડારી પાસે રૂપિયાની એક થેલી મંગાવી અને હાથમાં આપી કહ્યું: “કુમાર ! પોપાક કરાવો અને સારા સલુકથી રહો.” પછી જગદેવને જવાની આજ્ઞા આપી. જગદેવ આજ્ઞા લઈને ગયો ને જે બન્યું તે સર્વ પોતાની માતાજીને કહી થેલી આપી. વાઘેલીના એક ચાકરે આ બધું સાંભળ્યું, અને દીકું તે જઈને તેને કહ્યું: “આજે રાજ્યએ જગદેવને બહુ પ્રીતિ બતાવી; નિત્યના બખ્ખે રૂપિયા “આંધી આપ્યા, અને રૂપિયાની એક થેલી બક્ષિસ આપી.” આવું સાંભળીને તેને પગની ઝાળ માથે લાગી. તેણે એક ખવાસ મોકલીને રાજ્યને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે તેને નમન કર્યું. રાજ્ય આવીને ગાદીતક્રિયે બેઠો. વાઘેલી લાલચોળ આંખો કરીને બોલી: “તમે દુહાગણના^૨ દીકરાને શું આપ્યું?” રાજ્ય બોલ્યો—“સોલંકિણી દુહાગણ તો છે, પણ એનો કુંવર મારે પ્હેલો. “રણુધવલ તિલાયત^૩ છે, પણ જગદેવ મારી આંખો ઠારે છે. એ સારો રજ-પૂત ઉઠશે.” આવું સાંભળી વાઘેલી બોલી: “એનું મ્હોં કાળું છે ને એનું “ભાગ્ય પણ કાળા જ અક્ષરથી લખાયું છે, તમે એનાં વખાણુ શા માટે “કરો છો ? થેલી પાછી મંગાવો.” રાજ્યએ ઉત્તર આપ્યું: “એ તો મેં એને “પ્રસન્ન થઈને આપી છે; હવે બીજી વેળાએ તમને પૂછીને આપીશું.”

આ વેળાએ ઉદ્યાદિત્ય માંડવગઢના (માન્ડુ) રાજ્યની ચાકરી કરતો હતો તેના ભણ્ણીથી ઉતાવળનો કાગળ આવ્યો કે તમારે તાબડતોબ આવવું. આ કામ સાં રાજ્ય ત્વરા સહિત ત્યાં ચાલ્યો. બન્ને રાજકુંવર ઘેર રહ્યા. જગદેવના સોબતિયો સારા હતા; તે સર્વેની મુલાકાત આદરમાનથી લેતો, સારી સલાહ આપતો; તેની વર્તણુંક સારી હતી, તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો, તેથી જગ-તમાં લોકો તેનું સાં જોલવા લાગ્યા ને તેની કીર્તિ વધી, દરબાર તો રણુધવલ ભરતો હતો, પણ જગદેવ તો પોતાના ઘરમાં રહેતો અને ત્યાં જ બેસતો હતો; આ પ્રમાણે બે વર્ષ વહી ગયાં. આ સમયે, ગૌડ દેશનો રાજ્ય ગંબીર કરીને ગૌડ કુળનો હતો તેણે જગદેવની કીર્તિ સાંભળીને

૧ અહિં એનો કહેવાનો ભાવાર્થ વાઘેલી રાણી “મા” એ સખ્કનું વધારે માન-વંતું કપ “માજી” અથવા “માવજી છે.”

૨ માનીતી મુહાગણ કહેવાય છે ને અણુમાનીતીને દુહાગણ કહે છે.

૩ તિલાયત એટલે રાજતિલક જેને થઈ હોય તે, કુટુંબમાં મુખ્ય, પાઠવી.

ધારાનગર નાણિયેર લઈને પોતાના કુળગોરને તથા પ્રધાનને મોકલ્યા. તેમની સાથે એક હાથી ને નવ ઘોડા હતા, ને જગદેવને નાણિયેર દેવાનું હતું તે સોને રૂપે મટેલું હતું. તેઓ ધારા નગરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમનો સત્કાર કર્યો, રહેવાને ઉતારો આપ્યો ને ધાસચંદી આદિ જોઈતો સામાન પહોંચતો કર્યો. પછી કુળગોર, ખવાસ અને પ્રધાન એઓએ એકઠા મળી કહ્યું: “નાણિયેર વધાવો.” ગૌડનો ગોર બોલ્યો: “અમારા ‘રાજાએ તો જગદેવને નાણિયેર આપવાનું કહ્યું છે માટે એમને આસને ‘બેસારો; હું એમને કપાળે તિલક કરીશ; અને નાણિયેર આપીશ.” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી ખૂટા પડ્યા. વાઘેલીની બહુ બીતી લાગી; તેઓએ જઈને કહ્યું કે, “નાણિયેર તો જગદેવનું છે.” આવું સાંભળીને વાઘેલી કાપાયમાન થઈને બોલી: “અરે, દેવ! તું અમારામાંના કાળા કેદિયાને નાણિયેર અપાવે છે? નાણિયેર તો મારા કુંવરને ઘટે છે. જાઓ જઈને આ વાત એ લોકોને સમજાવો અને રણુધવલને નાણિયેર અપાવો, હું તેમનો ગુણુ વીસરીશ નહિ.” મતુવી ગૌડના કુળગોરનું નામ હતું તેની પાસે આણીમગનો ગોર ગયો, અને તેને નાણાંની રકમ અર્પણ કરીને કહ્યું કે, “જગદેવ તો દુહાગણનો દીકરો છે; એને પેટ ભરીને પૂરું ખાવાયે મળતું નથી; અને રણુધવલ ગાદીનો વારસ છે; એમનાં માવજી પટરાણી છે; માટે એમને નાણિયેર આપો.” પછી તેમણે પાટવી કુંવર રણુધવલને નાણિયેર આપ્યું; તેને રાજતિલક કર્યું, નોખત વાગી અને છત્રીસે વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં. પછી આવેલા ગોરે કહ્યું: “એક વાર મને જગદેવ દેખાડો.” આ વાત વાઘેલીને કાન નાંખ્યા પછી, જગદેવને બોલાવી આપ્યો. મતુવી ગોરે તેને જોયો; અને ડોકું હલાવીને કહ્યું: “જગદેવ કેવો રૂપવાન છે! તે કેવો કલાવાન અને તેજસ્વી દેખાય છે? તો પણ તે બોલ્યો: “લખ્યા લેખ પ્રમાણે થાય છે.” પછી તેણે જવાની આજ્ઞા લીધી; તેને શેલાપાઘડીને શિરપાવ કરીને રાજ આપી. તે પોતાને દેશ આવી પહોંચ્યો, અને રાજા ગંભીરને નીચે પ્રમાણે વાત કહી:—“અમે રણુધવલને નાણિયેર આપ્યું. ગાદીનો વારસ રણુધવલ છે; પણ કાન્તિમાન તો જગદેવ છે. તેનો પોપાક સોહામણો નથી, પણ ‘સૂર્યના કિરણ જેવો તે દેદીપ્યમાન છે: પરંતુ લખ્યા લેખના સામું કેઈનું ‘જોર નથી.” રાજા બોલ્યો: “તમે મ્હોટી બૂલ કરી; પણ હવે આપ્યું તે ના આપ્યું થાય નહિ, વળી મારે બીજી કન્યા નથી.” એ પ્રમાણે કહીને,

તેણે જોશીને તેડાવ્યો અને લમનો દિવસ ઠરાવીને કંકાતરી ધાર મોકલી. બીજો કાગળ તેણે પ્રધાન ઉપર મોકલ્યો તેમાં લખ્યું કે, “જગદેવ કુંવરને “તમારી સાથે લેતા આવજો, જો નહિ લઈ આવો તો કામ થવાનું નથી.” કામદાર કાગળ લઈને ધાર આવ્યો; કાગળ પ્રધાનને આપ્યો, તેણે તે વાંચ્યો, ને રાણીને આપ્યો. વાઘેલી બોલી: “કાળિયાને સાથે લઈ જાઓ.” જનની તૈયારી થઈ ને જગદેવને ફહેવરાવ્યું:—“કુંવર! જનમાં જવાને તૈયાર થજો.” જગદેવે કહ્યું: “યોગ્ય લૂગડાંલત્તાં અને ધરેણું વિના હું શી રીતે તૈયાર થાઉં? વળી પાળાની પેડે મારાથી કાંઈ અવાય નહિ.” પ્રધાનોએ જઈ ને વાઘેલીને કહ્યું. એટલે તેણિયે ભંડારમાંથી સારાં લૂગડાં, કડાં, મોતીની માળા અને સોનાની ઉતરી તથા જનોઈ^૧ એટલું મોકલ્યું. તે સાથે વળી ફહાવ્યું કે, “પાયગામાંથી “સારો ઘોડો લેજો, ચાકર પાર વિનાના છે તેમાંથી થોડા સાથે આવશે.” પછીથી સુમારે વીસ હજાર માણસની જન નીકળી. રસ્તે જતાં ટુકટોડા આગળ મેલાણુ કરચું. ત્યાં રાજા રાજજી કરીને રાજ્ય કરતો હતો, તે ઢાંક આવડા કુળનો હતો. તેનો કુંવર ખીરજ રાજ્ય ચલાવતો હતો, ને રાજ-રાજ આંધળો હતો તો પણ બુદ્ધિની આંખવડે તે દેખતો હતો. તે રાજને એક કુંવરી હતી, તેનું નામ વીરમતી હતું ને તે કુંવારી હતી ને વરવાને યોગ્ય થઈ હતી. તેનો પિતા તેને માટે સગાઈ કરવાનું શોધતો હતો, પણ યોગ્ય વર જડતો નહતો. અહિં જન આવી પહોંચી. રાજરાજે કહ્યું: “આ “જનમાં જગદેવ છે તે સારો રજપૂત છે ને રાજ્ય કરવા યોગ્ય છે. તેની “સાથે કુંવરીને મંગળફેરા ફેરવો.” કુંવર ખીરજે પણ તેનું આવું ફહેવું માન્ય કરચું. તે જનનો આદરસત્કાર કરવાને તેમની જાવણીમાં ગયો. ત્યાં પહોંચ્યો એટલે તે બોલ્યો: “મારી પરાણાગત માન્ય કસ્યા પછી, સવારમાં વાઘજો.” આગ્રહપૂર્વક તેણે પોતાનું ફહેવું માન્ય કરાવ્યું, પછીથી કાટમાં પાછા આવીને તેણે જોશીને પૂછ્યું ને નક્કી કરચું કે આવતી કાલે સાંજની વેળાએ, ગૌધુલિક ટાણે સાંઝ મુહૂર્ત છે. પછી તેણે ઘટતી તૈયારી કરી દીધી; બીજે દિવસે કુંવરી વીરમતીને પીડી ચોળી ગણેશ બેસાચ્યા. સાંજે ત્રીજે પોહોરે સર્વે જમવાને આવ્યા, તેઓ સર્વે જમી રહ્યા, ને મુહૂર્તની વેળા થઈ એટલામાં તેઓ હાથ ધોઈને ઉઠ્યા. પછી કુંવર ખીરજે ગોરને અને પ્રધાનને કહ્યું: “હું મારી બેહેન કુંવર જગદેવને દેજો છું.” એમ કહીને, તેણે નાળિયેર આપ્યું, અને ચાર ઘોડા આપીને કહ્યું કે, “તોરણ બાધેલા બારણામાં

થઈને ચોરી આગળ પધારો.” ધારના પ્રધાને જાણ્યું કે બહુ જ સાફ થયું. તોરણ નીચે થઈને વરરાજા ચોરી આગળ ગયા, લમ થતાં સવાર થઈ. વરને એક હાથી, પચીસ ઘોડા, અને નવ દાસિયો આપી. પછી પરાણા-ઓએ જવાની આજ્ઞા માગી અને મુહૂર્ત ઉપર પહોંચવાનું હતું માટે આવડી વીરમતીને પિતાને ઘેર રહેવા દીધી ને કહ્યું કે પાછા વળતાં અમે એમને લેતા જઈશું. જન આગળ ચાલી, અને ગૌડ પરગણામાં આવી પહોંચી. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. રાજા ગંભિર જગદેવનો દેખાવ તપાશી જોઈને, તેને પરણેલો જાણી ધુંવાધુંવા થયો; પણ લખ્યા લેખ ફરતા નથી. ગૌડ રાજાએ પોતાની પુત્રીનાં લમ કર્યાં, તેણે ખમણી વરદક્ષિણા આપી, ઘોડા આપ્યા, હાથી આપ્યા, અને અગિયાર દાસિયો આપી. પછી જનને તેણે વિદાય કરી. જન ટોડે પાછી આવી પહોંચી. આવડીને રથમાં બેસારી સંગાથે લઈ તેઓ ઘર લણી ચાલ્યા. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર સાંભળી લાઘવી મનમાં બળવા લાગી. તેણે રહેવા માંડયું: “અરે એ કાળિયાને જોયા વિના રાજાએ શું જોઈને પોતાની કન્યા આપી દીધી?” સર્વે જનના સામા ગયા; ગૌડકુમારિ અને આવડી પોતપોતાની સાસુને પગે લાગ્યાં, દેવની પૂજા કરી. એક મહિના પછી ગૌડ અને આવડા રાજાઓએ પોતાની કુંવરિયોને તેડવા મોકલી ઘેર બોલાવી લીધી. જગદેવે પોતાને આવડીની સાથે વરદક્ષિણામાં જે મળ્યું હતું તે પાછું મોકલાવી દીધું, ને તેમાંથી માત્ર પોષાક અને ઘરેણું રાખ્યું. તેણે કહ્યું કે “હમણાં હું અહિં કશું નહિ રાખું.”

જગદેવ જ્યારે પંદર વર્ષનો થયો, ત્યારે ઉદ્યાદિત્ય સોપેલા કામ ઉપરથી ઘેર પાછો આવ્યો. તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. રણધવલ કુંવર તેને મળવાને સામે ગયો. રાજાને તે પગે પડ્યો, તેમ જ નગરવાસિયો પણ જઈને નમ્યા. આખી દરબાર એક બીજાને મળીને યથાયોગ્ય કર્યા, પણ જગદેવ તેમાં જોવામાં આવ્યો નહિ. તેણે ચાકરોને પૂછ્યું: “જગદેવ ‘કુંવર ક્યાં છે?’ તેઓ બોલ્યા, એ તો સોલંકિણી રાણી પાસે હશે. એટલે ત્યાં ખવાસને તેને તેડવા મોકલ્યો; એટલે જગદેવ સાદાં લૂગડાં પહેરીને આવ્યો, ને તેને પગે પડ્યો. રાજાએ તેને છાતી સરસ્યો ચાંધ્યો, ને હાથમાં હાથ આપીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો, ને તેને કહ્યું: “મારા કુંવર! તું હજી આવાં લૂગડાં પહેરે છે?” કુંવરે હાથ જોડીને કહ્યું: “પિતાજી! તમે ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે મારા ‘નિત્યના ખર્ચને અર્થે નક્કી કરતા ગયા, પણ તેમની (સાવકાં માતાજીની) ‘આજ્ઞા વિના મને કાંઈ મળ્યું નહિ. જેનું જેવું ખાવું તેનું તેવું શરીર, એ

“વાત આપ સારી પેઠે જાણો જો. એક જ ગામની ઉપજમાં, ચાકરોનું “અર્થ છતાં મારાં ભૂગડાં શી રીતે નીકળે?” આવું સાંભળી રાજાએ પોતાનું કવચ, મોતીનો કંઠો, કંદોરો, ઉતરી, હમેલ, પ્હોંચિયો, શિરપેચ, જડાવની કલગી, વળી પોતાની ઢાલ, જમૈયો અને તરવાર, તથા રત્નજડિત મૂઠ્ઠી કટાર એ સર્વે જે પોતાને પોષાકમાં મળ્યું હતું તે આપ્યું. તે જગદેવે નમન કરીને લીધું; પણ હાથ જોડીને વિનંતિ કરી;—“પિતાજી! આપે કૃપા કરીને “મને જે આપ્યું તે મેં લીધું તો ખરું, પણ વાઘેલી માણનું મારા ઉપર હેત “ધણું છે, તેથી આપ તેમને મહેલ પધારશો એટલે બધું પાછું લેવરાવો. “ઘાટ ધડશે. મને એક વાર જે આપ્યું તે, આપની આજ્ઞા થશે તોય પણ “હવે હું પાછું આપનાર નથી.” રાજા બોલ્યો: “વાઘેલી છો એમ કહેતી; “પણ, કુંવર! રણધવલના કરતાં તું મને બહુ ગમે છે અને હું જે તને “આપું છું તે માફ પોતાનું છે. મારી અધારીના ખાસ ઘોડો છે તે હું “તને આપું છું, તે લે, અને સાંજે દરબારમાં આવજે.” આ પ્રમાણે કહીને તેને રાજા આપી. જગદેવે ઘોડો પોતાની સાથે દોરાવી લીધો, ને સોલંકિ-ણીની પાસે જઈને તેને પગે લાગ્યો; તેના દેખાવમાં નિત્યના કરતાં જૂદી રીતનું સુંદરપણું જોઈને તે બોલી: “કુંવર! એ વાઘેલીના ભેગા રહે છે તો “તને એમનો વિશ્વાસ છે?”

પછી ખાન નાઝર હતો તે વાઘેલી પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો: “આજે “રાજાજિયે પોતાની પાસે જે હતું તે સર્વે જગદેવને આપી દીધું, અધારીને “પાટવી ઘોડો હતો તે પણ આપ્યો.” આ સાંભળીને, તેના હૈયામાં આગ લાગી, તેણે કહેવરાવ્યું કે, મહારાજ! ભોજનશાળામાં પધારો, ભોજન તૈયાર છે. વાઘેલિયે મ્હોં સરખું પણ ઘોડું નથી; તે મહારાજને સુખી જોઈને પછી આનંદની ધડી ગણુશે અને દાતણ પણ ત્યારે કરશે. આ પ્રમાણે સાંભ-ળીને રાજા તત્કાળ સવારમાં તેને મ્હેલ ગયો. વાઘેલી રાણિયે તેને નમન કર્યું; ને સિંહાસન માંડ્યું હતું ત્યાં રાજા આવીને બેઠો, એટલે, વાઘેલી બોલી: “આપની સુરત ઉપર હું વારી જાઉં. તાજા થયાથી ધરેણાનો મોહ “છોડી દીધો હશે; પણ પૃથ્વીપતિ ધરેણા વિના શોભો નહિ.” રાજા બોલ્યો: “મેં ધરેણું તો બધું પૂછેલું હતું; પણ જગદેવ કુંવરને અડવો દીધો, તેથી “સર્વે ધરેણું મેં એને આપી દીધું.” આ સાંભળીને રાણી બોલી: “એ કાળિ-“યામાં તે એવું શું કામણુ બચ્યું છે! એને ધરેણાનો ખમણો ભાગ મળ્યો; “તે ઉપરાંત વળી, ભંડારમાંથી મેં નવાં મોઢલ્યાં હતાં. ત્યાર પછી, તેણે તે “ટોડી ચાવડીને આપી દીધાં, પણ મહારાજ! આ તમે વિના વિચારે કર્યું

“છે. મહારાજા! મારા કુંવરને તો તમે એક વાર ખુશી થઈને કાંઈ આપ્યું જ નથી. માટે એ આપેલું ધરેલું પાછું મંગાવીને રણધવલને આપો.” રાજા બોલ્યો: “ગરીબ સરખોય પણ પોતે એક વાર રીઝીને આપેલું પાછું લેતો નથી; ‘ને હું તો પૃથ્વીપતિ છું, મારે મન તો રણધવલ ને જગદેવ બે સમાન છે. ‘એ વસ્તુ મારાથી મંગાય કે પાછી લેવાય નહિ.’” રાણી વાઘેલી બોલી: “કટાર, તરવાર, અને પાટવી ઘોડો, એ તો પાટવી કુંવરનાં ફહેવાય, જ્યારે ‘તમે એ પાછાં મંગાવશો, ત્યારે હું દાતણ કરીશ.’” રાજાએ વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીની હક છોડાવવાનું કામ ધણું કઠણ છે, ફહેવત છે કે—

આય અનાય ન જાનહી, ચહે જળા હઠ ચાર
 ચાલક, મંગળ, રાજવી, લાઠઘેલહી નાર. ૧
 ટાઢી શીતલ વન દહે, જલ પથરા વેરાય
 મહિલા રૂઝી જે કરે, સો દૈવે ન કરાય. ૨
 દંદત્ત જન મહિપત અને, સર્વ દંદત્ત સંસાર
 પંડિતકું સંહિત કરે, મહિલાચરિત્ર અપાર. ૩

પછી નાજરને મોકલીને રાજાએ જગદેવને ફહાવ્યું કે, “બેટા! હું તને ‘એક બીજી સરસ તરવાર આપીશ, પણ જો તું મને આરામ પમાડવાને ‘છેડતો હોઈ, તો તને આપેલી તરવાર પાછી મોકલજે. બેટા! આ વાત- ‘માં તું હક કરીશ નહિ.’” આ પ્રમાણે તેણે કુંવરને વિનવ્યો. ત્યારે જગદેવે બપોળું કે, લડું વડું તો કપૂત ફહેવાઈ. માટે તેણે તરવાર પાછી આપી. પછીથી તે રાખમાં બોલ્યો: “હું રજપૂત બન્યો છું; હું ગમે ત્યાં જઈને ‘મારો રાટલો પેદા કરીશ:—

પાન પદાર્થ સુવદ નર, વળ તોલ્યાં વેચાય
 જ્યું જ્યું પર ભુમ સંચરે, મૂલ મોંઘેરાં થાય. ૪
 સિંહ ન જોવે ચંદ્રચલ, નવ જોવે ધન રિદ્ધ
 ફકલહો સહસા મહો, જ્યાં સહસા ત્યાં સિદ્ધ. ૫
 જવાનોમાં^૧ પરદેશ જઈ, ધનસંગ્રહ નવ થાય
 અવસર તે જિવતર તળો ફલે ગયો ગણાય. ૬
 ચંગા માફુ ઘર રહે, તીવ્ર અવગુણ હોય
 કપડાં ફાટે રણ વધે, નામ ન જાણે કોય. ૭

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યું બનદરવન સદુઆં, જો પરદેશાં જાય,
 ગમિયા બોહી દીહડા, મનસ જમારા માંહિ.

“એટલા માટે, પ્રિય માણ ! જે તમે આજ્ઞા આપો તો માફ ભાગ્ય ગમે
“ત્યાં જઈને અજમાવી જોઉં.” ત્યારે તેની મા બોલી: “કુંવર ! તું નહોને
“છે; તું તે ક્યાં જઈશ ? પારકા દેશમાં એકલાં જવું ધણું ભયભરેલું છે.”
જગદેવે ઉત્તર આપ્યું: “માવજી ! ઈશ્વર મારી ચઢતી કરશે, અને ગમે ત્યાં
“ચાકરી મળશે. ખેલાં ઈશ્વરે સારા કુલીનના દીકરાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી
“છે તેમ મારી પણ રાખશે. માણ ! તમારા પુણ્યથી માફ ભાગ્ય ઉઘડશે.”
તેની માએ વિચાર્યું કે—

આવળ કામે સિયલ્લા, પરકામે સમરથ્ય,

તેને સાહી ન રાલિયે, આઠો દે દે હથ્થ. ૮

વળી તે બોલી: “દીકરા, તને જેથી સુખ થાય તે કર” પછી જગદેવે
પાયગામાંથી એક સારો ઘોડો લીધો, અને લંડાર ઉઘાડીને તેમાંથી સોનાની
મોહોરોની બે કાથળિયો લીધી ! હથિયાર પણ લીધાં—એક ધનુષ્ય, અને
બાણથી ભરેલો ભાથો લીધો. ભાથાને ખભે બેરવી લીધો ને પોતાની માતાને
પગે લાગીને, ઘોડે ચઢ્યો ને સીધો ઢુકટોડાને માર્ગે ચઢ્યો. નગરની બાહાર
વાડી હતી તેમાં વિસામો કચ્ચો; ઘોડો એક ઝાડે બાંધ્યો, ચોકડું ચાવતો તે
ઉભો રહ્યો; અને પોતે પણ એક ઝીણું લૂગડું ધાસ ઉપર પાથરીને તે ઉપર બેઠો
ને પોતાની પાસે ઢાલને એક બાજુએ મૂકી, અને રાત્રી પડે ત્યારે શહરમાં
જવાનો નિશ્ચય કચ્ચો. આ વેળાએ ચાવડી વીરમતી, પાલખીમાં બેસીને,
પોતાની સાહેલિયો સહવર્તમાન સહસા આવી ચડી. બન્નેને પરસ્પાને ત્રણ
ચાર વર્ષ થયાં હતાં. તે વેળાએ ઝરમર ઝરમર વર્ષાદ વરસતો હતો, તેથી
ચંબેલીના મંડપમાં શતરંજ પથરાવીને બેઠી. એક ખવાસ બારણા આગળ ચોકડો
કરતો બેઠો હતો. તેવામાં તેણે પોતાની દાસીને આજ્ઞા કરી કે, “જા કાંઈ
મેવો લઈ આવ.” દાસી ફળ લેવાને નીકળી પડી; તેણે એક અશ્વાર અને
ઘોડો જોયો તે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો તેને લાગ્યો, ને પીળા પલાણુનો
ઉચ્ચી જતનો સામાન હતો તે પણ મૂલ્યવાન હતો. પછી દાસિયે ત્વરાથી
જવાન કુંવરને નિહાળી લીધો, તેણે વિચાર્યું કે, “આ તો કુંવરીના વર
“જેવો દેખાય છે; તેના નાકની ધારથી અને આંખોની લાલાશથી મને
“નક્કી લાગે છે કે એ રાજકુમાર છે.” તેણે દોડી જઈને બાઈજીને કહ્યું:
“બાઈજી ! એક વધામણી ખાઉં છું; વીશ વશા તો અહીં રાજકુમાર પધાર્યા
છે !” ચાવડી બોલી: “હું પરપુરણના મ્હેં સામું જોતી નથી; પણ તું ચોક્કસ
“માણસ છે, માટે ફરીથી જઈને જોઈ આવ, અને ખરેખરા સમાચાર લાવ.”
દાસિયે ફરી જઈને જોયું, અને પાછી આવીને બોલી: “બાઈ ! લાખ વાતે એ

રાજકુમાર છે.” પછી કુમારી બોલી: “જો, તું સમજી માણસ છે, તું ડાહી છે એટલે બસ છે.” ત્યાર પછી, સંભાળથી ચંબેલીના ઝાડની ધટામાંથી ધારીને જોયું એટલે એની ખાતરી થઈ કે, એ રાજકુમાર છે. ત્યારે આવડી સત્વર જઈને પગે લાગી બોલી—

વાયસ વાસ ડહાવતી, ક્ષત્રી આબ્યો નાથ,
ચૂડી અર્ધી નંદઈ પહી, અર્ધી રહી મુજ હાથ. ૯
સુલસજ્યા આલય સીતલ દે મુજ પ્રિય સન્મુલ
મુજ મન દુઝા આશ્વ ઇ દેવે દહ દિષ સુલ. ૧૦

આવડી વળી બોલી: “ધન્ય ધડી! ધન્ય દાહાડો! આજે મારે આનંદનો ‘સૂર્ય ઉગ્યો કે તમારો પ્રતાપવંતનો મારે મિલાપ થયો; પણ તમારો સાથ ‘ક્યાં? એકલા, વાડીમાં, જાણે કાંઈ છાનો ભેદ હોય એમ બેઠા છો એનું ‘કારણ શું?” પછી કુંવરે આવડીને માંડીને વાત કહી, અને બોલ્યો: “હું ચાકરી મેળવવાની આશાએ નીકળ્યો છું, તારે એ વાત ચાસન કરવી નહિ.” તથાપિ એટલી વારમાં તો, દાસી દોડી ગઈ, અને રાજમહેલમાં જઈને સમાચાર કહ્યા કે, “વધામણી! રાજવંશી જમાઈજી પધારયા છે.” તરત જ તેને સામા લેવા જવાની તૈયારી થવા લાગી; વધામણીના બદલામાં દાસીને રાજ કરી. કુંવર ખીરજ તો પગે દોડીને ગયો અને જગદેવને મળ્યો. આવડી પાછી મહેલમાં આવી, કુંવર ખીરજ પોતાની સાથે જગદેવને લઈને ત્યાં આવ્યો. તેણે રાજરાજને નમન કર્યું. ત્યાં પાંચ દાહાડા રહ્યો તે પછી વાધવાની આજ્ઞા માગી. ત્યારે રાજરાજ બોલ્યો: “આ દરબાર આપનો છે. ‘અમારી સર્વેની ધચ્છા છે કે, મહારાજ! આપ અહિં રહો.” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો: “મને હઠ કરશો નહિ, એક વાર હું એકલો પરદેશ જઈશ, અને ‘મારું ભાગ્ય અજમાવી જોઈશ.” માંહોમાંહે ધણી હઠાહઠ થઈ; છેવટે જગદેવને જવાની હા ફેલાવી અગત્ય પડી. તે પછી રાત્રિ પડી ત્યારે તેણે પોતાનો મનસુબો આવડીને કહી સંભળાવ્યો, અને તેની રજા માગી. તે બોલી: “આપની ચાકરી કરવાને આપની દાસી નિરંતર પાસે રહેશે.” જગદેવ બોલ્યો: “શું તું ડાહી થઈને આવું ફેર છે? પરદેશમાં સ્ત્રી છે તે પગબંધન છે.

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:—

વાયસ વાસ ડહાવતી જાયો નાહ ક્ષત્રી,
આર્ધી ચૂડી કર લગી, આર્ધી ગહી તઢકાં. ૯
સુલ સજા સીતલ મોહલ, પિયુ સન્મુલે બતાય,
લાલ હામ દહીવે કંઠરી, આસ કરી બન આલ. ૧૦

“માટે મારે એકલાં જવું જોઈએ. હું તને વહેલી તેડાવી લઈશ.” ત્યારે આવડી પોતાનો હાથ તેની ડોકે વળગાડીને બોલી: “શું શરીરથી છાયા જૂદી “પાડી શકાય છે ? જો છાયા શરીરથી જૂદી પડાય તો તમે મને અહિં “રહેવાનું કહેજો.” જગદેવે આવડીને બહુ સમજાવી પણ તેનું ચાલ્યું નહિ. એ તો તેની સાથે જવાની હક લઈ બેઠી, પછી એ ઘોડા ઉપર પલાણુ માંખાં. તેઓએ પોતાની સાથે રત્નજડિત ધરણાં લીધાં. આવડિયે મુકનો^૧ (ઝોઝલ પડદો) નાંખી મુખ ઢાંક્યું; જગદેવ ઘોડે ચઢ્યો ત્યારે તો એ તૈયાર થઈને રહી હતી. મોહોરોની એ કાથળિયો હતી તે ઘોડાના તોપરામાં નાંખી લીધી. તેમનો વાધવાનો મનસુબો સત્વર ચાસન પડી ગયો; તે વેળાએ કુંવર ખીરજ ત્રણસે ઘોડું લઈને વળાવા આવ્યો. નીકળતાં આવડી પોતાનાં માતાપિતાને બેઠી; પોતાની વડી સાહેબિયો હતી તેઓને મળી; પછી સાસુએ જગદેવને રૂપિયો અને એક નાળિયેર આપ્યું અને કપાળે તિલક કર્યું. પછી પોતાની કુંવરી આવડીની સંભાળ રાખવાનું જગદેવને કહ્યું. પગે લાગી, આશીર્વાદ પામી, રાજરાજની આજ્ઞા લઈ તેઓ સિધાવ્યાં. શહરથી થોડેક ગાઉ ગયાં એટલે વળાવાને જેઓ સામે ગયા હતા તે કહેવા લાગ્યા: “મહારાજ ! “જો આપને ધેર વાધવું હોય તો, આ રસ્તે થઈને જવાનું છે.” જગદેવે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો: “હું પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ સોલંકીની ચાક- “રીમાં રહેવા જઈ છું.” પછી જવાનો સીધો રસ્તો પૂછ્યો ત્યારે એક અશ્વાર બોલ્યો: “સીધો રસ્તો ટોડડી ઉપર થઈને જવાનો છે તે અહિંથી “બાર ગાઉ ઉપર છે; કુંગરો ફરીને નિર્ભય રસ્તે થઈને જવા ઇચ્છતા હો “તો તે વીંશ કાશ છે.” જગદેવે બોલ્યો: “ત્યારે સીધો રસ્તો તમે શા માટે છોડી દો છો ? શું ઘોડાની તમને દયા નથી ?” આવું સાંભળીને, રજપુતોનો નાયક હતો તે બોલ્યો: “સીધો રસ્તો તો વાધ અને વાધણે રોક્યો છે. તેઓએ “ગામડાં ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં છે; વાધ તો દેવના જેવો છે; રાજા અને ઉમરાવો “તેની સામાં ટોલનગારાં વગડાવીને ચઢા હતા પણ કોઈથી એ વાધ કે વાધણને “વશ કરી શકાયું નથી. તેમના ત્રાસથી કોઈ દોર તો પૂરું ઉછરતું નથી. “નવ વર્ષ થયાં રસ્તો બંધ પડી ગયો છે, ને ચાર (ધાસ) ઉંચી વધી પડી છે. “પગરસ્તો દૂરી ગયો છે, માટે ફેરી ખાઈને લાંબે રસ્તે થઈને ટોડડી જાઓ; એ માર્ગ નિર્ભય છે.” આવું સાંભળીને જગદેવ ખીરજની આજ્ઞા લઈ અને રામરામ કરીને તે રસ્તે ચડ્યો. ખીરજે તેને ધણો સમજાવ્યો પણ તેની

કાંઈ અસર થઈ નહિ; જગદેવ બોલ્યો: “ગંડક ગંડકડીના ડરથી કાંઈ અક્કર ખાવામાં આવશે નહિ.” અને જણાંએ સળેડે નિર્ભયપણેથી પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા. પછી જગદેવે આવડીને કહ્યું: “આપણે જઈએ તેમ ડાબા હાથ લણી ધાસ ઉપર તમે નજર રાખતાં રહેજો.” આ પ્રમાણે છ ગાઉ સુધી તેઓ ગયાં; ત્યારે આવડી બોલી: “મહારાજ કુંવરજી! વાઘણ પેલી “મ્હેં આગળ રહી.” જગદેવે એક બાણ ફહાડીને ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યો, ને બોલ્યો: “વાઘણ! તું રાંડની જાત છે મારા ઉપર આંખો ચડાવીશ નહી, માર્ગમાંથી “ખશી જ ને ડાબી કે જમણી ચાલી જ.” વાઘણે જ્યારે રાંડ એવો શબ્દ સાંભળ્યો ત્યારે તેણે પૂછકું ઉચું કરીને, માથું ભોંય સરસું નીચું કરી દઈને તેના ઉપર હલંગ મારી. આ વેળાએ લાગલો જ તેણે બાણ છોડ્યો; તે તેના બ્રમર વચ્ચે જઈને વાગ્યો. તે આરપાર વીધીને સામી બાજુએ દશ ડગલાં દૂર જઈને પડ્યો એટલે વાઘણ ઉછળતીને મરદું થઈ પડી. સોએક ડગલાં તેઓ આઘાં ગયાં કે તેઓએ વાઘને ખેડલો દોડા, એટલે જગદેવે ભાથામાંથી ખીજો બાણ ફહાડીને તેને કહ્યું: “ડાબો કે જમણો જા, નહિતર, તારી ગંડકડીનો સંગાથ કરવાને તને મોકલીશ.” ત્યારે વાઘ પૂછકું પટકાવતો, ભોંય સરસું માથું કરી દઈને તેના ઉપર તલખ્યો; પણ જગદેવે બાણ માથ્યો તે ભાથામાં થઈને આરપાર નીકળી ગયો અને વીસ કદમ દૂર જઈને પડ્યો. વાઘ પણ વાઘણની પેઠે ઉછળતો ને શીંગડું થઈ પડ્યો. જગદેવ બોલ્યો: “મેં તે આ ગરીબ પ્રાણિયોને શું કરવાને મારી નાંખ્યા? મારે માથે હત્યા બેઠી.” આવડી બોલી: “મહારાજ! એ તો ક્ષત્રિઓની રમતો છે.” આ પ્રમાણે વાતો કરતાં તેઓ ટોડડી ગામના ગુંદરાના તલાવ આગળ આવી પહોંચ્યાં; ત્યાં કેટલાંક વડ અને પીંપળાનાં ઝાડ હતાં; તલાવમાં પાણીની ન્હાનાં મોજાં સરખી લહરો ચાલતી હતી. આ જગ્યાએ એક વડ નીચે તેઓ ઘોડા ઉપરથી હેડળ ઉતર્યાં ને હથિયાર છોડ્યાં; ગંગાજળીમાં ટાહાડું પાણી ભરી આપ્યું, ઘોડાને પાથું; ને આવડી દાતણ કરી પોતાનું મુખ ધોવા લાગી.

૧ “ગંગાજળ સરખું ટાહાડું પાણી ફહાડીને ઘોડાને પાથું” એવો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં છે; પણ ઉલટું સમજવામાં આવ્યાથી એમ લખેલું જણાય છે. પાસે તલાવ મૂકી પાણી ફહાડી લાવીને ઘોડાને પાવાની મહેનત કરે એમ અને નહિ. વળી તેઓ છડી અશ્વારિયે નીકળ્યાં હતાં તેથી પાણી પાવાને વાસણ જેઈએ તે તેમની પાસે ક્યાંથી હોય. આવો શક પડવાથી મૂળમાં લેખ્યું તો “ગંગાજળી” શબ્દ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી ભૂલ કરેલી જણાઈ. મવાસમાં પાણી પીવા માટે સીરોઈ રાખવામાં આવે છે તે. ૨. ઉ.

આણીમગ બીરજ ઘેર જઈ પૂછોંચો ને તેણે રાજરાજને કહ્યું: “જગદેવ સીધે રસ્તે સિધાવ્યા.” ત્યારે રાજને ક્રોધ ચડ્યો અને કહ્યું: “તારી સાથે “બસં ને પંચાવન અશ્વાર બંધુક ને ધનુષ્યબાણથી સળવીને લઈ જા; જ્યાં “તમે તેમને મરેલાં પડેલાં દેખો ત્યાં અમિદાહ દેજો, અથવા જીવતાં હોય “તો તેવા સમાચાર લઈ આવો.”

આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઈ એટલે, અશ્વાર ચડ્યા. તેઓ જેવા ખીનતા અને ચેતતા આગળ ચાલ્યા તેવામાં રસ્તાની બાજુએ વાઘવાઘણને મરેલાં પડેલાં દીઠાં. પણ ઘોડો કે માણસ કોઈ તેમના દીઠામાં આવ્યું નહિ. તેઓએ ધારયું કે જગદેવ ને ચાવડી જ્યાં પાણી હશે એવી જગ્યાએ વિસામો ખાતાં હશે, તેઓ કશા સંકેતમાં નહિ હોય. અશ્વારો જે શોધ કરવા છૂટા છૂટા વિખરાઈ ગયા હતા તે સર્વે એક ઠેકાણે એકઠા થયા ને એક ખીજને રામરામ કરવા લાગ્યા. જે કામને માટે તેઓને મોકલ્યા હતા તે પૂરું કરવામાં તેઓને પોતાના જીવ ખોવાની ધાસ્તી હતી, તે કામ જોખમ વિના પૂરું થયું તેથી અરરપરસ મુખારક-બાદી આપવા લાગ્યા. બંને બાજુ લઈને, આનંદ પામતા, અને ખીક રાખ્યા વિના તેઓ આગળ ચાલ્યા; તે જ્યારે તલાવ આગળ આવી પૂછોંચ્યા ત્યારે જગદેવને ત્યાં દીઠો. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે ચાવડિયે તેમને ઓળખ્યા અને બોલી: “આ તો આપણા રાજ્યના રજપૂતો છે.” અશ્વારોએ આવી નમન કર્યું, ને જગદેવને કહ્યું: “રાજકુમાર! તમે પૃથ્વીનો ને ગાયનો મ્હોટો ધર્મ રાખ્યો, “વાઘવાઘણ તો યમરાજના દૂત જેવાં હતાં, તેઓને રાજ કે ઠાકોર કોઈ “મારી શકતું ન હોતું. હે કુંવર! તમારા વિના જગતનું દુઃખ ખીજું કોણ ઓછું કરે?” તથાપિ જગદેવે તે બહુ પરાક્રમની વાત જાણી નહિ. તેણે રજપૂતોને પાછા જવાની આજ્ઞા આપી. તેઓએ પાછા જઈને વાઘવાઘણ મરાયાના સમાચાર કહ્યા. રાજરાજ અને જગદેવને સાજો બીરજ આ સમાચાર સાંભળીને બહુ રાજ થયા.

આણીમગ જ્યારે દાહડો આથમ્યો ત્યારે જગદેવ અને ચાવડી નગરમાં પેઠાં ને ખાવાનું કર્યું; તથા થોડા પૈસા આપીને ઘોડાની ચાકરી કરાવી. ત્યાં તેઓ બે રાત ને એક દિવસ રહ્યાં, ને ભોજન કરવામાં થોડા રૂપિયા ખર્ચ્યા. આ પ્રમાણે મેલાણ કરતાં કરતાં તેઓ પાટણ આવી પૂછોંચ્યા; ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલા સહસ્રલિંગ તલાવની પાળે એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે ઉતરી પડ્યાં. ઘોડાને ત્યાં બાંધ્યા. મીઠું પાણી દેખાડ્યું, ને ઘોડા સંભાળ્યા. તેઓ ચોકડું ચાવતા ઉભા રહ્યા. પછી બંને જણ ખાનપાન કરીને તાનં થયાં, એટલે જગદેવે ચાવડીને કહ્યું: “તમે અહિં ઘોડા પાસે રહો, હું નગર-

“માં જઈને એક ઘર ભાડે રાખું, તે પછી તમને નગરમાં લઈ જઈશ. “આપણુ નટનટીની પેઠે સંગાથે ફરતાં સારાં દેખાઈશું નહિ.” આવડી બોલી: “ત્યારે તમે સિધાવો, હું અહિં રહું છું.” પછી જગદેવ કેડમાં કટાર ખોશીને અને તરવાર બાંધીને ઘર ભાડે લેવા નગરમાં ગયો; પછી શું નીપજ્યું તે સાંભળો:

હવે, સિદ્ધરાજના મુખ્ય પરગણાનો ધણી કુંગરશી કરીને હતો તે પાટણનો કાટવાળ હતો. તેને એક દીકરો હતો તેનું નામ લાલ કુંવર હતું, તેને મ્હોટાઈ ધણી હતી. કાંઈક જીવાન, વળી ઘેર પાટણની કાટવાળી, વળી મહેલ મ્હોટો, તેથી બધી રીતના મદ ભેગા થયા હતા, એટલે તે પૃથ્વી ઉપર પગ પણુ દેતો નહિ. પાટણમાં ગણિકાનાં પાંચસેં ઘર હતાં, તેમાં સર્વને માથે જામોતી ગણિકા હતી, તેની પાસે ધન બહુ હતું, અને છોકરા અને છોકરિયો પણ ધણાં હતાં. છોકરા પણ દ્રવ્યવાન હતા. એક સમયે કાટવાળનો દીકરો જામોતીને ઘેર રમવા ગયો, ત્યારે તેણે તેણીને કહ્યું: “ઓ જામોતી! જે મને કાંઈ ધણી સુંદર અને કુલવતી સ્ત્રી મળે તો હું તેને “રાખું, અને તમને પણ રીઝ આપું.” જામોતી બોલી: “બહુ સાફ હું એક “શોધી ફહાડીને તમારી સેવા બજાવીશ.” પછી જામોતિયે પોતાની લુંડિયોને એ વાતની સૂચના કરી, ત્યારથી તેઓ કાંઈ સુંદર સ્ત્રીની શોધમાં રહી હતી.

આ પ્રમાણે દિવસ વહી ગયા. જે દિવસે જગદેવ અને તેની સ્ત્રી પાટણ આવી પહોંચ્યાં તે દિવસે જામોતીની એક લુંડી, બપોરી વેળાએ, પાણીનું ખેડું લઈને સહસ્રલિંગ તલાવે પાણી ભરવાને આવી. આવડિયે, મુખ ઉપરનો મુકનો ઉંચો કરીને જોયું તો કાંઈ પુરૂષ પાસે જોવામાં આવ્યો નહિ એટલે ધુરખો ફહાડી નાંખ્યો ને તલાવની બાંધણી અને તેના પાણીને પટ જોતી બેઠી. જામોતીની આજ્ઞાનું સ્મરણ આણીને પેલી લુંડી આવડીને જોવા લાગી. તે તેને ઈન્દ્રની અક્ષરા જેવી અને આકાશની વિજળી જેવી તેજસ્વી જણાઈ. આવડીને જોઈને લુંડી રાજ થઈ ને માથે પાણીનું ખેડું મૂકીને તેની પાસે આવી તેને નમન કરી બોલી: “બાઈ! તમે ક્યાંથી પધાવ્યાં “ને આ ઘોડાને અસ્વાર ક્યાં ગયો છે?” આવડિયે ઉત્તર આપ્યો: “તમે પૂછનાર કાણુ છો?” લુંડી બોલી: “હું તો સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં વડી વડારણુ છું.” આવડી બોલી: “હું ઉદ્યાદિત્ય પરમાર રાજના કુંવર બહેરે પરણી છું.” લુંડિયે કહ્યું: “તમારા વરને મ્હોટો ભાઈ છે?” તેણે કહ્યું: “હા, એમના મ્હોટા ભાઈ રણધવળ છે.” ફરીને દાસી બોલી: “બાઈ “સાહેબ! કુંવરજીનું નામ શું?” આવડિયે ઉત્તર આપ્યું: “તમે કેવાં છો;

“વળી વરનું નામ તે દેવાતું હશે?” દાસી બોલી: “જિયે પોતાના ધણીનું “નામ દેવું કે મહિમાવાન જગતના કર્તારનું દેવું. તો પણ તમે દેશનાં ધણી “છો, તમને જેમ સાફ દેખાય તેમ કરો.” ત્યારે આવડી બોલી: “કુંવરનું “નામ જગદેવ છે.” ફરી તે દાસિયે પૂછ્યું: “તમાફ પિયર ક્યાં?” આવડી બોલી: “દેડામાં; હું રાજરાજની પુત્રી છું, અને ખીરજની બહેન થાઉં.” ત્યારે દાસી બોલી: “કુંવર નગરમાં ગયા છે તેથી મને લાગે છે કે તમે ઘોડાને “સાયવતાં બેઠાં હશો.” આવડી બોલી: “કાળિયાર નાગના જેવા ઘોડા ઉપર “નજર નાંખવાની કેની તાકાત છે.” દાસી ફરીને બોલી: “મહાન રાજના “કુંવર તે વળી એકલા કેમ નીકળ્યા છે?” આવડી બોલી: “એમની એર- “માઈમા સાથે રીસાઈને નીકળ્યા છે.” એમ કહીને માંડીને બધી વાત કહી.

દાસી બધી વાત પૂરેપૂરી સાંભળીને નમન કરી અને બહેન પાણીથી ભરીને ઘર ભણી ચાલી. તેણે જામોતી ગણિકાને કહ્યું: “જે તમે તમારા “જીવાન શેઠને રાજ કરવાને ચાહતાં હો તો તલાવની પાળે એક સ્ત્રી એ “ઘોડા સાયવતી બેઠેલી છે, એના જેવી આખા દેશમાં મેં તો કહિં દીડી “નથી. ને તમે જેવી વર્ણવતાં હતાં તેવી જ છે.” એમ કહી, તેની જાત, તેના સસરાનું અને વરનું નામ, અને તેનું પિયર ક્યાં છે તે સર્વે કહ્યું. પછી જામોતિયે દાસીને ધણા મોંઘા મૂલનાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં અને જડા- વનાં ગૂજરાતી ઘરેણાં ધાવ્યાં. એક સુંદર રથ તૈયાર કરાવ્યો, તેમાં પોતે બેઠી. ચાકરોએ રથના પડદા બંધ કર્યા. એ પ્રમાણે બીજી દાસિયોને સુંદર લૂગડાં ધરેણાં પહેરાવીને વીસ કે ત્રીસ દાસિયોને પોતાની સાથે લીધી ને ચાકરોને હથિયાર સજાવીને આગળ કચ્છા, એક દ્રવ્યવાન ખવાસને ઘોડે બેસારી મોખરે કચ્છો. આ પ્રમાણે આવડી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ચાલી. અને તે જગ્યાએ આવી ખોંચી એટલે આડી કનાત ખેંચી દીધી, પછી જામોતી ઉતરી. આવડી જોડે પ્રથમ જે હુંડી વાતો કરી ગઈ હતી તે આગળ આવીને નમન કરવા લાગી. જામોતી બોલી: “વહૂ! ઉઠો, હું તમને “મળું, હું તમારી ફેઈ સાસુ થાઉં; આ વડારણે આવીને તમારા આવ્યાના “સમાચાર કહ્યા, ને તરત મેં મારો રથ જોડાવ્યો. હું રાજની આદાથી “આવી છું. મારો ભત્રીજો જગદેવ ટોડે પરણ્યા ત્યારે મારાથી આવી “શકાર્યું ન હતું, પણ હું રણુધવળને મળી હતી, મારો ભત્રીજો જગદેવ ક્યાં “છે? એ ક્યાં ગયા છે? તમારે મારે ઘેર આવવું જોઈતું હતું. તમે નામ- “વતા કુટુંબમાં પરણ્યાં ને આવી જગ્યાએ બેસી રહેવું ઘટતું નથી.”

તેણે ભભકાદાર સર્વે તાલમેલ કચ્છો હતો તે જોઈને આવડી તો વિચારમાં

પડી, ને ઠગાઈ ગઈ. તેણે વિચાર્યું કે સિદ્ધરાજ જયસિંહને ને મારા પતિને સગ-
પણુ છે એવું તેમણે મને કહિ કહ્યું નથી, પણ રાજના સગા રાજ હશે
એમ જાણીને અને આવેલાં અગણ્યાં માણસનાં ભૂગડાંધરેણાં ઉપર ફરીથી
નજર કરીને, તેણિયે તેને નમન કર્યું ને મળી. જામેતિયે તેને આશીર્વાદ
દીધા, અને રથમાં બેસવાનું કહ્યું; અને બોલી કે, “અહિં હું એક માણસ
“મૂકતી જાઉં છું તે મારા ભત્રીજાને આવશે એટલે તેને દરબારમાં તેડી
“લાવશે.” વળી તેણિયે એક ચાકર બોલાવીને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું
કહ્યું. આવડિયે નાણાંની થેલિયો પોતાની પાસે રાખી, ને રથમાં બેઠી, એટલે
રથ ચલાવ્યો. જામેતી તેને પોતાને ઘેર લાવી, ઘર મ્હોટું પોળાંબ હતું
તેમાં તેઓ આવ્યાં ને રથ રાખ્યો. જામેતી ઉતરી ને પછીથી આવડી
જતરી. ઘરમાંથી આદરમાન આપવાને માણસ આવ્યાં. દેખાવડો પોષાક
પ્હેરેલી અને ઘરેણાંમાંથી શણગરાયલી સ્ત્રિયો આવડીને મળવા આગળ
આવી, અને તેને નમન કર્યું, કેટલીક તેને પગે પડી, કેટલીક તેની આગળ
આવીને ખંમા ખંમા કરતી આગળ ચાલી. એ પ્રમાણે તેઓ તેને ઘરમાં લઈ ગયાં.

ઘર ચાર માળનું જિયું હતું અને ઘણું શોભાયમાન દેખાતું હતું,
ચારે બાજુએ કળી ચૂનો છાંટયો હતો; ચોમેર ભીતો શણગારી લીધી હતી
ને તેના ઉપર સોનેરી રૂપેરી ચિત્ર ફહાજાં હતાં; બારિયોમાં જાળિયો જડી
લીધી હતી. ચાકરોએ એક સુંદર શતરંજ ખીજાવી હતી તેના ઉપર ગાદી-
તકિયા, ઉશીકાં અને ગાલમસુરિયાં કીનખાખથી મઢી લીધેલાં મૂક્યાં હતાં.
આવડીને તેઓએ ત્યાં બેસારી, તે પેલી બે કાથળિયો પોતાની પાસે રાખીને
બેઠી. ઉનું પાણી તૈયાર થયું. એટલે જામેતિયે એક દાસીને બોલાવીને કહ્યું:
“જા, રાજજીને જઈ ફહે કે પરમાર રાણીનો ભત્રીજો જગદેવ કુંવર આવ્યા
“છે તે હમણાં તમને મળવાને આવશે. રાજજીને ફહેજે કે તેમને સાં માન
“આપે, ને વળી ફહેજે કે તેમનાં વહૂ આવડી મારે મહેલ છે.” દાસિયે
આ પ્રમાણે સાંભળી લીધા પછી નમન કર્યું ને ગઈ. એક ઘડી વીત્યા
પછી તે પાછી આવી ને બોલી: “મહારાજ ધણા ખુશી થયા ને આજા
“કરી છે કે, જગદેવે પ્રથમ મને મળીને પછી રાણી પાસે જવું.”

પછી જમવાનું તૈયાર થયું એટલે જામેતિયે કહ્યું: “વહૂવાર ! જમવાને
ઉઠો.” આવડી બોલી: “હું પતિવ્રતા ધર્મ પાળું છું. જ્યારે કુંવર જમશે ત્યારે હું
“જમવાનો વિચાર કરીશ. એ હજી સુધી આવ્યા નથી.” પછી એક દાસી
આવીને બોલી: “તમારા ભત્રીજા જગદેવ, મહારાજ પાસે જઈને તેમને
“મળ્યા છે; તેઓ રાજજી પાસે બેઠેલા છે,—રાજમહેલના રસોઈખાનામાંથી

“થાળ આવ્યા છે.” જામોતી બોલી: “જા વેહેલી જા અને જગદેવને રાજા
 “સાથે જમતા બંધ રાખ, અને રાજાજીને વિનવીને જગદેવને અહિં તેડી
 “લાવ. આજે ફાઈ ભત્રીજાએ પાસે બેસીને જમવું જોઈયે. અહિં ભોજન
 “તૈયાર થયું છે.” વળી તેણે પોતાની મેજે બાજુમાં કહ્યું: “મારો ભત્રીજો
 “જગદેવ આવ્યો નથી, તો એના ખાધા પહેલાં હું કેમ ખાઈ ? જ્યારે તેણે
 “ખાધું છે એવું હું સાંભળીશ ત્યારે મારી મેજે હું જમીશ.” એટલી વારમાં
 જે દાસી ગઈ હતી તે પાછી આવી અને બોલી: “બાઈ સાહેબ! કુંવર
 “રાજાજી સાથે જમે છે, અને મહારાજ પાસે પાસે બેઠેલા છે. હું તેમને મારી
 “નજરે જોઈને આવી; પણ તમારા ભત્રીજા તમારા ભણી આવવાના છે. એ
 “કેવા શ્યામ વર્ણના છે !” જામોતી બોલી: “મારા પિયરમાં એવું સાધારણ
 “છે. મારા બાઈ ઉદયાદિત્ય પણ શ્યામ વર્ણના છે, પણ એ કુટુંબમાં જેવા
 “રૂપાળા છે તેવા બીજા કાઈને મેં જોયા નથી.”

આ પ્રમાણે તેઓએ વાતો કરી. પછી જામોતિયે સુંદર થાળ મંગાવ્યા ને
 એક થાળ ચાવડીના મ્હોં આગળ મૂકીને બોલી: “વહૂ! જમો.” ચાવડિયે થોડું
 ખાધું. પછી દાસી થાળ લઈ ગઈ. ત્યાર પછી વાતોચ્ચીતો પાછી ચાલી. જ્યારે
 પાછલો પ્રહર દાહાડો ખાટી રહ્યો ત્યારે ચાવડી બોલી: “હજી સુધી કુંવર
 “પોતાની ફાઈને મળવાને આવ્યા નહિ. એમ કેમ ?” જામોતી બોલી: “છોકરી!
 “જા, ને મારા ભત્રીજા જગદેવને તેડી લાવ.” ફરીથી પાછી વહૂજી સાથે તે
 વાતો કરવાને મંડી ગઈ પણ જગદેવ વિના સર્વે વાતો ચાવડીને શીઘ્ર લામવા
 માંડી. બે ઘડી પછી પેલી દાસી પાછી આવીને બોલી: “રાજા એમની સાથે
 “વાતો કરે છે, એમને ઉઠવા દેતા નથી; તે ફરે છે કે, પોહોર રાત્રે જગદેવ
 “સૂવાને આવશે ત્યારે એમની ફાઈને મળશે.” આવું સાંભળીને જામોતી દાસીના
 ઉપર ક્રોધે ભરાઈને બોલી: “મહારાજને જઈને વિનવ કે, જગદેવને મળ્યા-
 “ને એમને ઘણાં વર્ષ થયાં છે ને સવારમાં આપની સાથે વાતો કરવાને
 “કુંવરને ઘણી વેળા મળશે, પણ હવણું તો એમને મળવા આવવાને આજા
 “આપવી જોઈયે.” બે ઘડી રહીને દાસી પાછી આવીને બોલી: “રાજાજીયે
 “પહેલાંના જેવો જ ઉત્તર આપ્યો.”

દરમ્યાન જામોતિયે લાલકુંવરને કહાવ્યું: “આજનો મુજરો છે, પુહોર રાત્રે
 “જાય ત્યારે ચાલ્યા ચાલ્યા આવજો; મારે હાથ એક સ્ત્રી આવી છે તે જો
 “તમારી ખુશીમાં આવે તો રાખ કરી રાખજો, ને જો તમારી ખુશી નહિ
 “હોય તો હું મારે ઘેર સાગરીદ કરી રાખીશ.”

આવું સાંભળીને લાલકુંવરે અદિષ્ટ ચડાવા માંડ્યું, તે ઉપર મ્હર

ને માજમ ખાધી. વળી તેણે સખત કૂકનો ભરેલો દારૂ પીધો; સારાં સારાં શુગડાંધરેણાં વડે બની ઠણીને અત્તર કસ્તુરી શરીરે ચોળી. પછી ડાલતો ડાલતો, ભાલો ટેકવતો ત્યાં આવ્યો. તેના હાથમાં દારૂની ભરેલી અતક હતી. દાસિયે તેને જોયો એટલે, દોડી જઈને કહેવા લાગી “વહૂજી ! મને “વધામણી આપો, કુંવર આવે છે.” આવડિયે જાણ્યું કે ખરેખર તે આવતા હશે. પણે લાલકુંવર ધરને આંગણે આવી ખડોચ્યો, તે દેખાય એટલે છોટે હતું. જ્યારે તે ધરમાં પેઠો ત્યારે દાસિયે બારણાં દઈ દીધાં, ને સાંકળ પૂરીને ચાલતી થઈ. આવડિયે જાણ્યું કે એ મારો વર નથી. કાંઈ દગોડટકો થયો છે. પણ તેણે મનમાં વિચાર્યું કે મારે બહુ સાવચેત રહેવું જોઈયે, કેમકે મારામાં પુરૂષના જેટલું બળ નથી, ને આ તો કેફથી ચકચૂર છે. તેણે મનમાં એક ફહેવત સંભારી કે ઠગની સાથે ઠગ થવું. પછીથી આવી સંકટની વેળાએ પોતાનું પાતિવ્રત્ય જાળવવાને જેવું સાવધાન રહેવું જોઈયે તેવું સાવધાન રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે મનસુબો કરીને તે ઉભી થઈને બોલી: “કુંવર ! આવો પલંગે બેસો.” તેણે ઉત્તર આપ્યો: “આવડી ! તમે બેસો.” તેને ઘણી સુંદર જોઈને ગોલો^૧ રીઝ્યો. આવડિયે પણ તેને કટાક્ષ મારવા માંઝાં તે તેના કાળજી પાર નીકળી ગયાં.

નેન મલક મલક લગિયા, નિસર ગયા દો સાર

કેડ ઘાયલ જાળસે, કેડ નાલ્લજ દાર.

ગોલો પાણીના જેવો પાતળો થઈ ગયો. ને આવડિયે પણ આંધળે ખેરે ફૂટાવા દીધું. તે બોલી: “મારે માટે જામોતિયે બહુ સાઈ કર્યું.” લાલકુંવર બોલ્યો: “ઓ આવડી ! મેં એને કહી રાખ્યું હતું કે, મને જો “ઉંચા કુળની, સુંદર, નિપુણ જવાન સ્ત્રી મળશે તો હું તેને મારી રાખ “કરીને રાખીશ; અને મારે જેવાં જોઈતાં હતાં તેવાં જ તમે મળી ગયાં. તમે “ફહેશે તો પ્રમાણે હું કરીશ.”

આ ઉપરથી આવડિયે જાણ્યું કે મને આટલી બધી ઠગીને મને ને આને બળાટકારે મેળવી આપનાર ગણિકા જ છે. લાલ પાસે અતક અને ખાલો જોઈને તથા કેફથી તેને ચકચૂર થયેલો દેખીને તેની પાસેથી અતક અને ખાલો લઈ લીધો ને ખાલાને ટંકાટંક ભરીને તેને ધસ્યો ને બોલી: “કુંવર ! મારા હાથનો એક ખાલો લ્યો.” ત્યારે લાલે ઉત્તર

૧ લાલ મોઢા અધિકારીનો પુત્ર હતો તો પણ જણાય છે કે તે ગોલો અથવા અવાસ ભવનો હતો. તેમને મોટે અધિકારે ચડાવે છે અથવા પણ તેઓ શુભામ અથવા તેમના વંશના હોય છે.

આપું: “એ કશી છે ને મેં બહુ કંઈ કરી છે, ને તમે મને બીજો બાલો. “આપો છો? ના, ના, આપણે, વાતો કરીએ.” ચાવડી બોલી: “વાતોમાં શું? “હું તમને ખેલ વેરકાજ આપું છું માટે મારો હાથ પાછો ઠેલશો નહિ; “હું જે તમને રાજ થઈને આપું છું તે મને હોંસ છે માટે તમારે લેવું જ “જોઈશે.” બ્યારે તેણિયે આટલું બધું કહ્યું, ત્યારે તેણે બાલો લીધો ને પી ગયો, અને પછી ધૂજતે હાથે એક બરીને ચાવડીને આપવા લાગ્યો. તેણિયે પોતાનો મુકનો આગળ ખેંચીને બાલો પોતાની કંચુકી ઉપર રેડી દીધો. તેણિયે ફરી બચ્ચો ને જોયું કે ગોલો પલંગે આડો થયો છે, પણ હજી સુધી સારી પેઠે ચકચૂર થયો નથી એટલે તેણિયે ફરીને એક બાલો બરીને આપ્યો, અને તે પીતાં પીતાં દાંત પીશીને પલંગ આગળ પડ્યો.

એટલે ચાવડીએ જોયું કે હવે એનો ઉપાય ચાલે નહિ એવો બેભાન બની ગયો છે એટલે તે તાબડોતોડ ઉડી ને તેની તરવાર લઈને તેનું ગળું વાઢી નાંખ્યું. પછી ગોલડાને પલંગ ઉપરથી લઈને તેમાં તેને વીંટી લીધો, અને ઝડપા નીચે રાજમાર્ગ હતો તેમાં એ વીટો નાંખી દીધો. મધ્ય રાત્ર પડી એટલે ચોખવાળા ચોખ્ખી ફરતા ફરતા આવ્યા; તેમણે પોતાના મ્હોં આગળ વીટો પડેલો દીઠો, ને જણ્યું કે કાઈ ચોર વેપારીના ઘરમાં ખાતર પાડવા પેટેલા તે જગી ઉડી હોંકારા કરવાથી વીટો નાંખીને નાશી ગયા હશે. તેઓએ ધાસ્યું કે કેટલાળ આપણને સાબાશી આપશે તેથી વીટો ઉંચક્યો. તે તેમને ધણે ભારે લાગ્યો, એટલે માંહોમાંહે ફહેવા લાગ્યા કે “આપણે એને હવણું ઉંકલવો નહિ; “સૂર્ય ઉગતાં માલધણી ચોરનું પગલું ફહાડવાને અને પોતાની માલમતા “સારૂ પૂછતો આવશે. માટે ચાલો આપણે જઈને આ વીટો જેવો છે એવો “ને એવો કેટલાળના ચણુતરામાં મૂકીએ. સવાર થશે ત્યારે આપણે કહીશું.”

આણીમગ ચાવડી ઉપરની મેડિયે, પોતાનાથી બને એવી રીતે દબણે પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેલી બેઠી.

હવે જગદેવનું સાંભળો—સાંજ પડતાં ઘર બાડે રાખીને અને બધી ગોઠવણ કરીને બ્યાં ઘોડા અને પોતાની સ્ત્રી મૂકીને ગયો હતો ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ગાડિયો ને ઘોડાની નિશાનિયો દીઠી. તેણે જણ્યું કે કાષ્ટે ચાવડીને ઠગી છે, ને અહિંથી લઈ ગયું છે. જે બન્યું હતું તે ફહેવાને પોતે દરબારમાં ગયો. અધ્યક્ષાળા આગળ, દરબારને મોખરે અધ્યપાળ બેઠેલો હતો. તેણે જગદેવને ત્યાં આવેલો જોઈને ધાસ્યું કે આ કાઈ ખરો રાજવંશી છે. પછી પોતે ઉઠ્યો અને તેને મળ્યો, અને પૂછ્યું; “તમે ક્યાંથી પધાસ્યા છો?” જગદેવ બોલ્યો: “હું મારો રોટલો મેળવવાની આશાએ અહિં આવ્યો

“હું. હું પ્રમાર રજપૂત છું.” અશ્વપાળ બોલ્યો: “જો તમે આ ઘોડાની “સંભાળ રાખો તો આપણે એકઠા રહિયે, અને તમને પ્રમાર અને ખાવાનું “મળશે.” જગદેવનું હૃદય ને વિચાર ત્યાં હતાં નહિ; પણ તેણે ધાત્યું કે આ અધિકારી રાજાનો મેળાપ કરાવશે, અને તે પ્રમાણે તેણે હા કહી. એટલે પોતે તેની પાસે રહ્યો, પણ મનમાં ધણો સંતાપ કરવા લાગ્યો. તો પણ—

ક્ષણમાં ક્ષણ ક્ષણમાં વધે, ક્ષણે અર્ધ, ક્ષણ લીન;
દૈવે દોષા ન ચંદ્રને, સર્વે સરખા દિન.^૧

તેણે ધાત્યું કે, આ ખોટું છે, પણ શું કરિયે? જ્યારે સંધ્યાકાળ પડી ત્યારે તેણે ઘોડાને રાત્રી ચંદી ખવરાવી. તે ઠાણિયો (અશ્વપાળ) પોતાને ઘેરથી જમણની થાળ લાવ્યો; પણ જગદેવને લાવ્યું નહિ; તથાપિ પેલાની આગળ ખાધું ના ખાધું કરીને, તે થાળ પાછી મોકલી. આખી રાત તેણે પોતાની પથારીમાં ધડપછાડા નાંખ્યા.

આખરે પરાડિયું થયું. ડુંગરશી કાટવાળ ચણતરે આવ્યો. ચોકી-વાળાઓએ નમન કરીને તેને વીટા બતાવ્યો, અને કહ્યું: રાત્રે “ચોર “નાશી ગયા તેમની પાસેથી અમને મળ્યું.” માલ પકડાયો તેથી કાટ-વાળ ખુશી થયો; ને બોલ્યો: “વીટા છોડીને જુઓ, એમાં શું છે.” ચાકરો ટપોટપ છોડવા મંડી ગયા; જ્યારે તેઓએ ત્રીજું પડ છોડવા માંડ્યું ત્યારે લોહી નજરે પડ્યું; તેઓ બધા ચમક્યા, અને ઝટોઝટ વીટા છોડતાં તેમના જોવામાં આવ્યું કે કાઠી માણસને મારી નાંખીને તેનું મડદું તેમાં વીટી લીધું છે. ડુંગરશિયે મડદું ઓળખ્યું અને બોલ્યો: “અરે! એ “તો નક્કી લાલડો! તે મારા હૃદયને કેવો વાહાલો હતો! તે જેવો હતો “તેવો જ દેખાય છે—ધરેણાં ધાલેલાં તેવાં જ છે.” કાટવાળે છાતી ટૂટી અને ચાકરોને કહ્યું: “દિડો જાઓ, તપાસ કરો ને ખરી ખબર લાવો આ તો “તમારા જવાન શેઠ લાલકુંવરનું મુખ દેખાય છે.” તેઓ બોલ્યા: “એ “તો ધરમાં ઉધે છે.” તેઓએ જઈને તેના ખવાસને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પ્રહર રાત્ર જતાં એ તો જામોતી ગણિકાને ઘેર ગયા છે. માણસોએ ત્યાં જઈને ગણિકાને પૂછ્યું. તેણિયે કહ્યું કે ઉપરની મેડિયે એ તો આરમમાં સૂતેલા છે. તેઓએ કહ્યું કે એમને ઉઠાડીને બોલાવો. ત્યારે દાસિયે

૧ અસહ નીચે પ્રમાણે છે.

જાળ સ્ત્રીજો, જાળ સ્ત્રીજો, જાળ આખો, જાળ સ્ત્રીજો,
દૈવ ન લીલા ચંદને, સર્વે સરીખા રીહ.

જેઈને કહ્યું: “આવડી! કુંવરને જગડીને અહિં મોકલો.” ત્યારે આવડિયે કોધાયમાન થઈને કહ્યું: “માલજાદી રાંડ! તારા બાપને તે વેળાએ જ મેં “મારી નાંખ્યો છે ને વીઠો કરીને રસ્તામાં નાંખી દીધો છે. તે આવડાની “દીકરીની સાથે આવી લુચ્ચાઈ કરવાની હામ બધી છે! રાંડ! મારો પતિ “કુંવર જાણશે ત્યારે તારી વલે છે. બીજી સ્ત્રિયો ગણિકાનું કામ કરતી “હશે અને તેમને ધણા સાથે પ્રીતિ હશે પણ હું તો શ્યાપ દર્દી છું કે, “નારાયણ તારા ધરનું સત્યાનાશ્વ વાળો. મારી હજુરમાં તે જોલાને મોક- “લવાની હામ બીડી. એક જોલો જે મારા ધરના આંગણા ખહાર “બેસવાને યોગ્ય! એની આંખ તે મારા ઉપર નંખાવાને હિંમત ચલાવી!”

ગણિકા આવું સાંભળીને મરણ તુલ્ય બની ગઈ. ચાકરાએ દોડી જઈને કોટવાલને કહ્યું: “કાઈ આવડી રજપૂતાણિયે જવાન કુંવરને મારી “નાંખ્યા છે.” તે ઉપરથી કોટવાલ બસે માણસ લઈને જામોતીને ઘેર ગયો ને મેડા ઉપર ચઢ્યો. જે ઓરડામાં આવડી હતી તે તો સજ્જડ બંધ કર્યો હતો; પણ પછવાડેની પછી તે અછેક ફેરે માત્ર એક માણસ અંદર પેશી શકે એવી એક બારી હતી. ત્યાં નીસરણી મૂકીને, એક ચાકર ઉપર ચઢ્યો, અને ઓરડામાં જોવા લાગ્યો. આવડિયે તરવાર વતે તેને મારી પાડ્યો. તેનું માથું ઓરડામાં પડ્યું ને ધડ બાહાર જતું ને પડ્યું એ જ પ્રમાણે તેણિયે પાંચ ૭ માણસો કાપી નાંખ્યાં, પણ કોઈનાથી તેને પકડાઈ શકાઈ નહિ. સર્વે જણા કાંપવા લાગ્યા.

આ વાત તો બધે ચાલી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને જાણ થયું કે, કાઈ આવડી રજપૂતાણીના ઉપર ઠગાઈ કરવામાં આવી છે, અને કોટવાળના દીકરાને અને બીજા ચાર પાંચ માણસોને તેણે ઠેર કર્યાં છે; વળી તે ઉપરને માણે સંતાર્પ પેશીને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. રાજા બોલ્યો: “સત્વર દોડો અને આજ્ઞા કરો કે મારા આવતાં સુધી કોઈએ તેને કાંઈ કરવું “નહિ; હું સત્વર ત્યાં આવું છું.” પછી સિદ્ધરાજે પોતાનો ઘોડો મંગાવ્યો ને અત્યાર થયો; થાણિયે અને જગદેવે તેને નમન કર્યું. જગદેવને જેઈને રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મનમાં વિચાર્યું કે, —“આ કાઈ સારો ઠકરાણો જણાય “છે; પણ મેં એને આમળ કાઈ દિવસ દીઠો નથી.” જગદેવ ઘોડે ચડી રાજાની આગળ થયો. તેણે તેના ઉપર જામોતીને ઘેર પૂહોંચતાં સુધી નિહા-ળીને જોયાં કર્યું. સિપાઈઓએ બીડમાં રસ્તો કરાવ્યો. રાજા ઉતર્યો, તેની પછવાડે ઠાણિયો અને જગદેવ પણ ચાલ્યા. પછી જયસિંહ બોલ્યો: “આવડી દીકરી! મને કહે તારું પિયર કયાં? તારું સાસરું કયાં? અને તું

“કાને બહેરે પરણી છે?” આવડિયે જોયું અને જાણ્યું કે આ કોઈ મ્હેટો કક-રાણો છે; તેથી તે બોલી: “મહારાજ! હું રાજરાજ આવડાની દીકરી; “અને ખીરજની બ્હેન છું અને ધારના રાજ ઉદ્યાદિત્ય પરમારના ન્હાના “કુંવર બહેરે પરણી છું.” ત્યારે રાજ બોલ્યો: “આવડી દીકરી! તે મારાં “માણસને શા માટે મારી નાંખ્યાં?” તેણિયે રોષમાં ઉતર આપ્યો: “મહારાજ! આ દુષ્ટ રાંડ મને ઠગીને અહિં લાવી અને એક ગોલો મારી “આખર લેવા આવ્યો માટે મહારાજ! મેં એને મારી નાંખ્યો. હું રજપૂતની “પુત્રી છું; હું મરતાં મ્હેલાં ધણાને ઠેર કરીશ. ને મરતાં સુધી હું લડીશ. “ઈશ્વરને જેમ સાફ લાગશે તેમ કરશે. મારા સ્વામીરાજ પણ નગરમાં છે,”

તે વેળાએ, જગદેવે અગાડી આવીને કહ્યું: “આવડી! બારણાં ઉઘાડો, તમે “ધણું સંકટ સોરયું છે.” ત્યારે આવડિયે જગદેવનો અવાજ ઓળખીને બારણાં ઉઘાડ્યાં અને એના હાથમાં આવીને પડી. રાજાએ જાણ્યું કે આ જ જગદેવ હશે. પછી જયસિંહે આવડીને કહ્યું: “તને હું મારી પુત્રી ગણું છું,” પછી તેણે પોતાના ચાકરોને બોલાવીને કહ્યું: “જાઓ જઈને રથ લઈ આવો, ને “સાથે દશ દાસિયો લાવીને એમને દરબારની હવેલિયે ઉતારો આપો,”

પછી કુંગરશી કોટવાલ આવીને રાજાને વિનંતિ કરવા લાગ્યો; “મહારાજ! “સલામત માફ ધર ભાંગનારને માટે તમે શી આજ્ઞા આપો છો?” રાજા બોલ્યો: “આ આવડી પુત્રિયે પોતાનો પતિવ્રતાધર્મ સાચવ્યો છે. જ્યારે એક “ગોલો કોઈ રજપૂતની પુત્રીને અગાડવા ધારે છે ત્યારે ખચીત એને શિક્ષા “થવી જ જોઈએ. મેં નગર તમારા સ્વાધીનમાં કચ્છું તે શું ખોટું કરવાને માટે?” એવું કહીને આજ્ઞા કરી કે, “એને કોટવાળા ઉપરથી ફ્હાડી મૂકવો, “અને એણે મને મ્હોં બતાવવું નહિ.” પછી તરત જ તેની માલમતા જમ કરી લીધી, ને તેને દેશપાર કરીને શિક્ષા દીધી, તથા તેનું ધરખાર હુંટાવી લેવરાવ્યું. આ પ્રમાણે કોટવાળનું ઉદાહરણ બીજાઓને બતાવ્યું. પછીથી સિદ્ધરાજે ગણિકાઓને કેદ કરી અને સર્વેનાં નાક કાપી, માથું મુંડાવીને અને તેઓને શિતળાના^૧ વાહન ઉપર બેસારીને આખા નગરમાં ફેરવી ફ્હાડી મૂકી, અને તેમનાં ધરખાર હુંટાવી દીધાં.

આવડીને રથમાં બેસારીને અને દશ દાસિયો ચાકરીમાં આપીને રાજાએ તેને એક ભવ્ય ધરમાં રાખી. જયસિંહ પોતે જાતે તેને ત્યાં લઈ ગયો અને કામકાજને સાફ એક વૃદ્ધ ખવાસ તેને સ્વાધીન કર્યો તથા એક વર્ષ સુધી આલે એટલું ખાવાનું તેના ધરમાં ભરાવ્યું, તેમ જ ધરખટલાને

નેધ્યે તેટલો સામાન પૂરા પાડ્યો. વળી તેણે, ધરની ચોકી કરવાને એક બળવાન ચોકીદાર આપ્યો, તથા તેના સાથને માટે જે જે અગત્યનું હતું તે તે પૂરું પાડ્યું. અને ફરીને કહી સંભળાવ્યું કે મેં તને મારી પુત્રી કરીને સ્થાપી છે. પછી, જગદેવને પોતાની સાથે લઈને દરબારમાં ગયો. ત્યાં બેશીને જગદેવનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. રાજા જગદેવથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેને પોતાની પાસે બેસારીને જમાડ્યો. ન્યારે પ્રહર રાત્ર ગઈ ત્યારે તેણે તેને પોષાક, કડાં, મોતીની માળા, કંડો, એક શિરપેય ઇત્યાદિ આપી રાજા આપી. જગદેવ ઘેર ગયો, ને ચાવડીને બેટ્યો, ને તેને મોતીની માળા આપીને કહ્યું કે તેં સત્વર આપણો મેળાપ રાજા સાથે કરાવ્યો; નહિ તો, દશ બાર દિવસની ઢીલ થાત ને વચ્ચે કોઈ ત્રીજાને રાખીને રાજાને ફહાવવું પડત. આ પ્રમાણે દિવસમાં જે જે બન્યું હતું તે તે વિષે વાતો કરતાં રાત્રિ પડી.

આવડિયે પાતિવ્રત કરવા માંડ્યું હતું તેથી કાંઈ ખાધું ન હતું, એટલા માટે, સવારમાં ત્રણ વાગતાં તેણે ઉડીને રસોઈ કરી, પાણી ઉનું મૂક્યું. બધું ન્યારે તૈયાર થયું ત્યારે તેણે જગદેવ કુંવરને જમાડ્યો; તે બોલ્યો: “આજે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ?” આવડિયે કહ્યું: “રાજા તમને “તેડું મોકલશે; એમને તમારી સાથે વાતો કરવાને રસ પડે છે માટે આખા “દિવસમાં એક પણ પણ તમારા વિના તે રહેશે નહિ. મેં વ્રત લીધું છે તે “તો તમે જાણો છો, કાલનો મને અપવાસ છે; તમે ન્હાશો અને જમશો “ત્યાર પછી હું જમીશ.” જગદેવે કહ્યું કે તમે ખરી વાત કહો છો; તે ઉડીને ન્હાયો, અને બન્ને સંગાથે જમ્યાં, કે ઘોડાવાળો આવ્યો, ને ખંદાર રહીને બોલાવા લાગ્યો. જગદેવે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે હું જાઉં છું. તે પછી બારણા આગળ આવ્યો, ને ઘોડે ચડીને દરબારમાં ગયો.

રાજાએ ઉભા થઈને માન આપી બેસારવો. તેઓ એકઠા મળી જૂની વાતો કરવા લાગ્યા. રાજાએ પૂછ્યું; “તમે મારી પાસે રહેશો?” જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: “મારો રોટલો પેદા કરવાને હું ઘેરથી નીકળ્યો છું.” રાજા બોલ્યો: “તમે પટો “રાખશો કે ઉચ્ચક રકમ ઠરાવી તે પ્રમાણે લીધાં જશો?” જગદેવે કહ્યું: “મહારાજ! ઉચ્ચક પગાર લેવો મને ઠીક પડશે; નિત્યના એક હજાર રૂપિયા “આપશો ને મને તેવા જોખમવાળી જગ્યાએ મને ઠરાવશો; પાણી પાની દઉં તો “રજપૂત નહિ.” રાજાએ કહ્યું: “બહુ સારું.” પછી લંડારીને બોલાવીને તેને આજ્ઞા કરી કે, “જગદેવને નિત્યના બે હજાર રૂપિયા લંડારમાંથી આપજો; મહિ- “નાના સાઠ હજાર થયા. જેને પગાર આપવામાં કાંઈ અડચણ થાય નહિ.”

ફરીથી રાજાએ જગદેવને સરપાવ ક્યો ને પરવાનો લખાવી મ્હોર છાપ સુદ્ધાંત કરીને તેને હાથ આપ્યો.

ન્યારે જગદેવને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે પાટણના મ્હોટા સામંતો માંહેમાંહે બડબડવા લાગ્યા કે, “આને તે રાજાએ શું કરવાને આક-
“રિયે રાખ્યો હશે?” વળી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “સૂર્ય ઉગે છે કે રાજા
“એને બે હજાર રૂપિયા આપે છે ! એંશી લાખ ઘોડેશ્વારનું લશ્કર આવશે
“તો એકલો તે શું હરાવશે?” આવું છતાં પણ, રાજા તો જગદેવનાથી ધણો
ખુશી થયો, તે તેને પોતાની એક બાબુએ કે સામો બેસારે અને તેને કાંઈ
પણ તુષ્ટિદાન આપ્યા વિના ઘેર જવા દે નહિ. આ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી
ચાલ્યું. ત્યાર પછી જગદેવને કુંવર થયો, તેનું નામ જગધવલ પાશું; અને
ત્રણ વર્ષ પછી, બીજે કુંવર જન્મ્યો તેનું નામ બીજધવલ પાશું. ન્હાનકડા
રાજકુમારોને રાજા ધણું લાડ લડાવતો. તેને ન્હાનાં છોકરાંને અને સાદા
લોકોને કાંઈ ધનામ આપવાનો ચાલ હતો. તેઓ પોતાની બોળાઈને લીધે
હસવા સરખી વાતો કરતા; રાજા ધર્મોદ્ધા કરવા સારૂ નિત્યના હજાર ખર્ચતો.
આ વાત ભાટ લોકો કેમ નોંધી રાખે નહિ? કેમકે, “ધર્મગુરું નામ, અને
ભલું કરનારનું નામ સ્મરણ રાખવું એ જ વ્રત માંહેલું એક વ્રત છે.”

મ્હોટો કુંવર પાંચ વર્ષનો થયો અને ન્હાનો બે વર્ષનો થયો, ત્યારે એક
વાર ભાદ્રપદ મહિનો આવ્યો. તેમાં, વાદળાંથી રાત્ર અંધારી ઘેર જેવી બની
રહી હતી, આકાશમાંથી વર્ષાદ વરસતો હતો, દેડકાં ડૂં ડૂં કર્યા કરતાં હતાં,
મોર કેકારવ કરી રહ્યા હતા, બપૈયા બોલી રહ્યા હતા, અને વિજળિયોના
ઝબુકા થતા દેખાતા હતા. ભાદ્રપદની આવી રાત્રિ કાયરની છાતી ચાલે નહિ
એવી હતી. આવી રાતની વેળાએ રાજાને કાને એક અવાજ ગયો. તે બાજુ
ચાર સ્ત્રિયો, પૂર્વ દિશામાં ખુશીમાં ગીત ગાતી હોય અને બીજી ચાર તેમ-
નાથી થોડે છેટે રડતી હોય એવું સંભળાયું. રાજાએ ચોકીવાળાને બોલાવીને
પૂછ્યું કે હવણું કેણુ બાજુ છે? જગદેવે ઉત્તર આપ્યો, “મહારાજ શી
આજ્ઞા છે?” રાજા બોલ્યો: “જગદેવ ! તમે ઘેર ગયા નથી?” કુંવર
બોલ્યો: “આજ્ઞા આપ્યા વિના હું કેમ બહાર?” રાજા બોલ્યો: “વારૂ ત્યારે
“હવણું ઘેર બાજુ.” જગદેવે કહ્યું: “મહારાજ ! ચોકીવાળાને શી આજ્ઞા
“કરવાની હતી? હું તે આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને ઘેર જઈશ.” રાજાએ પૂછ્યું:
“આપણને સંભળાય છે એ શ્રાવણ અવાજ છે?” જગદેવ બોલ્યો:
“કાંઈક સ્ત્રિયો ગાય છે, અને કાંઈક રડે છે.” રાજા બોલ્યો: “જોઈ આવીને
“કહો કે કેણુ રડે છે ને કેણુ ગાય છે? સવારમાં મને બધા સમાચાર કહેજો.”

જમદેવ, નમન કરીને, માથે ઢાલ મૂકી, હાથમાં તરવાર લઈ એકલો જહાર ચાલ્યો. રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, ભાદ્રપદ મહિનાની રાત્રિઓ તો ભય-ભરેલી છે; ચાલ, જઈને જોઈ કે એ જાય છે કે નહિ. આ પ્રમાણે મનસુબો કરીને અને અંધારપછેડો ઓઢીને જમદેવની પછવાડે સિદ્ધરાજ પણ ચાલ્યો. ઘણા સામંતો ચોક્કસ કરતા હતા તેઓને દરેકને બોલાવીને રાજાએ કહ્યું કે કાણુ ચોક્કસ પ્હોરે છે ? દરેક ઉમરાવે પોતાનાં નામ દીધાં. ત્યારે રાજા બોલ્યો: “પૂર્વ દિશામાં કેટલીક સ્ત્રિયો ગાય છે અને કેટલીક રડે છે તેની “બાતમી લઈ આવવા રાજાજી તમને ફરમાવે છે.” એક સામંત બોલ્યો: “જે “નિત્યના બે હજાર ખાય છે અને જેને રીઝો મળે છે તેને મોકલવા ઘો, “આટલા દિવસથી પગાર ખાધાં કરે છે તે શું મક્ત ખાય છે ?” રાજાએ આ સાંભળ્યું. બીજા કેટલાક સામંતો હતા તે બોલ્યા: “અમે રાજાને “બાતમી આણી આપિયે છિયે.” પછી જેવા તેઓ ચાર પાઈમાં સૂતા હતા તેવા ને તેવા એક બીજાને અમસ્થા ફેરવા લાગ્યા. “ઠાકાર ! ઉઠો, ઉઠો !” પછી હથિયાર સજ્જતા હોય એમ ઠોકમઠોકા કરીને, અને ઢાલોનો ખડખડાટ કરીને પાછા ઉઘી ગયા.

એટલી વારમાં જમદેવ તો પૂર્વમાં જ્યાં ગાણું સંભળાતું હતું તેણી-મગ ચાલ્યો—સિદ્ધરાજ તેની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો ગયો. જમદેવ નગરના દરવાજા આગળ આવી પ્હોંચ્યો; દરવાજે બારી ઉઘાડીને તેને જહાર જવા દીધો. સિદ્ધરાજ બોલ્યો: “હું એ સામંતનો ખવાસ છું મને પણ “જવા દે.” એ પણ બાહાર નીકળ્યો, જ્યાં સ્ત્રિયો વિલાપ કરતી હતી તેણી-મગ જમદેવ ચાલ્યો ને તેમને કહ્યું: “તમે કાણુ છો ? તમે મૃત્યુલોકનાં “માનવી છો, કે દેવાંગના છો, કે ભૂતડી, પ્રેતડી, અથવા સિદ્ધ કે શિકો-“તર છો ? આવી મધ્ય રાત્રિની વેળાએ તમે આવો બળાપો કરીને કેમ “વિલાપ કરો છો ? મને કહો કે તમારે માથે શું સંકટ આવી પશું છે ?” તેઓ બોલિયો: “પુત્ર જમદેવ ! તું પાસે આવ. તું અહિં શા માટે આવ્યો છો ?” તે બોલ્યો: “હું તમારા વિલાપનું કારણ જાણવા આવ્યો છું.” તેઓ ફરીને બોલિયો: “અમે પાટણની જોગણિયો છિયે. કાલે સવારમાં “દશને ટકારે સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મોત છે. એટલા માટે અમે વિલાપ “કરિયે છિયે. હવે ભક્તિ, બલિદાન, ખાકળા, કાણુ કરશે ? પૂજા અર્ચા “કાણુ કરશે ? માટે અમે વિલાપ કરિયે છિયે.” રાજા જ્યાં સંતાર્ધ રહ્યો હતો ત્યાંથી, તેઓએ કહ્યું તે બધું તેણે સાંભળ્યું. જમદેવ બોલ્યો: “પણ “પણે ગાય છે તે કાણુ ?” જોગણિયો બોલિયો: “જ જઈને તેમને પૂછ,” જમદેવ

ગયો અને નમન કરીને બોલ્યો: “તમે વધાવાનાં ગીત ગાઓ છો, તમારામાં “મુખ્ય કાણુ છે અને તમે એવડાં શાથી રાજ થયાં છો કે આ પ્રમાણે ‘ગાઓ છો ?” તેઓ બોલિયો: “અમે દિલ્હીની ઇષ્ટ દેવિયો છિયે. અમે “સિદ્ધરાજ જયસિંહને લેવા સારૂ આવિયો છિયે. જો પણ વિમાન છે, એટલા “માટે અમે વધાવા ગાઇયે છિયે.” જગદેવ બોલ્યો: “કુઈ વેળાએ એમનું મોત છે?” દેવિયો બોલિયો: “સવારમાં સવા પ્રહર દિવસ ચડતાં સેવા કરવા “સ્નાન કરી એ તૈયાર થશે અને પિતાંબર પહેરીને બાજઠ ઉપર ઉભો રહેશે “તે વેળાએ અમે એને મારીશું એટલે એ શરીર છોડશે.” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો: “હવણાંના કાળમાં સિદ્ધરાજ જેવો કાઈ રાજ નથી. કેટલું પુણ્યદાન “કે બાધા આપડી કરિયે કે જેથી સંકટમાંથી એ ઉગરે?” તેઓ બોલી: “એ ઉગરે એવો માત્ર એકજ ઉપાય છે; જો કાઈ રાજની બરાબરિયો “સામંત પોતાનું માથું કાપીને અમને અર્પણ કરે તો સિદ્ધરાજ જયસિંહને “આવરદા વધે.” જગદેવ બોલ્યો: “જો માંડ માથું કામ લાગે એમ હોય તો “તે લઈને સિદ્ધરાજનો આવરદા અને રાજ્ય વધારે. જો એમ હોય તો હું “તૈયાર છું.” દેવિયોએ કહ્યું: “જો તું તારું માથું ચડાવે તો સિદ્ધરાજ “ઉગરે.” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો: “મને થોડી ધડીની રજા આપો, હું જઈને “મારી સ્ત્રીને સર્વ વર્તમાન કહું છું અને તેની આજ્ઞા લઈને પાછો આવું છું.” દેવિયો ખડખડ હસવા લાગ્યો. “કાઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીનું મોત થાય “એવું માન્ય કરે નહિ; પણ જા અને પૂછ, અને સત્વર પાછો આવ.”

આવી આજ્ઞા મળી એટલે જગદેવ પોતાની મેળે ઘર ભણી પાછો વળ્યો. સિદ્ધરાજે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હવે એ પાછો આવે છે કે નહિ તે જોઉં છું, અને ચાવડી શું કહે છે તે પણ જણાશે. એમ ધારી તે પણ તેની પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ પાછો આવીને ઘરમાં પેઠા અને ઉપલે માળે ચઢ્યો, તે ચાવડીને બેટયો; સિદ્ધરાજ જયસિંહ વહૂવરની વાત સાંભળતો સંતાઈ રહ્યો; નિત્યની રીત પ્રમાણે તેઓ ભેગાં બેઠાં. જગદેવ બોલ્યો: “ચાવડી ! વાત આમ બની છે.” ચાવડી હાથ જોડીને બોલી: “સ્વામીનાથ ! શી આજ્ઞા છે?” પછી જગદેવે બધી વાત માંડીને કહી, તે બોલ્યો: “હું તારી રજા લેવાને આવ્યો છું.” ચાવડી બોલી: “ધન્ય ધડી ! ધન્ય રાત ! આવા દિવસને માટે જ આપણે “લૂણ ખાઇયે છિયે. તેમને જીવ આપો. જીવને સટેજ ખાવાનું, તુષ્ટિદાન “અને ભૂમિ પળે છે, તમે ધણો સારો નિશ્ચય કર્યો છે; રજપૂતનો એવો “ધર્મ છે. સિદ્ધરાજ જીવશે અને રાજ્ય કરશે તો સર્વે સારાં વાનાં છે. “એમ નહિ તો પછી જિવતર શા કામનું છે ? પણ સ્વામીરાજ ! મારી

“એક વિનતિ છે. મારે શા માટે જીવું જોઈએ; બે પ્રહર માટે હું એટલું
“બધું સંકટ વેઠું ?” તમારી સાથે હું પણ મારો જીવ આપીશ.” જગદેવ
બોલ્યો: “પણ બાળકોની શી વલે થશે ?” ચાવડી બોલી: “ત્યારે એમનું
“પણ બલિદાન આપો.” ત્યારે જગદેવે કહ્યું: “જો એમ જ હોય તો હવે
“હીલ કરવી નહિ.” જગદેવ મ્હોટા કુંવરને હાથે વળગાડીને ઉતર્યો; ચાવડી
તેમની પછવાડે ન્હાના કુંવરને લઈને ઉતરી. સિદ્ધરાજ જયસિંહને ધણું જ
આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને મનમાં કહ્યું: “બહુ સાઈં કશું રજપૂત ! અને ધણું ઠીક
“કશું રજપૂતાણી !”

તે પછી તે ચારે જણ આગળ ચાલ્યાં. શું બને છે તે જોવા રાજ
પણ પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ અને ચાવડી દેવિયોની પાસે આવી પહોંચ્યાં.
તેઓ બોલિયો; “જગદેવ ! તારું માથું કાપવાને તૈયાર છે ?” તે બોલ્યો:
“મારા માથાને સટે સિદ્ધરાજના આવરદામાં કેટલાં વર્ષ વધારશે ?” તેઓ
બોલિયો: “એ બાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે.” ફરીને જગદેવે કહ્યું: “ચાવડી
“અને બે બાળકોના જીવ મારા જીવ જેટલા જ અગત્યના છે, માટે ચાર
“જીવને સટે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ વર્ષનો આવરદા આપો; હું ચાર જીવ
આપું છું.” દેવિયો બોલી: “તથાસ્તુ.” એટલે ચાવડિયે પોતાના પ્હેલો કુંવર
તેની આગળ રજી કર્યો. જગદેવે પોતાની તરવાર ફહાડીને કુંવરનું માથું કાપી
નાંખ્યું, ને બીજા કુંવરને તૈયાર કર્યો, એટલે દેવિયોએ તેને અટકાવ્યો અને
કહ્યું: “જગદેવ ! અમે અડતાળીસ વર્ષ આપ્યાં ને તે સાથે તારી સ્ત્રી, ને કુંવર
“પણ આપ્યાં.” પછી તેઓએ મ્હોટા કુંવર ઉપર અમૃત છાંટ્યું એટલે તે સજીવન
થયો. દેવિયો હસીને બોલી: “તારી અને તારી સ્ત્રીની સ્વામીભક્તિ અત્યંત
છે.” પછી તેના કુંવરના માથા ઉપર હાથ મૂકીને ચાવડીને આપ્યા. તેઓ
બોલિયો: “જગદેવ ! તારી સ્વામીભક્તિને લીધે અમે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ
“વર્ષનું રાજ્ય આપિયે છિયે.” એમ કહીને રજા આપી. જગદેવને અને
ચાવડિયે નમન કર્યું, અને બન્ને કુંવરને લઈને ઘેર પાછાં ગયાં.

આણીમગ રાજા, જગદેવની સ્વામીભક્તિ અને ચાવડીનો પતિપ્રેમ જોઈને
અત્યંત આનંદ પામ્યો. તે રાજમંદિર પાછો આવ્યો અને પોહોડ્યો; અને સૂતો
સૂતો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “જગદેવ ! ધન્ય છે તને, તેં મારે માટે અડ-
તાળીસ વર્ષનું રાજ્ય મેળવી આપ્યું.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેની

૧ એનો બાવાઈ એવો કે, મારે પતિની સાથે મમે તે વેળાએ એટલે કે તમારો
જીવ દેવિયો લેશે તે પછી તો મારે તમારી સાથે સતિ થઈ બળી મરણું છે. તો શા
મટે મારે તમારી સાથે જ જીવ ન આપવો ? ૨. ઉ.

આંખમાં ઉંઘ આવવા લાગી નહિ. પાછલી ચાર ઘડી રાત રહી એટલે જગદેવને બોલાવવાને ચાકર આવ્યો. તે ઉઠી દાતણપાણી કરીને ન્હાણો અને સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની પૂજા કરી, માળા કરવા બેઠો ને કપાળે દીધું કરીને પ્રહર ફાટ્યો એટલે રાત્ર પાસે ગયો.

જગદેવ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ દરબારમાં બેઠેલો હતો. તે પોતાની રાજગાદી ઉપરથી ઉઠીને તેને બેટયો; અને પોતાની પાસે એક ખીજ ગાદી પથરાવીને તેના ઉપર બળાત્કારે તેને બેસાવ્યો. પછી જે સામંતોને તેણે ખબર ફહાડવાની આજ્ઞા કરી હતી તેઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે “તમે રાતોરાત “શ્વા સમાચાર મેળવ્યા છે?” તેઓ બોલ્યા: “બે ગાડાંમાં ચાર માઉવો” હતી; “એક ગાડામાં જે હતી તેને દીકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતી હતી, અને બીજા “માડાવાળીને દીકરો મરી ગયો હતો તેથી તે વિલાપ કરતી હતી.” સામંતોની આવી વાત સાંભળીને સિદ્ધરાજ ધિઃકાર સાથે હશીને બોલ્યો: “તમે લાખ “લાખના પટાવાળા છો; તમે મ્હોટા સ્તંભ છો; તમે ખબર લાવો નહિ તો “પછી લાવશે કેાણુ?” પછી જગદેવના લણી ફરીને બોલ્યો: “રાતે જે “નિપજ્યું હોય તે તમે ફહો.” જગદેવ બોલ્યો: “સામંતોએ જેમ કહ્યું તેમ જ હશે.” રાત્ર ફરીને બોલ્યો: “જેમ બન્યું હોય તેમ અથથી તે ઇતિ સુધી “માંડીને ફહો; મેં બધું સાંભળ્યું છે.” જગદેવ બોલ્યો: “જે મેં કાંઈ પણ જોયું “હોય તો કહું,—બનાવીને વાત ફહેતાં મને આવડતી નથી.” પછી જગદેવની ઉદારતા કશીને, અને તેનું ધૈર્ય જોઈને સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ બોલ્યો: “ઓ “સામંતો! ભાયાતો! અને ઠાકોરો! વાત સાંભળો. આજ સવારમાં પ્હોલે “પ્રહરે માઈ મરણ થવાનું હતું; પણ હવેથી, જગદેવના પ્રતાપથી હું અડ- “તાળીશ વર્ષ સુધી વધારે રાજ્ય ભોગવવાનો છું. એના બે દીકરાનાં, એનું, “અને એની સ્ત્રીનું માથું દેવિયોને આપવાને એ તૈયાર થયો, મ્હોટા દીક- “રાનું માથું તો ખરેખર એણે કાપીને આપ્યું હતું. આ ઉમરાવની હિંમત “અને સ્વામીભક્તિ તથા એની સ્ત્રીનો એના પ્રતિ અતિ પ્રેમ જોઈને દેવિ- “યોએ સર્વ ક્ષમા કર્યું અને મને આવરદા પણ આપ્યો. આજથી હું રાજ્ય “કરીશ તે જગદેવ કુંવરના પ્રતાપથી કરીશ. તમે કાંઈ લાભ મેળવી લેવા

૧ દુષ્કાળ અથવા કાંઈ સંકટ આવી પડવાથી ઘરખાર ઊઠીને જે માણસ બઠકતા ફરે છે તે માટેને નામે ઓળખાય છે. આરવાડના વાણિયા માઠ ફહેવાય છે. અને તેઓ કમ્બ કે કપડિયાવાડમાં આવી રહેલા છે, તે આને પણ પોતાની અવંટક “માઠ” ફહે છે. માઠ સખનો અર્થ દુઃખી થાય છે. આરવાડમાં કાળ પડે છે ત્યારે ત્યાંના શેઠો દેશાન્તરમાં નિર્વાહ અર્થ બઠકતા ફરે છે. તેઓને આરવાડની માઠ ફહેવામાં આવે છે.

“સાફ જુદું બોલ્યા. પણ આ બધો બનાવ મેં મારી નજરે દીઠો, ને મારા “કાને સાંભળ્યો. એમને બારે પગાર બાંધી આપવામાં આવ્યો ત્યારે તમે બડ-બડવા લાગ્યા. પણ હું જો નિત્યના એક લાખ અથવા એક કરોડ આપું તો પણ “એમના જેવો બીજો રજપૂત મને મળે નહિ.”

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કહીને, પોતાની વડી કુમારીનું નાણિયેર જગદેવને આપ્યું, અને તે સાથે બે હજાર ગામ પણ આપ્યાં; વળી તે ઉપરાંત તેમના જાતખર્ચ સારૂ બીજાં પાંચસેં ગામ આપ્યાં. પછી જગદેવને કડાં, મોતીનો કંઠો, કલગી, અને બીજાં પાર વિનાનાં ઘરેણાં આપી ઘેર વિદાય કર્યો. જગદેવે ઘેર આવીને સર્વ વૃત્તાંત આવડીને કહ્યો. તે બોલી: “તમે રાજા “છો, તમારા અંત:પુરમાં બે ચાર રાજકન્યાઓ જોઈયે, તમે બહુ સાફ કશું, “સંબંધ ધણો સારો થયો.”

પછી જગદેવે સાફ સુહૃદ જોઈને લગ્ન કશું. પ્રજા સિદ્ધરાજને અને જગદેવને સમાન ગણવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ ભોગવતાં બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં.

ભૂજ^૧ નગરમાં રાજા કૂલજી રાજ કરતો હતો; તેને પુત્ર લાખો કૂલ કરીને કુંવર હતો, તેને બે કુંવરિયો હતી. એક સમયે તેણે વિચાર કશ્યો કે આપણી કુંવરિયો વરવાને યોગ્ય થઈ છે, તેથી હવે તો કાઢીયોગ્ય વર શોધી કાઢાડવા જોઈયે. પછી પોતાના પ્રધાનને બોલાવીને સિદ્ધરાજ જયસિંહને નાણિયેર મોકલવાની સલાહ કરી. તે પ્રમાણે જાહેરનાં નાણિયેર પાટણ આવ્યાં: સિદ્ધરાજે જાન તૈયાર કરીને સાથે જગદેવ અને બીજા મહાન સામંતોને લીધા. તે ચાલતાં ચાલતાં ભૂજનગર^૨ આવી પહોંચ્યા. મહા

૧ કુચ્છના બોલાડીમાં પ્રથમ અને પછી અણ્ણધોરના ગઢમાં રાજધાની કરીને રાજા શૂલે રાજ (ઈ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી) કશું છે. હબાચની એક ન્હાની ધાર ઉપર બોલાડીનો કોટ આજે પણ છે. અણ્ણધોર પણ હબાચની ધાર ઉપર છે. આ કોટ ખંડેર થયો છે અને તેમાં જૈનનાં દેરાં પણ ખંડેર સ્થિતિમાં છે; પણ શૂલની વાત આ પ્રસંગને મળતી આવતી નથી. જામ લાખા જાડાણીને સાત કન્યા હતી તેને યોગ્ય વર ન મળવાથી તેઓ બળી મોઈ, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેમાંની મોટી બે કન્યાઓનાં લગ્ન થયાં હોય અને બીજીઓનાં ન થયાં હોય તેથી બળી મોઈ હોય એવો સંભવ પણ ધારી શકાય છે. જામ લાખા જાડાણીની રાજગાદી લાખિયાર વિચરામાં હતી. જાડેલ અવટક આ રાજથી પડી છે. તેમ સિદ્ધરાજના સમયમાં લાખો શૂલાણી નહિ પણ આ લાખો જાડાણી હતો. એનો સમય ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ સુધી હતો.

૨ તે વેળાએ લાખિયાર વિચરામાં રાજગાદી હતી.

હર્ષથી સામેયું લઈ જઈ જનને નગરમાં લાવ્યા. રાજા કૂલને^૧ જગદેવના કુળની ખબર હતી, ને વળી પ્રધાને ફરીથી કહી સંભળાવીને તેને બધું સંભારી આપ્યું, તે સાથે કહ્યું: “એ મહાન રજપૂત છે, એક શરવીર, અને “એક ધીર પુરુષ છે.—હાની કુંવરી એને ઘો.” એ કુંવરીનું નામ કૂલમતી હતું, તેનું નાળિયેર જગદેવે લીધું. રાજા કૂલ(જમ લાખા)ને માંડવે સિદ્ધરાજ સોલંકી અને જગદેવ પરમાર બે જાડે કન્યાઓ બહેરે પરણ્યા. કુળાચાર પ્રમાણે વરદક્ષિણા ઇત્યાદિ ભેટ કરીને પછી તેઓને રજા આપી. તેઓએ ઘણા દિવસ સુખમાં ફહાજ્યા. પછી આવડીને પિયેરથી તેકું આવ્યું એટલે જગદેવની આજ્ઞા લઈને આવડી પોતાના બાપને ઘેર ગઈ.^૨

જગદેવની બાકી રહેલી વાત રસિકને બદલે જરા વિસ્મયજનક છે. સિદ્ધરાજની જાડે રાણીને કાળભૈરવનો વળગાટ હતો, તેની સાથે લડીને અને તેને વશ કરી લઈને જગદેવે સિદ્ધરાજને પોતાના વધારે ઉપકારના બોજ નીચે કેવા પ્રકારે આણ્યો તે સંબંધી ભાટ યથાસ્થિત વર્ણન કરે છે.^૩

૧ જમ લાખાને.

૨ આ વાતના ઇતિહાસવિષયક ઉપયોગીપણાને લીધે આ જગ્યાએ ખુલાસો કરવાની અગત્ય દિસે છે, તે એ કે—જો લગ્ન થયું હોય નહિ તો રજપૂતના કુળમાં લગ્ન થયાનું જૂઠું ફહેવાની એટલી બધી છૂટ લઈ બાટથી હિંમત ચલાવી શકાય નહિ. જો એમ કરે તો જેટલાને સંબંધ હોય તેટલા બધાની અવકૃપા બાટ તેના પોતાના ઉપર ખેંચી લે.

૩ આ વાતનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે બંધબેસતો કરી શકાય છે:—

જાડે રૂપે રંગે સારી હતી. તે મૃગનયની, પદ્મની સમાન શોભતી. તેને અંગ પરાગ છતાં નિત્ય પાંચસેં રૂપિયાની સુગંધી ચોળી પહેરતી. ન્હાતી વેળા તેના પાણીના પ્રવાહની જગ્યા ઉપર લોગી બ્રમર ગુંબર કરી મૂકતા. આથી રાણીને ઘણા પ્રકારનું દુઃખ થઈ હતું. કાળભૈરવનો સિદ્ધરાજને વળગાટ હોતાં આ બળતરાથી સિદ્ધરાજ નિત્ય નિત્ય સૂકાવા લાગ્યો, તેનામાં બિહાસીનો પ્રવેશ થયો. તેને કોઈ પ્રકારના રંગભોગ કે રાજકારભાર ઉપર પ્રીતિ રહી નહી.

આ પ્રમાણે પાંચ માસ વિલા, ત્યારે જગદેવે તેનું કારણ જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ રાત્રિ પડવા આવી એટલે સર્વ દરબારી લોક આજ્ઞા લઈ વેરાઈ ગયા, પણ જગદેવ ગયો નહિ. રાજાએ તેને જવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો: “મહારાજ! આપના મનમાં બીડી વેદના શી છે તે મને કહો. ત્યારે સિદ્ધરાજ નિઃશ્વાસ નાંખી બોલ્યો: “કુંવરજી! મારા મનનું દુઃખ માં મન જ જાણે છે.

કહો. હઈડા બીતર દવ બળે, કોય ન જાણે સાર;
કે મન જાણે આપણું, કે જાણે કતાર.

વળી આમુંડા માતા એક બાટની સ્ત્રીને વેષ લઈને રાજના દરબારમાં ભાગવાને આવ્યાં ત્યારે જગદેવે પોતાનું માથું તે દેવીને આપીને પોતાના ધણી સિદ્ધરાજના કરતાં ઉદારતાની લડાઈમાં પણ તે કેવી રીતે વધ્યો તે સંબંધમાં વળી આપણને બાટ લોકોની દંતકથા અદ્ભુત હકીકત જણાવે છે.^૧

“કુંવરજી ! એ વાત કોને થાય ? કહેવાની અગત્ય લાગે પણ કોને કહેવી તે સૂઝે નહિ, પણ તમે મારા હાતા છે. તેથી આજે તમે આ ડોઢીમાં યઈ રાણીની સ્થિતિ જોએ એટલે મારા મનની વેદના સધળી તમારા જણવામાં આવી જશે.”

પછી સિદ્ધરાજ પોતાઓ એટલે જગદેવ ઠાણ, તરવાર અને શસ્ત્ર સહ, હાડમ તથા ચંબેલીની વાડીમાં બેઠો. પછી અર્ધ રાત્રિ વીતી એટલે કાળભૈરવે રાણીમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેને નાના પ્રકારની પંજવણી અને અતિશય દુઃખ થવા લાગ્યું. તે જોઈ જગદેવે જણ્યું કે આવું દુઃખ સિદ્ધરાજ કેની આગળ કહે ? પછી તે હાથમાં તરવાર ઝાલી, ટોલિયા બણી ફરી પડ્યો ને ચોટલો પકડીને ભૈરવને કહ્યું કે, પરકાયામાં પ્રવેશ કરનાર ચોર સાવધ થા. ધણી દિવસથી તું બંધી જતો હતો પણ આજે હું જગદેવ તને મળ્યો છું, એટલે તું ઉમરવાનો હવે નથી. પછી ભૈરવે ધણી અમલકાર પ્રકટ કર્યો, છતાં જગદેવે તેનું કાંઈ સાલવા ન દેતાં તેને એવો તો સપડાવ્યો કે ભૈરવ નિર્બળ થયો. એટલે તે બોલ્યો : “હવે મને છોડ. હું હવે પછી કદિ આ શરીરમાં નહિ આવું.” પછી જગદેવે તેનો આવેશ ઉતારવા વળગાટવાળી રાણીને એક ભોંયરામાં ઉતારી વળગાટથી મુક્ત કરી પાછી બહાર આણી બીજે દિવસે સવારમાં જગદેવ પરમાર દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેને બે હજાર ગામ, કડાં, મોતીની માળા ઇત્યાદિ આપ્યું.

૧ કાળો ભૈરવ ને ગોરા એતરપાળ એ બે આમુંડા માતાને અખાડે વીર રમે, અને ત્યાં બધા ચેલા નાચ કરે. તેમાં ગોરા એતરપાળને એકલો જોઈ આતાએ પૂછ્યું કે કાળો ક્યાં ? ત્યારે તે બોલ્યો : “આતાજી ! તમારાથી શું અનર્થ્ય છે ?” પછી આતાએ જ્ઞાનદષ્ટિએ વિચારી જોયું તો સર્વે વાત જણવમાં આવી, અને બોલી : “મં એને વારચો હતો કે જગદેવ પરમાર હોય ત્યાં તારે જવું નહિ પણ એણે મારું “માન્યું નહિ.” એમ કહી પછી આતાએ તેને છોડાવવા બાટડીનું રૂપ ધણું. તેણે કાળી ભૂત, દુર્બળ, અને ધરડી ડોશીનું રૂપ ધર્યું. તેના હાંત લાંબા હતા. દેખાવમાં ધણી બિહામણી હતી, માથે લટિયાં વિખરાયલાં ને તેલમાં લદબદાયેલા ધોળા રોતર જેવા વાળ હતા. કપાળે સિદ્ધરાજની પિયળ કરેલી હતી. ખભા ઉપર કાળી લોખંડી ચોહોડી હતી અને કાળા જનના કાંબળો પહેર્યો હતો તથા સિદ્ધરાજમાં લદબદ કરેલી કાંબળી પહેરી હતી. એવે રૂપે હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને સિદ્ધરાજને દરબાર આવીને ડાબે હાથે સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ દીધો ને જમણે હાથે જગદેવને દીધો અને છેડા માથે ચોટલો. એટલામાં કોઈ કામમંસંગે જગદેવ પોતાને ઉતારે ગયો; એટલે રાજાએ પોતાના કરતાં જગદેવ પ્રતિ તેની વધારે માનજરેલી રીતિ જોઈને માતાને એવી ન્યૂનાધિકતાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાર આપ્યો : “મં આપ્યું એટલું બધું માન જગદેવ પરમારને થાય છે.” રાજાને આ વચનથી અંતઃક્રમમાં ખાંડું લાગ્યું અને તેને કહ્યું : “જ

જગદેવે આટઆટલા ઉપકારો સિદ્ધરાજ ઉપર કર્યા છે તે છતાં એમ જણાય છે કે, કીર્તિની લાલસાથી સિદ્ધરાજ જગદેવના ઉપર રોષે બરાબર હતો, કેમકે, તેણે તેને પોતાના પગ નીચે કરી દઈને જગતમાં એની કીર્તિ ઓછી કરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે ધારના ઉપર ચડાઈ કરી તે તે રોષને

“તું પ્રથમ જગદેવ પાસે, તારે જે માગવું હોય તે એની પાસે માગ, અને તને જે એ “આપશે તે કરતાં હું ચોગણું આપીશ.” ત્યારે કંકાળી બાટડી બોલી: “હે સિદ્ધરાજ! “પૃષ્ઠીમાં કોઈયે પરામારની બરાબરી કરી નથી માટે તમારે તેની બરાબરી કરવાની “વાતે કરવી નહિ, કેમકે:—

સોરઠો. પ્રથમ વડા પરામાર, પૃથ્વી પરામારાં તણી,
એક ઉલેણી ધાર, બીજું આણુ બેસણું.

એટલે સિદ્ધરાજે કહ્યું: “અવશ્ય તને જગદેવ જે આપશે તેથી હું ચોગણું “ગણીને કે તોળીને આપીશ. માટે એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરે છે તો ખેલો એની પાસે જ.” ત્યારે કંકાળી બાટડી તેનું પણ જોવા જગદેવ પાસે ગઈ અને તેને દર-બારમાં બનેલા સર્વ વર્તમાન કહી દાન માગ્યું. જગદેવે વિચાર્યું: “હું જે કંઈ ચીજ “એને આપીશ તે તે રાજ આપી શકશે. તેથી મારે એને એવું કંઈ અવનવું આપવું કે “જે રાજ આપી જ ન શકે.” આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાનું માથું આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને સોલંકિણી રાણિયે સમજાવ્યો કે, સર્વે વસ્તુ દાનમાં આપિયે પણ માથું આપિયે નહિ. પછી તેણે એ વિષે જાહેર રાણીને પૂછ્યું તો તે કહેવા લાગી: “સ્વામીનાથ! એક તમારું માથું આપો ને એક માંડ આપો. એટલે તમારાથી મારાણું આપ-“વાને બંધાયેલો રાજ આઠ માથાં ક્યાંથી આપશે?” બાટડીનું કામ થવાનું છે, તેથી માંદોમાંદો રાણીએ સાથે આવો કેટલોક વિવાદ થયા પછી જગદેવે થાળમાં માથું કાપીને તેને આપ્યું. તે લઈને રાજ થતી સિદ્ધરાજ બણી ચાલી ગઈ. પણ રાણીને કહેતી ગઈ: “હું સિદ્ધ-“રાજ પાસે જઈ આવું એટલી વાર તમે એમના ધડનું રક્ષણ કરજો અને મંગળગીત ગાજો.” સિદ્ધરાજ તો જગદેવનું માથું લેઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ઘણું ઘણું વિચારી એટલું જ કહી શક્યો: “હું માંડ અને પાટવી ઘોડાનું માથું આપું છું, પણ માંડ “માથું તું તારે હાથે ઉતારી લે.” બાટડી કહે: “હું જોગણી તથા બિશુક છું માટે આપેલું “દાન લઉં. મારાથી વગર આપેલું હાથે લેવાય નહી. માટે જો તારે માગ્યું આપવું જ “હોય તો તારે હાથે તારું માથું કાપી આપ.” પરંતુ સિદ્ધરાજની પોતાને હાથે માથું આપવાની હિંમત ચાલી નહિ. ત્યારે બાટડીયે કહ્યું: “તમારા જિંયા મહેલ ઉપર ચડીને “બ્રૂમ પાડો કે જગદેવ પરામાર જિંત્યો ને હું હાર્યો ને પછી આ માથાવાળી થાળી “નીચેથી સાત વાર નીકળી જાવો તો તમને જવા દેઉં.” સિદ્ધરાજ બારે સંકડામણમાં આવ્યો, અને આખરે તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. એટલે માથાનો થાળ લઈ બાટડી જગ-દેવને ઉતારે ગઈ અને ધડ ઉપર માથું મૂકીને જગદેવને સજવન કર્યો. જગદેવ ધણે પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો: “માન્ય, માગ્ય, માગું તે આપું.” બાટડી કહે: “મારે કંઈ

લીધે જ કરી હતી. જગદેવના જાણવામાં રાજાનો આવો વિચાર આવ્યો. એટલે તેણે રાજાની ચાકરી છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એક કહેવત છે કે:-

“ધારા બીતર હું રહું, મુજ બીતર ચે” ધાર;

“જો ધારા પાછી દઉં, તો લાજે પરમાર”

એ નિશ્ચય અમલમાં મૂકવા માટે જગદેવે ઘેર જઈને જાડેજની સલાહ લીધી, તે બોલ્યો: “રાજાએ આપણી સાથે શત્રુતા કરવી ધારી છે; એથી અહિં વધારે “રહેવામાં હવે લાલ નથી; જો રાજા આગ્રહ કરશે તો પણ હવે આપણે રહેવું “નથી; આપણે આપણું લાગ્ય અજમાવી ચૂક્યા.” રાણી તેના કહેવાને સંમતિ આપતી બોલી: “રાજવંશી તરીકે તમારી કીર્તિ જગતમાં વ્યાપી ગઈ છે “અને તમે સારી શોભા મેળવી છે. માટે ઘેર જઈને હવે માતાપિતાને મેટવું “એ વિશેષ સાઈ છે. હું પણ મારાં સાસુસસરાજીનાં દર્શન કરીશ. તમારો “સંબંધ જ કહી બતાવશે કે કુંવરે સાઈ નામ કહાણું છે; માટે મુહૂર્ત જોઈને “આપણે ચાલવા માંડિયે.”

પછી જગદેવે જોશીને બોલાવ્યો, અને મુદ્દત ઠરાવીને નગરની ખુદાર પોતાનો તંબુ ઠોકાવ્યો. એટલામાં આવડી પણ પોતાને પિયરથી આવીને પોતાના સ્વામીને ભેટી; તેઓએ ઘણું સુખ ભોગવ્યું. જગદેવે તેને બધી વાત કહી, અને તેણે પણ તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું. તેઓએ ગિટા ઉપર પોતાની માલમતા લાદી, અને તેમની સાથે તેમના હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખીઓ, દોર, દાસી, અને દાસ, -આખો ધરવાખરો લઈને નીકળ્યાં. બધું જ્યારે નગરની ખુદાર આવ્યું ત્યારે જગદેવ ઘોડે ચડીને રાજાની હજૂરમાં ગયો. સિદ્ધરાજે ઉભા થઈને કહ્યું: “આવો અહિં બેસો.” પણ જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજની સેવા મેં ઘણા દિવસ કરી, હવે મને ઘેર સીધારવાની “જોઈતું નથી, પેલા કાળભૈરવને છાજ્ય.” જગદેવે તેને ભાંયરામાંથી મુક્ત કર્યો. તે બેઠાડિયો થયો હતો તેથી બેઠાડિયો એતરપાળ કહેવાયો. તેને લઈને બાટડી ચાલી ગઈ.

દુહો.-“સંવત અગિયાર અમોતરે, ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર;

“શિશ કુંકાળી બાટને, દિવ જગદેવ ઉતાર.

એક બીજે દુહો. ધારાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૫ મેં નીચે પ્રમાણે છે:

સમ્બત ગ્યારસૌ ફવ્યાવન જેત મુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પિયો, ધારાનગર પધાર ૨. ઉ.

૧ એક બીજે દુહો આ પ્રમાણે છે:-

ન્યાં પુંઆર લાં ધાર હે, (ઔર) ધાર તિહાં પુંઆર;

ધારબિના પુંઆર નહિ. (ઔર) નહિ, પુંઆર બિન ધાર.

“રજ આપવી જોઈયે.” રાજાએ તેને પોતાની પાસે રાખવાને ધણેય આમ્રહ કચ્છો પણ જગદેવે માન્યું નહિ. પ્રધાન અને સામંતોએ પણ ઘણું કહ્યું, પણ જગદેવે તો જવાની રજ જ માગ્યાં કરી. છેવટે રાજાને નમન કરીને અને બધા સાથે રામ રામ કરીને જગદેવ ત્યાંથી ચાલતો થયો. સિદ્ધરાજની પુત્રી પણ તેનાં માથાપને, બન્ધુજનોને, ખેનપણિયોને ભેટીને જગદેવ સાથે ચાલી.

આવી રીતે જગદેવ પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાટણથી સિધાવ્યો. તેની આગળ આઠ હજાર પાયદલ ચાલવા લાગ્યું. દર મંજલ ચાલતાં તેઓ દુકોટો આવી પહોંચ્યાં. કાસદે ચાવડા રાજાને સમાચાર કહ્યા; તેઓએ વધામણી માગી. કુંવર ખીરજે તેમને વધામણી આપી; તેણે નોખત અને વાદિત વગડાવ્યાં; નગરને શૃંગાર્યું, અને કુંવર મ્હોટી ધામધૂમથી સામે મળવાને ગયો; સર્વેએ તેને મોતિયે વધાવ્યો ને એક બીજાને મળ્યા. જગદેવ ત્યાં એક મહિના સુધી રહ્યો. લોકોએ પાટણના સમાચાર સાંભળ્યા હતા પણ આવડિયે ખેલેથી તે છેલ્લે સુધી સર્વે વાત માંડીને કહી. સર્વે ખુશી થયાં.

એક મહિના પછી જગદેવે જવાની આજ્ઞા લીધી ને ધાર ભણી ચાલ્યો. અગાઉથી જ જગદેવ આવવાના સમાચાર ધાર જઈ પહોંચ્યા હતા, તથાપિ રાજાને એ સમાચાર કહેવા તેઓએ એક વધામણિયો મોકલ્યો. રાજા તે સાંભળી ધણે જ ખુશી થયો; વધામણિયાને રાજાએ ઘરેણાં, કડાં અને મોતી આપ્યાં. સોલંકિણી રાણીની હજૂરમાંથી વધામણિયાને યેવડી વધામણી મળી. પછી રાજાએ જગદેવને સામા તેડવા જવાની તૈયારી કરી; નગર શૃંગાર્યું. ઉદ્યાદિત્ય રાજા, પાલખી, ઘોડા, અને હાથી લઈને તેઓને તેડવા સામે ગયો. જગદેવ પોતાના પિતાને પગે લાગ્યો; પોતાના ભાઈભત્રીજાઓ, સામંત, ડાકોર, રજપૂત, પ્રધાન, ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો એ સર્વેને મળ્યો; તેણે પોતાના બન્ને કુંવરોને પોતાના આપને પગે લગડાવ્યા, રાજા ધણે ખુશી થયો. ધણે ચારણુભાટ લોકો જગદેવની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ સર્વે ઠંકાણેથી રામ રામ લેતા ધણે પાખરિયા, અખતરિયા મ્હોટા હાથીના સાથે સહિત નગરમાં પેઠા. જગદેવ પ્રથમ જઈને પોતાની માતા સોલંકિણી રાણીને પગે લાગ્યો. માતાએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં; ત્રણે વહુ સાસુને પગે લાગી. સોલંકિણી રાણી પોતાના પુત્રને અને વહુઓને જોઈને અત્યંત હર્ષ પામી અને બોલી: “હું આ જગતમાં ભાગ્ય-“શાળી કે મેં મારા પુત્રનાં આવાં કામ મારે કાને સાંભળ્યાં અને તેમને “મારી નજરે દીઠાં.” કુંવરો પોતાની વડીઆઈના બોળામાં જઈને બેઠા. ત્યારે રાજા ખુશી થઈને બોલ્યો: “ઓ પુત્ર ! તું પરમારની પાંચસેં શાખાઓ ઉઠાળી.

“અહો પુત્ર ! આપણા પરમાર વંશમાં તારા જેવો કાઈ થયો જ નથી ને ઘરો પણ નહિ. તે સિદ્ધરાજને ઊગાઓ અને તેનો જીવ બચાવ્યો, અને હૈરવને વશ કરી લીધો. તું રાજ સાથે લશ્કો અને તેનું અભિમાન બેસાડ્યું. સોલંકિણી રાણીને ધન્ય છે કે જેણે તારા જેવા કુંવરને ધારણ કરીને જન્મ આપ્યો. તારું નામ અમર થયું છે.”

પછીથી વાઘેલી રાણી રાજને પગે લાગી ને તેણે જગદેવનો સત્કાર કર્યો. જગદેવ તેનો હાથ ઝાલીને બોલ્યો: “માણ ! મારે તમારો પ્રતાપ છે. હું તમારે બોળે છું.”

આ પ્રમાણે સારો માણસ નઠારામાંથી સાઈ મानी લે છે:—

અવગુણ ઉર ધરિયે નહિ, જ્યમ આવળનું ઝાડ;

સૂળ ન એની જાયમાં માટે લઈયે પાડ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે વાઘેલીને પગે લાગ્યો અને રણધવળને બેઠ્યો; વહુઓએ પણ તે બંનેને ઘટિત માન આપ્યું.

પછી તરત જ થોડા સમયમાં રાજ ઉદ્યાદિત્યને રોગનું જોર એટલું મધું વધી ગયું કે તેને લાગ્યું કે હવે હું ઘણા દિવસ ફહાડીશ નહી. તેથી તેણે પોતાના સર્વે સામંતોને અને જગદેવ તથા રણધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સર્વેની આગળ તે બોલ્યો: “હું રાજચિહ્ન જગદેવને આપું છું, અને રાજ્યનો અધિકાર એને સ્વાધીન કરું છું.” પછી રણધવળને તેણે સો ગામ આપીને કહ્યું કે, જગદેવના કલામાં તારે રહેવું; તેમ જ રણધવળની સુપ્રત તેણે જગદેવને કરી. આ પ્રમાણે જગદેવ ગાદિયે બેઠો ને રાજ દેવલોક પામ્યો. વાઘેલી અને સોલંકિણી સતી થઈ; અને રાજ જગદેવ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષની વયે તેણે ધર છોડ્યું હતું ને સિદ્ધરાજની ચાકરી અરાડ વર્ષ કરી હતી. ગાદિયે બેઠા પછી તેણે આવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પંચાશી વર્ષ સુધી જીવ્યો. છેવટે તેણે કુંવર જગધવલને ગાદિયે બેસાડ્યો અને પોતે દેવલોક પામ્યો. આવડી સોલંકિણી અને જાડેજ રાણિયો. ઘણા આનંદથી સતી થઈ, અને પોતાના સ્વામી સાથે સ્વર્ગે ગઈ.

આ પ્રમાણે ભાટોની કથાનો અંત આણે છે: “મેં સારી વાત કહી છે. જગદેવની આ વાત સાંભળ્યાથી, સત્યતા, અરોપ, હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય, “હાપણ, ઉદારતા, એ સર્વે નીકળી જાય છે. આ જગદેવની વાત રાવ અને

“રાણા વાત સાંભળે તો તેનું કાંપરપણું, કૃપણપણું અને તોછડાઈ એ સર્વે
 “નાશી જાય; તેઓને કદિ સંકેદ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને
 “વાંચનાર વાંચશે, કવિ જાશે, અને સામંતો સુણશે, તો અમરપુરીમાં જેઓ
 “વસે છે તેમને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો આનંદ થશે.”

આ પ્રમાણે પ્રતાપી અને શરવીર જગદેવ પરમારની વાત છે.

પ્રકરણ ૯.

રા' ખેંગાર.

પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજે આહિર રાણા
 અથવા ભરવાડ રાજા, નામે નવધણું ઉપર ફેળ મોકલી. તે ફેળે જઈને
 વર્ધમાન અથવા હવણાં જે વઢવાણ કહેવાય છે તેને અને ખીજાં શહેરોને
 ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઘણી વાર પાછા હઠવું પડ્યું. છેવટે રા' ખેંગારના વારામાં
 સિદ્ધરાજ જાતે ચલ્યો, અને તે રાણાના ભાણેજની કપટરચનાએ કરીને
 તેને ઝાલ્યો અને મારી નાંખ્યો. તેની રાણીયે ધણો જ શોક કર્યો અને તેને
 રા' ખેંગારની સાથે જ જીવ આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ, માટે વિલાપ
 કરવા લાગી જે,

(સોરઠો.)—વાઢી તો વઢવાણ, વિસારતાં ન વિસરઈ;

સોના સમા પરાણ, ભોગવહ તઈ ભોગવીઈ.

અહિં નવધણ (નોંધણ) અને ખેંગારના નામ વચ્ચે ગુંચવણ પડે છે.
 એ નામ એ જૂદા જૂદા પુરુષ—આપ અને દીકરાને લગાડ્યાં છે. તેઓ યાદવ
 કુળના રાજા હતા અને સોરઠમાં ગિરનાર અથવા જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતા
 હતા, તેમાં સિદ્ધરાજનો સામાવાળિયો, જેને તેણે મારી નાંખ્યો તે ખેંગાર
 હતો, અને વઢવાણમાં જે રાણી મરણ પામી તેના તે સ્વામી હતો.

એક ભાટ કહે છે કે, રા' ખેંગારના પિતા રા' નવધણે મહીકાંડા ઉપ-

૧ જૂનાગઢના જાદવ (ચૂડાસમા) રાજાઓમાં ચોથો રાજા રા' આહરિપુ
 (ગારિયો ૧ લો) ઈ. સ. ૯૪૦ થી ૯૮૨ સુધી હતો. તેણે મૂળરાજ સાથેની ધ.
 સ. ૯૭૯ માં થયેલી લડાઈમાં હાર ખાધી. તે પછી તેના કુંવર (૫) રા' કવાહ
 ઈ. સ. ૯૮૨ થી ૧૦૦૩ સુધી થયો. એણે આણના આજ્ઞા રાજાને દસ વખત પકડી
 છોડી દીધો હતો પરંતુ શિયાળ ખેટના પરમાર રાજા વીરમદેવ (કોઈ એને એધા-
 નંદ જાવડો પણ કહે છે તે) રાજાએને યુક્તિથી પકડી લાકડાનાં પાંજરામાં પૂરતો,
 તેણે જાદવ સિવાયના છત્રીય કુળના રાજપૂત રાજાઓને પકડ્યા હતા. તેણે સોમનાથ
 પાટણમાં વહાણ બતાવવાને બાહાને રા' ને તેડી જઈ દ્વેષથી પકડી ગયા અને કેદમાં

૨ના ઉમેદના રાજ ઉપર શરણ થયાની નિશાની દાખલ, પોતાની કન્યા આપવાની જોરાવરી કરી હતી. કન્યાનો બાઈ હંસરાજ મહીડો કરીને હતો,

નાંખ્યા. ત્યાંથી તેણે એક બારીડ સાથે પોતાના મામા ઉગા વાલાને તળાવે તે હકીકત ફાવી મોકલી, એટલે તેણે ત્યાં આવી રા'ને છોડાવ્યા.

તે પછી તેના કુંવર (૧) રા' દયાસ ઉદ્દે મહીપાળ ખેલેા ઈ. સ. ૧૧૦૩ થી ૧૧૧૦ સુધી. અણહિલવાડ પાટણથી સોલંકી રાજની રાણીથી અને કુંવરિયા સોમનાથની યાત્રાએ આવેલાં ત્યારે તેનું અપમાન થાય તેવું આચરણ કરવાથી અણહિલવાડથી દુર્લભસેન સોલંકીએ લશ્કર સાથે ગરી આવી તેનું રાજનગર વામનસ્વલી (વંચલી) નિતી લીધું તેથી રા' દયાસ પોતાના કુટુંબ સહિત ભૂનાગઢના ઉપરકોટમાં બરાઈ બેઠો એટલે સોલંકી લશ્કરે ઉપરકોટને ઘેરા માથ્યા.

અડાસમાના બાઢ કહે છે કે, એ નિતવો મુશ્કીલ જણાયો ત્યારે એક ધીજલ કરી ચારણ હતો તેણે દુર્લભસેનને કહ્યું: “મને મ્હોટું ઈનામ આપો તો હું એકઠો.” “જે કામ લશ્કરથી નથી થતું તે કરી આણું.” રાજએ ઈનામ આપવાનું કબુલ કર્યાથી ચારણ, માંગણ બત હોતાં કોટમાં જવાની કોઈએ ના ન કહેવાથી ગયો.

રા' દયાસ સોરઠી રાણી ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતો હતો; તે રાણીની પક્ષ રાજ ઉપર બહુ સત્તા હતી. એ રાણીને રાત્રિયે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, રા' પાસે કોઈ ચારણે ત્યાગ(પરવા અથવા દાન)માં રા' નું માથું માગ્યું તે તેણે આપ્યું. એ સ્વપ્ન બંધ થવાને બચ લાગ્યાથી એક કોઠામાં રા'ને રાખ્યો અને ત્યાં કોઈ પક્ષ જઈ શકે નહિ તેવો બંદોબસ્ત કર્યો.

ચારણને આ હકીકત જણાઈ એટલે તે સદરહુ ખુરજ પાસે બેસીને રા'ના જશનાં કવિત બાલવા લાગ્યો. રાહે ઉપરથી બારીમાંથી જોયું તો અઢવાને દીઠા. અને તેને ઉપર આવવા સાર એક લાકડી દોરડાને છેડે બાંધી, અને તે લોઢ અથવા દોરડું નીચે લટકતું મૂક્યું. ગઢવી લાકડી ઉપર દોરડું બાંધીને બેઠો એટલે રાહે તેને ઉપર ખેંચી લીધો. તે વિષે સોરઠો છે કે:—

“ચારણ ચઢિયો લોઢ, મથો ગઢે માગણે;

સોરઠ રા' દયાસ, સે હણે ન કહિ કહાડે.”

રાહે ચારણને કહ્યું: “જે ગમે તે માગ હું આપવા તૈયાર છું.” ત્યારે ચારણે રાહનું માથું માગ્યું; રા' માથું આપવા તૈયાર થયો. તે વાતની રા'ના કુટુંબમાં ખબર પડતાં ત્યાં સૌ આવ્યાં. ત્યારે ચારણને રાહિયે કહ્યું:—

“અધા ^૧ તું અધા ^૨ થિયેં; બાઈ ^૩ થિયેં છ મંગણિદાર;

^૪ તાજ ^૫ ડિયા તકડા ^૬ ડિયા હાથી ^૭ ડિયાં હલકાર;

^૮ ગિનની ચંદન ^૯ હાર, ^{૧૦} હેં હડીધા ^{૧૧} સરદાર.”

(૧ બાઈ. ૨ થાય. ૩ જણાય. ૪ ઘોડા. ૫ હાથ ૬ હાથી. ૭ લેને ૮ ચરીર. ૯ મૂકે. ૧૦ પછી)

તેણે કહ્યું કે પિતાએ ડરી જઈને કન્યા આપી છે પણ કોઈ દિવસ હું નવધણને

મારણે ઉત્તર આપ્યો: “ગૌર આય^૧ ધણી, તાલિ આય તળીલમે^૨
મોકેનાય મણા આલો શિર વાલો અમે.”

(૧ હાથી. ૨ છે. ૩ ઘોડા. ૪ તળેલામાં. ૫ મને. ૬ નથી. ૭ એણું.)

૮ આપો. ૯ માથું. ૧૦ વાહાણું. ૧૧ હમણાં.)

રા'ની બહેને જણ્યું કે બાઈનું મન ડગરો તો અપકીર્તિ થશે તેથી બોલી:—

“વહી દેને વીર, મયો મંગણિહાર કે,
હાતારા મન ખીર, બહાતા ઘણું કંઠણ ને.”

(૧ વાહી. ૨ માથું. ૩ માગણ. ૪ દૂધ.)

રા'ની માએ પણ કહ્યું:—“મયો મંગણિહાર કે, જનું કયાસ ન દે;

કેડે બંધી કિલ્લ, કીરત કીય કરે.”

(૧ તારી પછવાડે. ૨ બંદીબન=બાટ. ૩ કેની. ૪ કીર્તિ. ૫ કેમ.)

રા'કયાસે માથું કાપી મારણને આપ્યું તે લઈ તે જતો હતો ત્યારે સોરઠી રાણી સતી થતી હતી તેણે માગી લીધું ને દામોદર કુંડપર બળી મોઈ. સોલંકી લશ્કરે જૂનાગઢ કબજે કર્યું અને પોતા તરફથી યાજ્ઞદાર નીમી લશ્કર પાઠણ ગયું. રા'કયાસની બીજી રાણી પોતાના કુંવર નવધણને લઈ આલિદર બોડીધરના આહિર દેવાઈતને ઘેર રહી. જૂનાગઢના યાજ્ઞદારને ખબર પડવાથી દેવાઈતને પોતાની પાસે બોલાવી ખબર પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે જો મારે ઘેર કુંવર સંતાયો હશે તો હું લણું છું તેથી સોંપી દેશે. પછી તેણે સોરઠો એક લખી પોતાના દીકરા ઉગાને મોકલ્યો કે:—

“ગાડું ગાલણ ગા, ગાડાવત રાખે ગળે:
બાંકી ખૂબલિયાં ને ઉચોટિયે ઉદાઉત.”

(ગાડું હવે ગારમાં ગળી બેઠું છે, માટે ગાડાના હાંકનારને આપણે ગળે રાખવાનો છે, હે ઉદાના પોતરા ! તારો બાહુ ખૂબ દર્દને લેલક.)

કામળ ખેંચ્યો પણ નવધણ તો યાજ્ઞદારને ન મળ્યો ત્યારે લશ્કર લઈ, દેવાઈતને સાથે રાખી યાજ્ઞદાર આલિધર બોડીધર આવ્યો ત્યારે દેવાઈતે નવધણને બોલાવે પોતાના દીકરા ઉગાને ખેરાવી યાજ્ઞદારને સોંપ્યો, અને તેણે તેને મારી નાંખ્યો.

પછી દશ વરસે એટલે ઈ. સ. ૧૦૨૦ માં દેવાઈતે પોતાની નાત એકઠી કરી તેની સલાહ પ્રમાણે પોતાની દીકરી જેસલનું લગ્ન કર્યું, તેમાં યાજ્ઞદાર વગેરેને જમવા નોંતરી મારી નાંખ્યા અને જૂનાગઢની ગાદિયે રા' નવધણને બેસાડયો.

(૭) રા' નવધણ ખેલો ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪ સુધી. એના સમયમાં દુકાળ પડવાથી સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક લોકો સિન્ધ અને આજવે ગયા. ત્યારે આલિધર બોડીધરના આહિર દેવાઈતની દીકરી જેસલ (ઉર્ફે જસલ) જેને રા' નવધણે સાથે રહેતો ત્યારથી ધર્મની બહેન કરી હતી તે પણ પોતાના પતિ સંસ્તિયા સાથે સિન્ધ

મારી નાંખીશ. આવી બ્હીક તેણે પ્રસિદ્ધપણે બતલાવી; અને નવધણે પણ તેના બદલામાં સોગન ખાધા કે, હું હુંસરાજને માત્રા વિના મૂકું નહિ.

આ રાણીને માટે નવધણને માત્ર આ એક જ કળિયામાં પડવું પડ્યું એમ નથી, પણ એક બીજો કળિયો ઉભો થયો હતો, તે એ કે જૂનાગઢ જતાં જ્યારે જન જસદણની પાસે ભોંયરા ગામ આગળ આવી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ જણ્યું કે નવધણ કન્યા લઈને જાય છે, એટલે તે હર્યો, અને ખોલ્યો કે, જો કદાપિ મારો કોટ પૂરો થઈ રહ્યો હોત તો એ ઠકરાણાને હું જ મારે પોતાને માટે રાખી લેત. ૨૧' નવધણને જ્યારે આ સમાચાર ફહેવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ કોટને હું તોડી પાડું નહિ અને એ રાજાને મારી નાંખું નહિ તો માફ નામ નવધણ નહીં.

એક સમયે, સિદ્ધરાજ સોલંકિયે નવધણને નળની બાબતે સોરઠ દેશની સીમા ઉપર પંચાળમાં બીડાવી દીધો, અને તેનાં હથિયાર ઉતારાવી દાંતે તરણું લઈ શરણ થવાની જરૂર પાડી. ત્યારે પણ નવધણે સમ ખાધા કે હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ.

તે જ વેળાએ સિદ્ધરાજનો દસોંદી ચારણ હતો તેણે નવધણના હાસ્યની કવિતા બનાવી. તેથી ૨૧' એટલો બધો ક્રોધાયમાન થયો કે તેણે ભાટના ગાલ ફાડી નાંખવાનું વળી પણ લીધું.

ગઈ હતી. ત્યાં સિંધના રાજા હમીર સુમરા(બીભ)એ તેનું રૂપ જોઈ પોતાના જનાનામાં લેવા ચલ કર્યો ત્યારે કોઈ રીતે બચવાનો ઉપાય ન હોવાથી જોસલે પોતાને પ્રતનું કારણ જણાવી છ માસનો વાયદો કર્યો. અને પોતાના ધર્મના બાઈ નવધણને, પોતાની મદદે આવવા માટે નીચેનો સોરઠો લખ્યો-

“તું મુથ જે ન હોય, તે તું હૈતે હૈઈ;

વીર વમાસી જોય, નવધણ નવ સોરઠના ધણી.”

તે ઉપરથી ૨૧' મોટું લશ્કર લઈ સિંધ તરફ જઈ સુમરા રજપૂત રાજાને ભિતીને બેઠાને છોડાવી લાવ્યા.

તે પછી તેના કુંવર, (૮) ૨૧' ખેંગાર ૧ લો ઈ. સ. ૧૦૪૪ થી ૧૦૬૭ સુધી થયો. પછી તેના કુંવર, (૯) ૨૧' નવધણ બીભે ઈ. સ. ૧૦૬૭ થી ૧૦૯૮ સુધી થયો, તેણે પાટણનો દરવાજો તોડવાની બારોડના ગાલ ફાડવા વગેરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેને ચાર કુંવર હતા: ૧ રાચધણ ઉર્ફે ભીમ, તેને ગાંધ, ભાડલી ગામ મળ્યાં. એના વંશજો રાચલદા ફહેવાયા. ૨ રોરસિંહ ઉર્ફે સતરસાલ તેને ધંધુકા મળ્યું, એના વંશજો સરવૈયા ફહેવાયા. ૩ ચંદ્રસિંહ ઉર્ફે હેવમણ તેને એરામ ચોરાશી મળી. એના વંશજો, પોતાની આગલી જ રાખા ચૂડાસમાને નામે ઓળખાય છે. અને ૪ ખેંગાર બીભે એ સોરઠનો ભાડવ રાજા દશમો થયો. તે ઈ. સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૫ કે ૧૬ સુધી હતો. ૨. ઉ.

૨૧' નવધણુ માંદો પડ્યો ને તેનું મોત પાસે આવ્યું પણ સોગન ખાધા હતા તેમાંથી કશું પણ કરવાની તેને જોગવાઈ મળી શકી નહિ. એટલા માટે તેણે પોતાના ચારે કુંવરને પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું કે મેં ચાર કામ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પરિપૂર્ણ કરવાનું જે માથે લે તેને ગાદી ઉપર બેસવાનું છે. મ્હોટો કુંવર રાયધણુ હતો તેણે ભોંયરાનો કાટ તોડવાનું કામ માથે લીધું. રાહે તેને ચાર પ્રગણાં આપ્યાં, અને તેના વંશજની એક શાખા થઈ તે રાયજીદાને નામે હજી જોળાયાય છે. શેરસિંહ બીજો કુંવર હતો તેણે તે ઉપરાંત વળી કાલ કયોં કે, હું હુંસરાજ મહીડાને મારીશ; તેને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં; અને તે સરવૈયા રજપૂતોનો વડિલ થયો. ત્રીજો કુંવર ચંદ્રસિંહ અંબાજીનો ભક્ત હતો અને તેને માનતા હતી તેથી ચૂડી પહેરતો હતો. તેણે કહ્યું કે મારા ભાઈઓએ જે બે કામ માથે લીધાં છે તે ઉપરાંત હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ, પણ ચારણના ગાલ ફાડી નાંખીશ નહિ; કેમકે એ કામ અપકીર્તિ કરનાર છે; તેને પણ થોડાં ગામ મળ્યાં અને તે ચૂડાસમા રજપૂતોનો પૂર્વજ થયો. ખેંગાર જે સર્વ કરતાં ન્હાનો હતો તે એકલાએ જ એ ચારે કામ પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું એટલા માટે ૨૧' નવધણુ પોતે જીવતાં છતાં તેને જીનાગઢની ગાદિયે બેસાવ્યો અને પછી તરત જ મરણ પામ્યો.

૨૧' ખેંગારે પોતાની પ્હેલી જ સાંગ્રામિક ચડાઈમાં ભોંયરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને ત્યાંના રાજાને મારી નાંખ્યો; પછીથી હુંસરાજ મહીડાને કતલ કર્યો; ત્યાર પૂંકે સિદ્ધરાજ જ્યારે માળવે ગયો ત્યારે ખેંગાર સેના લઈને પાટણ ઉપર ચડ્યો અને પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો. પાછો વળતાં, સિદ્ધરાજને પરણવાની રાણક દેવડી (દેવી) કરીને કાલડીના દેવડા રજપૂતની પુત્રી હતી તેનું હરણ કરી ગયો, અને તેની સાથે પરણ્યો. જ્યારે તેણે આવાં પરાક્રમ કર્યાં ત્યારે પેલા દસોંદી ચારણે તેની ધણી કીર્તિ ગાઈ. તે ઉપરથી ખેંગારે હીરા મોતીથી તેનું મ્હોં એટલે સુધી ભરી નાંખ્યું કે પાસે ઉભા રહેલા બેલી ઉઠ્યા કે “એના ગાલ ફાટી ગયા, એના ગાલ “ફાટી ગયા.” તે સાંભળી ખેંગાર બોલ્યો: “ચારણના ગાલ ફાડવાનો માત્ર “એ જ ઉપાય યોગ્ય છે, કાંઈ કટારવતે ફડાય નહિ.”

પછી, સિદ્ધરાજ જીનાગઢમાં સેના લઈને આવ્યો, અને બાર વર્ષ સુધી લડ્યો પણ જિત થઈ નહિ. છેવટે ૨૧' ખેંગારના ભાણેજ દેસલ અને

૧ દેવીનો ભક્ત હોવાથી ચૂડી પહેરતો તેથી ચૂડચન્દ્ર કહેવાયો અને તેના વંશના ચૂડાસમા કહેવાય છે.

વીસલ કરીને હતા તેઓ ખેંગાર ઉપર કાપીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેઓએ બીતર રસ્તો બતાવ્યો ત્યાં થઈને તેણે પોતાની સેનાને કાટમાં ધાલી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને મારી નાંખ્યો ને રાણુક દેવડીને વઢવાણ લઈ ગયો, તે ત્યાં સતી થઈ. સિદ્ધરાજે દેસલ અને વીસલનાં નાક કાપીને ફાડી મૂક્યા.

સિદ્ધરાજે રાણુક દેવીને ઝાલી ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું નહોતું કે તેણે પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, પણ તે જાણતી હતી કે તેને કેદ કર્યો છે. તેઓ વઢવાણ આવ્યાં ત્યારે, સિદ્ધરાજે તેને કહ્યું કે મેં તારા પતિને મારી નાંખ્યો છે.^૧ પછી તેણે તેને પોતાની સાથે પરણવાનું ધણું કહ્યું પણ તેણિયે તેના અંતઃપુરમાં પેસવાની ના કહી, અને બોલી કે, મારા પતિનું મરદું મને આપીશ નહિ તો હું તને શાપ દઈશ. સિદ્ધરાજ ડરી ગયો તેથી મરદું અપાવ્યું; અને બોલ્યો કે મેં અપરાધ કર્યો તેના બદલામાં શું પ્રાયશ્ચિત કરું? રાણુકદેવી બોલી: “આ જગ્યાએ મારે માટે એક દેવાલય “બંધાવ, તારી ગાદી ઝાઝા દિવસ ટકશે, પણ તો મારા કુંવર માચ્યા છે “માટે હું તુને શાપ દઈ છું કે-તારી પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર પુત્ર થયા “વિના તું મરણ પામીશ.” પછી તે પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.^૨

સૌરાષ્ટ્રના લોક આજે પણ જૂનાગઢના જૂના રા'ને બહુ સંભારે છે અને એક ફહેવત તેમનામાં ચાલી છે તે એ કે,

૧ સિદ્ધરાજે કદાપિ ઈંગ્લિશ રીમર્ડ રાજની પેઠે રાણુકદેવીને વિનવી હશે:-“હે “બાનુ ! જેણે તને તારા પતિનાથી ભૂદી પાડી તેણે તને તે પતિના કરતાં સારો પતિ “મેળવી આપવામાં મદદ કરવાને એ કામ કર્યું છે.

“હેનરી રાજને મેં માર્યો પણ તેમ કરવાને ઉશ્કેરણી આપનાર તારી સુંદરતા “હતી * * * ન્હાના એડવર્ડને કટાર વતે મેં માર્યો પણ એ કામ તારા દિવ્ય “શ્રુએ મારી પાસે કરાવ્યું.”

૨ મેવાડના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, દ્વારકાની પાસે કાલિવાવના પશ્ચિમ રાજની પુત્રીને ચિતૌડવાળા આપાથી અસિલ નામે પુત્ર થયા હતા તેને સૌરાષ્ટ્રમાં વતન મળ્યું અને તેણે અસિલ ઘેલાતીની ભતિ સ્થાપી. તેના કુંવર વિજયપાળ સિંગ-રામ ડાળી પાસેથી બળાતકારે ખંભાત લેવાના પ્રયત્નમાં માર્યો ગયા હતા એવું કહે છે. વિજયપાળની સ્ત્રિઓમાંથી એક સ્ત્રીનું અકાળ મૃત્યુ થયું, અને તેને અધુરે દિવસે સેતુ નામે પુત્ર આવ્યો. આવી સ્થિતિમાં મરનાર ભૂત ચાલે છે એવું હિન્દુ લોકો માને છે અને તે ચૂડેલ કહેવાય છે તેથી સેતુનાથી જ ભતિ ચાલી તે ચૂડેલ ફહેવાઈ. અસિલથી બારમેા બીજ થયા તેના મામા ગિરનારના રા' ખેંગાર પાસેથી સોનલ મળ્યું, પણ તે જયદેવસિંહને હાથે માર્યો ગયા.

સોરઠો: “જે સાંચે સોરઠ ધબ્બો, ધડિયો રા’ખેંગાર
“તે સાંચો ભાગી ગયો, જતો રહ્યો લુહાર.”

રા’ના નગરની નૈઋત્ય કાણુમાં એક માર્ગ આવેલો છે, તે એક ઉત્કૃષ્ટ ખેતીવાડીના, અને ચિત્રોપમ પ્રદેશમાં ફેટલાક ગાંધી સુધી ચાલે છે. તેમ દેશમાં, આંખાવાડિયાં, આંખલિયો અને ખીજાં વિશાળ ઝાડ આવી રહ્યાં છે. મ્હેં આગળ ઝેનાઈટ જાતિના પથ્થરના ડુંગરાની હાર દેખાય છે, તેના ઉપર ભર-ચક વન લપેટાઈ રહ્યું છે, તે ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આઠ ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. ડુંગરાની ધારના સુમારે મધ્ય ભાગમાં એક મ્હોટું બાકોઈ છે તે “દુર્ગાનું પ્રવેશ દ્વાર” કહેવાય છે. ત્યાં આગળથી એક રળિયામણી ખીણ નજરે પડે છે, તેના આગમમાં નેમીનાથનો પવિત્ર પર્વત, મહિમાવંત ગિરનાર છે, તે નીચી ધારની સાથે બે સાંધનારી પર્વતની શાખાઓથી સંધાયો છે. તેનો મજબુત ઝેનાઈટ પથ્થરનો સ્થૂળ ભાગ નીચેની ધાર કરતાં ઘણો ઉંચો આવી રહ્યો છે ને તેના ઉપર અણીદાર શિખરો અર્ધાં ધુમસમાં અને વાદળામાં લપેટાઈ ગયલાં ઝોકાં ખાય છે.

આ ખીણના મુખ આગળ પ્રાચીન જૂનાગઢ શહર વસેલું છે, તેના કાટની નીચે આસપાસના ગાઢ વનથી ભીંતો ઘણીખરી ઢંકાઈ ગઈ છે. ઈશાન કાણુમાં તેના ખુરજની નીચે સોનરેખા નદી વહે છે તેમાં તેની છાયા પડે છે, તેની પેલી મેર રજપૂતનો જૂનો કિલ્લો ઉપરકાટ કરીને છે, તે રા’ખેંગાર અને તેની ભાગ્યહીણ સ્ત્રીનું રહેઠાણ હતું. આ કાટ આ દેશના કિલ્લાની આંધણીનો ઉત્તમ નમુનો છે. ^૧ ઘણાં વર્ષ થવાને લીધે પૂજ્ય, અને પોતાના સ્થાનકે કરીને અદ્ભુત, તેની ઘણી જડી ખોદેલી ખાઈ, તેના અસંખ્ય અને સ્થૂળ ખુરજ, તેની કાશીકાંવાળી કિલ્લાની ભીંત, કે જે તેનું બળ અને તેજ ધારણ કરી રાખેલી યોગ્યતા બતાવી આપે છે તે સર્વેથી, શ્રીકૃષ્ણની હજી લગણુ પણ છાયા રહેલી એવા યાદવ કુળના ગુપ્ત મહિમા સાથે, તેઓની વિચારસંકલના થઈ સહવાસને લીધે જોનારની કલ્પના નહિ ઉશ્કેરાઈ હોય તો પણ તેના મનમાં તે અસર કર્યા વિના રહે એમ નથી.

ખેંગારના નગરના દરવાજાથી સોનરેખા નદીને કિનારે કિનારે તેના મૂળ સુધીનો માર્ગ યાત્રાળુ લોકોના પગથી ઘસાઈ ગયો છે, ત્યાં થઈને ગિરનારની ટોચે જવાય છે. ન્યાયી અને ઉદાર અશોકે બાકોરાં પડાવીને

^૧ આ કાટ આદરિપુ (આદઅરિસિંહ ઉર્ફે ગારિયા) જેને મૂળરાજ સોલંકી સાથે આટકોટ પાસે લડાઈ થઈ હતી તેણે બંધાવ્યો છે.

ખરાબાઓમાંથી રસ્તો પામો છે ત્યાં થઈને પર્વતને તળિયે યાત્રાળુ લોકો પ્રવેશ કરે છે; ત્યાંથી સુમારે એક માઈલના વાંકાચૂકા અને ખડખડા માર્ગે થઈને પર્વતને ઢોળાવવાળો સ્કંધ થઈ રહે છે ત્યાં આગળની એક કરાડને તળિયે આવી પહોંચાય છે. આ પવિત્ર પર્વત અહિંથી મ્હોટા, કાળા ત્રાના-ધટ પથ્થરના ભયંકર દગડો વિલક્ષણ દેખાવ આપણી નજરે પાડે છે; એની ટોચ ઉપર સપાટ જગ્યા છે તેની આસપાસ કોટ કરી લીધેલો છે, તે છેક કરાડ ઉપર આવ્યો છે ને તેમાં જૈન તીર્થંકરનાં ચૈત્ય (દેરાસર) છે. આ મેદાનથી ગિરનારના શિખર ઉપર ચડવાનો ઝાડીમાં માર્ગ છે. ત્યાં અંબા માતાનું દેડું છે. આ પર્વતને જૂદી જૂદી છ તૂકો છે તે ઉડી ખાઇથી એક બીજાથી જૂદી પડેલી છે. આ તૂકોમાંથી ઉંચામાં ઉંચી છે તે ગોરખનાથને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને દૂરમાં દૂર છે તે કાલિકાને નામે જાણીતી છે. કાલિકાની તૂક ઉપર ઘણી ઘેર ક્રિયાઓ થાય છે, અને જો ચાલતી વાત ખરી હોય તો મનુષ્યમાં લક્ષણ કરનારા અધોરીના ઉપર કાલિકા પ્રસન્નતા જણાવે છે તેથી તે અધોરેશ્વરી માતા કહેવાય છે. નીચેની તળેટીના મેદાનમાંથી માત્ર ચાર તૂકો નજરે પડે છે. આ તૂકો જૂદે જૂદી ગોરખનાથના દેવાલયથી સ્વતઃ દબદબાભરેલી દેખાય છે, પણ થોડે માઈલને છેટેથી તો ગિરનારનો શંકુ આકારનો દેખાવ કરી દેવાને રહેતાં રહેતાં સ્થૂળ ભાગ સાથે મળી ગયેલી દેખાય છે. નેમીનાથના પર્વતની અધિત્યકામાં ખાંધેલાં દેરાસરોનું યથાસ્થિત વર્ણન આપવાની આ ઠેકાણે અગત્ય નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે, એ ધર્મ માનનારા દ્રવ્યવાન લોકોએ, શત્રુંજયની પેઠે આ ઠેકાણે આ સર્વોત્તમ દબદબાભરેલાં પોતાના ધર્મનાં દેરાસર બંધાવવામાં અને તેને નિભાવવામાં જરા પણ ખાંપણ આવે એમ કશું નથી.^૧

નીચે ઉતારો કરેલી શણકદેવડીની વાત, ભમતા ગવૈયા જે તુરીના નામે ઓળખાય છે તેઓની પાસેથી મળી છે. જેમ ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ સાથે વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલા ભાટચારણોનો સંબંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે આ તુરી લોકોનો ઢેડની સાથે સંબંધ હોય છે, તેઓને તેમના યજમાનો પાસેથી ભીખ મળે છે તે માગી ખાતા આખા દેશમાં ભટકતા ફરે છે; અને તેના બદલામાં યજમાનોને અર્ધી કવિતામાં અને અર્ધી ચરડ(ગદ્ય)માં એવી ઢંગઢાળ વિનાની

૧ હાડકા બેસ્કર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાંથી, અને ડીટાની ગિરનાર ઉપરની નોંધ ઉપરથી લીધેલું આ વર્ણન બેંગાલ એશિયાટિક સોસાયટીના સાતમા જર્નલને પૃષ્ઠ ૮૬૫ મેં છે.

અને અમર્યાદ વાતો સારંગી સાથે ગાઈ સંભળાવે છે. એ ઉતારો નીચે પ્રમાણે છે:—

સિંધ દેશમાં પાવર^૧ ધરતી છે તેનો શેર પાવર કરીને રાજા હતો. તેને મૂળ નક્ષત્રમાં એક કુંવરી અવતરી. જોશીયે રાજા શેરને કહ્યું કે આ કુંવરી જેવા જોગમાં અવતરી છે તેવા જોગમાં કાઈ દીકરી અવતરી હોય તેને જે કાઈ પરણે તેનું રાજ્ય જાય. આ વાત સાંભળીને રાજા ધણો ખેદ પામ્યો અને પોતાની કુંવરીને વનમાં મોકલાવી દીધી. તેને હુડમતિયા કુંભારે દીડી, અને ઘેર લઈ જઈને ઉછેરી. તે એટલી બધી રૂપાળી હતી કે લાખાર ફલાણિયે પરણવાનું માગું મોકલ્યું. કુંભારે કહ્યું કે કન્યા દેતાં પેહેલાં મારે મારી નાતને પૂછવું પડશે. લાખાએ કુંભારને ધણો ડર દેખાડ્યો એટલે તે ત્યાંથી નાશીને સોરઠમાં મજેવડી ગામમાં સહકુટુંબ આવીને રહ્યો.

એક સમયને વિષે પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના ચાર દસોદી ભાટ—લાલા ભાટ, લંગડ ભાટ, ચંચ ભાટ અને ડગલ ભાટ પરદેશમાં ફરતા ફરતા મજેવડીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં હુડમતિયા કુંભારની રૂપવંતી દીકરી તેમના જેવામાં આવી. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકતી ત્યાં ત્યાં કુમકુમ પગલાં પડતાં હતાં. તે ઉપરથી ચારે ભાટે વિચાર કર્યો કે, આ કન્યા સિદ્ધરાજના દરબારમાં શોભે એવી છે, તેથી આપણે પાટણમાં જઈને વધામણી ખાઈશું તો નક્કી રાજા આપણને રાજી કરશે. આમ ધારી તેઓ પાટણ આવ્યા, ત્યાં સિદ્ધરાજે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. રાજાને સોળ રાણીયો હતી. તે એકેકને મહેલ રાજાએ ભાટોને પોતાની સાથે જમાણા. ભાટ જેવા એક એકને ઘેર જમી રહેતા કે એક બીજાના સામું જોઈને ડોકું હલાવતા હતા. આનું કારણ સિદ્ધરાજે તેઓને પૂછ્યું. ત્યારે ભાટ બોલ્યા: “અમે તમારી સોળે “રાણીયો જોઈ, પણ તેમાંની એકે પૂરી પંચિની^૨ નથી.” રાજા બોલ્યા: તમે “મારા દસોદી ભાટ છો, માટે દેશાંતરમાં ફરીને એક ખરેખરી પંચિની બોળી “ફહાડો અને જ્યારે જડે ત્યારે માગું કરીને લખનો દિવસ ઇરાવી આવો.”

૧ પાવર કચ્છમાં છે. શેર પાવર (શેર ખરમાર) આ સમયે થોડા ગામનો ગણ-શિયો હશે. લાખા ભાડાણીએ તરત જ લાખિયાર વિચરો રાજધાની કરી હતી તે વળાએ પાવરમાં શેર પાવર ત્યાંનો રાજા કહેવાતો હોય એમ સંભવે છે. અંગ્રેજીમાં શેર પાવર લખ્યું છે તે ‘શે’ ને બદલે ‘શે’ વાંચવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે.

૨ લાખો ભાડાણી હોવો જોઈએ.

૨. ઉ.

૩ ત્રિયોની ચાર ભતિ છે:—૧ પંચિની, ૨ ચત્રણી, ૩ હસ્તિની, અને ૪ શંખિની, તેમાં પંચિની સર્વોત્તમ કહેવાય છે.

તે પછી ખરી પશ્ચિમી બોળવાને બાટ દેશદેશાંતરમાં નીકળી પડ્યા પછી કાંઈ ઠેકાણે કાંઈ એક પૂરેપૂરી પશ્ચિમી જોવામાં આવી નહિ; છેવટે પાછા તેઓ સોરઠના મજેવડી ગામમાં આવી પહોંચ્યા. અગાઉ આ બાટો મજેવડી તપાસ કરવા આવ્યા હતા અને ત્યારથી જ હુડમતિયા કુંભારના મનમાં ડર પેઠો હતો કે રખેને સિદ્ધરાજના બાટ કન્યા દીકરી છે તેથી કદાપિ આપણને કાંઈ હરકત થશે તો. એ વિચારથી તે પોતાની કન્યાને તે સમયથી લોચરામાં રાખી મૂકતો હતો. પરંતુ આ વખતે તો બાટ તેની પાછી બાળ લાધતાં હુડમતિયા પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને તેને કહ્યું: “ તારી દીકરી પાટણના રાજાને દે.” ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: “મારે તો દીકરી નથી.” બાટોએ ઉત્તર આપ્યો: “અમે એને જોઈ છે, તેથી જો તું સિદ્ધરાજ સાથે તેનું સગપણ કરીશ નહિ તો તે તને જંપીને ખેસવા દેશે નહિ. વળી તારું કુંભારનું એવું “ભાગ્ય ક્યાંથી જો તું સિદ્ધરાજનો સસરો થાય!”

આ પ્રમાણે ધમકી આપીને તેમ જ લાલચ દેખાડીને સગપણ કરવાનું તેના મનમાં ઉતાર્યું અને એ ત્રણ માસ ઉપરનો એક લમ્બનો દિવસ નક્કી કરાવીને તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા ને રાજાને સર્વે વાત કહી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે અમારા કુળને બટો લાગે એટલા માટે હું તો કુંભારની કન્યાને નહિ પરણું. ત્યારે બાટોએ ઉત્તર આપ્યો.—

ડુહો—“આંગણ આંબો મોરિયો, સાખ પડી ધર બાર,
દેવે જાપાઈ દેવડી, નહિ જાતે કુંભાર.”

આવું સાંભળીને તથા તેઓએ તેના રૂપનું વર્ણન કર્યું તેથી રાજા રાજ થઈ ગયો અને લમ્બનો સામારંબ કરવા લાગ્યો, તથા માંડવો રચાવી ગણેશ ખેસાડ્યા.

આ પાસ આ પ્રમાણે બને છે તેવામાં જૂનાગઢનો રાહ ચૂડાસમે ખેંગાર હતો, તેની જ્ઞેન સિદ્ધરાજના ભાયાત વેરે પરણી હતી, પણ તે દેસલ અને વીસલ નામના પોતાના બે કુંવર સાથે જૂનાગઢમાં રહેતી હતી. એક દિવસે દેસલે પોતાના મામાને કહ્યું: “આપણા દેશમાં મજેવડી ગામ નવું વશ્યું છે, માટે તે જોવાને અમે જઈએ છીએ.” આ પ્રમાણે આજ્ઞા લઈને તે પોતાના ભાઈ વીસલને લઈને મજેવડી ગયો. ત્યાં કુંભારની દીકરીની બધી વાત તેના સાંભળવામાં આવી. પછી તેણે જૂનાગઢ જઈને ૨૧' ખેંગારને એ હકીકત આમ કહી: “આપણા પરગણામાં એક કુંભારની દીકરી છે તે બહુ જ રૂપાળી “છે, અને આપના દરબારમાં શોભે એવી છે. સિદ્ધરાજના દસોંદી બાટ તેને જોવાને

“આવ્યા હતા, તેઓએ સિદ્ધરાજની સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો દિવસ નક્કી
 “કર્યો છે. જો આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા આવી કન્યા લઈ જાય
 “તો પછી આપણી શોભા શી?” ચૂડાસમાએ દેસલને કહ્યું: “મારું ખાંડું
 લઈને જ ને કન્યાને મારા દરબારમાં લઈ આવ.” એટલે દેસલ ખાંડું લઈને
 ગયો ને કુંભારને કહ્યું: “તારી દીકરી રા’ખેંગારના ખાંડા સાથે પરણાવ.”
 ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: “કન્યા તો પાટણના રાજા વહેરે પરણાવવી છે અને
 “થોડા દિવસમાં ત્યાંથી જન આવશે. જો હું મારી દીકરી રા’ખેંગારને
 “પરણાવું તો બેશક સિદ્ધરાજ મને મારી નાંખે.” દેસલે ઉત્તર આપ્યો:
 “હું જોરાવરીથી અને તારી પાસેથી લઈ જઈ છું એટલે તને કાંઈ હરકત
 “થશે નહિ.” કુંભાર બોલ્યો: “પાટણનો રાજા ગિરનારને જડમૂળમાંથી
 “ઉખેડી નાંખશે અને તેના પથરા ચારે બાજુએ વિખેરી નાંખશે. માટે
 “સિદ્ધરાજને દીધેલી કન્યા સામું તમારે જોવું નહિ—

સોરઠો—“જેસિહ દેવે જાય, ધાર નગર ઢંઢાળિયો,
 “કપરો તે ફહેવાય, ખેંગાર તું ખેંધો મ કર.”

ત્યારે દેસલે તેને તોછડાઈભરેલો ઉત્તર આપ્યો—

કુહો—“બાવન હજાર ખાંધિયા, થોડા ગઢ ગિરનાર;
 “ક્યમ હડે સોરઠધણી, ખેહણુ^૧ દળ ખેંગાર.”

છેવટે પછી એમ જ થયું. દેસલ બળાતકારથી કન્યાને રા’ખેંગાર પાસે
 લઈ ગયો. રાણકદેવડી જૂનેગઢ જઈ પહોંચી એટલે રથમાંથી નીચે ઉતરીને
 પોળમાં પેડી. તેજ વેળાએ અચાનક તેને ઠેસ વાગી ને લોહી નીકળવા
 માંજું. એટલે નિઃશ્વાસ નાંખીને તે બોલી: “ભાઈ! શકુન ધણા માઠા થયા,
 આમાંથી કાંઈ નરસું નીપજશે.”

“પ્રથમ પોળે પેસતાં, થયો ઠવકા ને ઠેશ;
 “રંડાપો રાણક દેવીને (કે) સૂતો સોરઠ દેશ.”^૨

પછી સારી રીતે ધામધૂમ કરીને રા’ખેંગાર તેની વહેરે પરણ્યો, અને
 ત્રણ દિવસ સુધી આખું ગિરનાર નગર (ધુવાબંધ) જમાણું. તે સમયે એવું

૧ અક્ષોહિણી એટલે,—૨૧,૮૭૦ હાથી, એટલા જ રથ, ૬૫,૬૧૦ થોડા ને
 ૧૦૬૩૫૦ પાળા એટલું જેમાં હોય તેવી સેના. ૨. ઉ.

૨ “ભાઈ! મને આ ઠીક લાગતું નથી; કેમકે ધણા માણસો જેઓને ધરને ઉમરે
 ઠેસ વાગી છે તેઓને, સંકટ આવી પડવા બાળતબી અમમ ચેતના સારી રીતે મળી
 ચૂકી છે.” છકા હેનરી રામના નાટકનો ત્રીજો ભાગ અંક ૪ થો. પ્રવેશ ૭ મો.

બન્યું કે પાટણના સો વાધરી માટીનાં^૧ વાસણ વેચવા સારૂ આવ્યા હતા, તેઓ ઉત્તર બણીને દરવાજે ઉતર્યા હતા, તેઓને પણ સર્વેની સાથે જમવાને તેઓ. ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું: “રાજને ઘેર શી બાબતની જમણવાર છે જે અમને જમવાને તેઓ છે?” ત્યારે ચાકરે કહ્યું:—

“સોરઠ સિંહલદ્વીપની, જાત તણી ખરમાર;

“બેટી રાજ શેરની, પરણ્યો રા'ખેંગાર.”

“એટલા માટે આજ ત્રણ દિવસથી ઢેઠ સુદ્ધાં આપ્યા નગરને રાજ “જમાડે છે. માટે તમને પણ જમવાને તેઓ છે.” ત્યારે વાધરિઓએ વિચાર કર્યો કે આ કન્યા તો આપણા રાજને દીધેલી છે, ને તેના બહેરે રા'ખેંગાર જોરાવરીથી પરણ્યો. ને સિદ્ધરાજ સોલંકી કહેવાય છે ને આપણે પણ સોલંકી વાધરી કહેવાઈએ છિયે માટે સોલંકીની સાથે સગાઈ કરેલી કન્યાના પરણેતરના જમણમાં આપણે બળવું ઘટે નહિ. માટે આપણે સત્વર પાટણ જઈને બધી વાત ત્યાં રાજને કહેવી.

આ પ્રમાણે મનસૂબો કરીને, બૂખ્યા ને તરશ્યા, તરત જ તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા તે ચાલતે ચાલતે પાટણવાડામાં વાધેલ ગામ છે તેની સીમમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં જનાવર પકડવા પાશ નાંખ્યો. એવામાં સિદ્ધરાજના ચાર દસોંદી ભાટ ઘેડે ચડીને નીકળેલા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, તેથી ભડકીને પાશમાં એક રોઝ સપડાયો હતો તે નાશી ગયો. તે જોઈ વાધરી બોલ્યા: “બાપજી! અમે રાત દહાડો ચાલતા જૂનાગઢથી આવિયે “છિયે. આજે અમને સાત લાંબા થયા છે. તમે અમારો રોઝ શા માટે નસાડી “મૂક્યો?” ભાટોએ પૂછ્યું: “તમને સાત લાંબા કેમ થયા છે?” એટલે તેઓ બોલ્યા: “રા'ખેંગારે રાજને દીધેલી કન્યા બલાતકારે લઈ લીધી છે.” આવું સાંભળીને ભાટ ધણા વ્યાકુળ થયા ને તત્કાળ અશ્વાર ચઢીને પાટણ જઈ સિદ્ધરાજને કહ્યું:—

(અમે) “નિરધણિયા ને નઠોરિયા, લણિયેલ જાતે ભાટ;

“જોળી કહાડી રાણક દેવીને, ખેંગારે પાડી વાટ.”

આવું સાંભળીને સિદ્ધરાજે પોતાની સહાયતામાં રખાબરો ભૂત હતો તેને બોલાવીને કહ્યું: “હું રા'ખેંગારના સામે લડવા સારૂ જૂનેગઢ જઈ “હું માટે તું મારી સાથે આવવાને તૈયાર થા.” રાજ તૈયાર થઈને વાધેલ

૧ આજે પણ પાટણમાં માટીનાં વાસણ ધણાં સારાં થાય છે. ૨. ઉ.

૨ જામરિયાવાડમાં રહેનારા લોક, તેમનો બપરિ તે જામરો.

પહોંચ્યો એટલે બાબરો તેને ત્યાં આવી મળ્યો. તેણે પાંચ હજાર ને બસે ભૂત એકઠાં કર્યાં હતાં. તેઓએ સિદ્ધરાજની આજ્ઞા ઉપરથી એક રાતમાં ત્યાં આગળ એક તલાવ બનાવી દીધું.^૧ પછી વાઘેલથી સેના ઉપડીને મુંજ-પુર ગઈ ને ત્યાંથી ઉપડીને ઝીંઝુવાડે^૨ ગઈ. ત્યાં ભરવાડનો મુખી ધધિા

૧ મુંજરાતમાં અસલનાં તલાવ તથા ધર્મની ઈમારતો છે; તેમાં જે હિંદુ ધર્મની હોય છે તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે (તેના દોષપ્રસિદ્ધ સ્વધરા જેથિગના નામથી) બંધાવેલી ગણાય છે અને સુસલમાની ધર્મની હોય છે તે સુલતાન મહંમદ બેગડાની બંધાવેલી ગણાય છે, અને તેઓને ભૂતે અથવા જંદે મહદ કહેલી ગણવામાં આવે છે. એ જ રીતે બીજા દેશોમાં જે દોષપ્રસિદ્ધ શૂરવીર પુરુષો થઈ ગયેલા છે તેમને વિષે પણ રહેવામાં આવે છે.

“ક્રાન્સ અને ઈંગ્લંડમાં જે લશ્કરી ખાતાની ઈમારતો છે તેની મૂળની વાત “અંધારામાં રહી ગઈ છે, એટલે સામાન્ય રીતે તેનો સંબંધ સીઝર સાથે લગાવી દે છે. કેમકે તે બહુ પ્રસિદ્ધ લડવૈયો થઈ ગયો છે અને તેનાં પરાક્રમથી તે દેશના “આદિ ઇતિહાસમાં એક ભાગ બની રહ્યો છે. આ પ્રમાણે લંડનનો ટાવર તે મહા-“ચલવંત થોડાંએ ગણાવ્યો છે એવું સામાન્ય રીતે રહેવામાં આવે છે. રોકસપિયરના “નાટકમાં બીજા રિચર્ડની બાગ્યદીપ્તિ રાણી કહે છે કે, “બુલિયસ સીઝરના અપરાધનિવાલ ટાવરમાં પેસવાનો આ રસ્તો. “ચિન્ડશર કથાસભના નીચેના ‘મેહેલામાં બેઠે ટાવર’ છે તે પણ “સીઝરનો ટાવર” રહેવાય છે; પણ ઇતિહાસવિષયક અદ્ભૂત કથાઓના અરેખા માનનારા એના મૂળની “વાત સીઝરને લાગુ કરવાને હિંમત ચલાવી શકતા નથી. તેમ જ ક્રાન્સ દેશમાં ગમે “તે ચત્કારિક વસ્તુ હોય તે તોનો સંબંધ અસલથી પરિચો, ભૂત, કે સીઝર સાથે “બેસારવામાં આવેલો છે.” પારીસના ઇતિહાસ ઉપરથી.

૧ આતુવેદી મોટા બ્રાહ્મણના વહીવંત(બારોટ)ના ચોપડામાં લખ્યું છે કે “સરખેજના રહેવાશી મોટા બ્રાહ્મણ ઉપાધ્યાય બાણાએ પોતાના પિતા જુડાને નામે સંવત્ ૧૧૪૯(સન ૧૦૯૩)માં સોલંકી ઠાણરાજની છેલ્લી કારકીર્દીમાં ઝીંઝુવાડા ગામ વસાવ્યું. અને તેની સાથે બીજાં અગિયાર ગામ ઝોડું, મોલાડું, આદરિયાણ, જાડિયાણ, પાડીવાણું, રોલિયું, સુરેલ, ફતેહપુર, નગવાડું, ધામાદ, અને બલગામ, એમ કુલ ૧૨ ગામ વસ્યાં.

“સોલંકી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સંવત્ ૧૧૬૫ સન(૧૧૦૯)ના મહા શુદિ ૪ રવિ-વારે ઝીંઝુવાડાનો ગઢ બાંધવાનું સુદર્ત કર્યું અને તે કામ ઉપાધ્યાય બાણાના પુત્ર લાસેશ્વર લોહરાને સોંપ્યું. અને ગઢના કામમાં સહાય થવાને માતામી રાજબાઈનું સ્થાપન ગઢને વચલે કોઠે કર્યું.”

વળી એ ચોપડામાં વિશેષ વાત એ છે કે—“સંવત્ ૧૩૫૪(સન ૧૨૯૮)ના પોષ શુદિ ૨૧ બોમવારે દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખૂની(ખીલજી)નું લશ્કર આવ્યું તેણે ઝીંઝુવાડા ભિતી લીધું.”

હતો તે પોતાની નાતના લોકો સાથે ઝુંપડાંમાં રહેતો હતો. ત્યાં ધાંધાળો તોએએ કિલ્લો બાંધ્યો ને તલાવ બાંધ્યું. ત્યાંથી વિરમગામ ગયા ત્યાં માન-સર તલાવ બાંધ્યું; ત્યાંથી જઢવાણુ ગયા ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાંથી સાયલે ગયા ત્યાં કિલ્લો ને તલાવ બે બાંધ્યાં. પછી છેવટે કૂચ કરતા કરતા જૂનાગઢ દેશમાં આવ્યા. ત્યાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ જૂનાગઢમાં ૨૧' ખેંગારનો મહેલ હતો ત્યાં જઈ ચડાયું નહિ. આ વેળાએ મયણુશ્વ રાણી પોતાના કુંવરની સાથે હતી, તેણે ધણી યુક્તિયો કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.^૧ છેવટે એવું બન્યું કે ૨૧' ખેંગાર પોતાના બાણેજ દેસલ ઉપર શક આણુવા લાગ્યો અને રાણુકદેવી સાથે તેને છૂપો સંબંધ છે એવો તેને માથે અપવાદ મૂક્યો.^૨ જ્યારે તેની માએ આ વિષે તેને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો:

૧ તુરીની વાત એવી છે કે એક સૂતારે લાકડાની સાંઠણી બનાવી આપી તે ઉપર બેસીને રત્નિની વેળાએ સિદ્ધરાજ અને મયણુશ્વ દેવી રાણુકદેવીને મહેલ ગયાં. ત્યાં બારણાં બંધ હતાં તે ડેલવા માંડ્યાં, ત્યારે રાણુક દેવી બોલી:

સોરઠો—“કવણુ ખટકાવે કમાડ, મેડી છે રાણુક દેવની,
“નજીરો ૨૧'ખેંગાર, ત્રાટકે કાન જ તોડરો.”

પછી મયણુશ્વ દેવિયે કહ્યું:—
સોરઠિયા દુહા—“મારો જોડો* લાકડો, બોખો† ગઢ બિરનાર * ઇકરો.
“મારી ૨૧'ખેંગાર, ઉતારવી રાણુક દેવને.” † અધરો.

ત્યારે રાણુકદેવી બોલી:
સોરઠો—“આ મારા ગઢ હેઠં, કેણે તંથુ તાણિયા,
સપરો મ્હેટો રોઠ, બીભ વર્તાઉ વાણિયા.”

તે સાંભળી મયણુશ્વદેવી બોલી:
“રાણા સબ્બે જાણિયા, જેણું વઢુદ સેટિ,
“કાહુ વઢિજડુ માણ્ડીયઘ બમ્મીળા ગઢેહટિ.”

સોરઠો—“જાણિયાના વેપાર, ભતે દાહાડે નજીરો.
“મારથું ૨૧'ખેંગાર, ઉતારથું રાણુક દેવને.”

એ પ્રમાણે વિવાદ થયા પછી તેઓ ઉતારે આવ્યાં.

૨ આ વિષે તુરીની વાતમાં એમ છે કે, એક સમયે ૨૧'ખેંગારે દારૂ પીધો ને પોતાના બાણેજને પણ પાચી, અને રાણુક દેવડીને પાવા સાડ એક સીસો આપીને દેસ-લને મોકલવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં દારૂ પીધો છે માટે હું નહિ જઈ. આ તેનું વાજબી કહેવું નહિ માન્ય કરતાં તેને આગ્રહથી મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈને પો-તાની મામીને સીસો આપ્યો. તેણિયે દેસલને હિંદોલાખાટ ઉપર બેસારીને આગ્રહથી દારૂ પાચી ને થોતે પણ પીધો. તેને કેકે તરી ગઈ એટલે ખાટમાં તે સૂઈ ગઈ; ને દેસલ જવા સાડ હોયો થતો હતો તેવામાં તે પણ રાણુક દેવડીની ખાટમાં બેસાન થઈ થોડી

“નથી મેં ઘોડા ગૂડિયા, નથી લાલ્યા લંડાર;
“નથી માણી રાણુક દેવીને કયમ ઓળંભા દે ખેંગાર.”

તેની મા બેલી: “તે તારી મામી રાણુક દેવડીને લાવીને તારા મામા
“બહેરે પરણાવી પણુ તે ગુણુ વીસરી જઈને ઉલટો તારે માથે અપવાદ
“મૂકે છે માટે હવે તારે આ નગરમાં રહેવું નહિ.” પછીથી રા’ ખેંગારે
પોતે જ તેને કહાડી મૂક્યો. એટલે દસલ પોતાના ભાઈ વીસલને પોતાની
સાથે લઈને રાત્રિએ ચાલી નીકળ્યો. દરવાજા આગળ આવ્યા ત્યારે દાદુ અને
હુમીર એ બે રજપૂત કિલ્લેદાર હતા તેઓએ તેમને પૂછ્યું: “તમે અત્યારે
“ક્યાં જાઓ છો?” તેઓએ કહ્યું: “માળવેથી દરબારની અરીણીની પોઠ
“આવે છે તેના સામા અમે જાએ છિયે, તે મધ્ય રાત્રીએ પાછા આવીશું તે
“વેળાએ ઢીલ કચ્યા વિના દરવાજા ઉઘાડજો.”

પછી બન્ને ભાઈ ખંહાર નીકળ્યા ને સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યા ને તેને
કહ્યું: “કાકા! અમે જાણતા ન હોતા કે તમે અમારા કાકા થાઓ છો તેટલા
“માટે અમે અમારા મામા સાર રાણુકદેવીને લાવ્યા. પણુ હવે તે અમારે
“માથે અપવાદ મૂકે છે, માટે અમે તમારી પાસે આવ્યા છિયે. જો તમે
“અમારી સાથે આવો તો આપણે રા’ખેંગારને મારી નાંખિયે અને રાણુક-
“દેવડી તમારે સ્વાધીન કરિયે.”

પછી તેમણે તદખીરથી ૧૪૦ યોદ્ધાઓને ગુણુમાં ધાલ્યા અને પોઠિયા
ઉપર નાંખી તે પોઠિયાઓને દુદા તથા હુમીરની પાસે દરવાજો ઉઘડાવી
કિલ્લામાં હાંકી આણ્યા, ને પેલા બે જણને તે જ ઠેકાણે ઠેર કચ્યા. પછી
તેઓએ રા’ખેંગારના મહેલ ભણી આવીને રણુશિંગડું વગડાવ્યું, એટલે રા’
ખેંગાર લડવાને આવ્યો:—

જયો. આ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રકારથી બન્ને ધસધસાટ ઊંધમાં પડ્યાં. એટલામાં ધણી વાર થઈ
એટલે રા’ ખેંગાર ત્યાં આવ્યો અને જોયું તો બન્નેને એક પલંગમાં સુતેલાં દીકાં ને
ક્રોધ વ્યાપી જયો, કે તુરત તરવાર આનમાંથી કહાડીને બન્નેના ઉપર મારી પણુ વચ્ચે
ખાટની સાંકળ આવી ગઈ તે વટાઈ ગઈ ને મામી બાણેજને જરાય વાગ્યું નહિ તેથી
તેને લાગ્યું કે એ નિર્દોષ છે. વધારે ખાતરી કરવા તેણે પોતાનો જમથયા રાણીના
ઉછેરલા એક ચંપાને માર્યો પણુ તે વાગ્યો નહિ. પછી ચાંબલામાં કઠાર મારીને
ફેસલે જે પામરી ઓઢી હતી તે ખેંચી લઈને પોતાની પામરી બન્નેને ઓરાડીને પોતે
ચાલી નિસર્યો. પણુ મનમાં શક રહ્યો તેથી પોતાની બહેનને કહ્યું કે તારો પુત્ર મારા
ધર સાચું જીવે છે.

હુહો—ઝાંપો ભાંગ્યો ભેળ પડી, ભેળ્યો મઠ ગિરનાર;

હુહો હુમીર મારિયા, સોરઠના શણગાર.

આ અવસરે બંને બણીનાં ધણાં માણસો માર્યાં ગયાં ને રા'ખેંગાર પણ પડે મરાયો.

પછી સિદ્ધરાજને લઈને ફસલ રાણુક દેવડીને મહેલ ગયો, ને તેને કહ્યું: “મામી! અમે બે બાઈ અને મામે ખેંગાર આવ્યા છિયે, બારણાં ઉઘાડો.” તેણે બારણાં ઉઘાડ્યાં. રાણુક દેવડીને બે કુંવર હતા તેમાં માણેરો ૧૧ વર્ષનો હતો ને બીજો ડગાયયો પાંચ વર્ષનો હતો. સિદ્ધરાજે ન્હાનાને તેની પાસેથી ખુંચવી લઈને મારી નાંખ્યો. પછી જ્યારે તે માણેરાને ઝાલવા ગયો ત્યારે તેની પાસેથી છટકી જઈને પોતાની માની પછવાડે સંતાઈ ગયો ને રડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની માયે કહ્યું:

સોરઠો—“માણેરા તું મ રોય, મ કર આંખ્યો રાતિયો,

“કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે.”

સિદ્ધરાજે પછી આજ્ઞા કરી: “આ કુંવરને અહિં મારવો નહિ ને “રાણુકદેવી પાટણ આવશે નહિ તો હું એને મારીશ.” ખરું જોતાં તેણે કુંવરને છેવટે મારી નાંખ્યો છે; પણ ક્યાં-આગળ તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

પછી સિદ્ધરાજે રાણુકદેવીને ગઢની ખહાર ફહાડી, એટલે રા'ખેંગારના ઘોડાને જોઈને તે શોકાતુર થઈ બોલી:—

સોરઠો—“તરવરિયા તોખાર! હઈયું ન ફાટયું હુંસલા!

“મરતાં રા'ખેંગાર, ગામતરાં ગૂજરાતનાં.”

પછી રા'ખેંગારના સાખરશુંગાલને જોઈને બોલી:—

“રે સાખરશિંગાલ! એક દિન શિંગાળાં હતાં;

“મરતાં રા'ખેંગાર, ભવનાં બીલાં થઈ રહ્યાં.”

પછી મોરને બોલતો સાંભળીને તે બોલી:—

“કાંઉ કેં ગરછ મોર! ગોખે ગરવાયે ચડી;

“કાપી કાળજ કોર, પિંજર દાઝયો પાણિયે.”

૧ મોરની વાણીના શકુનથી પ્રિય પ્રિયા એકઠાં મળે એવું ધારવામાં આવે છે, માટે ફેર છે કે અરે મોર! ગિરનારને ઝડપે રહીને હવે શું દેખાર કરે છે? મારા કાળજ-ડાની કોર કાપી અને માંડે રહેવાનું પાંજરે એટલે ધર પાણીયે બળ્યું-ભાવાર્થ સગા બાણેજે ધર ક્યારનુંય બંગાચું. હવે હું કિયા પ્રિયને મળવાની છું ને?

પછી રા'ખેંગારની લાશ પડી હતી ત્યાં આવીને તેને ફેલા લાગી:

હુહો—“સ્વામી! ઉઠો સૈન્ય લઈ, ખડગ ધરી ખેંગાર;

“છત્રપતિએ છાધયો, ગઢ જૂનો ગિરનાર.

જેમ તે ખીણમાં નીચી ઉતરતી ગઈ, તેમ તેણિયે હામોદર કુંડ^૧ ધાર-
ગર વાડી અને ચંપાનું વૃક્ષ ધત્યાદિ પોતાનાં જે બહાલાં હતાં તેમની આસા
લીધી. પછી ગિરનાર પર્વતને જોઈને બોલી;—

સોરઠો—“ઉઠ્યો ગઢ ગિરનાર, વાદળીથી વાતું કરે.

“મરતાં રા'ખેંગાર, રંડાપો રાણુક દેવડી.”

પછી રસ્તે જતાં થોડા ગાઉ ગયા પછી ગિરનારની ખીણ બાબુએ
પાછું વાળીને જોયું ને જાણ્યું કે એ વળાવાને આવે છે. તેથી તે બોલી:

સોરઠો—“જોઝારા ગિરનાર! વલામણુ વેરીને કિયો,

“મરતાં રા'ખેંગાર, ખરડી ખાંગો નવ ધિયો.”

ન્યારે તે ધણે આધે ગઈ, અને ક્ષિતિજમાં ઢંકાઈ ગયેલો ગિરનાર
તેને દેખાયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે એ પડી જાય છે કે થું તેથી તે બોલી:

“મ પડ મારા આધાર, ચોસલાં કાણુ ચડાવશે?

“ગયા ચડાવણુહાર, જીવતા જાતર આવશે.”

દેસલ અને વીસલે અગાઉથી સિદ્ધરાજ સાથે ઠરાવ કરી રાખ્યો
હતો કે રા'ખેંગાર મરાયા પછી દેસલને જૂનાગઢની ગાદી સોંપવી. સિદ્ધ-
રાજ જેવો ધર ભણી વાધ્યો કે તે વેળાએ તેને પેલો ઠરાવ સંભારી આપ્યો.
સિદ્ધરાજે પ્રથમ તો કહ્યું કે “તું લે.” પણ પછીથી તેણે વિચાર કર્યો કે એ
એ બાઈયે પોતાના સગા મામાને દગો દીધો તો કોઈ દિવસ મારાથી ફૂટીને
મારા સામા થાય ખરા. એથી પછી તેણે એ બંનેને મારી નંખાવ્યા.

૧ આ નીચેનું થોડું કથન તુરીની વાતમાં વધારે છે: પછી હામકુંડ આગળ
આવીને બોલી:—

સોરઠો—“ઉતર્યાં ગઢ ગિરનાર, તનડું આવ્યું તલાડિયે;

“વળતાં ખીણ વાર હામો કુંડ નથી દેખવો.”

પછી ધારગર નામની વાડી પાસે આવીને બોલી:

હુહો—“ચંપા! તું કાં મોરિયો, ચડ મેલું અંગાર;

“મોહોરે કનિયું માણુતો, માર્યો રા'ખેંગાર.” ૨. ઉ.

૨ તદ્દં ગઢઆ ગિરનાર, કાઢુ મણિ મત્સર ધરિજ;

મારીતાં લંગાર, એક સિંહલ ન ઢાલિડં.

ન્યારે સાથ પાટણવાડે આવી પહોંચ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને જ્ઞાન્ત કરવાની અનેક યુક્તિયો કરવા માંડી, ને તેને સારી સારી જગ્યાઓ ખતાવી, પણ તે બોલી:

સોરઠો—“મારું પાટણ દેશ, પાણી વિના પૂરા મરે;
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સેજળ પિયે.”

પછી તે પાટણને પાદરે આવી પહોંચ્યો ને ઉતારો કર્યો, અને નગરની બહાર ત્યાંનાં સર્વે માણસોને ઉઠાણી આપી. સર્વે સારાં સારાં લગડાં પ્હરીને ટોળેટોળાં થઇ આવ્યાં. પણ આ સર્વે શોભા જોઈને રાણક દેવડી રાજ થઈ નહિ, પણ તે બોલી:

સોરઠો—“બાળું પાટણ દેશ, જિસે પટોળા નીપજે;
“સરવો સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોખડી.”

ત્યારે કાઈ ગૂજરાતી સ્ત્રિયે તેને કહ્યું: “તમારે તો મ્હોટા સિદ્ધરાજ ધણી છે.” ત્યારે તે બોલી: “હું મારા ધણીને તો આવી સ્થિતિમાં મૂકીને આવી છું.—

“વાયે ફરકે મુછડી, રચણ ઝણકે દંત,
“જુઓ પટોળાં વાળિયો, લોખડી વાળીનો કંથ.”

એટલે તે સ્ત્રિયે પૂછ્યું: “આવું છે ત્યારે તમારી આંખમાં આંસુ કેમ આવતાં નથી?” ત્યારે તે બોલી:

“પાયણને પડતે, કાહો તો ફૂવા બરાવીયે,
“માણેરો મરતે, શરીરમાં સરણાં વહે.”

આ પ્રમાણે રાણક દેવડીનું મન કશાથી પ્રસન્ન થયું નહિ. સિદ્ધરાજે બહુ માનભરેલી રીતે તેની સંભાળ લેવા માંડી, અને તેને પૂછ્યું: “તમારે કિયે ઠેકાણે રહેવાનું મન છે?” ત્યારે તેણે કહ્યું: “હું વઢવાણ જઈશ.” સિદ્ધરાજ પંડે તેને ત્યાં મૂકવા ગયો. પછી લોગાવો^૧ નદીની તીરે ચિતા ખડકાવી અને રાણકદેવિયે તેના ઉપર પોતાનું આસન કર્યું. સિદ્ધરાજે તેને

૧ જેઘલ મોઢિ મવાહ વલિ વલિ વિકૃપં માવચિહ;

નહ જિમ નવા પ્રવાહ નવ ઘણ વિણ જાવહ નહિ.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, હે નદી! હું જેમ મારો દેશ છોડી ધણી વિના વિદાય થઈ છું તેમ તું પણ નવા મેધ વિના દુર્બલ થતી જાય છે; અને તેના વિના શોભા પામતી નથી. તે તારા પર્વતરૂપી સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો છે જેમ મેં પણ કર્યું છે માટે આપણે સરખાં છીએ.

જીવતી રાખવા છેવટનો ઉપાય એવો કર્યો કે, તેને અમિદાહ માટે અમિ ન અપાવતાં કહ્યું: “જો તું ખરી સતી હર્ષશ તો અમિ વિના તારી ચિતા સળગશે.” એટલે રાણકદેવી સૂર્યને પગે લાગીને ફરીથી ઉઠીને બોલી:

સોરઠો—“વાર શહર વઢવાણ, ભાગોળે ભોગાવો વહે;
“ભોગવતો ખેંગાર રાણ, ભોગવ ભોગાવા ધણી.”

પછી તે સમયે એવો ઉન્હો વાયુ વાયો કે તેથી ચિતા બળવા લાગી.
વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે,
ઉભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિયાણિનું.

આ વેળાએ સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણકદેવી ઉપર નાંખી; તેણિયે અમિમાંથી તેની ઉપર પાછી નાંખી દીધી ને બોલી: “જો આવતા “ભવમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હવણું મારી સાથે બળી મર.” પણ સિદ્ધરાજે ના કહી.

પછી જ્યાં રાણકદેવી બળી મોર્ષ ત્યાં સિદ્ધરાજે એક દેવળ ચણાવ્યું. બધો સોરઠ દેશ તેને કબજે થયો; પણ રાણકદેવી સતીના હાથના થાપા તો ગિરનાર ઉપરના રા’ખેંગારના મહેલને થયા.

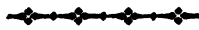
વર્દમાનપુર અથવા વઢવાણ હવણું જે ઝાલા રજપૂતની શાખાનું મુખ્ય સ્થાન છે, તે કપાસ ઉગતા સપાટ પ્રદેશમાં છે. તે સોરઠની સીમાની માંહે છે પણ ખહાર નથી. ઇતિહાસમાં તેને ઘણું જૂનું કહ્યું છે. અને વન-રાજની રાજધાની કરતાં પણ તેની સ્થાપના ખેલી છે એવો નિશ્ચય થયો છે.

અર્ધ સોરઠો—“વળા અને વઢવાણ, પછીથી પાટણપુર વશ્યું.”

ભોગાવો નદીનો ઉત્તર બંણીનો ફાંટો શહરના ધુરજની નીચે થઈને વહે છે અને દરિયામાં મળી જવા જેટલું જોર નહિ હોવાને લીધે, અથવા, ચોમાસા વિના, દક્ષિણ બંણીનો ફાંટો જે લીંબડીની બાજુએ વહે છે તે તેને મળ્યા વિના સાબ્રમતીના મુખની લગલગ સપાટ ખારી ભોંયમાં ફેલાઈ જાય છે. વઢવાણનો જૂનો કાટ હતો તેમાં હાલમાં થોડા સમકાણુ કાઠા અને તેઓને સાંધનારી કાટની થોડી આડ એટલું જ માત્ર રહ્યું છે.

૧ આવો જ વિચાર અબંધ ચિન્તામણિ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જે ઈ. સ. ૧૩૦૫ ની સાલમાં રચાયેલો છે. તેમાં જોવામાં આવે છે. એ ગ્રંથ ત્યાર પછી જૈનના બંડારમાં બંડારી મૂકવામાં આવેલો તેથી તુરી સરખાના હાથમાં જઈ રાકવો કઠણ, તેમ છતાં એ વિચાર તુરિયાન ગાણામાં એકને મ્હોંએથી બીજને મ્હોંએ ચડીને આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે, એ વખાણવા જેવી વાત છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦ નો ૧ લો સોરઠો.

પણ હવણું તેની ચોમેર વસ્તી વધી છે અને રાણુક દેવડી સતીની દેરડી જે આગળ લોગાવાના પ્રવાહની પાસે હશે તે હવણું કાટ માંહે આવી ગઈ છે. આ દેરાનું શિખર ધણું શંગારભરેલું છે, અને જે મોઢેરાના દેરાની બાંધણી સાથે ધણું ખડું મળતું આવે છે તેટલું જ માત્ર રહેલું છે. આગળના મંડપનો ધૂમટ બધોય જતો રહ્યો છે. અને ખેંગારની દુઃખિયારી સ્ત્રીની ખંડિત થયેલી મૂર્તિ ગંભાર(નિજગૃહ)માં છે; અને બહવાણના દરબારની રાણિયો ઝાલા વંશના રાજાઓની સાથે સતી થઈને વૈકુંઠવાસ પામી, પાતિવ્રત્ય અમર કરી ગયેલી એ સતીઓની પૂજા તેમના દેવળમાં વાર તહેવારે થાય છે, સૌભાગ્યવંતીનો પોષાક પહેરાવાય છે અને મોડ ધારણ કરાવાય છે, ચુંદડી ઓરાડાય છે, અને રાજવંશી ધરેણું પહેરાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે રાણુકદેવીની મૂર્તિને પણ સર્વે તેવા જ પ્રકારનો શંગારવાધ કરવામાં આવે છે.

અકરણુ ૧૦

સિદ્ધરાજ.

રા'ખેંગારના મરણ પછી, સિદ્ધરાજે સોરઠનો કારભાર 'સાગળ' કરીને સુભટ હતો તેને સ્વાધીન કર્યો. તે વનરાજના સોબતી જગમ્મ અથવા ચાંપાનો વંશજ હતો. મેરુતુંગ લખે છે કે, આ કારભારિયે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું દેરાસર ફરીને બાંધવા સાડ ત્રણ વર્ષની રાજ્યની ઉપજ વાવરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે તે વિષે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે એવાં ખાતરીપૂર્વક કારણ બતાવ્યાં કે જેથી રાજાએ તેને તેની જગ્યા ઉપર કાયમ રહેવા દીધો.

૧ કુમારપાળ અખંધમાં એમ લખે છે કે, કર્ણદેવે સૌરાષ્ટ્ર મંડળ પોતાને સ્વાધીન કર્યા પછી, વામનસ્થલી(વનસ્થલી)માં જઈ સ્થગ્નનને ત્યાંના દંડનાયક કરાવ્યો અને તેની જ આજ્ઞાથી સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ શ્રી નેમીનાથના ચૈત્યને છણી-દ્વાર કરવામાં વાપરી. સિદ્ધરાજ વિજયચત્રા કરતો કરતો ન્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ગયો ત્યારે સ્થગ્નનનો પુત્ર ચરશુરામ ત્યાંના દંડાધિપ (દંડનાયક) હતો તેની પાસે ઉપજ માગી. એટલે તે રાજાને દેવતાચલ ઉપર લઈ ગયો અને કર્ણવિહાર બતાવી કહ્યું કે, આ બંધાવવામાં મારા પિતાએ ઉપજ વાપરી છે. જો પ્રાસાદ બંધાવવાનું પુણ્ય આપને હેલું હોય તો આ પ્રાસાદ આપની પ્રત્યક્ષ છે, અને જો ઉપજ લેવી હોય તો શાકુમરો પાસેથી અપાવું. રાજા પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો કે સ્થગ્નને સાડે કામ કર્યું, બાકીનું તમે પૂર્ણ કરો. સ્થગ્નને છ માસમાં શ્રી નેમીનાથનું ચૈત્ય કળશ સુધી કરાવ્યું હતું. એટલામાં તો તેને ન્યેક શુદ્ધ પ ને દિને શિરોવેદના થઈ આવી એટલે બલ્લરોપણ આદિ કાર્ય કરવાની ચરશુરામને આજ્ઞા આપી આઠમે દિવસે સ્વર્ગે ગયો. ૨. ઉ.

અને મુખ્યત્વે કરીને શત્રુજય અને ^૧ઉજ્જયંતનાં પવિત્ર ધામ તેને સ્વાધીન કર્યાં. ત્યાર પછી તરત જ, રાજા દેવપાટણના શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા કરીને પાછો વળતાં આવ્યો અને એ બંને પવિત્ર પર્વતોની ભેટ લીધી. ત્યાં ઋષભ-દેવની પૂજા અર્ચના ખર્ચ સાડે બાર ગામ આપ્યાં. તે વેળાએ અદેખાઈને લીધે બ્રાહ્મણોએ તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ.

સિદ્ધરાજના વારામાં ધર્મના વિવાદ ચાલેલા જણાય છે, તે માત્ર બ્રાહ્મણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચે જ ચાલ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ વિશેષે કરીને જૈન મતમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર નામના સામસામા પક્ષના મત છે તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલો છે. ખેલા મતના સાધુઓની સંજ્ઞા, નમાવસ્થામાં રહેવાથી અને દિશાઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી દિગમ્બર કહેવાય છે, અને બીજા મતના, ધોળાં વસ્ત્ર ખેરવાથી શ્વેતામ્બર કહેવાય છે.

કુમુદચંદ્ર કરીને દિગમ્બર મતનો સાધુ હતો તે પોતાના પ્રતિપક્ષિયોને ચોરાશી સભાઓમાં જિત મેળવી કહ્યુંટ દેશમાંથી ગૂજરાતમાં ધર્મનો દિગ્વિજય કરી વધારે કીર્તિ સંપાદન કરવા આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પોતાની માતાના પિતાનો ધર્મગુરુ જાણી તેનો આદરસતકાર કર્યો, અને મયણુક્ષ દેવિયે પણ પ્રથમ તો તેના અભિપ્રાયને ઉત્તેજન આપ્યું. શ્વેતામ્બરની બાણીથી દેવસૂરિ કરીને કહ્યુંવતીનો વિદ્વાન સાધુ અને હેમાચાર્ય એ બંને કુમુદચંદ્રની સામા થયા. સભા કરવાનો દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે વેળાએ સિદ્ધરાજ આવીને રાજગાદી ઉપર બિરાજ્યો. તેની આજુબાજુએ ધર્મના ભેદ જાણે એવા કારભારિયો બેઠા. પછી વિવાદ કરવાને કુમુદચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને આવ્યો. તે સમયે તેના ઉપર ચેત છત્ર ધરાવવામાં આવ્યું હતું અને વિજયપત્ર અથવા પત્રાવલંબ તેની આગળ ચાલતું હતું તથા જયઝંકા વાગી રહ્યો હતો. દેવસૂરિ^૨ અને હેમાચાર્ય પણ તે વેળાએ આવી હોંઘ્યા અને પોતાના પ્રતિપક્ષીની સામી ગાદિયે બિરાજ્યા. સામસામા પક્ષવાળાઓના મતની નોંધ આગલે દિવસે લખી રાખવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવી:—

૧ ઉજ્જયંત અથવા દેવતાચલ એટલે ચિરનાર.

૨ ઉ.

૨ દેવસૂરિ સં. ૧૧૩૪(સને ૧૦૭૮)માં જન્મ્યો, સં. ૧૧૫૨(સં. ૧૦૯૬)માં દીક્ષા લીધી, ૧૧૭૪(સને ૧૧૧૮)માં સૂરિની પદવી પામ્યો, અને સંવત્ ૧૨૨૬(સ. ૧૧૭૦) ના શ્રાવણ વદિમાં ગુરુવારે નિર્વાણ પામ્યો. હેમાચાર્ય આ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. ૨. ઉ.

“કુમુદચંદ્રનો એવો પક્ષ છે કે, કેવલી ત્રિકાલદર્શી છે, અને જે કેવલ્ય
“અથવા મોક્ષ પામવાના માર્ગ ઉપર છે, તેણે આહાર કરવો નહિ; જે માણસ
“વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે મોક્ષ પામતો નથી; સ્ત્રિયો મોક્ષ પામતી નથી.”

“દેવસૂરિ એમ કહે છે કે, કેવલીને આહાર કરવાનો બાધ નથી; અને
“જે માણસ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે અને સ્ત્રિયો પણ મોક્ષ પામે છે.”

કુમુદચંદ્રની અર્ધી હાર તો થઈ ચૂકી; અને તેણે પોતાનું મત કહી
ખતાવ્યું તેના જ સાધનવડે, તેના સામાવાળાઓએ હઠાપણથી રાણીમાતાનો
જે આશ્રય તેને હતો તે બંધ કરાવી દીધો. મયલુક્ષ દેવી પોતાના દેશીને જય
થયલો જોવાને ઇચ્છતી હતી, તેણે આસપાસ બેઠેલાઓને સૂચના કરી રાખી
હતી કે, કુમુદચંદ્રની જિત થાય તેમ કરવું; પણ આ વાત હેમાચાર્યના જાણુ-
વામાં આવી એટલે તે જાણને તેને મળ્યો અને સમજાવ્યું કે દ્વિગમ્યરનો
એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીનાથી ધર્મ પાળવાનું કશું કામ થઈ શકે નહિ
અને શ્વેતામ્બર તો ખરેખરા એ મતના સામા છે. રાણીમાતાને આ પ્રમાણે
સમજાવી એટલે “મનુષ્યના આચરણથી અજ્ઞાન માણસ” જે દ્વિગમ્યર તેને
આશ્રય આપતી બંધ પડી.

સામા પક્ષના વિદ્વાનોએ પોતાનો વાદ ચલાવતાં પ્રારંભમાં રાજાની
અને ચાલુક્ય વંશની સ્તુતિ કરી, પછી તેઓ પોતપોતાના મતનો વિવાદ
ચલાવવા લાગ્યા. કુમુદચંદ્રનું બાપણ હુંકું અને કપૂતરના જેવી લથડતી બાષામાં
થયું; પણ દેવસૂરિની બાપણ કરવાની છટા તો, જાણે જગતના પ્રલયની
વેળાએ બચંકર પવનનો ઝપાટો સમુદ્રનાં મોજાંને ઉઠાળી નાંખતો હોય એવી
ચાલવા લાગી. પછી કહ્યું કે દેશના સાધુને તરત જ માન્ય કરવું પડ્યું કે હું
દેવાચાર્યથી હાથ્યો. પછી અપશકુનિયાળ બારણે^૧ થઈને હાર પામેલા
વિદ્વાનને તટકાળ નગરપાર કર્યો; આણીમગ સિદ્ધરાજે શ્વેતામ્બરના રક્ષકનાં
વખાણ કર્યાં અને તેને પોતાની આંગળિયે વળગાડીને સાજન સહિત મહા-
વીરના દેરાસરમાં પૂજા કરવાને લઈ ગયો. તે વેળાએ છત્ર, ચામર અને
આક્રતાબગિરિ (સૂરજમુખી) જે રાજચિહ્ન તે આગળ ચાલ્યાં, વાદિત

૧ આવાં દ્વાર વિષેનો વ્હેમ ખીલ દેશોમાં પણ હતો: “નગરના જે અપશકુ-
“નિયાળ દરવાજામાંથી માત્ર, કુર્મી, કાંસિયા અને ત્રાસદાચક વલે થયેલી હોય
“એવા જ બંધ શકે, અને જેમાં થઈને પવિત્ર અને નિર્મળ હોય તે બંધ શકે નહિ એવા
“દરવાજા સાથે પશુટાઈ બિજાસુ અને હરકોઈ વાત સારી ચા નરસી સાંભળી લેવા
“જાણવાની તલપવાળા લોકોના કાનને સરખાવે છે. એ સરખામણી બાગ્યે જ બંધ
“બિસતી દેખાવ.” એવું જોરેથી દેલર કહે છે.

વાગવા લાગ્યાં, અને યુદ્ધ સમયના શીખના વિજયનાદ થવા લાગ્યા. રાજાએ પણ સૂરિને આલામામ અને પરાંતીજ તથા હહેગામની વચ્ચેનાં ખીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં. સૂરિયે ધણી વાર આનાકાની કરી પણ છેવટે તેને લેવાં પડ્યાં.

આ સમયે જૈન લોકોમાં માંહોમાંહે ધણો ઝઘડો ચાલતો હતો, તો પણ ખીજા ધર્મ વિષે પરિપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને આ સમય તેઓને યોગ્ય લાગેલો જણાય છે. ફહે છે કે, સિદ્ધરાજ સર્વ દેશમાંથી જૂદા જૂદા ધર્માચાર્યોને બોલાવી તેઓને પૂછતો કે, સારામાં સારા દેવ કયા? સારામાં સાઈ શાસ્ત્ર કયું? અથવા જ્ઞાનનો લંડાર કયો? અને પાળી શકાય એવો સારામાં સારો ધર્મ કયો? પણ સર્વે પોતપોતાના મતનાં વખાણુ કરતા, અને અન્ય મતની નિંદા કરતા, તેથી તેના મનમાં ઢ્યુપડ્યુ થતું અને તે ડાલતું જ રહેતું.

છેવટે તેને વધારે ખાતરીપૂર્વક પ્રત્યુત્તર હિમાચાર્ય પાસેથી મળ્યું. આ સાધુએ રાજાને આ એક વાત કહી: “એક પુરૂષને તેની સ્ત્રીયે વશીકરણુ કરવાને માટે કાંઈક પાતું તેથી તે બળદિયો થઈ ગયો. પણ એક સમયે ચરતાં ચરતાં ભોગજોગે એક ઔષધિ તેના ચરવામાં આવી, તેમાં દુર્ગાના પ્રતાપથી મનુષ્યત્વ આણુવાની શક્તિ હતી તેથી તે પાછો પોતાની પ્રથમની સ્થિતિમાં આવી ગયો. હવે પેલા બળદે ઔષધિનાં પાંદડાં ખાધાં તેના ગુણુની તેને ખબર નહતી તો પણ તેનો પરિણામ સુખભરેલો થયો; તેમ આ કળિયુગમાં મનુષ્ય ધર્માચરણુ પાળે તો તેઓના મહિમાથી અજ્ઞાન છતાં પણ તેને મોક્ષ મળે એ વાત નક્કી છે.”

કાઈના ધર્મને બાધ નહિ કરવાની જે સિદ્ધરાજની રાજનીતિ તેને અનુસરતું પ્રમાણુ મેળવવાની આતુરતાને લીધે આવું પ્રત્યુત્તર મળવાથી તેણે કદાપિ વધારે પ્રસન્નતા જણાવી હશે.

અણહિલવાડની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે તેનો નાશ થયો ત્યાં સુધી શિવના અને જૈન તીર્થંકરના ધર્મ સંગાથે ચાલ્યા આવ્યા છે એમાં થોડો જ શક છે. તેમાં કાઈ વેળા એકનું પરિબલ ચાલતું તો કાઈ ખીજી વેળા ખીજનું ચાલતું. સોમેશ્વર મહાદેવની તેણે યાત્રાઓ કરી છે તેથી અને શ્રીસ્થળના દેરાનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજ શિવનો જૂનો ધર્મ માનતો હતો, પણ એના સંબંધી જે જે વાતો ચાલે છે તે ઉપરથી દીસી આવે છે કે તે ધર્માધ ન હતો. પણ એથી ઉલટું વળી, પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્તા એક વાત ફહે છે કે, “સિદ્ધરાજ તે દિવસથી, ગયા

“ભવનાં પુણ્યપાપનાં ફળ મળે છે એવું માનવા લાગ્યો.” આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે, હિન્દુ ધર્મનો આવો મુખ્ય અભિપ્રાય છતાં રાજાનો કેઈ વેળાએ પણ એથી ઉલટો અભિપ્રાય હશે ખરો.

સિંહપુર અથવા સિંહાર શહર મૂળરાજ સોલંકિયે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું તે વિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે. આ દાનનો સિદ્ધરાજે નવો લેખ કરી આપ્યો, અને વાલાક દેશ તથા બાહ્યમાં એક સો^૧ ગામ બ્રાહ્મણોને દાનમાં દીધાં. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે બ્રાહ્મણોને સિંહાર અને તેની આબુબાબુનો પ્રદેશ ધણાં જંગલી જનાવરોના ભટકવાથી ભયંકર લાગ્યો અને જે છેક હવણાં સુધી પણ તેવો જ ચાલ્યો આવ્યો હતો તે છાડીને ગૂજરાતમાં આવી વસવાની સિદ્ધરાજ પાસે તેઓએ આગ્રા માગી. તેણે તેઓને તે પ્રમાણે આગ્રા આપીને સામ્રાજ્યની કિનારે આસાવલી^૨ કરીને ગામ છે તે આપ્યું, અને સિંહારથી દાણા લાવે તે ઉપર લેવાતી જકાત બંધ કરી.

જૈન ગ્રંથકર્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજના દરબારમાં ચવનોના કારભારિયો આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે એક ચમત્કારી ખેલ^૩ કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં

૧ “૧૦૬ ગામનો લેખ કરી આપ્યો.” એમ મેરુતમ રૂઢે છે. ૨ આસાવલી.

૩ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કેદારનો માર્ગ બંધાવ્યો. સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય એટલે રૂદ્રમાલ કાઠ્યો અને જૈન દેરાસર (ચેત) પણ બંધાવ્યું. પગે ચાલી સોમેશ્વરની યાત્રાએ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ધ્યાન ધરીને બેઠો એટલે શિવે દર્શન આપ્યાં ને સુવર્ણસિદ્ધિ આપી તથા સિદ્ધિ એવું પદ આપ્યું. તેણે તે વેળા પુત્રની ચામના સિવને કરી ત્યારે તેમણે એને એમ કહ્યું કે “તારો ભત્રિયો કુમારપાળ તારો કમાવવાથી થયો.” ત્યાર પછી તે ઝિરનાર ગયો. વિલીપણ કંઈપણથી છે એટલે કે એક કંઈપણ સુધી તે રાજ્ય કરે એમ છે. હનુમાન, પરશુરામ, શુક દેવ, અશ્વત્થામા, સપ્ત રુપિ, માર્કંડેય આદિ પણ કંઈપણથી રૂઢેવાય છે. આમ હોવાથી વિલીપણ તેને માર્ગમાં મળ્યો તે પણ ઝિરનાર સાથે ગયો એમ હેમાચાર્ય જણાવે છે.

પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં લખ્યું છે કે આ સ્થાને લખ્યા પ્રમાણે રહેલ પ્રધાનોને પોતાનો પ્રતાપ જણાય એટલા માટે વેપકારિયોને બોલાવી પોતાનું રક્ષણ સમજવી તે પ્રમાણે નાઠક બનવી બતાવવા સૂચવ્યું. પછી ઇન્દ્રસેના જેવો ઠાક કરીને સિદ્ધરાજને બોલો. તેણે રહેલ પ્રધાનોને પણ તેવા બોલાવ્યા હતા. ખેલ બનવી બતાવવાનો પ્રારંભ થયો તેમાં ધણે વાચુ વાચા પછી સુવર્ણની કાન્તિવાળા મસ્તક ઉપર સુવર્ણની છંટા ધારણ કરેલી એવા બે રાક્ષસ પ્રવેશ કરીને સિદ્ધરાજને પગે સોનાની છંટા મૂકી દંડવત્ પ્રણામ કરી હાથ ભેડી બોલ્યા કે લંકાના રાજા વિલીપણ પાસેથી અમે આવ્યા છીએ. તેઓએ, દેવપૂજન કર્યા પછી પોતાને રા-

લંકાના રાજા વિભીષણના દૈત્ય કારભારિયો, સોલંકી વંશનો શૂંગાર જે સિદ્ધરાજ તેને કહેવા લાગ્યા કે, તમે તો રામના અવતાર છો તેથી અમારા સ્વામી છો. આવો પ્રસંગ જોઈને યવન કારભારિયો ડર ખાઈ ગયા, તેમને પછી થોડા સિરપાવ આપીને તેમની યોગ્યતા વધારી.

જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ત્યાંના રાજા લાંઝા બિજિરાય ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ સિદ્ધરાજ સોલંકીની કુંવરી^૧ તેને દીધી હતી, તેનું લગ્ન થતી વેળાએ કન્યાની માએ વરને કપાળે રાજતિલક કર્યું, તે સમયે તેણે આશીર્વાદ દીધો. “મારા પુત્ર! અમારી અને જે રાજાની સત્તા બળવાન થતી જાય છે તેની વચ્ચેની સીમા જે ઉત્તર તેનો તું પ્રતિહાર થશે.”

આ બધા બનાવોમાં માત્ર લાંઝા બિજિરાયનો પિતા દુસાજ ગાદિયે

જ્યાંબધેક કરનાર શ્રીરામચંદ્રનું ધ્યાન ધર્મુ એટલે તેમણે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ એમ જણાવ્યું કે, અમે તો આલક્યકુલોત્પન્ન શ્રીસિદ્ધરાજ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો છે. આ ઉપરથી તેમણે આપની પાસે અમને મોકલી એવી વિનંતિ કરી છે કે, આપનાં દર્શન માટે આજ્ઞા થાય તો હું સેવામાં હાજર થઈ જઈશ, અથવા એમ નહિ તો, પ્રભુ મારા ઉપર કૃપા કરી અહિં આવી મને દર્શન આપે. ત્યારે સિદ્ધરાજે જરા વિચારી કહ્યું: “અમારી સોઇએ અમને જ્યારે આનંદની હોર આવશે ત્યારે અમે ત્યાં આવી દર્શન આપીશું.” એમ કહી પ્રસાદીમાં, પોતાના ગળામાં ખેરેલો એકાવલી હાર તેમને આપ્યો. એટલે તે લઇને વિદાય થતાં કહેવા લાગ્યા કે કોઈ પ્રસંગે અમારો બપ પડે તે વેળાએ અમને સંભારો. તો અમે આપની સેવામાં હાજર થઈ જઈશું. એમ કહી ગયા. આ સમયે જોઈ રહેલ પ્રધાનો તો દિગ્મૂલ બની ગયા અને પોતાના સ્વામીને માટે જે સિદ્ધરાજ બણીથી પ્રસાદી (પોષાક) મળી તે લઇને રવાને થઈ ગયા.

દ્વિતીયમાં કહ્યું છે કે, “સિદ્ધરાજ પગે ચાલીને ઉર્જગંત અથવા દૈવતાચલ, અથવા ગિરનાર લંકાધીશ વિભીષણ સહિત ગયો, ત્યાં નેમીનાથની પૂજા કરી, પછી વિભીષણને રાજ આપી પોતે તે જ રીતે (પગે ચાલીને) શત્રુંજય ગયો. ત્યાં ઋષભદેવની પૂજા કરી નીચે આપ્યો, ને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણાદિ આપ્યાં. તેમને સિંહપુર એટલે સિંહોર ગામ સ્થાપી આપ્યું તથા તેના ગુજરાન માટે ખીજાં પશુ ગામ આપ્યાં. પછી અણહિલપુર આવી સહસ્રલિંગ સરોવર બંધાવી પૂરું કર્યું. તેને કાંઠે ૧૦૮ શિવાલય તથા શક્તિનાં દેવાલય, ચત્રચાલા, મઠ વગેરે કરાવ્યાં, અને દસ અવતારની પ્રતિમાઓ સહિત દયાવતારી કરાવી.

૧ કીર્તિકૌમુદીમાં કહેવું છે કે શાકંબરીના રાજા અણોરાજ સાથેની લડાઈ પછી સિદ્ધરાજે પોતાની કુંવરી અણોરાજને આપી. પણ આ ભૂલ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે, અણોરાજની વહેર દેવલદેવી નામે કુમારપાળની પ્દેન પરણાવી હતી. એ વૃત્તાન્ત અતુર્વિંશતિ અબંધમાં વિસ્તારથી છે. સિદ્ધરાજને જ કુંવરી હોય તો તે લાંઝા બિજરાયને આપી હોય એવો સંભવ છે. (જુઓ ગુજરાતી અતુર્વિંશતિઅબંધ પૃ. ૮૬) ૨. ઉ.

ખેડો તે બનાવનું જ વર્ષ નોંધેલું છે; એ બનાવ, સંવત્ ૧૧૦૦ અથવા ૬૦ સં. ૧૦૪૪ માં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદિયે ખેડો તેની અગાઉ પચાસ વર્ષ ઉપર બનેલો લખ્યો છે. અને જ્યારે બિજિરાય^૧ તેના બાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ્યો હતો એવું લખ્યું છે ત્યારે આ સર્વે બનાવ એક જ સમયમાં બન્યા હશે એવું આપણે માન્ય કરવું જોઈએ.

૧ નીચેની મારી ટીપ પ્રમાણે દુસાજ ગાદિયે ખેડો સંવત ૧૧૫૫ (ઈ. સ. ૧૦૯૯)માં અને સિદ્ધરાજ ગાદિયે ખેડો ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, એટલે એ બે સમકાલીન ગણી થકાય, પણ મિ. ફાર્બસને દુસાજની ગાદીનો સાલસંવત ૧૧૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૪૪) ગણિયે તો ૫૫ વર્ષનો ફેર આવે છે.

શ્રી આદિનારાયણથી ૫૪ મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર થયા. અને ૧૩૫મા દેવેન્દ્ર થયા, તેમના ત્રીજા પુત્ર નરપત એ કચ્છના જાડેજના પૂર્વજ, અને ચોથા પુત્ર જૂપત એ હવણાના જેસલમેરના પૂર્વજ થયા; તેમાં જાડેજી નામે એક કુંવરે જાડેજમાં સ્થાપના કરી અને પરાક્રમી હોતાં એના નામથી જાડેજી અથવા જાડેજી રજપૂત કહેવાયા. પછી કેટલીક પેઢિયે રાવ તણ્ણ થયા. તેણે સંવત્ ૮૮૭ માં તણ્ણને કાઠ બાંધી ત્યાં રાજ-ધાની કરી. તેના વંશમાં મહારાવજ શ્રીસિદ્ધ દેવરાજજી થયા. એણે ભદ્રા ભદ્રા નવગઢ બિત્તા તેથી “નવગઢનરેય” કહેવાયો. તણ્ણને રોક જથકણ્ણને ધારાનગરના રાજાએ કેદ કરી તેનું અપમાન કર્યું તેથી દેવરાજજી સૈન્ય લઈ ધારા ઉપર ગયા અને તે લૂટ્યું; ત્યાંથી પાછા વળતાં રસ્તામાં જુદ્રવે આવ્યા અને તે શહર રાજ જસમાન પાસેથી બિતી લીધું. વળી એણે સં. ૯૦૯ ના માધ શુદ્ધિ ૫ સોમવારે પુષ્ય નક્ષત્રે પોતાના નામ ઉપરથી દેવગઢ અથવા દેવરાવળ બાંધ્યું. ત્યાર પછી મંદલજ સંવત્ ૧૦૩૦માં થયો, તેના પછી વાહુજ સં. ૧૧૧૩ માં થયો, તેના પછી મહારાવજ શ્રી દુસાજ સં. ૧૧૫૫ માં થયા. એ દુસાજને જેસલજ નામે એક કુંવર થયો. ત્યાર પછી રજા-વસ્થામાં એવાડના રાજાવત કુટુંબમાંથી એક રાણી પરણ્યો, તેને જાંઝા બિજયરાવ નામે કુંવર થયો તે ન્હાનો હતો છતાં પણ રાજ્યના બાબાતો અને મુત્સદ્દિયાએ મળીને તેને જુદ્રવાની ગાદિયે બેસાડયો (સં. ૧૧૭૯). મ્હોટા કુંવર જેસલને ગાદી મળી નહિ એટલે તે રીસાઈને સિન્ધમાં નગર ઠેકે શાહજુદિન ગોરીને આસરે જઈને રહ્યો. સિદ્ધરાજની કુંવરીથી જાંઝા બિજયરાવને જોબદેવ નામનો કુંવર થયો તેની આસપાસ ૫૦૦ સૌલંકિયાની ચાકી રહેતી હતી.

પ્રથમ તો જેસલ જુદ્રવાની ગાદી લેવામાં ફાળ્યો નહિ પણ પાછળથી ઠઠાનું લશ્કર પાઠણ ઉપર ચડાવી લઈ જવાની મુક્તિ કરવાથી જોબદેવની ચાકીના સૌલંકિયા ત્યાં મહદ માટે જશે એવી ધારણા કરી. શુસલમાનોનો આત્રય લઈને જેસલે જુદ્રવાને ઘેરા બાંધ્યા અને લડાઈ થઈ તેમાં જોબદેવ મારા આવ્યા. એટલે તેણે જુદ્રવાથી પોતાનો સરસામાન લઈ જવાની ત્યાંની મલને બે દિવસની છૂટ આપી. ત્રીજે દિવસે શુસલમાન સરહાર કરીમખાન(મજુનખાન)ના લશ્કરને જુદ્રવા લૂંટવા લીધું.

સિદ્ધરાજ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં યુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ છે ખરું, તો પણ તેના દરબારમાં તેઓ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી શકે એટલી તેઓની સત્તા વધી હતી; તેમજ, અણહિલવાડની રાણિયે, તેઓનો અટકાવ કરવા ઉત્તરમાં જેસલમેરનું ભાટી સંસ્થાન વધારવાની આતુરતા બતાવી હતી તેને માટે કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ તે તેજ હતું. ફૈરિસ્તાએ લખ્યું છે કે, ત્રીજો સુલતાન મસાઉદ જેણે ૪૦ સન ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેના વારામાં હુનિય તોધાન તુગીન કરીને તેનો સરદાર અને લાહોરનો સરસૂબો હતો, તે ગંગા નદીની પાર લશ્કર લઈને ગયો હતો, અને મ્હોટા મહમૂદ વિના કોઈ પણ યુસલમાને જિત મેળવેલી નહિ એટલા આધેના પ્રદેશ સુધી જય મેળવતો આવ્યો હતો, તથા ધણાં ધનવાન નગર અને દેવાલયોમાંથી ધન લૂંટીને જયોત્સવ કરતો લાહોર પાછો આવ્યો હતો. ગજનીના રાજવંશિયોનો ધણો ખરો પ્રાન્ત ઈરાણ અને તુરાણમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી આ વેળામાં લાહોર તે રાજ્યનું ધણું ખરું રાજધાનીનું શહર થઈ પડ્યું હતું અને તેઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. સન ૧૧૧૮ માં, લાહોર મહમૂદ બિલીમના તાઆમાં હતું. તેને સુલતાન આર્સલામે એ શહરનો કબજો આપ્યો હતો અને તે બાદશાહ મરી ગયો તો પણ તેના ભાઈ બહેરામની સામે થઈને પોતે તે શહર રાખી રહ્યો હતો, તથાપિ બહેરામે તેનો કબજો કરી લીધો. પણ પછીથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપીને તે ગજની ગયો; મહમૂદ બિલીમે શિવાલિકના પ્રાન્તમાં નાગોર કિલ્લો મજબૂત કરીને, પગાર આપી ફોજ રાખી, હિન્દુસ્થાનના બીજા રાજાઓનાં રાજ્યનો નાશ કરવા માંજો. તેનો જય થતો ગયો તેથી તખ્ત લેવાની તેને આશા થઈ, પણ સુલતાન બહેરામે તેને સુલતાનની લડાઈમાં મળીને બંડ બેસારી દીધું.

સિદ્ધરાજે પોતાનાં હથિયારના બળવડે માળવા તાબે કરી લીધું, ત્યાર પછી તે દેશની તેણે ઘણી ભેટો લીધી, તે સંબંધી મેરતુંગે કેટલીએક વાતો લખી છે. એક વાર સિદ્ધરાજ માળવે જતો હતો તેવામાં, તેનો એક મુખ્ય રથ હતો તે ઘણો જ ભારે હતો તેથી ખ્હાડી રસ્તામાંથી લઈ જઈ શકાય એમ

સોરઠો.-ગોરી શાહાબુદ્દિન, બિડિયા રાવણ લોન્કે;

નામ ઉમર રખલીન, બારેસે નવ (૧૨૦૯) હુદપુર.

આ ઠેકાણેથી પૂર્વ દિશાએ સુમારે ચાર ગાઉને છોટ ગોરહરા ઉપર જેસલમેર વસાવ્યું ને સંવત્ ૧૨૧૨ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૨ રવિવારે તોરણ બાંધ્યું. (જેસલમેરના ઇતિહાસ ઉપરથી). ૨. ઉ.

ન હતું માટે વારાહી નામનું એક ગામ વાટમાં આવ્યું ત્યાં મૂક્યો. પછી તે ગામના મુખ્ય માણસો હતા તેમાંથી કોઈ પણ રાજરથ સરખી ભારે જવાબદારીની વસ્તુ પોતાને ઘેર રાખી શકવાને કબૂલ થયું નહિ, એટલે એકેક કડકો બરાબર સાચવી શકાય એટલા માટે તેના કટકા કરીને પોતપોતાને ઘેર લઈ ગયા. સિદ્ધરાજ પાછો વળ્યો ત્યારે રાજરથ લઈ જવાને મંગાવ્યો તો ઉપર પ્રમાણે સમાચાર તેના જાણવામાં આવ્યા એટલે પોતાના રથનો નાશ થયો તેના બદલામાં તે લોકોને બુચ અથવા વારાહીના અબુધ એવું માત્ર ઉપનામ કહીને પોતાનો કોષ જણાવ્યો. તેમનું આ ઉપનામ, પછીથી ધણુ દિવસ સુધી ચાલતું રહ્યું હતું.

એક બીજે સમયે, માળવેથી પાછાં આવતાં, સિદ્ધરાજે અણહિલવાડની પાસે ઊંઝા નામનું ગામ છે ત્યાં મેલાણુ કચું. મેરતુંગ લખે છે કે, તે ગામના મુખીની અવટંક અને સિદ્ધરાજના મામાની અવટંક એક હતી; મયણુદેવીનું લમ થયું તે પહેલાં તેને ઊંઝાના મુખી હીમાળાના ઘરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું એવી દંતકથા હજી સુધી ત્યાં ચાલે છે તે ઉપરથી મેરતુંગના લખાણને આધાર મળે છે. આ ગામ સિદ્ધરાજના વારામાં ગૂજરાતમાં જેવું ઘણુંજ આબાદ હતું તેવુંજ આજે પણ છે. અને એતીવાડી કરવામાં આગેવાન એવા કૈડવા કણુખીની શાતિનું તે મુખ્ય સ્થાન છે. રાત્રિની વેળાએ ગામડિયાઓ ત્યાંની પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ એકઠા મળ્યા હતા તેમાં સિદ્ધરાજ, મહારાષ્ટ્રથી સોમનાથની યાત્રા કરવાને આવેલા એક યાત્રાલુનો વેશ લઈને બળી ગયો. તેવામાં તેના સદ્ગુણનાં, તેની વિદ્યા વિષેની પ્રીતિનાં, તેના ચાકરોની સાથે માયાળુપણાથી વર્તવાની ચાલનાં, અને સારી ચાલણીથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા વિષેનાં વખાણુ થતાં તેણે સાંભળ્યાં. ઊંઝાના ગામડિયાઓને પોતાના રાજ સંબંધી માત્ર એકજ ખામી જણાઈતે વિષે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે “આપણા “રાજની પછવાડે ગાદિયે બેસવાને કુંવર નથી એટલા આપણે અભાગિયા “છિયે.” બીજે દિવસે સવારમાં, ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો પોતાના રાજની ભેટ લેવા માટે રાજતંત્ર આગળ ગયા; પણ રાજને આવવાને વાર હતી તેથી દરબારના કારભારિયોએ મના કરી છતાં પણ પાસે પાથરેલી રાજગાદીનો મર્તબો નહિ સાચવતાં તેઓ સુંવાળી ગાદિયે ઉપર, પોતાને ઘેર બેસે એવી રીતે બેસી ગયા. પણ કોઈ ઉંચી પદવિના રજપૂતમાં સાદાર્થ હોય અથવા તેવી સાદાર્થ તે બતાવે તે કરતાં સિદ્ધરાજમાં વધારે સાદાર્થનો ગુણ ધર્મરે મૂક્યો હતો, અને વળી આગલી રાત્રે જે વાત બની હતી તેથી કરીને હમેશાંના કરતાં તે વધારે ઝીણો સમ્યાચાર બતાવે એમ નહતું, તેટલા માટે તે લોકોને

જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેસી રહેવા દીધા અને મર્યાદાનો આવો અચરજ ઉપજાવે એવો ભંગ થયો તેથી ચોપદાર ઇત્યાદિને ઘણું વિસ્મય લાગ્યું.

એક બીજા સમયને વિષે સિદ્ધરાજ માળવેથી પાછો આવતો હતો ત્યારે “કાઈનાથી સામા થઈ લડી શકાય નહિ” એવા ભીલના ટાળાએ તેને રસ્તામાં અટકાવ્યો. તે સમયે તેનો પ્રધાન સ્નાતુ ગૂજરાતથી સેના લઈને તેમની સામે આવ્યો અને પોતાના રાજને માટે રસ્તો કરાવી આપ્યો.

ગૂજરાતના આ મહાન રાજા વિષે તેનો વધારે વૃત્તાંત લખવા અમારી પાસે બીજાં સાધન નથી એટલે તેનાં વર્ણન લખનારનાં સ્વસ્તિવાચન માત્ર અત્રે ઉતારી લઈએ છીએ.

ગાથા-સો જયઃ કૂચ્છરહો તિલ્લયણ, મજ્જમ્મિ જેસલ નરિન્દ્રો,^૧

છિન્ન રાયંવસ, ર્હ્વં છતં કયં જેણ. ૧

“ત્રણે લોકના શરવીર રાજાઓમાં મુખ્ય, અને જોણે સર્વે રાજવંશિ-યોનો નાશ કરીને, એકછત્ર નીચે આખું જગત્ આણી દીધું એવા જય-“સિંહ નરેન્દ્રનો જય થાઓ.”

મહાલયો મહાયાત્રા, મહાસ્થાનં, મહાસરઃ ।

યત્ કૃતં સિદ્ધરાજેન ક્રિયતે તત્ત્વ કેનચિત્ ॥

“મ્હોટી મ્હોલાતો, મહાયાત્રા, મ્હોટાં સ્થાન, મ્હોટાં જળાશય સિદ્ધ-“રાજે કત્યાં. તેની બરાબરીનાં બીજા કાષ્ટે કત્યાં નથી.”

માત્રયાપ્યધિકં કિંચિન્ન સદ્ગન્તે જિગીષવઃ ।

હતીવ ત્વં ધરાનાથ ધારાનાથમપાકૃયાઃ ॥

“તે યશલોભી એવો કે, પોતાનો બરાબરિયો માત્ર એક કાનાએ “કરીને વધારે અડિયાતો હતો માટે ધરાનાથે (પૃથ્વીપતિએ) એટલે સિદ્ધરાજે “ધારાનાથનો (માળવાની રાજધાની ધારાનગર છે તેના રાજાનો) નાશ કત્યો.”

માનં શુદ્ધ સરસ્વતિ ત્રિપથગે સૌભાગ્યભર્ગો ત્યજ,

રે કાર્ત્તિદિ તવાફલા કુટિલતા રેવે રક્તસ્યજ્યતામ્ ।

શ્રીસિદ્ધેશ્વરપાણપાટિતરિપુસ્કંધોચ્છલચ્છોણિત-

સ્રોતોજાતનદી નવીનવનિતા રકાંડધિર્વર્તંતે ॥

૧ સ જયતુ કુટોચ્છેદકઃ ત્રિભુવનમધ્યે જયસિંહનરેન્દ્રઃ ।

છિન્ન રાજવંશં છત્રં કૃતં યેન એકચ્છત્રં રાજ્યમ્ ॥

૨ ધરિણ્યામ્ તત્કરોતુ કઃ આવો પાઠ પછી છે તેનો અર્થ એ છે કે સિદ્ધરાજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં બીજું કાશ્ચ કરશે ?

“ઓ ! સરસ્વતિ, તું માન મૂક; ઓ ! ગંગા ! તું તારા સૌભાગ્યપણાને
“મર્વ તણ દે; ઓ ! થમુના ! તારી કુટિલતા નિષ્ફળ છે; ઓ રેવા ! તું તારો
“વેગ તણ દે, કેમકે શ્રી સિદ્ધરાજે પોતાની તરવાર વતે શત્રુઓને ચ્છેદ કર્યો
“છે તેના લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલી નવીન વનિતા રૂપી નદી સમુદ્રને પ્રિયકર
“થઈ પડી છે.”

સિદ્ધરાજનાં શરીરના રંગ અને ઘાટ વિષે કૃષ્ણાણ નીચે પ્રમાણે
લખે છે:—

“તે ગૌર વર્ણનો હતો, તે શરીરે દુબળો હતો પણ આકાર સારો હતો,
“કાંડા સુધી તેના હાથના પોહોંચ્યા કાળા હતા.”

તેની વર્તણૂક વિષે મેરુતુંગ કહે છે કે—“તે સર્વે સદ્ગુણોના ભંડાર હતો,
“જેવો યુદ્ધમાં તે મહાન્ હતો તેવો જ દયાના કામમાં પણ મહાન્ હતો;
“સેવકોને તે કલ્પવૃક્ષ સમાન હતો.”

“તેનો ઉદાર હસ્ત સર્વેને વિષે મોકળો હતો; તેનાં સંબંધિયો વિષે તે
“મેઘની પેઠે વરસતો; અને રણસંગ્રામમાં તે સિંહના જેવો હતો.”

તથાપિ એ જ ગ્રંથકર્તા એના વિષયાસક્તપણાને માટે એને દોષ દે છે,
અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ જાતની સ્ત્રિયો સાથે એનાં કામચરિત્ર વિષે લખતાં
હિન્દુ વૃત્તાન્તમાં એનો ધિકાર કર્યો છે. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં તેનું અપક્ષ-
પાતપણું હતું તે વિષે તો આગળ લખવામાં આવ્યું છે. તે સારા સ્વભાવ-
નો હોય એમ જણાય છે, અને તેની ખાનગી વેળા પણ આળસમાં ફેલા-
ડતો નહિ તેમ જ રાત્રિની વેળાએ વેષ બદલીને નગરચર્યા જેવાની અને
નાટકશાળામાં અથવા સાંસારિક ગંભીરતામાં ગુપ્ત રૂપે જવા સંબંધીની તેની વાતો
ફેલાવામાં આવી છે. તેનામાં કીર્તિનો લોભ મુખ્ય હતો. તે સંપાદન કરવાનો
તેણે યુદ્ધમાં સ્તુતિપાત્ર પરાક્રમ કરીને પ્રયત્ન કર્યો એ ઉપરથી માત્ર સિદ્ધ
થાય છે એટલું જ નહિ, પણ વળી કવિના ઉપર તેનો પ્રેમ, અને પોતાના
કુળનું રક્ષણ કરવાની અથવા તેમ જો બની શકે નહિ તો તેનું પોતાનું જ
સંભારણું રાખવાની તેની ઉત્કંઠા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કૃષ્ણાણ લખે
છે કે, “એક પણ પુત્ર થવાની તેના મનમાં ધણી ઇચ્છા હતી; અને મહા-
“કવિની તે ધણી ઉત્કંઠા રાખતો, પણ તેની એકે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ;
“તથાપિ પોતાના વંશનો ઇતિહાસ તેણે લખાવ્યો.” અને પોતાનું નામ અંધા-
રામાં રહી બંધ નહિ એ જ તેની ઇચ્છા હતી તેથી તેણે ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર

ઉપર ઉદારતાનો હાથ રાખી લવ્ય દેવાલયો, અને સરોવરો ^૧અંધાબ્યાં, તે એવાં કે તેઓનાં ખંડેર હજી લગી પશુ હૈયાત રહીને સાદા મનુષ્યોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસિયોને વિસ્મય પમાડે છે.^૨

સિદ્ધરાજની વર્તણૂકમાં ગમે તે ખાંપણ હોય, તથાપિ એકંદરે તે હિન્દુ રાજાઓમાં જોઈ પદવિને યોગ્ય છે એમાં કંઈ સંદેહ છે જ નહિ; તે શૂર-વીર, વીર્યવાન, અને સાહસિક રાજા હતો, અને તેનો ઇતિહાસ લખનારાઓ તેને, “ગૂજરાત દેશનો શૃંગાર અને આલુક્ય વંશનો દીપક” કરીને લખ્યું છે તે ધટિત જ લખ્યું છે. તેના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે એકંદર આકારમાં સુમાર આંધી શકાય છે, પણ ખાતરીપૂર્વક વિગતવાર ધારી શકાતું નથી. ખરા ગૂજરાત દેશના રાજ્ય ઉપર તે વનરાજના વારસ તરીકે ખેટો તે પ્રમાણે તેટલો દેશ તેણે મજબૂતાઈથી હાથ કરી રાખ્યો હતો, અને તેની આસપાસ કિલ્લાઓની દ્વાર આવી રહી હતી; તે કિલ્લાઓ કાંઈ થોડા વિસ્તારના કે બળના નહિ હતા. અચળગઢ અને ચંદ્રાવતી તેના પરમાર આશ્રિતોના હાથમાં હતા, તે અણહિલવાડની ઉત્તર દિશાની સીમાના કિલ્લાઓ હતા: મોંઢેરા અને ઝીંઝુવાડા પશ્ચિમમાં હતા, અને ચાંપાનેર અને ડભોઈ પૂર્વમાં હતા. તે સાથે બીજા કિલ્લાઓ પણ હતા તે ઉપર સિદ્ધરાજની ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, અને તેના કોટપાળો તેમાં વસતા હતા; પણ તેઓને હસ્તગત જે ક્ષેત્ર પ્રદેશ આવ્યો હતો તે વિજય પામતા સિંહ(જયસિંહ)ની માત્ર બાંહેડી હતી. મૂળરાજ અથવા પહેલા સીમદેવના વારામાં તેઓના હાથમાં

૧ રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં કરેલાં જહેર કામો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

ડભોઈનો કિલ્લો અને તેને ચાર ચાર માઈલને અંતરે ધર્મોદા વીશાઓ, કપડ-વંજમાં કુંડ, ધોળકામાં માલવ્ય સરોવર, રૂદ્ર મહાલય, તથા દેરાં; રાણીની વાવ, સહસ્રલિંગ સરોવર, સિંહોરના કુંડો, સાયલાનો કિલ્લો, દશ હજાર દેરાંનો દશાસહસ્ર, વીરમગામનું સુન તલાવ, દાધરપર, વઢવાણ, અનંતપર, ને ચુબારીના ગઢો; સરધર તલાવ, જિંઝુવાડા, વીરપર, ભદ્રલા, વેર્સાગપર, ને થાનના ગઢો; કુંડોલા, ને સિન્હિજકપુરના મહેલો; દેદાદ્રનો કીર્તિસ્થંભ, જેતપુર, અને અનંતપુરના કુંડો એ સર્વે સિદ્ધરાજે બનાવ્યાં છે. ૨. ઉ.

૨ લાઈ બેકન લખે છે કે, “જોકરાં વિનાનાં માણસોએ સારામાં સારાં કામ કરેલાં અને પાયા નાંખેલા જોવામાં આવશે, તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે તેઓના શરીરની પ્રતિમા બતાવવાને તેઓ ક્ષેત્ર થાય નહિ ત્યારે તેમના મનની પ્રતિમા બતાવવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.”

જેટલું રાજ્ય હતું તે કરતાં જ્યસિંહના વારામાં કેઈ પ્રકારે ઓછું થયું ન હતું. તે ઉપરથી તેની ઉત્તર સીમા, આશુની પેલી પાર ઝાલોરની પડોશ મુધી જઈ અડેલી અને તેમાં કચ્છ^૧ તો આવી ગયેલું હતું. આપણે જોયું કે સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં તેની આજુ વર્તીઈ હતી, અને દક્ષિણમાં તેનું રાજ્ય ઠેક દક્ષિણ દેશમાં વિસ્તાર પામ્યું હતું અને મેરુતુંગ ફેરે છે કે કે-લાપુરના^૨ રાજાને તેણે ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. કનોજના રાજાઓ સાથે તેને

૧ મૂળરાજે જાપા કુલાણીને માર્યો ત્યાર પછી કચ્છ આણંદ્ય વંશમાં આવ્યું છે. વળી ભીમદેવના સમયમાં પણ તેમને તાબે હતું એમ ભીમદેવનું એક તામ્રપટ સંવત્ ૧૦૮૬ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ નું છે તે ઉપરથી જણાય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે, કચ્છ મંડળ માંહેલા વણીસકમાંથી આવી રહેલા આચાર્ય મંગળ શિવના પુત્ર અન્યપાળને મસૂરા ગામ આપ્યું છે. એ મસૂરાનું હાલનું સ્થાન મુકરર થઈ શકતું નથી. તેમ જ સિદ્ધરાજનું રાજ્ય પણ કચ્છમાં હતું, તેનું પ્રમાણ બદ્રેસર માંહેલા એક શિલાલેખથી મળી આવે છે. સદૃશ શિલાલેખ સન ૧૧૩૯ (સંવત્ ૧૧૯૫ આષાઢ શુદ્ધ ૧૦ રવેર)ની મિતિનો છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે-હાહાક તે વખતે સિદ્ધરાજનો પ્રધાન હતો અને કચ્છ બદ્રેશ્વરમાં તે વખતે સ્થાનિક રાજ્યકર્તા મોટા રાજા આસપાળનો કુંવર કુમારપાળ હતો. કારણ કે એ બાંગેલો શિલાલેખ જેની ૫-૬ લીટિયો વાંચી શકાય તેવી છે, તે ઉપરથી એ લેખ રાજા આસપાળના કુંવર કુમારપાળે બાંધેલ કુમારપાળેશ્વરના નવા દેરામાં ને ઉદયેશ્વરનાં જૂનાં દેરામાં પૂજા કરવાનો હક્ક ઔદીચ્ય શ્રાક્ષણોને લખી આપેલો જણાય છે. ૨. ઉ.

૨ શિલાર (શિલાહાર) અથવા કૌલાપુરના મહામંડળેશ્વર, કલ્યાણના સોલંકિયાના વંશપરંપરાના મુખ્ય જમીનદાર હતા. રાષ્ટ્રલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પુસ્તક. ૪ થાને પૃ. ૪, ૩૩ મે, અને ટ્રાન્ઝાક્શન્સ આફ ધી ઍસ્ટ એશિયન સોસાયટીના પુસ્તક ત્રીજાને પૃ. ૩૬૪ મે નવી આવૃત્તિ પૃ. ૪૧૩. વળી જુવો રા. ગો. ભં. દક્ષિણેના ગ્રામીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૧-૧૨૫.

આ સમયે કૌલાપુરની ખંડાલા શાખાનો રાજા બીજો જોવા હતો. તે વંશની કેક હકિકત નીચે પ્રમાણે છે:—

વિલાધરના રાજા જિમૂતકેતુનો પુત્ર જિમૂતવાહન જેણે શંખચુડ નામનો જીવ જગાર્યો હતો, તેના વંશજ શિલાર અથવા શિલાહાર નામના મહામંડળેશ્વર ફેરવાયા; તેઓ વળી તમરપુરવશાધીશ્વર પણ ફેરવાતા હતા. શિલાહારાસ્વવંશોડયં તગેશ્વર મૂમુતામ્. આ શિલાહારોના ત્રણ વંશ થયા છે, તેમાં ત્રીજા વંશના રાજાઓ કૌલાપુર, મિરજ કહાંઈ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા. પછી તેમણે કેટલેક કાળે દક્ષિણ કોંકણ પોતાના રાજ્યમાં વધારી લીધું હતું. તેમની વંશાવલિ આ પ્રમાણે છે:—૧ જતિગ, ૨ નાથિમ, ૩ અન્દ્રાદિલ (અન્દ્રરાજ), ૪ જતિગ બીજો, ૫ ગૌચારક, (ગૂવલ ૧ લો, કીર્તિરાજ, અને અન્દ્રાદિલ, એમ ત્રણ બાઈ હતા.), ૬ મારસિંહ, એના પુત્રો ગૂવલ

લડાધ્યો થઈ હતી, અને તે વેળાએ તેણે ગંગા નદીના જળમાં પોતાની તરવાર ધોઈ હતી એવું મંદ આરોહ સૂચવે છે; તે સાથે વળી સર્વત્ર જય મેળવવાની જે તેની ધારણા હતી તેની સામે તેનો અટકાવ કરવાને મેવાડ અને અજમેરના રાજાઓએ સંપ કચ્ચો હતો એવું લખે છે. પ્રસિદ્ધ ચિતોડના એક લેખમાં લખ્યું છે કે, “જયકાશમાં તેનું અંગ જડી દીધું હતું, અને તેનાં કૃત્ય પૃથ્વીના પડ ઉપર ગાળ રહ્યાં હતાં.” વળી તે દેશોના ઇતિહાસ લખનાર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે તેનું નામ અને તેનાં પરાક્રમ રજપૂત-સ્થાનના એકેએક રાજ્યના ઇતિહાસમાં નોંધાયાં છે.

સિદ્ધરાજે^૧ ઈ. સ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩ સુધી ઓગણપચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

ખીજે, લોજ પેહલો, ખજાલ અને ૭ ગડરાહિત્ય; આ છેલ્લાનો કુંવર ૮ વિજયાઈ, તેનો ૯ લોજ ખીજે. એના લેખ શક ૧૧૦૧ થી ૧૧૨૭ સુધીના મળે છે. જાદવ સીંધણે ભગભગ શક ૧૧૩૬ (ઇ. સ. ૧૨૧૪)માં શિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય છીનાવી લીધું છે.

૧ સિદ્ધરાજ વિ. સં. ૧૧૯૯ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) ના ઇર્ષિક શુદ્ધિ ૩ ને દિવસે દેવ થયો. મયલુદ્ધ દેવી સગર્ભા થઈ હતી તેવામાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે “જાણે મારા મુખમાં સિંહ પેઠા.” આ ઉપરથી સિદ્ધરાજનું નામ જયસિંહ પાડવામાં આવ્યું અને કદાપિ સ્વપ્નાના આ સિંહનો ખનાવ સ્મરણમાં રહેવા માટે, પછવાડેથી તેણે સિંહ સંવત્ ચલાવ્યો હોય એમ કલ્પના થઈ શકે છે.

જે મહા પરાક્રમી અધિરાજ થાય તેના નામથી સંવત્સર પ્રવર્તે છે. સંવત્ ૧૧૭૦ એટલે ઈ. સ. ૧૧૧૪ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી “સિંહ સંવત્સર” આપાટ શુદ્ધિ ૧ થી ચાલેલો જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રા'ખેંગરને તેણે જિત્યો અને સ્થાનન- (સાનન)ને ત્યાંનો ઇંડાધિપતિ (ઇંડનાયક) કરાવ્યો. ત્યાર પછી તે પ્રાંતમાં આ સંવત્સરનો પ્રચાર થયેલો છે. આ સાનને સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખર્ચાને જે દેર બંધાવ્યું છે, તેનો સંવત્ ૧૧૭૬ નો છે તેમાં સિંહ સંવત્સર નોંધ્યો નથી. તેથી ત્યાર પછી સુમારે છ વર્ષે સારો જમાવ થયા પછી આ સંવત્સર તેણે પ્રવર્ત્યો છે. અને પછી કુમાર-પાળ થયો તેના સમયમાં આ સંવત્સરનો પ્રચાર થયો; તે ઉપરથી કુમારપાળે તે નવો ચલાવ્યો, એમ અભયતિલક સૂરિયે પોતે સં. ૧૩૧૨ માં દ્વયાશ્રયનું પુનરાવર્તન કર્યું તેના ૨૦ મા સર્ગમાં જણાવ્યું છે. મંગળપુર અથવા જે હમણાં આંગરોળ રહેવાય છે, તેમાં સોઠલ નામની વાવ છે, તેના લેખમાં આ સિંહ સંવત્સર ૩૨, વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૨ લખ્યા છે. તે લેખ પ્રાચીન છે, તેથી એ ઠેકાણે વાવ હશે તે પડી જવાથી ફરીને ત્યાં જ વિ. સં. ૧૩૭૫ માં રાઓશ્રી મહિપાળ દેવના રાજ્યમાં સોઠ જાતિના વલી સોઠલે આ વાવ (પાદશાહ સલીમશાહના રાજ્યમાં) કરાવી છે, એમ હાલનગરના પ્રાચીન શોધસંગ્રહ ઉપરથી જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૧.

કુમારપાળ.

સિદ્ધરાજને પુત્ર હતો નહિ તેથી, લીમદેવને યજ્ઞકલા દેવીના પેટનો દ્વેષરાજ કરીને કુંવર હતો અને જે કર્ણ સોલંકી રાજનો ઓરમાઈ ભાઈ

શ્રીસિદ્ધરાજના પછી અદ્ભુત મહિમાવાળો અને પુણ્ય કરીને જેનો ઉદય નિશ્ચય થયો છે એવો કુમારપાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં શ્રી મૂઢિલવંશમાં પ્રભૂત ગરિમાધાર(બહુ મહતાનું સ્થાન)ધરામંડન શ્રીસાહાર થયો તેનો પુત્ર ચૌલુક્યાંગનિ મૂઢક (ચૌલુક્યના અંગનો રક્ષક) અને વિખ્યાત એવો સહનિગ નામ થયો. તેના પુત્રો પૃથ્વીમાં બળવાન અને સૌરાષ્ટ્ર દેશની રક્ષા કરવામાં સમર્થ થયા. તેમાંથી સોમરાજ હતો. તેણે પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી પ્રભાસપાટણના સોમનાથના દેરાના ચોકમાં દેરૂં બંધાવી તેમાં “સહનિગેશ્વર”ની સ્થાપના કરી છે. તેના બીજા દીકરા મૂઢક હતો, તેણે સહનિગેશ્વરની પંચોપચાર પૂજાને અર્થે મંગળપુર એટલે મંગલેશ્વરની દાણ લેવાની આંડવી ઉપર પ્રતિ દિવસના કેટલાક લાગા કરાવી આપ્યા છે. એ લેખનો કાળ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૨ આશ્વિન વદિ ૧૩ સોમવાર સાથે સિંહ સંવત્ ૩૨ છે. અણહિલવાડની ગાદીનો પ્રભાવ રહ્યો ત્યાં સુધી આ “સિંહ સંવત્સર” ચાલેલો જણાય છે. અર્જુન દેવના સમયનો વેરાવળનો લેખ છે. તેમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૦, વલ્લભી સંવત્ ૯૪૫, સિંહ સંવત્ ૧૫૧ છે. ચૌલુક્ય મહારાજ અર્જુન દેવના રાજ્યમાં તેના મોટા કારભારી રાણક આલ દેવ હતા. ત્યારે સોમનાથ પાટણમાં પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી પરમ વીરભદ્ર તથા મહંશ્રી અભયસિંહ આદિ પંચકુળની પ્રાપ્તિ માટે અમીર શ્રી કુકુત્તીન રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે કંઈ કામ માટે હરમુજ દેશનો બોલે અણુ આદિમનો દીકરા પીરોજ તેણે મસીદ કરાવી વગેરે હકીકત તથા હિજરી સને ૬૬૨ છે, એમ બાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ ઉપરથી જણાય છે. આમ છતાં પણ આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે, ચૌલુક્ય વંશના લોળા લીમ આદિનાં તામ્રપટ્ટામાં એકલો વિક્રમ સંવત્ કોતરવામાં આવેલો છે. આ ઉપરથી નક્કી થઈ શકતું નથી કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ ઉપરથી સિંહ સંવત્સર ચાલ્યો કે કોઈ બીજાના નામથી. બીજા કોઈ સિંહ નામધારી બોળવા જઈએ તો પોરબંદરના એક લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના મંડળેશ્વર સિંહનું નામ આવે છે, અને તેના કામ ઉપરથી સિંહ સંવત્સર ચાલ્યાનું કહેવાય છે. પણ સંવત્ ૧૧૭૦ માં તો સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્ર પોતાના સ્વાધીનમાં કચ્છ હતું તેવા સમયમાં કોઈ બીજાને સંવત્સર ચલાવવા કે એવો સંભવ જણાતો નથી, તો પછી એવા ક્ષુદ્રક સિંહે સિંહ સંવત્સર ચલાવ્યો હોય એવો સંભવ જણાતો નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવા માટે એક ગામ વસાવી તેનું નામ સિંહપુર પાડ્યું તેવી રીતે નવા સંવત્સરનું નામ સિંહ સંવત્સર સ્થાપન કર્યાનો સંભવ વધારે બંધબેસતો જણાય છે. ૨. ઉ.

૧ એક પુસ્તકમાં બઉલા એવું નામ છે તે બકુલાનો અપભ્રંશ છે, એમ છતાં એકરૂંડે તેનું નામ અહલાદેવી લખ્યું છે તે કદાપિ બ નો જ વંચાયાથી ફેરફાર થઈ

થતો હતો તેના વંશમાં ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પૌત્ર અને દેવપ્રસાદનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ^૧ કરીને હતો તેને ત્રણ કુંવરો ને બે કુંવરીયો હતી. કુંવરનાં નામ મહીપાલ, કીર્તિપાલ અને કુમારપાલ હતાં; કુંવરીયોનાં નામ પ્રેમલદેવી અને દેવલદેવી હતાં. પ્રેમલદેવી કાન્હડદેવ (ઉર્ફે કૃષ્ણદેવ) બહેરે પરણી હતી, તે જયસિંહનો સેનાધિપતિ હતો; દેવળદેવીને કાશ્મીરનો^૨ રાજા પરણ્યો હતો.

મેરુતંગ લખે છે કે, સામુદ્રિક રાજવેત્તાઓએ સિદ્ધરાજને કહ્યું હતું કે, તમારા પછી કુમારપાલ ગાદિયે બેસશે. તથાપિ તે નીચા કુળનો હતો માટે સિદ્ધરાજને એ વાત ગમી નહિ અને તેને મારી નાંખવાનો તે નિરંતર લાગ ખોળ્યાં કરતો હતો. કુમારપાલ નાશી ગયો અને તાપસનો વેષ ધારણ કરીને પરદેશમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી ફરતો ફર્યો. તે જ્યારે અણહિલવાડે પાછો આવ્યો ત્યારે શ્રી આદિનાથના અપાસરામાં નિવાસ કર્યો. સિદ્ધરાજે પોતાના પિતા કર્ણના શ્રાદ્ધને અવસરે પોતાની શ્રદ્ધા અતાવવા માટે સર્વે તપસ્વિયોને અર્ધપાઘ પૂજા કરવા સારૂ એકઠા કર્યા હતા; તેમાં કુમારપાળ તાપસના પગનું પ્રક્ષાલન કરતાં તે તેને કમળના જેવા સુંવાળા લાગ્યા અને ઉર્દ્ધ્વે-ખાઓ અને બીજાં લક્ષણ જેવા ઉપરથી તેની ખાતરી થઈ કે આ પુરૂષના

મથો હોય એમ કદપના ચાલે છે. અહલા દેવી નામે એક રૂપવતી પદ્યાંગના પાટણમાં રહેતી હતી. તે વારાંગના છતાં ગુણવતી હતી. અને ધર્મમર્યાદા એવી પાળતી હતી કે પતિવ્રતા સ્ત્રી પણ તેને પૂહોંચે નહિ. મૂળરાજે તેનાં આવાં વખાણ સાંભળીને સવા લાખ રૂપિયાની કઠારી સેવકો સાથે મોકલીને તેને (મુદતી) ઘરેણે રાખી. પછી બીજે જ દિવસે મૂળરાજને આજ્ઞા નિતવા જવું પડ્યું ત્યાં બે વર્ષ રોકાયો એટલી તેની ગેર-હાજરીની મુદતમાં તેનાં વખાણ યતાં હતાં તે પ્રમાણે જ નિયમપૂર્વક રહી, તેથી રાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો, અને પોતાના અંતઃપુરમાં તેને હાખલ કરી. આ અહલા દેવીને હરિપાલ નામે પુત્ર થયો તે જ ક્ષેમરાજ.

૧ ત્રિભુવનપાળની કાશ્મીર દેવીથી તેને ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થઈ હતી.

૨ રાસમાળાનો કર્તા કૃષ્ણજી લખે છે કે:—

(હરિગીતનાં બે ચરણ.)

इक पुत्री प्रेमलनामसो, जयसिंह सेनापति वरी,

काश्मीरदेशाधिपके कर पुत्री देवलकुं धरी. ૧૭

આ ઉપરથી દેવલદેવીને કાશ્મીરના રાજા બહેરે પરણ્યાનું લખ્યું છે, પણ ખરું જોતાં તે ત્રિભુવનપાળની કાશ્મીરની રાણીની તે પુત્રી હતી તેને ખદલે તે કાશ્મીરની રાણી એમ સરતચૂક થઈ ગયેલી જણાય છે, કેમકે દેવલદેવીને શાકંભરીના આત્ર અથવા અર્જુનરાજ સાથે પરણાવી હતી તે વિષે હવે પછી વૃત્તાન્ત આવશે.

ભાગ્યમાં રાજ્ય કરવું સંભવું છે. કુમારપાળ, રાજના મુખ ઉપરથી વર્તી ગયો કે રાજ્યએ મને ઓળખ્યો, તેથી પોતાનો વેષ બદલીને પોતાને દેવલી (દેવસ્થલી) ગામ સત્વર જતો રહ્યો. કર્ણુ રાજ્યએ તેના દાદા દેવપ્રસાદને જે ગામ આપ્યું હતું તે જ આ ગામ હતું. એને આલવાને પછવાડે માણસો મોકલ્યાં હતાં તેથી ત્યાંના આલિંગ (ઉર્ફે સાબન) કરીને એક કુંભાર હતો તેણે તેને વાસણ પકવવાની નિમા હતી તેમાં ઘાલી દીધો. અહિંથી લાગ જોઈને કુમારપાળ નાઠો તો ખરો પણ એક ખેડુત હુડા દૂહોતો હતો તેણે તેને ખેતરની વાટે ઝીંટવાને માટે કાંટાનાં આંખરાં એકઠા કર્યાં હતાં તેના ઢગલામાં જે સંતાડી દીધો હોત નહિ તો તેની પછવાડે આલનારા ઢગભગ આવી પહોંચ્યા હતા તે તેને પકડી પાડત. રાજના માણસો પગલું ફહાડતા ફહાડતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ પેઠો હતો ત્યાં આવ્યા ને તપાસ કરી, તેમાં જે ઢગલામાં તેને ઘાલ્યો હતો તે પણ આલવતી તપાસી જોયો. તથાપિ જેની ઓળ કરવાની હતી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે આ ટેકાણે વધારે શોધ કરવાનું છોડી દધને તેઓ ધરભણી પાછા વળ્યા. ખીજે દિવસે ખેડુતે કુમારપાળને સંતાજો હતો ત્યાંથી ફહાડ્યો એટલે વળી ત્યાંથી તે નાઠો. આગળ જતાં થાક્યો ત્યારે તે એક ઝાડની છાયા નીચે થાક ખાવાને બેઠો. ત્યાં તેના જોવામાં એક ઉંદર આવ્યો તે પોતાના દરમાંથી એક પછી એક એવા એકવીસ રૂપિયા બાહાર લાવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના દરમાં જેટલા રૂપિયા હશે તેટલા ફહાડી રહ્યો એટલે પાછો દરમાં લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કુમારપાળે ધસીને જેટલા રૂપિયા બાકી રહ્યા હતા તેટલા લઈ લીધા, અને આ પ્રમાણે ચમત્કારિક રીતે, સાધન મળ્યું એટલે પ્રવાસ કરતો આગળ ચાલ્યો. જતાં એક વાણિયાની સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી તેની સાથે ગાડિયો ને ચાકરો હતાં, તે પોતાને સાસરેથી પિયર જતી હતી. થાક ખાવાને માટે તે સર્વેએ રસ્તાની બાજુએ ઢાળો કર્યો હતો. કુમારપાળે ખાધાપીધા વિના ત્રણ દિવસ સુધી ચાલચાલ કર્યું હતું અને ભૂખ કડકડીને લાગી હતી તેથી માણસો ખાવું ખાતાં હતાં તેમની પાસે હાજરી કરવાનું માગ્યું, એટલે તેઓએ તેને સત્કારપૂર્વક ખાવાનું આપ્યું.

૧ એ ખેડુતનું નામ ભીમસિંહ હતું. કુમારપાળે તેને વચન આપ્યું કે સમય આવતાં તમારા આશ્રયનો બદલો હું વાળી આપીશ.

૨ આ સ્ત્રી ઉદમ્બર ગામની રૂઢેવાશી હતી અને તેનું નામ દેવાશ્રી (શ્રી દેવી) હતું. કુમારપાળે તેને બહેન તરીકે ગણવા વચન આપ્યું.

દેશમાં ધણે આધે પ્રવાસ કરતો^૧ કરતો તે આખરે સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતમાં આવી પહોંચ્યો. અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર ખાવા સાર ગયો. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે મંત્રી તો પૌષધશાળામાં ગયા છે એટલે પોતે ત્યાં ગયો. ત્યાં ઉદયનને હેમાચાર્યના ભેગો દીઠો. આચાર્યે કુમારપાળને દીઠો કે તરત તેને આખા દેશનો હવે પછી થનારો રાજ કહીને બોલાવ્યો. કુમારપાળ પોતાની તે વેળાની સ્થિતિ જોઈને અને જે બચમાં તે હતો તેનો વિચાર કરીને બોલ્યો કે આવું બવિધ્યકથન તો મનાય નહિ એવું છે, પણ હેમાચાર્યે ફરીથી ખાતરી કરીને કહ્યું, ત્યારે કુમારપાળે કાલ આપ્યો કે જો તમારૂં બવિધ્ય ખરૂં પડશે તો હું જૈન ધર્મ પાળીશ. પછી ઉદયન મંત્રિયે પૈસા અને જોઈતો સરસામાન આપ્યો^૨ તે લઈને કુમારપાળ માળવે ગયો, અને કુડગેશ્વરના પ્રાસાદમાં એક પથ્થર ઉપર નીચે લખેલી મતલબનો લેખ વાંચીને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો:—

ગાથા—પુણે વાસ સદસ્તે સયન્મિવરિસાળ નવનવહ કલિયે

હોહી કુમર નરિન્દો તુહ વિક્રમરાય સારિચ્છો

“પવિત્ર ૧૧૯૯ મું વર્ષ વીસા પછી હે! વિક્રમરાય! કુમારપાળ રાજ થશે, તે તારા જેવો થશે.”

૧ રસ્તામાં કુમારપાળનો બોસરી નામનો મિત્ર મળ્યો. તે સાથે ચાલ્યો. તે ગામડામાં માગી આવી રાજને ખવરાવતો. એમ ચાલતે બંને મિત્રો ખંભાત (સ્તંભતીર્થ) ગયા.

૨ કુમારપાળ ખંભાતમાં હતો તેવામાં તેને પકડવા સિદ્ધરાજનું લશ્કર આવ્યું, તેથી કુમારપાળ હેમચંદ્ર પાસે પાછો આવ્યો. તેને તેણે એક બોધરામાં સંતાડ્યો. ઉપર ખજૂરી વગેરેનાં ડાળખાં ઢાંકી મૂક્યાં. શોધનારા ત્યાં આવ્યા ખરા, પણ કુમારપાળ તેને ન મળવાથી પાછા ગયા. ત્યાંથી કુમારપાળ વટપદપુર (ધણું કરી વડોદરા) ગયો. આંહી ભૂખ લાગવાથી કંદુક નામના વાણિયાની દુકાને ગયો ત્યાં ભુંજેલા ચણાની પૃષ્ઠા ડીધી. અને પૈસા સાથે ન હોવાથી ઉધારે ચણા માગ્યા, વાણિયે તે આપ્યા. ત્યાંથી ભૃગુચંદ્ર (ભરૂચ) ગયો ત્યાં એક જોશીએ તેને એક દેરાની ધ્વજ ઉપર કાળી દેવી નામનું પક્ષી ખેડેલું જોઈ બવિધ્ય કહ્યું કે તમે થોડા વખતમાં રાજ થશો. ત્યાંથી કોલ્હાપુર ગયો ત્યાં તેને એક ચોગીએ ગૂંજરાતની ગાદી મળવાનું બવિધ્ય કહ્યું અને એ મંત્ર શીખવ્યા. ત્યાંથી તે કાંચી અથવા કાંચિવરમ ગયો. ત્યાંથી કાલવળપટ્ટન ગયો. (એ ધણું કરી કોલમ અથવા કિવલોન હશે.) ત્યાંનો રાજ અતાપસિંહ તેને મ્હોટા ભાઈ તરીકે માન દઈ શહેરમાં લાવ્યો અને તેના માનમાં શિવનું કુમારપાળેશ્વર નામનું હેરૂં આંધું તથા તેના નામનો સિક્કો પાડ્યો. ત્યાંના રાજાની રજ લઈ કુમારપાળ ચિત્રદૂટ અથવા ચિતોડ ગયો અને ત્યાંથી કુમારપાળ ઉજ્જન ગયો. ૨. ઉ.

તે જેવામાં માળવામાં હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે સિદ્ધરાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે. એટલે ગૂજરાત જવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ પેટ ભરવાને પૂરું સાધન હતું નહિ તેથી અણહિલવાડ જઈ પૂહોંચતાં તો તેને વાટમાં ઘણાં સંકટ આવી પડ્યાં.

એક કંદોઈએ દયા આણીને તેને ખાવાનું આપ્યું તે ખાધને કુમાર-પાળ પોતાના બનેલી કાન્હડદેવને ઘેર ગયો. સિદ્ધરાજે પોતાના મરણ પૂહેલાં તેના પ્રધાન અને કારભારિયોને બોલાવીને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સમ ખવરાવ્યા હતા કે મારી પાછળ કુમારપાળને ગાદી ઉપર બેસારવેા નહિ. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. કાન્હડદેવે સમ ખાધા હતા કે નહિ તે જણાયું નથી, પણ કુમારપાળ આવ્યાના તેણે સમાચાર સાંભળ્યા કે તરત જ પોતાની હવેલીમાંથી બહાર આવીને તેને આદરમાનથી મળ્યો, અને તેને પોતાની આગળ ચલાવીને ઘરમાં લઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં પોતાના ચાકરોને એકઠા કરીને તે કુમારપાળને દરબારમાં લઈ ચાલ્યો. રાજાની પછવાડે કાને ગાદિયે બેસારવેા તે નક્કી કરવાને, કાન્હડદેવે (કૃષ્ણદેવે) મહાન્ સિદ્ધરાજના આસન ઉપર પ્રથમ એક કુંવરને તે પછી બીજાને બેસાર્યો તે કદાપિ, કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળ અને કીર્તિપાળ હશે. ખુદો તેના બાપલા પોપાક ઉપરથી સર્વની નજરમાં ઉતર્યો નહિ એટલે તેને ખાતલ કરવામાં આવ્યો. બીજા કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને એકઠા મળેલા કારભારિયોએ પૂછ્યું કે, “જયસિંહ અરાડ” દેશ

૧ કળટિ ^૧ ગૂર્જરે ^૨ લાટે ^૩ સૌરાષ્ટ્રે ^૪ કચ્છસૈન્ધવે ^૫ ॥

^૭ ઝઘાયાં ^૮ ચૈવ ^૯ મર્મ્મેયાં ^{૧૦} મારવે ^{૧૧} માલવે તથા ॥ ૧ ॥

^{૧૨} કૌટ્લે ^{૧૩} ચ ^{૧૪} મહારાષ્ટ્રે ^{૧૫} કરીરે ^{૧૬} જાલન્ધરે ^{૧૭} પુનઃ ॥

^{૧૮} સપાદકક્ષે ^{૧૯} મેવાલે ^{૨૦} લીપામીરાલ્યયોરપિ ॥ ૨ ॥

૭ ઉચ્ચ-મુલતાનની નેત્રલ કાણુની દક્ષિણમાં ૭૦ માઇલ ઉપર પંચનદના પૂર્વ કિનારા ઉપર ભાવલપુર સ્ટેટમાં જ્યાં સતલજ નદી સિંધુ નદીને મળે છે તે ઠેકાણાનું પ્રાચીન નગર. હવણાં શિકુણકોટ આગળ ચીનાબ નદીનો સિંધુ સાથે સંધાગ થાય તેને બદલે તૈમુર અને અફઘનના સમયમાં ત્યાંથી ૬૦ માઇલ ઉપર ઉચ્ચ નગરની સામી બાબુએ થતો હતો. હાલના ચાલતા સૈનાની શિરઆતથી સિંધુ નદિયે પોતાનો માર્ગ બદલી નાંખ્યો છે અને અગ્નિકાણુની દક્ષિણમાં બેતો બેતો જઈને પોતાના બાના માર્ગને શિકુણકોટ આગળ ફરીને મળતો જાય છે. આ પ્રમાણે ફેરફાર થવાથી ઉચ્ચથી ૨૦ માઇલનું ઊંટું પડી ગયું છે. જહલમ અને ચીનાબના સંમળથી પશ્ચિમમાં

મૂકીને ગયા છે તેનું રાજ્ય કેવા પ્રકારે ચલાવશો ?” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “તમે કહેશો તેમ તમારી સલાહ પ્રમાણે.” સામંતોના કાનમાં સિદ્ધરાજના વીર્યવાન અવાજની આજ્ઞાઓ પડી ગયેલી હતી તેથી આ કુંવરનું કહેવું ધણું રહ્યું અને પોત્યું જણાયું તેથી એને પણ પસંદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી કુમાર-પાળ બેઠો. તેને પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, એટલે એકાએક ચમકી ઉઠી પગે થયો ને તેની આંખો શરના જુસ્સાથી લાલ અગ્નિ જેવી કરી દેતેકને તરવારને મ્યાનમાંથી અર્ધી ખેંચી કહાડી. તે વેળાએ ધન્ય ધન્યના અવાજથી રાજસભા ગાજી ઉઠી, અને કાન્હડદેવે તથા ગૂજરાતના ખીજા

થોડે છેડ ઉચ્ચ નામની જગ્યા આજે પણ છે. ઉચ્ચ અથવા ઉછ નામ ઉત્તર હિન્દુ-સ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચ નગર જેનું મુખ્ય શહેર એવા દેશને ઉચ્ચ દેશ કહ્યો જણાય છે.

૮ અગ્ર્યુરા—સિંધના કરાંચી જિલ્લામાં પ્રાચીન નગર હતું. તેની આસપાસ કાટ હતો, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો હતાં. જુસલમાનોએ ઈ. સ. ૭૧૧ ના હુમલામાં તોડી નાંખ્યાં. આજે પણ એ ઠેકાણેના લોકો દેવલ, દેબલ, દાવળ એવા નામથી તેને ઓળખે છે.

આ નગર જેનું મુખ્ય સ્થાન હતું તે દેશ તે અંબેરા, લંબેરા, હોલો બોધયે.

૧૪ જલંધર—ખંભળ દેશમાં આવેલો એક પ્રદેશ. તે સમયે ભૂદો દેશ હતો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૨, ૧૮૧ ચોરસ મૈલ ગણવામાં આવ્યું છે એની ઈશાન કોણમાં હોશિયાર-પુર જલ્દો છે, વાયવ્ય કોણમાં કપુરથલા અને ખિયાસ નદી છે. દક્ષિણમાં સતલજ નદી આવી છે. સતલજ અને ખિયાસ નદીની વચ્ચે ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ જલંધર હોઆબ કહેવાય છે અને તે ધણો ક્ષુદ્રુષ ગણાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ચંદ્રવંશી રાજાઓના તાબાનો આ દેશ હતો. કાંગડા પર્વતના પ્રદેશમાં ન્હાનાં ન્હાનાં સંસ્થાનો છે. ત્યાં આજે પણ તેના વંશજો છે. અને તેઓ મહાભારતમાં આવેલા સુયસર્મ ચંદ્રથી ઉતરેલા ગણાય છે. તેણે મહાભારતની લડાઈ પછી પોતાનું સુલતાનનું રાજ્ય છોડ્યું અને કાટોચ અથવા તૈર્ગર્ત નામે રાજ્ય જલંધર હોઆબમાં સ્થાપ્યું.

સાતમા સંક્રામાં હ્યુએન્સંગ નામનો ચીનો યાત્રાળુ આવેલો તેના લખાણ ઉપ-રથી જણાય છે કે, હવણાં જે જલંધર જલ્દો ગણાય છે તે ઉપરાંત હોશિયારપુર-કાંગડા પર્વતનો પ્રદેશ અને હવણાંનાં અગ્રમા, મંડી, અને સિરહિન્દ સંસ્થાનનો પ્રદેશ પણ તેમાં આવી જાય છે.

પદ્મપુરાણ ઉપરથી જણાય છે કે, જલંધર દૈત્યે તેની સ્થાપના કરી હતી.

જલંધર શહેર ચીના મુસાફરો બે માર્ગલના ઘેરાવાનું લખ્યું છે. તેની પાસે બે ભૂનાં પ્રાચીન તળાવ છે. ગજનીના ઇંદ્રાદિમે જુસલમાનની ધૂસરી નીચે તે આણી દીધું હતું. મોગલોના રાજ્યને સમયે સતલજ અને ખિયાસ નદીના હોઆબની તે રાજ-ધાની હતી. તેના ભૂડા ભૂડા વિભાગ પડેલા હતા અને તે પ્રત્યેક વિભાગની આસ-પાસ ભૂડા ભૂડા કોટ હતા.

સામંતોએ કુમારપાળની ગાદીને પંચાંગ પ્રજ્ઞામ કર્યા, ને શંખનાદ અને વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં. એ રીતે તેને જયસિંહનો યોગ્ય કમાનુયાયી માન્ય કર્યો.

કુમારપાળ ૬૦ સ. ૧૧૪૩ માં પોતાની પચાસ વર્ષની વયે ગાદી ઉપર બેઠો.^૧ તેના પાકા વયને લીધે અને પરદેશમાં દેશાટન કરવાથી અનુભવ મળેલો તેથી કરીને તેની અને દરબારી ખીજા વૃદ્ધ કારભારિયોની વચ્ચે અણખનાવ થયો, તે ઉપરથી તેઓને તેમના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્યા. તેથી વેર લેવા સારૂ તેઓએ એકઠા મળીને તેને મારી નાંખવાનો મનસુબો કર્યો; અને જે દરવાજો થઈને તે રાતની વેળાએ નગરમાં આવવાનો હતો તે દરવાજો મારા મૂક્યા, પણ “આગલા જવમાં તેણે શુભ કરણી કરેલી” તેથી તેને કાને વાત આવી ગઈ એટલે જે વાટેથી તેણે જવાનું ધાર્યું હતું તે વાટ રહેવા દઈને ખીજા વાટે થઈને નગરમાં ગયો, એટલે શત્રુઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પછી કુમારપાળે તરકટી લોકોને મારી નંખાવ્યા. કાન્હડદેવે રાજાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો, તથા તે તેનો બનેલી થતો હતો તેનું અભિમાન રાખી, કુમારપાળને અપમાન પહોંચે એવી રીતે તેના કુળ વિષે તથા તેની આગળની સ્થિતિ વિષે બોલવા લાગ્યો. રાજાએ તેને સમજાવ્યો પણ તકુડીને તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને તેનું કહ્યું નહિ માનવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હોય એવું આગળ જતાં જણાયું, એટલે તેને પણ કુમારપાળે મારી નંખાવ્યો. આ બનાવની અસર ધણી સારી થઈ ને તે દિવસથી સર્વે સામંતો રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરતાં ડરવા લાગ્યા, કેમકે,

उपजातिवृत्त—आदौ मयै वायम दीप्ति ननं न तद्वहेनमामवहेलितोऽपि ।

इति भमादङ्गुलिपर्वणापि स्पृशेत् नो दीप इवावनोदः ॥

૧ રાજ્યવંશાવલિમાં ગાદિયે બેસવાનો દિવસ સંવત્ ૧૧૯૯ના માગશર શુદ્ધ ૧૧ લખેલ છે. એ ગાદિયે બેઠો ત્યારે આશ્રય આપનારને નીચે પ્રમાણે બક્ષિસો આપી તે ચરિત પ્રમાણે—

કુમારપાળ ગાદિયે આવતાં પોતાની રાણી ભૂપાલદેવીને પટરાણી સ્થાપી ઉદયને ખંભાતમાં મહા કરી હતી તેને પ્રધાન નીમ્યો. તેના દીકરા જાહડ અથવા વાગુજીને મુખ્ય સભાસદ અથવા મહામાત્ય બનાવ્યો. આલિંગને ખીજો સભાસદ અથવા મહાપ્રધાન નીમ્યો, ને ચિતોડના કિલ્લા પાસે સાતસેં ગામે બક્ષિસ આપ્યાં. ભીમસિંહે કાંઠાની વાડ નીચે સંતાડ્યો હતો, તેને અંગરક્ષક સેનાનો મુખી નીમ્યો. વાલિયાણી દેવાગ્રી (ગ્રીદેવી) પાસે ગાદિયે બેસવાને સમય પહેલ તરીકે રાજ્ય તિલક કરાવ્યું ને દેવથી ગામ (અખંધ પ્રમાણે ધવલક અથવા ધોળકા ગામ) આપ્યું. જોડાદરાના વાલિયાએ અણા આપ્યા હતા તેને જટપદ અથવા જોડાદરે બક્ષિસ આપ્યું. કુમારપાળના મુખ્ય સેનાપતી બોસરીને જાટ મંડળ આપ્યું, એટલે દક્ષિણ મૂજરાતનો સૂબો બનાવ્યો.

“દીવો મેં સળગાવ્યો છે માટે તે મને દઝાડશે નહિ એમ માનીને દીવે-
ટને બળતી જોતે આંગળીનું ટેરવું ધરિયે તો તે બાળ્યા વિના રહે નહિ.
તેમ જ રાજને વિષે પણ સમજવું.”

ઉદયન મંત્રિયે કુમારપાળને આગળ સારો આશ્રય આપ્યો હતો તેથી તેણે તેના પુત્ર વાગ્બટદેવને પોતાનો મહામાત્ય ઠરાવ્યો. તેમ જ આલિંગ ૧ કુંભારે અને ખીજાઓએ સંકટની વેળામાં એનું રક્ષણ કર્યું હતું તેઓનો બદલો વાળ્યો. તથાપિ ઉદયનનો ખીજો પુત્ર વાહડ કરીને જે સિદ્ધ-રાજનો ખરેખરો માનીતો હતો (પ્રતિપત્ન પુત્ર) તે કુમારપાળની આજ્ઞામાં નહિ રહેતાં, નાગોરનો (અજમેર) આજ્ઞા રાજ અથવા મેરુતુંગ જેને વિસલદેવ ઓહાણનો પૌત્ર આનાક કરીને કહે છે, તેની ચાકરીમાં રહ્યો. વાહડના સમજાવ્યાથી આજ્ઞાને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન થયું, અને તે દેશના ધણા સામંતો પોતાની પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખીને તે મ્હોટી સેના લઈને ગૂજરાતની સીમા આગળ આવી પહોંચ્યો. સોલંકી રાજ્યે શત્રુની સામે થવાને ચતુરંગ સેના એકઠી કરી, અને જેઓ શત્રુ હતા તેઓ-નાથી દેશને નિર્ભય કરવાને અથવા ગ્રંથકર્તાના બોલમાં લખીયે તો “દેશ નિષ્કંટક કરવાને” આજ્ઞાની સામે ભીંડાવાને તે ઉતરી પડ્યો. લડાઈ ચાલી ના ચાલી એટલામાં તો, ધણાક ગૂજરાતના સામંતો રાજને તજીને જવા લાગ્યા, તે ઉપરથી વાહડનું કપટ જણાઈ આવ્યું. કુમારપાળે પોતાની આખી સેના વિખરાઈ ગયેલી જોઈ એટલે પોતાના હાથીના મહાવતને આજ્ઞા કરી કે નાગોરના રાજને માથે રાજછત્ર હશે એ નિશાની ખ્યાનમાં રાખીને હાથીને તેની લગલગ હાંકી જ કે તે રાજ સાથે જતોજત કાપાકાપી કરવાને બની આવે. આ સૂચના પ્રમાણે, જ્યાં આગળ રહીને નાગોરનો રાજ લડતો હતો, ત્યાં આગળ, સેનાની ભીંડમાં થઈને મહાવત હાથી હાકી લાવ્યો, તે જોઈને વાહડ એ રાજ્યોની વચ્ચે આવીને પોતાના હાથી ઉપરથી, જે હાથી ઉપર કુમાર-પાળ બેઠો હતો તેના ઉપર કૂદી પડી તેને મારી પાડવા જતો હતો તેવામાં જ મહાવતે અંકુશથી હાથીને પાછો હઠાવી દીધો એટલે વાહડ ધીબાક લેતાને નીચે પડ્યો, તેને રાજની આસપાસ વિંટળાઈ વળેલા પાળાઓએ ઝાલી લીધો. પછી કુમારપાળ સત્વર આજ્ઞાના લણી ધપી જતોકને, “સંભાળજે અલ્યા! સંભાળજે” એમ કહી પોતાના ધનુષ્યમાંથી એક બાણ એવું છોડ્યું કે તે

૧ કુંભારને માત્ર માનની ખાતર અહા પ્રધાનપદ અને સાતસે ગામની ઉપજ-વાળું ચિત્રકોટ (ચિતોડ) આપ્યું એમ મેરુતુંગ લખે છે. ૨. ઉ.

૨ સપાહલક્ષનો રાજ અથવા આજ્ઞા હેમાચાર્ય લખે છે.

જતુંકને નાગોરના રાજના મહોડા ઉપર વાગ્યું ને તેને નીચે ભોંય ઉપર ગમડાવી દીધો. એટલે ગૂંજરાતના ઘોડેસ્વાર જ્યજ્યના ઘોષ કરતા આગળ ધમ્યા; અને તરત તેઓના શત્રુઓની પૂરેપૂરી હાર કરીને તેઓને નસાડી મૂક્યા.

કુમારપાળના રાજ્યના પ્રારંભમાં જે લડાઈઓ ચાલી તે વિષે દ્વચાત્રયનો કર્તા નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપે છે:—

જ્યસિંહના મરણ પછી, આત્ર^૧ કરીને એક લાખ ગામના દેશોનો

૧ સપાદલક્ષ એટલે સવા લાખનો દેશ—શાહંબરીનો રાજ આત્ર, આત્રક, અત્ર, અભોરાજ, અથવા અતુવિંશતિ અબંધમાં જેને શાહંબરીશ્વર ચાહમાન વંશનો આત્રક રાજ કહ્યો છે તે; વળી કુમારપાળ અત્ર ઉપરથી દાંડે જેનું નામ પૂરુષપાળ આપ્યું છે, તેમ જ ગૂંજરાતી કુમારપાળ રાસામાં જેને પૂરુષરાય કહ્યો છે, તે કુમારપાળની પ્ઠેન દેવળદેવી સાથે પરણ્યો હતો. દ્વચાત્રયના કર્તા સિવાય કુમારપાળ અબંધનો અન્યકાર અને ઉપર જણાવેલા અન્યકારો લખે છે કે, એક સમયે આત્ર દેવળદેવી સાથે સોઠાં બાળ રમતો હતો તેવામાં, એક સોઠી મરતી હતી તે બતાવીને આત્રે કહ્યું કે, મુંડકાને મારો. રાણી મર્મ સમજી ગઈ અને બોલી કે, મારી સાથે આવું હાસ્ય કરો નહિ. છતાં રાજ ફરી ફરીને એમ જ બોલવા લાગ્યો, ત્યારે કોપ કરીને રાણી બોલી કે જંગડક ! જીભ સંભાળીને બોલો. ગૂંજરાતના દેદીખ્યમાન દેહવાળા સ્વચ્છ અને મધુર આલાપ કરનારા ભૂમિના દેવતા રૂપ સુશોભિત સાધુની સાથે તમારા દેશના ભડા, લંગોટિયા, વિવેકશૂન્ય, કૂર વાણી બોલનારા, પિશાચ જેવા ભયંકર દેખાવના ભેગટા શું બરાબરી કરી શકે એમ છે ? તમને મારી શરમ નથી પડતી તો રહી, પણ શું મારા બાઈ, રાજ-રાક્ષસ કુમારપાળનો પણ બચ નથી રાખતા ? રાજને તેનાં આવાં વચન સાંભળીને ક્રોધ ગળ્યો, અને રાણીને લાત મારી અને બોલ્યો કે, ભ, તારા બાઈને જે ક્હેવું હોય તે ક્હે. રાણીએ પ્રતિજ્ઞા લઈને કહ્યું કે, તમારી આવી જીભ ખેંચી કઠાવું નહિ તો હું રાજપુત્રી નહિ. એમ કહી પોતાના પરિવાર સહિત તે પાટણ આવી અને સખેદ સર્વ વર્તમાન તેના બાઈ કુમારપાળને કહી પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નિવેદન કરી. એટલે તે બોલ્યો કે, એ દુષ્ટને તેની જીભનું કળ અખાડી તારી પ્રતિજ્ઞા હું પરિપૂર્ણ કરીશ. કુમાર-પાળે આત્રની અર્ચા જેવા પોતાના આત્ર મંત્રીને મોકલ્યો. તેણે આત્રની પરિચારકા તાંબૂલદાસીને સહવાસમાં લઈને મેળવી લીધી. તેણે એક વાર કહ્યું કે આજે પ્રહર રાત્રિ જતાં રાજ્યે બ્યાધ્રરાજને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે, તું કલકમાગત સેવક છું, ભ, હું તને ત્રણ લાખ સુવર્ણ આપું છું. જઈને ગૂંજરાતના કુમારમાળને યાત્રક જઈને તેને મારી નાંખ. એવી આજ્ઞા પ્રમાણે તે ત્યાં ગયો તેના પ્ઠેલાં તો, પેલો આત્ર મંત્રી જે વાણિયાનો વેષ ધારણ કરીને રહ્યો હતો, તેણે એક અતુર દૃતને સત્વર ગૂંજરાત મોકલી રાજને ચેતાવ્યો કે, ભરટક (બચડા) જેવો કોઈ અભણથી માણસ આવે તેનાથી સાવ-ધાન રહેજો. કુમારપાળ કર્ણમેઝ પ્રાસાદના ગંભારમાં પૂલ કરવા ગયો ત્યાં પેલો બચડો જેવામાં આવ્યો. તેને મલ્લોએ ઝાલી લીધો, ને તેની પાસે કાતુકટારી હતી તે ખુંચવી લઈ તેને જતો મૂક્યો.

રાજા હતો અને તે જયસિંહનો માંડલિક હતો, તો પણ તેણે વિચાર્યું કે ગૂજ-
રાતનું રાજ્ય નવું જ બંધાયું છે અને કુમારપાળ નબળો રાજા છે, તેથી પ્રસિદ્ધ

કુમારપાળે યુદ્ધની તૈયારી કરી, અને વિવિધ પ્રકારે પાર્શ્વરક્ષા એટલે પછવાડે
નગરાદિની રક્ષા થાય એવી ગોઠવણ કરીને આત્ર ઉપર ચડી ગયા. રસ્તામાં ચંદ્રાવતી
આગળ આવ્યો. ત્યાંનો વિક્રમસિંહ કુમારપાળનો સામંત હતો તે કુમારપાળને વહ્નિચંત્રની
યુક્તિથી ડગો દેવા પ્રવૃત્ત થયો હતો પણ તે વેળાએ તે કાળો નહિ. પછી તેને
પણ વશ કરી પોતાની સાથે લીધો અને શાકંભરીની સમીપના વનમાં મેલાણ કરી
પડ્યો. આત્ર કડવાં વચન બક્યો હતો તેથી નીચે આપેલી કવિતા તેણે લખી આપીને
પોતાના દૂતની સાથે તેને મોકલી તેમાં લખ્યું હતું કે,

રે રે મેક ગલદ્વિવેકકટુકં કિં રારટીપ્યુતકટે ।

ગત્વા કાપિ ગમીરકૂપકુહરે ત્વં તિષ્ઠ નિર્જાવવત ॥

સર્પોડયં સ્વમુલ્લપ્રસૂત્વરવિષજ્વાલાકરાલો મહાન્ ।

જિહ્વાલસ્તવ કાલવત્કલનાકાંક્ષી યદા જગિમવાન્ ॥

હે વિવેકરહિત દેડકા ! તું આ કડવું કડવું શું બકે છે ? કોઈ મ્હોટા દૂતની બખોલ-
માં જઈ મરેલાની પેઠે પડ્યો રહે, નહિ તો મુખથી ફેલાતા વિષની જવાલાએ કરીને બચકર
એવો મોટી જીભવાળો કાળ સરખો તારો કોળિયો કરી જવાની આકાંક્ષા કરનાર આ
સર્પરાજ આવ્યો છે.

આ કવિતાનો મર્મ સમજીને, આત્ર રાજાએ, નીચે પ્રમાણે કાવતા લખીને કુમા-
રપાળના દૂતને આપી:—

રે રે સર્પ વિમુચ્ચ દર્પમસમં કિં સ્ફારફૂત્કારતો ।

વિશ્વં ભીષયસે ક્વચિત્કુરુ બિલે સ્થાનં ચિરં નન્દિતુમ્ ॥

નોચેત્પ્રૌઢગરત્સ્ફુરત્તરમદ્વ્યાધૂતપૃથ્વીધર—

સ્તાક્યોં મક્ષયિતું સમેતિ જ્ઞટિતિ ત્વામેષ વિદ્વેષવાન્ ॥

હે સર્પ ! તું આવો અસાધારણ ગર્વ છોડી દે. અત્યંત દુઃસ્વાડા મારીને જગતને
કેમ ખીવડાવે છે ? ચિર કાલ આનંદ પામવો હોય તો કોઈ બિલમાં જઈ સ્થાન કર,
નહિ તો મ્હોટી ફડફડતી પાંખના પવનથી પર્યતને ડોલાવનાર આ તારો શત્રુ ગરૂડ
તારે બક્ષણ કરવાને શીઘ્ર આવે છે.

અતુર્વિશતિ અબંધમાં લખ્યું છે કે, ન્યારે સિદ્ધરાજની ગાદિયે તેની પાદુકા
પૂલતી હતી ત્યારે માળવાના રાજપુત્ર આહડે પ્રધાનો પાસે ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા
જણાવી, પણ તે તેને મળી નહિ, એટલે તે રીસાઈને આત્રની આકરીમાં જઈને રહ્યો.
આ સપ્તશનું નામ કુમારપાળ અબંધમાં ચારબટ લખ્યું છે. અબંધ ચિન્તામણિમાં એમ
છે કે, સિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ત પુત્ર વાહડ કુમારપાળની આજ્ઞામાં ન રહેતાં સપાદલક્ષ-
(આત્ર)ની સેવામાં રહ્યો અને આત્રને લઈને ગૂજરાતને સીમાડે આવી પડાવ નાંખ્યો.
કુમારપાળ અતુર્ગી સેના લઈને શત્રુની સામે હોમો રહ્યો.

યવાનો આપણને આ બહુ સારો લાગ હાથ લાગ્યો છે. આવી ધારણાને લીધે તેણે ઉજ્જણનો બલાલ રાજા હતો તેની સાથે અને ગૂજરાતની પશ્ચિમ દિશાના દેશોના રાજાઓની સાથે, તેઓને ખીક બતાવીને, તેમ જ, આશા દર્શને મિત્રાચારી કરવા માંડી. કુમારપાળના ચારે (હરકે) તેને જાણ કરી કે, આત્ર રાજા સેના લઈને ગૂજરાતની પશ્ચિમ સીમા લણી આવે છે અને તેની સાથે જે સામંતો છે તેમાંના કેટલાક આગેવાન તો પરબાષાઓમાં કુશળ છે, તથા વળી તેને કુડા ગામનો રાજા અને અણહિલવાડની સેનાનો સેનાપતિ વાહડ એ બે ક્યારનાય મળી ગયા છે. વળી તેઓએ કહ્યું કે ગૂજરાત અને માળવા વચ્ચે આવળવ કરનારા વેપારિયોએ ઉજ્જણના રાજાને ગૂજરાતની સ્થિતિ વિષે સારી પેઠે માહિતગાર કર્યો છે, તેમ જ માળવાના રાજા બલાલ સાથે તેણે ઠરાવ કરી રાખ્યો છે. તે ઉપરથી આત્ર રાજા ચડાઈ કરે

આણેરાજ ચારબટને ફેલા લાગ્યો કે દુઃખે કરીને પણ જિતાય નહિ એવા કુમારપાળને સુખે જિતવાને શો ઉપાય કરવો? તેણે કહ્યું કે, કુમારપાળ દુષણ અને અદૃતજ છે તેથી દુલિયા કેલ્લણ-મેલ્લણ આદિ સામંતો તેની વિરુદ્ધ છે, માટે તેમને લાલચ દઈને ફોડીશું. અને હું પણ સવારમાં દેવગજ ઉપર ચડીને સિદ્ધનાદ કરી કુમારપાળના હાથીને ત્રાસ પમાડીશ. તે પછી તેણે કુમારપાળના સામંતોને દ્રવ્ય આપીને ફોડ્યા. યુદ્ધમાં કુમારપાળે પોતાના સામંતોને ઉદાસ ભેઈ પોતાના મહાવત શ્યામળને તેનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે જણ્યું હતું તે કારણ કહી સંભળાવ્યું; અને રાજાને ચેતાવ્યો. યુદ્ધ થતી વેળાએ ચારબટ દેવગજ ઉપરથી સિદ્ધનાદ કર્યો એટલે કુમારપાળનો હાથી કલહપંચાનન પાછો હઠ્યો. વાહડે અલલિંગને ફોડ્યો હતો પણ તેને બલે શ્યામળ મહાવત ઠર્યો હતો; એ તેના જણવામાં ન હતું તેથી વાહડ કુમારપાળના હાથી ઉપર ચડી જઈ તેને કતલ કરવા જતો તેને નીચે નાંખીને કાપી નાંખ્યો અને કુમારપાળે છલંગ મારીને આત્રના હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર ચડી જઈ તેને નીચે પાડી નાંખી તેની છાતી ઉપર ચડી ખેડો. અને બોલ્યો કે રે, બડવા કરનાર-વાચાળ! મૂઠા! અધર્મી! પિશાચ! માર મુંડકાને એવું મારી ઇહેનને ફેડનાર! તારે એ વચન સંભાર. હું હવણું મારી ઇહેનની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારી જીભનું છેદન કરું છું. આત્ર રાજા કરમરીને ફેલા લાગ્યો કે, હું તમારે ચરણે છું, મને બચાવો. કુમારપાળને તેનાં આવાં દીન વચનથી દયા આવી ને તેને ઓઝ્યો, પણ આજ્ઞા કરી કે, તારા દેશમાં જે ટાપી ખેરવામાં આવે તેને બે જીભ જેવા આકારનાં છણ્ણાં રાખી તેને કસણથી પછવાડે બાંધવી, એટલે તારી જીભ બાંધીને બંધ કસાથી મારી ઇહેનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે. પછી કુમારપાળે તેને લાકડાના પિન્જરામાં ત્રણ દિવસ પૂરી પોતાની સેનામાં રાખ્યા, અને તેને શાકંભરીનું રાજ્ય પાછું આપી કુમારપાળ પાછા આવ્યો અને પોતાની ઇહેનને સમાચાર કહી વિનવી કે હવે તું તારે સાસરે જ, પણ તે અભિમાનને લીધે ત્યાં ગઈ નહિ; અને રેતંબનપુરમાં તપ કર્યું. ર. ઉ.

કે તરત ગૂજરાતના પૂર્વ ભાગ ઉપર હલ્લો કરવાને તે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળ ધણો ક્રોધાયમાન થયો.^૧

૧ દ્વિતીય ઉપરથી વિશેષ વૃત્તાન્ત—તેની ટીકા લખનાર અભયતિલક ગણિના અભિપ્રાય ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાંતરમાં જે ફેરફાર કરવો યોગ્ય જણાયો તે કર્યો છે. તે સંબંધમાં વિશેષ વર્તમાન નીચે પ્રમાણે છે,—

શરાવતી નદી જે ઈરાનથી નૈઋત્ય બહી બે છે તેના પૂર્વ ને દક્ષિણ બહીના જે દેશ છે તે “પૂર્વના દેશ” ગણાય છે અને તે નદીથી પશ્ચિમના ને ઉત્તરના દેશ છે તે “ઉત્તરના દેશ” ગણાય છે.

સપાદલક્ષ દેશ ગૂજરાતની ઉત્તરમાં ગણ્યો છે અને ગૂજરાતને સપાદલક્ષ દેશથી પશ્ચિમમાં ગણ્યો છે, અવન્તિને ગૂજરાત ને સપાદલક્ષથી પૂર્વમાં ગણી છે.

સપાદલક્ષનો રાજા આત્ર, જયસિંહના દેવ યથા પછી, મહોન્મત્ત થઈ ગયો હતો. તેણે વિના કારણે વિરોધ આરંભ્યો. નૈકેતી, શાકલ, કાણ્વ, દાક્ષ, ચૈદગ્રીય, કાશીય, આદિના હેરકો દ્વારા તેણે કુમારપાળની ચર્ચા જાણી લેવા માંડી અને તેના ચારો કાંડામ, ચિપલ, કચ્છ, ઈન્દુવક આદિ સ્થાને ફરવા લાગ્યા.

આત્રે માત્ર મંગલાલંકાર જે ગ્રેવેયક (ગળે પેહેરવાનો ગળચ્ચે, ગલુખંધ) તે પહેર્યો હતો અને કુંકની ફૂળમાં ધાલીને ઘણા દિવસ સુધી જીર્ણ કરેલા લોહની બનાવેલી તરવાર જે કૌક્ષેયક રહેવાય છે તે બાંધી લીધી હતી. એ પ્રમાણે તે રાવણના ગર્વ કરતાં પણ અધિક ગર્વ ધારણ કરતો ચાલ્યો. શત્રુપક્ષને કળવા નહિ દેતાં તથા તેના માંડાલોને છેતરતો એક હેરક કુમારપાળ પાસે આવ્યો, અને તેણે નિવેદન કર્યું કે, ઘણાં વર્ષ વૈર ધારણ કરેલું પણ તે હવણાં જ પ્રકટ કરીને આત્ર સેના સહિત ચાલ્યો છે, તે આવતી કાલે આપના દેશને સીમાડે આવી પહોંચશે. કાંચિક એટલે કંથા ગામના—કન્યાગઢ અથવા (કન્યકોટના) તથા તે ગામની સમીપના, તેમ જ અરણ્ય દેશના, શિવ રૂપ દેશના રાજાઓ આપનાથી ભિન્ન થઈને આત્રને મળ્યા છે; અને હસ્તી ઉપર ચડવામાં ઈન્દ્રની બરાબરી કરી શકે એવો જે આહડ તે પણ તેજ ઘોડા અને સુભટો સહિત કાલે જવાનો છે.

પૂર્વ મદ્રનો રાજા, અપરેપુકામશમી ગામનો રાજા, ગોમતી નદીના પ્રદેશનો રાજા, ગોપ્રયા ને તૈક્યા(ગામ)ના રાજા, તેમ જ પૂર્વ બહીના દેશના ગામ વાહિક ને રૈમકના રાજા, ચક્રધોમ દેશ જે ઉત્તર દિશામાં છે તેના રાજા, પટચર અને શૂર-સેનના રાજા, આત્રના પક્ષમાં છે. અવન્તિ દેશમાં ગોનર્દ ગામ છે તેનો ગોનર્દિય રાજા કુમારપાળથી ક્ષીણે આત્રને મળ્યો.

વૃજ, આન્હલ, મદ્ર, નાપિતવસ્તુના રાજા પણ આત્રના પક્ષમાં હતા. અવન્તિનો અક્ષીલ, આત્રના પક્ષનો હતો તેની સાથે કાંકટક, ચાટલીપુત્ર, મહિવાસ્તના રાજા વળી આત્ર સાથે સામેલ થયા હતા.

ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત આત્રની બહીના રાજાઓ નીચે પ્રમાણે હતા:—

ઉત્તર દેશના રાજા, શિવહાર નદીની અડખેપડખેના રાજા.

કુમારપાળને ધણા રાજાઓ આવી મળ્યા, તેમ જ વળી કાળી, ધણા કુશળ સવાર અને યોગરદમથી અરણ્યના લોકો સામેલ થયા. તેના ખંડિયા કુચના લોક અને તેમની સાથે સિંધિયો પણ તેના વાવટા પછવાડે ચાલવા

આમેયક એટલે સભ્ય બોલવામાં પ્રવીણ અને અમાત્ય એટલે અસભ્ય બોલવામાં પ્રવીણ એવા-બાવાર્થ કે સત્યાસભ્ય બોલવામાં નિપુણ એવા તથા કાત્રેયક એટલે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ જેમાં કુત્સિત છે એવા દેશમાં રહેનારા.

કુંજા અને કુવ્યા એવા નામનાં બે ગામ એમ કેટલાક અર્થ કરે છે અને કેટલાક એ બે નામની નદીને કિનારે વસનારા એવા અર્થ કરે છે, તેઓ પણ હતા.

પૌરસ એટલે આગળના ભાગની સેનાનો સેનાપતિ, વલ્હિ દેશનો વાલ્હાયન રાજા હતો તેને ઠરાવ્યો; અને પાશ્ચાત્ એટલે પાછળના સૈન્યનો સેનાપતિ, ઉર્દિ દેશના ઉર્દાયન રાજાને ઠરાવ્યો. વળી ચર્દિદેશનો રાજા સાથે હતો. આગળનો એ પ્રકારે જમાવ હતો.

કુમારપાળની સહાયતામાં નીચે પ્રમાણે હતા:—યુગંધરનું પાયદલ; કુર દેશના અશ્વારો; સાલ્વ દેશનું પાયદલ; ગૂજરાતની સમીપના મહિયડ જાતિના ક્ષત્રિયોનો નાદ્રહ દેશનો રાજા.

રાષ્ટ્રીય જાતિના રજપૂતોનો રાજા જે સમીપવાસી હતો તે નાન્દીપુર, સાંકાર્યપુર ફાલ્ગુનીવહ દેશના ભૂત્ય રાજા, અક્ષાલ ઉપર ચઢ્યા તેમ જ કાક નામનો બ્રાહ્મણ સેનાપતિ જે કુમારપાલનો દંડપતિ રહેવાતો હતો તે વાતાનુમસ્થપુરના રાજા સહિત ચડી ગયો.

કુમારપાળ અજ્યો તે વેળાએ તેની સાથે ઐરાવત, અભિસાર, દર્વચલી, ધૂમ, ત્રિગર્ત, અભિસારાગર્તના રાજા પણ ચઢ્યા.

સૌવીરના કુળ નામે ગામના ઉત્તમ અશ્વારો પણ કુમારપાળ સાથે ચાલ્યા.

આ વેળાએ અકર્વા દેશના રાજાએ કુમારપાળને છત્ર ધણું હતું.

કુચના નામી બળદો સહિત કુચવાસિયો તથા સારા ઘોડા સહિત સિન્ધુ દેશના વતનિયો સંગાથે ચાલ્યા.

ઈક્ષ્વાકુ, શૃગાલગર્ત, આશ્વત્થિક, કટર્તક, દાક્ષિહદ, દાક્ષિંધ્યા આદ્યમુખના રાજાઓનાં સૈન્ય તેના ભેગાં મળ્યાં.

દાક્ષિ નગરથી પૂર્વ બણીના રાજા તથા તે નગરથી પશ્ચિમ બણીના, તેમ જ વાહિક ગામના ભૂત્યો અને દાક્ષિથી, પલદથી પશ્ચિમ બણીના ગામના સુબેટા તથા મૃગઅર્ચ, કામળિયો આદિ પર્વતવાસને ઉચિત એવા વેષવાળા પર્વતવાસિયો.

જ્યાં કુચ અને પર્ણ દેશના લોક વસે છે એવી અર્ધુદ ભૂમિનો (આખુનો) રાજા ચિક્રમસિંહ, જે કુમારપાળનો ભૂત્ય ગણાતો હતો, તે ગદ દેશના પાયદલ સહિત તૈયાર થયો. ચંદ્રાવતી નગરીના પરમાર રાજા ચિક્રમસિંહે એનો મુલક છીનવી લઈને એના બત્રીસ અશોધલને આપી દીધો. ને કુમારપાળના ઉમરાવ અશોધવલે બલ્લાલ સેનને મારી નાંખ્યો છે. જુલો “ધાર રાજ્યનો હિન્દી ઇતિહાસ.” અશોધવળ ચિક્રમસિંહને બત્રીસે થતો હતો. ૨. ઉ.

૧. કુચના જામ લાખા જાડાણી અને સિંધના જામ ગાહોજ જાડાણીનાં અશ્વર હતાં. ૨. ઉ.

લાગ્યા. રાજા ચાલતો ચાલતો આશુ સુધી ગયો એટલે મૃગના ચામડાનો પોષાક પહેરેલો એવા ત્યાંના પહાડી લોકો પણ તેને મળ્યા. આશુનો પરમાર ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા વિક્રમસિંહ કરીને હતો તે જાલંધર દેશનાં (જાલોરનાં) માણસો લઈને કુમારપાળને પોતાનો ધણી સમજી તેની પછવાડે ચાલ્યો. કુમારપાળ આવ્યો સાંભળીને આજ રાજા પોતાના પ્રધાનોની સલાહથી વિરૂદ્ધ ચાલીને લડાઈ ચલાવવાને તૈયાર થયો. પણ તેની ગોઠવણ પૂરી થઈ રહેતાં પહેલાં તો લડાઈનાં વાદિત્રના નાદ સાંભળવામાં આવ્યા, અને ગૂજરાતી સેના પહાડોની છાયામાંથી નીકળતી દેખાવા લાગી. તે અવસરે રાજાના મસ્તક ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપર સૂર્યનો પૂર્ણ તડકો પ્રકાશમાન થતો દેખાતો હતો. આજ રાજાના યોદ્ધાએ કુમારપાળની સેના ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી; નાગોરના રાજાએ આપોઆપ ધનુષ્ય ધર્યું પણ, ઉત્તર ભણીની હાર છત્રધારી રાજાઓની સરદારી નીચે હતી તો પણ ગૂજરાતના માણસોની આગળ ટકી શકી નહિ. ત્યારે આજ રાજા જાતે આગળ ધસ્યો અને સિદ્ધરાજનો વારસ કુમારપાળ તેને સામોસામ આવી મળ્યો, અને કહ્યું: “ત્યારે તું એવો યોદ્ધો હતો ત્યારે જયસિંહના આગળ તે તારું “માથું કેમ નમાવ્યું હતું? આ ઉપરથી જ તારું ખરેખરું હુલાપણુ જણાઈ આવે છે. હવે જો હું તને જિતી લઉં નહિ તો જયસિંહની કીર્તિને ઝાંખ “લાગે.” ત્યાં પછી બન્ને રાજાઓ મારામારી ઉપર આવી ગયા; અને સેના પણ ઉપરાચારી થઈ. ગૂજરાતના માણસોની સરદારી આહડી કરતો હતો; અને મારવાડી તેઓના ગોવિંદ રાજ મંત્રીની સરદારી નીચે હતા. છેવટે એક બાણ આજને વાગ્યું એટલે તે ભોંયપર પડ્યો. અને તેના સામંતો કુમારપાળની આજ્ઞાને શરણ થયા.

ગૂજરાતનો રાજા, આજને આવો ધા માત્રા પછી, કેટલાક દિવસ સુધી રણક્ષેત્રમાં રહ્યો; આજ રાજાએ કુમારપાળને હાથી અને ઘોડા ભેટ કર્યા; અને પોતાની કુંવરી તેની સાથે પરણાવાની ઇચ્છા બતાવી. રાજાએ કહ્યું કે આજે રણક્ષેત્રમાં ધાયલ થયેલા માણસોને મારીને અપરાધ કર્યો છે માટે તેને ક્ષમા કરવામાં નહિ આવે; તો પણ તેણે જિતી લીધેલા રાજાની એ ઇચ્છા માન્ય કરી અને અણહીલપુર પાછો વળ્યો.

૧ ઉદયનના એક દીકરાનું નામ આસ્યલ દેવ છે તેનો અપભ્રંશ આહડ જણાય છે તે જ આહડ હોય તો કાંઈ વાંધો નથી, કારણ કે આ સ્થલે આહડ જોઈએ, કેમકે દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, ઔદુક્યના બુલ્યો (આહડ આદિ) આજની બણી વળ્યા અને આજના (ગોવિંદ રાજ આદિ) ઔદુક્યની બણી વળ્યા. (દ્વયા. ભા. ૫. ૩૦૩).

પછીથી તરતજ, આજ્ઞા રાજાનો પુરોહિત, પોતાના સ્વામીની કુંવરી જલ્હણને વનરાજના નગરમાં લઈ આવ્યો, અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને કુમારપાળ જોરે પરણાવી દીધી. આ વિવાહ પૂરો મ્હાલી રહ્યા નહિ એટલામાં તો સમાચાર આવી પહોંચ્યા કે, રાજા પોતે જ્યારે આજ્ઞા રાજા ઉપર ચડ્યો હતો ત્યારે તેણે હિજ્જણના રાજા બહાલની સામે વિજય

૧ આ વિષે દ્વયાશ્રયમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર છે.—શિવિ એટલે નાના પ્રકારની જાતિ, જેમાં અર્થ અને કામનીજ માત્ર વૃત્તિ છે તથા જેની આજીવિકા અનિયમિત એવા સંઘ(ટાળા)નો અગ્રણી એકાએક આવીને કુમારપાળને ફેલા લાગ્યો કે, આજનામાં (અવન્તિ) બહાલ ઉપર આપે કાક જે આપના હંડનેતાને કુન્તિ(બાલાધારણ કરેલા એવી)સેના સહિત મોકલેલા તેમનો હું પ્રીતિપાત્ર છું. આપ જે વેળાએ આજ ઉપર ચડી ગયા અને કાકને બહાલ ઉપર મોકલ્યા તે વેળાએ તેની સાથે ગોપાળ આજીણની જાતિના અપત્ય જે ગૌપાલિ ફેલાય છે તથા રાજાનું ક્ષત્રિયના અપત્યો જે રાજન્ય ફેલાય છે, તથા કુંવળજાતિના અપત્યો કુંવળ્ય ફેલાય છે તે, તથા યુધાના અપત્ય જે યૌધેય અને શુશ્રાના અપત્ય શૌશ્રેય ફેલાય છે એ આદિ શસ્ત્રજીવી જાતિ હતી. કાક પોતાના ઉપર ચડી આવતો જણી બહાલ તેની સામે ચડ્યો તે વેળાએ તેની સાથે રક્ષસ, ધર્મ, દામનિ, ઉલ્લપિ, ક્રીમત્, અને ક્રેમત, એવા નામના શસ્ત્રોપજીવી સંઘના વંશજ જે અનુક્રમે રાક્ષસ, પાર્શવ, દામનય, ઔલપેય, ક્રૌમત અને ક્રેમત ફેલાય છે તેઓ હતા.

શમીવત્, અમિન્જિત્, અને શિખાવત્ના વંશજ જે અનુક્રમે શામીવત્ય, અમિન્જિત્ય, અને શૌખાવત્ય ફેલાય છે તેઓની દ્વારાએ બહાલે આપના વિશ્વાસપાત્ર વિજય અને કૃષ્ણ સામંતોને ફોડ્યા. અને શાલાવત્, ઉલ્લવત્, અને વિદભૂત્ના વંશજ જે અનુક્રમે શાલાવત્ય, ઔર્લુવત્ય, અને વૈદભૂત્ય ફેલાય છે તેમની પ્રેરણાથી બહાલની પાસે જતા રહ્યા. પછી તે આપણા સૈન્યનો રસ્તો રાજીને તરવારે તરવાર, હંડે હંડ અને મુરાળે મુરાળ મેળવતો બહુ નૃપોની સહાયથી આપણી સેના ઉપર મારો ચલાવવા લાગ્યો. પણ આપણા કેટલાક સુભટા રંધાઈ ગયા હતા તેથી ચડી શક્યા નહિ, એટલે આપણે મોખરે આપણા સુભટા કૃષ્ણભૂમ, પાંડુભૂમ, દ્વિભૂમ, આદિ જે હતા તે આડે રસ્તે ઉતરી નાઠા. જીતુના શરસંપાતના અંધકારને લીધે, મૂર્છા રૂપી અંધકારમાં સ્પર્શાઈ જવાથી, બીજ થોડાઓ પણ જાની વાત પોતાના હૃદયમાં રાખી શકવાને સમર્થ નહિ હોતાં ગભરાઈ ગયા, એટલે બીજ કેટલાએક પર્વતાદિમાં અથવા જ્યાં માણસનો અવરજવર નહિ એવા વિજન સ્થાનમાં બસાઈ પેડા. આવો પ્રસંગ જોઈને, અનુસામ એટલે સામનો પ્રયાજ કરવામાં નિપુણ અને પ્રતિસામ એટલે શત્રુને સામને બહલે હંડ કરવામાં કુશળ એવો તથા જ્ઞાતાનુરૂપ એટલે જીતુની જાની વાત જોણે ચાર દ્વારા જણી લીધી છે એવો કાક સેનાપતિ, પોતાની બહાલના નૃપોને ફેલા લાગ્યો કે, અવલોમ એટલે શત્રુને પ્રતિરૂપ અને અવસામ એટલે જીતુ પ્રતિ સામનો ઉપાય જે થોળે નહિ એવા મારા સ્વામિ કુમારપાળે મારા

અને કૃષ્ણ એવા જે બે સામંતો મોકલ્યા હતા તેઓ તે રાજને મળી ગયા છે અને તે ગૂંજરાત પ્રાન્તમાં આવી પહોંચ્યા છે તથા અણહિલપુર ઉપર

બ્રહ્મવર્ચસ્ એટલે બ્રહ્મતેજની સ્તુતિ કરી છે તેને ધિક્કાર છે, તથા તેમણે તમારા રાજવર્ચસ્ એટલે ક્ષત્રીવટની અને હસ્તીવર્ચસ્ એટલે હાથીના બળની પ્રશંસા કરી છે તેને પણ ધિક્કાર છે. હે નૃપો! તમોએ પદ્મવર્ચસ્વતવર્મ એટલે સાહસીના જેવાં તમે તમારે શરીરે જે બખ્તર પહેર્યાં છે તેને પણ ધિક્કાર છે કે તમારાં દેખતાં છતાં ધરમાં ખારીથી પેસે તેમ યત્રુઓ પેસતા નય છે, તો આપણી પ્રત્યક્ષ, આપણી સમક્ષ, આપણી બાજુ ગેરહાજરી હોય તેમ, આપણી સેનાનો ધાણુ નીકળી ગયો છતાં તમે નાસો છો, તો આપણા સ્વામિયે તમને શા માટે પોળ્યા છે? આ પ્રમાણે કાકે પ્રત્યેકને લલકાર્યા, એટલે પોતાના પ્રતિવર્ત્ત ઉપર આદર લાવી અધ્યાત્મિકર્મ એટલે યુદ્ધ મજાવવાને તમર થઈ ગયા અને જેઓ ઉપનદિ, ઉપગિરિ, અંતર્નદ, અંતર્ગિરિ, એમ બરાઈ પેઠા હતા અને જેઓ આમદાયણીમાં એટલે માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે આકાશમાં વાદળાં હોવાથી જેમ તારા મ્હાન દેખાય તેમ મ્હાન દેખાતા હતા એવા પોતાના બટાને પાછા બોલાવ્યા. ઉપપૌર્ણમાસ એટલે ચૌદશે અને શુદ્ધ કે વદિ પક્ષની એકમે સમુદ્ર જેમ ગર્મના કરે તેમ તે બલિષ્ઠ નૃપો ગર્મના કરતા યત્રુઓ ઉપર તટી પડ્યા. અને દંડનેતા કાક પણ અહો! આ રણભૂમિ છે તે તો ખેંચનદ તીર્થ અથવા સ્પર્શ ગોદાવરનું તીર્થ જેમ સ્વર્ગે પહોંચાડવાનો હેતુ છે તેવા પ્રકારની છે એમ કહેતો, પૂર્ણમાસીના ચન્દ્ર જેવી કાન્તિ ધરાવતો, તેમનામાં ભેગો બળી ગયો. તે દંડપતિ શરદ્ ઋતુમાં જેમ શશી શોભે અને વ્યાધ એટલે શિકારી જેમ કૂતરાંઓના ટાળામાં વિંટળાયેલો શોભે, તેમ સેનામાં શોભતો હતો, અને યત્રુના સમૂહમાં જે બાળક અને વૃદ્ધ જોવામાં આવતા હતા તેમને જતા મૂકીને જેઓ માત્ર તરણુ યોદ્ધા હતા તેઓને જ હણતો હતો. અસ્ત્ર જેમાં લાદેલાં અને બળદ નેડેલા એવાં ગાડાં ચાલવાથી જે રજ ઉડતી હતી તેથી છવાયલા ઘટાટાપથી મૃત્યુ જેમ ઘોરી બળદને ગળી નય તેમ બધું સૈન્ય ગળાઈ ગયેલું હતું. શુદ્ધ ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા સુબટાએ, જે માલવો નાસેલું લઈને બાગી જતા હતા, કે જે વૃદ્ધ હતા કે જે બાળક હતા અથવા નપુંસક હતા તેઓની ઉપર પ્રહાર કર્યો નહિ, કેટલાએકોએ જીવ સાચવવા, પોતે બ્રાહ્મણ નહિ છતાં પણ તેમની ગણના બ્રાહ્મણમાં થાય એટલા માટે, ઋક્સામ કે ઋગ્યજુષ ગાવા માંડ્યા; અને કેટલાકોએ ગાય અને બળદની પેઠે દાંતે તરણુ લીધાં. કેટલાક પાદ અને ઉડના અશ્વીવ એટલે મર્મસ્થલોમાં ભેદાયલા, આંખમાં અને બ્રૂકડીમાં ઘા થયેલા એવા, રાત્રિ-દિવસ ચાલતાં ધાથી થતી પીડાએ પીડિત થતા, પોતાનાં વાહન તથા ઘરાદિ તજીને જેમ લાજ આવ્યા તેમ નાશી છૂટ્યા.

દિવસે જેમ સૂર્ય શોભે છે, તથા અહર્નિશ સળગતો અગ્નિ શોભે છે, તેની પેઠે નળવંદ્યમાન થતો અને જેનું બળ અવારંમનસગોચર છે એવો બ્રહ્માલ પછી અગ્રો. આપણા સૈનિકોને અહર્નિશ ગોવાળિયા જેવા માનનારા બ્રહ્માલે અસ્થિ, ત્વક્, માંસ, રક્તિર આદિને સ્પર્શ કરનારાં તીર મારવા માંડ્યાં, અને બે દિવસમાં પણ ન ભેદી રાકાય

ધસારો કરે છે. જ્યસિંહે જેમ યશોવર્માને જિતીને કીર્તિ મેળવી હતી તેમ કુમારપાળ, બક્ષાલને જિતીને કીર્તિ મેળવવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાની સેના એકઠી કરી અને માળવાના રાજા ઉપર ચઢ્યો તથા લડાઈમાં તેને હરાવીને હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો.

ઇતિહાસકર્તાનું આ જે લખ્યું છે તે આખું પર્વત ઉપર તેજપાળના દેરાસરમાં એક લેખ છે તે ઉપરથી ખડું ઠરે છે, - તે લેખમાં લખે છે કે અચળેશ્વર અને ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા યશોધવળ? નામે હતો “ તેણે જાણ્યું

એવા અત્યંત દુર્લેભ સો રાજના સમૂહને કાષ્ટ કે પાપાણુવત્ દૂર હઠાવી નાંખીને, તમારો યત્ન સત્વર કાંઈ દંડનાયકની પાસે જઈ ખેંચ્યો. આ વેળાએ કાંકે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે, અહો! બે કે ત્રણ અંજલિ મ્હોરો પ્રતિમાસે વેતન અપાય છે એવા સુબટા! શું તમારું આયુષ્ય બેવડું છે કે ત્રેવડું છે એમ તમે જાણો છો? હજી શું છવો છો? પ્રતિ દિવસ બખ્ખે કે ત્રણ ત્રણ અંજલિનું વેતન આપી રાખેલા સુબટા! મેં તમને હાથ જોડીને વિનવ્યા તે શું મિથ્યા જરો? આ પ્રમાણે લલકારવાથી, વૈરી કરતાં અધિક થઈ, તેઓએ યુદ્ધ મચાવ્યું, અને બે નાવ જેવા વ્યૂહ રચેલા એવા આપણા સુબટાએ રિપુના નાવાકારી વ્યૂહને અર્ધનાવ જેવો કરી નાંખ્યો અને અવન્તિના ઉત્તમ પુરૂષ તથા તેના મ્હોટા સાહાય્યતા કરનારા માર્યા ગયા. એટલે ગૂર્જરવાસી બ્રાહ્મણ સેનાની સમક્ષ પાંચ નૃપોએ બક્ષાલને તેના હાથી ઉપરથી નીચે પાડી નાંખ્યો અને કુદીન મહા બ્રાહ્મણ કાંક ખીજ મહા બ્રાહ્મણોથી બક્ષાલને મારવાનો નિષેધ કરાવે તે ખેલાં તો કેટલાક બ્રાહ્મણોએ તેને હણી નાંખ્યો. પછી ગામના અને ફટી એટલે કારખાનાંના સૂતારોએ તૈયાર કરેલાં ગાડાં, શ્વાનની પેઠે ત્વરાથી ચાલે એવાં સૂતર કરાવીને અતિશૂર અને સ્વામિભક્તિવાળા એવા યોદ્ધાઓ સહિત, વાઘ જેવા ફૂતરાઓ સહિત જેમ શિકારી નીકળે તેમ, યોદ્ધાઓ સહિત તે નીકળ્યો.

આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળે દૂતને પારિતોષિક આપીને વિદાય કર્યો એટલે તે કુકુટની સાયળોને હસતો અને મૃગની સાયળનું અનુકરણ કરતો, ફલક જેવી સાયળ વાળો ત્વરાથી ચાલી ગયો. ૨. ઉ.

૧ આખું ઉપરના વર્ણનના હોમકુંડમાંથી પરમાર હતપત્ર થયો, તેનો ધૂમરાજ, તેનો ધંધુક, તેના ધ્રૂવબટ આદિ થયા. તેમના વંશમાં સુધન્વા (વિ. સં. પૂ. ૩૦૦) થયો, ભર્તૃહરિ (વિ. સં. પૂ. ૨૦) પછી વીર વિક્રમાદિત્ય ગધર્વસેન થયો. તેની ૪૦ માં પેઢિયે રવપાળજી થયો. તેણે સિંધના નગર ઠઠામાં રાજ્ય કસ્યું (વિ. સં. ૮૬૫). તેનાથી ૧૪મી પેઢિયે ત્યાં જ દામોજી થયો. તેના કુંવર જસરાજે નગર ઠઠામાંથી આવી ગૂર્જરાતમાં ગબરગઢમાં રાજધાની કરી. તેનો કુંવર કેદારસિંહ વિ. સં. ૧૧૨૫ સુધી હતો, તેણે ત્યાંથી તારસંગમામાં ગાદી કરી. તેનો કુંવર જસપાલ થયો, અને ત્યાર પછી કાન્હડદેવ ખેલો થયો તેણે અચળેશ્વર ચંદ્રાવતીમાં વિ. સં. ૧૧૩૦માં ગાદી કરી. તેનો કુંવર હંદુરાજ થયો, ત્યાર પછી કાન્હડ દેવ ખીજે; પછી વિક્રમસિંહ, રામદેવ અને

“કે આલુક્ય કુમારપાળ લડાઈ કરવાને આવે છે એટલે માળવાના રાજા બહા-
લની પાસે તે દોડી ગયા.” નાદોલમાં જૈનોનો એક પુસ્તકલંકાર છે તેમાં તાત્ર-
પટ છે તે ઉપરનો એક બીજો લેખ ઈ. સ. ૧૧૫૭ નો છે તે ઉપરથી પણ
જણાય છે કે, “રાજધિરાજ પ્રખ્યાત કુમારપાળદેવ રાજકુળનો શૃંગાર, મહા
“શ્રવેશ્વર, જેણે પોતાનાં હથિયારના બળવડે રણસંગ્રામમાં શાકંભરી રાજાને
“જિતી લીધો હતો,” તે વર્ષમાં જ્યારે શ્રીમંત અણહિલપુરની રાજગાદી
ઉપર બિરાજેલો હતો ત્યારે મહા પ્રધાન આહડદેવ તેનો મંત્રી હતો. આ
તાત્રપટમાં જે મંત્રીનું નામ લખ્યું છે તેમાં કંઈક ગરબડ છે. કેમકે મેસ્તુંગ
ફહે છે કે, આહડ દેવ ઉદયન મંત્રીનો ઓરમાઈ ભાઈ હતો. દ્વયાશ્રયનો કર્તા

યશોધવળ થયા. એમ ‘રાજકાલનિર્ણય’માં ફહે છે. કુમારપાલ પ્રબંધમાં ફહે છે કે,
(ભા. પૃ. ૧૦૩) કુમારપાળે વિક્રમસિંહને રાજસભામાં બોલાવી બધા સામંતોની
સમક્ષ તિરસ્કાર કરી મલ્લો પાસે તેનાં અંગ ચડાવરાવી તેને બંધીખાને નંખાવ્યો અને
તેના રાજ્ય ઉપર તેના બત્રીસ યશોધવળને સ્થાપ્યા. આ ઉપરથી જણાય છે કે યશો-
ધવળને તો કુમારપાળનો પક્ષ હતો તેથી તેને બંધીલનો પક્ષ લેવા સરખું હવું નહિ,
પણ વસ્તુપાળના લેખનો ૩૫ મો શ્લોક છે તેનો અર્થ કોઈ કારણથી ભૂલો સમજાયાથી
આ પ્રમાણે થયેલું જણાય છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:-

(શાદૂલવિક્રીડિત વૃત્ત)

રોદઃકન્દરવર્તિકીર્તિલહરીલિસામૃતાંશુચુતે—

સ્વપુત્રવશો યશોધવલ ઇત્યાસીત્તનૂજસ્તતઃ ।

યશ્ચૌલુક્યકુમારપાળનૃપતિપ્રત્યર્થિતામગતમ્

મત્વા સત્ત્વરમેવ માલવપતિં બલ્લાલમાલવ્ધવાન્ ॥ ૩૬

અક્ષાંડમાં રહેલી કીર્તિની લહરિયોથી વીંટાયલા ચંદ્રમાના જેવી કાન્તિવાળા એવાથી
(રૂમહેવથી), કામને વશ ન થયેલો એવો યશોધવળ નામે પુત્ર થયો, જેણે માળ-
વાના અધિપતિ બલ્લાલને, ચૌલુક્ય વંશના કુમારપાળ રાજાનો શત્રુ થયો છે એવું
માનીને ટુરત મારી નાંખ્યો.

૧. ઉદયનને ભૂદી ભૂદી સ્ત્રિયોથી ચાર પુત્ર હતા, તે પ્રબંધ ચિન્તામણિ ઉપરથી
જણાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે, તત્વાપરમાતૃકાશ્ચત્વારઃ સુતાઃ વાહુદેવ બામ્બહ બોહહ સોહાક
નામાનોઽભૂવન્. તેના અપરમાતૃકાથી ચાર પુત્ર હતાઃ-૧ વાહુદેવ, ૨ બામ્બહ, ૩ બોહહ,
અને ૪ સોહાક. અહિં જ્યાં બોહહ છે ત્યાં બીજી પ્રતિમાં આહડ હશે તેથી અંગ્રેજ
રાસમાલામાં આહડને ઉદયનનો ઓરમાઈ ભાઈ લખ્યો છે પણ તે તો તેનો પુત્ર હતો.

પ્રબંધચિન્તામણિની એક પ્રતિમાં ૧ બાર્યહદેવ, ૨ બામ્બહદેવ, ૩ વાહુ, ૪ સોહા
એક પ્રતિમાં (સોહદેવમટ) છે.

કુમારપાલ પ્રબંધમાં એક ટેકાણે (ભા. પૃ. ૬૯) આહડ, આંબડ, આહડ અને
સોહા નામે ચાર પુત્રો હતા એમ જણાવે છે. બીજો ટેકાણે લખે છે કે, ઉદયનને

ફેલે છે કે આહડ, આજ રાજને મળી ગયો હતો. પણ મેરુતુંગ માત્ર એટલું જ લખે છે કે વાહડ, જે ઉદયનનો દીકરો હતો તેણે એમ કશું હતું.

આ સામંત પાછો પોતાના અધિકાર ઉપર ફરીને આવેલો આમળ આપણા જાણવામાં આવે છે અને તેને કુમારપાળે બાહાલ કસ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, લેખ ઉપર જે સાલ છે તેના ખેલાં વાહડ પ્રથમ પોતાના રાજની સામે બંડખોર હતો તેવામાં આહડ કદાપિ મંત્રી હશે.

સિદ્ધરાજના રાજ્યનો વૃત્તાન્ત લખતાં જે લેખ વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને જે ચિતોડના લાખણના મંદિરમાં જોવામાં આવે છે તથા જેના ઉપર ઈ. સ. ૧૧૫૧^૧ ની સાલ છે તેમાં કુમારપાલ સોલંકી વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “એ તે કાના જેવો ફેલેવાય કે જેણે પોતાના દુર્નય

કુમારપાળે પોતાનો મહામાલ્ય ડરાવ્યો અને તેના પુત્ર વાગ્બટને સર્વ રાજકારભારમાં સાહાયક નીચ્યો.

આ વાગ્બટ વિદ્વાન હતો તેણે વાગ્બટાલંકાર નામનો અલંકારનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. તેની સમાપ્તિયે નીચે પ્રમાણે છે:—

बम्भण्ड सुत्ति संपुटमुक्तिभमणिणो पहासमूहव्व ।

सिरि बाह्वत्ति तणभो आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥

(ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव ।

श्री बाह्व इति तनय आसीद् बुधस्तस्य सोमस्य ॥)

બ્રહ્માંડરૂપી છીપનો મોતીમણિનો પ્રભા સમૂહ-સોમ એટલે ચન્દ્રનો જેમ બુધ તેમ સોમ (ઉદયનનો) વાહડ નામે પુત્ર હતો.

આ સંકરાલંકારનું ઉદાહરણ છે. બ્રહ્માંડરૂપી છીપનો મોતીમણિ એ રૂપક, તેનો જાણે પ્રભાસમૂહ, એ ઉપમેશા. પ્રભાસમૂહ એવો સોમ-સોમ એટલે ચન્દ્રમા તેનો પુત્ર બુધ તેવો સોમ એટલે ઉદયન તેનો બુધ એટલે બુદ્ધિશાળી બાહડ પુત્ર એમાં શ્લેષ અને જાતિ અલંકાર થયા. આ પ્રમાણે ચાર અલંકારનું મિશ્રણ થયું છે. સંવત્ ૧૮૪૪ ની સાલમાં લખેલી એક પ્રતિ અને બીજી ૧૮૪૮ ની પ્રતિમાં જીવવર્ધન સૂરિની દીકમાં વાગ્બટનું પ્રાકૃત નામ વાહડ તેમ બાહડ પણ લખ્યું છે. આ ગ્રન્થ ઉપર પાંચ દીકાઓ છે: તેમાંની સિંહદેવ ગણ્ઠીની દીકા સહિતનું પુસ્તક કાવ્યમાળા અં. ૪૮, નિર્ણયસાગર શુદ્ધાચંત્રમાં છપાયું છે; તેના ૧, ૨ પૃષ્ઠમાં જુવો.

ઉદયનની પછવાડે મહામાલ્ય થયા તે આ વાગ્બટ-વાહડ અથવા બાહડ અને ઉદયનની મરણાવસરની ઇચ્છા પ્રમાણે જેને હંડનાયક બનાવ્યો તે આત્મબટ-આત્મડ આત્મડ, ત્રીજો આહડ, અને ચોથો સોલહેવબટ-સાલાહ-સોલા. ૨. ઉ.

૧ દર્શિત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયામાં સંવત્ ૧૨૦૭ (ઈ. સ. ૧૧૪૧) દાખલ કર્યો છે તે બૂલ છે.

“મન વડે પોતાના સર્વ શત્રુઓને દણી નાંખ્યા; જેની આજ્ઞા પૃથ્વી ઉપર-
“ના બીજા રાજાઓએ માથે ચડાવી; જેણે શાકમ્ભરીના રાજાને પોતાને
“પગે પાઓ; જે પોતાનાં હથિયાર લઇને સેવાલક સુધી જાતે ચલ્યો અને
“ગદપતિયોની પાસે પોતાને નમન કરાવ્યું, સાલપુરા સરખા નગરમાં
“પણ જેણે એમ જ કર્યું.”

એરુનંગ લખે છે કે આ બનાવો બની રહ્યા પછી, કેટલેક દિવસે સો-
લંકી રાજા દરબારમાં બેઠો હતો, અને મુલાકાત લેતો હતો, તેવામાં, કેટ-
લાક માગણુ સભામાં આવી હાજર થયા, અને તેઓ કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને રાજપિતામહ^૧ કહી તેની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. તેથી કુમારપાળ
બણો આકુલિત થઈ ગયો, અને આ મલ્લિકાર્જુન^૨ જે ગર્વિષ્ટ થઈ ખોટી
રીતે પોતાને ચતુરંગી રાજા કહેવડાવતો હતો તેનો નાશ કરવા સાર કાઈ
સામંત ખોળવા લાગ્યો. આમ્મડ અથવા આત્રલટ કરીને ઉદયન મંત્રીનો
શરવીર પુત્ર હતો તેણે બીડું ઝડપ્યું અને સેના લઈને મેલાણુ કચ્છા વિના
કોંકણ જઈ પહોંચ્યો. તે કલવિણી^૩ નદી ધણી મહેનતે ઉતર્યો અને સામે
કિનારે મેલાણુ કચ્છું, ત્યાં આગળ મલ્લિકાર્જુનને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને હરાવી
ફેલાવ્યો. આ પ્રમાણે હાર પામેલા સામંતે પાછા આવી રાજધાનીની પાસે પડાવ
કર્યો, અને કાળો તંબુ ઠોકાવી, કાળો પોષાક પહેરીને કાળું છત્ર ધારણ કરવા
લાગ્યો. આવો કાળો દેખાવ જોઈ કુમારપાળે તપાસ કરાવી કે એવું કાનું
લશ્કર છે. ત્યારે તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે આમ્મડ કોંકણમાં હાર ખાઈને
આવી રીતે આવ્યો છે. આમ્મડનું માનલંગ થયું તે વિષે રાજાએ તેને દિલાસો
આપીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને બળવાન યોદ્ધાઓની એક બીજી સેના
તૈયાર કરાવીને મલ્લિકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો.

આમ્મડે બીજી વેળાએ કલાવણી નદી ઉપર સેના આવી પહોંચી એટલે પુલ
અથવા સેતુ બંધાવ્યો, સાવધાનીથી બંધી સેનાને પાર ઉતારી અને એ પ્રમાણે
સામે હલ્લો કરવાનો લાગ લીધો. આ બીજા યુદ્ધમાં ગૂજરાતની સેના જય

૧ કૌલ્હાપુરના મહામંડળેશ્વર વિષે પૃષ્ઠ ૨૩૧ ની ટીપ જુલો.

૨ સમુદ્રવેષ્ટિ શતાનંદના નગરમાં મહાનંદ રાજ્ય કરતો હતો તેનો ડુંવર મલ્લિકાર્જુન તે કોંકણના શિલાહાર કુળનો હતો. આ વંશનાં ત્રણ તાત્રપદમાં આ રાજાઓનાં બીજા પદ સાથે રાજપિતામહ પદ જોડેલું જોવામાં આવે છે. (ઈ. આ. બા. ૯ મો પૃ. ૩૫, ૩૮)

૩ ચીખલી અને વલસાડ તાલુકામાં વ્હે છે તે કાવેરી નદી. દક્ષિણની કાવેરીથી નદી સમજવી. ૨. ઉ.

પામી અને મલ્લિકાર્જુન^૧ આમ્બડની તરવારથી માર્યો ગયો. તેની રાજધાની પણ લીધી અને તેમાં લૂંટ પાડી, તથા સોલંકી રાજની આણુ તે દેશમાં વર્તાવીને આમ્બડ અણુહિલવાડ પાછો વળ્યો. ખીચોખીચ રાજસભા ભરાઈ હતી તે વચ્ચે તે પોતાના સ્વામી કુમારપાળને ચરણે પડ્યો અને કૈાકણના રાજ મલ્લિકાર્જુનનું માથું રણુ કચ્ચું, તે સાથે સોનું, રત્ન, અને મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણુ, મોતી, હાથી, સિંહા અને ખીજી લૂંટ પણ સન્મુખ કરી દીધી.^૨ રાજ્યે દરબારમાં તેનો સત્કાર કર્યો અને મંડળેશ્વર મલ્લિકાર્જુનનું “રાજપિતામહ” એવું જે પદ હતું તે તેને આપ્યું. (ઈ. સ. ૧૧૬૧).

કુમારપાળના ઇતિહાસમાં આગળ ઉપર હ્રેમચંદ્ર^૩ આચાર્ય અગ્રેસર થઈ પડેલા છે; અને કહે છે કે “ચન્દ્રની કાન્તિથી દરિયાની લહરિયોને જેમ “આકર્ષણુ ખોચે છે તેમ રાજને તેની વાણીથી આનંદની લહરિયો ઉઠતી હતી.” એવા પુરૂષ વિષેનો કાંઈક વૃત્તાન્ત અમને વડવાણના સાધુ પાસેથી મળ્યો છે તે આ ટેકાણે આપવાની અગત્ય જણાય છે. તેમનાં માયાપનું નામ આચિંગ અને પાહિણી હતું. તેઓ જ્ઞાતિયે મોઢ વાણિયા હતા, અને સોરઠ તથા ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા ઉપર અર્ધાશ્વ દેશમાં ધંધુકા કરીને ગામ છે તેમાં રહેતાં હતાં. આપ મિત્રી હતો અને મા જૈન ધર્મની જાણે દેવી (જિનશાસનની દેવી) ના હોય તેવી હતી. તેઓને પુત્ર થયો તેનું નામ તેમણે ચંગદેવ^૪ પાણું. જ્યારે છોકરાનું આઠ વર્ષનું વય થયું ત્યારે

૧ રા. રતિરામ દુર્ગારામ દેવે ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી બાગ ૧૨ને પૃષ્ઠ ૧૫૦ મે લખે છે કે ઉત્તર કૈાકણના સીલાર વંશનો સત્તરમો રાજ મલ્લિકાર્જુન હતો. તેનો એક શિલાલેખ રનાગિરિ જીલ્લાના ચિપલુણનો શક ૧૦૭૮નો ને ખીજો વસઈનો શક ૧૦૮૨નો છે.

૨ શંગારકોટી નામની સાડી, માણુકથી ટાંકેલો પછેડો, પાપક્ષય હાર, સંયોગ-સિદ્ધિ (વિષાખહાર) શિખા, ૩૨ સુવર્ણ કુમ્ભ, મોતીની છ સેરોનો હાર, ચતુર્દંત હસ્તિ, ૧૨૦ પાતરો, ૧૪ કરોડ સોનૈયા.

૩ તેઓએ મનુષ્યની સ્તુતિ નહિ કરવાનો નિયમ કરેલો છતાં આમ્બડનાં વખાણુ કથા વિના તેમનાથી રહેવાયું નહિ. તેઓ તેના પ્રતિ વચ્ચા કે-

કિ કૃતેન ન યત્ર યત્ર ત્વં કિમસૌ કલિઃ । કલૌ ચેદ્ ભવતો જન્મ, કલિરસ્તુ કૃતેન કિમ્ ॥

૪ આમુંડા તેની કુલદેવી હતી માટે આમુંડ શબ્દનો ચ અને કુલદેવ ગોનસ હતા માટે તે શબ્દનો ગ એ બે અક્ષર જગ લઈને તે સાર્થક કરવા માટે જંગ સાથે દેવ ઉમેરીને જંગદેવ નામ પાડ્યું. એનો જન્મ સંવત્ ૧૧૪૫(સન ૧૦૮૯)ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫નો થયો; સંવત્ ૧૧૫૪(સન ૧૦૯૪)માં દીક્ષા લીધી ને સોમદેવ મુનિ નામ પાણું. સંવત્ ૧૧૬૬માં સૂરિપદ મેળવ્યું અને સંવત્ ૧૨૨૯(સન ૧૧૭૩)માં ચોરાશી વર્ષની ઉમરે સ્વર્ગે ગયા.

દેવચંદ્ર આચાર્ય તે દેશમાં વિચરતા ધંધુકે આવ્યા. આ વેળાએ આચાર્ય ઘેર ન હતો, તેવામાં આચાર્યને ચંદ્રદેવની આકૃતિ જોઈને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેથી તેની સ્ત્રીને સમજાવીને તે છોકરાને જૈન સાધુની દીક્ષા આપવા સારૂ પોતાને સ્વાધીન લીધો અને કર્ણાવતીમાં પોતાનો અપાસરો હતો ત્યાં તેને લઈ ગયા. આચાર્ય પરદેશથી આવ્યો અને તેણે પોતાના દીકરા સંબંધી સમાચાર જાણ્યા એટલે તેને ઘણો ખેદ થયો અને સમ ખાઈને ખેટા કે મારા દીકરાનું મુખ જ્યારે જોઈશ ત્યારે અન્ન ખાઈશ. પછી તે તે ધર્માચાર્યનું નામકામ પૂછી લઈને કર્ણાવતી આવ્યો. અને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે દેવચંદ્રની પાસે દીકરો પાછો લેવા ગયો. આ ટાણે ચંદ્રદેવ ઉદયન મંત્રીને ઘેર હતા. તેમનો દીક્ષા લેવાનો વિચાર તેમના પિતાને ગળે ઉતારવામાં તેઓ જય પામ્યા, એટલે ચંદ્રદેવે દીક્ષા લીધી અને હૈમચંદ્ર નામ ધારણ કર્યું. તેઓ સત્વર પ્રખ્યાત થયા અને ન્હાની વયમાં હિન્દુ તથા જૈનનાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થયા, એટલે તેમના ગુરૂ પાસેથી તેમને સૂરિનું પદ પ્રાપ્ત થયું.

હૈમચંદ્રે નીચે લખેલા ગ્રંથ રચ્યા છે:—અભિધાનચિંતામણિ, જિન-

૧ કુમારપાલ પ્રબંધના અભિપ્રાય પ્રમાણે:—

કુમારપાળ ધાર્મિક હોવાથી તે રાજર્ષિ કહેવાતો હતો. તેણે ૨૧ જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા, તથા એક લેખકશાળા સ્થાપી હતી, તેમાં પોતાના ગુરૂ હૈમાચાર્યનાં રચેલાં પુસ્તકો લખવાને માટે ૭૦૦ લેખકોને કામે લગાડ્યા હતા. તે વેળા ધણું કરીને તાલપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખાતાં હતાં. પણ એક વાર રાજા લેખકશાળા તપાસવા ગયો ત્યાં કાગળ ઉપર લલિયાઓને લખતાં જોઈ ખેદ પાગ્યો અને જોઈતાં તાલપત્ર લેખકશાળામાં આવી પહોંચે ત્યારે જ લોભન કરવું એવો નિયમ લીધો. એટલે અમલકારિક રીતે પોતાના બાગમાંથી તાલપત્ર મળી આવ્યાં તે લલિયાઓને આપ્યાં. પછી તેણે પારણું કર્યું. હૈમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રંથોમાં હૈમવ્યાકરણ તથા હૈમકોષ આખા ભારતવર્ષમાં અતિ વિખ્યાત છે. હૈમવ્યાકરણના આઠ સૂત્રાધ્યાય છે. ત્રિષષ્ટિ શ્લોકા પુરૂષ ચરિત્રમાં ૬૩ શ્લોકા પુરૂષનાં ચરિત્ર છે. એ ગ્રંથ તેમણે સોનેરી, રૂપેરી અક્ષરોથી બધું લાગે એવો લખાવ્યો અને પોતાના મ્હેલમાં લઈ જઈ રાત્રિ જગરણ કરાવી સવારમાં પદ્મજળ ઉપર તે પોથી પધરાવી મ્હોટી ધામધૂમથી મહોત્સવ કરી ધર્મશાળામાં આપ્યો, અને ત્યાં તેનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને હૈમાચાર્યના મુખથી તેનું શ્રવણ કર્યું. એ જ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર, વિશ્વતિવીતરાગસ્તવન, અગ્નિચાર ગ્રંથ અને બાર ઉપાંગની એકઠી પ્રત સુવર્ણાદિ અક્ષરોથી લખાવી ઉપર જણાવેલા વિધિપૂર્વક તેઓનું શ્રવણ કર્યું.

હૈમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રંથની ટીપ નીચે પ્રમાણે થાય છે:

અધ્યાત્મોપનિષદ્ (યોગશાસ્ત્ર), યોગાનુશાસન બાર પ્રકાશ (પ્રકરણ)માં ૧૨ હજાર શ્લોક પૂર પુસ્તક છે.

દેવનાં સ્તવન. (એના ઉપર ટીકા છે તે ઉપર ૧૨૬૨નો સન છે.)
પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર, ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષચરિત્ર, વિંશતિવીતરાગસ્તવન, વીત-
રાગસ્તોત્ર, દ્વયાશ્રય અને ખીજાં પુસ્તકો. કુમારપાળ પોતાની સેના
સહિત માળવામાં હતો તેવામાં હેમાચાર્ય પોતાની માના મરણોત્સવને^૧ સમયે
શૈવી સંન્યાસિયોએ મારંમરી કરી હતી માટે રક્ષણ સાડ તેની પાસે ગયા.
હેમાચાર્યનો એવો વિચાર હતો કે આપણું પોતાનું રાજ્ય થાય અથવા રાજ્ય
આપણે સ્વાધીન થઈ જાય તો જ અર્થ સરે. ઉદયન મંત્રિયે રાજની સાથે
આચાર્યનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. તે અવસરે તેણે ખંભાતમાં જે કહ્યું હતું

અનેકાર્યસંગ્રહ—(નિર્ણયસાગરના અભિધાનસંગ્રહના ખીજા અંકમાં છપાયેલ છે.)

અનેકાર્યશેષ.

અભિધાનચિન્તામણિ (હેમીનામમાલા.)

અભિધાનચિન્તામણિ પરિશિષ્ટ

અલંકારચૂડામણિ કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ.

(અલંકારનો ગ્રંથ.)

વળાદિસૂત્રવૃત્તિ । ઝળાદિસૂત્રવિવરણ । છંદોનુશાસન અને વૃત્તિ.

દેશીનામમાલા રતનાવલિ કિંવા દેશી શબ્દસંગ્રહવૃત્તિ. (મુંબઈ સંસ્કૃતમાળા અંક ૨૭)

ઘાતુપાઠ અને વૃત્તિ. ઘાતુ પારાયણ અને વૃત્તિ. ઘાતુમાલા. નિષંદશેષ.

ચલાચલ સૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ. વિભ્રમ સૂત્ર. (હેમચંદ્ર કર્તા હશે કે નહિ ?)

સિદ્ધહેમશબ્દાત્થશાસન બૃહદ્વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ. શેષસંગ્રહમાલા અને શેષસંગ્રહ સારોદ્ધાર.

લિંગાનુશાસન. લિંગાનુશાસનવૃત્તિ અને લિંગાનુશાસનવિવરણ.

ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર. પરિશિષ્ટ પર્વ.

હેમન્યાયાર્યમંજૂષા—મંજૂષિકા.

સં. દ્વયાશ્રય અને વૃત્તિ. } ઈતિહાસ અને વ્યાકરણ એમ બન્ને એકત્ર

પ્રા. દ્વયાશ્રય અને વૃત્તિ. } શીખવવાના હેતુથી રચાયા છે.

મદ્ધાવીરદ્વાત્રિશિકા } સધુ જૈનકાવ્યમાળામાં છપાઈ ગઈ છે.

વીરદ્વાત્રિશિકા.

હેમવાદાનુશાસન. વીતરાગસ્તોત્ર (?) પાંડવચરિત્ર (?)

જાતિ વ્યાવૃત્તિ. (ન્યાય) (?)

ઉપદેશમાલા. (?)

અન્યદર્શન વાદવિવાદ (?)

ગણપાઠ (?)

૧ સ્ત્રી અથવા પુરુષ ગમે તે કોઈ ભક્તજન હોય છે તેના મરદાને લઈ જતી
વેળાએ શોક કરવાને બદલે હસવ કરવામાં આવે છે.

તથા કેલ આપ્યો હતો તે સાંભરી આવ્યું અને તેમનો આદરસત્કાર કરી તેમની સાથે ખુદ્દા મનથી વાતો કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્રને રાજા ઉપર આ પ્રમાણે સત્તા મેળવતા જોઈને આસપાસ જે બ્રાહ્મણો હતા તેઓને ડર લાગ્યો, અને તેમના ઉપર કેટલાક અપવાદ મૂક્યા; તેમાંનો એક ભારે એ હતો કે, હેમચંદ્ર સૂર્યને માનતા નથી. હેમચંદ્ર રાજનીતિ જાણતા હતા, અને પોતાના સામા પક્ષવાળાઓના ધર્મની ઉપર ઉતરી પડવા કરતાં પોતાના ધર્મની ધ્વજ મેળવવાને ઘણા દિવસથી ઇચ્છતા હતા, તેથી તેમણે એવું પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે જેથી ક્ષત્રિયના મહાન દેવ ઉપર તેમની આસ્થા છે એવું રાજના સમજવામાં આવી ગયું. તેઓ વદ્યા કે,—“આ મહિમાવંત તેજના આલય^૧ને હું નિરંતર મારા “હૃદયમાં રાખું છું; અને તેમના અસ્ત પામવાથી હું ખાવાનું તળું^૨ છું.” તેમની આવી જ રાજનીતિને અનુસરીને તેમણે પોતાના કથનને હિન્દુ શાસ્ત્રમાંથી તેમ જ જૈન શાસ્ત્રમાંથી પ્રમાણ આપ્યાં. એક સમયે કુમારપાળે તેમને પૂછ્યું કે તમે પસંદ કરીને મને ધર્મનું કોઈ એવું કામ બતાવો કે તે ઉપર હું ધન ખર્ચું; ત્યારે દેવપટ્ટણના સોમેશ્વરનું દેવળ દરિયાનાં મોજાનાં જોરથી ટૂટી ગયું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આચાર્યે તેને સલાહ આપી.^૩

૧ પૃષ્ઠ ૧૦, ૧૧; ની દીપમાં સૌરપંથની હકીકત જુઓ.

૨ આ પ્રત અણ્ણાયમી ફહેવાય છે. ૨. ઉ.

૩ અસહ લેખમાં નીચે પ્રમાણે છે:—જુઓ ભાવનગરનું આકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અંગ્રેજી પુસ્તક પૃ. ૧૮૬

અસ્તિ શ્રીમતી કાન્યકુબ્જવિષયે વારાણસી વિશ્રુતા ।

પુર્યસ્યામધિદેવતા કુલગૃહં ધર્મસ્ય મોક્ષસ્ય ચ ॥

તસ્યામીશ્વરશાસનાદ્ દ્વિજપતેર્ગૈહે સ્વજન્મગ્રહમ્ ॥

ચક્રે પાશુપતવ્રત ચ વિદધે, નંદીશ્વરઃ સર્વવિત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—કાન્યકુબ્જ દેશમાં વારાણસી (કાશી) નામે વિખ્યાત પુરી છે. તે અધિ-દેવતા (વિશ્વનાથ)નું નિવાસસ્થાન, અને ધર્મ તથા મોક્ષનું ધામ છે. તેમાં શંભુની આજ્ઞાથી નંદીશ્વરે ભાવ ધ્વજસ્વરૂપિ રૂપે, એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણને ઘેર અવતાર ધારણ કર્યો, કેમકે જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા શિવે નંદીશ્વરને આપી હતી, અને તે વિદ્વાને મહાદેવની દીક્ષા ધારણ કરી. અને તે તપોનિધિ તીર્થયાત્રા કરવાને માટે અને રાજાઓને (સેવી) દીક્ષા આપવા માટે અને ધર્મસ્થલોનું રક્ષણ કરવા માટે કાશીથી નીકળ્યો. તે ફરતો ફરતો ધારાપુરીમાં આવી પહોંચ્યો. (૫)

યદન્મલવકાન્યકુબ્જવિષયેઽવંત્યાં સુતપ્તં તપો ।

નોતાઃ શિશ્વપદં પ્રમારપતયઃ સમ્યક્મઠાઃ પાલિતાઃ ॥

દ્વયાશ્રયમાં આ જીર્ણોદ્ધાર વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને રત્નપૂત-
સ્થાનના ઇતિહાસ લખનારના જોવામાં દેવપદ્મમાં ભદ્રકાળીના દેવાલયમાં

પ્રીતઃ શ્રીજયસિંહદેવનૃપતિશ્રીતૃત્વમાત્યંતિકમ્ ।

તૈનેવાસ્ય જગત્પ્રયોપરિલસત્યયાપિ ધીજૃમ્મિતમ્ ॥ ૮ ॥

ત્યાંથી તે ફરતો ફરતો ભાલવ, કાન્યકુબ્જ, અને અવંતીમાં આવ્યો; ત્યાં તપ કર્યું;
અને પશ્ચિમ રાજ્યોને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યા અને મોડાં સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.
અવંતીમાં તે વખતે જયસિંહદેવ રાજ રાજ કરતો હતો તે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો
અને અત્યંત બ્રાતૃવ તેમનામાં ધારણ કર્યું. તેને લીધે જ આજ દહાડા સુધી ત્રણે
લોકમાં તેની બુદ્ધિનો મહિમા વખણાઈ રહ્યો છે. (૮)

અકવર્તી સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તેની ગાદિયે, અતિશય
પ્રતાપવાળો અને ધારાધિપ બહાદુર (૯) તથા જંગલભૂપરૂપી હાથિયોના મસ્તક ઉપર
તલપ મારવામાં સિંહ જેવો કુમારપાળ બેઠો. કુમારપાળ ત્રણે લોકને કંદપતર જેવો
હતો. તેના અમલમાં ભાવ (વિદ્વાન) બૃહસ્પતિયે જીર્ણ થએલા દેવપદ્મના દેવાલયનો
જીર્ણોદ્ધાર કરવાને કહ્યું. કુમારપાળે તેમના કામથી પ્રસન્ન થઈ આર્યેય વંશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા તે ભાવ બૃહસ્પતિને સ્વર્ણ ગંડેશ્વરની પદવી આપી, અને તુષ્ટિદાનમાં કેટલાંક
આભૂષણો આપ્યાં તથા તેની સાથે પોતાની રાજમુદ્રા (મોહોર) આપી. ભાવ બૃહ-
સ્પતિયે કેલાસ પર્વતના જેવો મહાદેવનો પ્રાસાદ તૈયાર કરાવી મૂકેલા જોઈ તે પ્રસન્ન
થયો અને તેને વંશપરંપરાનું ગંડત્વ (શ્રેષ્ઠતા)નું પદ આપ્યું

સ્વમર્યાદાં વિનિર્મયાં સ્થાનકોદ્ધારહેતવે ।

પંચોત્તરાં પંચશતીમાર્યાણાં યોડમ્યપૂજયત ॥ ૨૩ ॥

દેવસ્ય દક્ષિણે માગે ઉત્તરસ્યાં તથા દિશિ ।

વિધાય વિષમં દુર્ગં પ્રાવર્ણયત યઃ પુરં ॥ ૨૪ ॥

મર્યાદા નિર્માણ કરીને તે સ્થાનકના જીર્ણોદ્ધાર અર્થે ૫૦૫ આર્ય પુરૂષો (બ્રાહ્મણો)નું
વરણ કર્યું. (૨૩) દેવ (મંદિર)ના દક્ષિણ અને ઉત્તર બાજમાં દેવસ્થાનના કોટનો બાજ
વધારીને નગરનો વિસ્તાર કર્યો. (૨૪)

ગૌર્યા મીમેશ્વરસ્યાથ તથા દેવકર્પર્દિનઃ ।

સિદ્ધેશ્વરાદિદેવાનાં યો હેમકલશાન્ દધૌ ॥ ૨૫ ॥

નૃપશાલાં ચ યશ્વકે સરસ્વત્યાશ્ચ કૃપિકાં ।

મહાનસસ્ય શુદ્ધયર્થે સુસ્નાપનજલાય ચ ॥ ૨૬ ॥

કર્પર્દિનઃ પુરોમાગે સુસ્તંભાં પટ્ટશાલિકાં ॥

રૌપ્યપ્રણાલં દેવસ્ય મંડુકાસનમેવ ચ ॥ ૨૭ ॥

પાપમોચનદેવસ્ય પ્રાસાદં જીર્ણમુદ્ધૃતમ્ ।

તત્ર ત્રીન્ પુરુષાંશ્ચકે નદ્યાં સોપાનમેવ ચ ॥ ૨૮ ॥

૧૭

એક લેખ આવ્યો હતો તેમાં પણ લખેલું છે. આ લેખ પ્રથમ સોમેશ્વરના દેરામાં હતો. તેના ઉપર વલ્લભી સંવત્ ૮૫૦ (એટલે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૫ અથવા ઈ. સ. ૧૧૬૯,) છે અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“કનોજનો બ્રાહ્મણ ભાવ બૃહસ્પતિ યાત્રા કરવા સારૂ કાશીથી નીકળ્યો. “તે આવન્તી અને ધારાનગરીમાં આવી પહોંચ્યો, તે સમયે ત્યાં જયસિંહ

યેનાક્રિયંતં बहुशो ब्राह्मणानां महागृहाः ॥

विष्णुपूजनवृत्तीनां यः प्रोद्धारमचीकरत् ॥ ૨૯ ॥

नवीननगरस्यांतः सोमनाथस्य चाध्वनि ।

निर्मिते वापिके द्वे च तत्रैवापरचंडिका ॥ ૩૦ ॥ शुभं

गङ्गेना कृतवापिकेयममला स्फारप्रमाणाभृत-

प्रस्था स्वादुजला सहेलविलसद्युत्कारकोलाहलैः ॥

भ्राम्यद्भूरितरारघट्टवटिका मुक्तांबुધाराशतै-

र्यापीतं घटयोनिनापि हसतीवाંभોनिधिं लक्ष्यते ॥ ૩૧ ॥

शशिभूषणैवस्य चંડિકાં સન્નિધિસ્થિતાં ।

યો નવીનાં પુનશ્ચક્રે સ્વશ્રેયોરાશિલિપ્સયા ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—ગૌરી, ભીમેશ્વર, દેવકપર્દિન, સિદ્ધેશ્વર, આદિ બીજા દેવતાં દેવાલયો

ઉપર હેમકળશ સ્થાપ્યા. ૨૫

નૃપશાળા તથા સરસ્વતીશાળા બાંધી અને પાકશાળા તથા સ્થાનાલયને પાણી પૂરે પાડવા માટે કૂવા ખોદાવ્યા. ૨૬

કૃપર્દિનના મંદિરના આગલા ભાગમાં સારા સ્તંભોવાળો રંગમંડપ કર્યો, અને દેવની રૂપાની જળાધારી અને મંડુકાસન બનાવ્યું. ૨૭

પ્રાપ્તભોજન દેવના પ્રાસાદનો છર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને ત્યાં ત્રણ પુરુષની મૂર્તિ સ્થાપી અને નદીમાં યગધિયાં બાંધ્યાં. ૨૮

ધણા બ્રાહ્મણોને છાંદાપુરી કરાવી આપી, અને વૈષ્ણવ ધર્મવાળાઓને નવીન નગરમાં ઉદ્ધાર કર્યો, એટલે ઉત્તેજન આપ્યું. અને સોમનાથની વાટમાં બે વાવ કરી અને ત્યાં અપરચંડિકાનું સ્થાપન કર્યું. ૨૯-૩૦

ગંડ બૃહસ્પતિયે જે વાવો કરાવી તે ધણી વિસ્તારવાળી હતી અને તેનું પાણી સ્વચ્છ, સ્વાદુષ્ટ, અને અમૃતની ઉપમા અપાય એવું હતું તથા તેના ઉપર ધણા રેંટા ચાલતા હતા અને જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં જળનંતુઓના શબ્દો વડે અગસ્ય મુનિયે જેનું પાન કરેલું છે એવા સમુદ્રને જાણે હસતી ન હોય એવી હતી. ૩૧

પોતાનું શ્રેય થવાને અર્થે મહાદેવની સમીપમાં રહેલાં ચંડિકા(પાર્વતી)નો છર્ણોદ્ધાર કર્યો. ૩૨

દેવ રાજ્ય કરતો હતો. પરમાર રાજ્યએ અને તેના આખા કુટુંબે તેમને “પોતાના ગુરુ કરીને સ્થાપ્યા અને રાજ્યએ તેમને ભાવર કરીને બોલાવા માંડ્યા.”

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તે ચક્રવર્તી રાજા હતો; “તેની ગાદિયે કુમારપાળ થયો, ભાવ બૃહસ્પતિ તેનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. “કુમારપાળ ત્રણે લોકને કલ્પતરુ જેવો હતો. તેણે પોતાની રાજમુદ્રા (મોહોર), “લંડાર અને ખીજું સર્વ બૃહસ્પતિને સોંપ્યું અને તેને આજ્ઞા કરી કે દેવ-“પટ્ટણનાં દેરાં પડી ગયાં છે તેઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરો. ભાવ બૃહસ્પતિયે “જમીને ત્યાં કૈલાસ જેવું કરાવી મૂક્યું. પછી તેણે પોતાનું કામ જોવાને “જગત્પતિને બોલાવ્યો; જ્યારે તેણે આવીને જોયું ત્યારે તે પ્રસન્ન થયો “અને ગુરનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે, માફ હૃદય ધણું પ્રસન્ન થયું, તમને “અને તમારા પુત્રોને હું મારા રાજ્યમાં મુખ્ય જગ્યા છે તે આપું છું.”

સોમેશ્વરના દેરાનો પાયો નાંખ્યો ત્યારે જે પંચને કામ સોંપ્યું હતું

एतस्याभवर्दिदुसुंदरमुखी पत्नी प्रसिद्धान्वया ।

गौरीव त्रिपुरद्विषो विजयिनी लक्ष्मीमुरारेरिव ॥

श्रीगंगेव सरस्वतीव यमुनेवेहाग्रकीर्त्या गिरा ।

कांत्या सोढलसंभवा भुवि महादेवीति या विश्रुता ॥ ૩૫ ॥

મહાદેવને જેમ પાર્વતી, કૃષ્ણને જેમ લક્ષ્મી, કીર્તિમાં ગંગા જેવી, વાણીમાં સરસ્વતી જેવી, અને કાન્તિમાં યમુના જેવી પ્રસિદ્ધ સોઠલ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ચંદ્રના જેવા સુંદર મુખવાળી તેની મહાદેવી નામે વિખ્યાત થયેલી સ્ત્રી હતી. ૩૫

सिद्धाश्रत्वारस्ते दशरथसमेनास्य पुत्रोपमानाः ॥

आद्यस्तेषामभवदपरादित्यनामा ततो भूदत्नादि ।

ત્ય.....હે ॥

अन्यः सोमेश्वर इति कृती भास्करश्चापरोभू-

देतेरामादिमिषमिताः सत्यसौत्रायुक्ताः निः

द्रवं विनिहिता बाहवः श्रीमुरारे ॥ ૩૮ ॥

દશરથની પેઠે તેના પણ આર પુત્રો હતા: તેમાં પેહેલો અપરાદિત્ય હતો, ખીજે રત્નાદિત્ય, ત્રીજો સોમેશ્વર અને ચોથો ભાસ્કર.

૧ ભદ્રાલીનો લેખ જે વલ્લભી સંવત્ ૮૫૦ (વિ. સં. ૧૨૨૫-ઈ. સ. ૧૧૬૯) નો પાઠશ્રુમાં છે તેમાં એમ કહેલું છે કે, એ દેરે સોમ એટલે ચંદ્રમાએ સુવર્ણનું કશા-વ્યું હતું, ત્યાર પછી રાત્રણે રૂપાનું કશાવ્યું હતું, લીમદેવે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેમાં રત્નો જડાવ્યાં હતાં. એ દેવાસથનો ફરીને જીર્ણોદ્ધાર કુમારપાળે કરીને સુવર્ણના મેરૂ પર્વત સમાન બનાવ્યું હતું.

તેઓએ કુમારપાળને સ્વસ્તિપત્ર લખ્યું. રાજાએ તે પત્ર હેમચંદ્ર સૂરિને ખતાવીને કહ્યું કે કામ પૂરું થઈ જતાં સુધી શું કર્યું હોય તો તે વચ્ચે વિશ્વ આવી નહે નહિ? સૂરિએ રાજાને સલાહ આપી કે દેવલના શિખર ઉપર

શેખ સઅદી પોતાની ૪૭ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. ત્યારે તે પાંચ ગયો હતો એમ પોતાના ઓસ્તાન નામના ગ્રંથના આઠમા બાબતું છેલ્લું પ્રકરણ “હિકાયત સફર હિન્દુસ્તાન અને મૂર્તિ પૂજકોની ગુમાહી” નામનું છે તેમાં લખે છે કે, “એક હાથીદાંતની મૂર્તિ સોમનાથમાં મેં દીડી, તે જડાઈ હતી, અને મક્કામાં એક મનાત નામે મ્હોટી મૂર્તિ હતી તેના જેવી એની સુરત બનાવેલી હતી, તે એવી કે, તેવી બીજી કોઈ થઈ શકે નહિ. આવી નજીવી સુરતનાં દર્શન કરવા હરતરફી યાત્રાળુ આવતા અને ચીન મહાચીનના માણસોનાં ટોળાના સરદારો તે ઉપર આશા રાખી આવતા.” મારી પાસે એક સોબતી હતો તેણે મને કહ્યું કે આ મૂર્તિ પરમેશ્વર પાસે માન્ય થયેલી છે, અને માણસોને આશીર્વાદ દેવાને તે પોતાના હાથ ઉંચા કરે છે; જો તમારે જોવું હોય તો અહિં રાત્રિ ગુલશે. હું રાત્રિ રહ્યો અને કોઈ ખેલવાન બહાના ફૂવામાં પડે તેમ હું પણ પડ્યો. ઝંખી લોકો મારા પડખામાં પૂલ કરતા તેઓએ હાથ પણ ધોયેલા નહિ અને તેઓના સાધુઓ બિલકુલ પાણીનું નામ પણ લેતા ન હતા, જેથી તેઓની બગલોમાંથી મડદાના જેવી ગંધ આવતી હતી. સવાર થતાં ગામના અને બહારના લોકો મંદિરમાં આવ્યા એટલે એક સોય રાખવા જેટલી પણ તેમાં જગ્યા ખાલી રહી નહિ એમ મંદિર બરાઈ ગયું અને હું રાત્રિના ઉભરાથી તથા ગુસ્સાથી ગભરાઈ ગયો. તે વેળાએ ઓચિંત્તા તે મૂર્તિયે પોતાના હાથ ઉંચા કર્યા એટલે મારા સોબતિયે મને હસીને કહ્યું કે, હવે તમારી ખાતરી થઈ હશે કે મૂર્તિમાં કેવું સત્ય છે. હું તે વેળાએ હાથીદાંતની મૂર્તિ પાસે ગયો અને હાથથી ચુંબન કર્યું અને થોડા દિવસ તેને માનવાથી કાફર બન્યો અને ઝંખ પુસ્તકની વાતો કરી ઊઠાણ થયો. જ્યારે તે મંદિરમાં મારો ઈતબાર બંધાયો ત્યારે એક રાત્રિએ મંદિરના દરવાજા બંધ કરીને ચોતરફ દોડીને તપાસ કરવા લાગ્યો, અને મૂર્તિની ઉપર નીચે જોવા લાગ્યો તો એક પૂજારો એક જરીના પડદા પછવાડે મુખવર તરીકે બેઠેલો અને એક દોરી તેના હાથમાં રાખેલી એવો જોયો. તે દોરી ખેંચતો ત્યારે મૂર્તિના હાથ ઉંચા થઈ જતા. ઊઠાણે મને જોયો એટલે તે ચરમોદિ થઈ ગયો અને નાસવા લાગ્યો. હું તેની પાછળ દોડી ગયો અને તેને પકડી પાડી ફૂવામાં નાંખી દીધો. જે માણસ મારો સોબતી હતો તે પણ જો આ વાત જાણશે તો મને જીવતો રાખશે નહિ એમ સમજી તેને પણ મેં મારી નાંખ્યો અને બીકને માર્યો હું તે દેરા મૂકીને ચમનના મુલકમાં નીકળી ગયો. પછી અરબના મુલકમાં થઈને અહિં આવ્યો છું.”

ઉપર પ્રમાણે શેખ સઅદીનું દુકામાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી કેટલાક એ મૂર્તિ તે સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિ હતી એમ માને છે. પણ મહાદેવની મૂર્તિ દેવળમાં હોતી નથી પણ લિંગની સ્થાપના કરેલી હોય છે. માટે આ વર્ણન જિનની મૂર્તિને લાગુ પડે છે અને ઝંખ રાખ્દ શેખ સઅદિયે વાપર્યો છે તે જિનનો અપભ્રંશ

ધ્વજ ચઢે ત્યાં સુધી તમારે માંસાહાર નહિ કરવાની અથવા સ્ત્રીસંગ ત્યાગ કરવાની બાધા લેવી. રાજ્યએ તે માન્ય કરીને મહાદેવની મૂર્તિ ઉપર જળ મૂક્યું કે હું માંસાહાર કરીશ નહિ. બે વર્ષ વીત્યા પછી, શિખર પૂરું બંધાઇ રહ્યું એટલે કલશ અને ધ્વજરાપણ કરવાને કુમારપાળ તૈયાર થયો ત્યારે થયેલા જજ્ઞાય છે તથા પૂજારિયોનું વર્ણન કરવામાં તેઓ ગંધાતા જજ્ઞાવ્યા છે અને પાણી વાપરતા નથી એમ લખ્યું છે તે પણ તેમને જ લાગુ પડે એમ છે.

કુમારપાળ પછી, સુમારે એક સેંઠડા સુધી, દેવાલયને કાંઈ અડચણ થયેલી જણાતી નથી, પણ ઈ. સ. ૧૨૯૭માં આદિત્યની ખિલનિયે પોતાના બાઈ અલકપાન, અને નસરતપાન જે તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ બેને અજુરાત જિતવા મોકલ્યા અને તે વેળાએ તેમણે સોમનાથની મૂર્તિને હરકત કરી. આ બનાવ બન્યા પછી એક સેંઠડે ઈ. સ. ૧૩૯૫માં સુજકરશાહ ખેલાએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી, અને હિન્દુનાં સર્વ દેવાલયોનો નાશ કર્યો અને તે ઠેકાણે મસ્જિદો કરાવી અથવા તે તે દેવાલયોનો આકાર બદલી નંખાવ્યો. પછી વળી ઈ. સ. ૧૪૧૩માં, ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે અહમદશાહ ખેલાએ જૂનાગઢના રા' ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેણે સોમપુરના દેવાલયનો નાશ કર્યો અને ત્યાંથી ઘણું જવાહીર લઈ ગયો. પછી અહમદ એમરાએ (ઈ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૧૩ માં) દેવળ તોડીને તેને સ્થાનકે મસ્જિદ બાંધી. છેલ્લામાં છેલ્લો સુઝકર ખીનએ (૧૫૧૩-૧૫૨૬) દેવળ ઉપર હુમલો કરેલો જજ્ઞાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, મુસલમાનો દેવાલય તોડી જતા અને પછવાડેથી પાછા સ્થાપના કરવામાં આવતી. આ બનાવ બન્યા પછી દેવાલયનો કેટલોક ભાગ મસ્જિદને મળતો કર્યો જજ્ઞાય છે અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એમ હશે કે મુસલમાની આકાર ભેવામાં આવે તો પછી તે લોકો બહુથી તેને કાંઈ હરકત યાચ નહિ.

કુમારપાળ પછી, સરસ જીર્ણોદ્ધાર, જૂનાગઢના ચૂડાસમા રા' ચોથા ખેંગારે (સં. ૧૨૭૯-૧૩૩૩ માં) કસ્યાનું ગિરનારના બે લેખો ઉપરથી જજ્ઞાય છે.

સોરઠી તવારીખમાં જજ્ઞાવે છે કે, સોમનાથના દેરાને મુસલમાનોએ મસ્જિદના આકારમાં ફેરવી નાંખ્યું હતું અને તે ખંડેર થઈ ગયું હતું. સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૩) સુધી શેખમીયાન જે ન્યામતપાનની પછી ગાદિયે બેઠો હતો તેમના સમય સુધી, તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ન હતો. પણ અહલ્યા બાઈ-હોલ્કર અહલારાવ બહાદુરની મહાશક્તિ રાજિયે તે ફરીથી બંધાવ્યું. આ અહલ્યાબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૬૫-૯૫) પોતાના પૌત્ર અહલારાવના મરણ પછી બધો કારબાર પોતે જ ચલાવતાં હતાં. તેણે સોમનાથના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર ઉપરાંત જગજ્ઞાય, નાસિક, ઇલોરા, નીમાર, મહેશ્વર, દ્વારકા, બયા, કેદારનાથ, રામેશ્વર, ઇત્યાદિ ઠેકાણે પવિત્ર સ્થાનકો બંધાવ્યાં હતાં. નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર તેની કુંવરી સુક્તા બાઈ પોતાના પતિ ચક્ષવંતરાવ પાંચિયાની પછવાડે સતી થઈ હતી, તેના સ્મરણાર્થે આદેશ્વરમાં તેણે સુંદર મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાર પછી ત્રીશ વર્ષે આયકવાડ સરકારના દિવાન વિઠ્ઠલરાવ દેવાજી જે કાઠિયાવાડના સૂબેદાર કર્યા હતા તેમણે મોટું નગરખાનું અને ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. ૨. ઉ.

આચાર્યને કહ્યું કે મારી બાધા મૂકાવો. હૈમચંદ્ર બોલ્યા: “જીવો ! તમે આવું “વ્રત પાળ્યું છે તેથી મહાદેવની સન્મુખ ઉભા રહેવાને તમે યોગ્ય થયા “છો. તમે ત્યાં યાત્રાએ જશો ત્યારે બાધા મૂકવાનો અવસર આવશે.” બ્રાહ્મણોએ રાજાને સમજાવ્યો કે સોમનાથને સૂરિ માનતા નથી, માટે રાજસંઘની સાથે યાત્રા કરવા સાફ તેમને સાથે લેવા, એટલે સર્વે વાત જણાઈ આવશે. કુમારપાળે આ સલાહ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે હૈમચંદ્ર તત્કાળ બોલી ઉઠ્યા:— “ભૂખ્યાને ભોજન ઉપર બેસવાનો બલાત્કાર કરવાની શી અગત્ય છે ? યાત્રા “એ તો સાધુનું જીવન છે; તો રાજા બણીથી આજ્ઞા કરવાની શી અગત્ય “છે ?” પછીથી ઠરાવ થયો કે જતાં ધીમે ધીમે પગે ચાલીને સૂરિયે શત્રું-જય અને ગિરનારનાં પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શન કરતાં કરતાં કુમારપાળને દેવ-પદ્મમાં આવી મળવું. રાજા પોતાના સંઘ સહિત વાઘતાં, સોમેશ્વરના નગર પાસે આવી પહોંચ્યો. શ્રી બૃહસ્પતિ જેને કામની દેખરેખ ઉપર મૂક્યો હતો તે રાજાને સાફ તૈયાર કરી રાખેલી જગ્યામાં લઈ જવાને આ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો. હૈમચંદ્ર પણ સંઘને આવી મળ્યા, અને કુમારપાળે પણ મહોટા આનંદથી, રાજશ્રીના દબદબા સાથે વાદિત્રના નાદ સહિત નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી સોમેશ્વરના દેવળને પગથિયે ચઢીને મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. હૈમચંદ્ર પણ બૃહસ્પતિની સાથે દેવળના બારણા આગળ ઉભો રહીને બોલ્યો:—“આ બધા દેવળમાં કેલાસવાસી મહાદેવ નિઃસંશય બિરાજે છે.” પછી અંદર પેશીને પવિત્ર લિંગ^૧નું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી, તે બોલ્યો: “તું ગમે

૧ કુમારપાળ અંધમાં આ સ્તુતિના શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

આર્યા—મવબીજાંકુરજનના રાગાથાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ॥

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ૧ ॥

રથોદ્ધતાવૃત્તમ્—યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા યોડસિ સોડસ્યભિધયા યયા તયા ॥

વીતદોષકલ્પઃ સચદ્રવા નેક એવ મગવન્નમોડસ્તુ તે ॥ ૨ ॥

કાવ્યમાળા ગુચ્છક સાતમામાં મહાવીરસ્વામી સ્તોત્ર છે તેના ૩૧ મો શ્લોક આ છે:—
શાર્દૂલવિક્રીડિતં વૃત્તમ્—ત્રૈલોક્યં સકલં ત્રિકાલવિષયં સાલોકનાલોકિતમ્ ।

સાક્ષાદ્યેન યથા સ્વયં કરતલે રેચાત્રયં સાંશુલિ ॥

રાગદ્વેષમ^૨યાંતકજરાલોલ્લવલોભાદયો ।

નાલં યત્પદલંઘનાય સ મહાદેવો મયા વંચતે ॥ ૩ ॥

સગ્ધરાવૃત્તમ્—યો વિશ્વં વેદવેયં જનનજલનિધેર્મિગિનઃ પારદૃશ્યા ।

પૌર્વાપર્યાવિરુદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલ્બકં યદીયં ॥

“તેવી પ્રકૃતિનો હોય, તારું ગમે તે નામ હોય, તારો ગમે તેટલો કાળ હોય
 “તો પણ તારી સ્થિતિ છે. જેનામાં પાપકર્મ નથી, અને જેના કર્મથી પાપ-
 “વાસનાનો પરિણામ થતો નથી એવો તું, એક ઈશ્વર છે તે, તને મારી પ્રાર્થના
 “છે. માયા જે અવતારનું બીજક છે તે માયાનો પાશ જણે તોજો છે, તે
 “પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કે શિવ ગમે તે હોય તેને પ્રાર્થના છે.” તે આ
 પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતો હતો તે જોઈ રાજા પોતાના કારભારિયો સહિત આશ્ચર્ય
 પામીને ઉભો રહ્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે શિવને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.
 બ્રહ્મસ્પતિના કહેવા પ્રમાણે રાજાએ બહુ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાની
 તુલા કરીને દાન કર્યું તથા હાથી આપ્યા અને કર્પૂરની આરતી કરી. પછી
 સર્વેને બહાર જવાની આજ્ઞા કરીને કુમારપાળ તથા હેમાચાર્ય દેવળના નિજ
 મંડપમાં બારણાં બંધ કરીને પેઠા.

કુમારપાળે હેમાચાર્યને કહ્યું: “આટલા બધા ધર્મ છે તેમાં જેથી
 “ખાતરી થાય એવો એક ધર્મ પ્રતિપાદન કરવાને હું બહુ આતુર છું.
 “સોમેશ્વર સરખો બીજો કોઈ દેવ નથી; મારા જેવો કોઈ રાજા નથી; અને
 “તમારા જેવો કોઈ સાધુ નથી; મારા બાગ્યે કરીને ત્રણે વસ્તુ એકઠી થઈ

તં વંદે સાધુવંશં સકલગુણનિર્ધિં ધ્વસ્તદોષદ્વિવંતમ્ ।

વુદ્ધં વા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥ ૪ ॥

ભવબીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાજ (૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ,
 ૫ મદ, અને ૬ મત્સર) આદિ જેના ક્ષય પામેલા છે, તે બ્રહ્મા હો, અથવા વિષ્ણુ હો,
 અથવા હર હો વા જિન હો, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

જે તે સમયે જેવો તેવો તું છું, જે તે નામવાળો છું, તે તું જો, દોષરૂપી કલુષ
 રહિત એક જ હોજી તો હે ભગવન્! તને હું નમસ્કાર કરું છું.

પોતાની આંગળિયો સહિત હથેલીની રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેમ જોને ત્રણ
 લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ) તથા અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી, તેવો આકાશ-
 પ્રદેશ) સાક્ષાત્ દૃશ્યમાન છે; અને રાગ, દ્વેષ, ભય, આમય (રોગ), અંત (કાળ)
 જરા (ધડપણ), લોભાત્વ (ચપળતા), અને લોભ આદિ જેના પદનું હોંધન કરવાને
 શક્તિમાન્ થતાં નથી, એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું. (૩)

જે વેદ જગતને જાણે છે, જોણે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપી સમુદ્રની રચનાનો પાર જોયો
 છે, જેનું જ્ઞાન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ છતાં અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરુષોને
 વંદન કરવા યોગ્ય છે, અને જેના દોષરૂપી શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે, એવા સકલ ગુણ-
 નિધિ બુદ્ધ હો અથવા વર્ધમાન (મહાવીર), અથવા બ્રહ્મા હો કે કૈશવ (વિષ્ણુ)
 હો, અથવા કૌંકર (મહાદેવ) હો, તેને હું વંદન કરું છું. ૨. ઉ.

“છે. એટલા માટે આ મહાદેવની સમક્ષ, જેનાથી મુક્તિ મળે એવો એક દેવ સાચેસાચી રીતે મને બતાવો.”

હૈમાચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યું: “પુરાણમાં જે વાતો છે તેની હવણું આ-
“પણને અગત્ય નથી. હવણું તો હું મહિમાવંત સોમેશ્વરને સાક્ષાત્કાર અહિં
“લાવું છું કે તેમને જ મ્હોંડેથી તમે સત્યતા સાંભળો. નિઃસંશય આ જ-
“આએ દેવ સંતાઈ રહ્યા છે. ધર્માચાર્યે જે રીતે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે
“આપણે બે જો અચળ ધ્યાન ધરિયે તો દેવ એમની મેળે દેખા દે. એમ
“હું ધ્યાન ધરું છું; તમે આ અગરનો ધૂપ કરો તે શિવ પ્રત્યક્ષ આવીને
“ના ફેરે ત્યાં સુધી બંધ રહેશે નહિ.”

આ પ્રમાણે બન્ને જણા ધુનમાં મચ્યા અને મંડપ બધો ધૂપના ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયો અને ત્રણે બાજુને ખૂણે અને બારણાંની આસપાસ દીવા સુંગાચ્યા હતા તે ઝાંખા થઈ ગયા. પછી એકાએક સૂર્યના તેજ સરખું ભલકદાર તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું. રાજા ચમકી ઉઠ્યો, અને તેજથી આંખે ઝાંઝવાં વળી ગયાં; તથા આંખે હાથ દર્શને હળવે હળવે જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે અવસરે જળા-ધારીમાં જ્યાં પવિત્ર શિવલિંગ હતું ત્યાં ચોગીનો આકાર તેના જોવામાં આવ્યો. તેને માથે જટા ગુંથેલી હતી ! તેની શોભા અનુપમ હતી, ઉંચા સોનાના જેવો ચળકાટ હતો, તેની કાન્તિ મૃત્યુલોકના માનવીથી જોઈ શકાય નહિ એવી હતી. રાજાએ પોતાનો હાથ અડકાડીને તપાસી જોયું તો તેની ખાતરી થઈ કે દેહ ધારણ કરીને સાક્ષાત્ દેવ બિરાજમાન થયા છે. પછી અત્યંત ભક્તિ સહિત સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરીને તે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: “હે જગતપતિ ! આ પ્રમાણે તમારી આરાધના કરતાં, મારી આંખોને ઇચ્છેલી “વસ્તુ મળી; એટલા માટે હવે કૃપા કરીને કાંઈ આજ્ઞા કરી મારા મનની “ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.”

ધનધોર રાત્રિ વીત્યા પછી સવાર જેમ પ્રકાશ પામે તેમ દેવની મુખ-મુદ્રા પ્રકાશ પામી અને તેના મ્હોંમાંથી નીચે પ્રમાણે ઇશ્વરી શબ્દ નીકળ્યા:—
“ઓ ! રાજા ! આ સાધુ સર્વ દેવતાઓનો અવતાર છે; એ કપટ વિનાનો છે; જેમ એ પોતાના હાથમાં મોતી જોઈ શકે તેમ દેવત્વ જોવાનું એને જ “સ્વાધીન કચ્છું છે; એ ભૂત, ભવિષ્ય, ને વર્તમાન બધું છે. એ જે માર્ગ “બતાવે તે નિઃસંશય તારે મુક્તિનો માર્ગ બાજુવો.”

આ પ્રમાણે કહીને દેવ અલોપ થઈ ગયા. પણ તેથી રાજાને શોક થયો, અને હૈમચંદ્ર ધ્યાનમુક્ત થઈ શ્વાસ લેવા લાગ્યા. ઇષ્ટ દેવે કહ્યું હતું તે લક્ષમાં રાખીને, કુમારપાળે પછી રાજાપણાનું અભિમાન મૂકી દર્શને, ધર્મ-

ગુરને ચરણે મસ્તક મૂકીને, જે કરવાનું ધટિત હોય તે ફક્ત વિષે પ્રાર્થના કરી. એટલે તે જ ઠેકાણે હૈમચંદ્રે તેને નિયમ લેવરાવ્યો કે, આજથી તે મરતાં સુધી માંસાહાર કરવો નહિ અને દારૂ પીવો નહિ.

અને ઇતિહાસ લખનારા ફક્ત એ, અને લેખમાં પણ લખ્યું છે કે બૃહસ્પતિ બ્રાહ્મણને સ્વાધીન સોમેશ્વરનું દેવળ કરવું હતું; પણ આગળ જતાં જ્યારે હૈમાચાર્યની સત્તા કુમારપાળ ઉપર પૂરેપૂરી ચાલવા લાગી ત્યારે તે જૈનધર્મની નિંદા કરતો હતો એટલા માટે કેટલાક દિવસ સુધી તેને તેની જગ્યા ઉપરથી દૂર કર્યો હતો, અને જ્યારે તે આચાર્યને બહુ જ નમી પડ્યો ત્યારે તેણે કુમારપાળ સાથે તેનું સમાધાન કરાવી આપીને તેની જગ્યા પાછી અપાવી.

કુમારપાળ અને આચાર્ય અણહિલપુર પાછા આવ્યા ત્યાં હૈમચંદ્રે કુમારપાળને જિનદેવના મુખમાંથી જે પવિત્ર વાણી નીકળી હતી તેનું જ્ઞાન કરવું અને અર્હત માર્ગિયોમાં તેને મહાન ઠરાવ્યો. આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે, ચૌદ વર્ષ સુધી, ગૂજરાતના અરારે દેશમાં જ્યાં જ્યાં તેની આણુ વર્ત્તાતી હતી ત્યાં ત્યાં તેણે જીવહિંસા કરવાની મના કરી. દ્વયાશ્રયનો કર્તા ફક્ત એ છે કે બ્રાહ્મણો

૧ દ્વયાશ્રયના વીરમાં સર્ગમાં કહ્યું છે: “કુમારપાળે એક દિવસ માર્ગમાં એક માણસને પાંચ છ બકરાં ખેંચી જતો જોયો. તેને પૂછ્યું કે આ મુલેલાં જેવાં બકરાં ક્યાં લઈ જાય છે? તો તેણે કહ્યું કે કસાઈને ઘેર વેચી થોડા પૈસા આવશે તે લાવી મારે દારિદ્ર્ય ટાળીશ. આ ઉપરથી કુમારપાળે માંસાહારની બહુ નિંદા કરી, અને પોતાની જાતને પણ ઠપકો આપ્યો, કે મારા દુર્નિવેકથી જ લોકો આવી હિંસામાં મદત થાય છે. પછી પેલા માણસને જવા દઈ, પોતે તરત અધિકારિયોને આજ્ઞા કરી કે જે ભૂલી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને તમારે શિક્ષા કરવી, જે પરદારાગમન કરે તેને તેથી અધિક શિક્ષા કરવી, અને જે જંતુ-હિંસા કરે તેને તેથી પણ અધિક શિક્ષા કરવી. આવી અમારી આજ્ઞા આખા રાજ્યમાં છેક ત્રિકૂટાચલ જે લંકામાં છે ત્યાં સુધી કરાવી, ને એને લીધે જેને નુકસાન થયું તેમને ત્રણ ત્રણ વર્ષ ત્યાં એટલું પોતે અન્ન આપ્યું. દારૂ પીવાને ત્યાં પણ એણે બંધ પાડ્યો અને ચક્ષ્યાગમાં પણ બકરાંને બદલે જવ હોમાતા થઈ ગયા. એક દિવસ રાત્રિયે પોતે સૂતો હતો, તેવામાં, કાઈને રોતું સાંભળ્યું તેથી એકલો જ તે સ્થાનમાં ગયો. તો ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રીને રોતી જોઈ. તેને પૂછતાં જણાવ્યું કે તે એક ધનાઢ્ય શુદ્ધસ્થની સ્ત્રી છે. તેનો પતિ અને પુત્ર મરી ગયા છે ને તેથી તે એવા કારણથી રૂએ છે કે પુત્ર વિના તેની નવારસી મિલકત રાખ લઈ લે છે, એટલે મારે જીવીને શું કામ છે? રાખ એ તેની આત્માસના કરી. તેની મિલકત રાખ તરફથી નહિ લેવાય તેવું વચન આપ્યું, અને ધર્મ-કૃત્ય કરવાની તેને સલાહ આપી. પછી આખા રાજ્યમાં એવો જ કાયદો બહાર કર્યો; જેથી પ્રભુ બહુ ખુશ થઈ. પછી એક દૂતે ખબર કહી કે કેદારપ્રાસાદ, ખસ રાખ એ ખંડેર થઈ જવા દીધો છે. તેથી તેણે ખસ રાખને ઠપકો દઈ તેની, તેમ કેવલત્તના

યજ્ઞમાં જીવનું બલિદાન આપતા હતા તે બંધ કરાવ્યું એટલે તેને ઠેકાણે દાણા હોમવાનો ચાલ નીકળ્યો. પછી દેશમાં પણ રાજની આજ્ઞા પાળવામાં આવી તેથી જે યોગિયો મૃગચર્મવતે પોતાનાં શરીર ઢાંકતા હતા તેઓને તે મળવાને અશક્ય થઈ પડ્યું. વળી ખંચાલના લોકો ઘણા હિંસક હતા તેઓ કુમારપાળને સ્વાધીન હતા તેથી એ કામથી દૂર રહેવાની તેઓને અગત્ય પડી. માંસ વેચનારાઓનો ધંધો બંધ કરાવી દીધો, અને તેના બદલામાં ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેઓને સામગ્રી આપી. હવે માત્ર કાશીની આસપાસના દેશના લોકોમાં જીવનું બલિદાન આપવાનું ચાલતું રહ્યું.

એક દિવસ કાઠિયે આવીને કુમારપાળને સંભળાવ્યું કે કેદારનો ખસ રાજા પોતાના બળ વડે યાત્રાજીઓને લૂંટે છે એટલું જ નહિ પણ વળી તેણે કેદારેશ્વર મહાદેવનું દેવળ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા વિના ખંડેર થઈ જવા દીધું છે. રાજાએ ખસ રાજાને ઠપકો દઈને પોતાના પ્રધાનને મોકલીને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કાઠિ બીજા સમયને વિષે મહાદેવે રાજાને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે “તારી “સેવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું, અને મેં અણહિલપુર આવી વસવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” આ ઉપરથી રાજાએ તે નગરમાં કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું. વળી અણહિલપુરમાં કુમારવિહાર કરીને પારસનાથનું દેરાસર બંધાવી તેમાં મૂર્તિયોની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી તેણે દેવપટ્ટણમાં જૈન ધર્મનું એવું ભવ્ય ચૈત્ય બાંધ્યું કે યાત્રાજી લોકોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવવાને ઉલટ્યાં.

કુમારપાળે આ વેળાએ જૈન ધર્મનાં બાર વ્રત^૧ લીધાં. ત્રીજું વ્રત

સોમનાથનું દેવાલય જે જર્ણુ થઈ ગયું હતું તેની મરામત અમાત્ય વાગ્બટ પાસે કરાવી. પછી દેવપત્તન તેમ અણહિલપુરમાં એણે પાર્શ્વનાથનાં ભવ્ય ચૈત્ય બંધાવ્યાં. પછી શંભુએ સ્વપ્ન આપ્યું કે તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હું તારા પુરમાં વસવા ઇચ્છું છું. તેથી એણે એક કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું પણ દેવાલય કરાવ્યું.” ૨. ઉ.

૧ બાર વ્રત નીચે પ્રમાણે છે:-(કુમારપાળ પ્રબંધ ભા. પૃ. ૨૦૧)

૧ અર્હિષ્ઠાત્યાગ-જીવદયા સરખો કાઈ ધર્મ નથી. માટે કુમારપાળે કહ્યુંટક, ગૂજરાત, કૈમ્બલ, રાપ્ત, કીર, જલધંધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દ્વીપ, અને આઝીર એ આદિ અઢાર દેશ-જેમાં પોતાની આજ્ઞા મનાતી હતી ત્યાં અમરપડો વજડાવી, કાશી અને ગીર્જની આદિ ચૌદ દેશોમાં ધન, વિનય, અને મૈત્રીના બળથી જીવરક્ષા કરાવી, અણગળ પાણી વાપરવાની મનાઈ કરી.

૨ અસત્યત્યાગ-જનું બોલવાથી ચતુ પાપ બીજાં પાપ કરતાં વધારે છે.

૩ અદત્તમહનત્યાગ-જેને પારકાનું દ્રવ્ય હરજી કરવાની યુદ્ધિ હોય છે તેને ભવેભવ પરધેર દાસત્વ મળે છે. પરદ્રવ્ય હરજી કરનારનું દાન, શીલ, તપ, અને ભાવનાથી ઉપાર્જન કરેલું મહાપુણ્ય નિષ્ફળ જાય છે. આ ઉપરથી કુમારપાળે નિઃપુત્રિ-

લેતી વેળાએ આત્યાર્યે તેને શીખામણુ દીધી કે, પુરૂષ વારસ મૂક્યા વિના જે મરી જાય છે તેની માલમતા રાજકોપમાં ગ્રહણ કરવામાં મ્હોટું પાપ

યાનું ધન દરબાર દાખલ કરવાનો આલ ક્હાડી નાંખ્યો અને વાર્ષિક ખોતેર લાખ જેટલી ઉપજનો ત્યાગ કર્યો, અને ધારાશાસ્ત્રમાંથી પણ તે કલમ ક્હાડી નાંખી અઢારે દેશોમાં ઢંઢેરા પીઠાવ્યા કે, “ધણી મરી જવાથી રડતી સ્ત્રીને ધાના ઉપર ક્ષાર જેવું લાગતું ધનહરણુ પૂર્વે થઈ ગયેલા નિર્દય રાજાએ બંધ કરી ચક્રયા નથી તેનો પ્રભમાં દયાર્દ્ર હૃદય ધારણુ કરનાર સમુદ્રમર્યાદિત પૃથ્વીનો રાજા કુમારપાળ ત્યાગ કરે છે.”

૪ પરસ્ત્રીત્યાગ અને સ્વદારસંતોષ—ધર્માર્થી પુરૂષે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો; જગતમાં અપકીર્તિ, કુળનો ક્ષય, અને દુર્ગતિમાં ગમન એ સર્વ અગ્રહણયનું કૃળ જાણી સુજ્ઞ પુરૂષે પરસ્ત્રી જાણી નજર પણ ન કરવી.

બાર વ્રત લેતાં ‘પરસ્ત્રી મા બ્હેન સમાન’ એવું વ્રત તેણે અંગીકાર કર્યું હતું. ધર્મપ્રાપ્તિ પહેલાં તેને બહુ રાશ્ત્રિયો હતી, તે પણ તે સર્વેનું સ્વદય આક્રમ્ય હોતાં વ્રત ગ્રહણ કરતી વેળાએ એકલી જૂપાલદેવી પટ્ટરાણી હતી. તે રાજર્ષિયે તે એકલીથી જ સંતોષ માની કૂરીને પાણીગ્રહણ નહિ કરવાનો નિયમ લીધો.

૫ અપરિમિતપરિગ્રહત્યાગ અને રૂચ્છપરિમાણ—ધનપર લાગેલા મનવાળા ક્રિયા-હિંસક જીવે પાપ ઉપાર્જન નથી કર્યું? ધનના સંપાદન, રક્ષણ, અને ક્ષયથી થતા દુઃખાનળથી કોણ નથી બચ્યો? આનો પ્રથમ વિચાર કરી બાવરાપણાથી ચયેલી રૂપહાનો ત્યાગ કરો કે પાપ અને સંતાપના વિષયમાં સ્થાન જ ન મળે. x x x વૃષ્ણાથી તપેલા મનવાળા પુરૂષોનું ડગલે ડગલે અપમાન થાય છે. પરિગ્રહથી થતો કલેશ અને તે થકી મગ્નજીને નર્કગતિ પ્રાપ્ત થઈ એનો ખ્યાલ કરી ધર્મના શોધ અને સુખાર્થી પુરૂષે સ્વદય પરિગ્રહ રાખવો.

કુમારપાળે પોતે જોયેલા અને સાંભળેલા પુરૂષો મહાપુરૂષોના પરિગ્રહને અનુસરી પાપ થકી બીહીને તેણે નીચે પ્રમાણે પરિગ્રહનું પરિમાણ કર્યું:—

૭ કોટી સોનેયા,	એકહજાર હાથી.
આઠ કોટિ રૂપિયા,	એંશી હજાર ગામ.
એક હજાર તોલા મહા મૂલ્યવંત રત્નો,	પાંચસો ઘર.
બીજાં દ્રવ્યોની અનેક કોટિયો,	પાંચસો વખાશે.
બે હજાર ઘડા ધી, તેલ વિગેરે,	પાંચસો સભાઓ.
બે હજાર ખાંડી ધાન્ય,	પાંચસો ગાડિયો.
પાંચ લાખ ઘોડા,	એક હજાર ઊંટ.

ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય પરિગ્રહ રાખ્યો. સૈન્યમાં અગિઆરસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગિયાર લાખ ઘોડા, અને અઢાર લાખ પાયદલ રાખ્યું.

૬ દિગ્ગમનત્યાગ—દશ દિશાઓમાં ગમન કરવાની મર્યાદા બાંધવી, તેને દિગ્વિ-રતિ નામનું ‘ખેલું’ ગુણવ્રત કહે છે. પ્રમાદી જીવ, લોખંડના ગોળાની પેઠે, સર્વ દિશાઓનો નિયમ નહિ કરવાથી તે તે દિશાઓમાં થઈ કિયું પાપ ન બાંધે? લોભથી પરાભવ

છે. તેથી તેવા જ અર્થનું તેણે ત્રીજું વ્રત લીધું કે પોતાની જાતમહેનતથી

પામેલો પુરૂષ ત્રણે જીવનમાં ગમન કરવાના મનોરથ કરે; માટે વિવેકી પુરૂષે સર્વદા અને વિશેષતઃ આતુર્માંસમાં જીવદયા નિમિત્ત સર્વ દિશાઓમાં જીવની નિર્વૃત્તિ કરવી.

ચોમાસાના ચાર મહિનામાં ખાટજીના કોટની બહાર ન જવું અને ચૈત્રદર્શન તથા ગુરૂવંદન વિના બીજાં કામે પ્રાયઃ નગરમાં પણ ન ફરવું, એવો કુમારપાળે નિયમ લીધો હતો. મ્હોટો પ્રસંગ આવતાં પણ તેણે એ નિયમનો ત્યાગ કર્યો નહતો. તેના આ નિયમની વાત સર્વત્ર પ્રસાર પામી. ગીજનીના દુર્ધર શકાનિક રાજાએ પણ પોતાના હેરકોની મારફત આ વાત જાણી; અને ગૂજરાતની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને તેનો ભંગ કરવાના મનસુબાથી પ્રયાજી કહ્યું. આ વાત કુમારપાળના ગીજનીથી આવેલા ચારોએ તેને જણાવી એટલે ચિન્તાકાન્ત થયેલો રાજા અમાત્ય સાથે ગુરૂના ઉપાશ્રયમાં રૂઢેવા લાગ્યો:-“હે પ્રભો! બલવાન તુર્કાધિપતિ ગીજનીથી અહિં આવવા નીકળ્યો છે, પણ “વર્ષા ઋતુમાં નગરની બહાર જવું નહિ એવો મેં નિયમ લીધો છે તો હવે શું કરવું?” હેમાચાર્ય બોલ્યા કે, ચિન્તા ન કરો, તમે આરાધેલો ધર્મ જ તમને સાહાય્ય કરશે. ચોરી વારમાં ચઢી આવેલા રાજાને તેના પલંગ સહિત ત્યાં ઉપાડી આણ્યો હોય એવો દેખાવ કુમારપાળની દ્રષ્ટિયે પડ્યો અને રૂઢેવા લાગ્યો, કે હે રાજેન્દ્ર! દેવતાની આપને આવી સાહાય્ય છે એ મને ખબર નહતી. હવેથી હમેશને માટે હું આપની સાથે સંધિ કરું છું. કુમારપાળે તેને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈ તેનો સારો સત્કાર કર્યો અને જીવદયાના સંબંધમાં શિક્ષા આપી. પોતાના આસજનો સાથે તેની સેનાએ જ્યાં મેલાજી કહ્યું હતું ત્યાં પહોંચાડી દીધો.

૭ મોગોપમોગનું પરિમાણ-અન્ન, કુસુમાદિ એક વાર સેવવા યોગ્ય પદાર્થ તે ભોગ જાણવા, અને આમૃતજી, સ્ત્રી આદિ વારંવાર સેવવા યોગ્ય તે ઉપભોગ જાણવા, ભોગ અને ઉપભોગની શક્તિ પ્રમાણે સંખ્યા નક્કી કરવી, એ મોગોપમોગમાન નામનું બીજું ગુણવ્રત રૂઢેવાય છે. દયાળુ પુરૂષે ૨૨ અબક્ષ્ય અને ૩૨ અનંતકાયને ત્યાગ કરવા યોગ્ય જાણી તેમનાથી સમ્યક્ પ્રકારે દૂર રહેવું જોઈયે.

કુમારપાળે ભોજનમાં માંસ, મધ, મદ્ય અને માખણ આદિ ૨૨ અબક્ષ્ય અને ૩૨ અનંતકાય આદિનો નિયમ રોગાદિ મહાકષ્ટને સમયે પણ છૂટ રાખ્યા સિવાય લીધો.

૮ અનર્થદંડનો ત્યાગ-આર્ત અને રોદ એ બે દુઃખ ધ્યાનને સેવવાં, હિંસાનાં ઉપકરણોનું આપણું, પાપક્રમ્ભ આચારનો ઉપદેશ કરવો, અને પ્રમાદનું સેવન કરવું, એ નિર્ણયક પાપનાં કારણ હોવાથી અનર્થદંડ છે, અને એમનું નિવારણ કરવું તે અનર્થદંડ-વિરુદ્ધ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત રૂઢેવાય છે, માટે વિવેકી પુરૂષે અનર્થદંડનો ત્યાગ કરવો.

કુમારપાળે સર્વત્ર સાત વ્યસનોનો નિષેધ કરાવ્યો અને પોતે પણ પ્રમાદ, ક્રોડા, હાસ્ય, ઉપચાર, સ્ત્રીરત્નો અતિશય સત્કાર, અને વિકથા (એટલે જેમાં ધર્મનો સંબંધ ન હોય એવી દેશ, સ્ત્રી, અને ભોજન સંબંધી વાર્તા.) આદિ કરવાનો ત્યાગ કરી નિરંતર જગતા ધર્મધ્યાન રૂપી અમૃતના સાગરમાં જ નિમગ્ન રહ્યો.

જે મેળવેલું હોય નહિ તે કશું મારે લેવું નહિ. આવા પ્રકારની ઉપજ બંધ

૯ સામાયિક વ્રત-મન, વચન, અને કાયાના પાપયુક્ત વ્યાપારનો ત્યાગ અને પાપ રહિત વ્યાપારના સેવનથી અથવા બીજી રીતે કહિયે તો પાપકાર્યોમાં કરવા યોગ્ય દુર્ધાનતા ત્યાગ કરનાર પુરૂષને એક સુદર્શ સમતામાં રહેવાથી સામાયિક નામનું પેહું શિક્ષાવ્રત થાય છે.

કુમારપાળે પ્રતિદિવસ બે સામાયિક કરવાનો નિયમ લીધો હતો. પાછલી રાત્રિના સામાયિકમાં તે યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકાર અને વીસ વીતરાગસ્તવનું સ્તવન કરતો અને ત્યાર પછી બીજું કામ કરતો. બીજું સામાયિક પોષધસાળામાં કરતો અને તે સમયે ગુરૂ વિના બીજની સાથે મૌનપણે રહેતો.

૧૦ વૈજ્ઞાવકાશિક વ્રત-દિગ્વ્રતમાં કરેલા પરિમાણમાંથી દિવસે અથવા રાત્રિએ જે કામ કરવું તેને પુરૂષના કારણજીત દેસાવકાશિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત રહે છે. જેમ ઔષધ શરીરમાં વ્યાપેલા વિષયને આંગળી આદિમાં લાવી મૂકે છે તેમ વિવેકી પુરૂષ દિગ્વ્રતના પરિમાણને નિત્ય નિત્ય ઓછું કરે અને એ જ પ્રમાણે બીજાં વ્રતોના પરિમાણમાં પણ દિવસે અથવા રાત્રિએ ન્યૂનતા કરે. જેમ કે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને વ્રક્ષ જીવોની હિસા અંશતઃ અથવા સર્વથા વર્ગ. રાગદ્વેષથી દૂષિત અસત્ય ન બોલે; વિરોધે કરી ગૃહકાર્ય સંબંધી ન બોલે, અને ધર્મ સંબંધી બોલવામાં પ્રમાણ કરે. કાંઈ પણ ભોજન અથવા ધન કોઈના આપ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે. ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વ વ્રતોમાં સમજવું.

૧૧ પોષધોપવાસ વ્રત-અષ્ટમી, ચતુર્દશી એ આદિ પર્વતિથિઓમાં સર્વ પ્રકારના આહાર, અંગસત્કાર, અગ્રહ અને અસાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, તેને બવ રૂપી રોગના ઔષધ સમાન પોષધ નામનું ત્રીજું શિક્ષાવ્રત રહે છે.

કુમારપાળ સદા પર્વતિથિઓમાં પોષધ લેતો, અને તે દિવસે ઉપવાસ કરી રાત્રે જરા પણ સૂતો નહિ. ગુરૂને વંદન કરવામાં તત્પર રહેતો. ઉઘાટે મુખે બોલતો નહિ, પ્રમાર્જન કર્યા વિના આલતો નહિ, ધણો કાળ કાર્યોત્સર્ગમાં રહેતો. અને તેમ ન બને ત્યારે ફર્લના આસન ઉપર બેસી પ્રાણાયામ કરતો.

૧૨ અતિથિસંવિભાગ-જે મહાત્મા સર્વ તિથિઓ અને પર્વોત્સવનો ત્યાગ કરે છે તે અતિથિ અને બાકીના અલ્યાગત જણવા. અતિથિઓને ન્યાયોપાર્જિત તેયાર અન્ન, પાન, આશ્રમ, વસ્ત્ર, અને પાત્રાદિ વસ્તુનું દેરાકાળના વિચારપૂર્વક અર્ધા અને સત્કારથી યુક્ત જે દાન કરવું તે અતિથિસંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત રહેવાય છે.

કુમારપાળે પોતાના રાજ્યની અંદરના આવકો પાસેથી લેવાતો બોહોતેર લાખ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર બંધ કર્યો. દૂટી ગયેલા પ્રત્યેક સ્થર્મિક આશ્રમ માગવા આવ્યેથી એક હજાર દીનાર આપવાની આજ્ઞા રોકેને બલામણુ કરી. હેમાચાર્યને પણ નાગાભૂખ્યા આવક જણાય તેની ખુબર રાખવાની વિનંતિ કરી. પછી વર્ષનો આંકડો મંગાવ્યો તો એક કરોડ રૂપિયાનો આવ્યો. આજ્ઞા રોકે તે લેવાની ના કહી, પણ પોતાનું વ્રત દૂટ નહિ એટલા માટે તેને આગ્રહથી આપ્યું અને ધણું વર્ષ સુધી પોતાનો અભિગ્રહ પાળ્યો. ૨. ઉ.

કરીને તે સત્યયુગના રઘુ, નહુષ, અથવા હિરણ્યકશિપુ કરતાં પણ વધ્યો એવું પોતાની પ્રજા પાસે ફેલાવવાનું^૧.

ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રના રાજા સમરશી અથવા સાઉસરને શિક્ષા કરવા સાર કુમારપાળે વઢવાણમાં સેના એકઠી કરીને તેનો નાથક ઉદયન મંત્રિને

૧ અનિયરે ઔરંગઝેબનો તેના બાપ ઉપરનો કાગળ નોંધી રાખ્યો છે તેમાં તે લખે છે કે, “ મારી માકરીમાંનો પ્રત્યેક માણસ મરી જાય તેનો હું વારસા હું એમ પ્રસિદ્ધ કરી મારે જૂની રીતિને બરાબર વળગી રહેવું જોઈએ એવી તમારી ઇચ્છા છે. આપણે એવો ચાલ છે કે, હરકોઈ ઉમરાવ અથવા જનવાન વ્યાપારી જેવો દેહ છોડે કે તુરત અથવા—કોઈ વાર તો તેનો જીવ ગયો હોય નહિ તેની અગાઉ તેના કુટુંબના કારભારી અથવા ચાકરો ન્યાંસુધી સર્વ માલમિલકતની યથાસ્થિત નોંધ, ઘણી જ હલકી જાતનાં ઘરેણાં સુધાંતની પણ લાવી રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેની માલમતા જમ કરવામાં આવે છે અને તેઓને કેદ કરવામાં આવે છે અથવા મારવામાં આવે છે. આ રીતિ આપણને લાભદાયી છે. પણ આ ઘાતકી કામ છે અને ન્યાયથી ઉલટું છે એ આપણથી ના કહી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યેક ઉમરાવ, નેકનામખાનની રીત પ્રમાણે વર્તે અને હિન્દુ વ્યાપારીની સ્ત્રીની પેઠે પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાની માલમતા સંતાડી દે તો આપણી ઘટે તેવી સેવા બળવી એમ ફેલાય નહિ.” આ બે વાતો અનિયરે બીજી જગ્યાએ લખી છે.

૨ સૌરાષ્ટ્રના સમર રાજાને પકડવા કુમારપાળે પોતાના મંત્રી ઉદયનને સેનાપતિ ઠરાવીને મોકલ્યો. અબંધચિન્તામણિમાં આ રાજાનું નામ સુંવર (સુંબર) છે. એક પ્રતિમાં સ્વસર છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે સંસર અથવા સાસર છે અને તે મેર જાતિનાં નામ ચાચર—છાચર સાથે મળતું આવે છે એમ આચીન ગૂજરાતમાં જણાવે છે. આજ્ઞા પ્રમાણે ઉદયન સેનાપતિ જ્યો તે વઢવાણ આવ્યો ને સર્વ સામંતોને પૂછીને પોતે આગળ પ્રયાણ કરીને પાલીતાણે ગયો. ત્યાં તેણે ત્રકપબ દેવની બાવપૂર્વક પૂજા કરી અને વિધિપૂર્વક ચૈલવંદન કરે છે, એટલામાં નક્ષત્રમાળા (દીપમાળ) થી એક ઉદર બળતી દીવટ લઈને કાષ્ઠમય પ્રાસાદમાંના એક દરમાં પેડો. તે જોઈને ઉદયનને એમ લાગ્યું કે, આવા જીર્ણ કાષ્ઠમય પ્રાસાદથી કોઈ વાર જોખમ ભરેલું છે. એટલે તેણે તે ચૈલ પાપાણનું કરાવ્યું હોય તો સારું એમ ધારણા કરી અને તે કરાવાય નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય, એકબક્ત, ભૂશયન અને તાંબુલત્યાગ એવા ચાર પ્રકારનો અભિગ્રહ લીધો. પછી શત્રુ સાથે લડતાં તેના સૈનિકો નાશી ગયા તો પણ સંગ્રામશક્તિ ઉદયને શત્રુનું સૈન્ય વિદાયું અને પોતે ત્રિપુના પ્રહારથી જર્જરિત થયા છતાં પણ પોતાના બાણથી સમરને મારી તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. સમરની સમૃદ્ધિ લઈ તે પાછો વળતો હતો, તેવામાં પોતાને થયેલા પ્રહારની વેદનાથી તેની આંખો મિચાઈ ગઈ, અને મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. પવનાદિ ઉપચારોથી જ્યારે બાન આવ્યું ત્યારે કંઈકાં ઉપજે એવા સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો. તેનું કારણ પૂછતાં તેણે સામંતોને કહ્યું કે, મારા મનમાં ચાર રાશ્યો રહી જાય છે તે એ કે, મારી ઇચ્છા

ઠરાવ્યો. ઉદયને હાર ખાધી ને તેને કારી ધા વાગ્યો. તેણે શત્રુંજય અને ભરૂચમાં દેરાસરો બાંધવાનું પણ લીધું હતું તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તેણે પોતાના પુત્ર, વાગ્બટ, વાહડ, અને આમ્રભટ્ટને સોંપ્યું. શત્રુંજયનું કામ વાહડે ઈ. સ. ૧૧૫૫(સં. ૧૨૧૧)માં પૂરું કર્યું, તેણે શત્રુંજયની પાસે એક શહર વસાવ્યું અને તેને પોતાના નામથી વાહડપુર^૧ નામ આપ્યું. ભરૂચનાં શત્રુ-

એવી છે કે ૧ અંબડ (આમ્રભટ) દંડનાયક થાય, ૨ શ્રી શત્રુંજય ઉપર પાષાણમય ચેલ થાય, ૩ શ્રી ગિરિનારપર નવાં પગથિયાં બંધાય, અને ચોથું શક્ય (સાલ) મારા મનમાં એ છે કે આ વેળાએ મારે કોઈ નિર્ધારક (તારનાર) ગુરૂ વિના મરવું પડે છે. સામંતોએ કહ્યું કે પ્રથમનાં ત્રણ વાનાં તો તમારો પુત્ર બાહડ (વાગ્બટ, વાહડ) પરિપૂર્ણ કરશે. માટે એ વિષેની ચિંતા દૂર કરો અને આરાધન સારૂ કોઈ ગુરૂને અમે હવણું લઈ આવિયે છિયે. એમ કહી તત્કાલ કોઈ વંદને સાધુનો વેષ આપી રત્ન કરી દીધા. મંત્રિએ તેને શ્રી ગૌતમસ્વામીની પેઠે વંદન કરી, સર્વ જીવોને ક્ષમાવી, પાપોની નિંદા અને અગ્રગણ્ય પુણ્યોની અનુમોદના કરી અને સમ્યક્ત્વને તેમાં લાગેલા દોષને વિશુદ્ધ કરનાર પશ્ચાત્તાપ રૂપ જળવડે અજવાળી બાવના બાવતાં (આત્મધ્યાન કરતાં) સ્વર્ગારોહણ કર્યું. (કુ. પ્ર. ગુ. બા. પુ. ૧૭૬)

પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટીપમાં જેનો પૂર્વ જ્ઞાતાન્ત આપ્યો છે તે ઉદો પીઠે ધીનાં કુદીનો બાર વહન કરી મહાકષ્ટે પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરી શકતો હતો તે ઉલ્લેખમાં લાગુ રહ્યો અને તેના બાવીને ખીલાવનાર સાધન આવી મળ્યાં તો વિસ્તાર પામેલી આખી ગૂજરાતનો પ્રધાન થયો અને રણસંગ્રામના પ્રસંગોમાં એક શૂરવીરની પેઠે લીઓ રહ્યો તથા પોતાને મળેલા પદને બધી રીતે યોગ્ય હતો એમ કહેવાયું. ૨. ઉ.

૧ બાહડે પોતાના પિતાની દૃષ્ટા પ્રમાણે પોતાના ઓરમાઈ બાઈ અંબડ(આમ્રભટ, અંબડ)ને દંડનાયક(સેનાપતિ)ની પદવિ અપાવી અને પોતે કુમારપાળની આજ્ઞા લઈને ગિરિનાર ઉપર ગયો. ત્યાં અંબિકાએ નાંખેલા અક્ષતને માર્ગે ત્રેસઠ લાખ નાણાં ખર્ચા નવીન સુગમ પગરસ્તો બંધાવ્યો. પછી કુપર્દિ મંત્રીને પોતાનું કામ સોંપી શત્રુંજયની તળેટીમાં ચાર હજાર સ્વાર સહિત સૈન્ય સાથે પડાવ નાંખી પચ્ચો અને ત્યાં અનેક સૂત્રધારો (સૂતાર) એકઠા કર્યા. ખીજ શાહુકારો પણ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે લક્ષ્મી વાપરી પુણ્યમાં ભાગ લેવા આવ્યા અને વાગ્બટ મંત્રી પ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે આપ એકલા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો તો પણ અમને મહા પુણ્યમાં ભેગા રાખવા અમારું ધન તીર્થમાં વાપરી અમને કુતાર્થ કરો. એમ કહી સોનેયાનો ઢમલો કર્યો. શુભ મુહૂર્ત બેઈ મંત્રીએ જીર્ણ કાષ્ઠમય ચેલને ઉતરાવી નાંખી પાયામાં વિધિપૂર્વક વસ્તુમૂર્તિ પધરાવી તેના ઉપર શિલા ઢાંકી બે વર્ષે પાષાણચેલ તૈયાર થયું પણ દેવપ્રાસાદમાં ફાટ પડી તેનું કારણ શોધી હાડીને પ્રદક્ષિણ ફરવાની જે ભમતી (જમ) તેની અને ભીંતની વચ્ચે જે જમ વિનાનો પ્રાસાદ કશાવે તે નિર્વશ થાય એમ જાણતાં છતાં પથરા મલાવી દીધા. એટલે એકંદરે ત્રણ વર્ષે તીર્થોદ્ધારનું કામ પૂરું થયું. આ કામમાં બાહડે બે કરોડ સત્તાણું

નિકાવિહાર બાંધવાનું કામ આગ્રભટે પોતાને માથે લીધું; તેમાં નર્મદા નદી જે સહરના કિલ્લાની ભીંતની સળંગડ વહે છે તેના ઓચિંતા પૂરને લીધે કેટલીક વાર સુધી અડચણ વેઠવી પડી; તથાપિ પૂર્ણ રીતે તે કામમાં તે જ્ય પામ્યો. એ જ વેળાએ, રાજ્યએ ખંભાતમાં જ્યાં આગળ તે પ્રથમ ઉદયન મહેતાને અને હેમાચાર્યને મળ્યો હતો તે અપાસરાની જગ્યાએ એક નવું ચૈત્ય બંધાવ્યું.

કુમારપાળના રાજ્યમાં છેલી ચડાઈ તેણે સપાદલક્ષ દેશ ઉપર કરેલી જાણુય છે. આપણા જોવામાં આવ્યું કે, ઉદયનનો પુત્ર વાહડ^૧ કે દિવસલાખ દામ ખર્ચ્યા, એવું વૃદ્ધ પુરુષોનું ફહેવું છે, પણ ચૈત્રવર્ગ એક કરોડ સાઠ લાખ દામ બેઠા હતા એમ ફહે છે.

પછી હેમાચાર્યને તથા સંધને બોલાવીને સંવત્ ૧૨૧૧ ની સાલે શનિવારે સોનાના દંડકળશ ને ધ્વજ ચડાવી પ્રતિષ્ઠા કરી અને દેવપૂજમાં ચોવીસ ગામ અને ચોવીસ બાગ ધર્માદા કર્યા, તથા તલેટીમાં પોતાના નામથી આહાટપુર નામનું નગર વસાવી ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલંકૃત ત્રિભુવનપાળ નામનો વિહાર બંધાવ્યો. આવાં તેનાં ઉદાર કૃત્યાથી કુમારપાળ પણ ધણો રાજ થયો.

આહાટપુરનું ખંડેર હવણાંના પાલીતાણા શહેરની પાસે પૂર્વ દિશાએ છે. ઘરની છંટા તથા નળિયાં અને છીપો, બંગડિયોના કટકા જોવામાં આવે છે.

૧ અબંધચિન્તામણિમાં આહાટ (વાહાડ) નામ છે તે ઉપરથી અહિં પણ એ જ નામ દાખલ કર્યું છે. પણ કુમારપાળ અબંધમાં (ભા. પૂ. ૧૮૯૦) એવો વૃત્તાન્ત છે કે, “સપાદલક્ષના રાજને ઉત્તરાસન વસ્ત્ર મોકલ્યું તે તેણે રાખ્યું નહિ, તેથી કુમાર-પાળને ક્રોધ અદ્યો, અને તેના ઉપર મંત્રીપુત્ર ચાહડ, જે આહડ અને અંખડ(આગ્રભટ)થી “ન્હાનો હતો તેને મોકલ્યો.” આજવાના રાજપુત ચાહડ કુમારને સિદ્ધરાજની પાટુકા પૂજતી હતી ત્યારે ગાદિયે ન બેસારયો તેથી તે રીસાઈને આજવાના આજ રાજની સેવામાં જઈ રહ્યો એમ અતુર્વિંશતિ અબંધમાં લખ્યું છે. “આજવાનો રાજપુત ચાહડ કુમાર” એમ લખવાથી એવી કલ્પના થાય છે કે તે કોઈ રજપૂત હોય અને તેને પોતાની પાછળ ગાદિયે બેસારવાની સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હોય તેથી ધર્મપુત્ર કરી રાખ્યો હોય. ચાહડ ઉદાર હતો તેથી આગળ વધતાં તેના મેલાણમાં ઘણા માગણ એકઠા થયા તેમને ત્યાગ આપવા ક્રોધાધ્યક્ષ પાસે રૂપિયા માગ્યા તે તેણે આપ્યા નહિ, એટલે તેને મારી ફાડી મૂક્યો, અને માગણોને યથેચ્છ દાન આપી રાજ કર્યા. પછી એક સાંઢણી ઉપર બે એમ ચૌદસો સાંઢણિયો ઉપર સુબટાને બેસારીને સત્વર બિગ્ગેરા પાસે આવ્યો. ત્યાં ૭૦૦ કન્યાઓનાં લગ્ન થતાં હતાં તેથી તે કાર્ય પૂરું થવાને નગરને ઘેરો ધાલીને ખંડાર પડાવ કર્યો. કુંડવા કણ્ણી બાર બાર વર્ષે લગ્નનો દિવસ ઠરાવે છે તેથી સામટી કન્યાઓ પરણાવવી પડે છે. એ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે એ નગરમાં કુંડવા કણ્ણીની વસ્તી વધારે હશે. આ ગામ આજે અંખેરા અથવા બેબાર ફહેવાય છે. જે સોનાંજી છંદર લીધું તેના વંશના હવણાં રાવ રાડોડ અબયસિંહ ઉમેદસિંહ કરીને છે, તે ચાહાડા

નાથ પોતાના રાજની સેવામાં આવી હાજર થયો હતો, તેને તે દેશની માહિતગારી હતી એટલા માટે સેનાના નાયક તરીકે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેણે બાબરના નગરનો કિલ્લો લઈને તેનો નાશ કરી દીધો, અને તે દેશમાં કુમારપાળની આજીવ વર્તીવી દીધી. તે પાછો આવ્યો ત્યારે રાજાએ

નામના ડુગરની અર્ધ ઉચાઈએ વસેલા ખાહાડા નામના ગામમાં રહે છે. તે બાર ગામનો ઠાકોર છે તેમાં બંધેરા આવી જાય છે. બંધેરામાં આજે સુમારે ૨૦૦ થી ૨૨૫ ધરની વસ્તી છે; તેમાં આશરે ૧૫૦ ધર કૈડવા કણ્ણીનાં છે; ત્યાંથી સુમારે ૧૧૧ ગાઉ ઉપર શિવાળિયું ગામ છે તેમાં ૨૫ ધર છે. એ રીતે બંધેરા અને તેની આસપાસ બીજાં ગામનાં થઈને ૪૦૦ ધર કણ્ણીનાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાળના સમયમાં ત્યાં કૈડવા કણ્ણીની વસ્તી વધારે હતી. બંધેરા ગામની આસપાસ ધરનાં બંધેર જોવામાં આવે છે. ત્યાં બે નદી વાવો છે તે પડી ગઈ છે, પણ પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. ચાર શિવાલય છે તેનો ધણે ભાગ પડી ગયેલો છે, પણ નિજગૃહ કાયમ હોતાં તેમાં સિવલિંગ છે. એક માતાના મંદિરનો એટલો મોટો છે તેના ઉપર નદી નદી નતની મૂર્તિઓ છે. એક માતાની મૂર્તિ છે. તેને ૨૦ જુલ છે. બે મૂર્તિઓ વીરની છે. એક હનુમાનની છે.

આહડે સવારમાં નગર જિતી લીધું. ત્યાંથી તેને સાત કરોડ સેનાયો અને અગિયાર હજાર ઘોડિયો મળ્યા. આ હકીકત તેણે પાટણ લખી મોકલી. પછી ધરદૃથી નગરના કિલ્લાનો ચૂરો ઉડાવી દેશમાં સર્વત્ર કુમારપાળની આજીવ ફેરવી અને નવીન અધિકારિયોની યોજના કરી, ત્યાંથી ૭૦૦ કુશળ સાળવી લઈ પાટણ આવ્યો. કુમારપાળ તેના પરાક્રમથી રાજ થયો અને તેને રાજધરદ્વનું વિરહ આપ્યું તથા તેના ન્હાના ભાઈ સોલાકને સામંત-મંત્રી સ્વત્રાગારનું પદ આપ્યું.

આ લખાણમાં આહડ અને આહડ એ નામનો ગુંચવાડો થયો છે. અમારી પાસેની પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

સપાદલક્ષં પ્રતિ સૈન્યં સજીકૃત્ય શ્રીવાહઢાં જ્ઞાનુજન્મા શ્રીવાહઢનામા મંત્રી દાન-શૌભતયા મૃશં દૂષિતોપિ વાઢમજ્જશિવ્યશ્રી કુમારપાલદેવેન સેનાપતિશ્વકે.

આ લખાણમાં વાહઢાંજ્ઞાનુજન્મા તેમાં પ્રથમ વાહઢાં છે ત્યાં ગમે તો વાહઢાં એમ જોઈએ, અથવા શ્રી વાહઢ જોઈએ. આગળ લખતાં સ વાહઢમંત્રી એમ લખ્યું છે, પણ ત્યાં વાહઢ નામ નથી તેથી અમારા પુસ્તક પ્રમાણે વાહઢ સિદ્ધ થાય છે. ગૂજરાતી ભાષા-ન્ટરમાં પૃ. ૧૯૦ માં જ્યાં જ્યાં વાહઢ નામ આપ્યું છે ત્યાં મૂળ-સંસ્કૃતમાં તેમ નથી પણ સર્વનામ મૂક્યું છે.

કુમારપાળરાસામાં જણાવે છે કે—

બંધેરી નગરના રાજા પાસે કોરં પટાળું લેવા દૂતને મોકલ્યો તે તેણે ન આપ્યું તેથી તેના ઉપર આહડને સૈન્ય સહિત મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જિત કરી ત્યાંથી સાત હજાર સાળવી આણી પાટણમાં વસાવ્યા.

તેને સાબાક્ષી આપી, તો પણ તેણે ચડાઈમાં અતિશય ખર્ચ કર્યો હતો એટલા માટે તેને ઠપકો દીધો. દિલ્હીમાં “ફિરોજશાહની લાટ” એવે નામે એક મિનારો છે. તે ઉપરના લેખમાં એક લેખ ઉપર સન ૧૧૪૬ ની સાલ છે, તેમાં તે વેળાએ શાકંભરીમાં વિગ્રહરાજ રાજ્ય કરતો હતો એવું લખેલું છે. અને આ મિનારા ઉપર ખીજું એક વિસલદેવ નામ જોવામાં આવે છે; અને ભાષાન્તરકર્તાઓને શક રહે છે કે, વિગ્રહરાજ અને વિસલદેવ એ તે એક જ જણનું નામ હશે કે જૂદા જૂદા રાજાઓનાં હશે. પણ આ વિષે ખીજી વધારે ખાતરી મેળવ્યા વિના માત્ર લેખના અર્થ ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે એમ છે નહિ.^૧ વિસલદેવ ચોહાણના કમાનુયાયીનાં નામ ચંદ્રબારોટ આપ્યાં છે, તેમાંથી કાઢી પણ નામ ખાતરી થાય એવી રીતે, લેખ ઉપરના નામ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. આત્ર જે વિસલદેવનો પૌત્ર થાય તેને તો આપણે કુમારપાળની સામે થયેલો જોયો, અને આ ઠેકાણે જે રાજા વિષે લખવામાં આવ્યું છે તે ગમે તો વિસલદેવનો પુત્ર જયસિંહદેવ હોય અથવા તે નહિ તો તેનો પૌત્ર આનો અથવા આનંદ દેવ હોય. આ બંને નામ, તેમ જ વિગ્રહ-રાજ એ નામ પણ અર્થસૂચક છે, અને તેથી માત્ર ઉપમાનાં જ નામ હશે.^૨ પ્રબંધચિંતામણિમાં એક વાત લખેલી છે, તે ઉપર જણાવેલા ફિરોજશાહની લાટ ઉપરના લેખના સંશયભરેલા વિવાદવિષયની તકરારનો આશ્ચર્યકારક રીતે ખુલાસો કરી આપે છે. ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, એક ખીજી વેળાએ સપાદલક્ષ દેશના રાજા ભણીથી તેનો પ્રતિનિધિ કુમારપાળની દરબારમાં આવ્યો. સારે સામ્બરના રાજાની કુશળતાના સમાચાર રાજાએ પૂછ્યા. તેના ઉત્તરમાં પ્રતિનિધિએ કહ્યું: “એમનું નામ વિશ્વલ (વિશ્વનો ધારણ કરનાર) છે, “તો પછી તે નિરંતર કુશળ હોય એમાં શો શક?” આ વેળાએ કુમાર-પાળનો માનીતો અને ધણો વિદ્યાવંત કવિ કપર્દી મંત્રી પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો.—“શલ્ અથવા શ્વલ્ ધાતુનો અર્થ એવો થાય છે કે સત્વર “જનાર. એ ઉપરથી વિશ્વલ, એટલે જે (વિ) પક્ષીની પેઠે સત્વર ઉડી જાય છે “અથવા નાશી જાય છે તે.” પછીથી પ્રતિનિધિએ ઘેર જઈને પોતાના રાજાના નામનું અપમાન કર્યું તે સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી રાજાએ વિદ્વાનોને પૂછીને “વિગ્રહરાજ” એવું નામ ધારણ કર્યું. ખીજે વર્ષે તેનો તે જ પ્રતિનિધિ વિગ્રહરાજની ભણીથી કુમારપાળના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે

૧ એશિયાટિક રિસર્ચીઝ પુસ્તક ૭ મું. પૃ. ૧૮૦ ૨ જયસિંહ એટલે. જ. કોટકચંદ સિંહ.” આનંદ એટલે ખુશી. વિગ્રહ=ચડાઈ.

કપદિયે કહ્યું કે વિગ્રહરાજ એ નામનો અર્થ “નાક વિનાના શિવ અને “અક્ષા (વિ=વિના, અ=નાક, હર=શિવ, અજ=અક્ષા). એવો થાય છે.” પછીથી તે રાજને લાગ્યું કે, મારા નામની કપર્દી વળી એટા કરશે માટે તેણે “કવિ-આંધવ” એવું નામ ધારણ કર્યું.

ત્યાર પછી એક વેળાએ કુમારપાળ શત્રુંજયની યાત્રાને સંધ કરાડવા સાર અણહિલવાડના ગઢની ખહાર, એક દેવાલયની પાસે મેલાણ કરીને પડ્યો હતો, તેવામાં, તેને સમાચાર મળ્યા કે દાહલ^૧ દેશથી કર્ણ રાજ ચડીને આવે છે, તેથી તેને ડર લાગ્યો. રાજાએ વાગ્બટ અને હેમાચાર્યની સલાહ લીધી, તેમાં હેમાચાર્યે વચન આપીને કહ્યું કે, સારા સમાચાર હવેણાં આવી પહોંચશે. પછીથી તરત જ ખીજ કાસદો આવ્યા તે સમાચાર લાવ્યા કે, રાત્રની વેળાએ કર્ણરાજ^૨ હાથી ઉપર બેસીને આવતો હતો, તેવામાં, તેને ઊંધનું ઝોડું આવ્યું તે સમયે એક વડના ઝાડ નીચે થઈને હાથી ઝડપથી ચાલ્યો એટલે તે ડાળમાં ભરાઈ ગયો (આખ સેલોમની પેઠે) ને મુંઝાઈને મરણ પામ્યો. કુમારપાળ^૩ ચડાઈના ડરથી મોકળો થયો એટલે તેને યાત્રા કરવા સાર નીકળવાને બની આવ્યું. તે ધંધુકે આવી પહોંચ્યો, અને હેમાચાર્ય જે જગ્યાએ જગ્યાએ હતો તે જગ્યાએ ઝોલિકા^૪ વિહાર એવા નામનું ચૈત્ય બાંધ્યું. પછી ત્યાંથી શત્રુંજય ગયો, ત્યાં શ્રીવાગ્-

૧ એટી, જળભપુરની આસપાસનો પ્રદેશ. ત્યાંના રાજાને કલચુરી, અથવા હૈહય.

૨ કલચુરી વંશનો અચાકર્ણ હોવા જોઈએ. એનો એક લેખ એટી સંવત્ ૯૦૨- (ધ. સ. ૧૧૫૨)નો છે અને એના કુંવર નરસિંહદેવનો લેખ એટી સંવત્ ૯૦૭ અથવા ધ. સ. ૧૧૫૭ નો છે. અચાકર્ણનું મૃત્યુ ધ. સ. ૧૧૫૨-૫૭ સુધીમાં થયું છે.

૩ કુમારપાળ અબંધમાં લખે છે કે માર્ગમાં રાત પડી, અને તે નિદ્રાવશ થયો. એવામાં કોઈ ઝાડની ડાળિયે તેના ગળાની સાંકળી ચાશબંધની માફક ભરાઈ ગઈ. અને નીચેથી હાથી ચાલ્યો ગયો, તેથી તેનું શરીર અદ્ધર લટક્યું અને આસ રૂંધાવાથી તેનું મરણ થયું.

અબંધચિન્તામણિમાં—તીર્થયાત્રા અબંધ છે તેમાં લખે છે કે, કર્ણે ઝાંઝાં ખાતો હાથી ઉપર બેઠો હતો તેની સુવર્ણ શૃંગલા (હમેશ) વડની ડાળમાં ભરાવાથી હાથી નીકળી જતાં લટક્યો અને મરણ પામ્યો. ૨. ઉ.

૪ તે સત્તર હાથ લંબો હતો ત્યાં સ્નાત્ર તથા ધ્વજરોપણ કર્યાં. ત્યાંથી વલ્લભી-પુરની સીમમાં આવી તેની પાસે કથાપ અને ઇર્ષ્યાળુ નામની બે ટંકરિયો હતી તે ઉપર બે મંદિર બંધાવ્યાં, અને તેમાં અનુક્રમે શ્રી શુક્રભદ્રેવ અને મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમાઓ મૂળ સ્થાને પધરાવી.

હટની સૂર્યના પ્રમાણે પવિત્ર પર્વત ઉપર પ્હોંચવાનો નવો ધાટ બાંધવામાં ધણો પૈસો ખર્ચ્યો.

આ સમયે અણહિલવાડના દરબારમાં, પરાક્રમી સોલંકી વંશનો અંકુર આનાક અથવા અર્જોરાજ જે કુમારપાળની માશીનો કુંવર થતો હતો તે હતો. તેણે રાજની ચાકરી કરી હતી તેથી તેના બદલામાં તેને સામંતપદ આપવામાં આવ્યું હતું અને તે સાથે વ્યાધપદલી અથવા વાઘેલ (વાઘનું નગર) શહેર આપ્યું હતું. આ ઠેકાણે તેના વંશજો ધણાં વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. એક દિવસે રાજ મહેલને ઉપલે મેડે પલંગમાં સૂતો હતો અને તેના બારણા આગળ સામંત આનાક ચોકી કરતો હતો, તેવામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ ઓરડામાં પેદું. એટલે તે બોલ્યો: “કાણુ છે?” આનાકે અંદર પેસનારને અટકાવ્યો અને જોયું તો તે પોતાનો દાસ જણાયો, એટલે તેને સમાચાર પૂછવાને ખહાર લઈ ગયો. દાસે બારે વધામણી માગીને કહ્યું કે આપને કુંવર અવતર્યા છે. આનાકે તેને જવા દીધો ને પછી પોતાની જગ્યાએ ગયો, “આ વધામણીથી તેનું મુખકમળ પ્રકૃષ્ઠિત થઈને સૂર્યના જેવું તેજ મારવા લાગ્યું.” રાજએ પૂછ્યું કે શું થયું છે? આનાક બોલ્યો:— “મહારાજ ! કુંવર અવતર્યો.” એણે આવું કહ્યું તે ઉપર વિચાર કરીને રાજ આ પ્રમાણે બોલ્યો:—“એના જન્મની વધામણી ખાવાને ચાકર આવ્યો. “તેને દારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજ થાઉં છું, કેમકે તે પુત્ર મહા- “ગુણી થઈ ગૂંજરાતનો રાજ થશે; પણ કુંવર જન્મ્યાની તમને વધામણી “ખાઈને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી આ ધવળગ્રહમાં અને આ “નગરમાં નહિ, પણ કોઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે.” આવા પ્રકારના ભાવવાળા કુંવરનું નામ લવણપ્રસાદ પાડ્યું, અને તેના વંશના થયા તે પછવાડેથી વાઘેલા વંશના કહેવાયો.

કુમારપાળ રાજને રાજ્ય કરતાં ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં, એટલે કચ્છના જામ લાખાકૂલાણીની માયે^૧ મૂળરાજના વંશને શાપ દીધો હતો

૧ મેરૂતંગ તેનું નામ કામલતા લખે છે, કુમારપાળઅખંધમાં કામલદેવી નામ આપ્યું છે, તેમ જ કચ્છમાં તે સોનલ નામે અપ્સરા ગણાઈ છે. લાખો કૂલાણી આઠ-કોટ પાસે મૂળરાજને હાથે ૧૨૪ વર્ષની વયે મરાયો ત્યારે તેની અપ્સરા માએ આવીને શાપ દીધો હતો. (જુલો પાછળ પૃ. ૮૨) કુમારપાળના મનમાં આ વાત વશી રહી હતી. તે અથડાઈને ધણો અનુભવી થયો હતો. હેમાચાર્યના ઉપર તે ઉપકારશુદ્ધિથી જોતો હતો. તેનાં વચન ઉપર તેની શ્રદ્ધા હતી, તો પણ પોતાના બાપદાદાના વંશમાં આવતો આવેલો શૈવ ધર્મ તેણે છોડેલો જણાતો નથી. તેણે અભાસપાટણમાં સોમ-

તેની અસર થવાનો પ્રારંભ થવા માંજો, અને રાજાને ક્રોધનો કુપ્ત રાગ થવા લાગ્યો. આ વેળાએ હેમચંદ્રનું ચોરાશી વર્ષનું વય થયું એટલે

નાથ મહાદેવના દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. હેમચંદ્ર પણ દ્વયાશ્રયના છેલ્લા સર્ગના ૧૦૧ માં શ્લોકમાં રહે છે કે, શંકુએ કુમારપાલને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે હું તારા પુરમાં આવીને વસવા ઇચ્છું છું. તેથી તેણે કુમારપાળેશ્વર નામનું દેવાલય બંધાવ્યું. વળી એ જ સર્ગનાં શ્લોક ૯૦, ૯૧ ૯૨ આદિથી જણાય છે કે, ખસના રાજાએ કેદારેશ્વરનો પ્રાસાદ બાગી નાંખ્યાની વાત જાણવાથી તેણે પોતાના અમાલ્ય બાગબટને કહ્યું કે તારી ભક્તિ જેમ મારા પ્રતિ છે તેમ મારી ભક્તિ પણ અતિ ઉત્તમ એવા શ્રી શંભુ ઉપર છે, તે ખંડિત મંદિરમાં પડ્યા છે, ને હું મારી મોહોલાતમાં બેઠો છું તેનું મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે, માટે સૂતાર, મજૂર સહિત એક નેતાને ધન આપીને મોકલ્યો અને સત્વર દેવાલય બંધાવી શો. આવા શ્રદ્ધાલુ રાજાને દેવી ઉપર પણ આસ્થા હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજાએ ધર્મના વિષય માટે તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, પોતાની પ્રભમાં ભૂંડા ભૂંડા ધર્મના મત ચાલતા હોય તે સર્વેને માન આપવાની તેને અગત્ય રહે છે. પોતાની શ્રદ્ધા જે મત માનવા ઉપર વિરોધ હોય તે ઉપર તે ભલે વિરોધ શ્રદ્ધા રાખે પણ તેથી બીજા મતવાળાને તેણે તોડી પડાય નહિ. વળી ભૂંડા ભૂંડા મતના ધર્મનાયમ ધણાખરા તો સામાન્ય હોય છે. જીવહિંસા કરવી એ આર્યધર્મ માનનારા સર્વને કમકમાટભરેલું લાગે છે, ધર્મને નિમિત્તે જીવહિંસા થતી હોય તે પણ તેમને સારી લાગતી નથી. તેમાં વળી જિનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા બેઠેલી એવા કુમારપાળને તે અપ્રિય હોય એ તો દેખીતું જ છે. એક સમયે નવરાત્રના દિવસમાં કુંટેશ્વરી આદિ દેવિયોના મંદિરમાં સાતમ, આઠમ અને નવમીને દિવસે પશુનું બલિદાન આપવાને પૂજારિયો રહેવા લાગ્યા; પણ તેમ કરવાનો રાજાને અભિપ્રાય થયો નથી. આ વિષેનું વિસ્તારથી વિવેચન કુમારપાળ-અબંધ તેમ જ અત્યુવિચિત્રઅબંધમાં આપેલું છે, તેથી જણાય છે કે, જેઠાં પ્રાણીનું બલિદાન આપવાનું હવું તેટલાં પ્રાણી માતાનાં સ્થાનકોમાં બંધાવ્યાં અને જણાવ્યું કે જો દેવીને તેમનો ભોગ લેવાનો હશે તો પોતાની મેળે લેશે. પણ તેમ તો થયું નહિ, એટલે જીવતાં રહેલાં સર્વે પશુને વેચી નાંખતાં તેનાં નાણાં આવ્યાં તેમાંથી કર્પૂરાદિનું નેવેલ માતાને કરાવ્યું. આમ છતાં પણ આ શ્રદ્ધાલુ રાજાના મનમાં ધડબાંજ થયેલી જણાય છે. તેના મનમાં અન્વેષો રહેલો હોવાથી દરામને દિવસે ઉપવાસ કરી ધ્યાનમાં બેઠો હતો, તેવામાં કુંટેશ્વરી દેવિયે આવીને તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને તે ત્રિશલ-ધારી દેવી બોલ્યાં: “હે ઔલુક્ય! હું તારી કુલદેવી કુંટેશ્વરી છું. તારા પૂર્વજે પરા-“પૂર્વથી મને બલિ આપતા આવ્યા છે તેમ છતાં તું તેમ કેમ કરતો નથી? તારે તો “જીવ જતાં સુધી પણ કુલદેવીનું અને કુલકમાચારનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ નહિ.” આણું સાંભળી રાજા બોલ્યાં: “હે કુલદેવતે! વિશ્વવત્સલે! હું જીવહિંસા કરતો નથી, આપે “પણ તેમ કરવું ના જોઈયે; કેમકે દેવતા પણ ક્યાંથી પ્રસન્ન થાય છે! આપે મને જીવ-“ક્યાના કામમાં સાહાય્ય થવું જોઈયે. મેં આપને કર્પૂરાદિ ભોગ આપ્યા છે તેથી જ “આપે સંતુષ્ટ રહેવું જોઈયે.” તેના આવા વચનથી દેવીને કોપ ગળ્યો અને મસ્તકમાં

તેણે જાણ્યું કે હવે મોત પાસે આવ્યું તેથી યમના તેડાની ખબર પડે એટલા માટે સંધારો લીધો (અત્ર જળ તત્ત્વ) ત્યારે રાજાએ અત્યંત ખેદ બતાવ્યો. તે ઉપરથી હેમચંદ્રે કહ્યું: “હવે તમારો આવરદા છ મહિનાનો ‘બાકી રહેલો છે; તમારે કુંવર છે નહિ; માટે તમે પણ કૃતાર્થ કરો.” આ

ત્રિશલ મારી અંતર્ગત થઈ ગયાં. પણ કિંચ ધાથી રાજાનું આખું શરીર લૂતાગ્રસ્ત થઈ ગયું-કોડિયું થયું.

સવાર થતાં રાજાએ પોતાના અમાત્ય વાગ્બટેને બોલાવીને માતાના કોપનો સર્વ વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

તેણે આત્મરક્ષણ કરવાનું વિસ્તારથી વિવેચન કરી સંભળાવી કહ્યું કે, ગમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી માટે તે થતી હોય તો દેવિયોને પણ અર્પણ કરવાં. કુમારપાળે કહ્યું કે મેં હયામય ધર્મનું નિર્માણ કર્યું છે, હવે મને કશાની ન્યૂનતા રહી નથી તો હવે હું પાપકર્મ કરનારો નથી. અને એવું કર્મ ન કર્યું તેથી હું લૂતારોગગ્રસ્ત થયો એ વાત મને રૂચતી નથી. તેથી હું તો સવાર થતાં પહેલાં બળી મરીશ. માટે ચંદનની ચિતા તૈયાર કરાવો. વાગ્બટે વિનંતિ કરી કે આ વાત આપણે હેમાચાર્યને જણાવવી અને તે શી સલાહ આપે છે તે જોવું એકાએક સાહસ કરવું નહિ. હેમચંદ્રે પાણી મંત્રીને આપ્યું તે શરીરે ચોપડ્યું તથા થોડું પીધું તેથી લૂતારોગ એકદમ મટી ગયો અને આગળના જેવું દેહીધ્યમાન શરીર થઈ ગયું.

કુમારપાળઅંગમાં બીજે રથે એમ છે કે, એક વાર કુમારપાળ પોતાના પલંગમાં પોઠ્યો હતો તેવામાં તેને સ્થામ અંગ અને કૂર રૂપ ધારણ કરેલું એવી એક દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ અને કહેવા લાગી: “હું લૂતારોગની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને તારા વંશમાં ‘પૂર્વે થયેલા શ્રાપને લીધે તારા અંગમાં પ્રવેશ કરવા આવી છું.’ આટલું બોલી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને રાજાને મહાવ્યથા થવા લાગી, તથા તેને બપોરે રાઈના કણ જેવડી એક ફેફસી થઈ તેના ઘણા ઉપાય કર્યા પણ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે હેમચંદ્ર બોલ્યા કે આ રોગમાં મંત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ આલે એમ નથી.

માવો માવી મવત્યેવ, નાન્યથા સોડમરેરપિ । પૂર્વે કામલદેવ્યા યચ્છાપિતો મૂલભૂપતિ:

જે બાવીભાવ હોય છે તે બન્યાં જાય છે, દેવતાને પણ અન્યથા થતાં નથી; પૂર્વે કામલ દેવીએ મૂળરાજાને શાપ દીધો હતો તેનો આ વિપાક છે. પણ એના નિવારણનો એક ઉપાય છે તે એ કે, બીજાને રાજ્ય આપવામાં આવે તો રાજાને કુશળ થાય, માટે (તતોસ્માકમેવ રાજ્યમસ્તુ.) બલે મને જ રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ; કેમકે જગત્માં અભયદાન જેવું બીજું એક નથી એમ કહી,

શ્રી ગુરુ: સર્વસંમતેન રાજ્યે સ્વયમુપવિષ્ટ: તત્કલ્પમેવ રાજો વ્યથા સૂરિશરીરે સંક્રાંતા ॥

શ્રી હેમાચાર્ય (ગુર) સર્વની સંમતિથી રાજ્યાસન ઉપર બેઠા અને તે જ ક્ષણે રાજાની વ્યથા સુરીના શરીરમાં પ્રવેશ થઈ. રાજાને આ જોઈને ઘણો ખેદ થયો. પણ કહે છે કે “સૂરિએ એક પાડું કહોળું મંગાવી તેમાં પ્રવેશ કરીને લૂતાને ત્યાં મૂકી દીધી “અને કહોળાને હવડ ક્ષવામાં નાંખી દેવાવ્યું.”

પ્રમાણે પોતાના રાજવંશી શિષ્યને ઉપદેશ કરીને હૈમચંદ્ર દેહ છોડ્યો. રાજા બાવથી પગે લાગ્યો ને ખેદ પામી મહા આચાર્યની દહનક્રિયા કરી અને તેણે તથા તેના સામંતોએ ચિતાની અનુપમ પવિત્ર રાખ કપાળે ચોપડી, ધણા દિવસ સુધી શોક પાળ્યો. રાજાએ લૌકિક કામકાજ છોડી દર્ધને ત્યારથી ધ્યાન કરવા માંડ્યું. છેવટે તેનો આત્મા શરીરદ્વારમાંથી નીકળીને સ્વર્ગે ગયો.

વઢવાણનો સાધુ (મેરુતુંગ) આ પ્રમાણે વૃત્તાન્ત લખે છે, પણ મહા હૈમચંદ્રના મરણ વિષે જૈન અથવા બ્રાહ્મણોની અદ્ભુત દંતકથાઓ ચાલે છે.

બ્રાહ્મણોના વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે કુમારપાળ મેવાડના રાજાની કુંવરી સિસોદિણી વેરે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેણે તેને પરણવાને ખાંડું મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજાનો એવો નિયમ છે કે રાણિયોએ પ્રથમ હૈમાચાર્યને અપાસરે જઈને જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણિયે પાટણ જવાની ના કહી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં નહિ આવે એવી ખાતરી કરી આપો તો હું આવું. ત્યારે કુમારપાળનો દસોંદી ભાટ જયદેવ કરીને હતો તે વચ્ચે જમીન થયો. એટલે રાણિયે અણહિલપુર જવાની હા પાડી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી હૈમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે સિસોદિણી રાણી કદિ મારી પાસે આવ્યાં જ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને ત્યાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રિયો તેને જોવાને ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોષાક પ્હેરાવીને છાનીમાની પોતાને ઘેર તેડી આણી. રાત્રે ગઢની ભીંત ભાટે કાચી ને ત્યાંથી રાણીને લઈ ચાલ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજાના જાણવામાં આવી ત્યારે તે બે હજાર ધોડું લઈને તેના ઉપર ચડ્યો. ઈંડર દશ ગાઉ રહ્યું ત્યાં આગળ પેલાં નાશી જનારાંને રાજાએ ઝાલી પાડ્યાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું: “જો “તમે ઈંડરમાં જઈ પહોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે બસે ધોડું છે. “જ્યાં સુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રહેશે ત્યાં સુધી અમે કોઈનો પણ

અન્યપાળ કેવો હતો એ સર્વેના જાણવામાં હતું તેથી કુમારપાળ પછી ગાદિયે કેણ બેસશે એ બાંજધડનો નિવેડો આણવાને આ એક સારો ઉપાય ચાલ્યો હતો. પણ આણું કૃત્ય છૂર્ણ થઈ શકે નહિ. હૈમચંદ્ર પ્રથમ જ દેવલોક પામ્યા અને ત્યાર પછી કુમારપાળ દેવ થયો. ઉપર વાગ્બટનું નામ અમે આપ્યું છે તેને બદલે ઉદયન મંત્રીનું નામ કેટલાક આપે છે પણ અમે જે સંસ્કૃત પ્રતિ ભેઈ છે તેમાં વાગ્બટનું નામ છે. અને તે અમને ખૂં લાગે છે, કેમકે આ સમયે તો ઉદયન દેવલોક પામ્યો હતો અને તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર વાગ્બટ—વાહડ અથવા બાહડ રહેવાતો તે થયો હતો. ૨. ઉ.

હાથ તમને અડકવા દઇશું નહિ.” એ પ્રમાણે કહીને સામા ચડી આવેલા બણી તે કચ્ચો; પણ રાણીની હિમ્મત ચાલી નહિ, એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપધાત કચ્ચો. ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડીને શું કરો છો? રાણી તો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે? પછી કુમારપાળ અને તેની ફેજ ધર બણી પાછી વળી.

જયદેવ ભાટે જાણ્યું કે મારી લાજ ગઈ, માટે હવે મારે જીવવું નહિ. તે સિદ્ધપુર ગયો, અને પોતાની નાતના લોકોને કંકાતરિયો મોકલી કે “આપણી નાતની પ્રતિષ્ઠા લઈ લેવામાં આવી; માટે જેઓ મારી સાથે “બળી મરવાને રાજ હોય તેઓએ તૈયાર થવું.” પછી ત્યાં શેલડીને ઢગલો કર્યો, અને જેઓ પોતાની સ્ત્રી સહિત બળી મરવાના હતા તેમણે બળ્યે ઝંડા (સાઠા) લીધા; અને જે એકલા બળવાના હતા તેમણે દરેક અકેકા લીધા; તેમણે ચિતા અને ઝમોર ખડકી. પહેલી ઝમોર સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીની તીરે કરી. બીજી પાટણથી એક તીરવાને છેટે કરી, ને ત્રીજી તે નગરના દરવાજાની પાસે ખડકી. પછી અકેકી ઝમોરમાં સોળ સોળ ભાટ પોતાની સ્ત્રીયો સુધાંત બળી મૂવા. જયદેવનો ભાણેજ કનોજ હતો. તેને પણ કંકાતરી મોકલી હતી, પણ તેની માએ તેને પહોંચાડી ન હતી, કેમકે તેને તે એકનો એક જ હતો; તથાપિ ભાટનો ગોર ઝમોરની રાખની ગુણે ભરીને ગંગામાં નાંખવાને નીકળી ચાલ્યો તે કનોજ આવ્યો. ત્યાં જયદેવનો ભાણેજ નાકાદાર હતો તેણે જાણ્યું કે માલ લઈ જાય છે તેથી દાણ માગ્યું. એટલે બ્રાહ્મણે જે માલ હતો તેનું નામ લીધું. એટલે ભાટે વધારે પૂછપરછ કરી ત્યારે તેણે જે નિપજ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું. પછી તે પોતાનું કુટુંબ એકઠું કરીને તેમને પાટણ લઈ આવ્યો અને કેટલીક ઝમોર ખડકીને સર્વે બળી મુવાં. એક સ્ત્રીને તરત જ એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો તે ગોરને સોંપીને પોતાના ધણીની સાથે બળી મોકલ; અને હાલમાં પાટણ પરગણામાં ભાટ છે તેઓ કહે છે કે અમે એ છોકરાની પ્રજા છીએ.

શંકરાચાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા તે આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને જ આવ્યા, ને તે પહેલાં પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓ એકબીજાનો ધક્કાર કરતાં કરતા હતા. આ વેળાએ જૈન સાધુ એક લક્ષ હતા. એક દિવસે કુમારપાળ રાજ સુખપાલમાં બેસીને ચૌટા વચ્ચે થઈને જતો હતો તે વેળાએ હેમાચાર્યના એક શિષ્યને તેણે પૂછ્યું: “મહારાજ! આજે શી તિથિ “થઈ?” તે દિવસે અમાસ હતી પણ ભૂલથી જતિથી પૂનમ કહી જવાઈ. તે વાત પાસે બ્રાહ્મણો હતા તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે હસી પડ્યા ને જતિની મશ્કરી કરી બોલ્યા: “એ મૂડિયો તે શું જાણે? આજે તો અમાસ થઈ.”

આવું સાંભળીને કુમારપાળે ઘેર જઈને હૈમચંદ્રને તેડું મોકલ્યું ને એક મુખ્ય બ્રાહ્મણને પણ બોલાવ્યો. તેવામાં જ હૈમાચાર્યનો શિષ્ય અપાસરે જઈ પહોંચ્યો અને ધણો શરમીદગો તથા શોકાતુર થઈ ગયો. તે ઉપરથી આચાર્યે પૂછ્યું કે શું થયું છે? ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે તેને કહી સંભળાવ્યું. એટલે આચાર્યે કહ્યું: “કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ.” એવી વાત થાય છે એટલામાં તો રાજાનું તેડું આવી પહોંચ્યું ને હૈમાચાર્ય તેની સાથે દરબારમાં ગયા. કુમારપાળે પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઈ? બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આજે તો અમાસ થઈ; પણ હૈમચંદ્રે કહ્યું કે પૂનમ થઈ. બ્રાહ્મણે કહ્યું: “એનો નિર્ણય ‘રાત પડશે ત્યારે થશે જે પૂનમ હશે તો આખો ચંદ્ર દેખાશે ને અમે સર્વે ‘બ્રાહ્મણો આ રાત્રી છોડીને જઈશું; પણ જે ચંદ્ર ઉગે નહિ તો જતિયોને ‘ફહાડી મૂકવા’ હૈમચંદ્રે આ ઠરાવ માન્ય કર્યો ને અપાસરે ગયા. તેને એક જોગણી પ્રસન્ન થઈ હતી તેની સાધના કરી. એટલે તેણે એવું આવરણ કરી દીધું કે ખરેખરે પૂર્વમાં ચંદ્ર ઉગ્યો છે એમ સર્વને લાગ્યું. આવો બનાવ બન્યો તેથી બ્રાહ્મણો હાસ્યા એવું ફરી ચૂક્યું ને તેઓએ રાત્રી છોડીને જવું એમ ઠસ્યું.”

ભાટોની વાતથી અણહિલવાડ ભણી શંકરાચાર્યનું^૨ મન ખેંચાયું હતું; તે આ પ્રસંગે સિદ્ધપુર આવી પહોંચ્યા. બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે સવારમાં તો આપણે રાત્રી છોડીને નીકળી જવાનું છે એટલે રતોવાઈ તેમને પાટણ તેડાવ્યા. સવારમાં કુમારપાળે બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા અને આજ્ઞા કરી કે રાત્રી છોડીને જાઓ. શંકરસ્વામી આગળ આવીને બોલ્યા: “કાંઈ રાત્રી છોડી, ફહાડી મૂકવાની શી અગત્ય છે? આજે નવ ધડી જતાં સમુદ્ર પેતાની મર્યાદા ‘છોડીને આખા દેશ ઉપર ફરી વળશે’ આવું સાંભળીને રાજાએ હૈમાચાર્યને

૧ કુમારપાળ અખંધમાં એમ છે કે, રાજાએ હૈમચંદ્ર સૂરિને પૂછ્યું કે આજે કઈ તિથિ થઈ; ઉત્તરમાં સૂરિ અમાસને બદલે પૂનમ છે એમ બોલી ગયા. આવું સાંભળી દેવબોધિયે હાસ્યમાં કહ્યું કે જ્યારે સૂરિ આમ બોલે છે ત્યારે લોકાના સદ્બુદ્ધિવાળા આજે પૂર્ણિમા જ થશે. સૂરિએ કહ્યું કે રાત્રે બધું જણાઈ રહેશે. પછી તેણે આ ચમત્કારની ખાતરી કરવા માટે એક ધડીમાં એક ચોળન (આર ગાઉ) ચાલે એવી સાંઠણી ઉપર સવાર કરીને પૂર્વ દિશા ભણી માણસો મોકલ્યાં. ફક્ત છેક હૈમાચાર્યે પૂર્વે શ્રી સિદ્ધચંદ્ર મંત્ર જે તેને દેવતાએ આપેલા હતો તેનો ઉત્તમ પ્રયોગ કર્યો. તેથી પૂર્વ દિશામાં સંધ્યાકાળે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે પરાધિયે પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત પામ્યો. આ ચમત્કાર જોવાને મોકલેલા માણસોએ પણ આવીને વૃતાન્ત નિવેદન કર્યો તેથી સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ૨. ઉ.

૨ આદિ શંકરાચાર્ય નહિ પણ તેમના પરંપરાગત શિષ્ય દેવબોધાચાર્ય. ૨. ઉ.

બોલાવીને પૂછ્યું: “સંન્યાસિયે પ્રલય થવાનું ભવિષ્ય વર્ત્યું છે તે પ્રમાણે થશે કે “નહિ?” હેમાચાર્યે કહ્યું: “એમ બનનાર નથી.” એમ કહી જૈન મતનો અભિપ્રાય કહી બતાવ્યો કે, “જગતને ઉત્પન્ન કર્યું નથી ને તે નાશ પામવાનું નથી.” શંકર-સ્વામી બોલ્યા: “ઘડી માંડો ને શું થાય છે તે જુવો.” ઘડી માંડીને ત્રણ જણ પાસે બેઠા. જ્યારે નવમી ઘડી થવા આવી ત્યારે તેઓ મહેલને ઉપલે મેડે ચઢ્યા અને પશ્ચિમ બાણીની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાનાં મોજાં ઝડપથી ધસી આવતાં દેખાયાં. નગરનાં સર્વ લોક ખૂડી મુવાં ત્યાં સુધી ઉપરાઉપરી મોજાં આવવા લાગ્યાં. રાજા અને અન્ને ધર્માચાર્ય તેમ તેમ ઉંચાઉંચા જવા લાગ્યા. પણ પાણી તો તેમના ઉપર ચડી આવવા લાગ્યું. છેવટે તેઓ છેલામાં છેલ્લે સાતમે માળે ગયા, ને નીચે જોયું તો આખું નગર, ઉંચામાં ઉંચાં ઝાડ, દેવાલયનાં શિખર એ સર્વ પાણીમાં ખૂડી ગયાં ને સર્વ ઠેકાણે કંથું નહિ પણ જળજળમય થઈ ગયું. કુમારપાળે ગભરાઈને શંકરસ્વામી બાણી જોઈને પૂછ્યું: “ઉગરવાનો કાઈ ઉપાય છે?” તેમણે કહ્યું: “પશ્ચિમ દિશામાંથી એક હોડી આવશે તે આ “બારી આગળ થઈને જશે. તેમાં જે ફૂદી પડશે તે ઉગરશે.” ત્રણ જણ કેડો બાંધીને હોડીમાં ફૂદી પડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. તરત જ આઘે એક હોડી જણાઈ; તે પાસે આવવા લાગી, ત્યારે શંકરસ્વામિયે રાજાને હાથ ઝાલીને કહ્યું: “આપણે એક બીજને હોડીમાં ઉતારવાને આશ્રય આપવો જોઈએ.” પછી તે હોડી બારી આગળ આવી પહોંચી. એટલે રાજાએ તેમાં ફૂદી પડવાનો યત્ન કરવા માંજો, પણ સ્વામિયે તેને પાછો ખેંચી રાખ્યો. પરંતુ હેમાચાર્ય તો જીવ બચાવવાને એકદમ બારિયેથી તે હોડીમાં ફૂદી પડ્યા. દરિયો ને હોડી એ સર્વ કામિક હટું તેથી તે નીચે ફરસબંદી ઉપર પડ્યા ને તેના લેંચા નીકળી ગયા. પછી જૈન ધર્મ પાળનારાઓને કતલ કરવાનું કામ ચાલ્યું; અને કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો.

અમે આ પ્રસંગ સંબંધી હવે જૈન લેખકોની વાત લખિયે છિયે, તેમાં બ્રાહ્મણોના આચાર્ય વિષે મુખ્યત્વે કરીને કથન આવે છે. એ વાત કાઈ જેવા તેવા પાસેથી મળેલી નથી પણ જૈન ધર્મની એક પુનમિયા^૧ શાખાના શ્રીપૂજ નામે ઉમેદચંદ્રજી અથવા ઉમેદપ્રભાસૂરિ કરીને પાટણમાં છે તેમની પાસેથી મળેલી છે.

સૂરિ ફૂલે છે કે દંડિયો જોગી,^૨ હેમાચાર્યને શાસ્ત્રવાદ કરીને જિત-

૧ અમાસને પૂનમ ફૂલનાર શિષ્યોના જે શિષ્ય થયા તે પૂનમિયા ગણના ફૂલવાયા. ૨. ઉ.

૨ શ્રીશંકરસ્વામી, હાથમાં દંડ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે દંડી ફૂલવાય છે તેને બદલે બિઠાર બતાવા તેમને દંડિયો જોગી કહ્યા છે.

વાનો થતી કરવા સાર કહ્યાંટકમાંથી આવ્યો. તે આ અણહિલવાડ નગર-માં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, અને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને ધણા ઉપાય કર્યા, પણ કશાથી વળ્યું નહિ. હેમાચાર્યને એ મુખ્ય શિષ્ય હતા, એક રામચંદ્ર^૧ ને બીજો બાળચંદ્ર; તેમાં બાળચંદ્ર તેને ઓછો ગમતો હતો. આ સમયે હેમાચાર્યની સૂચનાથી કુમારપાળ રાજા પારસનાથનું દેરા-સર બંધાવતો હતો. દેરાસર તૈયાર થાય ત્યારે બાળચંદ્રે વચમાં અડચણ નાંખવાનો મનસુબો કરી રાખ્યો. પારસનાથની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મુહૂર્ત હેમા-ચાર્યે નક્કી કરી રાખ્યું ને બાળચંદ્રને કહ્યું કે ધડી માંડીને વેળા થાય એટલે

૧ કુમારપાળ અબંધ અને અતુર્વિંશતિ અબંધ ઉપરથી જણાય છે કે, હેમચંદ્રના ગચ્છમાં વિરોધ પેટા હતો. રામચંદ્ર મુનિ ધણે વિદ્વાન હતો, તેણે અબંધશત, નિર્બંધ લીમંચાચોગ આદિ પુસ્તકો રચેલાં છે. તે હેમસૂરિનો શિષ્ય હતો. ગુણચંદ્ર મુનિ જે દેવસૂરિનો શિષ્ય હતો અને જેણે તત્ત્વમકાશિકા તથા હેમવિજયમસૂર દીક્ષા ગ્રંથ રચેલા છે, એ આદિનો એક પક્ષ હતો; તેમ જ બાળચંદ્ર સામા પક્ષમાં હતો. તેણે કુમારપાળના ભત્રિજા અન્યપાળ સાથે મૈત્રી કરી હતી. એક સમયે કુમારપાળ, હેમચંદ્ર, અને આહડ રાત્રિની વેળાએ ગુપ્ત વિચાર કરવા લાગ્યા કે, પછવાડે ગાદીનો વારસ કોને કરવો? હેમચંદ્રે કહ્યું કે અતાપમહા તમારો બાણેજ છે (ધણું કરીને તેની કુમારી લીલુનો પુત્ર) તેને ગાદીપતિ કરશો તો તે ધર્મનું રક્ષણ કરશે. અન્યપાળ દુરાચારી, અસત્યવાદી, અને અધર્મી છે. રાજનીતિમાં કહ્યું છે કે, ધર્મશીલ, ન્યાયી, પાત્રદાતા, ગુણાનુરાગી, અને મનવત્સલ રાજા હોય તે રૂડી રીતે રાજ્ય કરી શકે. અન્યપાળ તમારાં કરાવેલાં ધર્મસ્થાનકોનો નાશ કરાવે એવો છે. આ વાત બાળ-ચંદ્રના સાંભળવામાં આવી, એટલે તેણે અન્યપાળને કહી દીધી, અને કુમારપાળે અતાપમહાને ગાદિયે બેસાડવાની તજવીજ ચલાવી તે ઉપરથી રાજ્યમાં ખટખટ લડી. અન્યપાળે કોઈ દુષ્ટના હાથે રાજાને ઝેર દેવશય્યું, તેથી તેને કંપ થયો. રાજા સમજી ગયો કે મને ઝેર દીધું, તેથી વિષ ઉતારનારી છીપ જે અધિકારીનું નામ બંડારમાંથી આહડ લઈ આવ્યો હતો તેનું સ્મરણ થયું અને તપાસ કરાવ્યો તો જણાયું કે અન્યપાળે તે છીપ પણ ચોરી લીધી છે. અબંધચિન્તામણિમાં તો એમ છે કે, હેમાચાર્યે પોતાનું આયયું ૮૪ વર્ષનું વર્ત્યું હતું તે પ્રમાણે અવસર આવ્યો, એટલે અનશન કરી અંતકાલ સમયે કરવાની આરાધના ક્રિયા કરવા માંડી. તે જોઈ કુમારપાળને ઘણું ખેડ થયો. ત્યારે હેમાચાર્ય બોલ્યા:-“હે રાજા! તમે કલેશ શું કરવા કરો છો? તમારું આયયું પણ “છ માસ પછી પૂરું થવાનું છે માટે તમે પણ જીવતાં ઉત્તરક્રિયા કરી લ્યો.” એમ બોધ કરતા તે મરણ પામ્યા. કુમારપાળે પછવાડે ઘણો શોક કર્યો, અને ન્યારે પોતાનો અવધિ આવ્યો ત્યારે, હેમચંદ્રે સમજાવેલા વિધિ પ્રમાણે તે સમાધિસ્થ થઈ, દેવલોક પામ્યો. આ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે બેમાંથી એકને કાઢ્યે ઝેર દઈ મારી નાંખ્યા નથી; પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમનો દેહાન્ત થયો છે. ૨. ઉ.

ફેળે. તેણે દગો રાખીને અશુભ વેળા ખતાવી, તેથી પરિણામ એ થયો કે દેરાસરમાં આગ લાગી ને ધણુંખડું નાશ પામ્યું. આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને હેમાચાર્ય જે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેમના મનને ધણો ધકકો લાગ્યો. કુમારપાળે આવીને દેરાસર ફરી બાંધવાની તેને સલાહ પૂછી, ત્યારે ધર્માચાર્યે કહ્યું: “હવે ફરી શા સાડું બાંધવું? તમારે ને મારે હવે જીવવાના છ? “મહિના રહ્યા છે.” રાજા ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો ને તે મનસુખો જવા દીધો.

પછી તરત જ એક વાર રામચંદ્ર કંઈ કામે ગયો હતો તેથી શ્રાવકને ઘેર વોહોરવા હેમાચાર્યે બાળચંદ્રને મોકલ્યો. બાળચંદ્ર જ્યો વોહોરવા જતો હતો તેવો તેને દંડિયો જોગી મળ્યો. તેણે પૂછ્યું:—“તું આવો ઉદાસ કેમ દેખાય છે? “હું જાણું છું કે તારા ગુરૂની તારા ઉપર કૃપા નથી પણ જો તારી ઇચ્છા “હોય તો હું તારા ગુરૂને વશીકરણ કરું.” પછી તે પ્રમાણે બાળચંદ્ર દૂધ લઈ જતો હતો તેમાં તેણે, પોતાની આંગળી ફેરવી અને નખમાં ઝેર ધાલી રાખ્યું હતું તે તેમાં મેળવી દીધું. શિષ્યે પાછા આવીને હેમાચાર્યને દૂધ ધસ્યું, તેમણે તે પીધું ને મરણ પામ્યા. દેરાસર કદિ પૂરૂં થયું નહિ, અને હેમાચાર્યના મરણ પછી દંડિયો ધર્મને હરકત કરવા લાગ્યો.

૧ કુમારપાળ ગાદિયે બેઠો ત્યારે પચાસ વર્ષનો હોવાનું અબંધચિન્તામણિનો કર્તા ફેલે છે. તે આશરે ૩૧ વર્ષ રાજ કર્યા પછી સન ૧૧૭૪(સંવત્ ૧૨૩૦)માં મરી ગયો. હુતા નામે કોઢથી તે મરી ગયાનું ફેલવાય છે. વળી કુમારપાળ અબંધમાં આપેલી બીજી વાતમાં એમ ફેલેલું છે કે કુમારપાળને તેના બત્રીસ અને તેના પછી ગાદિયે બેસનાર અન્યપાળે કેદ કર્યો. કુમારપાળ અબંધમાં કુમારપાળનું રાજ્ય બરોબર ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને ૨૯ દિવસ ચાલ્યું એમ ફેલેલું છે. કુમારપાળના અમલનો પ્રારંભ સંવત્ ૧૧૯૯(ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના માગશર શુદ્ધ ૪ થી ગણાય તો કાર્તિક શુદ્ધિ બેસતું વર્ષ ગણતાં સંવત્ ૧૨૨૯ના બાદ્રપદમાં તેના રાજઅમલના અંતની મિતિ થશે અને ગુજરાતી પંચાંગ પ્રમાણે આષાઢથી બેસતું વર્ષ ગણિયે તો તેના રાજઅમલના અંતની મિતિ સંવત્ ૧૨૩૦ના બાદ્રપદમાં થશે. સંવત્ ૧૨૨૯ અને ૧૨૩૦ એ બેમાંથી ખરૂં વર્ષ કયું તે વિષે શક છે. કારણ કે ચિત્રદાસ પાસે ઉદયપુરમાં સંવત્ ૧૨૨૯ વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના લેખમાં એ સાલમાં અણહિલપુરમાં રાજ્યકર્તા કુમારપાળના કમાનુયાયી અન્યપાળને વર્ણવ્યો છે. આથી કુમારપાળનું મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૨૯ના વૈશાખ માસ પહેલાં એટલે સન ૧૧૭૩ માં થયું હશે. અમારી પાસે એક જૂનું પટ્ટાવલિનું પાનું છે તેમાં સં. ૧૧૯૯ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૩ થી તે માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૪ સિદ્ધરાજની પાદુકા ગાદી ઉપર રાખીને કારભારિયોએ રાજ્ય ચલાવ્યાનું જણાવ્યું છે. સાર પછી સં. ૧૨૨૯ ના પોષ શુદ્ધ ૧૨ સુધી કુમારપાળે વર્ષ ૩૦, માસ ૧, અને દિવસ ૭ રાજ્ય કર્યું લખ્યું અને વિચારશ્રેણીમાં પણ એમ જ છે. ૨. ઉ.

કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદીમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—મહીમંડળમાં માર્તંડ જેવા સિદ્ધરાજની પછી કુમારપાળ ગાદિયે બેઠો. તે પ્રજાનંજિતવાન એટલે પ્રજાને પોતાના પ્રતિ જેણે અનુરાગી કરી હતી. વળી પૃથુ આદિ પૂર્વે થયેલા રાજાએ પોતાના ગુણની સ્થાપના તેનામાં કરી હતી. તેણે રાજાઓને જેમ આણુથી જિત્યા હતા તેમ જ વળી લોકપ્રિય એવા પોતાના ગુણ વડે પણ જિત્યા હતા. તેમ પોતાના પૂર્વજોને પણ ગુણ વડે જિત્યા હતા. તેને વીતરાગ ઉપર પ્રીતિ હતી. તે ઈન્દ્રની પેઠે અમૃતાર્થી હતો, એટલે મૃતના પૈસામાં તમા રાખતો નહતો. તરવારના પાણીથી ન્હાયેલી શરવીરાની લક્ષ્મીનું તે ગૃહણ કરતો હતો; પણ આખપજાધાર વડે ધોવાયલી કાયરની લક્ષ્મી લેતો નહિ. યુદ્ધપ્રસંગમાં શરની સામે પગલાં ભરતો તો પણ તેમની જિંદગીને પીઠ બતાવતો હતો, એટલે કે તેમના બણી કુદૃષ્ટિ કરતો ન હતો. જંગલ પતિના હૃદયમાં કુમારપાળનું આણુ લોકાયલું હતું તેથી તે શીશકારો બણી ગયો હતો. કેકણુ દેશના રાજાનું, (મલ્લિકાર્જુન) ચૂડારત્નની પ્રભાથી ચકચકિત થતું, અને ગર્વથી કાષ્ઠને નમેલું નહિ એવું માથું તેણે આણુવતી દૂકડે દૂકડા કરી નાંખ્યું હતું, અને બલાલની પણ તેવી સ્થિતિ કરી હતી. દક્ષિણના રાજાને જિતીને બે હાથી લીધા હતા. દાંતે તરણાં લીધેલા રાજા અને મોંમાં તરણાં લીધેલાં પશુઓની જાણે પ્રાર્થનાથી અહિંસાવ્રત ધારણ કર્યું હતું.

કુમારપાળ પ્રબંધમાં કુમારપાળના દિગ્વિજય સંબંધી લખતાં ફરે છે કે,—
પૂર્વમાં—કુર, સૂરસેન (મથુરા), કુશાર્ત, પાંચાલ, વિદેહ, દશાર્ણ અને મગધ આદિ દેશ.

ઉત્તરમાં—કાશ્મીર, ઉડિયાણ, જલંધર, સપાદલક્ષ, અને પર્વત પર્યંતના દેશો. દક્ષિણમાં—લાટ, મહારાષ્ટ્ર, અને તિલંગ આદિ દેશ.

પશ્ચિમમાં—સુરાષ્ટ્ર, આંધ્રણુ વાહક, પંચનદ, સિન્ધુ અને સોવીર આદિ દેશ.

એ સર્વે સાધ્ય કરી લઈને અનેક કોટી દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. તે સાથે ૧૧ લાખ ઘોડા, ૧૧૦૦ હાથી, પાંચ હજાર રથ, ૭૨ સામંત અને અઘાર લાખ પાયદલ સહિત તે અણહિલવાડ આવ્યો.

આ દિગ્વિજયના પ્રમાણુ વિષે શ્રીવીર ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે,—

આગંગમૈત્રીમાર્વિધ્યં ચામ્પાવનરત્નુ પશ્ચિમામ્ ।

આતુરણ્કં ચ કૌબેરી ચૌહકયઃ સાધવિવ્યતિ ॥

પૂર્વમાં ગંગા નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં સિન્ધુ નદી અને ઉત્તરમાં તુર્કસ્થાન સુધીના દેશ કુમારપાળ સાધી લેશે.

કુમારપાળના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે દૂર દેશાવરોમાં જે શિલાલેખો છે તે સાક્ષી પૂરે છે.

આરભટ અથવા જેનું પ્રસિદ્ધ નામ આહડ હતું અને જે કુમારપાળનો એક અમાત્ય હતો તેણે રંગાદિક તાબાના સગવાડ ગામનો અર્ધભાગ દાનમાં આપ્યો હતો. એ લેખ લીલસાની પાસે ઉદયપુરના એક દેવલમાં છે તે શ્રીકુમાર-પાળના નામનો છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨(ઇ. સ. ૧૧૬૬)નો અક્ષય તૃતિયા, સોમવારનો એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૪ સોમવારનો છે. બીજો લેખ ઉપરના લેખની નીચે છે, તે ઉપરનો નોંધેલો સંવત્ જતો રહ્યો છે પણ પૌષ શુદ્ધ ૧૫ ગુરુવારે જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ હતું ત્યારે ઉદયપુરમાં કુમારપાળનિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી જસોધવલ્લભે વિભાગનો સુબો હોતાં કારણદ્વારા સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર (સહિ શિક્ષો કરવાનું કામ) ચલાવતો હતો તેવામાં તેણે દેવશ્રી પ્રીત્યર્થે કાંઈક ધર્મનું કાર્ય કરાવ્યું છે. આ લેખના કેટલાક અક્ષરો જતા રહ્યા છે, તેમ જ છેવટની લીટિયો પણ જતી રહી છે, તેથી યથાસ્થિત વિગત આપી શકાતી નથી. પણ ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, કુમારપાળનું તે સ્થાનમાં પણ રાજ્ય હતું. (પ્રાચીન ગૂજરાત.)

મારવાડમાં જોધપુરની પેટા જાગીર રતનપુરની છે, ત્યાં શહરની ખહાર પશ્ચિમમાં શિવનું જૂનું દેરું છે, તેના ક્ષુમટમાં એક શિલાલેખ છે; તે ઉપર સંવત્ નથી પણ તે સંવત્ ૧૧૯૯ થી ૧૨૪૦ સુધીની ગમે તે સાલનો હોવો જોઈએ. આ લેખમાં નીચે પ્રમાણે કથન છે:—

સમસ્તરાજવલીવિરાજિત મહારાજાધિરાજ પરમ ભટ્ટારક પરમેશ્વર નિજભુતવિક્રમરણાંગણ વિનિર્જિત.....પાર્વતીપતિવરલખ્ધ પ્રૌઢ પ્રતાપ શ્રીકુમારપાળદેવ કલ્યાણવિજયરાજ્યે.....રતનપુર ચોરાશીના મહારાજ ભૂપાળ શ્રીરાયપાળદેવ થકી પ્રાપ્ત થયેલું છે મહા આસન (ગાદી) એવા શ્રીપૂનપાક્ષદેવ તેમની મહારાણી શ્રીગિરિજાદેવિયે અમાસ પર્વણીને દિવસે તથા શ્રેષ્ઠ તિથિએ પ્રાણીહિંસા કરવી નહિ એવું અભયદાન (અમારિદાન-પ્રાણી નામ અભયદાન આપ્યું). એટલે પ્રતિપક્ષની અગિયારશ, ચૌદશ, અને અમા-વાસ્યા અને બીજી શ્રેષ્ઠ તિથિ હોય તે વેળાએ જીવહિંસા ન થવા, સંસાર અસાર છે એમ જાણી ઠરાવ કર્યો. તે સાથે વળી ઉપર જણાવેલી તિથિ-ઓએ જીવ છોડાવવાને માટે ઉપજ થવા માટે ભૂમિદાન કર્યું, તથા એમ પણ ઠરાવ્યું કે એ તિથિઓએ જે જીવહિંસા કરશે તેનો ૪ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. નડૂલપુર(નાડોલપુર)વાસી પ્રાગ્વાટ વંશનો શુભંકર નામે જે સુશ્રાવક સાધુ ધાર્મિક હતો તેના બે પુત્ર નામે પતિમ અને સાલિગ છે

તેમની હસ્તક જિવહિંસા ન કરવાનું શાસન પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વહસ્ત શ્રીપૂતપાક્ષદેવસ્ય લિખિતમિદં પારિ. લક્ષ્મીધર સુત ૬. જસપાલેન પ્રમાણું ધતિ.

મારવાડમાં આડમેર તાબાના હાથમોની પાસે કેરાડુ ગામ આરમેડથી આશરે દશ ગાઉ ઉપર છે. ત્યાં ધણાં જીર્ણ દેવલ અને ધરાનાં ખંડેર છે. તેમાં એક દેવલના સ્તંભના પથ્થરમાં સંવત ૧૨૦૮ માધ વદિ ૧૪ શનિવારનો કુમારપાળના સમયનો લેખ છે. તેમાં—રાજધિરાજ પરમેશ્વર ઉમાપતિવરલખ્ય પ્રોઠ-પ્રતાપ—નિર્જિત સકલરાજભૂપાલ શ્રીમતકુમારપાળદેવ વિજયરાજ્યે શ્રીમહાદેવને હસ્તક શ્રીકરણાદૌ સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર હતો, તેવામાં શ્રીકિરાટકુપ, લાટ, હ્રદ, ઈશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં ત્યારે મહારાજશ્રી આલણદેવે મહાશિવરાત્રીને દિવસે પ્રાણિયોને માટે અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે શુદ્ધિ અને વદિ પક્ષની અજીમી, એકાદશી, અને ચતુર્દશીને દિવસે ત્રણે નગરમાં જીવહિંસા કરશે અથવા કરાવશે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. કાઈ પાપિષ્ઠતર જીવવધ કરશે તેનો પાંચ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. રાજકુટુંબ-માંથી કાઈ પ્રાણીનો વધ કરશે તો તેનો એક દ્રમ દંડ થશે. (આ કટારી) મહારાજશ્રી અલ્હણદેવના સ્વહસ્તની છે. મહારાજ પુત્રી કેલ્હણદેવની સંમતિ છે, તેના પુત્ર મહારાજ—લિ. સાંધિવિગ્રહિક ૬. ખેલાદિત્ય. શ્રીનદ્રલ-પુર(નાડોલ)વાસી પ્રાગ્વટવંશના શુભંકર નામના શ્રાવકના પુત્ર જેઓ પૃથ્વીમાં ધાર્મિક ગણાયા તે પૂતિગ, તથા સ્થાલિગ એ બંનેએ પ્રાણિયોનું અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું. (ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અંગ્રેજી પુસ્તક પૃ. ૧૭૨ તથા ૨૦૬). ૨. ઉ.

ચિતોડમાં બ્રહ્માનું મંદિર છે જે લાખણમંદિર કહેવાય છે તેમાં સંવત ૧૨૦૭(ધ. સ. ૧૧૪૧)નો કુમારપાળનો લેખ છે તે ઉપર મહિના અને મિતિ કારેતલો ભાગ દૂરી ગયો છે. તેમાં એવો ભાવાર્થ છે કે મૂળરાજ પછી કેટલીક પહેડિયે સિદ્ધરાજ થયો, અને તેના પછી કુમારપાળદેવ થયો. જેણે પોતાના અજિત મન અને બળવડે કરીને પોતાના સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા, જેની આગ્રાઓ બીજા પૃથ્વીપતિયોએ પોતાને મસ્તક ચડાવી લીધી, જેના પાદે શાકંભરીના રાજાને પોતાનું મસ્તક નમાવવાની અગત્ય પડી, જે પોતે જાતે સેવાલક સુધી અને શાલપુરી નગરી સુધી ચડાઈ લઈ ગયો અને પર્વતપતિયોને તેણે નમાવીને પોતાને પગે પાડ્યા.

સાત ક્ષેત્રનું મોષણ કરવાનો ઉપદેશ હેમચંદ્રે કુમારપાળને કર્યો તેમાં તેને કહેવામાં આવ્યું કે ૧ જિનમંદિર, ૨ જિનપ્રતિમા, ૩ જિનાગ્રમ, ૪

સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્ર કહેવાય છે તેના સંબંધમાં ન્યાય માર્ગે મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો.

૧ જિનમંદિર બંધાવનારના સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, તેને તીર્થંકરની પદવી અને ઋદ્ધિ મળે છે, માટે રાજ્યએ તો એવાં મંદિર બંધાવી તેના નિર્વાહ માટે મોટા ભંડાર, ગામ, નગર, તાલુકા અને ગોદૂધ આદિ અર્પણ કરવાં.

નવીન મંદિર બંધાવવા કરતાં જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આઠ ગણું પુણ્ય થાય છે.

૨ જિનપ્રતિમા જે હીરા, ઇન્દ્રનીલ, અંજન, ચંદ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, રેષાંક, કર્કેતન, પ્રવાલ, સુવર્ણ, રૂપું, ચંદન, પથ્થર, અને મૃત્તિકા આદિ સારા પદાર્થોની બનાવે છે તે મનુષ્ય અને દેવલોકમાં મહાસુખ પામે છે, અને જે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા કરે છે તે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા પામે છે. જે એક આંગળથી કરીને તે ૧૦૮ આંગળ સુધીની મણિરત્ન આદિની પ્રતિમા કરાવે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ઋષભ આદિ તીર્થંકરોની અંગુઠાપૂર વીર આસનવાળી મૂર્તિ કરાવે તે પણ સ્વર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્કળ ઋદ્ધિ ભોગવી અનુત્તરપદ પામે છે.

૩ જિનાગામ,—જિનશાસ્ત્ર—જિનનું વચન, જિનાગમ લખાવનાર, તેનું વ્યાખ્યાન કરનાર, તે ભણનાર, અને બીજાને ભણાવનાર દેવ અને મોક્ષ ગતિ પામે છે. કુશાસ્ત્રથી થયેલા સંસ્કારરૂપ વિપત્તિ સર્વ પ્રકારે ઉચ્છેદન કરવામાં જિનાગમ મંત્ર સમાન છે. ધર્મ, કૃત્યાકૃત્ય, ગમ્યાગમ્ય, અને સારા-સાર આદિનું વિવેચન કરવામાં હેતુભૂત છે.

૪ સાધુ ઇત્યાદિ જે સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખી મુક્તિને માટે યત્ન કરે છે, જેનામાં ઉપદેશ કરી પાવન કરવાનો ગુણ હોવાથી જે તીર્થ કહેવાય છે; જેની બરાબરી બીજાથી થઈ શકતી નથી, જેને તીર્થંકર પણ નમસ્કાર કરે છે, જેનાથી સત્પુરુષોનું કલ્યાણ થાય છે, જેની સ્ફુર્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે અને જેનામાં સર્વ ગુણોનો વાસ છે તે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા પૂજન કરવાને પાત્ર છે.

એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્રમાં ધન ખર્ચવાથી પુણ્ય થાય છે એવું જાણી કુમારપાણે તે પ્રમાણે કરવા માંજું.

૧ પાટણમાં ૨૫ હાથ ઉંચો, ૭૨ જિનાલયથી યુક્ત, અને ૧૨૫ આંગળ ઉત્તર શ્રીનેમિનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને પોતાના પિતાના કલ્યાણાર્થે ત્રિભુવનપાલ નામનો વિહાર બંધાવ્યો.

૨ પૂર્વે ઉદરનું દ્રવ્યહરણ કચ્છું હતું (જુવો પૃ. ૨૪૭) તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ઉદરવસાહિકા બંધાવી.

૩ માર્ગે ચાલતાં પૂર્વે દેવશ્રી નામની સ્ત્રિએ કર્કષો (એક જાતનો સાથવો જવનો શેકલો લોટ દહિમાં નાંખેલો) આપ્યો હતો તેના સ્મરણાર્થે તે સ્થાને તેણે કરંબવસાહિકા કરાવી.

૪ માંસલક્ષણ નહિ કરવાનો નિયમ લેતાં પહેલાં એ પ્રસંગમાં થયેલા પાપની શુદ્ધિ કરવા માટે એક વેદીમાં સામસામા સોળ એવા ૩૨ પ્રાસાદ બંધાવી તે પ્રત્યેકમાં ૨૪ વર્તમાન તીર્થંકર, ૪ વિહરમાન તીર્થંકર, તથા રોહિણી, સમવસરણ, અશોક વૃક્ષ, અને ગુરૂપાદુકાની સ્થાપના કરી.

૬ ખેરાળાથી સુમારે પાંચ છ ગાઉ ઉપર ટીંબા ગામ છે, તેની સમીપ-માં તારણ નામે પર્વત છે તેનો મહિમા શ્રી શત્રુંજય પર્વતના જેવો જાણી તે પર્વત ઉપર શ્રી અજિતનાથપ્રાસાદ ૨૪ હાથ ઉંચાઈનો બંધાવ્યો અને તેમાં પ્રતિમા ૧૦૧ આંગળની ઉંચાઈની સ્થાપી.

સ્તંભતીર્થ અથવા હવણાં જે ખંભાતને નામે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં હેમાચાર્યની દીક્ષાની જગ્યાએ આલીંગ નામની વસતિ (વસી) બંધાવીને તેમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની રત્નમય મૂર્તિ અને હેમાચાર્યની સુવર્ણમય પાદુકા પધરાવી.

૭ વાગ્ભટ—વાહડ—બાહડ જે તેનો મંત્રી હતો તેણે એક પ્રાસાદ બંધાવા માંજો હતો તે જેવા કુમારપાળ ગયો; તેવામાં નેપાળના રાજા જાણીથી ૨૧ આંગળના માપની શ્રી પાર્શ્વનાથની ચંદ્રકાન્તમણિની પ્રતિમા ભેટ આવી, તે જોઈ કુમારપાળે વાગ્ભટને કહ્યું કે, તમે મને આ ચૈત્ય આપો, એટલે તેમાં હું આ પ્રતિમા પધરાવું. મંત્રિયે પ્રસન્ન થઈ નમ્ર વચનથી કહ્યું કે, આ મહાપ્રાસાદનું નામ કુમારવિહાર થાઓ. પછી આ પ્રાસાદને ૨૪ જિનાલયોથી યુક્ત અષ્ટાપદ જેવો કરાવ્યો.

આ સર્વ ચૈત્યોમાં મ્હોટા ઉત્સવપૂર્વક, શ્રી હેમાચાર્યે પોતાને હાથે વિધિ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી. પૂજાને માટે ધુલઝાડથી સુશોભિત બાગ અર્પણ કર્યા. પછી પોતાની આજ્ઞા પાળનારા રાજાએ ઉપર મંત્રીની સહિથી આજ્ઞાપત્ર લખાવ્યાં કે, અમને આપવાની ખંડણીમાંથી તમારા દેશમાં હિમાલયના શિખર જેવા બહુ વિહારો કરાવો. ગૂજરાત, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, લાંબેરી, કચ્છ, સૈંધવ, ઉચ્ચ, જાલંધર, કાશી, સપાદલક્ષ, અન્તરવેદિ (ગંગાચમુના વચ્ચેનો પ્રદેશ), મારવાડ (મર), મેવાડ (મેદપાટ), માળવા, આબીર, મહારાષ્ટ્ર, કણીટક, અને કેાકણ (કુંકુણ) એ અઢાર દેશોમાં કુમારપાળે કરાવેલા વિહારો શોભે છે.

એ પ્રકારે વિચિત્ર અને શુભ બિંબે કરીને વિરાજમાન ૧૪૦૦ (૧૪૪૪) નવા વિહાર (દેરાં) અને ૧૬,૦૦૦ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા.

(વિસ્તાર માટે જુવો કુમારપાળપ્રબંધ ભાષાંતર પૃ. ૨૨૩-૨૩૭.)

ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૮૨મે અભ્યય જોવી એક શકભરેલી વાત જણાવે છે કે “કુમારપાલે લાર નામની જાત પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકી. આ લાર જાતને લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) અથવા લાડ વાણિયાની જાત સાથે કંઈ સંબંધ હોય એ અસંભવિત જણાય છે.

“લારસ્તાન એ પૂર્વ રેખાંશ ૫૫-૫૮માં આવેલો પ્રદેશ છે, તે ઈરાની અખાતના અંદર અખાસ લણીના ભાગમાં એ અખાતથી ઉત્તરમાં કારમાન આવેલો છે, તેની વાયવ્ય કાણુમાં ફાર્સ છે, ઈશાન કાણુમાં, તથા પૂર્વમાં મકરાન આવેલો છે.

“ઈરાનના બીજા પ્રાંતો કરતાં આ પ્રાંતની ઉપજ ઘણી ઓછી થાય છે અને તે દુર્બલ સ્થિતિનું ગણાય છે. છેક ઈરાની અખાતના કિનારા સુધી તેમાં મેદાન અને ડુંગરા વારા ફરતી આવે છે. તેમાં મીઠા પાણીની એટલી બધી અછત રહે છે કે, વર્ષા ઋતુમાં ત્યાંના દેશિયો ટાંકાં ભરી રાખે છે ત્યારે તેમનો નિર્વાહ ચાલે છે, એને ખજુરિયો તથા થોડા ઘણા ઘડુ અને જવનું વાવેતર થાય છે. તે ઉપર તેમનો ગુનરો ચાલે છે, આટલું પણ નિપજતું હોત નહિ તેા એ પ્રદેશ વસવાને માટે છેક અયોગ્ય ગણાત. (Kinneir's Memoir)

નાશીરવાનનો એક શાહજહો લારીસ્તાનથી દરિયા રસ્તે આવીને ૧૮,૦૦૦ હજાર માણસો સહિત સુરત ઉતર્યો હતો. ત્યાં ત્યાંના રાજાએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. (રા. મા. ભાગ ૧ લો પૃ. ૨૫૩)

વળી ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૮૩-૮૪ માં લખ્યું છે કે કુમારપાળજય રત્રમાં ફૂલે છે કે ગિજનીના ખાને તેના ઉપર ચડાઈ કરી પણ તેના જ્યોતિષિયે ચોમાસામાં લડાઈ કરવાની ના કહી, અને મંત્રશાસ્ત્રના જોરથી હલ્લો કરનાર ખાન જે પલંગમાં સૂતો હતો તેને તે પલંગ સુદ્ધાંત આવીને ચાલુક્ય રાજાના મહેલમાં મૂક્યો. પછી બન્નેની વચ્ચે ઘણી મિત્રાઈ થઈ. કુમારપાળરાસામાં લખે છે કે—

ચોપાઈ—વાત હવિ પરદેશિ જસિ, મુગલ ગિજની આવ્યો તસિ;

સબલ સેન લેઈ નિજ સાથ, ગજરથ ઘોડા બહુ સંઘાત.

આંકસ બાજી લેઈ કરી, વાટઈ મુગલ પાટણુ ફરી;

આવ્યા મુગલ જાણ્યા જસિ, દરવાજા લઈ બીજા તસિ.

ચિંતાતુર હુવા જન લોક, પાટણમાંહિ રહ્યા સહિ ફેક;
એક કહિ નર ખંડી જહિ, એક કહિ નર મંડી રહિ.
એક કહિ કાંઈ થાઇસેં, એક કહિ એ ભાગી જસે;
એક કહિ એ નિસન્તરાય, એક કહિ નૃપ ચઢી ન જાય;
એક કહિ નૃપ નાસિ આજ, એક કહિ ક્ષત્રીની લાજ.

મુસલમાન લશ્કરથી ત્રાસી લોક ઉદયન મંત્રી કને ગયા. તેણે ધીરજ આપી અને તે હેમાચાર્યની પાસે ગયો એટલે તેણે ચક્રેશ્વરી દેવીને મોકલ્યાં.

ગુર વચન દેવી સજ થઈ, નિશ ભરી મુગલ દલમાં ગઈ;
આવી જહાં સૂતો મુસ્તાન, નિદ્રા દેઈ કીધું વિજ્ઞાન.
પ્રહિ ભગમતી જાગે જસિ, પસિ કોઈ ન દેખી તસિ;
પેખઈ ક્ષત્રીનો પરિવાર, અસુર તવ હૃદય કરી વિચાર.

આમ થવાથી પાદશાહને પશ્ચાત્તાપ થયો. પરંતુ કુમારપાળે જણાવ્યું કે હું શૈલુક્યવંશી રાજા બાંધ્યાને મારવાવાળો નથી માટે તને મારીશ નહિ. એમ કહી માન રાખ્યું, તેથી બાદશાહ ખુશી થયો. અને કુમારપાળ સાથે મૈત્રી કરી પોતાનું લશ્કર પાછું લેઈ ગયો. આ બિના કુમારપાળે લીધેલા દશમા વ્રતમાં બન્યાનું જણાવ્યું છે.

આ ગ્રન્થકારો વિશેષ નામ લાગ્યે જ લખે છે, પણ તેની પદ્ધતિ કે ઇલ્કાબ લખીને જ ચલાવે છે. આ ગજનીનો ખ્યાન કયો તેનું નામ આપ્યું નથી, તેથી ગુંચવારો થઈ પડ્યો છે, કેમકે મુસલમાની ઇતિહાસકોમાંથી કોઈએ કુમારપાળના સમયમાં ગિજનીથી હલ્લો કર્યોનું લખ્યું નથી. ફહાડી મૂકેલા કુંવર જલાલુદ્દીને સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને ઉમરકોટના રાજાને સપડાવ્યો હતો. એ વિષે હિન્દુઓનાં અને મુસલમાની લખાણોમાં સૂચન આપેલું નીકળે છે. તે સાથે ગિજનીના ખ્યાનનો કુમારપાળના ઉપર હુમલો થયાનું ગણ્યું હોય તો કોણ જાણે. કર્નલ ટાડ કહે છે કે મંત્રશાસ્ત્રના બળની જે વાત ઉપર લખવામાં આવી છે તે પાટણ લેવામાં આવ્યું હતું એવું બતાવવાને માટે માત્ર જોડી ફહાડેલી છે. વળી આ વાતની સમાપ્તિનો વૃત્તાન્ત વિશેષ ચમત્કારી છે. કહે છે કે કુમારપાળની મુસલમાનો સાથેની મિત્રાઈ એટલી હદમાં વધી પડી કે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર તેને પ્રેમ વધ્યો. તેમાં હેમાચાર્યે ખેલ કરી, અને તેના રાજના ૩૩ મા વર્ષમાં ઝેર દેવાથી તે મરણ પામ્યો હોત નહિ તો હેમાચાર્યની પેઠે એ પણ મુસલમાની ધર્મમાં વટલી ગયો હોત. વિશેષમાં એમ પણ જણાવે છે કે હેમાચાર્ય આગલે

વર્ષે ગુજરી ગયા અને પોતાના અવસાન સમયે અધાહ અધાહ ઉચારતા મરણ પામ્યા. આવા એક જૈન મહાન આચાર્યનું વલણ સંતાડવાને માટે અને તેના ઉપરનો આરોપ દૂર કરવાને માટે તેને મરણાવસરે સંનિપાત થયાથી એમ બકતો હોવાનું કહેવાય છે. પણ તેના વટલવાની તોડી ન પડાય એવી સાબિતી એ છે કે તેને બાળવાને બદલે દાટવામાં આવ્યો હતો.

કુમારપાળપ્રબંધમાં હેમાચાર્યને અમિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો એમ સાબિત કરવા માટે લખ્યું છે કે ચંદન, મલિયાગર અને કર્પૂરાદિવડે સૂરિના દેહને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની ભસ્મ પવિત્ર માનીને રાજ્યએ તેનું તિલક કરીને નમસ્કાર કર્યો. તે જોઈ સામંતોએ પણ તેમ જ કર્યું. અને લોકોએ ભસ્મને અભાવે ત્યાંની માટી સુદ્ધાંત ખોદીને લઈ જવા માંડી, તેથી ત્યાં વિશાળ ખાડો પડ્યો તે પાટણમાં હેમખાડથી પ્રસિદ્ધ છે. ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૧૨.

અજયપાળ-બાળ મૂળરાજ-બીજો ભીમદેવ.

મેરુતુંગ આચાર્ય લખે છે કે, સંવત્ ૧૨૩૦ (૪૦ સં ૧૧૭૪)માં અજયદેવ પાટ બેઠો.^૧ કૃષ્ણાણ વળી એ કરતાં કાંઈ વધારે લખે છે: તે કહે છે કે, ૨

“સિદ્ધરાજની પાટ ઉપર કુમારપાળે બેસીને એકત્રીસ વર્ષ સુધી”
“રાજ્ય કર્યું. પછી તેને પણ કુંવર હતો નહિ તેથી તેનો ભત્રીજો અજય-”
“પાળ કરીને હતો તે અધિપતિ થયો, તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.”

દ્વિયાશ્રયનો કર્તા કહે છે કે, અજયપાળ અથવા અજયદેવ મરણ પામેલા રાજાના ભાઈ મહીપાળનો પુત્ર હતો.

કુમારપાળના કમાનુયાયિયે રાજ્યના આરંભમાં જ, જૈન ધર્મમાં જતા રહેલા રાજ્યએ ધર્મનાં સ્થાન બંધાવ્યાં હતાં તેઓની સામે જબરી લડાઈયો મચાવા માંડી, અન્યકર્તા જૈન ધર્મના હતા તેથી તેઓ અજયદેવને બ્રહ્મ શુદ્ધિનો,

^૧ સંવત્ ૧૨૨૬ ના પૌષ સુદિ ૧૨ ને દિને ગાદિયે બેઠો અને સંવત્ ૧૨૩૨ ના ફાગણ સુદિ ૧૨ ને દિને મરણ પામ્યો. એટલે ત્રણ વર્ષ ને બે માસ રાજ્ય કર્યું.

^૨ સિદ્ધરાય આસન કુંવરપાલ, રાજ્યો વરસ એકત્રીસ જ્યું;

ઇનકું પુનિ નહિ પુત્ર મો, સુત બ્રાતકો હોઈસ જ્યું. ॥ ૧૭ ॥

તિન નામ દે અજયપાલ સો, તિહું વર્ષ રાજ્યકુલે વહુ;

પિતૃધર્મધાતક^૧ અને નાસ્તિક કરીને વર્ણવે છે, પરંતુ જૂનો ધર્મ પાળનારા-ઓની વર્તણૂક ઉપર આવા પ્રકારનો દોષ આરોપિત કર્યો હોય એવી દંતકથા પણ ચાલતી આવેલી નથી.^૨ તે ઉપરથી લાગે છે કે, આવા રાજના રાજ્યમાં તીર્થંકરોના ધર્મના અતિ પવિત્ર મતની સાથે વિવાદ ઉઠેલા ખરા. તથાપિ આ ઠેકાણે માન્ય કરવું જોઈએ કે, અન્યપાળે પણ કૂર, ઉન્મત્ત, અને દ્રેષીલી ચાલ ચલાવી છે ખરી. પ્રથમ કામ તો એણે એ જ કર્યું કે, કુમાર-પાળનો માનીતો મંત્રી કપર્દિ હતો તેને પ્રધાનપણાનું કામ હાથમાં લેવાને સમજાવી દીધો; પણ આવું કરવાની તેની ધારણા ધણું કરીને એવી જણાય છે કે એ જો દયાયોગ્યપાયો રહે તો રાજાનો ધિક્કાર કરે નહિ; કેમકે મંત્રીયે પોતાનું કામ પૂરેપૂરું હાથમાં લીધું નહિ એટલામાં તો તેના ઉપર અપવાદ મૂક્યો કે એ તો મારી ખરાખરી કરવાને યત્ન કરે છે, ને પછી

૧ કુમારપાળ જૈન ધર્મે પાળતો હતો તે તેણે નહિ પાળતાં શૈવધર્મે પાળવા માંડ્યો, માટે જૈનોએ તેને પિતૃધર્મધાતક કહ્યો છે.

૨ સુકૃત સંકીર્તનનો કર્તા અરિસિંહ પણ કહે છે કે;—“કુમારપાળ પછી, દક્ષ (ડાહ્યો) અને અક્ષત બળવાળો અન્યદેવ ગાદિયે બેઠો, જેના શત્રુ કારાગ્રહ (કેદખાનાં) અને જંગલમાં મારી શકતા ન હતા. સપાદલક્ષના રાજાએ તેને સોનાની મંડપિકા બેટ આપી હતી તે એની સભામાં એવી શોભી રહેતી હતી કે તેની સ્થિરતાથી જિતાયલો અને તેથી જ મંદપ્રતાપી થયેલો મેરૂ પર્વત જાણે અન્યદેવની સેવા કરવાને આવ્યો ન હોય !

કીર્તિકૌસુદીનો કર્તા સોમશ્વર દેવ જેણે સુરથોત્સવ અને રામશતક આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે, તેનો પિતા કુમાર નામે હતો તેને અન્યપાળે સૂર્યગ્રહણને અવસરે બહુ રત્નના ઢગલા આપવા માંડ્યા અને તે લેવાને ધણે આગ્રહ કર્યો પણ તેણે તે લીધા નહિ. તે કટુકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેમને પ્રસન્ન કરીને, અન્યપાળને લડાઈમાં પડેલા દારૂણ ક્ષતની વ્યથા થયેલી નિવારણ કરી હતી, એમ સુરથોત્સવમાં જણાવ્યું છે. તે સાથે વળી અન્યપાળને કુમારપાળનો સુત કરીને લખ્યો છે, તે તેનો વારસ હોવાથી લખ્યું હશે.

કીર્તિકૌસુદીમાં કહ્યું છે કે, અન્યપાળે સુવર્ણ આપીને લોકોને ધનવાન કર્યા હતા. જંગલેશ (કુરુ દેશની સમીપનો પ્રદેશ) પાસેથી, તેણે ગળે લાત દઈને, દંડમાં સોનાની મંડપિકા અને મહોન્મત્ત હસ્તિયો લીધા; જેના ખરશુરામ જેવા ઉદામ પ્રતાપ આગળ સૂર્ય પણ ઝાંખો પડી જતો હતો; જેણે ક્ષત્રિયોના રૂઢિરથી ધોવાચલી પૃથ્વી વેદપાઠી બ્રાહ્મણોને આપી દીધી હતી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને પ્રતિ-દિન સમાન દૃષ્ટિથી સેવતો હતો એટલે તે નિલનિલ દાન આપીને ધર્મે સાધતો હતો, રાજાઓને દંડીને અર્થ સાધતો હતો, અને નવીન સ્ત્રીઓ પરણીને કામ સાધતો હતો. ૨. ઉ.

તરત જ તેલની કડાઈ ધિક્કધિકાવીને તેમાં તેને નાંખી મારી નાંખ્યો.^૧ તેના મરણ પછી, રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી હતો અને જે એક સો પ્રબન્ધનો કર્તા હતો તેને માથે આવી પડી. તેને અતિ દુઃખ દર્દ મારી નાંખવા માંજ્યો, એટલે દુઃખમાંથી છૂટવા સાર તે પોતાની જીભ કરડીને મરી ગયો.^૨

૧. મહામાલ્યપદ લેવાને તેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પ્રાતઃકાળે શકુન જોઈને પછી તેના અનુમત પ્રમાણે વર્તીશ. પછી શકુનગૃહમાં દુર્ગાદેવી પાસે સમ્પન્નિધ શકુન ચાત્રતાં તે પામીને તેની પુષ્પાક્ષત આદિથી પૂજા કરી. પછી નગરમાં આનંદ પામતો જેવો જય છે તેવામાં ઈશાન કોણમાં ગર્જના કરતો આખલો જોયો, તેને તેણે શુભ શકુન માન્યા. પણ એક વૃક્ષ આરવાડિયે તેને કહ્યું કે આ શકુન તો વિપરીત યર્થ પડશે કારણ કે,

નયુત્તીરઽશ્વૈષ્મ્યે તથા સંનિહિતે મયે ।

નારીકાર્યે રણે વ્યાધૌ વિપરીતઃ પ્રશસ્યતે ॥

મતિભ્રંશ થાય છે ત્યારે પ્રતિકૂલને અનુકૂલ માની લેવામાં આવે છે, તેમ વૃક્ષ મરું કહેવું તેને રૂઝું નહિ. ત્યારે તેને કઢાઈમાં નાંખવા માંજ્યો ત્યારે તે દંડતાથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

આર્થિભ્યઃ કનકસ્ય દીપકપિશા વિશ્રાણિતાઃ કોટયો

વાદેષુ પ્રતિવાદિનાં વિનિહિતાઃ શાસ્ત્રાર્થગર્ભા ગિરઃ ।

વત્સાતપ્રતિરોપિતૈર્નૃપતિભિઃ શરૈરિવ ક્રીડિતમ્

કર્તવ્યં કૃતમર્થિતા યદિ વિધેસ્વત્રાપિ સજ્જા વયમ્ ॥

દીવાની શિખા જેવી પીળા સોનાગઢોરો કરોડો અર્થિયોને આપી; શાસ્ત્રવિવાદમાં શાસ્ત્રાર્થગર્ભિત વાણિયો પ્રતિપક્ષીને કહેવામાં આવી; શેતરંજ અથવા બુદ્ધિબળનાં મ્હોરાંની પેઢે રાજાઓને હત્યાપી તેઓને પાછા તેમને સ્થાને સ્થાપ્યા; એ પ્રમાણે જે કર્તવ્ય તે કરી ચૂક્યો અને હજી પણ વિધિને જે કરવાનું હોય તે કરવા દેવામાં અમે સજ્જ છીએ.

૨ રામચંદ્રને તામ્રતામ્રપટ્ટિકા—એટલે તપાવેલા ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડીને મારી નાંખવા માંજ્યો, એટલે તે નીચે પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો:

માહિવીઢહ સચરાચરહ જિણ સિરિ દિહ્વા પાય,

તસુ અત્યમણુ દિણેસરહ હોવત હોહ ચિતરાય.

(મહીપીઠે સચરાચરે યેન શ્રીઃ દત્તા પ્રાયઃ તસ્યાસ્તમનં

દિનેશ્વરસ્ય ભવિતવ્યં ભવત્યેવં ચિરાય)

સચરાચર મહી(પૃથ્વી)ની પીઠ ઉપર જેણે પોતાની પ્રતાપરૂપી લક્ષ્મીને ધણું કરી રાખી છે એવા જે સૂર્ય તે પણ સાયંકાળે અસ્ત પામે છે, માટે જે ધણું કાળે બનવાનું હોય છે તે જ બન્યાં જાય છે.

મેરુતું લખે છે કે, પછી સર્વ સામંતો આગ્રભટની ચડતી સહન કરી શક્યા નહિ, એટલે નવા રાજાને નમન કરવાને મિથે તેને રજુ કરી દેવાનો લાગ મેળવી શક્યા. તે જૈનધર્મી હતો તેથી તેના ઉપર અન્યપાળનો કાપ થયો, તો પણ તે બેધડક બોલવા લાગ્યો કે, “મારો ધર્મ તો વીતરાગ છે, ગુરુ હેમાચાર્ય છે, અને રાજા તો કુમારપાળ છે.” અન્યદેવે કાપાય-માન થઈને કહ્યું કે, “તું રાજદ્રોહી છે,”^૧ આગ્રભટ ખરેખરો શરવીર હતો તેથી યુદ્ધ મચાવ્યા વિના એકાએક ધાતકનો શિકાર થઈ પડે એવો ન હતો, તેણે જીનેશ્વરની મૂર્તિની પૂજા કરીને પોતાનાં માણસોને હથિયાર સજ્જા, અને પોતાને ઘેરથી ધણી નીકળીને રાજમહેલ ઉપર હલ્લો કર્યો, તથા વાવાઝોડાનાં તોફાનથી ફેાતરાંનો ઢગલો જેમ ધસડાઈ જાય છે તેમ મહેલનો ઘટિકાગૃહનો ભાગ ધસડી પાડ્યો, અને તે ધાતકીના સંસર્ગદોષનું પાપ તેણે ધારાતીર્યમાં ધોઈ નાંખ્યું, કે તરત અપ્સરાઓ જે કૌતુક જોવાને ત્યાં આવી હતી તે ફૂંદવા લાગી કે “હું એને વરીશ, હું એને વરીશ.” એવી રીતે ઉદયનનો પરાક્રમી પુત્ર દેવલોક પામ્યો. લોક તેના પડવાથી શોક કરવા લાગ્યા અને ફૂંદવા લાગ્યા કે “ખીજા યોદ્ધાઓ તો થશે ત્યારે થશે પણ જ્યારથી “ઉદયનનો પુત્ર સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે ત્યારથી તો પૃથ્વી ઉપર પંડિતો થતા બંધ પડી ગયા છે.”^૨

૧ શ્રીમાન્ આગ્રભટ જેને રાજપિતામહનું વિરૂદ્ધ કુમારપાળે આપ્યું હતું, તેનો પ્રતાપ ન સહન કરી શકનારા સામંતોએ, અન્યપાળને નમન કરવાનો સમય સાધ્યો. તે વેળાએ તે બોલ્યો કે, આ જન્મને વિષે માફ મસ્તક દેવબુદ્ધિથી શ્રી વીતરાજને, ગુરુબુદ્ધિથી શ્રી હેમચંદ્રને, અને સ્વામિબુદ્ધિથી શ્રી કુમારપાળને નમે છે.

૨ આગ્રભટનાં વખાણની કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:-

વરં મટૈર્માવ્યં વરમપિ ચ ચિત્તૈર્ધનકૃતે

વરં વેશ્યાચાર્યૈર્વરમપિ મહાકૂટનિપુણઃ ।

દિવં યાતે દૈવાદુદયનસુતે દાનજલધૌ

ન વિદ્વદ્ધિર્માવ્યં કથમપિ બુધૈર્મમિવલયે ॥

આ ભૂમિતજને વિષે બદ્ધ થઈને લીખ માગી ખાવી એ ઉત્તમ છે; ધનને માટે કુકર્મી થવું ઉત્તમ છે; દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે વેશ્યાના આચાર્ય થવું પણ ઉત્તમ છે; તેમ જ ક્રૂડાં કર્મ કરવામાં નિપુણ થઈને નિર્વાહ ચલાવવો એ ઉત્તમ છે; પણ ઉદયનનો પુત્ર, જે દાનરૂપી સમુદ્ર જેવો, સ્વર્ગે ગયાથી બુદ્ધિસાગિયે વિદ્યાવાન્ થવામાં કાંઈ માલ નથી, કેમકે વિદ્વાતાની યુજ કરનાર એના જેવો હવે કાંઈ રહ્યો નથી.

જૈન મતના કારભારિયોને આ પ્રમાણે દૂર કસ્યા પછી અન્યપાળે સોમેશ્વરને પોતાનો મહામાતૃ ઠરાવેલો હતો, એમ ઉદયપુરના લેખ ઉપરથી નીકળે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

અન્યદેવનો રાજકારભાર જેવો ધાતકી અને કલહભરેલો હતો તેવો જ ટુંકો હતો.

ત્રિભિર્વૈભિર્મિતૈઃ ત્રિભિઃ પલૈભિર્દિનૈઃ ।

અત્યુત્કટૈઃ પુણ્યપાપૈરિદૈવ ફલમભુતે ॥

ગીતિ—ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પક્ષે કે પછી ત્રણ વાસે;
પુણ્યપાપ અતિશયનાં, ફળ નિશ્ચય તો અહિં મળી જશે.

શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે અને બન્યું પણ તેમ જ. તેણે ત્રણ વર્ષે રાજ્ય કચ્છા પછી તેનો દ્વારપાળ વિજયદેવ કરીને હતો તેણે અન્યપાળના હૃદયમાં કટારી ખોલી. “અને ધર્મનું મંદિર તોડી પાડનાર પાપીને કીડાઓએ ખાધો, નરકમાં જવાનું પાસે આન્યું જોઈને તે નજરે દેખાતો બંધ થઈ ગયો.”

અન્યપાળની પછી બીજો મૂળરાજ અથવા બાળ મૂળરાજ ઈ. સ. ૧૧૭૭માં ગાદિયે બેઠો; અને બે વર્ષ (૧૧૭૯ સુધી) રાજ્ય કચ્છું. મેરુતુંગે તેના વિષે જે કાંઈ થોડું લખ્યું છે તેટલું પૂરેપૂરું અમે અહિં દાખલ

“સૈવ ૧૨૨૯ વૈશાખ શુદિ ૩ સોમે અચોદ શ્રીમદળદિલ્લપટ્ટકે સમસ્તરાજાવર્લ-
વિરાજિતમેહારાજાધિરાજપરમેશ્વરઅજયપાલદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે તત્પાદપદ્મોપજીવિનિમહા-
માત્ય શ્રી સોમેશ્વરે શ્રીકરણાદૌ.”

૧ અન્યપાળનાં વિરૂદ્ધ ડા. ખૂલરના લેખસંગ્રહમાં અંક ૫-૬-૭ ના લેખમાં પૃષ્ઠ ૭૦, ૭૫, અને ૮૪માં તથા ઇન્ડિયન આર્કીકલોગીકાલ ભાગ ૬ ને પૃષ્ઠ ૧૯૯ તથા ૨૦૧ અને ૨૦૩ મે નીચે પ્રમાણે છે:—

મહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારક હેલા-

કરદીકૃત સપાદલક્ષ ક્ષમાપાલ શ્રી અજયદેવ ॥ ૫ ॥

પરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજપરમમાદેશ્વર

હેલાકરદીકૃત સપાદલક્ષ ક્ષમાપાલ શ્રી અજયપાલદેવ ॥ ૬ ॥

પરમેશ્વરપરમમહારકમહારાજાધિરાજ પરમ માદેશ્વર પ્રચલબાહુદંડદર્પકંદર્પહેલાકર-
દીકૃતસપાદલક્ષ ક્ષમાપાલશ્રી અજયપાલદેવ ॥ ૭ ॥

અંક ૮, ૯ તથા ૧૦ ના લેખમાં ‘પરમ’ ને બદલે ‘મહા’ શબ્દ મૂક્યો છે, એટલો જ ફેર છે.

આ રાજાને “પરમમાદેશ્વર” અથવા “મહામાદેશ્વર” નું વિરૂદ્ધ તામ્રપટ્ટામાં આપેલું છે, તે હપરથી જણાય છે કે-જૈનધર્મને તોડી શૌવમાર્ગનો ફરી પ્રચાર કરવાનો આરંભ એના સમયમાં તાલે થયો હતો. અને તેથી કરીને જૈનગ્રંથકારોએ એની નિંદા કરી વિશેષ વૃત્તાંત લખ્યો નથી.

કરિયે હિયે,—“તેની માતા નાયકી દેવી, પરમદર્શી રાજની પુત્રી થતી હતી, તેણે પોતાના બોળામાં બાળ રાજને બેસારીને ગાડરાધટ ઉપર યુદ્ધ ચલાવા માંડ્યું. અને પોતાના ગુણવડે કન્કતે વર્ષાદ થયો તેથી કરીને તેણિયે ધ્વેષ્ઠ રાજને હરાવ્યો.

બીજો મૂળરાજ અન્યપાળનો પુત્ર હતો. આશુ પર્વત ઉપર અય-
જેશ્વરનું દેવાલય છે તેમાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે, “તેના (કુમા-

૧ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૫૬મે જેલહટી અથવા મહોબાના ચંદેલ રાજાઓની ટીપ આપી છે તેમાં અંક ૧૮ મે પરમદર્શી દેવનું નામ છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨, ૧૨૨૪ માં અને ઈ. સ. ૧૧૬૫ થી ૧૨૦૩ માં હતો. આ રાજના લેખ તથા શિક્ષા પણ મળી આવે છે. તેની કુંવરી હોય અથવા કાદમ્બ કુળનો રાજા પરમદર્શી અથવા શિવચિત્ત બે ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૨૦૩-૧૨૩૧) સુધી રાજ્ય કરતો હતો તેની કુમારી પણ હોય. પાછળ પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં અને તેની ટીપમાં, જમદેવપરમાર પરમદર્શી રાજના દરબારમાં ગયાનું લખ્યું છે અને તે કુંતલનો હતો; પણ તેનો સમય આધો નય છે. કંઈચાણના કલ્પયુર્ય રાજા કૃષ્ણનો પુત્ર ભોગમ, તેનો પુત્ર પરમદર્શન અથવા પરમાદી ઈ. સ. ૧૧૨૮ માં હતો. એનો પુત્ર ત્રિભુવનમહા અથવા વિગ્ગલ ઈ. સ. ૧૧૪૫-૧૧૬૭ માં હતો તેની બહેન હોય.

૨ આ ધ્વેષ્ઠ રાજ તે મહમદગેરી (શાહાબુદ્દીન) હોવાનું જણાય છે, તે વિષે જુઓ આગળ પૃ. ૩૦૧ ની ટીપ.

આ મૂળરાજને બાલાર્ક અથવા બાલ મૂળરાજ લખ્યો છે. ડા. બૂલરે ચૌહાણના ૧૧ લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમાંના ત્રણ લેખમાં તેનાં વિગ્ગ નીચે પ્રમાણે છે:—

લેખ અંક ૩ (સંવત્ ૧૨૬૩ શ્રાવણ શુદ્ધ ૨ રવો.)

“પરમમદારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરાહવપરામૂતદુર્જયગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજ-
દેવપાદાનુષ્ઠાત.”

લેખ અંક ૪ (સંવત્ ૧૨૮૦ પોષ સુદ ૩ ભોમે.)

“મહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમદારક ઉમાપતિવરલઘ્નપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપબાલાર્ક આહવ-
પરામૂત દુર્જય ગર્જનકાધિરાજ શ્રી મૂલરાજદેવપાદાનુષ્ઠાત.”

લેખ અંક ૫ (સંવત્ ૧૨૮૩ શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫.)

“પરમેશ્વરપરમદારકલ્લેચ્છતમનિચયચ્છત્ર (મહી)વલ્લયપ્રદ્યોતનબાલાર્ક મહારાજ-
ધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવપાદાનુષ્ઠાત”

બીજા મૂળરાજને મુસલમાનો સાથે કનિયા ઉઠ્યાનું કાસાવાળાઓ લખે છે તેને આ લેખો પુષ્ટિ આપે છે. ઉપરના લેખથી જણારો કે તેને “નિતવાને મુસલ એવા બર્જ-
નકના અધિપતિને યુદ્ધમાં હરાવનારો રાજા” કહ્યો છે.

૩ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ બાગ ૧૬ માનું પૃષ્ઠ ૨૮૮ મું જુઓ.

“રપાળના) પછી અન્યપાળે રાજ્ય કર્યું, તેનો પુત્ર મૂળરાજ^૧ હતો: તેનો “ન્હાનો બાઈ પ્રખ્યાત લીમ^૨ ભૂમિભાર ધારણ કરે છે.”

૧ મિ. વીક્સને આ લેખનું બાધાન્તર કરતાં એક ટીપ આપી છે, “મૂળ રાજ “અનુભવમાનો ચાલતો અર્થ એવો છે, કેમકે, તેનો અર્થ ‘પછવાડેથી જન્મેલો’ એવો થાય છે, તેથી તેનો અર્થ દીકરો એવો થાય અને તેવો અર્થ લેવાને કેટલાંક કારણ છે.” ન્યારે બીજો મૂળરાજ બાળપણમાં મરણ પામ્યો ત્યારે બીજો લીમદેવ પાછી વયે પહોંચેલો જણાય છે. તેથી અન્યપાળ તેનો બાઈ એમ એ અર્થમાંથી નીકળે છે તે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. મિ. વિક્સનનો બાવાર્થ બીજી કલમમાં યુદ્ધી રીતે સમજાવેલો છે તેમાં તે લીમ વિષે લખે છે કે, “અન્યપાળના પુત્ર મૂળરાજનો ન્હાનો બાઈ.”

૨ અન્યપાળનો કુંવર મૂળરાજ થયો, તેમ જ નીચેના પ્રમાણ ઉપરથી તે એમ જણાય છે કે-લીમદેવ પણ તેનો કુંવર હતો. તથાપિ લીમદેવની કારકીર્દિ જોઈને તેને કેટલાંક અન્યપાળનો નાનો બાઈ હતો, એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. પણ તેનું પ્રમાણ હજી લગણું મળી આવ્યું નથી.

ભૂનાગઢ તાબાના અભાસપાટણના મોટા દરવાજા ઉપરના બીજા લીમદેવના સંવત્ ૧૨૭૩ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે:—

આલંબલપ્રાજ્ઞણિકે ચ તસ્મિન્નુવં ભમારાડજયદેવભૂપ: ।

ઉચ્ચારયન્ ભૂપતરુપ્રકાંઠાન્નુવાપ યો નૈગમધર્મવૃક્ષાન્ ॥ ૨૧ ॥

યત્વજ્ઞધારાજલમગ્રનાનાનૃપેન્દ્રવિક્રાંતિયશ:પ્રશસ્તિ: ।

ભગ્રાજ તત્પુન્કરમાલિકેવ શ્રીમલરાજસ્તદનૃદિયાય. ॥ ૨૨ ॥

તરયાનુજન્મા જયતિ ક્ષિતીશ: શ્રી મીમદેવ: પ્રથિતપ્રતાપ:

અકારિ સોમેશ્વરમંડપોડ્યં યેનાત્રમેઘધ્વનિનામધેય: ॥ ૨૩ ॥

કુમારપાળ, ઈન્દ્રનો પરાણો થયો ત્યારે અન્યદેવે પૃથ્વીનો ભાર ધારણ કર્યો, એ અન્યદેવે પ્રકાંડ (ઉત્તમ) ભૂપરૂપી તરૂઓને ઉખેડી નાંખ્યાં અને વેદ ધર્મરૂપી વૃક્ષો વાવ્યાં. (૨૧)

એની (અન્યપાળની) ખડ્ગધારારૂપી જળમાં નિમગ્ન થયેલા નાના પ્રકારના રાજ્યોનાં પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી યશ પ્રશસ્તિ (વખાણ) તે જાણે અન્યપાળની પુષ્પમાળા ન હોય ! તે પ્રમાણે શોભતી હતી. અન્યપાળ પછી-મૂળરાજનો હૃદય થયો.

તેનો “અનુજન્મા” (તેના પછી જન્મેલો) અર્થાત્ તેનો નાનો બાઈ શ્રીલીમદેવ, જેનો પ્રતાપ વિખ્યાતિ પામ્યો હતો, તે ભૂપતિ થયો. તેણે એઘધ્વનિ નામે સોમેશ્વરનો મંડપ કશવ્યો.

સુકૃતસંકીર્તનના ત્રીજા સર્ગમાં લખેલ છે કે:—

તદંગજો દિગ્ગજદંતિશય્યા વિશ્રાંતકીર્તિ: કિલ મૂલરાજ: ॥

તુરકશીર્ષાણિ શિશુર્જયશ્રીલતાફલાનીવ લસન્નગૃહાત્ ॥ ૪૫ ॥

વઠવાણનો સાધુ મેરુતુંગ, ઝેરવિષે લખે છે, તે મુસલમાન હતા, અને તેઓ મહમૂદ ગઝનીના વારા પછી દોઢ સડું વીત્યા પછી અણ-

એનો (અન્યપાળનો) અંગળ એટલે ઔરસપુત્ર દિગ્ગજના દંતુષ રૂપી શર્યા ઉપર જેની કીર્તિયે વિશ્રામ લીધો છે—એટલે દિશાઓના અંત સુધી જેની કીર્તિ વ્યાપી રહી છે, એવો મૂળરાજ થયો. તેણે ન્હાનપણમાં તુરુકા(તુર્કો)નાં માથાને રમત કરતાં નયલદ્ધમીરૂપ લતાનાં ફળ ન હોય! તેમ ગ્રહણ કર્યાં હતાં. બાવાર્ય એ કે એણે તુર્ક દોકાનાં માથાં રમત કરતાં કરતાં કરતાં કાપી નાંખ્યાં હતાં.

यस्मिन् सदोच्चैः शिरसि प्रतीची महीभृति स्फारबलांबुराशा ॥

अस्तं समस्तारियशःशशांक प्रतापचंडयुतिमंडलाभ्यां ॥ ४६ ॥

જેનું સૈન્ય સમુદ્ર જેવડું વિસ્તારવાળું હતું, તેવો પશ્ચિમ દિશાનો રાજા રાજ-શિરોમણિ મૂળરાજ અરિના યજ્ઞરૂપી ચંદ્ર અને તેમના પ્રતાપરૂપી સૂર્યમંડળની સાથે અસ્ત પામ્યો.

श्री भीमदेवोऽस्ति निरंगलोप्रभुजार्गलप्रस्तसमस्तशत्रुः ॥

विभ्रत्करं भूवलयं पयोघिवेलामिलनमौक्तिकमस्य बंधुः ॥ ४७ ॥

શ્રી ભીમદેવ, એનો બાઈ બંધન વિનાના ઉગ્ર બુજરૂપી બૂંગળથી જેણે સમસ્ત શત્રુઓને અસ્ત કર્યા છે, એવો તે (ભીમદેવ) જે સમુદ્રની વેણમાંથી મળી આવતાં મોતી સહિતના ભૂવલયને પોતાના હાથમાં ધારણ કરતો હોય.

आजन्म सद्युसदां मदेकक्षणप्रदानात् क्षयमेवमागात् ॥

इति स्मरन् यः कनकानि दातुमुन्मूलयामास न हेमशैलम् ॥ ४८ ॥

જે મેરૂ જન્મથી જ દેવાનું ધર છે, તે મારા એક ક્ષણના દાનથી ક્ષય ન થાઓ, એમ મનમાં આણી જેણે સોનાનું દાન આપવા માટે તે પર્વતને નિર્ભૂજ કર્યો.

यद्दानमश्रावि सदानुभूतमेवार्थिभिर्गातिषु स्वेचरीणां ॥

* विलासहेमाद्रिसुमेरुपादधियागतानां स्वगृहोपकण्ठे ॥ ४९ ॥

દરબારની પાસે કીડા માટે બનાવેલા સુવર્ણના પર્વત ઉપર ઊંડી શાખાની બ્રાંતિથી આવેલી અપ્સરાઓની ગીતિયામાં યાત્રકાએ પ્રથમથી અનુભવેલું જેનું દાન સદા સાંભળવામાં આવતું હતું. ૪૯

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે:-

“धृतपार्थिवनेपथ्ये निष्कान्तेऽत्र शतकृतौ ।

जयन्ताभिनयं चक्रे मूलराजस्तदङ्गजः ॥ ५६ ॥

चापलादिव बाळेन रिङ्कता समराङ्गणे ।

तुरण्काधिपतेर्येन विप्रकीर्णां वरूथिनी ॥ ५७ ॥

यच्छिन्नम्लेच्छकङ्कालस्थलमुच्चैर्विलोकयन्

पितुः प्राक्येशैलस्य न स्मरत्यर्बुदाचलः ” ॥ ૫૮ ॥

હિલવાડના પ્રાન્ત ઉપર પાછા આવ્યા હતા. ફેરિશતા લખે છે કે ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં મહંમદ શાહબુદ્દીન ગોરી ગજનીથી ઉચ્ચ અને મુલતાન

ઈંદ્રિ અન્યપાળનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે જ્યારે (રાજ્યભૂમિરૂપી રંગભૂમિમાંથી) ગયો ત્યારે તેના પુત્ર જરાજે જયન્ત(ઈંદ્રપુત્ર)નો અભિનય (વેષ) કર્યો. (૫૬)

રણભૂમિમાં બાલક્રીડા કરતાં કરતાં તેણે અપજતાથી તુરંધ રાજની સેના વિખેરી નાંખી હતી. (૫૭)

એક લોકોના (લશ્કરના) જેનાથી કપાયલાં હાડપિંજરનો જ્યાં ઢગલો થયો હતો, તે સ્થળને જોતાં અર્ધુદાયલ (આયુ) પોતાના પિતા હિમાચળને બૂલી ગયો. બાવાર્થ કે, શત્રુના માણસોનાં હાડકાંનો ઢગલો એટલો બધો હતો થયો કે હિમાચલ પર્વત તેના આગળ નહાનો પડી ગયો. (૫૮)

“દ્રુતમુન્મૂલિતે તત્ર ધાત્રા કલ્પદ્રુમાદુરે ।

उजगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपतिः ॥ ५९ ॥

भीमसेनेन भीमोऽयं भूपतिर्नि कदाचन ॥

बकापकारिणा तुल्यो राजहंसदमक्षमः ॥ ६० ॥

मंत्रिभिर्माण्डलीकैश्च बलवद्भिः शनैः शनैः ॥

बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यमज्यत ” ॥ ૬૧ ॥

કલ્પદ્રુમના અંકુરરૂપી(ભૂજરાજ)ને વિધાતાએ શીઘ્ર ઉખેડી નાંખ્યો એટલે તેનો “જનુજન્મા” (નહાનો બાઈ) શ્રી ભીમ નામે રાજ થયો. ૫૯

૬૦ માં શ્લોકમાં શ્લેષાલંકાર છે. પાંચ પાંડવો માંહેલો ભીમ, જેણે બક નામના રાક્ષસનો નાશ કર્યો હતો; એવા ભીમના કરતાં ગૂંજરાતનો આ ભીમદેવ પરાક્રમમાં વધારે હતો, એમ બતાવવાનો આ કવિનો હેતુ છે, તેથી તે રૂંદે છે કે,

“ભીમસેને બક(રાક્ષસ)નો અપકાર (નાશ) કર્યો હતો, અને આ ભીમ રાજ રાજહંસો(મહાન રાજ)નું દમન કરવાને શક્તિમાન હતો; માટે તેને ક્યારે પણ તેની તુલ્ય ગણી શકાય નહિ. બક એટલે બગલા કરતાં રાજહંસ પક્ષી શ્રેષ્ઠ ગણાય માટે પાંડુસુત ભીમે બક માર્યો અને આ ભીમે રાજહંસોનું દમન કર્યું તેથી પણ શ્લેષમાં આ રાજની શ્રેષ્ઠતાનો દ્વનિ નીકળે છે.

બક રાક્ષસ અને બક અસુર (દૈત્ય) એ બે જૂદા છે; એ વાત જેના જાણવામાં નથી, તે આ શ્લોકનો અર્થ જૂદા પ્રકારનો કરે છે. વળી તેઓ એવો વાંધો બતાવે છે કે, બકનો નાશ તો શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે, ભીમે કર્યો નથી. પણ જુવો શાપ્દસ્તોમ મહાનિધિ પૃ. ૯૮૨.

वकः=राक्षसमेवे यो भीमेनैव हतः श्री कृष्णेन हते दैत्यमेवे च रक्षोविशेषः इति मेदिनी स च भीमेन हतः

આ વિષે જુવો મહાભારતના પ્રથમ પર્વના ૯૫ અધ્યાયનો ૭૩ મો શ્લોક. રા. નવલરામના લખવા પ્રમાણે ડા. યુલર એમ અર્થ કરે છે કે, બકાસુરનો નાશ કરનાર

ઉપર ચડી આવ્યો અને ત્યાંથી રેતીના મેદાનને રસ્તે ગૂજરાત ઉપર ઉતરી આવ્યો. “બીમદેવ રાજા (મહમૂદ ગઝનવીની સામે થનાર ગૂજરાતના બ્રહ્મદેવનો વંશજ), સુસલમાનોને અટકાવવાને સેના લઈને ચડ્યો અને તેઓને, ઘણી કતલ કરીને હરાવ્યા. તેઓને નાસેકું લઈ ગઝની જઈ પહોંચતાં પહેલાં રસ્તામાં ઘણાં સંકટ વેઠવાં પડ્યાં. આ વેળાએ

બીમસેનના જેવો આ રાજા કાંઈ બળિયો ન હતો. અથવા રાજહંસને વશ કરવાને પણ શક્તિમાન ન હતો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાને મુલ્યઃ એ પદ પછી ભરાજહંસદમક્ષમઃ એવો પદ્મછેદ કરવો પડે છે. પણ મૂળગ્રંથમાં જ ને બદલે (૩) અવગ્રહનું ચિહ્ન નથી. રા. નવલરામ પોતે એવો અર્થ કરે છે કે, આ બીમ બીમસેનના જેવો ક્યારે પણ ન હતો, એ તો ખગલાને (નખજાને) મારનારા જેવો અને રાજહંસને (રાજવર્ગને નહિ) વશ કરવાને શક્તિમાન હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ બધો ગુંચવારો (જુલો નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૪ ભા. પૃષ્ઠ ૯૮) બેક રાક્ષસ અને બેક અસુર એ બે જૂદા હતા તે નહિ જણવાથી થયો છે. (૬૦)

બલવાન મંત્રિયો અને માંડલિક રાજાઓએ રહેતાં હતાં તે બાદ રાજાનું રાજ્ય-બહેલી લીધું. (૬૧) ર. ઉ.

૧ આ સમયનો સુસલમાનોનો ઇતિહાસ જણાવતી જરૂર છે માટે અમે અહિં તે વિસ્તારથી આપીએ છીએ:—

ગોરી વંશનો અલાઉદ્દીન જહાંસેજ, બંજીને પાયમાલ કરીને, જ્યારે ફિરોઝકોહના તખ્ત ઉપર બેઠો, ત્યારે તેણે પોતાના બે ભત્રિજા, અયાસુદ્દીન-અહમદ શામ અને મૈનુદ્દીન અહમદ શામ ઉર્ફે શાહબુદ્દીન સુલતાન અલાઉદ્દીન શામના શાહબંદાઓ હતા, તેમને વૈરીસ્તાનના કિલ્લામાં કેદ કર્યા. અને તેમના ગુજરાનને અર્થે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું.

સુલતાન અલાઉદ્દીનની પછી તેના શાહબંદો સુલતાન સૈફુદ્દીન ગાદિયે બેઠા. આ પાદશાહે અયાસુદ્દીન અને શાહબુદ્દીન (મૈનુદ્દીન) જે પોતાના કાકાના દીકરા હતા તેમને કેદમાંથી છોડ્યા. શાહબંદો અયાસુદ્દીન તો સુલતાન સૈફુદ્દીનની આકરીમાં ફિરોઝકોહમાં સલાહશાંતિથી રહ્યો. અને શાહબંદો મૈનુદ્દીન પોતાના કાકા ફખરુદ્દીન અસુદ્દીન આકરીમાં આભિયાન ગયો.

સૈફુદ્દીનના ત્રાસદાયક મૃત્યુના બનાવ પછી ગોરના તખ્ત ઉપર અયાસુદ્દીન બેઠો અને તે વાત ફખરુદ્દીનને પહોંચી ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રીજા શાહબુદ્દીનને કહ્યું કે તમારા બાઈ તો કામમાં પડ્યા. તમે શું કરવા ધારો છો? તમારે પણ તૈયાર થવું જોઈએ. તેણે માનપૂર્વક પોતાના કાકાને નમન કર્યું, અને તરત જ ફિરોઝકોહ જવાને રવાને થયો; તે ત્યાં આવીને પોતાના બાઈને રીત પ્રમાણે નમન કરીને મળ્યો. એક વર્ષ તે પોતાના બાઈ પાસે નોકરીમાં રહ્યો; પણ એક પ્રસંગે કંઈ અપમાન સરખું બનવાથી સીંછસ્તાનમાં મલેક શમશુદ્દીન સીંછસ્તાની પાસે જઈને એક સિંચાળો ત્યાં રહ્યો. તેના બાઈએ તેને પાછો બોલાવવાને માટે હલકારા મોકલ્યા; અને જ્યારે તે

પ્રખ્યાત ભીમે રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું ન હતું, પણ તેની બાબીની વતી અને તેના રાજપુત્રની વતી, એક શરવીર તરીકે, રાજબક્ત થઈ રાજ-કારભાર ચલાવતો હતો.

આવી પ્લેઝ્યો ત્યારે તેને કસ કજૂરાન અને ઇસ્તિયા(હિરાત અને અજનીની વચ્ચેના ડુંગરોમાં ગોરનું એક શહર છે.)ના મુલ્ક સોંપી દીધા. ય્યાસુદીને ન્યારે ગર્ભશીર ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પોતાના બાઈને તકીનાબાદ શહર, જે ગર્ભશીરમાં મ્હોટામાં મ્હોટું હતું તે, સ્વાધીન કર્યું; એટલે અજનીનું લશ્કર અને તેના આગેવાનો અજની બણી નાશી ગયા; ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ રહ્યા. અને ખુશ્દ શાહ અને ખુશ્દ મલેકના હાથમાંથી દેશ જીનવી લીધો. સુલતાન શાહીદીને પણ તકીનાબાદથી તેમના ઉપર હુમલો કરવાનું અને દેશને હેરાન કરવાનું જારી રાખ્યું.

છવટે ઈ. સ. ૧૧૭૩(હિ. સ. ૬૯)માં સુલતાન ય્યાસુદીને અજનીની જિતી લીધું. અને પોતાના બાઈ શાહબુદ્દીનને ત્યાં ગાદિએ બેસાડી ગોર પાછો આવ્યો. આ શાહબાદએ અજનીનો મુલ્ક સ્વાધીન કરી લીધો, અને બે વર્ષ પછી મુર્દઝ જિતી લીધું. ત્રીજા વર્ષમાં (હિ. સ. ૫૭૧ ઈ. સ. ૧૧૭૫) પોતાની ફેજ તેણે સુલતાન બણી લઈ જઈને કર્મતિયન (કશમના લોકો) પાસેથી તે જગ્યા હાથ કરી લીધી; તેમ જ બાટિયા લોકો પાસેથી (ઉચ્ચ) લઈ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને ત્યાં તથા સુલતાનને માટે અલીકરમાજને પોતાનો નાયબ ઠરાવીને પોતે અજની પાછો વળી આવ્યો. આ બનાવ-નો સમય, ફેરીસ્તા હિ. સ. ૫૭૨ નો આપે છે અને ફ્હે છે કે, ઉચ્ચને રાજ કિલ્લામાં જઈને રહ્યો. એટલે સુલતાન તેને ઘેરીને તંબુ લગાવી પડ્યો. પણ તેના સમજ-વામાં આવી ગયું કે રાજને સ્વાધીન લેવાનું કામ ધણું કઠિણ છે, ત્યારે તેણે તેની રાણીને ફીટાડવાની યુક્તિ કરી, કેમકે તેના જાણવામાં આવ્યું કે રાણીનો કબજો રાજ ઉપર ઘણો છે. આવો પ્રસંગ જોઈને તેણે પોતાનો માણસ મોકલ્યો અને કઠાઈબરેલી રીતે ફ્હેવરાવ્યું કે જો તમારી મદદથી આ શહર મારા સ્વાધીનમાં આવશે તો તમને હું રાજ્યરાણી કરીશ. રાણીએ શાહબુદ્દીનનો દબદબો જોઈને વિચાર્યું કે, આ જિત કરી લીધા વિના જય એવો નથી, એટલે તેણે તેના સંદેશના ઉત્તરમાં ફ્હેરાવ્યું કે હું તો તમારા ચોગ્ય નથી પણ મારી દીકરી રૂપવાન છે, તેને જો તમે માન્ય રાખો તથા મારી સર્વે માલમતામાં તમે હાથ નાંખો નહિ તો હું રાજને મારવાનો ઉપાય કરું. સુલતાને આ કસર કબૂલ કર્યો; એટલે રાણીએ થોડા દિવસમાં રાજને મારી નાંખીને ઉચ્ચ શહર તેને સ્વાધીન કરી દીધું, અને પોતાના કાલ પ્રમાણે તે રાણીની ફુંવરીને સુસલમાની ધર્મમાં લઈને તેની સાથે નિકાહ કરી, પછી માદીકરી બંનેને અજનીમાં મોકલી દીધાં. ત્યાં મા તુરત જ મચ્છુ પામી અને તેના વિરહથી તેની દીકરી પણ બે વર્ષ પછી મરી ગઈ અને પાદશાહની મુલાકાતથી તે કાંઈ ક્ષણ પામી નહિ.

એ જ વર્ષમાં સંકરશન(શંકરશન, સેનકશન)ના લોકોએ દગો કરીને મ્હોટા મડબડાટ કરી મૂક્યો તેથી તે તેમના ઉપર ગડી ગયો અને તેમાંના ધણાખરાને તરવારની ધારે મડાવી દીધા.

અન્યપાળનો ન્હાનો ભાઈ બીજે ભીમદેવ વળી લોળો ભીમ કહે-

કુરાનમાં લખ્યા પ્રમાણે, સંકરાન લોકો પોતાના દેશને અર્થે લઘ્યા છે, તેથી તેમને કેટલાક લખનારાએ આજી ગણ્યા છે. તેમ છતાં, તેઓએ ન્યારે કનિયો ઉભો કરીને બંડ મચાવ્યું ત્યારે રાજનીતિને અનુસરીને શાહબુદ્દીનને આ પ્રમાણે કશું પશું.

ઉપરનું બંડ બેસારી દીધા પછી (હિ. સ. ૫૭૪ ઈ. સ. ૧૧૭૮) તે ઉચ્ચ અને શુદ્ધતાન થઈને થરપારકરની વાટેથી અણહિલવાડ (નરવાલ) તરીકે આવ્યો. તે વેળાએ ત્યાંનો રાજ ભીમદેવ બાળક હતો. (તબકાતીનાસરી). ફેરિસ્તા લખે છે કે, રાજ ભીમદેવ જે ભીમદેવના વંશનો હતો તેની પાસે ગૂજરાતની હકુમત હતી. (આ લડાઈ સન ૧૧૭૮માં થઈ છે, અને એ વખતે બાળ મૂળરાજ ગૂજરાતનો રાજ હતો. તેથી તેની કુમકે રહીને ભીમદેવે તેનું રાજ્ય નીભાવેલું જણાય છે. અને તે મશ્હુ પામ્યા પછી ઈ. સ. ૧૧૭૯માં તે પંડે ગાદિયે બેઠેલો જણાય છે.) તેણે સુલતાનને ઉકે હરાવી દીધો. ધણા સુસલમાન માર્યા ગયા. અને તે ઘણી મુશ્કેલીથી પાછો ગજની ગયો. અને હિ. સ. ૫૭૫માં પેશાવર ગયો. ખુલાસે તવારીખનો લખનાર આ બનાવ હિ. સ. ૫૭૭માં બન્યાનું લખે છે. અને તે પછી જણાવે છે કે ગૂજરાત લેવાનો ધરાહો કરીને શુદ્ધતાન અને ઉચ્ચ થઈને થરપારકરની વાટે તે આવ્યો તેની સામે ભીમે લશ્કર તૈયાર કરીને મ્હોટી લડાઈ કરી. આ વેળાએ સુલતાનનું લશ્કર છેટેથી આવેલું અને રસ્તાની તકલીફે ભોગવેલી તથા પાણી અને અનાજની તંબી વેઠેલી અને આ તરફ ભીમદેવનું લશ્કર તાણું અને બેપરવાહ હોવાથી સુલતાનના લશ્કરને તલવારો અને નેળની અણીથી તથા બંદુકની ગોળિયોના ધાથી જખમી કરી નાંખ્યું, અને રાજ ભીમદેવ અચાનક જિત પામ્યો. સુલતાનનાં ઘણાં માણસો તરવારના ધાથી મરાયાં અને પોતે નાશીને નાના પ્રકારનાં સંકટ વેઠી ગજની તરફ પાછો વળી ગયો.

ન્યારે સુલતાન મહમૂદ ગજનવી દેવપદ્મ ઉપર તરી આવ્યો હતો ત્યારે જૂનાગઢનો રાજ મંડલિક જે પોતાના ધર્મનો રક્ષણહાર હતો તે અણહિલવાડના ૧ લા ભીમની સાથે તેની પૂંઠે લાગ્યો હતો. એમ સોરઠી તવારીખ લખનાર રણછોડજી દીવાને જે હકીકત લખી છે તે આ મહમૂદ શામ (શાહબુદ્દીન ગોરી)ના વખતને લાગુ પડે છે એમ સર એલી પોતાના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં લખે છે. અમને પણ એમ લાગે છે કે તે વેળાએ અણહિલપુરનો રાજ ભીમ (૧ લો ભીમ) હતો અને આ વેળાએ પણ ભીમદેવ (બીજે ભીમ) રાજ હોવાથી નામના સરખાપણને કીધે રણછોડજી દીવાને મહમૂદ-ગોરીની વાત મહમૂદ ગજનવીને લાગુ કરી દીધી હોય. રણછોડજી દીવાન લખે છે કે “સુસલમાનોની પછવાડે હિન્દુઓ વિજળીના જેવો ચમકાટ અને ચપળતા રાખીને અને વાયુના જેવો વેગ ધારણ કરી બુદ્ધિયા વાનરોની પેઠે ફેંકારા મારી અને બાળમુગોની પેઠે ક્રૂણો ભરી સુસલમાનોની પાછળ દોડી પકડી પાડ્યા; તેમાંના કેટલાએકને હિન્દુઓની કઠારોથી મારી પાડ્યા. અને કેટલાએકને રત્નપૂતોની ગદાના પ્રહારવડે બોંધ ઉપર સૂવાડી દીધા. અને રાજના બાપનો સૂર્ય ઉચ્ચ સ્થિતિયે પોંડોલ્યો; એટલે શાહ મહમૂદ બીકેનો માર્યો છટકી ગયો. અને પોતાનો જીવ બચાવ્યો. પણ તેના લશ્કરમાંનાં ઘણાં આ

વાતો હતો; તે ઈ. સ. ૧૧૭૯ માં ગાદિયે બેઠો,^૧ અને ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મેરૂતુંગ લખે છે કે, એના વારામાં શ્રી સોહડ દેવ (સુભટવર્મા)

પુત્રિયા પકડાઈ ગયાં. સુસલમાનોના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તુર્કી, અફઘાન અને મોંગલો સ્ત્રિયો કુંવારી હોય તો પવિત્ર ગણાય છે તેટલા ઉપરથી એવી જ હતી લેખને મ્હી તરીકે રાખી લેવાને કંઈ બાધ ગણવામાં આવ્યા નહિ. બીજી જ હતી તેમને પણ જીલાબ આદિથી પવિત્ર કરી તેમના ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે (કુરાનની ૨૪-૨૬ આયાત પ્રમાણે) જે દુષ્ટ સ્ત્રિયો હતી તે દુષ્ટને અને સારી સારા માણસોને પરજીવાઈ; જે આબરવાળા માણસો હતા તેમની ફાદિયો બોડાવી નંખાવી અને તેમની ગણના શોખાવતોમાં કરી, અને શોખાવતોને વાઢેલ જાતના રજપૂતોમાં ભેળવી લીધા. અને જે નીચા હતા તેમને કૌળી, ખાંટ, બાગરિયા, અને મેરની જાતમાં ભેળવી દીધા. અને પરજીવતરની તથા મરજીઅવસરની વિધિયો તેમના પોતામાં જે ચાલતી હતી તે ચલાવવા દેવાની છૂટ આપી, અને બીજાઓથી અજગા રહેવાને ફરમાન કરવામાં આવ્યું; પણ ખરું તો શું બન્યું હશે તે પરમેશ્વર જાણે. ૨. ઉ.

૧ બીજા બીમદેવના રાજ્યનો અંત ૩૬ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૨૧૫ માં આવ્યાનું ઉપર લખેલું છે, તે મેરૂતુંગના લખાણથી ખોટું કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તામ્રપટ્ટોના શોધ ઉપરથી પણ તે તેવું જ કરે છે; કેમકે ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના આબુના લેખમાં બીમદેવને “રાજધિરાજ” લખ્યો છે, અને એ લેખનો આધાર આ પુસ્તકમાં મિ. ફાર્બસે લીધો છે, છતાં એ ભૂલ થયાનું કારણ એમ જણાય છે કે ૬૩ ને બદલે અંક અવળાસવળી થઈ જતાં ૩૬ થઈ ગયા છે. મેરૂતુંગ પ્રબંધચિંતામણિમાં સાફ રહે છે કે—“સંવત્ ૧૨૩૫ પૂર્વ વર્ષ ૬૩ શ્રી મીમદેવેન રાજ્યં કૃતં” એટલે વિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૧-૪૨) સુધી બીમદેવે રાજ્ય કર્યું. બીમદેવનાં તામ્રપટ્ટો મેરૂતુંગના રહેવા સાથે બરાબર મળતાં આવે છે. એવું છેલ્લું તામ્રપટ્ટ (ડૉક્ટર જીયુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ ૧૧ તામ્રપટ્ટ પૈકી અંક ૯ નું) સંવત્ ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૦) નું છે. એના પછીના રાજકર્તા ત્રિભુવનપાળનું એક સં. ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૨-૪૩) નું છે. એટલે બીમદેવનું રાજ સંવત્ ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૧-૪૨) સુધી હતું.

અમારી પાસેની એક પટ્ટાવલિ પ્રમાણે બાળ મૂળરાજે સં. ૧૨૩૨ ના ફાલગુન સુદિ ૧૨ થી તે સં. ૧૨૩૪ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૪ સુધી ૨ વર્ષ ને એક માસ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી એના બાઈ જોળા બીમે સં. ૧૨૩૪ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૪ થી રાજ્ય કર્યું; એમ લખ્યું છે; અને વિચારબ્રેણીમાં પણ લખ્યું છે કે:—

“તત્ત્વદેવોપ શ્રી મીમદેવ રાજ્યા ઇતિ રાજાવલી.”

આ તથા અમારી પાસેનાં બીજાં જૈન પાનામાં સંવત્ ૧૨૩૫ માં બીમનું ગાદીનું વર્ષ લખ્યું છે, તેથી તે ઈ. સ. ૧૧૭૯ માં (સં. ૧૨૩૪ માં) રાજકર્તા હતો, તે વિષે કંઈ પણ શક નથી. કારણ કે અણહિલવાડના બાલમેર પાસે કેરાલુ નામના ઉગ્ગઢ ગામના ઈ. સ. ૧૧૭૯ (સં. ૧૨૩૫) ના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તે લેખ પ્રખ્યાત બીમદેવના વિજયી રાજ્યસમયે લખાયો હતો. ૨. ઉ.

માળવાનો રાજ હતો તે ગૂજરાત ઉજ્જડ કરવાના મનસુબાથી તેની ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ લીમે તેને ધડધડાવી નાંખતો સંદેશો ફાલ્યો કે,— “રાજ માર્તંડ, જે સૂર્યવંશને દીપાવે છે તે, માત્ર પૂર્વમાં જ પ્રકાશે છે; પણ “તે જ સૂર્ય જ્યારે પશ્ચિમમાં આવવા માંડે છે ત્યારે તેનું તેજ અસ્ત પામે “છે.” આવો પ્રધાનના શબ્દચાતુર્યનો સંદેશો સાંભળીને તે પાછો જતો રહ્યો. મેરૂતુંગ ફરે છે કે, પછીથી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂજરાત લુંટ્યું. આ લખાણને માળવાના અર્જુન રાજના લેખનો પૂરાવો મળે છે. તે લેખ ઇ. સ. ૧૨૧૦ નો છે, તે તેમાં લખ્યું છે કે, “સુલટવર્મ (અથવા સોહડ) “જે અર્જુન રાજનો પિતા થતો હતો તેણે પોતાના ક્રોધાચમાન પરાક્રમનો “ગર્જના કરતો કોપ ગૂજરાતનાં શહેરો ઉપર ચલાવ્યો;” અને અર્જુન રાજ પણ છેક નહાતો હતો તેવામાં પણ, “તેણે જયસિંહ રાજને (માળવા જિત્તી લેનાર રાજની પછી થનાર અણહિલપુરના રાજને આ વાત બરાબર લાગુ પડે છે.) છોકરાંની રમતમાં પણ નસાડી મૂક્યો હતો.” એક બીજો લેખ પછવાડે દાખલ કરવામાં આવેલો છે તેમાં બાળ મૂળરાજની પછી થનાર ભોળા લીમદેવે ગ્રાસ આપેલો તે વિષે લખ્યું છે, અને તે ઇ. સ. ૧૨૧૦ની સાલનો છે, તેમાં લીમદેવને બીજે સિદ્ધરાજદેવ અને નારાયણનો અવતાર લખ્યો છે.^૧

એ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોલંકી રાજ કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં દાખલ થયો નથી. અમે હવે નીચે જે લખિયે છિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ભોળા લીમદેવના રાજ્ય સંબંધી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખનારાઓએ થોડું લખેલું છે; તથાપિ સારા ભાગ્યે કરીને તેટલો ગાળો મુસલમાન ઇતિહાસકોએ પૂર્યો છે, અને વળી ગૂજરાતની ધરીના સામ્રાજ્યના ચોહાણુ રાજ્યોનો જે રાસ ચંદ આરોઢે લખ્યો છે તે વિષમ પણ ચિત્રોપમ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોલંકી રાજ કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં

૧ ખંભાળ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ ૫ મું પૃષ્ઠ ૩૮૦ પ્રમાણે; વળી પૃષ્ઠ ૧૬૬ ની ટીપ જુલો.

૨ પાછળ પૃષ્ઠ ૯૩ મે અમે જે લેખ લખ્યો છે તેમાં જમિનવ સિદ્ધરાજ સત્તમ ચક્રવર્તિ શ્રીમદ્ મીમદેવ: એમ છે. અને સંવત્ ૧૨૮૦ નો લેખ જયસિંહદેવ નો છે તેમાં નારાયણાવતાર શ્રીમીમદેવ એવું વિરૂદ્ધ લેખ્યું છે. (જુઓ ડા. જુલરની છપાવેલી ૧૧ લેખની ચોપડી.)

દાખલ થયો નથી. અમે હવેથી લખિયે છિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ચંદ બારોટ લખે છે કે, જ્યારે અનંગપાળ^૧ રાજ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કુંધજ અથવા રોડોડ રાજ વિજયપાળ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો. તે સમયે સામ્બરમાં આનંદ દેવનો પુત્ર સોમેશ્વર રાજ્ય કરતો હતો. તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કુંધજ અને તુંવાર સામાસામી લડવાના છે, એટલે તેણે વિચાર્યું કે આવી વેળાએ ક્ષત્રિયે ઘેર બેસી રહેવું નહિ. તે બોલ્યો કે, “હું આના કુળની કીર્તિ વધારીશ કે કેલાસ અથવા ઈન્દ્રાસન પામીશ.” તેણે નાખત વગડાવી અને દિલ્હીના રાજની પક્ષે ચાલ્યો. સોમેશ અને અનંગપાળ ધવળ છત્ર ધારણ કરીને ભેગા થઈ વિજયપાળ^૨ના સામા ચઢ્યા. લડાઈ ચાલી તેમાં સોમેશ્વરે વિજયપાળને ધાયલ કચ્ચો એટલે તે નાઠો. સોમેશ્વરે શક્તિમાન વિજયપાળને હરાવ્યો તેથી દિલ્હીમાં તેની કીર્તિ ગવાવા લાગી. અનંગપાળે પોતાની પુત્રી તેને વેરે પરણાવીને ધાડો સંબંધ કચ્ચો, પછી તેનો સારો આદરસત્કાર કરીને વિદાય કચ્ચો. સોમેશ્વર જ્યનાં વાદિત્ર વગડાવતો પોતાને ઘેર અજમેર ચાલ્યો.

એમ જણાય છે કે, અનંગપાળને પુત્ર ન હતો. તેને બે પુત્રિયો હતી, તેમાંથી કમળાદેવી નામે હતી તેને અજમેરના સોમેશ્વર વેરે પરણાવી

૧ તુંવાર વંશમાં ત્રણ અનંગપાળ થઈ ગયા છે, તેમાં આ ત્રીજો અનંગપાળ હતો, જેને અઈન અકબરીમાં ભાકપાલ એવું નામ આપેલું છે, અને એણે ઈ. સ. ૧૧૨૮ થી ૧૧૪૯ સુધી ૨૧ વર્ષ, ૨ માસ, અને ૧૬ દિવસ રાજ્ય કચ્ચું છે. અને દિલ્હીની રાજવલિમાં એનો અંક ૧૯ મો આવે છે.

વિશેષ જ્ઞાતાં મઠે જુવો રાસમાળા પૂર્ણિકામાં દિલ્હી અને કુનોજની રાજવલિ.

૨ કુનોજના રોડોડની વંશાવલિ રોડોડ રાજની ટીપ છે, તેમાં વિજયપાળનું નામ આવતું નથી, પણ પૃચ્છીશજરાસામાં એને જયચંદ્રનો પિતા કરીને લખ્યો છે. (Coins of Medieval India) પૃ. ૮૪ તથા ૮૭ માં ચંદ્રદેવ(૧૦૫૦)ના પુત્ર અદન-પાળની સાલ ઈ. સ. ૧૦૮૦-૧૧૧૫ સુધીની છે. ગોવિંદચંદ્રની સાલ ઈ. સ. ૧૧૧૫-૧૧૬૫ સુધીની છે.

અજયચંદ્ર(જયચંદ્ર)ની સાલ ઈ. સ. ૧૧૬૫-૧૧૯૩ સુધીની છે. એટલે વચ્ચે વિજયપાળ નામના કોઈ બીજા રાજ્યને ધુસારી દેવાનો અવકાશ રહેતો નથી. રાજ-કાળનિર્ણયના પૃ. ૧૩ મે જયચંદ્રનો પિતા વિજયચંદ્ર રોડોડ લખ્યો છે. અને તેની સાલ સંવત્ ૧૨૪૬ એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૦ ની લખી છે, તે સા ઉપરથી તેનું પ્રમાણ તેમાં જણાયું નથી; તેથી તે ઉપર પણ બરોસો રાખી શકાતો નથી. વિજયપાળ અથવા વિજયચંદ્ર એજ ગોવિંદચંદ્ર લેખિયે તો જ રાસાની વાત મનાય એમ છે.

હતી, ખીજ રૂપસુંદરી હતી તેને કનોજના રાડોડ રાજ જયચંદ્ર વેરે પર-
જાવી હતી. અનંગપાળની ફાઈને વિજયપાળ વેરે દીધી હતી તેનો જયચંદ્ર
પુત્ર થતો હતો. તુંવાર કુંવરીને પેટ સોમેશ્વરને નામાંકિત પૃથ્વીરાજ થયો.
તેણે અજમેર અને દિલ્હીની ગાદી એકઠી કરી નાંખી, અને સુસલમાનોની
સાથે આશ્ચર્યકારક લડાઈમાં ઉતરીને તે માર્યો ગયો. ચંદ આરોટ ફેલે છે કે,
કનોજ, ગજની, અને અલુહિલપુરમાં થમદૂતે પૃથ્વીરાજ જન્મ્યાના સમાચાર
પ્રસિદ્ધ કર્યા. પૃથ્વીરાજને પ્રીથા કરીને એક બહેન હતી તેને તેના પિતા
સોમેશ્વરે ચિત્તોડના રાવળ સમરસિંહ^૧ વેરે પરજાવી હતી.

૧ જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ રરની ટીપમાં જોડો રાજ ગુહસેન (ઈ. સ. ૫૩૯ થી
૫૬૯) એને ગુહિલ પણ ફેલેતા. ગોહિલ અથવા ગોહોટી (જે હાલ સિસોદિયાને
નામે ઓળખાય છે) જે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતસ્થાનમાં રાજ્યકર્તા થયેલા છે, તે
આ ગુહિલ વંશજ છે. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ધરસેન (ખીજો) વલ્લભીપુરમાં
તેના પછી ગાદીપતિ થયો. અને ખીજ કુંવર ગોહાદિલ અથવા ગોહાએ ઈડરનું રાજ્ય
મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈડરથી ચિત્તોડ (એવાડ) ગયા અને હજુ ત્યાં (ઉદયપુરમાં)
રાજ્ય કરે છે. એ ગોહાદિલની કેટલીક પેઢીયે ખાપ અથવા ખાપો થયો, તેણે એવા-
ડમાં ચિત્તોડની ગાદી મેળવી.

“ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ” માં લખ્યા પ્રમાણે એક ખીજે અભિપ્રાય એમ
પણ છે કે, વલ્લભીનો છેલ્લો રાજ શીલાદિલ સાતમો મરાયો ત્યારે તેની સગર્ભા સ્ત્રી
પુષ્પવતી આરાસુરમાં અંખા બવાનીની યાત્રા કરવા ગઈ હતી, તે પતિનું મરણ સાંભળી
ત્યાં જ રહી. ગુફામાં તેને કુંવર અવતર્યો તેથી ગોહાદિલ ફેલેવાયો. તેને રાજરીતિ પ્રમાણે
અધ્યાસ કરવાને બની આવે તેટલા માટે રાણિયે યોગ્ય બ્રાહ્મણોને સોંપ્યા અને પોતે
સતી થઈ. ગોહાદિલ મોટો થયો ત્યારે બાંહેરના વનવાસી લીલોનો તે રાજ થયો.
તે બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ્યો તેથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળતો હતો. તેનો પુત્ર ખાપા રાવળ
થયો તે પણ બ્રાહ્મણધર્મ પાળીને હારિત મુનિની સેવા કરવા લાગ્યો. આ હારિતને
એકલિંગજી સંકરે પ્રસન્ન થઈને સુવર્ણનું કડું આપ્યું હતું, તે તેમણે ખાપા રાવળને સેવાના
બદલામાં આપવા માંડ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મહારાજ ! સોનાનું કડું તો ક્ષત્રિયોને
જોઈયે, ને હું તો બ્રાહ્મણ છું એટલે પ્રસન્ન થઈને હારિત મુનિયે તેને ક્ષત્રીનું તેજ
આપ્યું, ત્યારે ખાપા રાવળે પોતાનું બ્રહ્મત્વ મુનિને અર્પણ કર્યું અને ક્ષત્રીપદ સાથે
સોનાનું કડું પોતે ગ્રહણ કર્યું. ગોહિલકુળના પૂર્વજો પ્રથમ બ્રાહ્મણકુળને આનંદ દેનાર
હતા એ વિષે મહારાણા કુંભકર્ણકૃત એકલિંગજી મહાત્મ્યમાં પ્રાચીન કવિનો શ્લોક
જાપલ કર્યો છે તે જપરથી સિદ્ધ થાય છે.

આનંદપુરસમાગતવિપ્રકુલનંદનો મહીદેવ ।

જયતિ શ્રીગુહદત્તઃ પ્રમવઃ શ્રીગુહિલવંશસ્થઃ ॥

આ સમયે ગૂજરાતમાં રાજા લોખો લીમ અણહિલપુરનો શૃંગાર હતો. તે અગાધ સમુદ્ર જેવો બળવાન હતો, તેની પાસે અનિત ચતુરંગી સેના હતી; એ ચાલુક્યરાયને આશ્રયે ત્રિલોક રહ્યા હતા; ધણા દુર્ગપતિઓ તેની સેવામાં હતા. સિંધ બણી હંકારતાં બહાણુ તેને સ્વાધીન હતાં; ધારા ધરતીમાં તેનાં આયુધિક સ્થાન હતાં; અમરસિંહ શેવડો કરીને જૈન સાધુ હતો તે લીમદેવની સેવામાં હતો, તે પોતાના મંત્રવડે સ્ત્રી, પુરુષ અને દેવને વશ કરતો. પારકરના યાદવ,^૧ અને સોઢા તેને વશ હતા. તેણે બ્રાહ્મણોનાં ઘર બાળીને તેમને દેશપાર કર્યા હતા. તે માળવામાં (પદ્મી) પાલી ધરતીમાં અને આણુ ઉપર કરનો હતો.

આનંદપુર (વઢવાણ)થી આવેલો વિપ્રકુળને આનંદ આપનાર, ગુહિલ વંશનો હતપત્ત કરનાર શ્રી ગુહદત્ત રાજા જય પામે છે.

બાપા રાવળથી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ૨૯ મી પેઢિયે સમરસિંહ થયા. જુઓ અવળેથી આણુ ઉપર અવળગઢની પાસેના મકામાંનો લેખ (સંવત્ ૧૩૪૨ ઈ. સ. ૧૨૮૫) માગસર ગુહિ ૧ વાળો (ભાવનગર આચીન શોધસંગ્રહને પૃ. ૫૨)

૧ બાપા.	૧૧ નરવાહ.	૨૧ વિક્રમસિંહ.
૨ ગુહિલ.	૧૨ શક્તિકુમાર.	૨૨ ક્ષેમસિંહ.
૩ લોખ.	૧૩ શુભિવર્મા	૨૩ સમિતસિંહ.
૪ શીળ.	૧૪ નરવર્મા.	૨૪ કુમારસિંહ.
૫ કાળલોખ.	૧૫ કીર્તિવર્મા.	૨૫ મધનસિંહ.
૬ ભર્તૃભટ.	૧૬ વૈરટ.	૨૬ પદ્મસિંહ.
૭ સિંહ	૧૭ વૈરસિંહ.	૨૭ જૈત્રસિંહ.
૮ મહાયિક.	૧૮ વિજયસિંહ.	૨૮ તેજસિંહ.
૯ ખુમાણ.	૧૯ અરિસિંહ.	૨૯ સમરસિંહ.
૧૦ અદિટ.	૨૦ ચૌહાસિંહ.	

ઉપરની વંશાવલિમાં આવેલા સર્વ પુરુષો પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્ર, એવે ક્રમે નથી, પરંતુ કોઈ બાઈ બત્રીન પણ છે.

૧ પારકરના યાદવ તે સમયે કુચના જાડેના બાયાત.

૨. ઉ.

આ સમયે આશુ ઉપર જેતસી પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેને સલાખ કરીને એક કુંવર હતો, અને ઈચ્છનકુમારી નામે પુત્રી હતી, તે ધણી રૂપવંતી હતી તેથી સર્વ તેનાં વખાણુ કરતાં હતાં. તેને પરણવાની ઇચ્છા ભીમદેવને થઈ; આશુ વિષે અને પરમારકન્યા વિષે જે કાઈ કાંઈ કહેતું તે, પછી સાચું કે જૂઠું ગમે તેવું હોય પણ, ભીમદેવ આનંદથી સાંભળતો હતો; એને સ્વપ્ન આવતાં તે ઈચ્છની વિષેનાં જ આવતાં. તેણે અમરસિંહને આશુ મોકલીને પરમારકુમારીનું માગું કર્યું; પણ તેનો વિવાહ ચૌહાણપુત્ર વેરે ક્યારનોય કરી મૂક્યો હતો. તે સમાચાર ભીમદેવના પ્રતિનિધિને સૂચવવામાં આવ્યા ત્યારે તે બોલ્યો: “અહો! પર્વતપતિ, ભોળા વીર ચાલુક્યે ઇચ્છની વિષે બન્યા-”
 “રથી સાંભળ્યું છે ત્યારથી તેને તે વીસરતી નથી; માટે તેની વેરે તમારી”
 “કન્યાનું માગું કરે છે; જે તમે ચૌહાણને પરણાવશો તો આશુગઢના કાઠા”
 “ઉપરથી તમને ગળડાવી નાંખશે; પરમારની સાથે તેને લડાઈ કરવી, તે”
 “અર્જુનને જેમ કાઈ ગરીબડાં સાથે લડાઈ કરવી હોય તે પ્રમાણે તેને મન”
 “છે.” પ્રધાનનું કહેવું જેતસિયે માન સહિત સાંભળ્યું; પાંચ દિવસ સુધી તેને માનભરેલી રીતે દરબારમાં રાખ્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વિચાર કર્યો કે, હવે શો ઉત્તર આપવો? છેવટે જેતસીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ઝહીને બોલી ઉઠ્યો: “જે મારી ધરતી માગી હોત તો હું તે આપત; પણ ભોળો ભીમ જૈન”
 “ધર્મી થઈ ગયો છે, તે દગાફટકાનો ભરેલો છે, વશીકરણુ કરે છે અને”
 “ભુરજી નાંખે છે. આટલો બધો દેશ તેણે એ જ સાધનથી સ્વાધીન કરી”
 “લીધો છે; તે ઉત્તર બણીના શત્રુને આળખતો નથી.” જેતસી વળી બોલ્યો:
 “મરૂ ધરતીમાં નેવુ લાખ યોદ્ધા પડેલા છે, અને આશુગઢને તાબે અરાડ”
 “ગાદિયો છે. સામંતપતિ? મારી આથે આવશે. એમાંથી કાઈ પણ જે માઈ”
 “રક્ષણુ નહિ કરી શકે તો જેણે પરિક્ષિતને તેની માના ઉદરમાં રાખ્યો”
 “બળતા જંગલમાંથી જેણે છોકરાંઓને ઉગાચ્યાં, જેણે પોતાનાં માબાપનું”
 “રક્ષણુ કરી મામાને માચ્યો, જેણે ગોવર્ધન તોળીને ઘ્રજનું રેલમાંથી રક્ષણુ”
 “કર્યું, તે ગોકુળનાથ શ્રીકૃષ્ણ માઈ રક્ષણુ કરશે. મારે માઈ રાજપદ રાખવું”
 “કે પછી મરવું.” આવો ઉત્તર આપીને તેણે ભીમના પ્રધાનને વિદાય કર્યો.

જેતસિયે, પોતાના પાંચ સગા હતા તેમના સ્વાધીનમાં આશુ કર્યો. તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું: “આપણે ચૌહાણને આપણી આથે બોલાવવા જોઈએ.” પછી સોમેશ્વરના પુત્ર વેરે ઇચ્છનીને સત્વર પરણાવી દેવા વિષેનો

પોતાને હાથે કાગળ લખી મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું છે કે,—“સલખની બહેન
“અને જેતસીની પુત્રીનું લોળો લીમ માણું કરે છે, તે કહે છે કે,—ગમે તો
“આશુને ઉજ્જડ થવા દે, કે ગમે તો ઇચ્છનીને મારે વેરે પરણાવ. ત્યારે શું
“શિયાળ સિંહનો ભાગ કૈશે ? તે મારી મિલકત લૂંટે છે; મારા ગોવાળિયા
“રાજ ખૂમો મારે છે; મારી પ્રજા ગરીબ થતી જાય છે.” પરમારનો ચોહાણે
આદરસતકાર કર્યો. પૃથ્વીરાજે દિલ્હી કહાવી મોકલ્યું કે, લીમની સામે
હું સલખ સાથે જાઉં છું. સોમેશ્વરનો પુત્ર નીકળી ચાલ્યો—તે સલખ પરમા-
રની સાથે તેને ઘેર જવાને તૈયાર થયો.

લોળા લીમે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જાણે ક્રોધે તેના
મુખ ઉપર ધા માચ્છો હોયતી એમ તેને લાગ્યું. તેણે પોતાના મંત્રિયોને
બોલાવીને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી; તેણે લડાઈની નોખત વગડાવી. “જે
બિંધતા સિંહ ઉપર પડે છે; જે પૃથ્વી ધારણ કરનાર મણિધરને માથેથી મણિ
લેવા ધારે છે; જે યમદૂતના પેટમાં પોતાનો હાથ ખોસે છે; તે જ ચાલુક્યના
બારવટિયાનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છે છે.” લોળા લીમ જેવો આ પ્રમાણે બોલ્યો
તેવો તે શ્વેર કરીને કંપ્યો. પાટણથી તેણે કચ્છ^૧ અને સોરઠ સર્વ ઠેકાણે
ચોમેર આજ્ઞાપત્ર લખી મોકલ્યાં.—ધૂળનાં વાદળાંથી આકાશ છવાઈ ગયું; ચારે
બાજુએથી મોટી સેના એકઠી થઈ; ત્યાં ગિરનારનો ધણી આવ્યો, કતારિયો
લોહાણો પણ આવ્યો, વીરદેવ (અથવા વીરધવલંગ) વાઘેલો, રામ પરમાર,
પીરમનો ધણી, રાણીક ઝાલો, સોઢો સારંગદેવ, ગંગ ડાબી, અમરસિંહ
શેવડો પણ ત્યાં હાજર થયા હતા; જૈન મંત્રેશ્વર ચાચિંગ પણ હતા. લોળા
લીમ આશુ આવી પહોંચ્યો ને ત્યાં તંબુ ઠોક્યા; તેણે ચારે બાજુએ ગઢ ઘેરી
લીધો પરમાર અને ચાલુક્યની સેનાએ યુદ્ધ મચાવ્યું; ધણા દિવસ સુધી રણ-
સંગ્રામ ચાલ્યો; છેવટે સલખ અને જેત પાછા હઠ્યા; પણ જેવા લડતા તેઓ
પાછા હઠતા ગયા તેમ ધરતીને લોહીથી લાલચોળ કરતા ગયા. લીમ આગળ
ધસ્યો, તેણે અચળેશ્વરને જોયો; પરમાર મરૂધરતી બણી નાશી ગયા ને ગઢ
ચાલુક્યોને માટે મૂકતા ગયા. અને લીમ જયવંત થઈ આશુની ટોચ ઉપર ચઢ્યો.

આ સમયે રજપૂત રાજાઓનાં માથા ઉપર, તેમનો સામાન્ય શત્રુ
શાહબુદ્દીન ઘોરી મેઘની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યો હતો તેથી માંહોમાંહનો કનિયો
પતી જવો જોઈતો હતો. શાહબુદ્દીન કહે કે, “આ ધરતી નથી હિન્દુની કે

૧ આ સમયે કચ્છમાં જામ રત્નો રાયધણ ગાદીપતિ હતો, તેણે પોતાના જાડેજ
સરદારના ઉપરીપણા નીચે કચ્છી લશ્કર મોકલાવ્યું હતું. ૨. ઉ.

નથી મ્હેજીની, પણ જે તરવારથી રાખી શકે તેની છે.” લોળા ભીમદેવની પાસે તેને સારી સલાહ આપે એવા કેટલાક સામંતો હતા. તેઓનું કહેવું જો તેણે સાંભળ્યું હોત તો હિન્દુસ્થાનની પડતી થાત નહિ અથવા એટલું બધું નહિ તો તેમ થવામાં વાર થાત; પણ લોળા ભીમે પોતાના નામનો મહિમા રાખીને કાઠના કહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. પીરમના ગોહિલ સામંતે કહ્યું: “લડાઈ બંધ કરવી જોઈએ, પરમારે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, સિંહકટિ “(મ્હેજીની) પાછી આપે એટલે પત્યું. માટે એ અર્થ સાધી લેવા વિષે આપણે “વિચાર કરવો જોઈએ.” રાણીક જાલો કહેવા લાગ્યો: “યુદ્ધની વેળાએ “યુદ્ધ સંબંધી જ વિચાર કરવા જોઈએ, ખીજા વાત કશા કામની નહિ. આપણે “સાવધાની માત્ર એટલી જ રાખવી કે શાહની સાથે શત્રુતા બંધાય નહિ.” વીરદેવ વાઘેલો કહે: “ચૌહાણની સાથે આપણે પતાવી દેવું, અને એકઠા “મળીને સુલતાનના સામા થવું. યુદ્ધમાં એનો અંત આણવાથી આપણા “હાથમાં ઘણો દેશ આવશે, અને આપણી કીર્તિ ઘણી વધશે.” અમર-સિંહ શેવડાએ ધીરે રહીને કાનમાં કહ્યું: “તમે કહો છો એ સર્વે વાત સાચી, પણ તે ભીમને રૂચશે નહિ.” ગમે તે થાય પણ કલહ છોડવો નહિ એવા નિશ્ચય કરીને રાજ પોતે તો બેઠો હતો. તે બોલ્યો:—“જો “કાંઈ રજપૂત એક વાર અપમાન સહન કરે તો પછી તે દરેક ઠપકાને પાત્ર “થાય છે; એક હજાર પાપનો દોષ તેને માથે બેસે છે; તે નરકમાં પડે છે તો “પછી તેને કાણુ તારે? રજપૂતના ભાગ્યમાં તો જન્મમરણનો ફેરો પોતાની “તરવારથી ટાળવાનું લખ્યું છે. હિન્દુઓમાં ચૌહાણ અને પરમાર બે મ્હેડા “યોદ્ધા ગણાય છે, માટે જ્યારે ચૌહાણ પાસેથી તેનો સર્વ કબજો છોડાવીશ “ત્યારે ઘોરી સામો ચડીશ.” પછી લોળા ભીમ રાજ એ સંબંધમાં આકરા સોગન ખાઈ બેઠો અને નાખત વગાડવાની આરા આપી.

પછી ચૌહાણના ઉપર તો બે બાળુએથી હક્ક થયા; ઘોરી અને ગુર્જરની વચ્ચે સામ્બરધણીની ઢોલના જેવી ગતિ થઈ. તેણે તેના હિન્દુશત્રુ સંબંધમાં ભવાની માતાને વીનવી:—“ઓ! દુર્ગા! જૈન ધર્મે સર્વ વસ્તુઓ “જાલી લીધી છે, તો એ ધાતકિયોને તું જાલી લેજે. કાંઈ રાજપદ્ધતિને માન “આપતું નથી; સામંતોની સત્વતાનો નાશ થયો; જ્યાં વેદની ધૂમ મચતી “હતી, અને ચંડીપાઠ થતા હતા ત્યાં જૈનની અપવિત્ર વાતો થાય છે. અહો! “આમુંડા! ખડ્ગ ધારણ કરીને માંડે રક્ષણ કર; ઓ! કાળી! મહાપ્રલયના “સમયના યમદૂતનું રૂપ ધારણ કરીને આ જૈનોને ઝબે કર! ઓ તું પાતકનો

“નાશ કરનાર ! દેવતાઓની રક્ષણહાર ! દૈત્યોની દમનાર ! તેઓને હતા “ન હતા કરી દે ! અને તારો જયજયકાર થાઓ !” રાત્રિની વેળાએ ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર ચંદ બારોટે જતે ચઢાઈ કરી, તેમાં ચાલુક્યની સેના કાટની પેઠે ઉભી રહી હતી, હાથિયો ચોમેર રાખ્યા હતા, અને જે ઝાલાઓએ જાડેજાને હરાવીને કુચ્છ અને પંચાળ લૂંટી લીધા હતા તે ઘોડે ચઢી રક્ષક થયા હતા એટલું છતાં પણ દુર્ગાના પ્રતાપથી ચંદની ઘણી જિત થઈ. રાત્રિના ગડબડાટમાં ભીમના ચોદા માહોમાંહે કાપાકાપી કરવા લાગ્યા; અને અગર જે ભીમ પંડે યુદ્ધમાં આગળ પડ્યો, અને તેનો હાથી મરાયો, તથા તરવાર ટૂટી પડી ગઈ સારે કટારવતે ગાંડોતૂર બનીને લડ્યો, તો પણ બારે નુકશાન વેડીને છેવટે તેને પાછા હઠવાની અગત્ય પડી.

પછી ભીમની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવા ચૌહાણની થોડી ફોજ રહી ને બીજી મોટી સેના સુલતાનની સામે લડવાને ચાલી, અને તેને પણ હરાવ્યો.

ભીમદેવનો કાકા સારંગદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને સાત કુંવર હતા,—પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ, ગોકુલદાસ, ગોવિંદ, હરિસિંહ, રથામ, અને ભગવાન. તેઓ પરાક્રમી શરવીર હતા, અને રાણ (અથવા રાણીક) કરીને સત્તાવાન ઝાલો હતો તેને ઠેર કચ્ચો હતો. તેઓ ભીમદેવના ઉપર બાહારવટે નીકળ્યા હતા, પણ તેનું કારણ શું હશે તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેઓ યાદવનો દેશ લૂંટતા અને સોરઠના દુર્ગમાં રહેતા. છેવટે તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા, કે ભીમને આપોઆપ તેમના ઉપર ચઢવાની અગત્ય પડી. ભીમે એક નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો હતો, ત્યાં એનો હાથી નદીમાં નહાતો હતો તેને મારી નાંખ્યો, અને તેના મ્હાવતને પણ પ્રતાપસિંહે અને અરિસિંહે ઠેર કચ્ચો. આ પ્રમાણે ભીમદેવનું અપમાન કચ્ચું તેથી તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને આગળ તો માત્ર તેઓને ઝાલી લેવાનો જ વિચાર કચ્ચો હતો, પણ હવે તો તેમને મારી નાંખવામાં દોષ ગણવા લાગ્યો નહિ. ભીમનો આ મનસુખો સર્વે ભાઈઓના જાણવામાં આવ્યો, ત્યારે ગૂજરાત છોડી જવાની તેમને અગત્ય જણાઈ, અને તે પ્રમાણે તેઓ યુવાન પૃથ્વીરાજને આશ્રયે જઈ રહ્યા. પૃથ્વીરાજે તેઓનો આદર-સત્કાર કરી શિરપાવ કચ્ચા; તથા પટા કરી આપ્યા. એક સમયે પૃથ્વીરાજ ગાદિયે બિરાજમાન થયો હતો, અને નવા ચંદ્રની આસપાસ તારા ચકચકે તેમ તેના સામંતો બિરાજેલા હતા, તેવામાં પ્રતાપ સોલંકી અને તેના ભાઈ-યોએ આવીને તેને નમન કચ્ચું. તે વેળાએ મહાભારત ઉપર વાત ચાલતી હતી, તથા ચૌહાણનાં પરાક્રમ ગવાતાં હતાં, તેવામાં, ફહે છે કે, પ્રતાપસિંહે

મૂંઠે હાથ નાંખ્યો તે પૃથ્વીરાજના કાકા કન્હ ચૌહાણના જોવામાં આવ્યું, એટલે એને તો ખરેખરી લાગી ગઈ અને તરવાર આનમાંથી ફહાડીને પ્રતાપસિંહના શરીરના બે ભાગ કરી નાંખ્યા, એટલે તે મરદું થઈને પડ્યો. તે જોઈને અરિસિંહ અને તેના ભાઈયો ક્રોધાયમાન થઈ વેર લેવાને ઊઠ્યા. તેમનાં માણસો પણ અંદર ધસી આવ્યાં. પૃથ્વીરાજ ઉઠીને મહેલમાં જતો રહ્યો. પછી રણમાં જેમ દવ બળે તેમ જુસ્સાથી મારામારી ચાલી; જેમ દીવા ઉપર ફૂદાં ટૂંટી પડે તેમ કન્હ ઉપર સોલંકિયો ટૂંટી પડ્યા. એક પ્રહર સુધી તરવાર અને થમદન્ત અથવા જમઘયાથી કાપાકાપી ચાલી. પ્રતાપના ભાઈયો એક પછી એક સ્વર્ગે ચાલ્યા અને સોમેશ્વરનો ભાઈ કન્હ દૈવની પેઠે કાપતો ભીમના સાતે ભાઈયોને ઠેર કરીને જય પામ્યો ત્યારે તેનો કાપ શમ્યો.

પૃથ્વીરાજે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે કન્હના ઉપર ક્રોધીને બોલ્યો: “તમે આમ શું કરવાને કહ્યું? સર્વે ક્રહેશે કે ચૌહાણે ચાલુક્યોને “પોતાને ઘેર તેજાં ને પછી ઠેર કહ્યા.” અજમેર નગરમાં ત્રણ દિવસ સુધી હડતાલ પડી. જ્યાં ત્યાં અરે! અરે! ના અવાજ ઉડવા લાગ્યા—રાજમાર્ગમાં લોહીની નીકા ચાલી. ચંદ આરોટ કીર્તિ ગાવા લાગ્યો:—“ધન્ય છે ચાલુક્ય! ધન્ય છે તારાં માતાપિતાને; તારા મનમાં નાસી જવાનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો ન હતો.”

જેમ પવનથી સુગંધી પ્રસરે, તેમ દૂર દેશાવરોમાં એ વાત પ્રસરી. ભીમદેવ ચાલુક્યના સાંભળવામાં આવ્યું કે સારંગના પુત્રોને ચૌહાણે ઠેર કહ્યા; તેથી તે શોક અને ક્રોધથી બળ્યોઝળ્યો થયો. વેર વાળવાનો પ્રસંગ મળે એટલા માટે તેણે ચૌહાણને લખ્યું તે ઉપરથી સામાસામી લડવાની વાત તેણે સ્વીકારી. એકદમ અજમેર ઉપર ચઢવા, ભીમે પોતાના પટાવતોને કહ્યું; પણ વીર પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે ચોમાસું ચાલે છે ત્યાંસુધી વિચાર બંધ રાખવો. ભીમે તેનું કહ્યું માન્યું, અને નિશ્ચય કર્યો કે શિયાળો ખેસતાં ચૌહાણ ઉપર ચઢવું. કાળ વીતી ગયો, અને ચાલુક્યનો ક્રોધ નરમ પડ્યો.

અહિંયાંથી ચંદ આરોટ ગૂજરાત વિષે લખવાનું જવા દે છે, અને અનંગપાળ અદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદિયે કેવી રીતિયે બેઠો; એ યુવાન શરવીર શાહજુહીન ઘોરીને કેટલીક વાર કેવી રીતે હરાવ્યો; કુનોજના બળિયા રાજ જયચંદ્રને હરાવીને તેને વેરે પરણવાની હતી તે દેવગિરિની કુમારી શશિવ્રતાને તે કેવી રીતે લઈ ગયો; અને રણપૂત

રોલાન્ડોને^૧ ઘટે એવાં બીજાં કેટલાંક પરાક્રમ એણે કેવી રીતે કર્યાં એ વિષે વર્ણવ્યું છે. ત્યાર પછી છેવટે તે ભીમદેવની ખબર લે છે, અને ચૌહાણ રાજાઓ સાથે કબિયાનાં કેટલાંક કારણ કેમ ઉત્પન્ન થયાં તે વિષે લખે છે; માટે અહિંથી ચંદના લખાણની ઢબ જાણવામાં આવે એવા હેતુથી આગળના કરતાં તેના લખાણને વધારે અનુસરીને અમે લખિયે છિએ.

ગૂજરાતી ચાલુક્ય, ભીમના સરખો બળવાન ભીમ, જેની સીમા કાઠિ દબાવી શકે નહિ એવો, જેની કીર્તિ ઘણી ભારે, એવાના હૃદયમાં સામ્બરનો સોમેશ્વર ખટક્યાં કરતો હતો; અને દિલ્હીપતિ પૃથ્વીરાજ તેના હૃદયમાં અંગારા જેવો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાનોને એકઠા કરીને તેઓને સલાહ પૂછી; પછી તેણે ચતુરંગી^૨ સેના તૈયાર કરાવી. તે કહેવા લાગ્યો કે, “હવે હું શત્રુને કચરી નાંખીને તેનું રાજ્ય લઈલઈશ, અને “એક છત્ર નીચે સર્વ રાજ્ય આણી મૂકીશ.” ચાલુક્ય રાજાએ રાણિકદેવ જાલાને તેડાવ્યો, અને અગ્નિથી તપી ગયો હોય તેમ ધણો તપી જઈ આવેશમાં આવીને તેણે પોતાનું મન તેના આગળ ઉઘાડું કર્યું. સર્વ કુશળ યોદ્ધાઓને તેણે યોલાવ્યા. અને તે બોલ્યો:—“આપણે ત્વરાથી ચઢવાની તૈયારી કરિયે, અને બળિષ્ઠ “હાથી જેમ પોતાની સંઘ વતે ધરતી ઉપરથી ધૂળ ઉછાળી નાંખે છે તેમ ચૌહાણના દેશનો આપણે નાશ કરિયે; ભીલ લોકો જંદરના દરની જેમ વલે કરે છે “તેમ સામ્બર દેશની તેવી વલે આપણે કરિયે.” તેણે કનકકુમારને તેડાવ્યો; તેણે રાણિક રાજાને તેડાવ્યો; ચૌસસિમ જયસિંહ, વીરધવલાંગદેવને તેડાવ્યા; સારંગ મકવાણાને તેડાવ્યો. આગળના કબિયાથી ઉકળીને ચાલુક્ય મુખથી બોલ્યો:—“ભીલ અને કાઠી રણસંગ્રામમાં ધણા શૂરવીર છે; નિઃસંશય જય “અને કીર્તિ આપણને મળશે; ચાલો આપણે શૂરવીરની પેઠે આપણું વૈર લઇયે. “યુદ્ધના ઘોષ મારા હૃદયને આનંદદાયક લાગે છે. જ્યાં મધમાખિયો ભમતી

૧ રોલ્ડો અથવા રોલાન્ડ—આઠમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ફ્રાન્સના મધ્યાત રાજ શાર્લમનનો મધ્યાત સામંત હતો, તે સાથે તે વળી શાર્લમનનો ભત્રીજો પણ થતો હતો. તે ધણો શૂર, નેકો ને નિમકહલાલ હતો. તેણે કરેલાં પરાક્રમનું વર્ણન “આસન ઓફ રોલાન્ડ” એવા નામની, આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વીરસ કથામાં કરેલું છે. કેપેન દેશની જિત કરવા શાર્લમન ગયો ત્યારે રોલાન્ડ તેની સાથે હતો; ત્યાંથી પાછા વળતાં તે અને શાર્લમનના પસંદ કરેલા સામંતોપર સારેસન (જુસલમાન) લોકોએ એકાએક હુલ્લો કર્યો, તેમાં રોલાન્ડ માર્યો ગયો. (સન ૭૭૮) ૨. ઉ.

૨ ઘોડેશ્વર, પાયદલ, હાથી અને રથ એવા ચાર અંગની સેના.

“ફરે એવી યુદ્ધઓમાં ઉન્હાળામાં, શિયાળામાં, અને ચોમાસામાં મહા ઉગ્ર
 “તપ અને કષ્ટ કરવાથી તપસ્વી લોકોને મુક્તિ મળે છે તે જ મુક્તિ શૌર્યથી
 “એક ક્ષણમાં મળે છે.” આ પ્રમાણે ભીમે પોતાના યોદ્ધાઓને પાણી ચઢાવ્યું.
 અને બોલ્યા:—“જેમ ચંદ્રની સાથે રાહુ લડે* છે તેમ ચૌહાણની સાથે આપણે
 “યુદ્ધ મચાવીશું; જીવતરની આશા છોડીને આપણે લડીશું તો ધરતી હાથમાં
 “આવશે; સતી નિર્ભયપણે અક્ષત નાંખે છે તે પ્રમાણે જે પોતાનો જીવ ઝોકાવે છે
 “તેને ધરતી મળે છે.” જેમ નદીમાં આવી મળનારાં બેઠેળિયાં આદિથી નદી
 ભરપૂર થાય છે, તેમ અહિં તહિથી સેના એકઠી કરી. યોદ્ધાઓ તેમ જ હાથી
 અને ઘોડા પણ તેમાં બહુ હતા; ઘોડા તો જાણે પાંખો વડે ઉડતા હોયની
 એવા દીસવા લાગ્યા. હાથિયોની ચીસ તે જાણે પાણીનો ઘોંઘાટ, અથવા,
 ચોમાસામાં પવનથી વાદળાં એકઠાં થવે ગર્જના થાય તેના જેવી હતી. સારા
 યોદ્ધાઓ આનંદભરેલા જણાતા હતા, અને સૂર્ય આથમતી વેળાએ સમુદ્ર
 રણિયામણા દેખાય છે તેવાં તેઓ રણિયામણા દેખાતા હતા; તેઓના મનમાં
 માલમતા કે ધર વિષેના વિચાર હતા જ નહિ, પણ ધ્વજના ઉપર તેઓનું લક્ષ
 લાગી રહ્યું હતું. ક્ષિતિજમાંથી જેમ વાદળ ચઢી આવે છે, તેમ ચારે બાજુ-
 એથી ભયંકર સેના ધસી આવવા લાગી. ભીમને માથે જત્ર ધારણ થયું, તે
 યુદ્ધના ઝરાનું પાણી પીવાને તરસ્યો થયો. ભયંકર દેખાવના ભીલો સેનાને
 મોખરે થયા. તેઓ હાથમાં કામઠાં લઈને કાજળના જેવા કાળા દેખાતા
 ચાલ્યા. તેમની પછવાડે હાથિયોની હાર ચાલી, તેમની ચીસથી જંગલ અને
 પર્વત ગાજી રહ્યા, તેમ જ તેઓના ઘંટના નાદ થવા લાગ્યા, અને તેમની
 સાંકળોના ખણખણાટ યઈ રહ્યા, જેમ ડુંગરા ને ડુંગરા ચાલતા હોય તેમ
 તેઓ દીસવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં તેઓએ ઝાડ તોડી પાજાં, સારસની
 હારની પેઠે તેઓના દાંત ચકચકવા લાગ્યા, અને તેમના ચાલવાથી પૃથ્વી
 ધમધમી જવા લાગી. પછી ઢાલો બાંધીને પાળા કતારબંધ ચાલ્યા. યોદ્ધા
 જોઈને માણસોને શક ઉપજવા લાગ્યો કે આ દરિયો તો નથી ઉભરાઈ આવતો!
 સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ કંપવા લાગ્યાં; આવો સેનાનો દબદબો દીસવા લાગ્યો.

સોમેશ્વરના દેશમાં સેના આવી પહોંચી, ત્યારે ત્યાંના રહેવાશિયો
 ધરખાર છોડીને નાશી ગયા; અને પછી દેશમાં લૂંટ ચાલી. પોતાની પ્રજા-
 નો ખૂમાટો સાંભળીને સોમ ઘોડે ચઢ્યો, અને સતી જેમ પોતાના

* હિન્દુઓના પુરાણમાં એમ છે કે ચંદ્રને રાહુની સાથે લડવું પડે છે તેમાં
 રાહુ ચંદ્રને મઠી લે છે.

પતિની પછવાડે તૈયાર થાય તેમ તે તૈયાર થયો. કાપ રૂપ પૃથ્વીરાજને તેણે દિલ્હીમાં રાખ્યો; અને સામંતોને પોતાની સાથે લીધા,—ખીચીરાવપ્રસંગ, જામ યાદવ, દેવરાજ, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભાણુ ભાટી, ઉદીગબાહુ, બલિભદ્ર; અને કૃપમાથ પણ સોમની સાથે ચઢ્યા. નાહી ધોષને, ધૃષ્ટદેવની માળા ફેરવી તથા પુણ્યદાન કરીને, સવારના અજવાળાથી કમળ જેમ વિકાસીને પ્રસન્ન દેખાય તેમ ઉઘાડે કમળનેત્રે પ્રસન્ન દીસતો સેના ચલાવવાને તૈયાર થયો. (કન્હ) ચૌહાણ પણ સાથે ચઢ્યો, અને જયસિંહદેવ જે લડાઈમાં પર્વતના જેવો અચળ હતો તે પણ સંગાથે ચાલ્યો. પૃથ્વી ડોલવા લાગી, શેષનાગ પણ ભારથી ગભરાવા લાગ્યો. આલુક્ય પાસે આવી પ્હોંચ્યો એવા સમાચાર સામ્બર રાજાએ સાંભળ્યા; એટલે તેણે યુદ્ધનાં વાદિત્ર વજડાવ્યાં. સોમની સેના જેમને શત્રુનાં હૃદય લૂલાં થઈ ગયાં.

અને સેના યુદ્ધમાં જોડાઈ—સોમ યુદ્ધનો ઉત્સુક હતો, અને ભીમ તો યુદ્ધમાં કદિ પાછો જ હૃદ્યો ન હતો. પવનથી જેમ નવાં તંબાકુનાં પાંદડાં ખડખડે તેમ યોદ્ધાની ઢાલો ખખડવા લાગી. કન્હે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો; નોખતો ગડગડી; તરવારો ખડખડી; ભયંકર મારામારી ચાલી; ત્રણ પ્રહર સુધી કન્હ ઉપર બાણ અને ખીજાં અસ્ત્રોનો વર્ષાદ વરસી રહ્યો. છેવટે ભીમની સેના પાછાં ડગલાં ભરીને નાહી; એવું બળ કન્હે ખતાવ્યું, અને તેની તરવાર વિજળીની પેઠે ઝળુકા લેઈ રહી. ખરા પણવાળાઓને તેણે પકડ્યા અને પવન જેમ ઝાડને પટકી પાડે છે તેમ તેઓને તેણે ભૂમિ ઉપર પટકી પાડ્યા; ધણુ ઘોડા, અશ્વાર વિનાના કરી નાંખ્યા; અને ચમરાજના દૂતોની ભૂખ મટાડીને ભીમની સેના આછી કરી નાંખી. હાથમાં ખપ્પર લઈ આનંદથી નાચતી દેવિયો ત્યાં આવી અને તેઓની નોખતો ગડગડવા લાગી; અને માંસ-ભક્ષણ કરનારાંઓને આહાર મળવાથી તૃપ્તિ થઈ.

સોમેશ્વર ચૌહાણ અને ભીમે ભયંકર યુદ્ધ મચાવ્યું, પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ વરતાઈ ગયો, અને જાણે પર્વતની સાથે પર્વત ટીચાતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું, મડદાં ઉપર મડદાં પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદિયો બહેવા લાગી, અને પૃથ્વી જેમ વર્ષાદથી રસબસ થઈ જાય તેમ લોહીથી તર થઈ ગઈ. યુદ્ધના મદથી ઉશ્કેરાઈને યોદ્ધાઓ સરસ પાણીવાળા શસ્ત્રોવડે લડવા લાગ્યા. પ્રાણુની સાથે પ્રાણ મળી ગયા, એકે અપ્સરા વર વિનાની રહી નહિ. અને પક્ષના ધણુ ધાયલ થયા, પણ ક્રોધથી રણક્ષેત્ર છોડ્યું નહિ, અથવા પીઠ ખતાવી નાહું નહિ. યાદવ જામ જાણે હવણાં પૃથ્વીનો નાશ કરી નાંખશે, એમ પોતાના મિત્રોની જમણી બાજુએ ગાળ ઉઠ્યો; તેના સામે ખેંગાર,

પૃથ્વી ઉપર અગ્નિના ભડકા સરખો થઇને આવ્યો; પ્રતિજ્ઞાની ધાટીમાં બંને જણ સપડાઈ ગયા, અને જેમ બે ઉન્મત્ત સાંઠ લડે તેમ બંને જણા લડ્યા. તેઓએ હાથિયોને મારી પાડ્યા, તે કાળા પર્વતમાંથી જેમ લોહીનાં બહેળિયાં બહોતાં હોય એવા દીસવા લાગ્યા. દેવ અને દૈત્ય તથા પાતાલના નાગ તેઓને જોઈને આનંદ પામવા લાગ્યા. અને આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો.

ડાબી બાજુએ ધોળા હાથી ઉપર બેશીને બલિભદ્ર લડવા લાગ્યો, તેના ધોડા પણ ધોળા હતા, ઘંટમાળા અને ઘંટના નાદ ભારે થતા હતા.

સોમેશ્વર જાતે આગળ ધપ્યો; અને જ્યારે મુચકુન્દ^૧ પોતાની ગિધ-માંથી જાગી ઉઠ્યો ત્યારે તેની જેવી આંખો થઈ હતી તેવી આંખો થયેલી એવો ગૂંજરાતનો ધણી તેણે જોયો. બૃહસ્પતિ અને શુકની લડાઈમાં મંત્ર ઉછળતા હોય તેમ બંને રાજાઓની વચ્ચે બાણ ઉડવા લાગ્યાં. દેશના રક્ષક બંને રાજા હતા; બંને છત્રપતિ હતા; બંનેએ કવચ ધારણ કરેલાં હતાં; બંનેના મુખ આગળ રાજડંકા થતા હતા; બંને ધણા પદવાનું હતા; બંને જણા હિન્દુઓનાં સીમાચિહ્નરૂપ હતા; અને બંને જણા ક્ષત્રિય પુત્રો હતા. ચોમાસાની

૧ કૃષ્ણે કંસને મારી નાંખ્યો ત્યારે કંસનો સસરો જરાસંધ કરીને હતો તેણે કૃષ્ણને મથુરામાંથી ફઢાડી મૂકવાને ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે તે પોતાની સાથે કાળયવનને લઈ આવ્યો. તેણે કૃષ્ણને નસાવ્યા અને તે સોમરઠ માંહેલા ગિરનાર ઉપર નાશી ગયા ત્યાં તેમની પછવાડે ધાયો. ત્યાં મુચકુન્દ રાજા ગંધતો હતો. તેણે ઋષિઓને સાર અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને તેઓને પ્રસન્ન કર્યા હતા. પણ વિશ્રામ લેવાને તે સૂતો હતો તેને ઋષિઓએ એવું વરદાન આપ્યું હતું કે તારી ગિધમાંથી કોઈ તને બલેલ પહોંચાડીને જગાડશે નહિ. જો જગાડશે તો તે તારી આંખની જવાબાથી બળીને ખાખ થઈ જશે. કૃષ્ણે ત્યાં આવીને મુચકુન્દના શરીર ઉપર પીતામ્બર ઓરાવ્યું. પણ કાળયવન ત્યાં આવ્યો તેણે પેલા સૂતેલા રાજાને કૃષ્ણ જાણી એક લાત મારી અને તેના શરીર ઉપરનું પીતામ્બર ખેંચી લીધું; તેથી મુચકુન્દ જાગી ઉઠ્યો અને આંખ ઉઘાડીને કાળયવનના સામું ભેળું કે તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યાર પછી કૃષ્ણે મુચકુન્દને એવું વરદાન આપ્યું કે તું ફરીને એક વાર જન્મ ધારણ કરીને મારી સારી સેવા બજાવીશ, અને પછી તું મુક્ત થઈશ. પ્રેમ-સાગરના બાવનમા અબ્ધાશમાં આ વાત છે. ગૂંજરાતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જીનાગઢમાં નરસિંહ મહેતા કવિ થઈ ગયો તે જ એ મુચકુન્દનો અવતાર. નરસિંહ મહેતા વડનગરો નાગર હતા. અને મહાદેવની ભક્તિ છોડીને ક્ષીકૃષ્ણની ભક્તિ કરનાર તે એ સત્તાવાન નાતનો પ્રથમ પુરુષ જ હતો. એને મટ એને ધણું દુઃખ સોસવાં પડ્યાં છે. તે પાંચસે વર્ષ ઉપર થઈ ગયો ફેલવાય છે અને તેની કવિતા ગૂંજરાતી બા-પામાં ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડી છે.

કાળી અને તોફાનની રાત્રિએ પર્વતો ઉપર દ્વ બળતો દેખાય છે તેમ રણક્ષેત્ર દેખાતું હતું. રણવાદિત્ર વડે મહાદેવ પોતાના ધ્યાનમાંથી નગી ઉઠ્યા; અને નાચતા કૂદતા બહુ આનંદ પામીને પોતાની રૂંઠમાળામાં માથાં પરોવાને તૈયાર થયા. નારદ પણ આનંદિત થયા. અપ્સરાઓ પણ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં એક બીજા સાથે કનિયા કરવા લાગી. યક્ષ અને ગાંધર્વ પણ આ ચમત્કારિક દેખાવ જોઈને ગાલરા બની ગયા, અને તેમણે જાણ્યું કે હવે દુનિયાનો લય થવાની વેળા આવી. જે યોદ્ધાઓ આ રણયાત્રામાં પડ્યા તેઓ વૈકુંઠ પામ્યા. સોમેશ્વર ઔહાણ, ખરો યોદ્ધો, રણસંગ્રામમાં પડ્યો. તેના સામંતોએ જાણ્યું કે શૌર્યથી લડતાં, લોહીલોહાણ થઈને તે ખરેખરો પડ્યો. અને તેની પછવાડે તેઓમાંના કેટલાક આ જગતમાંથી મુક્ત થવાને પડ્યા. ભારતમાં જેવું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું તેવું આ ધનધોર રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. સોમેશ, સોમેશ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને તેનું શરીર જે તત્ત્વોનું બન્યું હતું તે તત્ત્વોમાં ભળી ગયું. ભીમે હાથ ચાલતો અંધ કચ્યો. જ્યજ્ઞના અવાજ પૃથ્વી ઉપર ગાળ રહ્યા અને દેવતાઓ “હાય ! હાય !” ના પોકાર મારવા લાગ્યા, કેમકે સોમેશ્વરે સ્વર્ગ સંપાદન કરી લઈને તેઓને વિદ્ય કચ્યું.

પૃથ્વીરાજે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; એટલે પોતાની બાકી રહેલી સેના તેણે પાછી બોલાવી લીધી; પોતાના બાપને સાર તેણે સોળ દીવા કચ્યા; બાર દિવસ અને રાત્રિ તે ભોંય સૂઈ રહ્યો; તે આખા દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ખાધું ના ખાધું કરવા લાગ્યો; પોતાની સ્ત્રિયોના સંસર્ગથી દૂર રહેવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનદક્ષિણા એવી આપી કે એના જેવી બીજા કોઈયે તેના આખા જીવતરમાં થઈને આપી હોય અથવા હવે પછી તે આપે તેના કરતાં પણ વધી ગઈ. જોયી જાતના એકાદા ઓરાડીને શિંગડાં તથા સોનાના શંગાર પેહેરામીને આઠ હજાર ગાયોનું દાન કચ્યું. બાકીનાં સોળ દાન પણ તેણે આપ્યાં. પછી પોતાના બાપનું વૈર બાળ્યા વિના પાંચડી બાંધવી નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કચ્યો. “આલુક્ય ભીમને મારીને એનાં આંતરડાંમાંથી “મારા પિતાને ફહાડી લઈશ. જે પોતાના પિતાનું વૈર વાળતો નથી તેને “ધિક્કાર છે,” એવું તે વારે વારે બોલવા લાગ્યો. કોષે કરીને તેની આંખો

૧ આ વગેરે બીજા પાછળ ગયેલી કેટલીક વાતનો ખુલાસો આ પુસ્તકની સમાપ્તિના પ્રકરણમાંથી મળશે.

૨ કિંમ જોનનું નાટક શેક્સપિયરે રચ્યું છે તેના ૪ થા અંકના બીજા પ્રવેશમાં લખ્યું છે કે:—“હાર્ડ બિગટ અને લાડ સ્ક્રિલિસબરી જેઓની આંખો નવા મકેટલા અગ્નિના જેવી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી તેઓને મેં દીઠા.”

લાલચોળ થઈ ગઈ અને તે ખરેખરે ક્રાપ્યો. તેણે વૈર લેવાની પોતાની ધ્વજા પૂરી પાડવા સારૂ સેના તૈયાર કરી, પણ ગાદીનો અભિષેક થયા પછી લડાઈ કરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે જે બ્રાહ્મણો રાજાઓની રીતભાત, ધર્મની રીતભાત, હોમહવનાદિ બીજી ક્રિયાઓના જાણુ હતા, તથા બ્રહ્મની પેઠે, પાપ નિવારણ કરવાનું જાણુતા હતા, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના જાણુ હતા તેઓને બોલાવ્યા. સોમેશને માટે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની અને બલિ આપવાની ભલકાભરેલી ક્રિયાઓ ચાલવા લાગી. બીજા દેશમાં જઈને લડાઈ કરવા જતાં જય પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજાએ દાન કર્યાં. આ આદર સહિત તેણે હજાર હજાર મહોરો અને હજાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. નિગમબોધ આગળ જ્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક થયો હતો ત્યાં પૃથ્વીરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. સ્ત્રિયો પવિત્ર ગીત ગાવા લાગી. તે મૃગાક્ષિયોને ગળે ફૂલના હાર સોઢી રહ્યા હતા, તેઓનાં મુખ ચન્દ્રના જેવાં કાન્તિમાન હતાં, તેઓના અવાજ કાપલના જેવા હતા. “જય! જય! પૃથ્વીરાજ!” એવો અવાજ ગાજી રહ્યો. અને ઈન્દ્રને સ્વર્ગપુરીમાં અભિષેક થતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું. ઈચ્છનીનું વસ્ત્ર તેના વસ્ત્ર સાથે ગંઠાયું; તેઓ બન્ને ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી જેવાં શોભવા લાગ્યાં. પોતાના સામંતોને તેણે ધન, હાથી, રથ, અને ઘોડા આપ્યા. દરબારી લોકોએ પણ રાજાને ભેટ કરી. કન્હ ચૌહાણે હાથી આપ્યો; પૃથ્વીરાજને તેણે પ્રથમ રાજતિલક કર્યું; પછી નિર્દર રાઠોડે કર્યું, અને ત્યાર પછી સર્વ સામંતોએ કર્યું. ચન્દ્રની પછવાડે સૂર્યનાં કિરણ પ્રકાશે છે તેમ મહાવીર, અને જેણે સુલતાનને પકડીને છૂટો મૂક્યો હતો એવા પૃથ્વીરાજના ઉપર ચંમર થવા લાગ્યું. તેના માથા ઉપર સોનાના દાંડાનું છત્ર ધારણ થયું. હોમહવનથી નડતા ગ્રહની શાન્તિ થઈ. સર્વ પ્રજાએ માન આપ્યું, અને મહોત્સવ થઈ રહ્યો.

પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં બીમ નિરંતર સાલવા લાગ્યો; શત્રુના મરણ વિના તેનો અગ્નિ સરખો કોપ શાન્ત પડ્યો નહિ. તે પોતાના સામંતોની વચ્ચે વારે વારે કહ્યાં કરતો:—“બીમે સોમેશ્વરને માર્યો, હરિ! હરિ!” પરમારે તેને બહુ સમજાવીને કહ્યું:—“તમે તમારા પિતાને વાસ્તે શોક કરશો નહિ, જેનું શરીર તરવારની ધારથી કપાય છે તેની કીર્તિ પ્રસરીને “સુર લોકમાં જાય છે—ક્ષત્રિયનો એ જ ખરો ધર્મ છે.” સિંધ પરમાર બોલ્યો:—“મારું કહ્યું માનો તો ગૂજરાત ઉજ્જડ કરો, કે જેથી સોમેશ “સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા રાજ થાય? સુલતાન સરખો તમારા નામથી ધ્રુજ “જાય છે તો આલુક્યના શા ભાર છે.” પૃથ્વીરાજ બોલ્યો:—“સ્નાન કરીને મેં

“પિંડદાન દેતી વેળાએ સોગન ખાધા છે કે, મારે મારા પિતાનું વૈર લેવું. હું ભીમને ડેદ કરીશ ત્યારે એની પાસે હું સોમેશ માગીશ; હું યોગિની, “વીર, અને વૈતાલને આનંદ પામવા સરખું કરીશ.” એમ કહી પછી પૃથ્વી-રાજ સૂતો. સૂર્ય ઉદય થતાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા. રાજાએ કન્હ ચૌહાણને તેડાવ્યો; તે દરબારમાં આવી પહોંચ્યો એટલે સભા હાથ જોડી ઉભી થઈ, કેમકે કન્હને “નરવ્યાધ”નું પદ મળ્યું હતું. તે સાંકળેલા અને રાત્રદિવસ આંખે પાટો બાંધેલા વજ્રશરીરના સિંહના જેવો હતો. પછી જામ ચાદવ આવ્યો, બલીભદ્ર આવ્યો; જેની સેવા ઘણા રાજા કરતા હતા એવો કુરંભ દેવ પણ આવ્યો; ચંદ પુંડીર આવ્યો; અતતાય ચૌહાણ, જે ભીમપાંડવના જેવો હતો તે આવ્યો; લડાઈની વેળાએ અગ્નિ જેવો લંગરીરાય આવ્યો; પારકા દેશનો વિજય કરી લેનાર ગોવિંદરાવ ગેલોત આવ્યો; ન્હાના મ્હોટા સર્વે સામંતો આવ્યા, અને રાજસભામાં બેઠા. કૃપાળુ દુર્ગાદેવી જેને પ્રસન્ન હતી એવો વરદાચી ચંદ પણ આવ્યો. પછી સર્વેને પૃથ્વીરાજ ફરેવા લાગ્યો: “મારા પિતાનું વૈર લેવું છે, માટે ચાલો; આપણે સેના તૈયાર કરો, ગૂંજરાતના “રાજા સાથે યુદ્ધ મચાવિયે અને ચાલુક્યનું મૂળ ફાડી નાંખિયે. સોમેશ્વરને “જિતીને ભીમે પોતાના દાહાડા પૂરા ભર્યા છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી “શોધીને પણ મારે ચાલુક્ય વંશનો નાશ કરવો છે. ગમે તેવા ઘાડા અર-“ણ્યમાં તે ભરાઈ પેઠા હશે તો પણ તે મારે તોડી પાડવું છે. જોહું એ પ્રકારે ના “કરું તો બ્રાહ્મણોએ માફ નામ પૃથ્વીરાજ ખોટું પાણું છે એમ જાણવું.” પૃથ્વીરાજનું કહેલું સર્વે સામંતોએ માન્ય કર્યું અને “મુહૂર્ત જોધને નીકળિયે “તો આપણા કામનો જય થાય” એમ કહીને જોશી મહારાજને તેડું મોકલ્યું. મહારાજ આવ્યા, અને મુહૂર્ત જોધને બોલ્યા:—“જો આ ચોધડિયામાં “નીકળો તો નિઃસંશય જય થાય.” જગજ્યોતિ જોશી, રાજાને હિંમત આપીને બોલ્યા: “આ ચોધડિયું ઘણું જ શુભ છે; મહારાજનો જય થશે, “અને વૈર વાળી શકારો, એવું લગ્ન આવ્યું છે. આ પળે આપના મનમાં “જે કરવાનું ઈછ્યું હશે તે પૂર્ણ થશે. શત્રુના ગ્રહ વાંકા છે, જો તે દેવ “હોય તો પણ બચે નહિ. માટે ભીમને આપ બાંધશો અને ગૂંજરાત “જિતશો, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આવો સારો યોગ છતાં, કાર્ય પૂર્ણ “થાય નહિ તો જોતિષ્ય શાસ્ત્ર શીખવવાનું કામ મારે હવે પછી કદિ કરવું “નહિ.” જગજ્યોતિનું આવું બોલવું સાંભળીને પૃથ્વીરાજ બહુ રાજ થયો.

પૃથ્વીરાજે પોતાની સેના એકઠી કરી; અને નિશ્ચય કરેલે ચોધડિયે

નોખત વગડાવી. તે નગર ખહાર સેના લઈ ચાલ્યો; અને જ્યાં વિશાળ ઝાડ હતાં અને બળવાન જગ્યા હતી ત્યાં મેલાણુ કચું.

દેવદૈત્યોએ જયજયના નાદ કર્યા! સવાર થઈ એટલે સામ્બરમાં સર્વે દિશાએથી સેના આવી એકઠી મળી, અને ચૌહાણની ચોગરદમ આવીને પડી. લડાઈનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં; પાંચ પ્રકારનાં વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ સેના લઈને ગૂજરાતનો નાશ કરવા ચઢ્યો. ભીમના હેરકાએ જઈને તેને સમાચાર કહ્યા કે યુદ્ધશીલ ચૌહાણુ ચોસઠ હજાર યોદ્ધા લઈને ચઢ્યો છે, અને સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે એની સેના ધસતી આવે છે. વળી પૃથ્વીરાજે જે બાધા રાખેલી તથા કન્હા તથા ગોવિંદરાયે મહાદેવના ઉપર જળ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સર્વે સમાચાર નિવેદન કર્યા અને બોલ્યો: “અહો મહારાજ! આપણે પણ ત્યારે “એઓને તરવારથી મળવાને તૈયારી કરવા માંડિયે.”

ભીમ ધણો ક્રોધાયમાન થયો, તેનું અંગ શરથી કંપવા લાગ્યું, તેની આંખો લાલચોળ ગઈ થઈ, અને તેણે રાજમંત્રિયોને બોલાવીને લડાઈને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી. પ્રગણે પ્રગણે આજ્ઞા પહોંચી. ધણુ રાજાએ ચઢી આવ્યા; બે હજાર માણસ તેણે ઘોડા ઉપર ચઢીને ધનુષ્યબાણ અને શસ્ત્રઅસ્ત્ર સજીને આવ્યા; કચ્છમાંથી* ત્રણ હજાર અશ્વાર પાખરિયા ઘોડાથી આવ્યા; સોરઠમાંથી પંદરસેં આવ્યા; કદિ નિશાન ચૂકે નહિ એવા કાકરેજથી કોળી આવ્યા. સદા યુદ્ધના ઉત્સુક અને કદિ લડાઈમાં પીઠ દે નહિ એવા ઝાલાવાડથી ઝાલા આવ્યા; જેનું ચડવું સાંભળીને આખો દેશ નાશી જાય એવો કાવાનો નાયક મુચકુંદ પણ આવ્યો; રાત્રિદિવસ જેના શત્રુને જંપ વળે નહિ એવો કાડિયાવાડનો કાઠી રાજા આવ્યો; ખીજાં પ્રગણાંમાંથી નહાની મ્હોટી અગણિત ગૂજરાતની સેના એકઠી થઈ.

સામ્બરના હેરકે પૃથ્વીરાજને કહ્યું: “સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી “આલુક્યની સેના તૈયાર થઈ છે. ગણી શકાય નહિ એટલા એક લાખ લડવૈયા “છે; એક હજાર હાથી છે, તે હું મારી નજરે જોઈને આવ્યો.” તે સાંભળી પૃથ્વીરાજ બોલ્યો: “જો ભીમ લડાઈમાં મારા સામે આવે છે તો ઉન્હાળામાં “વાયુના આશ્રયથી વન બાળી મૂકે છે તેમ હું તેના અને તેના વંશનો નાશ “કરીશ અને હું ભીમને ચીરી નાંખીને તેનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને “કાઢાડી લઈશ. જો એમ કંઈ તો જ માઈ નામ પૃથ્વીરાજ ખરું.”

* કચ્છના ભીમ રાયધણુનિયે આ લશ્કર મોકલ્યું હતું. ર. ઉ.

સાંજ પડવા આવી; પછી જ્યાં તેઓ ઊભા હતા ત્યાં જ આગળ તંબુ ખડા કરાવ્યા; સર્વે જમ્યાં ને કાંઈ પાસે ને કાંઈ જરા આધે એ પ્રમાણે સૂતા. ક્યમાશ તરવાર ખાંધીને રાજની પાસે સૂતો. અને જેમ ચિત્ત, મોહ પમાડનાર સંભ્રમને વશ થઈ જાય છે તેમ સર્વે ઊંઘને વશ થઈ ગયા. કન્હ પણ રાજની પાસે જ હતો; આશુપતિ જેત અને સલખ; પુંડીર અને દાહીમ; આમુંડ; હુમીર; શરવીર કુરંભ, સારંગ, પાહાડ તુંવાર; લોહાણો; લંગરી રાજ સર્વે ત્યાં હતા. જ્યારે એક પ્રહર રાત્રિ બાકી રહી ત્યારે શિકાર પછવાડે લાગવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. સામંતોનાં મન ખાટાં થયાં; તેઓ ફેલાવા લાગ્યા કે કાંઈ જીવતું પ્રાણી અહિં જણાતું નથી તેથી આપણું કામ સરાડે ચડશે નહિ. આવું બોલતાં વાંત જ એક જનાવરનો શબ્દ સંભળાયો. ત્યારે કહ્યું બોલ્યો:—“સાંભળો હવે પછી જે નીપજવાનું છે તે વિષે આ “પ્રાણિયો અગમ સૂચના કરે છે. દાલે સવારે મહાભારત યુદ્ધ થશે.” સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામીને ફેલાવા લાગ્યા: “સવારમાં તે યુદ્ધ ક્યાંથી થશે?” કહ્યું બોલ્યો: “સોમેશ્વરનું મરણ થતાં પેહેલાં જેવાં ચિહ્ન થયાં હતાં તેવાં જ “ચિહ્ન ભીમ સંબંધી થાય છે. માટે જે રાજ આ શકુનનો લાભ લઈને “યુદ્ધ મચાવે તો યમદૂત પણ એના સામા થઈ શકે નહિ.”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં સૂર્યોદય થયો, યોદ્ધાઓએ નારાયણને નમસ્કાર કર્યા; અને જેમ કમળ પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે તેમ સૂર્યને જોઈને તેઓનાં મન પ્રકૃષ્ઠિત થયાં. આ વેળાએ એક બીજા શકુન થયા ને ત્યાર પછી તરત જ ત્રીજા થયા. તે ઉપરથી સામંતો ફેલાવા લાગ્યા કે આજે નક્કી એક પ્રહરની માંહ ભયંકર યુદ્ધ થશે. પૃથ્વીરાજ કહે: “શકુન જોવાની અગત્ય નથી. શરવીરને લડાઈનો “દિવસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ જીવતું હોય કે મુવેલું હોય પણ “તેનો આત્મા આપણા જોવામાં આવતો નથી. કીર્તિ પણ આવે છે ને “જાય છે, એવી દેવની કૃતિ છે. જે હારશે તે દુર્યોધનનું પદ પામશે, અને “જે જીતશે તે પાંડવનું પદ પામશે; માટે શકુનનો વિચાર કરશો મા. આપણે “સોયના એક અગ્ર જેટલી જગ્યા છોડવાના નથી. આપણે ભારતના જેવું “યુદ્ધ મચાવીશું. શકુનનો કાંઈ પાર નથી તેઓ થાય છે ને જાય છે. માટે “આપણે તો આગળ ધવો.”

રાજની આજ્ઞા ઉપરથી સામંતોએ યુદ્ધના પોકાર અહિં તહિં ઉઠાવી મૂક્યા. તેમાં ભેરી નોખતો, રણશિંગાંના યુદ્ધમય અવાજ, વાદિત્ર અને બીજાના નાદ થવા લાગ્યા; ઘંટ અને હાથીની ડોકની સાંકળોનો ખણખણાટ થવા લાગ્યો; ઘોડા ખોંખારવા લાગ્યા; અને સર્વ સેના ઉપડી. મુકામે મુકામ

તેઓ પાટણ દેશનો નાશ કરતા, પૃથ્વી ઉપર ખરતા તારા પડે તેમ, શત્રુ ઉપર ઢૂટી પડવા ચાલ્યા. સર્વ મળીને ચોસઠ હજાર ગણતરીમાં હતા; શેષ નાગ પણ તેના ભારથી અકળાઈ ગયો. પૃથ્વીરાજને ચંમર ઢળાતું હતું; રાજછત્ર તેના સગા (કાકા) કન્હને માથે ધરાયું હતું; કન્હને વ્યૂહરચક ઠરાવીને સેનાને અગ્ર ભાગે રાખ્યો; તેની પછવાડે પૃથ્વીરાજ નતે રહ્યો; તેની પછવાડે નિર્ડર રાય રહ્યો; અને તેની પછવાડે પરમાર રહ્યો. જેમ જોશી જન્મોતરી ઉકલતો આગળ જાય છે તેમ મેલાણે મેલાણુ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેઓ તેમના જીવતરનો ભાવ પછવાડે મૂકતા ગયા. ચૌહાણુ શરવીર, જેના હાથ દેવના હાથ જેવા, અને જે શત્રુનો ત્રાસ તે આગળ ચાલ્યો.

ભીમદેવના દેશમાં ભય વ્યાપી ગયો, અને જંગલ તથા ન્હાનાં ગામ-ડાંમાંથી, શિકારનાં પક્ષિયો ટોળે મળીને ઊડી જાય તેમ લોક નાશી જવા લાગ્યા; ગરદ ઉડવાથી માર્ગ છવાઈ ગયા; નદીના પૂરની પેઠે સેના આગળ ચાલી; ઘેડા ધીમે ધીમે ચાલતાં સારસ જેવા દીસવા લાગ્યા, અને દોડમાં ચલાવતાં હરિણની પેઠે જલંગો મારતા ચાલ્યા; ભાલા, તરવારો, ખરછિયો સૂર્યથી ઝગઝગવા લાગી. વૈર વાળવાનો પ્રસંગ મેળવવા સાંઝે પૃથ્વીરાજે ચંદ આરોટને ભીમની પાસે મોકલ્યો. ચંદ પોતાની સાથે જળ, નીસરણી, કાદાળી, દીવો, અંકુશ અને ત્રિશૂલ લઈને ગૂજરાતની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યો. અને લોળા ભીમના દરબારમાં ગયો; લોકો ચમત્કાર જોવાને એકઠા થયા. ચંદે ભીમને કહ્યું કે સામ્રાજ રાજ આવી પહોંચ્યો છે. ત્યારે ભીમ બોલ્યો: “ઓ ભાટ! આ વસ્તુઓ તું શા માટે લાવ્યો છે તે ઝટપટ “કહી દે.” ચંદે ઉત્તર આપ્યો કે, પૃથ્વીરાજ કહે છે: “જે તમે પાણીમાં “પેસશે તો આ જળ વતે તમને ઝાલીશું; આકાશમાં જશે તો આ નીસરણીથી; પાતાળમાં જશે તો કાદાળીથી; અંધારામાં પેશી જશે તો “આ દીવાથી શોધી ઝાલીશું; આ અંકુશ વડે તમને વશ કરી લઈશું, ને “આ ત્રિશૂલ વતે તમને પૂરા કરીશું. જે જે દેશમાં સૂર્ય ઉગતો હશે તે તે “દેશમાં તમે જશે તો તે તે દેશમાં પૃથ્વીરાજ તમારી પછવાડે પડશે.”

આવું સાંભળી ભીમ બોલ્યો: “હું ભીમ જે પ્હીવરાવે તેના ભૂકા “ફહાડી નાંખું અને યુદ્ધમાં જેનાથી સર્વ માણસ ડરી જાય એવો ભયંકર “છું માટે ચણું ચણું બોલ નહિ, પણ નમ્ર થા અને આગળ શું નીપજ્યું હતું તે દિવસ સંભાર.”

ચંદ બોલ્યો: “ઉંદર કદાપિ કાઈ વાર મિલાડી ઉપર જિત મેળવે? ગીધ “પક્ષી કદાપિ પવિત્ર હંસના માથા ઉપર થનથનાટ કરે? હરિણ કદાપિ લડા-

“ઈમાં સિહની બરાબરી કરી શકે ? સાપની સાથે લડતાં દેડકું કદાપિ જ્ય
 “પામે ?—એ સર્વે વાત કદાપિ દૈવી યોજનાથી અને, પણ એવું સદા નીપજે
 “છે એમ ધારવું નહિ. પર્વત ઉપર છવાઈ ગયેલા અરણ્યને બાળીને ભરમ
 “કરનાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબલો થઈ શકે ?”

લીમ બોલ્યો:—“ભાટના છોકરા શબ્દો વતે લડે, દૈત્ય ગાયો વતે લડે,
 “અથવા બાઇયો વારસાનો ભાગ વેહેંચી લેતાં મુશ્કિયોથી લડે; પણ સોમે-
 “શ્વરવાળો આ કળિયો તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જા, તારા સામ્બર
 “રાજાને કહે કે તારા બ્હીવરાવ્યા બ્હીકણ હોય તે બ્હી જાય.”

આવો ઉત્તર સાંભળીને ચંદ્ર બારોટ જરા ગભરાઈને ઉઠી ઉભો થયો,
 અને રાષ્ટ્રી તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તે ઝટપટ પૃથ્વીરાજ પાસે
 આવ્યો અને તેને પાણી ચડાવાના વિચારથી જે જે બન્યું હતું તે યથાસ્થિત
 કહી સંભળાવ્યું, અને બોલ્યો: “ભોજો લીમ કહે છે કે, સૂતેલા સાપ
 “ઉપર દેડકું ફરીને પછી જગતાં તેની જેવી વલે થાય તેવી વલે તમારી હું
 “કરવાનો છું; ગૂજરાતનો ધણી તો ચતુરંગી સેના લઈને ચડે છે. મેં આવતાં
 “આવતાં સર્વ જોયું. મેં તમારી તરફથી જે કહેવા જેવું હતું તે કહ્યું પણ
 “તે ઉપર રાજાએ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. મેં તેને દીવો જાળ, કાદાળી સર્વે
 “બતાવ્યું. તેણે પૂછ્યું કે આનો ભેદ શો છે ? કુશળ પ્રધાન ક્યમાશને
 “તારી સાથે કેમ મોકલ્યો નથી ? અથવા ચામુંડરાય કે કુશળ કન્હને
 “મોકલવા જોઈતા હતા. સામ્બરનો ધણી પોતે ચાલ્યો ચાલ્યો શા
 “માટે આવ્યો નહિ ?” વળી લીમ બોલ્યો: “મેં ધણી વાર લડાઇયો
 “મારીને ગૂજરાતને માટે જ્ય મેળવ્યો છે. તે જેવા રાજા જિત્યા છે તેવા
 “મને ગણીશ નહિ. સામ્બર રાજા જેવા તો મેં હજારોને કતલ કરી
 “નાંખ્યા છે. આ સર્વે સાંભળીને પછી મેં લીમને કહ્યું કે ચૌહાણ ચતુરંગી
 “સેના લઈને ચલે છે.”

પૃથ્વીરાજે નિર્ડર રાયને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે તેને હાથે
 ઝાલીને કહ્યું: “આ સર્વે ચોદામાં તમે મુખ્ય છો; તમે અસલ જાતના
 “છો, અને તમારા પૂર્વજો જેવા શરવીર હતા તેવા તમે છો. જે તમારી
 “સાથે દેવ અથવા દેવદૂત લડે તો પણ તમે તેને વશ કરી લ્યો એવા છો.
 “પાન્ડુપુત્રોના જેટલું તમે યુદ્ધમાં બળ બતાવો છો. આ જગત્ ઉપર પ્રીતિ
 “તમે રાખશો નહિ; પણ દેવર્ગના માત્ર વિચાર રાખી તમારા સામંતો સાથે
 “એક ચિત્ત થઈને લડજો.”

નિર્ડર રાયે ઉત્તર આપ્યો: “આપણા સામંતો શત્રુને ધાસની પેઠે કાપી

“નાંખે એવા છે. અહો! પૃથ્વીરાજ! આપ સ્મરણુ રાખો કે આપ પોતે
“દાનવ વંશના છો. આપના બળવડે જ આપના યોદ્ધાઓ બળિયા છે.
“કન્હ બાધ્યાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યુદ્ધને વિષે
“આનંદ પામતો આવ્યો છે. જે સેનાની સામે તે લડે છે તેના ચૂરેચૂરા
“કરી નાંખે છે;—તે મહાપદધારી, જેને જગત્ નરબાધ કહે છે એવા
“ભીમનો તે અવતાર છે.”

પૃથ્વીરાજે નિર્ડરનું આવું બોલવું સાંભળીને પોતાની કાટમાં મોતીની
એક અમૂલ્ય માળા હતી તે ક્હાડીને તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી. તે તેની
ડોકમાં સૂર્યની પછવાડે ગંગા વિટાયથી દેખાય એમ દેખાવા લાગી. પછી
મહા શરવીર નિર્ડર રાહોડે નોખત વગડાવી. નોખતના નાદથી વીર પુરૂષો
જેમ એકઠા થાય તેમ સેના પણ એકઠી થઈ. જેમ તારામાં ધ્રુવ શોભે
તેમ તે વીર પુરૂષોમાં શોભી રહ્યો.

કન્હને પૃથ્વીરાજે પોતાનો રાજધોડો અર્પણ કર્યો અને તેના ઉપર તેને
આગ્રહથી બેસાર્યો. કન્હ બોલ્યો: “અહો! રણપતિ! હજી સુધી મેં સોમેશ્વરના
“શત્રુને માર્યો નથી, તેમ જ મારા શરીરમાંથી હંસને રમી જવાનો રસ્તો કરી
“આપ્યો નથી તેથી મને ધિક્કાર છે.”

પૃથ્વીરાજે ઉત્તર આપ્યો:—“કાઈ એક વેળાએ સુગ્રીવ પોતાના બળથી
“પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો; કાઈ એક વેળાએ દુર્યોધન પણ
“કર્ણનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો; કાઈ એક વેળાએ શ્રીરામે પોતે વનમાં
“સીતા ખોઈ; કાઈ એક વેળાએ પાંડવ સરખા પણ દ્રૌપદીનાં ચીર રખાવી
“શક્યા નહિ. અહો! કન્હ! એવા બનાવ માટે દુઃખી થશો નહિ; હું તમને
“મારા ઇષ્ટ દેવ સરખા ગણું છું. જેમ મોરની આંખો જોઇને સાપ ત્રાસી
“જાય છે તેમ તમારી આંખનો કોધામિ જોઇને શત્રુ ત્રાસી જશે.”

પૃથ્વીરાજ આ પ્રમાણે નિર્ડર અને કન્હને માન આપતો હતો તેવામાં
તેને સમાચાર મળ્યા કે ભીમ ભારે સેના લઇને પાસે આવી પહોંચ્યો છે.
જેમ ઇંછેડેલો સર્પ કોપાયમાન થાય, અથવા સિંહને ખીજનીને તેને ઊંધ-
માંથી જગાડવામાં આવે, અથવા ઉંઢાળામાં અગ્નિની એક ચિનગારીથી
આખું વનનું વન સળગી ઉઠે તેમ ભીમ કોપથી પ્રજ્વલિત થયો. તેણે જે
સાંભળ્યું હતું તે પોતાના યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહી સંભળાવ્યું. તે
સાંભળીને સર્વે, જગત્નો ત્યાગ કરનારા યોગિયોના જેવા દેખાવા લાગ્યા.
અને સેના એક બીજની સન્મુખ આવી ગઈ. જંજીરા છૂટવા માંડ્યા, અમિ-

બાણ આકાશમાં ઉડી રહ્યાં. અને બાણુએથી અશ્વારોની અડમઅડા થઈ ગઈ, અને સામસામે તરવારો ચાલી.

ભીમે પોતાની સેનાની એવી વ્યૂહરચના કરી હતી કે, તે ભેદીને શત્રુનાથી નગર જઈ ખોંચાય નહિ; તેમ જ ચૌહાણની હાર પણ દૂરે એવી ન હતી. યુદ્ધ ચાલ્યું; કેટલાકના સાંગોથી ભેંચા નીકળી ગયા; કેટલાકનાં તરવારોથી ડીંગલાં નીકળી ગયાં, “મારો! મારો!” ના પોકાર ચાલી રહ્યા; કેટલાક મથ્થની પેઠે બાથમબાથા આવી પડ્યા; કેટલાકના શરીરમાં થઇને બાણુ આરપાર નીકળી ચાલ્યાં. શિવ અને કાળી આનંદ પામ્યાં; કાળિયે લોહીલોહાણુ થયેલા-ઓનું લોહી પીધું; અને શિવે ઇંદમાળામાં માથાં પરોવવા માંડ્યાં. ઉચ્છિદ્ર માંસને બદલે ગિદ્ધ પક્ષિયો મનુષ્યમાંસ તોડી ખાવા લાગ્યા; જેમ મ્હોટા નગરના ધોરી માર્ગ બીડથી ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે તેમ સ્વર્ગનો માર્ગ ત્યાં જનારા-ઓથી ખીચોખીચ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓ લૂટ કરી, દેવું આપી રણમુક્ત થયા,

મેઘમાંથી જેમ વિજળી ઝળુકે તેમ કન્હની તરવાર ઝળુકા લઈ રહી. એક બાણુએ કન્હ ચૌહાણુ અને બીજા બાણુએ સારંગ મકવાણુ બંને જણા ખરા શરવીર સિંહની પેઠે લડ્યા. તેઓએ તરવારો ચલાવિયો. સારંગે રણુ વાળ્યું અને કન્હની જિત થઈ. હાથીની પેઠે ગર્જના કરી રહેલા શરવીરોની વચમાં મકવાણુ રાજ પડ્યો. પૃથ્વીરાજના સુલટોએ કિકિયારી કરી; શત્રુ તેથી ત્રાશી ગયા; યોગિયો તપશ્ચર્યા કરીને થાકી જાય છે ત્યારે તેઓને જે સ્થાન મળે છે તે સ્થાન એક ક્ષણ વારમાં શરવીરોએ મેળવ્યું. જેમ પરછા-યાની દરકાર કરવામાં આવતી નથી તેમ માલમતાને તુચ્છ ગણીને તેઓ લડાઈમાં દૂટી પડ્યા. તેઓએ ખરેખરી તરવાર ચલાવી; અને એક બીજાના ઉપર આવી ગયા. તેઓ એક મુક્તિ જ ઈચ્છતા હતા; જીવતરને માત્ર સ્વપ્રવત્ત સમજતા હતા. “આજ રાત્રે આપણે મરવું, કાલે સવારે શું નીપજશે તેની કોને ખબર છે?” પવનથી આગ પ્રસરે તેમ જુસ્સાથી લડાઈ ચાલી.

યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે આપણી કીર્તિ રહેશે; તરવારની ધારથી કપાઈ જતું શરીર રૂપી પાંજરું હવે આત્મારૂપી હંસને ફરીને પૂરી મૂકનારું નથી. ન્યારે હંસ ઊડી જશે ત્યારે પાંજરું કશા કામનું નથી. લડાઈ અતિશય જુસ્સાથી ચાલી. માણસોનાં મસ્તક ઉપર તરવારો ચાલવા લાગી. કેટલાંક કવચ અને કેટલાંક પલાણુ કપાઈ ગયાં. બીરોએને ધા વાગતાં તેઓ અરે! અરે! ના પોકાર મારવા લાગ્યા; પણ તેઓની ખૂમો નાખતોના નાદ આગળ દબાઈ જતો હતો. પૃથ્વીરાજ શાબાશ! શાબાશ! કહી

પોતાના યોદ્ધાઓને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. સામ્રાજ્યની નદી ગૂજરાતમાં વહે છે તે બે કાંઠે લોહીથી વહેવા લાગી. અને તેના પ્રવાહમાં હાથિયો, ઘોડા, ને માણસ તણાવા લાગ્યાં. ફરીને વળી લડાઈનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં; અર્ધા પ્રહર સુધી તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું; હવામાં ભમરાની પેઠે બાણ હમહમાટ કરવા લાગ્યા; ઔહાણના ધણા યોદ્ધા મરાયા; ચાલુક્યની ધણી હારો હાથિયોની પેઠે રણમાં પડી.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વેર વાળ્યું. દેવે હાથમાં ખાલા લઈને મંત્ર બોલ્યા; હિંસ્ર પ્રાણિયોએ તેમની ભૂખ તૃપ્ત કરી; યોદ્ધાઓનાં શરીર લાલચોળ પુષ્પવાન ઝાડના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. પૃથ્વીરાજે કાપીને પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો; તેની ખરીની પડછીથી પૃથ્વી ધૂનવા લાગી, જેમ પીપળાનાં પાંદડાં પવનથી ધૂળ જાય તેમ શત્રુની હાર ડગમગવા લાગી; બાણથી આકાશ એવું તો છવાઈ ગયું કે પક્ષિયોને ઉડવાને પણ માર્ગ મળવા માંજો નહિ; ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓના એક બીજા ઉપર ધા પડવા લાગ્યા, તે જાણે લોહારની એરણુ ઉપર ધાણુ પડતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું; આ યુદ્ધમાં જે સામંતો પણ તે જ જીવ્યા. છેવટે ચાલુક્યની સેના સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ છોડીને પાછી નાડી. દેવ અને દાનવો બોલી ઉઠ્યા: “જે ક્ષત્રિય સૂર્યનો માર્ગ ભેદીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ધન્ય છે.” ઘોડા ખોંખારવા લાગ્યા; તરવારો ખડખડવા લાગી; સુભટો રાજાના સોગન દહને એક બીજાને શર ચડાવા લાગ્યા. વામને જ્યારે ત્રણ ડગલાં ભર્યાં ત્યારે એક જગત જિત્યા, પણ યોદ્ધાઓ માત્ર એક જ ડગલું આગળ ભરવાથી ત્રણે જગતમાં વીરોની સાથે રુદ્ર જેમ રમે છે તેમ તેઓ નાચવા લાગ્યા. જેમ ચાલુક્યની સેનાની હાર દૂટવા લાગી તેમ ઔહાણની હાર બળિષ્ટ થવા લાગી; ધણાએક યોદ્ધા ધવાઈને પણ ખરા, તથાપિ ખુવના તારાની પેઠે સેના અચળ થઈ રહી. જેમ ધડી ઠોકવાની ઝાલર ઉપર મોગરીનો માર પડે તેમ તેમના ઉપર ધાનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો, તથાપિ તેમની હારો ડગમગી નહિ. તે જોઈ ઔહાણ બોલી ઉઠ્યો કે આજે હું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ, અને ગૂજરાતની ધરતીને રંડાપો આપીશ. ભીમને તેણે કહ્યું: “હવે તું બચવાનો નથી; સ્વર્ગમાં જ્યાં “સોમ બેઠો છે ત્યાં હું આજે તને મોકલીશ.” કન્હે પોતાના રાજાની પછવાડે રહીને તેને હિંમત આપી. સામ્રાજ્ય રાજાએ ભીમના ઉપર ધા કર્યા; જ્યાં પુનર્જન્મનું બંધન હતું તેના ઉપર તરવાર ફરી વળી. સ્વર્ગમાં દેવતા જય-જયના પોકાર કરી રહ્યા. ભીમદેવ પણ. જેવો ધપકારો થયો કે શંભુએ

પોતાનાં નેત્ર ઉધાડ્યાં. અખસરાઓ જેવાને આગળ ધસી આવી; વિજયી પૃથ્વીરાજના ઉપર સ્વર્ગમાંથી પુષ્પનો વર્ષાદ થયો અને ભીમદેવ વિમાનમાં બેસીને દેવલોકમાં ગયો.

આનંદ ભર્યાં પાંચે વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા; ભાટચારણ પૃથ્વીરાજનાં વખાણ ગાવા લાગ્યા; તેનો રોષ ઉતરી ગયો; તેણે ધાયલ થયેલાને ઉચ્ચકાવ્યા. એ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વૈર લીધું. રાત્રિ પડી; અને તે જ જગ્યાએ થોડા વાસો રહ્યા. છ સામેતો બહુ સખ્ત ધવાયા હતા તેઓની સારવાર કરી. સવાર થઈ કમળ ખીલવા લાગ્યાં; સૂર્યોદયથી ચન્દ્ર અને તારા ઝાંખા પડવા લાગ્યા; દેવાલયના દરવાજા ઉધડ્યા; ચોર, ચક્રોર અને કુટિલ ચતુરા તેમની મેળે સંતાર્ધ પેઠાં. પૂજનના સ્થાનમાં શંખનાદ થવા લાગ્યા. પથિકો પંથે ચાલવા લાગ્યા; સર્વ ઝાડ ઉપર પક્ષિયો કલોલ કરવા લાગ્યાં. સામેતો પૃથ્વીરાજને પાચે પડ્યા; ધણા એક થોડાઓ દેવલોક પામ્યા; ભીમ રાજા માર્યો ગયો; પૃથ્વીરાજની કીર્તિ પ્રસરી; ભૂમિભાર ઓછો થયો; પંદરસે ઘોડા માર્યા ગયા; પાંચસે હાથી, અને પાંચ હજાર પાળા પડ્યા.

ચંદ્ર આરોઠ પૃથ્વીરાજનાં અને સુલટોનાં વખાણ ગાવા લાગ્યો કે: “આ જીવતર સ્વમવત છે; જે નજરે દેખિયે છિયે તેનો નાશ થવાનો. “છે; માટે જે સામેત પોતાના ધણીનો સ્વામિલક્ષ્મ છે તેને ધન્ય છે; અને “જે કવેળાએ સ્વર્ગને આપનારો પંથ લે છે તેને પણ ધન્ય છે.”

પૃથ્વીરાજે જયપત્ર લખાવ્યું અને પછી પોતે દિલ્હી ભણી ચાલતો થયો; સાંજની વેળાએ પોતાના થોડાઓ સહિત તે નગરમાં પેઠો. એ પ્રમાણે તેણે પોતાના પિતાનું વૈર લીધું.

ઉપર પ્રમાણે ચંદ્ર આરોઠ વર્ણન લખે છે પણ ખીજા ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર થઇને તે માર્યો ગયો ત્યારે ભીમ જીવતો હતો તથા ત્યાર પછી તેના જિતનારા મુસલમાનની સાથે લડતાં તેનો પણ પૃથ્વીરાજના જેવો જ મારો પરિણામ થયો હતો.

મહમ્મદ શાહબુદ્દીન ગોરિયે ગૂજરાત લેવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાર પછી આઠ વર્ષે (ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં), દગાથી પોતે લાહોરનો ધણી થઈ પડ્યો, અને મુલતાન ખુશર મલિકને તથા કુટુંબને કેદ કરીને જમ્મુરજસ્તાન મોકલી દીધાં. પછી કેટલાક દિવસ વિત્યે તે સર્વને મારી નાંખ્યા એટલે મહ-

મ્હૂના વંશનો સંપૂર્ણ નાશ થવાથી સર્વ રાજ્ય ગજનવી વંશને બદલે ગોરી વંશના હાથમાં ગયું.

હિન્દુસ્થાનના રજપૂત રાજાઓ ઉપર વાદળ દૂરી પડવાનું હતું, અને તેની નિશાની દાખલ ગૂજરાત ઉપર એ હક્ક થયા હતા તે એક ચેતવણી રૂપી સપાટા હતા, તે હવે ખરેખર દૂરી પડવાનો સમય આવ્યો. સોમનાથનો નાશ થયાને વચ્ચે ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં હતાં તેથી મુસલમાનની શક્તિ સિદ્ધ થઈ હતી, તથાપિ, તેનો ભોગ થઈ પડનારાઓએ, જાતુ અનુભવ મળ્યા છતાં, તેની સામે અટકાવ કરી રાખવાને કાર્ધ પણ ચેતવણી લીધી નહિ એટલું જ નહિ, પણ બ્રાતૃધાતી લડાઈએ કરીને ઉલટો તેને આવી પ્હોંચવાને રસ્તો ઉઘાડી આપ્યો. ગૂજરાત અને માળવા, દિલ્હી, સામ્બર અને કુનોજ માંહેમાંહે કબ્જા કરીને નિર્ભળ થઈ ગયાં હતાં, અને માંહે-માંહની એકબીજાના ઉપર જિત અને હાર થવાને લીધે એકબીજાના મનમાં ઝેર વસી ગયાં હતાં તેનો સ્થાયી પરિણામ માત્ર એ જ થયો કે ખરા અંતઃ-કરણનો એકસંપ થવાની વેળા કદિ આવી નહિ.

સ્થાનેશ્વર અને કુર્નાલની વચ્ચે તિરૌરી આગળ મહમદ ગોરીના પહેલા હલ્લાની સામે પૃથ્વીરાજે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ટક્કર ઝીલી, (ખ. સ. ૧૧૯૧) અને

૧ આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યું કે જેસલમેરના લાંબા ખિજરાય મ્હોટા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી જ્હેરે પરણ્યો હતો. અણહિલવાડની એ રાજકુમારીને પેટ તેને લોહ દેવ કરીને એક પુત્ર હતો તે પોતાના બાપના મરણ પછી લોહરવાની ગાદીએ બેઠો; તેને ઠાકી મૂકવાને તેનો કાકો જેસલ પ્રયત્ન કર્યો કરતો હતો, પણ પાંચસે સોલંકી રજપૂતો લોહદેવનો ટકાવ કરી રહ્યા હતા. જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, “આ સમયે, અણહિલવાડનો રાય, તાતારથી આવેલા ત્યાંના રાજાની ફોજ સાથે વારે વારે લડાઈમાં મર્યો હતો. તે ઉપરથી જેસલે પોતાની મતલબ પાર પાડવા સાડ “તાતારના રાજ સાથે મળી જઇને અણહિલવાડ ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, “કેમકે એમ કરવાથી જ માત્ર સોલંકી રજપૂતો હક્ક સામે થવાને લોહદેવને મૂકીને “જય એમ હતું. જેસલ પોતાના એક સગા સુબટ સાથે, અસંખ્ય સહિત પંચનદ “બણી ચાલી નીકળ્યો, ત્યાં ગોહરના રાજાએ ઠકાના રાજાને જિતીને પોતાનું થાણું મૂક્યું “હવું તે તેને મળ્યો; તેની સાથે તે સિન્ધની પ્રાચીન રાજાની અલોરમાં ગયો. “ત્યાં તેણે પોતાના વિચાર જણાવી દીધા અને તે રાજા સાથે નિમકડલાલ રહેવાના “સોગમ ખાઇને પોતાના બત્રીલ પાસેથી દેરા ખૂંચી લેવા સાડ ફોજ લીધી. લોહર- “વાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેનું રક્ષણ કરતાં લોહદેવ મરાયો. રહેવાશી લોકો બે દિવસ “પોતાની માલમિલકત લઈ જય ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે ગોહરની ફોજ લૂંટ કરે એવો “પરવાનો મળ્યો. પછી લોહરવા લૂંટીને કરીમખાન લૂંટ લઇને અક્કર જવા નીકળ્યો.”

દિલ્હીના રાજપ્રતિનિધિ (સુબા) આમુંડરાજની સહાયતાથી તેણે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી હાર કરી. ત્યાર પછી બે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૩), ફરીને લડાઈ થઈ તે વેળાએ દૈવે હાથબદલો કર્યો. બન્ને સેના સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મળી અને ઘણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં શત્રુની કુશળ વ્યૂહરચનાથી રજપૂતો ટકર ઝીલી શકે નહિ એવા થઈ ગયા હતા તેવામાં, સૂર્ય અસ્ત પામવા આવ્યો તે વેળાએ, બાર હજાર વીણી ફહાડેલા કવચધારી અશ્વારો સહિત મહમ્મદ ગોરિયે જાતે હલ્લો કર્યો તેથી હિન્દુની સેનાના કચ્ચરધાણ વળી ગયો. આમુંડ મરાયો, અને ચૌહાણની વિશાળ સેના “એક વાર ડગમગી એટલે મ્હોટી ઇમારતની પેઠે, એકદમ ધસી પડીને પોતાના જ ખંડરમાં સમાઈ ગઈ.” શરવીર પૃથ્વીરાજને પકડી પાડીને ત્યાં જ પૂરો કર્યો. પછી મહમ્મદ ગોરી જાતે અજમેર ગયો અને ત્યાં ઘાતકી રીતે કલ કરવાનું કામ ચલાવ્યું, ત્યાર પછી ગજનવી પાછાં જતાં રસ્તામાં દેશ હુંટતો અને નાશ કરતો ચાલ્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મલેક કુતુબુદ્દીનને પછવાડે મૂકતો ગયો, તેણે મિરતનો કિલ્લો અને ચૌગિનિપુર રાજનગર એ બે લઈ લીધાં. પછી જતે દિવસે પોતાના ઘણીના મરણ પછી ગાદી ઉપર બેસીને દિલ્હીમાં ગુલામ વંશની સ્થાપના કરી.

બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૪માં) મહમ્મદ ગોરિયે હિન્દુસ્થાનમાં પાછાં આવીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર જયચંદને હરાવીને કનોજ અને કાશી લીધાં; અને ત્યાંનાં એક હજાર દેવાલયોમાંથી મૂર્તિઓ લાગી નાંખીને નિમાજ પડવાની મસ્જિદો કરી દીધી. રાઠોડ રાજાએ, હિન્દુને પસંદ પડે એવું, પવિત્ર નદીમાં ખૂડી જઈને, મરણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અદ્ભુત કનોજ શહેર હિન્દુઓનું કહેવાતું બંધ થઈ ગયું, પણ તેમ ચાલતાં ધણાં વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં તો દુદૈવ થયેલા રાજાના પૌત્રોએ^૧ રાઠોડનો વાવટો તેના ઉપર ફરીને ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી લઈ જઈને મર દેશમાં જોધપુરના^૨ કિલ્લા ઉપર રાખ્યો. ત્યાં તેણે નિર્ભયપણે કુતુબુદ્દીનના રાજ્યનો નાશ થતો જોયો.

મુસલમાનના હક્કનો પ્રહાર ખમવાનો હવે ગૂજરાતનો વારો આવ્યો. “ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં કુતુબુદ્દીન પોતાનું લશ્કર લઈને ગૂજરાત પ્રાન્તની “રાજધાની નેહરવાલા (અણહિલવાડ) ઉપર ચઢ્યો, તેમાં લીમદેવને હરાવીને પોતાના ધણીને પ્રથમ તેણે વીતાડ્યું હતું તેનું પૂરેપૂરું વૈર લીધું. તે

૧ ક્યોજ અને સેતરામ; જુઓ પૃષ્ઠ ૭૨ ની ટીપ ૨. ઉ.

૨ જોધપુરનો કિલ્લો તો પછીથી બંધાયો છે, પણ એ વંશની હાલ રાજધાની જોધપુર હોવાથી એમ લખાયું છે.

“કેટલાક દિવસ સુધી દ્રવ્યવાન ગુજરાત દેશ હુંટવા મંડી ગયો, પણ ગજ-
“નવીથી આજ્ઞા આવ્યા પ્રમાણે તે છોડીને તેને તાબડતોબ દિલ્હી જવું પડ્યું.”

ખીજે ઠેકાણે એનો એ જ સુસલમાન ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કુતુ-
બુદ્ધીને અલુહિલપુરમાં આવીને જાવણી નાંખી એટલે ભીમદેવનો સેનાપતિ
જીવણરાય ત્યાંથી નાશી ગયો; પણ તેની પછવાડે લાગલી જ દોડ કરવાથી
ફાજ લગલગ થઈ ગઈ એટલે જીવણરાય સામો થઈને લજો તેમાં તે માર્યો
ગયો તેથી તેની ફાજ નાસેડું લીધું. આ હારના સમાચાર ભીમદેવે જાણ્યા
એટલે પોતાના રાજ્યમાંથી તે નાશી ગયો.

કુતુબુદ્ધીનની જિત થઈ, તથાપિ ગૂજરાતમાં તેનો જથ્થો કબ્જે થઈ ગયો
નહતો; અને કદાપિ ભીમદેવને હાર ખાધને નાસવું પડ્યું તો પણ તેની સત્તા
કાંઈ ઓછી થઈ ગઈ નહતી. એ વર્ષ પછી, અથવા ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં
એ જ ગ્રન્થકાર લખે છે: “નાગોરનો રાજા, નેહરવાલાનો રાજા, અને
“ખીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તે દેશ માંહેલા મેર જાતના લોકો સાથે
“એકસંપ કરીને સુસલમાનો પાસેથી અજમેર ખુંચી લેવાનો વિચાર કરે છે
“એવા સમાચાર કુતુબુદ્ધીનને મળ્યા. આ વેળાએ તેનું લશ્કર તેના પ્રાન્તમાં
“વિખરાઈ ગયું હતું તેથી દિલ્હીમાં તેની પાસે જેટલું હાજર હતું તેટલું લઈને
“જો બની શકે તો નેહરવાલાની ફાજ મળી જતાં અટકાવવાને માટે પોતે
“પિંડે ચડ્યો; પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. લડાઈમાં ઘોડા ઉપરથી તેકેટલીક
“વાર પડી ગયો, અને તેને છ ધા વાગ્યા તો પણ તે તેના સદાના ધીર-
“પણાથી લજો, પણ પછી તેના માણસો તેને પાલખીમાં ધાલીને બળાત્કાર-
“થી રણક્ષેત્રમાંથી અજમેર લઈ ગયા.”

“મેર લોકો આ જિતથી બહુ રાજી થયા, અને ગૂજરાતની ફાજ સાથે
“મળી જઈને અજમેર આગળ જઈને અડાવીને બેઠા. એ વાત ગજનવીમાં
“રાજાના જાણવામાં આવી એટલે કુતુબુદ્ધીનને છોડાવાને બળવાન ફાજ
“મોકલી. આશ્રય આવી પ્હોંચતાં સુધી તે અજમેર રાખી રહ્યો અને
“શત્રુઓએ તેને ઘેરો ધાલ્યો. કુતુબુદ્ધીનને ધા વાગ્યા હતા તે રૂઝી ગયા
“એટલે ઘેરો ધાલીને બેઠેલી ફાજ પછવાડે નેહરવાલા સુધી દોડ કરી, અને
“રસ્તે જતાં બાલી અને નાદોલના કિલ્લા લીધા. પછી તેને એવા સમાચાર
“મળ્યા કે વાલિન અને દારાબઝ, નેહરવાલાના રાજા સાથે મળી જઈને
“સિરોહી પ્રાન્તમાં આશુગઢ પાસે જાવણી કરીને ગૂજરાતમાં જવાના માર્ગ
“રોકી બેઠેલા છે. કુતુબુદ્ધીનને રસ્તાની હરકતો અને જગ્યાના ખાધ નજા,
“તો પણ તેઓના ઉપર હલ્લો કર્યો; કહે છે કે આ પ્રસંગે શત્રુનાં સુમારે

“પચાસ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ રણમાં પડ્યાં; તે વિના વીસ
 “હજારને કેદ કરી લીધાં. જિત કરી લેનારાઓના હાથમાં ભારે લૂંટ આવી.
 “પછી પોતાની ફેજને થોડોક થાક ખાવા દીધા પછી કુતુબુદ્દીને ગૂજ-
 “રાતનો રસ્તો પકડ્યો તે દેશનો તેણે નાશ કરી નાંખ્યો, તેમાં કોઈ તેના
 “સાથે થયું નહિ, ને નેહરવાલા પોતાને સ્વાધીન કરી લઈ એક સરદારને
 “બળવાન કિલ્લેદાર સહિત ત્યાં મૂક્યો. પછી અજમેર થઇને તે દિલ્હી
 “ગયો અને ગજનીના રાજાને રત્ન, સોનું અને કેટલાક ગુલામ મોકલી દીધા.”

ફૈરિસ્તાના લખ્યા પ્રમાણે ખરમાર વંશના ધારાવર્ષ અને પ્રહ્લાદનદેવ
 અણહિલવાડના ખંડિયા રાજા હતા, તેમને સ્વાધીન ચંદ્રાવતી અને આણ
 એ બંને હતાં. કુમારપાળના વારામાં યશોધવજ થઈ ગયો છે એવું આગળ
 લખવામાં આવ્યું છે તેના તેઓ કુંવર હતા. ન્હાના કુંવર પ્રહ્લાદનને વિષે
 ઉપર લખેલા લેખમાં એમ લખ્યું છે કે શ્રીગૂર્જર દેશનો રાજા જે હતુજ,
 મુસલમાન હલ્લો કરનારનો કદો શત્રુ હતો તેનો તે બલવાન રક્ષક હતો.
 આણ પર્વત ઉપર બીજો લેખ છે તેમાં પ્રહ્લાદનદેવ, તે વેળાએ યુવરાજ
 હતો એમ લખ્યું છે, કેમકે ધારાવર્ષનો પુત્ર સોમસિંહ તે વેળાએ
 જન્મ્યો ન હતો.

મહમ્મદ ગોરી સન ૧૨૦૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારથી કુતુબુદ્દીન ઈબ્રુક
 પાંચ વર્ષે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી દિલ્હીના પાદશાહ તરીકે તેણે રાજ્ય કર્યું.
 બીજા લીમદેવના રાજ્ય સંબંધી બીજું કોઈ લખવા જેવું નથી. તે ૧૨૧૫માં
 મરણ પામ્યો. તે પોતે મૂલરાજના ચાલુક્ય વંશમાંનો છેલ્લો રાજા હતો:
 કુતુબુદ્દીને અણહિલવાડમાં મુસલમાન કિલ્લેદાર મૂક્યા હતા તે કદાપિ પાછા
 ખેલાવી લીધા હશે, અથવા રહેતાં રહેતાં તેઓનો નાશ થઈ ગયો હશે,
 કેમકે તેઓ ત્યાં રહ્યા હોય એવું બીજે કોઈ ઠેકાણે લખેલું જોવામાં આવતું
 નથી; અને લીમદેવના મરણ પછી પચાસ વર્ષે દિલ્હીમાં ગ્યાસુદ્દીન યુલ-
 યુઝ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ફૈરિસ્તા લખે છે કે, ગૂજરાત અને માળવા
 પ્રાન્તો જે કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા પણ ત્યાર પછી
 તેઓએ મુસલમાનોનું હુંસરૂં કાઢાડી નાંખ્યું હતું તે રાજ્યો ઉપર ચડાઈ
 કરવાની તેના પ્રધાનોએ તેને સલાહ આપી. પણ તેના રાજ્યની ઉત્તર
 દિશાના તાતારના મોગલોની બીકને લીધે ગ્યાસુદ્દીનને તે પ્રમાણે અમલ
 કરવાને બની આવ્યું નહિ.

તેરમા સૈકડાની સમાપ્તિ થતાં સુધી અણહિલવાડ મુસલમાનોના સ્વા-
 ધીનમાં થયું ન હતું, પણ તે પછી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી જે ગૂજરાતના

ઝેડુતોને ખૂનીને નામે જણીતો થઈ પડ્યો છે તેના સાહસિક હાથ નીચે તે આવી પડ્યું.

ભાષાન્તરકર્તાની ટીપ.

બીજા ભીમદેવના ઉપર ઘણી આપત્તિયો આવી તેથી તે નબળો પડી ગયેલો જણાય છે. આ વાતને કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી ટેકા મળે છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં લખ્યું છે કે, બળવાન મંત્રિયો અને માંડલિક રાજાઓએ રહેતાં રહેતાં તે બાળરાજાનું રાજ્ય બેઠી લીધું. વળી સુકૃત સંક્રાન્તિનમાં લખ્યું છે કે:—

સતતવિતતદાનક્ષીણનિ:શેષલક્ષ્મી રિતસિતરુચિકીર્તિભીમભૂમિશુઙ્ગ: ॥

વલકવલિતભૂમીમંદહો મંદૈલેશશિરસુપચિતચિન્તા ચાંતચિન્તાંતરોઽભૂત્ ॥ ૧૦૧ ॥

નિરંતર ધણું દાન આપવાથી જેની સમગ્ર લક્ષ્મી ક્ષીણ થયેલી છે, અને અતિ શ્વેત કાંતિવાળી છે કીર્તિ જેની અને માંડલિક રાજાઓએ જેનું ભૂમિમંડળ બળે કરીને લીધું છે એવો **ભીમ ભૂમિપતિ** લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત થયેલી ચિંતાવડે ઘેરાયલા ચિત્તવાળો થયો.

સંવત ૧૨૮૦ ના પૌષ શુદ્ધ ૩ ભોમવારનું તામ્રપત્ર ડા. બચુલરની ચૌલુક્ય લેખાવલિને પૃ. ૫૮ થી ૬૮ સુધી છે તેમાં જયંતસિંહને શ્રીમદ્ગદિ-લપુરાજધાની અધિષ્ઠિત અમિનવ સિદ્ધરાજ શ્રીમગ્જયંતસિંહદેવ કરીને લખ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે **બીજા ભીમદેવ**નું રાજ્ય તે દબાવી પડ્યો હતો. પણ ત્યાર પછી સંવત ૧૨૮૩, ૧૨૮૮, ૧૨૯૫, અને ૧૨૯૬ ના લેખ **ભીમદેવ**ના છે તેથી જણાય છે કે, જયંતસિંહની પાસે રાજા તરીકેનો કબ્જો ઝાઝી વાર રહ્યો નથી.

સંવત ૧૨૯૯ ના ચત્ર શુદ્ધ ૬ સોમનો લેખ એ જ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૫ થી ૧૧૨ સુધી છે તેમાં—

શ્રી મીમદેવપાદાનુચ્યાતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરપરમમહારક્ષૌર્વૌશર્યગાંભીર્યાદિ ગુણાલંકૃતશ્રીત્રિભુવનપાલદેવ:

આ પ્રમાણે લેખ છે તેથી જણાય છે કે **બીજા ભીમદેવ** પછી ત્રિભુવનપાળદેવ રાજા થયો છે. તેમ જ એ લેખની રાજાવલિમાં જયંતસિંહ દેવનું નામ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી.

ત્રિભુવનપાળ કાણુ હતો એની ખબર પડી નથી, પણ તેણે સંવત ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (સન ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪) સુધી બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કેટલાક કહે છે. પરંતુ ડા. ભાઉ દાણએ એક પટ્ટાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે તે

પ્રમાણે ભીમદેવ ખીજ પછી ૭ દિવસ સુધી તેની પાદુકા ગાદિયે મૂકીને કારભારિયોએ રાજ્ય ચલાવ્યું ત્યાર પછી ત્રિભુવનપાલ ગાદિયે બેઠો તેણે ૨ માસ અને ૧૨ દિવસ રાજ્ય કર્યું.

આ સમયનાં લખાણોમાં મુખ્ય કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ, સુકૃત-સંકીર્તન, અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અંતર્ગત વસ્તુપાલપ્રબંધ, વસ્તુપાલ તેજપાલ-ચરિત, પ્રબંધચિન્તામણિ આદિ છે.

કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા, સોમેશ્વર, ચૌલુક્યનો વંશપરંપરાનો પુરોહિત હતો તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં ખીજ ભીમદેવનાં સમયમાં થઈ ગયેલી રાજ્યની અવસ્થાની લાગણી તેને થવાથી આ કાવ્ય તેણે રચ્યું હોય એમ સમજાય છે. સુરથના અમાત્યો, તેના શત્રુઓની સાથે મળી જવાથી તેનું રાજ્ય જતું રહ્યું, એટલે તે, અરણ્યમાં જઈને વસ્યો છે ત્યાં તેને એક મુનિનો સમાગમ થતાં, તે મુનિ તેને ભવાનીની આરાધના કરવાની સલાહ આપતાં ચંડીપાઠ અથવા સમશતીમાં જે પરાક્રમ વર્ણવેલું છે તે કહી સંભળાવે છે એટલે સુરથ તપશ્ચર્યા કરે છે તેથી ભવાની પ્રસન્ન થાય છે અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે એવો આશીર્વાદ આપે છે તેવામાં તેના જે સ્વામિભક્ત માણસો હતા તેઓ તેના કૃતઘ્ન અધિકારિયો આદિનો નાશ કરીને સુરથને જોળવા નીકળે છે, અને તે હાથ લાગતાં, તેને મ્હોટી ધામધુમથી તેની રાજધાનીમાં પાછો આણીને તેની રાજ્ય ઉપર સ્થાપના કરે છે.

સુરથ પ્રમાણે ખીજ ભીમદેવની સ્થિતિ થઈ છે. તેને તેના અમાત્યો અને મંડલિક રાજાઓએ બહુ પજવણી કરી છે. જયંતસિંહ અલુહિલવાડનો કબજો કરી બેઠો, પણ છેવટે તેને ખશેડવામાં આવ્યો, અને ભીમદેવની સત્તા પાછી ચાલતી રહી.

કુમારપાળના પ્રકરણમાં આપણા જોવામાં આવ્યું કે, તેની માશીનો પુત્ર અણોરાજ જે વાઘેલમાં મંડલિક રાજ તરીકે રહીને કુમારપાળનો રાજભક્ત થઈ રહ્યો હતો તેના પુત્ર લવણપ્રસાદ પરાક્રમી નીવડશે એવું ભવિષ્ય કથવામાં આવ્યું હતું તે લવણપ્રસાદ ભીમદેવની પાસે રાજ્યકારભારમાં સારો ભાગ લેતો હતો. ઘોળકા, ધંધુકા આદિ પ્રદેશ તેના મંડળમાં જોડાયેલા હતા અને તેના પુત્ર વીરધવળે પણ પોતાના પિતાની પડખે રહીને જે ભાગમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તે ભાગમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી દીધી હતી. ગુર્જરધરાની રાજ્યલક્ષિમયે ભીમદેવને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને વીરધવળને પોતાનો યુવરાજ સ્થાપવાની સૂચના આપેલી હતી. આ સમયમાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવળનું પૂર્ણ ચલણ થઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે તેના સમયના છેલ્લા

તાત્રપટોમાં વીરધવલના પૂર્વજના નામથી સ્થપાયેલી આનંદેશ્વર અને સલ-
ખેશ્વર દેવનાં ધર્મસ્થાનકોમાં ગામગ્રાસ અપાયો છે.

વીરધવલે ધણો દેશ હાથ કર્યો અને કચ્છમાં આવેલા ભદ્રેશ્વરના
ભીમસિંહ પ્રતિહાર સાથે, ગોધાના ધુધુલ સાથે, અને દક્ષિણના યાદવ રાજ
સિંધન સાથે તથા તે પ્રસંગે મારવાડમાંથી આવી પહેચેલા ચાર શત્રુરાજ
સાથે યુદ્ધ મચાવ્યું અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરી લીધું ત્યારે એને અણ્હિ-
લપુરના મહારાજધિરાજનું પદ ધારણ કરવાનું ફહેવામાં આવ્યું પણ ભીમ-
દેવ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દાખવીને પોતાનું રાણક-રાણીપદ એ જ પોતાને યોગ્ય છે
એમ કહીને તેણે તે વાત સ્વીકારી નહિ અને પોતાના જીવતર સુધી તે
રાણો જ રહ્યો. ભીમદેવ સ્વર્ગે ગયો અને તેની પછવાડે ત્રિભુવનપાલ સંવત
૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (ઈ. સ. ૧૨૪૧-૪૨ થી ૧૨૪૩-૪૪) ગાદિયે રહ્યો ત્યાર
પછી વીસલદેવ (વીરધવલનો પુત્ર) અણ્હિલવાડનો રાજ થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

અણ્હિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન

ખીજ ભીમદેવનું મરણ થયું ત્યાં સુધી અમે લખતા આવ્યા, એ સંધિ
અણ્હિલપુરની વાતનું વિવેચન કરવાને ઠીક પડે એવી છે. સિદ્ધરાજ અને કુમા-
રપાળના રાજ્યનો છેલ્લો પરાભવ થયો ત્યાર પછી ધણી મુદત સુધી ગૂંજરાતમાં
નિર્ધણિયો કારભાર ચાલવા લાગ્યો. મુસલમાનોની જિત થતી ચાલુ રહી;
અને મુખ્ય રાજ્યની નબળાઈને લીધે ન્હાના ન્હાના હલ્લા થવા લાગ્યા તેથી
ગડબડાટમાં વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે કાઈકાઈ વાર વનરાજના નગ-
રના દેવાલય અને જીરજો ઉપર તેની આબાદાનીનો પ્રકાશ ચક્રચકી રહ્યો હતો,
પણ હવે પછી તો તે અસ્ત પામતા સૂર્યનું પ્રકાશસ્થાન થઈ પડ્યું; હૃદય
માત્ર ધીંધીંધીં ધડકી રહ્યું પણ અવયવો તો થંડાંગાર થઈ પડ્યા—

“મરવા પડેલા પથુ ઉપર કાગડો રાહ જોઈ રહે તેમ ભાગી પડેલી
“ધામધુમની ઝુમી રહેલી પડતી દશા ઉપર મહા વિનાશ અથવા ગડબડાટ
“વાટ જોઈ રહે છે.” (એમ એક કવિના કથન પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ પડી.)

જે ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી અમે વર્ણન આપ્યું છે તે ગ્રંથકારો
વિષે પ્રારંભમાં અમે થોડુંક લખિયે છિયે,—રત્નમાળાનો કર્તા કૃષ્ણાજી જે
જાતે આજણુ હતો તેનો વૃત્તાન્ત કાંઈ જાણુવામાં આવ્યો નથી. તેણે ખીજ
ભીમદેવના મરણ પછી પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ તે વાત બન્યાને ધણી

વેળા વીતી ગઈ હોય ને ત્યાર પછી તેણે લખ્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેણે પોતાની ખેલાં થઈ ગયેલા અંથકારોના પુસ્તકોનો આધાર લઈને લખ્યું છે તે નીચેના છપ્પ ઉપરથી જણાય છે.

છપ્પ—“ડ્યૌં દધિમંથન કરત, હરત ઘૂત તક તજીકે;

ફહ પીઠી રસ ગ્રહી નહિ લહ શેષ સજીકે;

રજતેં કંચન લેત, દેત રજ દૂર હી ઢારી;

કૂકસતેં કન બહેં, તીલતેં તૈલ નિકારી;

સન ગ્રંથ પંથ અવલોકિકેં, સાર યુક્તિ સચી;

અસ ગ્રંથ એહિ અમિધાનહી, રત્નમાલિકા શુભ રચી”

દ્વયાશ્રયનો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્યે કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાળના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ. સ. ૧૧૭૪ ની ખેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રહ્લાદનપટ્ટણુ(સોવશા પાલણપુર)માં લેશાજયતિલકગણી કરીને જૈન સાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનું સાંધણુ ચલાવીને ઈ. સ. ૧૨૫૬ અથવા સંવત ૧૩૧૨ ની દિવાળીને દાહાડે પૂરો કર્યો. ત્યાર પછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિલક કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રી દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રી વર્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવલિમાંનો નવમો લેશાજય પુરૂષ હતો એવું પોતે માને છે. દ્વયાશ્રયમાં સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની રચના વિષેની સમજણ આપી છે તથા સિદ્ધરાજના વંશનું વર્ણન કરેલું છે. એવા દ્વી (બે) હેતુ ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ દ્વયાશ્રય પાડ્યું છે. આવા દુષ્પટ વિષયની રચના તેણે શ્લોકબંધ, ક્રમ પ્રમાણે રચી છે, તો પણ વિષયને અનુસરીને અર્થ લગાવી લેવાનો છે.

પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ નામનો ગ્રંથ દ્વયાશ્રય પછી જરા મોટો થયો છે. તે વર્ધમાનપુર, જે હવણાં વઢવાણ કહેવાય છે ત્યાં ઈ. સ. ૧૩૦૫ અથવા સંવત ૧૩૬૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે તેનો કર્તા ત્યાંનો મેરૂંગ કરીને જૈન ધર્મનો આચાર્ય હતો તે છે. શ્રી ગુણચંદ આચાર્યે આ ગ્રંથ જેવો, અને એવા જ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. અથવા એમ નહિ તો કદાપિ એ જ ગ્રંથનો તેણે પ્રારંભ કર્યો હશે એવું મેરૂંગ પોતે લખે છે. ગ્રંથકર્તા પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “પૂર્વની વાતો સાં-
“બળીને પંડિતોનાં મન તૃપ્તિ પામ્યાં નથી, એટલા માટે, હું મારા પ્રબન્ધ-
“ચિન્તામણિ ગ્રંથમાં હવણાંના મહારાજાઓની વાતોનું વર્ણન મારી અલ્પ
“મતિ છતાં શ્રમ લઈને કરું છું.”

આ બન્ને ગ્રંથોનો મુખ્ય આધાર અમે લીધો છે, પરંતુ તેમાં લખેલી વાત ખુલાસાથી સમજાવવાને અને તેનો સંબંધ બતાવવાને, જૂના લેખો, તાત્રપટો, મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખેલું વર્ણન, ચંદ આરોટનો રાસ, તથા ભાટચારણોની મ્હોડાની વાતો અને દંતકથાઓ પણ દાખલ કરી છે.

વઢવાણ અને પાલણપુરના જૈન સાધુઓના ગ્રંથોની રચનાની દબ્બ જેવી મળતી આવવી જોઇએ તેવી મળતી આવે છે. ધર્મપ્રકરણ કરતાં રાજ-પ્રકરણને તેઓ ઉતરતી પંક્તિનું ગણે એમાં નવાઈ નથી; પણ એ બન્ને વિષયમાં સંબંધપૂર્વક લખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ માત્ર વાતો લખીને સંતોષ પામ્યા છે. તેઓએ લખેલું સંક્ષિપ્ત વર્ણન બહુ ઓડીકું છે, તથાપિ અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઇએ કે તે અસત્ય નથી; કેમકે ઘણું કરીને જેટલા દાખલાનો મુકાબલો કરવાને બની આવ્યું છે તે દરેકમાં તેઓનું લખાણ અને સૂચન બીજા ગ્રંથોના પ્રમાણથી ખરું ઠીકું છે અને તેનો ખુલાસો થઈ ગયેલો છે, તેમ જ વળી, જેમ વધારે શોધ થતો જશે તેમ આથી પણ વધારે મળતાપણું સિદ્ધ થતું જશે, એવી કલ્પના કરવી અશકિત નથી. દ્વયાશ્રયમાં હૈમચન્દ્રનો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને લેશ્વજ્ય અને લક્ષ્મીતિલકના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાંનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં એ રાજ્ય વિષે તે જ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે. પણ આવો પત્તો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તે જ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરિયે તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી. એ વર્ણન વડે, બીજાં સાહિત્યોનો ખુલાસો થાય છે અને સંબંધ બેસે છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર તો તેઓનો પત્તો બેસારવાનાં સાધન થઈ પડે છે; અને અગર જો તેમાં આવેલી વાતો બીજા કેટલીક વાતો સાથે જેટલી મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તો પણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે ચાલતા વિચાર અને મનોભાવનું વલણ, રાજકાર-ભાર, અને રીતભાત એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડે છે, એની ના કહેવાય એમ નથી. તેમ જ અમને લાગે છે કે, મુસલમાનોની જિત થતાં પહેલાંના સંક-ડામાં મધ્યકાલીન હિન્દુસ્થાન વિષે કેટલું જુજ જાણવામાં આવેલું છે, અને તે સમયનું જે કાંઈ રહેલું હોય તે હવણાંના હિન્દુ લોકો વિષે ખરી માહિ-તગારી મેળવવાને કેટલું બહુ ઉપયોગનું છે તે વિષેનો વિચાર જે કરશે તેની નજરમાં એ વર્ણનનું ખરું મૂલ્ય છે તે કરતાં ઓછું કરી નાંખવામાં આવશે નહિ.

ચંદ આરોટનો રાસ જેવો લલકરાર વર્ણન ભરેલો અને રમુજ પમાડે એવો છે તે જ પ્રમાણે તે વિષે કાંઈક વિશેષ વિચારથી અભિપ્રાય આપવાની અગત્ય છે. ભાટ અને ચારણો રાસ લખનારા થઈ ગયા તેમાં ચંદ આરોટ કીર્તિમાં પ્રથમ ગણાય છે, અને એના રાસમાં ખામિયો છે તે પ્રમાણે ખુબિયો પણ છે. એને વિચારશીલ વર્ણનકર્તા ગણી શકાય નહિ, પણ એ ચૌહાણનો દસોદી હતો તેથી કસુંબાની કેદથી ઉશ્કરાયેલો ના ગણિયે તો પણ ઓછામાં ઓછો અને પોતાના પક્ષના મમતથી ઉશ્કરાયેલો અને યુદ્ધની કેદથી કેરી થયેલો ગણવો જોઈએ. એનો રાસ એવો અશુદ્ધ છે કે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે સમજઈ શકાતો નથી, અને જ્યાં ભાવાર્થ સમજાય એવો છે ત્યાં પણ ચંદનું મૂળ લખેલું કેવું હશે તે, પછવાડેથી થઈ ગયેલા બહુ ફેરફાર આગળ ઓળખી ફહાડવું ઘણું કઠિન છે—તે એટલું બધું કે આખા પુસ્તકના ખરાપણા વિષે ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણું કરીને સંશય ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું કે ચંદના લખવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના હાથથી ખીજો લીમદેવ માત્રો ગયો છે, પણ ખરૂં જોતાં પૃથ્વીરાજ મરણ પામ્યો ત્યાર પછી પણ તે કેટલાંક વર્ષ સુધી જીવતો હતો. તેમ જ ખીજો ઠેકાણે ગૂજરાત માંહેલી જાતિયોનાં કુડું-ખોનાં નામ જે બનાવવાના સંબંધમાં લખેલાં છે તે બનાવો, ખીજ બધા લખનારાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ચંદે લખેલી જાતિયોના સ્થાપનારા જીવતા હતા તેની ખેલાં સેંકડા ઉપર બની ગયેલા છે. ચંદ આરોટના રાસના ખરાપણુ વિષે શંકા આણ્યા વિના કદાપિ લીમના મરણુ વિષેના ફેરફારવાળા લખાણુના ખુલાસો થઈ શકે છે, તે એવી ધારણા કરવાથી કે ચંદે પોતાના રાજની કીર્તિ વધવાની આતુરતાથી એવું લખ્યું હશે; તેમ જ ખીજ પ્રકારની જે ફેરફારી છે તે માંહેલી કેટલીકને સાચી કરાવવાને એમ કહી શકાય છે કે જે વેળાને અનુસરીને ચંદે લખે છે તે વેળાએ, તેણે લખેલી જાતિયો હયાતીમાં નહિ હોય પરંતુ તેના સમયમાં હશે; તથાપિ, પીરમના ગોહિલનાં પરાક્રમનાં ગીત ચંદ આરોટ ગાય છે અને એ આરોટના વારાના સમય પછી, લગભગ એક સેંકડા સુધી ગોહિલે પીરમનો કબજો લીધેલો જોવામાં આવતો નથી, ત્યારે આવા દાખલા સંબંધી શો ખુલાસો કરવો? અમને લાગે છે કે આખો રાસ જે ચંદ આરોટના નામથી ઓળખાય છે તે બધાય તેનો લખેલો નહિ હોય, એવું માન્ય કરવા વિના સિદ્ધિ નથી; અને જ્યારે આવી વાત ઉઘાડી પડે છે ત્યારે ખરૂં કિયું અને ઉમેરો કિયો અથવા ઉમેરો થયો તે કેઈ વેળાએ થયો એ જૂદું પાડવું બહુ કઠિણ થઈ પડે છે.

ઉપર લખેલા ચિતાર આપનારાઓના હાથથી અણ્હિલવાડનો ચિતાર જે આપણને મળે છે, તેમાંનો મુખ્ય ચિતાર રાજ વિષેનો છે. તેની આથે પ્રવેતામ્પરધારી જૈન સાધુઓ અથવા બ્રાહ્મણો આવી રહ્યા છે; સાકશન ફરશી વડે રક્ષાયલા અને અનૌરસ ઉલિયમના નાઇટ જેવા, ચોપણા પહેરેલા રજપૂત જાતિના યોદ્ધાઓ વિંટળાઈ વળેલા છે, અથવા યુદ્ધમાં તેમના સરખા જ શૂરા, અને સલાહ આપવામાં વિશેષ ડાહ્યા, વ્યવહારમાં સરલ પણ ક્ષત્રીના સરખું એટલું બધું જુસ્સા ભરેલું લોહી જેઓની રંગોમાંથી ફરતું નહિ એવા વાણિયા મંત્રીશ્વરો આવી રહ્યા છે. વળી શરવીર મંડળની એક બાજુએ અર્ધાપર્ધા પોતાની મેળે શરવીર એવા બંદીજનો અને ગાંધર્વો ઉભા રહ્યા છે, અને તેથી જરા છેટે, ખોલવામાં જ માત્ર જુસ્સાથી ભરેલા, એવા સલાહસંપવાળા ખેડુતો પૃથ્વીની ઉપજની ભેટ સહિત ટોળે વળી રહ્યા છે; તેમની પછવાડે, જેઓના જોરજુલમને લીધે વિશ્વાસ કરેલો, તો પણ જેઓની ધાસ્તી પેટમાં પડતી, અને જેમના વિના ચાલે નહિ એવા તેઓના રક્ષક, અને તેના તે જ તેમને લૂટનારા, રંગે કાળા મેશ જેવા, અને ડુંગર તથા કેાતરના મૂળ રહેવાશી એવા કામઠિયોવાળાની હાર આવી રહી છે.

રાજના પિંડનો ચિતાર દબદબા ભરેલો છે; લાલ ચટક જેવું રાજ-છત્ર તેના ઉપર ધારણ થઈ રહ્યું છે; તેના મસ્તકની પછવાડે મૂર્તિમાન સૂર્ય સોનામાં ચક્રચક્રી રહ્યો છે; તેના કંઠે વિલાસમય મોતિયોના શોભી રહ્યો છે; અને તેના બાજુબંધ ચળકતા હીરાના આવી રહ્યા છે; આવું છતાં પણ તેના આકાર નિષ્પરૂષ જેવો દેખાતો નથી, તેના પિંડદાર ભુજને ભાલો અને તરવાર એ બન્ને સારાં શોભતાં આવે છે; તેની આંખ યુદ્ધના અંગારાથી લાલ ચટક બની રહી છે; મહેલનાં ચોધડિયાંને સહવાસ તેને જેવો પડી રહેલો છે તે પ્રમાણે યુદ્ધનાદ તેને થઈ રહેલો છે; તે રાણીબચ્ચો, ક્ષત્રીનો પુત્ર, અભિષેક થયેલો રાજ, અને ઢાલવાળો માણસ છે.

સુંદરીનો ચિતાર જેવાને બીજા પડદા ઉપર નજર કરિયે તો તે સ્વ-ચંદ્રમંડપમાં પોતાના મનમાનતા શૂરા પુરૂષને પસંદ કરતી, કામની સાથે રતિ શોભે તેમ, તેની સાથે શોભતી, આપણા જેવામાં આવે છે. પછીથી જોઈયે તો તે માનવંતી માતા થયેલી, અને પોતાના યુવાન પુત્રનું રાજ ચલાવતી, અથવા તેની પાકી વયની વેળાએ રાજકાજમાં તેને સલાહ આપતી, અને ધર્મનાં અને દયાનાં કામની પાસે કરાવતી જણાય છે; અથવા ફરીને પાછી જોઈયે તો શી દુઃખની વાત! તેનો દેખાવ કેવળ જૂદો જ બની ગયેલો દેખાય છે. ખુદાવરાપણા વિલક્ષણ રીતે ઘેંધાયેલી આંખ થયેલી અને

પોતાના ખોળામાં પોતાના ધણીના મડદાનું માથું મૂકેલું જોવામાં આવે છે, તે સાથે વળી, રણસિંગાનો કઠોર અવાજ તથા બહેમ ભરેલી ઘેલછાની એ કરતાં પણ વધારે કઠોર ચીસો કાનને ખેદ પમાડે છે; તેમ જ ચિંતાનો ભડકા બુસ્સાથી સળગતો ચાલે છે અને કાળો મેશ જેવો ધુમાડો ઉપર છવાતો દેખાય છે તેથી જાણે આવો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ આકાશની નજરે પડવાથી સંતાડી રાખવાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે.

હિન્દુઓનાં વર્ણનમાં, જમીનના વહિવટ વિષેનો વિષય, મુખ્યત્વે કરીને જાણવા જેવો છે. જે પુસ્તકોના આધારથી અમે લખિયે છિયે તેઓના ખનાવનારાના ધારવામાં ખેશક એમ આવેલું કે એ વાત તો આખા જગતને જાણીતી છે; તેથી તેઓનું નિરાણું વર્ણન કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. અહિં-તહિંથી અનાયાસે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ઉપજમાં રાજનો ભાગ હતો; કાંઈ વેળાએ તો રાજ પોતાના મંત્રિયોની મારફત ઉધરાવી લેતો હતો અને કાંઈ વેળાએ ગામના અધિપતિયો, ખેડુતો પાસેથી દાણાનો ભાગ ઉધરાવી લેતા તેની પાસેથી રાજ પોતાનો ભાગ લેતો. દેશમાં “ગ્રામ” અથવા ગામ વસેલાં હતાં અને ત્યાંના રહેવાશી કૌટુંબિક (કણુખી), અથવા ખેડુત (કાર્ષક) રહેવાતા; ગામના મુખી, પટકીલ અથવા પટેલ હતા. ખેડુતો જેવા હવણાં પોતાના કામમાં રોકાયેલા રહે છે તેવા ત્યારે પણ રહેતા હતા. પાક ઉગવા માંડે એટલે કાંટા અથવા થોરિયાની વાડો પોતાનાં ખેતરોને કરતા. અને ત્યાર પછી તે વધારે વધવા માંડે એટલે પંખિયોને ટોહોવા મંડી જતા. ખેડુઓની ખાચડિયો, આજની પેઠે, ખેતર માંહેના ડાંગરના પાકનું રખેવાણું કરતી, પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેતી. વર્ષાદ વરસતો નહિ તો રાજનો ભાગ આપવામાં વાંધો ઉઠતો અને તે લેવાને ખેડુતોને કેદમાં નાંખ્યા વિના સિદ્ધિ રહેતી નહિ. તોય પણ તેઓ હઠીલાઈ પકડી રહેતા અને લાચાર છોકરાંની પેઠે ધોરણ પકડીને પોતાના ઉપર રાજની દયા ઉપજાવતા. આથી કરીને અને બાબુવાળાઓને રડાકૂટારા થતા અને છેવટે પંચાત કરાવીને છૂટકો કરવામાં આવતો તે હાલમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે ત્યાં જે વહિવટ ચાલે છે તેને બરાબર મળતું આવે છે.

દેવસ્થાન અને ધર્મગુરુઓને મુખ્યત્વે કરીને રાજના તરફથી લોંચ આપવામાં આવતી. એ વિષેના ધણા દાખલા નોંધી રાખવામાં આવેલા છે; જેમકે આહલોને સિદ્ધપુર અને સિહોર આપવામાં આવ્યાં હતાં; અથવા જોનેને ચાલી ગામ આપવામાં આવ્યું હતું— વી રીતનું મળેલું દાન, “ગ્રાસ” રહેવાતો હતો અને તે સમયે એ શબ્દ “ધર્મદા” ને ટેકાણે વાપરવામાં આવતો.

ન્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં ત્રિપુરુષપ્રાસાદ નામનું મહાદેવનું દેવલ બાંધ્યું હતું ત્યારે તે જેના સ્વાધીનમાં કશું હતું તેને “પ્રાસ” બાંધી આપ્યો હતો; અને કુમારપાળના રાજ્યમાં ઉદ્ધમનના પુત્ર વાગ્બટ્ટે પાલીતાણાની પાસે વાહડપુર આગળ જૈન ચૈત્ય બંધાવીને તેનું નામ, રાજાના પિતાને નામે, ત્રિભુવનપાલ વિહાર કરીને રાખ્યું હતું તે ચૈત્યના માણસોને ખાવાને માટે ભોંય આપી હતી તે પણ “પ્રાસ” કહેવાતો હતો. ભોજ રાજાના દરબારમાં માથ કવિ થઈ ગયો તે એક આદાલતની દરિદ્રતા વિષે લખતાં કહે છે કે “પ્રાસ આપવાનું વિસરી જવાથી ગૃહસ્થો સૂર્ય અસ્ત પામે છે.” આ કાર્ય “પ્રાસન” કહેવાય છે.

રાજકુટુંબના ભાયાતો! પણ ભોંય આપવામાં આવતી. જેમકે, દેવલી અને વાધેલ. કુમારપાળ વિષે પણ એવું કહ્યું છે કે, “તે વેળાએ દાતારોનો અધિરાય—સોલંકી રાજાએ આલિંગ નામના કુમારને સાતસેં ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તેને પોતાના કુળને લીધે શરમ આવી તેથી તેના કુળના, આજે પણ “સગરા” એવું નામ રાખી રહ્યા છે. આવું છતાં પણ આ તુષ્ટિદાન વિષે કાંઈ પતો હાથ લાગતો નથી. એક વાધેલના દૃષ્ટાંત વિના યુદ્ધમાં સેવા બળવ્યા વિષેનું વંશપરંપરાનું તુષ્ટિદાન કાંઈને આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એક બળવવા જેવું છે. ધણાખરા ગૂજરાતના કિલ્લાઓમાં પટાવતોના બણીથી અંતરાય નહીં, વિના રાજા બણીનાં થાણાં ચૂકવામાં આવતાં; અને સર્વ રજપૂત જાતિઓવાળા, જેઓ માંહેલા મુખ્ય પુરોષ પછવાડેથી મોટા જમિનદાર અને ન્હાનકડા રાજા થઈ પડેલા છે તેઓમાંથી કાંઈને પણ અણહિલવાડના રાજાએ જમીનની બક્ષીસ કરી હોય એવું તેમના પોતાના જ વર્ણન કરનારાઓના લેખમાંથી પણ નીકળતું નથી. પણ માત્ર એક ઝાલા રજપૂતોને આ વાત લાગુ નથી. તેઓને ગૂજરાતના છેલ્લા રાજા બીજા કર્ણ પાસેથી જમીન મળી હતી એવો દાવો તેઓ કરે છે. મુકુટધારી રાજાઓ મૂળરાજના દરબારમાં હતા એવું આપણા જોવામાં આવ્યું; અને મંડળેશ્વર અથવા પ્રાસના અધિપતિઓ વિષે પણ બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. કુમારપાળના બનેલી કુહાનદેવને એવું પદ

૧ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ સોલંકી મળ્યાં હતાં, બીજા કર્ણ પાસેથી નહિ. આ રાજાની સેનામાં ઝાલા હતા. એમ ધણે પ્રસ કર્ણનો સમય ઇ. સ. ૧૨૬૬-૧૩૦૪ છે. રાસે એટલે તે ખેલાં ઝાલા હોવા બેધયે. ૨. ઉ

૧૨-૧૦૬૪) પાસેથી ગામ ૧૮૦૦ સપારે પૂરાવો એ છે કે, પૃથ્વી-વર્ણુ જોવામાં આવે છે. બીજા ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં લખાયેલો

આપેલું છે. અને જ્યારે ઉદયન મંત્રી સૌરાષ્ટ્રના સાગિસર ઉપર ચઢ્યો છે ત્યારે વઢવાણ આવીને તે “મંડળેશ્વરો” એકઠા કરે છે એવું લખેલું છે. આ પુરૂષો પ્રાન્તના અધિપતિ હતા એમ જણાય છે; આ વિના ખીજા મંડલિક રાજાઓ વિષે લખવામાં આવેલું છે, તેઓના દેશ અગર જો અણહિલવાડના રાજાના સ્વાધીનમાં હતા તો પણ ગૂજરાતના પેટામાં તેઓની ગણના કરવામાં આવી નથી. આથી અને ગિરનારના અધિપતિયો, કૈાકણનો રાજા મલ્લિકાર્જુન, અને ખીજાઓની ગણના આ વર્ગમાં થાય છે.

સામંત અથવા લડાઈના સરદારોને ધણું કરીને ખજાનામાંથી પગાર મળતો, અને પછવાડેથી દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ થયા તેઓની રીત પ્રમાણે જેટલા માણસો ઉપર તેઓ સરદારી બજાવતા તે પ્રમાણે તેઓની પદવી ગણવામાં આવતી. સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને “સો અશ્વારનું સામંતપદ” આપ્યું હતું; અને જ્યારે કુમારપાળ, આજ રાજા ઉપર ચઢ્યો ત્યારે, એવું લખેલું છે કે, “તેની સેનામાં વીસ અને ત્રીસ માણસના ઉપરિયો મહાભદ્ર, “અને એક હજાર માણસના ઉપરિયો ભટ્ટરાજ હતા.” એથી મોટા અધિપતિયો “છત્રપતિ” અને “ડંકાપતિ” કહેવાતા; એટલે તેઓને છત્ર અને ડંકા જે રાજચિહ્ન કહેવાય છે તેનો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી. સ્વતંત્રપણે અધિપતિપણું ધારણ કરનારા અને ઉંચી પદવીવાળા સરદારોમાંથી ધણા, જ્ઞાતિયે વાણિયા હતા એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે; જેવી કે વનરાજનો સોખતી જામ્ય; અને તેનો વંશજ સંજ્ઞન; જયસિંહનો ભૂત્ય મુન્નલ; ઉદયન અને તેના પુત્ર; અને ખીજા. જેઓ કોઈ પ્રસંગે ચાકરી કરવાને આવતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ધણું કરીને સહકારી ગણાતા એવા-કલ્યાણના રાજાઓ, અને રાડોડ સિયોજી^૧ એ હતા. રજપૂત અને પાળા, એવાં બે નામ જૂદાં લખવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે રજપૂત એ અશ્વારને ઠેકાણે હશે.

રાજાની મુખ્ય મતલબ એવી જણાય છે કે પારકી ચડાઈથી અને દેશ માંહેલા બખેડાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; આસપાસનાં સંસ્થાનાને પોતાનાં ખંડિયાં કરી દઈને પોતાના રાજ્યને વિસ્તાર કરવો; અને દાખલો લેવાનેગ વિક્રમાદિત્ય રાજાએ “આસપાસ” દેશમાં યોગરદમ ફરીવળીને રાજમંડળને “તાબેર કરી દીધું.” તેની રીત પ્રમાણે વર્તણૂંક ચલાવવી. યુદ્ધને માટે

૧ મૂળરાજ અને આદિ સિયોજી હતો એમ આગળ છે. પરંતુ તે વેળાએ સિયોજી

૨ અબંધચિન્તામ

લડાઈમાં કચ્છના લાખા કુલાણીને મારનાર હતા તેથી આ ઠેકાણે એને સહકારી ગણ્યો હતો પણ ૬૦ સં ૧૨૧૨ માં થયો છે.

ચડાધ્યેા કરવામાં આવતી તેનું નામ “વિજયયાત્રા” કરીને ફરેવાનું. કાંઈ કાંઈ સમયે તો વિશેષ અગત્યનાં કારણોને લીધે લડાધ્યેા થયેલી છે; જેવી કે આહરિપુના ઉપર ધર્મને માટે ચડાઈ કરવાની સલાહ રાજાને આપવામાં આવી હતી; તેમ જ યશોવર્માએ સિદ્ધરાજને કોષે બરાવાનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે તેના ઉપર તેના કાપ થયો; તો પણ શત્રુવટ થવાની મતલબ તો તેની તે જ જણાય છે; અને શત્રુ પોતાના મ્હોમાં લીધું તથા છંદાલે છે અને ખંડણી આપવાનું માન્ય કરે છે એટલે જિતનાર તમ થાય છે અને શત્રુનો દેશ સદા કબજે કરી લેવાને તકાસતો નથી. એક દેશ ઉપર એક વાર ચડાઈ કરવામાં આવી હોય ને તેના ઉપર પછીથી ચડાધ્યેા કરવામાં આવતી તે કાંઈક મુલકગીરીની જાતની હતી. જિત એટલે એ જ કે ભોંયની વાર્ષિક ઉપજમાંથી ભાગ લેવાનો દાવો બેસારવો. આવો દાવો ફરી ફરીને ઉભો થયેલો રહ્યા વિના રહે નહિ, અને જે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના ખેડુતો પાસેથી એવી જાતનો કર તેમને કેદમાં નાંખીને લેવામાં આવે તે જ પ્રમાણે પારકા દેશના રાજાના પ્રાન્ત ઉપર હુમલા કરીને તેની પાસે કબુલ કરાવવાની અગત્ય પડે. આ પ્રમાણે જયશિખરીના ઉપર જૂવડ રાજાના હુમલા થયેલા છે, તે તે વેળાથી થતું આવેલું જણાય છે; અથવા જ્યારથી કલ્યાણના રાજાને પોતાના કર તે કામને સાર કરાવેલા અધિકારિયો પાસેથી ઉધરાવી લેવાને સવળ પડે એટલા માટે ગૂજરાત દેશના યુવાન રાજા વનરાજને તેનો “સેલબ્રત” કરાવ્યો હતો ત્યારથી એમ થયેલું દેખાય છે. ગૂજરાત એક ખંડિયા પ્રાન્ત તરીકે ગાદાવરીની દક્ષિણના રાજાઓને સ્વાધીન હતો એવી જે દંતકથા ચાલતી હતી તે આવડા વંશની હેવાતી સુધી ચાલતી હતી, અને છેક સોલંકી વંશના મ્હોલા રાજાની વેળાએ તિલિપ દેશના રાજાના સેનાપતિ આર્યે ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહી હતી. તેમ જ પછીથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર કેકણ, માળવા, ઝાલેર, અને ખીજ દેશો ઉપર વનરાજના કમાનુયાયી ધણાક હુમલા કરીને ફરી લાવ્યા છે પણ સદા તેઓનો કબજો કરી લીધેલો નથી. કદાપિ મૂળરાજે આહરિપુને જિતી લીધો અને લાખાને કલ કર્યો તથાપિ જાડેજ અને ચાદવ વંશની સમાપ્તિ તેથી થઈ નથી; કદાપિ જયસિંહે યશોવર્માને જિતી લીધો અને ૧૨ લાઈ લીધું, તોય પણ ત્યાર પછી ધણાં વર્ષ નહિ થયાં એટલામાં માળવા અર્જુનદેવે ગૂજરાત ઉચ્છિન્ન કર્યો છે; અને કદાપિ સપાદલક્ષના દેશ અણહિલવાડના વાવટા જયવંત-પણે ફરકવા લાગ્યા તથાપિ અજમેરના વનરાજના વંશ સાથે કદી શત્રુતા રાખી રહ્યા તે છેક મુસલમાન તારની આગળ ચોઢાણ અને સોલંકિયો પશ્ચા ત્યાં સુધી ચાલુ ર

અણહિલવાડના રાજાઓએ પોતાની પદોશના વધારે શક્તિવાન રાજાઓની દરબારમાં “સાંધિવિગ્રહિક” એટલે સલાહ અને લડાઈ કરાવનારા (એલચી) મૂકેલા હતા, તેઓનું કામ ભાંના રાજકાજની બાતમિયો આપવા વિષેનું હતું,—આવી જાતનું કામ સ્થાનિક પુરોહો (દેશના રહેવાશી) અથવા હેરક રાખી સાધી લેવામાં આવતું અને તેઓ કાના માણસો છે તે કાંઈને જાણ પડવા દેતા નહિ.

અણહિલવાડના રાજાઓ જેમ ભોંયની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાંથી જતા માલ ઉપર દાણ લેતા; તેમ જ યાત્રાળુ લોકો પાસેથી કર ઉઠાવતા. સમુદ્રગમન અને વ્યાપારના કામકાજ સંબંધી થોડુંક જ લખવામાં આવેલું છે. તોય પણ બહાણુ, બહાણુવટી અને ચાંચવાનાં નામ આવે છે; અને વ્યાપારી,—વ્યવહારી બહુ ધનવાન હતા એમ લખેલું જણાય છે, કેમકે જે વ્યાપારિયે ધન એકઠું કર્યું હોય તેને ધનવાનપદ આપવાને માટે તેના ઘર ઉપર “કરોડપતિનો વાવટો”^૧ ચડાવવાની છૂટ આપેલી હતી. ચોગરાજની વેળામાં પરદેશી રાજાનાં બહાણુ, ઘોડા, હાથી અને બીજા સામાન ભરેલાં સોમનાથપટ્ટનના બંદરમાં આવી ચડ્યાં હતાં. સિદ્ધરાજના સમયમાં બહાણુવટીયો અથવા સાંયાત્રિક, ચાંચવાઓની બીકથી પોતાની માલમતા કાચળામાં સંતાડીને દેશમાં મજૂર લાવતા હતા. અણહિલવાડના રાજાઓના સ્વાધીનમાં ઉત્તર કોંકણમાંની તેમ જ ગૂજરાત અને તેના દ્વીપકલ્પ ભાગ માંહેલી સમુદ્રકિનારાની જગાઓ હતી. તેઓનાં સ્તંભતીર્થ અને ભૃગુપુર એ બે બંદર ખંભાત અને ભરૂચના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; સૂર્યપુર તે સુરત હશે, અને ગંબાડા (ખંડહત) તે સો વશા ગણદેવી^૨ હશે. તેમ જ એટ દ્વારકા દેવપદ્મન, મહુવા, ગોપનાથ અને બીજા જગાઓથી સૌરાષ્ટ્રને કિનારો ભરાઈ રહેલો છે.

જૈન અને બ્રાહ્મણોના પ્રસરેલા બે ધર્મ, એક બીજાની સામે થતા અને બ્યારે જેનો વારો આવે ત્યારે એક બીજાના ઉપર ઉપરીપણું મેળવતા આવેલા છે. જૈન ધર્મ ખેલા રાજાના વારામાં પ્રબલ થઈ પડ્યો હતો.

૧ એક લાખથી માંડીને તે નવ્વાણું લાખ સુધી જેના ઘરમાં રૂપિયા હોય તે જટલા લાખ હોય તેટલા દીવા કરે એવો કિંદા હતો. સિદ્ધરાજે એક જણના ઘરમાં ૯૬ દીવા બળતા બેઈ પૂજપરજ કરી તેના ૧૬ લાખની આશામી છે એમ રહેવામાં આવ્યું એટલે તેને ઘણા દીવા કરવાની કસોટી કરાડવા પોતાનો કોશમાંથી ચાર લાખ રૂપિયા મોકલી કરોડપતિ કર્યો એટલે ૧૩૨ એક વાવટો ચડાવેલો પડ્યો.

૨ ગંડાબા (ખંડહત) નહિ પણ કુચના વાગડ પરગણાનો કંથકોટ નામે કિલ્લો છે તે. ૨.

તે વિશેષે કરીને તો રાજ બાળરાજને એનું રક્ષણ મળ્યું હતું અને રાણી જે તેની મા હતી તે તે ધર્મમાં હતી તેની સત્તાથી કદાપિ તેમ થયું હશે. તો પણ વનરાજ અને તેના કુમારપાણે શિવધર્મ માનતા હતા, પણ પછીથી અરિહંત મતનું શ્રવણ સિદ્ધરાજે કર્યું અને કુમારપાણે તેના સ્વીકાર કર્યો, તે સમયથી તેમાં ફેરફાર થયો. આ વેળાથી તે અમે લખતા લખતા જે સમય સુધી આવ્યા છિયે ત્યાં સુધી, વચ્ચે અજ્ઞપાળના ટુંકી મુદતના રાજ્યને બાતલ કરતાં, જૈન ધર્મની ચડતી ચાલી છે અને રાજ્યો તે ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા છે. તેઓના અતિ ઉગ્ર વિવાદ ધણા દબાવી અને નિયમથી ચાલેલા છે, અને રાજ હિન્દુ હોવાને લીધે આવી ધર્મસભાના અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજેલા છે; જેમ આપણા જોવામાં આવ્યું કે સિદ્ધરાજે શૈવી અથવા ઉદાર મતના હોવાથી અને ધર્મના ખરાખોટાને ન્યાયાધીશ થઈને બેઠા હતા.

યાત્રા કરવાનાં ઠેકાણાંમાં ધણાં પ્રસિદ્ધ તો સોમનાથ અને દ્વારકામાં શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય ગણાયાં છે.^૧ આરાસુરમાં અંબાજી અને આંપાનેરમાં કાલિકાજીનાં દેવાલય હૈયાતીમાં હતાં, અને તે જ દેવીનું હિંગલાજને નામે નળબાવલી આગળ પ્રસિદ્ધ દેડું છે; પણ માતાનાં દેરાં હવણાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે તે સંબંધી કાંઈ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. જૈનનાં શત્રુંજય અને ગિરનારનાં તીર્થ વિષે તો લખવામાં આવેલું છે. કચ્છના રણની સરહદ ઉપર શંખેશ્વરનું ધામ છે તે તે જ સમયનું છે, અને જેને મેરુતંત્ર આચાર્ય શંખપુર કરીને લખે છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર તેની વેળાએ થયેલો છે. તે વિના જૈનનાં તીર્થ ખંભાત, કાવી, મહીને સામે કિનારે, અને હાઢરને કિનારે ગંધારમાં છે. આણુ પર્વત ઉપર પહેલા લીમદેવના વારામાં જૈન દેરાસર બંધાયું. અને કુમારપાણે તાર્જિજના ડુંગર ઉપર શ્રી અન્જિતનાથની સ્થાપના કરી.

કુમારિકા સરસ્વતીના ચક્રચક્રિત પણ ન્હાના વહનથી તે પૂજ્ય નર્મદાના મહા બારે પ્રવાહ સુધી પવિત્ર નદીયો ધણી છે. તાપી, મહી, સાબરમતી અને બીજી કેટલીક એથી ઓછી પ્રસિદ્ધ નદીયો પવિત્ર સ્થાનથી વ્યાપી રહી છે અને ત્યાંના માહાત્મ્યથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગૃહકાર્ય સંબંધી અહિંતહિંથી થોડીક સૂચના મળેલી છે. રાજને ઉધ-

૧ કચ્છના પશ્ચિમ કિનારા પર શેરોગઢ નું નારાયણ સરોવર) પણ બીજા વખતથી યાત્રાનું ધામ છે. મૂળરાજનો પિતા જે કાની યાત્રા કરી કચ્છના શેરોગઢની યાત્રાએ ગયાં માં આવતાં કચ્છના જામે પોતાની બહેન રાણા

નું નારાયણ સરોવર) પણ બીજા રાણી ચુનરી ગયા પછી દ્વાર- ૧ વળતાં કપીલકોટ (કેરકોટ) હતી. ૨. ઉ,

માંથી ઉઠાડવાને રાજનોખત વાગે છે, અને શાંખનાદ થાય છે. તે ઉઠે છે, અને ઘોડાને કસરત કરાવવા જાય છે. તેને મહેલ એક કિલ્લામાં હોય છે તે દરબારગઢ કહેવાય છે, તેમાં ખીજાં પણ રાજગૃહ હોય છે. કીર્તિસ્તંભથી તેને શોભા મળે છે. એક દરવાજો જે ધટિકા અથવા ધડી કહેવાય છે તેના રસ્તા શહરમાં પડે છે અને તેના મુખ આગળ મ્હોટા માર્ગમાં ત્રિપોદ્ય અથવા ત્રણ દરવાજાનો ધોરો હોય છે. દિવસે રાજ દરબાર (કચેરી) ભરે છે; ચોપદાર દરબારને નાકે ઉભો રહે છે, અને આવનારા લોકોને અંદર દાખલ થવાની હા કે ના કહે છે; શુવરાજ, રાજની પાસે જ હોય છે, અને મંડલેશ્વરો અને સામંતો તેની આસપાસ બેસે છે. મંત્રીરાજ અથવા પ્રધાન ખીજા કાર-ભારિયો સહિત ત્યાં હોય છે, તે કરકસરની રીતે સલાહ આપે છે, અને લખી રાખેલાં પ્રમાણ અને જેની અવગણના કરાય નહિ એવા આગળ બનેલા દાખલા રજુ કરી દેવાને સદા તૈયાર હોય છે. કામકાજ ચાલી રહ્યા પછી પંડિતો અથવા વિદ્વાન પુરૂષોને બોલાવવામાં આવે છે, પછી સર્વને આનંદ નહિ ઉપજવનારી તેઓની વિદ્યા અને બ્યાકરણની દાર્શનિક વાતો ચાલે છે; અથવા નહિ તો કોઈ ફરતા બંદીજનને અથવા ચિતારાને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવે છે એટલે અસલના વારાની રામ અને વિભીષણની વાતો ચાલે છે, અથવા કોઈ વિશેષ તાજ વાસનાવાળી પરદેશી સુંદરી વિષે વર્ણન કરતાં તેના સર્વ પ્રકારના સુંદરપણાની બરાબરી કોઈ કરી શકે એમ નથી એવી તેની વાત ચાલે છે; દરબારમાં વારાંગનાને દાખલ કરવામાં આવતી નથી એમ નથી. તે માર્મિક વચનની ભરેલી અને જેની બહુ પ્રશંસા થયેલી એવી જગતમાં પ્રાપ્ત કરી લેવાની ચતુરાઈમાં તો જે વખણાયેલી એવી વારાંગના, બ્યારે વિદ્વાનો હાર ખાઈ જાય ત્યારે, પોતાના રસિક ઉત્તરની તીક્ષ્ણ ધાર વડે પ્રશ્નની ગોથાં ખવરાવતી ગુંચવણને કાપી નાંખવાને સદા તૈયાર હોય છે. કેમકે,

દેશાટનં પંડિતમિત્રતા ચ, વારાંગના રાજસભાપ્રવેશઃ ।

અનેકશાષાણિ વિલોકિતાનિ, જાતુર્યમૂળાનિ ભવન્તિ પંચઃ ॥

ભાવાર્થ—દેશાટન, પંડિતની મિત્રાઈ, વારાંગના, રાજસભામાં જવર અવર, અને અનેક શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું, એ પાંચ ચતુરાઈનાં મૂળ છે.

રાજ પ્હાર નીકળે છે ત્યાં હાથી ઉપર બેસે છે અથવા સુખાસનમાં ખીરાજે છે. ઉત્સવને દિવસે તે જવાના રસ્તા ઉપરની દુકાનો મૃંગારવામાં આવે છે. સંખ્યાકળે દેવની થયા પછી અને આરતી ઉતરી રહ્યા પછી તે ચંદ્રશાળામાં જાય છે ।।જનની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હોય છે, તેમાં દાર અને માંસ છે, કેમકે સામંતસિંહ બહુ કેટલી ચકચૂર

થઈ ગયેલો આપણા જોવામાં આવેલો છે. તેમ જ કુમારપાળ તીર્થકરનો ધર્મ પાળતો હતો તેથી તેણે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હતો. ભોજન થઈ રહ્યા પછી તેને અંગે સુખડ લગાડવામાં આવે છે; તે પાન સોપારી ખાય છે છે અને હિંદોળા ખાટ ઉપર પડે છે. તેનો રંગીન ઝબ્બો પલંગ અને તેના ઉશીકા ઉપર નાંખી દેવામાં આવે છે. ખેરેગીર મૂકી દેવામાં આવેલા હોય છે, અને એક બાળુએ દીવા ઝરમર બબ્બાં કરે છે.

એટલેથી હવે રાજાને કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી એમ નથી હજી તો તેને વીરચર્યા અથવા નગરચર્યા કરના તે જ પલંગ છોડીને જવાનું હોય છે. તે હાથમાં તરવાર લઈને એકલો આગળ નીકળી પડે છે, અથવા હાથમાં પાણી વાસણ લઈને એક ચાકર સાથે જાય છે ! અને આ પ્રમાણે પોતાના નગરની જળજંપેલી શરિયોમાં ભમે છે, અથવા દરવાજો છોડીને કિલ્લાની ખૂદાર જ્યાં રાત્રિમાં ગંદાં પક્ષી ફરતાં હોય છે અને યોગણી તથા ડાકણોની જગ્યાઓ હોય છે ત્યાં સુધી જઈને, તેઓની પાસે પોતાના અશ્વોનો ઉત્તર આપવાની, અને હવે પછી નીપજવાની વાતો બહાલકારે કહેવારે છે. દ્વિયાશ્રયના કર્તાએ સિદ્ધરાજના રાત્રિના બ્રમણ વિષે લખ્યું છે કે;—“રાત્રિયે જે લોકો વિષે તેના “જોવામાં આવ્યું હોય તેને સવારે બેલાવી તેમાંથી એકને કહે કે ‘તને કલાણા “કારણને લીધે શોક થાય છે,’ અને બીજાને કહે કે ‘તને કલાણા કારણને લીધે “હર્ષ થાય છે.’ આ ઉપરથી લોકોએ જાણ્યું કે એ તો સર્વનાં હૃદયની વાત “જાણે છે, તેથી એ દેવતાનો અવતાર હશે.” વેશ બદલેલા રાજાને ભૂત-ડાકણોના સહવાસ કરતાં અને મનમાં પોતાની પ્રજાનાં સુખદુઃખ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં પણ ઘણી વાર તેને ઓછા શોકનાં ગંભીર પામવાનાં સાધન મળી જાય છે. ધનવાન વ્યાપારીની હવેલીના ચક્રચકિત દીવા જોઈને તે લલચાય છે અને સરસ ગંભીર ઠેકાણે વગર ઓળખવે તેની આગતાસ્વાગતા થાય છે; અથવા એમ નહિ તો રાગરાગિણી અને વાદિત્રના અવાજથી અને હસાહસથી શિવના કોઈ દેરાના મંડપમાં ખેલાડિયો પોતાની તાલકાલિક શુદ્ધિથી લોકોને આનંદ પ્રમાડતા હોય છે ત્યાં વળી જાય છે. મહા જયસિંહની વાત આપણને એવી કહેવામાં આવી છે કે એક સમયે તે કર્ણમેદપ્રાસાદમાં નાટક થતું હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં કે વાણિયા સાથે તે હળી ગયો, પછી ખેલથી હદ ઉપર થતી ગંભીર વેળા તે વાણિયો રાજાના ખભા ઉપર બાર મૂકીને ઉભો રહ્યો અને જે હાથથી રાજા અને યશોવર્માનો ગર્વ ખેસારી દીધો હતો તે હાથથી અપાતી ચૂરી તે ખાવા લાગ્યો. અવારે બ્યારે તેને દરબારમાં બોલાવ્યો ત્યારે રાતના નાટકમાં પો-

તાના ભાઈઅંધ થયેલા પુરુષને રાજ્યાસન ઉપર બીરાજેલો જોઈને આજે બની ગયો, પણ તે તરત જ નમ્રતાપૂર્વક બોલવા લાગ્યો એટલે રાજાને ખડખડીને હસવું આવ્યું અને તેનો સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. આવા ખેલ કરવાને ધણો ખર્ચ થાય છે અને તે માત્ર ધનવાન માણસો જ કરાવી શકે છે. બીજા એક વેળાએ, એક વ્યાપારિયે શિવના દેવળમાં નાટક કરાવ્યું હતું તે વેળાએ પણ જયસિંહ રાજા જોવાને જઈ પહોંચ્યો હતો, અને એમ લખેલું છે કે, માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને સેના તૈયાર કરવામાં એ વ્યાપારી પાસેથી આશરે કેટલી રકમ કઢાવવી પડશે તેની ને ગણતરી કરતો હતો.

મેરુતુંગ, અથવા દ્વયાશ્રયનો કર્તા એ એમાંથી કાઢ્યે પણ પોતે જે સમયનું લખ્યું છે તે સમયની રહેવાની કે પ્રસિદ્ધ ઇમારતો વિષે કશું વર્ણન આપ્યું નથી. પણ નીચે લખેલું રાજધાનીનું વર્ણન છે તે કુમારપાળચરિત્ર ઉપરથી ઉતારી લીધેલું છે:—

“અણુહિલપુર બાર ગાઉ ઘેરાવામાં હતું, તેમાં ધણું દેવાલય અને “પાઠશાળાઓ હતી; ચોરાસી ચોક હતી; ચોરાસી ચૌટાં (બજાર) હતાં, તે “સાથે સોનારપાના શિક્ષા પાડવાની ટંકશાળ હતી. નાત પ્રમાણે જેમ ધરના “ધલાયદા જથ્થા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ “જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં ચૌટાં હતાં; એક નાણાવટીનું “ચૌટું હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યાનું “હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું; એક સોનિયોનું હતું અને બીજું રૂપાનાં “કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, જાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ “જૂદાં જૂદાં હતાં. નગરમાં અરડે વર્ણુ સુખે વસતી હતી; મહેલની આસપાસ “આયુધાગાર, હાથીયાન, ઘોડાર, તથા હિસાબી અને બીજા ખાતાના અધિ- “કારિયોની કચેરિયો જથ્થાઅંધ આધી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે “જૂદી જૂદી વખારો હતી. ત્યાં નગરમાં, આવતા જતા તથા વેચાણના “માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવવામાં આવતી, જેમકે, તેજના, મેવા, વસાણાં, “કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન વસ્તુ. તે સર્વ “વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જે તમે “પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ધણું દેરાસર હતાં અને “તલાવને કિનારે સહસ્રલિંગના મહેલનું દેરું હતું. ચંપા, નાળિયેરિયો, જામ- “ફળી, ચંદનનાં ઝાડ અને ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને “અમૃત સરખા પાણીના તાવો રહેલા એવી વાડિયોમાં નગરવાસી લોકો “ફરતા અને આનંદ મહિયાં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતા-

“જનોને બોધ મળતો. જૈન સાધુ મોની પણ અહિંયાં અછત ન હતી; તેમજ
“ફહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને પાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારિયોની પણ
“અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવાની ત્યાં ઘણી નિશાળો હતી. અણહિલ-
“વાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો, જે તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય
“તો તમારે તેની વસતીની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના
“અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ધંતધારી કારિયોની અછત ન હતી.”^૧

લખતાં એક ઉપજે છે કે, અણહિલ અથવા દબલપાની નિશાની સરખી
પણ રહી નથી; અણહિલવાડનું ખંડેર હવણાંના પાટણ શહરના કિલ્લાની
માંહની અને બહારની બાજુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે લલ-
બીપુરના ખંડેરની પેઠે માત્ર યોદ્ધાણુ ઉપરથી શોધી કઢાય છે. વનરાજની
રાજધાનીનાં ખંડેર બાબેલનના જેવી ઈટાને બદલે કારેલા આરસપાહા-
ણાનાં બની રહ્યાં છે. સો વશા તો આસપાસના ડુંગરાની આસમાની રંગની
જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જેવામાં આવે
છે તે ડુંગરા ઉપરથી એ આરસપાહાણુનો બધો નહિ તો કેટલોક ભાગ
પણ આપ્યો હશે. ખેલા લીમદેવની રાણિયે જે વાવ બાંધી હતી તેના
ભાગ હજી લગણુ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શોભાયમાન
કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર મુસલમાનની અષ્ટ કાણુ
કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર જાલકડાના કાળે અને મુસલમાનોના
બુદ્ધે તેમની સત્તા ચલાવેલી છે. જેને “કમ્બાઈસિસ અથવા કાળે વંચાવી
“રાખ્યાં હતાં, તેને લોભ હવણાં સ્વાહા કરી ભય છે,” અને અણહિલવાડની
બિચારી ઠંડી પડેલી રાખ તેના અસંખ્ય મરાઠા ધણી, જેવા તેના મહિમાથી
અજ્ઞાન છે તેવા જ પોતાની અપ્રતિષ્ઠાથી પણ અજ્ઞાન છે તેઓ તુચ્છ નફો
મેળવવાને માટે વેચી દે છે.

ખરેખરા હિન્દુ સમયની રહેવાની ઇમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા
વંશજોએ જે ઢબની બાંધણી ચલાવી છે તે ઢબ ઉપર આધાર રાખીને, અમે
સામાન્ય વિચાર બાંધી શકીએ છીએ.

જેવી રીતે ખેડૂતની ઝુંપડીનો નાશ થઈ ગયો છે તેવી જ રીતે રાજના મહે-
લનો પણ સમૂળગો નાશ થઈ ગયો છે, પણ સાર્વજનિક ઇમારતોની શોભા વિષે તો
હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉધાકું પ્રમાણુ છે; તેથી ફૂવા, તલાવ, કીર્તિસ્તંભ, દેવાલય
અને અણહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લા એ સર્વે આખેઆખાં ફૂવાં હશે તેના
ચિતાર અમે થોડી મહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકીએ છીએ.

આ ખંડેરામાં અતિ મનોરંજક, મોર્ષ અને જિંભુવાડાના જોડિયા કિલ્લા છે. તેઓ બાંધણીમાં તેમ જ વિસ્તારમાં સરખેસરખા છે; તથાપિ જિંભુવાડાનો કિલ્લો વિશેષ નિયમસર બંધાયેલો અને એકાન્ત જગ્યાએ આવેલો હોવાથી તેને થોડું નુકસાન લાગેલું છે. આ ઠેકાણે વર્ણન કરવાને અમે અને પસંદ કરીએ છીએ.

જિંભુવાડાના કિલ્લાનો આકાર ઘેરખેરા સમયોરસ છે. તેની અડેકા બાજુની લંબાઈ આસરે આઠસે વાર છે. એની ભીંતો નકકર ગચ્છીની છે અને ઉંચાઈમાં પચાસ ફીટ છે.^૧ દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડો છે તે, બંને બાજુની કૌંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારે છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જડાઈમાં કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગચ્છી રહી છે. હુંમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે સુસલમાનોએ આવી બાંધણીને કમાનો કરવાનો ચાલ પાડ્યો હતો તેમ છતાં પણ સાર પછી ધણી સુદત સુધી ઉપરના પ્રકારની જ બાંધણી બાંધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના અડેકા ખૂણામાં અડેકા ધુરજ છે, તેના સામાન્ય આકાર તો સમયોરસ છે પણ હિન્દુ કારીગરોને ખાંચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે; વચ્ચે દરવાજો

૧ મિ. બર્ડેસ કહે છે કે જિંભુ મના રખારીના નામ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે. અણ્ણહિલવાડ પાટણના બલ્હાર રાજા મોના રાજ્યની સીમ ઉપરનો બારમા ચતુકમાં બંધાયેલો આ કિલ્લો હતો.

૨ સિંહાસ્તીપોલના કિલ્લાના બચાવ વિષે સન ૧૮૫૫ ના નોવેમ્બર મહિનાના “યુનિટેડ ફ્રેટસ જર્નલ”ના અંકમાં એક વિષય છપાયો હતો, તે સર જોન બરગોધનનો લખેલો ગણવામાં આવ્યો છે, તે માંહેલો થોડોક ભાગ અમે નીચે ઉતારી લઈએ છીએ. તે ઉપરથી જિંભુવાડાના કિલ્લાની આવશ્યકતા તે સમયમાં કેટલી વધી હતી તે સહેજ વાંચનારના ખ્યાલમાં આવશે.

“બચાવ કરવાના કામનાં મુખ્ય સાધનો માંહેલું એક તો એ છે કે હલ્લો કરનારાઓથી પાસે આવી સલામત નહિ એવો વચ્ચે કોઈ અટકાવ આણી દેવો; અને “આવો સર્વોત્તમ અટકાવ, ભીંત અથવા હોલ્ડ મોખરો, ચડવાને મુશ્કેલ કરે છે. “ભીંતને ત્રીસ ફીટની ઉંચાઈ કરતાં વધારે જાંચી હોય તો તે ખરેખર બહુ ત્રાસદાયક થઈ પડે છે. અને તે જો આખેઆખી હોય તો તેના ઉપર ચડી ઉતરવા “સિવાયનો બીજો એક ઉપાય નથી. આ એક લશ્કરી સાહસકર્મ માંહેલો અતિ “હમ ઉપાય છે, અને તે એકાએક હલ્લો કર્યા સિવાય, અથવા બચાવ કરનારાઓની “બાજુ બણીની છેક નબળાઈ વિના સાધી સકાય એમ નથી.”

જીજુંવાડાના ગઢનો દરવાજો

અને ખૂણાના દરેક છુરજની વચ્ચે ચચ્યાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વત્ર છે. કિલ્લાની ભીંતને ચોડે ચોડે છેટે કાતરકામની આડી પટ્ટિયોથી ઠંક સુધી શણગારી છે તે ઉપલી બાજુએ અર્ધગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ જે પ્રાકાર ઉપર ચોક્કીવાળાને ફરવાનું હોય છે તેને ઓથો ફરવાનું કામ સારે છે. ફરવાનજીમાં કાતરકામ એટલું બધું છે કે તેનો બરાબર ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુનરથી જ લઈ શકાય. કિલ્લાની માંહ દક્ષિણ બાજુના ફરવાનજી છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા બહુ બાજુનો કુંડ છે, તેનો બ્યાસ આશરે ત્રણસે વારનો છે, તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે. ત્યાં આગળ થઈને દોર અથવા પયડાંવાળી ગાડી તલાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુ રૂપ છત્ર છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે તેનું વર્ણન અમે હવે પછી કરીશું. આ કિલ્લાને ચાર ફરવાન છે તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમાં હજી લગણ રહેલા છે. અને એઓ માંહેલા બે ફરવાનને ખૂણાની હાથણી સહિત જે ભીત સાંધી લે છે તે બધી આખે આખી છે. આ પ્રમાણે જે સમચોરસ જગ્યા બતાવવામાં આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ઓથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી જતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબૂતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર ફરવાન કચ્ચા છે. આ ભાગમાં હાલનું શહર વસેલું છે, તે કાળી ઠાકેરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઈમારતો હતી તે તમામ નાશ થયો છે, અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયું છે. આ ઠેકાણે અમારે જણાવવાને બૂલી જવું જોઈએ નહિ કે પ્રાચીન કાળના ઘણા ભાગ છે તેમાં “મહંમી જ્ઞદલ” એવા લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યા હશે.

અમે લખ્યું છે કે ડબોઈ, આકારમાં અને ખેસ્તારમાં ઝિંબુવાડાને મળતું છે. તેનો આકાર ઝિંબુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે, તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખૂણો થાય છે, અને બીજી બાજુ-ઓના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. પહોળાઈવાળી બાજુઓ આશરે આઠસે અને લંબાઈવાળી લાંબી એક હજાર વાર લંબાઈની છે. ઝિંબુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ ફરવાન પણ ઝિંબુવાડાના ફરવાન જેવા નથી, તોય પણ એ કનિષ્ઠતા ઓથો ફરવાનથી વળી ગઈ છે.

તે હીરાનો દરવાજો ફેલાય છે. તેની યોજના ધણી યતની કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખૂણાના છુલ્લ માંહેલો એક છે તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠોકણે તેનું નિત્ર આપવાની અગત્ય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે કિલ્લાની ભીંત અંદરની બાજુએ ઝોકતી છે. આ કિલ્લાની એક બાજુએ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તંભપંક્તિ છે. (માંહેની બાજુએ) તે કિલ્લાની ભીંતની હારોહાર ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક શીટ પ્લોનાઈની એક ગચ્છી આવી રહી છે. તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયેલો દ્વારમંડપ બનેલો છે તે હિન્દુ કિલ્લેદારોનું અમૂલ્ય આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું હશે.^૧ ડોમોઈના કિલ્લામાં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તલાવ છે.

આ ઠોકણે સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે જે કિલ્લાઓનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં લક્ષરી સ્થાન છે અને ઘણું કરીને ઘોળકા તથા બીજાં એવાં જ બીજી પંક્તિનાં શહેરો કરતાં ભલકામાં, તેમ જ, વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતાં છે, તોય પણ આરસપાહાણના પથ્થરોથી શણગારેલી અણુ-હિલપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતાં તેને ઝાંખાં પડવાનો વારો આવે છે.

જે દેવાલયો હજી લગણુ રહેલાં છે તે માંહેલું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળાનું દેવાલય છે. તે સાધારણ આકારનું ઘણું મોટું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉંચાઈનું છે. તેના મંડપ બહારથી સમયોરસ છે, પણ સ્તંભ એવા ગોઠવ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાજુએથી અષ્ટકોણ આકારની સેહેલાઈથી ધારી શકાય. દરેક ત્રણ બાજુઓની મધ્યમાં દ્વારમંડપ અથવા રૂપચોરિયો છે. અને ચોથી બાજુએ ગંભાર માંહેલો મૂર્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે, તે સ્થૂળાકાર શંકુ બાંધણીનો મધ્યમના મંડપ કરતાં અતિ ઘણો ઉંચો છે અને છેવટે શિખર વળેલું છે. બે રૂપચોરિયોના ધુમટ જતા રહ્યા છે, અને

૧ મિ. બર્નેસ કહે છે કે ઉદયન મંત્રી વાણિયો હતો અને જુલો તેના આ. સ. બે. ઈ.નાં ૫. ૨૧૭-૨૮૦. તે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મહામંત્રી હતો. જલ્લ એલું નામ ધણું કરીને ચારણોમાં હોય છે. માટે આ અભિપ્રાય માન્ય રાખવા જેવો નથી.

મિ. બર્નેસ કહે છે કે, આ ભીંત અંદર ઝોકતી જણાવી છે તે ભૂલ છે. કેમકે તે ઝોકતી નથી પણ સીધી લંબાકાર છે. ૨. ઉ.

૨ “ઓરિયન્ટલ એશિયન” નો કર્તા, પાઠખીઆઈમાં સૈન્યાલય છે તેના મહોં આગળ દ્વારમંડપ છે તેની સાથે આ સ્તંભપંક્તિનો મુકાબલો કરે છે. મૂળ આવૃત્તિના બીજા ભાગને ૩૨૫ મે પાને જુલો.

બીજા પ્રકારે પણ તેની છિન્નબિન્ન સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, માત્ર ગંબારના મોખરાનો ભાગ રહેલો છે.

પ્રત્યેક બાબુએ કીર્તિસ્તંભ છે, તે માંહેલો એક તો ધણો ખરો અણ્ણિ-શુદ્ધ છે. બે અતિ શોભાયમાન સ્તંભના મથાળા ઉપર કારણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભુત પ્રાણીના મસ્તકની નાગદંતિયો બનાવેલી છે તે તેઓની જાચાઈના બે તૃતીયાંશ ભાગ જેટલી સ્તંભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિયો આગળથી નાણુકે કારીગરીની કમાન ચાલે છે તેને તોરણુ કહે છે, તેના મધ્ય ભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો સ્પર્શ થાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ સુમારે પાંત્રીસ શીટ જાચાઈનો છે; તે બોંધથી તે શિખર સુધી બહુ જ સંસ્કૃત કારણીથી ભરપૂર છે.

જે મુખ્ય દેરાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સંસ્વતીની સામે એક વિશાળ ચોકની વચ્ચેવચ છે. ત્રણ દ્વારમંડપની સામે ત્રણ મ્હોટા દરવાજા છે ત્યાંથી બહાર નીસરાય છે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ધાબા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની હારો નદીમાં છેક આવે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંકે શિખરવાળાં ન્હાનાં દેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારું છે. તે માંહેલાં ત્રણ ગંબારના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે તે હજી લગણુ રહેલાં છે અને તેના ભાગ ફેરવીને સુસલમાની મસ્જિદ કરી દીધી છે.

મોઢેરાનું દેવાલય જરા કાંઈ જૂદા નમુનાનું છે. તે એક માળની જાચાઈનું છે, તેને એક ગંબાર છે તેને લગતો એક રંગમંડપ આવેલો છે, અને એક દ્વારમંડપ નોંખ્યો છે. એ દેવાલયનું શિખર પડી ગયું છે, અને ધુંમટ હવે રહ્યા નથી; પણ બાકીનો ભાગ ધણો ખરો આખો છે, તોય પણ ધારદાર હથિયારથી જેમ લાકડાંમાં ઘા પાડી શકાય તેવા ઘા કેટલાક સ્તંભોને પડેલા છે, તેને માટે સુસલમાનો એક કહે છે કે અમારા દર્વેશોની તરવારની એ નિશાનિયો છે. વધારેમાં વધારે લંબાઈ સુમારે એકસો ને પચાસ શીટ છે, અને પહોળાઈ પચાસ શીટ છે. દેવાલયને આગલે ભાગે અને બન્ને બાબુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્તિસ્તંભોની નિશાનિયો છે.

દેવાલયના આગલા ભાગમાં કીર્તિસ્તંભ છે ત્યાં આગળથી પગથિયાંનો ઘાટ ચાલે છે, તે બે શોભાયમાન સ્તંભ વચ્ચે ચઢીને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવાલય કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું વધારે છે.

પગથિયાંનો એકસરખો અને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા માટે ન્હાની દેરડીઓ, ચોકડીઓ, અને શિખરવાળાં જરાક મ્હોટાં દેરાં ત્રણે

બાળુના મધ્ય ભાગમાં કરેલાં છે. કુંડની આસપાસ ખીજ ઈમારતોની નિશાનિયો જેવામાં આવે છે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેનો નિર્ણય થવા સરખું હાલમાં કશું ચિન્હ રહ્યું નથી. દેવાલયનો નાખો દ્વારમંડપ છે તે સીતાની ચોરી કહેવાય છે,^૧ અને કુંડ તે રામકુંડ કહેવાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થાન છે.

વાઘેલમાં એક દેવાલય છે તે, ઉપર જે દેવાલયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી જ જાતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં ન્હાનું છે. તેને એક માળના જેટલી ઊંચાઈનો એક જ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર ધુંમટ છે, ત્રણ દ્વારમંડપ છે, અને એક શિખરવાળો ગંભાર છે.

મોઢેરાના જેવા કુંડ, સીંહોર અને ખીજ જગ્યાએ જેવામાં આવે છે. તેઓ ધણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવાલયના સંબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવાલયોનો ધણે ઠંકાણે નાશ થયેલો છે. મોઢેરાની પાસે લોધેશ્વર છે. ત્યાં આગળ એક ચમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ કચ્ચો છે. તેઓની વચ્ચે ગોળ દૂવો આવ્યો છે તેથી “ત્રીક કોસ”ના જેવો આકાર થાય છે. તલાવ અથવા કુંડનો આકાર ધણા ખરો બહુ બાળુનો અથવા બિલકુલ ગોળાકાર હોય છે, તે પ્રમાણે જિંભુવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જેવામાં આવ્યો. એવા જ કુંડ, મુંજપુર, સાયલા, અને ખીજ ધણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલાએકના બાસ લગભગ સાતસે વારના છે. અણહિલપુર આગળ સહસ્રલિંગ તલાવ છે તે ધણું કરીને આ જ વર્ણનું છે, અને આજે તેની નિશાનિયો જણાય છે, તે ઉપરથી તે બહુ જ મોટા ઘેરાવાનું હશે એમ ધારી શકાય છે. તેની આસપાસ ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાં હતાં, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી.

ગોધા આગળ દ્વીપકલ્પમાં એક સમચોરસ તલાવની નિશાનિયો છે તે સિદ્ધરાજનું બનાવેલું કહેવાય છે તેનું નામ “સોનેરિયા તલાવ” કરીને છે. જય-સિંહની મા મયણલદેવીના કરભારની વેળાએ બે નામીયાં તલાવ બંધાવેલાં ગણવામાં આવેલાં છે. એ સમયમાં શેભાયમાન ઈમારતો બહુ બંધાઈ છે. ધોળકાનું તલાવ અને વીરમગામનું માનસર એ બે તલાવ તે માંહેલાં છે, તેમાંથી માનસર વર્ણવા યોગ્ય છે. તેનો આકાર અનિયમિત છે, અને તે હિન્દુઓનું રણ-

૧ બારોલીના દેવલના આગળના ભાગમાં એક ઇલાયદો દ્વારમંડપ છે. ફરગ્યુસન-કેપ્ટ “લાન્ડ યુક આફ આર્કિટેક્ચર”ના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૧૧૨, અને “હિસ્ટોરિયન”ના ખીજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૭૧૨ માં પ્રમાણે—બારોલીનો દ્વારમંડપ છે તે પણ લગભગ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે તે હજુના કુંવરની રજપૂતણ વહનો છે.

સંભ્રામનું વાદિત્ર જે સંખ, તેના આકારનું આંધેલું લોકમાં ફેરવાય છે. સામાન્ય ઘાટ, અથવા પગથિયાંની હારે સર્વ બાબુએ આવેલી છે; અને તેમાં ન્હાનાં ન્હાનાં શિખરવાળી દરિયોથી (તે માંહેલાં ધણુંક તો હવણું નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની સંખ્યા વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખડું જોતાં ત્રણસેં કરતાં વધારે હશે. એ તલાવની એક બાબુના દેવાલયમાં મૂર્તિ બેસારવાની બેઠકા છે અને બીજી બાબુનાં દેરાંમાં જળાધારિયો છે તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે ખેલા પ્રકારનાં શ્રીકૃષ્ણને સારૂ હશે, અને બીજા દેવલ મહાદેવને સારૂ હશે. આસપાસના પ્રદેશનું પાણી એકદુનું થાય છે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટકાણુ કુંડમાં ભેળું થાય છે તેમાં સર્વ કચરો ઠરે છે. કુંડ પથ્થરનો ચણી લીધેલો છે, તેની દરેક બાબુ, કારી ફહાડેલી પ્રતિમાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં થઈને એક ચણી લીધેલી નીકને રસ્તે ધરનાળામાં થઈને તલાવમાં જાય છે. તેમાં ત્રણ નળ કચ્યા છે, તેના ઉપર ધાણું ચણી લીધું છે તે ધાબા ઉપર બેઠક કરી છે તેને ધુંમટ વાળી લીધો છે. આ ઈમારતની મરામત મરાઠાઓની વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક બાબુ બાંધી લેવામાં આવી હતી. ત્યાં માતા બહુચરાણનું સ્થાનક કચ્છું છે. આસપાસ ઘાટ છે તેમાં ધણી જગ્યાએ ઠેક પાણી સુધી ખડિયાટ બાંધ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની એક બાબુએ વધારે મ્હોટું દેડું છે તેને શિખરવાળા બે ગંભાર અને એક સભામંડપ છે અને તલાવની બીજી બાબુ તેના સરખી બાકી રહી ત્યાં ધાબાવાળી સ્તંભપંકિત છે.

આ સમયના ફૂવા જે દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક સામાન્ય બાંધણીના ગોળ ફૂવા છે, પણ તેમાં જરૂબાવાળી બેઠકા છે; બીજા છે તે વાવ(સંસ્કૃતમાં વાપિકા)ને નામે ઓળખાય છે, તે ચિત્રોપમ, અને ભવ્ય તેમ જ તરેહવાર જાતિના છે. જમીનની સપાટી ઉપર એક બીજાથી નિયમિત અંતરે, હારબંધ એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાય છે, તે બહારથી બહુધા સમયોરસ હોય છે, પણ કાઈ કાઈ વાર ધણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટકાણુ આકાર બની જાય છે; તેઓના ઉપરનાં ધાબાં ચાંભલા ઉપર રહે છે અને હિન્દુ સમયની બાંધણિયોમાં તો ધુમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી છેલ્લા મોખરાના મંડપમાં થઈને વાવમાં ઉતરવાનું હોય છે; ત્યાં આગળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, બીજા મંડપનો ધુંમટ જે બે ચાંભલાની હાર ઉપર રહેલો જણાય છે તેની નીચે અવાય છે અને અહિં આગળ મ્હોટો પ્રસ્તાર હોય છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં

પગથિયાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં ત્રીજા મંડપના ધુંમટ નીચે અવાય છે અને તે એક ઉપર એક એવા ત્રણ થાંભલાની હાર ઉપર દેખાય છે, આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી બીજા પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાય છે. તેમ ધુંમટની નીચેના થાંભલાની હારો એક બીજા ઉપર વધતી જાય છે અને છેવટે જ્યાં પાણી હોય છે તે ભાગ આગળ જવાય છે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં જાણે કેટલાક માળ દેખાય છે અને દરેક માળે છત્તું હોય છે. તે છેવટે સર્વની ઉપર છેલ્લો ધુંમટ આવેલો હોય છે, અને તે આખી વાવનો અતિ શોભાયમાન ભાગ દેખાય છે. વાવની લંબાઈ કાંઈ કાંઈ વાર એસી વાર હોય છે અને બધે છેવટમાં ગોળ ફૂવો હોય છે.

આવી જાતિની વાવોમાં ઘણી વખાણવા જોગ અણહિલપુર આગળની રાણીની વાવ છે, પણ ખંડેર થઈ ગઈ છે. ગૂજરાત, અને સોરઠના ઘણા ભાગમાં બીજી વાવો છે તે જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક બીજી જાણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શહેરની પાસે છે, તે ક્યારે બંધાઈ હશે તે જાણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાય છે કે, જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે. તે “માતા ભવાનીની વાવ” કહેવાય છે. અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લોકો કહે છે. જિંઝુ-વાડાના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિષે તો સૂચવવામાં આવ્યું છે; વઢ-વાણના કિલ્લાની માંહલીમગ અને બાહલીમગ હિન્દુની વાવો છે; અને બીજાં દેકાણાંએ પણ લખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે.

કુંડ, ફૂવા, વાવ, અને તલાવ એ સર્વનું વર્ણન અમે કર્યું તે બંધાવાનો એક સામાન્ય હેતુ એવો છે કે, “ચોમેરનાં મૃત્યુલોકનાં માનવી, પશુ, પક્ષી “આદિ ૧ ચોરાશી લાખ જીવ તરશે મરતા હોય તે તેનો ઉપયોગ કરે.” આવાં જળાશય, જ્યાં પાણીની તંગાશ હોય છે ત્યાં કરાવેલાં જોવામાં આવે છે. જેમ કે રાણકદેવિયે દૂધણુ દર્શને કહ્યું છે કે “મારું પાટણુ દેશ પાણી વિના

૧ જલયોનિ નવ લક્ષાણિ	જળજંતુ	૯,૦૦,૦૦૦
સ્થાવરા લક્ષ વિંશતિ:	સ્થાવર	૨૦,૦૦,૦૦૦
ક્રમયો વદ્ર સંખ્યાકા:	ક્રમિ-કીડા	૧૧,૦૦,૦૦૦
પક્ષિનાં દસ લક્ષકમ્	પક્ષી	૧૦,૦૦,૦૦૦
ત્રિંશલક્ષં પશુનાં ચ	પશુ	૩૦,૦૦,૦૦૦
ચતુર્લક્ષં તું માનુષમ્	મનુષ્ય જાતિ.	૪,૦૦,૦૦૦

૮૪,૦૦,૦૦૦

પૂરા મરે” આવે ઠેકાણે; અથવા જ્યાં વ્યાપારને લીધે ધણો અવરજવર થાય છે તે જગ્યા—શહેરોના દરવાજા પાસેની અથવા ત્રિવટાને ઠેકાણે. વળી તે ધર્મનાં કામ ગણાય છે; કેમકે કહ્યું છે કે “નગરનો કિલ્લો ચણાવ્યાના “પુણ્ય કરતાં પાણીની જગ્યા અંધાવ્યાનું પુણ્ય દસ હજાર ધણું વધારે છે.” તે કૃષ્ણાર્પણ કરવામાં આવે છે; જે દુર્ગા “કુંડલિની” કહેવાય છે, અને જેનો “આકાર કૂવાના જેવો છે” તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. અથવા પાણીના દેવ વરુણ જે “પુણ્યકર્મના સાક્ષીભૂત છે”^૨ તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. વળી ખીજા આધાર પ્રમાણે, તે અંધાવ્યેથી “એકસો ને એક પૂર્વજ નર્ક-“માંથી તરે છે, વંશપરંપરા કીર્તિની વૃદ્ધિ થાય છે; દીકરા અને દીકરાના “દીકરાની વૃદ્ધિ થાય છે; અને ઋષ્યચંદ્ર તપે ત્યાંસુધી સ્વર્ગ ભોગવાય છે.” વાવ છે તે કુંડની પેઠે સર્વત્ર નહિ તો બહુ કરીને દેવાલયને લગતી કરવામાં

૧ મૂળાધારની ઉપર અને નાભીની નીચે કુંડલિની નામની શુંછનું વળેલી શક્તિ છે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી દુર્ગા છે.

૨ વરુણને આવું પદ આપવાનું કારણ એવું છે કે, નદીકિનારે અથવા તક્ષાવને કે ખીજા પાણીને આરે પુણ્ય કરવામાં આવે છે અને ધર્મની ક્રિયાઓ ત્યાં થાય છે. સુલુક અથવા કોલની ક્રિયા કરતાં, માણસ હથેલીમાં પાણી લઈને મૂકે છે તે દાનના નિશ્ચયકરણની નિશાની છે.

૩ જળાશય બનાવવાનું પુણ્ય ધણું છે. પૂર્તોલોત, પૂર્વકમલાકર આદિ ગ્રન્થોમાં તેનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. જલોત્સર્ગમયૂજ કહે છે કે:-

વિष्णुधर्मोत्तरे—उदकेन विना तृप्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ॥

तस्मान्जलाशयाः कार्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥

यमः—कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षावरोपकः ॥

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

तडागे यस्य पानीयं सततं स्रज्ज तिष्ठति ॥

स्वर्गे लोके गतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

गन्दिपुराणे—यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्जिते ॥

खानयेत्स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य क्षતं समाः ॥

विष्णुः—कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ॥

પુનઃ સંસ્કારકર્તા ચ ભમતે મૌલિકં કર્મ ॥

મવિષ્યોત્તરે—सर्वस्वेनापि कौन्तेय भूमिष्ठमुदकं कुरु ॥

કુળાનિ તારયેત્કર્તા યત્ર ગૌર્વિતૃષા મયેત ॥

ભતઃ શુભાગતં દ્રવ્યં તદાગાદિષુ યોજયેત ॥

ધન્યઃ સપન્થા વિજ્ઞેયસ્તદાગં વૃક્ષમખિંદતમ્ ॥

આવે છે; જે તલાવની આસપાસ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી હોય છે તેમને તે તલાવ સમર્પણ થાય છે; અને શિવાર્પણ થવાથી તેનું પાણી પવિત્ર ગણાય છે. મેરુતુંગે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કાશીના રાજાએ સિદ્ધરાજના સાન્ધિ-વિગ્રહિકને અણહિલપુરનાં દેવાલયની બાંધણી, કૂવા અને ખીખ જળાશય વિષે પૂછપરછ કરવા પછી, અણહિલપુરના સહસ્રલિંગ તલાવનું પાણી શિવ-નિર્માણ^૧ છે તેથી ઉપયોગમાં લેવાને યોગ્ય નથી એમ ફરીને તેના તિર-સ્કાર કરવા માંગ્યો, ત્યારે તેના ઉત્તરમાં સાન્ધિવિગ્રહિકે પૂછ્યું:—“કાશીના “લોક પાણી ક્યાંથી લાવે છે?” ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું, કે “ગંગા-માંથી.” એટલે તે ફરીને બોલ્યો:—“શિવાર્પણ કરવામાં દોષ હોય તો જે “પવિત્ર નદી મહાદેવના મસ્તકમાંથી નીકળે છે તેને પણ નક્કી દોષ લાગ્યા “વિના રહે નહિ. આ જળાશયો ખેતીવાડીના ઉપયોગને અર્થે બનાવેલાં નથી એ વાત તેઓની બાંધણીથી સારી રીતે જણાઈ આવે છે, તેમ જ જે જગ્યામાં તેઓ બાંધવામાં આવેલાં હોય છે તે ઉપરથી તેઓના બંધાવનારાઓનો હેતુ જણાઈ આવે છે.

અણહિલપુરના રાજાઓની બચી રહેલી નિશાનિયો માંહેલી કેટલીક આવા પ્રકારની છે. તેઓનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અતિ અચળ કીર્તિ-સ્તંભ એ જ વાતમાં રહેલો છે કે, રાગરતસના ગર્વને વેગળો બેસારીને તેઓએ તેમનો ઉજ્જડ દેશ આબાદ કર્યો, અને ત્યાંની ધરતીને દૂધથી અને મધથી વહેતી મૂકીને તેઓ ગયા. આ વિરોધતા ધણી આશ્ચર્યકારક છે; તોય પણ વચ્ચે જે કમ ચાલ્યો તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ ગમે તેવું વિકટ હો, તથાપિ સામાન્ય પરિણામ થયો છે તે વિષે શક લઈ જવાય એમ નથી. અણહિલવાડમાં વનરાજની સત્તા નીચે આવડા વંશની પ્રથમ

૧ શિવને કાંઈ અર્પણ કરવામાં આવે તે; અને તે અર્પણ કરનારથી પાછું લેવાય નહિ, અથવા લૌકિક કામમાં વપરાય નહિ.

૨ Augustus રોમ્યુલસ આગસ્તસ રોમની પશ્ચિમ શાહનશાહતનો છેલ્લો પાદશાહ. ઈ. સ. ૪૭૬ માં ગાદિએ બેઠો, પણ થોડા જ સમયમાં હેરુલીના રાજા એરોઆસરે ઈટલીપર ચડાઈ કરી અને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. પછીથી તેને ૭ હજાર સોનારત્ન વર્ષોવાન કરી આપવામાં આવ્યું તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવીને તેણે પોતાનું જીવન પૂર્ણ કર્યું અને એની જ સાથે રોમના રાજ્યની પશ્ચિમ શાહ-નશાહતનો પણ અન્ત આવ્યો.

રોમન રાજ્યના ખીખ પાદશાહ આગસ્તસ આક્ટેવિયસ સિઝરના નામ ઉપ-રથી તેની પાછળ થયેલા બધા પાદશાહ આગસ્તસ રહેવાયા. તેમના સમયમાં રોમન રાજ્ય બહુ વડતી દશામાં આવ્યું હતું. ૨. ઉ.

રથાપના થઈ, ત્યારે આખા ગૂજરાત દેશમાં મૂળની જંગલી જાતિ વિના એક માણસ સરખું પણ વસેલું ન હતું. ધણું કરીને તો વલ્લભીપુરીના નાશ થયાને તે સમયથી વધારે કાળ થયો નહતો, અને ખંભાત, ભરૂચ તથા કિનારા ઉપરનાં બીજાં શહેરો તેમનો થોડો ધણો ઉદય સાચવી રહ્યાં હતાં. જે ખાંડ તલાવ સોરઠ અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે તેના કિનારાની છેક ઉત્તર બાજીની ધરતીમાં, વસેલાં શહેરોનો ગણગણાટ સાંભળવામાં આવ્યો હશે:—

“વળા અને વઢવાણ, તે પછી ખાટણપુર વરયું.”

પણ અંખા ભવાનીથી તે સાબ્રમતિના મુખ સુધી, જે કુંગરા માળવાની સીમાએ આવેલા છે ત્યાંથી તે કુચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધરતી સુધી (કનકસેનના નગરનો નાશમાંથી રહેલા ભાગ તરિકે શંખપુર, પંચાસર અને કદાપિ તેની પડોસનાં થોડાંક ન્હાનાં શહેર ઉલ્ખડ મેદાનની કાર ઉપર રક્ષાયલાં હશે તે બાદ કરતાં) શિકારી પ્રાણિયોના રાજ્યની સામે, તેઓના કરતાં, જંગલનાં જરાક ઓચ્છા ફરજાનાં ફરજંદ જે જંગલી માણસો તે જ માત્ર વાંધો ઉઠાવવાને હતાં^૧ (એથી ઉલટું જોઈએ તો) સોલંકી વંશના છેલ્લા રાજાના સમયમાં, દેશનો એનો એ જ ભાગ એક બળવાન રાજ્યની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાન શહેરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી-ભરેલાં નગરોથી શોભતો, અને બળિષ્ઠ કિલ્લાઓથી રક્ષાયેલો આપણા જોવામાં આવ્યો. આડીની જે ગહન ઘટા ઉપર હજી લગણુ માત્ર ખપણાટ કરતો તાડ ડોકિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિસ્પર્ધી શિખર ઉંચું કરે છે; જે જગ્યાઓ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં આપટાંથી જ ભીંજાઈ હતી, તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટ દેવાલય આવેલાં એવાં સરોવર અને ઝરખાવાળી વાવો અને ફૂલા જોવામાં આવ્યા; તેમ જ જે હરિણોનાં ટોળાં આગળ વસ્તી વિના ઉલ્ખડ મેદાનોમાં એકલાં ભમતાં હતાં, તેઓને, માલ લાદેલાં ઊંટોની હારો ને હાથોનો, અથવા મૂલ્યવાન ભેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા યાત્રાળુ લોકોના સંઘના દેખાવનો, હવે એટલો બધો સહવાસ થઈ ગયો કે તેઓ હવે તેમનાથી ભડકીને નાશી જતાં નથી.

અણહિલવાડના મહિમાની કથા ફરેવાઈ રહી; હવે તો તેના નાશ અને ઉલ્ખડપણાની કથા બાકી રહી છે; તોય પણ આપણા જોવામાં આવશે કે, તેની તેજસ્વી સવાર, જેની પછવાડે, એકાએક ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી

૧ ખરી વાત છે કે ખેડા અને વડનગરમાં આપણા વસતા હતા તેની અપૂર્ણ દંતકથાઓ ચાલે છે.

તત્કાળ બદલાઈ ગયેલો અને વાતલ દિવસ થયો, તેને સાથે મૂકતાં, તે જ્યારે આગલી રાત્રીનું કાળું વાદળું હાંકી ફહાડીને પ્રથમ પ્રકાશી હતી તેની સાથે સરખાવી જોતાં, તેનાથી તે ઓછી પ્રકાશતી નથી. અગર જો વનરાજના જેવા નવા અને પ્રતાપી વંશની સ્થાપના કરનાર અહંમદને જોતાં છતાં; અગર જો તેના પૌત્ર મહમૂદને, અણહિલપુરના સિંહની પ્રતાપવાન પદવિની લગભગની પદવિ, કીર્તિની વહીમાં લખતો આપણા જોવામાં આવ્યો છતાં; અને અગર જો આ અને બીજા રાજકર્તાઓ ગૂજરાતના વાવટા દૂર દેશોમાં યશવંતપણે લઈ જતા આપણા જોવામાં આવ્યા, તેમ છતાં પણ, આ સત્યતા આપણા લક્ષમાં ઉતરી ગયા વિના રહે એવી છે જ નહિ.—કે બીજા લીમદેવના હાથમાંથી જ્યારથી રાજદંડ પડ્યો ત્યારથી તે, ઘણે કાળે જ્યારે રજપૂત, મુસલમાન અને મરાઠા છેવટે પોતાની તરવારો મ્યાન કરવાને કબુલ થયા, અને તેઓના કબજાના ખરા ન્યાયનો આધાર “સમુદ્રવાસી પરદેશીજનો”(અંગ્રેજો)ની સત્તા, ડહાપણ, અને વિશ્વાસ ઉપર રાખીને શાન્ત રહેવા કબુલ થયા ત્યાંસુધી અણહિલપુરી માંહેામાંહના કબજાથી એક ઘડી પણ ધવાયા વિનાની રહી નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વાઘેલા,^૧—તેજપાળ અને વસ્તુપાળ—આણુ પર્વત,

ચંદ્રાવતીના પરમાર.

સામેંત આનાક સોલંકીના પુત્ર લવણપ્રસાદના જન્મ વિષે કુમાર-પાળના રાજ્યના ઇતિહાસમાં લખવામાં આવેલું છે, તે “શ્રી લીમનો પ્રધાન

૧ ધર્મસાગરકૃત અવચનપરીક્ષા પ્રમાણે:—

	પ્રારંભ		અન્ત		રાજ્ય કેટલું કર્યું
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
લઘુ લીમદેવ	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩
તિહુણપાળ	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૬
(ત્રિભુવનપાળ)					

એ પ્રમાણે આણુકય વંશે ૧૧ મુખ=૩૦૦ વર્ષ.

	પ્રારંભ		વાઘેલા.		અન્ત	
વીસલદેવ	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૮	
અર્જુનદેવ	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩	
સારંગદેવ	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૨૦	
લઘુકર્ણ	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૧૩૬૦	૧૩૦૪	૭	

હતો” એવું મેરતુગે લખેલું છે. તેના સ્વાધીનમાં વાધેલ (વ્યાધપક્ષી) હતી, અને વળી ઘણું કરીને ધવળગૃહ, અથવા ધોળકા પણ હતું, તે તેના વંશ-જોના હાથમાં ધણા કાળસુધી રહ્યું. હવણુપ્રસાદ મદનરાજી વેરે પરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. ચંદ્રઆરોટે એનું નામ વીર-વાધેલા, અથવા વીરધવલંગ કરીને લખ્યું છે. સન ૧૨૩૧ માં આણુ પર્વત ઉપર તેજપાળે દેરાસર બાંધ્યું તેના લેખમાં^૧ વીરધવળનું, તેના બાપનું,

“પદાવલી” પ્રમાણે વીસલદેવે વર્ષ ૧૮, માસ ૭, અને દિવસ ૧૧ રાજ્ય કર્યું. અર્જુનદેવે વર્ષ ૧૩, માસ ૭, ને દિવસ ૨૬, રાજ્ય કર્યું. સારંગદેવે વર્ષ ૨૧, માસ ૮, અને દિવસ ૮ રાજ્ય કર્યું લખેલ છે.

તતઃ અલાવદિસુરજાણરાજ્યં.

વાધેલાનું કચ્છમાં રાજ્ય હતું તે સમયનો અંબર તાલુકાના ખોખરા ગામમાં એક પાળિયો હતો તે હમણાં જુજમાં આણ્યો છે. તે લેખ મહારાજા શ્રી સારંગદેવના રાજ્યસમયનો, સંવત્ ૧૩૩૨ માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ૧૧ ચતુર્થી (તા. ૧ લી ડિસેમ્બર સન ૧૨૭૫ ચતુર્થી)નો છે.

આ ઉપરથી ઈ. આ. ભા. ૨૧ પૃ. ૨૭૯ માં છાપેલી હકિકત લક્ષ આપવા યોગ્ય છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો પ્રારંભ પ્રવચનપરીક્ષા પ્રમાણે સંવત્ ૧૩૩૩ નો નથી પણ વાધેલાના પ્રત્યેક રાજ્યમાંથી બપોલે વર્ષે ફહાડી નાંખવાં ઉચિત છે. અને તેમ કરતાં નીચે પ્રમાણે વંશાવલી ગોઠવાય છે.

વ્યાધપક્ષી અથવા વાધેલા વંશ:—

ધવલ કુમારપાળની મારી સાથે પરણ્યો. સન ૧૧૬૦-૧૧૭૦

અર્જુન સન ૧૧૭૦-૧૨૦૦

લવણુપ્રસાદ ધોળકાનો મહામંડળેશ્વર સન ૧૨૦૦ થી ૧૨૩૩

વીરધવલ ધોળકાનો રાણુક-રાણો. સંવત્ ૧૨૭૬-૧૨૯૫ ઈ. સ. ૧૨૧૯-૨૦ થી ૧૨૩૮-૩૯ સુધી સ્વતંત્ર.

* પ્રતાપ મલ્લ જે વીરધવલનો પાઠવી પુત્ર હતો તેનું નામ અહિં ઉમેરવાથી સં. ૧૨૯૫ થી સં. ૧૩૦૦ સુધીનો પાંચ વર્ષનો ગાળો પૂરાય છે.

*	સંવત્.	સન	સંવત્	સન	કેટલું રાજ્ય કર્યું
વીસલદેવ	૧૩૦૦	૧૨૪૩	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૮
અર્જુનદેવ	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૩૩૧	૧૨૭૪	૧૭
સારંગદેવ	૧૩૩૧	૧૨૭૬	૧૩૫૩	૩૨૯૬	૨૨
કર્ણદેવ બીજો	૧૩૫૩	૧૨૯૬	૧૩૬૧	૧૩૦૪	૮

૬૧

૧ આ લેખ સંવત્ ૧૨૮૭ ફાલ્ગુન વદિ ૩ રવિવારનાં છે. જુલો કીર્તિકૌમુદીનું પિરશિષ્ટ ન. ૨. ઉ.

અને દાદાનું નામ લખેલું છે; અને તે જ દેવાલયમાં એક બીજો લેખ છે તેમાં વીરધવળના નામને મહામંડળેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડીને લખેલું છે.

મેરુતુંગ લખે છે કે, મદનરાણી પોતાના કુંવર વીરધવળને લઈને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી બહેનના વર દેવરાજ પટ્ટકલને ઘેર જઈને રહી;^૧ પણ વીરધવળ જ્યારે પાછી વયનો થયો ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. સાંગણ, ચામુંડ, અને રાજ એવાં તેના ઓરમાઈ ભાઈયોનાં નામ લખવામાં આવેલાં છે અને તેઓ “કસબા અને દેશ “(રાષ્ટ્રકૂટ)ના ધણી હતા” એમ લખ્યું છે.^૨ વીરધવળ વિષે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેને તેના બાપ પાસેથી ધણો દેશ મળ્યો હતો, તેમાં તેણે પોતાની જિતથી વધારો કર્યો. “દ્વિજ આહડ સચીવ” તેનો પ્રધાન હતો; અને તેજપાળ તથા વસ્તુપાળ કરીને બે ભાઈને પણ તેણે રાખ્યા હતા.

વીરધવળ વાઘેલાને પોતાના કમાનુચારિયોની પેઠે રાજપદવિ મળી ન હતી પણ ભીમના મરણ પછી ગૂજરાતના પટાવતોમાં તે મહા સત્તાવાન થઈ પડ્યો હતો, એમાં સંશય નથી. વીરધવળની વેળામાં થોડીક રાજ-

૧ અબંધચિન્તામણિમાં વિરોધ એમ છે કે, લવણપ્રસાદની આજ્ઞા લઈને તે ગઈ હતી. તેને રૂપવતી જોઈને દેવરાજે પોતાની શુદ્ધિ કરી. આ વાત જ્યારે લવણ પ્રસાદે જાણી ત્યારે તે ત્યાં જઈને તેને મારી નાંખવા રાત્રે તેના ઘરમાં સંતાઈ પેડો. એટલામાં ભોજનની થાળ આવી એટલે દેવરાજે બોલ્યો કે વીરધવળને બોલાવો, એના વિના હું જમીશ નહિ. તે આવ્યો તેને પોતાની થાળમાં ભેગો જમવા બેસાર્યો. આ પ્રમાણે પોતાના કુંવર ઉપર દેવરાજનું હેતુ જોયું તેથી લવણપ્રસાદનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને પોતે પ્રત્યક્ષ થયો. તેને ચમ રૂપ જોઈને દેવરાજ ત્રાણી ગયો અને તેનું મ્હોં કાળું મેંસ જેવું થઈ ગયું, તે ઉપરથી લવણપ્રસાદ બોલ્યો કે બહીરો માં, હું તમને મારવા આવ્યો હતો પણ આ વીરધવલ ઉપર તમારું વાત્સલ્ય મારી આંખે મેં સાક્ષાત્ જોયું તેથી હવે હું તમને મારનાર નથી. દેવરાજે તેનો આદરસત્કાર કર્યો છતાં તે જોવા આવ્યો હતો તેવો બોલ્યો ગયો.

૨ વીરધવલસ્યાપરમાતૃકા: રાષ્ટ્રકૂટાન્વયા: સાંગણચામુંડરાજાદયો વીરવ્રતેન ભુવનતલપ્રતીતા: આવો પાઠ રૂપમારી પાસેની નૂતની પ્રતિમાં છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે “વીરધવલના ઓરમાઈ ભાઈ જે રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) વંશની તેની બીજી માના “પેટના સાંગણ, ચામુંડ રાજ આદિને લઈને પોતાના વીરવ્રતે કરીને ભુવનતલમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. પછી વીરધવલ ક્ષત્રિય, જેને કાંઈક સમજણ આવી એટલે આવા વૃત્તાન્તથી લગભગ પામીને દેવરાજનું ઘર છોડી દઈને પોતાના જ પિતાને સેવવા ગયો. તે સત્વ, ઔદાર્ય, ગારહીર્ય, સ્થિરતા, નય, વિનય, દયા, દાન અને દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણ ધારી હતો.

પ્રકરણીય વાતો બની હતી એવું મેરુગે લખ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાંઈ બળવાન સત્તાધારી વચ્ચે જોઈએ ખરો. કાંઈ “સૈયદ” (સર્પદ, સદીક) નામે વેપારી જે સો વશા સુસલમાન હશે એમ જણાય છે તેને વસ્તુપાલ સાથે સ્તંભતીર્થ અથવા ખાંભાતમાં કળિયો થયો ત્યારે તે પ્રધાનથી પોતાનું રક્ષણ કરવા સાર તેણે ભર્યમાંથી શંખ^૧ નામે સરદારને ખોલાવ્યો એમ કહેવાય છે. વસ્તુપાળે પોતાની લણી, આશ્રય સાર લુણપાળ કરીને એક ગોલો હતો તેને ખોલાવ્યો; તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરીને તેને માત્ર્યો, પણ પોતે લડાઈમાં ધાયલ થયો અને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછીથી તે જે જગ્યાએ મરણ પામ્યો તે જગ્યાએ વસ્તુપાળે “લુણપાળપતિ”નું દેવળ બાંધ્યું એમ લખેલું છે.

એક બીજે સમયે, મ્લેચ્છ સુલતાનમી ગુરૂ માલીમન્મખ કરીને હતો, તે યાત્રા કરવાને નીકળ્યો હતો તેવામાં ગૂજરાતમાં આવી પહોંચ્યો. આ યાત્રાની જગ્યા કેઈ હશે તે વિષે લખવામાં આવેલું નથી, પણ તેને ઝાલી લેવાનો વીરધવળે અને તેના બાપે વિચાર કરી રાખ્યો હતો, તેમાંથી તેજપાળે અને વસ્તુપાળે તેનું રક્ષણ કર્યું, તે ઉપરથી આગળ ઉપર સુલતાનની તેમના ઉપર મહેરબાની થઈ.

પંચગ્રામ સંગ્રામભૂમિ (પાંચ ગામની લડાઈ) વિષે લખવામાં આવેલું છે. તેમાં એક બાબુએ લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ હતા અને બીજા બાબુએ વીરધવળની રાણી જયતલદેવીનો બાપ શોભણદેવ હતો, તેમાં વાધેલાઓની સંપૂર્ણ જિત થઈ, પણ તે થતાં પહેલાં જવાન રાજપુત્ર (વીરધવળ) પોતાના બાપની નજર આગળ ધણી તાર ધાયલ થઈને પડ્યો.

વીરધવળના મરણ ઉપર એકસો ને બાંસી ચાકરો ચિતામાં પડીને મરણ પામ્યા, ત્યારે વધારે મરણ થતાં અટકવાને તેજપાળે લશ્કર લઈને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. પછી પ્રધાનોએ વીસલદેવને ગાદિએ બેસાત્યો. આ રાજા વિષેનો કાંઈ વૃત્તાન્ત ચાલતો આવી મળેલો નથી, પણ ગૂજરાતના વાધેલા વંશનો તેને સામાન્યપણે પ્રથમ પુરૂષ ગણવામાં આવેલો છે.

ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર એક પછી એક તોફાન ફેલાઈ રહ્યાં હતાં, અને તેનાં વાદળોં તો વેરાઈ ગયાં ન હતાં, તેવામાં ફરીથી દર્શન દેતા સૂર્યના ચીર જે તોફાની ધોધવાળાઓથી ફાટી ગયા હતા તે જરાક અમર્યા ઉધાડા કરવામાં આવ્યા એટલામાં તો હિન્દુઓ આગળની બની ગયેલી

૧ ગોધા પાસે વડવા બંદર છે ત્યાંનો માંચિયો સરદાર હતો. સિન્ધના રાજાનો દુરૂર હતો એમ કેટલાક કહે છે. ૨. ઉ.

વાતના શોકથી જાણે ઓછા જ જાણીતા હોય, તેમ જ હવે પછી આવી પડવાના ભયની ઓછી જ દરકાર કરજા હોય તેમ કાઠના ચત્ત વિના, અને જાણે કે સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ હોય તેમ, અસલને રસ્તે ચાલતા જોવામાં આવ્યા છે, એ આશ્ચર્યકારક વાત છે, અને તે ઉપરથી વળી તેઓની સહન-શીલતા જણાઈ આવે છે. મહમૂદ મજનવી અણહિલવાડ ધૂળધાણી કરીને અને સોમનાથનો નાશ કરીને સંકટ વેઠતો પોતાને દેશ પહોંચ્યો નહિ, એટલામાં તો આરામુર અને આશુ ઉપર હથોડા અને ટાંકણાના અવાજ ગાળ રહ્યા, અને ભલકાદાર દેવાલયો કુંભારિયા અને દેલવાડામાં બંધાવા માંડ્યાં, તથા તેમાં મનાય નહિ એવા સુધારાના સંસ્કાર થયા અને સેદિલ-નિના^૧ હાથની કારીગરી જેવી સફાઈ ચાલતી થઈ, તે ઉપરથી એમ દેખાવા લાગ્યું કે, મ્હેચ્છ હલ્લો કરનારા અથવા મૂર્તિયોનો નાશ કરનારા માત્ર એવેન પમાડનાર સ્વમના ભયંકર ભૂત છે અને તેમની સ્વપ્નમાં જ ક્રિયા થઈ છે એવું તે દેવળ ચણાવનાર પક્ષી રીતે માને છે. અને હવે તો ખીજા લીમની સંકટભરેલી કારકર્દિ પૂરી થાય છે, તેની સાથે વાદળાં વિનાના તેના ચક-ચકાટમાં પાછો કદિ પ્રકાશવાનો નહિ એવો અણહિલવાડનો સૂર્ય અસ્ત પામે છે, પણ એક મગ તેની એક કાર તે રાજધાની ઉપર ટગમગુ થઈ રહે છે, લડાઈના પોકાર પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા નથી અને ભયની તથા દુઃખની ખૂમોના પડધા આખા દેશમાં હજી સુધી ગાળ રહ્યા છે, તથા ખીજા મગ આશુ અને શત્રુંજય ઉપર ફરીને કામ ચાલતું થયું છે, અને આગળના ભલકાને એક કારે બેસારે એવાં દેવાલય અને સદા ચૂપકીદીથી બેસી રહે-નારા સ્થિર તીર્થંકરોનાં ચૈત્યોનો ઉઠાવ થાય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ જે વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, પણ દેલવાડાનાં અતિ ભલકાભરેલાં દેવાલયોના સ્થાપનારા તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા, તે આવક ધર્મના પ્રાગ્વાટ અથવા પોરવાળ વાણિયા હતા; તેમના પૂર્વજ ઘણી પેઢીથી અણહિલપુરમાં વસતા હતા. વીરધવળનો આગલો પ્રધાન આહડ તેમને રાજની જાણવામાં લાવ્યો. તેમના ઉપર રાજનો હદ પાર ભરોસો બેઠો હતો એમ જણાય છે; અને જે શબ્દોમાં આ વાત લખી છે તે ઉપરથી લોકોની સ્થિતિ અને રાજ તથા કારભારીઓનો સંબંધ ધણો

૧ Collini-ઇટલીમાં આવેલા કોલોરેન્સ શહેરનો પ્રખ્યાત શિલ્પકાર તથા ગવૈયો. તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જન્મ્યો હતો, અને ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો હતો. આરસ-ખાણ તેમ જ ધાતુ ઉપર તે બહુ સરસ શિલ્પકામ કરી જાણતો હતો. પોપ ક્લિમેન્ટ સાતમાએ તેને પોતાનો સોની કરાવ્યો હતો. ૨. ઉ.

ચમત્કારિક દેખાય છે. તેઓના રાજ્ય ચલાવવાના ધોરણ વિષે મેરુતુંગ આ પ્રમાણે લખે છે:—“જે પ્રધાન કાંઈનાં માથા ઉપર હાથ મૂક્યા વિના ભંડાર “વધારી શકે; કાંઈના દેહાંતદંડ કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરી શકે; અને લડાઈ “કર્યા વિના રાજ્ય વધારે તે કુશળ કહેવાય.” એ જ ગ્રંથકર્તા લખે છે કે—જ્યારે વીરધવળે પોતાનો રાજકારભાર તેજપાળને સોંપ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે રાજ્ય પાસેથી લેખ કરાવી લીધો. “જો હું કદાપિ તમારા ઉપર કાપાયમાન “થાઉં તો તમે વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમાં તમારી પાસે જેટલી માલમતલ “છે તેટલી મારે તમારી પાસે રહેવા દેવી.” અને તેઓએ જે દેવાલય બંધાવ્યું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે,—“વીરધવળ ચાલુક્ય જેટલું ખર્ચ હોય “તેટલું જ કરવાવાળો, અને પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી, હેરકા “કાંઈ આડું અવળું કહેતા પણ તેઓનું તે સાંભળતો નહિ. અને ભાષ્યોએ “પોતાના રાજનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. દ્વાડા અને હાથિયોની હારની હાર “તેઓએ તેના મેહેલ આગળ બાંધી, અને રાજની પાસે જે હતું તેના ઉપ- “ભોગ તેણે સુખેથી કર્યો. એ અને પ્રધાનોને તેના હિંચણ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા હાથ હતા.”^૧

આણુના પહાડ ઉપર ચડવાનું સીરોઈ અને ઝાલોરની બાજુ બણીથી ઘણું સહેલું છે. ગૂજરાતની બાજુનો ચડાવ ગિરવર ગામ બણીથી છે તે ઘણો રળિયામણો દેખાય છે. તેના ઉપર છડિયાટ વિના બીજાથી ચડાઈ શકાતું નથી. અંબા ભવાનીના દેવાલય આગળ થઈને જવાનો રસ્તો, કેટલેક સુધી, જાચાણની વિચિત્ર રચનામાં થઈને એકાન્તમાં પર્વતના ધોધવાના પટને આકારે છે. “આ પ્રદેશમાં સર્વ કાંઈ શોભાયમાન, રમણીય અને સ્વાભાવિક છે; અહિં “મનુષ્યના મનોવિકાર આવી રચનાના એકત્રપણાના ભંગ કરાવી શકે એમ નથી “તેથી જાણે કે પ્રકૃતિએ પોતાના માનવતા વંશજને વસવાને માટે સજ્જ હોય “એમ લાગે છે. આકાશ નિર્મળ છે; કાયલ જાણે એક બીજાને ઉત્તર આપતી હોય “તેમ વનસ્પતિની ઘટામાંથી ટૌકા કરતી સંભળાય છે, તેમ જ જંગલનાં પક્ષિયો જે “વાંસની ઘટાઓમાં તેઓનું રક્ષણ થાય છે તે ઘટાઓમાં કિલકિલાટ કરી રહ્યાં “છે અને સૂર્ય જેવે પર્વતનાં શિખરોને સ્વચ્છ કરી પોતાના ઉગ્ર કિરણ વડે; “બ્યામ કરી દે છે તેવાં જ ભૂરાં તિત્તિરોનાં ટોળાં ઝાડ ઉપર જે માળા “બાંધીને રહ્યાં હોય છે તે આનંદ બતાવવામાં કમૂતરોની સાથે ચડચાચ- “ડશી કરે છે. બીજાં પક્ષિયો જે સપાટ ભૂમિનાં વાસી નથી હોતા તે અહિં

૧ સામુદ્રિકનાં પુસ્તકોમાં લખેલું છે કે “આનનબાહુ મથવા લાંબા હાથના પુરુષો બાગ્યશાળી હોય છે.”

“તહિં બામ્યાં કરે છે, અને લક્ષ્મણે પક્ષી પોતાની ચાંચનું બળ કઠણ
 “લાકડા ઉપર અજમાવાને ટકારા મરી રહે છે તેથી ઉપજતા પડવાને
 “અવાજ સંભળાઈ રહે છે. નાના ઝેકારનાં અને રંગ રંગનાં ફૂલ, ફળને
 “લીધે જંગલવાસી પશુ અને પક્ષી એકઠાં થાય છે; અને ઉઘોગી ભ્રમર
 “વિશાળ પાંડાં ઉપર ઉડતા ઉડતા, ઘોળી અથવા પીળી ચંબેલીની અતિ
 “મધુરતા ચૂસે છે, તેમ જ, ગોટા, ચમરિયોનાં ગુચ્છાદાર નંજુરંગી અને
 “ઘોળાં ફૂલ જે ગુલબાસને મળતાં આવે છે તેના મધુર રસ ચૂસે છે, અ-
 “થવા બદામના જેવી સુગંધના કણ્ઠુર જે નદીકિનારે એરંડા અથવા સરકટ
 “પુષ્કળ થાય છે તેનાં તીરોએ છાંઈ જાય છે તેના રસ ચૂસે છે.” આવા
 એકાન્તપણાના મોહ પમાડે એવા સૌન્દર્યમાં વિદ્ય પાડવાને કાઈ મનુષ્ય-
 પ્રાણી દેખાતું નથી, માત્ર અંબાજી યાત્રા કરવાને આવેલો રજપૂત અશ્વા-
 રનો ગંભીર આકાર જોવામાં આવે છે. તેણે પોતાની પીઠે ઢાલ બાંધી
 દીધેલી છે, અને ખભા ઉપર બાલો આવી રહેલો છે, એવી ઢબમાં, જે
 જગ્યામાં કઠણ હેયાવાળાં થોડાં મનુષ્ય આખા લશ્કરની સામે થઈ શકે,
 એવા ખડા વચ્ચેના સાંકડા અને લાંબા રસ્તામાં તે ચાલે છે,—અથવા એ
 વિના રમણીય અને આરણ્યક જગ્યા જ્યાં નિર્મળ પાણીના ઝરા છાટલા-
 વાળા કિનારાના ન્હાના તળાવના આકારમાં વિસ્તાર પામેલા ત્યાં સિંચેલા
 કાચળા સહિત દાણા વહી જવારા શાન્ત માણસો, અને ચરતાં ઠોર દેખાય
 છે. આગળ ચાલતાં ઢાળ શીકીને સપાટ ખીણ થઈ ગયેલી આવે છે, તે થોડી
 ઘણી રેતાળ છે તો પણ તેમાં ઘણી ફળદ્રુપ જગાઓ છે, તેમાં દાણાનો
 પાક પુષ્કળ થાય છે. વળી અહિં તહિં ન્હાનાં ગામડાં આવે છે, અને ખડા-
 માંથી બેઠતાં બેઠેળિયાં કેટલેક આવે જતાં આગળ અને પાછળ વિશાળ
 થઈ પડેલાં જોવામાં આવે છે. ધુમ્મસના કાળા ઝાખામાં વિટળાઈ ગયેલો
 પ્રતાપવાન આશુ હવે પોતાના વિષેના જ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે. તેની ઉભેકુ
 મોખરાની શ્યામરંગી એકાન્ત જગ્યાઓ ઉપર વન ઉપવન અસ્તર રૂપ થઈ
 રહેલાં છે, અને તે રૂપેરી રંગના ઝરાથી વિચિત્ર બનેલી છે, તે છેવટે જ્યારે
 આપણી દૃષ્ટિએ પડવા આવે છે, ત્યારે તેના ફેરફાર થતો આકાર હજારો
 મનકલ્પિત રૂપ ધારીને કદ્દપનાને ભરપૂર કરી નાંખે છે; તેના એક બીજાથી
 પછાડી પડતા સ્કંધો મહાપ્રાચી અગાડી ધપેલા દેખાય છે અને તેઓના શ્યામ
 પોષાક, સૂર્ય જેમ મધ્ય રૂપા ઉપર આવતો જાય છે તેમ અતિશય ચળકાટ
 મારતા સુવર્ણના છાંટાથી બદલાતો જાય છે; આવા સર્વ દેખાવ ઉપર જોના-
 રનું લક્ષ ખેંચાય છે.

આ દૂપો માંહેલી એક દૂપ હિમર ગિરવર ગામથી જવાનો માર્ગ છે, તે પર્વતની આજુએ દોરડો વિટયો હોય એવી રીતે એક વાર દેખાય છે અને એક વાર દેખાતો બંધ થાય છે. ત્યાંથી ગહન અને ઘટ ઝાડી વચ્ચે થઈને, છેક ઉભેકુ ઢોળાવની, નીચેની ન્હાની એક સપાટ જગ્યા ઉપર અવાય છે. ત્યાં અતિ શોભાયમાન પક્ષવની ઘટામાં વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ આવે છે. જે પંથીને સૂર્યનો તાપ લાગેલો હોય છે તે આ ઠેકાણેની ન્હાની વાડીમાં વિશ્રામ લે છે. એમાં પર્વત ઉપર ઊગનારા બહુ સુગંધવાળા ફૂલના છોડ ધણા છે, તેમાં ફેવડો તો મુખ્ય છે; આ પ્રમાણે તેની આંખ અને નાકને આનંદ પામવાનું સાધન મળે છે. તેમજ ખરાબામાંથી કોતરી ફહાડેલા ગાયના મુખ-દ્વારે નીચે કારી ફહાડેલા પાત્રમાં મધુર અવાજ કરતું પાણી વહન કરે છે તેથી કાનને પણ આછો આનંદ મળતો નથી.

મુનિનું દેવાલય ન્હાનું સરખું છે તેમાં એ ઋષિની રચામ વર્ણુના આરસપ્રહાણુની મૂર્તિ સમાઈ રહે છે. આ મુનિએ અચળેશ્વરના અગ્નિ-કુંડમાંથી રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા તેથી એ તેમના પૂર્વજ કહેવાય છે. વસિષ્ઠ મુનિની આગળ સવાર, બપોર, અને સાંજે ચોધડિયાં વાગે છે, તેના મહા-ધ્વનિ વડે શોભાયમાન રચના જાણ રહે છે, તેથી એ રચનામાં કાંઈ મણા રહેતી નથી. આશુ ગઢનો રણધીર શરવીર, “હનુજનો કાળકંત્રાણ” જે ધારાવર્ષ પંચમાર તેની ધાતુની મૂર્તિ પોતાની જાતિને ઉત્પન્ન કરનારા ઋષિની પ્રાર્થના કરતી હોય એવી ઢબમાં બેસારેલી છે.

વસિષ્ઠ મુનિના દેરા આગળ જીવતા ખરાબામાંથી કારી ફહાડેલાં પગથિયાં આવે છે તે ઉપર થઈને આશુના પૃષ્ઠભાગના મેદાનમાં જવાય છે. પંથી આ ઠેકાણે આવ્યો એટલે કાંઈ નવી દુનિયાં અથવા હવામાં અદ્ધર રહેલા બેટમાં તે આવ્યો હોય એમ તેને ભાસ થાય છે. આ અધિત્યકાની ચોગરદમ, તે જેવા ખરાબા ઉપર થઈને આવ્યો છે તેવા જાયા અને ભમ ખડકનો કાટ છે; તેની માંહે કેટલાએક માઈલના વિસ્તારનો સમાવેશ થયો છે; ત્યાં ગામડાં અને કુળા છે; તલાવ અને વેહેળિયાં છે, તથા તે શિખ-રૂપી મુકુટ પ્હેરે છે, તે માંહેલું એક જાયામાં જાયું છે તે તેના ઉપરના એક ફેવળ ઉપરથી “ઋષિમૃગ” કહેવાય છે. અને બહુ અમત્કારી તો જેના ઉપર અચળગઢ છે તે છે.

દેલવાડા અને વસિષ્ઠ મુનિના દેરાની વચ્ચેના પ્રદેશનું રમણીય વર્ણન રજપૂતસ્થાનના ઇતિહાસકે^૧ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: “આ મુસાફરિયે ની-

૧ કર્નલ હર્ડિંગના “ફાવર્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકના પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકરણોમાંથી આ ઉતારા કરી લીધેલા છે.

'કળવાથી આણુની અધિત્યકાનો રમણીય ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો.
 'અહિં ખેતીવાડી ધણી છે, વસ્તી વધારે છે, અને વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય
 'છે. અહિંતહિં ધરતી ઉપર લીલી શેતરંજીયો પાથરી હોય એમ જ-
 'ણાય છે, તેમ જ સ્વાભાવિક અથવા હસ્તકૃત નવા ચમત્કાર ડગલે ડગલે
 "જોવામાં આવે છે. કાનેરી પક્ષી નિત્યની રીત પ્રમાણે દેખા દીધા વિના
 "આદરસત્કારનો અવાજ કરે છે, અને ટ્રાયલના તીણા અને સ્પષ્ટ ટોકા
 "ગહન જંગલમાં થતા સંભળાય છે, ત્યાં આગળથી નિર્મળ પાણીનું
 "ઢોળિયું ચાલે છે. જે ધરતીના ભાગ અનાજ ભગી શકે એવા છે તે ભાગ
 "સારી મહેનત લઈને ખેડેલા છે. આટલી ટૂંકી જગ્યામાં તો આણુનાં બાર
 "ન્હાનાં ગામમાંથી ચાર મેં મૂક્યાં. આ ગામડાં રચનાની શાલામાં મળી
 "જાય એવાં છે; રહેવાની જગ્યા ચોખ્ખી અને સુખાકારી ભરેલી છે, તેના
 "આકાર જોળ છે, તેને માટીથી થાબડી લઈને પીળી માટી વતે ઘોળવામાં
 "આવે છે. પ્રત્યેક ઢોળાં ઢોળિયાંને કાંઠે જળસિંચનને અર્થે પાણી ફહાડી
 "લેવાનો રૅટ રાખવામાં આવે છે, અને પાણી સપાટી ઉપર હોય છે તેથી બહુ
 "ઉંડું ખોદાવી કરવું પડતું નથી. આ ખેડવા યોગ્ય ખેતરોને ધણું કરીને
 "કંટાળથોરિયાની વાડ કરવામાં આવે છે તેની ઉપર ખુબની (અંતરવેલ) અને
 "હિન્દુસ્થાનની વાડિયોમાં બહુ થતી સેવતી(શિવને ચઢાવવામાં આવે છે.)ની
 "ઘટા બાંહે છે. કઠણ પથ્થરના ટેકરા ખરાબાની સપાટીનું પૃથક્કરણ થયેલું
 "એ વિના જ્યાં જરા પણ ધરતી નહિ ત્યાં દાડિમડી ઉગે છે. જરદ આળુ
 "જાણે કદિ પાકશે નહિ એવાં લીલાં કચ જોવાં અહિં જોવામાં આવે છે.
 "માણુસો મારી પાસે દ્રાક્ષ લઈ આવ્યા તેના કદ ઉપરથી મને લાગ્યું કે
 "તેઓએ તેની વાવણી કરી હશે. આ તેમ જ ચીખોદરાં, જે મારા જોવામાં
 "આવ્યાં નહિ, પણ મને એક જાડી ખીણમાં વેગળેથી આંગળી કરી
 "ખતાવ્યાં, એ સર્વ આણુનો સ્વાભાવિક પાક છે. અહિં આંખા બહુ છે,
 "તેની ડાળિયોમાં સુલલિલ અંબત્રીવેલ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેનાં કાળાં
 "અને ઘોળાં સુંદર ફૂલ નીચે લટકી રહે છે. ત્યાંના પહાડી લોકો પણ તેને
 "અંબત્રી કરીને ફૂલે છે. અને મેં જોયું કે તેઓને તે એટલી બધી પ્રિય લાગે છે
 "કે, તેનાં ફૂલ જ્યાં આગળથી હાથ આવી શકે એમ થયાં હોય છે ત્યાં
 "આગળથી ચૂંટી લઈને ગુંથીને કેશપાક્ષમાં ધાલે છે અને પાઘડીમાં ખોસે છે.
 "ઝાડમાં ધણું કરીને અતિશય બેજ હોય છે તેથી તેઓ લીલોતરીથી છવાઈ
 "જાય છે, અને અચળગઢ ઉપરની ખજુરિયો તો છેક ઉપર સુધી વિંટળાઈ
 "જાય છે. અંબત્રી પણ આ જ આધાનમાંથી ફૂટી નીકળે છે. ફૂલ તો ત્યાં

“ઢગલાગમે થાય છે. તેમાં ચમેલી અને પ્રતિ વર્ષે થનારી વિવિધ જાતિયોથી
 “તે છેક ગોખર સુધીની નીપજ થાય છે. ફૂલઝાડ માંહેલું મ્હોટામાં મ્હોટું
 “સોનેરી ચંપાનું ઝાડ જે મેદાનોમાં કાઠક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે,
 “અને જે એળીયાની પેઠે સૈકામાં એક વાર ફૂલે છે એમ ફૂલેવાય છે તે ફાળથી^૧
 “ભરેલું, હવાને સુગંધીમય કરી દેતું સો સો વાર છેટે જોવામાં આવે છે.
 “દૂકામાં કહિયે તો, તે આ પ્રમાણે છે.—

(દુહા.)—‘વન, ગહવર, ને બ્હેળિયાં, પક્ષવ, મેવા, થાય;
 ‘ટૂપો, પર્વત દ્રાક્ષ ને ખેતર બહુ શોભાય.
 ‘જૂની પણ બની પત્રમય એવી કાટની ભીત;
 ‘જેઓ પર તાજે રહી નાશ વશ્યો બહુ રીત.
 ‘દુર્ગ રાયવણ ત્યાં રહી, છેલ્લી કરે સલામ;
 ‘સૌ સુંદરતાનું બન્યું એવું મિશ્રણ ઠામ.’

નખી તલાવ ઘણું રચનાભરેલું છે; તેની વચ્ચે લિસેતરીવાળા બેટ
 આવી રહ્યા છે અને તેમાંથી તાડનાં ઝાડ પોતાનાં માથાં લેંકાવી રહ્યાં છે.
 આસપાસ વનની ઘટાવાળા ખરાબા વિંટળાઈ રહેલા છે. કર્નલ ટાંડે તે જોયું
 ત્યારે “તેમાં જળકૂકડિયો તરતી હતી. તેમનું ધ્યાન માણસ ઉપર ન હતું અને
 “માણસનું ધ્યાન તેમના ઉપર ન હતું; કેમકે આ પવિત્ર પર્વત ઉપર પારધીની
 “અંદુક કે માછીની જળ એમાંથી એકેયની કાઢીને ખબર નહતી; ‘તારે કાઢીને
 “ઘાત કરવો નહિ’ એવી ઈશ્વરી આજ્ઞા અહિં પવિત્રતા હતી, અને તેનો જે
 “લંગ કરતું હતું તેની શિક્ષામાં તેનું મરણ હતું.” આશ્રુ પર્વતના આ તળા-
 વની આસપાસ કેટલાક દિવસથી યુરોપીયન લોકોનાં રહેઠાણ થયાં છે; તેની
 પાસે મંદવાડ ભોગવી ઊડેલા અંગ્રેજ સિપાઈઓને રહેવાને સૈન્યશાળા બાંધી
 છે! અને અયજેશ્વર તથા આદિનાથનાં દેવાલયોની સાથે પવિત્ર પર્વતના
 ભોગવટાની હરીફાઈ કરનાર ક્રિશ્ચિયન લોકોનું એક દેવળ છે.

આશ્રુ પર્વતની તલાટી આગળ અણાદરા ગામ છે, ત્યાંથી અને પાસેની
 ડીસાની છાવણીથી ઉપર ચડવાનો એક મ્હોજો અને સારી રીતે બાંધેલો
 રસ્તો છે તે નખી તલાવ આગળ આવી મળે છે. આ રસ્તે થઈને ઉપર
 ચડવાનું સવળ પડે છે.

નખી તલાવની પાસે દેલવાડા અથવા દેવસોનો સમુદાય છે. વિમળશાહ

અને તેજપાળે બે મુખ્ય દેરાસર બંધાવ્યાં છે તે વિના બીજાં કેટલાંએક છે, પણ એ બે તો ઘણાં પ્રાચીન અને અતિ શોભાયમાન છે. આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦૩૧માં વિમળશાહે પ્રથમ દેરાસર બંધાવ્યું તે પહેલાં આ પર્વત ઉપર જૈનનું એક દેડું કાંઈએ બંધાવ્યું હોય એમ દીસતું નથી. આ પ્રસિદ્ધ દેવજોનું ઉપર ઉપરથી વર્ણન આ રીતે કરાયેલું છે, વિસ્તારથી કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી.^૧ તેઓનું કદ અથવા જ્ઞારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ સોની લોકોની કારીગરીની જેટલી સંસ્કૃત કુશળતા તેટલી બધી માંહેની બાજુએ વાપરવામાં આવેલી છે. પ્રત્યેક દેરાસરમાં દેવને બેસવાના ગંભારની આગળ સભામંડપ છે; તેના ઉપર અષ્ટકોણ ઘુંમટ છે, અને આસપાસ સ્તંભપંક્તિ ઉપર ઘણાંએક ઘુંમટ આવ્યા છે. આખું દેરાસર ઘોળા આરસખંડાણનું છે અને કારણીના શણગારથી ઉપરનો પ્રત્યેક ભાગ ભરપૂર છે. એ કારણી એવી બારીકાઈથી કરેલી છે કે જાણે તે મીણનાં બીજાંમાં ઉતારી હોય નહિ એવો ભાસ થાય છે, અને તેઓની અર્ધ પારદર્શક કારોની જડાઈ જરાય જણાઈ આવતી નથી, તેથી લીટી વિખેની (યુક્લીડની) વ્યાખ્યા ઘણી ખરી સાર્યક કરે છે. તેજપાળના દેવળના ઘુંમટની વચ્ચેની કારીગરીથી તો આડો આંક છે, તેના ઉપર પ્રત્યેક જોવા જનારનું લક્ષ લાગી રહે છે. કર્નલ ટાંડ એનું યોગ્ય વર્ણન કરે છે કે, “તેનું ચિત્ર આલેખતાં કલમ / હારી જાય છે, અને અતિ ઘણો પરિશ્રમ “સહન કરી શકે એવો કારીગર હોય તેની કલમને પણ તોઆહ પોકરાવે છે,” અને અતિ અલંકૃત પદ્ધતિની ગાથિક ઇમારતનો કાંઈ શણગાર એની શોભાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી, એમ ખાતરીપૂર્વક કર્નલ લખે છે તે યોગ્ય જ છે. “તે અર્ધા ખીલેલા કમળના ગુચ્છ જેવું દેખાય છે, તેનો કટોરા “જેવો વળેલો ભાગ, એવો પાતળો, એવો પારદર્શક અને એવો બારીકાઈથી “કાતરેલો છે કે, તે આંખને વિસ્મય પમાડીને સ્તબ્ધ કરી દે છે.”^૨ આ

૧ ફ્રેન્ચસનની “હિસ્ટોરિક આફ આર્કિટેક્ચર”ના પ્રથમ ભાગને પૃષ્ઠ ૬૯ એ તેઓનું વર્ણન કરેલું છે, અને તેમનાં ચિત્ર આપેલાં છે. વળી એ જ ગ્રંથકર્તાનું “પિક્ચરસ્ક ઇલ્લુસ્ટ્રેશન્સ આફ એન્શિયન્ટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિન્દુસ્થાન” એવા નામનું પુસ્તક છે તેમાં જોવો.

૨ મી. ફ્રેન્ચસન તેજપાળના અને વસ્તુપાળના દેરાસર વિષે લખતાં કહે છે કે, “જે ઘોળા આરસખંડાણનું એ બનાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિન્દુના અતિ પરિશ્રમ “સહન કરનારા ટાંકણાવતે ક્ષીત સરખી બારીકીનાં એવાં સુંદર આકાર આલેખન / કસ્યાં છે કે તેનો ચિત્રાક કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાને કેટલાક કાળ અને કેટલાક પરિશ્રમ

દેરાસરોમાં કારણી, નિર્ણવ સ્વાભાવિક વસ્તુઓનાં ચિત્રની કરી છે એટલું જ નહિ, પણ વળી સંસારવ્યવહારના દેખાવ, વ્યાપાર અને નૌકાશાસ્ત્રના પ્રયત્ન, અને રણક્ષેત્રના યુદ્ધનું આલેખન પણ કર્યું છે; અને આ ટુકાણે બેધડક ખાતરી કરી આપી શકાય છે કે, પ્રાચીન કાળ વિષે અભ્યાસ કરનાર કોઈ આ કારણી ઉપર પોતાનું બેધધે તેટલું લક્ષ આપે તો તેનું મધ્ય સમયના હિન્દુસ્થાનની રીતભાતની ઘણી રમુજ બાબતોનું એટલું બધું જ્ઞાન વધે કે તેના એવા ભારે શ્રમનો બદલો વળી જાય.

આશુનું જગ્યામાં જાયું શિખર ઋષ્યશૃંગનું છે, તેના ઉપર કર્નલ ટાંડ ચશ્મો તેના ખેલાં કોઈ ચુરોપિયને ત્યાં પગ દીધો ન હતો. “પર્વતના શિખર ઉપર હોધ્યે ત્યારે આપણને ઘણું જાયું લાગતું નથી, તો પણ મારવાડનાં “મેદાનોમાં થઈને આપણે જેવા પાસે આવિયે જિયે કે તે તેની તલાટીની “સપાટીથી સાતસેં ફીટ જાયો દેખાય છે. ઉપર ફરી જધ્યે એવો દક્ષિણનો “પવન વાય છે તેના સપાટામાંથી બચી જવાને સાવધાન પહાડી લોકો “એક ખરાબાને આથે પોતપોતાના કાળા કામળામાં લપેટાઈ જઈને ધરતી “ઉપર લાંબા થઈને પડે છે. દેખાવ ઘણો નવાઈભરેલો તેમ જ ભવ્ય છે. “વાદળિયો આપણા પગ નીચે થઈને સોંસરી નીકળી જાય છે. બહુ તેજથી “આપણને ઝાંઝવાં વળી જતાં અટકાવવાને સૂર્યનો હેતુ હોય તેમ તે, વાદ- “ળની આરપાર પોતાનાં ફિરણ પાડે છે. ચક્રી આણે એવી જગ્યા ઉપર “આસપાસ એક ન્હાનો કાટ છે. તેની એક બાજુએ સુમારે વીસ શીટ સમ- “ચોરસ એક ગુફા છે તેમાં યાત્રાળુને પામવાની જે મુખ્ય વસ્તુ વિળણ તેનો “અવતાર જે શ્રી દત્તાત્રય તેનાં એક પથ્થરની છાટ ઉપર પગલાં છે. બીજી “બાજુએ રામાનંદની પાદુકા છે. ત્યાં તે પંથનો એક ગોસાઈ રહે છે, તે ત્યાં “આગળ કોઈ આવે છે ત્યારે ઘંટ વગાડે છે તેને કાંઈ આપે છે ત્યારે બંધ “કરી દે છે. યાત્રાળુ લોકો ધૈર્ય ધરવામાં જ્યવંમ થયા તેની નિશાની દાખલ “તેઓ આચાર્યની પાદુકાની આસપાસ પોતાના દંડ મૂકે છે તેનો ઢગલો ત્યાં

“વડે પણ હું શક્તિમાન થયો હોત નહિ.” “પિત્તરેક ઈસ્ટેશનસ આફ એનસિ- “થન્ટ આર્કિટેકચર ઇન હિન્દુસ્તાન”માં લખ્યા પ્રમાણે.

તેના તાલ પુસ્તકમાં એ જ ગ્રન્થકારે હિન્દુના ધુંમટ મધ્યના કમળ અથવા લોલક વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે-“તેના આકારમાં પણ સામાન્ય રીતે એવી નાજુકાઈ “અને સૌંદર્ય છે કે તેની ગાયિક કારીગરીમાં હોય એમ કદી ધારી પણ શકાતું નથી; “તે ધુંમટના મધ્યમાં આરસપહાણ અથવા પાષાણના નક્કર બાધને બદલે, સ્ફટિકના “સ્તંભોનો જાણે ગુચ્છો હોય નહિ એમ વિશેષ દેખાય છે.”

“પશો હતો. પર્વત ઉપર ધણે ઠેકાણે અસંખ્ય ગુફાઓ જોવામાં આવે છે તે
 “ઉપરથી પ્રાચીન સમયોમાં ભોંયરામાં વસતી હતી એમ જણાય છે; અને ત્યાં
 “નવાઈ સરખાં ધણાં ગોળાકાર આકાં છે તે કેવળ તોપના ગોળાનાં આકાંની
 “સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. હું ત્યાંના એક એકાન્તવાસી તપસ્વી
 “સાથે અજવાળું થતાં સુધી વાતો કરવામાં પશો. તેણે મને કહ્યું કે ચોમા-
 “સામાં જ્યારે વાતાવરણ સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે જોધપુરનો કિલ્લો અને
 “લુણી નદીના ઉપર ભાસોતરા છે ત્યાં સુધીનું રણ અહિંથી દેખાય છે.
 “અગર જો રહી રહીને સૂર્યનું તેજ પડતું હતું તેથી સીરાઈ ભણી વિસ્ત-
 “રાયલી ભીતરીલની ખીણ અમે ઓળખી ફહાડી; અને પૂર્વમાં લગભગ
 “વીસ માઈલ ઉપર આરાવલીનાં વાદળની ટોપી પ્હોરેલાં શિખરોમાં અંખા
 “ભવાનીનું પ્રસિદ્ધ દેરું અમે પરખી ફહાડ્યું. તથાપિ ઉપરની વાત નાણી જોવાનો
 “હવણાં સમય ન હતો. છેવટે સૂર્ય પોતાના પરિપૂર્ણ તેજથી ખ્હાર નીકળ્યો,
 “એટલે બધી શ્યામતા દૂર થઈ ગઈ, અને કાળા આસમાની રંગનાં વાદળના
 “ધુંમટની સાથે ઝાંખી સૂકી ધરતી મળી જવાથી ભાસ દેખાતો બંધ થવા
 “લાગ્યો ત્યાં સુધી રણ ઉપર નજર ફરી ગળી. ઉત્કૃષ્ટપણું બંધાવાને જે જોધયે
 “તે સર્વ હતું; અને શાન્તપણાને લીધે શોભા પાકે પાયે થઈ. જો દૃષ્ટિને
 “હેડળના અગાધ નીચાણમાંથી જમણી બાજુએ માત્ર અર્ધગોળ સુધી ફેર-
 “વિયે તો જે ખરમારના કિલ્લાની ઝાંખી પડી ગયેલી ભીતો ઉપર સૂર્યનું તેજ
 “હવે પરાવર્તન પામતું નથી તે કિલ્લાનાં ખંડેર ઉપર જઈને તે ડરે છે; અને
 “ત્યાં આગળનું તાડનું ઝાડ, તેઓના નાશ ઉપર હસતું હોય તેમ, જે જાત
 “પોતાનું રાજ્ય સદાકાળ નિભાશે એમ ધારતી હતી તે જ જાતના ખંડેર થઈ
 “ગયેલા દરબારની વચ્ચે, પોતાનાં વાવટા સરખાં પાંદડાં ફડફડાવે છે. જમણી
 “બાજુએ જરાક આધે દેલપાડાના ઘટાગુંમ થયેલા ધુંમટ દેખાય છે; તેની
 “પછવાડે, ગહન જંગલ આવી રહ્યું છે, અને જે મેદાનની સપાટી ઉપર
 “વાંકીચૂકી ચાલતી કેટલીક નદિયો, પર્વતના ઉભા ખરાબા ઉપરથી પોતાનો
 “આડો રસ્તો ચલાવે છે તે મેદાનના તાજ ઉપરથી સોયોની પેઠે ફૂટી નીકળતાં
 “વિલક્ષણ શિખરો બધી બાજુએ તેઓને ટેકા આપે છે. આશમાની આકાશ
 “અને રેતીવાળું મેદાન, આરસપ્હાણનાં દેવાલય અને હલકી જાતનાં ઝુંપડાં,
 “ભલકાદાર જંગલ અને ખડખડા ખરાબા, એ સર્વ એક ખીજથી ઉલટા
 “ગુણનાં ત્યાં જણાઈ આવે છે.”

ઋષ્યગૃંથથી ઉતરતાં તરત જ અશ્વિનકુંડ અને અચળેશ્વરનું દેરું આવે
 છે, તે હિન્દુઓના કવિપત ઇતિહાસમાં બહુ પ્રખ્યાત છે: “અશ્વિનકુંડ

“આશરે નવસેં શીટ લાંબો, અને બસેં ચાળીશ શીટ પ્હોળો છે, તેને
 “નક્કર ખરાબામાંથી કારી ફહાડીને તેમાં બહુ જ મ્હોટી છાટો જડી
 “લીધી છે. કુંડની વચ્ચે ખણ્યા વિનાની ગચ્છી રાખેલી છે તેના ઉપર
 “જગદંબાના દેરાનું ખંડેર છે. એ કુંડની ઉત્તર ભણીના નાકા ઉપર પાંડ-
 “વનાં ન્હાનાં દેવાલયોનો જથ્થો છે, પણ પ્હેલાંની પેઠે તે પણ ખંડેર
 “થઈ ગયાં છે. પશ્ચિમ દિશાએ આશુના રક્ષકદેવ અચળેશ્વરનું દેવલ છે,
 “તે વિશાળ નથી તેમ જ તેમાં કાંઈ કારીગરી નથી, પણ તેનામાં સ્થૂળ-
 “પણાની સાદાઈ છે, તે ઉપરથી, તે ગ્રામીન છે એમ જણાઈ આવે છે. તે,
 “ચોકના મધ્ય ભાગમાં છે, તેની આસપાસ ન્હાની દેવડિયો એવા જ આકા-
 “રની કાળા પથ્થરની બાંધેલી છે. * * * સિસાર્ધના રાવ ભાણુને જૈનના
 “એક દેરાસરમાં ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું તેની છત્રી અમ્મિકુંડની છેક કાર
 “ઉપર, દેરાસર ભણીની બાજુએ છે. એ રાણાને તેના કુળદેવના દેવાલય
 “પાસે બાળ્યો હતો, અને સાથે તેની પાંચ રાણિયો સતી થઈ હતી. * * *
 “એ કુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમાર વંશની સ્થાપના કરનાર પરમારોના મૂળ
 “પુરુષનું દેવલ ખંડેર થઈ પડ્યું છે. તેમાં આદિપાળની મૂર્તિ છે તે પાદ-
 “સ્થળ સાથે સજ્જડ છે, તે અસલી પોપાકનો અને પૂર્વના યથાર્થપણુનો,
 “અસલના વારાનો નમુનો છે. એ મૂર્તિ ઘોળા આરસપ્હાણુની સુમારે
 “પાંચ શીટ ઝાંચી છે, અમ્મિકુંડનું રક્ષણ કરવાને પરમાર ઉપજાવ્યા હતા
 “તેમાં મહિપાસુર રાક્ષસ રાત્રિની વેળાએ આવીને આ પવિત્ર કુંડનું પાણી
 “પી જતો હતો તેથી આદિનાથ તેને બાણુ વતે મારતા હોય એવી ઢબમાં
 “તેમની મૂર્તિ બેસારેલી છે. * * * * અમ્મળગઢ જવાને હું અમ્મિકુંડ
 “મુઝીને આગળ ચાલ્યો; તેના ખંડેર થઈ ગયેલા બુરજો અમારી આસપાસ
 “વિંટળાઈ વળેલા વાદળાની ઘાડી ઘટામાં ઢંકાઈ ગયા હતા. આ જગ્યા
 “ઉપર અમે ચડીને હનુમાન દરવાજો થઈને, એક વાર જેનો દબ્બમો હતો
 “એવી જગ્યામાં પ્રવેશ કર્યો. આ દરવાજાનો બે જખરા બુરજ છે તે
 “કદાવર કાળા પથ્થરોના બનાવેલા છે, અને તે હજારો શિયાળાની ઋતુના
 “વિકટ સપાટા લાગવાથી કાળા થઈ ગયા છે. બન્ને બુરજો મથાળે એક
 “મેડાથી જોડાઈ ગયેલા છે, તે ચોકીનું સ્થાન છે. આ દરવાજામાં થઈને
 “નીચેના કિલ્લામાં જવાય છે, તે કિલ્લાની દૂરી ગમેલી ભીંતો ઉપરના કંઠગા
 “ચડાવ ઉપરથી જણાય છે. અહિં એક બીજો દરવાજો આવે છે, ત્યાં થઈને
 “માંહલા કિલ્લામાં જવાય છે. આ દરવાજાના મ્હોં આગળ પારસનાથનું
 “દેરાસર છે તે માંદુના એક શાહુકારે બંધાવ્યું છે, તે જીર્ણોદ્ધાર કરવાને

“ યોગ્ય થઈ ગયું છે. ઉપરનો કોટ રાણા કુંભાનો ફહેવાય છે. તેને જ્યારે
 “ મેવાડમાંથી નાસવું પડ્યું, ત્યારે તેણે, પરમારોએ ધણા કાળથી તજી
 “ દીધેલા મોરચા ઉપર પોતાનો વાવટો ચડાવ્યો. તેણે આ અચળગઢના
 “ કિલ્લાની માત્ર મરામત કરાવી, બાકી તે અને બીજાં હલકાં કામ બહુ
 “ પ્રાચીન કાળનાં છે. આ કિલ્લામાં એક શ્રાવણુભાદરવો એવા નામનું
 “ તલાવ છે. ચોમાસાના બે મુખ્ય મહિનાનું નામ આ તલાવને બરાબર
 “ જાળે છે, કેમકે, અર્ધો જીન મહિને વીતતાં સુધી પણ તેમાં પાણી ભરેલું
 “ હોય છે. પૂર્વ ભણીના ધણા ઊંચા શિખર ઉપર પરમારોની ગદીનાં ખંડેર
 “ છે; આ ઠેકાણેથી, ત્વરથી ચાલતાં વાઢળાંની આરપાર નજર પ્હોંચાડિયે
 “ તો, જે શરવીર જાતના પરમારોએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધ કચ્છું હતું
 “ અને લોહીલોવાણુ થઈ ગયા હતા તેઓનાં ખંડેર થઈ ગયેલા મહેલો અને
 “ વેદિયોનો આભાસ દેખાય છે.”

રમુજ આપનાર આણુ અને અચળગઢને છેલ્લા રામરામ કરતાં પ્હેલાં, જે વંશના રાજ્યોએ એટલાં બધાં વર્ષ સુધી તેઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે તે પરમાર વંશ સંબંધી થોડા શબ્દ બોલવા ધટિત છે. કાટવાળી ચંદ્રાવતી તેઓની રાજધાની નગરી હતી. આણુ પર્વતની તલાટીથી સુમારે બાર માઈલ ઉપર, અને અંબા ભવાની તથા તારંગાનાં દેરાસરોથી એ કરતાં જરાક વધારે છેટે, જંગલથી ઘટાગુમ બની ગયેલો પ્રદેશ છે તેમાં, તેનાં ખંડેર આજે પણ જોવામાં આવે છે. જ્યાં નગર હતું તે જગ્યા ઉપર ઘાડી વનસ્પતિ ઉગેલી છે, તેના ડૂવા અને તલાવ પૂરાર્ધ ગયાં છે; તેનાં દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે; અને તેનાં ખંડેરમાંથી આરસપહાણુ નિત્યે લંટાય છે. એક વિશાળ મેદાનમાં તેના ભાગ્યદૂટ્યા ભાગ વિખરાઈ પડ્યા છે, તે ઉપરથી વિચાર કરતાં, તેનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમ લાગે છે; જ્યારે યૂરોપિયન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પ્રથમ આવી, ત્યારે, આરસપહાણુની સુંદર ઈમારતોનાં વીસ ખંડેર ખોળી ફહાડવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી તેનો ક્ષતિભવ અને અતિ સૂક્ષ્મતા જણાઈ આવે છે. ધારાવર્ષના ભાઈ રણધીર પ્રલ્હાદનદેવે પ્રલ્હાદનપટ્ટણુ અથવા પાલણુપુર વસાવ્યું હતું તે પણ ચંદ્રાવતીના રાજવંશના તાબામાં હતું.

પરમારોમાં પ્રથમ શ્રીધૂમરાજ અને તેના કમાનુયાયી, ધંધુક, અને

૧ આણુ પર્વત ઉપર દેલવાડામાં શ્રી આદિનાથનું દેરું છે, તેની જમણી બાજુની ધર્મશાળાની ભીતમાં એક લેખ છે, તે સંવત્ ૧૨૬૭ ફાલ્ગુન વદિ ૧૦

ધ્રુવ ભટ્ટ હતા એમ લખવામાં આવ્યું છે. “તેઓ હાથિયોના ટોળા સમાન તેમના શત્રુઓથી અજિત થઈ પુરૂષ હતા.” તેઓના પછી રામદેવ થયો, સોમનો વીરધવલના સમયનો શ્રી સોમશ્વર કવિનો રચેલો છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવલીના રાજાની વંશાવલી નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થકાચ છે:—

શ્રી ધૂમરાજ: પ્રથમં ભૂભૂવ ભૂવાસમસ્તત્ર નરેદ્રવંશે ।

ભૂમીશ્રુતો ય: કૃતવાનમિશાન્યક્ષત્ર્યોચ્છેદનવેદનાસુ ॥ ૩૩ ॥

ધન્ધુકધ્રુવભટ્ટાદયસ્તતસ્તે રિપુદ્રયષ્ટાજિતોઽભવન્ ।

યત્કુલેઽજનિ પુમાન્મનોરમો રામદેવ ઇતિ કામદેવજિત્ ॥ ૩૪ ॥

इत्यादि.

વાશિષ્ઠ મુનિના અગ્નિકુંડમાંથી

પરમાર નામનો પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તેના વંશમાં

શ્રી ધૂમરાજ ત્યાર પછી

ધંધુક

ધ્રુવભટ્ટ આદિ થયા ત્યાર પછી

રામદેવ

યશોધવલ (કુમારપાળનો શત્રુ મળવાનો રાજા બહાલ હસી તેને માર્યો.)

ધારાવર્ષ

(સં. ૧૨૨૦, ૧૨૩૭, ૧૨૪૫, ૧૨૬૫ ના) લેખ છે. એણે કેકલ્પના રાજાને જિત્યો.)

અશ્વહાનદેવ,

(પાલજીપુર વસાવ્યું.) (સામંતસિદ્ધ સાથે લડ્યો.)

સોમસિદ્ધદેવ (સં. ૧૨૮૭, ૧૨૮૯, ૧૨૯૨)

કૃષ્ણરાજદેવ (સં. ૧૩૦૦)

ઉદયપુરના રા. રા. જૈરશિકંર હીરાચંદ એઓના મારા ઉપરના પત્ર ઉપરથી વિમળશાના મંદિરના લેખનો થોડો ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“સમજનિ શીરામણી ધંધુ: ॥ ૫ ॥

સ ભીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવામમન્યમાન:કિલ ધંધુરાજ: ।

નરેશરોષાન્ન તતો મનસ્વી ધારાધિપં મોજનરં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

પ્રાગ્વાટવંશાભરણં ભૂભૂવ, રત્નપ્રધાનો વિમલાભિષાન: ।

યસ્તેજસા દુ:સમયાધિકારે, મમ્મોઽપિ ધર્મ: સહસાચિરાસીત્ ॥ ૭ ॥

તતશ્ચ ભીમેન નરાધિપેન, પ્રતાપભૂમિર્વિમલો મહામતિ: ।

કૃતોર્બુદે દંડપતિ: સતાંપ્રિય: પ્રિયવદો નંદતુ જૈનશાસને ॥ ૮ ॥

શ્રીવિક્રમાદિત્યનૃપાદ્યતીતે ડટ્ટાસીતિ યાતે શરણં સદશ્ચ ॥ ૧૦ ॥”

તે જે વેળાએ કુમારપાળ ખરેખરી સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ચલાવતો હતો તે વેળાએ જે યશોધવલ આશુ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેનો પિતા થાય. યશોધવલને એ નામાંકિત પુત્રો થયા; ધારાવર્ષ અને પ્રહ્લાદનદેવ; તેમાંથી પહેલાનો શ્રીસોમસિંહદેવ નામે કુમાર અને કુમાનુયાયી થયો. ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં અણ્ણહિલવાડમાં ખીજે લીમદેવ ન્યારે મહારાજાધિરાજ હતો ત્યારે તે મહામંડળેશ્વર હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. સોમસિંહને કૃષ્ણરાજદેવ કરીને કુમાર હતો.

ધારાવર્ષના કુમારના રાજ્યમાં પરમારોએ નાદોલના ચાહાણોને માર્ગ આપ્યો. તે માંહેલા એક હુંડ અથવા લુણિગ પુરૂષે (ઈ. સ. ૧૨૨૨) ત્યાંના મંડલિકને મારીને આશુનું રાજ્ય લઈ લીધું એવું વિમળશાહના દેરાસરના લેખમાં છે. લુણિગનો કુંવર તેજસિંહ કરીને હતો, તેના કુંવરનું નામ કાન્હડદેવ હતું અને તેના પૌત્રનું નામ સામંતસિંહ હતું એવું વસિષ્ઠના દેરાના

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંવત્ ૧૦૮૮ માં વિમળશાહ દેવાલય બંધાવ્યું ત્યારનો આ લેખ છે. આ વિમળશાહ પહેલા લીમદેવનો આશુનો દંડપતિ હતો. આ પછીનો વિમળશાહના દેરાનો લેખ છે તે તેના જીર્ણોદ્ધારનો છે.

૧ ફાલ્ગુણ સાહેબને આ લેખનો સંવત્ વાંચવામાં ગુંચવારો પડ્યો છે. એમની પાસે જે નક્કલ હતી તેમાં,

“વસુ મુનિ કર શશિ વર્ષે” = ૧૨૭૮ (ઈ. સ. ૧૨૨૨) છે. આ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૨૨૨ લખવામાં ભૂલ થઈ છે; કેમકે ઉદયપુરના રા. રા. ગૌરિશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ આશુ ઉપર જઈને એ લેખ જોયો છે. તેઓએ મને લખી જણાવ્યા પ્રમાણે

“વસુ મુનિ ગુણ શશિ વર્ષે” = ૧૩૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૨) સો વર્ષના અંતરની ભૂલ જણાઈ આવી છે.

અચ્ચેશ્વરનો લેખ અને વિમળશાહના દેરાનો લેખ મેળવતાં વંશાવલી નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

અચ્ચેશ્વરના લેખમાં જે નામ છે તે:— વિમળશાહના દેરાના લેખમાં જે નામ છે તે:—

- ૧ આલ્હણ
- ૨ કીર્તિપાલ
- ૩ સમરસિંહ
- ૪ વદયસિંહ
- ૫ માનસિંહ
- ૬ પ્રતાપસિંહ
- ૭ બીજડ

૮ { લ્હણિગ-હુંડિગ
લુણવર્મા-લુઢાગર }
લુંઢાપ.

૧ આસરાજ

સમરસિંહ

પ્રતાપમલ્લ

બિજડ

{ લ્હણિગ-હુંડ
હુંમો
તેજસિંહ.

૨. ઉ.

(ઈ. સં ૧૩૩૮) લેખમાં લખ્યું છે, અને કાન્હડદેવને ચંદ્રાવતીનો રાજ કરીને લખ્યો છે. નાદોલના ચોહાણ વંશની દેવડા રજપૂતની શાખાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે રાવ લુંબો આણુ અને ચંદ્રાવતી જિત્યો, અને ખારૈલીના ગામ આગળ લડાઈ થઈ તે વેળાએ પરમારોનું રાજ્ય તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, “એ લડાઈમાં અગનસેનનો કુંવર મેરતુંગજી પોતાના સાતસેં સગા સહિત માર્યો ગયો.” આ આધાર પ્રમાણે છેલી લડાઈ ઈ. સં ૧૩૦૩ માં થઈ, તેમાં ચંદ્રાવતી દેવડા ચોહાણોને તામે થઈ; અને આણુ તો તેના ખેલાં સાત વર્ષ અગાઉ તેઓએ જિતી લીધો હતો. આ સમયમાં ચોહાણોએ રહેતાં રહેતાં “પર-મારોની કનિષ્ઠ પક્ષની જમીદારી ઓછી કરવા માંડી; અને પ્રત્યેક જિત થતી “ગઈ તેમ અંકડી નવી શાખા વધવા લાગી; એ માંહેલી કટલીક તો તેઓના “મુખ્ય ધણિયોના આશરા વિનાની થયાથી, તેઓના વંશજ, જેવા કે, માદાર “અને ગિરવર ઠાકોરો જેવા તો તેના પ્રતિપુરૂષોને ઓછું નમવા લાગ્યા.”

આણુ ઉપરના એક ખીળ લેખમાં એવું છે કે, ઈ. સં ૧૨૯૪ માં અણહિલવાડમાં ન્યારે સારંગદેવ રાજ હતો, ત્યારે વિસલદેવ અરાડસેં મંડલનો સુબો હતો; અને તેનું સ્થાન ચંદ્રાવતીમાં હતું. આ વિસલદેવ અણહિલવાડના રાજનો માત્ર કામદાર હશે અને પરગણાની સત્તા થોડા દિવસ તેને સ્વાધીન હશે. એમ ધારી શકાય છે કે ન્યારે ચોહાણોએ હુમલો કર્યો ત્યારે સારંગદેવે પોતાની ફાજ વડે પોતાના પટાવતોનો તકરારી પ્રદેશ (મુઢક) સ્વાધીન કરી લીધો હશે. વળી એક ખીળે લેખ છે તે ઉપરના લેખ સાથે મળતો આવે એવો નથી. અચળેશ્વરના દેરાના એક લેખમાં (ઈ. સં ૧૩૨૧) એક ખીળે લુંડ દેવ લખેલો છે, તે સામ્બરના ચોહાણ વંશનો હતો. તેના પૂર્વજનાં નામ પ્રથમના લુંડ અથવા લુણિગનાથી કેવળ જૂદાં જ છે. “તેણે ચંદ્રાવતીનું પરગણું અને રણિઆમણો અમરુદ પર્વત મેળવી લીધો,” અને અચળેશ્વરની સમક્ષ પોતાની અને પોતાની સ્ત્રીની મૂર્તિઓ બેસારી.

આ વચ્ચેનું આડું કથન કરીને અમે હવે વાઘેશ્વરીની વાત લખવાનું પાછું જારી કરીએ છીએ. વીરધવલના કુમાર વિસલદેવ વિષે થોડું જ જાણવામાં છે, એમ લખાઈ ગયું છે. ભાટ લોકોની કથા એવી છે કે, એ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં દુકાળ^૧ પડ્યો તે મટાડવામાં એ સાધનભૂત^૨ હતો, અને

૧ પંદરોતરો દુકાળ (૧૩૧૫) ફેલાતો હતો તે વેળાએ કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર તાલુકો હતો, તે જગદુશાહ નામના વાણિયાને વેરાવર જેટ આપ્યો હતો તેથી જે માગે તેને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડી તેણે વસાઈના જનમસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ૨. ઉ.

૨ પાટણના રાજ વિસલદેવનું નામ ઉલોઈ સાથે જોડાયેલું છે, તે વિષે ફાર્જસની ઓરિએન્ટલ મેન્ચાઈની ખેલી આવૃત્તિના ખીળ બાગને ૩૩૫-૭ મે પૃષ્ઠે જુવો.

એણે વિસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડભોઈનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા મરામત કરાવી.

દેવપદ્મણના સોમનાથના દેવલમાં એક લેખ ઈ. સ. ૧૨૬૪ ની સાલનો છે, તેમાં રાજાને મહારાજાધિરાજનાં સર્વ વિશેષણ બોડેલાં છે. “પરમેશ્વર, ભટાર્ક, શ્રીચૌલુક્ય, ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્ અર્જુનદેવ.” વાઘેલા વંશના દસોદી બારોટ પોતાની વહી ઉપરથી કહે છે કે, અર્જુનદેવ વિસલદેવની પછવાડે ગાદિયે બેઠો હતો; પણ તેના રાજ્યમાં શા બનાવ બન્યા તે વિષે કાંઈ કોઈ લખતા નથી. તેણે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કર્યું અને તે શિવમાર્ગી હતો એમ જણાય છે. જે અગણિત રાજાઓ તેની આણ માનતા હતા તેમાં રાણુક શ્રીસોમેશ્વરદેવ, સો વશા ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા; અને ચાવડા ઠાકોરો પાલુકદેવ, રામદેવ, ભીમસિંહ અને બીજાઓનાં નામ છે. તેનો મહામાત્ય શ્રીમદ્દેવ હતો, અને બીજા મુસલમાન કારભારી તેને હતા, જેવા કે વેલાકુલનો હુરમઝ, અને નાખુદા ગુરુદીન ફીરોજનો દીકરો, બોળ ઈબ્રાહિમ; પણ “નાખુદાના” પદથી આપણે તેના અધિકારની કલ્પના કરી શકીએ તે સિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાઈ આવતું નથી; તેમ જ હિન્દુ રાજાના હાથ નીચે રાજ્યના નોકર તરીકે ગૂજરાતમાં આવવાનું તેઓને શું કારણ ઉત્પન્ન થયું હશે તે પણ કાંઈ જણાતું નથી.^૧

વાઘેલાઓના ભાટ, અર્જુનદેવ વિષે લખ્યા પછી લવણરાજનું^૨ નામ

૧ આ લેખનું બાંધાન્તર આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, આ સમયમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ થયો હતો. તેઓ વ્યાપાર અર્થે પણ આવતા હતા, તે પ્રમાણે ઈરાની અખાત માંહેલા ઓર્મઝ બંદર(વેલાકુલ)નો રહેવાસી નાખુદા ગુરુદીન ફિરોજ-જેના બાપનું નામ બોળ નાખુદા અણુ ઈબ્રાહિમ હતું, તે આવ્યો હતો. તેણે સોમનાથ પાટણમાં એક મસ્જિદ બંધાવા માટે બૌદ્ધ વેચાતી લીધી, તે વેળાએ ત્યાંના મહાજનના આગેવાન-જૃહત્પુરુષ (એટલે મોટા સભાવિત માણસ-મહાજન) કંકર શ્રી રામદેવ, પદ્મગિરિ, રાણાશ્રી સોમેશ્વર દેવ, કંકર શ્રી ભીમસિંહ તથા રાજા શ્રી છાડાની સમક્ષ એ ધરતી લેવાઈ હતી, તેથી તેમને એ કામના સાક્ષીભૂત ગણ્યા છે. ૨. ઉ.

૨ રાજ્યવંશાવલી એવા નામની હસ્તલિખિત એક પ્રતિનો ઉતારો અમારી પાસે છે; તેમાં લખે છે કે:—“વીરધવલ વર્ષ ૧૨ રાજ્ય. સં. ૧૩૧૧ તેજપાળ વસ્તુ-“પાલ હવા, વીરધવલ પાટે રાજા વીસલદે હવા. તિણે વીસલનગર વસાવ્યો, ડભોઈનો “ગઠ કરાવ્યો તેહ નહી પૂર્વ પોલે નવ કોડિ, નિવાણું લાખ નવ હજાર નવસો ને નવાણુ “ટકા ખર્ચ્યા. સં. ૧૩૨૭ વર્ષે અર્જુનદેવ વર્ષ ૩ રાજ્ય, રાજા લવણ વર્ષ ૪ રાજ્ય.

આપે છે, પણ તેનું નામ ખીજા લેખમાં આવતું નથી, અને તેને વિષે ભાટ લોકો પાસે વિશેષ વર્ણન આપવા જેવું પણ નથી; તેના પછી સારંગદેવ આવે છે, તેને આખુના લેખમાં (ધ. સ. ૧૨૬૪) અણહિલવાડનો રાજા કરીને લખ્યો છે, અને તેના હાથ નીચે વીસલદેવને ચંદ્રાવતીનો મંડલેશ્વર લખ્યો છે. સારંગદેવની પછી કર્ણ વાઘેલો, અથવા ઘેલાના ઉપનામથી જે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે અણહિલવાડના હિન્દુ રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા થયો.^૨

—મહાકાવ્ય—

પ્રકરણ ૧૫.

રાજા કર્ણ વાઘેલો.

અણહિલવાડના નાટકની સમાપ્તિનો દેખાવ હવે લગવી અતાવવાનો છે. ઈ. સ. ૧૨૬૧ માં અલાઉદ્દીન ખિલજી, પોતાનો પાદશાહ અને જે તેનું ભણું કરનાર હતો તથા તેનો કાકા થતો હતો તેને મારી નાંખીને તે જદ્દ માણસની પછવાડે પોતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો; અને પોતાના નામથી લોકોની પાસે ખુતબો પઢાવાનું જારી કરીને, ઘાતકીપણાથી અને ખુનરેજીબરેલી રીતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો; તેમાં દ્રવ્ય અને સત્તા આગળ ઉપર તેને એટલાં બધાં મળ્યાં કે હિન્દુસ્થાનની ગાદી ઉપર તેના ખેલાં, જે રાજા બેઠા હતા, તેમાંથી કાઢીને પણ તેના જેટલાં મળ્યાં ન હતાં, અને મહમૂદ ગઝનવિયે તેની દશઞ્ચ અશ્વારિયોમાં જેટલું ધન મેળવેલું લખે છે, તે કરતાં પણ તેનું ધન બહુ વધારે હતું. મિરાતે અહમદીનો કર્તા કહે છે:—“ખુદાની એવી ઈચ્છા થઈ કે પૈગંબરની શરિયત અને “દીન બધે પ્રસિદ્ધ કરવો. જે જાતના લોકો વિષે પછવાડે લખવામાં આવ્યું છે તેમની સત્તા અને રાજ્યનો છેડો આવ્યો છે, અને આપણી ખુબીવંતી

“સારંગદેવ વર્ષ ૩ રાજ્ય. સં. ૧૩૩૭ વર્ષે લઘુ કર્ણ ગઢલડી વર્ષ ૧૦ રાજ્ય.” વીર-ધવલ પછી પ્રતાપ મલ્લ થયો છે એ વાત આમાં નથી. ૨. ઉ.

૧ ઉપરની હકીકત જોતાં સારંગદેવનું રાજ્ય સં. ૧૩૩૪ થી ૧૩૩૭ સુધીનું થાય પણ સારંગદેવ ૧૩૫૩ સુધી હતો. તેના સમયનો કચ્છ માહેલા રાપર ખેખરાનો લેખ સંવત્ ૧૩૩૨(ઈ.સ.)નો મળી આવ્યો છે; તેમ જ સંવત્ ૧૩૫૦ ઈ.સ. ૧૨૬૫નો આખુનો લેખ અને સંવત્ ૧૩૪૩ ઈ.સ. ૧૨૮૭ ના લેખથી પણ એ લખણ અપ્રમાણ હરે છે. આ સમયે તેનાં મહામાલ્ય મધુસૂદન હતો. લઘુ કર્ણનાં ૧૦ વર્ષ વિષે પણ “આઠ”ને બદલે “સાઠ” લખવાની ભૂલ થવાની આસંકા હોઈ સમય છે. ૨. ઉ.

૨ વાઘેલા વિષે બાબાન્ટર કર્તાનો વધારો, જુવો રાસમાળાપૂર્ણિમામાં ખરિસિદ્ધ.

૩ સત્તર. ૨. ઉ.

“કલમો અને ખરા દીનના ચલાવનારાઓને તાબે તે થયું છે તે એટલા
 “માટે કે સૂર્યની પેઠે, કાફર લોકના અંધારાવાળા દેશમાં જે દીન ખોદું
 “કરવાને મના કરે છે તે દીનનું અજવાળું ખરા ચળકાટથી પ્રકાશ પામે;
 “અને આપણે તે દીનના ફરમાનને તાબે થવાથી અને સાચાઈભરેલી
 “કલમો (કલમે ઉલહક) બહાર કરવાથી લોકોને ભૂલના ભયંકર મેદાનમાંથી
 “પાછા ફેરવિએ અને તરીકતના ઉંચા માર્ગ ઉપર દોરી જઈએ.”

ઈ. સ. ૧૨૯૭ ના પ્રારંભમાં ગૂજરાત ફરીને જિતી લેવા સાડ અ-
 ળાઉદીને પોતાના ભાઈ અલપખાનને^૧ તથા પોતાના વજીર નુસરતખાન
 ઝાલેસરીને ફોજ આપીને મોકલ્યા. તેઓએ દેશ ઉજ્જડ કરીને વનરાજના
 નગરમાં ફરીને મુસલમાની પ્હેરેગીર મૂકીને તે કબજે લીધું; અને ત્યાંના
 રાજા કર્ણ વાઘેલો દક્ષિણ માંહેલા દેવગઢના યાદવી રાજા રામદેવને આશ્રયે
 તેઓના આવતાં પ્હેલાં જતો રહ્યો.

રાજ્ય મેળવવાના લોભ આગળ, મુસલમાન હક્ક કરનારાઓને પોતાનું
 ધ્યાન આપવાને એ કરતાં કંઈ ખીજ કારણની જરૂર હોય નહિ. પણ
 હિન્દુના ભાટો રાજ્ય સંબંધી મ્હોટી વાતને ધર વિષેનું ખાનગી કારણ કાઢી
 પાડી દેવાને આનંદ પામે છે. તેઓએ હાલના પ્રસંગને માટે પણ નીચેની વાત
 લખી રાખી છે:—“કર્ણ વાઘેલને માધવ અને કેશવ કરીને બે પ્રધાન હતા.
 “તેઓ જતના નાગર આલય/ણ હતા, અને વઢવાણની પાસે હતું મુધી જે
 “માધવ કૂવો છે તે તેમણે બંધાવ્યો હતો. માધવની સ્ત્રી પદ્મિની^૨ હતી
 “તેને તેના ધણીની પાસેથી રાજાએ લઈ લીધી, અને કેશવને તેણે ઠાર કર્યો.
 “માધવ પોતાના ભાઈના મરણને લીધે અઝાઉદીનની પાસે દિલ્લી ગયો,
 “અને મુસલમાનોને તેડી લાવ્યો. આ વેળાએ ગૂજરાત માંહેલાં શહર અને
 “નગરના દરવાજા દાહાડે બંધ રાખતા હતા. નગરના કિલ્લાની માંહે દોર
 “ચરાવતા હતા, અને જ્યારે લડવું હોય ત્યારે લડી શકાય એટલા માટે
 “લોકો ખોડાની ભીંડીને તૈયાર રહેતા હતા. ઈ. સ. ૧૩૦૦ના વર્ષમાં
 “તુર્ક લોકો ગૂજરાતમાં પેઠા. માધવે અઝાઉદીનને ત્રણસં ને સાઠ (કચ્છી)
 “ઘોડા^૪ નજર કર્યા, અને તેણે દેશનો કારભાર મેળવી લીધો. અલપ-

૧ મિરાતે અહમદીમાં એનું નામ ઉલુઘખાન લખીને જણાવ્યું છે કે જે
 ગુજરાતમાં અલપખાનના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. ૨. ઉ.

૨ પૃષ્ઠ ૨૦૮ ની ટીપ જુવો.

૩ અબંધચિન્તામણિ/પ્રમાણે ૧૩૦૪ ઈ. સ. થાય છે. ૨. ઉ.

૪ જેમ કચ્છનાં ઘોડાં વખણાય છે, તેમ કાઠિયાવાડની ઘોડિયો પણ વખણાય છે.

“ખાનને લશ્કરી ખાતાનો સૂબો ઠરવ્યો હતો. તેના તાખામાં એક લાખ
“ઘોડેસ્વાર, પંદરસે હાથી, વીસ હજાર પાયદળ અને જેના મ્હેં આગળ
“ડંકા થવાને પરવાનગી મળેલી એવા પીસતાળીસ ડંકાપદ્ધિધારક તેની સાથે
“હતા. તેણે વાઘેલાઓ પાસેથી ગૂજરાત લીધું.”

કર્ણુ રાજા ધૂટે હાથે નાઠો, તે વેળાએ તેને તેની રાણિયો, બાળકો,
હાથી, સરસામાન, અને ભંડાર એ સર્વ મૂકીને નાસવાની અગત્ય પડી હતી,
તેથી તે બધુંએ સુસલમાનોના હાથમાં મથું. હિન્દુઓની જાતના અને ધર્મના
શત્રુઓએ જે રાણિયો કેદ કરી લીધી હતી તેમાં કૌલા દેવી પણ હતી,

કાઠિયાવાડમાં નીચે લખેલે સ્થળે નીચે લખેલી જાતની ઓળખાતી ઘોડિયો થાય છે-

ઢસામાં “માણુડી” અને “વાગલી.”

ગઢડામાં “અમરઢાલ.”

ભાડલામાં “મલ” અને “પતી.”

ચોડીલામાં “ચાગી.”

પાલિયાદમાં “હરણુ.”

ભાડલીમાં “તાજણુ.”

જસદણમાં “રેડી” અને “ભૂતડી.”

જેતપુરમાં “જખાદ.”

ભીમોરામાં “કેસર,” “મોરાણુ” અને “આખડિયાલ.”

મૂળી મેવાસામાં “બેરી.”

ચૂડામાં “બોદલી.”

ગોસલમાં “કૂલમાલ.”

મૂળી તાખાના સોમીસરમાં “રેશમ.”

ધંધુકા તાખાના બગડમાં “વાંદરી”

પાટડી તાખાના ખેરવામાં “લાખી.”

ગોંડલ તાખાના હરવામાં “ભાચ.”

ખાખરામાં “ઢેલ.”

જુનાગઢમાં મોણિયામાં “હીરાલ”

હજવદમાં “રામપાસા.”

હોંબડીમાં “લાલ.”

ભાવનગર તાખાના ગુંદરણમાં “મની.”

લખતરમાં “સીંગાળી.”

ધાંધલપુરમાં “લખમી.”

૧ કર્ણની બે રાણી ત્યાં નહિ હોવાથી બચી ગઈ હતી: ૧ રાણી અમરકુંવરબા-કચ્છના
કેકેઠના ભાડેલ દેસલજનાં પુત્રી, જેમને રાણીપદની જવાઈમાં સરધાર અને ૬૫૦

“તે તેની બુદ્ધિ, સુંદરતા અને સુલક્ષણને લીધે હિન્દુસ્તાનની શાલા ગણાતી હતી.” તેને સુલતાનના જનાનખાનામાં દાખલ કરી દીધી, અને તે તેના દેશને અને તેના કુટુંબને અધિક દુઃખનું કારણ થઈ પડી. અલપખાન તથા તે વજર ખંભાત હાંટવાને ચાલ્યા. તે વેપારિયોનું ભરેલું અને દ્રવ્યવાન શહર હતું, તેથી તેમને ઘણી જ લૂંટ મળી. અહિંથી નુસરતખાને ખંભાતના એક વ્યાપારીના દેખાવડા ગુલામને જોરાવરીથી લઈ લીધો. તે ગુલામ પછવાડેથી સુલતાનની પ્રતિ સંપાદન કરી લઈને મલેક કાપુરને નામે ઘણે ઉંચે દરજે ચડ્યો. મહમૂદની ગજનવીના પછી સોમનાથનું કિંગ જે ફરીને સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તેના આ ફેરે પણ નાશ કરવાને મુસલમાન લોકો ચૂક્યા હતા. (ઈ. સ. ૧૩૦૦)

ગામ મળ્યાં હતાં, તેથી તેઓ પોતાના પુત્ર વીરસિંહને લઈને પોતાના પિયરમાં રહ્યાં હતાં.

૨ રાણી તાનકુંવરબા ભટ્ટી, જેસલમેરના ગજસિંહજીનાં કુંવરી પોતાના કુંવર સારંગદેવને લઈને ભીલડી રહ્યાં હતાં, રાણીપદની જવાઈમાં મારવાડની પાસે ભીલોતે તથા ૬૫૦ ગામ તેમને મળ્યાં હતાં. જુઓ વાઘેલા વૃત્તાન્ત પરિશિષ્ટ.

૧ દિલ્હીના પાદશાહ અહ્મદીન ખીલજીના લશ્કરે વાઘેલા રાજ કબ્જેને જિતીને અણહિલપુર પાટણ સર કચ્છા પછી લશ્કરની નદી નદી દુકડિયો થઈ, અને તે ગૂર્જરાત કાઠિયાવાડના નૂંદા નૂંદા ભાગ સર કરવામાં રોકાઈ હતી. તેમાંની એક દુકડિયે મોઢેરાને ઘેરા ઘાલી કબજે કર્યું, તેનું વર્ણન શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“અલપખાનનું સૈન્ય મોઢેરા ઉપર આવ્યું, અને શહરને ઘેરા માલ્યો. મોઢેરા બ્રાહ્મણો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા. આ યવનો આપણા તીર્થને ભંગ કરશે એવું જાણીને ક્રોધાવેશથી તેઓ યુદ્ધ કરવા સામા થયા. એ બ્રાહ્મણો ધનુર્વેદ, અને પદ્મ ત્રિશ દંડાદંડીયુદ્ધ શાસ્ત્ર, અતુષ્ઠીકળામાં પારંગત હતા. એમની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવા સમર્થ યોદ્ધો કોઈ જ હશે. આવડા વંશના સ્થાપક વનરાજ રાજને ગૂર્જરા દેશની પાટ એમણે જ (એમના જ પૂર્વજોએ) સ્થાપ્યો હતો. મોઢેરા બ્રાહ્મણોની જ નતિ છે, તેમાંની એક જેડીમલ નામની નતિ છે; તેઓ પાંડવ જેવા મહા બળવાન મહારથી અને અતિરથી હતા. મુસલમાનોની સેના મોઢેરા પુર ઘેરવા આવે છે એવું જાણીને સૌ બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં કુટુંબ, પશુ, ધન, ધાન્યાદિક વિકટ વનમાં પહોંચાડી દીધું હતું. પણ તેઓ એકમતે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા હતા. એ મોઢેરા પુર અને તેની નીચે ખીનં છપન ગામ એ બ્રાહ્મણોનાં હતાં. આંરંધ્ર ગોત્રનો વિદુલેશ્વર વિપ્ર હતો તે સર્વ બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય હતો. અને સૌ તેના કલામાં રહેતા. તે બાણવિદ્યામાં બહુ દુરાળ હતો. તેના મુખીપણા નીચે સઘળા બ્રાહ્મણો ઠાલ, તરવાર, ધનુર્બાણાદિક શસ્ત્ર સજ્જને શહરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. દીવાળીના દિવસથી તે હોળી લગી શહરને ઘેરા

૪૦ સં ૧૩૦૪ ના વર્ષસુધી યુજરાતના કામકાજ સંબંધી કંઈ વધારેલું નથી, પણ એવું લખેલું છે કે, તિવામાં અલ્પપખાનને તે દેશનો ફરીને સૂખો ઠરાવ્યો હતો, અને ત્યાં તેને મોટી ફાજ આપીને મોકલ્યો હતો. મિરાત અહમદીનો કર્તા લખે છે કે “તેણે અબુહિલવાડમાં ઘોળા આરસ-
“પ્હાણની જુમા મસીદ બાંધી તે આજ સુધી રહેલી છે, તેમાં એટલા બધા
“થાંભલા છે કે ગણનારને ભૂલ પડ્યા વિના ગહે જ નહિ. એવું લખેલું છે
“કે તે એક મૂર્તિનું દેવળ હતું અને તેમાં ફેરફાર કરીને તેનો મસીદનો
“આકાર કરી દીધો છે; પણ ટુંકમાં એટલું જ કે તે ચમત્કારિક અને ભવ્ય
“ઈમારત છે, અને હાલ વસ્તીથી છૂટે છે તોય પણ તે વેળાએ નગરના
“મધ્ય ભાગમાં હતી.”

કાફર નામના ખંભાતના જે ગુલામને એક હજાર દિનાર માટે વેચાતો લીધો હતો, પણ હમણાં તો તે બાદશાહનો માનીતો અને ઉમરાવોને અદે-
રહો અને તેમણે પોતાનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું. બાદશાહી સેનાના ઘણા માણસો
બ્રાહ્મણોને હાથ માર્યા જવાથી ઘેરાના માણસો બોલ્યા થયા તેથી, નુસરતખાને ખીબ
માણસો વધારવાને લખ્યું ત્યારે આધવ મંત્રિયે અલ્પપખાનને કહ્યું:—“બ્રાહ્મણો સાથે
“યુદ્ધ કરવું એ રાજ્યધર્મથી ઉલટું છે. તમે તેમને જિતવો તેથી તમારી મોટી આબરૂ
“વધવાની નથી; લડાઈ લાંબી ચલાવવી એ રાજ્યો સાથે જ શોભે.” એ ઉપરથી અલ્પ-
પખાંએ આધવ પ્રધાનને ત્યાં જઈ સમાધાની કરવાની આજ્ઞા આપી તે ઉપરથી તેણે
ત્યાં જઈ બાદશાહી સૈન્યને થયેલ ખર્ચ પેટ પાંચ હજાર સોનેયા બ્રાહ્મણો પાસેથી
લેવા ઠરાવ્યા અને બ્રાહ્મણોએ તે આપ્યા. પ્રધાન આધવ પાટણ ગયા પણ સુસલ-
માનો બહાનું ફહાડીને ફાગણ શુદ્ધ ૧૫ ને રાજે સૂર્યાસ્ત સમયે મોઢેરા પુરમાં પેઠા. ત્યારે
શહેરમાં પેસતાં બ્રાહ્મણોએ અટકાવ્યા. તે પરથી હથિયાર ફટકાં, બારે લડાઈ જમી
ધણા ચવનો અને બ્રાહ્મણોનાં માથાં કપાયાં. છેવટે ત્રિકુલેશ્વર સહિત બ્રાહ્મણોનો પાછો
પગ થયો. તેઓ મધ્ય રાત્રિયે મોઢેરા પુર છોડીને નાઠા તે સાબરમતીનાં કોતરોમાં જઈ
બરાયા. સુસલમાની ફાજે ઘેરા ખોદીને ધન લૂંટી લીધું. મોઢેરાનો કોટ અને દેવાલનો
પાડી નાંખી નગર બાળ્યું. મોઢેરા અને તેના તાબાનાં ગામો ખાલસા કર્યાં. લોકોને
વટાળી સુસલમાન કર્યા. ત્યાંના નાઠેલા મોઢ બ્રાહ્મણો નહે નહે સ્થળે જઈ રહ્યા છે.
સમાધાની થવા માટે ત્રિકુલેશ્વરને પાદશાહ તરફથી તેના નિર્વાહ માટે કેટલોક ગ્રાસ
બાંધી આપી, ઢૂંટેલું ધન લઈ સુસલમાનો અબુહિલવાડ ગયા. આ વાત મોઢ બ્રાહ્મ-
ણોના ગ્રંથમાં લખી છે.” ૨. ઉ.

૧ આ આરસપ્હાણ પ્રથમ અબ્બેરથી મંગાવેલા હતા અને તેનાં દેવળ આદિ
બંધાવેલાં હતાં; તેમાંથી અમદાવાદ જ્યારે રાજધાની થઈ ત્યારે ત્યાં વાપરેલા આરસ-
પ્હાણ ધણીખરા પાટણથી ધણી મહેનતે ખોદાવી લીધેલા હતા. એમ મિસતે અહ-
મદિયા લખે છે. ૨. ઉ.

ખાઈ કરવા જેવો થઈ પડ્યો હતો. તેને ઈ. સ. ૧૩૦૬ માં “મલેક નાયબ”ને ખિતાબ આપ્યો અને પ્રખ્યાત કામદારોવાળી એક સેના કે જેના ભાગ્યમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો દેશ જિતી લેવાનું લખેલું હતું તેના સેનાપતિ ઇરાબ્યો. ખીજા પ્રાન્તના સૂબાઓને પણ દક્ષિણની જિત કરી લેવામાં સામેલ રહેવાને સૂચના કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના સૂબેદાર અલપખાનને પણ હુકમ થયો હતો. કૌલા દેવી જે અલ્લાઉદ્દીનની માનીતી બેગમ થઈ પડી હતી, તેના જાણવામાં આ ચડાઈની વાત આવી ત્યારે તે સુલતાનની પાસે ગઈ, અને તેના ગુલામ પાસેથી એક કામ કાઢી લેવાની તેને પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું કે હું કેદ પકડાઈ તેના પહેલાં મારા રજપૂત ધણીના પેટની મારે બે ફેંવરિયો હતી. તેમાંથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મોટી તો મરણ પામી છે, પણ દેવળ દેવી કરીને જે ન્હાની છે તેને મારાથી વિખુટી પાડી ત્યારે તે માત્ર ચાર વર્ષની હતી, માટે મારા ઉપર મહેરબાની કરીને સરદારોને એવો હુકમ આપ્યો કે દેવળ દેવીને શોધી ફહાડીને દિલ્લી મોકલાવી દે. મલિકનાયબ કાફૂરને સુલતાને તે પ્રમાણે હુકમ કર્યો, એટલે તેણે આવીને સુલતાનપુર મુકામ કર્યો, અને દુખિયારો કર્ણ રાજા જે નાસીને આગલાણુ ગયો હતો ત્યાં તેને ફહાવ્યું કે દેવલદેવી કુંવરીને અમારે સ્વાધીન કરો, નહિ તો અમારી ફોજ સામા લડવાને તૈયાર થાઓ. રજપૂતને પોતાની પ્રિય પુત્રી હલકે ઠેકાણે આપવામાં દિલમાં દુઃખ લાગે ખરું, તોય પણ માથે આવી પડે, એટલે ન્યારે “આકાશમાંથી અગ્નિને “વર્ષાદ વરસે, ત્યારે આપે પોતાનાં બાળકોના સાધનથી પોતાનું રક્ષણ કરવું,” એ દિલગીરીભરેલી ફહેવત પ્રમાણે કરવું પડે, પણ તેમ કરવાને હજી સુધી ખરેખરો સમય આવ્યો ન હતો. લીમદેવના વંશનો, સિંહલદેથી સિદ્ધરાજનો ખરેખરો કમાનુયાયી એવો જે કર્ણ રાજા, તે પોતાની સર્વ પ્રકારની દુર્દશામાં પોતાની જાતિની લાજ રાખી રહ્યો, અને ઉપર પ્રમાણેની માગણી કોઈ પણ સાધનથી કબૂલ કરે એમ બન્યું નહિ. કાફૂરને લાગ્યું કે ધાયલ થયેલા સિંહની પેઠે શત્રુની સામે મુખ કરનારા અણહિલવાડના ભાગ્યહીણ રાજાને ધમકી આપવાથી કંઈ ફળ થવાનું નથી તેથી તેણે પોતાની દૂત જારી રાખી, અને અલપખાનને આજ્ઞા કરી કે ગૂજરાતની ફોજ લઈને ધારેલી ઈચ્છા પૂરી કરવાને સાર તમારે આગલાણુના પર્વત બણી પ્રયાણ કરવું.

અલપખાનના સામે કર્ણ રાજા થયો. તેણે બે મહિનાની મુદત સુધી જીવની દરકાર કર્યા વિના શરવીરપણાથી તેના સામે ટક્કર લીધી. એટલી વારમાં કેટલીક લડાઈઓ થઈ અને રસ્તો કરાવવાની અલપખાનની સર્વ

મહેનત વ્યર્થ ગઈ. આણીમગ આ પ્રમાણે અણહિલવાડનો છેલ્લો રાજા પછવાડેથી નિરાશ થવા જેવા કળિયા સામે શૂરવીરપણાથી ટકાવ કરતો હતો તેવામાં, એક બીજો રાજા જે જ્યુતનો મરાઠો^૧ હતો અને કર્ણુ રાજાના સુખના દિવસોમાં ચાલુક્ય વંશની કુંવરી સાથે લગ્ન કરવાને જે બરાબરિયો ન હતો તેણે સમય ઓળખીને, દેવલદેવી પોતાને બહેરે પરણાવવાને તેને પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને તેણે એવી આશા રાખી કે, કર્ણુ રાજા ખેદ પામતો પામતો પણ આવી ઓપટીની વેળામાં માયું સ્વીકારશે. દેવગઢનો^૨ રાજા શંકર દેવ આ માયું કરતો હતો તે ધણા દિવસથી દેવલદેવી સાથે પરણવાની આશા રાખતો હતો. તેનો ભાઈ લીમ આ વેળાએ કર્ણુ રાજાની પાસે ભેટ લઈને આવ્યો, દેવગઢ લણીયા તેને આશ્રય આપ્યો, તથા તેને સમજાવીને કહ્યું કે લડાઈનું કારણ માત્ર તમારી કુંવરી છે, તે તેના ધણીને સ્વાધીન તેના રક્ષણ નીચે જશે, એટલે મુસલમાનોનો સરદાર ધારશે કે હવે આપણી મતલબ બર આવવાની નથી, તેથી તે નિરાશ થઈ ઉત્તર હિન્દુસ્થાન પાછો જશે. આ રાજાના આશ્રય ઉપર કર્ણુ ધણો બરોસો રાખ્યો— તે ખૂડતા માણસને ઝાલવા તણખલું નાંખે તેના જેવો હતો; વળી તેણે વિચાર્યું કે ધિક્કારવા લાયક અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય મ્હેચ્છના કરતાં, નીચા કુળનો હિન્દુ કંઈક ઠીક છે, તેથી તેણે ખેદ પામતાં છતાં પણ શંકર દેવને પોતાની પુત્રી દેવાનું માન્ય કયું.

પણ આ ગોઠવણ કશા કામની રહી નહિ. કર્ણુના ભાગ્યમાં માનસંગતો ખાલો કલંક ખોળ્યતાં સુધી પીવાનું સરખ્યું હતું. દેવલદેવીના લગ્નનો ઠરાવ સાંભળીને અલપખાનને ધણી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ, અને એ ઠરાવ પોતાની કસુરથી થયો હશે, એવું સુલ્તાનના મનમાં આવે નહિ એટલા માટે કુંવરીને, ઉત્તર હિન્દમાં જતાં પહેલાં ગમે તે કરીને પણ કબજે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કય્યો. કૌલદેવીની પાદશાહ ઉપર કેવી સત્તા હતી, તે એ સારી પેઠે જાણતો હતો; તેથી તેને ડર લાગતો હતો, અને જાણતો હતો કે મારી જિતની ઉપર મારા જીવનો આધાર રહેલો છે. તેણે પોતાના બીજા સરદારોને આ વાત જાહેર કરી, અને પોતાના જેટલું જ જોખમ સર્વને માથે છે, એવું તેઓને ગળે ઉતારીને, તેઓને એકમત કરીને તેઓનો આશ્રય સંપાદન કરી લીધો—

૧ અંદ્રવંશી ચાહવ શાખાનો રજપૂત મરાઠો.

૨ શંકર દેવ જે ‘દેવગિરિ ચાહવ’ના કુળનો હતો, તેનું વર્ણન રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક ૪થાને પૃષ્ઠ ૨૬મે છે. વળી જુઓ પાછળ વાઘેલા વંશનું પરિચિત. ૨. ઉ.

સર્વ બંદોબસ્ત ધણી સંભાળથી કર્યો; પર્વતના માર્ગોમાં સર્વેએ સામટો પ્રવેશ કર્યો; કર્ણુ રાજા નાશી જતો હતો ત્યાં જઈ પ્હોંચીને તેનો અટકાવ કર્યો; તેની સાથે જે સામિલ હતા તેઓને વિખેરી નાંખ્યા, અને તેને પોતાને, હાથી, તંબુ, અને સામગ્રી રણક્ષેત્રમાં સંગ્રહીને દેવગઢ નાશી જવાની જરૂર પડી; પર્વતના સાંકડા રસ્તામાં અલપખાને તેની પછવાડે દોડ કરી, અને આખરે દેવગઢના કિલ્લાથી માત્ર એક મંજલને છેટે આવી પ્હોંચ્યો. નાશી જનારા કયે રસ્તે ગયા તેનો એને ખીલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી તે છેક નિરાશ થઈ ગયો, અને જાણે તેનો એકે ઉપાય રહ્યો હોય નહિ એવો દેખાવા લાગ્યો, તથા સુલટો પ્રસંગ શીડીને ઉલટો થયો એમ તેને લાગ્યું. પણ શરૂપણું અને સરસ કરી રાખેલી ગોઠવણથી પણ જે જય મેળવી લેવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયો હતો, તે જય તેને અકસ્માત પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

જેવામાં મુસલમાનોનો સરદાર પોતાની ફેજને આરામ આપવાને સાડુંગરાઓમાં મુકામ કરીને પશ્ચો હતો, તેવામાં તેના સિપાઇઓની ૩૦૦ માણસની ટુકડી ઈલોરાની ચમત્કારિક કારણી જોવાને નીકળી પડી. જે સાંકડા રસ્તાઓમાં થઈને તે ચમત્કારિક ગુફાઓ આગળ જવાતું હતું, તે રસ્તાઓમાં ચાલીને જેવા તેઓ આવ્યા કે એકાએક દેવગઢના વાવટાવાળા મરાઠા અશ્વારોની એક ટોળીની સાથે તેઓનો ભેટો થઈ ગયો. તે ભીમદેવની ટોળી હતી, અને તે પોતાના ભાઈની ધણા દિવસથી ધારી રાખેલી કન્યાને ઘેર લઈ જતો હતો. મુસલમાનો જે કે ધણા ઘોડા હતા, તે પણ તેઓ એટલા બધા આગળ આવી ગયા હતા કે, હવે તેમને પાછા નાશી જવાનો લાગ રહ્યો ન હતો, તેથી તેઓ શત્રુના ઉપર તૂટી પડવાને બદલે તેઓની રાહ જોતા પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. ભીમદેવની સાથે દેવગઢેવી હતી તેથી તેના મનમાં ધણી ચિંતા હતી, માટે ખુશીથી લડાઈ કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું હોત, પણ દુશ્મનો મ્હોં આગળ આવી પ્હોંચ્યા હતા અને તેઓ દેવગઢ જવાના રસ્તા વચ્ચે જ હતા, તેથી લડાઈ ક્યાં વગર તેને સિદ્ધિ રહી ન હતી. તત્કાળ બંને ટોળીઓ યુદ્ધ કરવાને મચી ગઈ; પ્હેલા જ હલ્લામાં કેટલાએક હિન્દુઓ નાઠા, અને જે ઘોડા ઉપર દેવગઢેવી બેઠી હતી તે ઘોડાને તીવ્ર વાગવાથી તે હેડે પડી. ધણું તુમુલ યુદ્ધ અચ્યું; શીરાઈ અને આર્થસ્તાનની તરવારો સરખે-સરખી લોહીલોહાણ થયેલી, કર્ણુ રાજાની પુત્રીના ચતાપાટ પડેલા શરીર ઉપર છવાઈ ગઈ અને બૂલથી તેના ઉપર ચતા ધાએ તેના જીવ લઇને તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા બચાવી હોત, પણ તેની દાસિયે ગભરાઈને તેનું નામ દઈ દીધું, એટલે જોને તેઓ કેટલીએક મુદતથી ખોળતા હતા પણ પત્તો લાગતો ન હોતો, અને

આખરે જેનો આવી ચમત્કારિક રીતે શોધ લાગ્યો, તે કાણુ હતી અને તેનો ભર્તૃભો શો હતો તે તેઓના જાણમાં આવી ગયું. તેઓ અણહિલવાડની રાજકન્યાને માનથી અને સંભાળથી અલપખાનની હાવણીમાં લઈ ગયા. જે પાદશાહ ઉપર આ કન્યાની માતા અતિ ઘણી સત્તા ચલાવતી હતી, તે પાદશાહને આ લૂંટમાં મળેલી વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવશે ત્યારે તે કેવો રાજા રાજ થશે તે એ સરદાર સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી પોતાનો લશ્કરી દમામ આગળ ચલાવવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે ગૂંજરાત આવ્યો, અને આ જીવાન કુંવરીને લઈને દિલ્લી જઈ એગમના હાથમાં સ્વાધીન કરી. તે રાજધાનીમાં આવી પહોંચી નહોતી તેના પહેલાં તો, પોતાની તુલના થાય નહિ એવી સુંદરતાને લીધે અલાઉદ્દીનના શાહજહાનું હૃદય તેણે જિતી લીધું હતું. તે તેની સ્ત્રી થઈ, અને કેટલીક મુસલમાન સુંદરિયો જે પદ મેળવવાને બેશક આતુર થઈ રહી હશે, તે પદ તેણે મેળવ્યું. તો પણ, જેવામાં રાજસલાની વચ્ચે તેના મોહિની રૂપનાં વખાણ ગાજી રહ્યાં હતાં, અને અમીર ખુશરો^૧ સતાર ખીજરખાં અને દેવલ દેવીના ઉત્કૃષ્ટ

૧ એક સાહર એટલે કવિ હતો તેણે “ધરિકા” એવા નામની કીતાબ બનાવી છે, તેમાં ખીજરખાં અને દેવલ દેવીના પ્રેમનું વર્ણન છે તે આ રીતે:—

૧ દેવલ રાનીકે હસ્ત અંદર ઝમાંનાં	ઝતાજીને હિંદુસ્તાં યગાંનાં
૨ બરસ્મે હિંદવી અઝનામ નાબરા	દરઅબ્બાલખૂદ દેવલકી ખિતાબરા
૩ બનામેઆં પરીયું દેવરાહ દારત	કિયું બંદાઝમાં દેવલ નિગહદારત
૪ યુનાંરસ્મી બહિલ કરદમ મરાઆત	કિઅઝ હિંદી અલેમ બરઝહ બહિંદાત
૫ થકી ઇલત દરો બકુંદમ અઝકાર	કિદેવલરા દરો કરદમ બહનબર
૬ દેવલ યુંજમા દોલતહાસ્ત દરશમા	દરનામાસ્ત દોલતહા બસીજમા
૭ યુરાની બૂદ સાહિબ દોલતો કામ	દેવલરાની મુરકબ કરદમરા નામ
૮ યુનામે ખાં બનામે દોસ્ત ઝમશુદ	ફલક દર અલે ઇ દરદો અલમ શુદ
૯ ખિતામે ઇ કિતામે આશકી મહર	દેવલ રાની ખિજરખાં માંદ દરદહર.

અર્થ.

૧. રાણી દેવલદેવી આ વખતમાં હિન્દુસ્તાનમાં મોર પક્ષીઓમાં એકો છે એટલે કે સૌંદર્યમાં સર્વોપરી છે.
૨. હિન્દુસ્તાનની રીતને અનુસરી દેવલદેવી એવા નામ મુબારકથી સર્વોપરી ધલકાબ તેને મળ્યો હતો.
૩. આ પરીના નામ ઉપરથી દેવોમાં રસ્તો નીકળ્યો અને એ નામના મંત્ર થકી બંધાયેલા દેવો તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા.
૪. તે જ રીતને અનુસરી મેં પણ અંતઃકરણથી તેની નિગેહબાની કરી, અને હિન્દુસ્તાનની સઘળી સ્ત્રિયો ઉપર તેનું નિશાન ફરક્યું.

પ્રેમ વિષે વખાણુ અમર કરી રહ્યો હતો તેવામાં, શંકર દેવના નિરાશ થયેલા પ્રેમનો વિચાર આવવાથી, અથવા પ્રતિષ્ઠાહીન થયેલા અને વિખૂટા પડેલા આપ વિષે અતિ ઊંડા શોકમાં પડવાથી તેના ઉપર શોકનું આચ્છાદન નહિ થયું હોય એવું કાણુ કહી શકે!

અણહિલવાડના સર્વથી છેલ્લા અને અત્યંત દુર્ભાગી રાજા વિષે ઇતિહાસમાં વિશેષ નોંધ થઈ નથી. તેને તેના દેશથી અને ગાદીથી હાંકી ફાડેલો, રજપૂતને તેના ધર કરતાં અને તેની સત્તા કરતાં પણ વિશેષ બહાલી એવી તેની પ્રતિષ્ઠા લૂંટી લેવામાં આવેલી, તેની સ્ત્રિયે હેતુ કિતારી તેના ત્યાગ કરેલો, અને તેના દુર્ભાગ્યમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અને દુસ્સહ ડંશ વેઠવાનું જેના ભાગ્યમાં લખેલું એવી તેની કુંવરિયે પણ છેવટે તેના ઉપરથી હેતુ ઓછું કરીને તેને જતો મૂકેલો, એવો તે કર્ણ રાજા કદાપિ કોઈ નામ ઠામ જાણે નહિ એવી સ્થિતિમાં રજાળતો મરી ગયો હશે. આવું છતાં પણ રાજા કર્ણનો ખેદ શાન્તિ પામ્યો નહિ હોય. અણહિલવાડના ખેદાનમેદાન થઈ ગયેલા બંદરમાંથી (ખંભાત) મુસલમાનો જે લૂંટ લઈ ગયેલા તેમાં એક સંતાર્ધ રહેલો નાગ (કાફૂર) જેના નસીબમાં તેઓના હૃદય વચ્ચે ડંશ દેવાનું સરજ્યું હતું તે પણ સાથે ગયો હતો.

વર્ષ પછી વર્ષ વીતી ગયાં, અને લોહીમાં રંગદોળાયલા અલાઉદ્દીનના વાવટા-ઓની સાથે જિત બંધાઈ ગયેલી દેખાવા લાગી; તો પણ ભાગ્યદેવી પોતાનો ધીરે ધીરે ઊતરતો પણ નિર્દય ખડગ લઈને આકાશમાં ભમ્યાં કરતી હતી. પાદશાહ “પોતાનાં હથિયારોની ક્તોહ થતી જોઈને ફૂલી ગયો હતો અને તેના માથામાં “ઘણો પવન ભરાઈ ગયો હતો, તેના રાજ્યના આરંભમાં તે બીજાની સલાહ “સાંભળતો તે પ્રમાણે કરવાનું હવે તેણે છોડી દીધું, અને સર્વ તેના એક

૫. એ સંબંધમાં કારણને લઈ એક કામ મેં એ કથું કે દેવલદેવીને બધી સ્ત્રિયાના ભૂષણુ ૩૫ વર્ણવી.
૬. દેવલ શબ્દ દોહતનું બહુવચન છે એમ સાંભળવામાં છે તે ઉપરથી મેં પણ આ પુસ્તકમાં તેને નવ નિધિ રૂપે ગણી છે.
૭. તે લક્ષ્મી અને મુરાર (ઈન્દ્ર) એ બંને બાળતો પૂરી પાડવામાં સરદાર હતી તે કારણને લીધે જ તેનું દેવલદેવી રાણી નામ મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.
૮. જ્યારે ખાનનું નામ મિત્રના નામ સાથે મળ્યું, એટલે કે જોડાયું ત્યારે એ બન્નેના નામની કીર્તિ આસમાન સુધી ફેલાઈ.
૯. આ પુસ્તકનું નામ આરક્ષોના સૂર્ય એટલે કે પ્રેમસૂર્ય એવું પાડ્યું તે એટલા માટે કે ખિઝરખાં અને દેવલદેવી એ બંને નામ સંસારમાં હમેશાં સૂર્ય જેમ કાયમ છે તેવાં કાયમ રહે. ૨. ઉ.

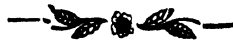
“હુકમ પ્રમાણે થવા લાગ્યું. તો પણ એના રાજ્ય વિષે એવું લખેલું છે કે
 “એની વેળામાં રાજ્યની જેવી ચડતી કળા થઈ તેવી કદિ થઈ નથી; છેક
 “આઘેના પ્રાન્તોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાય વર્તાઈ ગયાં, અને દેશમાં શાંતિ
 “વધવા લાગી. મહેલ, મસજીદો, પાઠશાળાઓ, સ્નાનશાળાઓ (હમામખાના),
 “મિનારા, કિલ્લા અને સર્વ જાતની સાર્વજનિક અને ખાનગી ઇમારતો જાણે
 “જાદુથી થતી હોય એમ બનવા લાગી. એના રાજ્યમાં વિદ્વાનોનો જેવો
 “મેળાવડો થયો હતો તેવો કાઈ પણ થયો ન હતો.

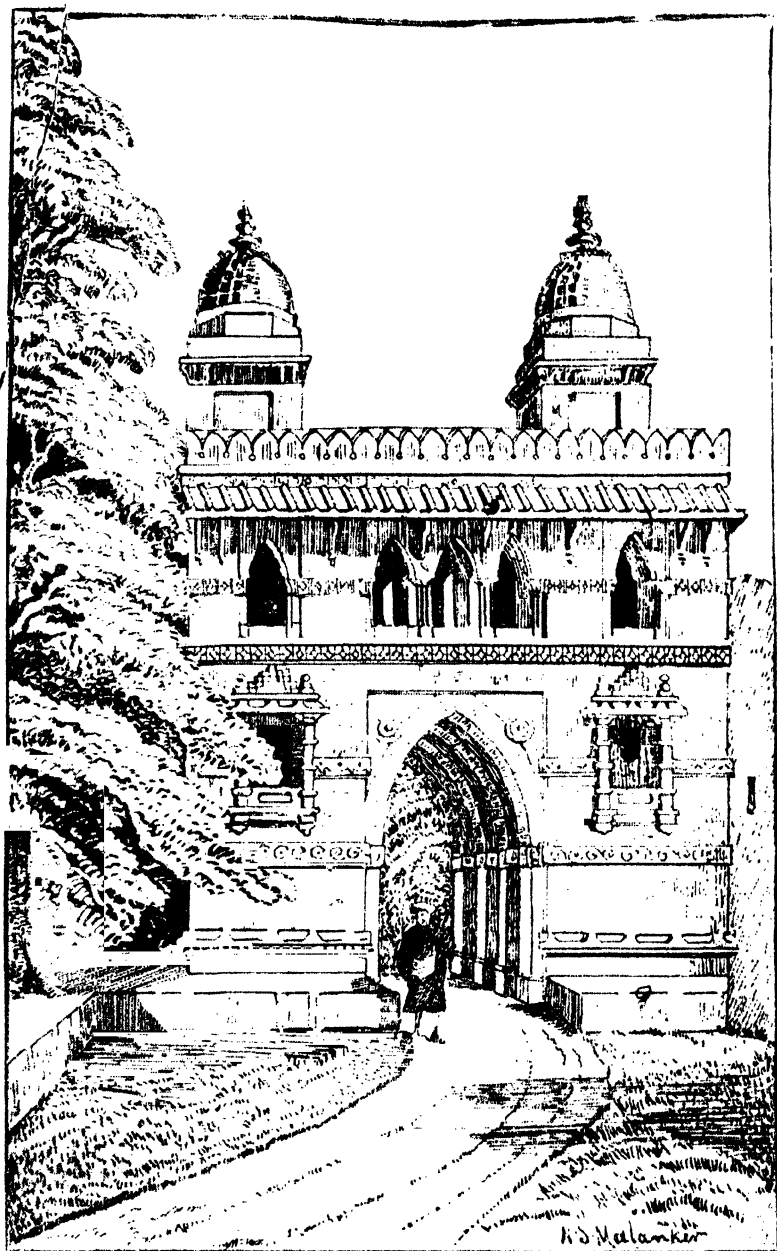
“પણ પાદશાહ તેના મહિમા અને સત્તાની ટાંચે પ્હોંચ્યો હોય
 “એમ દીસવા લાગ્યું; અને જેમ સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે અને નિરંતરપણું
 “માત્ર ઈશ્વરને જ જાણે છે, તેમ આ પાદશાહની ચડતી કળાની પરિપૂર્ણતા
 “હવે પડી લાંગવાની અણી ઉપર આવી પડી, અને તેના રાજ્યનું તેજ ઝાંખું
 “પડવા લાગ્યું” મલેક કાફૂર, જે એક હજાર દિનારે ખરીદાયેલો ખંભાતનો
 ગુલામ હતો, અને જેને તે રાજનીતિથી ઉલટાં અને જુલમભરેલાં કામમાં
 આંધળો થઈને આશ્રય આપતો હતો, તેથી ઉમરાવોને અર્ચિ ઉત્પન્ન કરાવી હતી
 અને લોકોમાં સર્વત્ર અસંતોષ ઉપજાવ્યો હતો, તેને સ્વાધીન પોતાના સર્વ
 રાજકારભારની લગામ તેણે સાંપી દીધી. મલેક કાફૂર ધણા દિવસથી રાજ્ય
 લઈ લેવાનું તકાસતો હતો, તે હવે પાદશાહના વંશનો છેડો આણવાના ઉપાય
 યોજવામાં ખરેખરો ગુંથાયો. દેવલદેવીનો ધણી ખીજરખાન, અને તેના બાપના
 રાજ્યનો નાશ કરનાર અલપખાન એ બન્ને સુલતાનનો જીવ લેવાનો સલાહ કરે
 છે, એવું તેમના ઉપર તોહોમત આણીને તે બન્નેનો ઘાટ તેણે પ્હેલો ધજો,
 અને લુચ્ચાઈની તથા દુષ્ટ શુદ્ધિની જાળ માત્ર ઈલાગોનો^૧ હાથ વણી શકે
 એવી તૈયાર કરીને તેમાં તેઓને સપડાવી દીધા. આ વેળાએ સર્વના મનમાં
 રાજ્યના સામું બંડ મચાવાનો અગ્નિ, જે ધણા દિવસથી ધૂંધવાયાં કરતો
 હતો, તે ખુદાર ફૂટીને સળગી ઉઠવાનો પ્રારંભ થવા માંજો અને જે ગૂંજ-
 રાતની ભૂમિયે વનરાજના કમાનુયાયિયોની આરા માન્ય કરેલી તેઓનું
 વૈર લેવા તેમના નાશ કરનારની ચિતા સળગામવાને જાણે પ્હેલ કરતી હોય,
 તેમ તેની પ્હેલી ચિનગારી ગૂંજરાતમાં સળગી અને આખી ગૂંજરાત બંડ કરવાને
 ઉઠી. આ બંડ બેસારી દેવાને સુલતાને કમાલખાન નામના એક પ્રખ્યાત
 સરદારને મોકલ્યો, પણ મારી નાંખેલા અલપખાન સૂબાના માણસોએ

* શેક્સપિયરના “આથેલો” નામના નાટકમાં ઈલાગોનું કાવતરું ધણું આશ્ચર્ય-
 કારક છે. જુઓ અમારું શેક્સપિયર કથાસંગ્રહનું પુસ્તક. ૨. ઉ.

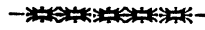
અહુ ખુનરેજી કરીને તેને હરાવ્યો. આ સમયે ચિતોડના રજપૂતો પોતાની અસલની કીર્તિનું અભિમાન મનમાં લાવીને જાડ્યા. અને પોતાના કિલ્લા ઉપરથી મુસલમાનોને ઉથલાવી પાડીને તેમણે તેમનું સ્વતંત્રપણું પાછું સ્વાધીન કરી લીધું; હરપાળ જે શંકર દેવનો બહેન હતો તેણે પણ દક્ષિણમાં બંડ મચાવીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા. આ સમાચાર અલ્લા-ઉદ્દીન ખુનીને કાને પડતાં જ ક્રોધનો અશ્વો તે નિષ્ફળ ધડપછાડા મારવા લાગ્યો. તેને ગુસ્સો અને શોક થવા લાગ્યા તેથી માત્ર તેના શરીરની અવ્યવસ્થા વધવા લાગી. તે ઉપર કાઠ પશુ ઔષધની ટેકા લાગી નહિ, એટલે તે ૪૦ સ. ૧૩૧૬ ના ડિસેમ્બર મહિનાની આગણીસમી તારીખની સાંજે મરણ પામ્યો. જે દુષ્ટને, તેણે પોતાના માંસ, લોહી, અને મહા રંજ ખેંચીને મેળવેલી રાજસત્તાનું સત્વ ખેંચી લેવાને, ધૂળમાંથી ઉચો ચડાવ્યો હતો, તે દુષ્ટે (કાફૂરે) તેને ઝેર દીધું, એવા તેના ઉપર બહુમત રહી ગયો.

શાહ આલમથી આવતાં મુસલમાની ભાગ્યળતા દરવાજો

વિભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧.

મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ

જિત પામેલા મુસલમાનોએ રાજધાની નગર અણહિલપુર, તથા ખંભાત, ભરૂચ, અને સુરત એ બંદરો, તથા સિદ્ધરાજના વંશના રાજાઓના તાબામાં જે દેશ રહ્યો હતો તેનો ધણો ભાગ તરત જ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. પરંતુ દેશનો વીસ્તીર્ણ પ્રદેશ કેટલાક કાળ સુધી છેક સ્વતંત્ર ચાલ્યાં કચ્છો, અને પછવાડેથી અહમદાબાદના સુલ્તાનોએ કદાપિ રહેતાં રહેતાં એ ભાગ ખંડિયો કરી દીધો હશે ખરો, તોય પણ તેનો સંપૂર્ણ કબજો તે તેઓનાથી થઈ શક્યો નથી, તેમ જ અણહિલવાડના રાજાઓના સમયમાં તેઓ મુખ્ય રાજ્યની સાથે જેવો સ્વાભાવિક સંબંધ ધરાવતા હતા તેવો સંબંધ તેઓએ આ સમય આવતાં લગી મુસલમાનો સાથે કચ્છો ન હતો. રાજવંશી વાઘેલા રજપૂતોની એક શાખા, સામ્રાજ્યની નદીની પશ્ચિમ બાજીના દેશનો ધણો ભાગ પોતાને સ્વાધીન રાખી રાજસત્તા ચલાવવા લાગી. તેમ જ રજપૂતોની બીજી શાખાઓ—તરસંગમાના પરમાર અને ઈડરના રાઠોડો—થઈ હતી તે વીરપુરથી મહી નદીના કિનારા ઉપરથી, પોસીનાના કિનારા સુધી ડુંગરની બીતરમાં આવેલાં અંબા ભવાનીના દેવલની પેલી પાર, ગૂજરાતની છેક ઉત્તર દિશાની સીમા સુધી જૂદેજૂદી પોતપોતાની હકુમત રાખી રહી. આવા રજપૂતો પણ કચ્છના ન્હાના રણની ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેના સપાટ દેશમાં પાકે પાચે સ્થપાયા. આ રજપૂત જાતિઓની કાળી શાખાઓ તથા અસલ શુદ્ધ અથવા મિશ્ર વંશની બીજી જાતિયો ચુંવાળમાં પ્રસરી ગઈ, અને ડુંગર અથવા જંગલોની, પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવી અને ધણી આધેની જગ્યાઓમાં સ્થાપિત દેખાવા લાગી. પૂર્વ બાજી પાવાગઢના કોટ ઉપર કાલિકા માતાની ધ્વજ રજપૂત રાજાઓની રખવાળી નીચે ફરકતી હતી, તેમ જ પશ્ચિમમાં ઐંગારના વારસ (ચૂડાસમા) પોતાનો પ્રસિદ્ધિ પામેલો જીનાગઢનો કિલ્લો દૃઢતાથી પોતાને સ્વાધીન રાખી રહ્યા અને જે દ્વીપકલ્પ ઉપર તેઓ ધણા કાળ સૂધી, કાઠના બાણીનો વાંધો ઉઠ્યા વિના પોતાનું રાજ્ય ચલાવતા હતા તેના ધણા ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા; અને

અસલ તેમનાથી જે ઉત્પન્ન થયાનો ડાળ ધરાવનારા ઠાકારો બાકી રહેલા પ્રદેશ ઉપર પ્રસરી ગયા. તેમાં ગોહિલ રજપૂતો વિખ્યાતિ પામેલા હતા. તેઓ ગોધા અને પીરમ તથા દરિયા કિનારા ઉપરનો પ્રાન્ત જે તેમના નામ ઉપરથી ગોહિલવાડ કહેવાયો તેના ધણી હતા.

આ હિન્દુ સંસ્થાનો અંધાયાં તેનું વર્ણન કરવું એ અમારો મુખ્ય વિષય છે. તેઓને મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તો કાફર, રાજદ્રોહી, અને અંડખોરના ઉપનામથી ધણા ખરા વર્ણવેલા છે. તોય પણ તેઓ જેવું લખી ગયા છે તે જ પ્રમાણે અમે અત્રે તેમના જ શબ્દોમાં દાખલ કરિયે છિયે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અલ્લાઉદ્દીન સરખાના સરદારોથી પણ તેઓના ઉપર જિત મેળવી શકાઈ નથી, તેમ જ તેની પછી થનારાઓએ તેનો તે જ ઉદ્ધમ ચાલુ રાખ્યો છતાં, આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે તે પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યા નથી.

અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી મલેક કાફૂર થોડી વાર સૂધી રાજ્ય બચાવી પડ્યો હતો. તેના મરણ પછી અલ્લાઉદ્દીનનો શાહજહો મુઆરક ખીલજી ઈ. સ. ૧૩૧૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો, અને તેના રાજ્યના પહેલા જ વર્ષમાં ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ચોગરદમ બળવો ઉઠ્યો હતો તે બેસારી દેવાને તેણે મલેક કમાલુદ્દીનને મોકલ્યો. પણ તે ગૂજરાતમાં ગયો ને તરત જ લડાઈમાં માર્યો ગયો, એટલે ઇનુલમુલ્ક મુલ્તાનીને ખીલજી ફોજ આપીને મોકલ્યો. એ સરદાર ધણો વખણાયેલો અને કુશળ હતો. તેણે રાજદ્રોહી લોકોને હરાવ્યા, તેઓના સરદારોને કાપી નાંખ્યા અને દેશમાં શાન્તિ કરી દીધી. ત્યાર પછી પાદશાહે ગૂજરાતનું રાજ્ય પોતાના સસરા ઝફરખાનને^૧ સોંપ્યું. ઝફરખાન ફોજ લઈને અણહિલવાડે ગયો ત્યારે તો ત્યાં પાછું ફરીને અંડ મચી રહેલું હતું. તેણે અંડખોરોનો પરાજય કર્યો, તેઓની જગીર જપ્ત કરી લીધી, અને તેમની પાસેથી લૂંટી લીધેલો ખજાનો પાદશાહે મોકલાવી દીધો. આ સરદાર રાજ્યને મુખ્ય આશ્રય આપનારો હતો અને તે કશા વાંકમાં આવ્યો ન હતો, પણ પાદશાહ ટંગ વિનાનો હતો તેથી તેણે તેને પાછો બોલાવીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી પરમાર કામનો વટલેલો એક હિન્દુ સરદાર હિસ્સામુદ્દીન કરીને હતો તે તેને

૧ મલેક દુનિયા એનું પ્રથમ નામ હતું, તેને ઝફરખાને ફતેહનો સરદાર એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તેણે આવ્યા પછી ત્રણ ચાર માસમાં અંદોબસ્ત કરી દીધો. “મિરાતે અહમદી.” ૨, ઉ.

ઠેકાણે નિમાયે, પણ તેનો અધિકાર સ્થિર થયાને થોડી વાર થઈ નહિ એટલામાં પરમારોનું ટોળું ભેગું કરીને તેણે બંડ મચાવ્યું તથાપિ ગૂજરાતમાં પાદશાહના ખીજા ઉમરાવો હતા તેઓએ હથિયાર પકડીને તેને હરાવ્યો અને કેદ કરીને દિલ્હી મોકલી દીધો. મલેક વજીહુદ્દીન^૧ કુરેશી એક શૂરો અને ચંચલ સરદાર હતો તેને હિસામુદ્દીનની જગ્યાએ ગૂજરાત મોકલ્યો; તેણે આવીને દેશમાં શાન્તિ ચલાવી દીધી. તેમ છતાં પણ તેને પાછો બોલાવીને મલેક ખુશરૂ જે હિસામુદ્દીનનો સગો^૨ થતો હતો, અને જે કેટલીક વાર સુધી પાદશાહનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો તેને ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવ્યો. પણ તે લોભે કરીને પોતાના ધણીની ગાદી છીનાવી લેવાના એતમાં હતો તેથી તેણે જાતે આવીને સૂબાગીરી (?) કરી હોય એમ જણાતું નથી. મુબારક ખીલજીને ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં મલેક ખુશરૂએ મારી નાંખ્યો. તે પોતાના વંશનો છેલ્લો પાદશાહ હતો.

આસુદ્દીન^૩ તુઘલુખના વારામાં તાજુલમુલ્કને^૪ ગૂજરાતના રાજ્ય ઉપર સૂબો ઠરાવ્યો હતો તે એવા હેતુથી કે, “એ ત્યાં જઈને તે દેશ તાબામાં “કરી લે.” અને મહંમદ તુઘલુખના વારામાં અહંમદ^૫ અયાઝને ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી મલેક મુકબીલને તેનો વજીર ઠરાવ્યો. આ વેળાએ ખીજા કેટલાક સરદારોને ગૂજરાતમાં જાગીરો મળી, તેમાં એક મલિક-કુતુબર,^૬ અથવા વ્યાપારીયેનો મુખ્ય એવા એલકાબવાળો હતો તેને સુરતની નીચેની નવસારીની જાગીર મળી. ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં તુર્કુશરીનખાન કરીને એક

૧ પછવાડેથી તેને પાછો બોલાવીને કુતુબુદ્દીન મુબારક શાહે પોતાનો વજીર બનાવીને તેને તાજુલમુલ્ક એટલે દેશનો મુકટ એવા ખિતાબ આપ્યો.

૨ બંને એક માના દીકરા હતા.

૩ ‘તારીખે ફિરોઝશાહી’ અને ‘મિરાતે અહમદી’માં લખ્યા પ્રમાણે ગાઝી ઉલ મુલ્ક નામે અમીર હતો તેને આસુદ્દીન તુઘલુખશાહ ખિતાબ ધારણ કરાવીને અમીરોએ ગાદીએ બેસાડ્યો.

૪ ‘મિરાતે અહમદી’માં તાજુદ્દીન જાફરને ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૫ ખાજે જહાનનો અલ્લાખ આપીને પાદશાહે તેને ગૂજરાતનો સિપાહસાબાર (સેનાપતિ) બનાવ્યો. અને અહમદ અયાઝનો ગુલામ મલેક મુકબીલ હતો તેને ખાજેજહાનનો ખિતાબ આપીને ગૂજરાતનો વજીર બનાવ્યો; તથા અખતિયાર નામનો કોઈ લંધો હતો તેને મુસ્તાન તથા ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી, એમ ફિરિસ્તાએ લખ્યું છે.

૬ મલેક ઇફતખારનો ખિતાબ મલેક શાહુદ્દીનને આપેલો તે આ શખ્સ છે. વાંચવામાં ભૂલ થવાથી મલેક કુતૂબર લખાયું છે. ૨. ઉ.

મોગલ સરદારે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી તેને મહંમદ તુઘલુખે લગભગ આખા રાજ્યના મૂલ જેટલી લાંચ આપીને પાછો ફર્યા. તો પણ તેણે ગૂજરાત અને સિંધને રસ્તે જતાં બંને દેશ લૂંટ્યા અને ઘણા લોકોને પકડી ગયો.

વીસ વર્ષ પછી મલેક મુકબિલ જે ગૂજરાતની સૂબાગીરિયે ઠરેલો જણાય છે તેને અને અમીર જુડીદા^૧ અથવા મોગલ લોહીના સરદારોને અણુખનાવ થયા, તે ઉપરથી તે તેમનાથી ડરી ગયો, અને સરકારી ખજાનાનું રક્ષણ કરવા સારૂ સરકારી તબેલા માંહેથી ઘોડા એકઠા કરીને તે ઉપર ખજાનો લાદી દિલ્હી ભણી ચાલ્યો; તેને વડોદરા અને ડભોઈ ને રસ્તે જતાં અમિરોએ લૂંટી લઈને અણહિલવાડ ભણી નાશી જવાની જરૂર પાડી. આ તોફાન થયાના સમાચાર સાંભળવામાં આવતાં પાદશાહ ગૂજરાત ભણી જતે નીકળી ચાલવાને તૈયાર થયો; પણ માળવાના સુખેદાર અયીએ કહ્યું કે હું અગાડી જઈને બંડ બેસારી દઉં છું, તે ઉપરથી તેને આગળ જવા દીધો. તે તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં પેઠા પણ અમીરોએ તેનો પરાલવ કરીને તેને ઠાર કસ્યો, તે સમાચાર પાદશાહે જાણ્યા એટલે પોતે ચઢી આવ્યો.

મહંમદ તુઘલુખ આણુ ગઢને ડુંગરે આવી પહોંચ્યો, એટલે પોતાના સરદારોમાંથી એકને અમીરોની ઉપર મોકલ્યો. દેવી (ડીસા?) ગામની પાસે એક લડાઈ થઈ અને બંડખોરોની પૂરેપૂરી હાર થઈ. પાદશાહ પછી ધીરેધીરે ભરૂચ ભણી ચાલ્યો; નર્મદાના કાંઠા ઉપર એક બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ પાદશાહની ફોજની જિત થઈ,—આ ફોજે પછીથી ખંભાત અને સુરત શહેર લૂંટ્યાં. મહંમદ તુઘલુખ પછી દેવગઢ ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલ્યો. તેનું દૌલતાબાદ નામ આપીને દિલ્હીથી રાજધાની ઉઠાવીને ત્યાં કરવા સારૂ તેણે ઘેલાઈ ફઠાડીને બે વાર પ્રયત્નો કર્યા. આ શહેરને ઘેરો ઘાલીને પણ હતા તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતના અમીર જુડીદાની સાથે ઘણા હિન્દુ જમીનદારો મળી ગયા છે, અને તેણે અણહિલવાડ કબજે લીધું છે એટલું જ નહિ, પણ સરકારી અધિકારીને મારી નાંખ્યો છે; સૂબાને કેદ કર્યો છે; અને ખંભાત લૂંટીને ભરૂચને ઘેરો ઘાલવાના કામમાં ગુંથાયો છે. પાદશાહ દૌલતાબાદ છોડીને ભરૂચ ભણી ચાલ્યો. એટલે બંડખોર લોકો ખંભાત જતા રહ્યા તેમની પછવાડે પાદશાહે જે સરદારો મોકલ્યા હતા તેમની સામે તેઓએ ટકાવ કર્યો.

૧ મહંમદ તુઘલુખના સમયમાં તુર્કમનની ખાનના જમાઈ મલિક નોરોઝ સાથે મોગલ અમીરો આવ્યા હતા અને તેના રાજ્યમાં નોકર રહ્યા હતા તેમાં જે ૧,૦૦૦ માણસનો અમીર હતો તે અમીરે સદા અથવા તુર્કીમાં યુજબાસી ફરેવાતો અને જે ૧૦૦ માણસનો અમીર હતો તે અમીરે હજાર ફરેવાતો. આવા અમીર ઘણા હતા. ૨. ઉ.

અને તેમને હરાવ્યા. તે ઉપરથી વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને મહંમદ તુઘ-લુખ ખંભાત ભણી ચાલ્યો ત્યારે ફરીને પાછા બંડખોર લોકો તેનાથી ડરી નાશી ગયા, પણ ઋતુ સારી ન હતી અને રસ્તા પાંશરા ન હતા તેથી પાદશાહને પોતાની ફેજ સહિત આસાવલ (હાલનું અસારવા) આગળ છાવણી નાંખીને રોકાવાની અગત્ય પડી. આજે જે સ્થાને અમદાવાદ છે ત્યાં આગળ એ ગામ હતું; ત્યાં પાદશાહ પડ્યો હતો તેવામાં બંડખોર લોકોએ અણુહિલવાડ જઈને ફેજ એકઠી કરી, પછી પાદશાહની સામે લડવાને ચડી આવ્યા; કુડી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં પાદશાહની ફેજની જિત થઈ; અને બંડખોરો સિંધ ભણી નાશી ગયા, એટલે મહંમદ તુઘલુખે વનરાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને સારી વ્યવસ્થા કરવા સારૂ કેટલીક વાર સુધી તે ત્યાં જ રહ્યો.

પાદશાહે તે વર્ષનો ધણો ખરો ભાગ પોતાની ફેજ ઉભી કરવામાં ગૂજરાતમાં ફેલાડ્યો, અને બીજું વર્ષ જીનાગઢને ઘેરો ધાલવામાં અને કુચ્છ^૧ તામે કરી લેવામાં ગયું. જીનાગઢથી કેટલેક છેટે ગોંડલ છે તેમાં તેને નાશક રોગ થયો તેથી છેવટે તેનું મોત થયું છે પણ સિંધુ નદી સુધી તેની ફેજ લઈ જવાને તેને તે વેળાએ અડચણ થઈ નહિ. ત્યાં જઈ સિંધના સુમરા રાજાએ, નાશી પેઠેલા અમીરોને એથ આપી હતી, તેને તેણે શિક્ષા કરી.

ફિરોઝ તુઘલુખે પોતાના વારામાં નગરકોટની જિત કરી લીધા પછી સિંધ સાથે લડાઈ ચલાવવાનું ધાત્યું હતું, પણ ચોમાસાને લીધે તેને તે વિચાર બંધ પાડવાની અગત્ય પડી હતી. તેથી તે ચોમાસામાં ગૂજરાત જઈને રહ્યો ને ત્યાર પછી સિંધ પાછો ગયો. કેટલાંક વર્ષ વીત્યા પછી (ઈ. સ. ૧૩૭૬) ગૂજરાતની ઉપજ છેક ધટી ગઈ, તે ઉપરથી શમસુદ્દીન દમધાની નામના એક સરદારે કહ્યું: “મને જે ત્યાંનો સૂચો ઠરાવો તો હું મહેસુલ “ઉપરાંત ધણી મ્હોટી^૨ રકમ આપું.” આ વાત પાદશાહને ગળે ઉતરી, એટલે જૂના સૂચા(શમસુદ્દીન અનવરખાન)ની તે પ્રમાણે આપવાને ખુશી છે કે નહિ તે તેને પૂછી મંગાવવા ઉપરથી તેણે ના પાડી, એટલે શમસુદ્દીનને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો. તે ત્યાં ગયો તો ખરો પણ પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે કાંઈપણ વસુલ આપી શક્યો નહિ ને ઉલટું તેણે બંડ મચાવ્યું. એટલે જે લોકોના ઉપર તેણે

૧ આ વેળાએ કુચ્છમાં જામ કાયાજી રાજ્ય કરતા હતા ઈ. સ. ૧૩૫૦. મહંમદ તુઘલુખનો સમય ઈ. સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી હીજરી સન ૭૨૫-૭૯૧ ફિરોજશાહ ૧૩૫૧થી ૧૩૮૯ સુધી ૨. ઉ.

૨ મિરાતે અહમદી પ્રમાણે અસલ રકમ ઉપરાંત ચાળીસ લાખ તુંકા, એક સો હાથી, બસે ઘોડા તાજ, ચારસે ગુલામ વધારે આપવા અર્જ કરી હતી. ૨. ઉ.

જીલમ ગુજરાતો હતો તેઓ આ સમય સાધીને વેર લેવા સાર પ્રાન્તના પરદેશી અમીરો સાથે મળી ગયા તેથી શમસુદ્દીન હાથો અને માર્યો ગયો. ફરહત-ઉલ-મુલ્કને ત્યાર પછી સૂબાગીરી મળી, ને તે ઈ. સ. ૧૩૮૭ની સાલ સુધી તેની પાસે રહી. ત્યાર પછી તે વર્ષમાં તેની જગ્યાએ બીજો સૂબો હત્યો તેણે પણ અંડ મચાવ્યું, અને તેના ભેગા પરદેશી સરદારો મળી ગયા તેથી ફરહતે પોતાની જગ્યાએ ઠરેલા સૂબાને હરાવીને ઠાર કર્યો. ત્યાર પછી આસુદ્દીન તુઘલુખે તેને ગૂજરાતની સૂબાગીરી ઉપર કાયમ કર્યો. એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૦ સુધી કારભાર ચલાવ્યો. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર થઈ પડવાની આશાએ તેણે ફરીને અંડ મચાવ્યું. તેણે પોતાની મતલબ સાધ્ય કરી લેવાની આશાએ હિન્દુઓના ધર્મને પુષ્ટિ આપીને તેઓને રી-ઝવવાની તે યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ધર્મીય મુસલમાન લોકોને ડર લાગ્યો અને તેમણે પાદશાહને અરજી લખી મોકલી. તેમાં ગૂજરાતના સૂબાની રાજ્ય ચલાવવાની રીતિ વિષે અને મુસલમાની ધર્મને ઘોષ્ટા લાગે એવી તે વર્તણૂક ચલાવતો હતો તે વિષે જાહેર કર્યું. તે ઉપરથી હિન્દુ લોકોનો તાક અથવા તક્ષક જાતિનો એક દરબારનો ઉમરાવ હતો તેને મુઝફ્ફરખાનનો ઇલ્કાબ આપીને ગૂજરાતનો સૂબો હરાવીને મોકલ્યો; અને તેનું માપ વધારવાને માટે રાજથી ધારણ થાય એવાં રાજચિન્હ— રાજછત્ર અને ભગવા રંગનો શમિયાનો એ બે વાનાં અર્પણ કર્યા. મુઝફ્ફરખાન^૧ ગૂજરાતમાં પેશીને રાજધાનીની લગભગ આવી પહોંચ્યો, એટલે તેનો સામાવાળિયો મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુઓથી ભરચક થયેલી સેના લઈને તેને સિદ્ધપુર આગળ મળ્યો. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ફરહત ઉલ-મુલ્ક^૨ હાર્યો અને માર્યો ગયો. એટલે મુઝફ્ફરખાને પોતાના પાદશાહને નામે અલુહિલવાડના રાજ્યની લગામ પોતાને હસ્તગત કરી. (ઈ. સ. ૧૩૯૧.)

૧ એનું બીજું નામ નિઝામ મુકરા હતું, એને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવ્યો તે વેળાએ લેખ લખાયો. તે વિષે ફિરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે પાદશાહે પોતાના હાથે લખ્યું:—“હમારા બિરાદર, મજલીએ આલી, ખાને મહઝમ, ઇન્સાફી, સખાવતે “ભરપુર, જંગે ખહાદુર, શહાનશાહત અને મહજબે પાલનહાર, ઇસલામ, અને “ઇસલામીના શજ્જાર અઇન-ઉલ-મુમલકત.”

૨ એને રાસ્તીખાનનો ખિતાબ હતો.

પ્રકરણ ૨ જું

વાઘેલા, લુણાવાડાના સોલંકી, સોડા પરમાર, કાઠી, ઝાલા,
ઇંડરના રાઠોડ, પીરમના ગોહિલ

સોલંકી વંશનું થડ ઉખડી ગયું હતું ખરું પણ “ પોતાના સમાન વડના “ઝાડની પેઠે” તેની મૂળિયે અથવા શાખાઓ (વડવાધયો) ભોંયમાં જડાઈ ગઈ હતી. ગૂજરાતની સીમાની પેલી પાર વાઘેલાની એક શાખાએ ગોંડવાણામાં એક પ્રાન્તને પોતાનું નામ આપી વાઘેલખંડ અથવા બાઘેલખંડ કહેવરાવ્યો એમ કહેવાય છે; અને મેવાડના એક સામંત રૂપનગરના ઠાકોરનો કિલ્લો જે તે દેશમાં જવાના રસ્તામાંથી એક માર્ગને નાકે આવેલો છે અને સીમાના કબ્જા વિષેના ઇતિહાસમાં જેનું કુટુંબ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે, તે હજી સુધી દાવો કરે છે કે અમે સોલંકી લોહીના છિયે, અને મહાન સિદ્ધરાજનો સાંત્રામિક વિજયનાદ કરવાવાળો શંખ તેની પાસે છે તે વિષે અભિમાન ધરાવે છે કે વંશપરંપરા વારસાની રૂઢિયે તે મારે સ્વાધીન આવ્યો છે.

ગૂજરાતમાં તો એમ જણાય છે કે, વાઘેલા પ્રથમ સામ્રાજ્યની પશ્ચિમ લણીનાં પરગણામાં અને ભાલમાં વસ્યા, તથા તેમ જ ત્યાર પછી જે દેશ ઝાલાવાડ કહેવાયો તેમાં પણ વસ્યા, ત્યાં, આપણા જોવામાં આવે છે કે તેમનામાંથી એક ઠાકોરે વઢવાણમાં સ્થાપના કરી, અને સાયલામાં પોતાનો બળવાન પટાવત સ્થાપ્યો. તો પણ તેઓ તેમની આ છેલ્લી કબજાની જગાએથી ઝાલા અને બીજાઓનાથી ડરીને થોડા કાળ પછી પાછા ગયા અને અહંમદશાહની કારકીર્દિમાં, કલોલ અને સાણુંદનાં પરગણાં જે મુસલમાન લોકોનાં હથિયાર પ્હોંચે એમ મ્હોં આગળ પડેલાં હતાં ત્યાં વસેલા આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે.

સોલંકીની બીજી શાખા વીરલદ્રાજના નાયકપદે મહી નદી ઉપરના વીરપુરમાં સ્થપાઈ, ત્યાં અવતલ માતાને કુંગરે તેઓ વસ્યા. અને વીરપુર સોલંકીના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ શાખા વિષેની બીજી વધારે હકિગત અમારી પાસે નથી, પણ ભાટની પાસેથી મળેલા વૃત્તાન્ત છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ ઈ. સ. ૧૪૩૪ માં લુણાવાડામાં વસ્યા, તે શહર તેમણે શ્રી લુણેશ્વર મહાદેવના પ્રતાપથી વસાવ્યું.

સોલંકી વંશના બીજા કલ્પેલા ફણુગા ચુંવાલના કેળી ઠાકોરોમાં જોવામાં આવે છે તે વિષે અમે હવે લખિયે છિયે.

પરમારવંશની સત્તાવાન શાખાના સોડા રજપૂતો પ્રાચીન કાળથી સિંધના એક ભાગમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. અને છેક હવણાંની વેળા સુધી તેઓ ઉમરકોટ અને ઉમડા-મુમડા કે જેમાં સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આરોર આવી જાય છે તેના ધણી હતા. હિન્દુસ્તાનના જંગલમાં ધાટું ઇલાયદું અને હવણાં પરસ્વાધીન સંસ્થાન છે તથા જેની રાજધાની ઉમરકોટ છે તે, ભાટિયોને જોડેજળથી જૂદા પાડે છે, અને તે હજુ સુધી પરમાર વંશના અને સોડા જાતના રાજાને હસ્તગત છે.^૧

જે સમય વિષે અમે લખીએ છીએ તે સમયે સોડા પરમારની^૨ એક ખીજ શાખા ગૂજરાતમાં આવી. ફૂલે છે કે આ વેળાએ વઢવાણ જે આગળ જતાં ઝાલાની મતા થઈ પડી તે વાઘેલાની એક શાખાને સ્વાધીન હતું; ત્યાંના વાઘેલો રાજ વડેલો કરીને હોતો, તેણે સાયલા અને ખીજાં ગામ ચલાડ રજપૂતોને પટે આપ્યાં હતાં. તે રજપૂતો સંબંધી ભાટ નીચે પ્રમાણે વાત ફૂલે છે:—

પારકરમાં કાળ પડ્યો, એટલે બે હજાર સોડા પરમાર તેમના મુંજ અને લગધીર નામના નાયકના ઉપરીપદે તેમનાં ઈયાંકોડરાં અને સ્ત્રિયો સુદ્ધાંત પાંચાળ દેશમાં આવ્યા, અને મૂળીની પૂર્વ દિશામાં થોડે ગાઉને છેટે ધાગરિયા કરીને જગ્યા છે ત્યાં ઉંચાળો બાંધીને રહ્યા,^૩ ત્યારે સાયલાના ચલાડ ઠાકોરે તેમને ધનવાન અને રક્ષણ વિનાના સમજીને લૂંટી લેવાનો લાગ તકાવ્યો. તેણે મૃગયા રમવા જવાનો ઠાઠ રચ્યો, અને એક તેતર તેણે ધાયલ કર્યો, તે તેમના ઉંચાળામાં નાશી પેઠો છે તે મિષે લેવાની માગણી કરી. આવી માગણીનો સ્વીકાર કરવો એ રજપૂતની પ્રતિજ્ઞાને ઝાંખ લગાડનાર છે, તેથી તેઓએ તે માગણી નકારી, એટલે લડાઈ ચાલી તેમાં ઘણાક ચલાડ અને સોડા માર્યા ગયા.

૧ ટાડ રાજસ્થાન. બા. ગ. ૧ પૃષ્ઠ ૪૩, ૪૫, ૬૨, ૬૩.

૨ જગદેવ પરમાર પાટણ હોતો ત્યારે તેને ઓરમાઈ બાઈ રણધવલ ધારા નમરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશનો એક બાયાત પારકરમાં જઈ વસ્યો. તેના વંશમાં સોડો પરમાર થયો ત્યારથી તેની એક સોડા પરમારની શાખા ફૂલેવાઈ. ૨. ઉ.

૩ માર્તંડરાય અથવા માંડવરાય જે સૂર્યદેવની મૂર્તિ ફૂલેવાય છે (કેમકે મૃતંડનો વંશ જ સૂર્ય છે તેથી તેનું નામ માર્તંડ ફૂલેવાય છે). તેના ઉપાસક બંને નાયક હતા. તેઓ જ્યારે પારકરથી નીકળ્યા ત્યારે બે મેલાણ સુધી મૂર્તિની પૂજા કરવાને પાછા જઈ આવ્યા પણ તેમનો ભાવ જોઈને દેવે સ્વપ્નમાં કહ્યું કે તમે મને સાથે લઈ જાઓ. અને મારો રથ જ્યાં અટકી પડે ત્યાં આગળ વાસ બાંધીને રહેજો; તેથી આયરડીના નેસની પાસે મૂર્તિનો રથ અટકી પડ્યો એટલે ત્યાં વાસ કર્યો. ૨. ઉ.

દુહા—જંગલ તેતર ઉડિયો, આવ્યો રાજદાર;
 ચલાડ સૌ ઘેડે ચજા, બાંધી જીભા બાર.
 “ મુંજ તેતર માહરો, માગે દુજણુ સાર;
 “ ગર્વ ભચ્યા ગૂજર ધણી, આપે નહિ એ વાર.
 “ પેહેલે પ્રહર ચડંતડે, સોડાનો સંગરામ;
 “ રત ઘેલે રતનાવતે, નિશ્ચળ કીધું નામ.
 “ સંવત સાત પનોતરો,^૧ ટાઢાં યણુ તીજ;
 “ સોડાને ચલાડ શર, ધજવડ કીધી ધીજ.^૨
 “ પજા ચલાહર પાંચસે, સોડા વીશું સાત;
 “ એક તેતરને કારણે, અલ રાખી અખ્યાત.
 “ ધ્રુવ ચળે, મેરે ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર;
 “ મરડે કેમ મૂળીધણી, પગ પાછા પરમાર.
 “ થાન કુંડોળો, ચોઢગઠ, થર મૂળરો વાસ;
 “ એ તો દે પરમારને, અવર ન દુજી આશ.”

સાયલાનો ઠાકોર પજો તેની જ્હેન વઢવાણુના વાઘેલા બહેરે પર-
 જાવી હતી. તેણિયે પોતાના ભાઈને મારનારાઓનું વેર વાળવા માટે પો-
 તાના સ્વામીને આગ્રહ કર્યો; પણ વડલાએ સોડાના નાયકને કાલ આપ્યો
 હતો તેટલા માટે તેનાથી ઉઘાડાં પડાય એમ હતું નહિ. આ વેળાએ એ
 બીલ નાયક આહો અને ફૂતો કરીને હતા, તે ગૂજરાતમાં ઘણા બળિયા
 થઈ પજા હતા, અને સાબ્રમતી નદીની બપોલોમાં દુર્ગમ કિલ્લામાં રહીને
 વાઘેલાના દેશનો નાશ કરતા હતા. વઢવાણુના રાજાએ સોડાઓનું કાટલું ફહા-
 ડવા સાડ તેમને કહ્યું કે તમે આ બીલોના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરો. સોડા યુક્તિ
 રચીને આહા બીલના કિલ્લામાં પેઠા ને તેને તથા તેના ઘણા સાથીઓને ઠાર
 કર્યા. પછીથી ફૂતાની ઉપર તેઓ ચજા ને તેને પણ પૂરો કર્યો. આ પરા-
 ક્રમના બદલામાં વઢવાણુના વાઘેલાએ સોડાઓને મૂળી, થાન, ચોટીલા અને
 ચોખરી એવી ચાર ચોવીશિયો અથવા ચોવીસ ચોવીસ ગામના માહાલ આપ્યા.

કાઠિયો, સિંધનાં^૩ સુમરા જામના પટાવત હતા અને પાવર ધરતીમાં

૧ ફાગણ વદિ ૩ સંવત્ ૭૧૫. ૨ ઉપલી ત્રણ હીટીઓ અસલમાં નથી.

૩ પાવર ધરતી કચ્છમાં છે, માટે સિંધના નહિ પણ કચ્છના સમા (જાડેભ)
 રાજાના કાઠિયો પટાવત હતા. જામ લાખા ફૂલાણીના ફરબારમાં ડાહી હુમરી નામની
 ઢાઢણ ગાયન કરનારી હતી તેણે એક વાર જામ લાખાની નિંદાનું ગીત ગાયું તે ઉપરથી

રહેતા હતા. એક સમયને વિષે એક નાયકાએ મજરો કરતાં રાજની મશ્કરી કરી તે ઉપરથી તેને પોતાના રાજ્યમાંથી દેશવટો દીધો. તો પણ તેના કાઠી પટાવતોએ તેને પોતાને ઉતારે બોલાવી અને જે ગાણાથી રાજને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તે જ ગાણું તેની પાસે ગવરાવીને ગંમત કરવા લાગ્યા. આ વાત રાજને જાણ પડી ત્યારે તેણે કાઠીઓને પણ દેશપાર કર્યા. તેવામાં સોરઠમાં ધોરાજીની પાસે ઢાંક ગામ છે તેમાં વાઘા વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે એ કાઠી પટાવતો સિંધમાંથી નાશી આવ્યા અને તેના વર્તિયા થઈને રહ્યા. તેમનામાંના^૧ એક રામચંદ્ર પટગર કરીને કાઠી હતો, તેને એક ઘણી સુંદર દીકરી હતી તેનું નામ અમરાબાઈ હતું, તેને જોઈને વાલો મોહિત થયો, અને તેના બાપને કહ્યું કે એને મારી વહેરે પરણાવો. અમરાએ કહ્યું કે હું પરણાવું પણ તમારે અમારે રસોડે જમવું. પછી તે પ્રમાણે થયું એટલે વાલોના ભાઈઓએ એકસંપ કરીને, તે વટલ્યો એટલે તેને રાજ્ય ઉપરથી ફેલાડી મૂક્યો. પછી તેણે કાઠિયો સહિત બારવડું લીધું અને કાઠિયોએ તેને પોતાનો નાયક ઠરાવ્યો અને ભૂમિયાઓ પાસેથી મુલક લેવાની તેઓ વાલોના ફેલાડા પ્રમાણે યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા. સૂર્યપૂજન કરવાનો પોતાના બાપ-દાદાનો ધર્મ વાલો રાખી રહ્યો હતો, તે તેના વર્તિયા કાઠિયોએ પણ પાળવા માંજો. એક વાર વાલો ઉંધતો હતો તેવામાં પોતાના ખુંચી લીધેલા ગ્રાસનું તેને સ્વપ્ન આવ્યું, એટલે સૂર્યે તેને દેખા દર્શને કહ્યું:—“મારા ઉપર આસ્તા “રાખીને તું લડવાને જા, હું તને સાહાય્ય થઈશ, તારો જય કરીશ, અને તું “મારી પૂજા કરવા સાર એક દેવાલય બંધાવજે.” શ્રીસૂર્યની સાહાય્યતાથી વાલો અને તેના કાઠી વર્તિયોએ ઘણાં ગામડાં જિતી લીધાં; અને બીજા

તેને ફેલાડી મૂકવામાં આવી, તેમ છતાં કાઠી પટાવતોએ એ ગીત તેની પાસે છાનું ગવરાવ્યું એટલે તેમને પણ ફેલાડી મૂક્યા. તેઓ ત્યાંથી બાગડમાંના ગેડીના સોલંકી રાજા પાસે રહ્યા, ત્યાંથી કેટલીક ખેડી વીત્યા પછી એટલે સંવત્ ૧૪૦૩ માં કચ્છના જામ મુળવાજ સાથે કળિયા કરી તેને માર્યો એટલે તેના કુંવર કાયાજીએ ગાદી ઉપર બેઠા પછી ગેડીના રાજા ઉમી ઉપર ચડી જઈ તેને માર્યો અને કાઠિયોને ફેલાડી મૂક્યા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ એબલવાળાને આશ્રયે રહ્યા. ર. ઉ.

૧ એ કાઠિયા આઠ શાખાના હતા: ૧ મંજરિયા, ૨ તોરિયા, ૩ નેહર, ૪ નાયા, ૫ પટગર, ૬ જેલિયા, ૭ ભાંભલા, કાઈ ખારવા ફેલે છે. ૮ બાગરિયાને બદલે કાઈ બેલ ફેલે છે. ર. ઉ.

૨ અમરાને બદલે કાઈ વિસલો પટગર ફેલે છે અને અમરા બાઈને બદલે રૂપદે ફેલે છે. જે વાઘાએ તેને પરણવા ઈચ્છા કરી તેનું નામ ચેરા વાલો તથા તેના બાપનું નામ ધન વાલો હતું. આ પશ્ચેતરથી જે વંશ આસ્થી તે સંખાયત કાઠી ફેલાયો. ર. ઉ.

કટલાએકના ભેગાં થાન અને ચોટીલો પણ સોડાઓ પાસેથી લઈ લીધાં. થાન પોતાની રાજધાની કરીને ત્યાં સૂર્યદેવનું દેવાલય બંધાવ્યું તેની પૂજા આજ સૂધી ત્યાંના લોક કરે છે. રાધો આવડો કરીને એક કાડી સામેંત હતો તેના નાયકપદે તેઓએ મૂળી ચોવીશી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજા સતમાલ સોડા પરમારે તેમના સામી લડાઈ કરીને રાધાને દાર કર્યો.

“પોતાની સેના એકઠી કરીને, તેણે ચૂડાસમા અને ગોહિલને ધુમ્કી “દીધા—એ યોદ્ધો તો વશ થઈ શકે નહિ, તે પોતાનો ઘોડો બહુ આધે “કૂદાવી ગયો. સતમાલનો દીકરો મહાદેવના સરખો શરવીર હતો.—ઓ રાધા ! “તેં આ રાજાજી શું સાંભળ્યા નથી ?

“માણસને બરોબરિયો માણસ માત્ર કોઈ વેળાએ જ મળે છે. ઓ ! “આવડા !—તું યોદ્ધો છે એ વાત ખરી; પણ પરમાર પણ બલવાન યોદ્ધો “છે. ભાલાની અણીથી વિંધાયા વિના તે પોતાની ધરતી કેમ છોડે ! શું “આગળ તેણે તેતરને સારૂં વેઠ્યું નથી. સદાય ટેકીલી સોડા જાતિને માન હજો !”

વાલા રાજાને કાડી રાણીના પેટના ત્રણ દીકરા હતા: ખુમાન, ખાચર, અને હુરસરવાળા તેઓએ તેનો મેળવેલો મુલ્ક વહેંચી લીધો; અને તેમનું રહે-ઠાણ અનુક્રમે ચોટીલા, મીતિયાળુ અને જેતપુર કર્યું; પછી તેમના નામથી કાડી વંશની ત્રણ શાખા પડી.^૧ પ્રથમ તો કાઠિયોની આઠ શાખાઓ હતી. પણ તેઓનું હવણું તો એક સામાન્ય નામ વર્તિયા ફેલાયું, અને ઢાંકના રાજા અને તેની સ્ત્રી અમરાબાઈના વંશના વાળા કાડી અથવા ધરડેરા ફેલાયા તેથી એક બીજાથી ઓળખાઈ શકાય એમ થયું.

જાણ

અણહિલવાડના રજપૂત વંશના જેવા વાઘેલા સગા થતા હતા, અને તે રાજ્યના પડી ભાગવાથી જેમ ધણો મુલ્ક તેઓના હાથમાં ગયો હતો તેમ જ ઝાલા પણ વાઘેલાની પછીના પાસેના સગા થતા હતા, અને તેમના હાથમાં પણ તે વંશના રાજ્યનો ધણો મુલ્ક આવ્યો હતો. પ્રથમ તો આ

૧ ખાચરના વંશમાં ઓઘડ ખાચર થયો તેને પાંચ પુત્ર હતા, તેમાંથી એક નિર્વંશ ગયો તથા બાકીના ચારમાંથી.—

રામો, ચોટીલાની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના રામાણી ફેલાય છે.

લખો, જશદણની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના લખાણી ફેલાય છે.

કેબો, ખાજિયાદની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના કેબાણી ફેલાય છે.

ગોહડ, ગઢડા તથા ભેટાદની ગાદિયે બેઠો તેના ગોહડકા ફેલાય છે. ૨. ઉ.

ઝાઝા રજપૂતો કીર્તિગઢ^૧ અથવા કેરકોટમાં મકવાણાના નામથી ઓળખાતા હતા. જ્યારે ગૂજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે ત્યાં એક વિહિયાસ મકવાણો કરીને પોતાના બાપદાદાઓનું ચાલતું આવેલું રાજ્ય ચલાવતો હતો.

ભાટ કહે છે:—વિહિયાસ જ્યારે મરણ પથારિયે પડ્યો હતો ત્યારે તેનો જીવ જતો ન હતો, તે સમયે તેના કુંવર કેસરે પૂછ્યું:—“પિતાજી! “તમારો જીવ કેમ ગતિ પામતો નથી? ત્યારે વિહિયાસે ઉત્તર આપ્યું કે “સામઘિયા નગરમાં મારો વૈરી હમીર^૨ સુમરો (બીજો) રાજ્ય કરે છે, તેના “દૂધમલિયા વછેરા સવાસો લાવીને મારા તેરમાને દાહાડે ભાટચારણોને “આપવાનું પાણી મૂકા તો મારો જીવ ગતિએ જાય. આ વેળાએ પોતાના “ભાઈ, ભત્રીજા સર્વે પાસે બેઠા હતા તેમાંથી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ત્યારે “કેસર જે ન્હાની વયનો હતો તે ઉઠી આગળ આવ્યો. તેણે પોતાના “પિતાના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે હું તમારી ઈચ્છા છે તે પ્રમાણે “કરીશ. એટલે વિહિયાસના પ્રાણ છૂટી ગયા.”

જ્યારે તેનું તેરમું આવવાનું થયું ત્યારે કેસરે શોક મૂકી દર્દને પોતાના બાપાતોને સામઘિયે જવાને બોલાવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી એકે કહ્યું:—“તમારી “સાથે જીવ બોવાને કોઈ આવે એવું નથી.” કેસરે તેમની કોઈની પણ પરવા કરી નહિ, અને પોતાના બળ ઉપર માત્ર આધાર રાખ્યો. તેના હાથ ઢીંચણની હેઠળ

૧ કહે છે કે કેરકોટ એ ન્હાનું ગામડું છે ને હજુ પણ એ જ નામ રહેવાય છે. તે કચ્છમાં ભચાઉની પાસે છે. અને વળા આગળ જેમ વિસ્તીર્ણ વલ્લભીપુર જૂનું નગર કલ્પી શકાય છે તેમ ત્યાં પણ નિશાનિયો છે. સારંગર રાજ્યે અણહિલવાડ ઉપર ચડાઈ કરી તે વેળાએ મૂળરાજ જે કંચકોટમાં સંતાઈ પેઠો હતો એવું પૃષ્ઠ ૫૯ મે લખ્યું છે, તે ને કેરકોટ એ જ એક જ હોય તો નકશામાં તેનું નામ આવી શકે. બાકી કેરકોટનું નામ નકશામાં જોવામાં આવતું નથી.

ઉપરની ટીપમાં જે ગુંચવારો જણાવ્યા છે તેનું નિરાકરણ એમ છે કે કીર્તિગઢ સિંધના થલ પ્રગણામાં હતું અને તે સમયે તે કચ્છના તાબામાં સં. ૧૮૧૯ સુધી હતું. ઠપીલકોટ અથવા કેરકોટ હાલના જુજ તાબાના કેરા ગામ પાસે હતું. અને કંચકોટ તો ભચાઉ તાલુકામાં હાલ પણ છે, જ્યાં હમીરદેવ અને મૂળરાજ રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ત્રણે સ્થાન નહાં છે. મકવાણા કીર્તિગઢમાં રહેતા હતા. ૨. ઉ.

૨ સિંધમાં બે હમીર થયા છે. પહેલો હમીર કચ્છના લાખા કૂલાણીના સમયમાં હતો, અને જેણે કચ્છના પુંચરા જામને ધુંમલીના વિચડ ગુજર સાથેની લડાઈમાં આશ્રય આપ્યો હતો. એ હમીર પહેલો અને આ હમીર બીજો છે, તે સામઘિયા અથવા મેમતુરનો છે. એક નામ હોવાથી ધણા જણ ગુંચવારો કરી નાંખે છે. આ હમીર ઉપર જુનાગઢના રાજ નૌધણે (ઈ. સ. ૧૦૨૫ થી ૧૦૪૪ સુધી હતો તેણે) ચડાઈ કરી

દળીકતા હતા. તેના હાથમાં સવામણુ લ્હોડાનો બાલો રહેતો હતો. અને ધનુષ્યબાણ ધારણ કરેલાં હતાં. તે એક ઘોડા ઉપર બેઠો તે વિશ્વના વાહન ગણના જેવો હતો. તે સામધ્યે જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાંથી વછેરા લાવીને અને ભાટચારણોને જોઈ આપીને પોતાનું વચન પરિપૂર્ણ કર્યું.

કેસરે જોશીને બોલાવીને પોતાની જ-મોતરી બતાવીને પૂછ્યું:-“મારો “આવરદા કેટલા વર્ષનો છે?” જોશિયે જોઈને કહ્યું:-“તમારું મોત હુંકડું “આવ્યું છે.” કેસર બોલ્યો:-“ધરને ખુણે હું મરી જઈશ તો કોઈ મને ઝાળ-“ખશે નહિ; પણ જો લડાઈમાં મરું તો મારું નામ રહે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કેસર ફરીને સામધ્યે ગયો અને હુમીરની સાતસં સાંઠો મેની નદીની તીરે ચરતી જોઈ તે લઈ આવીને^૧ કીર્તિગઢના ભાટોને આપી દીધી. તો પણ હુમીરની સેના સામધ્યેથી ચડી આવી નહિ. ત્યારે કેસર ત્રીજી વાર બહારવટે નીકળ્યો. તે સમયે દસરાનું^૨ પર્વ હતું, તેથી હુમીરની દીકરિયો અને વડૂઓ રથમાં બેશીને સલ કરવા નીકળી હતી, ત્યાંથી કેસર તેમના રથ હંકાવી ગયો. તેઓનો બધો મળીને ૧૨૫ જિયોનો સાથ હતો. પછી હુમીરે પોતાનો કારભારી કીર્તિગઢ મોકલ્યો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કહ્યું:-“એ જિયો તો હુમીરની દીકરિયો અને વડૂઓ છે માટે “જે રીતે લાવ્યા છે તે રીતે સાસરવાસા કરીને પાછી મોકલો.” ત્યારે કેસર હશીને બોલ્યો:-“એ માલ તો પાછો નહિ મોકલાય. એ તો અમારા “ધરની રાણિયો થઈ છે.” પછી કારભારી આવું ઉત્તર સાંભળી લઈને સામધ્યે ગયો.

કેસરે પછી, કીર્તિગઢમાં જેટલા પોતાના ભાયાત હતા તેઓને બોલાવ્યા ને પોતાને માટે ચાર સુમરિયો^૩ રાખીને આકાની અકેકી અકેકી

હતી. એ હુમીર ખીજને કચ્છના જાડેજ રાજ જામ લાખા જાડાણીના કાઠા હાલાછના કુંવર હોથીજિયે લડાઈમાં માર્યો.

જુલો મારા લખેલા સમયવિજયના હસ્તલિખિત ગ્રંથનું પૃ. ૧૧૯; ફારસી હિ. સ. ૮૦૭(ઇ. સ. ૧૪૦૦)માં આ હુમીરનો ગાદીયે બેઠાનો સમય છે. ૨. ઉ.

૧ સાંઠો અથવા જીંદને સામઠાં દોરી લાવવાની રીતિ એ છે કે મમે તેના લોહીમાં લગડું પલાળી તે લાકડીની ટાંચે બાંધી દોરનાર સર્વે જીટ જુલે એમ ઉંચી રાખી દોડતો જ્યાં જાય ત્યાં તેની પછવાડે આખું ટાળું દોડતું જાય. ૨. ઉ.

૨ સુમરા રજપૂત હિન્દુ હતા, પણ અલાહોદીન ખીલજિયે સુમરા, દુદા અને અનેસરને જિતી સિન્ધનું રાજ્ય લીધું. તે પછી ઘણા સુમરા સુસલમાન થયા. ૨. ઉ.

૩ ચારમાં એક તો ચારણની દીકરી હતી. ૨. ઉ.

તેમને જોઈ આપી. આ ચાર વિના કેસરને ખીજી ધણી રાણિયો હતી. દશ આર વર્ષ એમ વીતી ગયાં ને કનિયો તો ચાલતો રહ્યો. કેસરને અને તેના ભાયાતોને થઈને સુમરિયોના પેટના અરાડ કુંવર^૧ થયા.

છેવટે હમીર તેને ફહાવ્યું:—“હું તારી સામે લડવાને તો આવું પણ “કીર્તિગઢ ખારા પાટમાં છે તેથી મારી સેનાને ખાવાનું ક્યાંથી મળે?” તેનું કેસરે ઉત્તર ફહેવરાવ્યું:—“હું તમારી સેના સારૂ હજાર વિધાં લીલા ધર્જા “વવરાવું છું.” પછી હમીર કીર્તિગઢ આવ્યો ને લઢાઈ ચાલી તેમાં ધણા રજપૂતો માર્યા ગયા. બાકી રહ્યા હતા તેમાં કેસર અને તેના કુંવર પજ્યા, ને માત્ર એક કુંવર હરપાલ કરીને હતો તે ઉગચ્યો. તેના ભાઈભત્રીજા પણ પજ્યા ને કીર્તિગઢનો નાશ થયો તેથી સુમરી જિયો પોતપોતાના ધણિની સાથે બળી મોઈર.

અણહિલવાડમાં ઘેલડો કર્ણ વાઘેલો^૨ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં

૧ તેમાં નવ કુંવર તો કેસરના હતા. ૨. ઉ.

૨ મૂળ વાત એમ ચાલે છે કે કેસરના કુંવર હરપાળે સવાસો સુમરિયોને ઝમોરમાં બાળી દીધી ને કીર્તિગઢ તોડી પાડ્યો. પછી તેણે પાટણમાં નાસેડું લીધું. એ જ વાતમાં તેઓના વંશની નવ શાખાઓ થઈ એમ બાટ લખે છે—

(છપચ.) મકવાણા રાણીગ^૧, બહો બામલ^૨ ખરદાળા,
લજ્જવંત લુણંગ^૩, બલા બલોચઅચ બાઈ,
ખતરવટ રાખણ ખાંટ^૪, જકે પારાકર^૫ જાણું
વિડોડ^૬ ને હાપેવ^૭, જકે જલ રાણ^૮ વખાણું,
નવ શાખાઓ નવ ખંડમાં, મકવાણો દશમો મણિ,
એટલી શાખ ઉજળતલ, તિલક શાખ ઝાલા તણી. ૨. ઉ.

૩ કર્ણ વાઘેલો ઈ. સ. ૧૨૭૯ થી ૧૩૦૪ સુધી હતો, પણ આ સમય ઈ. સ. ૧૧ મા સેકડાનો છે, માટે આ સ્થાને કર્ણ સોલંકી (૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪) ને સિદ્ધરાજનો પિતા તે હતો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમયમાં ઝાલા હતા એમ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આવે છે તે સમય પણ કર્ણ વાઘેલાથી પહેલાંનો છે. કેસરને મારનાર હમીર સુમરાને સિંધના સમા જામ હાલાજના કુંવર હિંગોળજ અને હેાથીજિયે માર્યા છે. તેઓ ઈ. સ. ૧૧૪૭ પહેલાં હતા, કેમકે એમના કાકા જાલાજના કતક કુંવર લાખોજ અને લાખિયારજ ને તેમનાથી ન્હાની વયના હતા તે કચ્છમાં ૧૧૪૭ માં આવ્યા છે. આ લાખોજની કુંવરી બે ને બચી હતી તેમાંથી એકને સિદ્ધરાજ સાથે પરણાવી હતી અને ખીજ જગદેવ પરમારને દીધી હતી. સિદ્ધરાજ ઈ. સ. ૧૧૪૩માં દેવ થયો છે તે પહેલાં પરણ્યો છે, એ હિસાબે પણ કર્ણ સોલંકીનો સમય આવે છે.

વળી કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં સિન્ધમાંના સુમરા રજપૂતોમાં હમીર નામે કોઈ હતો નહિ, પણ સિન્ધ સુમરાની ગાદીના વારસ દુદો અને અનેસર નામે બે હતા,

કેસરનો^૧ કુંવર હરપાલ નાસેડે ગયો. હરપાળનો બાલો તેના બાપના બાલા જેવો બારે હતો અને એ તથા કર્ણ મશિયાઈ બાઈ થતા હતા. તેથી પાટણમાં તેનો સારો આદરસત્કાર થયો. આ વેળાએ બાપરો ભૂત કર્ણને બહુ નડતો હતો, અને તેની માનીતી રાણી કુલાદેવી ઝાંઝમેર તલાબની^૨ હતી તેના અંગમાં આવીને ભરાયો હતો. હરપાળે ભૂતના ઉપર હલ્લો કરીને તેની માથાની લટ ઝાલી, તેથી તે નિરપાય થઈ ગયો ને એવો દબાવ્યો કે

તેમાંનો અનેસર પોતાને ગાદી ન મળવાથી દિલ્હીના પાદશાહ અહ્મદદીન ખીલજી પાસે મદદ માગવા ગયો અને સુમરા પોતાની કન્યા સુસલમાનેને આપતા નહિ અને જેને માટે સુમરા આજ સુધી અભિમાન ધરાવે છે, તેમ છતાં અહ્મદદીનને પોતાની બહેન પરણાવવાનું ઠરાવી લશ્કર લઈ આવ્યો, તેમાં દુદાનો નાશ થયો ને અનેસરની મતિ ઠેકાણે આવતાં એ પણ ફેાજ સામે લડીને માર્યો ગયો. પણ બચેલા જેઠા સુમરા હતા તેમને વટાળીને સુસલમાન ક્યાં એટલે સુમરી સ્ત્રી જેઠલી હતી તેટલી ત્યાંથી નાશીને કચ્છના જામ અબડાને શરણે આવી. તેમની પછવાડે પાદશાહી લશ્કર આવ્યું. અબડો શક્તિ ન છતાં પણ સુમરિયોને નહાસવાનો લામ મળે એટલા માટે લશ્કરના સામે લડી મર્યો, એટલામાં સુમરિયો નળિયા પાસેના વડસર ગામે જઈ પહોંચી અને ત્યાં પણ બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે જીવતી ડટાઈ મોઈ. આ સ્થાને હજી લગણુ પણ સુમરાઓનો ફાલ્ગુણુ શુદ્ધ ૧૫ મે મેળો બરાબ છે. અબડો આજે પણ શરણાધાર રહેવાય છે અને પીર તરીકે પૂજ્ય છે.

બાપરો ભૂત સિદ્ધરાજના સમયમાં હોવાનું પણ રહેવાય છે તો તે તેના પિતા કર્ણ સોલંકીના સમયમાં હોય એમ સંભવે છે. પણ કર્ણ વાઘેલાના સમય સુધી તે હોવાનું બની શકે નહિ. ૨. ઉ.

૧ હરપાળ સિવાય તેને વિજયપાળ તથા શાન્તાજી એવા બે કુંવર હતા, તે પણ હરપાળ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. વિજયપાળના વંશજ મહિંકાંડાના ઇલિજા ગામમાં આજે પણ છે. તેમજ શાન્તાજીના વંશજ કંટોસણ આદિના મકવાણુ તાલુકાદારો રહેવાય છે.

હરપાળને ૨૩૦૦ ગામ મળેલાં તેમાંથી કર્ણની રાણીને ૫૦૦ ગામ કાપડામાં આપ્યાં તે જતાં ૧૮૦૦ ગામ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી પાટડીમાં તેણે ગાદી કરી હતી. તેના કુંવર નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ સોઠોજી ઈ. સ. ૧૧૩૦-૧૧૬૦ પાટડીમાં. ૨ માંગોજી, લીંબડીમાં. ૩ શેખરોજી. ૪ ખવડજી—કાઠીમાં બળી ગયો. ૫ ખેડોજી. ૬ જોગોજી. ૭ રાણોજી, ૮ બાપુજી; એના વંશજ મેલેસલામ થયા, તેઓ માંડવામાંથી પુનાદરા, ખડાલ, ડાબા અને રમાસના તાલુકાદારો થયા. ૯ અબવંત, ૧૦ લોહજી, ૧૧ રેવોજી. ૧૨ વીસોજી. ૨. ઉ.

૨ તળામ અને તેની આસપાસના બાગનું પ્રાચીન નામ “વાલાક ક્ષેત્ર” છે.

પાટણમાં ફરીથી કાઈ પ્રકારની પણ નડતર નહિ કરવાના તેણે સોગન ખાધા ત્યારે જતો મૂક્યો. વળી જ્યારે જ્યારે હરપાળને બાબરાના આશ્રયની ગરજ પડે ત્યારે ત્યારે આવીને હાજર થવાનો પણ કાલ કરાવી લીધો. બૂતે તે માન્ય કર્યું. હરપાળને શક્તિદેવી સાથે પછીથી એવા જ પ્રકારનો ઝગડો થયો હતો; તેને તેણે વશ કરી લીધી અને પોતાની સ્ત્રી કરીને રાખી.

એક દિવસ કર્ણ દરબારમાં બેઠો હતો, ત્યારે તેણે હરપાળ મકવાણાને તેડું મોકલ્યું. તે આવીને મ્હોં આગળ ઉભો રહ્યો. કર્ણે કહ્યું કે તે કામ કર્યું તેના બદલામાં તારી નજરમાં આવે તે માગી લે. તેણે કહ્યું કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે તોરણ બાંધું તેટલાં ગામ મને આપો. કર્ણે તે વિષેનો લેખ લખી આપ્યો. હરપાળ ઘેર ગયો ત્યારે શક્તિયે પૂછ્યું કે કર્ણ તમને શું તુષ્ટિદાન આપ્યું? તેણે તેને બનેલી વાત કહી, ત્યારે ગામે તોરણ બાંધવાનું કામ પોતે પોતાને માથે લીધું. વળી હરપાળે બાબરા બૂતને^૧ બોલાવ્યો, તે સવાલક્ષ સેના લઈને આવી હાજર થયો. રાત્રે નવ ઘડી રાત જતાં તેઓ નીકળી પડ્યાં, અને પ્હેલું તોરણ પાટણે બાંધ્યું, પછી તેના તાબાનાં છસ ગામે બાંધ્યાં. સવારમાં ચાર ઘડી રાત રહી એટલે બેહજર ગામે તોરણ બાંધીને આવ્યા. સવાર થતાં જ રાજાએ પોતાના એક કાર-

૧ જ્યારે શક્તિ દેવિયે કામ માથે લીધું ત્યારે બાબરા બૂતની અગત્ય જેવું રહ્યું નહિ, પણ મૂળ વાત એવી છે કે, પ્રથમ બાબરાને ને તેને લડાઈ થઈ ને ઝગડો આપી રાત થયો હતો, તેથી તે છેક થાકી ગયો હતો ને તેને સારી પેઠે ભૂખ લાગી હતી. તેથી રખારીવાડે જઈ બે બકરાં લાવીને સ્મશાનમાં ગયો; તે મડદાની ચિતામાં શેકીને ખાવા લાગ્યો, ત્યાં સ્મશાનની દેવિયે હાથ ફેલાડ્યો એટલે પેલું બક્ષ સર્વ તેના હાથમાં મૂક્યું. તે દેવી ખાઈ ગઈ ને ફરીને હાથ ધર્યો; ત્યારે કટારવતે પોતાની નંપ કાપીને કડકા હાથમાં મૂક્યો, તેથી દેવી પ્રસન્ન થઈ ને વર માગવાનું કહ્યું એટલે તે બોલ્યો કે, તું મારી સ્ત્રી થઈને રહે. દેવી બોલી અમે દેવતા ને તું મનુષ્ય માણી આપણું લગ્ન થાય કેમ? તે બોલ્યો: ‘મારામાં જો દેવતા હોયો તો મારે ફેલું માન્ય કરજો,’ શક્તિ તે કાર પ્રમાણે હરપાળને ઘેર ગઈ. તે રાજા સાથે લેખ કસ્યાના સમાચાર તેણે દેવીને કહ્યા ત્યારે તેણે જણ્યું કે હવે હરપાળનું દેવતા બેવાનો લાગ આવ્યો છે—રાજા સાથે એવો ઠરાવ હતો કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે ગાગરબેડિયું અને તોરણ બાંધે તેટલાં ગામ આપવાં. હરપાળે કહ્યું કે હું ગાગરબેડિયાં મૂકીશ અને તમે તોરણ બાંધજો. દેવિયે તે પ્રમાણે પાટણથી આરંભ કરી છસ ગામે તોરણ બાંધ્યાં. ત્યારે હરપાળે કાલ પ્રમાણે બાબરા બૂતને બોલાવ્યો તેણે પોતાની સેના સહિત તેવીસસો ગામને ગાગરબેડિયાં મૂક્યાં. આ બતાવ બન્યો તેથી હરપાળનું દેવતા બણી શક્તિ પરણી, નેમરાલી ગામના રાવળ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણે એમને પરણ્યાં. ૨. ઉ.

બારીને સાંઠ ઉપર બેસારીને, મકવાણાના હાથમાં ફટલાં ગામ ગયાં તે જોવાને મોકલ્યો. બે હજાર ગામની યાદી થઈ તે વાંચીને કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાનો ઠરાવ જ્ઞાણ રાખ્યો.^૧

બપોરી વેળાએ રાજ અંતઃપુરમાં ગયો ત્યારે તેનું મ્હેં ઉતરી ગયેલું

૧ નહું ગામ જેને વસાવવું હોય છે, તે જોઈયોને પૂછીને સુદ્ધર્ત નક્કી કરે છે, અને બે સ્તંભ કરાવીને તેને તેરજી બાંધે છે તે કીર્તિસ્તંભનું કામ સારું છે. તેમજ જળના એક કુંભની સ્થાપના કરીને પોતાની કુલદેવીનું તેમાં આવાહન કરીને તેની પૂજા કરે છે. પછી હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને છેવટે જમણવાર કરે છે.

મૂળમાં જે વાત છે તેને મળતી વાત નીચે લખીએ છીએ:—

“ટિચબોર્નનો ધર્માદાનો ભાગ,—ટિચબોર્નના કુટુંબના તાબામાં ટિચબોર્નનું વતન ઈ. સ. ૧૦૬૬ માં ઇંગ્લંડના નાર્મડીના ડયુક વિલિયમને જિતી લીધું તે પહેલાં આશરે ૨૦૦ વર્ષથી તેમના હાથમાં આવેલું છે એમ તેઓ કહે છે. જ્યારે લેડી માબેલ્લા ધરડપણથી નબળી થઈ ગઈ હતી અને પોતાની મરણપથારીમાં પડી હતી ત્યારે તેણીએ પોતાના પ્રિય ધણીની પાસેથી છેલ્લેવરું એટલું માગી લીધું કે, મેરી કુમારિકાના મેળા ઉપર (તા. ૨૫ મી માર્ચને રોજ કુમારિકા મેરીને દેવદૂત મળ્યા હતા અને ક્રાઇસ્ટના અવતાર વિષેના સમાચાર તેને કહ્યા હતા) પ્રતિવર્ષે મારી પછવાડે ધર્માદા રોટલી આપવી. આ બાઈનો ધણી સર રાજર હતો તેણે એ વાત રાજ થઈને માન્ય કરી, અને કહ્યું કે, આ લાકડાનો કડકો બળી રહે એટલી વારમાં તમે જેટલી જગ્યા પછવાડે ફરી વળશો તેટલી જગ્યાની ઉપજ એ કામમાં આપવાને દેલાયદી ફેલાડીશ. તે બાઈ ધણાં વર્ષથી મંદવાડને લીધે પડી રહેતી તેથી તેના ધણીએ ભણ્યું કે નબળાઈને લીધે થોડી જમીનની પછવાડે તેનાથી ફરી વળારો. પણ તેના ફેલાયથી તેના આકરો તેને લઈને ખેતરોના એક ખૂણામાં ગયા એટલે તેનામાં તાજું જોર આવ્યું હોય તેમ દીસવા લાગ્યું, અને તેનો ધણી તો આશ્ચર્ય પામતો રહ્યો અને થોડી વારમાં તે કેટલાક બધા ધણા સરસ એકર ધરતીની પછવાડે ફરી વળી. જે ખેતરમાં લેડી માબેલ્લાનો આવા અમકારિક મહાકૃત્યનો બનાવ બન્યો તે આજે પણ “ક્રાઇસ્ટ” એટલે બાંખડિયે ચાલવાના કામને નામે ઓળખાય છે. એ જગ્યા પાર્ક અથવા યોગાનના ઝાંપાની પાસે છે અને તે ૨૩ એકરની છે. પછી એ બાઈને તેના ખાટલામાં લઈ ગયા તે વારે તે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને પોતાની પાસે બોલાવીને ફેલા લાગી કે જ્યાં સુધી આ ધર્માદાચનો ભાગ આપવાનો વહિવટ ચાલશે ત્યાં સુધી કુટુંબનો વંશ રહેશે અને આપણા વંશ માંહેલો કોઈ એવો નીચ અને લાલચુ થશે અને એ ધર્મનો ભાગ બંધ કરશે, ત્યારે પુરાતન કુટુંબની પડતી દશા આવશે અને પુરૂષ વંશ રહેશે નહિ તેથી કુટુંબના હાલના નામનો નાશ થશે. તેની નિશાની એ કે, એવો બનાવ બનવાનો હશે તો સાત દીકરા થયા પછી સાત દીકરીઓ થશે ને ત્યાર પછી દીકરો થશે નહિ. આ પ્રમાણે બીજા હેનરી રાજની વેળાથી ચાલ પડ્યો તે

જોઈને રાણીને લાગ્યું કે, ખેદ પામવા સરખું કાંઈક નીપજ્યું છે ખરું. તેણે ખેદનું કારણ કહેવાને આગ્રહ કર્યો ત્યારે હરપાળને સ્વાધીન બે હજાર ગામ ગયાના સમાચાર તેને કહ્યા. રાણી હરપાળને બાઈ કહીને બોલાવતી હતી તેથી પોતાનો રથ જોડાવીને તેની પાસેથી કાપડું લેવા ચાલી. હરપાળ તેને આવતી જોઈને હવેલીની જહાર આવી અંદર લઈ ગયો અને બોલ્યો:-“જહેન! “તમે શા કામે આવ્યાં છો?” તે બોલી:-“બાઈ! હું બાઈ પસલીમાં કાપડું “લેવા આવી છું.” પછી તેણે પાંચસો ગામનું ભાલ પરગણું કાપડામાં આપ્યું.

બાબરા ભૂતે હરપાળને કાંલ આપ્યો હતો કે, મારો ખપ પડશે ત્યારે હું તમારી ચાકરીમાં આવી હાજર થઈશ તે સાથે તેણે એક બોલી કરી હતી:-“ મને જે કામ કરવાને આજ્ઞા કરો તે કામ થઈ રહે એટલે હું “તમને ખાઈ જઈ.” તેથી હરપાળ ભૂતનો ઘાટ ધડવાના ઉપાય શોધતો હતો; કેમકે ભૂતે તો ઠરાવ પ્રમાણે ખાઈ જવાની વાત કહાડી. ત્યારે છેવટે હરપાળે બાબરા પાસે એક ઉંચો ઝંડો મંગાવ્યો. ભૂત જઈને સત્વર એક “લઈ આવ્યો. હરપાળે કહ્યું:-“એને ભોંયમાં ડાટીને ચડાવેલો કર; અને જ્યારે “એ કામ પૂરું થઈ રહે ત્યારે મને ખાઈ જજે.” આ પ્રમાણે હરપાળને પોતાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

કેટલાંક સેંકડાં સુધી ચાલ્યો; અને ૨૫ મી માર્ચનો દિવસ એ કુટુંબની મીજબાનીનો ફાહાડો થઈ પડ્યો.

“ગયા સેંકડાનાં અર્ધાં વર્ષ વીત્યાં હતાં, તેવામાં એ દાન આપવાના ચાલનો ધિકાર થવા માંડ્યો; કેમકે દિવ્યબોર્નનો ધર્મભાગ લેવાને જહાને સર્વ ઠેકાણેથી સર્વ જાતના રાજા પાનારા, બટકનારા અને આગસુ લોકો આસપાસ ચોરિયો કરતા ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા, તેથી છેવટે સારા લોકોએ અને ગ્યાલસ્ક્ટ્રોએ વાંધો ઉઠાવવા માંડ્યો, એટલે છેવટે ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં એ ચાલ બંધ કરી દીધી. આશ્ચર્યકારક વાત એ બની કે તે દિવસે જે બારોનેટ હતો તેને સાત દીકરા હતા અને તેમાંથી વડો પુત્ર જ્યારે વતનને ભોગવેલો કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને સાત દીકરિયો થઈ અને છેલ્લા બારોનેટ એક સગાના મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે પોતાના કુટુંબનું નામ બદલીને ડેાડી પાડ્યું. એ પ્રમાણે પેલી બાઈના બવિંશ વર્ષો પ્રમાણે થયું.” “બુધન્યેસ્ક્ટર બોબરવર”માં ૬૫૨ પ્રમાણે લખ્યું છે.

૧ એની સાથે નીચેની વાત મળતી આવે છે:-“મિચાયલ સ્કોટ, એક ભૂતને બધું કામમાં રોકેલું રાખવાની સંકડામણમાં આવેલો હતો, તેથી એક સમયે તે બધા ગબરાટમાં આવી પડ્યો. તેણે તેને કેસો આગળ હવીડમાં જળબંધ બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે એક રાત્રિમાં તેણે તૈયાર કર્યું. અને ભૂતનું બાંધેલું તે હજી લગણું કહેવાય છે. મિચાયલે પછી ઇલડન ડુંગર જે તે વેળાએ એક સરખા સંકુ આકારનો હતો, તેના ત્રણ વિભાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તે ડુંગરની ટોચનાં ત્રણ

હરપાળ અને શક્તિનો વંશ સ્વર્ગવેલની પેઠે વિરતાર પામવા લાગ્યો; સોઢો^૧ માંગો ને શેખરો તેમના કુંવર થયા; અને એક દીકરી બાઈ ઉમાદેવી કરીને થઈ. એક દિવસે શક્તિના કુંવર હવેલીના આંગણા આગળ રમતા હતા, તેવામાં રાખનો એક હાથી છૂટી આવ્યો; એટલે શક્તિયે^૨ પોતાનો હાથ આગળ ફહાડતેકને કુંવરોને ઝાલી લીધા તે ઉપરથી તેઓ ઝાલા ફહેવાયા.^૩

છપ્પય—“તું સુણિયો સામંત, દૈત્ય સખ લાગ્યા ડાટે;

તું સુણિયો સામંત, ચડપડે લીધા ચોટે.

તું સુણિયો સામંત, શક્તિ રાખી કરી રાણી;

તું સુણિયો સામંત, અઢારસે ધર^૪ ધર આણી.

હરપાળ વડો જમરા હથો, દિનદિન અધિકો દાખિયે;

તુંઆરો તોલ કેસર તણા, ઈલા સામંત ન આખિયે.”

ચિત્રોપમ શિખર જે આજે છે તેવાં એક રાત્રમાં કરી દીધાં. ત્યાર પછી હરિયાના રેતનાં દોરડાં બનાવવાનું કદિ અને નહિ એવું અને અપાર માયાફટવું કામ, કદિ થાકે નહિ એવા ભૂતને સોંપીને તેના ઉપર તેણે જિત મેળવી.”—આયેન્ડિકસ દુધ લે આવ ધ લારટ મિન્સ્ટ્રેલ.

૧ અંગરેજમાં શેડો નામ લખ્યું છે પણ નીચેના છપ્પયમાં સોઢો છે, માટે તેહું નામ રાખ્યું છે. ‘તે’ અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી, એવું છપ્પયમાં છે તેથી અંગરેજ “સ્વર્ગ વેલી” કરીને લખેલું જણાય છે.

છપ્પય.—ગામ મશાલી તણે, બિરદ રાવળ બોલાવ્યો;

અંગ-થઈ ઔદીઅ, તેણે મંગળ વરતાવ્યો.

પોહો પાટણ પરણિયો, જગત કો નાત ન જાણી;

હુવા દેવ હરપાળ, શક્તિ રીઝી થઈ રાણી.

સંસાર વાત રાખી સહી, અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી;

સોઢો, માંગો, ને શેખરો, બાઈ ઉમાદે દીકરી. ૨ ઉ.

૨ આ શક્તિ દેવી તે પ્રતાપ સોલંકીની પુત્રી થતી હતી તે સંવત્ ૧૧૭૧ના ચૈત્ર વદિ ૧૩ ને દિવસે મરણ પામી છે, તે દિવસે હજુ પણ ઝાલા શોક પાળે છે. હરપાળ બીજી રાણી થઈ પારકરના સોઢાની કુંવરી રાજકુંવરના વહેર પરણ્યા હતા, તેને નવ કુંવર થયા હતા. તે ઇ. સ. ૧૧૩૦ માં દેવ થયા. પાટડીમાં હરપાળે ઇ. સ. ૧૦૯૦ થી ૧૧૩૦ સુધી રાજ કર્યું. ૨. ઉ.

૩ પાસે આરણનો દીકરો રમતો હતો તેને ટાપલી મારીને વેગળો કર્યો, તેથી ઝાલા રજપૂતોના તેના વંશના દસોંઠી આરણ થયા તે ટાપરિયા ફહેવાયા.

૪ ખેલાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી જણારો કે ત્રેવીસે ગામે તોરણ બાંધ્યાં છે ને પાંચસે ગામ રાણીને આખ્યાં છે તે બાદ જતાં અઢારસે ગામ રહ્યાં તે બરાબર છે. વળી અઢારસે ગામની ઝાલાવાડ ફહેવાય છે તે ઉપરથી અંગરેજમાં જે હબર ગામ લખ્યાં છે તે બૂલ જણાય છે. ૨. ઉ.

“પાટડિયે પોહોપાટ, મેહેલ કીધો મકવાણે;
 રાણી ગોખ રહંત, ગતિ કો શક્તિ ન જાણે.
 રાય તણા ગજરાજ, મેહ છૂટયા મદમંતા;
 દૂર પંથ દેખિયા, રાજવી કુંવર રમંતા.
 સોઢો, માંગો, ને શેખડો, લાંબે કર ઝાલી લિયા;
 ઓ આપે શક્તિ આપણી, કુંવર સાખ ઝાલા કિયા.”

ઈંદર.

વિન્ધ્ય અને આરાવલીની હારોને સાંધી દે છે તે ડુંગરાની હારની નૈઋત્ય કોણના મ્હોં લણી ઈંદરનો કિલ્લો આવ્યો છે. મેદાનની ઉપર કેટલીક ઉંચાઈએ સપાટ ધરતીના ભાગ ઉપર તે છે, અને તેની આસપાસ ઉંચા ટેકરા વિંટળાઈ વળેલા છે તથા તે ટેકરાઓની વચ્ચે ઉઘાડા ભાગ રહેલા તે ચણીને પૂરી લીધા છે અને તેને પ્રાકાર કરીને બળવાન કરવામાં આવ્યો છે. ઈંદર નગરની આસપાસ ગોળાકાર ખુરજવાળી સુંદર પથ્થરની ભીંત આવી રહી છે, ને તે ડુંગરની તક્કાડિયે વસેલું છે; તે થોડે અંતરથી પણ ભાગ્યે જ દેખાઈ શકાય છે, કેમકે ન્હાના ખરાબાવાળા ટેકરાનો ઓથો પડે છે. આ ટેકરા ઉપર બાંધકામ છે તેના ઉપર તોપો ચડાવેલી છે અને જેતાવત, કુંપાવત, ચોહાણુ અથવા રાજના ખીજ શરૂ માણસોની ચોક્કી રાખવાથી તે ખીહામાણું દેખાય છે. રાઠોડ રાજાઓનું રહેઠાણુ, શહરને પાછલે ભાગે જળાશયની પાસે છે; ત્યાંથી ઉભો અને સહેલાઈથી અચાવ થઈ શકે એવો પગદંડિયો રસ્તો ચાલે છે, તે રસ્તે થઈને જતાં, એક કરતાં પણ વધારે દરવાજાના રસ્તા, તથા બાંધકામ આવે છે, ને ત્યાંથી કિલ્લાની સપાટી ઉપર જઈ પહોંચાય છે. ડુંગરનાં બે ઘણાં સ્ક્રુટ શિખર છે તેના ઉપર ધમારતો છે; તેમાં ડાબી બાજુનું છે તે ઉપર હિન્દુનું દેવાલય છે, તે ઈંદરના રાવ રણુ-મંત્રનું રક્ષણસ્થાન કહેવાય છે; જમણી બાજુનું છે તે ઉપર ન્હાની ધુંમટાકારની બાંધણી છે તે “દોહાગણુ રાણીનો મહેલ” કહેવાય છે. ઈંદર શહરના મોખરા આગળ સપાટ મેદાન છે તે, હવણાં સૂધી, ગંઠાઈ ગયેલાં ઝાડની ઘાડી અને અભેદ ઝાડીથી ભરાઈ ગયું હતું, તેનાથી કિલ્લાનો અચાવ પૂરો થયો હતો અને ગઢને મળેલું દુર્ગમ પદ અસલથી ચાલ્યું આવ્યું છે તે પદ મળવામાં એ પણ એક આધારભૂત હતું, તેની ખાતરી એથી થાય છે કે નિરાશ થવા જેવા માથે લીધેલા કેઈ ભારે કામમાં સિદ્ધિ થયેલી બતલાવવી હોય તો આખા ગૂજરાતમાં એક કહેવત ચાલી ગઈ છે કે:—

“અમે ઈડરિયો ગઢ જિત્યો રે આનંદ ભયો.”

ઈડર પ્રથમ તો ઇતિહાસમાં ઈલિદુર્ગને નામે ઓળખાતું હતું, અને દ્વાપરયુગમાં, તે ઐલવણ રાક્ષસ અને તેના ભાઈ વાતાપીનું રહેઠાણ હતું. આ રાક્ષસો આનુબાનુના દેશને હેરાન હેરાન કરતા. આ રાક્ષસોમાં મનુષ્ય-ભક્ષણ કરીને રહેવાનો દુર્ગુણ હતો તેથી દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો; છેવટે અગસ્ત્ય ઋષિએ તેમનો નાશ કર્યો; કળિયુગમાં જ્યારે યુધિષ્ઠિરનું નામ માણસોના સંભારણામાં તાનું રહી ગયું હતું, અને જગતને દેવામાંથી છોડવાને જેવામાં વિક્રમ થયો ન હતો તેવામાં ઈડરમાં વેણી વચ્છરાજ^૧ રાજ્ય

૧ પ્રારંભકથા એવી છે કે, હરદ્વારની ઉત્તર બાજીના શ્રીનગરના રાજાને પુત્ર થતો નહિ ત્યારે એક બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને કહ્યું કે, રાણી રજસ્વળા થાય ત્યારે ચોથે દિવસે લોહીથી ન્હાવું ને ત્યાર પછી પાણી વતે ન્હાઈ રાજા પાસે જવું ને પાછું સવારમાં પણ તેમ જ કરવું. રાણી તેમ કરી સવારમાં જ્યો લોહીથી ન્હાઈ કે એક મહાન ગિધ પક્ષી તેને માંસ જાણી લઈને ઉડ્યો ને ઈડરના ડુંગર ઉપર મૂકી. ત્યાંથી તે વૃમાડાનો પં બાંધીને સિદ્ધ પુરુષોની ઝુંપડી હતી ત્યાં જઈ ખેંચી ને ધુંગરને આથે રહીને વિનવતિ કરી લગડું માગ્યું. તે મળ્યું એટલે તે ન્હાઈને સિદ્ધો પાસે આવી. તેને તેઓએ દીકરી પેઠે પાળી. દશ માસ પૂરા થતાં તેને દીકરો અવતર્યો. પાંચ વર્ષનો થયો એટલે તેમના વચ્છ (વાછડા) ચારવા જવા લાગ્યો. તેથી તેનું નામ વચ્છરાજ પાડ્યું. તેવામાં મહાકાળેશ્વરના ડુંગર ઉપર એક અધોરી રહેતો હતો, તેથી તેણી મગ જવાની સિદ્ધોએ તેને ના કહી હતી. હાલ મહારાજાનો ડુંગર ફેલાય છે ત્યાં તે ગયો તો એક સિદ્ધ તેણે જોયો. તેને નમન કરી ઉભો રહ્યો. સિદ્ધ તેને પરાક્રમી દેખીને મહાકાળેશ્વરના અધોરી પાસે જવાનું કહ્યું, પણ તે બોલ્યો કે મારા ગુરૂએ ત્યાં જવાની ના કહી છે. સિદ્ધ બોલ્યો: પ્રથમ તો તે તારો સહાર કરશે ને, તેલની કડાઈ તપાવી તેની આસપાસ સાત પ્રદક્ષિણા કરવાનું ફેરશે, ત્યારે તારે ફેરવું કે તમે ખેલાં તેમ કરી બતાવો. પછી સાતમી વાર ફરી રૂંદે એટલે કડાઈમાં તેને માંસ નામ ફઈ નાંખી દેને, તેથી તે સોનાની મૂર્તિ થઈ જશે. પછી ઘું તેનું અંગ કાપી જેમ જેમ વાવરીશ તેમ તેમ તે કાપેલો બાગ પાછો હતો તેવો ને તેવો સોનાનો થઈ જશે. આ સાંભળી તે ત્યાં ગયો ને સિદ્ધના ફેરવા પ્રમાણે કરી સોનાનો પુરુષ લઈ ઘર આવ્યો. સિદ્ધે કહ્યું કે એની સહાયતાથી તારું નામ રૂંદે એવું કર. તે ઉપરથી ડુંગર ઉપર તેણે ઈડરગઢ બંધાવ્યો. ને વસ્તી કરાવી. એક બાગ કરી ત્યાં ફુડ ને વાવ બંધાવ્યાં. બાગનાં પુષ્પ કાઈ છાનુ-માનું લઈ જવું હતું પણ કલાવું નહિ એટલે વચ્છરાજ સમ્ર સજ્જ ચોકી કરવા ગયો. તે સમયે ગુફામાંથી એક નાગકન્યા આવી ખૂલ વીણવા લાગી. એટલે વચ્છરાજે તેની વેણુ ઝાલીને કાપી લીધી ને તે તો જતી રહી. ઘર આવી અમત્કારિક સ્ત્રીની વેણુ જાણી ખૂલ કરવા લાગ્યો. નાગકન્યાએ પોતાને નિવાસ જઈ નાગને પોતાની વેણુ એક જણે કાપી લીધાનું કહ્યું. તેણે વચ્છને ઝાલવા કૂત મોકલ્યા પણ તેઓ તેનું રૂપ જોઈ પ્રસન્ન

કરતો હતો. એની પાસે સોનાની એક કારમી મૂર્તિ^૧ હતી તેને લીધે ડુંગર ઉપર કિલ્લો બાંધવાને અને તેને લગતાં ધણાંએક જલાશય કરાવવાને તેને સાધન મળ્યાં. વેણી વચ્છરાજની રાણી પાતાળના એક નાગની પુત્રી હતી. ત્યાં તેઓએ ધણાં વર્ષ સુધી સુખમાં રાજ્ય કર્યું અને પછીથી નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે કે તેઓ અલોપ થઈ ગયાં:—

“એક સમયને વિષે રાજા અને રાણી ઈડરગઢમાં પોતાના મહેલને “ઝરખે બેઠાં હતાં, તેવામાં તે શહરમાં એક માણસ મરી ગયો હતો તેનું “મુકુંડું શોક કરતા લઈ જતા હતા. રાણિયે પૂછ્યું કે આ બધા રડતા કકળતા “જય છે તેનું કારણ શું છે? ત્યારે તેના સ્વામિયે કહ્યું કે, કોઈ મરી ગયું “છે એટલા માટે એ બધા રડે છે.” તે સાંભળી રાણી બોલી: “જ્યાં માણસ “મરી જય છે એવી જગ્યાએ આપણે રહેવું નહિ.” તે ઉપરથી વચ્છરાજ “અને તેની રાણી, તારણ માતાના ડુંગર ઉપર ગયાં, અને જ્યાં આગળ આજે “માતાનું સ્થાનક છે તેની પાસેના વિવરમાં થઈને તેઓ પાતાળમાં ઉતરી પડ્યાં, “તેથી ધણા દિવસ સુધી ધરતી ઉજ્જડ રહી.”

જ્યારે વલ્લીનગર તૂટ્યું ત્યારે, શ્રીલાદિત્યની રાણિયો માંહેલી એક પુષ્પાવતી કરીને હતી તેણે પોતાને કુંવર થાય તો આરાસુરમાં અંબા ભવાની છે ત્યાં જવાની બાધા રાખી હતી, તે ઉતારવાને ગઈ હતી. તે પાછી આવી ત્યારે તો તેને પોતાના પતિના મરણના સમાચાર મળ્યા; અને દેવિયે તેની પ્રાર્થનાના બદલામાં વચન આપ્યું હતું કે તને કુંવર થશે, તેનું રાજ્ય કરવાનું પણ ગયું, તેથી તેને આશાલંગ થયાનો કારી ધા લાગ્યો. તે ત્યાંથી નહાશીને એક પર્વતની ગુફામાં ગઈ ત્યાં તેને પુત્ર પ્રસવ્યો. તે ઉપરથી તેનું નામ ગોહો પાડ્યું. રાણિયે તે કુંવરને એક બ્રાહ્મણીને^૨ સ્વાધીન કર્યો અને તેને વિનવી કે તારી જાતિના જેવી એને વિદ્યા ભણાવજે પણ પરણાવું તો તો રજપૂત જાતિની પુત્રી બહેરે પરણાવજે. પછી તે પોતાના પતિ પછવાડે ચિતામાં બળી મોઈ. આ વેળાએ ઈડર, ભીલ લોકોના

થયા ને વેણ પૂજતો જોયો તેથી નાગને સર્વે સમાચાર કહી નાગકન્યા તેને પરણાવવાની બલામણુ કરી. પછી તેને તે કન્યા પરણાવી ને વેણી ઉપરથી તેનું નામ વેણી વચ્છરાજ પડ્યું. ૨. ઉ.

૧ આવી એક મૂર્તિ કચ્છના જામ લાખા કૂલાણી પાસે હતી, તેમાંથી જેટલું સોનું કાપી લેવામાં આવે તેટલું પાછું નહું થઈ જાય. આ મૂર્તિ સોનાના પુરવાને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને તે જુજ પાસેના જુડક નામે ધોધના દોઢમાં હોવાનું કહેવાય છે. ૨. ઉ.

૨ આ બ્રાહ્મણીનું નામ કમળાવતી હતું. ૨. ઉ.

હાથમાં હાથું, ગોહો^૧ તે પોતાની બ્રાહ્મણી માતાને ખોળે રહીને બીલ બેઝો વગડામાં બટકવા લાગ્યો ને તેમનો તે માનીતો થઈ પડ્યો. બીલોએ રમતમાં, કોઈને રાજ કરવાનો ઠરાવ કર્યો ને તે બધાયની મરજી ગોહો ઉપર થઈ. વગડાના એક છોકરાએ પોતાની આંગળી કાપીને તેના લોહી વડે ગોહોને રાજતિલક કર્યું.^૨ આ પ્રમાણે શીલાદિત્યનો પુત્ર વનનો અને ઈડરગઢનો રાજ થયો. તેના વંશજો આ દેશમાં ઘણી પ્હેડી સુધી રહ્યા એમ કહેવાય છે. પછીથી બીલ પરદેશી રાજના રાજ્યથી કંટાળી ગયા; અને ગોહોથી આઠમો રાજ નાગાદિત્ય^૩ રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને ઠાર કર્યો

૧ આ ગોહો ઉર્ફે ગુહાદિત્યને વલ્લભીપુરના છેલ્લા રાજ શીલાદિત્ય સાતમાનો કુંવર ગણ્યો છે, પણ તેમ નથી. કેમકે શીલાદિત્ય સાતમો ઇ. સ. ૭૬૬(ગુપ્ત અથવા વલ્લભી સંવત્ ૪૪૭)માં હતો. અને આ ગુહાદિત્યના વંશજો તે વખતે એવાડના ચિતોડના રાજ હતા. આ ગુહાદિત્ય તો વલ્લભીપુરના પ્હેલા રાજ વિજયસેન અથવા સેનાપતિ ભદ્રાકર્કનો પૌત્ર ગુહસેન, જે વલ્લભીનો છઠ્ઠો રાજ ઇ. સ. ૫૩૬ થી ૫૬૯ સુધી હતો, અને ગુહિલ પણ કહેતા. તેના વંશજો ગોહિલ અને ગેલોટી (જે હાલ સીસોદિયાને નામે ઓળખાય છે તે) થયા. ગુહિલ પુત્ર ઉપરથી ગુહિલુત કે ગેલોત અથવા ગેલોટી કે ગેલોટી થયા. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ધરસેન બીજો વલ્લભીની ગાદિયે તેની પછી બેઠો અને ન્હાના કુંવર ગુહા અથવા ગુહાદિત્યે ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું. ૨. ઉ.

૨ આ રમતની વાત ઈડરના બીલ રાજ મંડલિકે જાણી; તેને કુંવર હતો નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે રાજ થયેલા ગોહોને પોતાનો કુંવર સ્થાપી તેને રાજ્ય સ્વાધીન કરી દીધું.

૩ ઈડરની ગાદીયે ગેલોટી વંશના રાજ આ રીતે થયા:—

૧ ગુહાદિત્ય અથવા ગુહો. તે પછી ૨ કેશવાદિત્ય, એ પછી ૩ નાગાદિત્ય પ્હેલો, પછી ૪ જાગાદિત્ય અથવા જોગાદિત્ય. પછી ૫ દેવાદિત્ય. તે પછી ૬ આશાદિત્ય, પછી ૭ કલભોજાદિત્ય અથવા કલભોજ. અને તે પછી ૮ નાગાદિત્ય બીજો અથવા ગુહાદિત્ય બીજો થયા. તેના કુંવર આપ અથવા આપો થયા તેને તેની માએ આશોરથી એક માઈકને છેટ ભાંડીરના કિલ્લામાં લઈ જઈને એક બિલ્લ (બીલ)ને સોંપ્યો. તેણે પારાસરના જંગલમાં હાલના ઉદયપુરની સમીપમાં નાગદા ગામ છે ત્યાં રાખ્યો. તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે એવાડના ચિતોડના મોરીવંશ(ધરમાર)ના રાજ જે તેના મોસાળિયા થતા હતા તેણે સામંત ઠરાવી પોતાની પાસે રાખ્યો. તેને સમયે ગજનીના સુસલમાનોએ ચિતોડપર ચડાઈ કરી ત્યારે આપાએ તેને હરાવીને તેની પુંઠ પકડી ગજની સુધી ગયા. ત્યાં ગજની ભિતી લઈ પોતા તરફથી એક આવડા સામંતને તે રાજ્ય સોંપ્યું. ઈસ્વી સન ૭૨૬ આપાના પરાક્રમથી ચિતોડના સામંતો ખુશ થયાથી તેમ મોરીવંશના રાજના જુદમથી કંટાળ્યાથી સામંતોની મદદથી આપાએ ચિતોડનું રાજ્ય મેળવી “રાવળ” પદવી ધારણ કરી ગાદિયે ઇસવી સન ૭૨૮માં બેઠો. ૨. ઉ.

(ઈ. સ. ૭૧૬). પણ તેનો આપા કરીને એક ત્રણ વર્ષનો કુંવર હતો તે મેવાડના વંશનો સ્થાપનાર થવા માટે વંચી ગયો.^૧

આ પ્રમાણે બનાવ બન્યા પછી મારવાડના મંડોવર શહરથી પરિહાર (પ્રતિહાર) ભતના રજપૂતોએ આવીને ઈડરને દરવાજે તોરણ બાંધીને તેને ફરી વસાવ્યું, ત્યાં તેઓએ કેટલીક પ્લેડી સુધી રાજ્ય કર્યું. પરિહાર અમરસિંહના વારામાં કુનોજનો જેયંદ દલપાંગળા પોતાની કુંવરી સંયોગિતાના વિવાહસમયે રાજસૂય યજ્ઞ કરતો હતો. તેણે સર્વે રાજાઓને કંકાતરિયો મોકલી હતી. આ વેળાએ ઈડર ચિતોડના તાપ્તામાં હતું, અને સમરશી રાવળ ત્યાંના રાજા, પૃથ્વીરાજના બનેલી થતા હતા, તેમને વિવાહમાં સાથે તેડી જવા સાર પોતાના પટાવત અમરસિંહને તેડવા મોકલ્યો. પરિહાર રાજા પોતાના કુંવરને સાથે લઈને પાંચહજાર ઘોડું લઈને ચિતોડ ગયો, અને મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથ્વીરાજ હાલ્યો. તે લડાઈમાં તેઓ પણ તરત જ કપાઈ મુવા. જ્યારે તે વાત ઈડરમાં જઈ પહોંચી ત્યારે કેટલીક રાણિયો તો સતી થઈ ને કેટલીક તો ઈડરની ઉત્તરમાં ઉંચી ટેકરી છે ત્યાંથી પડી મોઈ. તે દજી સુધી “રાણિયોના ઝોલાની ગોઝારી કુંગરી કૂહેવાય છે.”

હાથી સોડ કરીને એક કોળી અમરસિંહનો ચાકર હતો તેના ઉપર તેનો ધણો બરોસો હતો તેથી તેણે ઈડર તેને સોંપ્યું હતું. હાથિયે પોતાના મરણ સુધી દેશ પોતાને કબજે રાખ્યો ને તે મરી ગયો ત્યારે તેનો દીકરો શામળિયો સોડ રાજ્યનો વારસ થયો. તેની વેળામાં ઈડરમાં રાડોડ પ્લેલવારકા આવ્યા.

જેયંદ દલપાંગળાના મરણ પછી સિયોજી રાડોડ જે તેનો પૌત્ર હતો, તે કનોજ છોડીને મારવાડના રેતીના મેદાનમાં વસ્યો. તેને ત્રણ કુંવર હતા તેમાં મ્હોટો આસ્તાનજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; સોનંગજી અને અજી જે બે નહાના કુંવર હતા તેઓએ વિચાર્યું કે, “આપણે આપણો રાટલો મેળ-“વવાને કાઈ પરદેશ જવું.” પછી તેઓ અણહિલવાડના દરબારમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજા સો વશા બીજે લીમદેવ તેઓનો મામે થતો હતો. સોલંકી રાજાએ કડી પરગણાનું સામેતરા ગામ તેમને આપ્યું. અજી રાડોડ પછી આવડા રાજાની કુંવરી બહેરે પરણ્યો. તેઓનો ત્રાસ દ્વારકાની પાસે હતો. આ સંબંધ થયો તેથી તે દેશના તેટલા ભાગનો તે જાણીતો થયો એટલે ત્યાં કાંઈ સંસ્થાન શોધવાનું તેને મન થયું; પછીથી તરત જ તેટલા માટે તેણે ભોજ-

રાજ આવડાને મારી નાંખ્યો, અને દ્વારકા તથા ઝોખામંડળનો કબજો કરી લીધો. અજીને એ કુંવર હતા, વાગાજી ને વાટેલજી. તેમના વંશના હવણાં ધણા છે અને તેઓ વાજી અને વાટેલ કહેવાય છે.

ઈડરમાં શામળિયો સોડ પોતાની પ્રજાને કનડતો હતો તેથી તે અણુ-ગમતો થઈ પડ્યો હતો. તે વેળાએ સોડના રાજ્યમાં નાગર બ્રાહ્મણ ધણા પસતા હતા અને તેમનો જે મુખ્ય હતો તે રાજનો મુખ્ય કારભારી હતો. તેને એક સુંદર દીકરી હતી. તેને એક દિવસ રાજાએ જોઈ તેથી તે મોહ પામ્યો ને તેને પરણવાનું માગું કર્યું. કારભારીએ જાણ્યું કે જો હું પાંશરી ના કહીશ તો મારી દીકરીને શામળિયો બલાતકારે લઈ જશે; તેણે જોડું બહાનું ફહાડીને કહ્યું કે જો માસની મને મહેતલ આપો. એટલી વારમાં હું વિવાહની થતે તેવી તૈયારી કરું. પછી તેટલી વારમાં કોઈ બળવાન રાજાને પોતાની સહાયતામાં લેવા સારૂ શોધી ફહાડવાની તદ્દખીર કરવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ આવા મનસુબાથી, સામેતરે સોનંગલના દરબારમાં ગયો ને તેને મળીને કહ્યું કે જો તમારામાં હિમ્મત હોય તો નવલાખ રૂપિયાની ઈડરની ગાદી અપાવું. સોનંગલએ હા બાણી. પછી નાગરે ઘેર આવીને એવી વાત જણાવી કે હું વિવાહની તૈયારી કરું છું ને તેટલા માટે મારાં સગાંબાલાંને તેડાવું છું. પછી બપોળે ત્રણ ત્રણ બેશી સો રથમાં, નાગર બ્રાહ્મણીઓ આવે છે એમ ઠરાવીને, મારવાડી થોદ્દા અને તેઓના નાયક, પ્રધાનની હવેલીમાં આવ્યા. અને કણુખીઓની પાસે પીવાનો દારૂ અને બકરાં મંગાવ્યાં. પછી પ્રધાને કહ્યું કે બધી તૈયારી થઈ ચૂકી ને શામળિયા સોડને કહેવરાવ્યું કે તમે તમારા સગાની જાન લઈને જમવા ચાલો. જાન આવી તેને ખૂબ દારૂ પાઈ તથા કેરી પદાર્થ ખવરાવી ચકચૂર કરી. પછી પ્રધાને પોતાના ચાકરોને સંકેત કરી રાખ્યા પ્રમાણે ખીજાં ભાણાં પીરસવાની આજ્ઞા કરી એટલે રજપૂત બહાર ધસી આવ્યા ને જ્યાં બધાં જમતાં હતાં ત્યાં ઉભારાઈ ગયા. તે વેળાએ કોઈ નહાશી જાન નહિ માટે બારણાં બંધ કર્યાં હતાં, પણ કાળીની એક ટોળીએ બહારથી ધસારો કરીને બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં ને શામળિયા સોડને બહાર ફહાડી લાવ્યા. રાજાએ શત્રુનાં ટોળાંઓમાં થઈને નહાશી જઈ કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચડાવ ઉપર તેના માણસો મરાયા અને શામળિયો ઈડરગઢના દરવાજાથી થોડે છેટે પોતાની મેજે પડ્યો. જ્યાં તે તરફડિયાં મારતો હતો ત્યાં રાવ સોનંગલ આવ્યો, શામળિયો છેલ્લી જ વારને માટે ઉઠ્યો ને પોતાના લોહીથી જખવંત રોડોડને કપાળે રાજતિલક કર્યું અને તેને વિનતિ કરીને મરતાં મરતાં કહ્યું કે માઈ નામ રાખવા સારૂ ઈડરની ગાદિયે જે રોડોડ રાવ બેસે તે વેળાએ

સોડના જમણા હાથના લોહી વડે તેને હાથે રાજતિલક કરાવવું, અને તેની પાસે ફેરેરાવવું કે, “તપો શામળિયા સોડનું રાજ્ય.” રાવ સોનંગળિયે તે વાતની હા કહી એટલે શામળિયાએ પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

શામળિયાની સ્ત્રી જે ગર્ભવતી હતી તે ન્હાશીને મહાદેવ ખોખર નાથનો પવિત્ર ડુંગર હતો તેની તળેટીમાં ગુફા હતી તેમાં સંતાઈ રહી. ત્યાંના પૂજારિયે તેનું રક્ષણ કર્યું. પછીથી તેને દીકરો અવતર્યો. તેના વંશના મેવાડની સીમ ઉપર સરવાણમાં પાટણવાડામાં છે તે ખોખર ફેલાય છે.

ઈરગઢના ચઢાવ ઉપર જ્યાં શામળિયા અને તેના માણસો કપાઈ મુવા હતા ને લોહીના છાંટા પડ્યા હતા તે જગ્યાએ કાળી ચૌદશને દિવસે તથા હનુમાનની પૂજા કરવાના શનિવાર આદિ દિવસે લોક તેલ સિંદૂર ચડાવવા જાય છે. રાવ સોનંગળનું ઈરમાં રાજ્ય રહ્યું ત્યાં સુધી, તથા ત્યાર પછી, તેઓ પોણે ગયા, ત્યાં પણ શામળિયાના વંશના સરવાણમાં છે તે ઠાકાર, જે રાવના વંશના ગાદિયે બેસે છે, તેને રાજતિલક કરે છે, તેથી શામળિયાના હજી સુધી પણ શરણ નહિ કરેલા રાજ્ય ઉપર તેના દાવો સાબિત કરે છે.

કર્નલ ટાંડ લખે છે કે, “ગોહિલ રજપૂતો એવો ડોળ બતાવે છે કે, “અમે સૂર્યવંશી છીએ.” પણ અમને જેટલો વૃત્તાંત મળી ચૂક્યો છે તે ઉપરથી તેઓ વિક્રમાદિત્યની ઉપર જય મેળવનાર શાલિવાહનથી ચંદ્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રથમ તેઓનું રહેઠાણ મારવાડમાં લૂણી નદીને કાંઠે ભાલોતરાની પશ્ચિમમાં દશ માઇલને છેટે જૂના ખેડ ગઢમાં હતું તેમણે ત્યાંના મૂળ રહેવાશી બીલ રાજા ખેડવાની પાસેથી જૂનું ખેડ ગઢ લીધું ને ત્યાર પછી વીસ પ્હોડી સુધી તેમના હાથમાં રહ્યું; પછી ત્યાંથી તેમને રાઠોડોએ ફદાડી મૂક્યા.^૧ પણ તેઓ ધણા કાળ સુધી મર ધરતીમાં રહ્યા તેથી મર પદ પ્રાપ્ત થયું, તે હજી સુધી તેમના ઠાકાર એ નામથી ઓળખાય છે.

ગોહિલ રજપૂતો મારવાડ છોડીને ગયા તે ઝાંઝરશીના કુંવર સેજકના ઉપરીપણા નીચે ગયા હતા. તેનું કારણ એવું કે, ખીજા સિયાળને કુંવર આસતાનજી હતો, તેના વારામાં રાઠોડોએ ગોહિલો તથા તેમની પાડોશના ડાભી એઓને લગાવી માર્યા. ભાટની વાતમાં એમ આવે છે કે “ડાભિયોએ ગોહિલોની સાથે કપટ કર્યું-અને સેજકને કપટ કરીને “મારી નાંખવાનો લાગ ખોળવા લાગ્યા. સેજક મરને મારી નાંખવાને તેઓએ “જમવાને તેડ્યો. ડાભીની દીકરી ધણી કુશળ હતી તે સેજકની રાણી થતી

૧ કનોજના જયચંદ્રના પુત્ર શેખજીનો પુત્ર શિયાળ રાઠોડ હતો તેણે મોહોદાસને મારીને જૂનું-ખેડ ગઢ લીધું. મોહોદાસના કુંવરનું નામ ઝાંઝરશી હતું. ૨. ઉ.

“હતી. પોતાનાં સગાંનો મનસૂણો આ સદ્ગુણી સ્ત્રીના જાણવામાં આવ્યો,
 “એટલે રથ જોડાવીને તે પોતાના ધણીને ઘેર ગઈ અને સધળી વાત સેજકને
 “કહી. મરૂ પોતે નીકળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સારા સારા ચોદા બોલાવ્યા
 “અને તેમને બધી ચોજનાથી જાણીતા કત્યા; તેઓ હથિયાર સજીને તેની
 “પાસે આવી હાજર થયા. ડાલિયો સેજકને મારવાને એકઠા થયા હતા;
 “પણ તે વાત તેના જાણવામાં હતી, માટે તેમના સામા થવાને તે ગયો.
 “ચોદા એક બીજાને કતલ કરવા લાગ્યા. સેજકને જમવા તેડયો હતો તેવા
 “સમયમાં એક બીજાને કતલ કરે એ અચંબાભરેલી વાત છે. રસોડામાં
 “ભાણાં પીરસેલાં રથાં, ને તરવારો ચાલી; ને મ્હોટી હવેલીની ઉધાડી
 “બારિયોની પેઠે મ્હોં વકાશીને ઠાકોરોએ એક બીજાને શરીરે ધા કર્યા;
 “ઝાંઝરશીના કુંવરે પોતાની કટારી ઉચકતેકને માનની છાતી વચ્ચે ઘોંચી. જેમ
 “મૃગયા રમતો હોય તેમ ગોહિલે ડાલિયોની સાથે ત્રીડીને પોતાની રમત
 “પૂરી કરી અને આનંદભર્યો પોતાને ખેડ ગઢ ગયો. માનને તેણે થમને દ્વાર
 “પ્હોંચાડયો.”

રાઠોડોએ આ બંને ટોળિયો વચ્ચે શત્રુતા કરાવી હતી, તેઓ, આ
 બંનેને કનિયાને લીધે હાનિ પ્હોંચવાથી નરમ પડી ગયેલા જોઈને આગળ
 ધપી આવ્યા ને લૂટનો લાભ પોતે લઈ લીધો ને લઢી મરનારી જાતને મરૂ
 ધરતીમાંથી ફહાડી મૂકી. તે ઉપર ફહેવત ચાલી કે,—

“ડાલી ડાખા, ને ગોહિલ જમણા.”^૧

સેજકજીએ પોતાની જાતના લોકોને એકઠા કત્યા, ને પરદેશમાં જ-
 ઈને કમાઈ શોધવા સારૂ ઉચાળા ભત્યા; તેની સાથે તેનો કારભારી શાહ
 રાજપાળ અમિપાળ તથા પરાત (પુરોહિત) ગંગારામ વલ્લભરામ ગયા.
 તેમાં પરાતના વંશના આજ સુધી સિહોરમાં છે. રસ્તે ચાલતાં પોતાના
 ઇષ્ટદેવ મુરલીધરની મૂર્તિ તથા કુળદેવીનું ત્રિશૂળ, ખેત્રપાળ એ અગાડીના
 રથમાં મૂક્યાં; કેમકે મુરલીધરે સેજકને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું હતું કે

૧ (છપચ.) ખેડ ગઢ ખેખાટ, મરૂ સેજકે મચાડયો,
 એટલે નાંખ્યાં ઝુંડ, ડાલીયાં ચાટ ઉડાડો,
 રાઠોડા સંઝ રાડ, કરી ગોહલપત કરમી,
 ડગ ભરીયાં હેસોલ, ધરા સોરઠપર ધરમી
 કરભાણુ બૂપ કરમેં કડા, ધન્ય લીધી સોરઠ ધરા
 શાલીવાણુ જેમ કીધો રાઠા, જગપે ઝાંઝર સિંહરા.

મારો રથ જ્યાં ભાગે ત્યાં આગળ નગર વસાવીને રહેજે.^૧ જ્યારે તેઓ પંચાળ દેશમાં આવ્યા ત્યારે દેવના રથનું પયકું નીકળી ગયું, તે જગ્યાએ એટલે જ્યાં સાપર ગામ છે ત્યાં આગળ નિવાસ કર્યો. અને શાહ રાજ-પાળને લઈને જૂનાગઢના રાવને નમન કરવાને ગયા. રા' ક્વાટર^૨ તથા કુંવર ખેંગારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, ને પૂછ્યું કે તમારે તમારો દેશ કેમ છોડવો પડ્યો? સેજકજિયે કહ્યું કે રાઠોડોએ ડાલિયોને ખોટી સલાહ આપીને મારા સામા લડાવ્યા ને છેવટે તો આસતાનજિયે ડાલિયોને પણ ફહાડી મૂક્યા ને ખેડ ગઢ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રા' ક્વાટે પછી સેજકજિયે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો ને સાપર તથા ખીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં ને કહ્યું કે દેશના એટલા ભાગનું તમારે ખાંટ “ભીલ”નાથી રક્ષણ કરવું. તે વેળાયે કાડી પાવર ધરતીમાંથી નીકળી આવ્યા ન હતાં અને ચાટીલાની પાસે ધાંડલપુર એ જૂનાગઢના રાવ અને વાઘેલાના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતું.

સેજકજિયે ધણા દિવસ જૂનાગઢમાં રહ્યો, અને એ જેવામાં ત્યાં હતો તેવામાં, કુંવર ખેંગાર, જે તેર વર્ષનો હતો તે, મૃગયા રમવાને નીકળ્યો. તે સાપરની પડોશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એક સસલું તેના જેવામાં આવ્યું, તેની પછવાડે દોડતાં તે ગોહિલના ઉચાળામાં ભરાઈ પેડું. ત્યારે ખેંગારે તેમને કહ્યું કે એ સસલું મને આપો, પણ સેજકના ભાઈભિત્રીજાઓએ તેનીના કહી, ને ખોટ્યા કે, પોતાને આશ્રયે આવેલાને કોઈ રજપૂત આપે નહિ. પછીલડાઈ થઈ; કુંવરના ફેટલાક માણસો મરાયા ને તેને કેદ કરી લીધો. તેનું એક માણસ ન્દાશી જઈને જૂનેગઢ જઈ પહોંચ્યું ને જે બન્યું હતું તે રા' ક્વાટને કહ્યું ને ખોટ્યો કે ખેંગાર જીવતો છે કે મરાયો છે તે હું જાણતો નથી. આ વેળાએ સેજકજિયે દરબારમાં ખેડેલો હતો; તેને ધણો ખેદ થયો; ને જાણ્યું કે હવે આપણાથી

૧ (ફહા.) રથ ભાગો સમરથકો, સેજક કથ સંભાળ;

ધર સેજકપર નામ ધરી, પ્રથમ મુકામ પંચાળ;

હુતી કાન કુતાર, વર ખીજો વરતી નહિ;

ખેડાં ખાંધી બાર, સરેડુ સેજકને વરી.

ખીજસ ટું પ્રથવીધણી, સરીખો સેજ;

વારો વીજ તણા ઝબકાં ઝાઝરસી આહતા.

સેજકપર સેજક તણું કોઈ અનમી અસા

નરપત નેજણા ઝબકે, ઝાઝરસી આહતા. ૨. ઉ.

૨ મહિપાળ ત્રીજો; ઈ. સ. ૧૨૩૦-૧૨૫૩માં થયો તે ક્વાટ ત્રીજો. ૨. ઉ.

ગામનો પટો રખાય એમ નથી, એટલે તે ઝદ ઉભો થયો ને નમન કરીને પટો રાજના ખોળામાં નાંખ્યો. ક્વાટે પૂછ્યું કે “તમે આમ શું કરવાને કરો છો ?” સેજકે ઉત્તર આપ્યું: “મારાં માણસે તમારા એકના એક કુંવરને મારી નાંખ્યો; “તો હવે તમારા દેશમાં મારાથી કેમ રહી શકાય ?” રાહે સેજકજીને પટો પાછો આપીને કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. સેજક સત્વર સાપર ગયો તો કુંવર સાજો સમો જીવતો દીડો, તેણે તેને નમન કર્યું ને પોતાની પુત્રી લાવીને તેને પરણાવી દીધી. કુંવરીનું નામ વાલમ કુંવરબા^૧ હતું તેની સાથે કેટલોક દાયગે આપીને જૂનેગઢ ખોંચતાં કર્યાં. પછી સેજકજીએ રા’ની આજ્ઞા લઈને સાપરની પાસે એક શહર વસાવી તેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું.

આ વેળાએ સેજકજીના ભાઈયો, તેમને આપેલાં ગામમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે વસ્યા હતા. હનુજીને ખગડ ગામ મળ્યું. માનસિંહને ખોટાદની પાસે ટાટમ ગામ મળ્યું; દુદાજીને તુરખા ગામ મળ્યું; અને દેપાલજીને પાલિયાદ મળ્યું.^૨

સેજકજીની પછી તેનો વડો પુત્ર રાણોજી ગાદિયે બેઠો. તેના ન્હાના ન્હાના કુંવર સાહાજી ને સારંગજી હતા, તેમને માંડવી(ચોવીશી) ને અરથીલા (ચોવીશી) અનુક્રમે મળી અને તેમનાં ગારિયાધાર ને લાડી એવાં બે કુળ થયાં.

આ વેળાએ વાળા કુળનો એલલ અથવા અબી ઠાકોર હતો. તેના હાથમાં વાલાક ધરતી અને તેની રાજધાની વળા શહર હવણાં જે પ્રાચીન વલભીપુરીનાં ખંડેર આગળ છે, તે હતાં. વળી તેના હાથમાં પાસેનું તળાવ શહર પણ હતું. તે શત્રુંજય નદીને કાંઠે છે, દરિયાથી ધણે છેટે નથી. શત્રુંજય નદી જૈનાના પવિત્ર પર્વતમાંથી નીકળીને સુંદર અને શંકુ આકારના ડુંગરાની પડખે બે છે, તે પર્વતને તીર્થંકરના પંથવાળા સોરઠના ખરડાના હાડનો એક ભાગ ગણે છે—અને જેનાં ગિરનાર અને શત્રુંજય એ બે બહુ પ્રસિદ્ધ શિખરો છે.

એ ડુંગરામાં ધણી ગુફાઓ છે, તે ધણું કરીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભણીની બાજુએ, અને તેની તળેટી તથા ટોચની વચ્ચે છે. સર્વ કરતાં ધણી ચમત્કારિક ગુફા સમકોણ આકારની છે તે ધણી વિશાળ છે. તેનો ખ્હારનો મોખરાનો ભાગ હતો તે ચોખંડા સ્તંભો ઉપર હતો, પણ હવણાં તે

૧ એ વિના બીજી કુંવરી કુલ કુંવરબા હતી.

૨. ઉ.

૨ એ વિના સોનજી હતા, ને વિસાજી અથવા વેનજી કરીને હતા તેમને ખસ ગામ મળ્યું. આઠમો એક હતો તેનું નામ જલ્લવામાં આપ્યું નથી. વિસાજીના વંશના ખસ ગામ ઉપરથી ખશિયા કહેવાયા. ખશિયો ધંધુકિયા એર કોળીની દીકરીને યરણ્યા હતો તેથી તેના વંશના ખશિયા કોળી થયા. ૨. ઉ.

સાહાજીના વંશના હવડાં પાલીતાણે છે ને સારંગજીના વંશના લાડીમાં છે. ૨. ઉ.

સ્તંભ ફહાડી નાંખ્યા છે. સ્તંભ ઉપરનો ભાગ ચોખંડી તકતિયોથી શણુગારેલો છે, ને તેને ચાર વાંકની પાંચ કમાનો છે. પ્રાચીન ખૌદ્ધ કારીગરોએ શોભાને માટે જ આવા પ્રકારની બાંધણી પસંદ કરેલી જણાય છે, પણ એમાં મજબૂતાઈ ધત્યાદિ ગુણ છે તેની અગત્ય તેમના સમજવામાં હોય એમ લાગતું નથી.^૧ વલ્લભીમાં શીલાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયની જે યોગિયોને વિષે વાત ચાલે છે તે યોગિયોને આ ગુફા સાથે સંબંધ હતો તે વાત તો એક કારે રહી જાય છે, ને દંતકથા એમ ચાલે છે કે એભલવાળાએ એ ગુફા બંધાવી છે. પાસે જ એક બીજી ગુફા છે તે દેવી ખોડિયારની (તેને વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે) ફહેવાય છે; એ વિના બીજી ઘણી ન્હાની ગુફાઓ અથવા પોલાણ છે તેમાં ભટકતા ગોંસાધયો રહે છે; અને બાકીના પોલાણનો ઘણો ભાગ તો કુંડ અથવા તલાવ રૂપે થયેલો છે, તેમાં વર્ષાદનું સ્વચ્છ પાણી એકઠું થવા સારું કુંગરની યોગરદમ નીકા કરવામાં આવી છે. આ કુંગરની ટોચે એક જૈનોનું દેરાસર છે તે ઈ. સ. ૧૩૮૧ માં બંધાવેલું છે, તથા પશ્ચિમમાં એક સપાટ સ્કંધ છે તેના ઉપર હવણાંનું બંધાવેલું એક બીજું દેરાસર છે; આ બન્ને ઠેકાણે જવા સારું ચણીને અથવા જવતા ખરાબામાંથી કારી ફહાડીને પગથિયાં કરાવેલાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ બણીની બાજુએ તળાવનું શિખર વનશોભાથી શણુગરાયેલું છે, તેના સરસ અને નાના પ્રકારના રંગને લીધે, જે દેવાલયો ખરાબાની બેસણી ઉપર આવી રહ્યાં છે, અને કાળા આકાશની સામે સફેદ ચંદની જેવાં ચક્રચક્રિત થઈ રહે છે. તેઓની શોભામાં વધારો થાય છે. આ કુંગરાની તળેટીમાં શહર આવેલું છે તેની યોગરદમ સુંદર પ્રકારનો કોટ છે, તેના ઉત્તર બણીના ખુરજે બણી એક સ્વચ્છ નદી વહે છે, તેનું કુંગરને નામે નામ છે,^૨ અને તે શહરથી થોડેક છેટે, પાલીતાણામાંથી નીકળતી નદી ભેગી બળી જાય છે. આ કુંગરાને પૂર્વ બણીને પાસે તાલવ દૈત્યનું એક ન્હાનું દેરું છે. એ દૈત્યના નામ ઉપરથી આ કુંગરનું સંસ્કૃત નામ તાલધ્વજગિરિ પડ્યું છે. તે દૈત્યની આગળ પ્રત્યેક રાત્રે દીવો પ્રકટવામાં આવે છે. દંતકથા એવી ચાલે છે કે તાલવ દૈત્ય એભલ રાજાનો શત્રુ હતો અને એ રાજાએ પોતાનાં હથિયારથી તેને વશ કરી લીધો હતો, તો પણ એ કીર્તિમાન જયવંત રાજા લોકાનાં સંભારણાંમાંથી વિસારે પડ્યો છે અને દૈત્ય તો પોતાના કુંગરી ખરાબાના રાજ્યાસન ઉપર બેસીને હજી લગણુ સત્તા ચલાવે છે; એના દેરામાં જે દીવો બળે છે તે, કદાપિ

૧ હિન્દુસ્થાનનાં પત્થરની કારણીનાં દેવાલયો વિષે મિ. ફ્રગ્યુસન કૃત સચિત્ર પુસ્તક છે, તેને પૃષ્ઠ ૧૩ મે જુવો. ૨ એ નદીનું નામ તળાજ છે. ૨. ઉ.

ચોમાસામાં વાવાઝડાનું ધણું જ તોફાન હોય અને વર્ષાદની મુશળધારથી કુંગરાની બાજુ તૂટી પડતી હોય તોય પણ કદિ તે હોલાઈ જવો જોઈએ નહિ, તલાબના લોકોમાં મરકી ચાલે, અથવા ખરાબાના પથરા ગગડીને તેમનાં ઘર ઉપર પડે તો લોકો એમ સમજે છે કે તાલવ દેવની આરાધના કરવાનું ભૂલી જવાથી તેનો ક્રોધ આપણી ઉપર થયો છે.^૧

(બીજા) એભલવાળાની વેળામાં એક જૈન વાણિયાએ^૨ દાણાની એટલી બધી વખારો ભરી હતી, કે તે વેચી ફહાડીને નાણાં કરવાં તેને ધણાં કંઠણ લાગ્યાં. આવા સંકટમાં તેણે કામણટુમણમાં કુશળ એવા ગોર-જીને વિનવ્યા, એટલે તેણે એક ચિટ્ટી મંત્રીને એક કાળિયાર હરિણને શિંગડે બાંધીને તેને વનમાં ફરતો મૂક્યો. ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસતો બંધ થયો; સાત વર્ષ સુધી દુકાળ પડ્યો; ઘેર મરી ગયાં; લોક માળવે નહાશી ગયા; અને ધરતી ઉજ્જડ થઈ ગઈ. પણ વાણિયાના દાણા તો વેચાયા. (બીજા) એભલવાળાને ધણાં ઘોડાં હતાં પણ માત્ર પાંચ ઉગર્યાં હતાં. તેને ધણો જ ખેદ થયો. એક દિવસ એક વનનાં લાકડાં કાપી લાવનારાએ દરબારમાં આવીને કહ્યું કે મેં વનમાં એક કાળિયાર હરિણ જોયો, તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં લિલોતરી હોય છે. ત્યારે સર્વે બોલી ઉઠ્યા કે, કેઈયે હરિણને શિંગડે વર્ષાદ બાંધ્યો હશે. રાજા અને તેના માણસ જંગલમાં ગયા, હરિણને પકડ્યો ને તેને શિંગડેથી મંત્રેલી ચિટ્ટી છોડીને વાંચી જોઈ તેમાં લખ્યું હતું કે,—“આ ચિટ્ટીને પાણીમાં બોળશે તો વર્ષાદ વરસશે.” તેઓએ પછી ચિટ્ટીને પાણીમાં બોળી કે તત્કાળ વર્ષાદ વરસવા માંડ્યો. (બીજા) એભલવાળાનાં કેટલાંક માણસ તો વાવાઝોડામાં માર્યા ગયાં, રાજા એક દેવતાઈ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયો ને એક દીવાનું અજવાળું જોઈને તે દિશાએ ઘોડાને મારી મૂક્યો તે એક ચારણના નેસડામાં આવ્યો. ત્યાંના પુરૂષો હતા એટલા બધાય માળવે ગયા હતા; પણ સ્ત્રીઓને ઘેર મૂકી હતી, તેમાંની એક સાઈ નેસડી કરીને હતી તેણે (બીજા) એભલને ઘોડા ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યો. રાજા તો યાકથી અને શરદીથી બેલાન થઈ ગયો હતો. તેને ગરમી થવા આલિંગન દઈને તથા શેક કરીને સચેતન કર્યો. એભલ સાવધાન થયો ત્યારે સાઈને પૂછ્યું કે તું કેાણુ છે? તેણે કહ્યું કે હું ગઢવીની સ્ત્રી છું. તે બોલ્યો કે તે

૧ એભલ ત્રણ થયા છે, તેથી ત્રણેની નૂદી નૂદી હકિકત એક જ એભલને નામે વર્ણવામાં આવી છે. ૨ હેલા એભલનો કુંવર શરોણ, તેનો કુંવર તે બીજો એભલજી. હવે જો વાત ચાલે છે તે બીજા એભલજી સંબંધમાં છે માટે અમે કૌંસમાં જણાવ્યું છે. ૩. ઉ.

૨ વાણિયાનું નામ મેધાશાહ હતું ને ગોરજીનું નામ સુખવિજય હતું. ૩. ઉ.

(ખીન્ન) એભલવાલાનો જીવ ઉગાર્યો છે માટે ભાઈપસલીમાં^૧ કાંઈ માગી લે. તે બોલી, જ્યારે ધટિત સમય આવશે ત્યારે હું માગી લઈશ. પછી (ખીન્ને) એભલ પોતાને ઘેર તલાજે ગયો.

કાળ મટ્યો એટલે ગઢવી ઘેર પાછો આવ્યો. તે વેળાએ કાઈયે તેને કહ્યું કે તમે ઘેર હતા નહિ તેવામાં તમારી જિંદગી કાઈ અભણા માણસને ત્રણ દિવસ સુધી ધરમાં રાખ્યો હતો. ગઢવીને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને તેને માથે અપવાદ મૂકીને ધમકાવા લાગ્યો. સાઈ જે હાથ જોડીને સૂર્યભણિ ભેઈ પ્રાર્થના કરવા લાગી: “સૂર્યનારાયણ! જે હું દોષિત થઈ હોઉં તો મને “કાઠ નીકળજો, નહિકર ગઢવીને નીકળજો.” પછી તેનો ધણી કાઢિયે થયો. તેથી સાઈનું નિરપરાધીપણું સિદ્ધ થયું, એટલે તેને નિરાંત વળી અને પોતાના ધણીની સારી સંભાળ રાખીને તેને તળાજે એભલ રાખીને દરબાર લઈ ગઈ. દ્વારપાળને તેણે કહ્યું કે એભલને જઈને ફેરે કે તારી જીન સાઈ નેસડી ભાઈપસલી લેવા આવી છે. આ સમાચાર તેને ખોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના કુંવર અણા સાથે જમવા બેઠો હતો; તે તરત જ ઉડીને બહાર આવ્યો ને નેસડીને વંદન કરીને પૂછ્યું: “તમારે શું જોઈયે છિયે?” તે બોલી: “મારો “ધણી કાઢિયો થયો છે પણ બત્રીસ લક્ષણ પુરૂષના લોહી વડે નહાય તો તે “સારો થાય.” એભલે પૂછ્યું: “એવો પુરૂષ કહિંથી હાથ લાગે એમ છે?” તે બોલી: “તારો કુંવર અણા એવો છે.” વાળો ખેદ પામતો અંત:પુરમાં ગયો. રાણિયે પૂછ્યું: “કાણ આવ્યું છે, ને એવું શું છે કે જેથી તમને આવડો બધો સંતાપ થયો છે.” એભલ બોલ્યો: “એક ગઢવીની સ્ત્રીને મેં વચન આપ્યું “હવે તે પ્રમાણે માગવાને આવી છે, ને તે અણાનો જીવ માગે છે.” આ સાંભળીને અણા તરત જ બોલી ઉઠ્યો: “તે ઠીક ફેરે છે. આપણી કીર્તિ ફેલાશે અને નામ “અમર રહેશે.” રાણિયે પણ તે વાત સ્વીકારી; ને લોક ફેરે કે, “એવું રત્ન માત્ર “એવી જ માતાની કૃપે પાડે” તેથી તેને બહુ હર્ષ થયો. છેવટે પોતાનો કાલ પાળવાનો એભલે નિશ્ચય કરીને અણાનું માથું કાપી નાંખી ગઢવીને તેના લોહીમાં નહવરાવ્યો, એટલે તે જ ક્ષણે તેનો કાઠ મટી ગયો. યોગમાયાના પ્રતાપથી ગઢવીની સ્ત્રી અણાને સજીવન કરી શકી; પણ તેનો અને તેના પુત્રનો ભાવ હજી સુધી સજીવન રહીને કવિતામાં ગવાય છે:—

સોરઠો—સોરઠ! કરો વિચાર, જે વાળામાં કિયો ભલો;

શિરનો સોંપણહાર કે વાઢણહાર વખાણિયે?

^૧ ભાઈપસલીને કાઠીયાવાડમાં વીરપસલી ફેરે છે, અને ધણું કરીને કમખેડ આપવાનો રીવાજ છે. ૨. ઉ.

(બીજા) એભલના સમયમાં, વળામાં એક માઠ જાતનો મામડિયો કરીને ચારણ હતો, તેને સાત દીકરિયો શક્તિરૂપ હતી. તે જીવતી ભેંશ અને પાડાનું લોહી ચૂસે છે એવો શક લોકને ઉપજ્યો, એટલા ઉપરથી એભલ-વાળાએ તેમના બાપને બોલાવ્યો ને તેમને ગામ ખૂદાર ફહાડી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. મામડિયાએ પોતાની દીકરિયોને બોલાવીને કહ્યું:—“તમે શક્તિ રૂપ “છા તેથી કેઈ તમને વરશે નહિ, અને રાજ પણ આજ્ઞા કરે છે કે તમે “અહિંથી જતી રહો.” સાતે જુદેનો આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર થઈ અને નીકળતી વેળાએ માંદોમાંદો ઠરાવ કર્યો કે ગમે તે ગામમાં આપણામાંથી કેઈનું દેડું બંધાય તો બીજિયોએ ત્યાં રહેવું નહિ ને બીજે ગામ જવું. મ્હોટી દીકરી પગે ખોડી હતી ને તે ઉપરથી તેનું નામ ખોડિયાર હતું. બીજિયો આગળ ચાલી ને મ્હોટી તેમની પછવાડે રહી. પણ તેનું નામ એવું પ્રતાપવંતું હતું કે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગઈ ત્યાં ત્યાં ખોડિયાર દેવીના નામનું દેડું જોવામાં આવ્યું.

આખા ગૂજરાતમાં ખોડિયાર માતાનાં દેરાં હજી પણ ઘણાં છે; બાધા આખડિયો રાખવામાં આવે છે, ભેંસપાડાનાં બલિદાન અપાય છે. તેના ઘણા ભૂવા હોય છે ને ગોહિલ ઠાકોરો પણ તેના બીજા ભક્ત ભેળા ગણવામાં આવે છે. તેની બીજી જુદી આવડનું દેડું કાઠિયાવાડમાં મામચી ગામમાં છે, અને તેની બીજી જુદો પણ એમ જ પૂજાય છે.

અસલ વળામાં વાલમ બ્રાહ્મણનાં એક હજાર ઘર હતાં. તેઓ કાયસ્થ જ્ઞાતિના ગોર હતા અને વૈજનાથ મહાદેવનું દેવાલય તેમને સ્વાધીન હતું. તેમના યજમાનની દીકરીનું લગ્ન થતું ત્યારે તેઓ સો રૂપિયા દક્ષિણાના લેતા હતા તેથી કેટલીક કન્યાઓ ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી પણ ગોરની દક્ષિણા આપવાની તેમના બાપની શક્તિ હતી નહિ તેથી તેઓ કુંવારિયો રહેતી. આખરે કાયસ્થની આખી નાત લગ્ન કરતાં અટકી પડી ને આશા રાખી કે ગોર દેવતા હવે દક્ષિણાનો ભાવ ઓછો કરશે. તથાપિ ગોર દેવતા તો આવું થતું જોઈને ત્રાગાં કરવાને અને શરીરવધ કરવાને ઉભા થયા ને ફરેલા લાગ્યા કે બધું પાપ તમારે માથે ચોંટશે. હવે તેઓએ એક છેલ્લો ઉપાય હતો તે કર્યો, તે એ કે, તેઓ જઈને રાજને પગે પડ્યા; (ત્રીજા) એભલ વાળાને^૧ સમજવવામાં આવ્યું હતું કે એક કન્યાદાન દીધેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે. તેણે જોશીને બોલાવીને મુહૂર્ત જોવરાવ્યું ને

૧ બીજા એભલવાળા પછી તેનો કુંવર અણોજ ગાદિયે બેઠો ને તેની પછી તેનો કુંવર ત્રીજો એભલવાળો ગાદિયે બેઠો તેનો હવે પ્રસંગ ચાલે છે. ૨. ઉ.

આજ્ઞા કરી કે એકે દિવસે સર્વ કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ને કન્યાદાનનું જેટલું ખર્ચ થશે તે હું આપીશ. આવો ઠરાવ થયો છતાં પણ ગૌર દેવતાએ કહ્યું કે અમારી દક્ષિણા અગાઉથી આપો તો અમે પરણાવિયે; આ ઉપરથી (ત્રીજા) એભલે જાણ્યું કે વળાના બ્રાહ્મણો ધણા જ વકરી ગયા છે, માટે સર્વ કન્યાઓને તળાજે લઈ જઈને બીજી નાતના બ્રાહ્મણો પાસે લગ્ન કરાવ્યાં.

દુહો—અણુકલ ત્રીજે એભલે, સાવટ સંકટ સોડ,

દિયાં તળાજા હુંગરે, કન્યાદાન કરોડ.

આ પ્રમાણે મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને કાયસ્થ વળામાં પાછા આવ્યા ત્યારે, ગૌર દેવતાઓએ જાણે પોતે જ લગ્ન કરાવ્યાં હોય એવી રીતે દક્ષિણા માગવા લાગ્યા ને ત્રાગાં તથા બીજા પ્રકારને બલાત્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે રાજાએ તેનું સમાધાન કરવાને સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને સભા કરી, પણ ગૌર દેવતાઓ ધણા ક્રોધાયમાન થઈ ગયા ને રાજાને, મરજી પડે તેવા અપ-શબ્દ કહેવા લાગ્યા. તેથી (ત્રીજા) એભલવાળાને પણ ક્રોધ ચડ્યો ને પોતે વેગજો ખસી ગયો; એટલે કાયસ્થાએ ભીલોને કામે લગાડી દીધા. તેઓ ગૌર દેવતાઓ ઉપર તૂટી પડ્યા ને ધણા બ્રાહ્મણોને ઠાર કર્યા. જેટલા ગૌર દેવતા ઉગર્યા તેટલા ઉચાળો લઇને વળામાંથી ગયા, અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી કોઈયે વળામાં રહેવું નહિ તથા કાયસ્થ નાતનું ગૌરપદું કરવું નહિ. પછી ગૂજરાતમાં ચાલતા ચાલતા તેઓ ધંધુકે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં ધનમેર કોળી રાજ્ય કરતો હતો. તેને પછવાડે દીકરો હતો નહિ તેથી પોતાની સર્વે માલમતા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી. તેમાંના ચારસે ધંધુકે વશ્યા, બીજાઓએ દાન લેવાની ના કહી તે ગૂજરાતમાં આગળ ચાલ્યા, ને વસો, સોજિત્રા, અને બીજે ઠેકાણે વશ્યા. જેઓ ધંધુકે રહ્યા તેમને રાજાએ ધંધુકાના ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનું ગૌરપદું આપ્યું, અને મોઢ બ્રાહ્મણ બીજા જગ્યાએથી મોઢ વાણિયાનું ગૌરપદું કરવાને આવ્યા પણ રાજાએ કરવા દીધું નહિ, અને આજ સુધી વાલમ બ્રાહ્મણ ધંધુકામાં સર્વે જાતનું ગૌરપદું કરે છે.

આ વેળાએ રાણાજી ગોહિલે ગોમા અને ભાદર નદીના સંગમ આગળ ધંધુકાની પાસે એક શહેર વસાવ્યું ને તેનું નામ રાણપુર પાડ્યું. તે બળવાન મેરોની સાથે મિત્રાચારી બાંધીને તેમને રાજા રાખવાને તેમના ઠાકોર ધનમેરની દીકરી બહેરે પરણ્યો. તેનાથી તેને એક દીકરો થયો તેને ખસ ગામ મળ્યું. તેના વંશના હજી સુધી છે તે ખશિયા કોળી કહેવાય છે.^૧

૧ સેજકજ ગોહિલના બાઈ વિસાજ ધંધુકિયાં મેર કોળીની દીકરી બહેરે પરણ્યા હતા તેના વંશના શિયા કોળી થયા એમ પણ કહેવાય છે, તે વધારે ખરું છે.

ઉપરના વધારે ખુલાસા સાથે પૃષ્ઠ ૪૨૧ ની દીપ જુવો. ૨. ઉ.

ત્રી(જ) એલલવાળાએ જાણણેને દુઃખ દીધું તેનું વૈર વાળવાને મિષે, રાણાજી ગોહિલ અને ધનમેર એ બંનેએ મળીને તેના ઉપર ચડાઈ કરી. ગોહિલના હાથ નીચે બે હજાર રજપૂત હતા અને મેરના નાયકપણા નીચે પાંચ હજાર મેર હતા. કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે, સવારના પ્રહરમાં પોતાના નિત્યના ચાલ પ્રમાણે (ત્રીજે) એલલ ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તે વેળાએ તેના ઉપર હલ્લો થયો, તે સમયે પૂજા કરવાનું રહેવા દેવાને તેણે ના કહી તેથી તે મરાયો. પણ ખીજા કહે છે કે, રણક્ષેત્રમાં, સંધ્યાકાળના અંધારામાં પડ્યો, અને તે આગળ ગયો ત્યારે તેણે સૂર્ય નારાયણની પ્રાર્થના કરી હતી કે હું જય મેળવીને પાછો ફરું ત્યાં સુધી તારે ચળવું નહિ. પણ સૂર્ય નારાયણ તો અસ્ત પામ્યા. આ ઉપરથી, એવું માનવામાં આવે છે કે, વલ્લભીપુરનાં ખંડેરામાં તેનો પાણિયો છે તે, સૂર્ય નારાયણે તેને દગો દીધો એટલા માટે સૂર્ય ઉગતાં, પોતાનું મુખ પશ્ચિમમાં ફેરવે છે ને સૂર્યનું મુખ જોવાય નહિ એમ ફરતાં આયમવાની વેળાએ પાછો પૂર્વમાં ફરી જાય છે!

એલલ વાળાએ કરેલાં કામ વિષે, ખોડિયારનો પિતા મામડિયો ચારણ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

જૂલણા છંદ.

પ્રથમ મેહ વાળિયો, કાહોડ ટાળ્યો પછે, વાળો સતવાદિયા જેત્રવાદી;
તખત ભૂપાં શિરે શિરોમણ તળાણુ, ગાદિયાં શિરોમણ વળે ગાદી.
કોડ પરણાવતલ, દીહ એકે કન્યા, ભયંકર ભાંજતલ શેર ભેભો;
શાપ ઉતારતલ નેસડી સાધરો, અણારો આપતલ શિશ એભો.
પોતરો સૂરરો, સૂરજેરો પિતા, મોજ મેહેરાણુ હિંદવાણુ માળ;
વસારો ઊવસણુ ઉવસણુ વસાવણુ, રાંકરો માળવો ધર્મરાળ.

વાલાક ધરતીને સહિયારી જિતી લીધી હતી, તો પણ ધનમેરે બધીએ પોતાના જમાઈને આપી દીધી; અને રાણાજી ગોહિલે પોતાની ગાદી વળામાં કરીને મરતાં સુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

રાણાજી^૧ ગોહિલના પછી તેનો કુંવર મોખડોજી ગાદિયે બેઠો, તે તેના વંશમાં મહા પરાક્રમી ઉઠ્યો. “પીરમનો રાજા” એવું કીર્તિવંત પદ મેળવી લેનાર તે પહેલો જ હતો. ખોખરાના કુંગરો જે ખંભાતના અખાતની સમાંતર લીટીમાં તેના પાણીની અને પાલીતાણાના પર્વતની વચ્ચે છે તે માંહેલી

૧ સુમારે ઇ. સ. ૧૩૦૯માં અહિંદનીના લશ્કરે રાણપુર લીધું અને તેને માર્યો.

બળવાન જગ્યા કબજે કરી લેવાનું મોખડાજી ગોહિસે પહેલું જ પરાક્રમ કર્યું. ત્યાંથી તેણે બધી બાબતોએ જૂદી જૂદી જગ્યાએ હથ્થા કરવા માંડ્યા, અને આસપાસના દેશમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો. “જ્યારે ખોખરાની સુકામાં “આપ સિંહ ગર્જના કરી ઉઠ્યા, ત્યારે એા! મોખડા! વિંધ્યાચળના રહે- “વાસિયોએ ખાવાનું તજ્યું.”^૧ તેણે ઉમરાળા અને ભીમડાદ, માંડલ ગઢ અને મિતિયાળું કબજે કરી લીધાં હતાં; પણ તેની ખરેખરી અગત્યની જિત તો ગોધા અને પીરમની હતી.

ગોધા હવણાં સ્વચ્છ અને આબાદ થતું બંદરનું શહેર છે, તેમાં આઠ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસની વસ્તી છે, અને ખંભાતના અખાતમાં તેની સારી ખાડી છે. ત્યાંના ખારવા ગોધારી ફહેવાય છે. તેઓ કેટલાક મુસલમાન ધર્મના છે અને કેટલાક કોળી અથવા હિન્દુ છે અને જેઓને અણહિલપુરના રાજાઓએ આશ્રય આપીને તે નગરમાં વસવા માટે ઇલાયદો ભાગ સોંપેલો તેઓના વંશજ છે. તેઓ પોતાની પુરાતન પ્રતિષ્ઠા હજી લગણુ જળવી રહ્યા છે અને બ્રિટિશ રાજ્યના વાવટા નીચે હિન્દુસ્થાનના જે ખારવા પોતાનાં બહાણુ ચલાવે છે, તેઓમાં તેઓ સારામાં સારા અને ધણો જ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. ગોધામાં હવણાં ફેરફાર થયેલો છે તેમાં મોખડા ગોહિલના વારાની નિશાનિયો હજી લગણુ કંઈક રહેલી છે. શહેરના નૈઋત્ય ખૂણામાં, અને હવણાંને કોટ છે તેની આસપાસ, પ્રાચીન કિલ્લાની નિશાનિયો જોવામાં આવે છે. ભુરજ તૂટી જઈને વિખરાઈ પડેલા હજી લગણુ દેખાઈ આવે છે, પણ જેની ઉપર પીપળા ઉગીને તેનાં મૂળિયાં વિસ્તરાઈ ગયાં છે તેઓની નિશાનિયો દેખાતી નથી. શત્રુનાથી રક્ષણ કરી શકાય એવી જગ્યા અમત્કારિક રીતે પસંદ કરીને શહેર વસાયેલું જણાય છે. આસપાસની જગ્યા કરતાં ઊંચાણમાં છે તેથી એક બાબતોએ પીરમનો બેઠ અને ખાડીથી તે બીજી બાબતોએ ખોખરાના ડુંગરા સુધીના આખા પ્રદેશ લગી બહુ આધે, ચારે ભેર નજર પહોંચી શકે એમ છે. તેમ જ વળી પીવાના અતિ સ્વચ્છ પાણીની સારી છત છે.

૧ (સોરઠો)—તળ ખોખરા તણે ગાળે, કેસર યુંજિયો;

વિંધ્યાચલવાળે મૂક્યો, ચારો હે મોખડા!

આ પ્રમાણે લોકોએ પોકાર કરેલો તેટલા જ શબ્દ લખ્યા છે તે ઉપરથી કદાપિ આ. મિ. કાર્બસે એમ ધાર્યું હોય કે તે સિંહના જેવો બળવાન હતો તેથી વિન્ધ્યાચળમાં રહેવાસિયોએ તેનાથી ધુજી જઈને ખાવાનું તજ્યું હશે. પણ મૂળ વાત તો એમ છે કે, પીરમ બેઠમાં સ્માર્દેલો સિંહ રહેતો હતો તેનું માથું કાપી લાવીને તેણે પીરમના દરવાજા વચ્ચે ઢાટ્યું હતું.

પીરમના બેટની અને ગોહિલવાડની વચ્ચે ત્રણ માઈલ પ્હોળાઈની એક ખાડી છે તે મધ્યમાં સુમારે ૬૦ વામ ઉંડી છે. વલ્લભી નદી એ ખાડીમાં ભળી સમુદ્રને મળે છે. એવી વાત ચાલે છે, કે પીરમ બેટ જમીનની સાથે એકાકાર હતો. એ વાત ચાલવાનું કારણ કદાપિ એમ હશે કે જ્યારે એટ આવે છે ત્યારે ધણા ખરાબા ઉધાડા પડી જાય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને ગોધા ભણીની બાજુએ ધણા જોવામાં આવે છે. ખંભાતના અખાતના કિનારામાં જે ધણા ચમત્કારિક ફેરફાર બન્યા છે તેનું છેવટનું કારણ ઇતિહાસ ઉપરથી કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપરથી પણ કાંઈ સિદ્ધ થયું નથી; અને પીરમના બેટનું બંધારણ તથા વલ્લભીનો નાશ એનો કાંઈ અકળ રીતનો સંબંધ ધારવામાં આવે છે, તેમાં ખરેખરો ભેદ રહેલો ગણાય છે. રેતાળ ડુંગરા જે થોડી કાળી ભૂમિના તળ ઉપર છે તેનાથી પીરમ બેટ છવાઈ ગયેલો છે. પશ્ચિમ ભણીની આખી બાજુએ આ ડુંગરિયો કોટની ગરજ સારે છે, અને દરિયાથી રક્ષણ કરવા ખુદી મોસમમાં પવન ચાલે છે તેથી કરીને રેતી વગેરે તણાઈ આવે છે તેને લીધે પણ આ ડુંગરા વધતા જાય છે; પણ પૂર્વ ભણીની બાજુ તો છેક રેતી વિનાની છે; અને ત્યાં આગળ વાવણી થાય એવી જમીન છે, તેથી ત્યાં રહેનારા લોકો જે થોડા છે અને માત્ર થોડી મુદત લગી રહે છે, તેઓને થોડો ધણો ખેતર પૂરો પડી શકે એટલી ખેતી થાય છે. રેતાળ ડુંગરાઓ ઉપર મોરણ છવાઈ જાય છે. વિસ્તાર પામેલાં થોડાં લીંબડાનાં ઝાડ છે તે ઉપર ત્યાંના લોકો ચાર ભરી રાખે છે, તે વિના કેટલાંક ડુંગરો ગયેલાં ઝાડ, અને પૂર્વ કિનારા ઉપર તમરિયાની ઝાડી છે, એટલું પીરમમાં ઝાડપાન છે. આ કિનારા ઉપર નૈઋત્ય કોણનો વર્ષાદ શરૂ થાય છે તે વેળાએ મુખ્યત્વે કરીને પાણીનો ધસારો ધણો ભારી થાય છે, અને પીરમની ખાડીમાં, બલવાન ભરતીની નાશકારક અસર જેટલી થાય છે તેટલી તેની અસર કાંઈ બીજે ઠેકાણે થતી નથી. મહા ઘોડાવાળી ભરતીનો પ્રથમનો ધસારો બળમાં દુર્નિવાર હોય છે, અને તે વેળાએ જોવાની રચના એવી થાય છે કે તે વિષેનો વિચાર માત્ર નજરે જોનારના મનમાં જ આવી શકે. ત્રણ અથવા ચાર ફીટ ઊંચાઈનાં ભીંતના જેવાં લંબાકાર મોઝાં જોવાઈ શકે એવી રીતે વિસ્તાર પામતાં એક કલાકમાં બાર માઈલ કાપતાં ત્વરાથી આવી પ્હોંચે છે, અને અજાણતાં અથવા તેનો સુસવાટો સાંભળીને હઠિલા ખારવા તેની દરકાર રાખતા નથી તો તેઓનો ધાણ વાળી નાંખે છે.^૧

૧ ફાર્બસફ્ટ એરિએન્ટલ એગ્વાર ભાગ બીજાને પૃષ્ઠ ૨૨૧ મે જુલો; તેમ જ એએ પ્લાન્સ એવ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના પ્રથમ ભાગમાં પીરમ બેટ વિષે લખાણ છે તે જુલો.

ગોધેથી પીરમ જે નાવ હંકારી જવામાં આવે છે તે પ્રવાહથી ખેંચાઈ જઈને સંકટમાં આવી પડે નહિ એટલા માટે નર્મદાના મુખમાં દેહેજ બારામાં હંકારી જતા હોય એમ સીધા ચલાવે છે. ઉછાળા મારતા દરિયાના સપાટામાં આવી જાય એવી સ્થિતિમાં નાવ આવી પડે છે, અને ઘણી વાર તો સપડાઈ પણ જાય છે. પાણીમાં ડૂબેલા ખરાબા ઉપર શંકુ આકારનાં મોજાં થાય છે તે ખરાબા ઉપર નાવ અથડાય નહિ તે માટે પણ તેઓને બહુ સાવધાન રહેવું પડે છે. મોખડાળ ગોહિલના પાણિયા આગળ એક ટેકરી ઉપર ઘોળું નિશાન છે, તેની નીચે ખેટની ઉત્તર દિશાએ રેતાળ તીરે ઘણું કરીને ઉતરી પડવામાં આવે છે. પીરમના કિલ્લાનાં ખંડેર હજી લગણુ જોવામાં આવે છે તે, તે ખેટની વચ્ચે, અને ચોગરદમ વેરાતાં પક્ષાં છે. થોડાક ભુરજ, અને પશ્ચિમ બાજુના દરવાજાની જગ્યા ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે છે; એક દ્વાર જે એક પથ્થરમાંથી કારી ફહાડેલા બે હાથિયોથી મૂળ શણગારેલું છે તે ગચ્છીના ખંડેરના નમુના તરીકે જોવા લાયક થઈ પડ્યું છે. જૂના કિલ્લાના ઘેરાવામાં તલાવ તથા કૂવાનાં ખંડેર દેખાઈ આવે છે; પથ્થરકામની હિન્દી કાતરણીના ભાગી ગયેલા કડકા ચોગરદમ વેરાયલા પડેલા છે. મધ્યભાગમાં આશરે બારેક ઝુપડાંનો એક કુબો છે. કિલ્લાની નૈઋત્ય કાણુમાં એક ઉચો ટેકરા છે તે અસલને વારે ગઢીની જગ્યા હશે પણ હવણું તો તે ઠેકાણે દીવાદાંડી છે. અસલના વારામાં દરિયાઈ અથવા ચાંચવાની સત્તાના વારામાં પીરમનો કિલ્લો કુવો ઉપયોગી થઈ પડેલો હશે, તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એક બાજુએથી ગોહિલવાડનો કિનારો, ગોધા બંદર, અને ઝાડની ઘટામાં આવી રહેલાં ઘણાં ગામડાં તથા ખોખરાના કુગરા લણી ઊંચો ચડી જતો પ્રદેશ જણાઈ આવે છે; બીજી બાજુ લણીથી નર્મદા અને ટંકારિયા નદીનાં મુખ ખુલ્લી રીતે દીર્શા આવે છે; તેમ જ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ લણી પીરમમાંથી જોનાર ચોકીદારની નજરે આખો ખંભાતનો અખાત એવો દષ્ટિ તળે આવી જાય છે કે દ્રવ્યવાન ગૂજરાતનાં બંદરો લણી દરિયામાંથી જે બહાણુ હંકારી જાય છે તેઓના દિવસે ધોળા વાવટા, અને રાત્રીની વેળાએ ફાનસના ઝળકાટ તેની દષ્ટિમર્યાદામાં આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આવી જગ્યામાં મોખડાળ ગોહિલ આખરે પોતાની મેળે વશ્યો. “રાણીનો કુંવર, બળવાન રાજધિરાજ, એણે પોતાને વસવાને નવું શહર “બાંધ્યું ને કુગર ઉપર મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. દરિયાનાં મોજાં તેની ચારે “બાજુએ છોળો મારતાં હતાં. ધરતીના ધણિયે કાળિયોનું રાજ્ય ખુંચી “લઈને પીરમના નામથી જગમાં જાણીતું કર્યું તેના ખેલાં ગોધાના તથા

“ પીરમના આરૈયા ધણી હતા. તે બે મોખડાએ લઈ લીધા; સાતસે ખારવાને
 “ તેણે તરવારની ધારે ચડાવ્યા; બધા ઢાળિયોને ઠાર કચ્યા. પૂર્વ જન્મના
 “ તપસ્વીએ એ બે શહર સ્વાધીન કરી લઈને પીરમની ગાદી પ્રતાપવાન કરી
 “ દીધી. ધણા દેશનો રસ્તો ત્યાં ચઈને હતો તેથી તેણે પીરમમાં ધણું
 “ બહાણુ રાખ્યાં હતાં. ધણું બહાણુ તેણે લૂટી લીધાં હતાં; સર્વ જગ્યાએ
 “ તેનો ત્રાસ વર્તાઈ ગયો હતો. જે બહાણો હંકારીને આવતાં હતાં તેની
 “ પાસેથી તે ખંડણી લેતો હતો; હુનુમાનની મૂર્તિ તે બાબુનંદમાં રાખતો,
 “ ને તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો.”^૧

પીરમનો રાજા ખંડણિયો પડાવતો, તથા ચાંચવાનો ધંધો ચલાવતો હતો, તેથી છેવટે તે સરકારના હથિયારની ચંગરમાં આવી ગયો હતો. હિન્દુ-ઓના વૃત્તાન્તમાં તુલુખ શાહને તેનો શત્રુ કરીને વર્ણવ્યો છે; પણ મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાઓએ પીરમના નાશ વિષે કંઈ લખ્યું નથી તેથી આસુ-દીનના શાહજહા મહંમદ સંબંધી ગૂજરાતને લગતી જેટલી વાત હતી તેટલી અમે લખી ગયા છિયે તે મહંમદ અને હિન્દુઓએ લખેલો મુસલમાન સર-દાર એ બે એક હશે, એમ માની લેવાને કાંઈ હરકત નથી.

મહંમદ તુલુખ પોતાના રાજ્યના આણીમગના ભાગમાં વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો, ત્યારે મોખડાજી ગોહિલ ભણી તેણે પોતાનાં હથિયાર ફેરવ્યાં હશે એમાં શક નથી. હિન્દુની વાતમાં તત્કાલ વાંધો ઉઠવાનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે દિલ્હીનો એક વ્યાપારી તે જ મતુરીનાં ચૌદ બહાણુ ભરીને પીરમ લાવ્યો હતો, તેનું રક્ષણ કરવાનું મોખડાજીએ વચન આપ્યું હતું અને વચ્ચે સમુદ્ર દેવને રાખ્યા હતા તો પણ પછીથી તેણે લૂટી લીધાં.

“ ગજનીની ભારે સેના પીરમ અને ગોધા ઉપર ચઢી આવી; ડંકા
 “ વાગવા માંડ્યા, અને રણસિંગાના અવાજ થવા લાગ્યા; તથા દરિયો પો-
 “ તાની સીમા છોડતો હોય એમ દેખાવા માંડ્યું. જૂદી જૂદી જાતના મુ-
 “ સલમાનો ત્યાં આવ્યા હતા તેમાં પાળા, ઘોડા, અને હાથી સર્વે હતું.
 “ સાગરના ધણીની સાથે લડવાને તેઓએ સમુદ્રકાંઠે ડેરા તંબુ ઠોક્યા. ગોહિલ
 “ એકલો પોતાની પીરમની ગુફામાં સિંહની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યો હતો.
 “ તેનું તપ ભારે હતું તેથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. સેના તૈયાર થઈ, આકા-

૧ અંગ્રેજમાં એમ છે કે, મોખડાના હાથ ઉપર કાલિકાની મૂર્તિની છાપ હતી, પણ મૂળ ભાવાર્થ ધ્યાનમાં નહિ લેત્યાથી ભૂલ કરી હોય એમ લાગે છે. ૨. ઉ.

“શમાં બાણ ઉડવા લાગ્યાં, પણ મોખડાના શહરને કશો ધા લાગ્યો નહિ.
 “દગાફટકા કરીને તુધલુખ શાહ ધણા દિવસ લડ્યો, પણ તેના લાખો પ્રમત્ત
 “નિષ્ફળ ગયા; શાહ મ્હેનત કરતો થાકી ગયો; દરિયાનાં પાણીમાં તેની
 “નાંખી નજર પહોંચી નહિ; પણ મોખડાએ હાથમાં તરવાર ઝાલીને
 “રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી.”

મોખડાની પાસે જઈ પહોંચવાને શત્રુઓ પીરમમાં જઈ શક્યા નહિ, કેમકે, પાણીનો માર્ગ તેમનાથી ઓળંગાય એમ હતું નહિ, તેમ જ ખેદ પામેલા વ્યાપારિયે અપવાસ કર્યા, અને સમુદ્ર દેવને વચ્ચે સાક્ષી રાખ્યા હતા તેમને, પાણી પાછું ખેંચી લઈ મુસલમાન સેનાને રસ્તો આપવા વિનંતિ કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.

મહંમદ શાહે પોતાની ફોજ પાછી હઠાવી, તે એવી આશાથી કે આમ કરવાથી ગોહિલે પોતાના અનિત કિલ્લામાંથી બહાર આવશે. આવી યુક્તિઓ મુસલમાનો વારંવાર કરતા આવ્યા છે અને તેમાં રજપૂત સરદારો ધણી વાર સપડાઈ ગયા છે.

“ગોધા અને ગુંડીની વચ્ચે મુસલમાનો ડર પામતા રહ્યા. ત્યારે
 “રાજાએ વિચાર કર્યો કે, એક દિવસ મોત તો આવવાનું જ છે, તેથી એક
 “બહાણમાં બેશીને રાતમાં પીરમથી ગોધે આવ્યો; ને લડવાને તૈયાર થયો;
 “હાથમાં તરવાર લઈને, મોતના મુકુટને માથે બાંધ્યો. દરવાજા ઉઘડાવીને
 “ઉંચા મનના ક્ષણિએ પોતાની સેના બહાર ફેંકી, તે યોદ્ધાઓને ધીરજ
 “આપવા લાગ્યો, મોખડા મર્યે પાદશાહની સેના ઉપર હલ્લો કર્યો; તેણે
 “મુસલમાનોને કાદવમાં કચરી નાંખ્યા. શરણાધરો અને રણશિંગાના નાદ
 “થવા લાગ્યા; આકાશમાં નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; લોહીની નીકા બહેવા
 “લાગી. બન્ને સેનાના યોદ્ધાઓ શેળભેળ થઈ ગયા. પાદશાહનો ભાણેજ
 “સેનાનો ઉપરી હતો તેને મોખડાએ જીત્યો; એટલે તેના હાથી ઉપરથી તેને
 “નીચે મારી પાડ્યો. મોખડા ગોહિલે ધા કરવા માંડ્યા ત્યારે મુસલમાનો
 “અસ્લાની બંદગી કરવા લાગ્યા. અસુરની સેના ઉપર તેના ધા વરસી રહ્યા;
 “તુધલુખના અર્ધા યોદ્ધાઓને તો રાણાના પુત્રે પોતાની તરવારથી કતલ કરી
 “નાંખ્યા. રાજાની તરવારથી શત્રુની આડ તૂટી. તે વિજળાથી પર્વત તૂટી
 “ગયો હાય એવી દેખાવા લાગી. પછી મોખડો પડ્યો તેનું માથું ગોધાના
 “દરવાજા વચ્ચે પડ્યું ને ધડ તરવાર ચલાવતું દોડમદોડ કરી રહ્યું. માથું જે
 “ભોંય ઉપર પડ્યું હતું તે મુખમાંથી મારો! મારો! ના. અવાજ કરવા
 “લાગ્યું. શત્રુની સેના સામટી સટી ગઈ, ધણા યોદ્ધાઓ પડ્યા. એકલો પાદ-

“શાહ બહુ મુસિબતે બચ્યો. મળીને દોરો આડો નાંખ્યો ત્યારે ધડ હેંદું પજું,
“ને ત્યારે જ તરવાર ચાલતી બંધ પડી. બીજા ચોદ્દા પછી પાછા ભાગ્યા ને
“પીરમનો ધણી પોતાના કાલ પ્રમાણે પૂરેપૂરું કરી રહ્યો ત્યારે તે ધરણી
“ઉપર હળ્યો. (૧૩૪૭) સેજકનો પૌત્ર દેવની કાટીના ગણાયો; તેનો
“શ્વાસમાં શ્વાસ સમાઈ ગયો, અને પાદશાહની સેનાના ચોદ્દા નાસતે પગે
“ફેલા લાગ્યા કે, ધન્ય છે હિન્દુ! તને ધન્ય છે હિન્દુ!”^૧

મુસલમાનોએ પીરમનો કાટ તેના સ્થાપનારના મરણ પછી તોડી પાડ્યો, તે પછીથી ફરીને કદિ બંધાયો જ નહિ. મોખડાજીના નામની સાથે તેનો સંબંધ હજી તાજે રહી ગયો છે. એનો પાળિયો જ્યાં ઉભો કર્યો છે ત્યાં આગળ હિન્દુઓ રાજી થઈને અફિણીની કાંકરી કસુંબા તરીકે મૂકે છે અને પીરમ આગળ થઈને જે ખારવા જાય છે તે મોખડાજી ગોહિલને નામે થોડું ભાતું સમુદ્રમાં નાંખવાને લાગ્યે જ ભૂલી જાય છે.

પ્રકરણ ૩.

ગૂજરાતના રજપૂત સુલ્તાન.^૨

૧ મુઝફ્ફરશાહ ૧ લો

૧૪૦૭—૧૪૧૦

૩

૨ અહમદશાહ

૧૪૧૦—૧૪૪૨

૩૨-૬-૨૦

૧ આ મોખડાજીએ શરવીરપણું બતાવ્યું ને લડાઈમાં મ્હોં આગળ રહ્યા તેથી તે સ્થાન તેના નામથી મોખડો ફેલાય છે. ગોધામાં હવણાં પહોં તેની દેરી લગી છે. ભાવનગરના દરબાર જ્યારે એ જગ્યા બાણી જાય છે ત્યારે પ્રથમ ત્યાં દર્શન કર્યા પછી બીજી કામઠાન કરે છે. હજી ત્યાંના જે પૂજારીને દરબાર બાણીથી વર્ષાસન મળે છે. ૨. ઉ.

૨ સહારન કરીને ટાંક (લક્ષ્મ) ભતિનો રજપૂત જમીનદાર હતો. તે સૂર્યવંશી રામચંદ્રથી કેટલી ખેડિયે મહસુ થયો તેનો કંમે દુધ્ધ, નાકત, ભૂકત, મંડન, સુલાહન, સ્ત્રીલાહન, ત્રિલોક, કુંવર, દરસપ, દરીમન, કુંવરપાલ, દરિન્દ્ર, હરપાલ, કિન્દ્રપાલ, હરપાલ અને તેનો હરચંદ થયો, તેનો પુત્ર સહારન હતો. તે સ્થાનેશ્વરમાં રહેતો હતો. એક સમયે ફિરોજ શાહ જ્યારે કુંવરપદે હતો ત્યારે સિકારે જતાં પોતાના સામથી વિખૂટા પડ્યો. અને સહારનના ગામ પાસે જઈ મ્હોંચ્યો તે સમયે તેનો બાઈ સાધુ તથા બીજા કેટલાક રજપૂતો બેઠા હતા. ફિરોજ શાહના પગનાં શબ્દિક અને તેનો દેખાવ જોઈને તેઓને લાગ્યું કે આ કેઈ પાદશાહ થાય એવો છે, તેથી, તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. સાધુની ખેને તેને દાઝ પાયા તેની હોરમાં તે કાણ છે એ કહ્યું તેથી સાધુની ખેને તેની વહેરે પસણી. ફિરોજ શાહની સાથે બંને બાઈથી દિલ્લી ગયા. અને ત્યાં તેમણે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો, એટલે, સહારનને

૩ મહંમદશાહ ૧ લો.	૧૪૪૨—૧૪૫૧	૯
૪ કુતબુદ્દીન	૧૪૫૧—૧૪૫૯	૮
૫ દાઉદ	૧૪૫૯—૧૪૫૯	૦—૬ માસ
૬ મહંમદ બેગડો (બીબો)	૧૪૫૯—૧૫૧૧	૫૨
૭ મુઝફ્ફર ૨ બે.	૧૫૧૧—૧૫૨૬	૧૫
૮ સિકંદર.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦—૨—૧૬
૯ મહંમદ ૩ બે.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦
૧૦ બહાદુર શાહ.	૧૫૨૬—૧૫૩૭	૧૧
૧૧ મહંમદ ફારૂકી.	૧૫૩૭—૧૫૩૭	૦
૧૨ મહંમદ શાહ ૪થો.	૧૫૩૭—૧૫૫૪	૧૭
૧૩ અહંમદ શાહ ૨ બે.	૧૫૫૪—૧૫૬૧	૭
૧૪ મુઝફ્ફર ૩ બે.	૧૫૬૧—૧૫૭૨	૧૧

મુઝફ્ફર શાહ પહેલો; શાહ અહંમદ પહેલો.

ઈ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૦.

ઈ. સ. ૧૪૧૦ થી ૧૪૪૨.

મુઝફ્ફરખાન ગાદિયે બેઠો કે તરત જ તેણે હિન્દુ ઠાકોરાને પોતાના ખંડિયા કરી દેવાનું કામ આરંભ્યું, અને તેમ કરવાને માટે પ્રથમ તેણે ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી

રાવ સોનંગળની પછી એહેમલજી, ધવલમલજી, લુણકરજી, અને ખરહતજી અનુક્રમે થયા. તેમના સંબંધી કાંઈ વિશેષ લખી રાખેલું નથી, પણ માત્ર એટલું જ લખી રાખવામાં આવેલું છે કે “રાવ ખરહતજીના “વારા સુધી રાજ્યમાં વધારો થયો નથી, તેમ જ, ઘટાડો પણ થયો નથી.” ખરહતજીનો કુંવર રણુમલજી વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઈડર ગઢ ઉપર તેણે બેઠક ચણાવી હતી તે “રણુમલની ચોકી” કહેવાય છે. તેની પાસે અગિયાર સરદારો હતા. તે રણુમલ કહેવાતા હતા. તે સરદારો અને રણુમલ સંબંધી ચમત્કારિક વાતો બનાવવાને ભાટને ઠીક સાધન મળ્યું છે. “રાવ રણુમલે “ઈડર અને મેવાડ વચ્ચેના ભાગર દેશ ચાલવ વંશવાળા પાસેથી લઈ લીધો, “અને ત્યાંની રાજધાની ઝારડ ગઢમાં કેટલીક વાર સુધી પોતાનું રહેઠાણ કર્યું.

પાદશાહે વજીર ઉલ્લુખનો ખિતાબ આપ્યો. એના દીકરા જફરખાન તથા શમશેરખાન થયા. આ જફરખાનને મુઝફ્ફરખાનનો ખિતાબ મળ્યો હતો. મિરાતે સિકંદરી.

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મુઝફ્ફરખાન એ તક્ષક કુળનો રજપૂત હતો, તેથી અમે એ વંશના રજપૂત સુલ્તાન એવું નામ જણાવ્યું છે. ર. ઉ.

“ત્યાંથી તે પાનોરે ગયો ને સોલંકી વંશના એક પટાવતને તેણે ભાગર
“આપ્યું. સુસલમાનોએ સોનગરા ચોહાણોના ઠાકોરને હાંકી મૂક્યો એટલે
“તે ઝાલોરથી ઈડર આવ્યો, તેને પણ રણમલ્લે રાખ્યો, અને તેને જોરા-
“મીરનો પટો કરી આપ્યો. આ ચોહાણ વંશના રાવના વંશવાળાઓ સાથે
“પરણતા હતા, પણ પછી તેઓ બીલની દીકરિયો સાથે પરણવા લાગ્યા.
“તેથી વટલાર્ધને જૂદા પડી ગયા.”

ફેરિસ્તા કહે છે કે, “૪૦ સ. ૧૩૯૩ માં ઈડરના રાવે રીતિ પ્રમાણે
“ખંડણી આપવાની ના પાડી, એટલે તે જોરાવરીથી લેવાને મુઝફ્ફરખાને તેના
“ઉપર ચડાઈ કરી. કેટલીક ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થઈ તેમાં મુઝફ્ફરખાન
“જિત પામતો ગયો અને ઈડર શહરની લગભગ આવીને તેને ઘેરા લાવ્યો.
“તે ઘણી લાંબી મુદત સુધી રહ્યો તેથી કિલ્લેદાર ખોરાકને માટે એટલા બધા
“હેરાન થયા કે પછી તેમણે બિલાડાં અને કૂતરાં ખાવા માંડ્યાં એમ કહેવાય
“છે. પછી છેવટે રાવે પોતાના કુંવરને મુઝફ્ફરખાન પાસે મોકલ્યો. તે તેને
“પગે લાગ્યો અને પોતાના લોકોના જીવ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરી. પણ સોનું-
“રૂપું, અને ઝવેરાત આપવાની સરત કરી ત્યારે તેણે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી.”

ખાનદેશમાં સુલતાનપુર અને નંદુરખાર પરગણાં છે, તે બંને પાડ-
વાને અદીલખાન^૧ પ્રયત્ન કરતો હતો; તેના ઉપર છેક સિદ્દરાજના સમયનો
ગૂજરાતના રાજાઓનો દાવો સ્થાપવાના કામમાં મુઝફ્ફરખાન હવે લાગ્યો.
તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે
પશ્ચિમના પટ્ટણુ પરગણામાંના જેહેરંદના (જહરંદ) રાવે સુસલમાની સત્તા
માન્ય રાખી નથી, તે ઉપરથી તરત જ તેણે તે રાવના ઉપર ચડાઈ કરીને
ખંડણી લીધી અને ત્યાંથી સોમનાથ ઉપર ગયો; ત્યાં તેણે હિન્દુ દેવાલયોને
બળી પાછાં તોડી પાડી ત્યાં આગળ મસ્જિદો બનાવી^૨ (ઈ. સ. ૧૩૯૪). ત્યાર
પછી તે ખંડલ ગઢ (ચિતોડ) ઉપર ચલ્યો ને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

૧ આદિલખાન જે મલેક રાજ કહેવાતો હતો તે યુરહાનપુરના સુલ્તાનનો દાદો
થાય. તેણે બંડ મચાવી ધાનેરનો કિલ્લો કબજે કર્યાનું જણી મુઝફ્ફર તેની ઉપર ચલ્યો.
તેની સામા માણસો મોકલી સલાહ કરી, એકબીજાને સોંઘ મોકલી, બંને મિત્ર થયા.
મલેક રાજ ખલીફા ફરીફીની આલાદનો હતો તે વાત મુઝફ્ફર જાણતો હતો. ૨. ઉ.

૨ અહીં રહ્યો એટલામાં તે લૂટફાટ કરવામાં હાંધીબાકી રાખી નહિ ગયો. બાર બ્રાહ્મ-
ણોની સ્ત્રી, દીકરિયો અને પુત્રોને કેદી બનાવી લઈ ગયો. બંદરે આવેલાં વહાણોને
પણ લૂટી લીધાં. અભાસપાટણમાં પોતાનું થાણું બેસારતો ગયો. ૨. ઉ.

ત્યાંથી અજમેરમાં જ્યારત કરવાને ગયો અને જલવાડાને રસ્તે પાછા આવતાં ત્યાંનાં દેવાલય તોડી પાડ્યાં અને ત્યાંથી ખંડણી લીધી.^૧

ઈ. સ. ૧૩૯૮ માં ઈડરના રાવ રણમલ ઉપર તેણે ફરીને ચડાઈ કરી અને પ્રથમની પેઠે તેણે જ્યારે ખંડણી આપી ત્યારે તેને જવા દીધો. તૈમુરનો ભયંકર હુમલો આ સમયે થયો હતો, તેથી દિલ્હીના દરબારમાં ધણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી અને ગાદીનો કબજો લેવાને ઘણા પ્રતિસ્પર્ધિયો લડી મરતા હતા. મુઝફ્ફરખાન અને તેના દીકરાએ પણ રાજગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક બતાવવાનું જ્હાનું ધસ્યું હતું, પણ તેઓ હદ જ્હાર ધખા ન હતા અને મુઝફ્ફરખાન તો ગૂજરાતનો ખરેખરો રાજા હતો, એટલે ત્યાંનું રાજપદ ધારણ કરવાથી સંતુષ્ટ થયો હતો. તે વેળાએ તે પોતાને આદશાહ ફહેવડાવવા લાગ્યો અને મુઝફ્ફર શાહ પદ ધારણ કર્યું; પોતાના નામના શિક્કા પાડ્યા અને ખુતબો પઢાવ્યો.^૨

ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં ઈડરમાંથી ખંડણી વસુલ કરવા સારૂ મુઝફ્ફર શાહે ફરીને ચડાઈ કરી; ત્યારે રાવ રણમલજી શત્રુને માટે પોતાની રાજધાની મુઝીને વીસલનગર જતો રહ્યો. એક હિન્દુ રાજા દીવમાં રહેતો હતો, તેની ઉપર મુઝફ્ફર શાહે ખીજે વર્ષે સોમનાથ આગળ જિત મેળવી. લડાઈ થયા પછી તે જગ્યા પોતાને સ્વાધીન થઈ, અને ત્યાંના કેટલાક કિલ્લેદાર અને રાજાને ઠાર કર્યા.

મુઝફ્ફર શાહે પોતાનું છેલ્લું પરાક્રમ માળવા ઉપર હલ્લો કરવામાં દાખવ્યું. ત્યાંના પાદશાહ હુસંગની સાથે ધાર આગળ તેણે લડાઈ કરી તેમાં તેને હરાવીને કેદ કરી લીધો. તે ઈ. સ. ૧૪૧૧ ના જુલાઈ મહિનાની તારીખ ૨૭ મીએ મરણ પામ્યો.^૩

૧ આપા અથવા રાયદુર્ગાએ ઘેરાનો સારો બચાવ કર્યો. મુસલમાનો મંજનીક ગોઠવણમાં ફાળ્યા નહિ અને પથ્થરનો વરસાદ વરસાવી ચાક્યા, ત્યાર પછી સુરંગ ખોદાવી. શહેરમાં મરણી ચાલી તેથી પ્રબળો ધાણુ વળી ગયો ત્યારે આપાએ નમ્યું આપ્યું અને સલાહ કરી.

૨. ઉ.

૨ આ પછી ઈ. સ. ૧૩૯૬ માં તેણે સુલ્તાનનું પદ ધારણ કરીને મુઝફ્ફર શાહે પોતાના નામનો શિક્કો પાડ્યો તથા ખુતબો પઢાવવા માંડ્યો. એટલે જુમ્હાને દિવસે કે ઇદને દિવસે નિમાઝ પડવાને જય ત્યારે મિબર ઉપર ચડીને જુહાની બંદગી કરી તથા નખી(મહમદ)નાં વખાણુ કરે છે, ત્યાર પછી એક પગથિયું નીચે ઉતરીને જે સુલ્તાન હોય તેનું નામ ઈઈને તેની દુવા માગે છે.

૨. ઉ.

૩ હી. સ. ૮૧૩ તા. ૧૪ રમઝાન(ઈ. સ. ૧૪૧૦) માં સુલ્તાન અહમદ નાસરૂદીન અબુલફત અહમદ શાહ પદ ધારણ કરીને ગાદિયે બેઠો. તેના આપનું નામ

મુઝફ્ફર શાહની પછી તેનો પૌત્ર અહમદખાન ગાદીએ બેઠો; પણ ફિરોઝખાન કરીને તેનો એક પિતાર્ધ હતો તે રાજ્ય ઉપર પોતાનો હક્ક ધરાવીને ભરૂચમાં પોતાને આઃશાહ કહેવરાવવા લાગ્યો અને સાત આઠ હજાર માણસ સહિત નર્મદા ઉપર છાવણી નાંખીને પડ્યો. હાલ તરત જ આ બંડ તો સહેલાઈથી ખેંચી ગયું; અને સામ્રાજ્યની કિનારા ઉપર ચસાવલ (આશાવલ) ગામની હવા અને જગ્યા બહુ મન વશયાથી તેણે ત્યાં એક નવા શહરની સ્થાપના કરી પોતાના રાજ્યને પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. આશાવલ એ નવા શહરનું એક પડે થયું અને ત્યાર પછી તે શહર ગૂજરાતના બાદશાહોનું રાજધાની નગર થયું. તેનું નામ તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી (અહમદાબાદ) અમદાવાદ^૧ પડ્યું (ઈ. સ. ૧૪૧૨)

અમદાવાદ વશ્યાની આખર સાલમાં ફિરોઝખાને ગાદી ઉપર પોતાનો દાવો કરીને મોડાસા આગળ કેટલીક ફોજ એકઠી કરીને બંડ મચાવ્યું. ઈડરનો રાણો રણુમલ પોતાના પાંચ છ હજાર અશ્વાર અને બીજા પાયદળ સહિત તેને મળી ગયો. અહમદ શાહ આવી પહોંચ્યો, એટલે ફિરોઝખાન અને રાવ મોડાસે થાણું મૂકીને ત્યાંથી દશ માર્ગ ઉપર રંગપુર છે ત્યાં જતા રહ્યા. અહમદ શાહે તેમની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને કિલ્લા ઉપર ચડી ઉતરીને તે શહર લીધું, એટલે બંને જણને ડુંગરામાં ન્હાશી પેસવાની અગત્ય પડી. કહે છે કે ત્યાર પછી રાવ રણુમલ અને ફિરોઝખાનને અલુખનાવ થવાથી રાવે પોતાના સોબતીના હાથી, ઘોડા અને બીજા સરસામાન લઈને અહમદ શાહની કૃપા સંપાદન કરી લેવાને તેને આપ્યો.

માળવાના સુલ્તાન હુશંગે અહમદ શાહના સામાવાળિયાઓને આશ્રય આપ્યો હતો તેની સાથે લડાઈ મચાવવાના કામમાં પડ્યો. તેમાં શાહનો જય થયો અને તેના શત્રુ વિખરાઈ ગયા. તે માંહેલો એક ગિરનારમાં સોરઠના રાહનો આશ્રય લઈને રહ્યો, તે ઉપરથી અહમદ શાહનું લક્ષ તેની બાજી ખેંચાયું.

સોરઠ દેશ હિન્દુઓનો મૂળથી માનીતો છે; તે તેમને મન આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે. તે સ્વચ્છ નદીયોની ભૂમિ છે ત્યાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડા નિપજ છે

તાતારખાન હવે તેને ત્યાં તે હી. સ. ૭૯૩(સ. ૧૩૯૦)માં જન્મ્યો હતો. ગાદિયે બેઠો ત્યારે તેનું વય ૨૧ વર્ષનું હતું.

૧ કર્ણ સોલંકીની કર્ણાવતીને સ્થાને આ શહર વસેલું જણાય છે, હી. સ. ૮૧૫-ની સમાપ્તિમાં.

૨. ઉ.

આ સમયથી ચાર શતક અગાઉ આલમી રૂમી નામના પ્રવાસિયે ચેસાવલ (આશાવલ) નગરનું કથન કર્યું છે.

૨. ઉ.

અને ત્યાંની સ્ત્રિયો સુંદર છે. વળી વિશેષમાં તે પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. જૈન લોકોના આદિનાથ અરિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ તેમાં છે, હિન્દુઓના મહાદેવ અને શ્રી-કૃષ્ણનું રહેઠાણ પણ ત્યાં છે. તીર્થંકરને માનનારા જૈન લોકો યાત્રા કરવા સાર પોતાનું મન ગિરનાર અને શત્રુંજયના પવિત્ર પર્વતો ભણી દોડાવે છે; વિષ્ણુનો સેવક ગોપીચંદનનું તિલક કપાળે કરતી વેળાએ નિત્ય સવારમાં સોરઠ વિષેનો વિચાર કરે છે; શિવનો ભક્ત જયવંત શંકરના ગુણાનુવાદ શંખનાદથી કરે છે,^૧ તેમ જ રજપૂત અને ચારણ રા' ખેંગારનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરે છે, અથવા રાણિક દેવીના માઠા ભાગ્યનો શોક કરે છે, અથવા તેા સાંજની વેળાએ ગામના એક ઝાડ નીચે ખેશીને હુક્કા ગગડાવતાં કાઈ ભટકતો પર-દેશી ખીબ દેશની વાતો કરે છે ત્યારે તે નીચે લખેલી કવિતા ગાય છે:—

શ્લોક-સૌરાષ્ટ્ર પંચ રત્નાનિ, નદી, નારી, તુરંગમઃ,

ચતુર્થ સોમનાથશ્ચ, પંચમં હરિર્દર્શનમ્ ॥

પંચ રત્ન સોરઠ વિષે, અથ, નદી ને નાર,

સોમનાથ ચોથા વસે, વળી હરિનો ઠાર.

મુસલમાન પણ સોરઠનાં વખાણ કરવાને થોડા આતુર નથી. મિરાતે સિકંદરીમાં લખે છે, કે “માળવા, ખાનદેશ, અને ગૂજરાત જે અતિ ફળદ્રુપ “છે તેમાં જે જે મુખ્ય વાત નિપજે છે તે સર્વ એકદમ એક ઠેકાણે દષ્ટિએ “પડે એવા હેતુથી આ દેશ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. “વળી એ પ્રાન્તોની ધરતીમાંથી ચતા લાભ એ દેશની ધરતીમાંથી થાય છે “એટલું જ નહિ પણ તે સાથે એ દેશમાં બંદરો છે તેથી ત્યાંના વ્યાપારિયો “દ્રવ્ય મેળવે છે અને માંહેલા પ્રાન્તોમાં મોજશોખને સાર વસ્તુઓ પૂરી “પાડવામાં આવે છે, એવો લાભ આપવાનું અભિમાન ઉપરના ત્રણે દેશોથી “કરી શકાવાનું નથી.”

૧ સોરઠના કિનારા ઉપર વેરાવળનું બંદર છે, તેને હિન્દુઓ “શોકનું સ્થાન” કરીને રહે છે, કેમકે શ્રી કૃષ્ણ અને તેના સોબતી યાદવોના મરણ ઉપર રૂકમણી અને અદ્વૈતોની સ્ત્રિયો પોતાના ધણીની સાથે બળી મોઢી છે. વેરાવળની પાસે એક કુંડ છે તે કૃષ્ણની માનીતી ગોપિયાના નામ ઉપરથી “ગોપિયાનો કુંડ” કરીને રહેવાય છે, તેની તર ઘોળી છે અને તે ગોપીચંદન રહેવાય છે, તેનો ઉપયોગ વૈષ્ણવો કરે છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રામાનંદી સાધુ તેનાં તિલક પોતાને કપાળે કરે છે.

શિવના દેશમાં જે શંખ રાખવામાં આવે છે તે દ્વારકાની પાસે સોરઠના કિનારા ઉપરથી મળી આવે છે. ૨. ઉ.

હરિવંશના એટલે ગિરનારના? ચાલ્સ કુળના રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અમારી પાસે કશું સાધન નથી, એ શોચનીય છે. અમે તેમની રાજ-ધાનીનું વર્ણન કરી ગયા છિયે. અમે રા' ખેંગારની વાત લખી ગયા છિયે; ગોહિલ અને ખીખ, રા'હના પટાવત તરીકે સોરઠમાં પેઠા હતા અને સાર પછી તેઓના ત્યાં નહાના નહાના વિભાગ થઈ ગયેલા આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યા છે. હવે તો માત્ર, મુસલમાનોએ જિત કરી લેવાને લાંબા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં તેઓ જય પામ્યા તે તથા ચૂડાસમાવાળાએ કેવળ પોતાના ગ્રાસને વાસ્તે પોતાના અસલના ખેંગાર વંશના હક્કથી રાજ્ય ઉપર દાવો ઉઠાવ્યો અને પછી સર્વ પતી ગયું અને સોરઠમાં એકત્ર થયેલાઓનો (મુસલમાનોનો) વાવટો ફરકવા લાગ્યો એટલું લખવાનું રહ્યું છે.

મુસલમાની ઇતિહાસકર્તા કહે છે: “અહમદ શાહને ગિરનારનો ડુંગરી “કિલ્લો જોવાની ઘણી જિજ્ઞાસા થઈ હતી. તે ઉપરથી ખંડખોરોની પાછળ “તેણે તે દિશામાં દોડ કરી; અને કાંઈ પણ રાજાએ મુસલમાની રાજ્યનું “ધુંસડું ધારણ કરવાને પોતાની ડોક નીચી નમાવી ન હતી, તેથી શેર ભલીકને “સોરઠના રાજાએ પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો માટે તેના દેશ ઉપર ચડાઈ “કરવાનો સારો સખખ મળ્યો. ડુંગરાઓની પાસે તે આવી પહોંચ્યો એટલે “હિન્દુ રાજા તેની સામે થયો, પણ મુસલમાનોના લડાઈ સમયના પ્રહારને “તેને અનુભવ થયેલો ન હતો તેથી તે હાર્યો અને ગિરનારનો કિલ્લો હવણું “જે જૂનાગઢ ફેલાય છે ત્યાં સંતાઈ પેઠો ત્યાં સુધી તેનો કડો લીધો. “થોડી વાર પછી રાજાએ પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું અને “પાદશાહના મુખ આગળ મ્હોટી ભેટ ધરી. રાજાએ કબૂલ કરેલી રકમ “ઉધરાવી લેવાને અહમદ શાહ પોતાના કારભારિયોને મૂકી, અમદાવાદ પાછો “ગયો; રસ્તે જતાં તેણે સિદ્ધપુરનાં દેવાલયોનો નાશ કર્યો, ત્યાંથી તેને “મૃત્યુવાન જવાહીર અને ખીજું ધન મળ્યું.”

૧ દેવલ એશિયાટિક સોસાયટી(અંગ્રેજી)ના ટાન્ગાકશના પહેલા ભાગમાં, રા' ખેંગારના ગિરનાર ઉપરના મહેલના દરવાજા ઉપરના લેખની તક્તીનો એક ભાગ છે. તેમાં નવઘણ, ખેંગાર, અને મંડલિકનાં નામ છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે લખ્યું છે કે, “પૃથ્વીથી મળતી ચોખ્ખી મજાહના ભોગના પ્રવાહથી એની આંખથી ભીંજેલી “અને ખુમારીભરેલી રહેતી; તેની કીર્તિના મહિમાથી શત્રુ અંતર્ધ જતા હતા, અને “જે રાજાઓ તેને પાદવંદન કરતા તેઓના ચક્રચકિત મુકુટ મણિયામાંથી ઉત્પન્ન થતા “જળ વડે જેનું પ્રાદપ્રક્ષાલન થતું હતું.” ખેદકારક વાત એ છે કે આ લેખ ઉપર તારીખ નથી.

અહંમદ શાહે વિશેષ બળિયા હિન્દુ રાજાઓ સામે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તે સાથે ગૂજરાતમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ધણુએક ઠાકોરો ધણી અથવા થોડી ધરતીના ધણી હતા તેમની સામે પણ તેણે યત્ન કરવા માંડ્યો. તે માંહેલા કેટલાક તો જંગલ અને પર્વતના પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવા સ્વાભાવિક કિલ્લાઓથી રક્ષાયલા હતા, તેમની ઉપર બહુ સંકટથી ખંડણી બેસારી. પણ ધણું લશ્કર આવ્યું હોય ત્યારે તેમને ખંડણી આપવી પડે, તે વિના મૂળ-માંથી જ તેઓએ ખંડણી આપવી બંધ કરી. બીજા કેટલાકનાં રૂઢેઠાણુ બરાબર રક્ષણુ થઈ શકે એવી જગ્યાએ હતાં નહિ તેથી તેઓને તેમની ધરતી-માંથી હાંકી ફહાડ્યા, પણ તેઓએ ખહારવટે નીકળીને ઉપરાઆપરી હુમલા કરવા માંડ્યા, તેથી ગર્વિષ્ટ આદેશાહને આખરે તેઓનું સમાધાન કરવાની જરૂર પડી અને તે લોકોએ પણ પોતાના વંશપરંપરાના ગ્રાસમાંથી ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરીને તેની સત્તા માન્ય રાખી. કેટલાક હતા તેમને સમન્વીતે અથવા બળાત્કાર કરીને તેમના પૂર્વજોનો ધર્મ બદલીને મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરાવ્યો; તેમના ઉપર સારી નજર રહી અને તેઓ મુસલમાની જમિનદાર થયા. તથાપિ તેમનાથી એ કામ સંપૂર્ણ કરી શકાયું નથી; એ તો સિસિફસના જેવા પ્રયત્ન કરવા જેવું હતું; ઠાકોરો અને રાવના ઉપર રાજ-ભક્તિની સત્તા ઓછી બેઠી હતી તેમ જ જમિનદારો ઉપર પણ ઓછી બેઠી હતી, અને ઉદ્ધત મુસલમાનોને ઘણો ગર્વ છતાં પણ ગૂજરાતમાં સલાહ-શાન્તિ અને એકત્રપણું સ્થાપવાનું કામ લાંબા ભવિષ્યકાળ ઉપર થનારા, તેમના કરતાં વિશેષ ડાહ્યા, અને વિશેષ દયાવંત હાથથી થવાનું બાકી રહી ગયું.

મિરાતે અહંમદીનો કર્તા ફૂલે છે: “અલાઉદ્દીનના વારામાં મુસલ-માની ધર્મ પશ્ચિમમાં નેહરવલ પટ્ટણુથી તે પૂર્વમાં ભડોચ સુધીના પ્રદેશમાં “દાખલ થયો હતો, એ વાત ખરી; પણ હજી લગણુ ધણી જગ્યાએ પાખંડી “ધર્મ ચાલતો હતો, ત્યાં ગૂજરાતના પાદશાહોના પ્રયત્નથી રૂઢેતાં રૂઢેતાં “ઓખવટ અને સુધારો થવા લાગ્યો; અને શાહ અહંમદની મ્હેનતથી કેટલેક “ઠેકાણે ધર્મનું અજવાળું થયું.”

૧ Sisyphus નરકમાં પડેલો હતો તેને એક ચમત્કારિક પથ્થર ડુંગરની ટોચ ઉપર ખેંચાડવાની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે તે પથ્થર ઉપર લઈ જઈને ચૂકે કે તેમાં એવો ચમત્કાર હતો કે પાછો નીચે ગરડી પડે, એટલે તેને ખાલી ચડતત્ત કરવી પડતી હતી ને તેનો બધો શ્રમ વ્યર્થ જતો હતો. ૨. ઉ.

ઈં સં ૧૪૧૪ ના વર્ષમાં તાજુલ-મુલકનો ઇલકાબ આપીને ખાદશાહે પોતાના એક કારભારીને ગૂજરાતમાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપવાનું અને મુર્તિ-પૂજકોનાં દેવળ તોડી પાડવાનું કામ સોંપ્યું. તે કામ તેણે એવી હોશિયારીથી બજાવ્યું કે ફેરિશ્તાના માનવા પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં મેવાસ અને ગ્રાસનું નામ સજાળાતું બંધ થયું.

રાજ્યના ફેરફાર સંબંધી અમે જે ઉપર પ્રમાણે લખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે સંબંધી ભાટલોડા બોલ્યા વિના રહ્યા હોય એમ ધરાય નહિ, અને તેઓએ તેમ કયું પણ નથી, અને અગર જે તેમના સદાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓએ ધર્મ અથવા રાજપ્રકરણના કરતાં સંસારી બાબતને મુખ્ય ગણી છે તોય પણ તેઓએ અહમદ શાહની નીચે લખેલી વાતમાં એવા સમયનું વર્ણન આપ્યું છે અને કદાપિ તે ઇતિહાસમાં જોઈએ તે પ્રમાણે બારીક વિસ્તારવાળું નથી, તો પણ એટલા બધા દમવાળું છે કે તે આ ઠેકાણે પડતું મૂકાય એવું છે જ નહિ.

અહમદ શાહનો વિવાહ સંબંધી આર્જવ

આ નીચેની ભાટની વાત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે ખાદશાહે વાઘેલાઓનું રાજ્ય લીધું, ત્યારે તે વંશના વરસોજી તથા જેતોજી નામે બે ભાઈઓ ખુદારવટે^૧ નીકળ્યા. અણહિલવાડ પાટણની પાસે થઈ પરગણાનાં

૧ કર્નલ વાકર રહે છે:—“ખુદાર=ખારણે અને વાટ=રસ્તો, જે ગામ ખારણે નીકળીને રસ્તો પકડે તે ખુદારવટિયો. રજપૂત અથવા ગ્રાસિયા પોતાની રૈયતને અને “આગ્રિતોને પોતાનું ગામ છોડાવે છે એટલે તે જન્મડ થઈ પડે છે. ત્યાર પછી ગ્રાસિયા “પોતાના બાચાતોને લઈને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી જગ્યાએ જઈને રહે છે અને “કોઈના સપાટામાં આવી જાય નહિ એવી રીતે ત્યાં રહીને લૂટફાટ કરવાનું કામ ચલાવે છે. તેઓને હેરાની માહિતગારી સારી હોય છે. અને પ્રત્યેક કુટુંબના માણસોને એ “પ્રમાણે પોતાના નુકસાનનો બદલો વાળી લેવાનું સામાન્ય સાધન છે તેથી, ખુદારવટિયાના શત્રુના ભેગો જોઈને સ્વાર્થ હોતો નથી તેઓનાથી ધાસ્તી રાખવાનું તેને “રહેવું નથી. તેટલા માટે તેનો નાશ થતાં સુધી અથવા તેના કુટુંબના મુખ્ય માણસને “નિકાલ કરવાની અગત્ય પાડતાં સુધી ધણું નુકસાન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. દેશમાં “નહાના નહાના કિલ્લાઓ હોય છે તેમાં બરાઈ પેસવાનું મળે છે અને તેઓને શિક્ષા “કરનારાઓ પાસે તોપનું પૂરું સાધન હોતું નથી. કદાપિ હોય છે તો તેનો ઉપયોગ “કરવાની કુશળતા હોતી નથી તેથી પોતાના શત્રુનું કાંઈ ચાલે નહિ એમ ખુદારવટિયો “પોતાનું રહેઠાણ પકડી બેસે છે અને આ પ્રમાણે તેને સાધન મળે છે તેથી તેને ઘણી “લૂટફાટ કરવાને ફાવે છે, પણ જો એમ હોય નહિ તો જરા પણ ફાવે નહિ.”

ઈડરના ડુંગરી પ્રદેશમાં, અને ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં આવા ખુદારવટિયાને

લીલડીગઢ અને સરધાર કરીને બે ગામ છે ત્યાં તેઓ કુટુંબ સહિત જાના રહ્યા, તેમાં વરસાજનું કુટુંબ લીલડીમાં રહ્યું, તેથી તેના વંશજ ભિલડિયા કહેવાય છે, અને જોતાજનું સરધારમાં રહ્યું તેથી તેના વંશના સરધારા વાઘેલા કહેવાય છે. તેઓ કુટુંબ છોડીને સુમારે ૧૫૦ અશ્વારો સહિત અમદાવાદ સુધી ઉપદ્રવ કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અને કોઈ વાર દાહાડે તેઓ અમદાવાદનાં ગામ લૂંટતા હતા; તથા કોઈ વાર બાન ઝાલી જતા હતા. તેઓને ઝાલવાને સુલતાન અહમદ પાદશાહ ઘણી ઘણી યુક્તિઓ કરતો પણ તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ. છેવટે તેમની ખર્ચી ખૂટી પડવાથી તેઓને ઘણું સંકટ સોસનું પડ્યું, અને રૂહેતાં રૂહેતાં તેમના અશ્વારો બહુ ઓછા થઈ ગયા. સાંતજ ગામની પાસે, અમદાવાદ અને કડીના રસ્તાની વચ્ચે નાસમધ કરીને ગામ છે તેના તલાવ ઉપર, એક રાત્રિયે બંને ભાઈ આવ્યા. તેવામાં તે ગામનો એક રજપૂત ભંડારી અખો કરીને પરાડિયે ખાતરનું ગાડું ભરીને પોતાના ખેતરમાં હાંકી જતો હતો; તેને આવતો જોઈને વાઘેલાનો એક માણસ સંતાઈ ગયો. તે અખાનો ખેડુત ગાડું હાંકતો હતો તેના જોવામાં આવ્યો એટલે તે બોલ્યો: “ભાઈ! તલાવ ઉપર ખંડારવટિયા આવ્યા હોય “એમ લાગે છે માટે આપણે બેલા બેલા જતા રહિયે તો બહુ સાફ.” અખો બોલ્યો: “તારે ડરનું નહિ, તેમનામાં મારા જેવો કોઈ રજપૂત “નથી, જો હોય તો ત્રીજે દાહાડે ગ્રાસ પાછો વાળ્યો હોય” વાઘેલાના માણસે આ વાત સાંભળી અને તે પોતાના ઠાકોરાને જઈને કહી. તેઓએ રજપૂતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અખો ભંડારી તેમની પાસે આવ્યો એટલે તેમને પૂછ્યું: “ભાઈ! તમે શું કહેતા હતા?” અખાએ મનમાં વિચાર કર્યો:—“મેં સહજ મશ્કરીમાં કહ્યું હતું પણ હવે આપણે ફરી જવું નથી.” તે બોલ્યો: “હા ઠાકોર! જો તમારામાં મારા જેવો રજપૂત હોય તો ત્રણ “દિવસમાં ગ્રાસ પાછો વાળી આપે.” આવું સાંભળીને બંને ભાઈઓએ કહ્યું: “એક હજાર રૂપિયાનો ઘોડો તમને ચડવાને આપિયે અને બીજું તમે જે ફૂરોશ “તે આપીશું.” એમ કહીને તેને પોતાની સાથે અમદાવાદ લઈ ચાલ્યા.

“વખે છે” એમ કહે છે. તેના દાખલા આગળ ઉપર ઘણા લખવામાં આવશે. ખંડારવટિયાના જેવાં કામ કર્યા વિષેનું સ્માર્યુઅલના બીજા ભાગના ચૌદમા પ્રકરણમાં લખેલું છે:— “એટલા માટે આખરેલમે જોબને બોલાવા તેડું મોકલ્યું કે તેને રાત્ર પાસે મોકલવામાં આવે. પણ તે તેની પાસે આવ્યો નહિ. ફરીને બીજી વાર તેડાવ્યો તો પણ આવ્યો “નહિ ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું કે મારા ખેતરની પાસે જોબનું ખેતર છે ને “તેમાં જવ વાવેલા છે ત્યાં જઓ અને તે સળગાવી મૂકો. આખરેજમના માણસોએ “જઈને ખેતર સળગાવી મૂક્યું.”

હુરમ અથવા પાદશાહની બેગમ અને મુસલમાન સરદારોની બેગમો પાંચસે રથ તથા બીજા માણસ લઇને દર શુક્રવારે સરખેજની પાસે મકર-બાને રોજે જતાં હતાં. પણ ચાકર નફરો થોડે છોટે રહેતા હતા, અને બેગમો એકલી પીરની કબર પાસે જતી હતી. અખા હંડારિયે પેલા બે ભાઈઓને કહ્યું:—“તમે આ બેગમોને ઝાલી લેશો નહિ ત્યાં સુધી તમારો ‘ગ્રાસ પાછો વળવાનો નથી.’” જ્યારે ઝોરતો મકરબા (મુકબરા)માં ગઈ ત્યારે રજપૂત અશ્વારોએ તેમને ચોમેર ઘેરી લીધી. હુરમાએ પૂછ્યું:—“તમે ‘કાણુ છો?’” તેઓ બોલ્યા:—“અમે વરસો અને જેતો છિયે. અમારો ગ્રાસ ‘ગયો છે તેથી અમે હવે મરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને અમે તમારા રથ ‘હાંકી જઇશું.’” તે સાંભળીને હુરમ બોલી: “જો તમે મારી લાજ લેશો તો ‘મારે મરવું પડશે. હું હવણું શહરમાં જઈને તમારો ગ્રાસ તમને તરત જ ‘પાછો અપાવીશ.’” આ વિષેના તેણે ખરેખરા સોગન ખાધા, એટલે તેઓ જતા રહ્યા. એટલામાં બેગમની સાથે માણસો હતા તેમના જોવામાં વાઘેલા આવ્યા એટલે લડવાને સામા થયા, પણ તે રજપૂતોને પળવવાની બેગમે ના કહી, તેથી તેઓએ તેની આજ્ઞા માની. હુરમ શહરમાં ગઈ અને રાત્રે દીવા શણગારવાની ના કહી ને ખેદ પામતી બેઠી. પાદશાહને આ વાતની જાણ થઈ, એટલે તે તેની પાસે આવ્યો, અને ફૂલેવા લાગ્યો: “એવું તે શું થયું છે?” તેણિયે બધી વાત માંડીને કહી અને બોલી:—“મેં સોગન ખાધા ‘છે માટે તમે બન્ને ભાઈઓને બોલાવીને તેમનો ગ્રાસ તેમને પાછો આપો. ‘જો તેઓ મારો રથ હાંકી ગયા હોત તો પછી પાદશાહની શી શોભા રહેત?”

પાદશાહે બન્ને ભાઈઓને આદરમાન સહિત અમદાવાદમાં તેડાવીને શિરપાવ આપવાનું વચન આપ્યું. હુરમે તેમને પાલડીની પાસે ઘોડીકૂવો છે ત્યાં આગળ રહેવાનું કહી રાખ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે સવારમાં હું તમારી પાસે બાંહધર મોકલીશ. તે પ્રમાણે તેઓ ત્યાં રહ્યા હતા, અને સવારમાં પાદશાહે પોતાના બે કારભારી માણેકચંદ અને મોતીચંદને તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા અને એક માળીને કહીને વરસાજને અને જેતાજને પાસે બોલાવ્યા. વાઘેલા બોલ્યા: “અમને ઝાલીને કેદમાં નાંખશે ‘નહિ તેની ખાતરી કેમ થાય?” કારભારિયો બોલ્યા: “એ વિષેના અમે ‘જમાન થયે છિયે.” એમ કહીને સોગન ખાઈને તેઓને શહરમાં તેડી લાવ્યા. દરવાજે આવ્યા ત્યારે સંઘ્યાકાળ પડવા આવી હતી તેવામાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સ્ત્રીને લાજ વિનાની રીતે બેઠેલી જોઈ એટલે વાઘેલાઓએ પૂછ્યું: “આ કેઈ નાતની હશે.” ત્યારે કારભારિયો બોલ્યા: “સો વશા એ બ્રાહ્મણ

“કે વાણિયાની નાતની હશે.” પછી રજપૂતોએ તેમને પૂછ્યું: “તમે શી નાતના છો?” ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યું: “અમે વાણિયા છીએ.” પછી વરસાએ જેતાને કહ્યું: “ભાઈ! જેની બાથડિયો આવે ઘોળે દિવસે ઉધાડી બેસે છે ‘તેના દીકરા આ કારભારિયો છે, તેથી જો પાદશાહ આપણને કેદખાનામાં નાંખે ‘તો પછી તેમને શી શરમ રહી? અથવા પાદશાહના ઉપર તેમનું શું ચાલી ‘શકશે? માટે આપણે તો અહિંથી પાછા જવું જોઈએ.” પછી તેઓએ કારભારિયોને કહ્યું: “અમે તમારી બાંહધરી ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી.” એમ કહીને તેઓ પાછા વળી ઘોડીકૂવે ગયા. કારભારિયોએ જે બન્યું હતું તે જઈને પાદશાહને કહ્યું. ત્યારે પાદશાહે વિશ્વાસ નહિ આણવાનું તેમનું કારણ પૂછાવ્યું. તેઓએ કહાવ્યું કે પાકી બાંહધરી વિના અમે આવનાર નથી. પછી પાદશાહે બાંહધરીને સાડ અમીરોને મોકલ્યા, એટલે રજપૂત અશ્વારો શહર બણી આવ્યા. તે વેળાએ સાંજ પડવા આવી હતી અને રસ્તો સાંકડો હતો. જેવા તેઓ ખૂણામાં વળ્યા કે એક પઠાણની ઓરત ખુરખો નાંખીને ચાલતી હતી; તેણે અશ્વારોને દીઠા એટલે સંતોષ જવાને કાંકાં માર્યાં, પણ એવી કાંઈ જગ્યા જેવામાં આવી નહિ. ત્યારે તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું પઠાણની દીકરી છું ને કાંઈ માફ મેં જાણે તે દીક નહિ તેથી બીજાએ એકે ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે પાસે એક કૂવો હતો તેમાં પડી. તેનો ધબકારો સાંભળીને ઘણા લોકો એકઠા થઈ ગયા. જ્યારે તેને ખજાર ફહાડી ત્યારે વરસાની ને જેતાની ખાતરી થઈ કે આવી સ્ત્રિયોના દીકરાની બાંહધરી જેખમ વિનાની છે. પછી તેઓ પાદશાહની કચેરીમાં આવ્યા ત્યાં તેમનાં જૂતાં લૂગડાંને બદલે તેમને નવાં પહેરાવ્યાં. જૂતાં લૂગડાંમાંથી ચાર શેર લીખો ફહાડી નાંખી—આવું સંકટ તે રજપૂતોએ જંગલમાં વેઠ્યું હતું.

બને ભાઈઓએ વિચાર્યું કે પાદશાહ આપણી ઉપર રાજ થાય એમ કરવું. પછી પોતાની બહેન લાલાં કરીને હતી તે તેને બહેરે પરણાવી. પછી પાદશાહે તેમને પાંચસે ગામનું તેમનું કલોલ પરગણું આપ્યું અને પૂછ્યું: “તમે શી રીતે બેઠ્યી લેશો?” વરસો અને જેતો બોલ્યા: “ચાલ પ્રમાણે ‘મ્હોટા ભાઈને વધારે ભાગ મળવો જોઈએ.” પાદશાહે પૂછ્યું “મ્હોટાને મ્હોટો ભાગ મળવો જોઈએ તેનું કારણ શું? તેનું ન્હાના ભાઈએ ઉત્તર આપ્યું કે, બળાતકાર એ જ એનું કારણ છે. અહંમદ શાહ બોલ્યો કે તમે બન્નેએ સમાન દુઃખ વેઠ્યું છે માટે બરાબર ભાગે બેઠ્યી લેવું. આ ઉપરથી વરસાએ કલોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં. તેના વંશના પાટવી રાજ આજ લેખોદરે છે અને કટાયા, પેથાપર અને પેડાઈડે છે, તેમના તાબામાં હાલ બારબાર ગામ

છે. બાકીનાં કાળી લોકો દયાવી પડ્યા છે. ન્હાના ભાઇ જેતાને સાણંદનાં ૨૫૦ ગામ મળ્યાં. એ બેમાં ન્હાના મ્હોટાનો ભેદ એટલો રાખ્યો કે મ્હોટાને મીઠા પાટનો ભાગ મળ્યો ને ન્હાનાને ખારા પાટનો ભાગ મળ્યો. પણ જતે દહાડે ન્હાનાની ભોંયમાં સારા ધહું પાકવા માંડ્યા ને મ્હોટાની ભોંયમાં મઠ સરખા પણ ભાગ્યે જ પાકવા લાગ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી, બિહોલો સામતસિંહ કરીને ૩૫૦ ગામોનો ઠાકોર એક દિવસે પાદશાહના મહેલ નીચે થઈને જતો હતો. ઉન્હાળાનો દિવસ હતો તેથી તાપ ઘણો પડતો હતો, તેથી તેણે પોતાના માથા ઉપર લૂગડું નાંખ્યું હતું. કેમકે તે વેળાએ છત્રિયો રાખવાનો ચાલ ન હતો ને માત્ર મ્હોટા મુસલમાન ઉમરાવ લોકોને આક્રતાબગિરિ વાપરવાની પરવાનગી હતી. આ સમયે વરસો ને જેતો મહેલના એક છબ્બમાં બેઠેલા હતા. તેઓ મશ્કરીમાં બોલ્યા: “આ માથાઢંકો કાણુ જાય છે?” સામંતસિંહે આવું સાંભળીને કહ્યું: “અમે માથાઢંકો નહિ, જેની પહેન કે દીકરી તુર્કને દીધી “હોય તે માથાઢંકો ફેલાય.” આ સાંભળીને વરસાને ને જેતાને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો; અને ધારયું કે આપણે એની દીકરી તુર્કને અપાવીને આપણા જેવા કરિયે તો જ આપણે વરસો ને જેતો ખરા, નહિ તો આપણા જિવતરને ધિકાર છે. પછી સામંતસિંહ તો પોતાને ઉતારે ગયો. વાઘેલા ભાઈઓએ લાગ મળ્યો, એટલે પાદશાહને કહ્યું: “બિહોલા ઠાકોરે અમારું અપમાન કરયું છે “ને એને ચૌદ વર્ષની દીકરી ઘણી રૂપાળી છે, તેની સાથે આપના નેકા થાય “તો અમારે માથેથી ગાળ ઉતરે.” પાદશાહે તેમનું ફેલું માન્ય રાખ્યું અને પોતાના કેટલાક મોગલ અમીરોને કહી રાખ્યું: “જ્યારે સામંતસિંહ “કચેરીમાં આવે ત્યારે તેની દીકરી મારી વહેરે પરણાવાનું માગું કરવું.” તેઓ બોલ્યા: “બંદેનવાજ! એ સામંતસિંહ તો મેવાસનો રહેનાર છે; તેથી અમે “જે કહીશું તે તરત માનશે નહિ; અને એવી વાત અમારે મ્હોડેથી નીકળવી “ઘણી કઠિણ છે.” પાદશાહ બોલ્યો: “વાર ત્યારે એ આવે એટલે મને યાદ “દેવરાવજો, અને હું એને કહીશ.”

તે પછી એક દિવસ સામંતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો. એટલે મોગલ “અધિકારીઓએ સુલ્તાનને યાદ દેવરાવ્યું તેથી તે બોલ્યો: “સામંતસિંહ! તમારે “શાં ફરજંદ છે?” ઠાકોરે ઉત્તર આપ્યું: “બંદેનવાજ! મારે એક દીકરો છે ને એક દીકરી છે.” અહમદ શાહ બોલ્યો: “દીકરી કેટલા વર્ષની છે.” તે બોલ્યો: “તે સાત વર્ષની છે.” પાદશાહે પૂછ્યું: “રજપૂતો પોતાની દીક- “રિયો પરણાવવાને એટલી બધી વાર કેમ કરે છે?” ઠાકોર બોલ્યો:—

“અમારે બે ત્રણ હજાર રૂપિયા દીકરી પરણાવતાં થાય, અને એટલા એકઠા
 “કરી રાખવાનું કામ ધણું અઘરું છે; અને વળી વિશેષમાં એ કે જો તેને
 “નહાનપણમાંથી પરણાવિયે ને તે મરી જાય તો ખર્ચ કરેલો નિષ્ફળ જાય.”
 પાદશાહ બોલ્યો:—“ત્યારે સામતસિંહ! તમે તમારી દીકરીને પાદશાહના
 “તખ્ત બેઠે પરણાવો.” ઠાકોર બોલ્યો: “બંદેનવાજ! આપ ઠીક ફૂલો છો, હું
 “જાણું છું કે હિન્દુ રાજાઓની ધણી દીકરિયો આપના જનાનામાં છે. કલો-
 “લના રાજની, ઈડરના રાજની અને બીજીની છે. તેથી મારી દીકરી પણ
 “તેમાં હોય તો તે પાંશરું છે, પણ હવણું તે ધણી નહાની છે, અને રૂપે રંગે
 “પાદશાહને લાયક નથી. પણ અમારા ભાઈભત્રીજાઓમાંથી કાઢીને પાદશાહ
 “લાયક હશે તો તેની અમે શાદી આપવાની સાથે કરીશું.” પાદશાહ બોલ્યો:—
 “ગમે તેમ હોય પણ તમારી દીકરી મને પરણાવો.” સામતસિંહે તેની નહાની
 વય માટે ધણું જાણું બતાવ્યાં, પણ પાદશાહ હઠે ચડ્યો, એટલે છેવટે તેણે તેનું
 કહ્યું માન્ય કર્યું. ઠાકોર ઉતારા ઉપર ગયો; અને પાદશાહે વરસાને ને જોતાને
 બોલાવ્યા અને કહ્યું:—“તમે ના ફૂલો હતા પણ સામતસિંહે પોતાની દીકરી
 “દેવાનું કબૂલ કર્યું છે.” તેઓ બોલ્યા: “એણે એટલે સુધી હા કહી છે
 “ખરી, પણ રજપૂતોમાં વસંત ચડાવવાનો ચાલ છે તે જો બિહોલો લઈ
 “જાય તો અમે માનિયે કે વિવાહ ચોક્કસ થયો.”

કેટલાક દિવસ પછી, સામતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો ત્યારે અહમદ
 શાહે તેને કહ્યું: “સામતસિંહ! તમે તમારી દીકરીનું વસંત લઈ જાઓ.”
 ત્યારે તેણે કહ્યું: “મારે ગામ જતી વેળાએ હું લેતો જઈશ.” પાદશાહ
 બોલ્યો: “નહિ હવણું ને હવણું તમે તમારે ઉતારે લઈ જાઓ.” પછીથી તેણે
 વસંત ઠાકોરને બહારકારે વળગાડ્યું. પછી પાદશાહે બંને ભાઈઓને કહ્યું: “તમારું
 “પ્રેમ લવિષ્ય જેમ બોલું પડ્યું તેમ આ પણ બોલું પડ્યું, કેમકે બિહોલાએ
 “વસંત લીધું.” તેઓ બોલ્યા: “તેણે વસંત તો લીધું ખરું પણ તે નક્કી લગ્ન
 “લેશે નહિ” આ ઉપરથી પાદશાહે સામતસિંહને બીજા મેળાપની વેળાએ
 કહ્યું: “તમે લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો.” તેણે ઉત્તર આપ્યું “હું દશ મહિનાથી
 “અહિં જ છું; માટે મારે ગામ જઈને મારી ઉપજનીપજ સંભાળું ને પછી
 “સરસામાન એકઠો કરતાં એક વર્ષ થશે; ને પાદશાહ મારે ઘેર પરણવા
 “આવે તેનો ખર્ચ ઉપાડવાનું હવણું મારું ગળું નથી. માટે જરાક થોભો.”
 પાદશાહ બોલ્યો: “તમારે જોઈએ એટલું અમારા ખજાનામાંથી લઈ જાઓ
 “પણ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો.” તેઓ બોલ્યા: “બંદેનવાજ! આપનાં નાણાંવતે
 “લગ્ન કરું તો મારી શોભા ફૂલવાય નહિ” પણ પાદશાહે તો ઊંટ ઉપર નાણાં

લદાવીને બિહોલ ખોંચાયાં. તે પૈસા વડે સામતસિંહે બિહોલને કાટ ચણાવ્યો, બુરજ કરાવ્યા. અને યોદ્ધા રાખ્યા તથા દારૂ, ગોળી એ સર્વ એકઠું કર્યું. પછી પાદશાહને ફહાવી મોકલ્યું: “હવે પરણવા સાડું પધારજો.”

બિહોલથી આશરે ૧૪ માઈલ ઉપર એક ડુંગર છે, ત્યાંની જગ્યા ઘણી ભયંકર છે; અને ત્યાં “ધોરીપાવટી” કરીને એક કિલ્લો છે. તે ઠેકાણે સામતસિંહે એક મ્હેલ બંધાવ્યો હતો અને કદાપિ બિહોલથી નાસવું પડે તો સંતાર્ધ પેસવા સાડું એક વિશાળ ભોંયડું પણ કરાવી રાખ્યું હતું. મ્હેલ તથા ભોંયરાનાં ખંડેર હજી લગી ત્યાં છે. અને લોકો ફહે છે કે ત્યાં ઘણું ધન ડાટેલું છે, પણ ભ્રમરના ભયથી તેમાં કાઈનાથી પેશી શકાતું નથી.^૧ ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર કેદારેશ્વર મહાદેવ છે, તે પાંડવના વારાના છે એવું ફહેવાય છે તથા ત્યાંથી સાત ગાઉ ઉપર ઊંટડિયા મહાદેવ છે તે પાંડવના વારા કરતાં પણ પૂર્વના છે.

પાદશાહ પોતાની સાથે લશ્કર લઈ ને બિહોલ ભણી આવ્યા અને ગામથી બે ગાઉ ઉપર મેલાણુ કર્યું. સામતસિંહે પોતાના ભાઈભત્રીજા મોકલીને પાદશાહને ફહેવરાવ્યું: “મુસલમાનની રીત પ્રમાણે નકા પઢશે

૧ પૂર્વ ભણીના દેશમાં અને બીજી એવી જ જગ્યાએ મધમાખિયો જે શત્રુ યદ્ધ પડે છે તે કાંઈ જેવી તેવી નથી. ડયુટેશોનોમીમાં મોઝીએ ઇસરાયેલોને યાદ દેવાવ્યું છે તેમાં પર્વતના રહેનાર આમોરેટો મધમાખિયોની પેઠે કેવા તેમની ઉપર તુટી પડ્યા હતા, અને તેમની પછાડી પડ્યા હતા તે જણાવ્યું છે, અને ભ્રમર અથવા વિષશૃંગી ઇશ્વરની સેનાના અગ્રગામિયોએ તેમના શત્રુઓને કેવા નસાડી મૂક્યા તે વિષે બેથુઆએ લખેલું છે. કર્નલ દીડ પણ પોતાના વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ એગડા વિષેની વાત લખે છે તથા આણુ પર્વત ઉપરની અચળેશ્વરના દેશમાંની પોઠિયાની વિશાળ મૂર્તિ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વિષે પણ આમ જણાવે છે: “અચળ ગઢનો નાશ કરીને આણુ પર્વત ઉપરથી “હતારતાં તેનો જિતનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો તેવામાં નહિ ધારેલી જગ્યાએથી એકા-“એક ગડમટાટ ઉઠ્યો. શિખરમાં બશાઈ પેટેલું મધમાખિયોનું સૈન્ય તેઓની ઉપર તુટી “પડ્યું અને છેક ઝાલોર સુધી તેઓની પછવાડે પડ્યું. નાશ કરનાર ઉપર આવો જય “મેળવ્યો તેનું સ્મરણ રહેવા સાડું તે ઠેકાણાનું નામ ભ્રમરથળ પડ્યું. ત્યાં એક દેવલ બંધાવ્યું અને લશ્કરે નાસતાં લઈ લીધેલાં હથિયાર નાંખી દીધાં હતાં તે સર્વ એકઠાં “કરીને તેનું એક વિશાળ ત્રિશળ બનાવ્યું અને નંદીનું આણું અપમાન કહ્યું તેઓનું “વેર લેનાર દેવ આગળ તે મૂકવામાં આવ્યું.” દીડફત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૮૧.

ગુજરાતમાં ખેડા છે ત્યાં એક ઝિંદીરા આફિસરને ભૂમિદાહ દેવા લઈ જતા હતા, તેઓની ઉપર પણ મધમાખિયોનું ટાણું તુટી પડ્યું હતું અને તેથી ભંગાણુ પડ્યું હતું.

“કે હિન્દુની રીત પ્રમાણે પરણુશો.” પાદશાહે કહ્યું: “મેં હિન્દુની પરણવાની “રીતિ જોઈ નથી માટે તે પ્રમાણે પરણવાની મારી ધચ્છા છે.” ત્યારે તેઓ બોલ્યા: “પાદશાહ અમારે ઘેર પરણવાને પધાર્યા છે; એટલા માટે, અમે “સારી રીતે વિવાહ કરીશું; બંદુકો વગેરે દારૂખાનું છોડીશું, અને ગુલાલ “હોડાડીશું, તેમ જ વળી જનૈયાઓની મશ્કરી કરવાનો, મીઠું છાંટવાનો, અને “કાંકરીચાળો કરવાનો અમારા હિન્દુઓમાં ચાલ છે, તે તમારા કાંઈ માણસ- “ને ઠીક લાગે નહિ ને કાંઈને મારે તો વિવાહને ઠેકાણે લડાઈ ઉઠે, એટલા “માટે, તમારે તેમને કહી રાખવું જોઈયે કે બિહોલનું કાંઈ માણસ તેમની “મશ્કરી કરે તો તેની સાથે કળિયો કરી ઉઠે નહિ.” પાદશાહે તે પ્રમાણે પોતાના લશ્કરને ચેતવણી આપી. પછી સામતસિંહનો ભાઈ બોલ્યો: “બંદે- “નવાજ! તમારા લશ્કરને ઉતરવા જેટલી બિહોલની પાસે જગ્યા નથી. “માટે મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવ અને પટાવતોને ખેલા મોકલજો; તેમની પછ- “વાડે આપ પધારજો, અને ફોજને પછીથી આવવા દેજો.” એ પ્રમાણે જે ફરમાવું હતું તે સર્વ નિવેદન કરીને તેઓ ગામમાં ગયા. પાદશાહે પ્રથમ પોતાના અધિકારિયોને મોકલ્યા, તેમની પછવાડે પોતે ચાલ્યો ને લશ્કર પછવાડે રાખ્યું, તેઓ જ્યારે બિહોલની પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને માટે પાંચ હજાર રજપૂતો, ગોળિયો ભરી રાખેલી બંદુકો સહિત ઉભા રહેલા જોવામાં આવ્યા. તેઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા, ને કાટ ઉપરથી બંદુકો છોડવા માંડી તેથી પાદશાહનું ધણું લશ્કર માથું ગયું; પણ ધણી વાર સુધી તો અહં- મદ શાહના સમજવામાં એમ આવ્યું કે, એ તો દારૂખાનું છોડે છે. પછી તો ધણું માણસો પડતાં જોયાં ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો દગલખાજ થઈ. સાત દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે સામતસિંહે ધણો માર ખાધો એટલે પોતાનો કબીલો ધોરીપાવટિયે લઈ ગયો. પાદશાહનું લશ્કર બિહોલમાં પેહું અને તે લૂટી લીધી; ધવાયલાઓને ઔષધ કરવાને, અને લડાઈની સામગ્રી અને લશ્કર એકઠું કરવા સારૂ અહંમદ શાહ ત્યાં ત્રણ માસ સુધી પડાવ કરીને રહ્યો. પછીથી તે ધોરીપાવટી બણી લડવા ચાલ્યો. ત્યાં તેણે ધણું ઝાડ કાપી નંખાવ્યાં અને બે મહિના સુધી લડાઈ ચલાવી. લોકો ફરે છે કે સીસું ખૂટવાથી સામતસિંહ સોનારૂપાની ગોળિયો કરાવીને મુસલમાનો ઉપર ચલાવવા લાગ્યો. છેવટે સામતસિંહ ધોરીપાવટિયેથી ન્હાશીને ધુનવાના ડુંગર ઉપર ભરાઈ પેઠો, અને પોતાની પુત્રીને ઈર્જરના રાવ સાથે પરણાવી. પાદ- શાહે તેનાં ૩૫૦ ગામ ખાલસા કરી દીધાં.

સામતસિંહ બાર વર્ષ સુધી જહારવટે રહ્યો તેટલામાં મુસલમાનોને કાયર

કાયર કન્યા, છેવટે પાદશાહે બાંહધરી આપીને ટંટો પતાવી દેવાને તેને તેડાવ્યો. સામતસિંહે કહ્યું કે મારાં ગામ પાછાં આપશો તો જ હું જંપીને બેશીશ. પછી પાદશાહે દેગામ પરગણાનો ૮૪ ગામનો વાંટો સામતસિંહને આપીને કનિયો પતાવી દીધો. પછી સામતસિંહ બિહોલ જઈને રહ્યો; અને આજ સુધી તેના વંશ જ છે તે બિહોલા રજપૂતને નામે ઓળખાય છે. અને તેઓનો વાંટો દેગામમાં હતો છે.

પછી વરસા અને જેતાની જહેન લાલાં ગુજરી ગઈ; તેને વિષે કટલાક લોક એમ કહે છે કે, ઉનું દૂધ પીતાં તેનાં આંતરડાં દાઝ્યાં તેથી તે મરી ગઈ. પાદશાહને તેના ઉપર ધણો પ્રેમ હતો અને તેના રૂપગુણથી તે મોહિત થઈ ગયો હતો, તેથી બહુ ખેદ્યુક્ત થઈ ગયો. તેણે લાલાંના જેવી બીજી કોઈ હિન્દુની કન્યા યોગવાને પોતાના કારભારિયો જૂદે જૂદે દેશ મોકલ્યા પણ તેના સરખી સુંદરી હિન્દુ કે મુસલમાનોમાં તેમના જોવામાં આવી નહિ. એટલે પાછા^૧ આવીને તે પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યો, તેથી પાદશાહ નિત્યના કરતાં વિશેષ શોકાતુર થયો. તેણે રાજકારભાર છોડી દીધો ને ખેદ્યુક્ત થઈને બેશી રહેવા લાગ્યો.

એથી કારભારિયોએ વિચાર્યું કે લાલાં વાઘેલીના જેવી બીજી સ્ત્રી આણી આપ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેથી તેના જેવી સુંદર કન્યા શોધવા તેમણે એક બ્રાહ્મણને દેશાવરોમાં મોકલ્યો. બ્રાહ્મણ ધણા દેશ ફરતો ફરતો છેવટે માતર આવ્યો. ત્યાં ચિતોડવંશનો સિસોદિયો રાજા હતો તેનું નામ સત્રાસલજી હતું અને તે રાવણ રૂહેવાતો હતો. તે ૬૬ ગામનો ધણી હતો ને તેને રાણીબા કરીને એક દીકરી હતી તથા ભાણજી અને ભોજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણીબા ધણી જ રૂપાળી હતી. બ્રાહ્મણે તેને જોઈને ધારયું કે મેં સારી કન્યા શોધી ફહાડી છે એવા શુભ સમાચાર કચેરીમાં જઈને કહીશ તો મને શિરપાવ મળશે તેથી તેને ધણો જ આનંદ થયો. તે પાદશાહના કારભારિયો પાસે ગયો અને બોલ્યો કે લાલાં વાઘેલીના જેવી એક કન્યા મેં શોધી ફહાડી છે. તેઓએ તેને શિરપાવ આપીને યથાસ્થિત સમાચાર પૂછ્યા. તે બોલ્યા, ચરોતરના^૨ માતરગામમાં

૧ અંગ્રેજીમાં એવો અર્થ છે કે, “પાદશાહે અમદાવાદમાં આવીને આ વિષેનો “પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.” પણ એ તો અમદાવાદમાં જ હતો અને કારભારિયોને તેણે યોગ કરવા મોકલ્યા હતા માટે તે ચૂક ગયેલી છે. અને તે ચૂક થવાનું કારણ એમ લાગે છે કે, “પાછા આવીને ઈ” એવા ઉચ્ચાર ઉપરથી “પાછા”ને “પાદશાહ”ને ડેકાણે સમજી લીધો છે. કેમકે ધણા લોકો પાછળ એવો ઉચ્ચાર કરે છે. ૨. ઉ.

૨ ચારતર=ચારતર-વિશેષ સુંદર. ૨. ઉ.

રાવળ સત્રાસલજીની દીકરી ધણી રૂપાળી છે. કારભારિયોએ સત્રાસલજીને અમદાવાદ બોલાવ્યો, અને તેનો સત્કાર કરીને ગાદીબહેરે દીકરી દેવાને તેને સારી પેઠે સમજાવ્યો. ત્યારે સત્રાસલજી બોલ્યો કે હિન્દુની દીકરીને એ પ્રમાણે પરણાવાય નહિ. કારભારિયોએ તેને સમજાવ્યો કે પાદશાહના જનાનખાનામાં ધણી હિન્દુ રાજાઓની કન્યાઓ છે. તેનું ઉત્તર સત્રાસલજીએ માત્ર એટલું જ આપ્યું: “તે જૂદા છે, અમે જૂદા છીએ.” દિવાનોએ કહ્યું: “જો “તમે રાજપુત્રીથી હા ફેરેશો નહિ તો પછી બલાત્કાર કરવો પડશે.” આવું ફેરેતાં છતાં પણ રાવળે તો નાનીના જ કેહેવા માંડી એટલે છેવટે તેને કેદ કર્યો. તેની ઠકરાણીને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો: “આ એક દીકરી મરી ગઈ છે એમ હું સમજીશ; પણ “ગમે તે પ્રકારે ઠાકારનો જીવ ઉગરે ને ત્રાસ રહે એમ કરવું જોઈએ.” તેણીએ પછી પોતાની દીકરીને અમદાવાદ મોકલી. જ્યારે તેને તેનો પૂરેપૂરો શંગાર સજીવોને પાદશાહની હુજુરમાં દાખલ કરી ત્યારે તેની સુંદરતા જોઈને તે અચ્ચે પામ્યો અને બોલી ઉઠ્યો: “આ શું લાલાં પાછી આવી!” તે બોલી: “તે લાલાં તો ગઈ.” પાદશાહને પછી જાન આવ્યું. બીજે દિવસે તેણે કચેરી ભરી. સત્રાસલજીની બેઠી તોડી નંખાવીને તેને કચેરીમાં બોલાવીને શિરપાવ કર્યો. તે સમયે સત્રાસલજીએ વિચાર્યું કે કેદખાનું તો ભોગવ્યું પણ મુસલમાનને દીકરી દેવી પડી નહિ, એ બહુ સાડ થયું.

પછી તે રાજ થતો પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે જન્મવાની વેળા થઈ ત્યારે તેણે રાણીબાને બોલાવી. ઠકરાણી, તેને જ્ઞારથી તેડી લાવવાનું ડાળ કરીને પાછી આવી ફેરેવા લાગી: “રાણીબા તો રમતમાં પડ્યાં છે તેથી હવણું “આવશે નહિ.” સત્રાસલજી બોલ્યો: “તે આવશે નહિ ત્યાં સુધી હું જન્મ-“નાર નથી.” ત્યારે ઠકરાણી બોલ્યાં: “મહારાજ! જ્યારે રાણીબાને “અમદાવાદ મોકલ્યાં ત્યારે તમારા કેદખાનાના દરવાજા ઉઘડ્યા છે.” આવું સાંભળીને સત્રાસલજી અતિ શોકાતુર થઈ ગયો. તે બોલ્યો: “હું ત્યાં “મરી ગયો હોત તો શી ચિંતા હતી? હું ચિંતોડના રાણાના વંશનો છું; “હું નિષ્કલંક ફેરેવાઉં છું ને અમારે સિસોદિયાને માથે આવું કલંક કદિ “આવ્યું નથી, માટે તને ધિકાર છે કે આવું કલંક તેં મારે માથે બેસાર્યું.” ઠકરાણી બોલી: “તમારો જીવ જાત તે કરતાં આપણે હવે એમ સમજીશું કે એ “દીકરી મરી ગઈ છે.” રજપૂત તાબડોતોબ ખડો થયો, અને પોતાની તરવાર પકડી; તે જોઈ ઠકરાણી તેને વળગી પડી, પણ તેણે તેને તરછોડી નાંખી ને તરવાર ખેંચી ફેલાડી પોતાના પેટમાં ધોંચીને મુડું થઈને પડ્યો.

સત્રાસઘળના કુંવર ભાણુજી તથા ભોળિયે સારી રીતે તેનું ક્રિયાખર્ચ કર્યું; ને માતરમાં તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અમદાવાદમાં જ્યારે એ વાતની જાણ થઈ ત્યારે રાણીબાએ સ્નાન કર્યું ને તે ઘણો જ ખેદ પામી. તેને શોકાતુર જોઈને પાદશાહ રહેમિયતથી ફરેવા લાગ્યો: “જ્યારે કોઈ હિન્દુ ‘રાજા મરી જાય અને તેનો કુંવર ગાદિયે બેસે ત્યારે તેને દિલાસો આપવાને તેનું કોઈ સગું હોય તે શું શું કરે?” રાણીબા બોલી: “પૈસાવાળું ‘સગું હોય તો તે પોષાક મોકલાવીને તેના કુંવરોનો શોકનો ધોળો પોષાક ‘બદલાવે.” પાદશાહ બોલ્યો: “ત્યારે તમારા ભાઈઓનો શોક મૂકાવાને માટે હું ‘પણ તેઓને અહિં બોલાવું છું.” એમ કહીને તેઓને તેણે બોલાવ્યા. પછી બન્ને ઠાકોરો અમદાવાદ આવ્યા ને પોતાને ઉતારે ઉતર્યા; પાદશાહે ઘાસ, દાણો અને બીજો જોઈતો સરસામાન ત્યાં પહોંચાડ્યો; ને રાણીબાને કહ્યું: “હું આજે તમારા ભાઈઓને શિરપાવ આપીશ.” તે બોલી: “ભાઈ કોણ ને ‘જહેન કોણ?” હવે હું તેમની સગી રહી નથી.” પાદશાહ બોલ્યો: “એમ ‘કેમ! શું એ તમારા ભાઈ ન હોય?” રાણીબાએ ઉત્તર આપ્યું: “હવે હું ‘મુસલમાન થઈ ને તે હિન્દુ છે: અમે ભેગાં બેશીને જમિયે નહિ ને એક ‘ખાલા વતે પાણી પણ પિયે નહિ. ત્યારે અમે ભાઈ ને જહેન ક્યાંથી રહ્યાં?” પાદશાહ બોલ્યો: “તમે આજે તેમને સાઈ રસોઈ કરો.” આવું સાંભળીને રાણીબાએ વિચાર કર્યો કે, મારી ફરેવાની વાત પાંચરી હતી પણ આ તો આડું નીકળ્યું. જ્યારે પાદશાહે બન્ને ભાઈઓને તેડવા મોકલ્યું ત્યારે તેઓ શિરપાવ લેવાની આશાએ પોતાની જહેનને મહેલ આવીને બેઠા. તેઓને એકલા જોઈને રાણીબા બોલી: “ભાઈઓ! તમને ધિકાર છે કે જ્યારે મને ‘મુસલમાનને દીધી ત્યારે તેના શોકમાં આપણા બાપ મરી ગયા; ને તમે ‘નાતજ્ઞાર નીકળવાને અહિં આવ્યા છો!” પછી પાદશાહનો જે મનસુબો હતો તે તેઓને જણાવ્યો. નહાનો ભાઈ ભોળુ હતો તે એકદમ બારીમાંથી પડતું મૂકીને નહાડો. મહેટો ભાઈ ભાણુજી રહ્યો. પછી પાદશાહ આવ્યો ને તેને ફરેવા લાગ્યો: “તમારી જહેન ખાવાનું કર્યું છે તે તમે ખાઓ.” ભાણુજી બોલ્યો: “સાહેબ! મારાથી ખવાય નહિ.” પાદશાહ બોલ્યો: “તમે ‘આ પ્રમાણે વેગળા શું કરવાને થાઓ છો?” ત્યારે ભાણુજીએ કહ્યું: “સાહેબ! જો હું અહિં ખાઉં તો કોઈ રજપૂત મને કન્યા દે નહિ.” પાદશાહ ફરે: “એ વિષેની તમે કાંઈ ચિંતા રાખશો નહિ, તમે ફરેશો એટલા ‘રજપૂતને બોલાવીને તમારા ભેગા જમાડીશ.” એમ કહીને તેણે ભાણુજીને જમાડ્યો. તેથી ઠાકોર ઘણો ખેદયુક્ત થયો. તે ખેદ મટાડવાને પાદશાહે આવને

ગામના રજપૂતોને અમદાવાદમાં બોલાવ્યા. ત્યારે ધણી રજપૂતોએ જણ્યું કે આપણને બલાત્કારે વટલાવાનો પાદશાહનો વિચાર છે તેથી પોતાનાં ગામ-ગ્રાસ છોડીને બીજે દેશ જતા રહ્યા ને જેટલા પાદશાહના હાથમાં આવ્યા તેટલાને તેમની નાત છોડાવી દીધી. આ પ્રમાણે ધણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યું; ધણી લડાઇઓ થઈ, અને ધણી રજપૂતોએ પોતાના ગ્રાણ છોડ્યા.

આંપાનેરની પાસે રાજપીપળા^૧ છે; તે ૩૫૦ ગામની રાજધાની છે. ત્યાંનો હુરિસિંહજી ગોહિલ કરીને રાજા હતો. એક સમયે ધણાં મૂલ્યવાન મોતી તેને ભેટમાં મળ્યાં તેનો તેણે પોતાની ઠકરાણી સાડ હાર કરાવ્યો, ને ઠકરાણીને કહ્યું:—“આમાં ખરેખર પાણી છે.” પછી જ્યારે પાદશાહ સાથે કનિયો થયો ને બીજા ઠાકોરો સાથે તેને જંગલમાં નાશી જવું પડ્યું ને પાણી વિના તેઓ હેરાન થવા લાગ્યા ત્યારે રાણિયે શોકાતુર થઈને પોતાના મોતીના હાર સામું જોઈને કહ્યું:—“ઠાકોર! તમે એક વાર મને કહ્યું “હતું કે આમાં પાણી છે.” આ બનાવ ઉપરથી એક ચારણે તે વિષે નીચેનું કવિત કહ્યું છે:—

શાહ જહાં છલતાન કોપી ચઢ્યો જશે તબ,
શેષ ના સહાનો ભાર ધરની હલાની હૈં;
મારે રજપૂત શરે મહા પૂરે રેવાદુકે,
આસપાસ ધૂર લાલ રંગસે રંગાની હૈં;
છલતાન તેરે ત્રાસ પાડનમે છાલે પરે,
કંદમૂલ લાને ભાગી મોમિયોકી રાની હૈં;
તોર તોર હાર અપસરા લે નીચોવે મુલ,
“તુમૈ જ્યોં કહંત કંથ ! મુગતામૈ પાની હૈં.”

હુરિસિંહજી ગોહિલે ૧૨ વર્ષ બહારવટામાં ફહાજ્યાં, ત્યાર પછી, શાહ પાસેથી તેને પોતાનો ગ્રાસ પાછો મળ્યો, અને તેના વંશજ હજી સુધી રાજપીપળામાં રાજ્ય કરે છે.

ભાટ વાતની સમાપ્તિ કરતાં ફહે છે કે, ઉપર પ્રમાણે જે રજપૂતોને વટલાવામાં આવ્યા તેઓની એક જૂદી નાત થઈ અને તે “મોલે સલામ” ફહેવાયા; કેમકે તેઓએ પાદશાહના મોહોલને સલામ કરી, અથવા નમી પડ્યા. તેઓ હજી લગી હિન્દુઓનો પોષાક રાખી રહ્યા છે; કેટલાક તો હિન્દુ ધર્મની ક્રિયાઓ પણ કરે છે, અને કેટલાક મુસલમાનની કરે છે; પણ તેમનાં

૧ આ સ્થાનના રાજવંશ વિષે જુઓ રાસમાળાપૂર્ણિકા.

મુઠાં સદા દાટવામાં આવે છે, બાળવામાં આવતાં નથી. તેઓની સ્ત્રિયો પણ હિન્દુનો પોશાક પહેરે છે. બીજા હિન્દુઓ તેમને મુસલમાનમાં ગણે છે; પણ પ્રથમ જેઓ જે વંશના હતા તે વંશનું નામ રાખી રહ્યા છે; અને તેઓને વહીવંચા ભાટ છે તે તેમનાં પેઢીનામાં વાંચે છે. પરણતી વેળાએ તેઓ અગ્નિની ક્રિયા કરતા નથી પણ કલમો પઢે છે. વળી ગણેશ-પૂજા તો તેઓ રાખી રહ્યા છે. તેમ જ બીજા કેટલીક હિન્દુઓની ક્રિયાઓ તેમનામાં છે. કેટલાક રજપૂત જે માલ વિનાના હતા તે બચ્ચા ને વટયા નહિ તેઓ કારડિયા ફહેવાયા; અને બીજા જે શરણુ થઈ શકે નહિ એવા બળવાન હતા તેઓએ કર ભચ્ચો એટલે રાજા રહ્યા અને હજી સુધી જીનું પદ તેમના નામને લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક ગરીબ રજપૂત નરવા (નિર્વાહ) છોડીને ખેતી કરવાની પરવાનગી મેળવીને બચ્ચા તે નાડોદા ફહેવાયા; તેમ જ એ જ સમયે વાણિયા અને બ્રાહ્મણને વટલાવવામાં આવ્યા તે વોહોરાની જાતિમાં ભળી ગયા.^૧

૧ “પણ આ જિંદામાં (ભર્ય) મુસલમાનની એક જાતિ છે તે ખેતીનું કામ કરે છે. તેઓ વોહોરા ફહેવાય છે; તથાપિ જે વ્યાપારી વોહોરા છે તે કરતાં “તેઓ કેવળ ભૂદી જ જાતિના છે. તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગાડીવું કરે છે. તો પણ તેમને “મુખ્ય ધંધો અને ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. તેઓ ધણા ચંચળ, ઉદ્યોગી અને આખા “જિંદામાં કુશળ ખેડુતો ગણાય છે; તેમનો પોવાક, રીતભાત, અને ભાષા એ સર્વે “કણ્ણી અને બીજા હિન્દુ ખેડુતોના જેવાં છે; તેઓ બેશક મૂળમાં તે હિન્દુ જ “હતા. તેઓમાંના ધણા ખરાના પૂર્વજ કાળી અને રજપૂત હતા અને થોડાકના પૂર્વજ “કણ્ણી હતા. તેઓ એવું ફહે છે કે ગૂજરાતના મુસલમાન રાજ્યકર્તા સુલતાન “મહમૂદ એમરાના વારામાં અમને વટલાવામાં આવ્યા હશે. આ વોહોરાઓ ગૂજરાતી “ભાષા બોલે છે, અને મુસલમાન ખેડુત જે મલેક, ખાન ઇલાદિ ફહેવાય છે તેમની “પેઠે હિન્દુસ્તાની બોલી બોલતા નથી. ખેતી કરનારા બધાય વોહોરા સૂની છે.” ભર્ય જિંદા વિષે કર્નલ વિલિયમની યાદ પૃષ્ઠ ૯૧.

એશિયાટિક સોસાયટી(અંગણ)ના જર્નલના પુસ્તક ૬૬ાના પૃષ્ઠ ૮૪૨ મે કાન્નોલિયે (Cannoly) ઉજ્જણ વિષે વિષય લખ્યો છે તે ઉપરથી નીચે લખેલો વોહોરાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનો વૃત્તાન્ત હતારી લીધો છે:—

“આકુબ કરીને એક માણસને પોતાના ઘરના અથવા પક્ષના કનિયાને લીધે “પોતાનો દેશ તજવો પડ્યો. તે ઈજિપ્ત છોડીને હિ. સ ૫૩૨ (ઈ. સ. ૧૧૩૭)માં “અંબાતમાં ઉતર્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મૂકનાર એના ધર્મના લોકોમાં એ “પહેલો જ હતો. તે સમયે તે ધર્મનો મુખ્ય મૂલ્યા (જે કેટલાંક વર્ષથી ઈમનમાં વસ્યો “હતો) એડરિયન મુસા કરીને હતો. ઈજિપ્તમાં અલિક્સ એડરતમસિર બિશપ અમલ “કરતો હતો, અને સહરાસિંગ હિન્દુઓના ખિરાનપદ્મ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો.

આ વેળા પછી વાઘેલાની પાટવી શાખા બંધ થઈ પડી. ખેલા ઠાકો-રનો આનંદદેવ પૌત્ર હતો, તેની પાસે કલોલનો વગર વ્હોંચાયલો ગ્રાસ હતો પણ તેના ન્હાના કુંવર રાણુકદેવને આપના વારસ તરીકે ૪૨ ગામ સાથે રૂપાલ મળી. ૬૦ સં ૧૪૯૯ માં શાહ અહમદનો પૌત્ર મહમૂદ બેગડો ગાદી ઉપર હતો ત્યારે કલોલના ઠાકોર વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી રૂડાં રાણિયે પાંચ લાખ ટકા ખરચીને એક ભવ્ય વાવ કરાવી છે તે અડાલજના ગામ આગળ હજી છે.

વીરસિંહ^૧ અને તેનો ભાઈ અજેતસિંહ(જેતસિંહજી) એ બે મુસલમાનો સાથે લડાઈમાં ઉતર્યા હતા તેમાંથી મોટા ભાઈને મુસલમાનોએ મારી નાંખ્યો અને તેને વારસામાં મળેલા શહર ઉપર કિલ્લેદાર મૂક્યા. તથાપિ કેટલીક પેઢી પછી કલોલ વીરસિંહના વંશજોના હાથમાં આવી, તે છેક ૬૦ સં ૧૪૯૯ માં મરાઠા ઉપરથી જાણાય છે કે મોરતમસિર હિ. સ. ૪૮૭ માં મરાઠા પામ્યો અને તેનો પૌત્ર હાફેઝ ૧૧મો ખલિફ હતો તેણે હિ. સ. ૫૨૪થી ૫૪૪ સુધી અમલ કર્યો. આ સમયનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસક્રમ ગૂંચવણભરેલો છે તો પણ ઉપરનાં વર્ષ સાથે તે મળતો આવે છે, કેમકે સિદ્ધરાજ અથવા જયસિંહ કે જે નામ ઉપરથી “સદરાસ એ અપબ્રહ્મ થયેલો શબ્દ જણાય છે, તે અને ૧૦૯૪ માં અણહિલવાડ “પાટણનો રાજા હતો.

હવે એ વિષય સંબંધી જ્યાંથી બાકી રહ્યું છે ત્યાંથી નેધરે. એમ જણાય છે કે ચાદૂખ ખંભાતમાં ઉતરીને એક માળી ભેગો રહ્યો તેને તેણે પોતાના ધર્મમાં ફરી લીધો. પછીથી તેણે એક બ્રાહ્મણના છોકરાને પણ વટલાવ્યો. “સદરાસ રાજા,” અને તેના બે દિવાન તારમલ અને ભારમલ જે બે ભાઈ હતા તે ખંભાતમાં એક દેવાલયમાં વારે વારે જતા હતા. ત્યાં એક દહોડાના હાથીને ચમક પથ્થરના આધારે અદ્ધર લટકતો રાખ્યો હતો. ચાદૂખે ચમક પથ્થર ફેંદાડી નાંખ્યો, અને બ્રાહ્મણો સાથે વિવાદ થયો તેમાં પણ જિત્યો. સદરાસ અને તેના ફરબારીને આવા ચમત્કાર વડે જિતી લીધા એટલે તેનો ધર્મ તેઓએ સ્વીકાર્યો. તેમનો દાખલો બીજા ધણીઓએ લીધો ને તે લોકોએ અર્જુનસ્થાનની સાથે વ્યવહાર ભરી રાખ્યો, તેથી “વ્યવહારિયા” અથવા વોહોરા કહેવાયા.

આ વાતમાં ખરા નામનું અને વૃત્તાન્તનું અન્યંબાભરેલું રોજભેળપણું થઈ ગયેલું દેખાય છે, સદરાસિંહ એ ખરેખરો સદરા જેસિંગ હશે. સિદ્ધરાજ ગૂજરાતમાં એ જ નામથી ઓળખાય છે, પણ તારમલ અને ભારમલ બે દિવાન એ વીરધવલ વાઘેલાના પ્રધાન બે ભાઈ તેજપાળ ને વસ્તુપાળ હતા તે બે હશે. વળી, કુમારપાળ અથવા અજયપાળ સંબંધી વાતો બીજે ઠેકાણે લખી છે તે પ્રમાણે, રાજાએ બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો તે વાત તેઓને ઠીક લાગુ પડે છે. ૨. ઉ.

૧ વિગત માટે જુઓ રાસમાળાપૂર્ણિકા. ૨. ઉ.

૧૭૨૮ માં ભગતસિંહ ખોઈ ખેઠો ત્યાં સુધી રહી. ભગતસિંહ લિંબોદરામાં જઈ વશ્યો. એ ગામ તેણે આંજણા કણુખી પાસેથી લીધું તે હજી સુધી તેના વંશજોના હાથમાં છે. તેઓ વાઘેલાના મુખ્યપણાની પ્રતિજ્ઞાનો જે દાવો કરે છે તે ઘટિત કારણ ઉપરથી જ કરે છે.

આનંદદેવના ન્હાના કુંવર રાણુકદેવના મરણ પછી ત્રીજી પેઢિએ જેવામાં સામતસિંહ થયો તેવામાં તેના કુંવરો વચ્ચે રૂપાલના ગ્રાસના વિભાગ થઈ ગયા; વજ્રેકરણજી પાટવી હતો તેણે રૂપાલ રાખી, પણ ન્હાના કુંવર સોમેશ્વરને પોતાના બાપના ગ્રાસમાંથી ૧૪ ગામ મળ્યાં અને તેને સારૂ કેલવડામાં હવેલી બંધાવી. વજ્રેકરણજિએ રૂપાલ ખોયેલી જણાય છે, કેમકે તેના પાટવી કુંવર ભીમજિએ ઈડર દેશમાં જઈને પોસીના તથા હુરાદની શાખાઓ સ્થાપી; તેઓ પછી ઈડરના રાવના પટાવત થયા. અને ન્હાનો કુંવર વણોજી હતો તે સાબ્રમતીને કાંઠે આણુવામાં જઈ વશ્યો, તેના વંશજ હજી લગી ત્યાં છે.

સોમેશ્વરના પૌત્ર આંદાજના હાથમાં હજી લગી કેલવડા છે. તેને એક હિમાજોજી કરીને કુંવર હતો તેના મામા પૈથોગોલના હાથમાં સાબ્રમતીની પાસે સોખડા છે તેનો ગ્રાસ હતો. પૈથોગોલને મટે નહિ એવો (અસાધ્ય) રોગ થયો હતો, ને તેને કાંઈ સંતાન ન હતું તેથી તે હિમાજોજીથી ડરતો હતો; કેમકે ભાટ ફહે છે કે ગ્રાસને સારૂ મામાને મારી નાંખવાનો ચાલ તે વેળામાં અસાધારણ ન હતો. પૈથુને ડર લાગતો હતો તે વગર પાયાનો ન હતો, પણ તે સાવધાની રાખતો હતો, તેથી તેના ભાણેજથી ઉઘાડાં પડાતું ન હતું. તોય પણ આખરે, હિમાજોજી સોખડિયા મહાદેવનાં દર્શન કરવા જવાને મિષે સ્ત્રિયો બેસે છે તે પ્રમાણે ઢાંકેલા પડદાના રથમાં કેટલાક રજપૂતોને લઈને સોખડામાં પેઠો. તેઓ પછી ઠાકોરની હવેલીમાં પેઠા અને તેને ઠાર કર્યો. એટલે રાણીને સત્ય ચડ્યું, ને હિમાજોજી શાપ દીધો: “તારી દીકરીનાં છોકરાં પણ અકાળ મરણુ “પામશે.” ઠાકોરે ક્ષમા માગીને પ્રાર્થના કરી: “માજી! તમારે કાંઈ સંતાન “નથી; હું તમારો દીકરો છું; જે બન્યું તે બન્યું; મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો, “હવે તમે જે આજ્ઞા કરશો તે હું પાળીશ.” સતિયે કહ્યું: “તારા મામાના “નામથી તું ગામ વસાવજે, અને હું તને વરદાન આપું છું કે તારો પુરુષવંશ તે “ગામમાં ચાલશે પણ માફ બોલ્યું મિથ્યા થાય નહિ માટે તારો દિકરિયોનો “વંશ ચાલશે નહિ.” પૈથાપુર સ્થાપાયાનું આ મૂળ કારણ છે. તે અમદાવાદની ઉત્તરમાં થોડે ગાઉને છેટે સાબ્રમતી ઉપર એક સુંદર ગામ છે, ત્યાં બંદુકો બનાવવાનું કારખાનું છે, અને ત્યાંના પગાર લઈ રહેનારા માણસોની સ્વામિભક્તિ અને શૌર્યને લીધે તે આજ સુધી પ્રખ્યાત છે. સતિનો શાપ ફલીભૂત થયેલો જણાય છે કેમકે પૈથાપુરના ઠાકોરોની દિકરિયોને સંતાન થયાં નથી.

તેઓની કલોલની શાખા કરતાં સાણુંદની શાખા વધારે ભાગ્યશાલી છે, તેઓ પોતાનો ગ્રાસ હજી સુધી રાખી રહ્યા છે. તેના બે મુખ્ય વિભાગ થયા છે, એક સાણુંદનો (કોંઈનો પણ ફહેવાય છે) અને બીજો ગાંગડનો.^૧

૧ વાઘેલા સંબંધી બાટ લોકોએ આપેલા વૃત્તાન્ત ધણે ગુંચવણુઓ થઈ ગયા છે. એટલે તે હવે બરોબર કરવો અશક્ય છે. એક વૃત્તાન્તમાં, કલોલ અને સાણુંદનો પ્રથમ ગ્રાસ કર્ણ વાઘેલાના કુંવરોને મળ્યા હતા એમ લખે છે, અને તેઓની માનાં નામ સુક્ષ્માંત આપે છે. તે વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

“કર્ણના કુંવર, સારંગ અને વરસંગ બન્ને એક જ વેળાએ જન્મ્યા હતા. અને “તેથી તે બન્ને પાટવી હતા. સારંગની માનું નામ તાજકુંવરીજી હતું અને તે “જેસલમેરના ગજસંઘજી બાટીની કુંવરી થતી હતી; વરસંગની મા અમર કુંવરબા “કરીને હતી, તે કેરાકોટના ફેસલજી જાડેલની કુંવરી થતી હતી વરસંગને “તેના બાપની વેળામાં સરધાર નિહ્યો અને તેનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. સારંગને “તે જ પ્રમાણે લીલડી જિલ્લાનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. લીલડીમાં એકઠા મળીને “સુસલમાનો પાસેથી કડી લીધી. પણ બેગમને ગાદી ઉપર રહેવા ફરિયાદ બાંધધરી “લીધા વિના, પાટણ જઈને પાદશાહને મળ્યા. પાદશાહ રાજ થયા ને તેમને ૫૦૦ “ગામ આપ્યાં. સારંગદેવે કલોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં ને વરસંગે સાણુંદ ને તેટલાં જ “ગામ રાખ્યાં.”

(+ મૂળ વાત એમ પણ છે કે, “કડી પરગણું હાથ કરીને કેટલીક બેગમોને કેદ કરી, અને બાંધધરી આપી, ત્યારે દીલ્હી જઈને અલાઉદ્દીનને મળ્યા એટલે તેઓને તેણે રાજ થઈને ૫૦૦ ગામ આપ્યાં.) ૨. ઉ.

અડાલજવાવમાંની લેખ છે તેમાં નીચે પ્રમાણે પેઢિયા લખેલી છે:—

૧ મોઝલસિહ; ૨ કર્ણ; ૩ મૂળરાજ; ૪ મહીપ; તેના વીરસિહ અને અજીતસિહ બે પુત્ર હતા તેમાં વીરસિહ એ રૂડા રાણીનો વર થાય; બાટ લોકોએ જોયોને વિષે વાત કહી છે તે આ વરસો અને જેતો બન્ને બાઈ હશે એમાં કશો શક નહિ.

માણસાની વાવમાં એક બીજો લેખ છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પેઢિયા છે:—૧ મૂળરાજ, ૨ વિજયાનંદ, ૩ વેલો, ૪ ધવલ, ૫ વાંકો, ૬ અંમક. તે સારંગદેવજીના દીકરા લુણકાની દીકરી અંપાદેવી સાથે પરણ્યા હતા, તેને એક ધારા કરીને દીકરો થયો હતો તેણે ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં વાવ બંધાવી હતી. કલોલની પાસે ઓગાણુમાં વાઘેલાની આ શાખા રહી હતી.

કર્ણ વાઘેલાને કુંવર હતા નહિ, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ, તેમ જ જેસલમેરના બાટી ગજસંઘજી તથા કચ્છના કેરાકોટના જાડેલ ફેસલજીની કુંવરી વિષે લખ્યું છે તે પણ ગળત છે; કેમકે આ સમયે તે બંને સ્થાને તે નામના રાજ થયેલા હતા જ નહિ. તે સમયે જેસલમેરની ગાદિયે બાટી રાવલ ચીચદેવનો પૌત્ર કર્ણ ઇ. સ. ૧૨૫૧ થી ૧૨૭૬ સુધી હતો. પછી રાવલ લખુધસેન ઇ. સ. ૧૨૭૬ થી ૧૨૮૩ સુધી હતો. પછી તેનો કુંવર ખંપળ ઇ. સ. ૧૨૮૩ થી ૧૨૮૫ સુધી થયો તેને

પ્રકરણ ૪.

અહમદ શાહ ૧ લો.—મહમદશાહ ૧ લો.—કુતુબશાહ.

ઈ. સ. ૧૪૧૮માં માળવાનો સુલ્તાન હોશંગ અને આશીરનો વાલી મળી જઈને સુલ્તાનપુર અને નંદુરપારનાં પ્રગણાંઓ લઈ લેવાને ધારતા હતા, તેઓનું રક્ષણ કરવાને અહમદ શાહ ગયો. તે અવસરે ચોમાસું ખેટું હતું તેવામાં, ઈડરનો રાવ, ચાંપાનેરનો રાવળ, અને મંડળગઢ તથા નાંદોદનો રાજા, સુલ્તાન હોશંગને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને યોજાવવા સાર એકઠા મળ્યા છે, અને તે વિચાર સોરઠના રાહના સાંભળવામાં આવ્યાથી, તેણે ખંડણી આપવાને ના પાડી છે, એવા સમાચાર અહમદ શાહના જાણવામાં આવ્યા. એટલે ચોમાસું હોવા છતાં પણ, તે નર્મદા નદી ઉતરી પોતાની ફોજની છાવણી મહી નદીના કિનારા ઉપર કરીને પોતે થોડી ફોજ લઈને તાબડોલ અમદાવાદ ગયો; અને ત્યાંથી મોડાસે જઈ પહોંચ્યો. સોરઠનો રાહ, મંડળગઢનો રાજા, અને બીજા એકઠા મળી ગયેલા સંસ્થાનિકા ઉપર તેણે ફોજ મોકલી, અને ચોમાસું વીત્યા પછી, તે મોડાસેથી માળવે ગયો; ત્યાં હોશંગને હરાવીને મંદુના કિલ્લાની લગભગ તેની પછવાડે દોડ કરી. આવતા વર્ષમાં ગૂજરાત અને માળવાના પાદશાહો વચ્ચે

બાબતોએ ગાદિયેથી ઢઠાડી તેના બાબત જેતસીને ગાદિયે બેસાર્યો. તેણે ૧૨૮૫ થી ૧૩૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. કર્ણ વાઘેલા ૧૩૦૪ સુધી હતો; તે આ ઉપરથી જણાય છે કે ગજસંગજી આ સમયે ન હતો, પણ છેક ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૬ સુધી થયેલો છે. બંનેનાં નામ એક (કર્ણ, કૃષ્ણ) એક હોવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે. તેમજ તે સમયમાં કચ્છમાં નીચે પ્રમાણે રાજ થયા છે:—

જમ ગાવજી ઇ. સ. ૧૨૫૫ થી ૧૨૮૫ સુધી. જમ વેણજી ઇ. સ. ૧૨૮૫ થી ૧૩૨૧ સુધી.

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે વખતમાં દેસલજી હતા નહિ પણ છેક રાવ દેસલજી ખેલા તે ઇ. સ. ૧૭૧૯ થી ૧૭૫૨ સુધી હતા.

આ ઉપર વિચાર કરતાં ટીપમાં લખ્યું છે કે “બાટ લોકોનો વૃત્તાન્ત ધણેા ગુંચવાઈ ગયો છે.” એ વાત ખરી છે. પણ રેવાકાંઠાના બાદશવાના ઠાકોર તથા કોઠના ઠાકોર, કર્ણ વાઘેલાના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. ફક્ત છે કે કર્ણ વાઘેલાને સારંગદેવ અને વરસિહ એ બે કુંવરો હતા. તેમાંના સારંગદેવને તેના બાપના વખતમાં બીલડી જિલ્લાનાં ૬૫૦ તથા વરસિહને સરધાર જિલ્લાનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. ન્યારે કર્ણ ગૂજરાતનું રાજ્ય ખોયું ત્યારે એ બે કુંવરોનું શું થયું તે જણાયું નથી. પણ હાલ જે બીલડિયા અને સરધારા શાખાના વાઘેલા ફહેવાય છે તે આ બંને બાઈયાના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. ૨. ઉ.

સલાહ થઈ, એટલે, ગૂજરાતના પાદશાહને પોતાની પાસેના રાજાએ ઉપર વૈર વાળવાનો લાગ કાઢ્યો. તેણે ઈડરનો કબજો કરી લીધો, અને ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરીને દર વર્ષે ખંડણી આપવાનું રાવળની પાસે કબૂલ કરાવ્યું. સાર પછી, તે પોતાના દેશની સરહદ નક્કી કરવાને પાછો વળ્યો, અને હુલ્લી લોકોને વિખેરી નાંખ્યા, તથા હિન્દુનાં દેવાલયો તોડી પાડીને તે ઠેકાણે મસીદો કરી. વળી સાં કિલ્લા બાંધીને કિલ્લેદાર રાખ્યા; તેમાં આરિયા અને શિવપુરનાં પ્રગણામાં જીતોડ શહરનો કિલ્લો પણ હતો. પછીથી પર્વતોમાં કિલ્લો બાંધીને દાહમોદ નામે વ્યાપારી શહર વસાવ્યું. ત્યાર પછી, અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીની વતી અલપખાન રાજ્ય કરતો હતો તેના હુકમથી ઈં સં ૧૩૦૪માં કરીહ(ખેડા અથવા કડી)નો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેની મરામત કરાવીને તેનું નામ સુલ્તાનાબાદ પાડ્યું.

ત્યાર પછી માળવા સાથે ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી, તેમાં અહમદ શાહ રોકાયો. આ લડાઈથી તેની ફૈજને એટલો બધો ઘોઠો લાગ્યો કે, કેટલાંક વર્ષ સુધી પારકા દેશ ઉપર હલ્લો કરવાને તેનાથી બન્યું નહિ, તોય પણ એકંદરે તેની જિત થઈ. ઈં સં ૧૪૨૬ માં તે ઈડર પાછું લેવાને ચઢ્યો, પણ તે શહર ટકાવી રાખવાને પોતાની શક્તિ નથી એવી તેની ખાતરી થઈ માટે, અને તે કિલ્લો તેને તાબે થયો ન હતો તે ઉપરથી, આ પ્રસંગે રાવના દેશ ઉપર દાખ બેસાડવાના વિચારથી, હુથમતી નદીના કિનારા ઉપર અને ઈડરગઢની ઉપર ઝોઝી રહેલા કુંગરાના શિખર ઉપરથી દેખાઈ આવે એવો વિશાળ અને સુંદર કિલ્લો બાંધવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને તેનું નામ અહમદનગર પાડ્યું. વળી દંતકથા એવી છે કે તેણે સાદરાનો કિલ્લો બાંધ્યો, તે તેની રાજધાની અને અહમદનગરની વચ્ચે અર્ધા રસ્તા ઉપર એક મજબૂત જગ્યાએ સામ્રમતીને કિનારે ઉડી કંદરાઓથી રક્ષાયેલો છે. તે સમયે ઈડરમાં રાવ પુન્ને રાજ્ય કરતો હતો તેણે અહમદનગર ઉપર રાત્રે હુલ્લી કરીને, અને મુસલમાનોના તાબાના દેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડીને શાહના કામમાં વિઘ્ન પાડ્યું, તે ઉપરથી, તેનું માથું કાપી લાવનારને ધનામ આપવાનું ઠરાવ્યું. એક પ્રસંગે તેણે અહમદનગર ઉપર હુમલો કર્યો, એવામાં, મુસલમાની અશ્વારોએ તેને પાછો નસાડી મૂકીને તેની પછવાડે દોડ કરી. તે ઘોડો દોડાવીને ઈડર લાણી નાઠો, પણ એક કાતરની બાજુએ ત્વરાથી જતો હતો તેવામાં તેનો ઘોડો ભડકવાથી ઘોડા સહિત તે કાતરમાં ધસી પડ્યો, અને તે ઘોડા નીચે આવી પડ્યો તેથી મરણ પામ્યો. બીજે દિવસે એક કઠિયારો લાકડાં કાપવાને ગયો હતો તેણે કાતરમાં રાવજીનું મુઠું જોયું અને

સુલ્તાનના જાહેરનામાની વાત તેના જાણવામાં હતી તેથી તેનું માયું કાપીને સુલ્તાનને રજુ કર્યું. વીસલનગરના જે દેશમાં ફુગરાઓની માંહે રાવ પુંજને સંતર્ધ રહેવાની ટેવ પડી હતી તે જગ્યા ઉજ્જડ કરવાને અહમદ શાહે એક ટૂકડી મોકલી.

રાવ પુંજની પછી તેનો કુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો. તેને વિષે ફરિશ્તાએ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના ખજાનામાં ત્રણ લાખ રૂપાના તનખાની ખંડણી દર વર્ષે આપવાનું તેણે કબૂલ કર્યું હતું. ઈરશી સુલ્તાન ગઢવાડાના પરગણા ઉપર ચઢ્યો અને ખીજે વર્ષે ૯૦ સં ૧૪૨૮ માં નારણદાસ સાથે થએલી સલાહ તૂટી; “એટલે ઈર ઉપર તેણે ફરીથી હુમલો કરીને ઈરવાડાનો એક કિલ્લો નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીએ છાપો મારીને લીધો અને ત્યાં એક ભવ્ય મસીદ બંધાવી.”

દક્ષિણ માંહેલા આસિણી રાજ સાથે અહમદ શાહને લડાઈ થઈ, તેમાં ચાલુ રીત પ્રમાણે તેની જિત થઈ. છાટ્ટી અને માહીમ તથા મુમ્બા દેવીના બેટ મળીને હાલનો મુંબઈ બેટ બનેલો છે તે ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં હતો એવી મનોરંજક વાત આ ઠેકાણે જાણવામાં આવે છે. એક ખંડિયો હિન્દુ રાજા જે રાય ફહેવાતો હતો તેને સ્વાધીન તે વેળાએ માહીમ હતું, તે રાજાએ પછવાડેથી પોતાની પુત્રી શાહ અહમદના શાહજાદા બહેરે પરણાવી હતી. મુસલમાનોએ આ દેશની ઇલાયદી જિત કરી હોય એવો લેખ કહિયે જણાતો નથી, તેમ જ, ગૂજરાતના સુલ્તાન અથવા તેમના સૂબાઓમાંથી કોઈ આ સમય સુધી ખરેખરા જંપીને નવરા પગા હોય એમ જણાતું નથી. તેમ જ, આ ઇલાયદા અને દૂરના પ્રદેશમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તારવાનું કામ માથે લેવાને શક્તિમાન થાય એવાં પૂરતાં સાધન મળ્યાં હોય એમ પણ જણાતું નથી. પાછળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે અણહિલવાડના રાજાઓ છેક દક્ષિણ સુધી પોતાની ફાજ લઈ ગયા છે; અને જે ખાનદેશના ઉત્તર ભાગમાં કર્ણુ ઘેલો ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ થયા પછી, ઘણી વાર સુધી રહ્યો હતો તે તેઓએ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ આખું કોંકણ કબજે કરી લીધું છે, અને કોલ્હાપુરના રાજ્યને પણ ખીંક દેખાડી છે. આ ઉપરથી એવી કલ્પના થાય છે કે અણહિલવાડના રાજાઓના તાબાના દેશમાં મુંબઈ અને ઉત્તર કોંકણ એ બે આવી ગયેલાં હતાં તે વાઘેલા વંશનો નાશ થયાથી તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે તે તેમના હાથમાં ગયાં; એ વાતની સાખી-તીને માટે અણહિલવાડના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તા ચાલતી હતી તેની થોડી

ધણી વાત આપણને મળેલી છે તેના સંબંધ સાથે આ વાતનો વિચાર કરતાં, સિદ્ધરાજના પ્રસિદ્ધિ પામેલા વંશ સંબંધમાં ઓછી રમૂજ મળતી નથી.

અહમદ શાહની વતીનો કુતુખખાન કરીને માહીમનો સૂબો હતો તે મરણ પામ્યો, એટલે, બ્રાહ્મણી સુલ્તાને ખરેખરો લાગ જોઈને કંઈ નુકસાન વેઠ્યા વિના તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને વળી તેણે છાણી માંહેલું થાણા પોતાના હાથમાં કરી લીધું. અહમદ શાહે તરત જ દીવ, ગોધા ને ખંભાતમાં સત્તર વ્હાણનો કાફલો તૈયાર કર્યો તેની સાથે ઉત્તર કોંકણમાં ફેંજ લઈ જઈને થાણા ઉપર હલ્લો કરીને તે પાછું સ્વાધીન કરી લીધું. બ્રાહ્મણી સરદાર માહીમ નહાશી ગયો. એ એટનો આગલો લાગ ખુલ્લો હતો તેથી તેણે લાકડાનો ધણો મજબૂત કિલ્લો કરી લીધો અને પોતે અંદર રહ્યો, તેમ છતાં પણ, અહમદ શાહે પોતાની ફેંજનો ધણો નાશ થતાં પણ તે હાથ કરી લીધો, અને પોતે દક્ષિણની આખી ફેંજની સામે આવી પડ્યો. એક ધણી ખુનરેજબરેલી લડાઈ થઈ, તેમાં કોની જિત થાય તે ફહેવાઈ શકાય એમ ન હતું. છેવટે રાત પડી એટલે લડાઈ નો છોડો આવ્યો; પણ અંધારાની વેળાએ દક્ષિણના સૂબેદારે પોતાનું રહેઠાણ છોડ્યું અને તે પાસેના મુમ્બાદેવી બેટમાં નાશી ગયો. ગૂજરાતની દરિયાર્ધ ફેંજે તે બેટને ઘેરો ઘાલ્યો, અને ફેંજને ચડી ઉતરવાને માટે સીડી ગોઠવી દીધી તેથી બ્રાહ્મણી શાહનો સરદાર બેટ છોડી દઈને ખંડસ્થ લાગ ઉપર નહાશી ગયો. થાણાના કિલ્લા આગળ ખીજી લડાઈ થઈ તેમાં દક્ષિણની ફેંજે છેક હાર ખાધી, અને તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ એટલે ગૂજરાતની સેના માહીમના બેટમાંથી મળેલાં સૈના અને રૂપાનાં ભરતનાં ભરેલાં કેટલાએક સુંદર લૂગડાં લઈને ઘર ભણી પાછી વળી.

ઈ. સ. ૧૪૩૧ માં બ્રાહ્મણી રાજ્યએ, પ્રથમ ખાધેલી હારનું વૈર લેવા સારૂ ગૂજરાત તાખાના ખાનદેશ ઉપર એકાએક હલ્લો કર્યો; પણ અહમદ શાહ જાતે તેની સામેો થયો અને પ્રથમ પ્રમાણે તેની હાર કરી દીધી.

ખીજે વર્ષે અહમદ શાહે રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરીને ડુંગરપુરના રાવળ પાસેથી ખંડણી લીધી, અને ભીલના દેશમાં થઈને મેવાડના રાણા મોકલજીના પ્રાન્તમાં પેઠો, અને કોટા, છુંદી, અને નંદુલયના રાવો પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી. અહમદ શાહે પોતાના રાજ્યની આખેરીમાં તેના જૂના શત્રુ સુલ્તાન હોશંગના વંશજને પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેમાં છેવટેનો સર્વ વખત રોકાયો પણ તેની ધારણા પ્રમાણે તે પાર પડ્યો નહિ, તે ઈ. સ. ૧૪૪૩ ના જુલાઈ મહિનાની ચોથી તારીખે

અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો, અને તેને જુમા મસ્જિદની પાસે એક સુંદર કબરમાં દાટ્યો.

અહમદ શાહનો શાહજહો અને તેનો કમાનુયાયી મહંમદ શાહ^૧ થયો, તેણે ઈડરના રાવ ઉપર ચડાઈ કરી એટલે તે કેટલીક વાર સુધી ડુંગરોમાં સંતાઈ રહ્યો પણ પોતાના વાંકને માટે ક્ષમા માગવા સારું સંદેશો મોકલવા ઉપરથી તેને ક્ષમા કરવામાં આવી, અને તેણે પોતાની કુંવરી સુલ્તાન વહેરે પરણાવી. મહંમદ શાહ ભાગર ઉપર ચડાઈ કરવાનું ચાલુ રાખીને ત્યાંથી ખંડણી લઈને અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૪૯માં ચાંપાનેરના રાવળ ગંગાદાસ ઉપર ચડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાની તેને અગત્ય પાડી, પણ માળવાના ખિલજ પાદશાહને તે રાવળે સમજાવીને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો. તે ઉપરથી મહંમદ શાહથી આ નવા શત્રુની સામે ટકાઈ શકાયું નહિ એટલે હીણપસ્તી પ્હોંચે એવી રીતે ન્હાસેડું લીધું.

માળવાના સુલ્તાન મહમૂદે ગૂજરાત સ્વાધીન કરી લેવાની હવે બ્હીક દેખાડી અને મહંમદ શાહ મરણ પામ્યો અથવા તેને ઝેર દેવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી, તેનો શાહજહો કુતુબ શાહ^૨ ગાદિયે બેઠો કે તરત જ પોતાની રાજધાનીની લગભગ થોડા માઈલ ઉપર સરખેજ અને વટવાની વચ્ચે શત્રુ આવી પ્હોંચેલો હતો તેની સામે ગયો; ત્યાં એક લડાઈ થઈ, તેમાં માળવાનો સુલ્તાન લગભગ જિતવાની અણી ઉપર હતો તેવામાં છેવટે તેને ન્હાસવાની જરૂર પડી. બંને સુલ્તાનો વચ્ચે સલાહ થઈ, અને તેમણે એવો કાલકરાર કર્યો કે હવેથી આપણે હિન્દુઓની સાથે સદા લડાઈ મચાવતાં રહેવું. તે પ્રમાણે મેવાડના રાણા કુંભા ઉપર તેઓએ એકઠા મળીને ચડાઈ કરી.

મેવાડ ઉપર એક પછી એક શરવીર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તે માંહેલો કુમો^૩ રાણો પણ એક રાજા હતો, અને તેના શરવીર પૌત્ર સાંગના વારામાં

૧ ઈ. સ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૫૧. ૨ ઈ. સ. ૧૪૪૫ થી ૧૪૫૯ સુધી.

૩ ઈડરના છેલ્લા છેલોટી રાજા અહાદિલ ઉર્ફે નાગાદિલ બીજાને બીલોએ દગાથી મારી નાંખ્યાથી, તેની વિધવા રાણીયે પોતાના ત્રણ વર્ષની ઉંમરના બાળકુવર આપા અથવા બપ્પને છૂપી રીતે લઈને ઝારોલની નેઝલ કોણના બાગમાં એક માઈલને છેડે ભાંડીરના કિલ્લામાં એક બીલના રક્ષણ તળે મૂક્યો. પછી થોડા દિવસે હાલના ઉદયપુરની ઉત્તરે દરા માઈલને છેડે નાગદા ગામની પાસે પાસાસરના જંગલમાં રાખ્યો. એના મોસાળ પક્ષના, મોરી વંશનાં ચરમાર રાજા ચિત્તોડમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે પંદર વર્ષની ઉંમરના આપાને સરદારની પદવી આપી પોતાની પાસે રાખ્યો. ઇ. સ. ૭૨૬ માં ગાજનીના સુસલમાન રાજકર્તાએ ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરી, તેને આપાએ

મુસલમાની સત્તાની સામે, મેવાડે બહાદુરીભરેલો ઠરાવ કર્યો છે. મેવાડના રક્ષણ અર્થે ચોર્યાશી કિલ્લા બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બત્રીસ

હઠાવીને છેક ગંજની કોટ સુધી તેની પુંડ પકડી ગઢને જિતી લઈ પોતાની તરફથી એક આવડા રજપૂતને ત્યાં રાખ્યો. ત્યાંથી વળી આવ્યા પછી, બધા સરદારોની ખુશીથી મોરી વંશના રાજાને મારી, ઈ. સ. ૭૨૮ માં રાવળ પદવી ધારણ કરી ચિત્તોડ- (મેવાડ)ની ગાદિએ બેઠો. એનાં “હિન્દુ સૂર્ય” “રાજગુરુ” અને “અકબર્તિ” એવાં ઉપનામ (વિરૂદ્ધ) છે. એણે મોટી ઉંમરે ચિત્તોડનું રાજ્ય પોતાના કુંવર અપરાન્જિત અથવા ગુહિલને સોંપી પોતે ગંજની ગયો. ત્યાંથી લશ્કર લઈ જઈ ઈરાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંની રાજકન્યા પરણ્યો. તેના વંશના છેલ્લોટી ગંજનીની ગાદિએ યયા, જેમાંના ચિત્તોડના રાવળ ખુમાન (ઈ. સ. ૮૧૨ થી ૮૩૬) ઉપર જાબુલીસ્તાનને અલ મામુન ચડી આવ્યો ત્યારે તેઓ ગંજનીથી મદદે આવ્યા હતા.

ચિત્તોડની ગાદિએ (૨) અપરાન્જિત પછી નીચેના રાજા યયા: (તેઓ એકબીજાના બાપ દીકરો હતા એમ સમજવાનું નથી પણ કોઈ બાઈ બત્રીસ પણ હતા.) ૩ લોબ, ૪ શીલ, ૫ કાલ્લોબ, ૬ ભર્તૃભટ, ૭ સિંહ, ૮ મહાયિક, ૯ ખુમાણ ઈ. સ. ૮૧૨ થી ૮૩૬ સુધી, ૧૦ અલ્લટ, ૧૧ નરવાહન, ૧૨ શક્તિકુમાર, ૧૩ શુભિવર્મા, ૧૪ નરવર્મા, ૧૫ કીર્તિવર્મા, ૧૬ ચોખરાજ, ૧૭ વૈરટ, ૧૮ વંશપાળ, ૧૯ વૈરિસિંહ, ૨૦ વીરસિંહ, ૨૧ અરિસિંહ, ૨૨ ચોડસિંહ, ૨૩ વિક્રમસિંહ, ૨૪ રણસિંહ, ૨૫ ક્ષેમસિંહ, ૨૬ સામંતસિંહ, ૨૭ કુમારસિંહ, ૨૮ મયનસિંહ, ૨૯ પદ્મસિંહ, ૩૦ જૈત્રસિંહ, ૩૧ તેજસિંહ અથવા તેજસ્વીસિંહ, ૩૨ સમરસિંહ, એ દિલ્હીના ચહુઆણ રાજા પૃથ્વીરાજનો અનેવી અને મિત્ર થતો હતો. પૃથ્વીરાજ ઉપર ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહ-ખુદીન ગોરી ચડી આવ્યો. ત્યારે પૃથ્વીરાજ પકડાઈ કેદ થયો અને એ લડાઈમાં રાવળ સમરસિંહ તથા તેનો મોટો કુંવર કામ આવ્યા. બીજા કુંવરને બીહડની જાગીર મળી, ત્રીજા કુંવરે નેપાળમાં ગુરખા વંશની સ્થાપના કરી, અને ચોથો કુંવર ૩૩ માં અંકને કર્ણુ જે બાળક હતો તેને સરદારોએ મેવાડની ગાદિએ બેસાડ્યો. બાળ રાજાની પ્રતાપી માતા રાજ્ય ચલાવતી હતી. એ બહુ બહાદુર હતો; એના સમયમાં દિલ્હીથી કુતુબુદ્દીનને (ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૦ સુધી હતો) પોતાનું લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર ચડી આવતો જાણીને જેના લશ્કર સામે અંબર આગળ જઈ કર્ણુ બહુ બહાદુરીથી લડી, ઘણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા. આ લડાઈમાં કુતુબુદ્દીન જખમી થયો હતો. રાવળ કર્ણુ ઈ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૨૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. કર્ણુ મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કુંવર મહંમદ પોતાને મોસાળ હતો તેથી કર્ણુના જમાઈ ઝાલોરના રાજાએ પોતાના દીકરાને ગાદિએ બેસાર્યો. તે બંધર કર્ણુનો બત્રીજો (૩૪) રહ્યો જે સિંધમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે જાણી, એટલે, મહેલો લશ્કરથી ચિત્તોડ આવી જિત કરી ગાદિએ બેઠો, અને તેણે રાવળને બદલે રાણા પદની ધારણ કરી. તેથી આજ સુધી મેવાડના રાજા રાણા રહેવાય છે. એણે મુસલમાનો સાથે ઘણી લડાઈઓ કરી હતી. એણે પોતાના કુળની યાખા જે છેલ્લોત નામથી ઓળખાતી હતી તે બદલીને સીસોદીયા રહેવરાવી. એણે ઈસવી સન ૧૨૧૧થી ૧૨૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. એના

તો રાણા કુંભાએ બંધવેલા ફહેવાય છે. તે માંહેલો મ્હોટામાં મ્હોટો કુંભો મેર અથવા કોમલમેર નામનો કિલ્લો છે; તેની સ્વાભાવિક જગ્યાને લીધે

પછી ૩૫ ભુવનસિંહ, ૩૬ જયસિંહ, ૩૭ લક્ષ્મીસિંહ ઉર્ફે લખમસી ઈ. સ. ૧૨૭૫થી ૧૩૦૩ સુધી થયો. એની ઉપર દિલ્હીના ખાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી (ઈ. સ. ૧૨૯૫થી ૧૩૧૫ સુધી) ચડી આવ્યો. પછી હાર ખાઈ પાછો ગયો. ફરી ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં રાણા લખમસીના કાકા હીમસિંહની રાણી, જે લંકાની પદ્મિની હતી તેને સ્વાધીન લેવા માટે તે ચડી આવ્યો હતો. એ બારે લડાઈમાં રાણાના બાર કુંવરમાં એક કુંવર અજયસિંહ જે કેલવાડે હતો તે સિવાયનું તમામ કુટુંબ મરાયું. રાણીયો મ્હેલ સળગાવી બળી મોઈ તે પછી ૩૮ અજયસિંહ ઈ. સ. ૧૩૦૩ થી ૧૩૧૦ સુધી થયો, એને એ કુંવરો હતા; તેઓને રાણે બતાવેલું કામ ન થવાથી મોટો આપઘાત કરી મરણ પામ્યો અને ન્હાનો કુંવર ડુંગરપુર ગયો. તેનાથી તેરમો પુરૂષ સન્નનસિંહ થયો તે કશિલમાં બિલપુર ગયો, ત્યાંના ખાદશાહની સારી નોકરી બળવ્યાથી તેના તરફથી ૮૪ ગામનું મોઘલ પરગણું પ્રાપ્ત કરી લીધું અને રાજની પદવિ મેળવી. એના વંશમાં મરાઠા રાજ્ય સ્થાપનાર પ્રખ્યાત શિવાજી થયો. આજે એના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજ છે.

મેવાડના રાણા અજયસિંહ પછી, તેના બાઈ અરિસિંહનો કુંવર ૩૯ હમ્મીર ઈ. સ. ૧૩૧૦થી ૧૩૬૫ સુધી થયો. એણે ૩૭ મા રાણા લખમસીના સમયમાં ગયલું ચિત્તોડ પાછું લીધું અને દિલ્હીના તુઘલુખ ખાદશાહ મહમૂદ પ્હેલા (ઈ. સ. ૧૩૨૫થી ૧૩૫૧ સુધી)ને જિત્યો. તથા તે પાસેથી અજમેર, રણસ્થંભોર, નાગોર, સુધસોપુર લીધાં. હમ્મીર પછી તેનો કુંવર ૪૦મો ખેતસિંહ ઈ. સ. ૧૩૬૫થી ૧૩૮૩ સુધી થયો. એણે માંડલગઢ, દસોર છપ્પનનાં પ્રગણાં મેવાડ સાથે જોડ્યાં. એક વખત દિલ્હીના ખાદશાહ તરફથી હુમાયુ નામનો સરદાર લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર ચડી આવ્યો, ખાકરોલ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાનોને પરાજય થયો. તે પછી ૪૧મો લક્ષ અથવા લાખો રાણો થયો, તેણે મેવાડનો ખંડો ભાગ જિતી લઈ ચેરાગઢ તોડી પાડી તેની નજીક ખેદરનો કિલ્લો બાંધ્યો. રાણા લાખાના ધડપણના વખતમાં મારવાડના રાજા રણમલ તરફથી રાણાના પાઠવી કુંવર ચંદ્રસિંહ ઉર્ફે ચંદને માટે નાળિયેર (સગપણ) આવ્યું ત્યારે રાણાએ મશ્કરીમાં કહ્યું કે “તમે આવાં ‘રમકડાં’ મારા જેવા સફેત ફાહાડીવાળાને માટે લાવ્યા હશે.” આલું કથન પિતાના મુખથી થયેલું જાણ્યાથી રાણાને કહ્યું કે એ કન્યાને આપ પરણો. રાણાએ ઘણી ના પાડી પછી કુંવર કહે કે એ તો મારી મા થાય, માટે તમારે તેને પરણવું જ જોઈશે. પછી તેનો કુંવર થાય તે રાજગાદિયે બેસે, એટલા માટે હું ગાદીનો હક્ક છોડું છું. રાણા લાખાને છેવટે આ વાત સ્વીકારવી પડી. નવી રાઠોડ રાણીથી કુંવર મેકલસિંહ થયો. તે પાંચ વર્ષની વયે પ્હોંચ્યો ત્યારે લાખા રાણાએ પ્રયાગ જઈ ત્યાં રહેવાનું ધાર્યું. કુંવર ચંદે ગાદી ન લીધી તેથી મેકલસિંહને ગાદિયે બેસારી રાજની લગામ ચંદને સોંપી, અને ઠરાવ્યું કે દરબારમાં પ્હેલી પદવી ચંદની, રાજ્ય તરફથી કોઈપણ સરદારને જગીર આપવામાં આવે તો તેની સનદો ઉપર રાણાની સહિની સાથે ચંદ અને તેના વંશજોએ બાલાની નિશાની કરવી. બાળરાજની વતી રાજકારનાર ચંદ કરતો હતો પછી તેની માને જેમ આવવાથી ચંદ મેવાડ છોડી મારવાડના

અને તે સાથે વળી તેણે એવું ચણતર કામ કરાવ્યું છે કે તેથી કાઈ દેશી ફાજનાથી જિતી શકાય એવો નથી. આણુ ગઢ ઉપર પરમારોનો કિલ્લો છે; તેમાં પણ તેણે એક કાટ બાંધ્યો, તેમાં તે ધણી વાર રહેતો હતો. ત્યાંના તોપખાના ઉપર અને ગઢીના ધુરજ ઉપર હજી લગણું કુંભાનું નામ છે; અને એક કંઠયું દેવલ છે તેમાં તેની પિત્તલની મૂર્તિ છે, તેની આજે પણ પૂજા થાય છે. વળી કુંભા રાણાએ, આણુ અને પશ્ચિમ ભણીની સીમા વચ્ચેના રસ્તા, કિલ્લાવતે આંતરી લીધા છે. સિરોઈની પાસે વસંતી નામે એક કિલ્લો તેણે બાંધ્યો છે; અંબાજીના દેરા પાસે કુંભારિયામાં એક બીજો બાંધ્યો છે; અને બીજા કેટલાક બાંધ્યા છે તેથી આરાવલીના મેર અથવા ઝારોલ અને પાનોરાના બીલ લોકાનાથી તેના દેશનું રક્ષણ થાય છે. આણુ પર્વત ઉપર કુંભારયામનું દેવાલય છે એ પણ સિસોદિયા રાજાની નામના છે. તે ઉપરાંત તેણે ઋષભદેવનું પ્રખ્યાત ચૈત્ય બંધાવાના કામમાં ઘણો આશ્રય આપ્યો છે, એ દેરાસર^૧ રાણાના માનીતા કોમલમેર કિલ્લાની નીચે આરાવલી પશ્ચિમ રાજમાં ગયો. પછી તેની વતી મેક્કલસિંહનો નાનો રણુમલ રાઠોડ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, પણ પાછળથી તેની દાનત સારી નથી એમ રાણીને લાગવાથી અંદરે તે હકીમત ફઢાવી મૂકી એટલે અંદે આવી રણુમલને મારી, તમામ રાઠોડોને ફઢાડી મૂક્યા. એ અંદેના વંશજ અંદાવત ફઢેવાય છે.

૪૨ મા મેક્કલસિંહ પછી ૪૩ મેા કુંભકર્ણુ ઉર્ફે કુંભોજ ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯ સુધી ગયો. મેવાડના ચોરાસી કિલ્લામાંના ૩૨ કિલ્લા કુંભા રાણાએ બંધાવ્યા છે. એ બહાદૂર હતો તેમ કવિ પણ હતો. કાઠીયાવાડમાંના ઝાલાવાડના ઝાલા રાજ જ્વેતસિંહ(ઈ. સ. ૧૪૨૦થી ૧૪૪૧ સુધી)ની કુંવરીનું સગપણ મારવાડના રાજ સાથે કર્યું હતું, તેનું હરણ કરી કુંભોજ ચિત્તોડમાં લાવ્યા. આથી મારવાડના રાજોજ મેવાડ ઉપર ચઢી આવ્યા પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. ઈ સ. ૧૪૪૦માં રાણા કુંભાજીએ ગૂજરાત અને માળવાના એકત્ર મળેલા સુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ માળવાના મહા પરાક્રમી બાદશાહ મહમૂદને કેદી બનાવ્યો હતો. આ મ્હોટા જયની યાદગીરી માટે કુંભા રાણાએ ચિત્તોડ ગઢ ઉપર પત્થરનો એક મ્હોટો અને સુંદર કીર્તિસ્થંભ અથવા જયસ્થંભ બંધાવ્યો, તે આજ સુધી છે.

૧ આ દેરાસરમાં એક લેખ છે તેમાં કુંભા રાણાને રાણાશ્રી કુંભકર્ણુ, શ્રીબાપ્પ અથવા બાપા વિષે પૃષ્ઠ ૫૫૦ માં લખવામાં આવેલું છે તેનાથી થયેલો લખ્યો છે તથા તેમાં તેની વંશાવલી આપેલી છે. આ લેખ જે(જે ઈ ૦ સ ૦ ૧૪૪૦ ની સાલનો છે)માં કુંભા રાણાને બીજાં વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે, તે સાથે નીચે પ્રમાણે વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે: “સર્પ સરખા નંગલી રાજઓના ટોળાનો નાશ કરનારો, “ગરૂડ અસત્ય રૂપી નંગલને બાળી નાંખનારો દાવાનળ, હિન્દુઓનો સુલ્તાન” મેવાડમાં સમી અથવા સમીરી શહરથી આસરે પાંચ માઈલ ઉપર રાણપુર નામના

ઢોળાવની ઉજ્જડ ખીણ, સાદરી રસ્તા ઉપર આવેલી છે ત્યાં આગળ છે. તે જાતે કવિ હતો અને તેની રાણી પ્રખ્યાત રાઠોડ કુંવરી મિરાંબાઈ પણ કવિયણ હતી.

સુઝદ્દર શાહના બાઈના વંશનો શમ્સખાન કરીને કુતુબ શાહનો સગો થતો હતો, અને જેના તાબામાં નાગોર હતું તેણે મેવાડના રાણાની સામે થવાને કુતુબ શાહને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો હતો. ખેલી ચડાઈ કરી તેમાં શાહ પંડે આવ્યો નવતો, તેનો પરિણામ એવો થયો કે રાણાએ ગૂજરાતની ફૈજને છેક હરાવી દીધી, અને તેનું કથું ચાલવા દીધું નહિ. આવો ફેર થવાના સમાચાર કુતુબ શાહે સાંભળ્યા એટલે તે જાતે ચઝો; અને સિરાઈના રજપૂતો તે સમયે મેવાડના પટાવત હતા તેમને હરાવીને ડુંગરામાં પ્રવેશ કરીને કોમલમેર ભણી ચાલ્યો. આ ઠેકાણે રાણાએ તેની ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે કેટલીક લડાઈઓમાં જય પામ્યો નહિ એટલે છેવટે તેણે સલાહ કરવાને વિનંતિ કરી.

માળવાના સુલ્તાન મહમૂદે આ વેળાએ કુતુબ શાહને પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે આપણે બે મળીને રાણા કુંભાનો દેશ વહેંચી લઈએ. આ વિષેનો સલાહનો લેખ આંપાનેરમાં બંનેના એલચિયોએ બંને એકમત થવાથી સોગન બાઈને સહિ કર્યો. બીજે વર્ષે કુતુબ શાહે ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરીને આશ્રુ ગઢનો કિલ્લો લીધો, અને ડુંગરાઓમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં બે સામાન્ય લડાઈઓમાં તે જય પામ્યો. ત્યાર પછી બીજી વેળાએ તેણે પોતાને તાબે થઈ જવાની રાણાને જરૂર પાડી. બીજે વર્ષે ઈ. સ. ૧૪૫૮ માં નાગોર જેર કરવાને અર્થે રાણા કુંભાએ ફરીને હથિયાર પકડ્યાં. ત્યાર પછી ઘણી વારે કુતુબ શાહ તેની ઉપર ચડી આવ્યો, તે જય પામતો કોમલમેરના દુર્ગ્ય કિલ્લા આગળ આવ્યો એટલે તેનો ફરીને અટકાવ કર્યો. ત્યાંથી તે અમદાવાદ પાછો ગયો, ને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. તેને તેના બાપ મહમૂદ શાહની પાસે સુલ્તાન અહમદના રાજમાં દાટયો.

ગામમાં એક દેવલ છે તેના ચિત્ર અને વર્ણનને સાડે ફર્ગુશનની ઈલિસ્ટ્રેટેડ હાન્ડ બુક આફ આર્કિટેક્ચરના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૭૯ મું અથવા તેના ઈલિસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચરમાં જુવો.

૧ ઉદયપુરના કવિ સામળદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે મીરાંબાઈ કુંભા રાણાની રાણી ન હતી પણ કુંભા રાણાના કુંવર સાંગા રાણાના પુત્ર લોજરાજની રાણી થાય. આ લોજરાજ કુંવરપદે જ દેવ થયા હતા, તેથી મિરાંબાઈ બાળવિધવા હતાં અને તે એડતાના ઠાકોર વીરમદેની પુત્રી અને અકબર સામે થનાર ચિતોડના જયમલની પ્તેન થાય. વિશેષ માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા. ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૫.

મહમૂદ બેગડો ઈ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ સુધી.

કુતુબ શાહની પછી તેનો કાકો દાઉદ ગાદિયે બેઠો. (ઈ.સ. ૧૪૫૯) પણ તેણે થોડા દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેમાં તે અયોગ્ય જણાઈ આવ્યાથી તેનો ન્હાનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો, જે ગૂજરાતના સુલ્તાનોમાં પ્રતાપી થઈ ગયો તે, પાટ બેઠો. તે સારે ચૌદ વર્ષનો હતો, એટલામાં, તરત જ, તેણે એવી હિંમત અને શક્તિ બતાવી કે તેથી તે આગળ ઉપર પ્રખ્યાતિ પામ્યો. તેના એક નિમકહલાલ વઝીર હતો તેને મારી નાંખવાને તેના શત્રુઓ ખ્હાર પજા હતા, તેને જો તેણે મારી નાંખવા દીધો હોત તો તે વઝીરની પછવાડે તેના પણ નાશ થાત. એવા વઝીરનું તેણે રક્ષણ કર્યું તેથી ત્રીસ હજાર બંડખોરો આ બુવાન સુલ્તાનના મ્હેલને ઘેરી રહ્યા. આ વેળાએ તેના કેટલાક સલાહકારોએ એવી સલાહ આપી કે ગમે તો આપણે આ કિલ્લામાં સંતાર્ધ રહેવું અથવા તો ખળનો લઈને સટકી જવું. પણ મહમૂદ (ખીજે) તો કાઈ જૂદા જ સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડાવી નંખાવ્યા, અને પછવાડે તીરનો ભાથો બાંધીને અને હાથમાં કમાન લઈને ન્હાનકડો સુલ્તાન બહાદૂરીથી ખ્હાર નીકળી પડ્યો. તેની આગળ ડંકો થવા લાગ્યો, અને રાજમાર્ગમાં પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે થઈ ને તેણે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું, એટલે, તેના રાજભક્ત ઉમરાવો હતા તેઓને તેના વાવટા પછવાડે વિટળાઈ વળવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ત્યાર પછી, ધીરજ અને ચતુરાઈથી તેણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે, આખું બંડ ખેંચી ગયું.

તેના રાજ્યના આવા વખાણવા જેવા પ્રારંભ પછી, ત્રીજે વર્ષે મહમૂદ ફેજની સરદારી ધારણ કરીને ચલ્યો, અને તેણે ખાનદેશની ઉત્તરમાં જઈને, દક્ષિણના આઘણી શાહને માળવાના સુલ્તાનના પંજમાંથી ઉગાર્યો.

ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં મહમૂદ પેંગંજરે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દીધી અને સ્વાદિષ્ટ પકવાનનું જમણુ તેના મુખ આગળ મૂકીને, કાકરો અથવા મૂર્તિ-પૂજકોને જિતી લેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે, મહમૂદ શાહ સોરઠ જિતી લેવાને તૈયાર થયો. આગળ મહમૂદ તુઘલુખે અને તેના પૂર્વજ અહમદ શાહે એ દેશ જિતવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે વ્યર્થ ગયો હતો. મહમૂદે તો આ ચડાઈને સાફ ભારે દખ્ખાભરેલી તૈયારી કરવા માંડી, પાંચ કરોડ મ્હોરોની પેટિયો ભરાવી ઈજ્જત, આર્મસ્તાન, અને ખોરારાશાનની રસેલી મૂઠ્યોની અદારસે તરવારો; તે સાથે અમદાવાદની વખણાયલી ત્રણ હજાર

અને આઠસે તરવારે તથા એ જ પ્રમાણે સોને રૂપે રસેલી કટારિયો એકઠી કરી; ઘોડેશ્વારના સરદારના હાથ નીચે આર્યસ્તાન અને તુર્કસ્તાનના બે હજાર ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મહમૂદે ધાત્યું કે મારી સાથે જે થોદ્દાઓ આવવાના છે તેઓને બદલે આપવાને આ સર્વ ઈનામ કદાપિ ઓછું ગણાશે, માટે તેણે તેઓને કહ્યું કે તમારા શૂરવીરપણાના બદલામાં સોરઠની બધી લૂંટ તમને બહેચી આપવામાં આવશે.

ગિરનાર એંશી માઈલ દૂર રહ્યો ત્યાં સુધી મહમૂદ (ખીજો) આવ્યો, એટલે પોતે ત્યાં જઈ પહોંચે તેના પહેલાં મોહાબિલા કરીને બહારની જગ્યા છે તે રાકી લેવાને તેણે પોતાના કાકા તુલુખ ખાનને સત્તરસે માણસો આપીને મોકલ્યો. તેણે આ ટેકાણે જે રજપૂતોના પહેરા મૂકવામાં આવેલો હતો તેમના ઉપર જાપો મારીને તેમને કતલ કર્યા. તે સમાચાર સોરઠના રાહના^૧ સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તેણે પોતાના ડુંગરી કિલ્લા ઉપરથી નીચે આવીને તુલુખ ખાનના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેને તે નસાડી મૂકવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં મહમૂદ રાહ (ખીજો) જાતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, એટલે તે દિવસના બનાવનો ફેરફાર થઈ ગયો. રાહ સખ્ત ધાયલ થયો, તેથી તે નહાશી ગયો. પાસેનો દેશ મહમૂદે ચોખ્ખો કરી દીધો, અને ધાસદાણાને માટે ટોળિયો ફરી વળી તે તેની જાવણીને સાડ પુષ્કળ સામાન લઈ આવી. પછીથી તેણે ઘેરે ધાલવાની તૈયારી કરી. પણ તેણે ધારી હતી તેના કરતાં વધારે મુસીબતો નડવા માંડી, એટલે પુષ્કળ જવાહીર અને નગદી પોતાના આગળ ભેટ મૂકવાની અને જાતે આવીને શરણ થવાની તેણે રાહને ઘૂટ આપી. (ઇ. સ. ૧૪૬૭).

આ પ્રમાણે થયું છતાં ગિરનાર ઉપર ફરીને ચડાઈ કરવાનું બહાનું મહમૂદ શોધતો હતો, તેવામાં એક કારણ ખીજે વર્ષે (ઈ. સ. ૧૪૬૯) તેને મળી આવ્યું, તે એ કે, રાહ મંડલિક રાજચિહ્ન ધારણ કરીને કાઈ દેવાલયમાં ગયો હતો, એવું તેના સાંભળવામાં આવ્યું, માટે તેને શિક્ષા કરવા સાડ ચાળીસ હજાર ઘોડેશ્વારની ફાજ ગિરનાર ઉપર ચાલી. પણ રાવ મુસલમાનોની સામે થવાને રાજ ન હતો, તથા તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ ન હતી તેથી તેની પાસે માગી એટલે ખંડણી આપી, અને જન વિગેરે રાજચિહ્ન સુલ્તાનની આગળ મૂકી દીધાં. “જેમ માખિયોને ઉડાડી મૂકવામાં આવે છે ને તે પાછી આવે છે તેમ, શત્રુ પણ ફરીફરીને આવે છે,” એવું

શરવીર પૃથ્વીરાજનું ફહેલું સોરઠના રાહને પણ ખરેખર લાગુ પડ્યું. કેમકે, એ જ વર્ષની આખેરિયે મહમૂદે જાતે સોરઠ ઉપર ફરીને ચડાઈ કરી. તેને રાહે કહ્યું કે, મારી પ્રજાને લડાઈના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરો તો મારી પાસેથી જેટલું નીકળે એટલું ધન તમને આપી દઉં; પણ મહમૂદે (ખીજાએ) ઉત્તર આપ્યું કે, “નાસ્તિક થવું તેના કરતાં વધારે વાંક ખીજાએ એકે નથી, અને “જો તમે શાન્તિની ઇચ્છા રાખતા હો તો, ખુદા એક છે એમ માન્ય કરો.” રાહે કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ, પણ જૂનાગઢના કિલ્લામાં પોતે સંતાઈ પેઠા. એટલે, મહમૂદે તેની પછવાડે ઘેરો ઘાલ્યો. રાહે વિચાર કર્યો કે આપણાથી અહિં પણ રહી શકાશે નહિ, તેથી, તે ગિરનારના ઉપરકોટમાં જતો રહ્યો; પણ તેના કિલ્લેદારો ભૂખે મરવાથી શરણ થયા. અને રાહના દુઃખનો પાર આવ્યો નહિ એટલે તે કિલ્લો છોડીને શરણ થયો અને સુલતાનની આગળ ડુંચિયો મૂકી દીધી; અને મહમૂદે કલમી પઢાવ્યો તે પ્રમાણે પઢીને મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. (૪૦ સં ૧૪૭૩) મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા ફહે છે કે, પાદશાહના ફહેવાથી તે મુસલમાન થયો નથી પરંતુ પીરનો દાખલો લઈને, તેની ખરાબી થયા પછી તે થયો છે. તે ગ્રન્થકર્તા ફહે છે કે, “મંડલિક “રાજાને કેદ કરીને અમદાવાદ મોકલ્યો. એક દિવસે રસુલાબાદ શાહ આલ- “મનો મેળો જતો હતો ત્યારે રાહે પૂછ્યું કે શાહ આલમ કેણુ છે, અને “તે કાની સેવા કરે છે? ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું કે એ પીર “કાઈનું ધણીપણું માન્ય કરતો નથી, પણ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનું ધણીપણું “માન્ય કરે છે. આવું ઉત્તર સાંભળીને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેની પાસે “જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં તે પીરે તેને મુસલમાન થવાનો ઓધ “કર્યો.” સોરઠના છેલ્લા રાહને “ખાનજહાન” અથવા “જગતનો ધણી” એવો મુસલમાનોએ ઇલ્કાન આપ્યો, અને એક મુસલમાની પીરજદા પ્રમાણે અમદાવાદમાં તેની કબર છે ત્યાં આગળ તેની આખી જીંદગાનીમાં જોએએ દુઃખ દીધું હતું તેઓના જ વંશજ તેની^૧ (ખીજા પીરજદાઓની પ્રમાણે) આજ સુધી પૂજા કરે છે.

૧ રાહ મંડલિક પાસેથી સુલતાને રાજ્ય લઈ લીધું, અને પછી તેનો કુંવર ભૂપતસિંહ હર્ષે મેલિંગદેવને જાગીરદાર બનાવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૪૭૩ થી ૧૫૦૫ સુધી હતો. તે પછી તેનો કુંવર ખેંગાર પાંચમો ઈ. સ. ૧૫૦૫ થી ૧૫૨૫ સુધી હતો.. પછી તેનો કુંવર નેંધણ પાંચમો ઈ. સ. ૧૨૨૫ થી ૧૫૫૧ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર શ્રીસિંહ ઈ. સ. ૧૫૫૧ થી ૧૫૮૬ સુધી, અને તે પછી તેનો કુંવર ખેંગાર છઠ્ઠો ઈ. સ. ૧૫૮૬ થી ૧૬૦૮ સુધી હતો. એ જગસરે તાલુકદાર થઈ રહ્યો.

મહમૂદ શાહે પોતાની ધારણા પ્રમાણે જિત મેળવ્યા પછી, સૈયદ અને અને ખીજ વિદ્વાનોને સોરઠમાં વસાવવા માટે બોલાવ્યા. વળી તેણે ત્યાં એક શહર વસાવ્યું, તે થોડી વારમાં તેના રાજધાની નગર જેવું ધણું ખર્ચ થઈ ગયું, અને તેનું નામ તેણે મુસ્તફાબાદ પાડ્યું. આ નવા શહરમાં તે એક ઇમારત ચણાવતો હતો તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, કચ્છના રૂહે-વાસીઓએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો છે, તેટલા ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૭૨-માં તેણે તેઓના ઉપર ચડાઈ કરી,^૧ અને તેમને તાબે કરી લીધા. ત્યાર પછી તરત જ સિંધના જટ અને બલુચી લોકો ઉપર તે ચડ્યો. તે સમયે તે સિંધુ નદી પર્યંત જઈ પહોંચ્યો હતો.

નીચે લખેલો ભાટનો આપેલો વૃત્તાન્ત, અમે જે સમયનું લખતા આવ્યા છીએ તેના વિષે છે:—

સારંગજીના વંશના ગોહિલ ભીમજીના હાથમાં લાડી અને અડીલાં હતાં. તેને ત્રણ કુંવરો હતા, અને એક કુંવરી હતી, તે સોરઠના રાહને દીધી હતી; માટે એ સંબંધને લીધે, તેનાં કુટુંબી સર્વે ધણાં ખર્ચાં જૂનેગઢ રૂઠતાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોની સેના, રસ્તે ચાલતાં હિન્દુઓનાં દેવાલયનો નાશ કરતી લાડી પાસે આવી ત્યારે આખા કુટુંબમાં પુરુષમાં ભીમજી ગોહિલનો નહાનો કુંવર હુમીરજી માત્ર ધેર હતો. તેના સાંભળવામાં આવી નહારી વાત આવી ત્યારે તે પોતાની બાબીને ફહેવા લાગ્યો કે, ‘મુસલમાનોની સેના “સોમનાથનો નાશ કરવાને મનમુખે ચાલી આવે છે; પણ ક્ષત્રિયનું ખીજ “જો રહ્યું હોય તો, મ્હેચ્છ લોકો, હિન્દુનાં દેવાલય તોડી શકે નહિ.” તેની બાબિયે ઉત્તર આપ્યું કે, “ખીજનું કોઈ ક્ષત્રિયનું ખીજ નથી તો તમે તો “છોકરી!” હુમીરે આવા શબ્દ સાંભળ્યા એટલે તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. એક પણ શબ્દ તે બોલ્યો નહિ; પણ બસે માણસને લઈને ચાલ્યો, તે સિંહોરની પશ્ચિમમાં, થોડે ગાઉને છેટે, સરોડનો ડુંગર છે ત્યાં તેનો મિત્ર વેગડો બીલ રૂઠેતો હતો ત્યાં ગયો. હુમીરે પોતાની વાત વેગડાને કહી; પણ

૧ આ ચડાઈ કચ્છના તે સમયના જામ હમીરજીએ કરેલી નથી, તે તો તુરત-માં જ ગાદીપતિ થયા હતા, અને તેમના વિરોધી વાગડમાં સ્થાપર(રાપર)ના જામ અબડાજીના પિતાએ હમીરજી ઉપર સંકટ લાવવાના હેતુથી અમદાવાદના પ્રગણામાં લૂંટ કરી હતી. આ વેળાએ મુસ્તાન, ગિરનારના મંડલિક રાહ ઉપર ચડી ગયો હતો.

જામ હમીરજીને હેતુ મુસ્તાન વિરુદ્ધ હતો તેથી સલાહસંપત્તાં જામ હમીર-જીએ પોતાની રાખની કુંવરી પરણાવી, તેથી મહમૂદ પાછો ફરી ગયો. ૨. ઉ.

બીલ બોલ્યો: “જ્યારે કાંઈ મ્હોટા રાજા લડવાને આગળ પડતા નથી ત્યારે “તું શું કરવાને જાય છે? આ મુસલમાન લોકોની સેના ધણી બળવાન છે; તારા એકલાથી કાંઈ પાછી ફહાડી મૂકાય એમ નથી.” હુમીર બોલ્યો: “હું તો ત્યાં જઈને લડીને મરીશ; પણ એક વાતનો મારા મનમાં ધણું “એક થાય છે, તે એ કે, હું હજી સુધી પરણ્યો નથી.”^૧ આ ઉપરથી વેગડા બીલે પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લઈને પોતાની મ્હોટી પુત્રી તેને બહેરે પરણાવી. હુમીર ત્યાં એક રાત્રિ રહ્યો ને તેની સ્ત્રીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. તેના વંશના હાલ સુધી દીવ પ્રગણામાં નાધેરમાં છે, તે ગોહિલ કાળી ફહેવાય છે.

વેગડા બીલે ત્રણસે કામઠાવાળા બીલ એકઠા કર્યા, અને હુમીર તથા તેનાં બે મહાસેના મેગો સોમનાથનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યો,^૨ ખરે-ખરી લડાઈ જમી, ત્યારે વેગડો જે કિલ્લાની ખ્હાર રૂઢીને લડતો હતો તેને હુમીરે આરિયેથી અંદર બોલાવ્યો, પણ બીલે ઉત્તર આપ્યું કે, “મારું નામ “વેગડો (લાંબાં શીંગડાંવાળો બળદ) છે, તે હું ખારીમાં શું કરવાને પેસું?” પછી જેને જેમ ફાવ્યું તેમ, વેગડો પશ્ચો ત્યાં સુધી લજ્યા.

સોરઠો—વેગડ વડ જુંઝાર, ગઢ આરિયે ગયો નહિ;

શિંગ સમારણ હાર, અંબર^૩ લગી અડાવિયાં. ૧

પછી તે લડાઈમાં હુમીર પણ તરત જ મરાયો;

સોરઠો—વેહેલો આવે વીર, સખાતે સામૈયા તણી

હીલોલવા હુમીર, લાલા અણિયે લીમાઉત. ૨

પાટણ^૪ આવ્યાં પૂર, બળહળતા ખાંડા તણાં

સેને માંહી શર, લેંસાયણસો લીમાઉત. ૩

વેલ્ય તાહરી વીર, આવી ઉવાટી નહિ;

હાકમ તણી હુમીર, ભેખડ હતી^૫ લીમાઉત ૪

૧ શાસનમાં લખ્યું છે કે પુત્ર વિના પિતાની મુક્તિ થતી નથી, અને કુર્બાન પણ તેને મળતું નથી.

૨ સુલ્તાન મહમૂદ બેગડે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૯૦માં કરી. ૩. ઉ.

૩ વેગડ વડો લડવૈયો ગઢઆરિયે ગયો નહિ, પણ આકાશ લગી તેનાં શીંગડાં તેણે અડાવી દીધાં.

૪ શિવ પટ્ટણમાં ખખડતાં શસ્ત્રોનું પૂર આવ્યું; તેમાં હથેલી પાડાની પેઠે લીમ ગોહિલનો પુત્ર શરવીર સેલ કરવા લાગ્યો.

૫ એ વીર ! લીમના પુત્ર હુમીર તારી વેળ આવીને પાછી વળી નહિ, શાથી કે હાકમની ભેખડ આડી હતી.

ચંત^૧ ચલણુ તે વાય, અંગ જે અણુસારો થયો;
ક્રમતોય કુળહેવાય, ભરતો આવે ભીમાઉત. ૫
વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવા થયાં;
આંખો અળગ હુમીર, ભાંગ્યો મોરી ભીમાઉત.^૨ ૬

એભલ વાળાનો દીકરો ચાંપો જે જૂનાગઢની પાસે જેતપૂરનો રાજા હતો તે પણ એ જ લડાઈમાં મરણ પામીને પછવાડે મુસલમાનોને ત્રાસ ઉપજવનારું નામ કરતો ગયો.^૩

“ઓ! બાદશાહ એ ફૂલ મધું તેથી નીરાંતે રહીશ નહિ;
“ફૂલની ટોપલીમાંથી ચંપો^૪ પાછો એક વાર ફરીને ઉછળશે,
“એભલનો પુત્ર”

એક ખીજો ભાટ ફૂટે છે કે મહમૂદ બેગડાના વારામાં, રાણુજી કરીને ગોહિલ ઠાકોર હતો તેના કબજામાં રાણુપુર હતું, તે ગોમા અને ભાદર નદીના

૧ મનમાં તો પાછા ફરવાનો વિચાર કરીને શરીરમાં પ્રેરણા થઈ, પણ પોતાના કુળની ટેવથી ક્રમ એટલે કંગલાં ભરતો ગયો. અંગ્રેજીમાં એમ છે કે “તારા શરીરનો આકાર ચાલણીના જેવો થયો તો પણ તારાં પગલાં તારા કુળને ઘટે તેવી રીતે તું આગળ ભરતો ચાલ્યો.” આ છે તો સાર્થક અને “ચંત ચાલણી તણુ” એવા કાઈ પાઠ ઉપરથી કર્યો હશે, પણ તેવો પાઠ ધણી રીતે બરાબર બેસતો આવતો નથી.

૨ ઓ વીર! ભીમપુત્ર હુમીર હવે જીવીને કાંટાવાળાં જંગલ જોવાનાં રહ્યાં, અને તું આંખા રૂપ હતો તે તને માર આવ્યા પછી તું વેગળો જતો રહ્યો. અંગ્રેજીમાં એવો ભાવાર્થ છે કે,—“ઓ વીર! જેઓ પછવાડે જીવતા રહ્યા તેઓએ કાંટાળાં વન જોયાં, કેમકે આંખનું રક્ષણ કરનાર પોપચા રૂપી હુમીર પ્રથમ નાશ પામ્યો હતો.” આવો અર્થ બેસારી બીધો છે તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવે છે કે આંખો એ શબ્દને બદલે આંખે એવો શબ્દ “અ” ને “ખ”ના હસ્તહોષથી સમજવામાં આવ્યો હશે. ૬ ૨. ઉ.

૩ મહમૂદ ગજનવીની રીત પ્રમાણે ઘણા બલવાન મુસલમાન સરદારોએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરેલી છે. તેમાં અમદાવાદનો સુલ્તાન મહમૂદ બેગડો આ સ્થળ ઉપર લશ્કર મોકલનાર છેલ્લો હતો એમ ગણવામાં આવ્યું છે. “એના સામો ભાડીનો ‘ગોહિલ ઠાકોર થયો હતો પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું ન હતું. તે મરાયો હતો, અને મહમૂદ ‘તેની જગ્યા કબજ કરી લેવામાં જય પામ્યો. અને તે સમય ત્યાં એક દેવાલય હતું ‘તે જગ્યાએ તેણે એક મસ્જીદ બાંધી. હોલકરની રાણી અહિંચાબાઇયે થોડા દિવસ ‘ઉપર એક ખીજી દેવાલય બંધાવીને મહાદેવની સ્થાપના કરી છે.” કર્નલ વાલરના રિપોર્ટ ઉપરથી.

૪ ચંપો એ ચંપાનું ફૂલ અને ચાંપો એભલનો પુત્ર એ બે શબ્દ ઉપર અલંકારમાં કહ્યું છે.

સંગમ ઉપરના કિશ્કામાં રહેતો હતો. એ ઠેકાણે પછવાડેથી અઝિમખાન ઉધેઈની^૧ બાંધેલી ધમારત હવણાં પણ છે. ફેલે છે કે, મારવાડના રાજને બે કુંવરિયો હતી, તેમાં એક રાણુજી ગોહિલને પરણાવી હતી, અને બીજી પાદશાહને દીધી હતી. એક સમયે પાદશાહની બેગમ અને તેની બહેન, રાણુજીનાં ઠકરાણાં પોતાને પિયર ગયાં હતાં, ત્યાં બેગમે પોતાની બહેનને ભેગાં જમવા બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે ગોહિલની રાણી બોલી કે, “તમે પાદશાહ બહેરે પરણ્યાં છો, અને મારા સ્વામી પાદશાહના પટાવત “છે તેથી તમારા ભેગાં જમવા બેસવા જોટલી મારી યોગ્યતા નથી.” આ પ્રમાણે તેણિયે બીજાં કેટલાંક બહાનાં બતાવ્યાં પણ તેની મ્હોટી બહેને હઠ પકડીને ઘણો આગ્રહ કરવા માંજો ત્યારે તેની ન્હાની બહેને તેની ક્ષમા માગીને ખરેખર કારણ કહી દીધું કે,—“તમે મુસલમાન બહેરે પરણ્યાં છો “તેથી હું તમારા ભેગી જમવા બેસું તો વટલું.” આ વાત સાંભળીને બેગમને રીસ ચડી અને મનમાં એવો ઠરાવ કચ્ચો કે, ગમે તેમ કરીને એને અમદાવાદ બોલાવીને મારા ભેગી જમાડવી.

પછી બેગમ પોતાના રાજધાની નગરમાં પાછી ગઈ તેવામાં રાણુજી ગોહિલ કાંઈ સરકારી કામ સારૂ ત્યાં ગયા. બેગમે પાદશાહને સર્વ વાત કહીને કહી રાખ્યું હતું કે, ગમે તેમ કરીને પણ મારી બહેન અહિં આવે તેમ કરવું. આ સમયે રાણુજીએ પોતાના ઢોલિયાના એક ચાકરને વાંકમાં આવ્યાથી ફહાડી મૂક્યો હતો. તેને બેગમે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો અને કહ્યું કે તું જઈને ઠકરાણાંને અહિં તેડી લાવ. ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે રાણુજીના કાગળ વિના તે અહિં આવે નહિ, પણ કદાચ જો તેની કાંઈ નિશાની દેખે તો આવે ખરાં. બેગમે આ વાત પાદશાહને કહી. તે ઉપરથી પાદશાહે રાણુજી પાસેથી એક દિવસે તેની તરવાર જોવા સારૂ માગી લીધી, બીજે દિવસે કટાર માગી લીધો, અને ત્રીજે દિવસે હાથનું માદળિયું માગી લીધું. પછી ત્રણે વાનાં ચાકરને આપીને રવાના કચ્ચો. ચાકર રાણુપુર ગયો અને ઠકરાણાંને ફેલેવા લાગ્યો કે, “હું તમારા ઢોલિયાનો ચાકર છું તે તમે જાણો છો;

૧ મુસલમાન સરકારનો અઝિમખાન ધાઝી સરદાર હતો. તેણે રાણુપુરનો સુંદર કોટ બાંધ્યો, તે વિના (સન ૧૬૩૦ માં) અમદાવાદમાં મદરેશાને માટે એક ધમારત બાંધી હતી (ત્યાર પછી તેને કેદખાનાની જગ્યા ઠરાવીને તેનું કદ હલકું પાડી નાંખ્યું છે.) અને બીજી એટલી બધી ધમારતો તેણે બાંધી કે તેથી તેનું ઉધેઈ એણે ઉપનામ ઢોલકામાં પ્રસર્યું, કેમકે ઉધેઈ પોતાના ઉપર ધર બાંધ્યા વિના રહેતી નથી એવી તેની રીતિ છે તેને મળતી તેની રીતિ હતી.

“અને રાણુજીએ મને તમને તેડવા સારૂ મોકલ્યો છે, તેની નિશાનીને વાસ્તે
 “આ ત્રણ વાનાં આપ્યાં છે. જો તમે રાણુજીની આજ્ઞા લોપશો તો તે તમારો
 “સાગ કરશે. વાસ્તે તમારે બહેલાં પધારવું જોઈએ.” આ વાત સાંભળીને
 ઠકરાણાંએ પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને ચાકરની સાથે ચાલી. તે જ્યારે અમ-
 દાવાદની પાસે આવી પહોંચી ત્યારે રસ્તામાં રાણુજીનાં માણસ સામાં મળ્યાં
 તેઓએ રથ ઓળખ્યો એટલે તેની પાસે ગયાં. તે ઉપરથી પેલો ફહાડી
 મૂકેલો ચાકર નહાશી ગયો. પેલા માણસ ઠકરાણાંને રાણુજીને ઉતારે લઈ
 ગયા. ત્યાં રાણુજીએ પૂછ્યું કે તમારે શા કારણુ સારૂ આવવું પડ્યું ત્યારે તે
 બોલી કે હું તો તમારા તેડાવ્યાથી આવી છું. જૂઓ આ તમારી નિશાનિયો.
 રાણુજીએ જાણ્યું કે આમાં કાંઈ કપટ થયું.

પછીથી પાદશાહે રાણુજીને ફહેવરાવ્યું કે, “તમારાં ઠકરાણાંને અહિં
 “મળવા સારૂ મોકલો, જો પાંશરે પાંશરા મોકલશે નહિ તો હું જબરાઈથી
 “આણીશ.” રાણુજી ગોહિલે ના કહી તે ઉપરથી લડાઈ થઈ. પણ રાણુજીએ
 જાણ્યું કે હવે સામા થવામાં કાંઈ માલ નથી માટે કાંઈક યુક્તિ રચવી. આમ
 ધારીને તેણે એક ચારણુની દીકરીને ઠકરાણાંનો વેષ પહેરાવીને પાદશાહને ઘેર
 મોકલી અને પોતાની સ્ત્રી હેમક્ષેમ ઘેર પાછી લઈ આવ્યો.

ચારણુની દીકરી કાંઈ સાધારણુ સ્ત્રી ન હતી, પણ ખરૂં જોતાં શક્તિ
 હતી. તે ઉમેટાના દુદા ચારણુની દીકરી થતી હતી. એક વાર રાણુજી તેણી
 મગ ખંડણી ઉધરાવાને ચણો હતો ત્યારે તેનું પરાક્રમ તેના જાણુવામાં આવ્યું
 હતું. તે એવી રીતે કે વા વર્ષાદનું તોફાન થવાથી રાણુજી પોતાના અશ્વા-
 રોથી વિખૂટો પડી ગયો, અને ફરતો ફરતો ઉમેટે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેને
 તરસ લાગી; એટલે પાસે એક છોકરી દીડી તેની પાસે પાણી માગ્યું, એટલે
 તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેણે લાંબો હાથ કરીને પાણી આપ્યું તે રાણુજીને
 ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં પાણી પહોંચ્યું. આ ચમત્કાર જોઈને રાણુજી ઘોડા
 ઉપરથી ઉતરીને તેની પ્રદક્ષિણા કરીને તેને લાંબો ચર્ધને પગે લાગ્યો.
 એટલે તે છોકરીનું નામ રાજબાઈ હતું તે પ્રસન્ન થઈને બોલી કે “વરદાન
 “માગ્ય.” ત્યારે તેણે કહ્યું: “મારે સંકટની વેળા આવશે ત્યારે હું તમને
 “મારી એથે બોલાવીશ.” તેણે તે વાત માન્ય કરી. અને ઉપર પ્રમાણે અમ-
 દાવાદમાં રાણુજી સંકટમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તેનું સ્મરણુ કર્યું તે ઉપરથી
 તે ત્યાં આવી. રાણુજી જ્યારે રાણુપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કિલ્લામાં
 રાજબાઈનું સ્થાનક કરાવીને તેમાં તેની મૂર્તિ બેસારી અને તેને પોતાની
 કુળદેવી કરીને સ્થાપી.

ઉપર પ્રમાણે બનાવ બની રહ્યા પછી, એક ધરડી મુસલમાન ડોશી અને તેનો દીકરો મક્કે યાત્રા કરવા સાર જતાં હતાં, તેમણે રાણપુરમાં રાતવાસો કર્યો. મળસકું થતાં વેત જ છોકરાએ પોતાના સદાના નિયમ પ્રમાણે બાંગ પોકારવા માંડી. તે સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ જઈને ગોહિલને કહ્યું: “આ મુસલમાને એવા યોગે બાંગ દીધી છે કે, આ ઠેકાણે મ્લેચ્છનું “રાન્ય થાય.” આવી વાત સાંભળીને ગોહિલને ક્રોધ ચડ્યો, અને તેણે ડોશીને તથા દીકરાને પકડી મંગાવીને ધમકી દીધી કે, તમે મારે દરવાજે બાંગ દીધી જ કેમ ? ડોશિયે ક્ષમા માગી કે, અમારા મનમાં કાંઈ કપટ નથી, પણ તેથી રાણજીનું મન માન્યું નહિ, અને તેણે તેના દીકરાને પોતાની તરવારના ધાથી કાપી નાંખ્યો. તે ઉપરથી ધરડી ડોશિયે અમદાવાદ જઈને સુસ્તાને ફરિયાદ કરી. અને જે બન્યું હતું તે મહમૂદ બેગડાએ પોતાના સર્વ ઉમરાવોને કહી સંભળાવ્યું, પણ કોઈયે ગોહિલ સામે લડવાને હામ બંધી નહિ. છેવટે પાદશાહનો ભાણેજ ભંડેરી ખાન તે જ દિવસે પરણ્યો હતો તેમ છતાં રાણપુર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એટલે સુસ્તાને તથા બીજા અમીરોએ તેને ના પાડી, પણ તેણે માન્યું નહિ ને કહ્યું કે, હું અશ્વાની ખાતર લડીશ. તે ફોજ લઈને ધંધુકા સુધી ગયો. ત્યાં રાણજી ગોહિલ સામે જઈ પહોંચ્યો અને ખરેખરી લડાઈ જમી. મારા-મારી ઘણી વાર સુધી ચાલી, અને રાણજી પાછો હકતો હકતો રાણપુરના દરવાજા સુધી આવ્યો. તેણે પોતાનાં ઠકરાંણાંને ફેલેવરાવ્યું કે માફ છત્ર તમારી નજરે પડતું બંધ થાય ત્યારે તમે તમારો જીવ ફાડી નાંખજો કે મુસલમાનોના હાથમાં પડો નહિ. પણ લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં છત્ર ધરનારને તરસ લાગી, એટલે પાણી પીવાને તેણે છત્ર નીચે મૂક્યું. તે ઉપરથી રાણિયોએ જાણ્યું કે આપણા સ્વામી પક્ષા, એટલે કિલ્લામાં ફૂંવો હતો તેમાં સર્વે પડીને મરણ પામી. આ કેર ગુજસ્તા પછી પણ રાણજિયે લડવાનું જમી રાખ્યું હતું તથાપિ આખરે તે રાણપુરના દરવાજા આગળ પહોંચ્યો, અને મુસલમાનોએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો, પણ તેના પહેલાં તેઓના બહાદુર સરદાર ભંડેરી ખાન માર્યો ગયો હતો. ત્યાર પછી મહમૂદ બેગડાએ રાણપુર, મૂળીના હાલાલ પરમારને આપ્યું હતું, તે હાલાલ રાણજીનો ભાણેજ થતો હતો.

હાલાલની વાત નીચે પ્રમાણે છે:—જટ મ્હોટેરો તે સમયે સિંધમાં રહેતો હતો, તેને ઘણી રૂપવંતી દીકરી હતી, તેનું નામ મુમરીબાઈ હતું, તેને બલાતકારથી બાદશાહે પોતાના જનાનખાનામાં આણવાનો પ્રયત્ન

કચ્છો. તેટલા માટે સત્તરસે જટ લોકો સિંધમાંથી ન્હાશીને મૂળી ગામ આવ્યા. તે વેળાએ સોડા પરમારના વંશના બે ભાઈના હાથમાં મૂળી હતી. તેમાં એકનું નામ લખધીરજી હતું અને બીજાનું નામ હાલોજી હતું. જટ લોકોએ કહ્યું કે, સિંધનો પાદશાહ નક્કી અમારી પછવાડે લશ્કર મોકલશે, માટે જો તમે અમારું રક્ષણ કરી શકો એમ હોય તો અહિં રહિયે, નહિ-કર અમે આગળ જઈશું. પરમારોએ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે, જ્યાં સુધી અમારા ધડ ઉપર માથું હશે ત્યાં સુધી અમે તમને હરકત થવા દઈશું નહિ. આ ઉપરથી જટ લોકો મૂળીમાં રહ્યા.

પછી તરત જ સિંધના પાદશાહનું લશ્કર આવ્યું, અને તે ધણું બળવાન હતું તેથી પરમારોએ જાણ્યું કે, આપણા ગામને કોટ નથી, માટે તેમના સામે ટકાવ કરવાને આપણને ધણું કઠિન પડશે. આવું વિચારીને મૂળીની પશ્ચિમમાં પંદર ગાઉ ઉપર માંડવનો ડુંગર છે તેની ઝાડીમાં જઈ રહ્યા. પાદશાહનું લશ્કર તેમની પછવાડે ત્યાં ગયું અને ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે પરમારનો એક હજમ ફટ્યો તે શત્રુને જઈ મળ્યો, અને માત્ર એક જ ફૂવામાંથી પરમારોને પાણી પૂરું પડતું હતું તે ફૂવા તેણે બતાવી દીધો. મુસલમાનોએ એક ગાયનું માથું કાપીને ફૂવામાં નાંખ્યું. તેથી પરમારોને હવે સલાહ કરવાની અગત્ય પડી, એટલે તેઓએ જટની દીકરીને નસાડી મૂકાવી, અને લખધીરજીએ પોતાના ન્હાના ભાઈ હાલાજીને ઓળમાં મૂક્યા. પેલી કન્યા ન્હાશીને વણોદ ગઈ, અને ત્યાં જીવતી ડટાઈ, તેના ઉપર દેવડી હજી સુધી જોવામાં આવે છે.

લખધીરજીએ જઈને ગૂજરાતના સુલતાનનો આશ્રય માગ્યો, તે ઉપરથી અમદાવાદથી લશ્કર નીકળ્યું.^૧ ભૂજ દેશમાં લડાઈ ચાલી તેમાં સિંધિયો હાત્યા અને હાલાજીને મૂકાવીને રાજધાનીમાં લાવ્યા.

૧ આ વખતે કચ્છની ગાદિયે નીચેની વંશાવળીના ફરમા રાજ-જામ હમીરજી હતા. તેની રાજધાની હાલમાં હતી અને ભૂજ તે પછી વચ્ચે.

૧ જામ લાખો જડાણી (લાખોજી) (કચ્છની ગાદિયે)

ઈ. સ. ૧૧૪૭-૧૧૭૫

૨ રાયધણજી

ઈ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૧૫

દેડોજી

૩ એડોજી

ગજણજી

હોથીજી

ઈ. સ. ૧૨૧૫-૧૨૫૫

(આના વંશજ કચ્છના રાજકર્તા છે)

(આના વંશજ જામ-નગરના રાજકર્તા છે.)

હાલોજી પરમાર સુસલમાન ધર્મમાં ગયો તે ઉપરથી મહમૂદ ખેગડાએ કેટલાંક પ્રગણામાં પસાયતાં આપ્યાં તે લેવાની તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે મારા કુટુંબિયોના જાણવામાં નથી કે મારી કેવી સ્થિતિ થઈ છે, માટે રાણપુર શહેર જે ઉજ્જડ થઈ ગયું છે અને જે મારા મામા રાણુજી ગોહિલના તાપ્તામાં હતું, તથા પાદશાહે ખેડાવીને તેની સીમ માંહ મીઠું વવરાવ્યું છે તે આપો. પાદશાહે રાણપુર તેને સોંપ્યું, ત્યારે હાલનાજિયે તામ્રપટ ઉપર લેખ કરી આપવાનું કહ્યું, પણ પાદશાહે કહ્યું કે, તમે સુસલમાન થયા છો તે કંઈ વીસરી જવાય એવું નથી, માટે લેખની કશી અગત્ય નથી.

લખધીરજી પરમાર તો પોતાના જ ધર્મમાં રહ્યા અને તેના પૂર્વજોએ મૂળાની જગીર મેળવી લીધી. તેનું મરણ કેવા પ્રકારે થયું તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાય છે:—

સાણુંદના ઠાકોરે એક ચારણને રાણીસર ગામ પસાયતું આપેલું તેના વંશમાં ગઢવી રણિયો નામે થયો, તે બુદ્ધિવાળો અને ખરેખરો મરકરો હતો. તે વેળાએ દેશમાં લુટફાટ બહુ ચાલતી હતી, પણ ચારણનું ગામ

૪ ગાહોજી	હાલોજી
૫ વેહેણુજી	રાયધણુજી
૬ મૂળવોજી	કુખેરજી
૭ કાંચોજી	હરધોજી
૮ આમરજી	હરપાજી
૯ લીમજી	ઉત્તડજી
૧૦ હમીરજી	તમાચીજી
૧૧ રાવ ખેંગારજી	હરભમજી
ધ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૮૬	હરધોજી
(ભૂજમાં ગાદી સ્થાપી)	લાખોજી

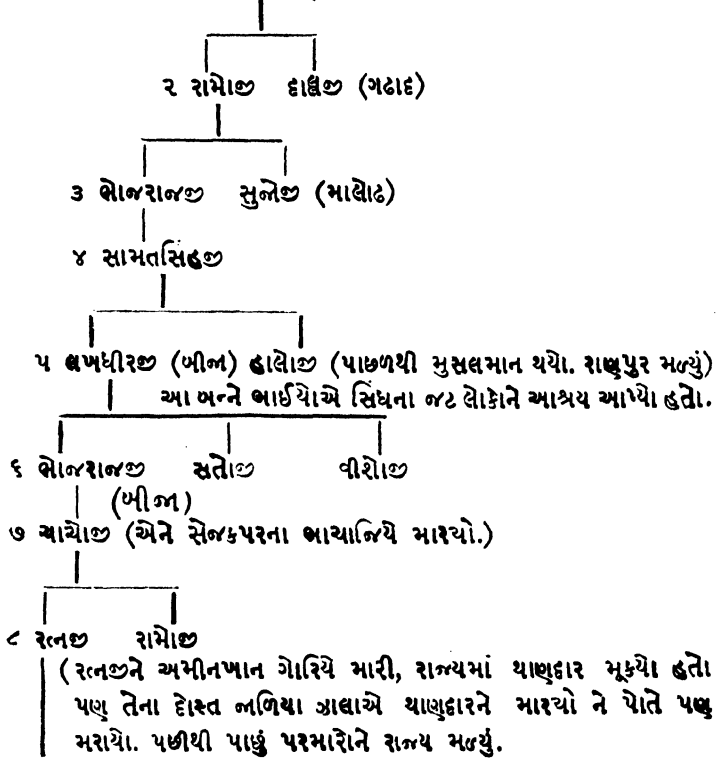
(નવાનગરની ગાદી સ્થાપી) જમ રાવજી હરધોજી (ધોળ)

કોઈ હુંટતું નહિ, તેથી આસપાસનાં ગામોના રહેવાસિયો પોતાની માલમતા સાચવવા માટે ત્યાં મૂકી આવતા. તે વાત બોડી મોગલના જાણુવામાં આવી એટલે તે રાણીસર લૂંટવાને આવ્યો. ગામ લૂંટ્યા પછી હલ્લો કરનારાઓ રણિયા ગઢવીને તેના કબીલા સહિત બાંધીને ગામના બીજા લોકો સુદ્ધાંત લઈ આવ્યા. પછી પહેલે મુકામે રાત રહ્યા, ત્યાં રણિયો અર્ધી રાતે ઉઠીને રડવા કકળવા લાગ્યો. મુસલમાનોએ તેને પૂછ્યું કે તું શું કરવાને રડે છે? તે બોલ્યો, મારે કકળવાનું મોહું કારણ છે, તે તમારા સરદાર વિના હું બીજા કોઈને રહેનાર નથી. બોડી મોગલને તે વાતની જાણ કરવા ઉપરથી તે પિંડે આવ્યો, ત્યારે ગઢવિયે કહ્યું કે મને અને મારા કબીલાને છોડી મૂકા તો તમે માગો એટલી ખંડણી આપું. મોગલે પૂછ્યું કે હવે તે તારો પૈસો ક્યાં રહ્યો હશે? તેણે કહ્યું કે માદળિયામાંથી મને ચિઠ્ઠિ જડી છે તેમાં મારા બાપની ડાટેલી પુંજની નિશાની લખેલી છે. મોગલે તેની સાથે પાંચસો માણસો મોકલીને કહ્યું કે જો એ એક લાખ રૂપિયા આપે તો એને છોડી મૂકજો. એ ત્રણ મેલાણુ કત્યા પછી તેઓ હુળવદની પાસે દીકરના રણુ સમીપે આવ્યા, એટલે ગઢવી એક બેટ બતલાવીને બોલ્યો કે, માફ ધન પણે ડાટેલું છે, માટે ત્યાં ઘોડાં દોડાવીને આપણે જઈ પહોંચિયે. તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો ને તેની પછવાડે બીજાઓએ પણ પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા, તેમને એક કાદવવાળી જગ્યામાં લઈ ગયો, ત્યાં તેઓ સારી રીતે સપડાઈ ગયા એટલે ગઢવી વઢવાણુ બણી નાહો. તેણે ત્યાં જઈ રાજાને કહ્યું કે, હું રજપૂતોનો ચારણ છું, માટે મારા કબીલાને મોગલો પાસેથી છોડાવો. વઢવાણુના રાજાએ કહ્યું કે તું જઈને મૂળીના સોડા પાસેથી આશ્રય લઈ આવ્ય, એટલી વારમાં હું મોગલો સામે જઈ છું, તેણે તે પ્રમાણે કયું. રણિયો મૂળી ગયો, ને પોતાની વાત કહી, એટલે લખધીરજી પાંચસે પરમારો લઈને ચલ્યો, તે નળકાંઠાની પાસે પનંગસર તલાવ પાસે બોડી મોગલને જઈ મળ્યો. ત્યાં સુધીમાં વઢવાણુનો રાજા ત્યાં આવી પહોંચ્યો ન હતો; ત્યાં ભારે લડાઈ થઈ. છેવટે મોગલ પાસે થોડાં માણસ રહ્યાં તેથી તે રાણીસરના બ્રાહ્મણની એક દીકરી પોતાના ઘોડા ઉપર લઈને નાહો. લખધીરજી પાછળ ધાયો અને અર્ધ ગાઉ જતાં લગભગ આવી પહોંચ્યો. મોગલે પાછું મોં કરીને જોયું તો લખધીરજીને એકલો દીઠો, એટલે પાછો ઘોડો ફેરવીને તેની ઉપર ધા કર્યો પણ તે ખાલી ગયો; લખધીરજીયે પણ પોતાના શત્રુ ઉપર ધા કર્યો તે પણ ખાલી ગયો; બંનેના ઘોડા ભડકીને ઝાડ થયા એટલે બંને

નીચે પડ્યા, અને ઉડીને બાથંબાથા કરવા લાગ્યા. પ્રથમ લખધીરજી નીચે પડ્યો પણ પેલી બ્રાહ્મણની દીકરિયે તેને આશ્રય આપ્યો તેથી મોગલને નીચે નાંખ્યો, ને તેણિયે તેને પોતાની કમર સંભાળવાનું કહ્યું, એટલે લખધીરજિયે કમરમાંથી કટાર ફહાડીને મોગલને માર્યો. તે મોગલે તે જ ક્ષણે પોતાની કમરમાંથી છરો ફહાડીને તેના પેટમાં ખોડ્યો. તેથી બન્ને મરણ પામ્યા. લખધીરજીના માણસોએ મોગલની છાવણી લૂંટીને પોતાના ઠાકોરની લાશ ખોળી ફહાડીને દાહ દીધો, તથા તે જગ્યાએ એક પાળિયો ઉભો કર્યો, ને બ્રાહ્મણીને રાણીસરમાં તેના બાપને સોંપી.

મૂળીના ૧૫૨માર આજ સુધી તેમની હિમ્મતને લીધે પ્રખ્યાત છે.

૧ સોડા પરમાર ૧ લખધીરજી (મૂળી) સિંધના થરપારકરથી આવ્યા.

૯ કણજી

૧૦ જગદેવજી

૧૧ રામસિંહજી

૧૨ રાજસિંહજી

૧૩ રતનજી (ખીજ)

અને જટ લોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેથી તે લોકો તેના સંભારણામાં ધણું આદરમાન રાખે છે. લખધીરજી અને હુલાજીનો ન્હાનો ભાઈ પોતાના વચેટ ભાઈનું જોઈને મુસલમાન થયો; તેને ઘોટાદનાં ચોવીસ ગામ મળ્યાં. તે તેના વંશમાં ધણી પેઢી સુધી રહ્યાં. પછીથી તેઓ ઘોળકાના તાલુકદારને નામે ગૂજરાતમાં ઓળખાવા લાગ્યા.

૧૪ કલ્યાણસિંહજી

૧૫ મુંજેજી

૧૬ રતનજી (ત્રીભ)

૧૭ કલ્યાણજીસિંહજી (બીભ) ઉરફે બાપજી

૧૮ રામોભા (ધ. સ. ૧૮૦૭-૮ માં કર્નલ વૉક્સનો કાઠિયાવાડમાં ખંડણી સંબંધી તપાસ ચાલતો હતો.)

૧૯ વખતસિંહજી

૨૦ સુરતાનજી

મૂળીના તાબામાં ૧૭૪ ચોરસ માઇલ જમીન, ૧૯ ગામ, આશરે વીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પચાસ હજાર રૂપિયાની થાય છે. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકારને જમાવંધી અને જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને ભેરતલબી મળી કુલ રૂા. ૯,૩૫૪ આપે છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

મહમૂદ બેગડા. (ચાલુ)

મહમૂદ સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને પાછો આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જગત (દ્વારકા) અને બેટના ચાંચવા નાયકો ઉપર ચડાઈ કરી; તે કરવાનું કારણ એમ બન્યું કે, એક ધર્મી માણસ (મૌલાના મહમૂદ સમરકંદી) બહુ બહોલો ફિલસુફ હતો તે બહાણમાં બેશીને તેને દેશ ઓર્મજ જતો હતો. તે બહાણને ચાંચવાઓએ જગતના બંદરમાં વાળી આણ્યું, “અને કાળા મનના બ્રાહ્મણોએ ખોટી સલાહ આપી તે ઉપરથી કાફરોએ” ત્યાં તેને લૂંટી લીધો. મુસલમાનોએ અતિ સંકટ સહન કરીને જગત અને બેટનો કબજો કરી લીધો, અને રજપૂતોનો સરદાર રાજ લીમ હતો તેને કેદ કરી લીધો, ત્યાર પછી, પેલા ફિલસુફની ઉશ્કેરણીથી તેને અમદાવાદ શહેરની આસપાસ તણાતો ધસડાવીને ઠેર કચ્ચો કે, તેનો દાખલો જોઈને બીજા કાઈ એવી ચાલ ચલાવે નહિ.^૧

આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ, મહમૂદને પદબ્રષ્ટ કરવાના, અને તેના શાહજાદા સુઝદ્દરને ગાદી ઉપર બેસારવાના ધરાદાથી મુસલમાન ઉમરાવો માંહેથી એક ટોળી ઉભી થઈ.^૨ આંપાનેરના ગઢ ઉપર ચડાઈ કરીને

૧ સુલતાને દ્વારિકાનું મંદિર તોડી મસ્જિદ બનાવવાના કામમાં ફોજ રોકી. ત્રણ ચાર માસની રોકાણ થઈ, તેટલામાં, એટ ઉપર ચડી જવાને બહાણો તૈયાર કરાવ્યાં. રાજ લીમે બાવીસ વેળા જંગ મચાવ્યો. છેવટે મહમૂદ એટમાં ઉતર્યો ને ધણા રજપૂતોને કતલ કર્યા. લીમ ન્હાની હોડીમાં બેશીને બાગતાં પકડાઈ ગયો.

૨ મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો ધણો વિસ્તાર થયેલો જોઈને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા રહેવા માટે પોતે સુસ્તકાબાદ (જૂનાગઢ) માં રહેઠાણ રાખ્યું અને રાજ્યના વિભાગ નીચે પ્રમાણે કરાવ્યા, —

એટ અને દ્વારકાં કંઈકુલમુલ્કને સોંપ્યું; સોનગઢ ઈમાદુલમુલ્કને સ્વાધીન કર્યું; ગોધરા કિવામુલમુલ્કના તાબામાં કર્યું; અમદાવાદ ખુદાવંદ ખાનના હાથમાં રાખ્યું.

આ ચાર સરદારોમાંથી ખુદાવંદ ખાન હતો તે સુસ્તાનના શાહજાદા સુઝદ્દરને। ઉસ્તાદ હતો. તેણે રાયરાયાન અને બીજા સરદારોની સાથે મળી જઈને રમઝાન મહિનાની ઈદને દિવસે ગોઠવણ કરવા ઈમાદુલમુલ્કને પણ બોલાવ્યો. તેણે પોતાની ફોજ અમદાવાદમાં આણી, પણ શાહજાદાને ગાદિયે બેસારવાનું બન્યું નહિ. છેવટે કેશર ખાન કરીને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી હતો, તેણે જાની રીતે સુસ્તાનને બધું જાહેર કરી દીધું, એટલે, તે લાગલો જ ગોઠવે ગયો અને ત્યાંથી બહાણમાં બેશીને ખંભાત આવ્યો. દગો કરનારામાંથી ત્યાં તેને માન આપવા સુઝદ્દર સહિત આવી પહોંચ્યા

તેના ઉમરાવોને કામે લગાડી દેવા વિષેની પાદશાહને આજ વેળાએ સલાહ આપવામાં આવી. પણ ટોળીવાળા તેમના દુષ્ટ કામમાં ફળદ્રુપ થાય એવું રહ્યું નહિ, તેથી કરવા ધારેલી ચડાઈ કેટલાંક વર્ષો સુધી મુલતવી રહી, તે ૬૦ સં ૧૪૮૨ માં કરવાને તૈયાર થયો; પણ આ વેળાએ સુરતની દક્ષિણના વલસાડના ચાંચવાઓનું બળ દરિયામાં એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે તેઓ વ્યાપારને ખલેલ પહોંચાડતા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના તરફથી હલ્લો થવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ હતી, માટે મહમૂદનું લક્ષ તેમના ઉપર દોડ્યું. તે એક દરિયાઈ નાખુદા થતો; ખંભાત આગળ તેણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, અને કમાનવાળા, બંદુકવાળા અને તોપવાળા સહિતની ફોજ બહારોમાં ચડાવીને ચાલ્યો; પછી શત્રુઓને નસાડતાં તેમની સાથે કેટલીક ધરી સુધી ઝપાઝપી થઈ; તેમાં તેણે ચાંચવાઓનાં કેટલાંક બહાણુ પકડી લીધાં. ત્યાર પછી, એ જ વર્ષની છેક આખેરિયે તેણે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી, તે વિષે અહિં લખવા માંડિયે તે પહેલાં ઈડર સંબંધી આ ઠેકાણે થોડુંક લખવાની અગત્ય છે.

નારણદાસનો ભાઈ રાવ ભાણુ હતો, તેના ઉપર, તેની કુંવરી, મહમૂદના બાપ મહંમદ શાહ બહેરે પરણાવવાનો બલાતકાર થયેલો જણાય છે. મુસલમાની ઇતિહાસકારોએ તેને બીર અથવા વીરરાજ કરીને લખ્યો છે. ઈડરવાડામાં જોભારાની વાવ છે તેમાં એના વિષેનો લેખ છે. તે ઉપરથી તારીખ માલમ પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેના નામમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે તેનો ખુલાસો થાય છે. રાવનાથી અચાનક એક ગાય મરાઈ ગઈ હતી, તેના પાપના નિવારણને અર્થે તેણે એક વાવ બંધાવી હતી, તેમાં લેખ રહેલો છે:—“સંવત ૧૫૩૨(ઇ. સ. ૧૪૭૬) ના ફાલ્ગુણ શુદ્ધ ચોથને “સોમવારને દિવસે કામદુર્ગા માતા,—ઓ રામ, શ્રીરામ ! પાણી પીવાને “આવી હતી તેને રાજા શ્રી શ્રી ભાણુવીરજિયે રામ શરણે પહોંચાડી.

ત્યાં પહેલી કચેરી થઈ, ત્યારે મહમૂદે કહ્યું કે, શુરફૂર હવે સમજી ગયો છે અને કટલાક સરદાર મારા કરતાં તેને ગાદિયે બેસાડવાને પસંદ કરે છે તો હું તેમ કરી મરું જવાને રાજ છું, પણ ઇમાદુલમુલ્કે તેને અમદાવાદ જવાને અરજ કરી તેથી તેના બાણીનો બચ ન રાખતાં તે અમદાવાદ જવા નીકળ્યો અને કહ્યું કે મને મરું જવાની સરદારો કમુલાત આપશે નહિ ત્યાં સુધી હું કશું ખાઈશ નહિ. સરદારો તેનો ભેદ સમજી ગયા અને ઇમાદુલમુલ્કના રહેવાથી ખુદા નિઝામુલમુલ્કે સલાહ આપી કે ચાંપાનેર ઉપર જિત મેળવીને ત્યાંની લૂંટનો પૈસો આવે તે હજ કરવામાં વાપરવો. ઇમાદુલમુલ્કે સુસ્તાન આગળ બધો ભેદ જાહેર કરી દીધો. ર. ઉ.

“એટલા માટે, પાપનું નિવારણ કરવાને અર્થે તેણે સોનાની ગાયનું દાન કર્યું; “અને આ પાણી પીવાની જગ્યા બંધાવી.” * * * લાટ લોકો ફરે છે કે, “રાવ ભાણુ માદિયે બેઠો કે તરત જ, તેણે પોતાના રાજ્યનો સીમાડો નક્કી કર્યો. તેણે પ્રથમ તો શિરોઈનું લાસ ગામ મારીને રોહીડા અને પોસીના વચ્ચે શેઠાનો ઘોડો બેસાડ્યો. ત્યાર પછી, નાઈ નદી ઉપર રાવ જેઠીજીની “છત્રી છે ત્યાં બીજો શેઠો નક્કી કર્યો; અને તેની પેલી મેર, છપ્પનપાળનો દેશ જે આજે ઉદેપુરને તાબે છે તે લીધો. ત્યાંથી થાણા ઉપર ચાલ્યો, “તે પૂર્વે રાવનું થાણું ફરેવાતું હતું, તે સોમા નદી ઉપર ડુંગરપુરથી સુમારે “ચાર માઇલને અંતરે છે. ત્યાંથી સોમા નદીને કિનારે કિનારે માલપુર “અને મગોડી આવીને તે ઈડરના રાજ્યમાં મેળવી દીધાં; તેમ જ કપડવણજ “અને સામ્રમતી સુધીનાં બાવન પ્રગણાં પણ મેળવી લીધાં. પછી તારિંગા “કબજે કરી લઈને સામ્રમતીને પોતાના રાજ્યની સરહદ કરી દીધી; અને “ત્યાંથી શિરોઈની હદને ઘોડે શીમાડો મેળવી દીધો.” ઉપર પ્રમાણે તેણે પોતાનો સીમાડો નક્કી કર્યો, તે ઉપરથી આપણા જોવામાં આવે છે કે ઘણો પ્રાન્ત તેને સ્વાધીન હતો.

અહિયાં જે તારિંગાનું નામ લખવામાં આવ્યું છે, તે જૈનના પ્રસિદ્ધ પવિત્ર ડુંગરો માહેસો એક છે. જે કે તેનામાં શત્રુંજયનો દબ્બો અને તલાબની સુંદરતા નથી, તોય પણ, તે રણિયામણો અને મનોહર છે. કુમારપાળનું બાંધેલું અજિતનાથનું ચૈત્ય છે તે ડુંગરની હારની વચ્ચે ઉંચી સપાટ ધરતીનો એક મોટો ભાગ છે તે ઉપર આવી રહ્યું છે. પાલીટાણાના પ્રસાદોની પેઠે, જે કે, હવણાંના નવીન ફેરફાર કરનારાઓથી તેને ખામી પ્હોંચી છે, તોય પણ, તે તેમના કરતાં પૂર્વનો પૂજ્ય દેખાવ વધારે રાખી રહ્યું છે. તેની આસપાસ હવણાંનાં બનાવેલાં કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાસર છે, અને તેમને લગતા નિયમ પ્રમાણે તેની પાસે સ્વચ્છ પાણીના કુંડ છે. ડુંગરા ઉપર દેવી તારણુ માતાનું દેવલ આવી રહ્યું છે, તેના ઉપરથી તારિંગા નામ પડેલું છે; અને તે વેણીવચ્છરાજ અને તેની સ્ત્રી જે નાગપુત્રી હતી તેની વેળાથી છે. કુમારપાળે શ્રી અજિતનાથની સ્થાપના કરી તેના પ્હેલાં તે જગ્યાએ કાઈ ઈમારત હતી એમ જણાય છે. ડુંગરાની ચારે મગ ધાડું જંગલ આવી રહેલું છે, તેથી તેમાં સર્વ કાઈને પેસવાને મહા કઠિન છે, અને તેની પાસે ભોમિયો હોતો નથી તેનાથી તો ધણું કરીને પેસાય એવું છે જ નહિ. તેમાં વિશેષે કરીને ચડાઈ કરવાને શત્રુ આવ્યો હોય તેનાથી તો હામ બકાય એમ છે જ નહિ. સ્હેલાઈથી રક્ષણ થઈ શકે એવા બે માર્ગ છે, ત્યાં થઈને જ્યાં દેરાં છે તે

યોગાનમાં જવાય છે. જેમ ઈડરમાં છે તે પ્રમાણે મૂળથી જેટલો ભાગ કાટ જેવો રક્ષિત ન હતો તેટલો ભાગ ચણી લેવામાં આવ્યો છે. આસપાસનાં શિખર છે, તેમાંથી ત્રણ ઉપર ધોળી છત્રિયો છે, તે એટલી બધી તેજ મારે છે કે, અનિતનાથના પવિત્ર સ્થાનની જગ્યા થાકી ગયેલા યાત્રાળુને દર્શાવવાને, અને અંધારી ઘેર કન્દરી (ગુફા) અને ઘાડા જંગલમાં દિવસના ક્ષનસનું કામ સારવાને તે વારે ધડિયે કામ લાગે છે.

ઈ. સ. ૧૪૭૧ માં મહમૂદ શાહે, ગિરનારની પાસેના મુસ્તફાબાદ નામના નવા શહરમાં પોતાની ગાદી કરી અને અમદાવાદમાં તેની વતી કામ ચલાવવાને મોહફેજ ખાનનું પદ આપીને પોતાના એક સત્તાવાન અધિકારીને ઠરાવ્યો. તેના દીકરા મલેક ખિઝરે પાદશાહની ગેરહાજરીમાં હુકમ વિના વાગડ અને શિરોઈના ઠાકોર તથા ઈડરના રાવ ભાણુ ઉપર ચડાઈ કરીને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી.

રાવ ભાણુ આ વેળાએ આંપાનેરના રાવળ સામે લડાઈ કરવામાં ગુંથાયો હતો, તેને તે કેદ કરીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ આવ્યો, અને છ મહિના સુધી તેને કેદમાં રાખીને પછી છોડી મૂક્યો. આ કબિયો થવાનું કારણ ધણું નવાઈ જેવું છે. કહે છે કે, રાવ ભાણુ શરીરે દુબળો અને રંગે કાળો હતો તેથી એક નાટક થતું હતું તેમાં વિદૂષકને રાવળે રાવ ભાણુને વેશ લેવરાવીને અને તેની ખાંપણો કહી સંભળાવીને સભાને ખુશી કરી. તે વાત રાવ ભાણુના જાણુવામાં આવી, એટલે તેને ક્રોધ ચઝો. નીચેની કવિતા રાવળની રાણી કહેતી હોય એવી ધારણામાં કરવામાં આવી છે; તે ઉપરથી રાવ ભાણુની શક્તિનો તેના શત્રુના હૃદયમાં કેવો દાખ બેસી ગયો હશે તે બતાવી આપે છે:—

છુપય—જબ નેવર સંચકં, બહે હય સ્વરકે ઘુઘર;
જબ અલંગળ અધિક, અંગર સેવે મૂ મર;
જબ કંકળ સ્વલકંત, પેલ મન પટા પહારહ;
જબ કુંહલ મ્લકંત, મેળે શત્રુ સરા અંગારહ;
મહકંત થોહદ રાવ માણસે, કરે વાસ અવાસંગર;
ક્યમ રહું કંથ કામની કહે, સેજ સોહતાં રંગમર.

રાવ ભાણુ અને તેની રાણિયે ઈડરમાં ભાણુસર અને રાણીસર નામે તલાવો ખંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ વડાલી, દધાલિયા અને બીજી જગ્યાઓએ

પણ તેનાં બંધાવેલાં તલાવો છે. વળી બાટ લોકો ખાતરીથી ફેરે છે કે, મહમૂદ યેગડાએ ચાંપાનેરની જિત કરી તેમાં રાવ ભાણુ મુખ્યત્વે કરીને સાહાયકારી હતો, અને કદાપિ એ વિષે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ કાંઈ લખ્યું નથી, તોય પણ, તેને રાવળ સાથે પ્રથમથી કબ્જો હતો, એ ઉપરથી ધણું કરીને શક્ય લાગે છે કે શાહની ફેજમાં ઇડરનો રાવ પણ સામેલ હશે.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો વનરાજના સાથી જાંબ અથવા ચાંપાએ સ્થાપ્યો હતો, માટે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ પડેલું છે. વળી તે પવનગઢ- (પાવાગઢ)ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેની આસપાસ નિરંતર પવનના ઝપાટા લાગ્યાં કરે છે, એ ઉપરથી એ નામ તેને ખરેખર યોગ્ય છે. કાલિકા માતાએ પોતાને મન ગમતું રહેઠાણ ત્યાં કર્યું છે, તેથી પણ તેની પ્રસિદ્ધિ છે. તેનું દેરું ડુંગરના શિખર ઉપર છે. અને આ પૂજ્ય પર્વતવાસી માતાની આજુ બહુ માનથી તેના ધણા રજપૂત પટાવતો માને છે. પવનગઢ બહુધા નોખો પડી ગયેલો છે, તે ગૂંજરાતના પૂર્વ પ્રગણામાં આવેલો છે. તેની કેટલીક બાજુએ ઉભા ખરાબા જોવામાં આવે છે; તેનો ઉભો ચડાવ સર્વ ઠેકાણેથી રક્ષાયેલો છે, અને મેદાન ઉપર રહીને જોનારાને કૃત્રિમ કાટ જેવો દેખાય છે. તે અતિ ભયંકર ઉંડાઈની ખાઈનો ઢાળાવ થયેલો એવો જે ખર્જ તેનો ખરેખરો સ્વાભાવિક જ બનેલો છે એમ દીસી આવે છે. તેની ઉત્તર બાજુની તલેટીમાં હિન્દુ રાજાઓના નગરનું ખંડેર છે. ત્યાં પડી ગયેલા ધુમટ અને ભાંગી ગયેલા મિનારા, વેરાન અને રેતાળ જંગલમાંથી દેખા દઈ એવું સ્પષ્ટ છે કે મુસલમાનની રાજધાની તરીકે એ શહેર એક વાર મહમૂદખાન ફેરેવાતું હતું.

સ્કાટલાણના માર વંશની પેઠે, ચાંપાનેરના હિન્દુ રાજાઓનું મૂળ તેમના પુરાતનપણાને લીધે હાથ લાગતું નથી. ચાંપાનો કિલ્લો ચોહાણોના હાથમાં ક્યારે આવ્યો એ વિષેની કલ્પના કરવી નકામી છે. હિન્દુ-

૧ ફેરે છે કે અહુઆજુના મૂળ પુરુષ અણ્ણહલને વસિષ્ઠ મુનિએ આજુ ઉપરના અમિરકંઠમાંથી પેદા કર્યો. તેના પછીના અન્યપાણે અન્યમેર વસાવ્યું ને ત્યાં રાજ્ય-ગાદી કરી. તેના વંશજ માણ્ણકરાયે “સંભરના રાવ” એવી પદવી ધારણ કરી. એના વંશમાં વિસલદેવ પ્રખ્યાત થયો. તેના વખતમાં રજપૂતોની જમીન મુસલમાનોએ દબાવવા માંડી, તે પાછી મેળવવા વિસલદેવના ઉપરીપદે હિન્દુસ્તાનના ધણા રજપૂત રાજાઓ ભેગા થયા હતા. પણ ગૂંજરાતનો સોલંકી રાજા ભીમદેવ રહેલો આવ્યો નહિ. તેથી તેણે ગૂંજરાતપર ચડાઈ કરી જય મેળવ્યો, ને પોતાને નામે વિસલનગર (વિસનગર) વસાવ્યું. એના વંશમાં પ્રખ્યાત પૃથ્વીરાજ અહુઆજુ થયો.

સ્તાનના સર્વ રાજવંશોમાં જે વંશને રણ મધ્યેના શરપણાની શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવેલી તે વંશની શાખાના પવનગઢના પવાઈ છે, અને આ ઠેકાણે ખાતરી-પૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે, તેવા વંશની શાખા હોવાનું ગણાવાને તેઓ અયોગ્ય છે એમ નથી. રાવળ ગંગાદાસ મહમૂદ શાહની સામે થયો હતો. તે વિષે અમે લખ્યું છે. હવણું અમે જેને વિષે લખિયે છિયે તે એનો કુંવર જયસિંહ છે. ફેરિસ્તા તેને બેનીરાય લખે છે, અને હિન્દુ દંતકથામાં તે ફટાઈ (પતાઈ) રાવળને નામે મશહૂર છે.

ચાંપાનેરના રાવળે જાણ્યું કે, મહમૂદ ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરે છે, કે તરત જ પ્રથમ તો બુસ્સાથી ખહાર નીકળી પડ્યો, અને શાહના મુલ્કમાં આગ સરખી તરવાર ચલાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તો તે જાણે પોતાનાં જ સાહસકર્મથી ભયભીત થઈ ગયો હોય તેમ તેણે શાહની પાસે ક્ષમા માગવાને દૂત મોકલ્યા. તેણે નાશ કર્યો હતો તેથી મહમૂદે કાપાયમાન થઈને કશું પણ સલાહનું ફહેણ સાંભળ્યું નહિ, અને મુસલમાની શેઠની અગાડી થઈ આવેલા યોદ્ધાઓ ઈ. સ. ૧૪૮૩ ના માર્ચ મહિનાની ૧૭ મી તારીખે કાલિકાના ડુંગરની તલેટી આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી શાહ પણ પિંડે પોતાની આખી ફોજ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાવળ જયસિંહે ફરીને પાછું શરણ થવાનું ફહેણ ફહાવ્યું, પણ તે તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, એટલે રાવે સાહસિકપણે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રજપૂતોએ ઘેરો ઘાલી બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર નિરંતર હલ્લો કરવાનું જારી રાખ્યું, અને છેવટે તેઓએ એવા બળથી દેખાવ દીધો કે, એક વાર તેઓની સામે લડવાને મહમૂદને ઘેરો ઉઠાવવાની અગત્ય પડી. ઘણું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું તેમાં હિન્દુઓ છોક હડી ગયા, તો પણ તેઓએ નિયમસર ન્હાસેડું લીધું. મહમૂદે હવે ફરીને ઘેરો ધાલ્યો, અને અગર જે કે તે શત્રુને ધાસદાણો અને ખોરાક

દિલ્હીમાં શાહબુદ્દીન ગોરિયે એ રાજ્યનો નાશ કર્યા પછી, પૃથ્વીરાજના વંશજ ત્યાંથી ન્હારી માળવામાં ગયા, અને “ગઢ ઘાઘરણ”માં ગાદી સ્થાપી. એ ગાદી સ્થાપનારનું નામ ખેંગારસિંહ હતું. એનો વંશજ ખીચી (અહુઆણ) હમીર થયો. તેણે અલાઉદ્દીન ખીલજીની સામે “રણ થંભોર”ની લડાઈમાં ઘણી ખડાદરી ખતાવી નામ મેળવ્યું. તેના વંશજ પાલનદેવની સરદારી નીચે ખીચીઓ (અહુઆણ) ગૂંજાતના પૂર્વ ભાગમાં આવ્યા, અને પાવાગઢની તલેટીમાં ચાંપાનેરનું રાજ્ય બીલ પાસેથી જિતી લીધું. એના પછી રામદેવ, ચાંગદેવ, ચર્ચાગદેવ, સોનંગદેવ, પાલનસિંહ, જિતમરણ, કુપુ રાવળ, વીરધવળ, શિવરાજ, રાધવદેવ, ત્રિબક ભૂપ, ગંગાદાસ, અને જયસિંહદેવ અનુક્રમે થયા. આ જયસિંહદેવ ખતાઈ રાવળને નામે જાણખાત છે. ર. ઉ.

પૂરાં પડવાનાં સાધન તોડી પાડવામાં કેટલેક દરજ્જે ફતેહમંદ થયો. તોય પણ પોતાને ઘણી તંગી પડવા માંડી, તેથી નિરાશ થઈને તેના અસલના સાહાય્ય-કારી માળવાના સુલ્તાનને ફહાવી મોકલવાની અગત્ય પડી. આસુદ્દીને ફોજ એકઠી કરી, અને રાવળને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ મહમૂદ તેના ઉપર ચડી આવ્યો. એટલે તેણે પોતાનો વિચાર છોડી દીધો, અને શાહ આંપાનેર આગળ પોતાની ફોજને આવી મળ્યો. ઘેરો રાખી મૂકવાનો પોતાનો જે નિશ્ચય હતો તેની યોજના રાવળના મનપર ઠસાવવા સાર, તેણે તે ઠેકાણે મરજુદ બંધાવવા માંડી. રજપૂતો નહાવાને કાળે નિત્ય સવારમાં જે ગુલ્લ દ્વારથી નીકળતા હતા ત્યાં સુધી ઠેક સુસલમાનો ધપેલા હતા તેથી તે જગ્યા તેમના જાણવામાં આવી. અને તે જ વેળાએ તેઓએ પશ્ચિમ ભણીની ભીંતમાં ભગદાણું પાડ્યું, અને ઈ. સ. ૧૪૮૪ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૭ મી તારીખની સવારમાં સુસલમાનો ગુલ્લ દ્વાર કબ્જે કરી બેઠા. આણી મગ મલેક ઈયાઝ સુલ્તાની, જે પછવાડેથી પોર્તુગીઝની સામે દરિયાઈ લડાઈ મચાવવામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે, તેણે, પશ્ચિમ ભણીની ભીંતથી સીડિયો મૂકીને ચડી ઉતરવા માંડ્યું. રજપૂતોએ તેને હાંકી ફહાડવાને અતિ શૂરથી પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ; મહમૂદ શાહ તે વેળાએ ખીજ ફોજ લઈને તેની આથે જાતે આવી પહોંચ્યો, અને આંપાનેરના કિલ્લા ઉપર, સુસલમાનોના ખીજના આંદનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને રાજના મ્હેલ ઉપર કાલિકાના કાપ રૂપી સુસલમાનોના તોપના ગોળાના ખહાર થવા લાગ્યા. માંહેલી બાજુએ ચિતા ખડકાઈ અને તેમાં રજપૂતની રાણિયો, બાળકો, અને ધનમાલ હોમાયાં અને તેના ઉપર અગ્નિ ઉડીને તેના ભણુકો થઈને શાન્ત થવા લાગ્યા. તે વેળાએ પવનગઢના રક્ષકો સ્નાન કરીને, અને કેસરિયાં કરીને આંખો મીંચીને શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડ્યા. થોડાક રજપૂતો જીવતા રહ્યા. સુસલમાનોના પણ મરવાથી, ધવાવાથી ઘાણુ નીકળી ગયો, અને આંપાનેરનો રાવળ^૧ અને

૧ સુલ્તાન મહમૂદ (એમડાએ) તા. ૧૭ મી નવેમ્બર સ. ૧૪૮૪ ને રાજ આંપાનેરનો કિલ્લો સર કર્યો. આ સુલ્તાને પ્રથમ જૂનાગઢ ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં અને પછી પાવાગઢ (આંપાનેર) એમ બે ગઢ જિલ્લાથી “મહમૂદ એમડો” ફહેવાયો.

પતાઈ રાવળને ત્રણ કુંવરો હતા. તેમાં મ્હોટો રાયસિંહજી પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ ગુજરી ગયો હતો. બીજો લિંબાજી, રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારે નહાશી ગયો, અને ત્રીજો તેજસિંહ હતો તેને સુલ્તાને કેદ કરી સુસલમાન કર્યો. પતાઈ રાવળના મરહુમ કુંવર રાયસિંહજીને પૃથ્વીરાજજી અને હુંગરસિંહજી બે કુંવરો હતા. તેઓ નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પાસેના હાંફ ગામે ગયા ને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાં

તેનો પ્રધાન (ડુંગરશી) પોતાના જ લોહીથી લદાઈ ગયેલા શાહના હાથ-માં સપડાયા.

મહમૂદે પોતાની જિતને માટે ખુદાની બંદગી કરાવી, અને મદો તથા ધવાયલો રાજ સાબે થતાં સુધી મસ્જિદ બંધાવાના કામમાં અને નવું નામ પાડેલા મહમૂદાબાદ શહેરને મુસલમાની ઢબે આણવાના કામમાં પડ્યો. પણ મહમૂદે પોતાના જયને એક કલંક લગાડ્યું, તે એ કે, રાવળ જયસિંહના અને તેના પ્રધાનના ધા રૂઝ્યા, સારે તેમણે પાદશાહને વિનંતિ કરી કે તમે જો અમને મારી નાંખો નહિ તો અમે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારીએ પણ તેઓનું કશું નહિ સાંભળતાં તેમને ઠાર કર્યા.

ચાંપાનેરના નાશ વિષેનું મુસલમાન ઉપર પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. છેલ્લા બલિદાનમાં જે હિન્દુ રાજ હોમાયા,—અને તેવાં જ કૃત્ય લોહીના પ્રેમવાળી કાલિને પ્રિય છે—તેઓનાં નામ ભાટોએ રક્ષી મૂક્યાં છે:—

છપચ—સંવત પંદર પ્રમાણ, એકતાલો સંવત્સર^૧

પોસ માસ તિથિ ત્રીજ, વહેદુ વાર રવિ સ્વદન;

મરશિયા લટખૂપ, પ્રથમ ચેરસી પહીજે;

જાહેજો સારંગ, કરણ, જેતપાલ કહીજે;

સરવરિયો ચન્દ્રમાળ, પતાઈ કાજ પિંહ જ દિયો;

મહમૂદાવાદ મેહેરાળ, લઘુ કટક સરપાવો ઢિયો.

આ ઉપરથી જણાય છે કે મહમૂદનાથી ડુંગર ઉપરનો કિલ્લો લેવાયો નથી, પણ માત્ર શહેર લેવાયું છે. અને મુસલમાની ઇતિહાસકારો તે સંબંધી કાંઈ વિશેષ બોલતા નથી તોય પણ હિન્દુઓની દંતકથામાં ફહે છે કે પવન-

રહી, તેમણે લૂંટફાટ કરવા માંડી. તેઓ તેમ ન કરે એટલા માટે, અમદાવાદના મુસ્તાને તેમને કેટલાંએક ગામોમાં એક આપવા કબૂલી. ત્યાં તેમણે થોડે થોડે પોતાની સત્તા જમાવી અને એટલા વધારો કર્યો કે રાજપીપળાથી તે ગોધરા વચ્ચેનો તમામ પ્રદેશ તેમના હાથમાં આવ્યો. પછી જે બાઈચોએ અર્ધોઅર્ધ રાજ્ય બંધવ્યું. મોટા પૃથ્વીરાજના ભાગમાં મોહન (છોટા ઉદેપુર) અને ન્હાના ડુંગરસિંહજીની પાંતીમાં આરિયા આવ્યું. આ સ્થાનોએ આજ સુધી તેમના વંશજો રાજ્ય કરે છે. ૨. ઉ.

૧ આ પ્રસંગે ભાટ લોકોએ બણી ચોક્કસ સાલ લખી છે, ફેરિશ્તાના લખવા પ્રમાણે ચાંપાનેરનો નાશ ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં થયો. જે મિ. ઝિન્સેન્સના મત પ્રમાણે સંવત્ અને ઇસવી સનની વચ્ચે સત્તાવન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો મુસલમાનોએ લખેલી સાલ ભાટ લોકોની સાલ સાથે બરાબર મળતી આવે. અને સાધારણ બાલ છે તે પ્રમાણે છપ્પન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો એક વર્ષનો ફેર પડે છે.

ગઢની આસપાસ ધણા દિવસ સુધી માત્ર ઘેરો જ રહ્યો હતો, એ વાત સો વસા ખરી છે.

એક ભાટ વર્ણન આપે છે કે, પતાર્ધ રાવળ ચાંપાનેરનો રાજા હતો. એક દિવસે નવરાત્રીના દાહાડામાં તે ગરબા સાંભળવા ગયો. તે સમયે કાલિકાદેવી માનુષી રૂપ ધારણ કરીને ગાતાં હતાં. રાજા તેમને જોઈને મોહ પામ્યો, અને તેણે કૂડા વિચારથી માતાનો પાલવ પકડ્યો, ત્યારે માતાએ શાપ દીધો કે તારું રાજ્ય જશે.

એક સમયે સુલ્તાન ચાંપાનેરને રસ્તે થઈને જતો હતો તેવામાં, તેની નજર કિલ્લા ઉપર પડી અને મૂછે તર દીધો. ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો છોકરો લોલો કરીને હતો તેના જોવામાં સુલ્તાનની વર્તણૂંક આવી તે ઉપરથી તે ચેતી ગયો કે ચાંપાનેર લઈ લેવાને એણે તકાસ્તું છે. તે પતાર્ધ રાવળ પાસે ગયો અને ફૂલેલા લાગ્યો કે આ વર્ષમાં સુલ્તાન તમારું રાજ્ય લેશે. રાજાએ શહેરની આસપાસ પથર, પાણી, લાકડાં માટી, અને જંગલના પાંચ કોટ કરાવ્યા. યુદ્ધનાં સાહિયો પણ તૈયાર રખાવ્યાં. અને સુલ્તાનની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવાને લોલાને અમદાવાદ મોકલ્યો. સુલ્તાનના મહેલની સામે એક વ્યાપારીની હવેલી હતી તે તેણે ભાડે રાખી. એક વેળાએ પાદશાહ ઝરૂંપે બેઠો બેઠો ચારે દિશાએ જોતો હતો, તેવામાં ચાંપાનેર ભણ્ણીની દિશાએ જોઈને મૂછે હાથ નાંખ્યો, અને ફોજ તૈયાર કરાવવાને આજ્ઞા કરી. લોલો જાણી ગયો કે, સુલ્તાન હવે ચાંપાનેર ઉપર ચડવાની તૈયારીમાં છે; તે પતાર્ધ રાવળ પાસે પાછો ગયો; અને કહ્યું કે, સુલ્તાનની ફોજ તમારા ઉપર ચડી આવે છે. રાવળે બચાવ કરવાને બની શકે એવી સાવધાની રાખવા માંડી. સુલ્તાનની પાંચ લાખ ફોજ ચાંપાનેરની લગલગ આવી પહોંચી. પણ તેનો ધરિદો શો છે તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. મધ્ય રાત્રિયે તેણે પોતાના સરદારોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, આપણું નિશાન શહેર ઉપર ચડાવો. ફોજ શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. અને તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પણ તેમના મારા કરતાં શહેરની માંહેથી ભારે મારો થવા લાગ્યો એટલે શહેર લેવાઈ શકાયું નહિ; તેથી સુલ્તાને બાર વર્ષ સુધી ઘેરો ધાલી રાખ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે પતાર્ધ રાવળ સાથે સલાહ કરીને તેને પોતાની સાથે મળવાને બોલાવ્યો. તે વેળાએ તેણે તેને પૂછ્યું કે હું તમારા ઉપર ચઢાઈ કરવાનો હતો તે તમારા જાણવામાં શી રીતે આવ્યું? ત્યારે રાજાએ ઉત્તર આપ્યું કે લોલો કરીને મારો એક બ્રાહ્મણ છે તેના સમજવામાં તમારો ધરિદો આવ્યો. એટલે તેણે મને ચેતવ્યો. શાહે કોલ આપ્યો કે મારે હવેથી ચાંપાનેરની બાબતમાં વચ્ચે પડવું

નહિ, અને તમે મને લોવાને સોંપી દો. પતાર્ધ રાવળે તે વાતની હા કહી. પછી શાહે એક પાળિયો કરાવીને તેના ઉપર બે ગધેડાં કાતરાવ્યાં, અને નીચે લખાવ્યું: “જો કાંઈ મુસલમાન આ શહેર લે તો તેને ગધેડે ગાળ છે.” પછી તે લોવાને પોતાની સાથે લઈ ગયો, અને તેને પોતાનો વજર કર્યો. અને અગર જો તેણે ચાંપાનેર લીધું નહિ પરંતુ તેણે આસપાસનાં ગામો અને પ્રગણાં લઈ લીધાં અને એવો કાયદો કર્યો કે ચાંપાનેરમાં કાંઈ કાંઈ લઈ જાય નહિ, તેમ જ સાંથી પણ કાંઈ લાવે નહિ. આ ઠરાવથી લોકો ધણા સંકટમાં આવી પડ્યા અને તેઓ અમદાવાદ જઈને વશ્યા.

ભાટ પોતાનું વર્ણન ચાલતું રાખીને ફરે છે કે, સુલ્તાન ચાંપાનેરથી ઉમરાળે ગયો, અને સાંના રાજને પકડીને અમદાવાદ લઈ જઈતેને બંધીખાને નાંખ્યો. સાં તે બે વર્ષ કેદ રહ્યો, તેવામાં તેના તાબાના ભંડારીયા ગામનો એક કુંભાર અમદાવાદ ગયો, અને કેદખાના સાથે જો કુંભારને સંબંધ હતો તેની સાથે ઓળખાણ કર્યું, તેની ઓથથી તે રાજને ગૂણમાં ધાલીને ખૂદાર લાવ્યો, અને અતીતની જમાતમાં તેને ભેળવી દીધો; પછી તેને તેની ફાઈને ઘેર ચાંપાનેર લઈ ગયા. તેણિયે અમદાવાદના સુલ્તાનને ખંડણી આપીને ઉમરાળાની ગાદિયે પાછો બેસાર્યો; તે દિવસથી પતાર્ધ રાજનું અનુકરણ કરીને તેણે રાવળનું પદ ધારણ કર્યું, તે હજી લગણુ તેના વંશવાળા રાખી રહ્યા છે. અને જ્યારે તેમના વંશમાંથી કાંઈને ગાદિયે બેસવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને રાજ્યાભિષેક કરતી વેળાએ કુંભારિયાનો કુંભાર તેને કપાળે રાજતિલક કરે છે.

આ વાતના પાછલા ભાગનો સંબંધ ખીરમના ગોહિલોને લાગુ પડે છે માટે ફરીથી એક વાર પાછી તેમની બેટ લઈયે છીયે—

મોખડાજી? ગોહિલની ઠકરાણી વદનકુંવરીયા કરીને પાલીટાણા પાસે

૧ મોખડાજી વિષે બાટની વાત એવી છે કે—તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો તેથી સવા શેર સિંદુર પાણીમાં ઘોળીને પી જતો. તે પચાસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને કાંઈ સંતાન થયું ન હતું. તેવામાં એક સમયે ખાલા શાહ કરીને એક ફકીર મુલ્તાનથી એક એક સિપાઈ લઈને આવ્યો અને મોજે ખરકડિયે ખાના ધાંચીને ઘેર મુકામ કર્યો. ધાંચીની ડોશી આંધળી હતી તેની આંખે હાથ ફેરવીને તેને દેખતી કરીને તે અને ઘેર એક વરોલ બેસ હતી તેને દોહી. આ વાત મોખડાજીના જણુવામાં આવી એટલે ખરકડિયે જઈ ફકીરને મળ્યા, અને પોતાને દીકરાની ખોટ હતી તે પૂરી પડે એમ પ્રાર્થના કરી. ફકીરે કહ્યું કે, મને ગાય ચડાવાની માનતા કરો તો સંતાન થાય. મોખડાજીએ તે વાતની હા કહી. એટલે ફકીરે કાંઈક ઔષધ આપીને કહ્યું કે આથી તમને સંતાન થશે. પછીથી ઘેર આવ્યો. ત્યાર પછી સરવૈયાણી ઠકરાણીને નવ માસે પુત્ર અવતર્યો; તેનું

હાથસણી ગામના સરવૈયા રજપૂતના કુંડુબની હતી. તેનાથી તેને ડુંગરજી કરીને કુંવર હતો તે તેની પાછળ ગાદીએ બેઠો. તે વિના તેને સમરસિંહજી અને ગોડમાલજી નામના બીજા બે પુત્ર હતા. તે પીરમમાં જન્મ્યા હતા. તેમાં સમરસિંહજી પોતાને મોસાળ રાજપીપળે જઈ રહ્યો, તેને છેવટે લાંબી ગાદી મળી, ને ગોડમાલજીનો વંશ ચાલ્યો નહિ.

પાટવી કુંવર ડુંગરજીએ પીરમ છોડીને ગોધામાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર વિભજી ગાદીએ બેઠો, તેને કાનજી, રામજી, અને રૂડોજી એ ત્રણ કુંવરો હતા. વિભજી પછી કાનોજી ગાદીએ બેઠો. તેને સારંગજી અને ગેમલજી બે કુંવરો હતા, તે કાનોજી મરણ પામ્યો ત્યારે છેક ન્હાના હતા.

રામજીના ઉપર મુસલમાનોની ફેજ આવી. તેના સરદારને હિન્દુઓ બોડી મોગલ ફે છે, તેને તે શરણ થયો, અને પોતાના ભત્રીજા સારંગજીને ઓળખાં આપીને, બાણે પોતાનો જ ખરો હક્ક હોય તેમ ગોધાની ગાદીએ બેઠો. સારંગજીને અમદાવાદ લઈ ગયા; પણ કોસિયાર ગામનો પાંચો ગૂજર

નામ ડુંગરજી પાડ્યું. તે જ માસનો થયો એટલે મોખડોજી ગાય શણગારીને ફકીરની માનતા કરવા આવ્યો. એ વાત બણીને ફકીર ખાલા શાહ ખાના ધાંચીને તથા પોતાના સિપાઈને ફેલા લાગ્યો કે મોખડોજી ખરો ઈમાનદાર છે. હું તો ભોંયમાં સમાઈ છું, તમે એને ફેલો કે તું હિન્દુ છે માટે ગાયને બદલે, દક્ષિણ દિશામાંથી શિંગડે ધન બાંધેલી એવો એક પાડો મળી આવશે તે મને ચડાવજે, એટલે મારી માનતા પૂરી થશે. પછી ફકીર ભોંયમાં સમાયો. તે આજે ખાલા શાહ પીર ફેલાય છે, ને તેના પછી ખાનો ધાંચી ગામના ઝાંપા પાસે ભોંયમાં સમાયો. તે ખાન પીર હવણાં સુધી ફેલાય છે. તેમની માનતા ચાલે છે. રોજમાં બે કબરો છે તેમાં એક ખાલા શાહની છે ને બીજી તેના ભાઈ ઈબ્રાહીમ શાહની છે. ઈબ્રાહીમ શાહ પોતાના ભાઈની શોધ કરતો કરતો ખરકડિયે આવ્યો હતો ને ખાલા શાહને પાછા વળવા કહ્યું હતું, પણ તે બોલ્યો કે, “હું અહિં સમાયો છું તેની ઘેર બાણ કરજે.” ઈબ્રાહીમ શાહે ઉત્તર આપ્યું કે, હું એવા સમાચાર લઈ ઘેર નહિ ભરું. ત્યારે ખાલા શાહ ફે કે તું પણ મારી સાથે આવ; પણ તે પણ જોડે ભોંયમાં સમાયો. ખાલા શાહે મોખડોજીને કહ્યું હતું કે, તારી માનતા ફળે તો તારા વંશના પુરૂષો ચામડાની બદી અંગ ઉપર રાખે અને તે મારો મલીહો કસ્યા પછી ફેલાડી નાખે. તેથી તેના વંશના હજી સુધી તે પ્રમાણે કરે છે; અને પરજયા પછી ખાલા શાહનો મલીહો કરીને બદી ફેલાડી નાંખે છે. મોખડોજીના મનમાં શક હતો કે મારી માનતા પૂરી થઈ હશે કે નહિ, પણ ખાલા શાહની કબરમાંથી શબ્દ થયો હતો કે, “તારી માનતા પૂરી થઈ.” પછી સંવત્ ૧૨૧૪ ની સાલમાં મોખડોજીએ પીરનો રોજ ચણાવ્યો ને તેમના ખુલતાની સિપાઈ ખુઝાવરને ખરકડી ગામ આપ્યું; ત્યાર પછી પોતે પીરમ ગયો, ત્યાં પછીથી તેને બીજા બે કુંવર થયા. ર. ઉ.

૧ ડુંગરજી ઈ. સ. ૧૩૪૭-૧૩૭૦

વિભજી ઈ. સ. ૧૩૭૦-૧૩૯૫

કાનોજી ઈ. સ. ૧૩૯૫-૧૪૨૦

સારંગજી ઈ. સ. ૧૪૨૦-૧૪૪૫ ર. ઉ.

કરીને એક કુંભાર હતો તે અમદાવાદ ગયો ત્યારે તેનાં ગધેડાં માંહેથી એકના લગડામાં ધાલીને તેને શહર ખહાર ફેંકી દીધો. આ સમાચાર જાણવામાં આવ્યા એટલે પછવાડે અશ્વારો ચડ્યા. તે તેને પકડી પાડે એવા લગભગ આવી ગયા, તેવામાં સારા ભાગ્યે પ્રતાપ ગિરિ બાવાની જમાત જતી હતી તેમાં સારંગજીને બેળી દર્ધને બાવાને કુંભારે કહ્યું કે, એ ગોધાના રાજનો વારસ છે તેથી હવે તમે ઉગારશો તો તે આગળ ઉપર તેનો બદલો વાળશે. એમ કહી કુંવર સોંપીને કુંભાર પોતાનાં ગધેડાં લઈ આગળ ચાલ્યો. તેને અશ્વારોએ પકડી પાડ્યો, પણ સારંગજી જોવામાં આવ્યો નહિ તેથી નિરાશ થઈ થોડેક આગળ જઈ પાછા વળ્યા. કુંવરપુરનો પતાર્ધ રાવળ સારંગજીની ફાઈ બહેરે પરણ્યો હતો. તેથી પ્રતાપ ગિરિ બાવો તેને ત્યાં લઈ ગયો. તે વીસ વર્ષનો થતાં સુધી પોતાની ફાઈને ઘેર છાનો રહ્યો. પછી ફાઈને કહ્યું: “મને ‘હવે મારે ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો ને સાથે થોડાંક માણસો મોકલો.” પતાર્ધ રાવળે તેના રક્ષણ સાર ફાઈ આપી. તેની ફાઈએ તેને કહ્યું: “જાઓ ‘કુંવર! તમે તમારી ગાદી સ્વાધીન કરી લ્યો. પણ અમારે અહિં તમારું રક્ષણ ‘થયું છે માટે તમારા વંશને રાવળનું નામ આપજો.” સારંગજી પોતાની ફાઈનું ફહેલું માન્ય કરીને ઉમરાળા ભણી વાધ્યો. એટલે તેના કાકા રામજીને ગોધામાં જાણુ પડી કે સારંગજી આવે છે તેથી સેજકજીના ન્હાના કુંવરના વંશના અને ગોહિલ જાતની બે પાસેની શાખાના ગારિયાધાર તથા લાડીના ધણી હતા તેમને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, જો તમે સારંગજીને પાછો તગડી ફેંકાડવામાં આશ્રય આપો તો તમને બાર બાર ગામ આપું. આ વાતની તેમણે હા કહી, એટલે ગારિયાધારવાળાને ત્રાપજ અને બીજાં ૧૧ ગામો લખી આપ્યાં, ને વાલુકડનાં બાર ગામો લાડીના ઠાકોરને લખી આપ્યાં. પછી ગોધેથી જતાં બંને ઠાકોર વિમાસી વિચારવા લાગ્યા કે, મુખ્ય હક્કદારને રાવરાવીને પેટા ભાગિયાને ગાદીનો હક્ક આપવો ઠીક નહિ. પછી એવો વિચાર કરીને તેઓ ઉમરાળે ગયા. ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ને સારંગજીનો મેળાપ થયો, એટલે તેઓ બોલ્યા: “રામજીએ ગોધારિયે બાર બાર ગામના પટા લખી આપીને ‘તમારી સામે થવા અમને મોકલ્યા છે, પણ તમે રાજગાદીના ધણી છો તેથી ‘એ પટા તમને પાછા આપિયે છિયે.” સારંગજીએ કહ્યું: “લાવો તે પટા તમને ‘સહિ કરી આપું.” એમ કહી સહિ કરી આપીને તેઓને પોતાની પક્ષમાં લીધા. પછી રામજી ગોધારીના જાણવામાં તે આવ્યું ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો આપણો તાલ કચળી ગયો, એટલે તે પણ ઉમરાળે આવીને સારંગજીને શરણ થયો. કાકે ભત્રીજે કસુંબા પીધા, ને પાછલી વાત વીસારી દીધી. પછી સારંગજીએ

ગાંધે જઈને પોતાની ગાદી સંભાળી લીધી. તેના કાકા રામભાઈ ગાદીને નમ્યો એટલે તેને ઉખરાણું, અગિયાળી અને ભડેલી એ ત્રણ ગામ જિવાઈ સારૂ આપ્યાં. ત્યાંના ગરાશિયા હજી લગણુ ગોધારી ફૂલેવાય છે. રામભાઈને પછી મોણુપર પણ મળ્યું.

ઈ. સ. ૧૪૯૪માં ૧૬ક્ષિણ સરકારના નાફરમાન સરદારે ગૂજરાતનાં વેપારનાં બહાણુ પકડ્યાં અને વળી માહિમનો એટ પણ કબ્જે કરી લીધો. તેના ઉપર મહમૂદ શાહે લશ્કર અને દરિયાઈ ફોજ મોકલી. દરિયાઈ ફોજ જેવી એટ આગળ આવી કે, તરત તોફાન લાગ્યું તેથી નાશ પામી; તેના સરદાર અને ખારવા જે બચ્યા તે કિનારે તણાઈ આવ્યા, તેઓને શત્રુએ કેદ કર્યા કે પછી ઠાર કર્યા.

જે સરદાર ફોજ લઈને ઉત્તર કોંકણમાં થઈને જતો હતો તે માહિમની પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દરિયામાં કેર થયાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. એટલે મુકામ કરીને તેણે મહમૂદ શાહના ભણી એક માણસ મોકલી એ સમાચાર ફેલાવ્યા કે જેથી આગળ ઉપર હવે શું કરવું તેની સૂઝ પડે. પછીથી ૬ક્ષિણના રાજાએ બંડખોર લોકોને વશ કરી લીધા, અને તેમની દરિયાઈ ફોજ હતી તે નુકસાનના બદલામાં ગૂજરાતના સરદારને કેદમાંથી છોડાવીને તેને આપી દીધી.

બીજે વર્ષે “મહમૂદ શાહે વાગડ અને ઈડર એ બંને દેશો ઉપર ચડાઈ “કરીને ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી ભારે ભેટ લીધી અને બહુ ધન લાદી “લઈને મહમૂદાબાદ (ચાંપાનેર) પાછો ગયો.” આ સમયે ઈડરમાં રાવ ભાણુનેા કુંવર સૂરજમલજી ગાદિયે હતો એમ જણાય છે. તે અરાઢ મહિના રાજ્ય ભોગવીને પોતાની પાછળ રાયમલજી નામે કુંવર મૂકીને મરણ પામ્યો. તે કુંવરની બાલ્યાવસ્થામાં તેના કાકા ભીમે તેની ગાદી ખુંચાવી લીધી.

૧ આઘણી સુલ્તાન મહમૂદનો સરદાર જહાદુર ઘેલાની કરીને હતો. તેણે બાર હજાર માણસ તથા એક દરિયાઈ કાફલો લઈને ગોવા અને દાબલનાં બંદર લંટી લીધાં. તેના ઉપર બેગડાએ સફદરલમુલ્કને દરિયા રસ્તે મોકલ્યો અને કેવામુલમુલ્કને જમીન રસ્તે મોકલ્યો. સફદરલમુલ્કનાં બહાણે તોફાન લાગ્યું અને બચીને કિનારે આવતાં ખારવાએ અમાન માર્યું, પણ શત્રુઓએ તેઓને કબ્જે કર્યા ને સફદરલમુલ્કને કેદ કરી લીધો. કેવામુલમુલ્કને બપોર થતાં તે માહિમ જઈ પહોંચ્યો અને બેગડાને લખી મોકલ્યું તે ઉપરથી તેણે કાગળ લખીને આઘણી સુલ્તાન પાસે એક એલચી મોકલ્યો. તે જતે બળવાખોર જહાદુર ઘેલાની ઉપર ચડી ગયો અને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. બેગડાનાં માણસ તથા બહાણે સફદરલમુલ્કને સ્વાધીન ગૂજરાત મોકલી દીધાં અને તે સાથે હદિયા પણ મોકલ્યા.

“ઈં સં ૧૫૦૭ માં મહમૂદ શાહ ફરીને જળથોદ્ધાધિપતિ બન્યો. “પાખંડી યુરોપિયન લોકો, કેટલાંક વર્ષથી સમુદ્રનું રાજ્ય દબાવી પડ્યા હતા, “અને આ સમયે ગૂજરાતના કિનારાના કેટલાંક ભાગનો કબ્જો કરી લઈને “ત્યાં વસવા ઇચ્છતા હતા.” તુર્કી પાદશાહ બીજા ખાનઝેતનો જળથોદ્ધાધિપતિ અમીર હુસેન બાર વહાણમાં પંદરસે માણસની દરિયાઈ ફોજ લઈને ગૂજરાતને કિનારે આવી પહોંચ્યો અને મહમૂદ શાહ પરદેશી લોકોને હાંકી ફહાડવાને બહુ ઇચ્છતો હતો તેથી જાતે પોતાની દરિયાઈ ફોજ લઈને દમણ અને માહિમ ભણી હંકારી નીકળ્યો. અમીર ઉલ ઉમરા મલિક ઈયાઝ સુલ્તાની પણ દીવ બંદરમાંથી ચાલ્યો, અને તુર્કી જળથોદ્ધાધિપતિના સૈન્યવ્યૂહ સાથે મળી જઈને, પોર્ટુગીઝ લોકોની દરિયાઈ ફોજ, મુંબઈની દક્ષિણમાં કેટલાક માઈલ ઉપર ચૌલ બંદર છે તેમાં હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. મુસલમાનોની જિત થઈ; ને પોર્ટુગીઝોના ત્રણ ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયા, તેથી તેઓ નહારી ગયા એવું તેમના સામાવાળિયા લખે છે; પણ તેઓ તેમની મેળે કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે તેમનું એક વાવટાનું વહાણ તેમના જળથોદ્ધાધિપતિ ડોન લારેન્સો આલમૈડા, અને એક સૌ ને ચાળીસ માણસોના નાશ થયો જણાય છે. તથાપિ ત્યાર પછીથી મુસલમાનોની એકઠી મળેલી દરિયાઈ ફોજે હાર ખાધી છે, અને સોરઠના કિનારા ઉપરના દીવ બેટની સમીપ લડાઈ થઈ તેમાં પણ તેના તાખાના ભાગનો કેટલોક નાશ થયો છે.

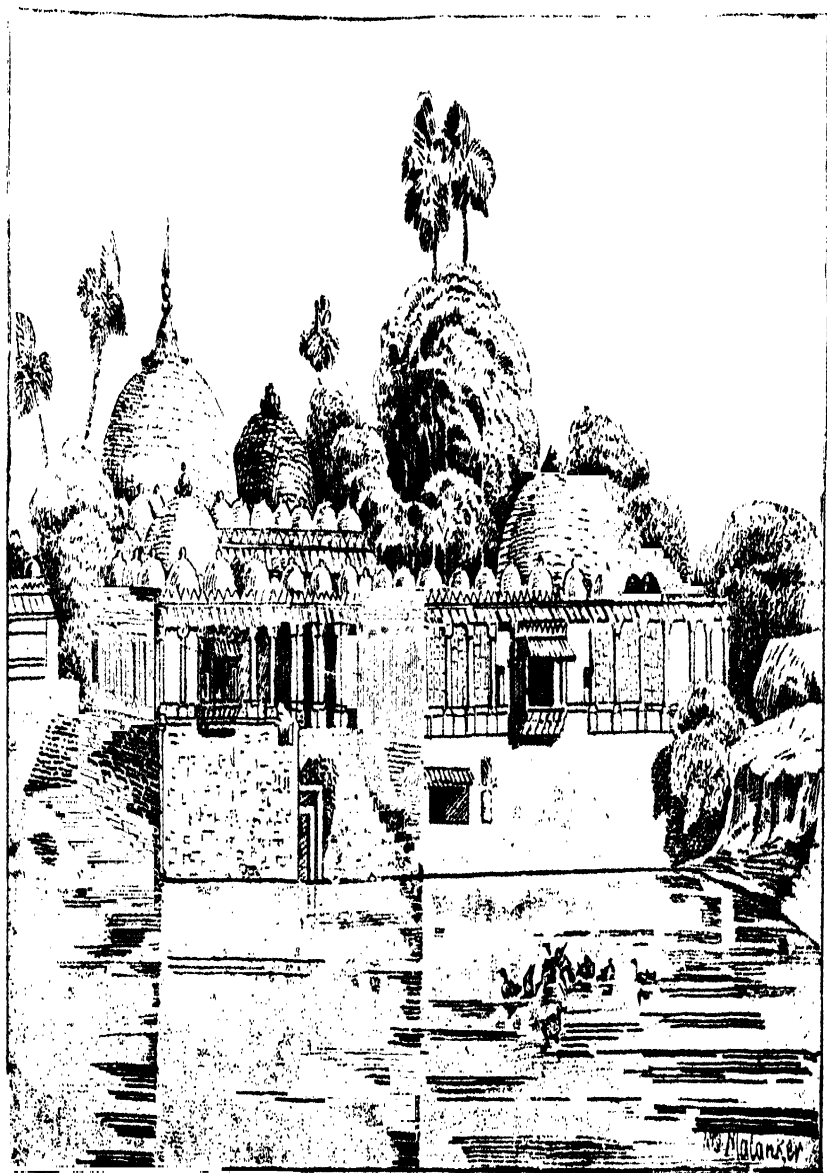
અમદાવાદના પાદશાહ થઈ ગયા તેમાં સુલ્તાન મહમૂદ એ કદાપિ સર્વોત્તમ તો નહિ, તો પણ ખચિત તે અતિલોકપ્રિય શાહ થઈ ગયો; જેને વિષે વાર્તા અને કલ્પિત કથા જોડાઈ છે. જેવો હિન્દુમાં સિદ્ધરાજ થઈ ગયો તેવો જ મુસલમાનમાં એ થયો. તેના અંગનું શરવીરપણું, અને યજ્ઞ, તના ન્યાય, તેનો પરોપકાર, મુસલમાની વિધિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું ખરેખરું વર્તવું, અને તેની વિચારશક્તિનું ઉત્તમપણું, એ સર્વનાં સરખાં જ વખાણ થાય છે.^૧ ફ્રે છે કે, તે વળી બહુ ખાઉધર હતો. તેના સંબંધી ઘણી વાતો ફ્રેવાય છે; મુસલમાની ઈમારતનો આખા ગૂજરાતમાં એકે એવો કડકો નહિ

૧ કચ્છના જામ હમીરજીને મારી તેનું રાજ્ય તેના બાયાત કચ્છના ખારાવાળા જામ રાવલજી(એના વંશજ જામનગરના અધિપતિ છે)એ લઈ લીધું હતું; તે ઉપરથી જામ હમીરજીના કુંવર ખેંગારજી પોતાના બાઈ સાહેબજી સહિત અમદાવાદ સુલ્તાન મહમૂદ બેગડાને આશ્રય ગયા, ત્યાં સિંહના શીકારમાં પાદશાહને લગારવાથી સુલ્તાને તેને મહારાવનો એલકાબ અને રાજ્ય મેળવવા લશ્કર આપ્યું, જેથી મહારાવ ખેંગારજીને જામ રાવલજી પાસેથી પોતાનું કચ્છનું રાજ્ય સંવત ૧૫૫૬માં જિતી લીધું. ૨. ઉ.

હોય કે જેની સાથે મહમૂદ એગઝાનું નામ જોડાયેલું નહિ હોય. મુસ્તફાબાદ અને મહમૂદાબાદ (આંપાનેર) એ બે મુસલમાની શહર વિના વાત્રક નદીના કિનારા ઉપર તેણે એક નવું શહર વસાવ્યું અને તેનું પોતાને નામે નામ પાડ્યું; અને મિરાતે અહમદીતો કર્તા ફહે છે કે, “એ નદીના કિનારા ઉપર “ઉંચી જગ્યા બંધાવીને ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ જાતના મહેલ ચણાવ્યા, તેની નિશા-
 “નિયો અને ખંડેર આ લખતી વેળાએ એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલ “સુધી છે.”^૧ આ મહેલોમાં તે ઘણી વાર આવીને રહેતો; પણ તે અચૂક “ઉન્હાળાની ઋતુમાં કાઝિગડી પાકવાની વેળાએ અમદાવાદ જતો, અને “ત્યાં છ મહિના રહીને પાછો આવતો.” એ જ ગ્રંથકર્તા એટલે સુધી ખાતરી-
 “પૂર્વક લખે છે કે, “પ્રુધ્લા દેશ માંહેલાં તેમ જ નગર, કસબા, અને ગામડાં “માંહેલાં સર્વ ઝાડ આ સુલ્તાનના વારામાં રોપાવવામાં આવ્યાં હતાં.” આંપા-
 નેર અને ગિરનારના દુર્ગ્ય હિન્દુ ગઢ તેણે લીધા તે ઉપરથી તેનું એગઝાનું ઉપ-
 નામ પડ્યું; એ વાત યથાયોગ્ય અને શક્ય છે એવું ફેરિશ્તા ફહે છે, અને એના જેવું બીજું કારણ બતાવાનું અમારી પાસે નથી તેથી અમે પણ એના પ્રમાણ ઉપરથી બાહ્ય રાખીએ છીએ. યુરોપિયન લોકો બહુથી તેને કીર્તિ મળી તે કદાપિ તેની દરિયાઈ લડાઈને લીધે મળેલી છે. મિ. એલિફ્સ્ટન ફહે છે કે, “તેના સમયના પ્રવાસિયોએ એ પાદશાહ સંબંધી ઘણા બયાનક વિચાર “બાંધેલા છે. બાર્ડોમા અને બાર્ડોસાએ વિસ્તારથી એનું વર્ણન કરેલું છે.
 “એમનામાંથી એક જણે એના જાતના દેખાવનું બચંકર વર્ણન આપેલું છે;
 “અને તેના ખોરાકનો મુખ્ય ભાગ મનુષ્ય પ્રાણીને ઝેર ચહે એવો હતો, એ “વિષયમાં તો બંનેના એકમત થાય છે; આવો ખોરાક ખાવાથી એનું બંધારણ “એવું થઈ ગયું હતું કે, તેના અંગ ઉપર જો ઉડતી માખ આવીને બેસે તો “તત્કાળ મરી જઈને નીચે પડે. સત્તાવાન મનુષ્યને મારી નાંખવાની તેની “સાધારણ રીતિ એ હતી કે, પાનસોપારી ખાઈને તેના ઉપર મ્હોડાની પીચ-
 “કારી મારતો. બટલરે “ખંભાતના રાજ” વિષે વાત જણાવી છે તેમાં તેનું “નિત્યનું ભોજન બે જાતના ઝેરી સાપ અને એક જાતનો દેડકો, લખ્યું છે “તેના સરખો એ હતો.

૧ વાત્રક નદી ઉપર મેહમદાવાદ તેણે વસાવ્યું છે, ત્યાં આજે પણ એ મહેલોનાં ખંડેર છે. એ સિવાય એ જ પાદશાહનો બંધાવેલો એક ભૂમરિયો ફૂલો છે તેમાં થઈને અમદાવાદ જવાનો ભીતર રસ્તો છે એવું ફહેવાય છે. અમે એ ફૂલામાં ઉતરીને, પાણી ઉપરની તેની છજમાં બેસીને ત્યાંની ઠંડકનો લાભ લીધો છે. બારીકાથી અંદર જતાં તેમાંથી થઈને અમદાવાદ જવાની વાટના બારાનું કાંઈ ચિહ્ન અમને તે વેળાએ જણાયું ન હતું. ૨. ઉ.

સરખેજનો શાહ આલમનો રોજો

૪. ૪૯૩

તેના મરણ વિષે નીચે લખેલો અહેવાલ મિરાતે અહમદીમાંથી લીધો છે.—“ઈ. સં ૧૫૧૦ માં સુલ્તાન પાટલુ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં તેની છેલ્લી “મુલાકાત હતી એવું તેને લાગ્યાથી તેણે રાજ્યના સર્વ મહાન લોકોને એકઠા “કરીને કહ્યું કે, હવે મારે મરવાનું પાસે આવ્યું છે. ત્યાંથી તે નીકળીને ચાર “દિવસમાં અમદાવાદ આવ્યો. રસ્તામાં શેખ અહમદ ખતુની કબરને પગે “લાગવા ગયો ત્યાં તેની કબર કરાવી રાખી હતી તે જોઈ તેને પોતાનાં કૃત્યોનો “પસ્તાવો થયો અને તેની આંખોમાંથી આંસુ પડ્યાં. ત્યાર પછી અમદાવાદ ગયો “ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી માંદો રહ્યો, એટલે વડોદરથી તેણે પોતાના પુત્ર “ખલીલ ખાનને બોલાવ્યો. તેને છેલ્લી સલામ કરીને હીજરી સન ૯૧૭ “(ઈ. સં ૧૫૧૧)ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજી તારીખે સોમવારને દિવસે “આ દુનીયાનો ત્યાગ કરી ગયો; ૧ તેને સરખેજમાં ડાટ્યો ત્યાં તેની કબર “આજે પણ છે.”

૧ ફેરીસ્તા લખે છે કે તે જ્યારે માંદો પડ્યો ત્યારે તેણે વડોદરથી પોતાના શાહબાદ સુબકદર શાહને બોલાવ્યો અને પાદશાહ તરીકે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષેનો તેને બાધ આપ્યો. આવા સમયે ઈરાનના પાદશાહ ઇસમાઇલે ઘોડા અને માણસો સહિત કેટલીક કિમતી યાદગાર વસ્તુઓ સાથે ભેગ કલઝેબાશને મોકલ્યો છે એમ તેને ફેરહત-ઉલ-મુલકે જાહેર કર્યું. તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે ખુદા મને એનું મ્હોં ન બતાવે. જેના વિષે એને ધિક્કાર ઉપજતો હોય તેવાને છેલ્લી વેળાએ મળવામાં તે રાજ ન હતો એમ જણાવીને તેના વિષે તે ધિક્કાર પ્રકટ કરતો હતો અને થયું પણ એમ જ. એલચીના આવી મ્હોંચતાં મ્હોંમાં તે રમઝાનની બીજી તારીખે મંગળવારે (ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં) મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય ૭૦ વર્ષ અને ૧૧ માસનું હતું. એણે કુલ ૫૫ વર્ષ, એક માસ, અને બે દિવસ રાજ્ય કર્યું. ખુદાની તે પોતાના મનમાં બ્હીક રાખતો હતો.

સુસલમાની ધર્મ એ જ સાચો છે અને બીજા પાખંડી ધર્મ છે એમ એ માનતો હતો, તેથી હિન્દુઓનાં દેવળોનો ધાણ વાળવામાં અને તેમને વટલાવવામાં તે પુણ્ય સમજતો હતો. તે હમેશાં સાચું બોલતો અને મ્હોંમાંથી કોઈના વિષે ગાળનો શબ્દ ન કહાડતો નહિ. મરતાં સુધી એણે કુરાન વાંચવાનું બંધ કર્યું નહતું. એવી તેના વચન પર તેની આસ્થા હતી. તે સાથે તે શરો પણ તેવો જ હતો. તે અંગ ઉપર દોખાડવું કવચ પહેરતો. વર્ષના દિવસ જેટલા ૩૬૦ તીરનો ભાથો તે પોતાને ખસે બરાબી રાખતો. તરવાર, કઠાર આદિ લોકમાં બાંધતો અને તે બાંધો પણ રાખતો.

સરખેજમાં હજરત શેખ અહમદ ખતુના શેખમાં, એણે અમારો ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી, તે પ્રમાણે દફનાવવામાં આવ્યો હતો. ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૭.

મુઝફ્ફર ખીજો—સિકંદર-મહમૂદ ખીજો-ખુદાદૂરશાહ-
 મહમૂદ લતીફખાન, અમદાવાદના રાજવંશની
 સમાપ્તિ-અકબર પાદશાહ.

મહમૂદ ખેઝાની પછી તેનો શાહજહો મુઝફ્ફર ખીજો^૧ ગાદિયે બેઠો, એના રાજ્યના પ્રારંભમાં માળવાના સુલ્તાન લણીથી, એનો આશ્રય માગવાને માટે આવુરતાથી વિનંતિ કરવામાં આવી. સુલ્તાને કહ્યું કે મારો હિન્દુ પ્રધાન મેદનીરાય છે તે એટલો બધો સત્તાવાન થઈ પડ્યો છે કે હું તો માત્ર નામનો જ પાદશાહ છું; પણ કશો અધિકાર મારી પાસે નથી, તેથી, પાખંડી-પણાની સત્તા મારા રાજ્યમાં ઝડપથી ચાલવા માંડી છે. મુઝફ્ફરના મનમાં ખરા ધર્મની આસ્થાને લીધે લાગણી ઉશકેરાઈ આવતાં તરત જ ભોજના દેશ (માળવા) ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી, અને અલુહિલવાડ પાટણના સૂબેદાર એનુલ મુલકને અમદાવાદ આવી રહેવાને આજ્ઞા કરી. ઈડરનો રાઠોડ રાજા રાવ ભીમ જે રાવ ભાણુનો પુત્ર થાય, અને જેણે પોતાના લત્રીજ રાય-મલજની ગાદી છીનવી લીધી હતી એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે, તેણે સૂબેદારની ગેરહાજરીનો સારો સમય સાધી લઈને સાબ્રમતી નદી સુધી આસપાસનો દેશ લૂંટ્યો અને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. એનુલ મુલક આ સમાચાર સાંભળીને ખોડાસે ચડી આવ્યો, ત્યાં આગળ રાવ ભીમે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના એક નામીયા અધિકારીને અને બે માણસોને ઠાર કચ્ચાં. મુઝફ્ફર શાહ આવા સમાચાર સાંભળીને પોતાના રાજ્યમાં તરત જ પાછો આવ્યો, અને ખોડાસે મેલાણુ કરીને ત્યાંથી આખો ઈડર-વાડો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. રાવ ભીમ પોતાની મેળે ડુંગરામાં સંતાઈ પેઠો; પણ ઈડરના કિલ્લેદાર મુસલમાનોના જ લખવા પ્રમાણે માત્ર દશ રજપૂત હતા, તેઓએ શત્રુઓની સામે આગ્રહપૂર્વક જગ્યાનું રક્ષણ કર્યું, તોય પણ ઈડર તો લેવાયું; ત્યાંનાં દેવાલય, મહેલ અને ઉદ્યાનગૃહો પાયમાલ કરી નાંખ્યાં, અને ત્યાંના શરવીર રક્ષકોને કતલ કર્યા. તેવામાં રાવે મદન ગોપાલ નામના એક બ્રાહ્મણને પોતાના વડીલ તરીકે શાહની પાસે મોકલીને ફહેવરાવ્યું કે, એનુલ મુલકે વગર કારણે જુદમ કર્યો, એટલા

૧ એનું નામ ખલીલ ખાન હતું, તે ઈ. સ. ૧૪૭૦માં એપ્રિલ મહિનાની ૧૦ મી તારીખે જન્મ્યો હતો. તે પોતાની ૪૧ વર્ષની ઉંમરે સુલ્તાન મુઝફ્ફરનું નામ ધારણ કરીને ગાદિયે બેઠો. મિરાતે અહમદીમાં ૨૭ મે વર્ષે ગાદિયે બેઠાનું લખ્યું છે તે ભૂલ છે. કેમકે ઈ. સ. ૧૫૧૧ માં ગાદિયે બેઠો છે. અને ૧૫૨૬ સુધી રાજ કર્યું છે. ૨. ઉ.

માટે આપણી વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાનું કારણ થયું; પણ તેને માટે હું ધણો દિલ-ગીર છું. તે સાથે તેણે સો ઘોડા અને બે લાખ ટકા ભેટ મોકલ્યા. મુઝફ્ફર શાહે વિચાર્યું કે માળવાની ચડાઈ બંધ પડી છે તેથી રાવના દોષ ઉપર આંખઆડાકાન કરીને મોકલેલી ભેટનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય છે. તે પછી માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં રાવની ખંડણીનો ઉપયોગ કરતો માળવા ઉપર ચાલ્યો. ઈરનો રાવ ભીમ ચાર પછી મરણ પામ્યો એટલે તેનો કુંવર ભારમલ^૧ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; પણ ચિતોડના સંગ રાણાની પુત્રી સૂરજમલના કુંવર રાયમલજી બહેરે પરણાવી હતી અને તે હવે પાકી ઉંમરે થયો હતો તેથી રાણા સંગે ભારમલને તરત જ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. ભારમલે ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં મુઝફ્ફર શાહની બણી પોતાના વકીલ, આશ્રય માગવાને મોકલ્યા અને સંગ રાણો વચ્ચે પડ્યો તેથી પાદશાહ નારાજ થયો, અને પોતાની આજ્ઞાથી રાવ ભીમ ઈરમાં રાજ્ય કરતો હતો એ વાત નક્કી કરી બતાવવાનો લાગ મળ્યો; તેથી રાજ થઈને ઈર ઉપર ફોજ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિજમુલ મુલ્ક તેનો સરદાર હતો તે આજ્ઞા પ્રમાણે ચડ્યો, અને ભારમલને ફરીથી ગાદિયે બેસાડ્યો. પણ ડુંગરામાં રાયમલજીની પછવાડે પડતાં તેની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને ધણો નાશ થયો. નિજમુલ મુલ્કને આજ્ઞા કરેલી તે ઉપરાંત તેણે પગલું ભર્યું તેટલા માટે પાદશાહે તેને ધણો ઠપકો દઈને રાજધાનીમાં પાછો બોલાવ્યો, પણ ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો એટલે તેને અહમદનગરનો સૂબો ઠરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં રાયમલજીએ ફરીને ઈરવાડામાં દેખા દીધી, તેની સામે થવાને એક ઘોડેશ્વારની ટુકડી આપીને જહીર-ઉલ-મુલ્ક અથવા હિન્દુઓની કથામાં જેને જેરખાન કહે છે તેને મોકલ્યો; પણ બસે સાત માણસને મારીને તેને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મલેક નુસરત-ઉલ-મુલ્કને વિસલનગર ઉપર મોકલ્યો અને શાહે પોતાના હુકમમાં જે દેશને બંડખોરોનું સ્થાન અને સ્વધર્મભ્રષ્ટ થયેલા લોકનું રહેઠાણ કરીને લખ્યું છે તે બધોએ દેશ લૂંટવાની ને ઉઠ્ઠાડ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી.

મુઝફ્ફર શાહનાં ચાર પછીનાં ખીજાં બે વર્ષો તો માળવાના સુલ્તાનને તેની ગાદી ઉપર ફરીને સ્થાપવામાં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક ગુજર્યાં. રજપૂતોને તેણે એક

૧ ટીટાઈ અને રીટાડાની વાવમાં આ રાજ વિધેના જ લેખ છે. ખેલી વાવ સંવત્ ૧૫૬૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦)માં શ્રી મહારાય શ્રી શ્રી શ્રી ભીમ અને કુંવર શ્રી ભારમલની આજ્ઞાથી બંધાવી છે. ખીજી સંવત્ ૧૫૯૯ માં (ઈ. સ. ૧૫૪૩) ન્યારે મહારાજ રાવશ્રી ભારમલ જયવંતપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વેળાએ બંધાવી છે.

એ વાર હરાવ્યા, મંડુ ગઢ ઉપર હલ્લો કરીને તેનો કબ્જો કરી લીધો, અને રાણો સંગ તેનું રક્ષણ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તેને નાશી જવાની જરૂર પાડી. મુઝફ્ફર શાહ સુલ્તાન મહમૂદને ઓસિંગણ કરીને પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો હતો ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો નહિ એટલામાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે, ઈડરના રાયમલજીએ વિસલનગરના કુંગરામાંથી નીકળી જઈને પાટણ પરગણું ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું છે, અને ગિલવાડાનું શહર લૂંટી લીધું છે. રાયમલજીને છેવટે, મલેક નુસરત-ઉલ-મુલ્ક જે ઈડર આગળ હતો તેણે પાછો ફરડાડી મૂક્યો. પાદશાહે રાયમલજીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો; તે જાતે વિસલનગર ઉપર ચડ્યો અને દેશ ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. પરંતુ પોતાની મતલબ તેનાથી પાર પાડી શકાઈ નહિ. પછી તરત જ રાયમલજી રોગથી મરણ પામ્યો એટલે તેના વારસ તરીકે ભારમલ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ વેળાએ એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા કે, માળવાના સુલ્તાન મહમૂદ ગૂજરાતની ફોજના આશ્રયથી મેદનીરાય અને રાણાસિંહની એકઠી મળેલી સેના ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત ચલાવી તેમાં તેણે હાર ખાધી અને (જખ્મી થઈને) કેદ પકડાયો. પછી તરત જ નુસરત-ઉલ-મુલ્કને ઈડરના કારભાર ઉપરથી ખરોડીને મુઆરિઝ-ઉલ-મુલ્કને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો હતો તેના મ્હેં આગળ કેાધ્યે આવીને રાણા સંગના શરવીરપણા વિષે વખાણ કરવા માંડ્યાં. મુઆરિઝનાથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ, એટલે કિલ્લાને દરવાજે એક કૂતરો બંધાવીને તેનું રાણાને નામે નામ પાડીને તે પ્રમાણે બોલાવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે રાણા સંગનું અપમાન કર્યું, તે વાત તેના સાંભળવામાં આવી; એટલે તે એવા ક્રોધાયમાન થયો કે, ઈડર ઉપર હુમલો કરવાને ધરાદે તે તરત જ નીકળી પડ્યો; અને શિરોઈ સુધીનો દેશ ખુલ્લી રીતે લૂંટી લીધો. તે વાગડ આગળ આવ્યો એટલે ત્યાંનો રાજા તેને મળી ગયો, તેને સાથે લઈને તે કુંગરપુર ભણી ચાલ્યો; ત્યારે ઈડરના સૂબાને નવી ફોજ મંગાવવાની અગત્ય લાગી; પણ દરબારમાં તેના પ્રતિપક્ષી હતા તેઓએ તે મોકલવા દીધી નહિ, અને ઉલટું પાદશાહને સમજાવ્યું કે મુઆરિઝે અયોધ્ય રીતે રાણાનું અપમાન કર્યું અને હળુ સુધી એના ઉપર હલ્લો તો થયો નથી એટલામાં તો હિંમત હારી જઈને આશ્રય માગે છે. આ પ્રમાણે આધાર મળ્યો નહિ એટલે મુઆરિઝ ઉલ મુલ્કને ઈડર છોડી જવાની જરૂર પડી અને ત્યાંથી નીકળીને અહમદનગરના કિલ્લામાં જતો રહ્યો. બીજે દિવસે સંગ રાણે રાઠોડના રાજધાની નગરનો કબ્જો કરી

લીધો, અને ત્યાંના સૂઆના જુદમથી કેટલાક રજપૂત ઠાકોરા જતા રહ્યા હતા તે ત્યાં આવીને તેને મળ્યા. પછી રાણો સંગ પોતાના નવા મળતિયાને લઈને અહમદનગર બહુ ચાલ્યો, અને તેણે સોગન ખાધા કે હાથમતી નદીમાં ઘોડાને પાણી પાડે, ત્યાં સુધી તેની લગામ મારે ખેંચી ઝાલવી નહિ. મુઆરિઝ ઉલ મુલ્કની ફ્રેજ તેના શત્રુના કરતાં ઘણી જ ઓછી હતી તોય પણ તે કિલ્લો છોડીને ખહાર આવ્યો, અને પોતાની ફ્રેજને નદીને આણી મગને કિનારે કિલાની ભીંતે વ્યૂહબંધ સજ્જ રાખી. રાણા સંગની ફ્રેજ ઉપર મુસલમાનોએ રિથરતાથી હલ્લો કર્યો, અને પછી મારો ચલાવા માંજો. રજપૂતોના મહા વેગને લીધે મુસલમાનોની હાર તૂટી અને કેટલાક નામીયા અધિકારિયો માર્યા ગયા; મુઆરિઝ ઉલ મુલ્ક પંડે સજ્જ ધાયલ થયો; તેના હાથિયો પકડાયા, તેની આખી ફ્રેજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ, અને તેને પછી હિન્દુઓએ અમદાવાદ હાંકી ફેલાડી. ત્યાર પછી રાણા સંગે મોકળાઈથી આસપાસનો દેશ લૂંટી લીધો; તેણે વડનગરા બાલણોને ઉગાર્યા; પણ વિસલનગરવાળાઓએ તેના સામી બાકરી બાંધી હતી માટે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તે લીધું, અને ત્યાંના મુસલમાન સૂઆને ઠાર કર્યો. પોતાને અપમાન કર્યું તેનું આ પ્રમાણે વૈર વાળીને, વગર અટકાવ થયે તે ચિતોડ પાછો ગયો.

મુઆરિઝ ઉલ મુલ્ક આ પ્રસંગે માળવાની સીમા બહુ જતો રહ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાની ફ્રેજની બરતી કરી, અને ફૂતરો રાણો સંગ પાછો વળ્યો એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે પોતાની સૂઆગીરી પાછી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. અહમદનગર જતાં રસ્તામાં ઈડર દેશના રજપૂત અને કાળિયોનું એક ટોળું તેની સામે થયું, તેને હાર ખવરાવીને તે ઈડરમાં આવી પહોંચ્યો, પણ આસપાસનો દેશ લૂંટાલૂંટથી એવો દૈવત વિનાનો થઈ ગયો હતો કે, ખાવાપીવાના સરસામાનને વાસ્તે તેને ખર્ચાતીજ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો.

મુઝફ્ફર શાહે નિશ્ચય કર્યો કે, અહમદનગર છોડી દેવું નહિ. તેથી ગમે તે થાય તે વેડીને પણ ચોમાસામાં તે રાખી રહેવાને માટે તેણે પોતાના અધિકારિયોને હુકમ કર્યો; અને ઈ. સ. ૧૫૨૦ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં, જે ફ્રેજથી રાણા સંગની આગળ ઉપર દુર્દશા થવા સરજ હતી તે ફ્રેજ લઈને તે જાતે ત્યાં ચડી આવ્યો. ઈડરવાડો પાછો ફરીને મુસલમાનોએ લૂંટ્યો; પણ ચિતોડના રાણા ઉપર તેમનો ખરો જય થયો નહિ; અને મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે “ફ્રેજના ઉપર અધિકાર ચલાવનારા “અધિકારિયોના કપટભાવને લીધે તેની સાથે સલાહ કરી લીધી.”

જેવામાં ઈડર મુસલમાનોના કબ્જામાં હતું, તેવામાં ત્યાંના રાવો,
૩૨

પોતાના કુટુંબ સહિત, મેવાડના સીમાડા ઉપરના કુમરી દેશમાં સરવણુ મામ આવ્યું છે અને જે સામળિયા સોડના વંશજના તાબામાં હતું ત્યાં રહેતા હતા. રીટોડાના લેખમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, ખીજે મુઝફ્ફર શાહ મરણ પામ્યો, અને તેના બે શાહજાદા સિકંદર (ઈ. સ. ૧૫૨૬) અને મહમૂદ ત્રીજો (ઈ. સ. ૧૫૨૬) મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી રાવ ભારમલ જીવતો હતો, અને ઈ. સ. ૧૫૨૮ માં જ્યારે જહાંઘર શાહે ઈડર અને વાગડ^૧ એ બન્ને દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી ચાંપાનેરને રસ્તે ભરૂચ પાછો આવ્યો ત્યારે પણ તે જીવતો હતો; અને વળી ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં જ્યારે મુસ્તાન પિંડે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો પણ પોતાના બે સરદારને મહોટી ફેજ આપીને વાગડ (વાગડા) ઉપર મોકલીને પોતે પાછો વળ્યો ત્યારે પણ તે હયાત હતો. તે છેક ઈ. સ. ૧૫૪૩ ના વર્ષ પછી મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેના કુંવર રાવ પૂંજેજી થયો, તેના કારભાર સંબંધી બનાવેલી નોંધ રહેલી નથી.

મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ અમદાવાદના રાજવંશિયો વિષેનું હવે પછીનું જે વર્ણન આપેલું છે, તેમાં ગૂજરાતના હિન્દુ રાજાઓ સંબંધી વાતને ખુલ્લી રીતે લાગુ પડે એવું કાંઈ નથી, માટે તેમના વિષેનું વિસ્તારથી અત્રે વર્ણન આપવાનું અમારી મતલબને અનુસરતું નથી. મુસ્તાન જહાંઘરનું રાજ્ય અતિ અસ્વાભાવિક વિરૂદ્ધપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે તેને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન સિદ્ધરાજની કીર્તિની ચડસાચડસી કરતો આપણે જોઈએ છીએ, તેની શ્રેષ્ઠતા ખાનદેશ, વરાડ અને અહમદનગરના રાજાઓએ માન્ય કરેલી આપણા જોવામાં આવે છે; માળવાનું રાજ્ય ફરીને પાછું ગૂજરાતનાં હથિયાર વડે જિતાયલું એવું તેની સત્તા નીચે આવેલું જણાય છે; અને તેના યશવંત વાવટો મંડુના ઉંચા મોરચા ઉપર ફરકતો આપણા જોવામાં આવે છે. ખીજે સમયે, જે હુમાયૂંન પાદશાહને તેણે તેના ઉદય-કાળમાં જીડાવ્યો હતો, તે જ પાદશાહે તેને તેના રાજ્યમાંથી હાંકી ફહાડેલો આપણા જોવામાં આવે છે, અને છેવટે ફિરંગી લોકો સાથે એક દુઃખદાયક લડાઈ થઈ તેમાં તે દગાથી મરાયો, અને તેનું મુડકું દરિયામાં ફેંકી દીધું; ઇતિહાસકર્તા જે જહાંઘર શાહ વિષે લખે છે તે તેના પછી નબળાઈ ચાલશે અને ખરાબી થશે એવું પોતાના લખાણની અંત્યે ભવિષ્ય વર્તે છે. “મુસ્તાન જહાંઘરના મરણ પછી ગૂજરાતના કારભારમાં અવ્યવસ્થા અને

૧ સામરિયો વાગડ એવું દેશનું નામ છે. તેનાં ૩,૫૦૦ ગામ રહેવાતાં હતાં, હવણાં અર્ધો ભાગ ડુંગરપુરના તાબામાં છે ને અર્ધો ભાગ વાંસવાડાને સ્વાધીન છે. ૨. ઉ.

“રાજદ્રોહ પોતાનો પ્રવેશ કર્યો; અને ત્યાર પછી દક્ષિણના રાજાઓ પાસેથી, “અને યુરોપિયનોએ કબ્જે કરી લીધેલાં બંદરોમાંથી બંડણી મળતી બંધ “થઈ ગઈ.”

કેટલાએક વર્ષ વીત્યા પછી, ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં, બહાદુર શાહનો ભત્રીજો મહમૂદ લતીફખાન ગાદી ઉપર હતો તેવામાં, આમળ જેમ શાહ અહમદ અને મહમૂદ બેગડાના બલવાન દિવસોમાં, હિન્દુ જમીદારોના હક્ક ડૂબાવવાને સાવધપણે થોડોક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના આ છેડાથી તે પેલા છેડા સુધી કરવાને તેણે પોતાનો અભિમાની તેમ જ નબળો હાથ ચલાવવાને ધાર્યું; અને એવી રાજનીતિ ચલાવી કે, તેમાં જે ખામી આવી ગઈ, તે આવી હોત નહિ અને તેનો પૂરેપૂરો અમલ થયો હોત તો સુસ્તાનનું તપ્ત ગિંધું વળવાને કાંઈ પણ આકી રહેત એમ થાત નહિ. “આ સમયે શાહે જનાનખાનાની મોજ મૂકી દીધી તેથી રાજ્યની સત્તા એટલી “બધી વધી ગઈ કે ઉમરાવ અને સિપાઈ સર્વે કાંઈ વશમાં આવી ગયા. “અને શાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેટલી તેમનામાં સત્તા રહી નહિ. આ “વેળાએ માળવાનો કબ્જો કરી લેવાની યાદશાહે ઇચ્છા જણાવી; પણ તેણે “પોતાના વજીર આસફખાનને સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, રજપૂતો, “ગરાશિયા, અને કોળિયોના તાખામાં ગૂજરાત પ્રાન્તની ચોથ અથવા “વાંટાની જમીન છે તે દખાવી પડવાથી માળવા જેટલો દેશ હાથ આવશે; “અને તે એક જગીર થઈ પડવાથી તેની ઉપજમાંથી પચીસ હજાર અશ્વા- “રોનું પૂરું થઈ શકશે.” આ પ્રમાણે વાંટા ખાલસા કરી દેવાનો હુકમ થયો. આનો પરિણામ સર્વ કાંઈધારી શકે એમ એવો થયો કે, સર્વ ઠેકાણે બળવો ઉઠ્યો, અને હવે પછીના વૃત્તાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે તે લોકોનો જય થયો. કેમકે કદાપિ તે સમયે જાત્યભિમાનનાં અને જુદમનાં ગમે તે કામ કર્યાં હશે, અને હિન્દુઓને કચરી નાંખેલા અને વશ કરી લીધેલા, મુસલમાન રાજકર્તાઓએ ગમે એટલા માનવાને પસંદ કર્યું હશે, અથવા મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તે પ્રમાણે લખવાને દુરસ્ત ધાર્યું હશે, તોય પણ વગર વાંધાની ખરી વાત તો એ જ છે કે તેમના વંશજો ઉપર પછવાડેથી ધણું સંકટ આવી પડ્યાં, તથાપિ જે જમીન તેમની પાસેથી છીનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે જમીન હજી લગણુ તેઓ ભોગવે છે; અને આણી મગ તો થોડી પણ ચીથરે હાલ દરિદ્રતા અને ટગમટુ થઈ રહેલાં ખંડેર શાહ અહમદના વંશના રાજ્યના એક સમયનો દખાવો અતાવાને માત્ર રહેલાં છે. “ઈડર, શિરોઈ, ડુંગરપુર, વાંસવાડા લુણાવાડા,

“રાજપીપળા, મહીકોઠો, અને હુલવદ(ઝાલાવાડ)ના ગરાસિયાઓએ, પોતાને “ત્રાસ સાચવી રાખવાને દેશમાં પળવણી કરવા માંડી, માટે શિરોઈ, ઈડર, “અને બીજે ઠેકાણે થાણાં બેસારયાં અને ત્યાંથી રજપૂત અને કાળી નામે “નાશ કરવાની આજ્ઞા થઈ; માત્ર જેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને સિપાઈગીરીની “નોકરીમાં હતા, અથવા જેઓ વ્યાપાર કરતા હતા, અને ઝોળખાવાને “માટે જેઓને જમણે હાથે કાંઈક નિશાની રખાવામાં આવી હતી “તેઓને જ જીવતા મૂકવાની ધૂટ હતી. એ જાતના લોકોમાંથી જેઓને “તે નિશાની ન હતી તેઓને ઠાર કરતા હતા. આ પાદશાહના રાજ્યના “લગભગ છેલ્લા સમયમાં, ઉપર પ્રમાણે હુકમ હોવાને લીધે તેટલા ભાગોમાં “મુસલમાની ધર્મની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી વધી પડી હતી કે, શહર વચ્ચે “ઘોડા ઉપર બેસીને જવાની કાઈ હિન્દુને ધૂટ ન હતી; અને જેઓ પહે “ચાલીને જતા હતા તેઓને પણ જમણે ખભે લાલ પટી લગાવ્યા વિના “લૂગડાં પહેરવા દેતા નહિ, અને વળી વિશેષમાં એ હતું કે હોળી, દિવાળી- “ના તહેવારનું પૂજા આદિકનું પ્રસિદ્ધ પાખંડીપણું કરવા દેવાની મના “કરી હતી. આ ઉપરથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે, દુષ્ટ યુરહાને “પાદશાહને મારી નાંખ્યો ત્યારે ગરાસિયા અને કાળિયોએ તે ખુનીની એક “મૂર્તિ કરીને સ્થાપી અને તેની પૂજા કરી તેને કહેવા લાગ્યા કે, આ અમારો “રક્ષક છે, એણે અમને નાશમાંથી બચાવ્યા છે.”

જે કાઈ ગૂજરાતમાં આવે છે, અને આવા જુદમનું ઠેકાણું જે રાજધાની નગર અમદાવાદ તે મુખ્યત્વે કરીને જીવે છે, ત્યારે ત્રાસ પમાડેલા હિન્દુઓનાં લોંબનાં દેવળ અને મુસલમાનોના ઉંચા મિનારા તેઓના રાજ્યના અને ધર્મના જુદમના દિવસોમાં થયેલાં જોવામાં આવે છે, અને હાલમાં જે છે તેની સાથે તે દિવસના કારભાર ઉપરથી આ સર્વ જે લક્ષમાં આવે છે તેનો સુકાબલો કરવાને બની આવે છે. એક તરફ પડી જતી મસ્જિદનાં ખંડેર વધતાં જાય છે, અને બીજી તરફ તેની જ પાસે શિવ અને પારસનાથની મૂર્તિયો તેમની અંધારી સંતાઈ રહેવાની જગ્યાઓમાંથી ખહાર નીકળે છે અને નવાં બંધાવેલાં દેવાલયોમાં તેમની સ્થાપના થાય છે: અને અભિમાનનો પોકાર કરનારા પઠાણ મોગલોના છોકરા હિન્દુનાં દેવળમાં આરસપાહાણુ ગોઠવવાની મજૂરી કરે છે, અથવા છેક હલકો રાજ લઈને, દેવની મૂર્તિયોનો નાશ તેઓના પૂર્વજોએ કર્યો હતો એવું તેઓ ધારે છે તેઓની ફરી સ્થાપના થતી વેળાના સાજનમાં મશાલો ધરે છે અને નગરાં વગાડે છે.

મહમૂદ લતીફખાન(મહમૂદ શાહ ચોથા)ને ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં મારી નાંખવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેના વંશના બે (અહમદશાહ બીજો ઈ. સ. ૧૫૫૪ થી ૧૫૬૧ સુધી અને મુઝફ્ફર ત્રીજો) નબળા કમાનુયાયિયો થયા ત્યાં સુધી તેનો વંશ રહ્યો; ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૫૭૨ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે મહાન અકબરે પોતાનો વાવટો અહમદાવાદના નગરની પડોશમાં ફરકાવવા માંજો, તે અવસરે ત્યાંના સર્વ પદવિના સર્વ લોક ટોળે મળીને તેને પોતાના પાદશાહ તરીકે માન આપવાને આગળ ગયા.

મિરાતે અહમદીનો કર્તા ફહે છે કે, “પંડિત અને અવલોકન કરનારા “સારી પેઠે જાણે છે કે, દુનિયાના પ્રારંભથી જે રાજ્યની સ્થાપના થયેલી “છે, તે દરેક રાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ તેના અમીરો અને તેઓની “સાથે મળી ગયેલી બંડખોર પ્રજા થાય છે, તેઓનું બંડ અને પ્રયત્ન ઇશ્વરનો “પાડ કે ઘણું કરીને તેમના સામાં થઈ પડે છે; અને તેથી કરીને કાઈ “વધારે ભાગ્યશાળી પ્રતિસ્પર્ધીનું કામ થાય છે. આ પ્રમાણે ગૂજરાતના “રાજાઓના ઉમરાવોનો પાર આવ્યો. બળવાની વેળાએ માંહોમાંહે લડી “મરીને અન્યોન્યના સાચા સંબંધની અવગણના કરી, તેથી દૈવે રાજ્યનો “અને તેના આકરોનો નાશ કરાવ્યો; અને મિત્રતાને રૂપે તેઓએ ખુદી “રીતે શત્રુતાનાં કર્મ કરવા માંજાં, તેથી તે બન્ને બાબુવાળા વેગળા રહી “ગયા, અને આ રાજ્યની સત્તા અને રાજમુદ્રા તૈમુરના જગપ્રસિદ્ધ વંશજ, “જલાલુદ્દીન મહમૂદ અકબરના હાથમાં આવી.”

અકબરની સત્તાની સ્થાપના થતાં ખેલાંનો તરતનો જ જે સમય હતો તે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખરેખરો ખેદદાયક થઈ પડ્યો હતો. આ વેળાએ, મુસલમાની અમીરોએ મહમૂદ બીજાનો કૃત્રિમ શાહજહાં આણીને ગાદિયે બેસાડ્યો; અને તેનું નામ ત્રીજો મુઝફ્ફર (ઈ. સ. ૧૫૬૧ થી ૧૫૭૨) પાડ્યું. પણ ખરૂં જોતાં તો તેમણે પોતપોતામાં દેશ બહેંચી લીધો હતો. તેમનામાં અતિ બળિયો અયતેમાદખાન હતો, તેણે રાજધાની નગર અમદાવાદ અને ખંભાતનું બંદર તથા તે બે વચ્ચેના પ્રદેશનો કબ્જો કરી લીધો; એક બીજો હતો તે, અણહિલપુરનું બંડેર અને સાબરમતી તથા બનાસ નદિયે વચ્ચેનો ધણો પ્રદેશ દબાવી પડ્યો; ત્રીજાને સ્વાધીન સુરત તથા ભરૂચનાં બંદર, આંખાનેરનો ગઢ, અને મહી નદીની દક્ષિણ બાણીનાં પ્રગણાં આવ્યાં, ધંધૂકા અને ધોળકા, ચોથાના તાબામાં થયાં; અને પાંચમો હતો તે ખેંગારના કિલ્લા(જૂનાગઢ)માં રહીને સોરઠના દીપકદપ ઉપર સત્તા વિસ્તારવાનું તકાસવા લાગ્યો. આ વેળાએ રાજ્યના

હિન્દુ લશ્કરી પટાવતો ધણા હતા. કડીથી ડીસા સુધીનાં ઉત્તર ભણીનાં પ્રગણાંમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત ઘોડેશ્વારોનું લશ્કર પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. આગલાણના જમીનદાર ખોહરજીના કબજામાં મુલર અને સાહલરના કિલ્લા હતા, અને ત્રણ હજાર ઘોડેશ્વારોના લશ્કર વડે તે ચાકરી કરતો હતો; સાંથના જમીનદાર અને છતરાલ કાળિઓ નોકરી કરતા હતા તેના બદલામાં ગોપરા ટપ્પાનાં બે પ્રગણાં તેમને આપ્યાં હતાં; નાગોર પ્રગણાના વતનદારો રજપૂત ઘોડેશ્વારોના મ્હોટા લશ્કર સહિત ચાકરી કરતા હતા, અને ઈડરનો પુંજે રાઠોડ, રાજપીપળાનો રાવ જયસિંહ, ડુંગરપુરનો રાવળ, ઝાલાઓનો ઠાકોર, જામ અને તેના ચારસેં ગરાસિયા આશ્રિતો, તેમ જ ભુજના ખેંગારજી (પહેલા) રાવ લશ્કર પૂરું પાડતા હતા તેમાં સોળ હજાર તો માત્ર ઘોડેશ્વાર હતા. આ સત્તાવાન રજપૂત ઠાકોરોએ અમદાવાદના પાદશાહોના ધસારામાંથી પોતાની જમીન અને સ્વતંત્રપણું બંને જળજી રાખ્યાં હતાં. તેઓને મુસલમાનોની તૂટી પડેલી સત્તાના જોરથી થોડું જ કડી જવાનું હતું, અને અસલની જંગલી જાતિયો જેને જે આગળ વધારે વજનથી દબાવી રાખી હતી, પણ તેનો કદિ નાશ થયો ન હતો તે આ વેળાએ ફરીને, અમિની પેઠે, ધસી આવવા લાગી.

અકબરે ગૂંજરાતની જિત કરી લીધી ત્યાર પછી તેણે આખા દેશ ઉપર એક સૂબેદાર ઠરાવ્યો, અને તેના હાથ નીચે મ્હેસુલના અને લશ્કરી અધિકારી નિમ્યા. ધણું કરીને સૂબેદાર ઉત્તમ પંકિતના માણસો હતા. જેવા કે અકબરનો દૂધભાઈ ખાન અઝીઝ કોકા, અને તેનો શાહજહો સુલ્તાન મુરાદઅખ્ત એ જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા; જહાંગીરના વારામાં તેનો શાહજહો શાહજહાં ઠર્યો હતો, અને તેના વારામાં તેનો શાહજહો મુરાદ નિમાયો હતો. આ સમયના ઇતિહાસનો સમાવેશ દિલ્હીના સામાન્ય ઇતિહાસમાં થાય છે, અને આ પુસ્તકમાં રજપૂત ઠાકોરો સંબંધી લખવાનો જે હેતુ છે તેમના સંબંધી મુસલમાન લખનારાઓએ પોતાના લખાણમાં જુજ સૂચના આપેલી છે. આપણા જોવામાં આવે છે કે, જમીનની ઉપજ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાને અકબરે રાજ ટોડરમલને ગૂંજરાતમાં મોકલ્યો, ત્યારે અકબરની મુસલમાનોના મુખ્ય તરીકે રાજ્ય કરવાની માત્ર ધારણા નહિ પણ આખા હિન્દુસ્થાનના એકઠા મળેલા લોકોના ઉપરી તરીકે રાજ્ય કરવાની તેની ઉદારતાભરેલી અને ડાહ્યાપણુભરેલી ધારણા તે પૂર્ણ થાય એટલા માટે રજપૂત ઠાકોરોનો સંબંધ રાજ્ય સાથે થાય અને તેઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી લેવાય એવા હાથ આવેલા પ્રસંગો તેણે સાધી લીધા.

ઈ. સ. ૧૬૫૬ માં તે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે “શિરોઈના જમીનદારે પાંચસે રૂપિયા અને સો મ્હોરોની ખંડણી આપી.”^૧ રાજા ટોડરમલે તેના બદલામાં તેને શિરપાવ આપ્યો અને એક જડાવને શિરપેચ અને એક હાથી આપીને દિલ્હીના રાજ્યની વતી ગૂજરાતના સૂબાની બે હજાર અશ્વારોથી ચાકરી કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. રાજા ટોડરમલે ત્યાંથી સુરત જતાં રસ્તામાં “રામનગરના જમીનદારને ભરૂચમાં “મળ્યો, તેણે બાર હજાર રૂપિયા અને ચાર ઘોડાની ખંડણી આપી તેના “બદલામાં ઘટિત ધનામ તેને આપ્યું. આ વેળાએ જમીનદારને પંદરસે “અશ્વારોની પદવિ ધારણ કરવાની છૂટ આપી અને તેણે એક હજાર ઘોડે-“શ્વારો સહિત ગૂજરાતના સૂબાની ચાકરી કરવાનું કબૂલ કર્યું.”

ટોડરમલે ગૂજરાતથી દિલ્હી જતો હતો, તેવામાં ડુંગરપુરનો જમીનદાર, રાણો શાસનમલ તેની મુલાકાત લેવા આવ્યો, તેને પણ શિરપાવ આપીને બે હજાર પાંચસે ઘોડેશ્વારની પદવિ આપવામાં આવી અને ગૂજરાત પ્રાન્તમાં ચાકરી કરવાને તેણે કબૂલ કર્યું એટલે મીરથા આગળથી પાછાં જવાની તેને રજા આપી.

અમન અકબરીમાં લખ્યું છે કે, ઈડરના રાવ નારણદાસ પાંચસે ઘોડેસ્વાર અને બે હજાર પાયદળ ઉપર સરદારી ચલાવતો હતો, તે ઉપરથી જણાય છે કે, શિરોઈ અને ડુંગરપુરના ઠાકોરોની પેઢી એને પણ ગૂજરાતના સૂબાના આશ્રયમાં રહેવાને ઠરાવ્યો હશે. વીરમદેવ ચરિત્રમાં પણ ઈડરના રાવને દિલ્હીના પાદશાહનો લશ્કરી પટાવત કરીને લખેલો છે. અબુલ ફઝલે ગૂજરાતના ખીજા ઠાકોરોને એ જ પ્રમાણેનું પદ ધારણ કરેલી સ્થિતિના લખી જણાવ્યા છે. તે કહે છે કે, “ઝાલાવાડ પ્રથમ સ્વતંત્ર રાજ્ય “હતું, તેમાં બે હજાર બસે ગામ હતાં, તેનો વિસ્તાર શિત્તર કોસ લંબાઈ-“નો અને ચાળીસ કોસ પહોળાઈનો હતો; તેના તાબામાં દશ હજાર “ત્રેડેશ્વાર અને તેટલું જ પાયદળ હતું. હવણું તેના તાબામાં બસે ઘોડે-“શ્વાર અને ત્રણ હજાર પાયદળ છે, અને તેમાં ઝાલા જાતિની વસ્તી છે. “હાલમાં તેના ચાર ભાગ કરેલા છે, તોય પણ તેને અમદાવાદ તાબાનું “માત્ર એક પ્રગણું ગણેલું છે. તેમાં શહેરો ઘણાં છે.” અહિંયા જે ચાર ભાગ ગણવામાં આવેલા છે તે હલવદ, વઢવાણ, લખતર અને લીંબડીના

૧ મેળાપની વેળાએ “નજારણો” અથવા ભેટ આપવામાં આવે છે તે આ હશે, કંઈ (વાર્ષિક) ખંડણી નહિ. અહિં અને ખીજા હવે પણ ફકરા ઉતારી લેવામાં આવવાના છે તેમાંના આંકડા નક્કી કરવા બહુ મુશ્કેલ છે.

છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. એ જ ઇતિહાસકારના લખવા પ્રમાણે સોરઠના નવ ભાગ કરેલા જણાય છે. એ માંહેલો ખેલો, સામાન્ય રીતે, નવો સોરઠ ફેરવાતો હતો, તેની તપાસ ધાડી ઝાડીના ગહનપણાને લીધે અને ડુંગરાઓની ગુંચવણને લીધે ઘણા કાળ સુધી થઈ ન હતી. જૂનાગઢની ગણના આ ભાગમાં થઈ હતી. નવા સોરઠમાં તેમ જ પદ્મ સોમનાથમાં ઘેલોટી જાતના રજપૂતોની વસ્તી હતી; અને ત્યાં ઠાકોરામાંથી દરેક એક હજાર ઘોડેશ્વાર, અને બે હજાર પાયદળની સરદારી કરતો હતો, તે સાથે કેટલાક આહીરો પણ હતા. આ આહીર તે ઘણું કરીને કાડી લોક હશે, કેમકે તેઓ આહીર જાતના છે, અને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું તેમનું કામ છે, એવું બીજે ઠાકણે લખવામાં આવેલું છે. ત્રીજા ભાગ વિષે અબુલ ફઝલ લખે છે કે, “શિરોજ (શત્રુંજય) પર્વતની તલેટી આગળ એક વિશાળ “નગર છે, તેની જગ્યા ઘણી પસંદ પડે એવી છે તોપણ ફરી વસાવા “સરખું તે હવે રહ્યું નથી.” આ સૂચન ઘણું કરીને વલ્લભીપુરનાં ખંડેરને લાગુ પડે છે. તે લખે છે કે, “ભાખીડચીન અને ગોધાનું બંદર તેને સ્વાધીન “હતું. પીરમનો બેટ પણ આ ભાગમાં છે; તે નદીની વચ્ચે નવ ફાસનો “ચોખ્ખણ ડુંગર છે, આગળ તેમાં રાજ્યની ગાદી હતી. આ ભાગનો જમીન- “દાર ગોહિલ જાતિનો છે, અને બે હજાર ઘોડેશ્વાર અને ચાર હજાર “પાયદળની સરદારી ભોગવે છે.” ચોથા ભાગમાં વાળા રજપૂતની વસ્તી હતી; તેમાં મેહુવા અને તળાજનાં બંદર આગ્યાં હતાં, અને તે ત્રણસે ઘોડેશ્વાર અને પાંચસે પાયદળનું લશ્કર પૂરું પાડતો હતો.

એ ગ્રંથકર્તાના લખવા પ્રમાણે બીજા ભાગોનું વર્ણન અમે આપતા નથી, કેમકે તે સર્વત્ર સમજાય એવું નથી. તે લખે છે કે, વાઢેરના તાબામાં આરંભડાનું બંદર હતું તે ઘણી મજબૂત જગ્યા હતી, અને ફોજ પૂરી પાડવાનો તેનો કરાર એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાયદળનો હતો. વાજની મિશ્ર જાતિના તાબામાં ઝાંજરનું બંદર હતું, અને બસે ઘોડેશ્વાર અને તેટલું જ પાયદળ પૂરું પાડતા હતા. ચિતોડની જાતિના, એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાળા પૂરા પાડતા એમ લખ્યું છે, તે ધ્રુમલીના જેઠવા લોકો વિષે સૌ વશા લખ્યું છે. વાઘેલા જાતિના એક ભાગમાં વસતા હતા અને બસ ઘોડા તથા તેટલા જ પાળાની સરદારી કરતા હતા; અને આણી મગ સોરઠના તે જ ભાગના કાઠી લોકો, છ હજાર અશ્વાર અને દશ હજાર પાયદળનું ઉપરીપણું ચલાવતા; તેમ જ આહીરની એક બીજી જાતિના લોકો કુંડી નદીને કાંઠે વસતા હતા અને જે પુરંજ ફેરવાતા હતા તે તેનાથી અધુ

લશ્કર પૂરું પાડતા. કુચ્છ ભુજના રાવનું લશ્કર દશ હજાર અશ્વાર અને પચાસ હજાર પાયદળનું હતું; તેઓ ઉંચા અને દેખાવડા હતા તથા લાંબા કાતરા રાખતા. જામ “સત્તરસાલ” કુચ્છ ભુજના રાજવી કુટુંબનો સગો થતો હતો, તે રાવલજીનો પૌત્ર થતો હતો, તેને રાવે^૧ સાઠ વર્ષ પહેલાં તે દેશમાંથી હાંકી ફહાજો હતો, તે સોરઠમાં ચડવા, બદલીલ અને નવનીલના પ્રદેશની વચ્ચેના એક કળદ્રૂપ દેશમાં વસ્યો હતો અને તેનું નામ તેણે “નાનું કુચ્છ” (હાલાર) કરીને પાડ્યું હતું તેમાં તેણે તેનું રાજધાની શહર નવાનગર વસાવ્યું હતું. જામની ફોજનો કરાર સાત હજાર અશ્વાર અને આઠ હજાર પાયદળનો હતો.

મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે, નવાનગરના જામે એક વેળાએ અમદાવાદના છેલ્લા સુલ્તાન, ત્રીજા મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ છેવટે તેણે દગો કરીને તેના શત્રુઓને સ્વાધીન કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૯૦ માં મુઝફ્ફર અને જામને ખાન અઝીઝ કોકાએ હરાવ્યા તેથી તેઓને ડુંગરામાં સંતાઈ પેસવાની અગત્ય પડી. આ જિત થયા પછી સૂબાએ નવાનગર લૂંટ્યું અને જૂનાગઢનો ઘેરો ઘાલ્યો, તે વેળાએ, ત્રીજા મુઝફ્ફરના સાથિયોએ તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તે અમદાવાદ પાછો જતો રહ્યો, તેવામાં ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, અમીરાને એક વાર તેમની પોતાની જગીર ઉપર શાન્તપણે રહેવાને ધૂરી આપી. બીજે વર્ષે જૂનાગઢ, સૂબાના હાથમાં આવ્યું, અને મુઝફ્ફર શાહ નાશી જઈને કુચ્છના રાવ ખેંગારજીને આશરે જઈને રહ્યો;^૨ તેને તેણે આશ્રય આપ્યો. અઝીઝ કોકાએ પોતાના દીકરાને ફોજ આપીને તેની પછવાડે મોકલ્યો. તે રસ્તે જતો હતો તેવામાં જામ તેને સ્વાધીન થયો, અને તેની સાથે સલાહ કરી, ત્યાર પછી નિરાશ્રય સુલ્તાન, જામના આશ્રયથી પકડાયો, તેને બદલે તેને તેનું આગળનું મોરબી પ્રગણું હતું તે ધનામમાં મળ્યું.

ગુજરાતની પૂર્વ સીમા ઉપર જે રજપૂતોનાં સંસ્થાન આવેલાં તેનું અબુલ ફઝલે કરેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે,—“મેરવ અને મંઝીયની પાસે “એક દેશ છે તે પાલ ફહેવાય છે, તેની વચ્ચે મેહોંદરી નદી વહે છે. આ

૧ પૃષ્ઠ ૪૭૪ મે આપેલી જાહેલની વંશાવળીના ૧૧ મા રાજ રાવ ખેંગારજી પહેલાં જામ રાવજીને કુચ્છમાંથી નસાવ્યા તેણે ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં નવાનગર વસાવી ગાદી સ્થાપી. તે પછી તેનો કુંવર વીમોજી (ઈ. સ. ૧૫૬૨-૧૫૬૯) થયો. તે પછી તેનો કુંવર જામ સત્તાજ ઉર્ફે સત્તરસાલ (ઈ. સ. ૧૫૬૯ થી ૧૬૦૭) થયો. ૨. ઉ.

૨ તે સમયે મહારાવ જામમલજી ગાદીપતિ હતા. ૨. ઉ.

“દેશની ગૂંજરાત ભણીની બાબુએ એક સ્વતંત્ર જમીનદાર છે તે કુંગર.
“પુરમાં રહે છે. આ દેશની માળવા ભણીની બાબુએ વાંસવાડા છે, ત્યાંનો
“રાજકર્તા સ્વતંત્ર છે. આ બંને રાજકર્તાઓની પાસે પાંચ પાંચ હજાર
“અશ્વાર અને એક એક હજાર પાયદળ છે; તેઓ બંને સિસોદિયા જાતિના
“હતા અને રાણુના સગા થતા હતા, પણ હવણુંના છે તે જૂદી જાતિના છે.”

“પદ્મ સરકારની પડોસમાં એક દેશ છે તેની રાજધાની શિરોઈ
“છે. ત્યાંનો રાજકર્તા એક હજાર અશ્વાર અને પાંચ હજાર પાયદળની
“હુકુમત કરે છે, આબુગઢ નામના પર્વતની ટોચે તેનો કિલ્લો છે, તેમાં બાર
“ગામ આવ્યાં છે, ત્યાં પાણી અને ઘાસ પુષ્કળ છે. નન્દરબારની પૂર્વમાં,
“મન્ડુની ઉત્તરમાં, નાંદોદની દક્ષિણમાં, અને ચાંપાનેરની પશ્ચિમમાં વળી
“એક બીજો દેશ છે તેની લંબાઈ સાઠ કાસ છે, અને પ્હોળાઈ ચાળીસ
“કાસ છે. ત્યાંનો રાજકર્તા ચૌહાણ વંશનો છે તેની રાજધાની અલી-
“મોહન છે. અહિયાં ઘણા જંગલી હાથિયો છે. લશ્કરી ફોજ છસે અશ્વાર
“અને પંદર હજાર પાયદળની છે.

“સુરત અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક સારી રીતે વશેલો
“પ્હાડી દેશ છે તે બગલાણા કહેવાય છે. ત્યાંનો ઠાકોર રાડોડ વંશનો છે,
“અને ત્રણ હજાર અશ્વાર, તથા બે હજાર પાયદળના ઉપર હુકમ ચલાવે છે.
“અહિયાં જાંબુ, ખેર, દ્રાક્ષ, રાંચણ, દાડમ, અને જમ્બીર ફળ બહુ થાય છે.
બગલાણામાં સાત કિલ્લા છે તેમાં મોલીર અને સાલીરના કિલ્લા અતિ-
“શય દઢ છે.

“નાંદોદ અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક પ્હાડી દેશ છે તે
“લંબાઈમાં પચાસ કાસ છે, અને પ્હોળાઈમાં ચાળીસ કાસ છે, તેમાં
“ગોહિલ રજપૂતની જાતિ વસે છે. હાલમાં રાજકારભાર એક ત્રવાડી કરીને
“બ્રાહ્મણ છે તેના હાથમાં છે, રાજા છે તે માત્ર નામનો જ છે. કોઈ વેળા
“તે રાજપીપળામાં રહે છે અને કોઈ વેળા ધુલવામાં રહે છે. તેની પાસે ત્રણ
“હજાર અશ્વાર, અને સાત હજાર પાયદળ છે. ધુલવાનું પાણી ઘણું ખરાબ
“છે; પણ ત્યાં ડાંગર અને મધ બહુ સરસ થાય છે.”^૧

છેલ્લા સંસ્થાન વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું તે આપણા જોવામાં
આવ્યું છે કે ખીરમના રાજા મોખડાજી ગોહિલના કુંવર સમરસિંહજીએ
સ્થાપ્યું હતું, અને પોતાની માતાના ભણીથી તેનો તે ઉપર હક્ક થયો હોતો.

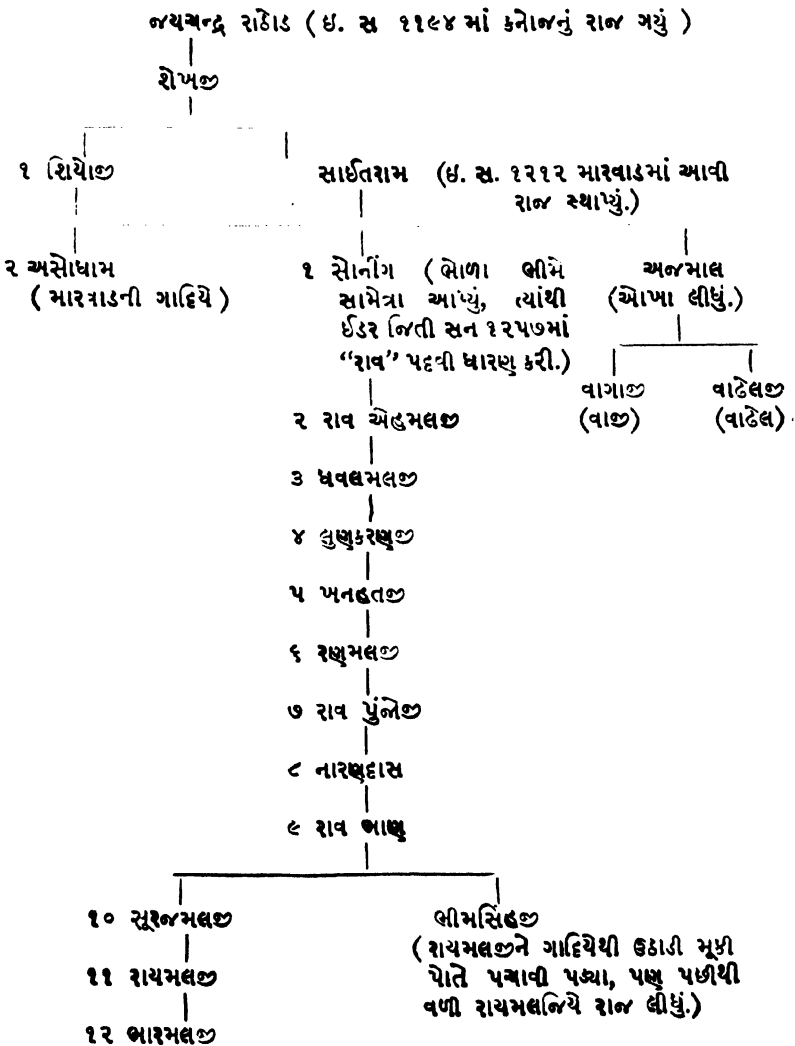
૧ અઘન અકબરીનું વર્ણવુદને બાધાન્તર કર્યું છે, તેના બીજા ભાગના ગૂંજ-
રાતના સુબા વિષેના વિષયમાં જુઓ પૃષ્ઠ ૭૫ થી ૯૬.

પ્રકરણ ૮.

ઈડરનો રાજ્યકારભાર—રાવ નારણદાસ—રાવ વીરમહેવ—
રાવ કલ્યાણમલ.

ઈડરના^૧ રાવ પુંજની પછી તેનો કુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો, અકબરે ખાન અઝીઝ કોકા નામના એક મુસલમાન ઉમરાવને ગૂજરાતનો

૧ ઈડરના રાવની વંશાવલિ:—

“મુખ્ય રાજકર્તાઓ માંહેલો એક છે; અને તે ૫૦૦ ઘોડેશ્વાર અને ૨૦૦૦ “પાયદલની સરદારી ભોગવે છે.”

રાવ નારણદાસની પછી તેનો મ્હોટો કુંવર વીરમદેવ ગાદિયે બેઠો, તે બાટ લોકાની દંતકથાને માનીતો નાયક હતો. એક લાંબી કવિતામાં તેની યુવાવસ્થાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે, તેમાં પચીસ વર્ષની ઉંમરે તે મારવાડની ઉત્તરના પુંગળ દેશમાં કેવી રીતે ગયો, અને ત્યાંના એક ધનવાન વ્યાપારીની પુત્રી પના કરીને બહુ સુંદર હતી તેનો પ્રેમ તેણે કેવી રીતે સંપાદન કરી લીધો, પોતાનાં હથિયારના બળથી તે સુંદરીને કેવો યશવંતપણે ઉપાડી ગયો, અને પુંગળની ફાજ લડવા આવી ત્યારે કેટલાંક શ્રવેર સરદારોને તેણે કેવી રીતે માર્યા, એ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી એક બીજી બાટની વાતમાં વીરમદેવની કથાનું સાંધણુ સમાપ્ત થાય છે. આ વાત અમારાથી બની શકે, એમ બોલેબોલ વાંચનારાઓની આગળ રજુ કરિયે છિયે.

રાવશ્રી વીરમદેવનું ચરિત્ર.

વીરમદેવને પુંગળથી આવ્યાને દોહોડ વર્ષ થયું, તેવામાં અકબર પાદ-શાહે હિન્દુસ્તાનના સર્વ રાજાઓને દિલ્હી બોલાવ્યા. ઉદેપુર, જોધપુર, અને બુંદેલીના રાજાઓ તથા બીજાઓએ તે આજ્ઞા માથે ચડાવી. રાવ નારણ-દાસ અને કુંવર વીરમદેવ પણ ત્યાં ગયા. એક દિવસે, પાદશાહનો વાઘ પાંજરામાં ઘાલ્યો હતો ત્યાંથી છૂટી ગયો. અકબરે હુકમ કર્યો કે એને પકડી આણો, પણ તેના ચોદાઓએ જવાબ દીધો કે “સાહેબ! વાઘ તો “પકડાય એવો નથી.” કુંવર વીરમદેવ બોલ્યો: “વાઘ મરાય કે નહિ એ “નક્કી કહેવાય નહિ પણ રજપૂત હોય તે એને ઝાલી શકે. વાઘ રજપૂતને “મારે, કે રજપૂત વાઘને મારે.” પાદશાહ બોલ્યો: “તમે ઠીક કહ્યું.” પછી વીરમદેવ વાઘને ઝાલવા ગયો; તેણે ન્હાની સરખી ઢાલ હાથમાં ઝાલી લીધી, અને તે આગળ ધરીને શત્રુની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યો; તેણે વાઘને મારી પાડવાને ડાબે હાથે લૂગડું વિંટીને તે હાથ વાઘના મ્હોમાં ઘાલ્યો અને તેને જમણે હાથે તરવારની અણીથી ચીરી નાંખ્યો તેથી મરણુ પામ્યો. પાદશાહ બહુ જ ખુશી થયો અને તેને મૂલ્યવાન શરપાવ કર્યો. નારણદાસજી હલકે કાઠે હતો તેના સામું જોઈને અકબર બોલ્યો કે, “વીરમ-દેવ સરખા પુત્રના તમે પિતા છો એવું હું જાણતો ન હતો, તેથી રાવનું “દુબળું શરીર જોઈને રાવને વિષે જેટલો વિચાર કરવો જોઈયે તે કરતાં “મેં ઓછો કર્યો હતો.”

હવે વીરમદેવે પાદશાહ પાસેથી માત્ર એક કબુલાત કરી લીધી. તેણે કહ્યું કે “હું જ્યારે અહિં આવું અને મારે જ્યારે ઈડર પાછાં જવાની મરજી થાય ત્યારે લાગલા જ જવાની મને રજા આપવી.” અકબરે તે વાત કબુલ કરી. રાવ અને વીરમદેવ પછી સલામ કરીને ઈડર ગયા તેવામાં તરત જ નારણુદાસ મરણ પામ્યો અને વીરમદેવ રાજગાદિયે બેઠો. નારણુદાસને ચાર રાણિયો હતી:—તેમાં ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહની એક બહેન હતી, તેને એ મોટા કુંવર હતા; બીજી જેસલમેરના ભાટી રાજની કુંવરી હતી, અને તે રાયસિંહ અને કિશોરસિંહની મા હતી; ત્રીજી રીખાવત વંશની રાણી હતી અને તે ગોપાળદાસની મા થતી હતી. તે વિના ચોથી રાણી કેટાના હાડાની પુત્રી હતી. આ ઉપરાંત ત્રણ રાખેલી હતી. તે સાતે નારણુદાસની પછવાડે સતી થઈ. પછીથી રાવનો સરદાર હેમતસિંહ બીહોલો પોતાના અનેવી રાવળ રામસિંહને મળવા ડુંગરપર ગયો. જમવાની વેળા થઈ, એટલે, રામસિંહે તેને બોલાવ્યો, અને પોતાની સાથે એક થાળમાં જમવા બેસાવ્યો. હેમતસિંહની આંખો નખળી હતી, તેથી જમતાં જમતાં તેમાંથી પાણી બહવા માંજું એટલે રામસિંહ બોલ્યો: “આના જેવું બીજું મને એકે અણુગમતું નથી; હું જો ખેલેથી જાણતો હોત તો મારા ભેગા તમને જમવા બેસારત નહિ.” હેમતસિંહ આવા અપમાનના શબ્દ સાંભળીને ત્યાંથી ઉડી ગયો; તેણે ઈડર જઈને રાવ વીરમદેવને કહ્યું કે “ડુંગરપુર મારવાને મારા એકલામાં જોર નથી, માટે તમે કૃપા કરીને મારી સાથે આવશો? જો નહિ આવો તો “મારી પાસે જેટલો પૈસો અને માણસ છે તેટલા વડે હું જઈને ડુંગરપુર સાથે “લડીશ અને ત્યાં જ મરીશ.” વીરમદેવ બોલ્યો: “નવા વર્ષના પડવા સુધી તમે “ધીરજ ખમો. ત્યાર પછી હું તમારી સાથે આવીશ.”

તે દિવસ આવી ગયા પછી ઠરાવ પ્રમાણે તેઓ ચઢ્યા હતા, તેવામાં, મારવાડમાં દૂકાળ પડ્યો હતો તેથી ચારણુના એ છોકરા ગૂજરાત આવતા હતા. એક છોકરો ભાતું લઈને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં વીરમદેવની અશ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી; એટલે તે એક બાજુએ ખશી જઈને વાડની થડમાં લપાઈને બેસી ગયો. રાવ તેને જોઈને બોલ્યો કે, “તું કાણ છે. અને શા વાસ્તે વાડના થડમાં બેઠો છે!” છોકરો બોલ્યો:—“મહારાજ! હું ચારણુનો દીકરો છું. અને મેં “સાંભળ્યું છે કે વીરમદેવજી વાડમાં વરસે છે માટે હું જોઈ છું કે આપ આ વાડમાં “શું વરશ્યા છો.” ત્યારે વીરમદેવે પોતાના હાથમાંથી સોનાનાં કડાં વાડમાં નાંખીને કહ્યું: “તું વાડમાં શોખાં કર, તને કાંઈ જડશે.” પછી તે આગળ ચાલ્યા એટલે પેલા છોકરાના ભાઈને કૂવાને કાંઠે ઉભો રહેલો જોઈને રાવે

તેને પૂછ્યું આ કૂવો તમારો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે “મહારાજ ! અમારે “કૂવો ક્યાંથી એ કૂવો તો આપનો છે.” રાવે ત્યારે આજ્ઞા કરી કે, “જા એ કૂવો મેં તને બક્ષિસ કર્યો.” વીરમદેવે આ બંને છોકરાઓને સારી રીતે પરણાવ્યા, તેમના વંશના હાલ સુધી તે કૂવાની ઉપજ ખાય છે.

ત્યાર પછી રાવે વડાલિયે આવીને આઠ દશ દિવસ મુકામ કર્યો. વીરમદેવ વડાલીમાં સમજેશ્વર તલાવની બાજુએ મેલાણુ કરીને પડ્યો હતો તેવામાં તેના ભાઈ રાયસિંહ મુગયા રમતો ત્યાં આવી ચડ્યો. રાયસિંહ ખરેખરો શિકારી હતો. વીરમદેવે તેને દીડો ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે જો રાયસિંહ જીવતો રહેશે તો મારી ગાદી ખુંચાવી લેશે. પછી જ્યારે તે વડાલીથી પાછો આવ્યો ત્યારે રાયસિંહનો કાંઈ વાંક ફહાડીને તરવારવતે તેને ઠાર કર્યો. આ રાયસિંહને એક જાહેન હતી, તે જયપુર પરણાવી હતી, તેણીયે પોતાના ભાઈનું વેર મનમાં રાખીને વીરમદેવને મારી નાંખ્યો તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દિવસ જતાં નવા વર્ષનો પડવો લગભગ આવી પહોંચ્યો. અને રાવે પોતાની ફાજ એકઠી કરવા માંડી તેમાં તેના સરદારો સહિત ૧૮૦૦ અશ્વાર થયા. તેઓ નીકળ્યા અને કુચ કરતા વીંછીવાડે આવી પહોંચ્યા; તેમનો લડાઈનો સરસામાન, -માણસ અને ઘોડાનાં બખ્તર અને હથિયાર, તોપો અને જંજળો એ સર્વ ઊંટ ઉપર લાદ્યું હતું, અને જે હુમસિંહને માટે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરવાની અગત્ય પડી હતી તે પણ પોતાની ફાજ સહિત સંગાથે હતો. વિંછવાડાનો ઠાકોર ડુંગરપુરના તાબાનો હતો, તેણે તપાસ કરી કે રાવની અશ્વારી ક્યાં જાય છે, તેને એવો ઉત્તર મળ્યો કે રાવ પોતાના સસરાને ત્યાં મેવાડ અને માળવાની હદ ઉપર ચંબલ નદી છે તેને કિનારે રામપુર છે ત્યાં જાય છે. તોય પણ, તે ઠાકોરને હુમતસિંહ અને પોતાના રાજ વચ્ચે શત્રુવટ હતી તે તેના જાણવામાં હતું, તેથી તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, “હુમતસિંહ પોતાના સર્વ માણસો સહિત એમની સંગાથે “છ, અને તોપો અને બીજો લડાઈનો સરસામાન છે, એ બધું રામપુર લઈ “જવાનું શું કારણ હશે !” આ પ્રમાણે તેના મનમાં સંશય આવ્યો.

પછી ઈડર તાબાના ઠાકોરોએ વીરમદેવને કહ્યું: “કાઈ ફહેશે કે રાવે “ચોરની પેઠે આવીને ડુંગરપુર માણ્યું, પણ જો તે ઉધાડી રીતે આવ્યો હોત “તો તેનાથી મરાત નહિ. એટલા માટે વાત જાણ પાડવી.” રાવે જવાબ દીધો કે, “ઠીક છે એમ કરો.” પછી તેઓએ વિંછવાડાના ઠાકોરને કહ્યું કે “અમે ડુંગરપુર ઉપર ચડી જઈએ છીએ, માટે તમે ડુંગરપુર જઈને તેના રાવળને

“ઉઘાડી રીતે કહો કે રાવ તમારા ઉપર ચડ્યા છે, અને તમે તેમની સાથે લડવાને તૈયાર થઈ રહેજો.” ઠાકોરે જઈને તે પ્રમાણે જાણ કરી અને રાવળે પોતાના તાબાના ઠાકોરોને બોલાવ્યા અને લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા, પછી વીરમદેવને માણસ મોકલાવીને કહેવરાવ્યું કે, “તમને ફાવે ત્યારે લડવાને આવજો. અમે તૈયાર છીએ.” રાવ જ્યાં મેલાણ કરીને રહ્યા હતા ત્યાં આઠ દિવસ સુધી રહ્યા, અને પછી ડુંગરપુરની પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે બંને જાણુવાળાઓએ તોપે ચલાવીને લડાઈનો આરંભ કર્યો. વીરમદેવે ડુંગરપુરના કિલ્લાનો અને મહેલનો ધણો ખરો ભાગ તોડી પાડ્યો, તે આજ સુધી તેવી જ ભાગી તૂટી અવસ્થામાં છે. આ પ્રમાણે દશ દાહડા ફહાજ્યા પછી, રાવે માણસ અને ઘોડાઓને કવચ પહેરાવીને મારો ચલાવ્યો. તે સમયે બંને જાણુનાં સો સો માણસો મુવાં. રાવળ પોતાના કુટુંબ સહિત ન્હાશી ગયો અને રાવ ડુંગરપુરમાં સાડા ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યો, અને શહર લૂટ્યું તથા જેટલો મળ્યો એટલો બધો ખજાનો લઈને ઈંડર પાછો આવ્યો. જ્યારે તે ગયો, ત્યારે રાવળ ડુંગરપુરમાં પાછો આવ્યો.

ત્યાર પછી, પાદશાહનું લશ્કર ઉદયપુર ઉપર ચડીને આવ્યું, અને રાણા પ્રતાપસિંહ વિંછવાડે ન્હાશી ગયો. (આ વિંછવાડા પાનોરા પાસે છે તે). ઉદયપુરના રાણા બાપથી તે દીકરા સુધી એકેએક પાદશાહની ઉપર જહારવટે નીકળતા હતા, અને તે પાદશાહે ચિતોડના દરવાજાનાં કમાડ ફહાડી લીધાં હતાં, તે દિલ્હીના દરવાજાને બેસાડ્યાં હતાં; આમ આવન રાણા માચ્યા ગયા હતા અને તેઓ તેમની આપત્તિની વેળામાં રાત્રે ભોંય ઉપર લૂગડું પાથરીને સૂતા, પલંગે પોઠતા નહિ, હળમત કરાવતા નહિ, અને ખાતા તો માટીના વાસણમાં કુશકા રાંધીને બૂખ નિવારણ કરવાને ખાતા હતા. આ કારણને લીધે હજી સુધી ઉદયપુરમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; રાણાના પાથરણા નીચે લૂગડું પાથરવામાં આવે છે; તે દાઢી મુંડાવ્યા વગરની રાખે છે, અને તેના ભાણામાં નિત્યે બાફેલા થોડા કુસ્કા મૂકવામાં આવે છે, આજે પણ ચિતોડના દરવાજાને નવાં કમાડ કરાવવામાં આવ્યાં નથી, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે રાણાને કહ્યું કે, તમે નવાં કમાડ કરાવો, અથવા જો તમારી મરજી હોય તો તમારાં જૂનાં કમાડ મંગાવી લ્યો; ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, હથિયારના જોરથી રાણો દિલ્હીથી જ્યારે કમાડ પાછાં લાવશે ત્યારે ફરીને બેસાડશે.^૧

૧ મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહની વાત વિષે ટાઈડ રાજસ્થાનના પુસ્તકના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૩૧ થી ૩૫૦ સુધી મેવાડના ઇતિહાસનું અગિયારમું પ્રકરણ છે તે જુઓ. આ ગ્રંથના રા. રા. ભગુભાઈ કે. કારભારીએ કરેલાં ગૂજરાતી ભાષાન્તરને પૃષ્ઠ ૩૧૨-૩૨૭ માં જુઓ.

જ્યારે રાણા વિંછવાડે જતો રહ્યો ત્યારે ચાંપો કરીને એક મેવાડો બીલ, જે રાણાની સામે બહારવટે નીકળ્યો હતો, તે તે દેશમાં ધણી હરકત કરતો હતો. રાણાએ તેને ત્યાંથી ફાડી મૂક્યો, અને તે ઈડરવાડાના ઉજ્જડ ભાગમાં આવીને રહ્યો. ત્યાં તે વાટે લૂંટ કરીને અને રાત્રે ખાતર પાડીને પોતાના નિર્વાહ કરતો હતો. જ્યારે તે ઈડરવાડામાં બહુ હરકત કરવા લાગ્યો ત્યારે, રાવ વીરમદેવે પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું: “જે ચાંપા બીલને પકડી લાવશે ‘તેને હું ઇનામ આપીશ.’” ત્યારે દધાણિયાના ઠાકોરે કહ્યું: “હું એને પકડી ‘લાવીશ.’” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે ચાંપા બીલે આ વાત સાંભળી ત્યારે બીજે ઠેકાણે લૂંટફાટ કરવાનું જવા દઈને એકલા દધાણિયાને હરકત કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ઠાકોરે તેને ખાનગી રીતે ફાહ્યાં: “તારે માફ ગામ લૂંટવું નહિ, હું તને પકડીશ નહિ.” કેટલાક મહિના ગયા પછી ચાંપાને માટે રાવે ફરીને પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું. ત્યારે મોહનપુરનો ઠાકોર ફેર કે, “હું એ બીલને પકડી લાવું.” એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યો, અને સાવળીના તળાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે એક વડના ઝાડ નીચે, હથિયાર છોડીને વીસામો લેવાને બેઠો. તેની સાથે ત્રણ ચાર અશ્વાર હતા, તેમને કંઈ જોઈતું કરતું લેવાને ગામમાં મોકલ્યા હતા. જેમ છાંયડો ખસતો ગયો તેમ પોતાની નીચે પાથરણું પાથર્યું હતું તે ખેંચી લઈને તે પણ ખસતો ગયો તેથી છેવટે તેનાં હથિયાર ધણે છેટે પડતાં ગયાં. એટલામાં ચાંપો બીલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાવને ત્યાં જે વાત થઈ હતી તે એના જાણવામાં આવી હતી અને તે ઉપરથી તેણે ઠાકોરને મારી નાંખવાને ધાર્યું હતું. તેણે તેને કહ્યું: “ત્યારે તમે મને પકડવા આવ્યા ‘છો નહિ વાડ?’” ઠાકોર થરથરી ગયો અને બોલ્યો: “મારે તમને પકડવાનું ‘કાંઈ કામ નથી, પણ ધણા દિવસથી હું તમારી સાથે વાતચીત કરવાને આતુર ‘છું.’” આ પ્રમાણે કહીને તેને વિશ્વાસ આપી, પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કસુંબો પાથો. ત્યાર પછી જ્યારે ચાંપો ઉઠ્યો અને જવા માંડ્યું ત્યારે ઠાકોરે મનમાં વિચાર્યું: “એ જો આ વેળાએ મારા હાથમાંથી છટકી જશે તો ‘પછી આવો બીજો લાગ ક્યારે આવશે?’” એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તરત જ તે ચાંપા ઉપર ફેદી પજો અને તેના હાથમાં તરવાર હતી તે ઝાલી લીધી, અને તેની કેડમાં કટાર હતી તે બીજે હાથે ફાડી લઈને તેને મારી અને તરવાર વટે તેને ધાયલ કરીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી ઠાકોરનો ઘોડાવાળો આવી પહોંચ્યો, તેની સાથે બીલનું માથું ઈડર મોકલીને ઘેર પાછો ગયો. ચાંપા બીલની સંતાઈ રૂહેવાની જગ્યા રાવે ઠાકોરને આપી દીધી. ત્યાં તેણે ચાંપાનળિયા કરીને ગામ વસાવ્યું. તે હજી સુધી મોહનપુરના તાબામાં છે.

આ વેળાએ વીરમહેવે અહમદનગરના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે ધરિદા ઉપરથી તેણે પોતાના ઠાકોરોને એકઠા કર્યા. તેમાં મુખ્ય પૌસીનાનો રતનસિંહ વાઘેલો હતો. ફોજ તૈયાર કરી, તોપો, અને અસખાખ તૈયાર થયો અને દશ બાર દહાડા સુધી અહમદનગર ઉપર હુલા કરીને છેવટે તે લીધું. બજાર લૂંટ્યું તથા બાન પકડ્યાં. જ્યારે વીરમહેવ પાછો વળ્યો, ત્યારે, શહરના વ્યાપારિયોએ નુકસાન થયેલું બંધ બેસાડવા માંડ્યું. ત્યારે રાવ બોલ્યો કે જો તમે ઇસ્તનું નામ રાખશો તો હું તમને કાંઈ હરકત કરીશ નહિ, તે ઉપરથી શહરના એક દરવાજાનું નામ “ઇસ્તરિયો દરવાજો” પાડ્યું.

આ ચડાઈમાં રાવની સાથે પેથાપુરનો ઠાકોર હતો. એ શત્રુતાને લીધે અમદાવાદની એક ફોજે પેથાપુર ઉપર ચડાઈ કરી. રાવ તેની મદદે જઈ પહોંચ્યો, અને મુસલમાનની ફોજને પાછી ફહાડી મૂકી. તે ઉપરથી પેથાપુરના ઠાકોરે વીરમહેવને પોતાની દીકરી પરણાવી. તે બહુ સુંદર હતી તેથી રાવની એના ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી, તેથી તેના ભાઈને ઘડા ગામ ધર્નામ આપ્યું. તે હજી સુધી પેથાપુરના તાબામાં છે. આ બનાવ બન્યા પછી પેથાપુરના ઠાકોરે રાવનું પ્રધાનવટું કેટલાક દિવસ સુધી કર્યું.^૧

ત્યાર પછી વીરમહેવના સસરા પાસેથી ખંડણી લેવા દિલ્હીની ફોજ રામપુર આવી, એટલે તેણે વીરમહેવને લખ્યું કે, “આ ફોજ આજે મારા “ઉપર આવે છે; પણ કાલે તે તમારા ઉપર આવશે; માટે તમે મારી મદદે “બહેલા આવજો.” વીરમહેવે એક હજાર ઘોડેશ્વાર એકઠા કરીને મોહનપુર અને દધાળિયાના ઠાકોરો સાથે મોકલ્યા. એ વેળાએ પૌસીનાનો રતનસિંહ રીસાવીને ઘેર રહ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, રાવને કાંઈ એવું કહ્યું હતું કે તમે અહમદનગર લીધું તે રતનસિંહ સરખા ઠાકોર તમારી સાથે હતા તેથી. એનું ઉત્તર વીરમહેવે એવું આપ્યું હતું કે, રતનસિંહ શું કરી શકે? જે દેશ ઉપર હું રાજ્ય કરું છું તે શું એમણે મેળવેલો છે? આ વાત સાંભળીને ઠાકોરને ગુસ્સો ચડ્યો. હવે ઉપર લખેલા બે સરદારો રામપુર ગયા. ત્યાંના રાવે સોગન ખાધા હતા કે, જે રજપૂત પીઠે ધાયલ થએલો

૧ પેથાપુર વિષે બાટ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—જ્યારે શાહરદીને ઇસ્તર ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે ઠાકોર દુહોજી ૭૦૦ રજપૂતો સાથે મારથો ગયો, અને તે વેળાએ ઘણા તુર્કો પણ પડ્યા. ૧૨ વાઘેલા, ૧ ઠાકોર, ૧ ગોહિલ ને ૨ પરમાર, એટલા જણ દુહોજીની સાથે પડ્યા. ત્યાં ઇસ્તરની જિત થઈ તે ઉપરથી ઇસ્તરના રાવે દુહોજીના દીકરા વાઘજીને ૨૫ ગામનો ઘડાનો તાલુકો આપ્યો, તે હજી લગણ પેથાપુરના તાબામાં છે.”

કે વગર ધાયલ થએલો પાછો વળશે તેને હું મારી ચાકરીમાં રાખીશ નહિ. ચડી આવેલી ફોજની સામે લડાઈ ચાલી તેમાં તેને પાછી હઠાવી; પણ રામપુર અને ઈડર એ બંને ઠેકાણાના ધણા રજપૂતો કામ આવ્યા; અને એક પણ ધાયલ થયા વિના રહ્યો હોય એને માટે શક છે. લડાઈમાં જેઓનાં માથાં ગયાં હતાં તેમના વારસોને વીરમદેવે ગામ બક્ષિસ આપ્યાં. કેટલાએક લોકો એમ પણ કહે છે કે વીરમદેવે રામપુરના રાવને ઉપર પ્રમાણે આશ્રય આપ્યો તેથી તેણે તેની દીકરી તેને પરણાવી.

ત્યાર પછી મુસલમાનની ફોજ ચિતોડ ઉપર ચડી આવી, અને મેવાડના રાણાએ મરણિયા થઈને તેની સામે ટકાવ કર્યો, તેમાં બાવન રાજ કામ આવ્યા અને રાણા પ્રતાપસિંહને ધણા બા વાગ્યા; પણ છેવટે, પાદશાહની ફોજને ન્હાશી જવાની અગલ પડી. આ પ્રતાપસિંહ વીરમદેવનો મામે થતો હતો તેથી રાવ તેને મળવાને ગયો. રાણો સાંજે થયો ત્યાં સુધી ઘણા દિવસ લગી તે ઉદયપુર રહ્યો. ઉદયપુરમાં પીછોલાં કરીને એક વિશાળ તલાવ છે. તેની વચ્ચે મ્હોલાત છે તેને જગમંદિર^૧ કહે છે. ત્યાં રાણો અને રાવ નાવમાં બેશીને જતા હતા. એક દિવસે સીંચાણ પક્ષિયે આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં પાણીમાં ધપ પડતું મૂકીને માછલી પકડી લીધી, તે જોઈને રાવ બહુ જ રાજ થયા અને બોલ્યા: “વાહ! વાહ! અ: ન્હાના પક્ષીની ‘હિંમત કેવી છે!’” ત્યારે રાણાએ પૂછ્યું કે પક્ષિયે પાણીમાં ડબકી ક્યાં આગળ મારી. તે ઉપરથી રાવે પોતાના હાથમાંથી એક જડાવનું કડું ફહાડીને પાણીમાં નાંખ્યું અને બોલ્યા: “પણ પેલી જગ્યાએ.” ત્યારે રાણાજી બોલી ઉઠ્યા કે, “કડું ગયું, કડું ગયું.” તે ઉપરથી રાવે બીજું નાંખ્યું અને બોલ્યા: “આ ખહાદુર ન્હાના પક્ષીને રાજ કરવાને ઇનામ આપવું જોઈએ, કેમ નહિ ‘વાર?’” આને ઉદારતાનું કામ ગણીને ભાટોએ ધણાં વખાણ ગાયાં છે.

ત્યાર પછી વીરમદેવજી પાછો ઈડર આવ્યો. તે વેળાએ આલોજ કરીને એક મારવાડી ચારણ વીરમદેવ પાસે ત્યાગ લેવાને આવ્યો. રાણાને એવો ધારો હતો કે પુનમનો દિવસ આવે ત્યારે વારાવાળી રાણીને ત્યાં જવું નહિ અને રામપુરવાળી રાણીને મ્હેલ જવું, ત્યાં ચન્દ્ર દેખાતાં સુધી પૂર્વ બાણીની બારિયે બેસવું, અને લાખ પસાવનું દાન કરવું. આવે પ્રસંગે રાવ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે બેઠો હતો, તેવામાં, પેલા ચારણને જોઈને તે

^૧ આ તલાવના વર્ણન અને દેખાવ વિષે ટાંડ રાજસ્થાનના મ્હેલા પુસ્તકને પાને ૩૭૩ મે જુઓ.

બોલ્યો: “અહિયાં એક ચારણ છે, લાખ પસાવ લાવો.” પ્રધાને ઉત્તર આપ્યું: “હા ત્યાં એક ચારણ આવ્યો છે, બોલાવો એને.” ચારણ તે પ્રમાણે આવ્યો, અને બોલ્યો: “રાતની વેળાએ તો ગણિકા કે કાઠ વેરાગણ હોય “તે દાન લે. આવી વેળાએ હું તો નહિ લઉં.” રાવ બોલ્યો; “હવણું થ્યો, “સવાર થશે, એટલે હું આપીશ પણ નહિ.” ચારણે સોગન ખાધને કહ્યું કે “દહાડો થતાં હું ઈડર છોડીને જઈશ, જો તમે મને બે લાખ આપશો તો પણ “હું તેને તુચ્છ ગણીશ.” ત્યારે રાવ બોલ્યો: “જો મારા વાંકથી તમે પાછા જતા “હો તો તમને ખાવાનું મળજે; પણ તે તમારો વાંક હોય અને વગર કારણે “મારે માથે દોષ દઈને જતા હો તો તમને ખાવાનું મળશે નહિ.” આ પ્રમાણે તેણે ચારણને શાપ દીધો અને કાઠ ખીજ બંદીજનને લાખ પસાવ અને રેહેકું ગામ દાન કર્યું. પેલો ચારણ તો સવારમાં ઉઠ્યો અને તેણે પોતાનો રસ્તો બોલ્યો; તેની સાથે ચાળીસ ઘોડા, પાંચ જીટ, અને તંબુ તથા ખીજો અશ્વારીનો સરસામાન હતો; પણ રાજવાડામાં જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેનું અપમાન થયું અને પેટનું પૂરું કરવાને માટે પોતાનો સરસામાન વેચતો તે મેવાડ ગયો.

હવે પોશીનાનો રતનસિંહ જે કાઠે ભરાયો હતો તે રાવને દિવસે દિવસે વધારે અણગમતો થઈ પડ્યો, તે ઉપથી તે ઠાકાર પોતાને ઘોડે ચઢ્યો, અને અશ્વારી તૈયાર કરાવીને એકાએક શિરોઈ જતો રહ્યો. ત્યારે રાવે વિચાર કર્યો: “જો “પોશીનાનાં ખેડોતેર ગામમાંથી એકે ગામ હું લઈ લઉં તો તે ખહારવટે નીકળશે; “પણ ખીજ મગ જેતાં મારે તે કશા કામમાં આવતો નથી.” આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે એક ભાટને રતનસિંહને તેડી લાવવા શિરોઈ મોકલ્યો. તેણે ઈડર આવવાની ના કહી; પણ ગટે જવાની હા પાડી. તે ઉપરથી રાવ ત્યાં ગયો અને બંને મળ્યા. તે પ્રસંગે વીરમદેવે ઉપરઉપરથી બહુ હેત બતાવ્યું, અને તે જગ્યાએ એક જૂનું દેરું છે તેમાં તે તથા રતનસિંહ વાતો કરવાને બેઠા; પણ શિરોઈના બે રજપૂત, જે રાવની ચાકરીમાં હતા, તેમને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. તેઓ તે પ્રમાણે એકાએક ધસી આવ્યા, અને ઠાકારને તરવાર વતે ઠાર કર્યા. પછી તેનો અઢાર વર્ષનો દીકરો હતો તેને તેનો ગ્રાસ આપ્યો. વીરમદેવે રતનસિંહને માર્યો તે વિષેની કવિતા એક ચારણે કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“મહારાવ રતન બોલકે મારત, લાની મલ સહકાજ લત દેવલ સહિત મમત વીરમદે, મીમતળા હાથિયા મત.”

“જો તમે રતનસિંહને બોલાવીને છેતરીને માર્યો હોત નહિ તો ભીમે

“જેમ હાથીને ટીંગળાઓ તેમ તેણે તમને અને દેરાને એક હાથે ટીંગળાવ્યા હોત.” રાવ ઈડર પાછો ગયો; પણ આ કવિતા તેના કાનમાં અવાજ કરી રહી હતી. તેણે શોધ કરીને તે કવિતા કાઢી કરી હતી તેના પત્તો શોધી ફાડ્યો. પછી રાવે સોગન ખાધા કે જે એ ચારણુ મારા હાથમાં આવશે તો હું એને માર્યા વિના છોડનાર નથી. તે પ્રમાણે તેણે જાહેર કર્યું કે જે કાંઈ એ ચારણુના સમાચાર લાવશે તેને ઈનામ આપીશ. એક દિવસે જ્યારે તે ચારણુ વડાલી અરીણુ લેવાને ગયો હતો ત્યારે રાવ પણ ત્યાં અચાનક આવી ચડ્યો. ચારણુ વીરમહેવના આવ્યાના સમાચાર જેવા જણ્યા કે તરત ને તુરત પાછેપગે નહાઠો. તે સમાચાર રાવને કાંઈયે કહ્યા. એટલે તે ઘોડેશ્વાર થઈને તેની પછવાડે દોડ્યો; અને થોડે આધે જતા સોરો તેને પકડી પાડ્યો. પછી રાવે તેને કહ્યું: “તમે તમારા મરદાલ ટુટવા ઉપર બેશીને તે ફટલે આધે “નહાશી જવાના હતા?” ચારણુ નીચે ઉતર્યો અને કટાર ફહાડી પેટ ઉપર ધરીને બોલ્યો: “મારા જેવા ગરીબ માણસને મારવાથી આપને કાંઈ યશ “મળવાનો નથી, તે કરતાં જે અગત્ય હોય તો હું મારે હાથે મરું.” ત્યારે રાવજિયે કહ્યું કે “તું મરે તો તને મારા સમ છે” અને કહ્યું: “મારી “ઈતરાજ તારા ઉપર થઈ છે તે જાણતાં છતાં તું આવા ટટવા ઉપર “બેશીને કેમ ફરે છે?” ચારણુ બોલ્યો: “મહારાજ! મારા જેવો ગરીબ “માણસ સારો ઘોડો તે ક્યાંથી લાવે?” રાવે તેને પોતાનો ઘોડો, વિવાવ ગામ અને શિરપાવ આપ્યો, તેમાં તે ગામ હજી સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે; પછી રાવ ત્યાંથી ઈડર ગયો.

ત્યાર પછી રાવે પાનોરા ઉપર ચડાઈ કરી. તેનું કારણ એવું હતું કે ત્યાંના બીલ ઉભેલ ઉપર રાતની વેળાએ હુમલો કરીને ઢોરો વાળી ગયો હતો તેથી ઉભેલનો ઠાકાર જે રાવના તાબામાં હતો તે ઘોડે ચડીને લડાઈ કરવાને ગયો, અને ઢોર પાછાં છોડાવીને ધણા બીલોને ઠાર કર્યા, અને તેના આગેવાનનું માથું કાપીને ઈડર મોકલ્યું. જે બીલ નહાશી ગયા હતા અને મરી ગયેલાના જે વારસો હતા, તેમણે ઈડરવાડાનાં ધણાં ગામ લૂંટવા માંડ્યાં અને વેર રાખીને ઉભેલવાળાને પજવવા માંડ્યો. તે ઉપરથી ઉભેલના વાઘેલાએ રાવને કહ્યો પતાવવાની આજીજી કરી, એટલે રાવ વીરમહેવે બીલોને અટકાવવાનું પાનોરાના રાણાને લખ્યું. તેનું તેણે એવું ઉત્તર વાળ્યું કે એ ભોડો મારા હાથમાં રહેતા નથી. ત્યારે રાવે તેના ઉપર ચડવાની તૈયારી કરી, અને પોળને રસ્તે સરવાણુ જઈને ત્યાંથી પાનોરે ગયો. એક આખો દહાડો તોપો ચાલી. ખીજે દિવસે બંદુકો અને તરવારો ચાલી; તેમાં બંને

બાણુના લડવધ્યા માર્યા ગયા અને પાનોરાનો રાણો કામ આવ્યો. રાવ એક મહિનો પાનોરામાં રહ્યો અને તે ભાગના ધણી ભીલોને મારી નાંખ્યા, બીજાઓને પકડીને શિક્ષા કરી, અને જેઓએ જમાન આપ્યા તેઓને છોડી મૂક્યા. પછી તેણે રાણાના દીકરાને ગાદિયે બેસાર્યો. ત્યાર પછી તે ઈડર પાછો ગયો. સરવાણુનો કાળી ઠાકોર પણ રાવની સાથે આ ચડાઈમાં હતો.

ત્યાર પછી રાવે પોતાના ભાઈ રાયસિહ અને પૌશીનાના ઠાકોરને મારી નાંખ્યા હતા માટે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને દ્વારકા યાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની રાણિયો અને તેના ઠાકોરો સાથે હતાં. તેઓ દ્વારકા ગયા, અને ઘેર પાછા વળતાં હુલવદ મુકામ કર્યો. રાવે ત્યાં સતિયોની છત્રિયો જોઈને હુલવદના રાજને પૂછ્યું: “આ બધી રાણિયો સતી થઈ છે?” રાજે જવાબ દીધો: “એ તો મોચિયોની બાયડિયો સતી થઈ છે.” રાવે પૂછ્યું: “રાજવાડાની સતિયોની છત્રિયો ક્યાં છે?” રાજ બોલ્યો: “મારા કુટુંબમાં કોઈ સતી થઈ હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી.” રાવ બોલ્યો: “આ ‘ભોંયનો કાંઈ વાંક હશે. જ્યાં મોચિયોનાં ઘર છે ત્યાં આગળ તમારો ‘મ્હેલ બંધાવો.” રાજે કહ્યું: “અમે તેમ કર્યું છે તો પણ કોઈ સતી ‘થઈ નથી.” ત્યારે વીરમદેવ બોલ્યો: “તમારા વંશમાં કોઈ ખરી રજપુતણુ ‘વ્હેરે પરણ્યો નથી એ શું? જુઓ ત્યારે મારી એક જ્હેન કુંવારી છે તેને હું ‘તમારે વ્હેરે પરણાવું છું.” એમ કહી વિવાહનો ઠરાવ નક્કી કર્યો, અને જ્યારે રાવ પાછો ઘેર ગયો, ત્યારે જાલો ઠાકોર ત્યાં પરણવાને આવ્યો, અને જ્યારે તે દેવ થયો ત્યારે ઈડરના રાવની જ્હેન તેની પછવાડે સતી થઈ.

રાવ જેવામાં દ્વારકા ગયો હતો તેવામાં, માંડવાના લાલ મિયાંનો દીકરો જે ધાતકી હતો, તે કટલાક દિવસ કપડવણુ જઈને રહ્યો. ત્યાં તેણે એક બ્યાપારીની દીકરી દીડી. તે ધણી સુંદર હતી, તેને કહાડી લઈને માંડવે લઈ ગયો. તેનો બાપ લાલ મિયાં તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો પણ યોદ્ધા થવાનું તે થઈ ચૂક્યું હતું, અને પેલી છોકરી વટલી ચૂકી હતી. કપડવણુ રાવના તાબામાં હતું, તેથી, તે જ્યારે દ્વારકાથી પાછો આવતો હતો ત્યારે પેલા બ્યાપારી તેની પાસે ફરિયાદ કરવાને આવ્યો. વીરમદેવ પોતાની અશ્વારી લઈને માંડવે ગયો, અને તેણે તે ગામ માર્યું, તથા લાલ મિયાંના દીકરાને પકડીને મારી નાંખ્યો. લાલ મિયાં ત્યાંથી નાશી ગયો, અને રાવ માંડવે ત્રણ દિવસ રહીને પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં, અને ત્યાર પછી પણ, માંડવા ઈડરને ખંડણી આપતું હતું.

રાવને કોઈ કુંવર ન હતો, તેથી દેવ અને દેવિયોની ધણી બાધાઓ

રાખી, અને ધણી યાત્રાઓ કરી, પણ કુંવર થયો નહિ. છેવટે કાષ્ઠયે તેને કહ્યું કે, રેવા નદીની તીરે ઓંકારેશ્વર^૧ જઈને ત્યાં રાણી તથા તમે એક વસ્ત્ર પહેરીને નહાઓ તો તમને કુંવર થાય. તે ઉપરથી કુટુંબને લઈને રાવ ત્યાં ગયો. તેવામાં પાદશાહના શાહજહાનના^૨ માણસો ત્યાં ઉતર્યા હતા અને કેટલાક કસાઈઓએ તેમને માટે આઠદશ ગાયો એકઠી કરી હતી, તે રસ્તે હાંડી જતા હતા, તે વીરમદેવના ચાકરોના જોવામાં આવ્યા, અને તેમણે તેઓને પૂછ્યું કે તમે કાણ છો? અને આ ગાયો ક્યાં લઈ જાઓ છો? તેઓએ કહ્યું કે અમે કસાઈ છીએ અને શાહજહાનને માટે ગાયો લઈ જઈએ છીએ. જ્યારે રાવના જાણવામાં આ સમાચાર આવ્યા, અને કસાઈઓએ તેને કહ્યું, કે અમે સો ગાઉને છેટેથી ગાયો લઈ આવ્યા છીએ. ત્યારે તેણે તેઓને અઢેક ગાયના સોથી તે હજાર રૂપિયા સુધી આપવાના કહ્યા, પણ તેઓએ આપવાની ના પાડી. ત્યારે રાવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, “હું ગૌબ્રાહ્મણોને પ્રતિપાળ રૂઢેવાઉં છું, માટે ગાયનો બચાવ કરતાં “તીર્થની જગ્યાએ મરવું સાચું છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે જોરાવરીથી ગાયો પડાવી લઈ ગયો, અને તરત જ તેણે પોતાના કુટુંબને ઈંદર પહોંચવું કહ્યું. તે વેળાએ રાણીએ તેને કહ્યું કે “ગાયનું રક્ષણ કરતાં કામ “આવશો તો હું આ જગતમાં તમારી પછવાડે એક પળ વાર પણ રહીશ “નહિ.” હવે કસાઈ શાહજહાનની પાસે ગયા, અને તેને સર્વ વાત કહી, તે ઉપરથી તેણે ગાયો લેવાને માણસ મોકલ્યું. રાવે નમ્રતાથી જવાબ દીધો: “હું હિન્દુ છું, અને આવી તીર્થની જગ્યામાં મારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી “મારાથી ગાયો આપી દેવાય નહિ, પણ તેને બદલે જેટલા રૂપિયા આપ- “વાનું મને ફરમાવશો તેટલા આપવાને હું તૈયાર છું.” આખું ઉત્તર સાંભળીને શાહજહાનએ રાવના ઉપર તોપો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો, પણ વીરમદેવ અને તેના માણસો તરત જ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા, અને તોપોના છિદ્રમાં (કાનમાં) ખીલા ઠોકી બેસાડ્યા, અને પછી તરવારો ચલાવી. અને બાબુનાં ધણાં માણસ માર્યા ગયાં, અને થોડી વાર પછી રાવ પોતાનું મેલાણ બે માઈલને છેટે હતું ત્યાં ગયો. લડાઈ થતાં પહેલાં ગાયોને શ્રીસ્મર્ય-

૧ ભાર્યની સામી બાબુએ નર્મદાના કિનારા ઉપર ઓંકારેશ્વર છે, તે જ આ સ્થાન એમ અંગ્રેજોમાં છે. પણ ઓંકારેશ્વર નામના મહાદેવનું ધામ ત્યાં છે. ૨. ઉ.

૨ આ ઠેકાણે આ વેળાની વાતના સંબંધમાં બાટોએ જે શાહજહાનને લખ્યો છે તે વાત બેશક મિરજાને લાગુ પડે છે. એ વર્ણન વિષે એલ્ફિન્સ્ટનનું અંગ્રેજ ઇતિહાસને પૃષ્ઠ ૨૬૬ મે જુવો. ૨. ઉ.

દેવને આસરે જંગલમાં છૂટી મૂકી હતી. રાતની વેળાએ તેણે વિચાર્યું કે અશ્વારીમાં ધણા કસાઈયો છે તેથી જો હું તેમને મારી નાંખું તો ધણી ગાયોનો જીવ ઉગરે. આ ઉપરથી અંધાઈ હતું તેટલી વારમાં તે તેઓના ઉપર તૂટી પડ્યો, અને ધણા કસાઈયોને ઠાર કસ્યા. આ લડાઈમાં વીરમ-દેવનો એક વ્હાલો ખવાસ હતો તે માર્યો ગયો. રાવ તેનું મડદું લઈને થોડા માઈલને છેટે ગયો, અને રેવાતીરે તેને અમિદાહ દીધા. પછી તે સીસોદિયાના તાપ્પાના વડવાણી ગામમાં છુપ્યો રહ્યો. એ ગામ મે'લાણની નજીક હોવાથી ત્યાંથી કેટલાએક દહાડા સુધી અને દરેક રાત્રે શાહનદાના માણસોને જઈને તે મારતો હતો અને લૂંટતો હતો. છેવટે તેની સવારી અમદાવાદ જતી હતી તેને ધર લણી ખોંચી જતાં રસ્તામાં ધણી વિપત્તિ વેઠવી પડી. રાવે ખવાસનું સપિન્ડ શ્રાદ્ધ અને ખીજ ક્રિયા કરી અને તેના ઉપર એક તુળશીક્યારો ચણાવરાવ્યો; તે તેને જે જગ્યાએ ખાળ્યો હતો તે જગ્યાએ આજે પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તે ઈડર પાછો ગયો.

હવે શાહનદાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી તેણે ઈડર ઉપર ભારે ફોજ મોકલી, તે રામેશ્વર તલાવ આગળ આવીને પડી અને શહરના સામા મોરચા બાંધ્યા. તોપખાનાની લડાઈ દશ દહાડા લગી ચાલી. પણ રાવ ઈડરગઢમાં રહેલો હતો તેથી પાદશાહની ફોજને કશો ઉપાય ચાલ્યો ન હતો. એટલા માટે તેઓએ પહેરા મૂકી દીધા અને ત્યાં છ મહિના સુધી મે'લાણ કરીને પચ્યા. જ્યારે છ મહિના થઈ ગયા ત્યારે રાવે પોતાની સાથે રાણિયોને અને તેઓના ખટલાને લઈને ૧૮૦૦ થોડા સહિત ઈડરગઢ છોડીને છાને રસ્તે પોળે જઈને મેલાણ કર્યું, પણ તેણે પોતાના ન્હાનાભાઈ કલ્યાણમલને થોડા સિપાઈ સાથે ત્યાં રાખ્યો હતો. પાદશાહની ફોજે ઈડર શહર લઈ લૂટ્યું, પણ તેનાથી કિલ્લો લેવાયો નહિ. પછી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે રાવ તો પોળે જઈને રહ્યો છે, એટલે શાહનદાએ ઈડરમાં થોડી ફોજ મૂકી લીલોડા ઉપર ચાલવા માંડ્યું, અને રસ્તામાં વડાલી, ગલોડુ, અહમદનગર, મોડાસા, મેગરજ અને ખીજાં શહરોમાં થાણાં મૂકીને આખો ઈડરવાડો તાબે કરી લીધો. રાવ છ મહિના લગી પોળે રહ્યો. ખાવાની સામગ્રી ખૂટી જવા આવી, અને તેને આખા બે દિવસ સુધી બૂખે રહેવું પડ્યું; ત્રીજે દિવસે તે મહાદેવના દેરામાં ગયો અને કમળપૂજા કરવા સાર તેણે પોતાની તરવાર ગળે મૂકી. આ વેળાએ “મા! મા!” એવો દેરામાંથી શબ્દ થયો. રાવે આસપાસ જોયું પણ કોઈ દીઠામાં આવ્યું નહિ; તે ઉપરથી તેને લાગ્યું કે મારો જીવ બૂખનો માર્યો

મને બૂલયાપ દેવરાવતો હશે. ફરીને તેણે ગળા ઉપર તરવાર માંડી, પણ ત્રણ વાર દેરામાંથી એનો એ શબ્દ ઉઠ્યો ત્યારે રાવે પૂછ્યું: “મને મના કરે છે એ કાણુ છે?” તેનું ઉત્તર મળ્યું કે, “હું મહાદેવ છું. તું શા માટે ‘આત્મઘાત કરે છે?’ વીરમદેવે કહ્યું: ‘મારો જીવ ઉગરે એટલું પણ ‘ખાવાનું મારી પાસે નથી, માટે હું મરું છું.’ મહાદેવે ઉત્તર આપ્યું કે ‘તું ‘જે ધચ્છે છે તે તને કાલે મળશે.’ આતું સાંભળીને તે મે’લાણુમાં ગયો. આ વેળાએ પ્રથમ લખેલો આલો ગઢવી જે લાખ પસાવ લેવાની ના કહીને ગુસ્સે થઈને જતો રહ્યો હતો તે ગરીબ અવસ્થા થઈ જવાથી પોળે રાવની પાસે પાછો આવ્યો, અને તેના વખાણનાં કવિત્ત કહીને ત્યાગ માગ્યો. જેઓ પાસે એટલા હતા તેમણે કહ્યું કે, ‘આવી વેળાએ ત્યાગ માગતાં તમને ‘શરમ નથી લાગતી?’ આના ઉત્તરમાં ચારણે તેજ વેળાએ એક સોરઠો કહીને જવાબ વાળ્યો.^૧ એટલી વારમાં સમાચાર ઉદયપુર જઈ પ્હેંચ્યા હતા કે વીરમદેવ પોળમાં વખામાં છે અને ખાવા જેટલું પણ રહ્યું નથી. એ વાત સાંભળીને રાણાએ જે દ્રવ્ય અને ખીજો સરસામાન ઉઠા ઉપર લાદીને મોકલી દીધો હતો, તે આ વેળાએ ત્યાં આવી પ્હેંચ્યો. વીરમદેવે તેમાંથી સર્વ દ્રવ્ય ચારણને આપી દીધું.

ત્યાર પછી રાવે વિચાર કર્યો કે, પાદશાહની ફેજને આપણાથી હરાવાય એમ નથી, અને જે થાણું ઉઠાડી મૂકાવીશું તો તે ફરીને બેસારવામાં આવશે; તેથી, એક દિવસે સવારમાં ઉઠીને કટાર અને છરો કેડે ખોશી લીધો, તરવાર ખાંધી અને કાઢીને કબ્બા વિના ઘોડે બેસીને નીકળી આવ્યો. તેણે એક ઘોડાવાળો પોતાની સાથે રાખ્યો હતો તેને લઈને લીલાડે ગયો. ત્યાં એક ઉંચી હવેલી હતી તેના ઉપર શાહજાદો બેઠેલો હતો. રાવે નીચે પોતાનો ઘોડો ઉભો રાખ્યો અને હેઠળ ઉતરી પડીને ઘોડાવાળાને કહ્યું કે તારે અહિયાંથી જરા પણ ખસવું નહિ. તે ઉપર ચઝો અને પ્હેરેગીરને કહ્યું કે મારે શાહજાદાને મળવું છે. પ્હેરેગીરે તે વાત શાહજાદાને કહી. તેણે કહ્યું કે, હથિયાર નીચે મૂકાવીને આવવા ઘો. તે ઉપર ગયો અને વાતચીત કરવા લાગ્યો. એટલામાં એક ધરના છાપરા ઉપરથી ખીલાડી એક કખૂતરને પકડીને નીચે પડી. ખિલાડી ઉપર હતી અને કખૂતર

૧ સોરઠો—વીરમદે વનવાસ, માંસુ કીરતિયાં તણે;

લંકાં લીલ વિલાસ, રામ ન દીધી રચણુહત

ભાવાર્થ—ઓ રણમથ વંશના વીરમદેવ! વનવાસમાં પણ કીર્તિને વાસ્તે લીલા-વિલાસવાળી લંકાં રામે આપી નથી કે શું? ૨. ઉ.

નીચે હતું તેથી ને મરી ગયું અને બિલાડી જીવી. આખું જોઈને વીરમદેવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, “જો હું એને લઈને પડું તો કદાપિ જીવું તો “ખરો.” તેણે શાહજાદાને ગળેથી પકડ્યો, અને બારિયેથી તેને નાંખીને તેના ઉપર પડતું નાંખ્યું. શાહજાદો મરી ગયો પણ રાવ ઘોડે ચડીને પોણે જતો રહ્યો. જ્યારે શાહજાદાના મરણની ખબર જાણવામાં આવી ત્યારે સર્વ ફેજ પાછી ગઈ. પછી રાવ ઈંડર પાછો વળ્યો અને ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો.

એક સમયે, એક વ્યાપારી, ઘોડા વેચવાને ત્યાં આવ્યો, તેમાં તેની પાસે બે ઘોડા હતા એકનું નામ નટુવો અને બીજાનું નામ ઝાલાહર હતું, તેમનું મૂલ ચુંવાળીસ^૧ હજાર રૂપિયા વેપારિયે કહ્યું. તે આપીને, વીરમદેવે વેચાતા લીધા. જ્યારે દસરા આવી ત્યારે શમડીની પૂજા કરવાને અને ચોગાનિયા પાડાને વધ કરવાને સવારી નીકળી. તે વેળાએ, આ બંને ઘોડાનાં બહુ વખાણ થયાં. ઈંડરની રીત પ્રમાણે એક મ્હોટા અને સારી પેઠે ખવરાવેલા પાડાને ધૂટો મૂક્યો; રાવે પોતાના ભાલાની પીઠે તેને દોડાવ્યો અને તેને ભાલા મારવાને તેના ઉમરાવ પાડા પછવાડે દોડ્યા. પાડાને વધ કર્યા પછી, શમીપૂજા કરી, અને સર્વેએ પોતાના ઘોડાનું પાણી અને પોતાની બેસવાની ચતુરાઈ બતાવી. આ ગમ્મત થઈ રહી, રાવ અને તેના ઉમરાવો સાંજ પડતાં સુધી ઝાડે હિંચકા બાંધ્યા હતા ત્યાં રહ્યા, ત્યાર પછી મશાલો થઈ અને સવારી સળઈ રહી અને સર્વે મ્હોટા દબ-દબાથી દરબાર ભણી ચાલ્યા. ચૌદશને દિવસે રાવે ઝાલાહર ઘોડો સંધ્યા સુધી ગઢવીને ભેટ તરીકે આપ્યો અને નટુવો પોતાને બેસવાને રાખ્યો. તે દિવસે રાવને ગોઠ આપવાનો વારો પેથાપુરવાળી વાઘેલી રાણીનો હતો. રાવે ત્યાં જઈને બે ત્રણ વાર કહ્યું કે, “આજે મેં મારો ઝાલાહર ઘોડો ભેટ “આપી દીધો છે.” રાણી બોલી: “તમે એક દંડનું ધનામ આપ્યું તેમાં મને “બખ્ખે ત્રણ ત્રણ વાર શું ફહો છો ?” તે સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચઝ્યો અને બોલ્યો: “જ્યારે તમારો બાપ ચારણને ઝાલાહર જેવા ઘોડા બખ્ખીસ “આપશે ત્યારે હું તમારે મ્હેલ આવીશ, નહિતર આવવાનો નથી.” એ પ્રમાણે કહીને તે ઉઠીને ચાલતો થયો. રાણિયે સવારના પ્રહરમાં ઉઠીને પોતાનો રથ તૈયાર કરાવ્યો અને પેથાપુર જઈને તે વાત પોતાના બાપને કહી. તે ઉપરથી તેણે તેવો ઘોડો શોધવાને માટે કાઠિયાવાડમાં, મૂળી, ચોટીલા, થાન, રાધકુ, અને બીજા જે જે જગ્યાએ સારા ઘોડા નીપજતા હતા ત્યાં માણસ મોકલ્યા; પણ એવો મૂલનો ઘોડો કહિ જઈ નહિ. ત્યારે ઠાકોર

જાતે ચારણને ઘેર ગયા, અને બહુ મૂલ આપીને તે ઘોડો ઘેર લઈ આવ્યા. છ મહિના રાતબ દીધા પછી, તેણે તે જ ચારણને બોલાવ્યો, અને (આવો મામલો જોઈ સર્વે ચક્રિત થઈને જોવા લાગ્યા) તેને પેલો ઘોડો આપી દીધો. જ્યારે રાવને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે પિંડે પૈથાપુર આવ્યો, અને બહુ સાઈ કચું, એવું પોતાના સસરાને કહીને રાણીને પોતાની સાથે ઘેર તેડી લાવ્યો.

પછી ચારણે રાવને કહ્યું કે ચોમાસામાં ઘોડાને સાચવવા રાખો. પણ રાવે કહ્યું કે મારો સરદાર માલજી ડાભી બહાર શ્રમખેડમાં કામગિરી ઉપર છે તેને સાચવવાને ઘોડો આપો. તે ઉપરથી ચારણે ઠાકાર માલજીને ઘોડો આપ્યો. ત્યાર પછી, તરત જ, તરસંગમાનો રાણો વાઘ ખેડ સુધી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો, અને ડાભી એ જ ઘોડા ઉપર ચડીને લડાઇએ નીકળી પડ્યો. તેમાં તે જિત પામ્યો, અને ઢોર પાછાં વાળ્યાં પણ ઘોડો ધાયલ થયો; કેમકે વાઘવા ગામની પાસે મનદાવરી ડુંગર છે તેના ઉપર ઉપદ્રવ કરનારા ચડી ગયા હતા, અને પેલો ઘોડો ડુંગરા ઉપર અર્ધા રસ્તા સુધી ફૂટી ગયો હતો તેની નિશાનિયો આજે પણ છે. એ જગ્યા ધણી કથોલી છે, અને ઘોડાથી ચડી શકાય એવી નથી. ત્યાર પછી ઘોડો ધાયલ થયો હતો તેથી તે મરણ પામ્યો. તે ઉપરથી ચારણે થોડીક કવિતા કરેલી છે. આ રાણો વાઘ ધણો શૂરવીર હતો, અને તે ફૂટેલો હતો કે;—

“હું રાણો વાઘ, મારો હુરણાવ સુધી ભાગ.”

એટલે નદી હુરણાવ, જે સતલાસણા પાસે ભાટિયોના ભાણુપુર આગળ સાબ્રમતીને મળે છે, તેના ઉપર રાણો પોતાની સરહદ તરીકે દાવો કરતો હતો.

ત્યાર પછી બીજી દસરા આવી, ત્યારે રાણાએ પોતાને હાથે ચોગાનિયો પાડો માત્ર્યો. તે દિવસે રાણી ચન્દ્રાવતીજીને મ્હેલ જવાનો વારો હતો ત્યાં જઈને રાણીને કહ્યું કે, “આજે મેં એક ધણા મ્હોટા પાડાને માત્ર્યો.” ત્યારે રાણી બોલી: “પાડા તો જૂદી જાતના હોય છે, એ કાંઈ પાડો ફૂલેવાય “નહિ.” આવું સાંભળીને રાવ ધણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો: “જ્યારે તમે “મને બીજી જાતનો પાડો બતાવો ત્યારે તમે ઈંડર પાછાં આવજો, ત્યાં સુધી, “પિયર જઈને રહો.” એમ કહીને તે ઉઠ્યો એટલે રાણિયે તેને કહ્યું કે, “આવતી દીવાળિયે રામપુર પધારવાનું વચન આપો.” રાવ તે પ્રમાણે વચન આપીને ચાલતો થયો, અને સવાર થઈ એટલે રાણી પોતાને પિયર ગયાં, અને જળરામાં જળરો એક અરણ્ય પાડો શોધાવીને તેને ખૂબ ખવરાવા માંડ્યું.

ત્યાર પછી દિવાળીની લગભગ રાવ ઈડરથી નીકળ્યા. તેવામાં જોધ-પુરનો રાજપુત અમરસિંહ મૃગયા રમવાને નીકળ્યો હતો, તેણે એક વરાહને (સુવરને) ધાયલ કચ્ચો તે દોડતો દોડતો વીકાનેરના રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યાંના રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો. તે ઉપરથી અમરસિંહ ક્રોધાયમાન થયો અને બોલ્યો કે જેણે મારા ધાયલ કરેલા વરાહને માર્યો છે તેને હું મારી નાંખ્યા વિના છોડનાર નથી. આવો નિશ્ચય કરીને તે વીકાનેર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એ વાત દિલ્હી પાદશાહના સાંભળવામાં આવી. એટલે તેણે કબજિયાનું સમાધાન કરાવવાને સાર શાહજહાને મોકલ્યો. તે અને વીરમદેવ રસ્તામાં મળ્યા. શાહજહાએ પોતાના લાઈનું વૈર લેવાને ધાર્યું. પણ એટલામાં તો તેને અમરસિંહનો કાગળ પહોંચ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, “જો ‘તમારે મારી સામે લડવાની મરજી હોય તો હું તૈયાર છું.’” આ પ્રમાણે લખવાનું કારણ એવું કે તેના વિચારમાં એવું આવ્યું કે એ વીકાનેરની મદદે આવ્યો છે. આ ઉપરથી રાવને કાંઈ હરકત કર્યા વિના તેને વીકાનેર મદદે જવાની અગત્ય પડી. ત્યાં બન્ને બાળુવાળાઓને લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં, રાવ રામપુર આવ્યો. જ્યારે તે ત્રીસ માઈલને છેટે આવી પહોંચ્યો ત્યારે પોતાના આવવા વિષેના સમાચાર તેણે ફહાવી મોકલ્યા. હવે રામપુરનો દસોંદી ચારણ કાંઈ એક વેળા ઈડર ગયો હશે ત્યારે ત્યાં તેનું જોષ્યે એવું સન્માન થયું નહિ હોય, તેની મનમાં આંટી રાખીને જ્યારે રાવના આવવા વિષેની વાત તેણે જાણી ત્યારે પેલા અરણા પાડાને રાવના આવવાના રસ્તામાં ધૂટો મૂક્યો, અને તેનો સખબ એવો ગોઠવ્યો કે રામપુરમાં ધણું નુકશાન કરે છે માટે છોડી મૂક્યો છે. રાવે તેને આવતો જોયો, ત્યારે તેણે ધાર્યું કે મને મળવાને મારા આવવા ઉપર એને ધૂટો મૂક્યો હશે, તે ઉપરથી તેણે તેને ઠાર કર્યો. પણ મનમાં જાણ્યું કે “મારી મશ્કરી કરવાના મનસુબાથી ‘આમ કર્યું હશે.’” તે ઉપરથી તેને ઘણો ક્રોધ અજો અને ધાર્યું કે, “જો ‘મેં એને મારી નાંખ્યો હોત નહિ તો મારી લાજ જાત.’” આ ઉપરથી ક્રોધાયમાન થઈને એ માઈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં રાતની રાત મે’લાણુ કર્યું. જ્યારે રામપુરના રાજાના જાણવામાં એ વાત આવી ત્યારે તે વીરમદેવને મળવાને ગયો, અને તેની ક્ષમા માગીને સમજાવી આણ્યો કે, “એ ‘પાડાને કાંઈ મેં ધૂટો મૂક્યો નહતો.’” ઘેર આવીને જ્યારે તપાસ કર્યો ત્યારે જાણવામાં આવ્યું કે ચારણે તેને ધૂટો મૂક્યો હતો, અને આ કારણને લીધે તેણે ઘણો ઠપકો લીધો.

ત્યાર પછી રાવ ત્યાં એક મહિનો રહ્યા, અને પાછા જવાની વાત

કરવા લાગ્યા, ત્યારે રાણી બોલી: “મારા બાપના મરણ પછી છુંદીનો રાવ “મારા બાઈને ન્હાનો જાણીને તેનાં ફેટલાંક પ્રગણાં દબાવી પજો છે. આપ “અહિં પધાસ્યા છો તો કૃપા કરીને તે એને પાછાં અપાવો.” આ ઉપરથી વીરમદેવે છુંદીના રાવને લખ્યું કે, “પ્રગણાં પાછાં આપો, નહિતર લડવાને તૈયાર “થાઓ, અને સીમાડા ઉપર આવો.” તે ઉપરથી બન્ને રાવ સીમાડા ઉપર મળ્યા ને ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં બન્ને બાળુનાં ઘણાં માણસ માર્યાં ગયાં. તથાપિ પ્રગણાં પાછાં જિતી લીધાં અને રાવ પાછા રામપુર આવીને રાણીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ ચાલ્યો. ત્યાર પછી તેણે સાચાજી ગઢવીને એક હાથી અને લાખ પસાવનું દાન કર્યું.

થોડે દિવસે, પછી, વીરમદેવ ગંગાજીની યાત્રા કરવા સારૂ નીકળ્યો; ત્યાં સોરમઘાટ સ્નાન કરીને પાછો વળ્યો. હવે તેની ઓરમાઈ જ્હેન (રાય-સિંહની સગી જ્હેન) જે જયપુર પરણી હતી તેણે રાવના આવ્યાના સમાચાર જાણ્યા. એટલે કુંવર, તેનો પ્રધાન, અને બીજાઓને સામા તેડવા મોકલીને તેને આગ્રહથી જયપુર બોલાવી આવ્યો. રાવે જાણ્યું કે એ પોતાના બાઈનું વેર લેવાને મને ઝેર દેશે, તેથી, ખાવાપીવામાં ઘણી સાવચેતી રાખતો હતો. તેણે ઘેર જવાને આજ્ઞા માગી ત્યારે ઝેર દીધેલો પોપાક બક્ષીસ કર્યો. જ્યારે તે ચાલતો ચાલતો લીલોડે ઈડરવાડાની સરહદમાં આવ્યો એટલે તેને કશો ભય રહ્યો નહિ ત્યારે પેલો જ્હેનનો પોપાક પ્હેર્યો કે તત્કાળ આખે શરીરે ઝેર વ્યાપી ગયું અને એક ઘડીમાં મુડું થઈને પજો. તેને લીલોડાના દરવાજા આગળની ટેકરી ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એ સમાચાર ઈડર રાણિયેના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તેની પછવાડે સતી થઈ.

વીરમદેવને પુત્ર હતા નહિ. પણ રાવ નારણદાસના બાકી રહેલા પુત્રો—ગોપાલદાસ, કેશવદાસ, સામલદાસ, કલ્યાણમલ, અને પ્રતાપસિંહ જીવતા હતા. કેશવદાસ અને સામળદાસને સખળવાડ અને હાથિયા વસઈનો ગ્રાસ મળ્યો. પ્રતાપસિંહનું મોસાળ તરસંગમે હતું, તેથી, તે ઘણાખરે ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે એક પ્રસંગે રાણાને કાંઈ નુકસાન કર્યું તે ઉપરથી તેણે તેને મારી નાંખ્યો, એ પણ એક કારણ હતું. તે ઉપરથી રાવ કલ્યાણમલજી જ્યારે ગાદિયે બેઠા ત્યાર પછી તરસંગમા માથું હતું.

વીરમદેવનું મરણ થતાં પ્હેલાં ગોપાળદાસ અને કલ્યાણમલ દ્વારકા યાત્રા કરવા સારૂ સાથે ગયા હતા, તે સમયે તેઓ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરતા હતા તેવામાં, તેમના કંપાળનું રૂપાનું તિલક કલ્યાણમલના બોળામાં

પડ્યું. તે ઉપરથી તેમને શ્રીકૃષ્ણે ગાદી ઉપર બેસાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો છે, એવું માનવામાં આવ્યું હતું. તથાપિ, જ્યારે વીરમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદીનો ખરો વારસ ગોપાળદાસ હતો તેથી ગાદી ઉપર બેસવાની તે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. જોશિયો શુભ ચોધડિયું જોવાને હોરાયંત્ર માંડીને બેઠા હતા. તે વેળાએ, કલ્યાણમલ પોતાને મોસાળ ઉદયપુર હતા. તેમને પોતાના ભાઈના ગાદી ઉપર બેસવાના મુહૂર્ત ઉપર બોલાવ્યા હતા. જ્યારે મુહૂર્તનું ચોધડિયું આવ્યું ત્યારે ગોપાળદાસ રાજદાગીના પ્હરવાને બેઠો હતો. તે એક પ્હરતો હતો, બીજો પ્હરતો હતો અને તે વળી ફહાડી નાંખતો હતો અને એ પ્રમાણે કિયો પ્હરવો તેનો નિશ્ચય તેના મનમાં થતો નહતો. અહિં મુહૂર્તની વેળા તો થઈ રહેવા આવતી હતી. તેથી કારભારિયો અને ઠાકોરોએ જાણ્યું કે આવો માણસ તો રાજ્ય ચલાવાને યોગ્ય નહિ; આ પ્રમાણે વાત થાય છે એવામાં જ કલ્યાણમલ પાંચ સવારે લઈને ઉદયપુરથી આવી પહોંચ્યા. સર્વ રાજસભાએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને ગાદિયે બેસારી દીધું. જ્યારે રાજનોખત થવા માંડી ત્યારે ગોપાળદાસે તજ-વીજ કરાવી કે એ શું છે? તેનું તેને ઉત્તર મળ્યું કે કલ્યાણદાસ ગાદિયે બેઠા.

તે ઉપરથી ગોપાળદાસ દિલ્હી ગયો, અને ઈડરની ગાદી લેવાને પાદશાહની કુમક મળે એટલા માટે ત્યાં જઈ તેમની ચાકરીમાં રહ્યો. છેવટે તે ત્યાંથી ફેજ લઈને ચડ્યો. અને માંડવું મારીને પોતાને તાબે કરી લીધું. પછી ત્યાંથી ઈડર ઉપર ચડવાનો વિચાર કર્યો. માંડવાનો લાલ મિયાં પોતાનાં માણસો લઈને કાતરની ગુફામાં સંતાર્થ રહ્યો હતો ત્યાં ગોપાળદાસ તેના કબજામાં સપડાઈ ગયો એટલે તેનો તથા આવન રજ-પૂતોનો ધાણુ નીકળી ગયો. ગોપાળદાસ જ્યારે દિલ્હી ગયો ત્યારે તે પોતાના કુટુંબને વલા નામના ગોવાળને ગામ મૂકી ગયો હતો. ત્યાં તેઓ તેના મરણ પછી પણ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ગામ વસાવ્યું અને વલા ગોવાળને નામે તેનું વલાસણુ નામ પાડ્યું. તેઓ રહેતાં રહેતાં આસપાસનો પ્રદેશ દબાવા લાગ્યા અને છેવટે હરિસિંહ અને અજબસિંહ કરીને ગોપાળદાસના બે કુંવરો હતા તેઓએ પોતાનો ગ્રાસ બહેંચી લીધો તે વલાસણુનો નહાનો ગ્રાસ અને મ્હોટો ગ્રાસ ફહેવાય છે.

વીરમદેવ કાશિયે ગયો હતો તેવામાં, પાનોરા, પહાડી, જવાસ, જોરા, પાથિયા, વલેજા, અને બીજાં પ્રગણાં મેવાડ તાબામાં કરી દીધાં હતાં, તે કલ્યાણમલે ફેજ એકઠી કરીને પાછાં જિતી લીધાં. ઉદયપુરનો રાણો અમરસિંહ ફેજ લઈને તેના સામે થયો; તેમાં તોપો છૂટ્યા પછી તર-

વારો ચાલી; અને બાણનાં ધણાં માણસો કપાયાં પણ તેમાં રાવની જિત થઈ. ત્યાર પછી નીચેનાં કારણને લીધે, કલ્યાણમલે તરસંગમા માર્યું.

તરસંગમાના રાણા વાધના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, કલ્યાણમલની રાણી જે જીજ્ઞાસા રાવની કુંવરી થતી હતી તે ધણી રૂપવતી છે. તે ઉપરથી તેને જોવાની તેના મનમાં ધણી આતુરતા હતી. ધનાલના ગ્રાસમાં ગઢર કરીને ગામ છે તેની ધરતીમાં પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને રાવની જાહેર રાણિયે સામળાજીતું દેઈ બંધાવ્યું છે. ત્યાં રાણી યાત્રા કરવા સાર આવ્યાં છે, એવું રાણા વાધના જાણવામાં આવ્યું. એટલે, તે બ્રાહ્મણનો વેપ લઈને બીજા બ્રાહ્મણો ભેગો ભળી ગયો. રાણિયે બ્રાહ્મણોને તિલક કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી તેમાં રાણા વાધને પણ આપવા માંડી પણ તેણે લીધી નહિ તેથી રગઝગ થઈ અને તે ત્યાંથી જતો રહ્યો. રાવ કલ્યાણમલને આ વાતની જાણ થઈ, ત્યારે તે વેરને લીધે તેણે તરસંગમા માર્યું.

ત્યાર પછી ગઢવી સાયાજિયે કુવાવા ગામને કોટ કરી લેવાની ધારણા કરી, તે વાત રાવને ગમી નહિ. ગઢવી પોતાના જોશીને કહી રાખ્યું હતું કે માઈ મોત આવે ત્યારે મને ફહેજે કે હું દ્રજમાં જઈને વાસ કરું. આ વાત રાવની જાણમાં હતી તેથી તેમણે જોશીને બોલાવીને કહ્યું એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તમારો આવરદા આવી રહ્યો છે, માટે હવે દ્રજમાં વાસ કરો. તે ઉપરથી ગઢવી દ્રજમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં જઈને તેણે શ્રીનાથજીને તેર શેર સોનાની તાસક બેટ કરી. ત્યાર પછી ત્યાંથી તે કાશીમાં ગયો અને જોશીના ફહેવા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો તેથી પોતાના મરણની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. પણ ત્યાર પછી તો બીજાં દશ વર્ષ જીવ્યો. જ્યારે તે ધણો માદો પડ્યો ત્યારે તેણે ઈડરના રાવને લખ્યું કે મારા મનમાં તમને મળવાની ધણી ઉત્કંઠા છે. રાવ કાશિયે જવાને નીકળ્યા અને ત્યાંથી એક મંજલને છોટે આવી પહોંચ્યા, એટલે તો તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાયાજિયે દેહ છોડ્યો. પછી રાવે વિચાર્યું કે હું જો કાશિયે જઈશ તો લોક જાણશે કે રાવ યાત્રા કરવા સાર આવ્યા છે, સાયાજીને માટે આવ્યા નથી, તે ઉપરથી તેણે પોતાના મેદાણ ઉપર ગંગાજળની કાવડ મંગાવીને ત્યાં સ્નાન કર્યું અને ઉદવપુરને રસ્તે ઘેર આવ્યા. ત્યાંથી તે ગઢવી ગોપાળદાસને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા. તેને ચૈરસણ અને રામપુર એ બે ગામ આપ્યાં. તે હજી લગણુ તેના વંશવાળા ત્યાર બાગે ખાય છે. બીજો ચારણુ જે એમની સાથે આવ્યો હતો તેને થુરાવાસ ગામ આપ્યું તે તેના વંશવાળા હજી લગણુ ચારે બાગે ભોગવે છે.

પછીથી રાવને શિરોધ સાથે કળિયો થયો, અને સરહદ ઉપર લડાઈ થયે ગયા. રોહરિ અને પોશીનાની વચ્ચે બન્ને બાળુનાં વીશ વીંશ કે ત્રીશ ત્રીશ માણસ મુવાં; છેવટે પોશીનાનો ઠાકોર વચ્ચે પડ્યો અને સમાધાન કરાવી આપ્યું. કલ્યાણમલ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પછવાડે તેમના પુત્ર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠા.

પ્રકરણ ૯.

અંબા ભવાનીનું દેવળ-દાંતા

અંબા ભવાનીનું દેજ આરાસુરના ડુંગરામાં આરાવલી પર્વતના ધાટની નૈઋત્ય કાણુમાં છે. અણહિલવાડથી અને સિદ્ધપુર ક્ષેત્રથી સરસ્વતી નદીને તીરે તીરે ચાલ્યા જઈયે તો, અંબાજીની પાસે, કોટેશ્વર મહાદેવ આગળ તેનું મૂળ છે ત્યાં સુધી, ઠેઠ વગડાની પણ રળિયામણી અને ફળદ્રુપ ખીણ ઉપર જ્યાં જંગલથી છવાઈ ગયેલા ડુંગરાનો રહેતાં રહેતાં છેડો આવે છે ત્યાં જઈ પહોંચાય છે. આ એકાન્ત બેઠિયાની બાજુએ જે વેળાએ સાંજનું અંધારું પડી રહે છે, અને તેને લીધે કાષ્ઠયે પ્રવેશ કરાય નહિ એવું જંગલનું ગહન અંધારું બની રહે છે તથા જ્યાં ચિત્રા અને વાઘની બાંડયો આવી રહી છે, અને જંગલવાસી તેમના નમ્ર સ્વરૂપે, કાળા રંગના ફરતા હોય છે, તેમ જ તેમનાં કઠોર અને ખોખરા અવાજનાં નગારાં કાઈ છેટેના ગામમાં વાગી રહેલાં હોય છે, તે વેળાએ ત્યાં આવી ચડેલા પરદેશી જનને તો આફ્રિકાની નાઈઝર નદીના કિનારાનો અને તે ઉપર ભટકતા હબસીયોના દેખાવનો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી. થોડી વારમાં તે ચમત્કારિક અજવાળાથી આ અધોર દેખાવ ચક્રચક્રી ઉઠે છે. બીલ લોકો ડુંગરાને દેવ રૂપ ગણીને તેને સળગાવવાની^૧ જંગલી માનતા અમલમાં લાવે છે તેનો એ ચળકાટ થાય છે. ડુંગરા ઉપરની ઝાડી સળગતી સળગતી એક ડુંગરા ઉપરથી ખીજ ડુંગરા ઉપર પસરે છે, તે સમયે, વિકાળ સાપની પેઠે તે બળતું મંદ મંદ તરંગિત થતી ગતિએ ધપતું ચાલે છે. “તે જાણે કે પવનને અટકાવી દેનારા બટેટવા જંગલને “જળાવી દેનારો દાવાનલ, અને પર્વતોને સળગાવી દેનારો ભડકા હોયની” એવો સાલમિસ્ટ^૨ (Psalmist)ની કલ્પનાનો ચિતાર ખડો કરાવે છે.

૧ બીલ લોકોનાં પગનાં તળિયાં બેઢેરાં થઈ જાય અને પગરખાં ખેરવાં પડે નહિ, એટલા માટે, ડુંગરા સળગાવવાની બાધા રાખે છે અને તેને ડુંગરો નવરાવ્યો અથવા ડુંગરો ઠાઠો કર્યો કહે છે. ૨. ઉ.

૨ ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકમાં ધર્મગીત રચનારે કલ્પના કરેલી તેનું સ્મરણ આ સ્થળે અંગરેજ વાંચકને કરાવે છે.

કેટલાક લોકો તો અંબાજીની યાત્રા કરવા સારૂ આસપાસનાં ગામો-માંથી, અને હિન્દુસ્થાન માંહેલા આઘેના પ્રદેશોમાંથી પણ આવે છે. તથાપિ મોટો સંઘ તો વર્ષમાં ત્રણ વાર આવે છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એક સંઘ તો ચોમાસામાં ભાદ્રપદ મહિનામાં માતાજીને જન્મદિવસ આવે છે તે પ્રસંગે ભરાય છે. જ્યાં યુરોપની રીતભાત દાખલ થઈ ગયેલી એવું મુંબઈ નગર, જેની હવા વ્યાપારની ધામધુમથી ગરદવાન થઈ ગયેલી, જેની આસપાસનું દરિયાનું પાણી પશ્ચિમ ભણીનાં વહાણોના સદસમૂહથી સફેદી પકડતું જણાય છે, જેમાં પૂર્વ ભણીના મહાન એપાસલનું દેવલ (કોટમાં) આવી રહ્યું છે, તેમ જ, જે ઈંગ્લંડ સરખી પરદેશી ભૂમિનો છાયાવાન આકાર કદાપિ હિન્દુની મનકલ્પનામાં ઉતરી શકતો હોય તો પણ તેની ખરી નજરની આસપાસ તેના ધર્મે એવો પડદો નાંખી દીધો છે કે જે ભૂમિ તેનાથી જોવા જવાને બંધી શકાતું નથી તે (ઈંગ્લંડ) ભૂમિના નવીન કાયદાઓની રૂઢી, દમ્પવા-ભરેલા ઝબ્બા ધારણ કરીને ન્યાયાધીશે મુંબઈ નગરની કોર્ટોમાં બેસી ન્યાય કરે છે તેવી મુંબઈમાંથી પણ ઘણી વાર હિન્દુ યાત્રાળુ એવી માયિક જગ્યા છોડીને, તેને મન વધારે સાચી ભાસતી આરાસુરની જગ્યાના દોહલા માર્ગે ભણી પુણ્યપ્રાપ્તિ અર્થે કુચ કરે છે.

માતાનો સંઘ ઘણો મોટો થાય છે, તે જ્યાં પડાવ નાંખે છે તે ઠેકાણે સંઘમાંનો ગમે તે કોઈ, જેને માતાને નિમિત્તે ખર્ચ કરવાની ઇચ્છા હોય તે સહુને જમાડે છે. છેલ્લો ઢાળો દાંતે થાય છે. દાંતા એક ન્હાનું સરખું શહર, વગડાઉ અને ખરાબાવાળા ડુંગરાના પડખામાં છે. ત્યાં પરમાર વંશનો રાણો રાજ્ય કરે છે, તે શ્રી અંબાજીને માનીતો સેવક છે. આ જગ્યાએથી માતાના દેરા ભણી જવાનો ચડાવ લાંબો છે, અને તે ઘણાખરા ભાગમાં રૂહેતાં રૂહેતાં ઊંચો થયેલો છે પણ વચ્ચે વચ્ચે બહુ ઉંચો અને ખાડા ટેકરાવાળો છે: કેમકે શ્રી દૂર્ગાની ગાદિયે પ્હોંચવાના રસ્તાની મુસીબતો મનુષ્ય પ્રાણીના હાથની કારીગરીથી મટાડી શકાય એમ નથી. આવા ફેરફાર થતા માર્ગે ચાલતાં માતાજીનો સંઘ લાલ, ઘોળા, અને પીળા રંગથી તડકામાં ચકચકી રૂહેલો અને ચળકાટ ભરતા લ્હોડાથી અને નરમ સોનાથી ભભકાભરેલો દેખાવ દેતો ચાલ્યો જાય છે; ધડીકમાં તે ખંડિત મેદાનમાં હારબંધ જતો દેખાય છે, અને ધડીકમાં તે કેટલાક રંગિત ખરાબાથી ઢંકાય છે અથવા વનની ધાડી છાયાને લીધે નજરે પડતો બંધ પડી જાય છે. આશરે અર્ધે ચડાવે ઊંચા ભાગમાં ન્હાનાભાઈનો કૂવો છે ત્યાં આગળ તે થોડી વાર ઢાળો કરે છે અને પછી ગહન ખરાબાઓ વચ્ચે પેશીને આગળ એક ખુલ્લા મેદાનમાં જઈ પ્હોંચે

છે, એટલે, તેને આરાસુરનો સુગંધીવાળો પવન વાવા માંડે છે. સંધના લોહાની ચાલતી હારને મોખરેથી, રહી રહીને અવાજ થાય છે કે, “હવે દેવાલય ‘દિઆય છે.’” એટલે પછી જે ઘેડે અને આનામાં જેઠલાં હોય છે તે ઉતરીને, અને પગે ચાલનારા એમના એમ લાંબા થઈને પગે પડે છે અને જેવા ઉભા થાય છે તેવા તો “અંબા માતકી જય” એવો અવાજ કરીને તેના પડધાથી ડુંગરા ગભવી મૂકે છે.

માતાનું દેરું નહાનું છે અને ખીજું તેના કરતાં ઓછાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયોના કરતાં ચડિયાતી બાંધણીનું છે; તેની આસપાસ કોટ છે, ને માંદ ઈમારતો છે. તેમાં માતાના પૂજારી અને સેવકો રહે છે; તેમજ યાત્રાળુ લોકો આવે છે તે પણ તેમાં વાસો કરે છે. ત્યાં એક થાણું છે, પણ માણસના હથિયારથી માતાજીના રહેઠાણનું રક્ષણ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી માતાજી તો બહારનો દરવાજો કરવાની પણ આજ્ઞા આપતાં નથી. આ દેરામાં જેની મૂર્તિ પૂજાય છે તે પ્રબળ શિવની અર્ધાંગના હિમાચળ અને મેનાની પુત્રી દુર્ગા છે; આંખોનેરના ડુંગર ઉપરના દેરામાં રૂધિરપાનપ્રિય એવી કાલિકાનું સ્વરૂપ પૂજાય છે તેવી તે નથી, પણ તે કરતાં કાંઈક શાન્ત અને માયાના વિશેષ ગહન ભવાનીના સ્વરૂપે જગતની માતા અંબાજી છે.

આરાસુરનું આ દેરું ઘણા કાળનું છે. કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના વાળ આ ઠેકાણે લેવરાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેમની અર્ધાંગના રૂક્મિણી અહિં માતાને પૂજવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે તેને શિશુપાળના બપથી આ ઠેકાણેથી હરણ કરીને કૃષ્ણ લઈ ગયા હતા. ઘણા કાળથી આવતા યાત્રાળુ લોકોના પગથી માતાજીનો ઉમરો ધસાઈ ગયો છે. યાત્રાળુ લોકો માતાનાં દર્શન કરીને વાગા, ધરેણાં ચડાવે છે, અને પૈસા મ્હોં આગળ મૂકે છે, તેમજ પોતાના અથવા પોતાનાં સગાંવાહાલાંના સ્વાર્પણને બદલે નાળિયેર ચડાવે છે.^૧

નવરાત્રીની આઠમને દિવસે દાંતાનો રાણો હવન કરે છે, અને મ્હોટા

૧ મનુષ્ય પ્રાણીને બદલે હિન્દુઓ નાળિયેરનો ઉપયોગ કરે છે તેનું કારણ વિશ્વામિત્રની આશ્ચર્યકારક વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઊદ્યાની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તે પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે; પણ ઘણી ભૂતિનું અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું. તેણે નાળિયેરી ઉપભવીને તેમાંથી મનુષ્ય પ્રાણી નીપળવા માંડ્યાં અને પ્રારંભમાં માણસનું માથું નિપળવ્યું. તે ભેઈને ઊદ્યાએ ભણ્યું કે સૃષ્ટિ સર્જવાનું માંડે કામ એ ઋષિ લઈ લેશે તેથી તેમની તેણે આરાધના કરી, ત્યારે ઋષિ સૃષ્ટિ સર્જતા બંધ પડ્યા, પણ પોતાનો મહિમા રાખવા સારૂ મનુષ્યના માથા જેવું નાળિયેરનું ફળ થાય એમ કર્યું.

વાસણમાં પ્રસાદ ભરી રાખે છે તે જ્યારે માતાજીની કાટનો ફૂલનો હાર એની મેળે ગળેથી છૂટી પડે છે એટલે તાબડતોબ પર્વતવાસી બીલ લોકો ઉપર પડીને લૂંટી ખાય છે. દાંતાનો રાણો સંધનું રખવાળું કરે છે તેથી તેને કર મળે છે. જે કાઈ કાઈ ઠાકોર યાત્રા કરવાને આવે છે તો તેની પાસે જે સારામાં સારો ઘોડો હોય તે રાણાને અર્પણ કરવો પડે છે. યાત્રાળુ લોકો જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી માતાને વાગા, ધ્વજ, મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ, ઘંટ, અને દેવાલયના કામની અગત્યની વસ્તુઓ અર્પણ કરે છે, તે સર્વ રાણો લઈ જાય છે. રૂપાની સાત^૧ પાદુકા માતાની આગળ સદા રહે છે.

આ ઠેકાણે માતાનું સ્વરૂપ કલ્યાણકારી છે તથાપિ પશુનું બલિદાન આપવામાં આવે છે, અને મધુ (દાર) પણ અર્પણ કરવામાં આવે છે. માતાના સર્વ પ્રકારના પદાર્થોમાં તેલ વાપરવાની ંધી છે; તેમજ, યાત્રાળુ લોકો આવે છે તે રહે છે ત્યાં સુધી, તેલ વાપરતા નથી. દેરામાં દીવા શણગારવામાં આવે છે, તે અને આરતી એ સર્વમાં ઘી વાપરવામાં આવે છે. સાંજની વેળાએ દાંતાનો રાણો ત્યાં હોય છે ત્યારે તે માતાને ચમર કરે છે, પણ ખરા પૂજારી તો ત્રણ છે—તે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ સિદ્ધપુરના છે, તેઓ રાણાને ઉપજ આપીને પૂજારીનું કામ કરે છે. યાત્રાળુ ત્યાં આવે છે એટલે તેઓ તેમને કપાળે ચાંદલો કરે છે, અને જ્યારે વિદાય થાય છે ત્યારે વાંસે કંકુનો થાપો મારે છે; યાત્રાળુ લોકો પોતાપોતાના ગળ પ્રમાણે તેઓને જમાડી દક્ષિણા આપે છે, અને કાઈ વેળાએ તો તેમની માગણી પ્રમાણે આપવામાં આવતું નથી, એટલે તેઓ છાપ કરતા નથી અને છાપ લીધા વિના યાત્રાળુને ચાલતું નથી.

અનર્ધ માતાનું મુખ્ય દેર જે માનસરોવરના કિનારા ઉપર છે તેમાં મહારાણા શ્રી માલદેવનો લેખ સંવત ૧૪૧૫(ઈ. સ. ૧૩૫૯)નો છે. અંબાજીના દેરાના માંહેલા મંડપના દ્વારમાં લેખ છે તેમાં રાવ ભારમલની રાણીયે સંવત ૧૬૦૧(ઈ. સ. ૧૫૪૫)માં માતાને જે અર્પણ કરેલું છે તે નોંધેલું છે, તે ધણું કરીને તો તેણે પોતાના પતિના મરણ ઉપર કરેલું જણાય છે. દેરાની માંહેલા સ્તંભ ઉપર ખીજ ધણુ લેખ છે તે મુખ્યત્વે કરીને સોળમા સંકડાના છે અને તેમાં ખીજ લોકોએ દાન કરેલાં તેની નોંધ છે. એક લેખ સંવત ૧૭૭૯(ઈ. સ. ૧૭૨૩)નો છે તેમાં લખ્યું છે કે,

૧ ત્રણ, પાંચ, અને સાત એ સંખ્યા હિન્દુઓ શુક્રનિયાળ ગણે છે; તેમાં પાંચ અને સાત તો વિશેષ ગણાય છે. ત્રણથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળની ગણના થાય છે, પાંચથી પંચ તત્વ ગણાય છે; અને સાતથી સપ્ત ઋષિ ગણાય છે.

“પૃથ્વીપતિ રાજધિરાજ રાણાજી શ્રી ૧૦૮ શ્રી પૃથ્વીસંગજી રાજ્ય કરતા
“હતા ત્યારે એક વાણિયાએ યાત્રાજી લોકાને રહેવા સાર પુત્રની આશાએ
“એક ધર્મશાળા બંધાવી તે આશા અંબાની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ.”

શિરોઈના રાવનો દેશ અંબાજીના દેરાની પાસે છે. તેઓને ઉપજમાંથી
ભાગ મળતો હતો, પણ પછીથી કહે છે કે તેણે છોડી દીધો, તે એવા
કારણથી કે દેવાલય ખાતે દાન કર્યું હોય તેની ઉપજ તો ગોસાઈ ખાય.
દાંતાની કન્યા શિરોઈવાળાને ત્યાં પરણાવી હતી. એક વાર એવો બનાવ
બન્યો કે શિરોઈવાળાએ જે સાડી માતાને ખેરાવેલી તે જ સાડી ખેરીને
દાંતાવાળની કન્યા પોતાને સાસરે શિરોઈ ગઈ. તે જોઈને તેના ધણિએ કહ્યું
કે અમે માતાને ખેરાવેલો પોષાક તે ખેર્યો છે તેથી આજથી તું મારી
માતા જેવી છે, એમ કહીને તેને તેના બાપને ઘેર “પરણેલી કુંવારિકા અને
રાંડેલી સ્ત્રીને વેપે” વિદાય કરી. તે દહાડાથી એવો ધારો કર્યો કે અંબાજીને
અર્પણ કરેલો પોષાક દાંતાના રાજકુલની કન્યાને ખેરવા આપવો નહિ.

અંબા ભવાનીના દેરાની પશ્ચિમમાં આશરે બે માઈલ ઉપર એક ડુંગર
છે. તેના ઉપર અસલને વારે ગખ્ખરગઢ^૧ કરીને એક કોટ હતો. ત્યાં ખજૂ
છે તે વેગળેથી મ્હોટા કમાનદાર દરવાજા જેવું દેખાય છે. માતા અંબાજી
ડુંગરાના પોલાણમાં રહે છે એવી વાત જે ચાલી છે તે સો વશા તો એ જ
ઉપરથી ચાલી હશે. કહે છે કે, “એક વેળાએ માતાજીની ગાય આખો દહાડો
“રખારીનાં ઢોરમાં ચરતી હતી, અને રાતની વેળાએ ડુંગરમાં પાછી જતી;
“ગોવાળને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ ગાય તે કોની હશે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય
“કર્યો કે, ગમે તે થાય પણ ગાયના ધણીને શોધી ફહાડીને તેની પાસેથી
“ચરાઈ લેવી. એક સાંજરે, નિત્યની પેઠે, ગાય ઘેર જવા ચાલી, એટલે
“ગોવાળ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો, અને તેની સાથે ડુંગરમાં પેઠો. એટલે
“તેના જોવામાં એક ભવ્ય મહેલ આવ્યો: તેના મુખ્ય ઓરડામાં માતાજી
“બિરાજમાન થયેલાં હતાં. તે હીંચકે હીંચતાં હતાં, અને ધણી દાસીઓ
“આસપાસ ઉભી રહી હતી. ગોવાળ હિમ્મત ધરીને માતાની પાસે ગયો, અને
“પૂછ્યું કે ગાય તમારી છે? તેમણે હા કહી, તે ઉપરથી આગળ બોલવાની
“ગોવાળને હિમ્મત આવી. ‘એ ગાયને બાર વર્ષ સુધી મેં ચરાવી છે, ને
“આજે તેની ચરાઈ લેવાને આવ્યો છું.’ જવનો એક ઢગલો પજો હતો તેમાંથી
“થોડા આપવાને માતા અંબાજીએ એક દાસીને આજ્ઞા કરી. દાસીએ એક
“સૂપડું ભરીને ગોવાળને આપ્યું, તે લઈને નિરાશ થતો કોંધાયમાન થઈને

૧ “જે જય ગખ્ખર તે થાય જખ્ખર,” એવો એ ગઢનો મહિમા ફહેવાય છે. ૨. ઉ.

“આલતો થયો, અને ઉમરો ઓળંગીને જવ ફહાડી નાંખ્યા. પણ ઘેર પહોંચ્યા
“પછી તેના લૂગડામાં સોનાના જવ ચોંટી રહેલા તેણે દીઠા. બીજે દિવસે
“ફરીને તેણે ડુંગરમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને રસ્તો જડયો જ નહિ
“અને માતાજીની ગાયે ફરીને દેખા પણ દીધી નહિ.”

એ જ ડુંગરની પાસે એક બીજો ડુંગર છે તેને વિષે એક વધારે તાજા
દંતકથા છે: “થોડાં વર્ષ ઉપર શિરોઈ તાબાનો એક ખેડૂત બળદની બેડ
“વેચવા નીકળ્યો. તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને એક ગોસાઈ મળ્યો તેણે
“તેને કહ્યું કે, જો તું મારી પછવાડે આવે તો તને હું તારા બળદ વેચાવી
“આપું. તે ઉપરથી એ ખેડૂત ગોસાઈની પછવાડે ચાલ્યો, અને ડુંગરની એક
“બાજુએ ગુફા હતી તેમાં બળદ સુદ્ધાંત તેને ગોસાઈ લઈ ગયો. ગુફામાં
“કૂટલેક આથે ચાલ્યા પછી, તેઓ એક ભવ્ય ઓરડા આગળ આવ્યા,
“તેની પાસે એક ડેલું હતું તેમાં ઘણા ઘોડા બાંધેલા હતા. ત્યાં ઘણાં માણસ
“પણ કામે લાગ્યાં હતાં. તેઓ ઘોડાને અને માણસને માટે કવચ, અને
“હથિયાર, તોપો, અને લડાઈના બીજા સામાન તૈયાર કરતા હતા. તેમ જ
“વળી, તોપના ગોળાનો ગંજ મારેલો હતો અને બંદુકોની ગોળિયોનો ઢગલો
“કરી મૂક્યો હતો. હવે ગોસાઈએ ખેડૂતને પૂછીને બળદોનું મૂલ નક્કી કર્યું,
“અને માંહથી આણી આપ્યું. ત્યાર પછી ખેડૂતે પૂછ્યું કે ‘આ કેનો મહેલ
“છે? અને આ સરસામાન કેનો છે? ને અહિં કોણ રહે છે?’ ત્યારે ગોસા-
“ઈએ ઉત્તર આપ્યું કે એ વાત બે વર્ષ પછી તારા બળદોમાં આવશે. એ તો
“અંગરેજ સરકાર સાથે લડવાની સામગ્રી છે. પછી ખેડૂત પોતાને ઘેર
“ગયો અને તેના જોવામાં જે આવ્યું હતું તે વિષે ગામના લોકોને બાજીતા
“કર્યા. તે ઉપરથી ગામના લોકો પેલા ખેડૂતને લઈને ગુફા જોવા સાર
“ગયા પણ કહિ પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ.”^૧

૧ આવી દંતકથાઓ સર્વ દેશમાં ચાલતી હોય છે. એનિહરિયર (Enheriar)
(Valhalla) વલ્હલ્લામાં રહે છે. જ્યારે જગતનો નાથ થરો ત્યારે (Odin) ઓડિ-
નના હાથ નીચે ફરીને હથિયાર સજીને આવશે. આર્થર રાજ પોતાના શત્રુઓનો નાથ
કરવાની વેળાની વાટ જોતો (Avalan) આવેલનના બેઠમાં આરામ ભોગવે છે.
(Thurngia) થુર્ગિયા માંહેલા (Kiffhauser) કિફહાસરમાં ફ્રેડ્રિક બાર્નેસરસા
પોતાના છૂટકારાની અને સારી વેળાની શહ બુલે છે, તે આવી પહોંચવાની કહે છે
કે નિશાની એ કે પિયર નામનું બૂડું અને સૂકાઈ બચેલું ઝાડ (Ruthsfold).
ફ્રેડ્રિક્સ ઉપર છે તે પાકું તાજું થરો અને તેને અંકુશ, પાંદડાં, અને માર આવશે
તથા પર્વતની આસપાસ કાગડા ઉડતા બંધ થશે. સાલ્ઝબર્ગની પાસે લન્ડરબર્ગમાં
ખાંચમે આર્સ મહારાજ રહે છે, તેના માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ છે અને રાજદંડ

અંબાણની પાસે, એક બેળિયાની કેરે સ્વાભાવિક ઉગેલા મોગરા અને બુધ તથા બીજા સુગંધીમય પુષ્પની ઘટામાં ચિતોડના કુંભા રાણાએ.

પણ સોનાનો છે, તથા અમીર હમરાવો તેની આસપાસ વીંટાઈ બેઠેલા છે. જે ટબલે તે બેસે છે તેની આસપાસ તેની ઘોળી થઈ ગયેલી ફાહાડીના બે આંટા ફરી વળ્યા છે, ને તે જ્યારે ત્રીજે આંટા ફરી વળશે ત્યારે જગતનો નાશ થશે, અને આન્ટી ક્રાઈસ્ટ દેખા દેશે. ગોરી બેઠની સામે આફ્રિકા ખંડના ભાગ ઉપર જલ્લાફ નામના લોક વસે છે તે ચમળો નામની પરિચોને માને છે તે ગાયિન પરિચોને મળતી આવે છે. સમુદ્રકિનારેથી આશરે ત્રણ માઈલ ઉપર પાપ્સ નામના કુંગરા છે તેની ગુફામાં મુખ્યત્વે કરીને તેઓ મ્હોટા ફળદખાથી રહે છે. ત્યાં મનુષ્યોની તેમાં વિશેષે કરીને યુરોપિયનોની આગતાસ્વાગતા તેઓ કેવી કરે છે, તેઓને હતમ જાતિનાં ભોજન કેવાં જમાડે છે, અને રિકાબિયો મૂકતાં જ માત્ર તેમના હાથપગ ભેવામાં કેવા આવે છે તથા ગુફાની જગ્યામાં કેટલા બધા માળ છે, અને નીસરણી વિના એક માળથી બીજે માળ કેમ જવાય છે, એ વગેરેની ઘણી અમલકારિક વાતો જાણે છે. આવે પ્રસંગે ઈનામ આપવામાં આવે છે તે સંબંધી મુકાબલો કરવાને એક નીચે વાત લખિયે છિયે:—

“ફિલ્ટરરદ્યાન્ડમાં વાલ્ફનીલ નામના ગામ પાસે એક પર્વતની બાજુએ એસ-નટનું એક જંગલ છે ત્યાંથી એક રાત્રિયે એક ઠીંગણું માણસ આવ્યું, અને દાઈયણના “ધરની પૂછપરછ કરવા લાગ્યું. તેને તેનો પત્તો લાગ્યો એટલે આતુરતાથી આગ્રહ કરીને “પોતાની સાથે તેડી ગયું. અને હાથમાં મશાલ લઈને તેને જંગલમાં લઈ ગયું. એક “ગુફા આવી તેમાં થઈને દાઈયણને લીધી તે ફળદખાબરેલા એક મહેલ આગળ આવી “હોંચી. ત્યાંથી બબકદાર ચોરડાઓમાં થઈને મુખ્ય ચોરડામાં તેને લઈ ગયો. ત્યાં “ઠીંગણાંઓની રાણી સુતેલી હતી તેને માટે દાઈયણનો ખપ હતો. દાઈયણની મદદ-થી રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પછી તેનો ઉપકાર માનીને તેને વિદાય કરતી વેળાએ “તેના ધાધરામાં કાંઈક નાંખ્યું અને કહ્યું કે ઘેર જ્હોંચે ત્યારે શું છે તે જાણે, ત્યાર જ્હેલાં “જમે તે થાય પણ જોતી નહિ. પછી પ્રથમ આવેલો ઠીંગણો માણસ તેને પાછો ઘેર લઈ “જાણી અને જ્યારે તે અલોપ થઈ ગયો ત્યારે પેલી દાઈયણ જે આતુર થઈ રહી હતી “તેણે ઘેર જ્હોંચતાં જ્હેલાં ધાધરામાં જોયું તો કાયલા દીકા. એટલે ક્રોધાવેશમાં તેણે તે “ફાહાડી નાંખ્યા અને માત્ર બે કાયલા પરીક્ષા ભેવાને હાથમાં રાખ્યા. તે જ્યારે “ધરમાં આવી ત્યારે તરત જ ભોંય ઉપર નાંખી દીધા. તે જોઈ તેનો ધણી રાજ થઈને “અને આશ્ચર્ય પામીને બોલી કહ્યો, કેમકે તે હીરાના જેવા ચક્રચક્રતા હતા. દાઈયણે કહ્યું “કે મને તો ત્યાંથી કાયલા જ આપેલા હતા. પણ તેમના કરતાં તેના પાડોશી આવી “બાબતથી માહિતગાર હતા તેને જઈને બોલાવી લાવી. તેઓએ જોઈને કહ્યું કે આ “તો આ મૂલ્યવાન હીરા છે. તે ઉપરથી પેલી “દાઈયણ જ્યાં કાયલા ફાહાડી નાંખ્યા “હતા ત્યાં દોડી ગઈ, પણ ત્યાં કાંઈ ભેવામાં આવ્યું નહિ.”—“ક્રિટલી ફૂત ફેરી માઈથો-લોજ,” થાન્સનાર્ધન “માઈથોલોજ” ઇત્યાદિ ઉપરથી. Vide, Keightley's Fairy Mythology, Thorpes Northern Mythology etc.

વસાવેલું એક ગામ છે. તે રાણાના નામ ઉપરથી કુંભારિયા કહેવાય છે. તેની પાસે ધોળા આરસ પહાણનાં વિમળશાહનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દેરાસર છે. એક દંતકથા એવી છે કે “માતાએ વિમળશાહને ઘણું ધન આપ્યું, “અને તેણે પારસનાથનાં ત્રણસં ને સાઠ દેરાં બંધાવ્યાં. માતાજીએ તેને “પૂછ્યું કે તે કોના પ્રતાપથી એ બંધાવ્યાં? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા ગુરૂજના “પ્રતાપથી. માતાજીએ ત્રણ વાર પૂછ્યું પણ ત્રણે વેળા તેણે એનું એ ઉત્તર “આપ્યું. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે તારાથી નહસાય તેમ નહાશ. તે ઉપરથી “વિમળશાહ દેરાસર નીચેના એક ભોંયરામાં ઘઈને નહાડો. તે ભોંયડું દેલવાડાના “ભોંયરા સાથે સંધાયેલું હતું, એટલે ભોંયમાં ને ભોંયમાં આણુ પર્વત ઉપર “આવી ચઢ્યો. પછી માતાએ બધાંય દેરાં બાળી મૂક્યાં, અને વાત રહેવા “સારૂ માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં. બીજાં દેરાસરના પથરા આજે પણ વિખ- “રાયલા પડેલા છે.” જે જગ્યાએ વિમળશાહે ચૈત્ય બંધાવ્યાં હતાં તે બળી ગયા વિષેની વાત સાચી જણાય છે, કેમકે, તેવામાં આરાસરના આખા કુંગરામાં જ્વાળામુખી પર્વતનાં તત્ત્વ પ્રજ્વલિત હતાં એમ જણાય છે, અને વિમળશાહે તો ખરેખર જાણેલું કે શ્રી અંબાજીના કાપથી દેરાસર બળી ગયાં, કેમકે, ત્યાર પછી, તેણે આણુ પર્વત ઉપર દેલવાડામાં ચૈત્ય બંધાવ્યું તે માંહેલા લેખમાં માતાજીની સ્તુતિ તેણે નીચે પ્રમાણે કરેલી છે:—

“૯. સતી અંબિકા! તારા પત્ર સરખા હાથ અશોક ઝાડના પુષ્પ “જેવા લાલ છે, તું જે સુંદર તેજવાન જણાય છે, અને કેશરીસિંહના “રથમાં બેસે છે; તું જે બે બાલક તારા ઝોળામાં બેસારે છે એવા સ્વ- “રૂપથી તું સદ્ગુણી પુરુષોનાં દુઃખનો નાશ કર!”

“૧૦. ડાહી અંબિકાએ રાત્રિની વેળાએ એક સમયે ત્યાંના અધિ- “પતિને આજ્ઞા કરી કે, આ પર્વત ઉપર શુદ્ધ જગ્યા છે માટે તું યુગાદિ- “નાથનું સાડું દેરાસર બંધાવ.”

“૧૧. શ્રી વિક્રમાદિત્યની વેળાથી એક હજાર અઠાશી વર્ષાકાળ (ઈ૦ “સં ૧૦૩૨) ગુજસ્થા ત્યારે શ્રી વિમળદેવે અર્જુનના સ્તૂપ ઉપર શ્રી “આદિદેવનું ચૈત્ય બંધાવ્યું; તેને હું વંદું છું.”

કુંભારિયામાં નેમીનાથનું ચૈત્ય છે, તેમાં વધારે અર્વાચીન સમયનો લેખ સંવત ૧૩૦૫ (ઈ૦ સં ૧૨૪૯)નો છે, તેમાં કુમારપાળ સોલંકીના પ્રધાન આહડના પુત્ર આહદેવે દેરાસર બંધાવ્યા વિષેની સૂચના* લખેલી છે, તેમાં

* અથવા ઉદરનું દેરાસર. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે કુમારપાળે ઉદરના રૂપિયા લઈને તેને હરકત કરી હતી તે ઉપરથી તેણે આ દેરાસર બંધાવ્યું હતું. જૂનો પૃષ્ઠ ૨૩૫.

વિશેષ એમ લખ્યું છે કે, “પાદપરા ગામમાં ઉદરવસહિકા નામનું તેણે “ઐત્ય બંધાવ્યું છે.”

પાસે એક પાળિયો છે. તેની ઉપર એક બીજો જાણવા જેવો લેખ સંવત ૧૨૫૬(ઈ. સ. ૧૨૦૦)ની સાલનો છે, તેમાં લખ્યું છે કે, “શ્રી “ધારાવર્ષ, દેવ અર્જુનનો ધણી, અને જેઓના ઉપર સૂર્ય પ્રકાશ છે એવા “સર્વ મંડલિકાનો કંટક, તેણે આ આરાસનાપુરમાં વાવ બંધાવી.”

આ પ્રમાણે તેઓની કુલદેવી માતાના દેવલ વિષેની વિગત આપ્યા પછી દાંતા અને તરસંગમાના રાણા વાઘ પરમારના વંશ વિષે લખિયે છિયે.

વિક્રમચક્રી ચાળીસમો રવપાળજી પરમાર થયો. તે દ્વારકાની યાત્રાએ ગયો. ત્યાંથી વળતાં કચ્છ આવ્યો. તેને એવો નિયમ હતો કે માતા અંબિકાની પૂજા કર્યા વિના ખાવુંપીવું નહિ. આ ઉપરથી માતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયાં, અને દર્શન દર્શને કહ્યું કે તારે જે જોઈયે તે મારી પાસેથી માગી લે, હું આપવાને તૈયાર છું. તેણે માગ્યું કે હું નગર ઠંઠામાં રાજધાની કરીને સિંધ ઉપર રાજ્ય કરું એવું વરદાન આપો, તે માતાએ તેને આપ્યું. પછી તેણે નગર ઠંઠા, આમણવા અને બેલા એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. રવપાળજી પછી બારમો દામોજી થયો, તેને કુંવર ન હતો, તેથી તેણે અંબાજીની આધા રાખી. માતાએ પોતાની આંગળીમાંથી લોહી ફહાડીને અને પોતાના શરીર ઉપરના મેલ સાથે મેળવીને એક કુંવર ઉત્પન્ન કરીને તેનું નામ જશરાજ પાડવાની આજ્ઞા કરી. વળી માતા બોલ્યાં: “મારા દેવા-“લયનું રક્ષણ કરવા માટે મેં એને ઉત્પન્ન કર્યો છે.” દામોજીના વારામાં નગર ઠંઠા ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કર્યો, તેમાં નવ વર્ષ સુધી લડાઈ થયા પછી નગર તેમને સ્વાધીન થયું, અને રાજા દામોજી માર્યો ગયો. તો પણ ત્યાર પછી જશરાજે લડાઈ ચાલુ કરીને નગર પાછું હાથ કરી લીધું.

રાજા જશરાજ પણ અંબાજીનો ખરેખરો ભક્ત હતો, અને તેને માતા પાસેથી બહુ આશ્રય મળતો હતો. એના રાજ્યમાં મુસલમાનો ફરીને ચડી આવ્યા, અને તેમણે પશુનાં હાડકાં વડે ફૂવા બાંધીને અને બીજાં એવાં અપવિત્ર કામ કરીને ધરતી એવી અપવિત્ર કરી નાંખી કે અંબાજીનું લાંથી મન ઉઠ્યું અને રાજા જશરાજને કહ્યું: “અહિયાં વધારે વાર રહેવાની મારી “ધચ્છા નથી; હું આરાસુર મારે ઠેકાણે જઈશ.” રાજા બોલ્યો: “હું તમારો “દાસ છું, તેથી તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમારી પછવાડે હું આવીશ.” તેની આવી પ્રાર્થના સાંઝળીને માતાએ કહ્યું: “બહુ સારું, તું મારી સાથે ચાલ, “અને હું તને ત્યાંનું રાજ્ય આપીશ.” એ પ્રમાણે કહીને માતા અક્ષોપ

થઈ ગયાં. ત્યાર પછી, જશરાજને મુસલમાનો સાથે ફરીને લડાઈ થઈ તેમાં તેણે નગર ઠૂઠા ખોયું, એટલે પોતાનું કુટુંબ લઈ તે આરાસુરમાં માતાજી પાસે ગયો. અંબાજીએ પોતાની અમારીનો વાધ તેને આપીને કહ્યું: “આ વાધ ઉપર તું બેસીને જોડલો ચઢાવો ખાઈશ તે માંહેલો તેડલો પ્રદેશ તારે “સ્વાધીન થશે.” રાજાએ તે પ્રમાણે કશું અને સાતસં ને સાઠ ગામ પછવાડે ફરી વળ્યો. દક્ષિણમાં દોતરપટો એટલે ખેરાળ; ઈશાન કોણમાં કોટડા; પૂર્વમાં દેરાલ; ઉત્તરમાં ભારજની વાવ શિરોઈ જીલ્લામાં છે ત્યાં સુધીના દેશ; અમિકોણમાં ગઢવાડા; અને વાયવ્ય કોણમાં હુથીદરા ગામ સુધી તેને તાબે થયું. ભંડારાના કુંગરને લોકો હવણાં ગખ્ખર ફૂલે છે ત્યાંથી તેને દોટેલું ધન મળ્યું. તે વડે તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને પોતાના બાપનું વૈર લેવા સાર નગર ઠડે ગયો. જશરાજે ઘણા મુસલમાનોને નગર ખહાર હાંકી મૂક્યા અને ઘણાને ઠાર કર્યા; તે દેશમાં મરતાં સુધી રહ્યો પણ ત્યાં લગણુ તેનો કુંવર માતાજી પાસે ગખ્ખરગઢમાં હતો.

જશરાજનો કુંવર કેદારસિંહ અથવા કેસરીસિંહ હતો. તેણે તર-સિંગિયો બીલ જે તરસંગમામાં રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડીને તેને ઠાર કર્યો અને પોતાની ગાદી ગખ્ખરગઢ હતી ત્યાંથી ફેરવીને તરસંગમામાં કરી. કેદારસિંહનો કુંવર જશપાળ અથવા કુલપાળ કરીને હતો. તેણે રોહીડા ગામમાં મ્હોટો યજ્ઞ કરવા માંજો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો, અને જે બ્રાહ્મણને ક્રિયા કરાવવાને ઠરાવ્યો હતો તેને એટલો બધો ક્રોધ ચઝો, કે તેણે અમિકુંડમાં પડતું મૂક્યું અને શાપ દીધો કે તારા કુળમાં સર્વ પાછળ-ભુધિયા થશે અને આવેલો લાગ ખોઈને પછવાડેથી પસ્તાશે.^૧ પછી કેટલીએક ખેડિયો થયા પછી, રાણા જગતપાળની વેળામાં અલાઉદ્દીન ખુનિયે તરસંગમા લીધું, ત્યારે રાણો માતાજીનો આશ્રય મેળવવાને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, તેને માતાજીએ ફરીને બીજે દિવસે લડવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે તે લઝો, અને તરસંગમા પાછું લઈ લીધું.

જગતપાળથી છટ્ટો કાનડદેવ થયો, તેના ભાઈ આંબાજીએ કોટડાનો પટો લઈ લીધો. કાનડદેવને બે રાણિયો હતી; તેમાંથી હલવદનાં ઝાલીજ રામ કુંવરીને દોતર અથવા ખેરાળાનો પટો જીવાઈમાં આપ્યો હતો. રાણી પોતાના કુંવર મેલજી સહિત ત્યાં રહેતી હતી. તેણે ખેરાળાનો ઉગમણો દરવાજો બંધાવ્યો હતો, તે આજ લગી ઝાલીજનો દરવાજો ફૂલવાય છે. એ

૧ આ વાત ઉપર હાલનો રાણા ભલમસિંહ એમ ફૂલે છે કે, “હા ખરી વાત, “એ શાપ મારા કાકા જગતસિંહના વારા સુધી ચાલ્યો.”

વિના તેણે વાવ ને તક્ષાવ બંધાવ્યાં છે. બીજી રાણી રતન કુંવરી ઉદયપુરની સિસોદણી હતી. તેણે રોહીલપુર પટ્ટણુ વસાવ્યું. તે હવણું રોહીડા ફહેવામ છે. રાણો ત્રીજી વાર પરણવાને ઉદયપુર ગયો હતો ત્યાંથી લાલ કુંવરી સિસોદણીને પરણીને આવતાં રસ્તામાં તેનો બાઈ આંબોજ કોટડામાં હતો તે સર્વને પોતાને ત્યાં રાખવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો, પણ કાનડદેવની ત્યાં રહેવાની મરજી ન હતી. ત્યારે આંબોજ નમ્રતાથી રાણી લાલ કુંવરીને ફહેવા લાગ્યો: “પટા માટે અમારે બંને બાઈયોને કનિયો થયો “છે, તે તમે અહિયાં આવ્યા છો ત્યારે પતાવી નહિ ઘો તો પછી કાણુ પતાવશે?” રાણિયે પછી પોતાના ધણીને સમજાવ્યો, એટલે ત્યાં રહેવાનો ઠરાવ થયો. જ્યારે જન્મવાની વેળા થઈ ત્યારે બંને બાઈ જન્મવાને સંધાયે બેઠા. તેમાં આંબોજ એકાએક ઉઠ્યો અને કાનડદેવના માથા ઉપર તરવારનો ધા કરીને મેડા ઉપર ચડી ગયો. કાનડદેવ તેની પછવાડે દોડ્યો અને તેનું પ્હેરેલું લૂગડું ઝાલીને પકડી પાડી પોતાની કટારી વતે એકવીસ ધા કચ્ચા, તેથી તે મરણુ પામ્યો. આ પ્રમાણે બંને બાઈ મરાયા. નવી પરણી આણેલી રાણી તે જ ઠેકાણે સતી થઈ. તેના ઉપર આંધેલી છત્રી આજે પણ છે. ઝાલી રાણી જે જીવવદ પોતાને પિયર હતી તે ત્યાં સતી થઈ.

જ્યારે રાણો કાનડદેવ ઉદયપુર પરણવાને ગયો ત્યારે મેઘજી તથા વાઘજી નામના પોતાના બે કુંવરોને તેમને મોશાળ જીવવદ મૂક્યા હતા, અને પોતાના ખવાસ માફ રાવતને તરસંગમું સોંપ્યું હતું. ઈસરનો રાવ ભાણુ, આંબાજીની દીકરી બહેરે પરણ્યો હતો. તેણે બંને બાઈના મરણુ વિષેના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ફ્રેજ એકડી કરીને તરસંગમા ઉપર ચડાઈ કરી, અને તે કબ્જે કરી ક્ષર્ષને, ત્યાં થાણું બેસાર્યું, તથા માફ રાવતને કેદ પકડીને રાવના મ્હેલની સામે કેદખાનું છે તેમાં તેને પૂરી મૂક્યો. પછી રાવ સામી બારિયે બેશીને નિત્યે તેને લાગે એવાં વચન કહીને ચીડાવા લાગ્યો. ત્યારે ખવાસે કહ્યું: “રાવ ! “કુંવર નહાના છે તેથી તમે તેમનો દેશ દબાવી પડ્યા છો. પણ એમ ધારશો “નહિ કે એમને આશ્રય આપનાર કોઈ નથી. વાઘ સરખો પણ પાંજરે પડ્યો “હોય છે ત્યારે કશું કરી શકતો નથી; પણ જે તમે મને એક વાર છોડો “તો હું આ તમારા મ્હેલ બોદાવીને તેનું કાઠ રોહીડાની હરણાવ નદીમાં “નંખાવું.” આવા બોલ સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચઝ્યો, અને થાણાવાળાને ફહેવા લાગ્યો: “એ કૂતરાને કાઢાડી મૂક્ય.” પણ રાવજીની રાણી આંબાજીની દીકરી થતી હતી તે માફ રાવતનાં પરાક્રમ કરેલાં જાણતી હતી તેથી તેણે તેને છોડી મૂકવા દીધો નહિ. બીજે દિવસે જ્યારે તે રાણી ત્યાં હતી

નહિ ત્યારે રાવે તેને છોડી મૂકાવ્યો. તે કળનાથ મહાદેવમાં બે દિવસ રહ્યો, અને ત્યાર પછી, હુળવદ ગયો, અને તલાવને કિનારે બેઠો. એવામાં રાણી ઝાલીજીના તાબાની એક વડારણ ત્યાં પાણી ભરવાને આવી તેને પોતાના સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી રાજને જાણ થઈ એટલે તેને ઘેર બોલાવી આવ્યો.

પછી તરત જ બે કુંવર લઈને નાણાંની એક મ્હોટી રકમ સાથે રાખીને અમદાવાદ ગયો. ત્યાં માફ પ્રધાનને મળ્યો અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો; અને કુંવરોને માથે મૂકી તેમના ઉપર બળતી તાપણી મૂકીને પાદશાહની પાસે લઈ ગયો. તે જોઈને પાદશાહ બોલ્યો: “કુંવરો દાઝી મરશે, “એમને હેઠે ઉતારો.” ત્યારે કુંવર બોલ્યા: “ઈડરવાળે અમારી ધરતી “લઈ લીધી છે, અને આ તો પાદશાહની ધરતી છે. અમારે રહેવા જેટલી “ધરતી રહી નથી.” ત્યારે પાદશાહે કહ્યું: “હિમ્મત રાખો, અને નીચે ઉતરો.” પછી તેમણે પોતાની સર્વ વાત પાદશાહને કહી એટલે ઈડર ઉપર તેમની સાથે ફોજ મોકલવાને રાજ થયો, અને નજરાણાના રૂપિયા એક લાખ લેવાના ઠરાવ્યા. લશ્કર આગળ ચાલ્યું અને ઈડર આગળ પહોંચ્યું. રાવ ભાણે તેના સરકારને ફહાવ્યું: “તરસંગમાવાળાએ તમને જે આપવાનું પથકું હશે “તે હું આપીશ માટે તમે તમારું લશ્કર પાછું લઈ જાઓ.” પણ સરદારે કહ્યું: “મારે તો પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કરવું જોઈયે.” આવું સાંભળીને રાવ ભાણે પોતાના કુટુંબ સહિત ન્હાશી ગયો, અને લશ્કરે ઈડર માથું અને રાવનો મ્હોલ જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો. માફ રાવતે કહ્યું: “આ મ્હોલનો અકેકો ઇંટાળો લઈને જે હુરણાવ નદી આગળ લઈ “જઈને નાંખશે તેને અકેકો મ્હોર આપીશ.” તે ઉપરથી ધણા સિપાઈ-ઓએ અકેકો પત્થર લઈ જઈને હુરણાવ આગળ ઢગલો કર્યો. તેનું સામ-ળાજીનું દેવાલય બંધાવ્યું. તે ગઢા ગામ આગળ નદીને કિનારે છે. ત્યાંથી લશ્કર તરસંગમે ગયું એટલે ઈડરનું થાણું તે જગ્યા છોડીને ન્હાશી ગયું. તે પછી એ થાણું આબાદ કરીને કુંવરોને સ્વાધીન કર્યું. એટલે લશ્કરના સરદારે માફ રાવતને કહ્યું: “હવે મને પથઠેલાં નાણાં આપો.” ત્યારે માફ રાવત કહે: “મારી પાસે અહિં રૂપિયા નથી, પણ મારો ભંડાર સુવા-“સણાના ડુંગરામાં છે, માટે તમે ત્યાં આવો તો આપું.” એમ કહીને તે કુંવરને માતાજીને આશરે મૂકીને લશ્કરની સાથે ચાલ્યો. તેણે ફોજને વરસંધ તલાવની પાળે ઉતારી. આ તલાવ ગઢવાડામાં ટીંબા અને ભાટવાશની વચ્ચે છે. પછી તેણે કહ્યું: “હું જઈને ખજાનો ઉઘડાવીને રૂપિયા લઈ “આવું છું.” એમ કહીને તે સુદાસણાના ડુંગરામાં સંતાઈ પેઠો. પછી

ફાજવાળાએ એક બે દિવસ વાટ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ, એટલે તેના શોધ કરવા માંજો, તથાપિ તેના પત્નો લાગ્યો નહિ. છેવટે, તેણે ફાજના સરદારને ફહાવ્યું: “જે તમે બાંહધરી આપો તો આવીને તમારું પતાવી “જઈ.” પછી બાંહધરી આપી એટલે રાવત છાવણીમાં આવ્યો અને બોલ્યો: “મારી પાસે પૈસો તો નથી, પણ આ ખેરાળુ પ્રગણું છે તે હું “પાદશાહને ઘેર ધરાણે મૂકું છું, તે જ્યારે મને રૂપિયા મળશે ત્યારે પ્રગણું “છાડાવી જઈશ.” એમ કહીને તેણે ખેરાળુ પ્રગણું લખી આપ્યું, પણ કેટલાંએક ગામોમાં વાંટા રાખ્યા.

આશકરણુ રાણાની વેળામાં, અકબરનો એક શાહજહો કાંઈ વાંક કરીને દિલ્હીથી ન્હાશી આવ્યો. તે ઉદયપુર, જયપુર અને રાજવાડાની (રજપૂતાનાની) બીજી કેટલીયેક જગ્યાએ ગયો, પણ કાઠિયે તેને પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો નહિ. છેવટે તે તરસંગમે ગયો. આશકરણુએ તેને રાખ્યો, તે ત્યાં રહ્યો, અને તેણે કાલવાણ નામના ડુંગરા ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો. આ જગ્યા તરસંગમાથી આશરે ત્રણ માઈલને છેટે છે. એક દિવસે શાહજહો બહુ ખુશી થયો ત્યારે, રાણાને પોતાની વીંટી આપવા લાગ્યો. તે વીંટી ધણી મૂલ્યવાન હતી, અને તેમાં જાયો હીરો જડેલો હતો. પણ રાણાએ કહ્યું: “હું એ હવણું નહિ લઉં, પણ જ્યારે તમારી “તકરાર પતી રહેશે અને તમે જ્યારે સલાહસંપમાં જશો ત્યારે તમે “જે મને આપશો તે હું લઈશ.” તેના એક માણસે તેને કહ્યું: “એ “શાહજહો સ્થિર મનનો નથી, માટે તમે વીંટી લીધી નહિ ને આવેલો “લાગ જવા દીધો તો ઠીક કચ્છું નહિ.” આ વાત સાંભળીને રાણાને પોતાના કુળ ઉપર થયેલા શાપની વાત સાંભરી આવી કે તરસંગમાના રાણા પાછળ-ખુધિયા છે. બીજે દિવસે તે શાહજહો પાસે ગયો, અને બોલ્યો: “આપ “જે વીંટી કાલે મને આપતા હતા તે આજે આપશો?” પણ શાહજહો ઉત્તર આપ્યું: “હું જ્યારે જઈશ ત્યારે તમને આપતો જઈશ.” આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરું પણ તે આપ્યા વિના પશ્ચિમ લાણી ગયો. ત્યાં ભૂજના રાવ ભારમલજીએ તેને પકડીને દિલ્હી પહોંચતો કચ્છો. આ ચાકરી ઉપરથી રાવ ભારમલજીને મોરબી પ્રગણું મળ્યું.^૧ પછીથી જ્યારે પાદશાહ અને શાહજહાને સલાહ થઈ, ત્યારે, પાદશાહે તેને પૂછ્યું: “તને કાણે કાણે “શરણે રાખ્યો?” તેણે કહ્યું: “તરસંગમાના આશકરણુજીએ મને રાખીને

૧ પૃષ્ઠ ૫૦૧ મે જે વાત લખી છે તેનો આ એક ભૂલબરેલો સંબંધ છે. તે પ્રમાણે તો શાહજહો એટલે અમદાવાદનો ત્રીજો સુલ્તાન સુલ્ત્રકર હતો.

“મારી બહુ ચાકરી કરી.” તે સાંભળીને પાદશાહે આશ્ચર્યજનક શરપાવ મોકલીને મહારાણીની પદવી આપી. શાહજહાંએ પણ પેલી વીંટી મોકલી દીધી, તેમાં ઘણો મૂલ્યવાન હીરો જડેલો હતો. આશ્ચર્યજનક ત્રણ કુંવર હતા—વાઘ, જયમલ, અને પ્રતાપસિંહ.

રાણા વાઘના વખતમાં ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની રાણી ભાણવંતી ઉદયપુરના રાણાની કુંવરી, અને વિનયામતી જાડેલ ભૂજના રાવની કુંવરી હતી. તે બંને રાણિયો પ્રતિ સોમવારે મહાદેવની પૂજા કરવા સારૂ બ્રહ્મખેડમાં આવતી હતી.^૧ તે જગ્યા ભૂગુ ક્ષેત્ર ફહેવાય છે. ત્યાં આગળ હરણાવ નદી વહે છે. ત્યાં સુધી રાણો વાઘ પોતાના સીમાડાનો દાવો રાખતો હતો, તેની ફહેવત ચાલે છે જે,

“હું રાણો વાઘ, મારો હરણાવ સુધી ભાગ.”

રાણા વાઘને કાંઈએ કશું હતું કે, ઈડરના રાવની રાણિયો બહુ સુંદર છે, અને તે ઉપરથી તેમને જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે એક સોમવારે ભૂગુ ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ગયો. રાણિયોએ મહાદેવની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણને કપાળે ચાંદલા કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી. તેમાં રાણા વાઘને પણ ચાંદલો કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી, પણ તેણે લીધી નહિ. ત્યારે તેને પૂછ્યું: “તમે શા માટે લેતા નથી?” તેણે કહ્યું: “મેં કાશિયે જઈને ‘નિયમ લીધો છે જે કાંઈની દક્ષિણા લેવી નહિ.’” પછી રાણિયો ગઈ, અને રાણો પણ પાછો ગયો. તથાપિ તે રાવ કલ્યાણમલના જાણવામાં આવ્યું.

પછી રાવે રાણા વાઘલાના ભાઈ જયમલ સાથે મિત્રતા કરીને તેને ઈડરમાં રાખ્યો. વેગરણો જમાદાર જે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને વટલીને મુસલમાન થયો હતો, તેને ને પાદશાહને કબ્જિયો થયો, એટલે અમદાવાદ છોડીને તે ઈડર આવ્યો. તેને પણ રાવે રાખ્યો. રાવે આ જમાદારને કહ્યું: “જે તું મને ‘રાણા વાઘને પકડીને આપે તો હું તને વડાલી ગામ આપું.’” વેગરણાએ વડાલિયે જઈને તે પોતાને સ્વાધીન લીધું, અને રાણા વાઘ સાથે સારી પેઠે મિત્રતા કરી. એક સમયે રાણા વાઘને સાબ્રમતીના લાંકને આરે જમાદારે કસુંબો પીવાને બોલાવ્યો. રાણાજીનો ઉમરાવ મંજુ વાઘાવત જે દીવડીનો ઠાકોર હતો તેના મનમાં આવ્યું કે, આજે રાણોજી એકલા જાય છે તે નક્કી કેદ પકડાશે. એમ જાણીને, તેણે તેને લાંક જવાની ના કહી, પણ રાણાજીના

૧ અહિંયાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે દાંતાની વાત પ્રમાણે આપ્યું છે, અને પૃષ્ઠ ૫૨૩-૪ મેં આપ્યું છે તે ઈડરની વાત પ્રમાણે છે.

કુળને ઋષિનો શાપ હતો તેથી આગળ મતિ ઉપજી નહિ. તે ઉપરથી તેણે જવાને હઠ લીધી એટલું જ નહિ, પણ મંજી વાછાવતને પણ પોતાની સાથે આવવાની ના કહી. પરંતુ ઠાકોરના મનમાં એટલી બધી ખેંચ લગાઈ ગઈ હતી કે છેટે છેટે તે તેની પછવાડે ગયો. રાણા વાઘ લાંકને આરે જઈ પહોંચ્યો અને વેગરણાની સાથે રાવણું કરીને દારૂ પીધો. ત્યાર પછી, વેગરણાના માણસોએ તેને ઝાલી લીધો. એક તેનો ચાકર મરાયો ને એક ન્હાશી ગયો. મંજી ઠાકોર મૂકાવાને આવી પહોંચ્યો, અને તેણે પોતાના લાલા વડે એક બે માણસોને મારી નાંખ્યા, પણ પછીથી તે મરાયો. જમાદારે રાણાને વડાલી લઈ જઈને કેદ કર્યા, અને રાવને લખી મોકલ્યું: “મેં રાણા વાઘને પકડ્યો છે, માટે “તમે એમના બાઈ જામલને કેદ કરજો.”

એ પત્ર રાવ પાસે આવ્યો. તે સમયે જામલ સાથે રાવ મેડા ઉપર સોગઠાં રમતા હતા, અને નીચે નીસરણી આગળ એક રજપૂત નામે સાલુજૂત કરીને ચાંપા તથા ખાપરેટાનો ઠાકોર બેઠો હતો. કાશદે તેને જઈને કહ્યું: “રાવજી ક્યાં છે? હું વડાલીથી કાગળ લઈ આવ્યો છું.” ઠાકોરે પૂછ્યું: “કાગળ શા વિષેનો છે? મને કહેવાને તારે ડરવું નહિ, “હું રાવનો ચાકર છું.” કાશદે કહ્યું: “રાણા વાઘને પકડીને કેદ કર્યાનો “કાગળ છે.” એટલે સાલુજૂતે કહ્યું: “રાવજી પોદ્યા છે માટે તું અહિયાં બેશ, “હું જઈને જોઈ આવું, જો એ જગતા હશે તો હું તને બોલાવીશ. પણ “જો ઉંઘ્યા હશે અને તું ઉતાવળો બોલીને જગાડીશ તો તે તારા ઉપર કાપશે.” એમ કહીને સાલુજૂતે તેને ત્યાં બેસાડ્યો અને ઉપર જઈને રાવની પછવાડે અને જામલ દેખે એમ ઉભા રહીને તેને ધશારત કરી કે “રાવ! તમારું માથું “કાપી નાંખશે.” પણ તે જામલના સમજવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે ઠાકોરે નીચે આવવાની તેને ધશારત કરી. ત્યારે જામલ સમજ્યો અને કંઈ-સબળ બતાવી નીચે ગયો. સાલુજૂતે સર્વે વાત કહી, એટલે તે પોતાને ઉતારે જઈને ઘોડે ચઢીને ઉત્તર દિશા બણી ખાસેશી (મહુ) જતો રહ્યો. તેણે પચીસ માઈલ સુધી લાગલાગટ ઘોડાને દોડાવ્યો તેથી તે આકાડિયા ગામની બાગોળે પહોંચ્યો ત્યારે ઘોડો ફાટી પડ્યો. જામલ ત્યાંથી પગે ચાલીને ગામમાં ગયો, અને વરળંગ આડુવા ચારણના ઘરમાં સંતાયો. વરળંગના દીકરા સદુબિયે પૂછ્યું: “તમે કાણ છો? અને તમારી હકીકત શી છે?” તે ઉપરથી જામલજી બોલ્યો: “રાવનાં માણસ મારી પછવાડે પડ્યાં છે, માટે મને “ઉગારી શકો તો રાખો નહિ તો, કહિં દૂર પહોંચાડો.” ત્યારે ચારણે કહ્યું: “મારા માથા સાટે હું રાખીશ, પણ હું મરીશ ત્યાં સુધી રાવ તમને છોડશે

“નહિ. માટે આ બે ઘોડિયોમાંથી તમને જે સારી લાગે તે લઈને ન્હાશી
“જાઓ; અને જ્યારે તમારો ગ્રાસ વળે ત્યારે મારી ખબર લેજો.” પછી
જયમલ કેશર નામની ઘોડી લઈને નાઠો તે હેમલેખ ખેરાળે જઈ પહોંચ્યો.

હવે રાવને કાશઠ પાસેથી કાગળ મળ્યો એટલે તે વાંચીને જયમલની
પછવાડે માણસ મોકલ્યાં તે જ્યારે આકોડિયે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે મરેલો
ઘોડો જોઈને તેમને ખાતરી થઈ કે એ ન્હાશીને આ ગામમાં લરાયો છે.
તેઓ ચારણને ઘેર ગયા અને અમારો ચોર આપો એમ કહીને ખૂમરાણ
કરવા લાગ્યા. ત્યારે ચારણે કહ્યું: “તે મને ઠગીને મારી ઘોડી લઈને ન્હાશી
“ગયો છે. તે કોણ છે તે પણ હું જાણતો નથી.” પછી તેઓ તેની પછવાડે
વીસ પચીસ માર્દલ ગયા, અને ત્યાંથી પાછા ઈડર આવ્યા. જયમલે
ખેરાળા પ્રગણામાં માણસો એકઠાં કર્યાં, અને તરસમે જઈને તે કળ્પે
કરી લીધું અને ત્યાં સામાન એકઠો કરવા માંજો. એટલામાં, રાવ કલ્યાણ-
મલ ફોજ લઈને ત્યાં આવ્યો. ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ રાવનું કંઈ ચાલ્યું
નહિ એટલે તે ઈડર પાછો જતો રહ્યો. રાવની સાથે કળિયો ધણુ દિવસ
લગી ચાલ્યો.

દરમ્યાન રાણાની ચાકરીમાં મહેપો અને રાજધર કરીને બે ભાઈ
મહાવડના ઠાકોર હતા અને વળશણનો કાળો ઠાકોર દેપો કરીને હતો તેની
પાસે એંશી માણસ હતાં. આ દેપાએ ઈડર ઉપર હલ્લો કરવાને રજા માગી,
તે તેને મળી. એટલે, પોતાના માણસને ઈડરવાડાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં
ગામમાં મૂકીને બે ત્રણ માણસ લઈને પોતે ઈડર બણી ચાલ્યો. ત્યાં રાવના
દરબારમાં ભવાયા રમતા હતા, ત્યાં ઠાકોર ગયો, અને ખીજા જોવા બેઠા
હતા તેમાં તે પણ બળી ગયો. પછી રાવનો ભાઈ કેશવદાસ ત્યાં જોવાને
આવ્યો હતો તેને જાણખી રાખ્યો. આ કેશવદાસની દીકરી રાણા વાઘ
ઉપર ગોખેથી કાંકરિયો મારતી હતી, ત્યારે રાણો રોવા જેવો શબ્દ કરે,
તે ઉપરથી રમનારા ને જોનારા સર્વે હસે. આવો મામલો જોઈ રાણા વાઘે
કહ્યું: “જ્યાં સુધી મારો કોઈ વારસ આ છોકરીને રડાવશે નહિ ત્યાં
“સુધી મારો જીવ ગતે જવાનો નથી,” રાણાને આવા દુઃખમાં જોઈને
દેપા ઠાકોરને ધણું માઠું લાગ્યું. હવે જ્યારે ખેલ બજવાઈ રહ્યો અને કોઈ
આપે તે લેવાને થાળી ફેરવી ત્યારે દેપાએ પોતાના હાથમાંથી કુંડુ ફહાડીને
તેમાં નાંખ્યું. ત્યારે ભવાયાએ કહ્યું: “આ કોણ આપે છે, અમે કોનાં વખાણ
“કરિયે?” પણ દેપાએ કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે પાસે ઉભા હતા તેઓએ કહ્યું
“કે કોઈ દારૂ પીધેલાએ આખું હશે. તમને પરમેશ્વરે આપ્યું તો તમારે

“પૂછપરછ કરવાનું શું કારણ છે?” પછીથી તેમણે ફરીથી તાસક ફેરવી ત્યારે ઠાકરે બીજું કહ્યું નાંખ્યું. આ વેળાએ અર્ધી રાત ગઈ હતી, તેવામાં, રાવના ભાઈ કેશવદાસ જુહાર ગયા. દેવો તેની પછવાડે ગયો, અને મશાલચીના હાથ ઉપર ઝટકો મારીને મશાલ પાડી નાંખી. પછી કેશવદાસનું માથું કાપી લઈને તે નહાશી ગયો. ત્યાં જૂમ પડી કે રાવના ભાઈ મરાયા! તે વખતે પેલી છોકરિયે રડવા માંડ્યું, અને છાતી ફૂટવા માંડી, અને રાણા વાઘે આ વાત જ્યારે સાંભળી ત્યારે તેણે તરત જ આપઘાત કર્યો. જ્યાં લગી રાણો જીવતો હતો ત્યાં લગી રાવ નિત્યનિત્ય તેને ફૂટેતો: “જે થોડાં ‘ગામ તું મને લખી આપે તો હું તને છોડું.’” પણ રાણો તે વાત માન્ય કરતો નહિ અને માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપતો કે,

“હું રાણો વાઘ મારો હરણાવ સુધી ભાગ.”

હવે જ્યારે દેવો પોતાની મેળે નકળો થયો ત્યારે પોતાનાં માણસો સાથે સંતલસ કરી રાખી, અને તે પ્રમાણે એક ડુંગર સળગાવ્યો, એટલે તેનાં માણસ જે જૂદે જૂદે ઠોકણે મૂક્યાં હતાં તેમણે તે તે ગામમાં આગ મૂકી.

પછીથી દેવો તરસંગમે આવ્યો, અને જયમલને રામ રામ કરીને કહ્યું જે, અંબાજિયે મારી લાજ રાખી. જયમલે તેને લીમાલ ગામ આપ્યું. તે દેવાનો વંશના હજી લગણુ વળસણામાં ખેતી કરે છે. રાણા જગતસિંહે તેના વંશજ પાસેથી લીમાલ ગામ પાછું લીધું, અને તેનો ચોથો ભાગ આપવાનો ઠરાવ્યો તે આજ લગી તેઓ ખાય છે.

રાવે ચારણ બાહુવા સદુજને બોલાવીને કહ્યું જે મારા ચોરને તે બચાવ્યો માટે તારે મારા દેશમાં રહેવું નહિ. જ્યારે રાણા જયમલે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેને તરસંગમે તેડાવીને પાણિયાલી ગામ આપ્યું અને પોતાનો દસોંદી સ્થાપીને પોતાની પાસે રાખ્યો.^૧

રાણા જયમલની ચાકરીમાં મહેપો અને રાજધર એ બે ગઢિયા હતા. તેઓ થોડાક દિવસની રજા લઈને પોતાને ઘેર ગયા. રસ્તે જતાં ગોહડા ગામને પાદર નદી ઉપર ઉતર્યા, તેવામાં એક રબારી બકરાં લઈને આવ્યો તેને તેઓએ પૂછ્યું કે, આ બકરાં કાનાં છે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, રાણાજીનાં છે. પછી ગઢિયાએ કહ્યું કે અમે પણ રાણાજીના છિયે માટે અમને એક બકડું આપ્ય. રબારિયે બકડું આપ્યું નહિ, એટલે જોરાવરિયે લઈને માચ્યું.

૧ જે ચારણ પાસેથી આ વૃત્તાન્ત મળ્યો છે તે ચારણ સદુજના વંશનો છે, તેને હજી પાણિયાલી ગામનો સોજમો ભાગ મળે છે.

પછી તેણે તરસંગમે જઈને રાણાને ફરિયાદ કરી કે, ના કહી છતાં ગઢિયાએ, જખરાઈથી એક બકડું લઈને મારી નાંખ્યું. તે વાત રાણાએ સાંભળી ને કહ્યું કે, એ લોકો બહુ ઉન્મત્ત થયા છે માટે તેમને હવેથી જોઈ લઈશું. તેમના કોઈ મિત્રે આ વાત તેમને જણાવી અને લખ્યું કે બરાબર તપાસ કર્યા વિના જો તમે પાછા આવશો તો તમને રાણો મારી નાંખશે. પછી તે ગઢિયા છ મહિના સુધી ઘેર બેસી રહ્યા, ત્યારે રાણાએ તેમને તેડું મોકલ્યું. એટલે તેઓએ કહ્યું કે, રાણાનો અમને વિશ્વાસ નથી માટે આડુવા સદુજની બાંહધરી આપો તો આવિયે. આ પ્રમાણે સમાચાર લઈને ચાકર પાછો આવ્યો. એટલે રાણાએ પોતાના કારભારીને બોલાવીને અને સરદારોને એકઠા કરીને ચારણ જણે નહિ એમ તેના નામનો બાંહધરીનો કાગળ તેઓની સલાહથી મોકલ્યો. જ્યારે મહેપાએ અને રાજધર ગઢિયાએ તે કાગળ વાંચ્યો, ત્યારે તરસંગમે આવ્યા અને ગામને પાદર એક બાગમાં ઉતારો કરીને રાણાની હુજૂરમાં જવાને તૈયાર થયા. તેવામાં આડુવો સદુજ તેઓને મળવા ગયો, અને મળીને કહ્યું જે, તમે ધણી ને ચાકર ફરીને એકઠા થયા તે બહુ સાંચું થયું. તે સાંભળી તેઓ બોલ્યા કે, ખરી વાત, પણ અમે તો અહિં તમારા બાંહધરીના કાગળ ઉપરથી આવ્યા છીએ. સદુજિયે કહ્યું કે બાંહધરી વિષેનો શબ્દ પણ મને ખબર નથી; તે ઉપરથી તેમણે તેને કાગળ બતાવ્યો. ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે, આ વિષે કશું હું જાણતો નથી માટે તમારે જેમ કરવું ધટે તેમ કરજો. ત્યારે બંને ભાઈએ માંહેમાંહે એક યુક્તિ કરી અને ન્હાનો ભાઈ મ્હોટા ભાઈની સાથે કનિયો થયાનું મિથ કરીને ચાલતો થયો. એટલે સર્વ લોક મ્હોટા ભાઈની આસપાસ વીંટાઈ વળીને સમજવા લાગ્યા કે, તમે જઈને તમારા ભાઈનું મન મનાવીને પાછા તેડી લાવો. મ્હોપો તે પ્રમાણે ઘોડે અશ્વાર થઈને રાજધરને પાછો બોલાવી લાવવાને ન્હાને નીકળ્યો અને જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે ઘોડા મારી મૂકીને માહાવડ જતા રહ્યા.

જ્યારે રાણાએ સાંભળ્યું કે ગઢિયા તો પાછા જતા રહ્યા છે ત્યારે તેના કારણ વિષે તેણે તપાસ કર્યો. તે ઉપરથી લોકોએ કહ્યું કે બંને વચ્ચે કનિયો થયો છે, અને એક રીસાવીને જતો રહ્યો છે, તેને પાછો વાળવાને બીજો ગયો છે. તો પણ રાણાએ મનમાં વિચાર્યું કે કોઈએ તેમને બેદ કહ્યો હશે. તેથી તેણે ગઢવીને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે એમને મળવાને ગયા હતા કે નહીં! અને તમે કંઈ વાત કરી હતી કે કોઈ બીજાએ કરી હતી? ગઢિયાનો ચાકર વાલિયો કાળી અશીણિયો હતો અને રાણાની પાસે રહીને પાનની બીડિયો તૈયાર કરવાનું કામ કરતો હતો. ચારણે કહ્યું કે કદાપિ એ વાલિયાએ કહ્યું હશે તેથી એતીને

તેઓ નહાશી ગયા હશે. રાણાએ કાળીને બોલાવીને સારી પેટે ધમકાવ્યો, અને તેને ફહાડી મૂક્યો, એટલે એ પણ માહાવડ ચાલતો થયો. ત્યાર પછી બાડવા સદુજિયે રાણાને કહ્યું: “બહુ સારું કચું ઠાકાર! તમે મને “ઈડરના રાવ સાથે કળિયો કરાવીને અહિંયાં તેડી લાવ્યા અને મારા નામની “જૂડી બાંહધરી મોકલીને ગઢિયાઓને અહિં બોલાવીને મારી આખર લેવાનું “કામ કચું. હવે હું તમારા દેશમાં રહેવાનો નથી.” પછી તે ક્રોધનો માથો નીકળ્યો અને મહેપાએ તથા રાજધરે તેને છાનોમાનો બોલાવ્યો હતો તેથી તે પણ માહાવડ ગયો. ત્યારે તે ઠાકારો ગઢવીને ગામ આપવાના વિચારમાં હતા એટલામાં રાણાને તે વિષેની ખબર થયાથી તેને મનાવી આણીને પાણિયાલીમાં રાખ્યો.

પછી ઈડરની ફોજ તરસંગમાં ઉપર ચડી આવી, અને એક લડાઈ થઈ, તેમાં બંને બાજુનાં ધણાં માણસ મરાયાં. આખરે ફોજ ઈડર બણી પાછી ગઈ. આ વેળાએ તેઓ તરસંગમાના એક નાગરને ઝાલી ગયા, અને તેને રાવ કલ્યાણમલને સોંપી દીધો. રાવે તેનું નાક કાપી નાંખવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે નાગર બોલ્યો: “એ તો ઠીક છે, હું કલ્યાણમલની ફોજ સાથે “હતો એવું એ ઉપરથી જણાશે.” રાવે પૂછ્યું: “તારા બોલવામાં શો ભેદ “છે?” નાગરે ઉત્તર આપ્યું: “તમે મને એકલાને પકડીને મારું નાક કાપી “નાંખશો ત્યારે એ ઉપરથી તમારી આખી ફોજનું નાક કપાયું ફહેવાશે.” તે સાંભળીને રાવે તેને કંઈ કસ્યા વગર ફહાડી મૂક્યો.

ફોજ જે વેળાએ પાછી જતી હતી તે વેળાએ કણબીની એક બાયડી પોતાના ધણી સારૂ બાતું લઈ જતી હતી. રાવે તેને દીડી અને તે બૂખ્યો હતો તેથી પૂછ્યું: “તમારી પાસે શું છે!” તે બોલી: “ખીર છે.” પછી તેણે લઈને તે ખાવા માંડી. પણ ખીર ઉની હતી તેથી તેની આંગળિયો દાઝી. એટલી પેલી બાયડી બોલી: “વાહ રે! તમે તો કલ્યાણમલ જેવા ઠગારા દેખાઓ છો?” રાવે પૂછ્યું: “એમ કેમ વાર?” તે બોલી: “રાવ તરસંગમું લેવાને આજ દશ “દશ વર્ષથી ફાંફાં મારે છે પણ આસપાસનાં ગામડાં પહેલેથી લીધા વિના મ્હેનત “કરે છે તે પેશ જતી નથી. તે પ્રમાણે તમે પણ કારે કારેથી ટાઢી થયેલી “ખીર ખાવાને બદલે એકદમ વચ્ચે હાથ ધાલીને આંગળિયો બાળા.” તે સાંભળીને રાવે મનમાં વિચાર કસ્યો: “એ ફહે છે તે બરાબર છે, એનાથી “મને ખરેખરો બોધ મળ્યો.” પછી તેણે પેલા ગઢિયાઓને પોતાની છાવણી-માં બોલાવીને કહ્યું: “તમે મારી ફોજના ઉપરી થાઓ.” ત્યારે તે બોલ્યા: “અમે રાણાનું લુણ ખાઈું છે અને ધણા દિવસ સુધી એના ફૂવાનું પાણી

“પીધું છે. તેથી એને એક વાર સમજાવવાને અમને રજા આપો. જો તે “અમારું માનશે નહિ તો અમે તમારા ફહેવા પ્રમાણે કરીશું.” પછી મહેપો તરસંગમે ગયો અને રાણાને કહ્યું: “આ પીપળાનાં ઝાડ તરસંગમાના કિલ્લા ઉપર આવ્યાં છે માટે કપાતી નાંખો, નહિ તો શત્રુ ઝાડ ઉપર ચડીને તમારા “મહેલ ઉપર મારો ચલાવશે.” રાણો બોલ્યો: “અહિયાં સુધી આવે એવો “કાણુ બળિયો છે? વળી પીપળાનું ઝાડ કાપવું અને બ્રાહ્મણને મારવો એ “બે બરાબર^૧ છે; માટે હું એકે કપાવનાર નથી.” બ્યારે ગઢિયાએ બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે રાણો બોલ્યો: “જા તુંય પણ તેમના ભેગો ચડજે, હું તારાથી ડરતો નથી.” પછી ગઢિયો રાવની છાવણીમાં પાછો આવ્યો, અને બોલ્યો: “રાણો તો માનતો નથી.” ત્યાર પછી તેમણે ફેજના ત્રણ ભાગ કર્યા; બે ભાગ બે ગઢિયાને સોંપ્યા અને એક ભાગનું ઉપરીપણું રાવે પોતાની પાસે રાખ્યું. તેઓ તરસંગમા ઉપર જૂદે જૂદે રસ્તે ચાલ્યા, અને તે ઘેરી લઈ કિલ્લા ઉપર ચડીને શહરમાં ઉતર્યા. ત્યારે રાણો પોતાનું કુટુંબ લઈને દાંતે નહાશી ગયો. આ લડાઈમાં રાણાના સરદાર કામ આવ્યા, તે નીચે પ્રમાણે હતા:—ખેત, મેહેદાસ, પાહાડખાન, પ્રતાપ, ગોપાળસિંહ, અને વીરભાણુ. રાણાના ઉમરાવોમાંના જગમાલે ઈડરના એક સરદાર સેનખાનને ઠાર કર્યો.

રાણો જામલ અને કુંવર જેતમાલ દાંતે ગયા, એટલે શત્રુ તેમની પછવાડે પડ્યા, તે ઉપરથી તેઓએ માતાજીની ઓથ આલી, અને રાવના ઉપર પહારવટે નીકળ્યા. કલ્યાણમલ ગામે મામ થાણું મૂકીને ઈડર પાછો ગયો. તરસંગમાના થાણુને ઉપરી માલો ડાબી હતો; સરામાં રેહેવર હતા; થાણુમાં મેઘો જાદવ હતો. રાણા જામલનાં માણસ અને ઘોડાં રહેતાં રહેતાં ઓછાં થઈ ગયાં અને છેવટે તે મરણ પામ્યો.

જામલના મરણ પછી, કુંવર જેતમાલ, માતાજીને બારે ધણા દિવસ સુધી લાંબવા બેઠો, પણ માતાજીએ કાંઈ બાળ લીધી નહિ, ત્યારે છેવટે, કમળપૂજા કરવાની તેણે તૈયારી કરી. એટલે માતાજીએ તેના હાથ આપ્યા અને કહ્યું: “તું તારે ઘેડે ચડીને નીકળી પડ, હું તને સાહાય્ય થઈશ. આજના

૧ શ્રીકૃષ્ણભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્ દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાનાં ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥

“ઝાડમાં પીપળો માફે ૩૫ છે, સર્વ ઋષિયોમાં નારદ માફે ૩૫ છે, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ માફે ૩૫ છે, અને સિદ્ધમાં કપિલ મુનિ માફે ૩૫ છે.” ૨. ઉ.

“દિવસમાં જેટલી ધરતી પછવાડે ઘોડે બેસીને ફરી વળીશ તેટલી તારી થશે, અને જ્યાં અટકીશ ત્યાંથી તારી સીમા બંધ થશે.” ત્યારે જેતમાલ પોતાની પાસે ઘોડા સવાર રહેલા હતા તેટલા લઈને નીકળી પડ્યો. ખેલાં તો તેઓ રહે-વરોને થાણે આવ્યા, ત્યારે અશ્વારોનું મ્હોટું દળ પાસે આવતું હોય એવું તેમનાં જોવામાં આવ્યું, તેથી થાણાવાળા તેમનાં ઘોડાં અને સરસામાન મૂકી દઈને ન્હાશી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ મેઘા બાદવને થાણે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પશુ માતાજીની સાહાય્યતાથી કુમરાની બાબુએ ઝાડે ઝાડે એકેકા ઘોડેસ્વાર જોયો, તેથી તેઓ પશુ મળારાઈને ન્હાશી ગયા. મેઘા પોતાના ઘોડાને નહવ-રાવા વળગ્યો હતો તેને ઝાલી લઈને ઠાર કર્યો. ત્યાંથી પછી તેઓ તરસંગમે ગયા અને ત્યાંનું થાણું નહસાડી મૂક્યું. ત્યાર પછી ધોરાદ અને હુરાદમાંથી શત્રુઓને ફહાડી મૂક્યા. ત્યારે રાણો જેતમાલ થાક્યો, અને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. એટલે બીજા રજપૂતોએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું: “હવે તમે નીચે ઉતરશો નહિ.” પશુ તેણે કહ્યું: “હવે મારાથી વધારે વાર ઘોડા ઉપર “બેસી રહેવાય એમ નથી.” એમ કહીને તે નીચે ઉતરી પડ્યો, અને માતાજીનું વચન પૂરું થયું. ત્યાર પછી તરસંગમું ઉજ્જડ કરીને રાજગાદી દાંતે લઈ ગયા. દાંતેથી બે માઈલને છેટે પશ્ચિમમાં, નવા વાસના રસ્તા ઉપર દાંતો-રિયા વીરનું થાનક છે તે ઉપરથી દાંતા નામ પડેલું છે. વીરને થાનક માટીના ઘોડા કરીને લોક ચડાવે છે. દાંતે આવ્યા પછી તરત જ જેત-માલ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૦.

ઈડરના રાવ

ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની પછી તેનો કુંવર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠો. કલ્યાણમલ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળાએ કારભારિયોની બે ટોળિયો બંધાઈ હતી. તેમાં એક વસાઈ, મુંડેટી, અને કરિયાદરના દેસાઈ જમીન-દારોની હતી, અને તેમને પોશીનાના વાઘલા ઠાકોરો અને ડોરોલના સરદારોની સાહાય્ય હતી. બીજી ટોળી રણાસણના રેહેવર ઠાકોર ગરીબદાસ, ઈડરના મુસલમાન કસબાતિયોના મુખિયો, અને વડાલીના મોતીચંદ શાહ મજમુદારની હતી. આ વેળાએ, ઈડરની ખંડણી મુદતસર ઉધરાવાને મુસલ-માનો ફોજ મોકલવા લાગ્યા, અને વડોદરાનો વૈતાલ બહારોટ, જેને રાવનો કિતાબ મળ્યો હતો, તે પાદશાહને ત્યાં રાઠોડ રાજાઓને જમીન થયો હતો. ઈડરની જમાબંદી દિલ્હીની વતી અમદાવાદમાં ચૂકતી હતી. દર વર્ષે ખંડણી

NS Malankar

૬૨૨ હેશમાંની એક ગાય

૧૪૮

ઉધરાવી લેવાનો ચાલ પજો ન હતો, પણ અમદાવાદના સૂબાની પાસે પૂરતું જોર થતું ત્યારે તે દર પાંચ કે દશ વર્ષે વસુલ કરી લેતો. રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠો ત્યાર પછી, મુસલમાની સત્તા નિત્ય નિત્ય વધતી ચાલતી હતી, અને રહેતાં રહેતાં ઈડરની ખંડણી પ્રતિ વર્ષે વસુલ કરી લેવાનો ચાલ પડી ગયો હતો. અને વૈતાલ ખુદારોટ હજી લગણુ હામી ભરતો હતો. છેવટે તેનું રાવજી પાસે એટલું બધું લહેણું થઈ ગયું હતું કે, રાવે તે ખોટું કરવાને તેનું કાટલું ફહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એક દિવસે તેને ઉતારે એક દાસી મોકલી અને તેની સાથે તેણે બ્યભિચાર કર્યો એવો દોષ મૂકીને તેને શહરમાંથી ફહાડી મૂક્યો. એટલે ખુદારોટ ત્યાંથી વડોદરે ગયો અને ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ પહોંચ્યો. તે વિષે નીચેની હકીકતથી જણાશે.

આ બનાવ બન્યા પછી રાવ જગન્નાથને,^૧ ડુંગરપુરના સિસોદરા રાવજી પૂંજ સાથે ઉચ્ચ પદ વિષે કબજો થયો. તેઓની સીમા ઉપર શામળાજીનું દેવાલય છે ત્યાં આશરે ૪૦ સં ૧૬૫૦ ની સાલમાં મળ્યા. આ વેળાએ રાવજી પૂંજનો રૂમાલ નીચે પડી ગયો, એટલે રાવ તેના કરતાં નહાનો હતો તેથી તેણે ઉપાડી લઈને રાવજીને આપ્યો. પણ વાત તો એમ ચલાવી કે રાવજી જોરાવરી કરીને રાવને પગે લગાજો. આ વેળાએ મોહનપુરનો ઠાકોર મોહનદાસ રેહેવર હતો, તેણે રાવની સારી ચાકરી બજાવી હતી. તેણે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને રાવજીને કેદ કર્યો, અને જ્યારે તે રાવને પગે પજો ત્યારે તેને શિરપાવ આપીને વિદાય કર્યો. રાવજી પૂજ કરવા બેઠો હતો તે વેળાએ રાવે તેને પકડ્યો હતો, અને જે મૂર્તિની તે પૂજ કરતો હતો તે ઠાકોર લઈ ગયો તે હજી લગણુ મોહનપુરમાં છે. આ વિષે આટલું જ નોંધવું જોઈએ કે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કુંડલિયો—પૂંજો પાય લગાદિયો, ફંદર ફંદે રાવ;
જોર કિયો જગનાથિયે, દીનો સબઝો દાવ;
દીનો સબઝો દાવ, રાવે રાવઝને રેંચો;
કી અચરજ કમખર્જ, સર્ગોં બઝ પાવો સેશો;
ગરપરાનાર્યે ફજત ગઈ, વાસ લગી જદ ત્રાદિયો;
કેલ પરો જાલે કર, પૂંજો પાય લગાદિયો.

એક દિવસે રાવ જગન્નાથ જેવામાં મોડાસામાં હતા તેવામાં દિલ્હીથી એક હકીમ આવ્યો. તેણે ધાતુપુષ્ટિનું ઔષધ આપ્યું, ને કહ્યું કે, રાણીને

૧ ઈડરના વાવમાં રાવ જગન્નાથ સંબંધી લેખ ઇ. સ. ૧૬૪૬ની સાલનો છે.

૨ રહેઠાડ. ૩ તરવાર. ૪ ડુંગરપુર.

મળવાનું થાય ત્યાર પછી ખાવા માંડવું. જગન્નાથ ઈડરથી થોડે માઈલને અંતરે આવ્યા ત્યારે તેણે ઔષધ ખાધું, તેથી જ ઘણું કરીને મરણતુલ્ય થઈ ગયો તે તરત તો બચ્યો ખરો પણ તે દિવસથી તેનાથી ટટાર ઉભા રહેવાનું જ નહિ.

હવે વૈતાળ બહારોટ દિલ્હી જઈને પાદશાહને સોનાની રિકાખી ભેટ કરી, તેમાં પાણી ભરીને આંખાનું પાંદડું, સેલડીનો કડકો, તથા ખાખરાનાં પાંદડાંની ખીશકાલી બનાવીને તેના મ્હોમાં સાકરનો કડકો આપ્યો હતો. પાદશાહે પૂછ્યું કે આમ કરવાનું શું કારણ છે, ત્યારે બહારોટ ઉત્તર આપ્યું,—

“એક ઠેકાણે સોનાના થાળ જેવી ધરતી છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, “અને તેમાં આંખાનાં ઝાડ અને શેલડી થાય છે, પણ ખાખરાની ઝાડીમાં^૧ “ખીશકાલી રહે છે તે સાકર ખાઈ જાય છે. જો આપ પાંચ હજાર^૨ અશ્વાર “આપો તો તે દેશ હું આપના કબજામાં કરી આપું.” આ ઉપરથી પાદશાહે શાહજહાં મુરાદને હુકમ મોકલ્યો કે પાંચ હજાર અશ્વાર લઈને વૈતાળ બહારોટની સાથે જવું. આ વેળાએ મુરાદ અમદાવાદનો સરસૂબો હતો. રાવ જગન્નાથનો વકીલ દિલ્હી હતો, તેના જાણવામાં આ વાત આવી. એટલે કાશ્મિર મોકલીને રાવને ફહાવી મોકલ્યું કે, વૈતાળ બહારોટની સાથે ઈડર ઉપર લશ્કર મોકલવાની તૈયારી થઈ છે. રાવે બહારોટનું અપમાન કર્યું હતું તે વાત આ સમયે તો પોતે બૂલી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને દોસ્તીદાવે લખ્યું: “મારો તમારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોંસો છે, માટે ઈડર ઉપર ફોજ ચડવાની “છે કે નહિ તે લખી મોકલજો.” વૈતાળ બહારોટ ઉત્તર વાળ્યો: “તમારે “જરા ડરવું નહિ.” પણ ફોજ તો મુરાદની સાથે ચડી અને એકે પણ ધા કરતાં વીના ઈડર તાબે કરી લીધું.

છપય—સંવત સત્તર પ્રમાણ, વર્ષ બારોત્તર વીમલ;

ત્રીજ તિથિ રવિવાર, માસ આસો પલ નિર્મલ;

શાહજાદો મુરાદ, લેળ ગઢ ફરહ આયો;

કરવા રોષાં કાજ, સાથ જગન્નાથ સજાયો;

વૈતાલ ભાટ ન દિયો વઢળ. કુહ કરી રાવ કા’દિયો;

પૂંજ રાજ અંગ પઢ્યા પછી, લોહા વલ ફરહ લિયો.

૧ તે દિવસે ઈડરની આસપાસ ખાખરાનું જંગલ હતું ને તે તેના કિલ્લા જેવું બની રહ્યું હતું તે વિષેનું સૂચન અહિં છે.

૨ અંગરેજીમાં પાંચસે અશ્વાર લખ્યા છે તે બૂલ થયેલી જણાય છે. ૨. ઉ.

છેલ્લી લીટીમાં ખૂંજે લખ્યો છે તે રાવ જગન્નાથનો દીકરો થતો હતો, તે મુસલમાનો ઉપર ખુદ્દારવટે નીકળ્યો હતો. તે જ્યાં સુધી જીવ્યો ત્યાં સુધી ખરેખાત મુસલમાનોથી ઈડરગઢ પોતાનો ફહેવાયો નહિ.

ગીત—રાવે રેહેંચ્યા પઠાળ પહે રણ, રૂંદરિયે રલ્લ આળી;
નાવ ! નાવ ! કરતી નિશવાસરે, પહે ઘાઈ પઠાળી.
પૂંજેજી લલે લેત પઠાળ્યા, તળેરી નહિ તવીવી;
કંત તળે રલ્લ ભાંગિયે કાંકળ, રૂમ કરે મુલ્લ વીવી.
જોધ જહે કમખજે જળારિ, લાર્ગ રોહિલા લાયા;
મેલી ઘાહ રિયે મુગલાળી, નાવ કિલીકા નાંયા.

રાવ જગન્નાથ ઈડરથી નાઠો તે પોળે જઈને રહ્યો અને ત્યાં પછી તરત જ મરણ પામ્યો.^૮

મુરાદ શાહે ઈડર લઈને સૈયદ હુથા નામના મુસલમાની સરદારને અધિકારી ઠરાવીને ત્યાંના પ્રધાનોને કારભાર ઉપર રહેવા દીધા અને પોતે પાછો ગયો. ત્યાર પછી સૈયદ હુથાએ રાવોનાં આપેલાં શાસન પાછાં ખૂંચાવી લીધાં, તે ઉપરથી ભાટ અને ચારણો પોતપોતાનાં ગામડાં છોડીને માલપુરના ઠાકોરને આશરે જઈને રહ્યા, તેઓનું તેણે રક્ષણ કર્યું.^૯

૧ રાત દહાડો. ૨ ખૂંજો અથવા નિશાસ મૂકવો. ૩ રણભૂમિ. ૪ તેની. ૫ રાઠોડ રજપૂત. ૬ ખડ્ગ, તરવાર. ૭ મોગલ.

૮ આ રાવના ઉપર કવિતા થયેલી છે તેનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

“જગ બોલ્યું જગન્નાથિયે, નીચ કંથ્યાણુરો સુત.”

જે ભાટ અમારા (ફારબસ) આગળ એ કવિતા બોલતો હતો, તેણે અદબ કરવાને હાથ લેવા કર્યા હતા તે ઉપરની બે તુક બોલ્યા પછી પાછા પડ્યા, તેની ડોક તેની છાતી ઉપર નમી ગઈ, તેની આંખોમાં આંસું બરાઈ ગયાં, અને મળમળો થઈ બોલવા લાગ્યો: “મારે રાવજીનું વાંકું શું કરવાને બોલવું જોઈયે?” આ વેળાએ અને ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર તેને એ પૂરી કરવાને કહ્યું પણ તેણે કરી જ નહિ.

નીચે પ્રમાણે એ કવિતા કેટલાક ભાટ બોલે છે:

જળ બોલ્યું જગન્નાથિયા, કંઠીતણુ કપૂત;

વટલાળ્યા બ્રાહ્મણ વાણિયા, રખડાળ્યા રજપૂત. ૨. ઉ.

૯ ઈડરગઢના ઓળંગુ, સાંસણુ દે સુખદાયક;

વિસામો દે વાંકડા, માલપરા ધરમાંય.

ભાટે કહ્યું કે, અમે ઈડરગઢના આગ્રિત છિયે, માટે અમને હે સુખદાયક ગામ આપો. હે વાંકડા ! અમને માલપરા ધરતીમાં વિસામો આપો. ૨. ઉ.

જગન્નાથના કુંવર પૂંજ વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—
 પૂંજે ન્હાનો હતો તેથી દિલ્હી પોષાક લેવાને ગયો. ત્યાં જયપુરનો રાજા પોતાના મ્હોટા મામા વીરમદેવના વારાનું જૂનું વૈર મનમાં રાખીને ધારવા લાગ્યો કે પૂંજને શીરપાવ થાય તે ઠીક નહિ, અને તે ઉપરથી પાદશાહને તેણે સમજાવ્યો કે, ઈડરનો રાજકુંવર ઘણો ઉન્મત્ત છે તેથી તેની હવણાંની બાલ્યાવસ્થામાં એનું રાજ બથાવી પડવાનો સારો લાગ છે. પાદશાહે પૂછ્યું: “ન્હાનો રાવ ઉન્મત્ત છે એ વિષેની મારી ખાતરી શી રીતે થાય?” રાજાએ કહ્યું: “એની પાસે એક સુંદર ઘોડો છે તે તમે માગજો. જો તે “સીધેસીધો આપે તો જાણજો કે પૂંજે રાજભક્ત છે, પણ આપે નહિ તો “ઉઘાડીરીતે જણાશે કે એ દગાખોર છે.” પાદશાહે તે વાત સાચી માનીને ઘોડો લેવાને માણસ મોકલ્યું, પણ જયપુરના રાજાએ અગાઉ જઈને રાવ પૂંજને સમજાવી રાખ્યું હતું: “પાદશાહ તમારું અપમાન કરવાને ઇચ્છે છે, અને “તમારો ન્હાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તમે એકદમ ઘેર પાછા જતા “રૂહો તો બહુ સાંઝ.” રાવ તે સાંભળીને જતો રહ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહની ફાજ થઈ, અને દિલ્હીથી પચીશ માઈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં તેને ઘેરી લીધો. પણ તે એક સૂતારના ઘરમાં ભરાઈ ગયો, અને અતીતોના એક ઝુંડમાં મળી જઈને કેટલાક દિવસ સુધી તેમની સાથે બટકતો ફર્યો. એટલામાં તો પાદશાહની ફાજે ઈડર લઈ લીધું, અને રાવ પૂંજની માએ જાણ્યું કે મારો દીકરો મરી ગયો હશે તે ઉપરથી તે પોતાને પિયર ઉદયપુર જતી રહી. કેટલાક દિવસ પછી રાવ પૂંજે અતીતોની સાથે ઉદયપુર જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં પોતાની માને અને રાણાને મળ્યો. પછી તેણે તેનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય પાછું અપાવાને એક ફાજ તેની મદદે મોકલી. રાવ પૂંજે તે લઈને ચાલ્યો અને ઈડર પાછું જિતી લીધું. ત્યાં તેણે પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું, પણ રાણિયો અને ખજાનો સરવાળામાં રાખ્યો. તેણે સંવત ૧૭૧૪ (ઈ. સ. ૧૬૫૮)માં ઈડર પાછું લીધું, અને જ મહિના રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તે ઝેર દેવાયાથી મરણ પામ્યો.

રાવ પૂંજનો ભાઈ અરજનદાસ આ વેળાએ ધામોદની નાળમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે રૂહેતાં રૂહેતાં એક હજાર શિરબંધી એકઠી કરીને અમદાવાદ પ્રગણા ઉપર વખો કર્યો. એક સમયે દેવલિયાનો રાજકુંવર, વાંસવાડાનો રાજકુંવર, ભુણાવાડાનો રાજકુંવર અને ડુંગરપુરનો રાજકુંવર, એ સર્વે અમદાવાદથી ઘેર જવા સાંઝ નીકળ્યા હતા, ત્યાં રસ્તામાં રણાસણમાં ઉતારો કર્યો. તેણે તે ઠેકાણે તેમની સારી ચાકરી કરી, અને જેવા ત્યાંથી રવાને થઈને

ચાલવા માંડ્યા કે રાવ અરજનદાસના જાણવામાં આવ્યું. એટલે તેણે મુદ્દામ માણસ મોકલીને તેમને ફહાવ્યું જે, મને મળીને જજો. તેથી તેઓ ધામોજ ગયા, અને મસલહત કરી જે રણાસણની જગ્યા વિકટ છે, માટે ત્યાં રહીને રાવ હથ્થા કરે તો અમદાવાદ અને ઈડર સુધી દોડ કરી શકે. એવો ઠરાવ કરીને રાવની સાથે તેઓ મળી ગયા, અને તેમનાં સર્વનાં માણસ એકઠાં કર્યાં તો પાંચ હજાર થયાં. હવે કુંવરે ન્યારથી રણાસણ આવ્યા હતા ત્યારથી રેહેવરે તપાસ રાખતા હતા કે રખેને તેઓ રાવ અરજનદાસને મળી જઈને આપણી જગ્યા ઉપર નજર કરે. રાવ અને તેના મસલહતિયા એકાએક ચડી આવ્યા તેના ખેલાં તો રેહેવરે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને ઝાંપા આડા રહીને જેવા તેઓ રણાસણમાં પેસતા હતા તેવા જ તેમના ઉપર તાશરો માર્યો. તેમાં અરજનદાસ, અને કુંગરપુર, લુણાવાડા અને દેવલિયાના કુંવરો માર્યા ગયા. વાંસવાડાનો કુંવર જીવતો રહ્યો તે ચાર જણની લાશો લઈને નહાડો. તેણે પાછો ધામોજમાં આવીને તેઓને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અરજનદાસને એક કુંવર હતો તે તે વેળાએ પાંચ વર્ષનો હતો. તેને તે કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયો, અને તેના જીવતરને અર્થે વાગડ માંહેલા ટુટિયાબળનો પટો ફહાડી આપ્યો. તે પટો હજી સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે.

રાવ અરજનદાસના મરણ પછી, જગન્નાથનો ભાઈ ગોપીનાથ, ખહાર-વટે રહ્યો, અને તેણે અમદાવાદ સુધી વખો કરવા માંડ્યો. આ વેળાએ પાદશાહનું જોર નરમ પડેલું હતું તેથી સૈયદ હુથાએ દેસાઈયો અને મજમુદારોને બોલાવીને કહ્યું કે, રાવ જે દેશ ઉપર વખો કરે નહિ તો કાંઈક રકમ તેને બાંધી આપિયે, માટે તમે જઈને તેમને સમજાવો. પણ તેઓએ કહ્યું કે, એ કામ ભાટ અને ચારણો વિના થવાનું નથી. તે ઉપરથી સૈયદ હુથાએ ભાટ અને ચારણોને પાછા બોલાવીને રાવ પાસેથી જે શાસન મળતું તે પાળીને તેમનાં ગામ પાછાં આપ્યાં. ત્યાર પછી, જોગીદાસ ચારણ, જે કુમાવાનો હતો, તેણે ઠરાવ કરીને રાવને વોળ ગામ આપ્યું. તે હજી લગણુ ઈડરના રાવને તાબે છે. સૈયદ હુથાની પછી કમાલખાન સૂબો થયો. તે ધણો આળસુ હતો. તેણે પોતાના રાજ્ય ઉપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી તેને ફહાડી મૂકવાનું ગોપીનાથને ફાવ્યું, ને ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને આશરે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. રણાસણના ઠાકોર ગરીબદાસ રેહેવરને ખ્હીક લાગતી હતી કે, જે રાવના તાબામાં ઈડર આવશે તો તે બહેલો મોડો રાવ અરજનદાસનું વૈર લેશે. આગળ લખ્યા પ્રમાણે ગરીબદાસ ઈડરમાં એક બલવાન ટોળીનો મુખી હતો, અને કસબાતિયો પણ તેનામાં સામેલ

હતા. તેમની સાહાય્યતાથી તે અમદાવાદ જઈને રાવને ફહાડી મૂકવાને એક ફોજ લઈ આવ્યો. રાવ ગોપીનાથને બે રાણીયો હતી. એક પૈથાપુરના વાઘેલાની દીકરી હતી, અને બીજી ઉદયપુરની હતી. તે સિવાય બીજી બે રાણેલી હતી. આ ચારે સ્ત્રીયોને લઈને તે ઈડરગઢમાં ગયો, પણ કસબા-તિથોએ તેની પછવાડે પડીને માંહ ધસારો કર્યો. તેથી તે ડુંગરા ઉપરથી કળનાથ મહાદેવ ભણી ઉતરી પડ્યો, અને રાણીયો ગોઝારિયા મગરા ભણી દોડી ગઈ. ત્યાં તેમણે જળયું કે હવે સર્વનો નાશ થયો, એટલે, ફાટા તલાવમાં પડીને મરણ પામી. રાવ ગોપીનાથ કળનાથ મહાદેવમાં પેઠો હતો. તેને સવા શેર અશીશનું બંધારણ હતું તેની તલપ થઈ હતી. તેવામાં વડાલીનો એક બ્રાહ્મણ મહાદેવની પૂજા કરવાને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને પોતાના હાથનાં સોનાનાં બે કડાં આપીને કહ્યું કે, આમાંથી એક તને બક્ષીસ આપું છું પણ બીજાને વેચીને તેનું અશીશ મને આણી આપ તો મારાથી સરવાણુ જઈ પહોંચાય. વળી બ્રાહ્મણને તેણે વચન આપ્યું કે, મને ઈડર પાછું મળશે તો હું તને એક ગામ આપીશ. બ્રાહ્મણ તે કડાં લઈને પોતાને ઘેર ગયો, અને જે બન્યું હતું તે પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે તેની વહુએ તેને સલાહ આપી કે, હવે તમારે પાછા જવું નહિ, કેમકે રાવ જે જીવતો હશે તો કેઈ દિવસે પણ કડાં પાછાં માગશે. ગોપીનાથને આ પ્રમાણે અશીશ મળ્યું નહિ તેથી તે મરણ પામ્યો, અને ત્યાર પછી, ઈડરની ગાદી ગઈ તે ગઈ, તેમના વંશવાળાને કદિ પાછી મળી જ નહિ.

વડાલીના મજમુદાર મોતીચંદ અને વસાઈના દેસાઈ, એએ ઈડરનો કારભાર કરવા લાગ્યા, અને પ્રધાનપણું ગરીબદાસ રેહેવર કરવા લાગ્યો. ગોપીનાથનો કુંવર કરણસિંહ જીવતા સુધી સરવાણુમાં રહ્યો. તેને બે કુંવર હતા, એક ચાંદો અથવા ચંદ્રસિંહ હતો, તેની મા હલવદના ઝાલાજીની દીકરી હતી; અને બીજો માધવસિંહ કરીને હતો તેની મા દાંતાવાળાની દીકરી થતી હતી. ચાંદો સરવાણુમાં મ્હોટો થયો, અને માધવસિંહની માને અડેરણુ જીવાઈમાં આપ્યું હતું ત્યાં તે ઉછર્યો. છેવટે, માધવસિંહ વખે નીકળ્યો, અને પોશીનાના પટામાં મોજે ચાંપલપુર છે ત્યાં પાદશાહની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. ત્યાર પછી, ત્યાંથી તે વેરાબરનો પટો દબાવી પડીને ત્યાં રહ્યો. તેનો વંશ આજે પણ ત્યાં છે.

સંવત્ ૧૭૫૨ (ઇ. સ. ૧૬૯૬)માં રાવ માન અને ગોવિંદ રાઠોડ રાવ ચાંદાના સગા થતા હતા તે, તેને મેવાડથી આવી મળી ગયા, અને તેએ એકઠા મળીને ઈડર ઉપર વખો કરવા લાગ્યા. સંવત્ ૧૭૭૪.

(૪૦ સં ૧૭૧૮)માં દેસાઈઓએ સુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા ને રાવ ચાંદાને ઈડરમાં લાવ્યા. રાવ ચાંદાએ ઠીક ઠીક રાજ્ય ચલાવી શકાયું નહિ. એટલે વાઘેલા અને રેહેવરોએ ઈડરનાં ગામ દબાવી પડવા માંડ્યાં. તેમાં વાઘેલાઓએ વડાલી સુધી દેશ કબ્જે કરી લીધો, અને રેહેવરોએ પોતાની હદ સાબળી સુધી વધારી. આ વેળાએ પાલિયાનો ઠાકોર મરણુ પામ્યો, તેથી તેની ગાદી ઉપર બેસનારને તરવાર અને શિરપાવ આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, તેથી આ બ્રહ્માનું કુહાડીને રાવ ચાંદાએ ઈડર છોડીને નીકળી જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની શિરબંદિયે પોતાનો ચહેલો પગાર લેવાને તેને અટકાવ્યો. ત્યારે વલાસણુનો ઠાકોર સરદારસિંહ તે વેળાએ ઈડરમાં હતો તેને બાંહેધરી આપી, અને તેને રાજકારબાર સોંપીને પોતાની વતી મૂકીને ગયો, તે પછી કદિ પાછો આવ્યો જ નહિ.

સરદારસિંહે થોડા દિવસ સુધી રાવને નામે ઈડરમાં રાજ્ય કર્યું, પણ છેવટે ત્યાંના દેસાઈઓએ અને મજબુદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. સરદારસિંહને પ્રધાન લેહીને ઠાકોર સામળાજી જે વલાસણુનો ભાષ્યાત થતો હતો તે ધણો હિમ્મતવાળો અને બહુ કુશળ હતો. તેણે વાઘેલાઓએ અને રેહેવરોએ દબાવેલાં ગામ પાછાં હાથ કરી લીધાં. તે જ્ય પામતો ગયો, તેથી ધણુ જણુ તેના શત્રુ થયા; અને કસબાતિયોએ સરદારસિંહને સમજાવ્યો કે સામળાજી તમારો અને અમારો ધણુ વાળવાના વિચાર કરે છે. રાવે આ વાત માની, અને સામળાજીને કુહાડી મૂક્યો તે પોતાની મેળે રસ્તે પડ્યો. તેની જગ્યાએ બ્રહ્મા પંડિતને વડોદરેથી બોલાવ્યો. ત્યાર પછી તરત જ સરદારસિંહને અને કસબાતિયોને કબ્જિયો થયો અને સરદારસિંહ ઉઘાડો પડી કૂંહેવા લાગ્યો કે જ્યાં સુધી એ લોકોનું કાટકું થયું નથી ત્યાં સુધી મારાથી ઈડરમાં રહેવાવાનું નથી. પણ આ પ્રમાણે કરવાની પોતાનામાં શક્તિ રહી નહિ, એટલે, તે વલાસણુ જતો રહ્યો. ત્યાર પછી, બ્રહ્મા પંડિત ઈડરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેની સાથે કસબાતિયો, મોતીચંદ મજબુદાર, અને રણાસણુનો અદેસિંહ રેહેવર કારબાર કરવા લાગ્યા. આ વેળાએ દેસાઈઓ પડતી દશમાં આવી પચાસ હતા. બ્રહ્મા પંડિતે અમદાવાદના સરસૂયાને ખંડણી આપીને ઈડરમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ દેસાઈઓ નિરાશ થઈ ગયા હતા, અને લાલસિંહ ઉદાવત સોરઠથી મેવાડ જતાં વસાઈ આવી પહોંચ્યો હતો તેને સર્વ વાત કહી ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે, જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને સારો રાજ આણી આપું. દેસાઈઓએ તે વાત માન્ય કરી, અને દસ્તાવેજ કર્યો, તે ઉપરથી લાલસિંહ પોશીને જઈને મહારાજ આનંદસિંહ અને તેના ભાઈ-

યોને ઈડર લઈ આવ્યો. સંવત ૧૭૮૭ (ઈ. સ. ૧૭૩૧)માં બાળા પંડિત પાસેથી આનંદસિંહે ઈડર લીધું.

હવે રાવ આંદા વિષે લિખિયે છિયે. પોળોના પઢિયાર રજપૂતોને ત્યાં રાવ આંદો પરણ્યો હતો, તેથી તેમને લખ્યું કે, હું કાશિયે મરતા સુધી જઈ વસવાને જવા સાડી નીકળ્યો છું તે તમને છેલ્લા રામરામ કરવાને આવું છું. એ પ્રમાણે તે પોળોમાં બે મહિના રહીને કાશિયે જવાને નીકળ્યો. પોળથી દશ માઈલ ઉપર સરસાઉ કરીને ગામ છે ત્યાં રાવ મે'લાણુ કરીને પજો અને પોળે પોતાના સસરાને લખ્યું કે, આજે હવે છેક છેલ્લાં મારી સાથે બેશીને મીજબાની જમવા સાડી આવીને પાછા જાશે. તેઓ આવ્યા અને રાવની સાથે સારી પેઠે ખાધું પીધું અને પોળના રજપૂતો નીશાથી ખુબ ચકચૂર થયા ત્યારે રાવે સર્વને ઠાર કરાવ્યા. ત્યાર પછી રાવ પોળે જઈને ત્યાંની ગાદિયે બેઠો; તે હજી સુધી તેના વંશવાળા પોળમાં છે.

પ્રકરણ ૧૧.

ગોહિલ.^૧

ઉત્તર ગૂજરાતની સ્થિતિમાં જેમ ફેરફાર થતો ગયો, તેમ અમે તેનું વર્ણન કરતા કરતા મુસલમાનોનું થોડો કાળ નિભે એવું રાજ્ય બંધ થઈ

૧ આ ગોહિલ વંશ ચંદ્રવંશી છે, અને મેવાડના સીસોદીયા ગોહિલો સૂર્યવંશી છે.

મોહોદાસ (મારવાડમાં જૂના ખેરગઢમાં)

ઝાંઝરજી

૧ સેજકજી* ઇ. સ. ૧૨૬૦ સુરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ને સેજક-પુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૨૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

૨ રાણોજી (રાણપુર ગાદી) ૧૨૯૦-૧૩૦૯
શાહજી (પાલીતાણા)
સારંગજી (લાડી)

૩ મોખડોજી. પીરમમાં ઇ. સ. ૧૩૦૯-૧૩૪૭

૪ ડુંગરસિંહજી ગોધામાં (ઇ. સ. ૧૩૪૭-૧૩૭૦) સમસિંહજી

* ઠાકોર સેજકજી ખેરગઢથી સુરાષ્ટ્રમાં ક્યારે આવ્યા, તે વિષે જુદા જુદા અન્યકાર જુદી જુદી સાલ બતાવે છે. જેમ કે—

કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨ મે ઇ. સ. ૧૨૯૦. એ જ પુસ્તકના પૃષ્ઠ

ગયું, અને જે વેળાએ બંદગીનો મોઝિન બણીથી ઉત્તર મળતો બંધ થવા આવ્યો, તથા દરેક હિન્દુના દેવાલયમાંથી છૂટ પામેલા ઘંટનાદ થવા લાગ્યા,

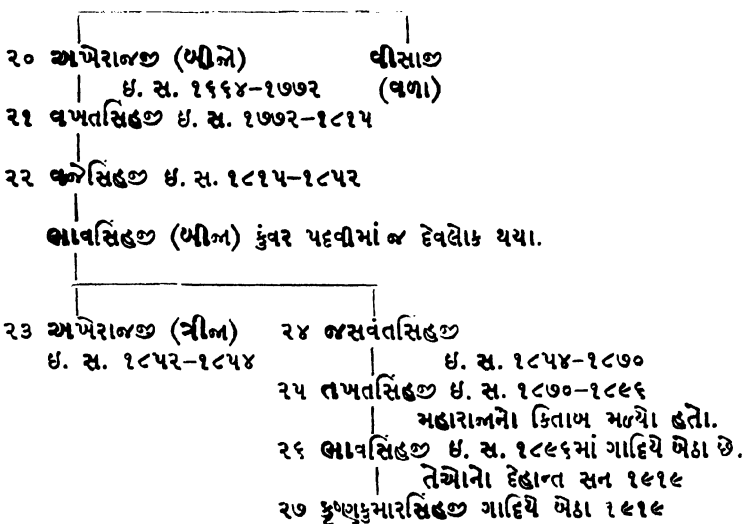
(રાજપીપળા)		
૫ વીજીજી. ઇ. સ. ૧૩૭૦-૧૩૯૫		
૬ કાદાનોજી. ઇ. સ. ૧૩૯૫-૧૪૨૦		
૭ સારંગજી. ઇ. સ. ૧૪૨૦-૧૪૪૫		
(ઉમરાળા)		
૮ શિવદાસજી, ઇ. સ. ૧૪૪૫-૧૪૭૦		
૯ જોડાજી ઇ. સ. ૧૪૭૦-૧૫૦૦		
૧૦ રામદાસજી. ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૩૫		
૧૧ સરતાનજી ઇ. સ. ૧૫૩૫-૧૫૭૦		
૧૨ વીસોજી. સિહોરમાં ઇ. સ. ૧૫૭૦-૧૬૦૦		
૧૩ ધુનાજી ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૧૯		
૧૪ રતનજી ઇ. સ. ૧૬૧૯-૧૬૨૦		
૧૫ હરભમજી ઇ. સ. ૧૬૨૦-૧૬૨૨	૧૬ ગોવિંદજી	૧૬૨૨-૧૬૩૬
૧૭ અખેરાજી ૧૬૩૬-૧૬૬૦	સત્રસાલજી	૧૬૩૬-૧૬૩૬
૧૮ રતનજી (બીજો) ૧૬૬૦-૧૭૦૩		
૧૯ ભાવસિંહજી. ભાવનગર ઇ. સ. ૧૭૦૩-૧૭૬૪		

૨૧૨ મે ઇ. સ. ૧૨૬૦. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૩૪ શાકે ૧૧૦૨-ઇ. સ. ૧૧૮૦. કવિ હસપતરામકૃત વિજયવિનોદમાં સંવત્ વિક્રમનો ૧૧૩૨=ઇ. સ. ૧૦૭૬. એક હસ્તલિખિત ઇતિહાસ-દિવાન વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા કૃત, એમાં વિક્રમનો સંવત્ ૧૧૩૨=૧૦૭૬. જૂના શોધક ગૌરીશંકર હીરાચંદ લખે છે કે-વિક્રમ સં. ૧૧૫૦= ઇ. સ. ૧૦૯૪. ૬૫૧ની વિગતથી સિહોરમાં ગાદી સ્થાપનાર વિસાલ ખેલાંની સાથે અનિશ્ચિત જણાય છે. તેથી પીરમમાં મોખડાજી ક્યારે થઈ ગયા, એ વિષે હજી સુધી ચોક્કસ થયું નથી.

રાસમાળા બામ ૧ લો. ખેલી આવૃત્તિની ગુજરાતી ભાષાંતરમાં મોખડાજીએ સંવત્ ૧૨૦૬ (ઇ. સ. ૧૧૫૦)માં મોખડાજીએ ખેલું પરાક્રમ કર્યું એમ જણાયું છે, એ પણ શક પડતું છે. ૨. ઉ.

અને શિવની ખ્વજ મરાઠાના દેશી રાજ્યના વાવટા નીચે, મુસલમાનોના બહુ સંતાપેલા પ્રભાસના દેવાલયથી તે હજી લગણ જેના દેવાલયને અપવિત્ર નહિ કરેલું, અને જ્યાં પ્રવેશ થાય નહિ એવી શિવની અર્ધાંગના અંખા ભવાનીના દેરા સુધી ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વોપરી થઇને ફરીથી ફરકવા લાગી, ત્યાં સુધી, અમે લખી ગયા. દક્ષિણના રાજ્યો જેમ કલ્યાણના સોલંકી રાજ્યોની વેળાએ ગૂજરાત તથા સોરઠ ઉપર તેમનું રાજ્ય વધારતા આપણા જોવામાં આવ્યા તેવી જ રીતે હવેથી પણ રાજ્ય ફેલાવતા આપણા જોવામાં આવશે. તથાપિ એ વાતનો પ્રારંભ કરિયે તેના પહેલાં, વિસારી મૂકેલી વલ-ભીપુરી, લોલિયાણાના ધુળમાં મળી ગયેલ મિનારા, અને હવણાં દામાજી ગાયકવાડનું ધમધમાવી દેતું નામ ધારણ કરનાર શૈવી શિખરો જે જંગ્યાએ ચડવાનાં છે તે જંગ્યા, એ સર્વ વાતથી અમારા વર્ણનનો પ્રારંભ થયો છે તે તે સર્વે વિષય ઉપર એક વાર ફરીને અમારે અમારું ધ્યાન ખેંચાડવાનું છે.

સારંગજી^૧ ગોહિલની પછી વારા પ્રમાણે તેના પુત્ર શિવદાસ તથા ત્યાર પછી પૌત્ર જેતાજી ગાદિયે બેઠા. જેતાજીને બે કુમાર રામદાસ અને ગંગદાસ હતા, તેમાંથી ગંગદાસને તેના ભાગમાં ચમારડી^૨ ગામ મળ્યું.

ભાવનગરના તાબામાં ૨,૮૬૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૪૫ ગામ, આશરે ચાર લાખ માણસની વસતી, અને વાર્ષિક ૬૫૦ સુમારે પચીસ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારને જમાવંડી અને જનૂનાગઢના નવાબને ભેર-તલબીના મળી રૂ. ૧,૫૪,૪૯૯ આપે છે. ૧ પૃષ્ઠ ૪૮૮-૯માં જુવો.

૨ તે ઉપરથી અમારડિયા ગોહિલ કહેવાયા તે આજે જુજમાં છે. ૨. ઉ.

ભાટ લોકો ફરે છે કે ગોહિલ રામદાસજી કાશિયે યાત્રા કરવા સારૂ ગયો ત્યારે ત્યાં ચૌદ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડીને એકેક અભરામી (મહોર) દક્ષિણામાં આપીને યાત્રા પૂરી થઈ રહી ત્યારે સંઘ પાછો મોકલીને પોતે એકલો ઉદયપુર ગયો. ત્યાં તેને કુંભા રાણાએ^૧ પૂછ્યું: “તમે કેવા રજપૂત છો?” “અને તમારે શો ગ્રાસ છે?” ત્યારે રામદાસે ઉત્તર આપ્યો: “અમે ગોહિલ “રજપૂત છીએ અને અમારે ગોધા અને ગોહિલવાડ છે.” એ ઉપરથી રજપૂત રાણાએ પોતાની સુકામળબા કુંવરી હતી તે રામદાસને પરણાવી. આ વેળાએ મહંમદ શાહની ફેજે ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી ને લડાઈ જમી તેમાં રામદાસે ઘણાં માણસ, હાથી, અને ઘોડાને કતલ કર્યા. તેવામાં તેના માથામાં શાલિગ્રામ હતા તેના લડાઈમાં બે ચીરા થઈને પડ્યા. હાથીનો ઘંટ તેની ઉપર પડ્યો, ને કેટલાક સમય સુધી તેમને ઢાંકી રાખ્યા. ત્યાર પછી તે ઉપર સાપનો રાફડો થયો. ગોધામાં સરતાનજી કુંવરે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; અને પોતાના બાપનું ક્રિયાખર્ય કર્યું. આ વેળાએ શાલિગ્રામે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દર્શને કહ્યું: “હું તારો ઇષ્ટ દેવ ઉદયપુરની ભોંયમાં ડટાયો છું; માટે અહિંથી મને ફહાડી લઈ જા.” પછી સત્તાજિયે રઘુનાથ દેવે અને બીજા માણસોને મોકલીને શાલિગ્રામ ફહાડી મંગાવ્યા. તેના બે વિભાગ થયેલા સંઘાઈ ગયા છે તે હજી લગી દેવના વંશવાળા^૨ પાસે સિહોરમાં છે, તે તેની પૂજા કરે છે અને તેને બદલે તેને વર્ષાસન મળે છે.

રામદાસજીને શાર્દૂલજી અને ભીમજી કરીને બીજા બે ન્હાના કુંવરો હતા તેમાંથી શાર્દૂલજીને મોજે અધેવાડું તેના ભાગમાં મળ્યું અને ભીમજીને મોજે ટાણા આપ્યું. તેથી તેના વંશના હજી લગણુ ટાણિયા રાવળ ફરેવાય છે.

મેવાડના ઇતિહાસમાં^૨ લખ્યું છે કે, અલાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં ચિતોડ લીધું ત્યારે તેના સામા લડનારાઓમાં પીરમનો એક ગોહિલ હતો. અને ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે તે બનાવ રામદાસજી ગોહિલના વારામાં બન્યો હતો. ભાવનગરના દરબારના ભાટ લોકો પણ, આપણે ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે રામદાસજી ગોહિલ, મેવાડના કુંભા રાણાની સાથે સંબંધમાં આવેલો જણાવે છે. ફરિશ્તાના માળવાના ઇતિહાસમાં લખવા પ્રમાણે એ

૧ રાણા સંગની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણો ઇ. સ. ૧૫૦૯માં ગાદિયે બેઠો હતો. તે ૧૫૩૦ માં ઝેર દેવાથી મરણ પામ્યો છે.

૨ તેનું નામ હરજીવન દેવે છે. ૨. ઉ.

રાણાએ માળવાના શાહ મહમૂદના સામા થઈને ઈ. સ. ૧૪૫૪માં તેને હરાવ્યો હતો. આ છેલ્લો લખેલો સન રામદાસજીની વેળાના સન સાથે ભાગ્યે જ મળતો આવે છે. ક્રમકે તેનો પ્રપૌત્ર ધૂતોજી ઈ. સ. ૧૬૧૯ ની સાલમાં મરણ પામ્યો છે. વધારે સંભવ એવો લાગે છે કે, ગૂજરાતના ખુદાદુર શાહે ઈ. સ. ૧૫૩૨-૩૩માં^૧ ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું તે વેળાએ તેનું રક્ષણ કરવા રાજવાડાના સર્વે પ્રદેશમાંથી ધણા સાહાયકારી આવ્યા હતા તેમાં ગોહિલ રાજા હતા.

રામદાસના પુત્ર સતાજીને વીસોજી, દેવોજી, વીરાજી, માંડોજી, એ ચાર કુંવરો હતા. તેમાંથી વીસોજી ગાદિયે બેઠો, ને ત્રણે ન્હાના ભાઈએને પછેગામ, અવાણિયા, અને નવાણિયા ગામ સાથે અનુક્રમે બીજા બપ્પે ગામ મળ્યાં. દેવોજીના વંશના તેના નામથી દેવાણી ગોહિલ કહેવાય છે; વીરાજીના વંશના, તેના કુંવર વાછાના નામ ઉપરથી વાછાણિયા કહેવાય છે. તેમના હાથમાં હવણાં ખોખરા, માંચી, અને કનાડ છે.

અમે આગળ લખ્યું છે કે, સિંહપુર અથવા સિહોર શહર અણ-હિલવાડના રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું, તેઓએ ખહારના બીજા કોઈની સત્તા નહિ માનતાં, અમે જે વેળા સુધીનું લખતા આવ્યા છિયે તે વેળા સુધી તેઓએ જ તેની ઉપર કબ્જે રાખેલો જણાય છે, પણ માંહો-માંહેના કબ્જાને લીધે, પછી વીસોજી ગોહિલ તેમનો ધણી થયો.

જવાળામુખી પર્વતના મુખને થોડી ધણી મળતી આવે એવી સિહો-રની જગ્યા દેખાય છે; તે સપાટ મેદાન છે, અને તેની આસપાસ ખડખડાડા ડુંગરો વિંટાઈ વળેલા છે. પ્રાચીન શહરનું એક ઘર હવણાં રહેલું નથી. તેના મધ્ય ભાગમાં એક શિખાકૃતિનો ન્હાનો ડુંગર છે તે સાતશેરીનો ડુંગર કહે-વાય છે. તેની ટોચે એક બેઠક છે, તેમાં કહે છે કે સિહોરના બ્રાહ્મણો પ્રાચીન કાળમાં સભા ભરતા, અને ન્યાય ચૂકાવતા. આ ડુંગરની તલાટીની પાસે એક સુંદર કુંડ છે તે “બ્રહ્મ કુંડ” કહેવાય છે. તે ચોખંડો છે ને વિશાળ છે. તેની આસપાસ હિન્દુ સલાટની કારીગરીનાં પૂતળાં છે. તેની ચારે બાજુએ પગથિયાં તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્તાર છે તેથી માંહ ઉતરાય છે. કુંડના ધાબાની આસપાસ દેવાલયો આવી રહ્યાં છે. તેથી એક જાતની દેવશાળા બની રહેલી છે. તે સર્વેની ચોમેર એક કાટ છે. કુંડની દક્ષિણ દિશામાં એક અપૂર્વ ડુંગર છે. તેને ત્રણ શિખર છે. તેથી તે તરસિંગડો ડુંગર કહેવાય છે.

^૧ દીડકૃત રાજસ્થાન પુ. ૧ હું પૃ. ૨૬૬. દીડસવે. ઈ. પૃ. ૨૫૮-૯, ૨૬૬

^૩ દીડરાજસ્થાન પુસ્તક ૧ હું પૃ. ૩૧૦.

પ્રાચીન સિંહોરનો કાટ કેટલીક જગ્યાએ જોતાં, આગળ જ્યાં હતો તે ઠેકાણે ઝાળખી ફહાડી શકાય એવો છે. આ સર્વેની ઉત્તરમાં અર્વાચીન શહર છે, અને તે આસપાસના ડુંગરાની તલાટીની જોડાજોડ છે. તેની પશ્ચિમ દિશાએ ગોમતી અથવા ગૌતમી નદી વહે છે. તેના કિનારા ઉપર મરી ગયેલા માણસોને દાહ દીધેલા તે ઉપર તુળશીક્યારા વગેરે બાંધેલી ધણી નિશાનિયો છે. શહરથી થોડે છેટે, અને નદીની પાસે, ખીન્ને એક ગૌ-તમેશ્વર કુંડ છે.

ફેલે છે કે, બે જાતના બ્રાહ્મણો વચ્ચે પ્રાચીન સિંહોર શહરના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં રણા બ્રાહ્મણ દક્ષિણ ભાગમાં વસતા હતા, અને જાની બ્રાહ્મણ ઉત્તર ભાગમાં વસતા હતા. જાની બ્રાહ્મણની એક કન્યા રૂપવતી હતી, તે રણા બ્રાહ્મણને દીધી હતી. તે એક સમયે પોતાના ધણીના ધરમાં વલોણું કરતી હતી, તે વેળાએ તેણિયે માથે નહિ ઓઢતાં ચોટલો ધૂટો મૂક્યો હતો. તેવામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણો, સાત શેરીના ડુંગર ઉપરથી ચોમેર જણાય તેવી જગ્યાએ એકઠાં બેઠા હતા, તેમાં પેલી સ્ત્રીના ધણી પણ હતો. પણ એક બ્રાહ્મણના જોવામાં તે આવ્યો નહિ, અને તે બોલી ઉઠ્યો: “આપણે પેલી બાયડીને” દૃષ્ટિયે છિયે તોય પણ તે માથે “ઓઢતી નથી. જોતો ધણી હીજડો હોય તેની બાયડી આવી નિર્લજ્જ હોય” આ સાંભળીને પેલીના ધણીને હાડોહાડ લાગી ગઈ, ને ઘેર જઈને તેનો ચોટલો ને નાક કાપી નાંખ્યાં. પોતાની ઉપર આવું ઘાતકીપણું ગુજરતું માટે તે બાઈ રડતી કકળતી પોતાને પિયર ગઈ. એટલે તેના પિયરિયા વૈર લેવાને હથિયાર લઇને દોડતા આવ્યા. ત્યાં મારામાર થઈ અને તેમાં ધણા બ્રાહ્મણો માર્યા ગયા.^૧ એ જગ્યા આવી રીતે બ્રાહ્મણોના પવિત્ર ભોહીથી ખરડાઈ, તેથી, ત્યાર પછી, તે ધોળરી અને ઉજ્જડ થઈ, તે હજી લગણુ “ધોળરી ભોય”ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પછી જાની અને રણા વચ્ચે અદાવત ચાલી, અને બન્ને ટાળીવાળા કાઈ ખીજ રાજાનો આશ્રય શોધવા લાગ્યા. જાની બ્રાહ્મણો રાણજી ગોહિલના ભાઈ શાહાજીના વંશવાળો ગારિયાધારમાં હતો તેમની પાસે ગયા, અને તેને વેર વાળવાના બદલામાં સિંહોર તથા તેનાં ૧૨ ગામ આપી દેવાનાં ઠરાવ્યાં. એટલે ગારિયાધારનો ઠાકાર ફોજ એકઠી કરીને સિંહપુર ઉપર ચડ્યો. પણ તેને અપશુકન થયા, એટલે વાટમાં વિસામો કર્યો તેથી તેનો લાગ જતો

^૧ એ વેળાએ સવા મધ્ય જનોઈ ઉત્તરમાં હતાં એવી દંતકથા છે. ૨. ઉ. ૩૬

રહ્યો. તેટલામાં તો રણા^૧ બ્રાહ્મણો બણીથી રાવણ વીસાળ ગોહિલ ઉમ-
રાજેથી આવ્યો. તેણે પોતાના પિત્રાઈને નહસાડીને સિંહોરમાં પ્રવેશ કર્યો, ને
બધો રાજકારભાર લઈ લઈને બ્રાહ્મણોને ભોંય આપી, ત્યારથી, વડવા
નામના જૂના શહરના ખંડેરમાં ભાવસિંહે પોતાના નામનું શહર વસાવ્યું,
ત્યાં સુધી, સિંહોર ગોહિલોની રાજધાની ચાલતી રહી.

ભાટ ફહે છે કે, “ઉમરકોટ(ઉમરાળા)^૨નું બળ કોઈ શત્રુનાથી કદિ
“જિતાયું નહિ. સતમાલજીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ઝાલીને આખા સોરઠમાં
“ફર્યો. વીસલ વાઘ જેવો હતો; તેની ભોંયનું અકેકું વીધું તેને પોતાના
“આંતરડા જેવું હતું, તે સરતાનજીના પુત્ર પાસેથી કોઈ પણ શત્રુ ગમે તેવો
યત્ન કરતાં પણ પામી શકે નહિ.”

વીસાળની પછી રાવળ ધૂનોળ^૩ ગાદિયે બેઠો; બીજા બે ન્હાના
કુંવરો લીમાળ ને કશિયાળ હતા, તેમને હુલિયાદ અને ભડલી નામે ગામ
અનુક્રમે મળ્યાં.

જેવામાં ધૂનોળ સિંહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં, તેનો સગો
નોંધણી ગારિયાધારવાળો હતો તેની ઉપર મોજે ખેરડીના કાઠી લોભા
ખુમાણે ચડી આવીને તેનો આસન દબાવ્યો. નોંધણી આશ્રય સાડ સિંહોર
ન્હાશી આવ્યો, અને રાવળ ધૂનોળ પોતાથી બનતો આશ્રય આપવા સાડ
તૈયાર થયો; કેમકે, પાટવી વંશના રજપૂતો પેટા ભાગીદારોનો આસ લઈ
લેવાને સદા તૈયાર થઈ રહ્યા હોય, પણ જ્યારે કોઈ ખઠારનો આવીને તેમની
પાસેથી આસ લઈ લે ત્યારે તેઓને સાહાય્યતા અગત્ય કરીને કરે, શાથી
કે, પછી જો પરભાર્યો માણસ તેમના ઉપર ફાવી જાય, તો પછી ફટાયાના
આસ ઉપર છેવટે તિલાયતના વારસનો હક્ક ખોંચવાને ડખલ થાય. પછી
વળામાં જઈને ધૂનોળ પોતાની શિરખંધી એકઠી કરતો હતો, તેની ઉપર,

૧ ભાવનગર રેટાઈસટીકલ એકૌંટમાં જાનીને મદદ આપ્યાનું લખ્યું છે. રણાની
મદદ ગારિયાધારના કાંધેળ ચમ્પા હતા તેમને દરાવીને વીસાળએ સિંહોર લીધું.
જાનીઓએ વીસાળની મદદ માગી હતી, એ ખરું છે. (જુઓ કાઠીયાવાડ સર્વસંગ્રહ
૫૪ ૫૨૪) ૨. ઉ.

૨ સોરઠો—કેટકે ઉમરકોટ, કેદિ કળાણો નહિ;

મે ખાગા મનમોહ, સરઠે સત્રસલ રાહત.

વિસલ વાઘ તણા કાળજી વિશે કીયો;

સુમે સાયના, સાદર સત્રસલ રાહત.

૩ ધૂનોળનો સમય ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૧૬ સુધી હતો. આના બાપના વખતમાં
અકબર પાંદશાહે ગુજરાત જિતી લીધું, ઇ. સ. ૧૫૮૩-રેલા. એ. ભા. ૨. ઉ.

રાત્રિની વેળાએ લોભા ખુમાણે બસ ઘોડા સહિત હસ્તે કર્યો, તે લડાઈમાં ધૂનોળ રાવળ ખખા. (૪૦ સં ૧૬૧૯)

પછી નોંધણુળ ગોહિલ, ખારૈયાની ઝાડીમાં ગામ જવાસ છે ત્યાં ગયો અને ત્યાંના ખારૈયા રાજની દીકરી વહેરે પરણીને ખારૈયા કોળીની ફાજ લઇને સિહોર આવ્યો, અને ત્યાંથી પણ શિરબંધી લઈને ગારિયાધાર ઉપર આવ્યો. એટલે ગામનો પટેલ તેને મળીને ફહેવા લાગ્યો કે, લોભાની ફાજ ધણી છે તેથી જિતી શકાય એમ નથી. પછી ઠગાઈ કરવાની યુક્તિ કરીને પટેલ ગામમાં પાછો ગયો, ને બહારની ખૂમ ઠોકાને ફહેવા લાગ્યો: “મારાં ઢોર ઘોડાવાળા આવીને પશ્ચિમ દિશા બણી વાળી ગયા.” તે સાંભળી કાડી તે દિશાએ ધાયા. એટલે નોંધણુળને લાગ મળ્યો તેથી પોતાના કબીલા અને માણસો સહિત ગામમાં પેઠા. ગામના લોકો ગોહિલના બણી હતા, તેથી, ગારિયાધાર હાથ થયું; પણ નોંધણુળને તેની જિયે સલાહ આપી કે લોભો શહર પાછું લેશે. માટે તેના મ્હોં આગળ જઈને તરવાર છોડી નાંખો. નોંધણુળયે જઈને તે પ્રમાણે કર્યું. સાર પછી તેની જિયે લોભા ખુમાણ સાથે બહેનબાઈનો નાતો બાંધ્યો પણ વૈર લેવાનો અવસર મળતાં સુધી, બંને જણે આ એક ઉપરઉપરનો ડોળ કર્યો હતો. છેવટે નગરના જામને ત્યાં નોંધણુળ ગોહિલે દીકરી દીધી હતી તેને ત્યાં વિવાહ હતો તે ઉપર ગારિયાધારના ઠાકોરઠકરાણીને કંકાતરી આવી. પણ ઠકરાણીયે કહ્યું કે, મારો ભાઈ લોભો ખુમાણ વિવાહે આવે તો હું આવું. જામને ને મુસલમાનોને આગળ લડાઈ થઈ હતી, તેમાં લોભાએ દગો દીધો હતો, તેથી જામને અને તેને શત્રુતા બંધાઈ હતી, પણ ઉપરના કારણને લીધે જામે લોભાને પણ કંકાતરી મોકલી, એટલે, લોભો જામનગર વિવાહે ગયો. ત્યાં તેને માણસો સહિત દરબારમાં જવાને યોલાવ્યો. હથિયાર લઈને જતાં, અટકાવી કહ્યું કે, દરબારમાં હથિયાર લઇને જવા કેવાનો અમારો ચાલ નથી માટે ડોઢિયે હથિયાર મૂકીને જાઓ. પછી તેઓ હથિયાર મૂકીને અંદર ગયા. ત્યાં જામે તથા નોંધણુ મળીને લોભાને ઠાર કર્યો. તેમ જ તેનાં સર્ગાબહાણું પણ એમ જ થયું.

બ્યારે લોભાને બાંધ્યો હતો, અને તે ધાથી અસક્ત થઈ ગયો હતો, સારે જામે તેને મરફરીમાં પૂછ્યું: “તને આવો ને આવો છોડી મૂકીયે “તો તું શું કરે?” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું: “બાઈડી જેમ તાવડીમાં “રાટલો ઉથલાવી નાંખે છે તેમ હું નગર ઉથલાવી નાંખું.”

ધૂનાજી રાવળની વાત બાટ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—“લોભા' કાઠી
 “અને નોંધણુ, લડાઈમાં બળિયા, યુદ્ધમાં ઉતરયા; વળાની સીમામાં ના-
 “બત વાગી, સંગ્રામમાં ગોહિલ બળી ગયા; બાણ અને ગોળિયો ઉડવા
 “લાગી; તરવારની ધાર ચાલી. ઈશ પોતાની રૂપમાળામાં માથાં પરોવાને
 “ત્યાં આવી પહોંચ્યા; માંસ ભક્ષણ કરનારી શક્તિયો અને હિંસ પક્ષીયો
 “ત્યાં આવી પહોંચ્યા; અપ્સરા અને તેત્રીસ કરોડ દેવતા હાજર થયા.
 “સૂર્ય અરુણને કહેવા લાગ્યા કે ઓ! અરુણ, રથ રાખ અને ધૂનાજી ર-
 “ણસંગ્રામમાં પડે છે તે જો. એક હજાર ઘોડા ત્યાં ખોંખારી રહ્યા હતા;
 “નિશાન ફરકતાં હતાં; ધૂનાજીયે શત્રુથી પાછીપાતી કરી નહિ. માફ રાજ
 “આવેશથી લજો, અને કાઠીની સેનાને તોડી પાડી. એના વિના બીજું
 “કાણુ માથું આપે! નોંધણુ તો બચ્યો પણ ધૂનાજી રણમાં રહ્યો. વિરહના
 “રાખનાર બીજા રામની પેઠે, રાજાએ ક્ષત્રિયનું કુળ દીપાવ્યું. વીસલનો
 “દીકરો તરવાર રમતી રાખીને અપ્સરાને વરચો અને સ્વર્ગે ગયો.”

સિંહોરમાં નદીને કિનારે રાવળ ધૂનાજીનો પાળિયો છે. તે શૂરવીરને
 ઘોડા ઉપર બેસારીને તેના હાથમાં ભાલો આપેલો છે, અને તેની આસ-
 પાસ તેની પછવાડે સતી થયેલી બે રાણિયોના હાથા પાળિયા છે. તેમાંથી
 એક સતી બાઈ શ્રી કર્મદેવીનું નામ વંચાય એવું છે. વળી પાળિયા ઉપર
 ધૂનાજીની મરણતિથિ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સંવત ૧૬૭૫(ઈ.
 સ. ૧૬૧૯)ના કાર્તિક વદિ ૬ કે મરણ પામ્યો હતો. આ પાળિયાની
 પાસે જ રાવળ શ્રી ધૂનાજીના પુત્ર રતનજીનો પાળિયો છે. તેની ઉપર માત્ર

૧ રૂપક—નુધમાં તો લોભો નોંધણુ બેઠ નુરા

ગડીઆ ત્રાબક વરાગતરામ હરવળે તણે શીમાડે

બળીયા ગોહિલ એણુ બલ્ય, ધમચક બાણુ બંધુકા બુબક
 ઘડબઘડ વહે લોહ ધારા, રૂંઢમાળમાં શીશ રોપવા
 વેગે ઈશ આથી તણુવાર, પલચર, અપસર, સકત, પંખણી
 કાઠર કોડ તેત્રીસે થાય, તરણુ કહે રથતાણુ અરણુ ડું
 મરણુ દિયે ધૂનો રણમાંહે, હેંદળ કણકણુ કીયા હજાર
 નેભફરફર ધરે નીશાન, દીધો પાગ નખે પાની ફર
 રહો સાખી અલમાફ આરાણુ, બડતો કાઠતણા ફજ બાગ
 બંચકો આપે નેક બીઓ, એ સમે નોંધણુ કમરીયો
 કાઠણુ ધૂનો થયો રાણુ, ભૂપ ખત્રીવટ બલી બાળડી
 બરફાં વહાણુ રામ બીઓ, બિરાદેર કરમાલ વાળડી
 વરી અપસરને સરગ દીધો. ર. ઉ.

૨ અંગરેજમાં શુદ્ધિ છે તે બૂલ જણાય છે. ર. ઉ.

એક વર્ષના અંતરાયનો સંવત્ ૧૬૭૬ (૪૦ સં ૧૬૨૦) નોંધ્યો છે. રાવલ રતનજીના પાણિયાની પાસે બીજા એ સતીના પાણિયા છે, તેમાંથી એક ઉપર માતાશ્રી-જી-દ્વ સહગમન કૃત લખેલું છે. રતનજીનું મરણ એક શ્રવેરીના મરણ જેવું થયું છે, એ વિના તેના મોત સંબંધી કાંઈ વિશેષ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવ્યો નથી. ભાટનું તે વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે: “જ્યારે રતને “લડવાને માટે પોતાનો પગ મૂક્યો ત્યારે ધૂનાજીના તે કુંવરનું પાણીગ્રહણ “કરવા સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓ ટોળે મળી. તેના કુટુંબ રૂપી દેવાલય ઉપર “લા રગોહિલે ઉદારતારૂપી શિખર આંધ્યું; અને ધૂનાનો દીકરો તેના ઉપર “યુદ્ધસમયના ક્ષત્રિયપણાના વાવટા ઉરાડીને ચાલતો થયો.”

રાવળ રતનજીને અખેરાજી કરીને એક બાઈ હતો; અને હુરબમજી, ગોવિંદજી અને સારંગજી કરીને ત્રણ કુંવરો હતા, તથા લીલાજી (રતનાવતી) કરીને એક પુત્રી હતી તેને ભુજના રા' ભારાજી (ભારમલજી ખેલા) બહેરે પરણાવી હતી. રાવળ હુરબમજી પોતાના આપની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; તે રાણી અનાજીયા સરવૈયાણી બહેરે પરણ્યો હતો. તેને અખેરાજી કરીને પુત્ર હતો. જ્યારે તેનો આપ દેવલોક પામ્યો ત્યારે તે કુંવર એ વર્ષના હતો. એટલે તેનો કાકા ગોવિંદજી ગાદીપતિ થયો, તેનાથી કરીને, બાળકુંવરને લઇને રાણી ભુજ જતી રહી.

વાઝાણી કેશવજી, મકનજી, અને દેવાણી માલજી એઓએ સલાહ કરીને ભાંગરા રખારીને તેઓની આથે લીધો, ને પોતાના રાજનો ન્હાનો

૧ ધુનીધાર થયે તે માંડવીયે જમ માંડીયો, રંગા રથ અડે ધારે પુગો ધુનાઉત.

કલહ કરે વાનં રોપીને પગ ઉલો રતન, ઉપર અચેરતાં ધુક્ક માંડી ધુનાઉત.

ઇડું સત આગે કળ ગોહલ લાયકીયો, ખમવટ તણી ખલે ગોધજ ખાંધે ધુનાઉત. ૨. ઉ.

૨ લા ગોહિલ એ કુટુંબનો કૃત્રિમ પૂર્વજ છે. તે મરી ગયા પછી પણ ઉઠીને ફાન આપતો એવી ભાટ લોકો તેની ખ્યાતિ કરે છે.

કનાદ ઉપર ખુમાણો, ખશિયા, અને સરવાઈયા સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રતનાએ તેમને હરાવ્યા પણ તેમની પછવાડે દોડ કરતાં તે મરાયો.

રતનજી ઇ. સ. ૧૬૧૬-૧૬૨૦

હુરબમજી ઇ. સ. ૧૬૨૦-૧૬૨૨

ગોવિંદજી ઇ. સ. ૧૬૨૨-૧૬૩૬

સત્રસાલજી ઇ. સ. ૧૬૩૬-૧૬૩૯

અખેરાજી ઇ. સ. ૧૬૩૯-૧૬૬૦

રતનજી બીજો ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૭૦૩

ભાવસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૦૩-૧૭૧૪

રહે. એ. ભા.

રહે. એ. ભા.

કુંવર ભુજમાં આશરો લઈ રહ્યો હતો તેનો પક્ષ કરી ગોવિંદજીની સામે થવાને નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ સિંહોર ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરી. સુસલમાન સરકારનો આશ્રય લેવાને ગોવિંદજી અમદાવાદ ગયો તે ત્યાં જ મરણ પામ્યો. તેના સમાચાર સિંહોરમાં આવ્યા ત્યારે તેનો દીકરો સત્ર-સાલજી ક્રિયાખર્ચ કરવા લાગ્યો. તેની ગડબડમાં કેશવજી અને તેના મળતિયા જે જૂના શહેરમાં ઘોડાંટાડાં બાંધીને ઉતર્યા હતા તે પગપાળા દરબારમાં આવ્યા અને સત્રસાલજીને ઉધતા ઉપાડીને જૂના સિંહોરમાં લાવ્યા. ત્યાંથી પોતા માંહેલા એકના ઘોડા ઉપર નાંખીને તેને અમિટ્ટાણમાં લઈ જતા હતા તેવામાં તેરમા ઉપર કાઠી લોકો સિંહોર આવવાને પાસે આવી પહોંચતા દીઠા એટલે કેશવજી તથા તેના મળતિયાઓએ તરશીંગડા કુંગર ઉપર જઈ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેટલામાં તો કાઠી આવી ગયા તેથી તેમના સામા થયા, અને કહ્યું: “ગોવિંદજીએ અમારા રાજની ગાદી લીધી છે “એટલા માટે અમે એનો કુંવર ઝાલી આણ્યો છે. જે એના પક્ષવાળા ખરા “વારસને ગાદી પાછી સોંપશે તો અમે કુંવર પાછો આપીશું.” કાઠીએ વચન આપીને કહ્યું: “અખેરાજીને ભુજથી તેડાવો, અમે તેમને ગાદી “ઉપર બેસાડવામાં આશ્રય આપીશું.” પછી રાવળ અખેરાજીને પાછો આણ્યો ને ગાદિયે બેસાડ્યો. સત્રસાલજીને ધૂટો મૂક્યો ને તેને તેના ભાગમાં ભંડારિયા આપ્યું. તેના વંશના ગોવિંદાણી ગોહિલ કહેવાય છે.

અખેરાજી હવણાં નહાનો હતો, અને સિંહોરમાં હજી લગણુ ગોવિંદાણી ભંડારિયાની સત્તા ચાલતી હતી તેથી કુંવરની મા અનાજીએ લોલિયાણાના પાદશાહી નોકર દેસાઈ મહેરાજ સાથે ઓળખાણુ કર્યું અને તેનો દીકરો મહેતા રામજી મહેરાજને સિંહોર બોલાવ્યોને પ્રધાન કરી સ્થાપ્યો. તેથી તેને લોલિયાણાથી ફેજની મદદ મળી, એટલે, ગોવિંદાણીની સત્તા નરમ પાડી નાંખી. અખેરાજી પછી તેનો પાટવી પુત્ર રતનજી ગાદિયે બેઠો; ને તેના નહાના કુંવર હુરભમજી, વજરાજી, અને સરતાનજીને અનુક્રમે વરતેજ, થોરડી, અને ભોગલાણું આપ્યું; પાંચમો ધૂનોજી હતો તેનો વંશ ન હતો.

રાવળ રતનજીએ રામજી મહેરાજના પુત્ર દામજીને પ્રધાનપદ આપ્યું હતું; રતનજીને એક કુંવર રાવળ બાવસિંહ કરીને હતો તેણે બાવ-નગર વસાવ્યું.

બાવસિંહ જેવામાં નહાનો હતો તેવામાં દામજીનો પુત્ર વલ્લભજી કારભાર કરતો હતો. તેના ઉપર બાવસિંહનો ક્રોધ ઉપજવાને ક્રોધે મદક-

રીમાં કહ્યું કે, રાજ તો વલ્લભજી મહેતો કરે છે, તમે તો નામના જ રાજ છે. આ ઉપરથી ભાવસિંહે વલ્લભજીને પોતાના ભાલાવતે મારી નાંખ્યો. એટલે તેના ભાધયોએ અને સંબંધિયોએ ઉચાળા ભર્યા. પણ ભાવસિંહનાં મા રથમાં બેશીને ઉચાળા આડાં આવીને તેમને સમજાવીને ફેરવા લાગ્યાં: “કશી વાત મારા જાણવામાં નથી, ને કુંવરને પણ ખરી વાત જણાવવામાં આવશે ત્યારે તેને પસ્તાવો થશે. તેથી તમે પાછા વળો ને જો વળશે નહિ તો અમારા ઉચાળા પણ તમારી સાથે થશે.” આ પ્રમાણે ફેરવાથી વલ્લભજીના ભાધયો પાછા વળ્યા ને તેમનામાં રણછોડ મહેતો વડીલ હતો તેમને પ્રધાન ઠરાવી રીતિ પ્રમાણે પાધડી બંધાવીને રૂપાને દ્વાત તેમની કમરે બંધાવ્યો.

ઈ સં ૧૭૨૩માં રાવળ ભાવસિંહે પ્રાચીનના વડવા ગામ પાસે એક નગર વસાવ્યું^૧ તેનું નામ ભાવનગર પાણું, આ રણિયામણા બંદરની પાસે એક ખાડી છે તે ભાવનગરની ખાડી ફેરવાય છે, તેમાં ન્હાના ખરાબાને લીધે ભાવનગર અને વળા શહરના અર્ધ માર્ગે સુધી ઘેલડી બંદર લગણુ બહાણુ ચલાવી શકાય એમ છે. ગોહિલ રાવળોનો રહેવાનો મહેલ, તે સાથે લાંબો ગઢીનો કોઠો, તથા એક બે બીજા કોટની આસપાસના કોઠા, રાવળ વળેસિંહજીએ બંધાવેલું સરોવર, અને કેટલાંક દેવાલય, તેમ જ રાજકુટુંબિયોને અગ્નિદાહ દીધેલી જગ્યાઓ ઉપર બાંધેલી છત્રિયો એ સર્વે ભાવનગરમાં પ્રથમ જનારનું લક્ષ બેંચે તેવાં છે. લાંબાં ઘર સારી બાંધણીનાં છે, તે ઘણાં ખરાં પથ્થરનાં છે, પણ કેટલાંક થોડીક છોટાનાં અને ઘણી શોભાયમાન લાકડાની કોતરીથી દીપી નીકળે છે.

નગરની પાસે, ભોંય ભણીની બાજુએ. થોડી ઉંચાણની જગ્યા છે^૨ ત્યાંથી ગોધા બંદરનો દેખાવ નજરે પડે છે, તથા તેની અને ભાવનગરની વચ્ચે દરિયાથી છૂટો પડેલો નિર્જન અને સપાટ પ્રદેશ છે; તેમ જ ખોખરાના તથા પાલીતાણા, સિંહોર, અને ચમારડીના કુંગરો આવેલા છે તે જોવામાં આવે છે, અને ખાડી વિંટળાતી અખાત ભણી બેઠેલી જણાય છે. નગરની નીચાણમાં ખાડીના કિનારાની ઉભી અને વનસ્પતિથી વિંટાઈ

૧ સંવત ૧૭૭૬ ના વેશાખ શુદ્ધ ૩ ને સોમવારને દિવસે ચાર થડી દિવસ ચડતાં.

૨ ઉ.

૨ તે આડિયાની ધાર ફેરવાય છે. અસલ ધાતુ આવે તેની ચાડી ખાવા અથવા મૂલના આપવા ટોલ વસાડવામાં આવે તેથી સર્વના જાણવામાં આવે કે ધાડ લઈ કોઈ થડી આવે છે. ખગર પડવાથી તેમના સામા લડવાને તેવાર થઈ શકાતું તેથી. તેનું નામ આડિયાની ધાર પણ છે.

૩ ઉ.

અંબેલી જગ્યાએ રૂવાપુરી માતાનું દેવલ છે. તે માતાની મૂલ ઉત્પત્તિ વલ્લ-
ભીપુરીનો નાશ થવાની વેળાએ કુંભારની સ્ત્રિએ પાછું વાળીને જોવાથી
થયેલી છે. આ માતાનું દેવળ એટલું બધું નોંધી રાખવા જેવું નથી, તથાપિ
તેની છેક પાસે એક ચોગીના દાહની જગ્યાએ એક લાંબા પથર છે તે
“સત્ય-અસત્યની બારી” ને નામે આજે પ્રસિદ્ધ છે.

એથી પણ ખાડીના પાણીની લગભગ દુણો કરીને એક ટેકરો છે. તે
વિષે એવી કથા છે કે એક વ્યાપારિયે રૂવાપુરી માતાની માનતા માની હતી.
પણ તે પ્રમાણે પાલ્યું નહિ તેથી માતાનો કોપ થયો ને તે તેલ તથા
મંજીઠ ભરીને બહારો લાવ્યો હતો તે સુધાં ત્યાં ડૂબી ગયો. રૂવાપુરીના
કાપની સાખીતી એવી મળી આવે છે કે આજે પણ, તે ઠેકાણા આગળ,
બદલાઈ ગયેલા રંગનું પાણી થાય છે.

પીરમના રાજની દરિયાઈ સત્તાની નિશાની દાખલ, નગરની સામી
બાજુએ ખાડીમાં થોડાક ઉંચા બહાણના રૂવા જોવામાં આવે છે; અને
તેઓના તળિયાની નીચે ધુતારપટ્ટણ ડટાઈ ગયેલું છે તે કદાપિ વલ્લભી
નગરનું અંદર હશે. જ્યારે ભરતી ઘણી ઉતરી જાય છે, ત્યારે તેનો પથરનો
અને ઈંટાનો પાયો દેખાઈ આવે છે.

ગોહિલ રાવળોની રાજધાનીનું વર્ણન તેમના જ ભાટોએ કરેલું અમે
આ ઠેકાણે દાખલ કરિયે છિયે.

“આ કલિયુગમાં સંવત્ ૧૭૭૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે
“પંડિતોને બોલાવીને મુદ્દર્ત નક્કી કર્યું. યોગ જોઈને પંડિતો બહુ રાજ
“થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે વાહ! વાહ! આ નગર તો ઈંદ્રપુરી
“સરખું થશે.’ તેમના મુખમાંથી વાણી નિકળી એટલે નગરનું નામ ભાવ-
“નગર પાડ્યું. બ્રાહ્મણોએ ભવિષ્ય વર્તુલું કે મોતી અને માલુકથી નગર
“શોભી રહેશે અને તેના શત્રુઓ પરાજય પામશે. બ્રાહ્મણો ભવિષ્ય
“બાંધે તે પ્રમાણે ખરેખર થાય! આ વાત માનીને રાવળે પોતાની ગાદી
“ત્યાં કરી; વાડિયો કરાવી, અને આકાશમાં પૂજાએ એવી હવેલીયો
“ઉઠાવિયો; કિલ્લાના કાઠા ઉપર મ્હેલ ઝોડી રહ્યા. કાઠાઓની ઉપર
“પતંગની પેટે નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; સાંકડામાં સાંકડી શેરીમાં પણ
“ભિતો કળીચૂનાથી ચકચકવા લાગી; શરિયે શરિયેથી પાણી ભરવા નીકળી
“પડેલી સ્ત્રિયો સિંહલદ્વીપની હાથણોના ટોળા સરખી દેખાવા લાગી.
“જૂદા જૂદા નકશા પ્રમાણે કારીગરોએ બહુ માળનાં ઘર બાંધ્યાં; બંને
“બાજુએ છાજ આવી રહ્યાં છે; જળિયો અને બાકાંમાંથી પુલઝાડ

“કોકિયાં કરે છે; હાથિયો ચાલે તેમના ઘંટ કડિંગ કડિંગ થાય છે.
 “તેમની પછવાડે પાયદલ ચાલે છે, અને બાલાવાળા અશ્વારો તેમની
 “પાછળ હારઅંધ જાય છે. મ્હોટા પેટના વ્યાપારિયો લથરપથર
 “થતે વેષે આમ તેમ ફરે છે; બંને બાજુએ હજારો દુકાનો આવી રહી
 “છે; દુકાને દુકાને અગણિત ખરીદનારા ઉભા રહ્યા છે; વ્યાપારિયો વેચાણ
 “કરીને અને ખરીદ કરીને બીજાં શહેરોનો વ્યાપાર ભાગી પાડે છે;
 “બીજો કાઈ ઠેકાણે એવા લખપતિયો જોવામાં આવતા નથી. કરોડના
 “પતિ વાવટા ઉરાડનારાઓનાં ઘર ઠેકાણે ઠેકાણે આવી રહ્યાં છે; રાવળના
 “મ્હેલની શોભા એવી છે કે તેની ગણના કાઠિનાથી થઈ શકે નહિ. સોનેરી
 “રંગનાં પુષ્પની વેલથી તે છવાઈ ગયેલો છે; મૂલ્યવાન માણુકની જડેલી
 “બારિયો આવી રહી છે; તે ઘણા પ્રકારના કોતરકામથી શોભી રહી છે;
 “નાના પ્રકારનાં વાદિત્ર વાજી રહ્યાં છે; સર્વે ફૂલો લાગ્યા કે ‘ધન્ય છે
 “આ રાજ્યને!’ દીવા શણગાર્યા; દરબારી લોકો એકઠા થયા; નોખતોના
 “ગડગડાટ થવા લાગ્યા; નાયણોના નાય થવા લાગ્યા; મદ્ય કુસ્તી કરવા
 “લાગ્યા, દરેક તમાશગીરને આનંદ વ્યાપી ગયો, પરદેશનો પુષ્કળ મેવો
 “મંગાવ્યો, અખસરાઓ નાય કરી રહી. ગોહિલવંશનું તિલક સૂર્યની પેઠે
 “પ્રકાશ પામવા લાગ્યું, તેના મુખ આગળ કવિયો કવન કથવા લાગ્યા; એ
 “પ્રમાણે આઠ પ્રહરનો દિવસ આનંદમાં ગયો. ઓ પીરમના પાદશાહ!
 “જનનીના રેતીકણુ ગણાય, અથવા વર્ષાદનાં ફેરાં ગણાય, પણ તારા
 “ધણીપણીની મ્હોટાઈ કિયો પંડિતનો પુત્ર વર્ણવી શકે!”

૧ વીથ આઠમા કળિ વૃત્ત સંવત સતર વૃષે, વહે શેષ ગતંશક આઠ પાયે.
 ઓગણતરી વહસાળા સોમ પખાત્રી જઅખા, બધેતતં મુદ્ધરતં પઠિતં બોલાય.
 આવીયા લગન મત્ર મગન બયા પંડિત, ધનધન બને ગાવજેદ્ર દંદધામ.
 તાકાજીહ અમકારી એક મત્ર તત્ તારી, નિરધારી દીયા ભારી બાવ નમ્ર નામ.
 વાકાહેન વેધા નામ અગામ બોલિયા વિમ્ર, બેધાળે જલંદાત કે મલંદા ખરાબ.
 મલંદા ઝવેર મોતી ભૂલંદા આપકા ચંદ્ર, ગનીમે ગુલંદા સેન ગુલંદા ગરાબ.
 આખી બ્રહ્મકથા જ્યાનોય કહી અવરથા, ધખા આપ ગથા મંડે પાટકા ઉધાર.
 બાખા નાગા ગોખ પગાળો મહિ ઝરખા બાગા, કોટ કંચરા બાગા ઝરખા કિકાર.
 હજારાં હજારાં લારાં બે વલી બજારાં હાટ, પણીમાટ ધણીધણી ભોમસણી પાટપાટ.
 પાટ રાશે પણીયારી શેરમે દ્વાર, લાખ લાખ કોશી યજી વરણીયાત આવે લાખ.
 ભવે લાખ લાખ કોશી ચલાવેજી હાજ, પાવે લાખ લાખનકા સાંધા લખપતિ.
 ઓર ઠોર ઓ પતિનો લાખ પતિ આજ-“હરારા બનાવ.” ૨. ઉ.

સમાપ્ત.

